

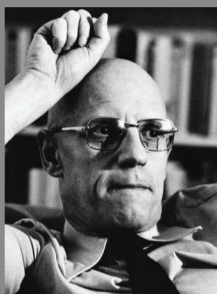
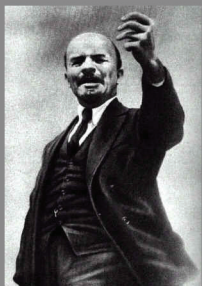
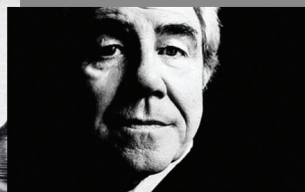
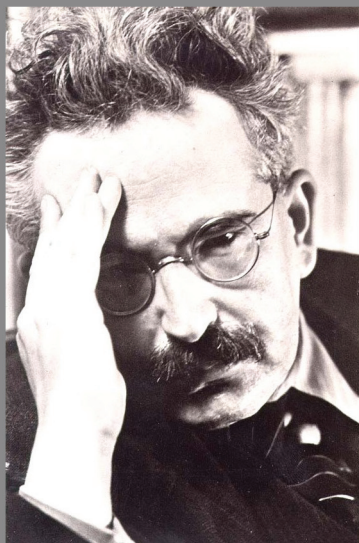
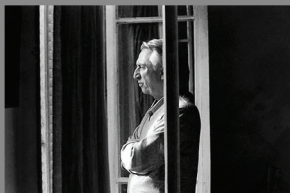
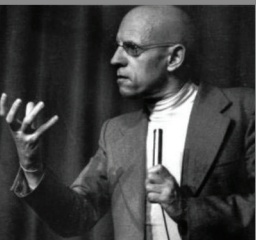
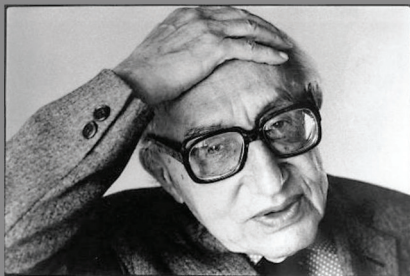
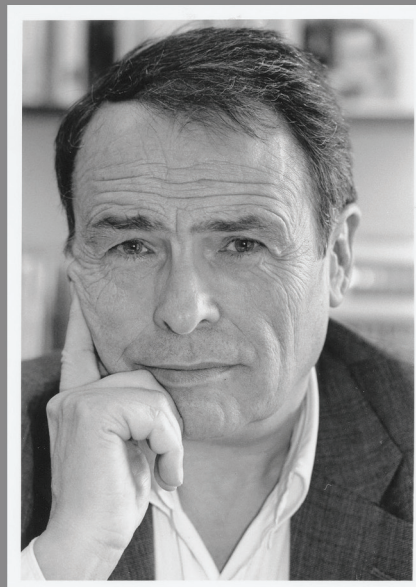
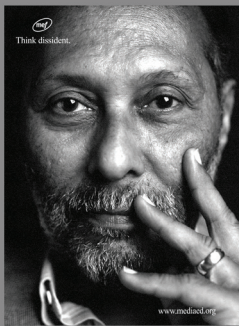
สายธารแห่งนักคิดทฤษฎี
เศรษฐศาสตร์การเมือง
กับ สื่อสารศึกษา

กาญจนา แก้วเทพ
สมสุข หินวิมาน

ข้อมูลทางบรรณานุกรมแห่งชาติ

สารบัญ

	หน้า
บทนำ แผนที่แห่งการเดินทาง	
บทที่	
1. ความหมาย/ปรัชญาพื้นฐานแห่งทฤษฎีวิพากษ์	10
2. จุดกำเนิดของทฤษฎีวิพากษ์: แนวคิดของคาร์ล มาร์กซ	44
3. ตรรกะเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด: ทฤษฎีสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง	82
4. ทฤษฎีเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด: สำนักโทรอนโต	118
5. ทฤษฎีมาร์กซิสต์แนวมนุษยนิยม: อันโตนิโอ กรัมสซี	162
6. ทฤษฎีมาร์กซิสต์สายโครงสร้าง: หลุยส์ อัลธุสแซร์	204
7. ทฤษฎีวิพากษ์แห่งสำนักแฟรงค์เฟิร์ต	236
8. ทฤษฎีวิพากษ์ของวอลเตอร์ เบ็นจามิน	276
9. นักวิชาการนอกกระแส: นอร์เบิร์ต เอเลียส	292
10. นักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตรุ่นใหม่: เจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส	336
11. ทฤษฎีสัญวิทยาแนววิพากษ์	390
12. ทฤษฎีวิพากษ์สังคมแห่งการบริโภค: ฌอง โบตริยาร์ด	436
13. นักคิดแห่งศตวรรษที่20: มิเชล ฟูโกต์	480
14. นักทฤษฎีวัฒนธรรมวิพากษ์: ปีแอร์ บูร์ดิเยอ	530
15. ทฤษฎีสตรีนิยมแนววิพากษ์	584
16. จุดเปลี่ยนแห่งสื่อสารศึกษา: ทฤษฎีสำนักรั้ววัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ	632

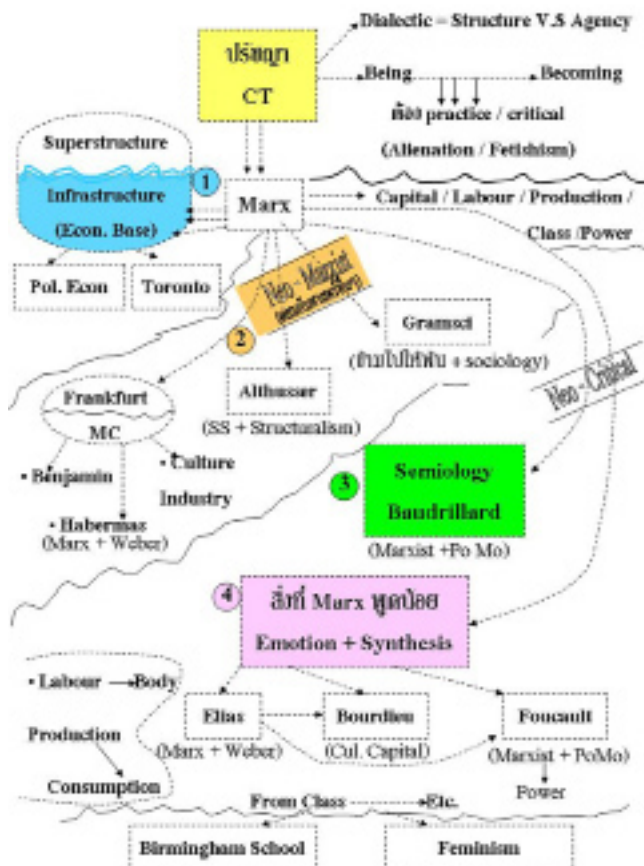

แผนที่แห่งการเดินทาง

หนังสือเรื่อง “สายธารแห่งนักคิดทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองกับสื่อสารศึกษา” เล่มนี้มีเนื้อหาที่เป็นไปตามชื่อของหนังสืออย่างตรงไปตรงมา โดยคณะผู้เขียนมุ่งหวังที่จะจัดท้าวทางปัญญาด้วยการพาผู้อ่านท่องขึ้นไปยังต้นน้ำแห่งสำนักวิชาการที่ชื่อ “เศรษฐศาสตร์การเมืองหรือสำนักทฤษฎีวิพากษ์” เพื่อพบปะกับแนวคิดของคาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) ผู้เป็นต้นกำเนิดของสำนักคิดนี้ และต่อจากนั้น ก็จะพาล่องผ่านเกาะแก่งโดยใช้เรือโดยสารที่ชื่อ “สื่อสารศึกษา” เป็นพาหนะ

ตลอดลำนน้ำสายนี้ คณะผู้เขียนจะจอดแวะตามจุดต่างๆ ที่มีป้ายชื่อนักคิดคนสำคัญๆ ที่คณะผู้เขียนคิดว่า เป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวาง เช่น มิเชล ฟูโกต์ (M.Foucault) หรือแม้กระทั่งไม่เป็นที่รู้จักแต่ก็เป็น “จุดชมวิวทางความรู้” ที่ไม่น่าจะผ่านเลย เช่น นอร์เบิร์ต เอเลียส (N.Elias)

จากการคัดสรรจุดแวะชมเหล่านี้ เราผู้เขียนทั้งสองคนก็จะได้นำเสนอนักคิด(และสำนักคิดย่อยๆ) ทั้งหมด 15 ท่านดังที่แสดงอยู่ในแผนภาพ

ถึงแม้ว่า นักคิดและสำนักคิดย่อยๆที่นำเสนอจะมีความแตกต่างหลากหลายกันในหลายๆด้าน แต่ทว่าก็มีสิ่งหนึ่งที่เป็นประจักษ์ ‘หมุดยึดโยง’ บรรดานักคิดเหล่านี้ให้มีจุดร่วมกัน นั่นก็คือเนื้อหาในบทแรกของหนังสือเล่มนี้ คือ “ความหมายและปรัชญาพื้นฐานของทฤษฎีวิพากษ์” ซึ่งผู้เขียนได้คัดเลือกเอารากแก้วของปรัชญาคือ ปรัชญาภาษาวิปริต(Dialectic) ซึ่งจะถูกนำมาอธิบายปัญหาไม่รู้จักจบที่ด้วย ‘ความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจของโครงสร้างสังคมที่มีต่อมนุษย์ (Structure) กับสถานะของมนุษย์ที่เป็นผู้กระทำการต่างๆได้ด้วยเจตน์จำนง(Agency)’

และปรัชญาภาษาวิปริตนี้ก็ยังถูกนำมาอธิบาย ‘ลักษณะสองด้าน/ทวิลักษณ์ของมนุษย์’ ผู้เป็นสิ่งมีชีวิตที่มีทั้ง “ปัจจุบันที่เห็นและเป็นอยู่” (Being) และมีทั้ง “ศักยภาพที่จะแปรเปลี่ยนคลี่คลายไปในอนาคต(Becoming)” หากทว่าศักยภาพดังกล่าวนี้จะกลายเป็นจริงได้ ก็ต้องผ่านกระบวนการลงมือทำจริงอย่างมีสำนึก (Practice) หรือผ่านการคิดอย่างวิพากษ์วิจารณ์ (Critical Thinking) และมนุษย์เราจะไม่สามารถคลี่คลายตนเองหรือเงื่อนไขที่แวดล้อมอยู่ได้หากถูกกดบังคับด้วย “สภาวะแห่งความแปลกแยก” (Alienation) หรือหากต้อง ‘มนตราม่านคลุมแห่งสังคม’ (Fetishism) ที่ทำให้ไม่สามารถที่จะมองเห็นหรือเข้าใจสภาพการณ์ที่เป็นจริงของสังคมได้

จากรากแก้วที่ยึดโยงดังกล่าว ผู้ที่แปรเปลี่ยนปรัชญาที่มีลักษณะเป็นนามธรรมให้ออกมาโลดแล่นเป็นการพูด การเขียน การอธิบายที่สัมผัสได้ก็คือ คาร์ล มาร์กซ ต้นตระกูลของนักคิดทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองมาร์กซ์ได้นำเอาปรัชญาที่มีความเป็นนามธรรมมาใช้ในการวิเคราะห์ ‘วัตถุดิบทางสังคม’ (Social Artifact) ที่เป็นสังคมทุนนิยมในศตวรรษที่19 เช่น ทุน แรงงาน กระบวนการผลิตแบบทุนนิยม ชนชั้น อำนาจแห่งชนชั้น เป็นต้น

เพื่อแสดงให้เห็นว่าปรากฏการณ์ต่างๆทางสังคมนั้นมิได้เกิดขึ้นมาตามถาวรกรรมหรือเกิดจากเจตน์จำนงของผู้หนึ่งผู้ใดมาร์กซ์ได้ร่างภาพจำลองของสังคม (Construct) ว่าโครงสร้างของสังคมนั้นประกอบด้วย2ส่วน ส่วนแรกคือ **โครงสร้างส่วนล่าง** (Infrastructure/Economic Base)เป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจที่มาร์กซ์เรียกว่า “แบบวิถีการผลิต” (Mode of Production) อันประกอบด้วย 2 มิติ คือ ความสัมพันธ์ทางการผลิต และพลังการผลิต และส่วนที่สองคือ **โครงสร้างส่วนบน** (Superstructure) ซึ่งหมายรวมถึงทุกอย่างที่มีใช้เศรษฐกิจ เช่น ระบบการเมือง วัฒนธรรม จิตสำนึก อุดมการณ์ รวมทั้งได้พยายามอธิบายความสัมพันธ์แบบภาษาวิปริตระหว่างโครงสร้างทั้งสองส่วนว่า ต่างมีอิทธิพลและต่างกำหนดซึ่งกันและกัน อย่างไรก็ตาม ในขั้นต่อมา กระแสการเน้นอิทธิพลของโครงสร้างส่วนล่างก็แพร่หลายในหมู่นักเศรษฐศาสตร์การเมืองกระแสหลัก ที่เรียกว่า ‘กลุ่มเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด’ (Economic Determinism)

ในลำดับต่อมา คลื่นระลอกแรกของสายธารแห่งแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองได้เริ่มแยกสายตรรอยต่อระหว่างโครงสร้างส่วนล่างและโครงสร้างส่วนบนและภายในกลุ่มโครงสร้างส่วนล่างเองก็ยิ่งแตกแขนงแยกย่อยออกไปอีก อย่างน้อยมีอยู่ 2 กลุ่มที่เข้ามาเกี่ยวข้องโดยตรงกับสื่อสารศึกษา กลุ่มแรกมีความสนใจในเรื่อง ‘ความสัมพันธ์ทางการผลิต’ (Relation of Production) โดยเฉพาะปัญหาที่ว่า ใครเป็นผู้ควบคุมปัจจัยการผลิต (Means of Production)

กลุ่มนี้มีชื่อว่า 'กลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง' ซึ่งหากก้าวเข้ามาศึกษาเรื่องการสื่อสาร ก็จะมีชื่อเฉพาะว่า 'กลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ' (Political Economy of Media)

อีกกลุ่มหนึ่งที่สนใจอีกมิติหนึ่งของแบบวิถีการผลิตคือ **พลังการผลิต** (Productive Force) ซึ่งมาร์กซ์หมายความว่า 2 สิ่ง คือ แรงงานมนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่ (Living labour) และเทคโนโลยีซึ่งเป็นแรงงานที่ตายแล้ว (Dead labour) ในสายสื่อสารศึกษานั้น มีกลุ่มนักคิดสำนักโทรนอนโต ซึ่งสนใจการศึกษาเรื่องเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นพิเศษ

เนื่องจากแนวคิดของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้นจะถูกนำไปทดสอบในสนามแห่งการปฏิบัติจริงอยู่เสมอ ดังนั้น ในช่วงเวลาระหว่างสงครามโลกครั้งที่หนึ่งและสอง บรรยาการที่เป็นจริงของสังคมยุโรปเช่นเยอรมนีอิตาลีฝรั่งเศสก็ได้โยนเครื่องหมายคำถามอันใหญ่ให้กับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองกระแสหลักที่เน้นหนักโครงสร้างส่วนล่างโดยละเอียดบทบาทที่เป็นจริงของตัวแปรด้านโครงสร้างส่วนบน อันได้แก่โครงสร้างทางการเมือง การเคลื่อนไหวด้านวัฒนธรรม / จิตสำนึก / อุดมการณ์ (ที่ฮิตเลอร์ใช้เป็นเครื่องมือหลักในการเข้ายึดกุมจิตใจของมวลชน)

ต่อหน้าปรากฏการณ์ดังกล่าว จึงได้มีคลื่นระลอกที่สองอันได้แก่นักเศรษฐศาสตร์การเมืองกลุ่มหนึ่งที่เรียกตัวเองว่า 'กลุ่มนีโอมาร์กซิสต์' หรือ 'กลุ่มทฤษฎีวิพากษ์แนวใหม่' (Neo-critical) ได้แยกตัวออกมาจากเศรษฐศาสตร์กระแสหลักและมุ่งเป้าที่จะพยายามพัฒนาลัทธิมาร์กซ์ให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปวิธีการหนึ่งในการพัฒนาลัทธิมาร์กซ์ก็คือ การนำศาสตร์อื่น ๆ เข้ามาผสมผสาน โดยพยายามแก้ไขช่องโหว่ของเศรษฐศาสตร์การเมืองกระแสหลัก คือ การศึกษาทำความเข้าใจกับปัญหาของโครงสร้างส่วนบน

เริ่มจากอิตาลี อันโตนิโอ กรัมสกี (A.Gramsci) เลขาธิการพรรคสังคมนิยมอิตาลีได้เริ่มใช้ความพยายามที่จะก้าวข้ามไปให้พ้นกับการวนเวียนถกเถียงกันว่า โครงสร้างส่วนใดเป็นตัวกำหนดส่วนใด และได้นำเอาความรู้จากสาขาสังคมวิทยาในเรื่องการวิเคราะห์หลักไกของสังคมเข้ามาช่วยอธิบายในเรื่องการครอบงำและการต่อสู้ด้านจิตสำนึกอุดมการณ์

ส่วนในเยอรมันนั้นผลกระทบจากการกวาดล้างชาวยิวของฮิตเลอร์โดยได้รับความร่วมมือจากประชาชนชาวเยอรมันอย่างเต็มที่สร้างความประหลาดใจเชิงวิชาการแก่นักวิชาการเชื้อสายยิวของสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยแฟรงเฟิร์ต ที่รู้จักกันในนาม 'สำนักแฟรงเฟิร์ต/สำนักทฤษฎีวิพากษ์' (Frankfurt School/ Critical Theory) เป็นอย่างมาก นักคิดกลุ่มนี้เริ่มทบทวนความเข้าใจในเรื่องบทบาทและพลังที่เป็นจริงของมิติทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะบทบาทของการสื่อสารที่มีต่อระบบจิตสำนึกของผู้คน และได้ขนานนามลักษณะของวัฒนธรรมที่เริ่มก่อตัวขึ้นในขณะนั้นว่า 'อุตสาหกรรมทางวัฒนธรรม' (Culture Industry)

อย่างไรก็ตาม จุดยืนทางทฤษฎีและท่าทีต่อกระบวนการสร้างวัฒนธรรมที่มีรากฐานมาจากเทคโนโลยีสมัยใหม่ /จากระบบอุตสาหกรรม/จากระบบทุนนิยม ของกลุ่มนักวิชาการสำนักแฟรงเฟิร์ตก็แตกแยกออกเป็น 2 สาย นักวิชาการเช่น ฮอร์คไมเมอร์ (Horkheimer)

อดอร์โน (Adorno) มองเห็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในทางลบเนื่องจากวัฒนธรรมดังกล่าวได้สร้าง หายนะและความสูญเสียครั้งใหญ่แก่มนุษยชาติ ในขณะที่ วอลเตอร์ เบ็นจามิน (W.Benjamin) นักวิชาการจากสำนักเดียวกันกลับพลิกมุมมองว่า ปรากฏการณ์นั้นเป็นการก้าวไปอีกก้าวหนึ่ง ของการสร้างสรรคทางวัฒนธรรมของมนุษยชาติต่างหาก

จากสายตระกูลของสำนักแฟรงเฟิร์ตรุ่นที่1 เมื่อกาลเวลาล่วงเลยไป แม้ตัวสำนักคิด จะค่อย ๆ แผ่วจางอิทธิพลลงไป แต่ทว่าสำนักแฟรงเฟิร์ตก็ยังคงผลิตนักคิดรุ่นต่อๆมาที่มีความ โดดเด่นในการนำเสนอแนวคิดใหม่ๆ เช่น ฮาเบอร์มาส (J.Habermas) ผู้ผสมผสาน “ต้นฉบับ ทางความคิด” จากแหล่งกำเนิดทางปัญญาที่ดูเหมือนจะยืนอยู่คนละฝั่งให้เข้ามาหล่อหลอมรวม กัน เช่น การประสานความคิดของ แมกซ์ เวเบอร์เข้ากับมาร์กซ์และฟรอยด์ เป็นต้น

ในช่วงทศวรรษ 1960 ถือได้ว่า เกิด ‘รอยเลื่อนครั้งใหญ่ของสำนักเศรษฐศาสตร์ การเมือง’ เมื่อประเทศรัสเซียซึ่งได้นำเอาลัทธิมาร์กซ์ไปใช้เป็นหลักการในการเปลี่ยนแปลงสังคม เป็นผลสำเร็จจนกลายเป็นประเทศสังคมนิยมแห่งแรก แต่ในช่วงเวลานี้ สหภาพโซเวียตได้เริ่ม เดินออกห่างจากหลักการของมาร์กซ์ การเบี่ยงเบนจากหลักการครั้งนี้ส่งผลสะท้อนต่อบรรดา ปัญญาชนปีกซ้ายในยุโรปที่ถือเอารัสเซียเป็นธงชัยนำทางอย่างยิ่ง หลุยส์ อัลธุสแซร์ ก็เป็นหนึ่งใน นักลัทธิมาร์กซ์ที่ผิดหวังจากเศรษฐศาสตร์การเมืองกระแสหลักแบบรัสเซียและได้ปลื้งตัวออกมา ดำเนินการพัฒนาลัทธิมาร์กซ์ด้วยการประสานเข้ากับแนวคิดของสำนักโครงสร้างนิยมที่กำลัง มีอิทธิพลอย่างสูงในฝรั่งเศสขณะนั้น เพื่อทำความเข้าใจกับปัญหาเรื่องโครงสร้างส่วนบนโดย เฉพาะเรื่องอุดมการณ์

นอกเหนือจากบรรดานักคิดที่แตกทัพออกมาจากลัทธิมาร์กซ์กระแสหลักแล้ว คลื่นระลอกที่สามก็เป็นกลุ่มนักคิดที่นำเอาลัทธิมาร์กซ์มาผสมผสานกับแนวคิดใหม่เอี่ยม ประจำศตวรรษที่ 20 คือทฤษฎีหลังสมัยใหม่(Post Modernism) ที่ก่อตัวขึ้นในราวช่วงทศวรรษ 1970 ตัวอย่างของนักคิดกลุ่มนี้ ก็เช่นฌอง โบดริยาร์ด (J.Baudrillard) ที่เสนอว่า สำหรับการวิเคราะห์สังคมทุนนิยมในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 นั้น ลำพังแต่เกณฑ์การวิเคราะห์ ด้วยเรื่องมูลค่าใช้สอย/มูลค่าแลกเปลี่ยนและการชุดรีดมูลค่าส่วนเกินที่มาร์กซ์เคยใช้เป็น เครื่องมือหลักนั้นไม่เพียงพอเสียแล้ว ทั้งนี้ เพราะทุนนิยมสมัยใหม่นั้นได้ทำการครอบงำมนุษย์ ด้วยระบบสัญญาณ ดังนั้น จึงต้องพัฒนาลัทธิมาร์กซ์ให้กว้างขวางกว่าเดิม

ส่วนกลุ่มนักคิดในคลื่นระลอกที่ 4 นั้นเป็นนักคิดที่มาเสริมเพิ่มเติมแนวคิดที่มาร์กซ์ ได้พูดถึงเอาไว้เพียงเล็กน้อย เช่น แม้มาร์กซ์จะพูดถึงเรื่อง “แรงงาน” แต่มาร์กซ์ก็ไม่ได้พูดถึง เรื่อง “ร่างกาย” หรือแม้ว่ามาร์กซ์จะพูดถึงเรื่อง “จิตสำนึก” แต่มาร์กซ์ก็ไม่ได้พูดถึงเรื่อง “อารมณ์ ความรู้สึก” รวมทั้งนักคิดในกลุ่มที่ 4 นี้ได้เคลื่อนย้ายจุดเน้นจากปริมณฑลของ “การผลิต” ซึ่งเป็นปัญหาของระบบทุนนิยมในศตวรรษที่ 19 มาเป็นปริมณฑลเรื่อง “การบริโภค” ซึ่งเป็น ปัญหาของทุนนิยมในศตวรรษที่ 20

ตัวอย่างของนักคิดในคลื่นระลอกที่4 นี้ ก็เช่น นอร์เบิร์ต เอเลียส ผู้บูรณาการแนวคิดต่าง ๆ ที่เคยถูกแยกจากกันให้หลอมรวมเข้ากันใหม่ เช่น ประสานแนวคิดของ มาร์กซ์ เวเบอร์ และพรอยด์ รวมทั้งให้ความสนใจกับกระบวนการสร้างอารยธรรมของสังคมมนุษย์ที่เกิดขึ้นควบคู่ไปกับกระบวนการจัดการทางอารมณของผู้คน

ส่วนปีแอร์ บูร์ดิเยอ (P. Bourdieu) ได้หยิบเอาแนวคิดแกนกลางของมาร์กซ์คือ 'Capital /ทุน' มาขยายขยายให้กว้างขวางยิ่งขึ้น เช่นเดียวกับมิเชล ฟูกูเกต์ ที่ขยายแนวคิดเรื่อง 'อำนาจ' ที่มาร์กซ์เคยจำกัดอยู่แต่เฉพาะใน 'อำนาจของทุน/อำนาจของการเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต' ฟูกูเกต์ได้เพิ่มขยายแนวคิดเรื่อง 'อำนาจ' ออกไปอย่างกว้างขวางแบบสุดลูกหูลูกตา และพลิกแผ่นฟ้าแห่งความเข้าใจในเรื่องนี้แบบที่เคยมีมา

สำหรับกลุ่มนักคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นปัจจุบันล่าสุด แม้จะไม่มีชื่อนามนักคิดที่โดดเด่นออกมาเป็นรายบุคคล (อาจจะเนื่องมาจากช่วงเวลาบ่มเพาะยังไม่ยาวนานนัก) แต่ก็ได้มีการรวมตัวกันของนักวิชาการที่สืบทอดมรดกทางปัญญาปรากฏอยู่ในรูปของสำนักคิดที่สามารถมองเห็นได้เป็นกลุ่มก้อน เช่น สำนักวัฒนธรรมศึกษาเชิงวิพากษ์แห่งอังกฤษ (British Cultural Study) ที่รู้จักกันในนามของ 'สำนักเบอร์มิงแฮม' หรือกลุ่มทฤษฎีสตรีนิยม (Feminism) ที่ผลิตงานวิชาการออกมาราวกับท่ากระสุน เจตนารมณ์ของสำนักใหม่ ๆ เหล่านี้ยังคงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับนักลัทธิมาร์กซ์รุ่นบรรพบุรุษ กล่าวคือ ต้องการแสวงหาความเข้าใจทางปัญญาที่เกี่ยวข้องกับการเอารัดเอาเปรียบ การครอบงำ การกดขี่ที่มนุษย์เรากระทำต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเอง แต่ทว่า จุดที่แตกต่างไปก็คือ ทั้งสำนักเบอร์มิงแฮมและสตรีนิยมได้ขยาย "เกณฑ์" ที่นักเศรษฐศาสตร์รุ่นบุกเบิกถือว่าเป็น "แกนกลางหมุนเคลื่อนการครอบงำคือ 'ชนชั้น' ออกไปสู่เกณฑ์อื่น ๆ เช่น เพศสภาวะ (Gender) หรือ เชื้อชาติ (Race) และอื่นๆ

กระแสน้ำแห่งปัญญาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้ก่อตัวมาแล้วร่วมกว่าสองศตวรรษ และสายน้ำแห่งนี้ก็ยังคงไหลรินเรื่อยไปไม่เหือดแห้ง และยังคงเป็นกระแสน้ำที่นักวิชาการด้านสื่อสารศึกษาสามารถใช้สร้างความสะดวก ความชัดเจน และความแจ่มใสให้แก่นักศึกษาวิจัยด้านนิเทศศาสตร์ได้อยู่เสมอ

กาญจนา แก้วเทพ

สมสุข หินวิมาน

ธันวาคม 2550

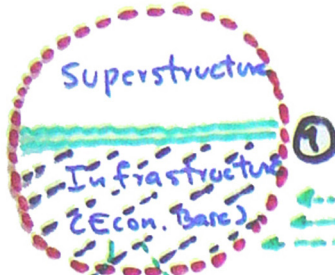
ปีที่หน้าหนาวของไทยหนาวอย่างจริงจัง

JSOM
CT

Dialectic: Structure v.s. Agency

Being → Becoming

→ practice / critical
(Alienation / Fetishism)

Marx

Capital / Labour / Production /
class / Power

② Neo-Marxist
(cultural criticism)

Gramsci

(Cultural +
Sociology)

Aethusser

(SS + Structuralism)

Frankfurt
School

Benjamin

Culture Industry

Habermas
(Marx + Weber)

Neo-Critical

③

Semiology

Baudrillard

(Marxist + Po Mo)

④

John Markyau
(Emotion + Synthesis)

Labour → body

Elias

(Marx + Weber)

Bourdieu

(Cul. Capital)

Foucault

(Marxist + Po Mo)

Power

Production
→ Consumption

From class → Etc

Birmingham
School

Feminism

บทที่ 1

ความหมาย/ปรัชญาพื้นฐานของทฤษฎีวิพากษ์

1. วิภาษวิธี: กระบวนการแสวงหาความจริง
2. ทศนะของทฤษฎีวิพากษ์ต่อธรรมชาติของมนุษย์
 - (2.1) จาก 'being' สู่ 'becoming'
 - (2.2) Being/Becoming ในงานวิจัย
 - (2.3) ศักยภาพที่จะคลี่คลายของมนุษย์
3. ปรัชญาของการปฏิเสธแห่งการปฏิเสธ (Negation of Negation)
 - (3.1) ทฤษฎีวิพากษ์ปฏิเสธระบบสังคมแบบทุนนิยม
 - (3.2) เหตุผลเบื้องหลังของการปฏิเสธระบบทุนนิยม
 - (3.3) ในการทำความเข้าใจ/เข้าใจระบบทุนนิยม
4. Positivism vs. Negativism
5. เส้นทาง Positivism/Negativism ในลัทธิมาร์กซ์
6. การใช้ทฤษฎีวิพากษ์ในสื่อสารศึกษา
 - (6.1) ความสำคัญของแนวคิดเชิงวิพากษ์
 - (6.2) บทสรุปคุณลักษณะที่สำคัญของทฤษฎีวิพากษ์
 - (6.3) การนำทฤษฎีวิพากษ์มาใช้ในสื่อสารศึกษา

บทที่ 1

ความหมาย/ปรัชญาพื้นฐานของทฤษฎีวิพากษ์

บทนำ

Durham and Kellner (2006) เขียนคำนำเอาไว้ในหนังสือชื่อ Media and Cultural Studies: Keywords ที่น่าจะเข้ากับเนื้อหาของหนังสือเล่มนี้ว่า ปัจจุบันปรากฏการณ์ทางด้านการสื่อสาร ไม่ว่าจะเป็นตัวผลผลิตของการสื่อสาร เช่น หนังสือพิมพ์ นิตยสาร เพลง ภาพยนตร์ รายการโทรทัศน์ อินเทอร์เน็ต ฯลฯ หรือบรรดากิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสาร เช่น การท่องเที่ยว การช้อปปิ้ง การเล่นกีฬา การไปดูคอนเสิร์ต ฯลฯ ซึ่งทั้งผลผลิตและกิจการมการสื่อสารดังกล่าวล้วนแล้วแต่ให้ความบันเทิง (entertain) สร้างความหมาย (meaning) และก็ยังบั่นแต่งอัตลักษณ์/ตัวตนของผู้คน (identity) ผลผลิตและกิจการมการสื่อสารเหล่านี้มีความสลบซับซ้อนและหลากหลายเสียจนเราไม่อาจจะนำเอาทฤษฎี/แนวคิด/หรือนักคิดเพียงคนใดคนหนึ่งมาอธิบายได้อย่างเพียงพอ ไม่ว่าทฤษฎีนั้นจะใหญ่โตกว้างขวางจนแทบจะครอบคลุมได้หมด เช่น ทฤษฎีหน้าที่นิยม (functionalism) ซึ่งเป็นทฤษฎีกระแสหลักก็ตาม

เพื่อขานรับความหลากหลายดังกล่าว หนังสือเล่มนี้จึงจะขอเสนอแนวคิดของกลุ่มนักวิชาการสำนักหนึ่ง คือ สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง (School of Political Economy) หรือถ้าจะรู้จักกันในชื่ออื่น ๆ เช่น สำนักทฤษฎีวิพากษ์ (Critical Theory) หรือสำนักมาร์กซิสต์ (Marxist Theory) มาเป็นทฤษฎีทางเลือกทฤษฎีหนึ่ง โดยมีความคาดหวังว่า ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองนี้จะช่วยทำหน้าที่เป็นแท่งผลึกปริซึมที่ฉายทะลุผ่านปรากฏการณ์ต่าง ๆ ด้านการสื่อสาร ที่เรากำลังใช้ชีวิตอยู่ด้วย

สำหรับชื่อเรียกสำนัก/ทฤษฎีที่มีความหลากหลายนั้นมีต้นตอมาจากประวัติความเป็นมาของสำนักเอง อันที่จริงคำว่า 'เศรษฐศาสตร์การเมือง' (political economy) นั้นเป็นคำทั่ว ๆ ไป ที่ใช้เรียกประเพณีของการวิเคราะห์เรื่องราวของเศรษฐกิจที่สนใจความสัมพันธ์ระหว่างมิติเศรษฐกิจกับมิติการเมือง รวมทั้งมีการตั้งคำถามเชิงจริยธรรมและสังคมของเศรษฐกิจควบคู่กันไป เช่น มีความยุติธรรมทางเศรษฐกิจหรือไม่ นักทฤษฎีรุ่นคลาสสิกของเศรษฐศาสตร์การเมืองก็เช่น อדם สมิธ (Adam Smith) และเดวิด ริคาร์โด (David Ricardo) (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2544)

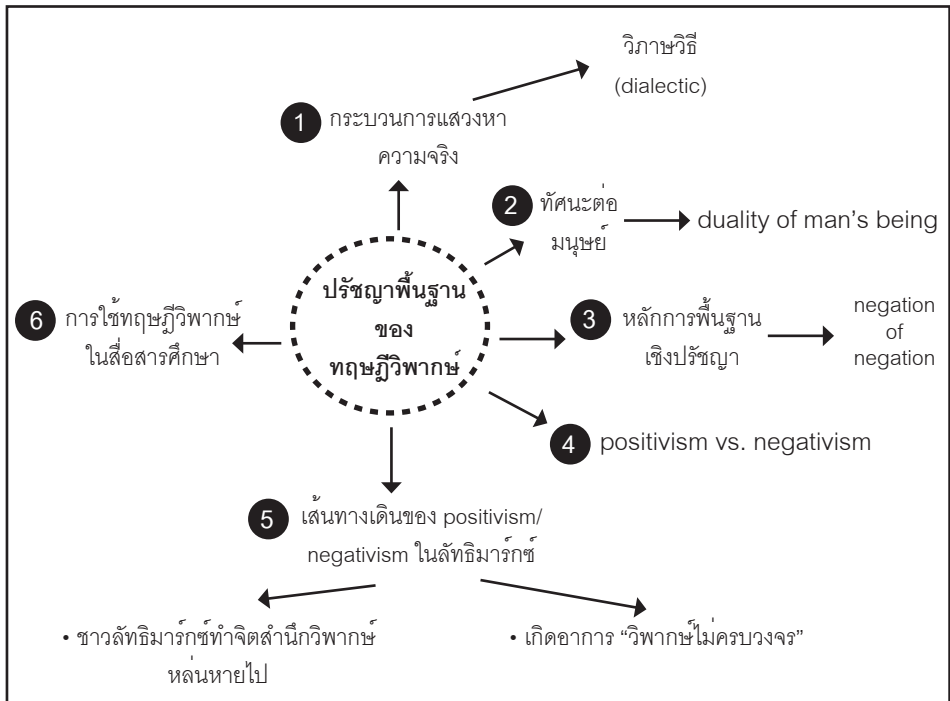
ในขั้นต่อมา งานของ คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) ได้เริ่มต้นด้วยงานที่วิจารณ์กลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง (ดังนั้นจึงมีนักเขียนบางคนเรียกแนวคิดของมาร์กซ์ให้ชัดเจนไปเลยว่า 'Critical Political Economy') แต่เนื่องจากในชั้นหลัง การวิเคราะห์เศรษฐกิจของกลุ่มนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก (mainstream) เริ่มถอยห่างไปจากมิติการเมือง / สังคมมาเหลือแต่มิติเศรษฐกิจล้วน ๆ สำนักมาร์กซิสต์จึงถูกเขยิบเรียกขึ้นมาเป็น 'สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง' แทนซึ่งบ่งบอกนัยยะว่าเป็นสำนักที่ยังคงพิจารณามิติทางเศรษฐกิจควบคู่ไปกับมิติอื่น ๆ (Hesmondhalgh 2002)

ในที่นี้จะขอเรียกชื่อของสำนักนี้ในทั้ง 3 ชื่อ คือ สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง ทฤษฎีวิพากษ์ และสำนักมาร์กซิสต์ในความหมายเดียวกัน

เนื่องจากทฤษฎีมาร์กซิสต์นั้นเกิดมาตั้งแต่ศตวรรษที่ 19 และมีอายุมาประมาณ 200 ปีแล้ว ตลอดช่วงเวลาอันยาวนานนั้น ทฤษฎีมาร์กซิสต์มิได้มีฐานะเป็นเพียงแนวคิดทางวิชาการที่เรียน สอนถกเถียงกันอยู่ในแวดวงวิชาการ/มหาวิทยาลัยเท่านั้น หากแต่แนวคิด/ทฤษฎีต่าง ๆ ได้ถูกนำไปทดสอบในสนามแห่งความเป็นจริงอยู่เสมอ จึงได้มีการปรับปรุงพัฒนาทฤษฎี/แนวคิดต่าง ๆ อยู่ตลอดเวลา ดังนั้น แม้แต่ในสำนักคิดเดียวกัน ก็ยังมีความแตกต่างหลากหลายอย่างมาก

ในหนังสือที่มีความจำกัดด้านพื้นที่นี้ จึงไม่สามารถจะนำเสนอแนวคิดของนักคิดสำนักทฤษฎีวิพากษ์ได้อย่างกระจ่างแจ้งในทุกเรื่อง นอกจากนั้น ผู้เขียนก็ยังตั้งเป้าหมายเพิ่มเติมเอาไว้ว่า จะนำเอาแนวคิดของนักคิดสำนักทฤษฎีวิพากษ์มาใช้ในการอธิบายปรากฏการณ์ด้านการสื่อสาร ดังนั้นจึงจะมีการคัดสรรเฉพาะนักคิดบางท่านและบางแนวคิดเท่านั้น

ท่ามกลางความหลากหลายและจุดเน้นที่แตกต่างกันของบรรดานักคิดสำนักทฤษฎีวิพากษ์ ก็มีจุดร่วมที่เป็นประจักษ์จากแก้วที่ยึดโยงบรรดากิ่งก้านสาขาที่แตกตัวออกไป รากแก้วดังกล่าวนี้ก็คือสิ่งที่เรียกว่า ‘ปรัชญาพื้นฐานของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง/ทฤษฎีวิพากษ์’ ดังนั้น จึงขอแนะนำให้ผู้อ่านได้รู้จักกับปรัชญาพื้นฐานของสำนักทฤษฎีวิพากษ์เป็นอันดับแรก

ภาพที่ 1: ปรัชญาพื้นฐานของทฤษฎีวิพากษ์

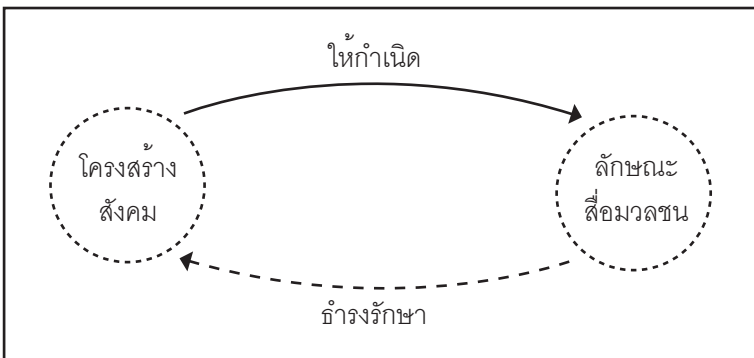
1. วิทยาวิธี: กระบวนการแสวงหาความจริง

● คำนิยามแบบสามัญทั่วไป

เนื่องจากเป้าหมายสำคัญสูงสุดของศาสตร์แต่ละสาขานั้นก็คือ การแสวงหาความเป็นจริง/ความรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความรู้ที่จะนำไปใช้ในการเปลี่ยนแปลงสภาพความเป็นจริง ในการแสวงหาความเป็นจริงนี้จะต้องมี 'กระบวนการแสวงหา' เป็นเครื่องมือนำทาง

วิทยาวิธี (แปลมาจาก dialectic) เป็นแนวคิดที่เป็นปรัชญารากฐานที่สุดของทฤษฎีวิพากษ์ และเป็นกระบวนการแสวงหาความเป็นจริงที่ตรงกันข้ามกับแนวคิดแบบ 'กำหนดนิยม' (determinism)

หากกล่าวอย่างง่าย ๆ วิทยาวิธีคือการอธิบายลักษณะความสัมพันธ์แบบกำหนดซึ่งกันและกันระหว่างสิ่ง 2 สิ่ง เช่น ความสัมพันธ์ระหว่าง 'สังคม' กับ 'สื่อมวลชน' เราอาจจะกล่าวได้ว่า ในขั้นแรก **โครงสร้างสังคม** แบบหนึ่ง จะเป็นบ่อเกิดของ**สื่อมวลชน**แบบหนึ่ง และในลำดับต่อมา ลักษณะ**สื่อมวลชน**แบบนั้นก็จะย้อนกลับธำรงรักษา**โครงสร้างสังคม**แบบนั้นอีกทอดหนึ่ง

ภาพที่ 2: ความสัมพันธ์แบบวิทยาวิธีระหว่างสังคมกับสื่อมวลชน

จากภาพข้างบนนี้เราจึงอธิบายได้ว่า ใน**โครงสร้างสังคม**แบบทุนนิยมเสรี จะให้กำเนิด**สื่อมวลชน**ที่เป็นธุรกิจชนิดหนึ่ง เป้าหมายของ**สื่อมวลชน**จึงมุ่งทำกำไรเป็นเบื้องแรก และ**สื่อมวลชน**เช่นนี้ก็จะทำหน้าที่ธำรงรักษาอุดมการณ์และระบบสังคมแบบทุนนิยมเสรีเอาไว้ ในทางตรงกันข้าม หากเป็น**โครงสร้างสังคม**แบบสังคมนิยม ก็จะให้กำเนิด**สื่อมวลชน**ที่ทำหน้าที่เป็นกลไกรัฐ และมีเป้าหมายเพื่อสวดิรัฐสังคมนิยมเป็นหลัก เป็นต้น

จากแนวคิดที่อธิบายได้ง่าย ๆ ข้างต้นนี้ หากศึกษาลึกลงไปในรายละเอียด จะพบว่าแนวคิดปรัชญา 'วิทยาวิธี' จะมีคุณลักษณะแบบอื่นๆเพิ่มเติมอีกอย่างไรก็ตามแนวคิดวิทยาวิธีก็มี

เส้นทางเดินแห่งความหมายเช่นเดียวกับทุก ๆ แนวคิดในโลก กล่าวคือมีการนำเสนอความหมาย มีการต่อสู้ทางความหมาย มีการเปลี่ยนแปลงความหมายไปจากเดิมในแต่ละช่วงเวลา

● **หน่วยของการศึกษาวิเคราะห์** (unit of analysis) และเพื่อให้การจับตาดูความหมายของ 'วิภาษวิธี' ในแต่ละช่วงเวลาได้ง่ายขึ้น เราอาจจะส่องดูแนวคิดนี้ด้วยแว่นที่ชื่อว่า 'หน่วยทางการศึกษา/วิเคราะห์' ว่า คำว่า 'วิภาษวิธี' ถูกนำมาใช้ในระดับใด เช่น

- ⇒ ระดับความเป็นจริงทั่วไป
- ⇒ ระดับตัวมนุษย์
- ⇒ ระดับความคิด
- ⇒ ระดับสังคม

● **ความหมายของ 'วิภาษวิธี' จากพจนานุกรม** ถาวร สุหากันยา (2531) อ้างความหมายของ 'วิภาษวิธี' จาก Webster Third International Dictionary ว่า โดยทั่วไปแล้ว 'วิภาษวิธี' จะหมายถึงทฤษฎีและการปฏิบัติในการชั่งน้ำหนักและคลี่คลายข้อถกเถียงโต้แย้งที่ผูกพันหรือขัดแย้งกันเอง เพื่อจะได้บรรลุถึงข้อเท็จจริงหรือสัจจะ (truth) ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโดยวิธีการอภิปรายหรือโต้แย้ง

● **ความหมายของ 'วิภาษวิธี' จากนันททัศนะ** ในขณะที่พจนานุกรมได้นิยามความหมายของ 'วิภาษวิธี' ไว้ดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ทว่าสำหรับนักคิด/นักปรัชญาแต่ละท่านต่างก็มีการนิยามความหมายของวิภาษวิธีแตกต่างกันออกไป สำหรับนักคิดที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับทฤษฎีวิพากษ์ในเรื่องความหมายของ 'วิภาษวิธี' มีดังนี้

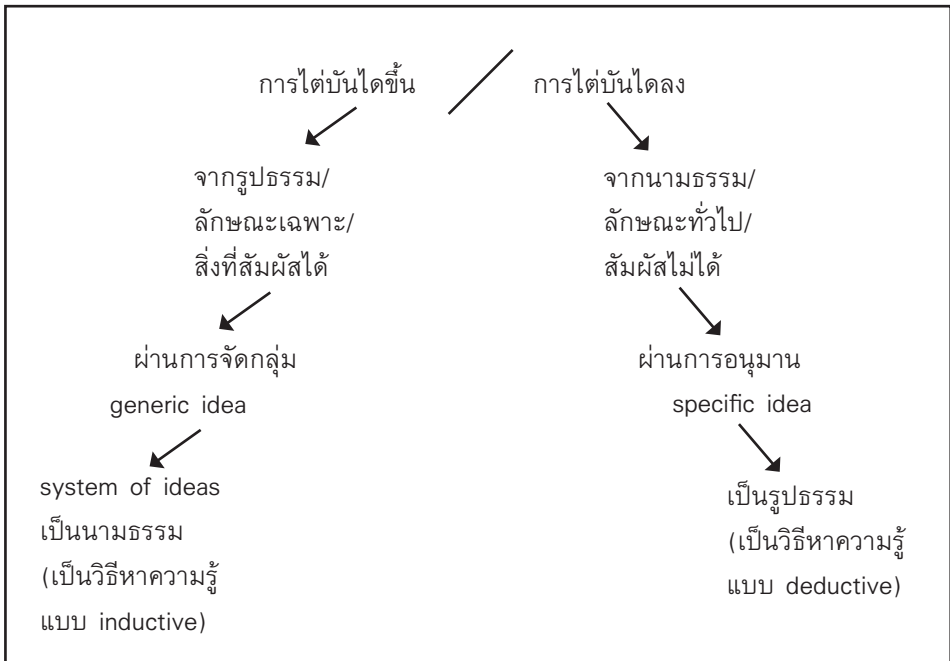
(1) **เฮราคลิตัส (Heraclitus)** เป็นนักปรัชญากรีกท่านแรกที่น่าเสนอลักษณะปรัชญาของความเป็นจริง (reality) ที่มีการเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา และการเคลื่อนไหวนี้เกิดมาจาก 'ความขัดแย้ง' ซึ่งเป็นไปตามหลักวิภาษวิธี เฮราคลิตัสสรุปหลักการของเขาว่า

'มีใครไหมละที่เคยก้าวเหยียบเข้าไปเป็นครั้งที่สองในแม่น้ำสายเดียวกัน
ทั้งนี้เพราะสำหรับเขาแล้ว กระแสน้ำได้เป็นอื่นไปแล้ว ดังนั้น จึงเป็นไปไม่ได้ที่จะก้าว
เข้าไปในกระแสน้ำเดียวกันเป็นครั้งที่สอง'

'ทุกอย่างเกิดขึ้นมาได้ โดยอาศัยความขัดแย้งของสิ่งที่ตรงข้ามกัน และผลรวมของ
ทุกอย่างจะไหลไปคล้ายกระแสน้ำในแม่น้ำลำธาร'

(2) **เพลโต (Plato)** ในหนังสือชื่อ Republic เพลโตใช้หลักวิภาษวิธีเป็นแนวทางในการเข้าสู่สัจจะ โดยเสนอให้ใช้วิธีการโต้แย้งทางความคิดระหว่างประเด็นที่จะศึกษา กับความคิดที่ตรงกันข้าม

และผลงานที่สำคัญเกี่ยวกับวิภาษวิธีของเพลโตก็คือ ข้อเสนอเรื่อง 'ศาสตร์แห่งความคิด' (science of ideas) ที่มีลักษณะแบบวิภาษวิธีคือ มีทั้ง 'การไต่บันไดขึ้น' และ 'การไต่บันไดลง' ซึ่งเป็นกระบวนการแสวงหาความรู้ที่จะเข้าถึงความเป็นจริงอย่างครบวงจร

ภาพที่ 3: การไต่บันไดขึ้น/ลงตามแนวคิดของเพลโต

(3) **อริสโตเติล (Aristotle)** อริสโตเติลไม่เห็นด้วยกับแนวคิดของเพลโต เขาเสนอให้ใช้วิธีการแสวงหาความรู้ที่ปัจจุบันเรียกว่า 'วิธีการทางวิทยาศาสตร์' คือต้องใช้ในการสังเกตสภาพความเป็นจริงเป็นหลัก และข้อสรุปที่ได้ก็วางอยู่บนหลัก 'ความน่าจะเป็น' (probability)

อริสโตเติลได้เสนอหลักการขั้นพื้นฐานของการแสวงหาความรู้ที่เรียกว่า 'กฎของความขัดแย้ง' (law of contradiction) ซึ่งมีสมมติฐานดังนี้

- (i) - เป็นไปไม่ได้ที่สิ่งใดสิ่งหนึ่งจะเป็น (to be) และไม่เป็น (not to be) ในขณะเดียวกัน
 - กล่าวคือถ้าสิ่งนั้นเป็น **A** แล้ว จะเป็น **Non-A** ด้วยในเวลาเดียวกันไม่ได้
 - ในความขัดแย้งใดก็ตาม จะต้องมิต้านหนึ่งที่เกิด

- (ii) ไม่อาจจะมีสิ่งที่เป็นกลาง หรือทางที่สามระหว่างความขัดแย้ง

นอกจากนั้นอริสโตเติลก็ไม่เห็นด้วยกับเฮราโคลิตัสเรื่องสมมติฐานขั้นพื้นฐานเกี่ยวกับธรรมชาติที่เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลาของสรรพสิ่งเขาเห็นว่าจะต้องมีความคงตัวคงทนพอสมควรจึงจะทำการศึกษาด่าง ๆ โดยการสังเกตได้

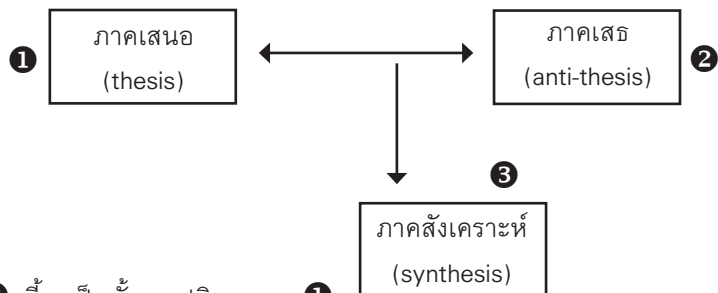
วิธีคิดของอริสโตเติลนั้นเป็นพื้นฐานสำคัญของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติที่ต่อมาได้พัฒนามาเป็นวิธีคิดของ เดส์การ์ตส์ (Descartes) ที่แยกสรรพสิ่งออกเป็น 2 ขั้ว (binary / dichotomy) แบบ A และ Non-A

รวมทั้งน่าจะสังเกตว่า รากฐานปรัชญาของสาขาวิชาการสื่อสารก็มีจุดเริ่มต้นจากวิธีคิดของอริสโตเติลเป็นหลักเช่นเดียวกัน

(4) เฮเกล (G.W.F. Hegel) เมื่อถึงกลางศตวรรษที่ 19 ก็มีนักปรัชญาคนสำคัญของเยอรมันและเป็นต้นธารทางความคิดของทฤษฎีวิพากษ์ คือ เฮเกลที่ได้รื้อฟื้นโลกทัศน์แบบเฮราคลิตัสและเพลโตขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง เฮเกลถือว่า ทุกอย่างในจักรวาลมีลักษณะเป็น 'ขบวนการต่อเนื่อง' (process) (คล้ายกับวิธีคิดเรื่องปฏิจสมุปปาทของพุทธศาสนา) ขบวนการที่ต่อเนื่องนี้เกิดมาจากการสังเคราะห์ขององค์ประกอบของสิ่งที่ตรงกันข้าม (the opposites) การประกอบรวมตัวกันเข้าของสองสิ่งเดิมนี้ทำให้เกิดสิ่งใหม่ประการที่สามขึ้นมา

เฮเกลได้สังเคราะห์ปรัชญาที่มีมาก่อนหน้านี้อย่างละเอียดและสรุปเป็นหลักการเอาไว้อย่างละเอียดในหนังสือชื่อ The Science of Logic ที่มีสาระสำคัญ ๆ ของกฎของการพัฒนาแบบวิภาษวิธีดังนี้

กฎ 3 ข้อแรกเป็นเรื่องกลุ่มสามเส้า (triad) ระหว่าง

หัวข้อ ③ นี้จะเป็นทั้งการปฏิเสธของ ①

และการปฏิเสธของ ② จึงเรียกว่า

'กฎของการปฏิเสธแห่งปฏิเสธ'

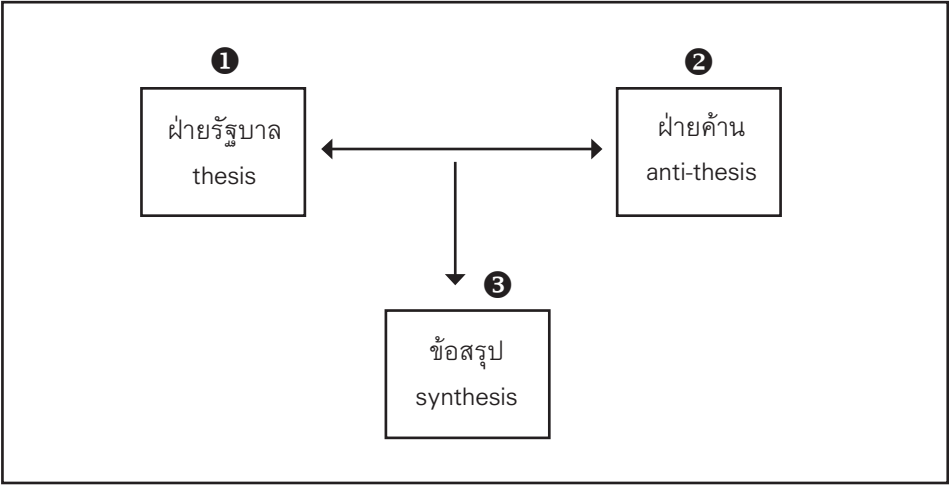
(law of negation of negation)

④ กฎของการเปลี่ยนแปลงเชิงปริมาณ $\xrightarrow{\text{ไปเป็น}}$ เชิงคุณภาพ

⑤ กฎของการเปลี่ยนแปลงเชิงคุณภาพ $\xrightarrow{\text{ไปเป็น}}$ เชิงปริมาณ

อย่างไรก็ตาม ในการประยุกต์ใช้กฎทั้ง 2 ข้อนี้ เฮเกลจะมีจุดร่วมกับเพลโตคือมีลักษณะจิตนิยม (idealism) โดยถือว่าความเป็นจริง (reality) นั้นจะปรากฏออกมาในรูปของจิต (spirit ในเฮเกล และ form ในเพลโต) ซึ่งหน่วยของการวิเคราะห์ดังกล่าวจะถูกมารักษาปฏิเสธรในขั้นต่อไป

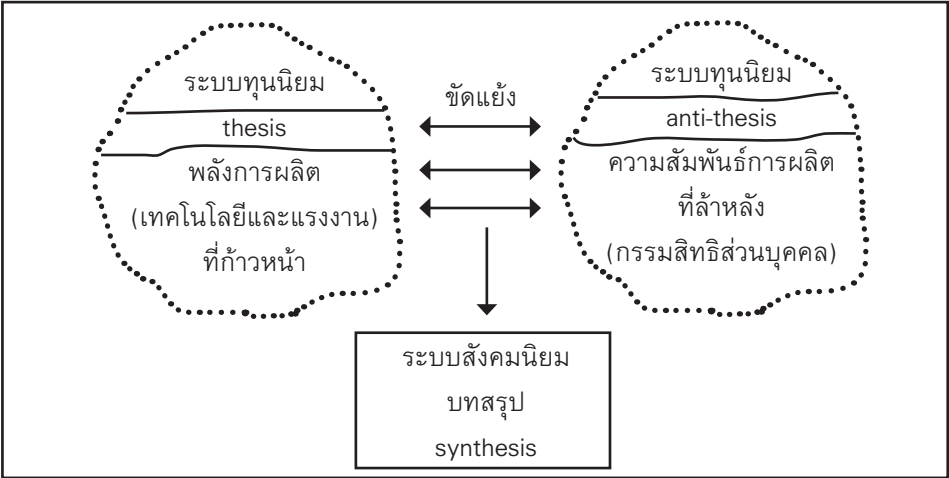
ตัวอย่างของการประยุกต์ใช้กฎสามเส้าของเฮเกลในการออกแบบรูปแบบการบริหารการปกครองในระบบประชาธิปไตยโดยให้มีลักษณะสามเส้า ดังนี้ เช่น

ภาพที่ 4: รูปแบบการปกครองแบบประชาธิปไตย

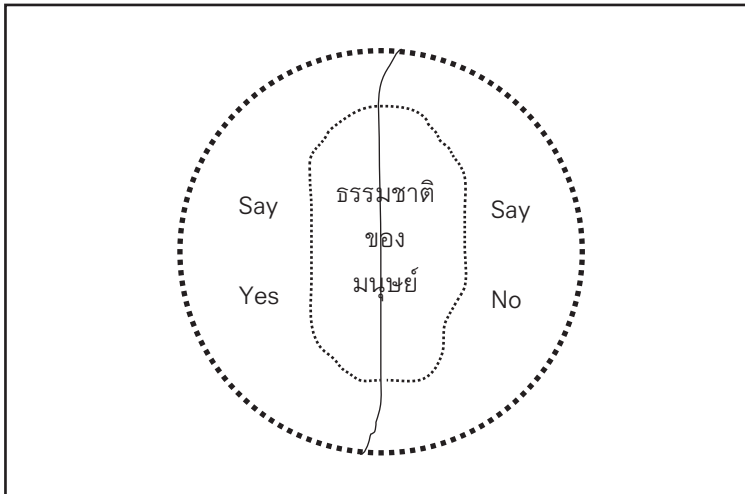
(5) คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) มาร์กซ์ผู้เป็นต้นกระแสธารของทฤษฎีวิพากษ์เป็นนักคิดที่รับเอาแนวคิดวิภาษวิธีของเฮเกิลมาใช้อย่างเต็มที่ แต่ในอีกด้านหนึ่ง มาร์กซ์ได้นำหลัก ‘กฎของการปฏิเสธแห่งปฏิเสธ’ มาใช้ด้วย กล่าวคือ ในขณะที่เฮเกิลเน้นการใช้ภาษาวิธีในปริมนทล/หน่วยการศึกษาเป็น ‘ระดับความคิด/จิต’ หากแต่มาร์กซ์ได้นำเอาวิภาษวิธีมาใช้ในการวิเคราะห์ ‘สภาพความเป็นจริง/ระดับสังคม’ มาร์กซ์ได้ใช้ภาษาวิธีในหลาย ๆ ระดับ เช่น

(i) ระดับการวิเคราะห์สังคม มาร์กซ์อธิบายว่าระบบทุนนิยมนั้นได้สร้างทั้ง thesis และ anti-thesis เอาไว้ในตัวที่สัมพันธ์กันในลักษณะวิภาษวิธีจนได้บทสรุปออกมาดังนี้

ภาพที่ 5: ระบบสังคมนิยมคือบทสรุปของการจัดการความขัดแย้งในระบบทุนนิยม

(ii) **ระดับการวิเคราะห์ธรรมชาติของมนุษย์** ในงานเขียนเรื่อง The German Ideology (1846) มาร์กซได้กล่าวถึงธรรมชาติของมนุษย์ว่า มนุษย์นั้นมีธรรมชาติอยู่ 2 ด้านที่เปรียบเทียบ 2 ด้านของเหรียญเดียวกัน คือด้านที่เห็นคล้ายตามผู้อื่น (positive side) หากกล่าวในภาษาอังกฤษก็คือ ด้านที่ 'say "yes"' และอีกด้านหนึ่งคือด้านที่ปฏิเสธความเห็นของผู้อื่น (สังคม) (negative side) คือด้านที่ 'say "no"'

ภาพที่ 6: ธรรมชาติ 2 ด้านของมนุษย์

หรืออาจพูดได้ง่าย ๆ ว่า มนุษย์เราก็คือ 'สัตว์ที่รู้จักพูดคำว่า ไม่' และมาร์กซได้ใช้หลักการนี้มาวิเคราะห์ระบบสังคมมนุษย์ที่มีมาตั้งแต่สังคมทาส ศักดินา จนถึงสังคมทุนนิยมว่า สังคมเหล่านี้ได้กดทับธรรมชาติอีกด้านหนึ่งของมนุษย์เอาไว้ ด้วยการที่ไม่อนุญาตให้มนุษย์ปฏิเสธระบบสังคมที่มี ไม่ให้คิดเห็นเป็นต่าง ไม่ให้ปฏิเสธอำนาจของระบบ' ในขั้นต่อมา นักคิดทฤษฎีวิพากษ์สำนักแฟรงค์เฟิร์ต (the Frankfurt School) เช่น เฮอเบิร์ต มาร์คูเซอ (Herbert Marcuse) ได้พัฒนาแนวคิดนี้ต่อมา โดยเรียกระบบสังคมที่กดทับธรรมชาติมนุษย์เช่นนั้นว่า 'สังคมมิติเดียว' (one-dimensional society) และผู้คนที่เป็นผลผลิตจากระบบสังคมเช่นนั้นก็จะกลายเป็น 'มนุษย์มิติเดียว' (one-dimensional man) ในการสร้างสังคมและผู้คนเช่นนี้ สื่อมวลชนมีบทบาทหน้าที่อย่างมาก เช่น กรณีการใช้สื่อมวลชนในช่วงฮิตเลอร์เรืองอำนาจ เป็นต้น

ความเชื่อพื้นฐานที่มีต่อลักษณะ 2 ด้านดังกล่าวของมนุษย์ ทำให้ทฤษฎีวิพากษ์มีคำอธิบายว่า เมื่อมนุษย์เราได้ค้นพบ 'กฎของแรงโน้มถ่วงของโลก' ซึ่งเป็น 'กฎธรรมชาติ' (natural order) กฎนี้แม้จะทำให้มนุษย์ต้องค้อมหัวลงสู่ที่ต่ำเช่นเดียวกับการไหลของน้ำ แต่มนุษย์ก็ยังมีอีกด้านหนึ่งที่จะ 'ปฏิเสธกฎแรงโน้มถ่วง' ด้วยการทะยานบินหนีแรงโน้มถ่วงได้

หากนำแนวคิดดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ในเรื่องของการสื่อสาร เราก็อาจจะมองเห็นได้ในเรื่อง 'ทัศนคติที่มีต่อมนุษย์ในฐานะผู้รับสาร' ในด้านการยอมรับ (say yes) ผู้รับสารอาจจะถูกอิทธิพลการโน้มน้าวจากสื่อ แต่ในอีกด้านหนึ่ง ผู้รับสารก็มีศักยภาพที่จะ 'ปฏิเสธ/ต่อรอง/ต่อต้าน' อิทธิพลจากสื่อ (say no) เช่นเดียวกัน ซึ่งเป็นทัศนะของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองกลุ่มวัฒนธรรมศึกษาเชิงวิพากษ์ (critical cultural studies)

เนื่องจากนักคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองได้วิเคราะห์ว่า ระบบสังคมที่มีอยู่เป็นเงื่อนไขที่กดทับธรรมชาติอีกด้านหนึ่งของมนุษย์ ดังนั้น ในความพยายามที่จะสร้างหรือเปลี่ยนแปลงระบบสังคมนั้น เป้าหมายสุดท้ายก็คือ การฟื้นฟูพลิกกลับอีกด้านหนึ่งของมนุษย์ คือด้านที่ไม่ยอมรับ 'สิ่งที่เห็น/สิ่งที่เป็นอย่างอยู่' เครื่องมือช่วยในการฟื้นฟูพลิกกลับนี้ก็คือ 'การวิพากษ์' (critique) นี้เอง

● **ระดับของการนำ 'วิภาษวิธี' มาใช้** การนำแนวคิดเรื่อง 'วิภาษวิธี' มาใช้ในการวิเคราะห์/วิจัยด้านการสื่อสารแบบสมัยใหม่นั้น อาจจะทำได้ในหลายระดับ เช่น

(i) การวิเคราะห์ความสัมพันธ์แบบซึ่งกันและกันระหว่างปัญหาจุลภาค (micro) กับโครงสร้างสังคมมหภาค (macro) เช่น การวิเคราะห์ปรากฏการณ์ที่ในรายการเกมโชว์มักจะมีโฆษณาแฝงอย่างมากมายนั้น จะต้องวิเคราะห์อย่างสัมพันธ์กับระบบสื่อมวลชนในสังคมแบบทุนนิยม เป็นต้น

(ii) การวิเคราะห์ความสัมพันธ์แบบซึ่งกันและกันระหว่าง 'รูปธรรม' กับ 'นามธรรม' ซึ่งการกระทำดังกล่าวเกิดขึ้นในการออกแบบกระบวนการวิจัยที่จะต้องนำเอา 'ทฤษฎี/นามธรรม' ไปอธิบาย 'กรณีศึกษา/รูปธรรม'ตามแนวคิดเรื่อง 'ศาสตร์แห่งความคิด' (science of idea) ของเพลโต

(iii) การมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่าง 'ส่วนย่อย' (the part) ด้วยกันเอง และมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่าง 'ส่วนย่อย' (the part) กับ 'ส่วนรวม' (the whole) เช่น การวิเคราะห์ปรากฏการณ์ด้านการสื่อสารหนึ่ง ๆ นั้น ต้องวิเคราะห์ให้เห็นความสัมพันธ์แบบซึ่งกันและกันกับปรากฏการณ์อื่น ๆ (ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดคือ การศึกษาเรื่องการวางผังรายการ) และต้องวิเคราะห์ปรากฏการณ์การสื่อสารที่สัมพันธ์กับบริบทแวดล้อมด้วย

(iv) การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างคุณลักษณะเชิงปริมาณและคุณลักษณะเชิงคุณภาพ ดังเช่น วิธีการออกแบบงานวิจัยด้านการสื่อสารในยุคปัจจุบันที่ได้ประสานวิธีการวิจัยทั้ง 2 ประเภทให้เข้ามาสัมพันธ์กันแบบวิภาษวิธี

● **จาก 'วิภาษวิธี' สู่แนวคิดเรื่อง 'ความขัดแย้ง'** เมื่อหวนย้อนกลับไปดูแนวคิด 'วิภาษวิธี' ก็จะพบว่า องค์ประกอบย่อยที่สำคัญองค์ประกอบหนึ่งของวิภาษวิธีก็คือ 'ความขัดแย้ง' (conflict / contradiction) ด้วยเหตุนี้วิธีวิทยา (methodology) ที่สำคัญของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองจึงอยู่ที่การวิเคราะห์ความขัดแย้ง หรืออาจกล่าวได้ว่า 'ความขัดแย้งเป็นหัวใจของวิภาษวิธี'

Garnham (1979) นักวิชาการสื่อสารแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองได้แสดงให้เห็นว่าในการวิเคราะห์ระบบสื่อสารมวลชนทุกระดับนั้น จะมีเรื่องความขัดแย้งเข้ามาเกี่ยวข้องอยู่เสมอ เช่น

- ⇒ การวิเคราะห์ระดับระหว่างองค์กรสื่อสารมวลชนที่อยู่ในระบบการแข่งขันแบบทุนนิยม
- ⇒ การวิเคราะห์ภายในองค์กรเดียวกัน ซึ่งประกอบด้วยแผนกต่าง ๆ การวิเคราะห์เรื่องการสื่อสารภายในองค์กรจึงต้องศึกษาเรื่องความตึงเครียด (tension) ของระบบ
- ⇒ ในตัวสินค้าสื่อสารมวลชนเองก็เป็นผลผลิตที่เป็นความขัดแย้งระหว่างคุณลักษณะ 2 ประการ คือ ธรรมชาติของการเป็นสินค้าส่วนรวม/สาธารณะ (public goods) กับการเป็นสมบัติส่วนตัว (private property) องค์กรสื่อสารมวลชนเองก็จะมีธรรมชาติที่ขัดแย้งดังกล่าวเช่นกัน

เมื่อกล่าวถึงเรื่อง 'ความขัดแย้ง' ที่เป็นปรัชญาพื้นฐานของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง ก็มักมีข้อกล่าวหาว่า สำนักคิดนี้มีทัศนคติการมองโลกในแง่ร้าย คือมองหาแต่ด้านที่มีปัญหาขัดแย้ง ข้อโต้เถียงของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองก็คือ ในฐานะ 'นักคิด' เรามิใช่เป็นผู้สร้างความขัดแย้งให้เกิดขึ้น ความขัดแย้งนั้นดำรงอยู่เป็นธรรมชาติของวิภาษวิธีอยู่แล้ว นักคิดเป็นเพียง 'ผู้ชี้แสดงให้เห็น' เป็นเพียง 'ผู้วิเคราะห์ทำความเข้าใจ' เพื่อแสวงหาทางจัดการกับความขัดแย้งให้ถูกต้องและเหมาะสม และถึงแม้จะไม่มี การเข้าไปจัดการกับความขัดแย้ง ความขัดแย้งก็จะคลี่คลายจัดการตนเองไปตามหลักธรรมชาติดังเช่นการระเบิดของภูเขาไฟเมื่อสั่งสมความร้อนจนได้ระดับ

ในเรื่องของการสื่อสารกับความขัดแย้งนั้น จะมีใน 2 แง่มุม แง่มุมแรกก็คือ จะใช้การสื่อสารเข้าไปช่วยจัดการกับความขัดแย้งได้อย่างไร (communication for conflict resolution) ในอีกด้านหนึ่งก็คือ การจัดการกับความขัดแย้งในตัวระบบการสื่อสารเอง เช่น กรณีการตั้งองค์กรเพื่อการจัดสรรคลื่นความถี่วิทยุโทรทัศน์ในสังคมไทย เป็นต้น

2. ทัศนะของทฤษฎีวิพากษ์ต่อธรรมชาติของมนุษย์

(2.1) จาก 'being' สู่ 'becoming'

สำหรับคำถามพื้นฐานเชิงปรัชญามักจะเริ่มต้นด้วยทัศนะพื้นฐานของสำนักปรัชญานั้น ต่อโลก ต่อมนุษย์ ต่อสรรพสิ่ง ต่อธรรมชาติ ฯลฯ ดังนั้น ในการศึกษาปรัชญาพื้นฐานของทฤษฎีวิพากษ์ เราก็จะเริ่มต้นด้วยคำถามที่ว่า ทฤษฎีวิพากษ์มีทัศนะพื้นฐานต่อธรรมชาติของมนุษย์ว่าอย่างไร

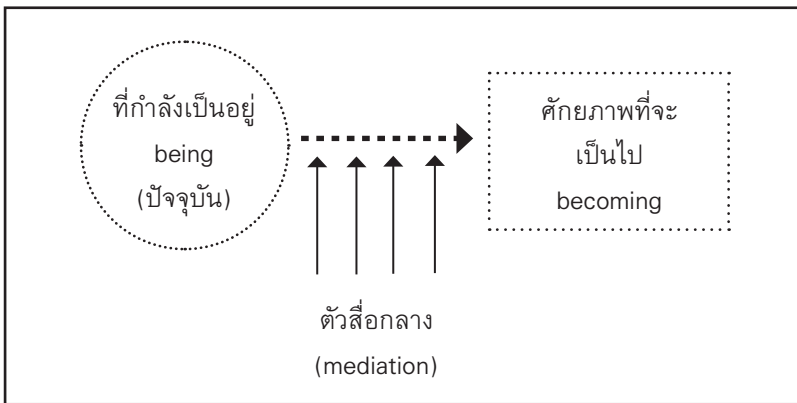
สำหรับคำถามเรื่อง 'มนุษย์' นี้เป็นคำถามที่นักคิดสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองให้ความสนใจมาตั้งแต่เริ่มแรก เนื่องจากทฤษฎีวิพากษ์/เศรษฐศาสตร์การเมืองถือว่าตนเองมีสถานะเป็นทฤษฎีสังคม (social theory) ที่มีความสนใจเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน และคนกับสิ่งของ ดังนั้น การตอบคำถามว่า 'ธรรมชาติของมนุษย์เป็นอย่างไร' จึงเป็นบันไดขั้นแรกที่จะนำไปสู่คำตอบอื่น ๆ

สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้หลีกเลี่ยงคำตอบที่สุดโต่งในเรื่องที่ว่า ‘โดยธรรมชาติแล้วมนุษย์เป็นอย่างไร’ ที่เคยมีมาก่อนหน้านั้น ซึ่งมีอยู่ 2 คำตอบหลัก ๆ ดังนี้

คำตอบแรก เป็นกลุ่มนักคิดที่เชื่อว่า มนุษย์นั้นตกอยู่ใต้อิทธิพลของอำนาจบางอย่างที่อยู่นอกเหนือตัวมนุษย์ เช่น อยู่ใต้โชคชะตาพรหมลิขิต เทพเจ้า หรือสัญญาญาณดิบ อาจเรียกว่าเป็นกลุ่มชะตากรรมกำหนด (fatalism)

อีกกลุ่มหนึ่งเป็นพวกที่เชื่อในพลังอำนาจของมนุษย์อย่างไร้ข้อจำกัด กลุ่มนี้นำเสนอว่า มนุษย์สามารถจะกำหนดชะตากรรมได้ด้วยตนเอง ขอเพียงให้มนุษย์มีความเชื่อมั่นในอำนาจของตน กลุ่มนี้อาจจะเรียกว่าเป็นกลุ่มมนุษยนิยมแนวจิตนิยม (idealist humanism)

สำหรับทฤษฎีวิพากษ์ได้ยึดถือทัศนะต่อมนุษย์ตามแบบแนวคิดของ อิมมานูเอล คานท์ (Immanuel Kant) นักปรัชญาผู้ยิ่งใหญ่ชาวเยอรมันที่นำเสนอเรื่อง ‘ลักษณะทวิลักษณ์แห่งความเป็นมนุษย์’ (duality of man's being) คานท์เสนอว่า มนุษย์เรามีลักษณะ 2 ด้านในตัวเอง คือ มีทั้ง ‘ปัจจุบัน’ (ที่กำลังเป็นอยู่) และมีทั้ง ‘อนาคต’ (ศักยภาพที่จะเป็นไป) ดังนี้

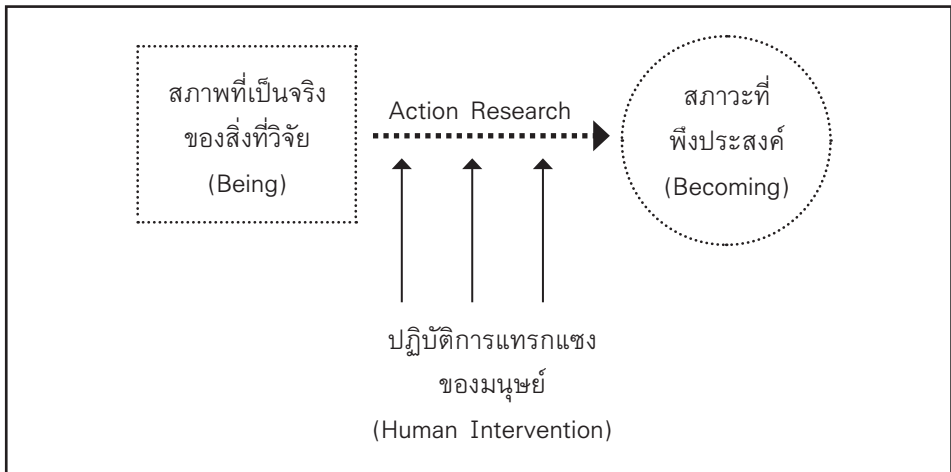
ภาพที่ 7: Being/Becoming ของมนุษย์

มนุษย์เราเปรียบเสมือนเมล็ดพืช สิ่งที่เรา กำลังเป็นอยู่ในวันนี้ (being) คือ ‘เมล็ดพืช’ แต่ภายในนั้น มนุษย์เรามีศักยภาพ (becoming / potential) ที่จะคลี่คลายเจริญเติบโตเป็นต้นไม้ใหญ่ในอนาคต อย่างไรก็ตาม จากเส้นทางของ ‘being’ สู่ ‘becoming’ นั้นจะต้องผ่านการทำงานของ ‘ตัวสื่อกลาง’ (mediation) ซึ่งในกรณีของเมล็ดพืชนั้น ตัวสื่อกลางนั้นก็ ได้แก่ ความอุดมสมบูรณ์ของดิน อากาศ แสงแดด น้ำ ปุ๋ย ฯลฯ ส่วนในกรณีของมนุษย์ ตัวสื่อกลางนั้นก็ได้แก่ เงื่อนไขของระบบสังคมนั่นเอง

ปัจจุบันนี้ เราอาจจะคุ้นเคยกับกระบวนการคลี่คลายจาก ‘being’ ไปสู่ ‘becoming’ จากบรรดารายการโทรทัศน์แบบ ‘ปั้นดินให้เป็นดาว’ เช่น Academy Fantasia The Star

หรือ The Singer ที่สาดิตให้เห็นกระบวนการทำงานของตัวสื่อกลางทั้งหลาย และเพราะความสำคัญของ ‘ตัวสื่อกลาง’ นี้เอง ทำให้นักคิดสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองสนใจเรื่องการพัฒนาเปลี่ยนแปลงระบบเงื่อนไขของสังคมเพื่งเอื้ออำนวยให้มนุษย์แต่ละคนได้พัฒนาศักยภาพของเขาได้อย่างเต็มที่ ดุจเมล็ดพืชที่เติบโตอย่างสมบูรณ์

(2.2) Being/Becoming ในงานวิจัย จากแนวคิดเรื่อง ‘สภาวะที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบัน’ (being) และ ‘ศักยภาพที่จะคลี่คลายไปในอนาคต’ (becoming) ซึ่งใช้อธิบายกับระดับ ‘ตัวบุคคล’ นี้ สามารถจะนำมาประยุกต์ยกระดับขึ้นมาเป็น ‘หน่วยของการออกแบบการวิจัย’ ได้ดังนี้

ภาพที่ 8: Being/Becoming ในการออกแบบงานวิจัย

นักวิชาการสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองมักจะใช้การออกแบบการวิจัยที่เรียกว่า ‘การวิจัยเชิงปฏิบัติการ’ กล่าวคือ หลังจากได้ค้นพบสภาพที่กำลังอยู่ (existing situation / being) แล้วนักวิจัยจะต้องค้นคิดรูปแบบปฏิบัติการเพื่อเปลี่ยนแปลงสภาพที่เป็นอยู่ไปสู่สภาวะที่พึงประสงค์ อันเป็นที่มาของคำขวัญแก่นแท้ของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองที่ว่า ‘เราได้ศึกษาโลกเพียงเพื่อเข้าใจโลกเท่านั้น หากแต่เรามุ่งหวังที่จะเปลี่ยนแปลงโลกด้วย

(2.3) ศักยภาพที่จะคลี่คลายของมนุษย์ ทฤษฎีวิพากษ์ได้อธิบายศักยภาพที่จะคลี่คลายของมนุษย์ (becoming) ซึ่งมีทั้งคุณลักษณะที่ ‘จืดร่วม’ และ ‘จุดต่าง’ จากคำอธิบายของทฤษฎีวิพากษ์การด้านสังคมศาสตร์หรือสาขาจิตวิทยากระแสหลัก กล่าวคือ ทฤษฎีวิพากษ์เห็นว่ามนุษย์มีศักยภาพที่จะเปลี่ยนแปลงใน 2 ด้าน กล่าวคือ

- **ด้านแรก** คือการเปลี่ยนแปลงของตัวเองให้เข้ากับโลก/เข้ากับสภาวะแวดล้อม อันหมายถึงแนวคิดเรื่อง ‘การปรับตัว’ (adaptation) ที่มักจะเป็นคำอธิบายหรือคำชี้แนะของ

ทฤษฎีจิตวิทยา อันที่จริงคุณสมบัตการปรับตัวเองให้เข้ากับสภาวะแวดล้อมนั้นเป็นคุณสมบัติที่มนุษย์มีร่วมกับสัตว์โลกชนิดอื่น ๆ เช่น การปรับสีของกิ้งก่า เป็นต้น

● **ด้านที่สอง** นอกจากปรับเปลี่ยนตัวเองให้เข้ากับโลกแล้วมนุษย์ก็ยังมีความสามารถที่จะปรับเปลี่ยน 'โลกธรรมชาติและโลกสังคม' ให้เข้ากับตัวมนุษย์อีกด้วย สำนักทฤษฎีวิพากษ์เห็นว่าคุณลักษณะข้อนี้เป็นคุณสมบัติพิเศษของมนุษย์ และมีใช้เป็นคุณสมบัติของ 'มนุษย์พิเศษ' เช่น ผู้นำ/ผู้มีสติปัญญาเป็นเลิศ/อัจฉริยะ' เท่านั้น หากแต่เป็นคุณสมบัติของมนุษย์ธรรมดาทั่วไปทุกคน เพียงแต่คุณสมบัตินี้ได้ถูกเงื่อนไขสังคมกดเก็บ ถูกอำพราง ถูกซ่อนเร้นไว้ไม่ให้มนุษย์ได้ตระหนัก ตัวอย่างเช่น คำพูดในชีวิตประจำวันที่ว่า 'เราเป็นผู้ร่น้อย จะทำอะไรได้ ไม่ซึกอยาไปงัดไม้ซุง...' เป็นต้น คำพูดเหล่านี้ถูกถ่ายทอดเผยแพร่ฝ่ายการสื่อสารนานาชาติของสังคม

แต่ในอีกด้านหนึ่ง ในตัวอย่างของสื่อมวลชนบางประเภท เช่น ภาพยนตร์ ก็อาจจะมึเนื้อหาที่สื่อแสดงให้เหินถึงความพยายามของมนุษย์ที่จะปรับเปลี่ยนรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ปรับเปลี่ยนความเชื่อขององค์กร ฯลฯ ตัวอย่างเช่น ภาพยนตร์เรื่อง Ikiru ของคุโรซาวา หรือภาพยนตร์ฮอลลีวู้ดเรื่อง Jerry Maguire ฯลฯ เราอาจถือได้ว่า ภาพยนตร์เหล่านี้คือกระจกส่องสะท้อนให้เห็นศักยภาพในแบบด้านที่สองของมนุษย์ที่กล่าวมา

3. ปรัชญาของการปฏิเสธแห่งการปฏิเสธ (Negation of Negation)

ดังที่ไ้กล่าวมาแล้วถึงเรื่องกระบวนการแสวงหาความรู้แบบวิภาษวิธีที่จะต้องประกอบด้วย 'กระบวนการปฏิเสธสิ่งที่ถูกนำเสนอ' (มี anti-thesis ต่อ thesis) และสิ่งที่เคยไปปฏิเสธนั้นก็จะมาถูกปฏิเสธต่อไปอีกเป็นขั้น ๆ

ตัวอย่างที่เห็นได้ง่ายที่สุดก็คือวิธีการทำงานของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ เช่น การตอบคำถามว่า 'อะไรเป็นส่วนที่เล็กที่สุดของสรรพสิ่ง' ครั้งหนึ่งเคยมีคำตอบว่า 'โมเลกุล' เป็นส่วนที่เล็กที่สุด แล้วต่อมาก็มีการปฏิเสธแนวคิดนี้ และมีข้อเสนอใหม่ว่า 'อะตอม' ต่างหากเป็นส่วนที่เล็กที่สุด แต่ปัจจุบันนี้ ก็มีคำตอบใหม่ที่มาปฏิเสธ 'อะตอม' ไปอีกแล้ว เป็นต้น

สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้ใช้หลักปรัชญาเรื่อง 'การปฏิเสธแห่งการปฏิเสธ' เป็นพื้นฐานในการศึกษาสังคมดังนี้

(3.1) **ทฤษฎีวิพากษ์ปฏิเสธระบบสังคมแบบทุนนิยม** อันที่จริง ระบบสังคมทุนนิยมเคยเป็นระบบที่ปฏิเสธ (anti-thesis) ระบบสังคมศักดินามาแล้ว (thesis) และในศตวรรษที่ 19 สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองก็ทำการปฏิเสธแห่งการปฏิเสธระบบสังคมแบบทุนนิยมอีกทอดหนึ่ง เพราะระบบสังคมแบบทุนนิยมนี้เป็น 'ตัวสื่อกลาง/เป็นเงื่อนไขที่ขัดขวางการพัฒนาศักยภาพและความสุขของมนุษย์' เช่น ทุนนิยมในศตวรรษที่ 19 ได้สร้างความยากไร้ทางวัตถุให้เกิดขึ้นกับคนส่วนใหญ่ และทุนนิยมในศตวรรษที่ 20 ก็สร้างความสับสนในจิตใจ ภาวะชีวิตที่ไร้ความหมายให้แก่ผู้คน หรือการมีชีวิตอยู่ท่ามกลางภาวะเสี่ยงภัยนานัปการแก่มนุษย์ เป็นต้น

แต่ทว่า การปฏิเสธระบบทุนนิยมดังกล่าวนี้ มิใช่การกระทำในระดับ 'จิตใจ' หรือการหลีกเลี่ยงออกไปจากสภาพความเป็นจริงของสังคม (เช่น การใช้สารเสพติดหาความสุขชั่วคราว) หรือเพียงด้วย 'การพูด' เท่านั้น ทฤษฎีวิพากษ์นำเสนอให้มีการปฏิเสธด้วยการลงมือปฏิบัติ (Practice) ซึ่งหากจะกระทำให้บรรลุเป้าหมาย ผู้ปฏิเสธจะต้องมีความเข้าใจและรู้จักลักษณะของระบบสังคมทุนนิยมที่เรียกว่า 'ต้องมีการวิเคราะห์สังคมอย่างถูกต้อง' (เช่นเดียวกับการปฏิเสธระบบสื่อสารมวลชน)

(3.2) เหตุผลเบื้องหลังของการปฏิเสธระบบทุนนิยม นักคิดของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองวิจารณ์ระบบทุนนิยมที่มนุษย์เราควรจะปฏิเสธว่า เนื่องมาจากลักษณะเชิงปรัชญา 2 ประการของระบบทุนนิยมคือ

- ระบบทุนนิยมลดคุณค่า (value) ของทุกสิ่งทุกอย่างให้กลายเป็น 'มูลค่าแลกเปลี่ยน' (exchange value) ไม่ว่าจะเป็นความรัก ความเอื้ออาทร สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ธรรมชาติ แม้แต่ชีวิตมนุษย์ ฯลฯ กล่าวคือ สิ่งใดก็ตาม หากไม่มีราคาค่างวด (มูลค่าแลกเปลี่ยน) หรือซื้อขายไม่ได้ ก็จะไม่มีความ 'คุณค่า' เนื่องจากรูปแบบความสัมพันธ์หลักในระบบทุนนิยมคือ รูปแบบของมูลค่าแลกเปลี่ยน ปรากฏการณ์ดังกล่าวส่งผลกระทบต่อทุกวงการ รวมทั้งวงการสื่อสารมวลชน เช่น รายการโทรทัศน์ที่มีคุณภาพ/มีประโยชน์ แต่หาก 'ไม่ทำเงิน' ก็จะอยู่ต่อไปไม่ได้ ภาพยนตร์ที่ชนะการประกวดก็คือภาพยนตร์ที่ทำรายได้ได้ดี ฯลฯ คุณค่าของทุกสิ่งทุกอย่างถูกตัดสินด้วย 'ราคา'

- ระบบทุนนิยมนำเอาแนวคิด 'นามธรรม' มาครอบงำ 'รูปธรรม' (ตามแนวคิดเรื่องการไต่ขั้นบันไดขึ้นลงของเพลโต) เช่น เอาแนวคิดเรื่องตัวเลขความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (GNP) มาครอบงำชีวิตที่ทุกข์ยากของมนุษย์ เป็นต้น

(3.3) ในการทำความเข้าใจ/เข้าใจระบบทุนนิยมที่เรียกว่า 'การวิเคราะห์สังคม' นั้น ทฤษฎีวิพากษ์นำเสนอว่า จะต้องมาหา 'จุดอ่อน/ใช้ข้อที่อ่อนที่สุด' ของระบบ เนื่องจากทุกระบบจะมี 'หลุมดำ' อยู่เสมอ ตรง 'หลุมดำ' นั้นเป็น 'จุดแห่งพลัง' (force) ที่จะเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงระบบ

ขบวนการที่นำเอาแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองไปใช้ในการวางแผนยุทธศาสตร์ของการเปลี่ยนแปลงระบบเห็นว่า 'จุดแห่งพลัง' หรือ 'จุดอ่อนของระบบ' นั้นก็คือกลุ่มคนที่ต้องเจ็บช้ำอย่างที่สุดจากระบบทุนนิยม เช่น ในศตวรรษที่ 19 คนกลุ่มนั้นก็คือชนชั้นแรงงานที่ขายชีวิตให้แก่โรงงานแล้วก็ไม่มีความได้หลงเหลือในชีวิต หรือขบวนการต่อต้าน 'เมาไม่ขับ' ก็คือญาติของผู้เสียชีวิตจากการถูกนักขับที่เมาสุราขับรถชน เป็นต้น

4. Positivism vs. Negativism

สืบเนื่องจากแนวคิดที่มองว่า มนุษย์นั้นมีลักษณะ 2 ด้านคือ ด้านที่ยอมรับระบบสังคม (คนอื่น ๆ) ซึ่งเป็นแก่นความคิดของปรัชญา**ปฏิฐานนิยม** (positivism) (เช่น คำกล่าวที่ว่า

มนุษย์เราต้องปรับตัวให้เข้ากับสังคม) และด้านที่ปฏิเสธระบบซึ่งสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองเห็นว่ามิติด้านนี้ของมนุษย์ได้ถูกกดเก็บเอาไว้กลุ่มทฤษฎีวิพากษ์จึงมักเรียกตนเองว่าเป็นกลุ่มนักคิดที่ใช้ปรัชญาแบบ**นิเสธนิยม** (negativism) เป็นแนวคิดหลัก

จากรากฐานวิธีคิดดังกล่าว เพื่อทำความเข้าใจกับปรัชญาแบบนิเสธนิยมของสำนักทฤษฎีวิพากษ์ให้เห็นได้อย่างชัดเจน ในที่นี้จะขอแสดงตารางเปรียบเทียบคุณลักษณะสำคัญ ๆ ของปรัชญาแบบปฏิฐานนิยมกับนิเสธนิยมที่เป็นพื้นฐานของกรอบแนวคิดวิชาการและระบบวิธีคิดของผู้คนที่มีอยู่ในปัจจุบัน

Positivism	Negativism (Critical)
Nat Sc. $\longrightarrow$ Soc Sc. (Quantitative Research)	Nat Sc. $\not\longrightarrow$ Soc Sc. (Qualitative Research)
(1) กฎของสังคม = กฎธรรมชาติ	(1) กฎของสังคม = กฎธรรมชาติ (มนุษย์มีเจตจำนง)
(2) จะศึกษาสิ่งที่ "given" / สิ่งที่เห็นได้ (being)	(2) วิพากษ์สิ่งที่เห็น ประกอบสร้าง
(3) reduction	(3) totality (บูรณาการ) (system)
(4) ความรู้คือการพรรณนาโลกอย่าง ที่เป็นอยู่	(4) ความรู้คือการเข้าใจโลกเพื่อ เปลี่ยนแปลงโลก
(5) deterministic	(5) dialectic relationship ปัจจัย X เจือปน
A $\longrightarrow$ B	
(6) ผู้ศึกษา / ผู้สิ่งที่ถูกศึกษา ต้องแยกจากกัน	(6) ผู้ศึกษา เป็นส่วนหนึ่งของ สิ่งที่ถูกศึกษา
value $\downarrow$ free	● reflexive sociology ● sociology of knowledge

ภาพที่ 9: Positivism V.S. Negativism

(1) กฎธรรมชาติและกฎสังคม

(1.1) **ปฏิฐานนิยม** เป็นปรัชญาที่ใช้ทำงานอยู่กับวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ (natural science) เป้าหมายของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ คือ การค้นหากฎธรรมชาติต่าง ๆ (natural law) ที่ควบคุมการเคลื่อนไหว/เปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งต่าง ๆ เช่น กฎแรงโน้มถ่วงของโลก กฎของระบบสุริยะจักรวาล ฯลฯ

จากเป้าหมายและวิธีการของวิทยาศาสตร์ธรรมชาตินี้ นักคิดสำนักปฏิฐานนิยมได้นำเอามาใช้กับ**วิทยาศาสตร์สังคม** (social science) เช่น ออگุสต์ ก็องต์ (Auguste Comte) และเอมิล เดอร์ไคม์ (Emile Durkheim) ผู้ระบุเป้าหมายของการศึกษาสังคมศาสตร์/วิทยาศาสตร์สังคมว่าเป็นไปในการทำนองเดียวกับวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ คือการค้นหา ‘กฎระเบียบสังคม’ (Social order) ที่ควบคุมการกระทำของมนุษย์ รวมทั้งใช้**วิธีการศึกษามนุษย์**เช่นเดียวกับที่วิทยาศาสตร์ธรรมชาติใช้ เช่น การศึกษาวิจัยเชิงปริมาณ

(1.2) **นิสเรนิยม** ในทางตรงกันข้าม ปรัชญานิสเรนิยมเห็นว่า เราไม่สามารถจะประยุกต์เอาเป้าหมายและวิธีการที่ใช้ศึกษากฎธรรมชาติมาใช้ในการศึกษา**กฎระเบียบสังคม**ได้ เนื่องจากกฎธรรมชาตินั้นเป็นกฎที่เกิดขึ้นและมีอยู่ตามธรรมชาติ แต่ทว่ากฎสังคมนั้นเป็นกฎที่มนุษย์**ประกอบสร้าง**ขึ้นมา (social construction) และการประกอบสร้างนี้จะมีส่วนประกอบของ ‘ความเป็นมนุษย์’ เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยคือ ‘เจตจำนงของมนุษย์’ (human will)

(2) สิ่งที่จะศึกษา (object of study)

(2.1) **ปฏิฐานนิยม** ถือว่าสิ่งที่จะศึกษาคือ ปรากฏการณ์ทางสังคมก็เหมือนกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติคือเป็นความเป็นจริง (reality) **ที่มีอยู่แล้ว** (given/out there) เป็นสิ่งที่สัมผัส/มองเห็น/สังเกตได้ กล่าวในแง่ปฏิฐานนิยมก็จะศึกษา ‘สภาพที่เป็นอยู่’ (being)

(2.2) **นิสเรนิยม** ถือว่า สิ่งที่จะศึกษาคือปรากฏการณ์ทางสังคมนั้น แตกต่างจากปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ เพราะเป็น ‘ความเป็นจริง’ ที่เกิดจากการ**ประกอบสร้าง**ของมนุษย์ ดังนั้นเราจะศึกษาปรากฏการณ์นี้ตามที่มองเห็น/สังเกตได้เท่านั้นยังไม่เพียงพอแต่ที่จะต้อง ‘วิพากษ์’ ตั้งคำถามกับปรากฏการณ์นั้นด้วย

ตัวอย่างเช่น มาร์กซ์ได้เล่าเรื่องหวัชโมยที่ไปลักม้ามามาจากเจ้าของบ้านแล้วจึงมาเดินไปบ้านตนเอง แต่ทว่าหวัชโมยผู้ชาญฉลาดนั้นได้ให้ม้าเดินถอยหลัง ดังนั้นหากใช้วิธีการศึกษาแบบปฏิฐานนิยมคือดูจากรอยเท้า**ที่มีอยู่แล้ว**ข้อสรุปก็จะออกมากลับหัวกลับหางกับความเป็นจริง (เจ้าของม้าก็จะกลายเป็นผู้ขโมย และขโมยก็จะกลายเป็นเจ้าของม้าไป) มาร์กซ์เปรียบเทียบอุปมาอุปไมยนี้กับเรื่องทุนและแรงงานว่าเป็นไปในลักษณะเดียวกัน กล่าวคือ หากใช้วิธีการศึกษาแบบปฏิฐานนิยม ทุนก็จะกลายเป็นผู้สร้างความมั่งคั่งให้แก่สังคมและมีความสำคัญ ในขณะที่แรงงานมนุษย์ดูไร้ค่าไม่มีความหมาย เป็นต้น

ดังนั้นวิธีการศึกษาแบบนิสเรนิยมจึงต้องมีการ ‘วิพากษ์’ ปรากฏการณ์ทางสังคม เช่น สังคมที่มีความมั่งคั่งอย่างมหาศาลควบคู่ไปกับความยากไร้นั้นไม่ใช่สิ่งที่เป็นไปอย่างธรรมชาติ

(naturally) ความเหลื่อมล้ำไม่ใช่สิ่งที่จำเป็นต้องมี (เช่นข้อสรุปเรื่องนี้ว่ามีคนรวยยังสิ้นยาวไม่เท่ากัน) ปัจจุบันนี้ แม้แต่ปรากฏการณ์ที่น้ำแข็งขั้วโลกละลายอย่างรวดเร็ว ก็ยังเกิดมาจากการกระทำของมนุษย์แม้จะมองเห็นว่าเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติ

เมื่อนำมาใช้ในเรื่องของการสื่อสาร ปรากฏการณ์ทางสังคมที่บรรดาคลื่นแม่เหล็กไฟฟ้าและสื่ออิเล็กทรอนิกส์ต้องมีรัฐเป็นเจ้าของเช่นที่เกิดในประเทศไทยมาเป็นเวลาหลายทศวรรษนั้นมิใช่เป็น 'กฎธรรมชาติ' แต่เป็น 'กฎระเบียบสังคม' ที่มนุษย์ประกอบสร้างขึ้นมา การกล่าวว่าปรากฏการณ์นี้เป็น 'สิ่งที่มนุษย์ประกอบสร้างขึ้นมา' มีนัยยะว่า 'ปรากฏการณ์นี้ย่อมสามารถรื้อถอน/สร้างใหม่/เปลี่ยนแปลงได้ด้วยการกระทำของมนุษย์' (deconstruct / reconstruct) ซึ่งแตกต่างจากกฎธรรมชาติเรื่องแรงโน้มถ่วงของโลกที่มนุษย์เข้าไปเปลี่ยนแปลงไม่ได้

(3) วิธีการศึกษา: ลดทอน vs. องค์กรวม

(3.1) **ปฏิฐานนิยม** เนื่องจากวิธีการศึกษาของวิทยาศาสตร์ธรรมชาตินั้นจะใช้วิธีการ 'ลดทอน' (reduction) ปรากฏการณ์ที่จะศึกษาให้แยกย่อยลงมาเป็นส่วนเล็กลงๆ แล้วศึกษาเป็นส่วนๆ ที่ชัดเจนที่สุด เช่น ลดทอนวัตถุทั้งก้อนให้เล็กลงมาเป็นโมเลกุล เป็นอะตอม หรือในกรณีของปรากฏการณ์ทางการสื่อสารก็จะลดทอนลงมาเป็นการศึกษา S-M-C-R แล้วแยกศึกษาทีละส่วนเล็กลง และมักอธิบายปรากฏการณ์ด้วยปัจจัยเดียว

(3.2) **นิสเรณิยม** จะเน้นวิธีการศึกษาแบบองค์รวมหรือบูรณาการ (holistic) ซึ่งในยุคสมัยของมาร์กซ์จะใช้คำว่า 'totality' ซึ่งมีความหมายเท่ากับ 'ศึกษาอย่างเป็นระบบ' กล่าวคือ 'เน้นความสัมพันธ์ระหว่างส่วนเล็กลงทั้งหมด'

ตัวอย่างเช่น ในสูตร S-M-C-R นั้น หากความสัมพันธ์ระหว่าง S-R ผิดแผกแตกต่างไปจากเดิม ถึงแม้ M-C จะยังคงเหมือนเดิม แต่ผลลัพธ์ที่ออกมาจะแตกต่างกัน เช่น ข้อความ/ประโยคและน้ำเสียงแบบเดียวกับที่พ่อแม่ใช้ด่าลูกกับวัยรุ่นใช้ด่าทอกัน จะให้ผลลัพธ์ที่ไม่เหมือนกัน เป็นต้น

นอกจากนั้น นิสเรณิยมจะไม่อธิบายปรากฏการณ์ด้วยปัจจัยเดียว เนื่องจากเชื่อว่าปรากฏการณ์นั้นเกิดจากการทำงานร่วมกันของหลายปัจจัย และการที่ปัจจัยใดจะโดดเด่นขึ้นมา ภายใต้เงื่อนไขใดก็มาจากภาคปฏิบัติของมนุษย์ (human practice)

(4) เป้าหมายของการแสวงหาความรู้

(4.1) **ปฏิฐานนิยม** มีเป้าหมายที่จะแสวงหาความรู้เพื่อการพรรณนาโลกอย่างที่เป็นอยู่ เป้าหมายนี้แสดงออกในการกำหนดจุดยืนของผู้ที่ศึกษาเอาไว้ว่า 'ให้เป็นกลาง/หรือให้ปลอดจากค่านิยม' (value free) ทักษะดังกล่าวคล้ายคลึงกับแนวคิดด้านการสื่อสารที่ระบุให้นักข่าวทำหน้าที่เป็นเพียง 'ผู้สังเกตการณ์และรายงานข่าว' เท่านั้นแต่ไม่ให้เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น

(4.2) **นิสเรณิยม** ดังที่ได้กล่าวมาบ้างแล้วข้างต้นว่า ปรัชญาแบบนิสเรณิยมนั้นไม่ได้สอนให้ผู้คนยอมรับระบบ หากแต่เชื่อว่ามนุษย์มีศักยภาพที่จะปฏิรูประบบ ดังนั้น เป้าหมาย

ของความรู้ก็เพื่อเป็นเครื่องมือช่วยให้มนุษย์เข้าใจและเปลี่ยนแปลงโลก โดยที่นิสเธรเนียมไม่เชื่อหลักเรื่องความเป็นกลางและการปลอดจากค่านิยมของ 'ความรู้' เลย ปัจจุบัน ทศณะเช่นนี้ได้รับการขยายภาพให้คมชัดขึ้นในงานของนักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นหลัง ๆ เช่น เจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส (Jurgen Habermas) ในเรื่อง 'ความรู้และผลประโยชน์' (knowledge and interest) ที่ระบุอย่างชัดเจนว่าความรู้นั้นไม่เคยเป็นกลางความรู้ล้วนแล้วแต่รับใช้ผลประโยชน์บางอย่างอยู่เสมอ

สำหรับแนวคิดเรื่อง 'ความรู้มีไว้เพื่อเปลี่ยนแปลงโลก' นี้ ปัจจุบันได้คลี่คลายขยายตัวออกมาเป็นแนวทางการวิจัยแบบปฏิบัติการ (action research) หรือแนวคิดเรื่อง 'การบริหารจัดการความรู้' (knowledge management) ที่เน้น 'ความรู้เพื่อการใช้งาน' เป็นต้น

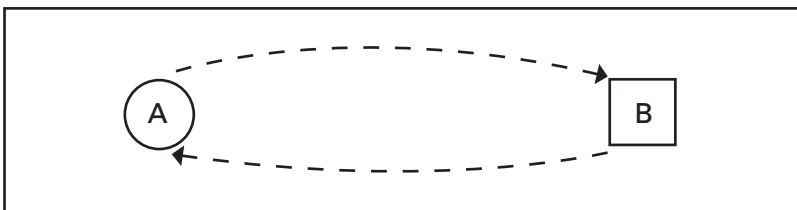
(5) การอธิบายความสัมพันธ์ของสรรพสิ่ง

(5.1) ปรัชญานิยม อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่งด้วยแนวคิด 'กำหนดนิยม' (determinism) ที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุด คือ การอธิบาย 'สาเหตุ/ผลลัพธ์อย่างตายตัว' (causal relationship) ดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 10: ความสัมพันธ์แบบกำหนดนิยม

(5.2) นิสเธรเนียม ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าปรัชญาแบบนิสเธรเนียมเชื่อเรื่องความสัมพันธ์แบบวิภาษวิธี คือการกำหนดซึ่งกันและกันซึ่งตัวแปรใดจะไปกำหนดตัวแปรใดก็ขึ้นอยู่กับปัจจัยและเงื่อนไข

ภาพที่ 11: ความสัมพันธ์แบบวิภาษวิธี

(6) ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ศึกษากับสิ่งที่ถูกศึกษา

(6.1) **ปฏิฐานนิยม** ดังที่ได้กล่าวมาข้างแล้วว่า ปฏิฐานนิยมถือเอาการแยกแยะระหว่าง 'ผู้ศึกษา' กับ 'สิ่งที่ถูกศึกษา' ออกจากกัน ทั้งนี้เพื่อให้เกิดลักษณะ 'ภาววิสัย' (objectivity) ดังเช่น สูตรของปฏิฐานนิยมที่ว่า 'ต้องถือว่าความเป็นจริงเป็นเสมือนปลาที่อยู่บนเขียง ไม่ว่าใครไปดู ก็จะเห็นว่าเป็นปลาเหมือนกัน' โดยปลอดจากลักษณะ 'อัตวิสัย' (subjectivity) เช่น ค่านิยมของผู้ที่ศึกษาเป็นสิ่งที่จะต้องขจัดออกไป

(6.2) **นิเสธนิยม** ปรัชญานิเสธนิยมไม่เชื่อว่า การแยกผู้ที่ศึกษากับสิ่งที่ถูกศึกษาออกจากกันจะเป็นสิ่งที่เป็นไปได้โดยเฉพาะในงานศึกษาด้านสังคมศาสตร์ เพราะ 'ผู้ศึกษา' เองก็ย่อมเป็นทั้ง **ผลผลิต** และมี **อิทธิพล** ต่อสังคมอยู่แล้ว ดังนั้นจึงต้องพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่าง 'ผู้ศึกษา' กับ 'สิ่งที่ถูกศึกษา' มากกว่า

แนวคิดดังกล่าวนี้ ปัจจุบันได้ขยายตัวออกมาเป็นสาขาของวิชาสังคมวิทยาที่ชื่อว่า reflexive sociology หรือ sociology of knowledge ที่เน้นว่า จำเป็นต้องวิเคราะห์บริบทภูมิหลัง วิธีคิดของนักวิชาการที่ศึกษาเรื่องใดเรื่องหนึ่งเสมอ หรือต้องศึกษา 'ลักษณะทางสังคมของตัวความรู้เอง' (social aspect of knowledge)

สำหรับข้อคิดเห็นที่ขัดแย้งกันระหว่างปฏิฐานนิยมและนิเสธนิยมในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง 'ผู้ศึกษา' กับ 'สิ่งที่ถูกศึกษา' นี้ ได้เกิดจุดเปลี่ยนขึ้นเมื่อไอน์สไตน์เสนอทฤษฎีสัมพัทธภาพขึ้นมา ในการวัดระยะทางระหว่าง 'นักวิทยาศาสตร์ที่ส่องกล้องอยู่บนโลก' กับ 'สิ่งที่ศึกษาคือดวงดาวที่เคลื่อนที่' นั้น ผู้ศึกษาจะต้องตระหนักว่า ตนเองก็กำลังเคลื่อนที่ไปพร้อม ๆ กับดวงดาวด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ผู้ศึกษานั้นก็เป็น **ส่วนหนึ่ง** ของปรากฏการณ์ที่ศึกษาเช่นกัน

ดังนั้นทฤษฎีวิพากษ์/สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองจึงมีได้อ้างว่าองค์ความรู้ของตนนั้นเป็นความรู้แบบบริสุทธิ์ (pure knowledge) และเป็นกลาง หากทว่าได้ประกาศว่า องค์ความรู้แบบเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้นเป็นความรู้ที่มองมาจากมุมมองของผู้ที่เสียเปรียบจากระบบที่เป็นอยู่

5. เส้นทาง Positivism/Negativism ในลัทธิมาร์กซ์

ทั้ง ๆ ที่โดยหลักการ มาร์กซ์ผู้เป็นต้นฉบับของแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองเชิงวิพากษ์ได้ลงหลักปักรากปรัชญาแบบนิเสธนิยม (negativism) อย่างชัดเจน แต่ทว่าเมื่อมาร์กซ์ได้เผยแพร่ความคิดออกไปยังกลุ่มผู้ที่สนใจการเปลี่ยนแปลงสังคม ซึ่งเรียกตัวเองว่าเป็นนักลัทธิมาร์กซ์นั้น ผลก็ยิ่งปรากฏว่าในบางช่วงเวลา ในบางกลุ่มคนก็ยังนำเอาความคิดของลัทธิมาร์กซ์ไปอธิบาย หรือตีความด้วยปรัชญาแบบปฏิฐานนิยม (positivism) อยู่เนือง ๆ หรือในบางช่วงยุคสมัย ในกลุ่มนักเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้นถึงกับมีปรัชญาวิธีคิดแบบปฏิฐานนิยมอย่างเต็มที่จนแทบจะไม่เหลือร่องรอยของปรัชญาแบบนิเสธนิยมอยู่เลย และแม้แต่ในยุคสมัยที่มาร์กซ์เองยังมีชีวิตอยู่ ก็ได้เกิดปรากฏดังกล่าวจนกระทั่งมาร์กซ์เองเคยกล่าวว่า หากมีการ

ตีความเช่นนั้นแล้ว แม้แต่ตัวมาร์กซ์เองก็คงจะไม่ใช่นักลัทธิมาร์กซ์เสียแล้ว

เส้นทางเดินของปรัชญาปฏิฐานนิยมและนิสเรนิยมในขบวนการนักคิดและนักปฏิบัติ เศรษฐศาสตร์การเมืองจึงอาจจะมีการเบี่ยงเบนออกไปนอกแถวใน 2 ลักษณะ คือ

(1) การไม่ยึดถือในหลักปรัชญานิสเรนิยม ตัวอย่างเช่น งานวิจารณ์นักลัทธิมาร์กซ์จากทัศนะของ คาร์ล คอร์ช (Karl Korsch) นักคิดชาวเยอรมันที่ได้วิจารณ์ขบวนการลัทธิมาร์กซ์ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 (ค.ศ.1938) คอร์ชตอกย้ำหลักการสำคัญของลัทธิมาร์กซ์ว่าเป็นแนวคิดที่มีได้มีลักษณะที่กำหนดตายตัวอย่างแน่นอน (deterministic) หากแต่มีลักษณะวิพากษ์แต่ทว่านักลัทธิมาร์กซ์ในช่วงเวลานั้นมักไม่ค่อยตระหนักและยึดเป็นหลักในการปฏิบัติ เพราะชาวมาร์กซิสต์ที่ยึดติดคัมภีร์มักจะตกอยู่ใต้อิทธิพลความคิดแบบ 'นามธรรม' และเป็น 'อภิปรัชญา' ทั้ง ๆ ที่มาร์กซ์เองพยายามปฏิเสธ (ดู ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ และ กนกศักดิ์ แก้วเทพ 2526)

(2) การใช้หลักการปฏิเสธอย่างไม่ครบวงจร เช่น การเลือกปฏิเสธหรือเลือกวิพากษ์แต่เฉพาะ 'ฝ่ายตรงกันข้าม' แต่ห้ามวิพากษ์วิจารณ์ 'พวกเดียวกันเอง' ดังเช่นข้อบังคับของพรรคคอมมิวนิสต์ส่วนใหญ่ที่ห้ามสื่อมวลชนของรัฐวิพากษ์วิจารณ์รัฐ หรือแม้แต่การที่ประเทศที่ปกครองด้วยระบบสังคมนิยมก็มีพรรคการเมืองเพียงพรรคเดียวคือพรรคคอมมิวนิสต์ ซึ่งไม่ไปไปตามหลักของวิภาษวิธี

เนื่องจากประวัติศาสตร์เส้นทางเดินของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองที่มีบางช่วงเวลา โดยเฉพาะในช่วงกลางศตวรรษที่ 20 ที่ไม่ได้ยึดเกาะกับปรัชญาแบบนิสเรนิยม ละทิ้งหลักการวิพากษ์อันเป็นแก่นแกนของสำนัก จึงทำให้ต้องมีขบวนการรื้อฟื้นแนวทางของสำนักขึ้นมาใหม่ เช่น การก่อตัวของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต (the Frankfurt School) ที่ขีดเส้นใต้ความสำคัญของ 'ลักษณะวิพากษ์' ที่เลือนหายไปในมวลหมู่ชาวลัทธิมาร์กซ์ในขณะนั้นด้วยการขนานนามกลุ่มของตนเองว่า 'กลุ่มทฤษฎีวิพากษ์' (Critical Theory) เพื่อแสดงให้เห็นถึงแก่นแท้ของปรัชญาและวิธีคิดแบบเศรษฐศาสตร์การเมือง

6. การใช้ทฤษฎีวิพากษ์ในสื่อสารศึกษา

ดังที่ได้กล่าวมาตั้งแต่ต้นแล้วว่าการศึกษาแนวคิดและวิธีวิทยาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในที่นี้ นอกจากจะมีเป้าหมายประการแรกคือ การทำความเข้าใจอย่างพื้นฐานกับแนวคิดหลัก ๆ ของสำนักคิดนี้แล้ว เป้าหมายประการที่สอง ก็คือ การนำเอาแนวคิดและวิธีวิทยาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองมาใช้ในการสื่อสารศึกษา (communication studies) เพื่อให้บรรลุเป้าหมายประการหลัง จะขอกกล่าวถึงประเด็น ๆ สำคัญที่เกี่ยวข้องกับเป้าหมายดังกล่าวต่อไปนี้

- (6.1) ความสำคัญของแนวคิดเชิงวิพากษ์
- (6.2) บทสรุปคุณลักษณะที่สำคัญของทฤษฎีวิพากษ์
- (6.3) การนำทฤษฎีวิพากษ์มาใช้ในสื่อการศึกษา

(6.1) ความสำคัญของแนวคิดเชิงวิพากษ์

(i) ความสำคัญของ ‘การวิพากษ์’ สำหรับบุคคลทั่วไป

เอกคัทดี ยุตะนันท์ (2544-45) ได้กล่าวถึงคุณลักษณะของแนวคิดเชิงวิพากษ์ที่รู้จักในชื่อสามัญว่า ‘ความคิดวิเคราะห์วิจารณ์’ หรือ critical thinking ซึ่งเป็นแนวคิดอันเป็นผลที่คาดหวังของสำนักทฤษฎีวิพากษ์ว่า ความหมายของการคิดวิเคราะห์วิจารณ์ คือการแจกแจงทางความคิดเพื่อตรวจสอบชี้ให้เห็นส่วนที่น่ายอมรับและไม่น่ายอมรับ คุณลักษณะดังกล่าวนี้เป็นเป้าหมายในการฝึกฝนผู้ที่ได้รับการศึกษาโดยทั่วไป และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง สำหรับผู้ที่ได้เรียนมาถึงระดับอุดมศึกษา เพื่อที่จะนำเอาคุณสมบัติดังกล่าวไปใช้เป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิตส่วนตัวและชีวิตการทำงาน

สำหรับจุดยืนของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองต่อการมีคุณลักษณะ ‘วิพากษ์วิจารณ์’ ของมนุษย์นั้น สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองมีทัศนะพื้นฐานว่า ‘การวิพากษ์วิจารณ์’ เป็นคุณสมบัติที่มนุษย์นั้นเดิมมีอยู่แล้ว ดังที่ได้กล่าวมาแล้วถึงลักษณะทวิลักษณ์แห่งความเป็นมนุษย์ แต่ทว่าในสังคมมนุษย์ชาติที่ผ่านมา มนุษย์ส่วนใหญ่ได้ถูก ‘พราก’ (deprived) คุณสมบัตินี้ออกไปจากตัวมนุษย์ผลของการพรากนี้ทำให้โครงสร้างทางจิตของมนุษย์ถูกผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของระบบทำให้เกิดวิธีคิดที่เห็นคล้อยตามระบบ (consent) หรือเกิดวิธีคิดแบบ ‘ยอมรับโดยปริยาย’ (taken for granted) โดยไม่คิดตั้งคำถามหรือเอะใจกับสังคม ตั้งแต่เรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ในชีวิตประจำวัน เช่น เรื่องเพศ การอบรมเลี้ยงดู รายการสื่อมวลชน ฯลฯ ไปจนถึงเรื่องราวในชีวิตสาธารณะทั้งงานด้านการสื่อสารรู้จักในนามของ ‘ประชามติ’ (public opinion) เช่น เรื่องเกี่ยวกับการเมือง การปกครอง ลัทธิเศรษฐกิจ เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้จึงต้องมีกระบวนการฟื้นฟูคุณลักษณะที่ถูกพรากไปของมนุษย์ให้กลับคืนมาเพื่อเป็นต้นทุนสำหรับการสร้างสรรค์สังคมให้ดีกว่าที่กำลังเป็นอยู่ มีความยุติธรรมและมีสันติ มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กันมากกว่าสังคมปัจจุบัน ในการฟื้นฟูนี้ การศึกษาปรากฏการณ์ด้านการสื่อสารด้วยแนวคิดสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองก็เป็นเส้นทางหนึ่งที่จะนำไปสู่เป้าหมายดังกล่าว

(ii) ความสำคัญของ ‘การวิพากษ์’ สำหรับนักสื่อสาร

หาก ‘ความคิดวิพากษ์วิจารณ์’ มีความสำคัญในระดับหนึ่งสำหรับบุคคลทั่วไปแล้ว ความคิดเช่นนั้นก็จะยิ่งมีความสำคัญเพิ่มมากขึ้นเป็นทวีคูณสำหรับบุคคลที่ทำงานอยู่ในแวดวงของการสื่อสารโดยเฉพาะนักสื่อสารมวลชนทั้งนี้เพราะตำแหน่งแห่งที่ของนักสื่อสารมวลชนนั้นมีความแตกต่างจากบุคคลทั่วไปตรงที่ว่า เมื่อได้รับรู้ข่าวสารอะไรมาแล้ว นักสื่อสารมวลชนจะทำ

หน้าที่ 'ขยายต่อ/บอกต่อ' (transmit) และการบอกต่อนั้นมีความชอบธรรม (legitimacy) รองรับอยู่

แต่เนื่องจากนักสื่อสารมวลชนนั้นเป็นมนุษย์ที่มีคุณสมบัติของ 'การบอกต่อ' ที่แตกต่างไปจาก 'เทปบันทึกเสียงหรือไมโครโฟน' ดังนั้นในการ 'ถ่ายทอดข่าวสาร' นั้นจึงมักจะมี 'การตีความ/การแสดงความคิดเห็น' หรือแม้แต่ 'การเลือกแง่มุมที่จะนำเสนอ' ท่ามกลางกระบวนการเหล่านี้ หากนักสื่อสารมวลชนปราศจากซึ่งวิธีคิดแบบวิพากษ์วิจารณ์แล้ว นิทานเรื่องเล่าของมาร์กซ์เรื่องหวัชโหมยที่ลักมาไปจากเจ้าของก็คงจะถูกรายงานไปจากมุมมองของหวัชโหมยอย่างแน่นอน

Baran and Davis (1995) ตั้งข้อสังเกตต่อวิถีตีความอย่างมีอคติโดยอาจจะไม่ตั้งใจของสื่อมวลชนอเมริกัน เมื่อรายงานข่าวการกระทำที่ต่อต้านรัฐบาลที่เหมือนกัน หากแต่สื่อมวลชนใช้วิธีการขนานนามเหตุการณ์อย่างแตกต่างกัน การต่อต้านรัฐบาลสหรัฐของนักศึกษาอเมริกัน ในปี 1960 สื่อมวลชนเรียกกลุ่มนักศึกษาว่า 'พวกฮิปปี้หัวรุนแรง' แต่สำหรับการกระทำเดียวกันของนักศึกษาจีนที่จัตุรัสเทียนอันเหมิน สื่อมวลชนอเมริกันเรียกกลุ่มนักศึกษาจีนว่า 'วีรบุรุษแห่งประชาธิปไตย' ปรากฏการณ์เช่นนี้เกิดอยู่ทุกวันในพื้นที่ของสื่อมวลชนโดยที่ทั้งตัวสื่อมวลชนและประชาชนผู้รับสาร 'ต่างพากันยอมรับกันโดยปริยาย'

(iii) สถานะของการสื่อสารต่อทฤษฎีวิพากษ์

หากนำแนวคิดที่เลียนแบบเรื่องการสื่อสารกับการพัฒนาที่กล่าวถึงสถานะ 2 ด้านของการสื่อสารที่มีต่อการพัฒนามาใช้กับทฤษฎีวิพากษ์ เราก็อาจจะกล่าวได้ว่า 'การสื่อสาร' นั้นเป็น **ตัวบ่งชี้** (indicator) ของระดับของความใส่ใจและความสามารถในการวิพากษ์ของผู้คนในสังคม เช่น การมีคอลัมน์วิพากษ์วิจารณ์หนังสือ ละครโทรทัศน์ ดนตรี/เพลง ฯลฯ คุณภาพของการเขียนวิจารณ์การเมือง/เศรษฐกิจในหน้าหนังสือพิมพ์ ฯลฯ

ในอีกด้านหนึ่ง 'การสื่อสาร' ก็สามารถทำหน้าที่เป็น 'กลไก/เครื่องมือ' (tool) ในการสร้างสรรค์ความสามารถในการวิพากษ์วิจารณ์ของผู้คนในสังคมให้เพิ่มพูนมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารในสาขาใด ตั้งแต่การวิจารณ์วรรณกรรม ดนตรี ภาพยนตร์ ระเบียบไปจนถึงละครโทรทัศน์ รายการเกมโชว์ โฆษณา ฯลฯ (สนใจโปรดดู เจตนา นาควัชระ 2521)

6.2 บทสรุปของคุณลักษณะที่สำคัญของทฤษฎีวิพากษ์

เอ็ฟเวอร์เรตต์ โรเจอร์ส (Rogers 1982) ได้เขียนบทความที่มักจะได้รับการอ้างอิงอยู่เสมอที่นำเอาวิธีการวิจัยด้านการสื่อสารจาก 2 สำนักคือ สำนักประจักษ์นิยม (empirical school) ซึ่งใช้ปรัชญาแบบปฏิฐานนิยม และสำนักทฤษฎีวิพากษ์ (critical school) มาเปรียบเทียบกับเจตนาที่จะนำเสนอให้ทั้ง 2 สำนักนี้มีการเปิดกว้างของมุมมองและทำความเข้าใจอีกฝ่ายหนึ่งให้มากขึ้น เพื่อนำมาพัฒนาวิธีการวิจัยของสำนักตนต่อไป

ในเอกสารชิ้นนี้ โรเจอร์สได้ระบุคุณลักษณะสำคัญ ๆ ของทฤษฎีวิพากษ์ที่จะถูกนำมาใช้ในแวดวงสื่อสารศึกษา ดังนี้

(i) **การยึดถือปรัชญาแบบนิรนัยนิยม** ดังที่ได้กล่าวรายละเอียดมาแล้วว่า ทศนะพื้นฐานของปรัชญานิรนัยนิยมก็คือปรากฏการณ์ทางสังคม รวมทั้งปรากฏการณ์ในสื่อมวลชนล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่ถูกประกอบสร้างขึ้น คำถามหลักของทฤษฎีวิพากษ์จึงประกอบด้วย

- สิ่งที่เป็นอยู่นั้นเป็นมาได้อย่างไร คลี่คลาย/เปลี่ยนแปลงมาได้อย่างไร ด้วยกลไกและกระบวนการอะไร คำถามนี้คือการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์รากเหง้าความเป็นมาของปรากฏการณ์ทางสังคม (social context of emergence)

- ในขณะที่ทฤษฎีผลกระทบของสื่อ (impact theory) มักจะตั้งคำถามว่า สื่อมวลชนได้สร้างผลกระทบมากน้อยเพียงใด หรือทฤษฎีหน้าที่นิยมที่มักจะตั้งคำถามนำการวิจัยว่า จะให้สื่อมวลชนทำหน้าที่ให้มีประสิทธิภาพมากกว่าที่เป็นอยู่ได้อย่างไร ('how' question) หรือมีผู้ชมรายการนี้มากน้อยเท่าใด ('how much' question) แต่ทฤษฎีวิพากษ์จะตั้งคำถามว่า 'ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น' 'ทำไมจึงไม่เป็นเช่นนั้น' ('why' question) เช่น ทำไมรายการปัญหาสุขภาพทางโทรทัศน์จึงไม่สอดคล้องกับโรคที่คนไทยส่วนใหญ่เผชิญอยู่ เป็นต้น

(ii) **วิธีการเข้าสู่ปัญหาแบบองค์รวม (holistic)** โรเจอร์สกล่าวว่า นักทฤษฎีวิพากษ์ได้วิจารณ์สำนักประจักษ์นิยมว่าเมื่อทำการศึกษา 'ระบบการสื่อสาร' นั้น นักวิชาการสายประจักษ์นิยมก็จะมุ่งมองแต่ 'ตัวการสื่อสาร' (S-M-C-R) เท่านั้นโดยละเลย/มองข้ามบริบทแวดล้อม/องค์รวมที่การสื่อสารนั้นกำลังเกิดขึ้น วิธีการศึกษาแบบนี้เรียกว่า 'การศึกษาอย่างเป็นส่วนเสี้ยว' (sectarian) หรือการลดทอนปรากฏการณ์ให้เหลือเพียงบางแง่มุม (reductionism) ตัวอย่างเช่นงานศึกษาด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่มักจะมองข้าม 'บริบทของชุมชน' หรือมีเอาไว้แต่ที่ว่าไม่ได้อธิบายความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน

ในทางตรงกันข้าม ทฤษฎีวิพากษ์จะเน้นวิธีการเข้าสู่ปัญหาแบบองค์รวม (holistic) โดยเฉพาะจะเน้นความสัมพันธ์ระหว่าง 'ระบบการสื่อสาร' กับ 'ระบบอื่น ๆ ของสังคม' เน้นความสัมพันธ์ระหว่าง 'ตัวบท' (text) กับ 'บริบทแวดล้อม' (context)

ตัวอย่างเช่นงานวิจัยของ ธีโอดอร์ อะดอร์โน (Theodor Adorno) ในปี ค.ศ.1945 (อ้างใน Rogers 1982) ที่ศึกษาเพลงคลาสสิกและเพลงป๊อป แม้ว่าอะดอร์โนจะศึกษา 'ตัวเนื้อหาของเพลง' แต่เขาก็ได้เชื่อมโยงเนื้อหาดังกล่าวเข้ากับบริบทและโครงสร้างของสังคม นอกจากนั้น อะดอร์โนยังศึกษาปัจจัยด้านเศรษฐกิจ-สังคมที่มีผลต่อผู้รับฟังเพลงทั้ง 2 ประเภท และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง เขาได้ศึกษาสถาบันสื่อ (เช่น สถานีวิทยุ บริษัทบันทึกแผ่นเสียง อุตสาหกรรมโฆษณา) ที่เป็นผู้ผลิตและแพร่กระจายเพลงให้ถึงผู้ฟัง เป็นต้น นี่เป็นตัวอย่างของการศึกษาการสื่อสารแบบองค์รวม

(iii) **จุดยืนเรื่องระบบคุณค่า (value system / set of values)**

ในขณะที่นักวิชาการสำนักปฏิฐานนิยมเน้นว่า ศาสตร์นั้นจะต้องปราศจากคุณค่า (value-free) สำนักทฤษฎีวิพากษ์กลับเห็นว่า 'การปราศจากคุณค่า' ก็เป็น 'คุณค่าประเภทหนึ่ง' และทางสำนักไม่เห็นด้วยกับการมองข้ามระบบคุณค่าในงานวิชาการ ในทางตรงกันข้าม สำนัก

ทฤษฎีวิพากษ์กลับเห็นว่า จำเป็นต้องมีการวิเคราะห์ระบบคุณค่าที่ดำรงอยู่ในงานวิชาการทุกชิ้น ด้วยซ้ำไป รวมทั้งนักวิชาการยังน่าจะต้องมีพันธกิจที่จะตัดสินใจวินิจฉัยคุณค่า (value judgment) ว่า เราเห็นด้วยกับระบบคุณค่าดังกล่าวหรือไม่ เช่น คุณค่าที่ว่า 'อำนาจเป็นธรรม ปลาใหญ่กินปลาเล็ก มือใครยาวสาวได้สาวเอา' เป็นต้น

ในการศึกษาระบบการสื่อสารตามแนวทางของสำนักทฤษฎีวิพากษ์ จึงมักมีการตั้งคำถามในมิติเชิงจริยธรรม (ethical aspect) ของกระบวนการและระบบการสื่อสารเช่น สื่อมวลชน ได้ทำหน้าที่เป็นกลไกสร้างความยุติธรรมสร้างสันติภาพในสังคมแล้วหรือยังหรือกระทำในทางตรงกันข้าม เป็นต้น

(iv) เป้าหมายทางวิชาการ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองมีเป้าหมายที่ชัดเจนว่าไม่ได้ศึกษาการสื่อสารเพื่อเข้าใจการสื่อสารเท่านั้น หากแต่ศึกษาเพื่อจะปรับปรุงพัฒนาการสื่อสารให้ดีขึ้น ดังนั้น วิชาการจึงต้องวางเป้าหมายและต้องมีคุณลักษณะที่สามารถนำไปแก้ไขปัญหาก็เป็นจริงได้ด้วย ดังเช่นที่ เฮอเบิร์ต มาร์คูเซอ (Herbert Marcuse) จากสำนักแฟรงค์เฟิร์ต ได้นิยามทฤษฎีที่คำนึงถึงลักษณะที่นำไปใช้งานได้ในสภาพความเป็นจริง (practical context) ว่าเป็นส่วนประกอบที่สำคัญประการหนึ่งของทฤษฎี งานศึกษาแนวทฤษฎีวิพากษ์จึงควรมีการให้ข้อเสนอแนะที่นำไปใช้งานได้จริง และดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองจะแสวงหา 'พลังสังคม' (social force) ว่าคนกลุ่มใดและกระบวนการแบบไหนที่สามารถจะเป็นศักยภาพสำหรับการเปลี่ยนแปลงสังคมอย่างแท้จริง

ตัวอย่างเช่นเมื่อศึกษาเรื่องการควบคุมการใช้ประโยชน์จากสื่ออินเทอร์เน็ตให้เป็นไปในทางที่เหมาะสม หากใช้แนวคิดแบบเศรษฐศาสตร์การเมือง ก็ต้องแสวงหาว่า พลังทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการใช้และการควบคุมสื่อประเภทนี้มีใคร อยู่ที่ไหนบ้าง และแต่ละกลุ่มจะมีมาตรการอะไรในการควบคุมและการใช้แบบต่าง ๆ เช่น การควบคุมเชิงเทคนิค การควบคุมด้านกฎหมาย การควบคุมด้วยมาตรการทางสังคม ฯลฯ และจะประสาน (synergic) 'พลังทางสังคม' และ 'มาตรการเหล่านี้' ให้สอดคล้องอย่างมีประสิทธิภาพได้อย่างไร เป็นต้น

(v) ทางออกของการแก้ปัญหา

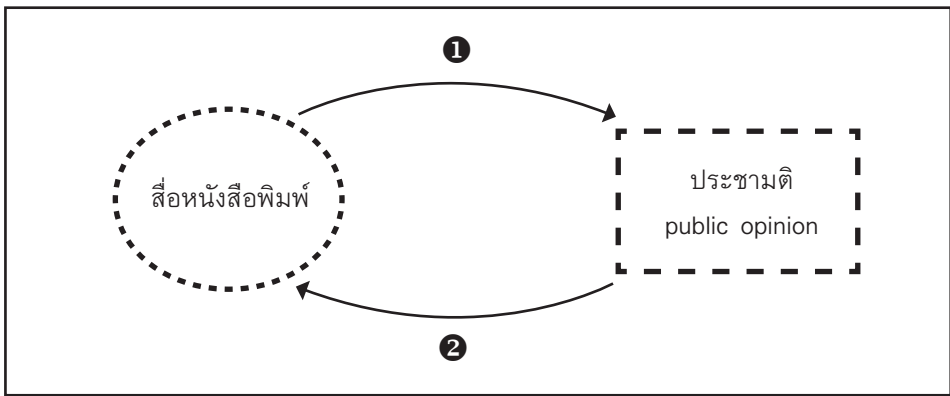
ในชีวิตประจำวันของคนกรุงเทพมหานครตั้งแต่ทศวรรษ 2540-2550 ประสบปัญหาการจราจร ซึ่งเป็นปัญหาส่วนรวมของทั้งระบบ (collectivity) หากทว่าวิธีแก้ไขปัญหของคนกรุงเทพนั้น ยังคงใช้วิธีการแก้ปัญหาแบบส่วนตัว (individual outlet) เช่น ออกจากบ้านแต่เช้า ซื้อรถส่วนตัว ฯลฯ

สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองมีหลักการพื้นฐานว่า ปัญหาทางสังคมมีลักษณะเป็นปัญหาที่มีสาเหตุแบบส่วนรวม ดังนั้น หนทางในการแก้ไขปัญหาก็ต้องเป็น 'วิธีการแบบส่วนรวม' ด้วย (collective outlet) โดยเฉพาะปรากฏการณ์ของการสื่อสารเช่นสื่อมวลชนนั้น เป็นการสื่อสารแบบส่วนรวมอยู่แล้ว

(vi) ความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสารกับสังคม

ข้อตกลงเบื้องต้นระหว่างตัวแปรเรื่อง ‘การสื่อสาร’ กับ ‘สังคม’ ก็คือ ประการแรก ตัวแปรทั้งสองนี้ย่อมมีความสัมพันธ์กันอยู่เสมอ ดังที่โรเจอร์สได้สรุปว่า ในเชิงวิชาการแล้ว จะมีทฤษฎีของการสื่อสารมวลชน (theory of mass communication) ไม่ได้เลย หากไม่มี ทฤษฎีแห่งสังคม (theory of society) มารองรับ

นอกจากนั้น รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่าง ‘การสื่อสาร’ กับ ‘สังคม’ ก็ยังมีลักษณะ วิชาวิธี/แบบซึ่งกันและกันดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น ตัวอย่างเช่น งานศึกษาของ โรเบิร์ต พาร์ก (Robert Park) แห่งสำนักชิคาโก (อ้างใน Rogers 1982) ได้แสดงให้เห็นความสัมพันธ์แบบ วิชาวิธีระหว่าง ‘สื่อหนังสือพิมพ์’ กับ ‘ประชาคมติ’ (public opinion)

ภาพที่ 12: ความสัมพันธ์แบบวิชาวิธีระหว่างการสื่อสารกับสังคม

ในขั้นแรก พาร์กได้พบว่า สื่อหนังสือพิมพ์มีบทบาทอย่างมากในการสร้าง/ควบคุม ประชาคมติ กล่าวคือ ความเห็นของคนส่วนใหญ่จะคล้อยตามเนื้อหาที่นำเสนอในหนังสือพิมพ์ แต่ในลำดับต่อมาหนังสือพิมพ์เองก็เริ่มถูกควบคุมจากประชาคมติ กล่าวคือจะไม่กล้าแสดงความคิดเห็นที่แตกต่างออกไปจากความคิดเห็นของคนส่วนใหญ่

และเนื่องจากความสัมพันธ์แบบวิชาวิธีระหว่างการสื่อสารกับสังคมดังกล่าวนี้ ดังนั้น เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นที่ตัวแปรใด ก็จะส่งผลกระทบให้เกิดการปรับเปลี่ยนในอีก ตัวแปรหนึ่ง ตัวอย่างเช่น พัฒนาการของหนังสือพิมพ์ที่ถือกำเนิดมาในช่วงรอยต่อของสังคมที่กำลังจะเปลี่ยนผ่านจากสังคมศักดินามาเป็นสังคมทุนนิยมแข่งขัน มาสู่สังคมทุนนิยมผูกขาด/ทุนนิยมจัดตั้ง (organised capitalism) จนกระทั่งถึงทุนนิยมแบบโลกาภิวัตน์ในปัจจุบัน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงโฉมหน้าของสื่อหนังสือพิมพ์มาโดยตลอด และในเวลาเดียวกัน สื่อหนังสือพิมพ์ก็มีบทบาทต่อสังคมในแต่ละยุคสมัยในลักษณะที่แตกต่าง กันไปเช่นกัน

(vii) คำสำคัญ ๆ ของทฤษฎีวิพากษ์

ในแต่ละสำนักวิชาการจะมีชุดของคำหลักสำคัญ ๆ (keywords) ที่เป็นเสมือนอาวุธทางความคิดของนักวิชาการในสำนักนั้น ๆ คำหลักสำคัญ ๆ เหล่านี้จะปรากฏทั้งในงานเขียน หัวข้อการวิจัย คำบรรยาย การพูดอภิปราย ฯลฯ ของนักคิดในแต่ละสำนัก ดังนั้น เมื่อพลิกดูหัวข้อการวิจัยหรือชื่อหนังสือ/ชื่อบทความของนักวิชาการแต่ละท่าน เราก็อาจจะคาดเดาสำนึกคิดที่ท่านสังกัดอยู่ได้

โรเจอร์สได้ประมวลว่า คำถาม/คำหลักสำคัญ ๆ ของทฤษฎีวิพากษ์นั้นได้แก่คำถามประเภทเหล่านี้

- ใครควบคุมการสื่อสาร/ทำไมจึงควบคุม/และทำเพื่อประโยชน์ของใคร
- ใครเป็นเจ้าของการสื่อสาร (ownership)
- แนวคิดเรื่องความขัดแย้ง (conflict) ในระบบสื่อ
- การใช้สื่อเพื่อการครอบงำ (domination)
- การสื่อสารในฐานะกลไกทางอุดมการณ์ (ideological apparatus)
- ความไม่ยุติธรรมของระบบสื่อสาร เช่น ช่องว่างเรื่องการเข้าถึงดิจิทัล
- การต่อสู้ระหว่างชนชั้นต่าง ๆ ในการใช้สื่อ

เป็นต้น

(viii) หน่วยที่ใช้ศึกษา: การประสานระหว่างระดับจุลภาค-มหภาค

แต่เดิมนั้น ความแตกต่างประการสำคัญระหว่างสำนักปฏิฐานนิยมและสำนักทฤษฎีวิพากษ์นั้นมักจะอยู่ที่หน่วยที่ใช้ในการศึกษา (unit of study) กล่าวคือสำนักปฏิฐาน/ประจักษ์นิยมมักจะเลือกศึกษาระดับจุลภาค (micro) ในขณะที่สำนักทฤษฎีวิพากษ์มักจะศึกษาระดับมหภาค (macro)

อย่างไรก็ตาม ในระยะหลัง ๆ สำนักทฤษฎีวิพากษ์ก็เริ่มที่จะทำวิจัยเชิงประจักษ์ ด้วยการศึกษาระดับจุลภาค แต่แม้จะเลือกหยิบกรณีศึกษาเฉพาะขึ้นมา แต่ทว่าวิธีการเข้าสู่ปัญหานั้น ก็ยังคงใช้วิธีการพิจารณาลักษณะเชิงสังคม/ประวัติศาสตร์ (socio-historical approach) ต่อปัญหาจุลภาคนั้น และพยายามที่จะสร้างคำอธิบายเชื่อมโยงระหว่างปัญหาระดับจุลภาคกับโครงสร้างสังคมระดับมหภาค (micro-macro linkage) อยู่เสมอ

ตัวอย่างเช่นหากจะศึกษางานวิจัยเรื่องโทรทัศน์ท้องถิ่นในประเทศไทยก็อาจจะตั้งโจทย์การวิจัยจากการสังเกตปรากฏการณ์ว่า เพราะเหตุใดรายการท้องถิ่นในโทรทัศน์ท้องถิ่นจึงลดน้อยถอยลงไปทุกที การศึกษาปรากฏการณ์แบบจุลภาคนี้นี้ จำเป็นต้องพิจารณาในเชิงประวัติศาสตร์ กล่าวคือ พิจารณาดูปริมาณของรายการท้องถิ่นจากอดีตจนถึงปัจจุบัน รวมทั้งอาจจะศึกษา 'จุดกำเนิดของโทรทัศน์ท้องถิ่น' ว่าเกิดมาจากปัจจัยใด จากนั้นก็ต้องพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรเรื่อง 'รายการท้องถิ่น' กับโครงสร้างของสื่อโทรทัศน์ในสังคมไทย สถานะทางการเมืองในแต่ละยุค แนวคิดการพัฒนาประเทศในแต่ละช่วง เป็นต้น

(6.3) การนำทฤษฎีวิพากษ์มาใช้ในสื่อสารศึกษา

Kevin Williams (2003) ได้ตั้งข้อสังเกตว่าในการประยุกต์เอาแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองมาใช้ในการศึกษาเรื่องการสื่อสารนั้นทั้งตัวแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองเองและสื่อสารศึกษาจำเป็นต้องมีการปรับตัวด้วยกันทั้งสองฝ่าย

Williams สรุปว่า แต่เดิมนั้นเนื่องจากสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองมุ่งเน้นการเขียนงานในเชิงแนวคิดทฤษฎีโดยไม่ค่อยลงมือทำวิจัยเชิงประจักษ์ส่วนงานวิจัยด้านสื่อสารมวลชนก็มักอยู่ใต้อิทธิพลของสำนักปฏิฐานนิยมและประจักษ์นิยม ดังนั้น สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองจึงมักถูกโจมตีว่ามีแต่งานเขียนที่เป็นวาทกรรมแบบเลื่อนลอย ไม่มีหลักฐานความจริงมาสนับสนุน

(i) ยุคแรกของการก้าวเข้ามาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในวงการสื่อสารศึกษาแนวคิดที่ถูกนำมาใช้เป็นแนวคิดหลักก็คือแนวคิดต้นฉบับจากมาร์กซ์ที่ระบุว่า ชนชั้นได้อำนาจครอบครองการผลิตทางวัตถุ (material production) ชนชั้นนั้นก็ครอบครองการผลิตความคิด/อุดมการณ์ (mental production) ไปพร้อม ๆ กัน ฉะนั้นการสื่อสารจึงถูกมองว่า 'เป็นเครื่องมือการครอบงำของชนชั้นที่มีอำนาจในสังคม' เพื่อธำรงรักษาสภาพที่เป็นชนชั้นที่ได้เปรียบทางเศรษฐกิจให้ดำรงอยู่ต่อไป และการสื่อสารที่ว่านี้ จะเน้นหนักเรื่อง 'การสื่อสารมวลชน' (mass communication)

(ii) ยุคที่สอง จากเดิมที่นักทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองมองว่า สื่อมวลชนซึ่งสังกัดอยู่ในโครงสร้างส่วนบน (superstructure) ของสังคมนั้น จะต้องทำหน้าที่ตามความต้องการของฐานเศรษฐกิจซึ่งเป็นโครงสร้างส่วนล่าง (infrastructure / economic base) หากทว่าจากปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในสภาพความเป็นจริงของสังคม เช่น การเกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 การเปลี่ยนเป็นประเทศสังคมนิยมของรัสเซียทั้ง ๆ ที่เงื่อนไขทางเศรษฐกิจยังไม่สุกงอมพอการใช้สื่อมวลชนครอบงำประชาชนอย่างเบ็ดเสร็จของฮิตเลอร์ ฯลฯ ทำให้ต้องเกิดการพัฒนาปรับปรุงแนวคิดด้านเศรษฐศาสตร์การเมือง โดยเฉพาะแนวคิดที่ว่า โครงสร้างส่วนบนนั้นจำเป็นต้อง 'ขึ้นต่อ' โครงสร้างส่วนล่างฐานเศรษฐกิจเสมอไป (ซึ่งไม่เป็นไปตามหลักของวิภาษวิธี) นักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นหลัง ๆ เช่น หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser) ได้เริ่มนำเสนอแนวคิดใหม่ว่า โครงสร้างส่วนบน เช่น อุดมการณ์ จิตสำนึก รวมทั้งสื่อมวลชนสามารถที่จะมีอิสระในระดับหนึ่งจากฐานเศรษฐกิจ (relative autonomy)

ในอีกด้านหนึ่ง ในช่วง 2-3 ทศวรรษแรกของศตวรรษที่ 20 โลกทุนนิยมได้เกิดภาวะวิกฤติตามจังหวะขั้นตอนของระบบทุนนิยม เช่น เกิดภาวะเงินเฟ้อ-เงินฝืด คนว่างงานอย่างมากมาย ฯลฯ ดังนั้น ทฤษฎีปฏิฐานนิยมและประจักษ์นิยม รวมทั้งแนวทางการศึกษาการสื่อสารแบบกระแสหลักก็เริ่มพบกับความอับจนด้านการให้คำอธิบายปรากฏการณ์ดังกล่าว และต้องหันมาให้ความสนใจกับบางส่วนเสียของคำอธิบายของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง

ในช่วงเวลานี้ เริ่มเกิดกระแสแนวคิดในการศึกษาการสื่อสารแบบใหม่ว่า ในพื้นที่ของการสื่อสารเช่นสื่อมวลชนนั้นมีใช้พื้นที่ที่ถูกผูกขาดการครอบงำอยู่เสมอไป หากทว่าจะเป็นพื้นที่

แห่งการต่อสู้ช่วงชิงทั้งด้านผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและอุดมการณ์นานาประเภทตัวอย่างนักคิดที่อยู่ในช่วงเวลานี้ก็เช่น อันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci) รวมทั้งนักคิดจากสำนักแฟรงค์เฟิร์ต

(iii) ยุคที่สามเป็นยุคที่กลุ่มนักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นหลังที่เรียกตัวเองว่า 'กลุ่ม Neo-Marxist' บ้าง กลุ่ม 'New Left' บ้าง ได้เริ่มนำเสนอแนวคิดในการพัฒนาลัทธิมาร์กซ์อย่างเป็นระบบมากยิ่งขึ้น โดยให้ความสนใจกับการศึกษาค้นคว้าบรรดาโครงสร้างส่วนบนมากยิ่งขึ้น อันเนื่องมาจากสภาพความเป็นจริงที่ว่า ระบบทุนนิยมในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 นี้ มีความแตกต่างจากทุนนิยมในศตวรรษที่ 19 และต้นศตวรรษที่ 20 เป็นอย่างมาก

และสำหรับนักทฤษฎีวิพากษ์บางคน เช่น ฮาเบอร์มาส (Habermas) ก็ได้ขยายแนวคิดเกี่ยวกับบทบาทของการสื่อสารออกไปว่า ในด้านหนึ่งนั้น การสื่อสารจะทำหน้าที่ครอบงำจิตสำนึกของผู้คน (ตามแนวคิดแบบเศรษฐศาสตร์การเมืองยุคแรก) แต่ในอีกด้านหนึ่ง การปลดปล่อยจิตสำนึกของผู้คนให้เป็นอิสระ ก็ต้องอาศัยการสื่อสารเช่นเดียวกัน และฮาเบอร์มาสได้ขยายแนวคิดเรื่องการสื่อสารจาก 'การสื่อสารมวลชน' (mass communication) ออกไปเป็น 'การสื่อสารของมนุษย์' (human communication) รวมทั้งมองหา 'การสื่อสารทางเลือกแบบอื่นๆ' (alternative communication)

จากพัฒนาการดังกล่าว เดนิส แมคควอล (McQuail 1987) ได้แบ่งยุคสมัยของทฤษฎีวิพากษ์ที่นำมาใช้ในการสื่อสารศึกษาออกเป็น 3 รุ่นคือ

- รุ่นแรก - ทฤษฎีมาร์กซ์ฉบับคลาสสิก
- รุ่นสอง - ประกอบด้วย 3 กลุ่มย่อย คือ กลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ (political economy of media) สำนักแฟรงค์เฟิร์ต (the Frankfurt School) และทฤษฎีการครองความเป็นเจ้าด้านสื่อ (hegemonic theory of media)
- รุ่นที่สาม - ทฤษฎีสำนึกวัฒนธรรมศึกษา (critical cultural studies) หรือสำนักเบอร์มิงแฮม (the Birmingham School)

สำหรับในกรณีของสังคมไทยในช่วงประมาณปีพ.ศ.2538 กาญจนา แก้วเทพและคณะ ได้ทดลองนำเอาแนวคิดของนักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นที่สองและรุ่นที่สามมาใช้ในการงานศึกษากรณีเฉพาะของสังคมไทย 5 กรณี (ดูรายละเอียดใน กาญจนา แก้วเทพ 2541) ผลจากการศึกษาครั้งนี้ได้ให้บทเรียนแก่คณะผู้ศึกษาในการนำเอาทฤษฎีวิพากษ์มาใช้ในการศึกษาวิจัยพอสังเขปดังนี้

(i) ความสำคัญของแบบจำลองที่ใช้ (communication model)

ในการศึกษาของสำนักปฏิฐานนิยมและประจักษ์นิยมนั้นมักจะวางอยู่บนแบบจำลองการสื่อสารที่ชื่อว่า 'แบบจำลองการถ่ายทอดข่าวสาร' (transmission model) ซึ่งเป็นการสื่อสารที่มีเป้าหมายเพื่อการโน้มน้าวชักจูง และเป็นการสื่อสารแบบทางเดียว (หากจะเป็นการสื่อสารสองทางก็เป็นเพียงเพื่อตรวจวัดประสิทธิภาพของการโน้มน้าวเท่านั้น (Rogers 1982) ซึ่งในการสื่อสารมวลชนจะวางอยู่บนแบบจำลองนี้เป็นหลัก

ส่วนการสื่อสารที่ฮาเบอร์มาสวาดหวังเอาไว้ว่าจะจะเป็นเครื่องมือในการช่วยปลดปล่อยจิตสำนึกของประชาชนให้เป็นอิสระนั้นจะต้องใช้แบบจำลองอีกแบบหนึ่งที่เรียกว่า 'แบบจำลองการสื่อสารเชิงพิธีกรรม' (ritualistic model) แบบจำลองนี้มีความแตกต่างจากแบบจำลองแรกทั้งในเรื่องเป้าหมายของการสื่อสาร (เน้นการสร้าง ความเข้าใจร่วมกัน) เป็นการสื่อสารแบบสองทางและที่สำคัญก็ถือเป็นการสื่อสารที่อำนาจของผู้ส่งสารและผู้รับสารมีลักษณะเสมอภาคเท่าเทียมกัน เนื่องจากการผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนบทบาทการเป็นผู้ส่งสาร/ผู้รับสาร (role shifting)

ปัจจุบันนี้ เรามักจะรู้จักรูปแบบการสื่อสารที่วางอยู่บนแบบจำลองการสื่อสารเชิงพิธีกรรมในชื่อของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม (participatory communication) เช่น การสื่อสารในพื้นที่สาธารณะตามแนวคิดของฮาเบอร์มาส เวทีเสวนา การทำประชาพิจารณ์ (แบบแท้จริง) เป็นต้น

(ii) การทบทวนเรื่อง 'สถานะของผู้ส่งสาร' (sender)

ทฤษฎีวิพากษ์เห็นว่า แนวคิดของสำนักปฏิฐานนิยมและประจักษ์นิยมได้แปรสภาพของ 'ผู้ส่งสาร' ที่มีตัวตน เป็นรูปธรรม ให้กลายเป็น 'ผู้ส่งสาร' แบบนามธรรมที่ดูลอยๆ ไม่มีตัวตนและมีแต่มิติด้านข่าวสารเท่านั้น คือเป็นผู้ผลิตเนื้อหาออกมา ซึ่งเป็นไปตามหลักของ 'การไต่บันไดขาขึ้น' ของเพลดโตเพียงครั้งเดียวเท่านั้น และเป็นวิธีการที่มาร์กซ์เคยวิพากษ์นักปรัชญาเยอรมันกลุ่มเฮเกลมาแล้ว

ดังนั้น ในการศึกษาแบบทฤษฎีวิพากษ์จึงต้องทำการย้อนศรด้วยการทำให้ 'ผู้ส่งสาร' กลายเป็นสิ่งที่มีความหมาย มีมิติด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นผู้ส่งสารในระดับปัจเจกบุคคล ระดับองค์กร หรือระดับสถาบันก็ตาม

(iii) การทบทวนเรื่อง 'สถานะของผู้รับสาร' (audience / receiver)

เช่นเดียวกับเรื่อง 'ผู้ส่งสาร' ทฤษฎีวิพากษ์จะทำการแปลงผู้รับสารซึ่งถูกทำให้มีลักษณะนามธรรมหรือถูกแบ่งด้วยเกณฑ์ด้านประชากร (อายุ เพศ การศึกษา ฯลฯ) ที่ถูกตัดขาดจาก 'ประเด็นที่กำลังศึกษา' ให้กลายเป็นผู้รับสารที่มีตัวตนและมีความสัมพันธ์กับประเด็นเนื้อหาที่จะศึกษา เช่น ถ้าจะศึกษาเรื่อง 'ภาพลักษณ์ของผู้ร้ายกลับใจในสื่อมวลชน' ก็ต้องสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างที่เป็น 'ผู้คุมนักโทษ' ที่มีประสบการณ์ชีวิตคลุกคลีอยู่กับผู้ร้าย เป็นต้น

สำหรับแนวทางการทบทวนวิธีการศึกษา 'ผู้รับสาร' นี้ สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นหลัง ๆ เช่น กลุ่มวัฒนธรรมการศึกษาสำนักเบอร์มิงแฮม (the Birmingham School) ได้ทำการต่อยอดองค์ความรู้ในเรื่องการศึกษาผู้รับสารออกไปอย่างกว้างขวาง

(iv) การทบทวนสถานะของ 'การสื่อสาร' และ 'สื่อมวลชน'

จากทัศนะดั้งเดิมของสำนักปฏิฐานนิยมที่รับรู้สถานะของ 'การสื่อสาร' หรือ 'สื่อมวลชน' ว่าเป็น 'เครื่องมือถ่ายทอดข่าวสาร' นั้น ทฤษฎีวิพากษ์เสนอว่า ทัศนะนั้นเป็นเพียงสถานะในโลกวิชาการเท่านั้น แต่ทว่าในโลกแห่งความเป็นจริง การสื่อสาร/สื่อมวลชนมีสถานะมากมายที่จะต้องศึกษาค้นคว้า

ตัวอย่างเช่น การสื่อสารจะมีสถานะเป็นระบบธุรกิจอย่างหนึ่ง (ในสายตาของเจ้าของธุรกิจสื่อ) เป็นเครื่องมือต่อสู่ทางการเมือง เป็นกลไกครอบงำความคิด และในเวลาเดียวกันก็อาจจะเป็นกลไกในการปลดปล่อยจิตสำนึกของผู้คน เป็นต้น

อันที่จริงแนวคิดของสำนักหน้าที่นิยมระดับปัจเจกบุคคล (individual functionalism) ที่เรารู้จักกันในนามของแนวคิดการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อ (uses and gratifications approach) ก็ได้แสดงให้เห็นถึงการรับรู้สถานะที่หลากหลายของสื่อมวลชนตามมุมมองของผู้รับสาร แต่ทว่าข้อจำกัดของสำนักนี้ก็คือ ใช้นัยการศึกษาเป็น 'ระดับปัจเจก' เท่านั้น และเน้นหนักแต่เฉพาะ 'ปัจจัยด้านจิตวิทยาของปัจเจก' เพียงด้านเดียว ทำให้มองข้ามลักษณะทางสังคม ทางชนชั้น และทางประวัติศาสตร์ของการสื่อสาร

(v) การทบทวนเรื่อง 'การทำหน้าที่ของสื่อมวลชน'

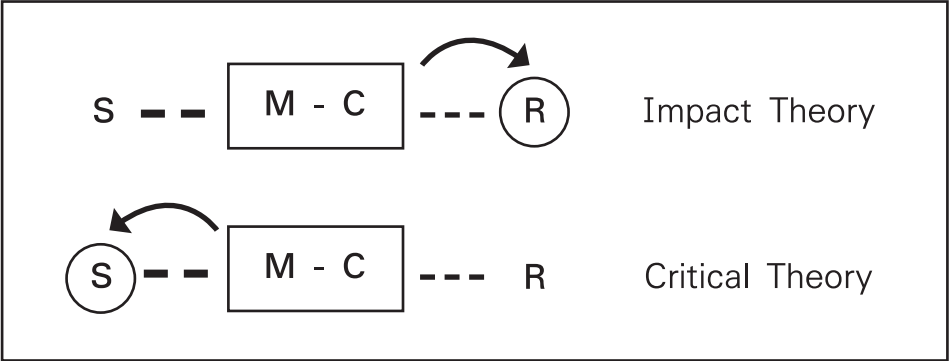
ทฤษฎีวิพากษ์ได้วิจารณ์ทฤษฎีสื่อมวลชนกระแสหลักทฤษฎีหนึ่ง คือ ทฤษฎีหน้าที่นิยม (functionalism) ว่าแนวคิดเรื่องการทำหน้าที่นั้นได้ปิดบังอำพราง 2 เกณฑ์ (categories) ที่สำคัญเอาไว้ เกณฑ์แรกคือ บทบาทหน้าที่นั้นเป็นการมอบหมายหรือเป็นมุมมองจากใคร (เนื่องจากทฤษฎีหน้าที่นิยมใช้แนวคิดแบบนามธรรมว่า 'สังคม') และเกณฑ์ที่สองก็คือ ผู้ที่มอบหมายบทบาทหน้าที่ดังกล่าวนั้น มีอำนาจ (power) ที่จะทำให้บทบาทดังกล่าวนั้นเป็นจริงเป็นจังขึ้นมาหรือไม่/เพียงใด แนวคิดเรื่อง 'อำนาจ' นี้เป็นแนวคิดหลักของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง

ดังนั้นในการวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของการสื่อสาร/สื่อมวลชน นักทฤษฎีวิพากษ์จึงต้องดำเนินวิธีการไปตามหลักที่กล่าวมาข้างต้น กล่าวคือ จะต้องระบุว่า การมอบหมายบทบาทหน้าที่นั้นถูกกำหนดมาจากใคร และในพื้นที่สื่อมวลชนซึ่งเป็นเวทีของการต่อสู้เพื่อจับจองเป็นช่องทางของคนแต่ละกลุ่มที่มีผลประโยชน์และความคิดเห็นขัดแย้งกัน (ความขัดแย้งก็เป็นแนวคิดหลักของทฤษฎีวิพากษ์) การต่อสู้ในเรื่องการใช้การสื่อสารให้ทำหน้าที่ตามที่กลุ่มตนต้องการจึงขึ้นอยู่กับ 'พลังอำนาจ' ของคนแต่ละกลุ่ม

(vi) การทบทวนเรื่อง 'ทฤษฎีผลกระทบ' (impact theory)

โรเจอร์ส (Rogers 1982) ตั้งข้อสังเกตว่า ในการวิเคราะห์เนื้อหาของสื่อ (content analysis) นั้น งานศึกษาของสำนักปฏิฐานนิยมและทฤษฎีวิพากษ์จะมีเป้าหมายที่แตกต่างกัน ในขณะที่สำนักปฏิฐานนิยม/ประจักษ์นิยมที่อยู่ในนามของ ทฤษฎีผลกระทบ (impact theory) มักจะใช้วิธีการวิจัยเชิงปริมาณในการนับจำนวนเนื้อหาโดยมีแนวคิดเบื้องหลังว่า 'ยิ่งมีปริมาณเนื้อหามาก ก็ยิ่งสร้างผลกระทบได้สูง' ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดคือการวิจัยเรื่อง 'เนื้อหาความรุนแรงที่ปรากฏในสื่อมวลชน'

แต่ทว่า ทฤษฎีวิพากษ์จะใช้การวิเคราะห์เนื้อหาในอีกเป้าหมายหนึ่ง กล่าวคือ ทฤษฎีวิพากษ์จะใช้การวิเคราะห์เนื้อหาในเชิงคุณภาพ (วิเคราะห์บรรดาสัญลักษณ์ต่าง ๆ) เพื่อเปิดเผยให้เห็นถึงเจตนาของผู้ผลิต/ส่งข่าวสาร หรือมีเจตนาเพื่อทำความเข้าใจกับกฎของการสื่อสาร (communication rule) ที่อยู่ภายใต้เนื้อหานั้น

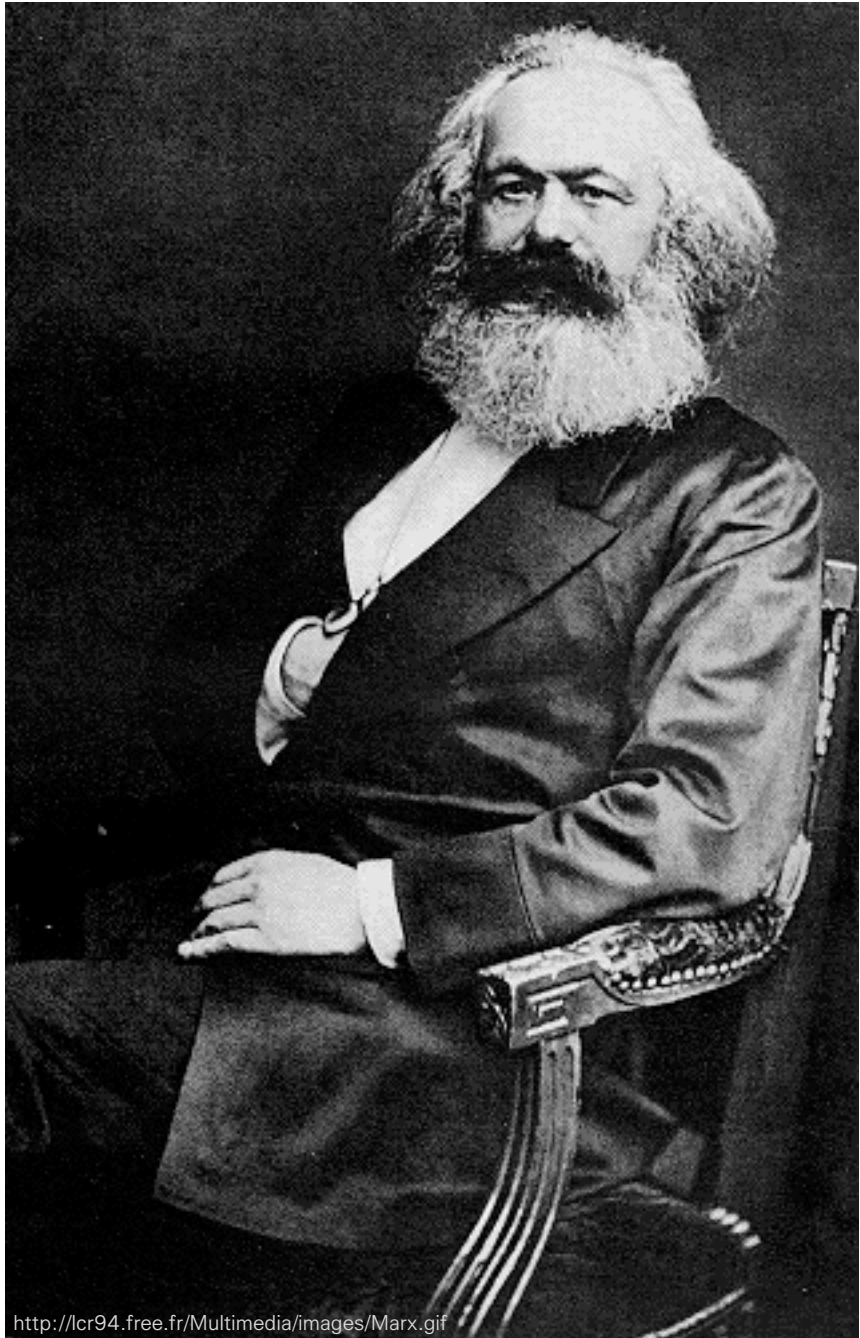

ภาพที่ 13: เป้าหมายของการวิเคราะห์เนื้อหาจาก 2 ทฤษฎี

นอกจากนั้น วิธีการตั้งคำถามเรื่องผลกระทบของสำนักทั้ง 2 ก็ยังแตกต่างกัน เช่น ทฤษฎีผลกระทบพยายามจะถกเถียงและพิสูจน์ว่า สื่อมวลชนมีอำนาจที่จะสร้างผลกระทบแก่ผู้รับสารจริงหรือไม่ แต่ทฤษฎีวิพากษ์กลับสนใจที่จะตอบคำถามว่า ผลอะไรที่ไม่กระทบ และผลแบบไหนที่กระทบมากกว่า ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องรายการสุขภาพทางโทรทัศน์ของนิภาพรรณ สุขศิริ (2540) ซึ่งเป็นหนึ่งในห้าของกรณีศึกษาที่กล่าวถึงมาข้างต้น (กาญจนา แก้วเทพ 2541) ได้พิสูจน์ว่า แม้ว่ารายการดังกล่าวอาจจะไม่มีความสำคัญและไม่สามารถสร้างผลกระทบมากนักต่อผู้รับสาร (เพราะการเปิดรับมีน้อยแบบแผนการเปิดรับเป็นไปอย่างไม่ตั้งใจ หากทว่า ผลกระทบแท้จริงที่เกิดขึ้นก็คือ บรรดารายการเหล่านี้จะช่วยสร้าง ‘อัตลักษณ์ด้านสุขภาพ’ ของคนกลุ่มชนชั้นต่าง ๆ ให้เกิดขึ้น เช่น ถ้าเป็น ‘คนจน’ ก็ต้องเป็นเจ้าของสุขภาพด้วยการรักษาตัวเอง ซื่อยากินเอง ถ้าเป็น ‘คนรวย’ ก็ต้องมอบสุขภาพให้อยู่ในมือหมอ เป็นต้น

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ (2534), 'แนวคิดมนุษยนิยมเชิงเศรษฐศาสตร์การเมือง', *วารสารธรรมศาสตร์*, ปีที่ 15 ฉบับที่ 4.
- _____. (2541), *การศึกษาสื่อมวลชนด้วยทฤษฎีวิพากษ์*, กรุงเทพฯ: คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เจตนา นาควัชระ (2521), *ทางไปสู่วัฒนธรรมแห่งการวิจารณ์*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดวงกมล.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2544), *รัฐศาสตร์แนววิพากษ์*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ถาวร สุหากันยา (2531), 'ตรรกะไดอาเลคติกในลัทธิมาร์กซ์', *รัฐศาสตร์สาร*, ปีที่ 14 ฉบับที่ 1.
- นิภาพรรณ สุขศิริ (2540), *ทิศทางของการดูแลสุขภาพในรายการสุขภาพทางโทรทัศน์*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชานิเทศศาสตร์พัฒนาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ และ กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2526), 'คาร์ล คอธซ์ และวิกฤติการณ์ของลัทธิมาร์กซ์', *วารสารธรรมศาสตร์*, ปีที่ 12 ฉบับที่ 2.
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2529), 'ปรัชญาและวิธีการวิเคราะห์ของเศรษฐศาสตร์การเมือง', ใน กนกศักดิ์ แก้วเทพ (บก.), *วิธีวิทยา: ศีกษาสังคมไทย*, กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- เอกศักดิ์ ยุตะนันท์ (2544-2545), 'ความคิดวิเคราะห์วิจารณ์ในฐานะคุณธรรมทางปัญญา', *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร* ปีที่ 21-23 ฉบับที่ 3.
- Baran S. and Davis D., (1995), *Mass Communication Theory*, California: Wadsworth.
- Durham, M. and Kellner, D. (2006), *Media and Cultural Studies: Keywords*, Massachusetts: Blackwell.
- Garnham, N. (1979), 'Contribution to a political economy of mass communication', *Media, Culture and Society*, 1:2.
- Hardt, H. (1992), *Critical Communication Studies: Communication, History and Theory in America*, London: Routledge.
- Hesmondhalgn, D. (2002), *The Cultural Industries*, London: Sage.
- McQuail, D. (1987), *Mass Communication Theory*, London: Sage.
- Rogers, E. (1982), 'The Empirical and the Critical Schools of Communication Research', in *Communication Yearbook* 5.
- Stones, R. (1998), *Key Sociological Thinkers*, Hampshire: Macmillan Press.
- Turner, J. (1999), *The Structure of Sociologies Theory*, Jaipur: Rawat.

<http://lcr94.free.fr/Multimedia/images/Marx.gif>

บทที่ 2

จุดกำเนิดของทฤษฎีวิพากษ์: แนวคิดของ คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx)

1. วิธีวิทยาของมาร์กซ์
 - (1.1) วัตถุนิยม (materialism)
 - (1.2) วัตถุนิยมประวัติศาสตร์ (historical materialism)
 - (1.3) วิภาษวิธี (dialectic)
 - (1.4) การวิเคราะห์แบบส่วนรวมทั้งหมด (totality)
2. แนวคิดหลักพื้นฐานของมาร์กซ์ (Marx's basic concepts)
 - (2.1) โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม/แบบวิถีการผลิต
 - (2.2) กระบวนการผลิตและผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดวัตถุ
 - (2.3) ทุน (capital)
 - (2.4) ชนชั้นและความขัดแย้งทางชนชั้น
 - (2.5) อุดมการณ์/จิตสำนึกที่ผิดพลาด
3. ข้อวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดของมาร์กซ์

บทที่ 2

จุดกำเนิดของทฤษฎีวิพากษ์: แนวคิดของ คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx)

บทนำ: มาร์กซ์กับการสื่อสาร

● มาร์กซ์เป็นนักหนังสือพิมพ์

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 1 ว่า นักคิดในกลุ่มทฤษฎีวิพากษ์นั้นมีอยู่อย่างมากมาย หลากหลาย และแนวคิดของแต่ละคน ต่างก็มีทั้งจุดที่ร่วมกัน จุดที่ต่างกัน จนกระทั่งถึงจุดที่ขัดแย้งตรงกันข้ามอย่างสิ้นเชิงดังที่ผู้เขียนได้เปรียบเทียบจำลองอุปมาอุปไมยว่านักคิดในสำนักนี้นั้นเป็นประดุกกิ่งก้านสาขาของต้นไม้ที่แตกยอดออกไปคนละทิศคนละทาง อย่างไรก็ตาม นักคิดทั้งหมดนั้นต่างก็มี 'รากแก้ว' ร่วมกัน คือปรัชญาพื้นฐานของทฤษฎีวิพากษ์ที่ได้กล่าวไปแล้วในบทที่ 1

และในขณะที่ 'รากแก้ว' นั้นเป็นส่วนที่อยู่ใต้ดินซึ่งมองไม่เห็นส่วนที่อยู่ถัดเหนือพื้นดิน ขึ้นมาซึ่งสามารถมองเห็นได้และถือเป็น 'จุดยึดโยง' บรรดานักคิดในสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง ซึ่งอาจจะเปรียบเป็น 'ส่วนที่เป็นลำต้น' ก็คือ คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx 1818-1883) นักวิชาการและนักปฏิบัติการสังคมนิยม

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2537) กล่าวถึงมาร์กซ์ว่า ในวงการสังคมศาสตร์สมัยใหม่ คาร์ล มาร์กซ์ ได้ชื่อว่าเป็น 'บุคคลสำคัญผู้หนึ่งในการวางรากฐานของทฤษฎีให้แก่แนวคิดใหม่ ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านสังคมวิทยาและเศรษฐศาสตร์ รวมทั้งทฤษฎีการเมืองของยุคปัจจุบันด้วย แต่มีน้อยคนนักที่รู้ว่ามาร์กซ์นั้นมีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการสื่อสารด้วยประการฉะนี้โดยตรงเลยทีเดียวเนื่องจากมาร์กซ์ประกอบอาชีพเป็นนักหนังสือพิมพ์ จากประสบการณ์ด้วยตนเองทำให้มาร์กซ์รู้สึกว่ หนังสือพิมพ์ไม่มีความเป็นอิสระมากนัก เพราะในบรรยากาศของอำนาจนิยมในประเทศเยอรมัน ยุคศตวรรษที่ 19 หนังสือพิมพ์ก็คือเครื่องมือของชนชั้นปกครองที่มีไว้เพื่อครอบงำประชาชนผู้อ่าน ตัวมาร์กซ์เองซึ่งพยายามเสนอความคิดใหม่ ๆ อันเป็นการขัดแย้งกับความคิดและนโยบายของชนชั้นปกครองก็ถูกตำรวจตามล่าก่อวนอยู่ตลอดเวลา ประสิทธิภาพด้านสื่อสารมวลชนของมาร์กซ์จึงค่อนข้างมีลักษณะเชิงลบ

● ทำไมต้องกลับไปหามาร์กซ์

ความหลากหลายทั้งในระดับแนวคิดและแนวทางปฏิบัติของกลุ่มนักคิดในสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้น ด้านหนึ่งเกิดขึ้นเพราะลักษณะพิเศษของตัวทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมือง กล่าวคือ ทฤษฎีมาร์กซิสต์มีความแตกต่างจากความรู้วิชาการที่เรียนอยู่ในมหาวิทยาลัยประการหนึ่งคือ ทฤษฎีนี้ไม่เพียงแต่จะเรียนรู้เพื่อทำความเข้าใจเท่านั้น หากแต่ต้องนำไปปฏิบัติในโลกแห่งความเป็นจริงอยู่เสมอดังที่แนวคิดของมาร์กซ์ได้มีส่วนอย่างสำคัญในการเปลี่ยนแปลงประเทศรัสเซียให้กลายเป็นสังคมนิยม เป็นต้น

ดังนั้น เส้นทางในการพัฒนาปรับปรุงทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองจะมี 2 เส้นทางคู่ขนานกันไป เส้นทางหนึ่งเป็นการต่อสู้กันในโลกแห่งวิชาการ เช่น การทำวิจัยพิสูจน์ทฤษฎี การเขียนเอกสาร จัดสัมมนาวิพากษ์วิจารณ์ ฯลฯ ส่วนอีกเส้นทางหนึ่งนั้น เป็นการต่อสู้กันในโลกแห่งปฏิบัติที่**เป็นจริง** ความถูกต้องของทฤษฎีรู้ได้จากผลที่เกิดขึ้นในโลกแห่งความเป็นจริง เช่น ความผิดพลาดของพรรคสังคมนิยมเยอรมันที่พ่ายแพ้การเลือกตั้งต่อพรรคชาตินิยมของฮิตเลอร์ เป็นต้น

ในการต่อสู้ทั้งสองโลกนั้น บรรดานักคิดสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองจะต้องพบกับคู่ต่อสู้ 2 ประเภท ประเภทแรกเป็นคู่ต่อสู้ที่มาจากค่ายสำนักคิดตรงกันข้าม เช่น นักวิชาการจากทฤษฎีสังคมศาสตร์/เศรษฐศาสตร์/ทฤษฎีการเมืองกระแสหลัก ส่วนประเภทที่สองเป็นคู่ต่อสู้ที่อยู่ภายในสำนักเดียวกัน สำหรับคู่ต่อสู้ประเภทหลังนี้ วิธีการต่อสู้มักจะเป็นการหวนกลับไปอ่าน ตีความ วิเคราะห์งานเขียนของมาร์กซ์ ผู้เป็นประจักษ์ 'ต้นธาร' ของสำนักคิดนี้ สงครามการอ้างอิงคำพูดของมาร์กซ์ (war of quotation) จึงเป็นชนบของนักคิดสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง นี่จึงน่าจะเป็นเหตุผลอีกประการหนึ่งนอกเหนือจากการที่มาร์กซ์เป็น 'เสาหลัก' ของสำนักทฤษฎีวิพากษ์แล้วที่เราควรจะทำความเข้าใจกับแนวคิดต่าง ๆ ของมาร์กซ์อย่างพอสมควร

● ไบไบไม่ไปกับไบไบที่อยู่ในกำมือ

เนื่องจากงานเขียนของมาร์กซ์นั้นมีอย่างหลากหลาย ซึ่งไม่ว่าจะนำมากล่าวอย่างครอบคลุมได้ทุกเรื่อง และนั่นก็มีไข่เป้าหมายของหนังสือเล่มนี้ เพราะผู้เขียนจะ 'คัดสรร' เอาแต่เฉพาะงานเขียนของมาร์กซ์ที่จะสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในงานสื่อสารศึกษาเท่านั้น

และเนื่องจากงานเขียนของมาร์กซ์นั้นมีผู้นำมาตีความต่อมาในชั้นหลังอย่างมากมาย เช่น มีการแยกความแตกต่างระหว่างงานเขียนช่วงที่มาร์กซ์ยังเป็นหนุ่มหรือ 'ช่วง Young Marx' ซึ่งมีลักษณะท่วงทำนองแบบปรัชญาและเป็นมนุษยนิยม เช่น The German Ideology (1846) กับงานเขียนช่วงหลังที่มาร์กซ์ผ่านประสบการณ์การต่อสู้ในชีวิตมามาก หรือ 'ช่วง Old Marx' ซึ่งมีลักษณะการเขียนที่เน้นหนักการวิเคราะห์ด้านเศรษฐกิจ เช่น Das Capital (1867) ในที่นี้ผู้เขียนจะขอละเว้นการโต้เถียงในเรื่องการตีความงานของมาร์กซ์และจะนำเสนองานเขียนของมาร์กซ์ตามที่ผู้เขียนเข้าใจเท่านั้น

กล่าวโดยสรุปก็คือหากงานเขียนของมาร์กซ์เป็นประจักษ์ 'ไบไบไม่ไป' แล้วงานเขียนของมาร์กซ์ที่จะเลือกมาใช้ในการศึกษาเรื่องสื่อสารนั้นก็จะเป็นเพียงแค่ 'ไบไบในกำมือ' เท่านั้น

● ส่วนประกอบ 2 ด้านของงานเขียนของนักคิด

ในฐานะที่มาร์กซ์เป็นนักวิชาการท่านหนึ่ง งานเขียนของมาร์กซ์ก็ย่อมจะมีองค์ประกอบ 2 ส่วนอยู่เสมอ ส่วนแรกคือส่วนที่เป็นเนื้อหา (substance) อันได้แก่ แนวคิดหลัก ๆ (ในปัจจุบัน

อาจจะเรียกว่า 'basic concept' ในขณะที่นักเขียนรุ่นก่อน อาจจะใช้คำว่า 'category') เช่น แนวคิดเรื่องแบบวิธีการผลิต โครงสร้างเศรษฐกิจส่วนล่าง ฯลฯ และอีกส่วนหนึ่งคือ ส่วนที่เป็น **วิธีวิทยา** (methodology) เป็นวิธีการที่มาร์กซ์ใช้ในการเข้าสู่ความเป็นจริง กล่าวคือ เป็น 'เครื่องมือทำงานทางความคิด' กับวัตถุดิบคือส่วนที่เป็นเนื้อหาในส่วนแรกตัวอย่างของวิธีวิทยาที่มาร์กซ์ใช้ก็เช่น ภาษาวិธี วัตถุนิยม วัตถุนิยมประวัติศาสตร์ ฯลฯ

Elster (1986) ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับส่วนประกอบทั้ง 2 ในงานของมาร์กซ์ว่า มาร์กซ์ไม่ได้เขียนเรื่อง 'วิธีวิทยา' เอาไว้อย่างแยกออกมา (พูดในภาษาสมัยใหม่คือ ไม่มีตำราระเบียบวิธีวิจัย) แต่ทว่ามาร์กซ์จะแสดงวิธีวิทยาเอาไว้ในการวิเคราะห์กรณีต่าง ๆ ที่เป็นรูปธรรมเลย เช่น การวิเคราะห์เหตุการณ์ทางการเมืองในยุคสมัยของ หลุยส์ นโปเลียน โบนาปาร์ต ในหนังสือ The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte (1852) ที่อธิบายว่า เพราะเหตุใดชาวนารายย่อยฝรั่งเศสจึงเลือกพรรคของหลุยส์ นโปเลียน โบนาปาร์ต แทนที่จะเลือกพรรคการเมืองที่ทำหน้าที่เป็นตัวแทนผลประโยชน์ของตน (ดู กาญจนา แก้วเทพ 2529) และในเรื่อง 'วิธีวิทยา' นี้ มาร์กซ์ก็มีความเห็นว่า 'หากใช้วิธีวิทยาที่ไม่ถูกต้อง ผลงานการศึกษาที่ออกมาก็ย่อมผิดพลาด'

ในลำดับต่อไปผู้เขียนจะนำเสนอข้อคิดของมาร์กซ์โดยแยกนำเสนอในส่วนของวิธีวิทยา และ **แนวคิดพื้นฐาน** (basic concept) เพื่อให้ง่ายต่อความเข้าใจ โดยขอให้ผู้อ่านตระหนักถึงข้อสังเกตของ Elster ควบคู่ไปด้วย

● ที่มาของแนวคิดของมาร์กซ์

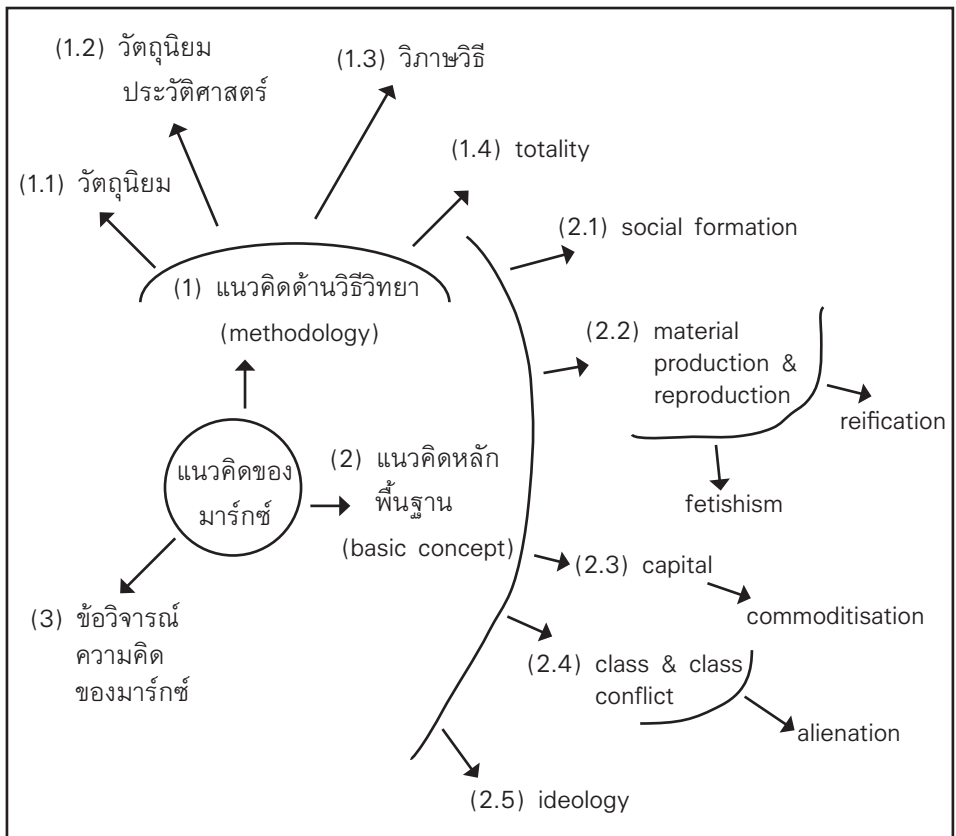
เนื่องจากมาร์กซ์มีข้อเสนอพื้นฐานว่า ความรู้/ความคิด/ความเข้าใจของมนุษย์เราล้วนแล้วแต่มี 'ที่มาและที่ไป' โดยเฉพาะในเรื่อง 'ที่มาของความรู้' นั้น จะมีลักษณะสำคัญ 2 ประการ ประการแรกคือ มี **มิติเชิงประวัติศาสตร์** (historical aspect) ซึ่งหมายความว่า สิ่งที่เราคิดอยู่ในวันนี้จะมีบางส่วนที่เป็น 'มรดกตกทอดมาจากความคิดของบรรพบุรุษทางปัญญา' และประการที่สองคือ มี **มิติเชิงสังคม** (social aspect) กล่าวคือ วิธีคิดของมนุษย์นั้นจะก่อตัวมาจากบริบทของสังคมขณะนั้น และในทางกลับกันก็จะย้อนกลับป้อนอิทธิพลต่อสังคมตามหลักภาษาวิธีที่ได้กล่าวมา ดังนั้น ความคิดของมาร์กซ์เองก็เป็นไปตามหลักการสองประการที่กล่าวมา

เมื่อศึกษาความคิดของมาร์กซ์ เราจึงต้องตระหนักว่า ความคิดของมาร์กซ์นั้นไม่ได้ตกมาจากฟ้าผ่า ไม่ได้เกิดขึ้นในสุญญากาศ รวมทั้งไม่ได้เกิดมาจาก 'การนั่งคิดเอาเอง' หากทว่า ความคิดของมาร์กซ์นั้นได้รับมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษทางความคิดในยุคก่อน ตัวอย่างเช่น มาร์กซ์รับเอาแนวคิดเรื่อง 'ภาษาวิธี' ของเฮเกิลที่เชื่อว่าสรรพสิ่งล้วนเป็น 'กระบวนการ' (process) ล้วนมีจุดกำเนิด (genesis) มีการพัฒนามีการเสื่อมสลายและมีจุดจบ (คล้ายกับหลักวัฏสงสารของพุทธศาสนา) ซึ่งตลอดทั้งกระบวนการนี้มี 'ความเปลี่ยนแปลง'

(เทียบได้กับหลักอนิจจังของพุทธศาสนา) เป็นแก่นแกนที่สำคัญ (เฮเกลเองก็รับแนวคิดนี้ สืบทอดมาตั้งแต่เฮราคลิตัสที่ได้กล่าวมาแล้ว) นี่คือ **มิตีเชิงประวัติศาสตร์ของความคิด**

ส่วน**มิตีเชิงสังคม**นั้น แนวคิดของมาร์กซ์ก็เกิดขึ้นในศตวรรษที่ 19 ซึ่ง Collins and Makowsky (1998) พรรณนาว่า ศตวรรษที่ 19 นั้น หาได้มีแต่แสงสว่างอันรุ่งโรจน์ของความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ ความเติบโตของแนวคิดเรื่องความเสมอภาคยุติธรรม สิทธิเสรีภาพ และภราดรภาพ แบบที่นักคิดกระแสหลักเช่น ออกุสต์ กองต์ (Auguste Comte) มองเห็นเท่านั้น หากแต่ในยุคสมัยนี้ ท้องฟ้ายังคงมืดดำปกคลุมไปด้วยหมอกควันจากโรงงาน ชีวิตคนงานที่ต้องทำงานวันละ 14 ชั่วโมง อาทิตย์ละ 6-7 วัน หรือการใช้แรงงานเด็กในการขุดเหมืองแร่ใต้ดิน (ดังที่เราเคยชมในภาพยนตร์เรื่อง Oliver Twist) การเป็นวันโรคของคนงาน กรรมกรจำนวนมาก เพราะสภาพชีวิตอันเสื่อมโทรม ฯลฯ แง่มุมเช่นนี้เป็นบ่อเกิดแห่งความคิดของมาร์กซ์ในการวิพากษ์วิจารณ์ระบบทุนนิยมในศตวรรษที่ 19 และเมื่อเราจะนำแนวคิดของมาร์กซ์มาใช้ เราก็ต้องตระหนักว่า ปัจจุบันเรากำลังมีชีวิตอยู่ในศตวรรษที่ 21 แล้ว

จากนี้เราจะพิจารณาแนวคิดหลัก ๆ ของมาร์กซ์ ดังนี้

ภาพที่ 1: แนวคิดหลักของมาร์กซ์

1. วิธีวิทยาของมาร์กซ์

1.1 วัตถุนิยม (materialism)

Knuttila (2002) ตั้งข้อสังเกตเอาไว้ที่น่ารับฟังว่า มักมีความเข้าใจผิดว่า 'วัตถุนิยม' ซึ่งเป็นวิธีวิทยาหลักของมาร์กซ์ในการแสวงหาความจริงนั้น คือวิธีคิดให้คนหมกมุ่นอยู่กับการแสวงหาและเก็บสะสมวัตถุเอาไว้เป็นสรณะของชีวิต (ซึ่งวิธีคิดดังกล่าวนี้น่าจะเรียกว่าเป็น 'นิยมวัตถุ' ที่ดูจะเป็นวิธีคิดของระบบทุนนิยมที่เน้นการสะสมวัตถุมากกว่าวิธีคิดของมาร์กซ์) อันที่จริงแนวคิดเรื่อง 'วัตถุนิยม' ในความหมายของทฤษฎีสังคม (social theory) ที่มาร์กซ์ใช้นั้นหมายถึงวิธีการที่จะทำความเข้าใจกับ**มนุษย์และสังคมมนุษย์** ซึ่งสำหรับมาร์กซ์จะมี 2 ความหมาย คือ

(ก) การตอบคำถามว่า **มนุษย์มีลักษณะพิเศษแตกต่างจากสัตว์โลกอื่น ๆ อย่างไร** เนื่องจากสิ่งที่เป็นพื้นฐานที่สุดสำหรับการดำรงอยู่/ดำรงชีพของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ก็คือความต้องการแสวงหาปัจจัยสี่ (อาหาร เสื้อผ้า ที่อยู่ ยารักษาโรค) มาตอบสนองความต้องการของชีวิตให้ได้ ในขณะที่สัตว์โลกชนิดอื่นๆ ใช้วิธีการ**เก็บหาเอาจากธรรมชาติ** (มนุษย์ชาติก็เคยผ่านประวัติศาสตร์ยุคนี้มาแล้วในยุคเร่ร่อนหาอาหาร) แต่มนุษย์มีความสามารถที่จะ '**ผลิต**' (production) สิ่งจำเป็นทางวัตถุแก่ชีวิตด้วยการใช้ความสามารถทางกายและสติปัญญาปรับเปลี่ยนแปลงธรรมชาติให้เข้ากับความต้องการของมนุษย์ เช่น การปลูกข้าว การเลี้ยงสัตว์ การทอผ้า การสร้างบ้านเรือน การกั้นเก็บกักน้ำ ฯลฯ มาร์กซ์จึงเรียกมนุษย์ว่า '**เป็นสัตว์โลกที่รู้จักทำการผลิต**' (homo fabre) นี่เป็นความสัมพันธ์ระหว่าง '**มนุษย์-สิ่งของ/วัตถุ (ธรรมชาติ) (material production)**

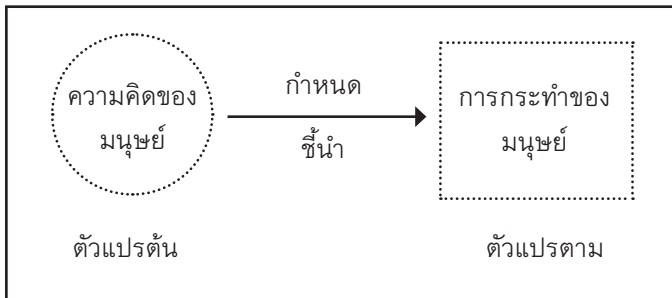
และในกระบวนการผลิตนี้ มนุษย์เราไม่ได้ดำเนินการคนเดียว หากแต่มนุษย์ยังกระทำรวมไปกับมนุษย์คนอื่น ๆ และสร้างสรรค์ '**ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์**' ขึ้นมา (social relation of production) นี่คือ '**ลักษณะเชิงสังคม**' (social aspect) ของการผลิตของมนุษย์

จากการมองเห็น '**ลักษณะเชิงสังคม**' แบบวัตถุนิยมของมาร์กซ์ ทำให้มาร์กซ์วิพากษ์วิจารณ์นักเศรษฐศาสตร์รุ่นก่อนหน้าเขา เช่น อดัม สมิธ และ ริคาร์โด ว่า พวกเขามองเห็นกระบวนการผลิตทางเศรษฐศาสตร์ว่ามีแต่ความสัมพันธ์ระหว่าง**สิ่งของ/วัตถุกับ-สิ่งของ/วัตถุ** (เช่น เครื่องจักร-วัตถุดิบ) แต่มองไม่เห็นความสัมพันธ์ระหว่าง**คนกับ-คน** (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ 2529) มาร์กซ์เรียกปรากฏการณ์ดังกล่าวว่า '**fetishism**' (การหลงภาพลวงตาของวัตถุ แต่กลับมองไม่เห็นคน)

หากนำแนวคิดดังกล่าวมาใช้ในเรื่องของการสื่อสาร อันที่จริงองค์ประกอบพื้นฐานของการสื่อสารนั้น มีทั้งส่วนที่เป็นมนุษย์และวัตถุ/สิ่งของอยู่แล้ว ดังที่ปรากฏในแบบจำลอง S-M-C-R ที่มี S-R เป็น '**ส่วนของมนุษย์**' 'M-C' เป็น '**ส่วนของวัตถุ/สิ่งของ**' อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่า เวลาลงมือศึกษาวิจัย เรามักจะให้ความสำคัญกับ '**ตัวสื่อ/ตัวสาร**' โดยอาจจะลืมเลือนเรื่อง '**คน**' หรือ '**ความสัมพันธ์ระหว่างคน**' ไปเช่นกัน ซึ่งหากใช้ทัศนะแบบ 'วัตถุนิยม'

ของมาร์กซ์มาตั้งคำถามกับระบบการสื่อสารเราก็อาจจะถามว่าการสื่อสารที่มีนั้นได้ช่วยสถาปนาความสัมพันธ์ของมนุษย์ให้เกิดขึ้นหรือกระทำในทางตรงกันข้าม (คือตัดขาดความสัมพันธ์) และเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ที่น่าพึงประสงค์หรือไม่ (เช่น เสมอภาค เท่าเทียม หรือชักจูงครอบงำ)

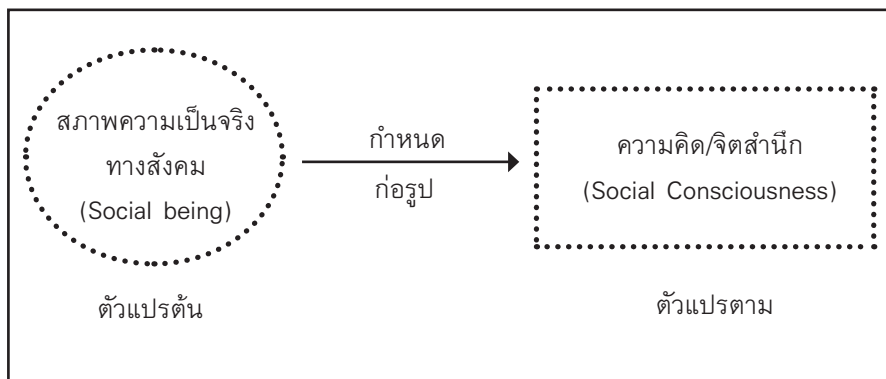
(ข) การตอบคำถามเรื่อง ‘ที่มาของความคิดของมนุษย์’ เนื่องจากในยุคสมัยของมาร์กซ์นั้นกระแสความคิดที่มีอิทธิพลต่อนักคิดในยุคสมัยนั้นโดยเฉพาะในเยอรมนีคือกระแสความคิดที่เชื่อว่า ‘คนเราลงมือกระทำสิ่งใด ๆ ก็เพราะความคิดของเขา’ พุฒภาษาชาวบ้านก็คือเพราะเราคิดเช่นนั้น เราจึงทำเช่นนั้น

ภาพที่ 2: ความสัมพันธ์ระหว่างความคิดกับการกระทำตามทัศนะนักคิดกระแสหลัก

มาร์กซ์ได้วิพากษ์กระแสความคิดดังกล่าวว่า ในการตอบคำถามว่ามนุษย์เราลงมือกระทำก็เพราะความคิดของเขานั้น แต่ทว่านักปรัชญากลุ่มนี้ก็ไม่ได้ถามย้อนต่อไปอีกว่า ‘แล้วความคิด/จิตสำนึกทางสังคมดังกล่าวนั้นมาจากที่ไหนกันเล่า’ กล่าวคือ กระแสความคิดหลักดังกล่าวมองไม่เห็น ‘ต้นกำเนิดทางสังคม/ประวัติศาสตร์’ ของความคิด (รวมทั้งความรู้/ความเข้าใจ/จิตสำนึก/อารมณ์ความรู้สึก ของมนุษย์) กระแสคิดดังกล่าวนี้คือวิธีคิดแบบ ‘จิตนิยม’ (idealism) ซึ่งมีเฮเกลนักปราชญ์ผู้ยิ่งใหญ่ของเยอรมันเป็นตัวอย่าง

เมื่อวิพากษ์วิธีคิดแบบ ‘จิตนิยม’ ของเฮเกลแล้ว มาร์กซ์ก็ได้นำเสนอวิธีคิดแบบ ‘วัตถุนิยม’ ของความคิด/จิตสำนึกทางสังคมของมนุษย์ว่า ความคิด/จิตสำนึกของผู้คนนั้นก่อรูปมาจาก ‘สภาพความเป็นอยู่ที่เป็นจริง’ ของเขาดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 3: ความสัมพันธ์ระหว่างความคิดกับการกระทำตามทัศนะของมาร์กซ์

หากอธิบายภาพข้างบนนี้ด้วยภาษาวัยสมัยใหม่ก็ต้องบอกว่า เจื่อนไขสภาพชีวิตที่เป็นจริงทางสังคมของมนุษย์ต่างหากที่จะเป็นบ่อเกิด (ตัวแปรต้น) ของจิตสำนึก/ความคิดทางสังคมของมนุษย์ (ตัวแปรตาม) (ดูใน Kolakowski 1981)

ตัวอย่างในการสื่อสารก็เช่น ต้นกำเนิดของ ‘รายการพยากรณ์อากาศ’ รายการแบบนี้จะเกิดขึ้นในเงื่อนไขสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงของอากาศอย่างมาก (เช่นในทวีปยุโรป) ผู้คนจึงผลิตจิตสำนึกที่ตระหนักถึงความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงของอากาศ (เพราะจะต้องเตรียมเสื้อผ้าให้เหมาะสมกับภูมิอากาศ) หรือเช่นชาวประมงที่ต้องหากินกับท้องทะเล ก็จะมีจิตสำนึกที่ตระหนักถึงความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงของสภาพทะเล จากสมัยก่อนที่มีคำกล่าวว่ ‘คิปลั้ทะเล สอกลั้ทะเล’ จนกระทั่งปัจจุบัน ชาวประมงจะให้ความสนใจกับรายการพยากรณ์อากาศมากกว่าคนกลุ่มอื่น ๆ

วิธีการแบบวัตถุนิยมในความหมายที่สองของมาร์กซ์นี้ หากพูดด้วยภาษาสังคมศาสตร์สมัยใหม่ก็คือ มาร์กซ์มองเห็น ‘ลักษณะทางสังคม’ (social aspect) ของปรากฏการณ์ต่าง ๆ (รวมทั้งปรากฏการณ์ด้านการสื่อสาร) แม้แต่ปรากฏการณ์ที่เป็นความรู้/ความคิด/จิตสำนึกของผู้คน ดังนั้น เมื่อนำเอาวิธีการแบบวัตถุนิยมของมาร์กซ์มาใช้ในการศึกษาเรื่องการสื่อสาร เราก็จะต้องค้ประกอบ S-M-C-R เท่านั้นไม่ได้ แต่จะต้องศึกษา ‘เงื่อนไขสภาพที่เป็นจริงของสังคม’ (social context) ขององค์ประกอบของการสื่อสารร่วมด้วยเสมอ ตัวอย่างเช่น งานศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลง ‘ลักษณะของตัวละครที่เป็นวีรบุรุษจากที่เคยถือกระบี่มาเป็นถือกระบองปืนเป็นอาวุธในภาพยนตร์ฮ่องกง’ ที่แปรไปตามสภาพบริบทที่เป็นจริงของสังคมฮ่องกงในแต่ละช่วง (ดู วิชชุ เวชชาชีวะ 2543) หรือการเปลี่ยนแปลงฉากและโครงเรื่องของละครโทรทัศน์ไทยในแต่ละยุคสมัยของเศรษฐกิจก็คงเป็นไปในทำนองเดียวกัน

(1.2) วัตถุนิยมประวัติศาสตร์ (historical materialism)

ต่อเนื่องจากแนวคิดของวิธีวิทยาเรื่อง 'วัตถุนิยม' แล้ว มาร์กซ์ได้นำเอาวิธีวิทยาแบบวัตถุนิยมมาผสมผสานกับวิธีวิทยาอีกแบบหนึ่งคือ 'วิธีวิทยาเชิงประวัติศาสตร์' ออกมาเป็นวิธีวิทยาแบบ 'วัตถุนิยมประวัติศาสตร์' ซึ่งเป็นนวัตกรรมด้านวิธีวิทยาในการแสวงหาความจริงของศตวรรษที่ 19 อย่างมาก คุณูปการสำคัญของวิธีวิทยานี้ก็คือ ทำให้ปรากฏการณ์ต่าง ๆ นอกจากจะมี 'ลักษณะเชิงสังคม' แล้ว ก็ยังมี 'ลักษณะทางประวัติศาสตร์' อีกด้วย

กล่าวโดยทั่วไป วิชาประวัติศาสตร์ตามที่เข้าใจกันนั้น ก็คือวิชาที่ว่าด้วยความต่อเนื่อง (และอาจจะ 'ขาดตอน' – break / rupture) ของเหตุการณ์ในช่วงอดีต-ปัจจุบัน-อนาคต ที่ต่างส่งผลกระทบซึ่งกันและกัน อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางความเข้าใจร่วมกันดังกล่าว ในสาขาประวัติศาสตร์ก็ยังมีสำนักย่อย ๆ อีกมากมายเช่นเดียวกันด้านสังคมศาสตร์ เช่น สำนักประวัติศาสตร์ที่เชื่อว่าเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงเพราะผู้นำ สำนักประวัติศาสตร์ที่อยู่ใต้กระแสปรัชญาปฏิฐานนิยม (เน้นหลักฐาน/ข้อเท็จจริง) และสำนักประวัติศาสตร์แบบมาร์กซ์ก็เป็นหนึ่งในสำนักที่หลากหลายซึ่งมีการให้คำนิยามและมีวิธีวิทยาเฉพาะตัว (ดู อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2529)

สำหรับมาร์กซ์แล้ว **ประวัติศาสตร์** ในคำนิยามของมาร์กซ์ มิใช่การเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์ที่เกิดมาจากการกระทำของวีรบุรุษ แต่มาร์กซ์เห็นว่า ประวัติศาสตร์นั้นเปลี่ยนแปลงได้เพราะแรงผลักดันและปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มพลังต่างๆในประวัติศาสตร์ (เป็นความสัมพันธ์แบบวิภาษวิธีที่ได้กล่าวมา) เช่น ประวัติศาสตร์ยุคทาสเปลี่ยนแปลงมาก็เพราะพลังปฏิสัมพันธ์เชิงขัดแย้งระหว่างนายทาสกับกลุ่มทาสเอง เป็นต้น

ดังนั้น หากนำคำนิยามของมาร์กซ์มาใช้ศึกษา 'ประวัติศาสตร์การนำเข้ามาของเทคโนโลยีการสื่อสารต่าง ๆ ในสังคม' เช่น การนำเข้ามาของโทรศัพท์หรือเครื่องถ่ายเอกสารนั้น จะมีลักษณะแบบ 'ส่วนรวม' แต่การนำเข้ามาของคอมพิวเตอร์จะมีลักษณะแบบ 'ส่วนตัว' ในการวิเคราะห์หาคำตอบ เราก็ต้องย้อนกลับไปดูการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มพลังต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับ การนำเทคโนโลยีสื่อสารเหล่านี้เข้ามาในสังคมไทยด้วย เช่นเดียวกับที่เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ (Williams 1974) เคยตั้งข้อสังเกตว่า ในโลกทุนนิยมเสรีนั้น การเกิดขึ้นของโทรทัศน์จะมีรูปแบบพิเศษเฉพาะ กล่าวคือ ในฝ่ายผู้ผลิต (sender) จะมีลักษณะรวมศูนย์ (centralised) แต่ในด้านของผู้ชม/ผู้รับสาร (receiver) จะมีลักษณะกระจายตัว (decentralised) รูปแบบเช่นนี้มิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติหรือเป็นไปตามยถากรรม หากแต่เป็น 'ผลลัพธ์' มาจากการต่อสู้ของกลุ่มพลังในสังคมที่หลากหลายต่างหาก

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าในแวดวงสื่อสารศึกษานั้น โดยเฉพาะการศึกษาเรื่องการสื่อสารแบบกระแสหลักนั้น มักจะตัด 'มิติเชิงประวัติศาสตร์' ของปรากฏการณ์ที่ศึกษาออกไป อันเนื่องมาจากปรัชญาของการศึกษาการสื่อสารกระแสหลักนั้นจะอยู่ภายใต้อิทธิพลของสำนักปฏิฐานนิยมและประจักษ์นิยมดังนั้นจึงทำให้มองเห็นปรากฏการณ์ต่างๆด้านการสื่อสารอย่างเป็น 'สากล' (Universal) มากกว่าจะมองเห็นว่า 'เป็นลักษณะเฉพาะของแต่ละสังคม/

วัฒนธรรม หรือแต่ละยุคสมัย (มิใช่กาลิโก) ตัวอย่างที่เห็นชัดเจนที่สุดคือ การให้คำนิยามคำว่า 'คุณค่าของชาว'

การนิยามคำว่า 'คุณค่าของชาว' ว่าเกิดมาจาก**ธรรมชาติของมนุษย์**ที่มีความกระหายอยากรู้อยากเห็น ต้องการความแปลกใหม่ สนใจความขัดแย้ง ฯลฯ ธรรมชาติที่กล่าวมานั้นถูกนำเสนอราวกับเป็น 'ธรรมชาติที่เป็นสากลของมนุษย์ในทุกหนทุกแห่ง ทุกยุคทุกสมัย' ทั้งที่ความจริงแล้ว ธรรมชาติดังกล่าวเป็นเพียง 'ธรรมชาติของมนุษย์ชนชั้นกลางที่อาศัยอยู่ในเมืองในศตวรรษที่ 18' เท่านั้น

การที่ศาสตร์ด้านการสื่อสารทำมิติด้านประวัติศาสตร์หล่นหายไปนั้น ในทัศนะของมาร์กซ์แล้วจะเป็นอันตรายต่อตัวศาสตร์เองอย่างมาก ทั้งนี้เพราะมาร์กซ์ได้วิจารณ์นักคิดของระบบทุนนิยมว่า การที่ไม่นำเสนอมิติทางประวัติศาสตร์ของระบบทุนนิยมนั้นทำให้นักวิชาการของระบบทุนนิยมมองข้ามข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ว่า ระบบทุนนิยมเป็นระบบเศรษฐกิจที่สถิตสถาพรอยู่แต่เพียงระบบเดียวในโลก ความจริงแล้ว ระบบทุนนิยมเป็นเพียงขั้นตอนหนึ่งเท่านั้นของวิวัฒนาการทางเศรษฐกิจของมนุษยชาติ (สุภา ศิริमानนท์ อ้างถึงใน สมเกียรติ วันทนนะ 2524) ศาสตร์ด้านการสื่อสารก็อาจจะถูกวิจารณ์เช่นเดียวกันว่า การที่ไม่ศึกษาประวัติศาสตร์ก็จะทำให้ผู้ศึกษาขาด 'จิตสำนึกทางประวัติศาสตร์' ซึ่งเป็นจิตสำนึกที่มีเนื้อหาว่า 'เมื่อวันนี้ไม่เหมือนเมื่อวานนี้ พรุ่งนี้ก็ไม่จำเป็นต้องเหมือนวันนี้' ระบบการสื่อสารมวลชนแบบที่เรากำลังมีอยู่ในวันนี้เป็นสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อนในอดีต และก็ไม่ต้องมีในแบบนี้สำหรับอนาคต กล่าวคือ เป็นจิตสำนึกที่เชื่อว่า 'ปรากฏการณ์ทางสังคมนั้นสามารถเปลี่ยนแปลงได้' (changeable) มิใช่เป็นธรรมชาติ (natural)

ตัวอย่างเล็ก ๆ แต่งดงามในเรื่องลักษณะทางประวัติศาสตร์ของการศึกษาเรื่องการสื่อสารคือตัวอย่างงานศึกษาประวัติศาสตร์การสื่อสารจาก**หน่วยของตัวบุคคล**ของ เอ็ฟเวอเร็ตต์ โรเจอร์ส (Rogers 1994) ในบทที่กล่าวถึง วิลเบอร์ ชแรมม์ (Wilbur Schramm 1907-1987) ซึ่งนักนิเทศศาสตร์รู้จักกันว่าชแรมม์เป็นผู้วางรากฐานสำคัญของการยกระดับศาสตร์เรื่องการสื่อสารให้มีสถานภาพทางวิชาการเทียบเคียงกับศาสตร์อื่นๆ จากภูมิหลังชีวิตของชแรมม์เขามีประวัติของการพูดติดอ่างอย่างรุนแรงตั้งแต่อายุ 5 ขวบ และเขาพยายามอย่างยิ่งที่จะรักษาอาการนี้ให้หาย ในด้านหนึ่ง ชีวิตของชแรมม์ก็ได้แสดงให้เห็นว่า คนที่จะตระหนักถึงความสำคัญของการสื่อสารอย่างมากที่สุดก็คือ คนที่มีอุปสรรคไม่สามารถที่จะสื่อสารได้ตั้งใจปรารถนา เช่นคนติดอ่าง แต่ในอีกด้านหนึ่ง ประวัติศาสตร์ก็ได้เผยแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของมนุษย์ในการก้าวข้ามจาก 'ผู้ที่มีปัญหาด้านการสื่อสาร' มาสู่ 'นักวิชาการที่มีชื่อเสียงในศาสตร์สาขานี้'

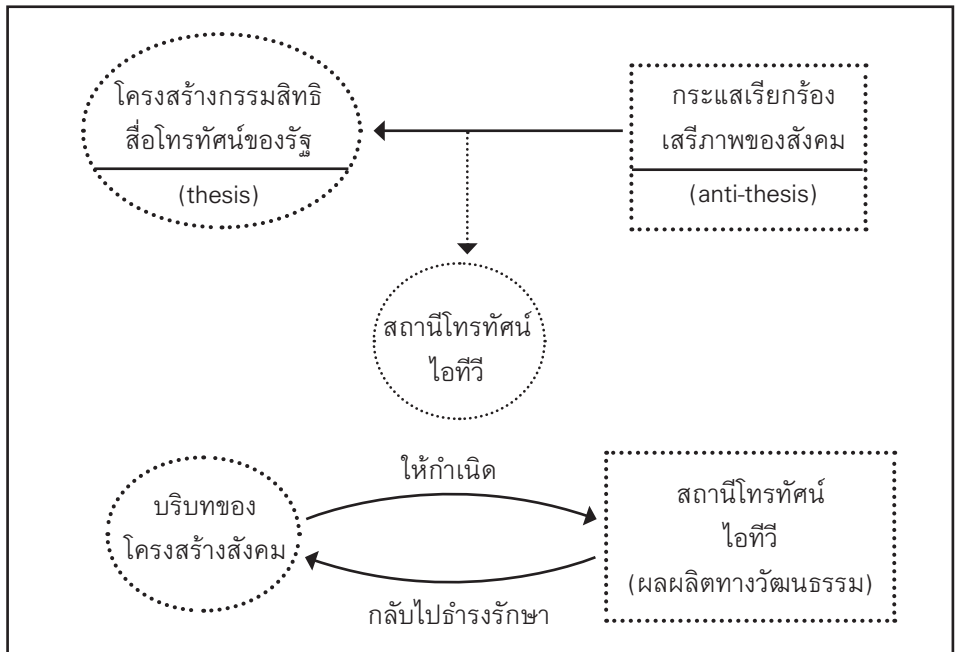
(1.3) วิชาวิธี (dialectic)

ในบทที่ 1 ของหนังสือเล่มนี้ได้ให้รายละเอียดและหลักการพื้นฐานของ 'วิชาวิธี' ซึ่งเป็นเครื่องมือการแสวงหาความจริงที่สำคัญของมาร์กซ์ไปแล้ว ในที่นี้จะสรุปย่อ ๆ เกี่ยวกับ 'วิชาวิธี' เพิ่มเติมอีกเพียงเล็กน้อย (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 1)

แก่นแกนที่สำคัญของวิภาษวิธีนั้นมีอยู่ 2 ประการ ประการแรกคือ การเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่ง (change process) และประการที่สอง การเปลี่ยนแปลงนั้นเกิดขึ้นเนื่องจาก 'ความขัดแย้ง' (conflict) ตามหลักความสัมพันธ์ระหว่างสามเส้า – thesis / anti-thesis / synthesis)

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากแนวคิดเรื่อง 'วิภาษวิธี' เป็นแนวคิดที่มีมานานก่อนยุคสมัยของมาร์กซ์ และแนวคิดนี้ก็ได้ไป 'ผสมผสานกับแนวคิดอื่น ๆ' เช่น วิภาษวิธีแบบจิตนิยมของเฮเกล สิ่งที่มาร์กซ์ได้พยายามทำก็คือ การแยกของเก่าออกมาแล้วผสมกันใหม่ ดังตัวอย่างที่ได้ให้รายละเอียดไปแล้วว่า มาร์กซ์ได้วิจารณ์เฮเกลที่นำเอาหลักวิภาษวิธีไปใช้ใน 'หน่วยของความคิด' เท่านั้น (หากโต้แย้งกันจนได้ข้อสรุปก็เป็นอันว่าจบสิ้น) แต่มาร์กซ์ได้นำมาใช้ใน 'หน่วยของสภาพความเป็นจริง'

ดังนั้นหากเรานำทัศนะของมาร์กซ์ในเรื่อง 'วิภาษวิธี' มาใช้ในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์การเกิดขึ้นของสถานีโทรทัศน์เสรี (ITV) ของไทยหลักจากเกิดกระแสปฏิรูปสื่อช่วงปีพ.ศ.2540 (ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่ต่อเนื่องในแง่วัตถุนิยมประวัติศาสตร์ของเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ พ.ศ.2535) เราก็มองเห็น 'ความสัมพันธ์แบบซึ่งกันและกัน' ระหว่าง 'โครงสร้างสังคม' (social structure) กับ 'ผลผลิตทางวัฒนธรรม' (cultural product) ซึ่งในกรณีนี้คือ สถานีโทรทัศน์ไอทีวี ทั้งในรูปแบบ 'ความสัมพันธ์สามเส้า' และ 'ความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน' ดังแสดงในภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 4: การอธิบายกำเนิดของไอทีวีแบบวิภาษวิธี

เมื่อนำแนวคิดแบบ 'วิภาษวิธี' มาใช้ในการสื่อสารมวลชน จะเห็นได้ว่า เครื่องมือการวิเคราะห์ชนิดนี้ จะมีวิธีการวิเคราะห์ที่ตรงกันข้ามกับหลักปรัชญาแบบ 'กำหนดนิยม' (determinism) ที่แสดงตัวออกมาในทฤษฎี 'ผลกระทบของสื่อต่อบุคคล/สังคม' (impact theory) เนื่องจากทฤษฎีผลกระทบของสื่อต่อบุคคล/สังคมนั้น จะมองความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ตัวแปร คือ ผลผลิตของสื่อ และบุคคล/สังคมแบบทางเดียว คือมีแต่การตั้งคำถามว่า สื่อจะมีอิทธิพลต่อบุคคล/สังคมอย่างไร หากหาไม่ได้ถามในทางกลับกันว่า แล้วบุคคล/สังคมจะมีอิทธิพลต่อสื่ออย่างไรบ้าง ซึ่งคำถามแบบวิภาษวิธีนี้เป็นคำถามที่มาร์กซ์ใช้เป็นเครื่องมือหลักในการวิเคราะห์อยู่เสมอ

จากปัญหาพื้นฐานที่เราเผชิญหน้าอยู่ทุกวันในชีวิตประจำวันคือ สังคมจะเปลี่ยนแปลงคนได้หรือไม่ (เช่น นักสื่อสารมวลชนรุ่นใหม่ไฟแรงจริยธรรมสูง เมื่อต้องไปทำงานในองค์กรสื่อสารมวลชนแบบธุรกิจ จะถูกแปรเปลี่ยนให้หมดไฟลดระดับจริยธรรมลงได้หรือไม่) หรือในทางกลับกัน ปัจเจกบุคคล/กลุ่มคนจะมีพลังอำนาจเพียงพอที่จะปรับเปลี่ยนโครงสร้างของกลุ่ม/องค์กร/สังคมได้หรือไม่/มากน้อยแค่ไหน คำถามนี้ มาร์กซ์ได้เริ่มต้นเอาไว้ในการวิเคราะห์ของเขา และในขั้นต่อมา กลุ่มมาร์กซิสต์รุ่นหลังก็จะมาพัฒนาปัญหานี้ต่อไปภายใต้แนวคิดคู่ความสัมพันธ์แบบวิภาษวิธีระหว่าง 'โครงสร้างสังคม' (structure) และ 'บุคคลผู้กระทำการ' (agency / actor)

(1.4) การวิเคราะห์แบบส่วนรวมทั้งหมด (totality)

คำว่า 'ส่วนรวมทั้งหมด' (totality) ที่มาร์กซ์ใช้นั้นหากเทียบเคียงกับคำศัพท์ปัจจุบันแล้วก็น่าจะเทียบได้กับคำว่า 'การศึกษารวมเป็นองค์รวม/แบบบูรณาการ' (holistic / integration) หรือคำว่า 'ทั้งระบบ' (หมายถึง สิ่งทั้งหมดที่ดำรงอยู่ในชีวิตสังคม – สมเกียรติ วันทนะ 2524)

กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2529) กล่าวว่าวิธีวิทยาของมาร์กซ์ประกอบด้วยหลักการสำคัญๆ 3 ประการ โดยมี totality เป็นหนึ่งในสามนั้น คือ

- (i) ต้องวิเคราะห์ส่วนรวมทั้งหมด (totality)
- (ii) ต้องวิเคราะห์อย่างมีประวัติศาสตร์ (historical materialism)
- (iii) ต้องวิเคราะห์อย่างดูความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลง (dialectic)

คำว่า 'ส่วนรวมทั้งหมด' นี้มีส่วนประกอบที่สำคัญอยู่ 2 ส่วนคือส่วนประกอบย่อย (part) และ 'ความสัมพันธ์ระหว่างส่วนย่อยและส่วนย่อยกับส่วนรวม' (relation) โดยเฉพาะปัจจัยเรื่องความสัมพันธ์นั้นมีความสำคัญมากที่สุด กล่าวคือ หากเรานำเอาท่อนไม้หลาย ๆ ท่อนมากองรวมๆ กันอย่างปราศจากความสัมพันธ์ เราจะได้เพียง 'กองไม้กองหนึ่ง' แต่หากเรานำเอาท่อนไม้มาวางเรียงแบบขึ้นโครงปลูกบ้าน เราจะได้ 'ส่วนรวมทั้งหมด' อีกแบบหนึ่ง

มาร์กซ์เน้นการวิเคราะห์แบบส่วนรวมทั้งหมดอย่างมาก เนื่องจากระบบคิดของมนุษย์นับตั้งแต่ 'ชนชั้น' ถูกสถาปนาขึ้นมาในสังคมมนุษย์ ทำให้เกิดมีการแบ่งแยกแรงงานกายและ

แรงงานสมองออกจากกัน (division of labour) การแบ่งแยกนี้มีผลทำให้ระบบวิธีคิดของมนุษย์มีลักษณะ 'แตกแยกเป็นส่วนเสี้ยว' (fragmentation / sectarian) อานันท์ กาญจนพันธ์ (2524) ยกตัวอย่างว่า ในหมู่นักวิชาการที่มี 'ความชำนาญเฉพาะสาขาวิชาของตน' (specialisation) เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดของระบบวิธีคิดที่แตกแยกดังกล่าว

แต่ถึงแม้ว่ามาร์กซ์จะนำเสนอวิธีวิทยาการวิเคราะห์แบบ 'ทั้งระบบ/ส่วนรวมทั้งหมด' และได้สาธิตวิธีใช้วิธีวิทยาดังกล่าวในงานชิ้นต่าง ๆ ก็ตาม แต่ก็ปรากฏว่า แม้แต่ในมวลหมู่ชาวมาร์กซิสต์กันเอง อาการที่สื่อแสดงถึงระบบวิธีคิดที่แตกแยกก็ยังระบาดเข้าไปถึงนักวิชาการสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองเช่นกัน เช่น ในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 การวิเคราะห์ปัญหาของสังคมโดยเน้นมิติเศรษฐกิจแต่เพียงด้านเดียว ที่เรียกว่า 'ลัทธิเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด' (economic determinism) ได้กลายเป็นวิธีวิทยาหลักของนักวิชาการสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง

ดังนั้น นักวิชาการสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นหลัง ๆ เช่น จอร์จ ลูคาคส์ (Georg Lukacs) คาร์ล คอร์ช (Karl Korsch) รวมทั้งกริมชิ่งได้พยายามเข้ามาแก้ไขทิศทางที่เปี่ยงเบนไปดังกล่าว และรูปธรรมที่ชัดเจนที่สุดก็คือ การก่อตั้งสำนักแฟรงค์เฟิร์ตที่รวมเอานักวิชาการจากหลาย ๆ ศาสตร์ เช่น เศรษฐศาสตร์ จิตวิทยาสังคม ปรัชญาสังคม ดนตรีวิทยา ฯลฯ เข้ามาทำงานร่วมกันในรูปแบบที่รู้จักกันในยุคปัจจุบันในนามว่า 'สหวิทยาการ' (Interdisciplinary)

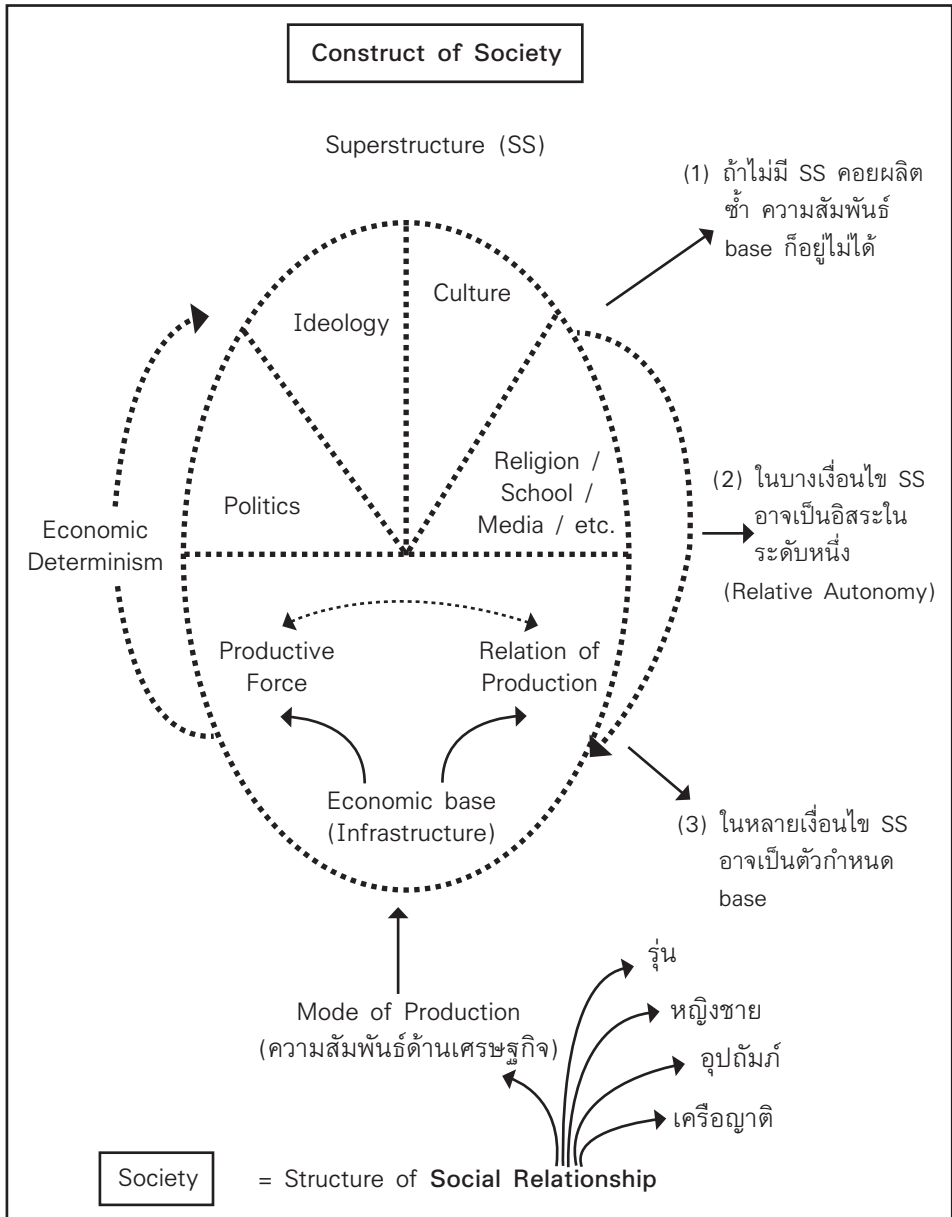
ในการนำหลักเรื่อง 'ส่วนรวมทั้งหมด' มาใช้ศึกษาเรื่องการสื่อสารนั้น ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2537) กล่าวว่า ถึงแม้มาร์กซ์จะไม่ได้พัฒนาทฤษฎีเกี่ยวกับสื่อสารมวลชนไว้เป็นการเฉพาะ แต่ทว่ามาร์กซ์ก็ได้วางระบบคิดทางทฤษฎีสังคมไว้ให้แก่คนรุ่นหลัง ซึ่งเราสามารถจะนำมาใช้ในการวิเคราะห์สื่อสมัยใหม่ในยุคของเราได้ดีพอสมควร การใช้แนวทางวิเคราะห์แบบ 'ส่วนรวมทั้งหมด' นั่นก็คือ การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่าง 'ส่วนย่อย ๆ' เช่น ระหว่างรายการโทรทัศน์รายการหนึ่งกับรายการอื่น ๆ กับระบบตลาด กับระบบเทคโนโลยีการผลิต กับวิถีชีวิตประจำวันของผู้รับสาร กับระบบโครงสร้างของสถานี ฯลฯ และในเวลาเดียวกันก็วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่าง 'ส่วนย่อย' กับ 'ส่วนรวมทั้งหมด' (เช่น ระบบสื่อสารมวลชนทั้งระบบ) เพื่อแสวงหาคำตอบว่ามี 'ส่วนย่อย' ไດบ้างที่เกี่ยวข้อง และ 'ความสัมพันธ์โดยรวม' นั้นเป็นอย่างไร ดังเช่นกรณีตัวอย่างงานศึกษาเพลงคลาสสิกและเพลงป๊อปของอะดอร์โนที่ได้กล่าวถึงไปแล้วในบทที่ 1

2. แนวคิดหลักพื้นฐานของมาร์กซ์ (Marx's basic concepts)

2.1 โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม/แบบวิถีการผลิต (Social Formation/Mode of Production)

- ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจเป็นพื้นฐานของสังคม

ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า มาร์กซ์ทำงานวิชาการด้วยความสนใจในเรื่องของ 'คน' และ 'ความสัมพันธ์ระหว่างคน' ที่เรียกว่า 'ความสัมพันธ์ทางสังคม' ความสัมพันธ์ทางสังคมของมนุษย์มีอยู่หลายรูปแบบหลายมิติ เช่น ความสัมพันธ์แบบเครือญาติ (ผ่านทางสายเลือดหรือการแต่งงาน) ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ระหว่างผู้มีอำนาจกับผู้น้อย ความสัมพันธ์ระหว่างเพศ (หญิง-ชาย) ความสัมพันธ์ระหว่างคนรุ่นต่าง ๆ ฯลฯ แต่แม้จะมีความสัมพันธ์ทางสังคมหลายรูปแบบ แต่ทว่าความสัมพันธ์รูปแบบที่มาร์กซ์ให้ความสนใจศึกษาวิเคราะห์มากที่สุดก็คือ ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ อันได้แก่ การที่มนุษย์เข้ามาสัมพันธ์กันเพื่อการทำมาหาเลี้ยงชีพ ซึ่งมาร์กซ์ถือว่าความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจเป็นพื้นฐานของชีวิตคนในสังคม (ปรัชญาเปี่ยมพงศ์สานต์ 2529)

ภาพที่ 5 : แบบจำลองของสังคมตามทัศนะของมาร์กซ์

● องค์ประกอบสองส่วนของแบบวิถีการผลิต

เนื่องจากประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติได้ผ่านขั้นตอนพัฒนาการมานับเป็นเวลาหมื่นๆ ปีแล้ว นักวิชาการในแต่ละสาขาวิชาจึงทำการแบ่งยุคสมัยของมนุษยชาติออกเป็นช่วงต่าง ๆ โดยใช้เกณฑ์ที่แตกต่างกัน นักวิชาการสาขาโบราณคดีมักจะแบ่งยุคสมัยของมนุษย์โดยใช้เกณฑ์

เรื่อง 'เครื่องมือที่มนุษย์ใช้ในการดำรงชีพ' เช่น ยุคหินเก่า ยุคหินใหม่ ยุคสำริด ฯลฯ (เกณฑ์เช่นนี้มาร์กซ์ก็นำมาใช้เช่นเดียวกัน โดยสังกัดอยู่ในส่วนที่เรียกว่า 'พลังการผลิต' - productive force) ส่วนนักวิชาการสาขาประวัติศาสตร์มักจะแบ่งยุคสมัยของมนุษย์ออกเป็นอาณาจักรยุคต่าง ๆ โดยพิจารณาจาก 'ความสัมพันธ์ระหว่างผู้กำกับประชาชน' เช่น ยุคพ่อขุน ยุคเจ้าเมือง ยุคเจ้าศักดินาศักษัตริย์ (เกณฑ์นี้มาร์กซ์นำมาปรับใช้โดยสังกัดอยู่ในส่วนที่เรียกว่า 'ความสัมพันธ์ทางการผลิต' relation of production)

สำหรับวิธีการแบ่งยุคสมัยของสังคมตามทัศนะของมาร์กซ์ มาร์กซ์ถือว่า 'สังคมก็คือระบบโครงสร้างของความสัมพันธ์ทางสังคม' (structure of social relations) และเนื่องจากมาร์กซ์มีความสนใจในเรื่องความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจซึ่งถือว่าเป็นพื้นฐานของการดำรงชีพ มาร์กซ์จึงใช้เกณฑ์เรื่อง 'แบบวิถีของการผลิต' (mode of production) มาเป็นเกณฑ์ในการแบ่งยุคสมัยของสังคมมนุษย์ชาติ

แบบวิถีการผลิตนี้ประกอบด้วย 2 ส่วนที่สำคัญที่เป็นเสมือน 2 ด้านของเหรียญเดียวกัน คือ

(i) **พลังการผลิต (productive force)** คำว่า 'พลังการผลิต' นี้หมายถึง กิจกรรมของมนุษย์ในการผลิตที่จะใช้เครื่องมือ (tool) ใช้เครื่องจักร ใช้เทคโนโลยี ใช้ความรู้/ความสามารถ/ทักษะของแรงงานมนุษย์ (Knuttila 2002) ดังนั้น ส่วนประกอบย่อยของพลังการผลิตจึงประกอบด้วย 3 ส่วนคือ

- แรงงานมนุษย์
- เครื่องจักร (ซึ่งในทัศนะของมาร์กซ์ เครื่องจักรก็คือแรงงานมนุษย์ที่ตายแล้ว)
- เทคโนโลยี

เมื่อเราจะศึกษาว่า องค์กรสื่อสารมวลชนแห่งหนึ่ง ๆ มีพลังการผลิตอยู่ในระดับใด เราก็คงจะเข้าไปสำรวจว่า มีจำนวนคนงานเท่าใด เป็นแรงงานประเภทไหน/ระดับใด (เช่น เป็นแรงงานฝีมือ กึ่งฝีมือ ไร้ฝีมือ) มีการใช้เครื่องจักรจำนวนเท่าใด มีการนำเทคโนโลยีอะไรมาใช้บ้าง ฯลฯ นี่เป็นส่วนของการศึกษาพลังการผลิต

(ii) **ความสัมพันธ์ทางการผลิต (Relations of production)** เนื่องจากในกระบวนการผลิตวัตถุเพื่อยังชีพนั้น มนุษย์มิได้ทำการผลิตอยู่คนเดียวตามลำพัง หากทว่า จะเข้าร่วมผลิตกับคนอื่น ๆ ดังนั้น จึงมีโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์เกิดขึ้นในกระบวนการผลิต

และมาร์กซ์ได้พบว่า เกณฑ์ที่ใช้กำหนดรูปแบบความสัมพันธ์การผลิตของมนุษย์ในแต่ละยุคสมัยหรือแต่ละแบบวิถีการผลิตให้แตกต่างกันออกไปก็คือ 'ระบบกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิต' (ownership of means of production) ซึ่งเป็นความสัมพันธ์พื้นฐานของสังคม เช่น ในสังคมยุคบุพกาล ที่ดินซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตจะเป็นของส่วนรวม แต่เมื่อก้าวเข้าสู่ยุคศักดินา ที่ดินก็จะกลายเป็นกรรมสิทธิ์ของเจ้าที่ดิน ส่วนทาส/ไพร่ก็เป็นเพียงคนทำงานบนที่ดินเท่านั้น

ในระบบอุตสาหกรรม เจ้าของโรงงานก็จะมีกรรมสิทธิ์ในโรงงาน/เครื่องจักร ในกรณีของสื่อมวลชนไทย บรรดาสื่ออิเล็กทรอนิกส์เช่นวิทยุและโทรทัศน์ (ก่อนหน้าปี พ.ศ.2540) รัฐจะเป็นเจ้าของคลื่นแม่เหล็กไฟฟ้าทั้งหมด ส่วนหนังสือพิมพ์จะมีเอกชนเป็นเจ้าของกิจการ เป็นต้น

มาร์กซ์มีความสนใจกับตัวแปรเรื่อง 'ระบบกรรมสิทธิ์' อย่างมาก เนื่องจากมาร์กซ์เห็นว่า 'ระบบกรรมสิทธิ์' เป็นบ่อเกิดของอำนาจที่จะส่งผลกระทบต่อเนื่องตามมาอีกหลายประการ อย่างไรก็ตาม ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2524) เพิ่มเติมข้อสังเกตว่า คำว่า 'ระบบกรรมสิทธิ์' นี้ไม่ได้หมายความว่าถึง 'การเป็นเจ้าของ' เฉย ๆ เท่านั้น แต่ความเป็นเจ้าของนี้จะต้องเป็น **สถาบันที่สมาชิกในสังคมยอมรับและปกป้อง** โดยแสดงออกในรูปแบบของมาตรการทางกฎหมายและกฎเกณฑ์ของสังคม เช่น จะต้องมีการกฎหมายและมืองค์กรที่ดำเนินงานเกี่ยวกับ 'การจัดสรรคลื่นความถี่แม่เหล็กไฟฟ้า' เป็นต้น

ระบบกรรมสิทธิ์เป็นบ่อเกิดของอำนาจที่จะทำหน้าที่หลัก 2 ประการ คือ

(ก) **กำหนดวิธีการใช้ปัจจัยการผลิต** เช่น จะใช้ที่ดินในกรุงเทพไปทำศูนย์การค้าหรือใช้ทำสวนสาธารณะ เป็นต้น

(ข) **กำหนดวิธีการแบ่งปันผลผลิตและรายได้**ให้แก่สมาชิกกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม ซึ่งเป็นกลไกที่สำคัญที่สุดในการกระจายความมั่งคั่งสู่คนกลุ่มต่าง ๆ เช่น การตั้งเงินเดือนให้แก่พนักงานระดับต่าง ๆ ในบริษัท และรายได้ของเจ้าของบริษัทมีสัดส่วนเป็นเท่าใด

● **แบบจำลองของสังคมตามทัศนะของมาร์กซ์**

จากแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ด้านเศรษฐกิจที่เป็นแบบวิถีการผลิตอันประกอบด้วย 'พลังการผลิต' และ 'ความสัมพันธ์ทางการผลิต' นี้ มาร์กซ์ได้วาด 'แบบจำลองของสังคม' (construct of society) (ดูภาพที่ 5) โดยถือว่า แบบวิถีการผลิตนั้นเป็นประจักษ์ฐานรากหรือโครงสร้างส่วนล่างของสังคม (ฐานเศรษฐกิจ) โครงสร้างส่วนนี้จะรองรับโครงสร้างส่วนบนอื่น ๆ (superstructure) เช่น ระบบการเมือง อุดมการณ์จิตสำนึก วัฒนธรรม ศาสนา การศึกษารวมทั้งสื่อมวลชน ฯลฯ ดังปรากฏในถ้อยคำของมาร์กซ์เองว่า

...ผลลัพธ์ทั่วไปที่ข้าพเจ้าได้สรุปมาจากประสบการณ์การศึกษาค้นคว้า และได้ใช้เป็นแนวในการศึกษาสังคมมนุษย์เรื่อยมา พอที่จะประมวลออกมาโดยย่อได้ดังนี้คือ ในชีวิตของมนุษย์ที่ทำการผลิตในสังคม มนุษย์ได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับระดับที่แน่นอนแห่งพัฒนาการของพลังการผลิตที่เป็นวัตถุของพวกเขา (Material productive Forces) ความสัมพันธ์ทั้งหมดที่เกิดขึ้นท่ามกลางชีวิตการผลิต (Relation of Production) ก่อเกิดเป็นโครงสร้างทางเศรษฐกิจ (Economic structure) ของสังคมซึ่งเป็นฐานที่แท้จริงที่โครงสร้างส่วนบน (Superstructure) ทางการเมืองและกฎหมายปรากฏตัวขึ้นมา และรูปแบบที่แน่นอนของความสำนึกทางสังคมก็สอดคล้องกับฐานที่แท้จริง

ดังกล่าว วิธีการผลิตแห่งชีวิตทางวัตถุในสังคมเป็นตัวกำกับกระบวนการ
แห่งชีวิตทางปัญญา การเมืองและสังคมโดยทั่วไป
(อ้างคำแปลจาก สมเกียรติ วันทนะ 2524)

● การแตกแยกเป็นกลุ่มย่อยในหมู่ชาวมาร์กซิสต์

จากภาพแบบจำลองสังคมของมาร์กซ์ได้ส่งผลกระทบต่อนักเศรษฐศาสตร์การเมือง
รุ่นหลัง ๆ และมีผลต่อการแตกแยกย่อยเป็นสำนักเล็ก ๆ ในกลุ่มทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมือง
กันเอง ซึ่งส่งผลกระทบมาถึงการศึกษารื่องการสื่อสารด้วยเช่นกัน เช่น

(1) การเลือกให้ความสนใจกับมิติบางมิติของแบบจำลองสังคม ตัวอย่างเช่น
นักวิชาการสำนักเทคโนโลยีเป็นตัวกำหนด (communication technology determinism) เช่น
สำนักโตรอนโต (the Toronto School) จะมีความสนใจที่จะศึกษาค้นคว้าเรื่อง 'พลังการผลิต'
โดยเฉพาะพลังการผลิตที่เป็นความเจริญก้าวหน้าในด้านเทคโนโลยีการสื่อสารโดยเชื่อว่าพลัง
การผลิตนั้นเป็นตัวแปรต้นที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงของตัวแปรตามอื่น ๆ เช่น แนวคิดของ
ฮาร์ลด์ อินนิส (Harold Innis) หรือ มาร์แชล แมคลูฮัน (Marshall McLuhan)

ส่วนนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ (political economy of media) จะเป็น
กลุ่มนักวิชาการการสื่อสารที่สนใจเรื่อง 'ความสัมพันธ์ทางการผลิต' ดังนั้น กลุ่มนักวิชาการ
กลุ่มนี้จึงจะสนใจเรื่องการเป็นเจ้าของสื่อระบบการควบคุมสื่อการแบ่งสรรผลประโยชน์ของสื่อ
เป็นต้น

(2) ปริศนาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างฐานเศรษฐกิจส่วนล่างกับโครงสร้างส่วนบน
เมื่อมาร์กซ์ได้วาดภาพร่างของสังคมเป็นประจวบที่ที่มีชั้นล่างและชั้นบน ก็เกิดคำถามในหมู่
นักวิชาการสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่า รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างฐานเศรษฐกิจกับ
โครงสร้างส่วนบนนั้นเป็นอย่างไรบ้าง ชั้นใดเป็นตัวกำหนดชั้นใด (น่าสังเกตว่า คำถามแบบนี้
เป็นคำถามที่ทำให้แนวคิดเรื่อง 'วิภาษวิธี' หล่นหายไป) และสามารถจะ 'กำหนดได้อย่างไร'

คำตอบที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ของการเมืองนั้นแบ่งออกได้
เป็น 2 คำตอบใหญ่ ๆ และอีกหลายคำตอบเล็ก ๆ คำตอบ 2 ชุดใหญ่ ๆ ก็คือ คำตอบที่เชื่อว่า
ฐานเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดทุกอย่างในโครงสร้างส่วนบน กับกลุ่มที่ไม่เชื่อคำตอบชุดแรก

(ก) กลุ่มเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด (economic determinism) กลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่มี
อิทธิพลมากในช่วงครึ่งแรกของศตวรรษที่ 20 (หลังจากมรณกรรมของมาร์กซ์) เนื่องจากเป็น
แนวคิดที่ใช้เป็นคัมภีร์อยู่ในพรรคคอมมิวนิสต์/พรรคสังคมนิยมของรัสเซียและยุโรปอันอาจ
เนื่องมาจากงานเขียนในช่วงปลายชีวิตของมาร์กซ์นั้นจะเน้นหนักไปในด้านเศรษฐกิจ เช่น งาน
เรื่อง Das Capital (1867) ทำให้เกิดการตีความว่า ปัจจัยเศรษฐกิจเป็นตัวแปรแรก
ตัวแปรเดียว และเป็นตัวแปรต้นในการกำหนดปัจจัยอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นปัจจัยด้านการเมือง
วัฒนธรรม หรือ อุดมการณ์ ฯลฯ

จากทัศนะดังกล่าว ดังนั้น ในการศึกษาคุณค่าและในการต่อสู้ของขบวนการเคลื่อนไหวสังคมจึงมุ่งเน้นแต่มิติเศรษฐกิจเป็นหลักและละเลยการศึกษาปัจจัย/มิติอื่นๆโดยถือว่าเป็นปัจจัยที่จะต้องขึ้นต่อเศรษฐกิจ (ตัวอย่างในชีวิตประจำวันก็เช่นคำพูดที่ว่า ถ้าพัฒนาเศรษฐกิจของประชาชนให้ดีขึ้น ปัญหาสังคมอื่น ๆ ก็จะหมดไปเอง เป็นต้น)

(ข) กลุ่มที่ปฏิเสธแนวคิด 'เศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด' การปฏิเสธดังกล่าวนี้อาจจะเกิดขึ้นในโลกแห่งความคิด/วิชาการ เช่น การคิดทบทวนแล้วเขียนงานโต้แย้ง หรือบางกรณีมูลเหตุแห่งการปฏิเสธนั้นก็อาจจะเกิดมาจากภาพความเป็นจริงซึ่งไม่เป็นไปตามหลักของกลุ่มเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด เช่น กรณีของกรีมซี หรือสำนักแฟรงค์เฟิร์ต (ซึ่งพรรคสังคมนิยมเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ต่อพรรคการเมืองฝ่ายขวาในการเลือกตั้งทั้ง ๆ ที่มีข้อเสนอด้านเศรษฐกิจที่ดีกว่าให้แก่ประชาชน)

ตัวอย่างของนักคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นแรก ๆ ที่เริ่มปฏิเสธแนวคิดเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดก็เช่น คาร์ล คอร์ช (Karl Korsch) คอร์ชใช้วิธีการโต้แย้งโดยย้อนกลับไปหาข้อเขียนของมาร์กซ์เอง เขาอ้างคำกล่าวของมาร์กซ์ที่ว่า 'สำหรับปัญหาเรื่องความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันระหว่างพัฒนาการของการผลิตทางวัตถุ (ฐานเศรษฐกิจ) กับการสร้างสรรค์ศิลปะ (โครงสร้างส่วนบน) บางระยะที่มีการพัฒนาขั้นสุดยอดของศิลปะนั้นมิได้มีความสัมพันธ์โดยตรงกับการพัฒนาโดยทั่วไปหรือกับพื้นฐานทางวัตถุของการจัดระเบียบสังคมแต่อย่างใด' ซึ่งก็หมายความว่า โครงสร้างส่วนบนเช่นพัฒนาการของงานศิลปะก็สามารถจะพัฒนาไปได้อย่างอิสระโดยไม่ต้อง 'ขึ้นต่อ' ฐานเศรษฐกิจเสมอไป... (ดูปริษา เปี่ยมพงศ์สานต์ และ กนกศักดิ์ แก้วเทพ 2526)

ในกลุ่มที่ปฏิเสธแนวคิด 'เศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด' นี้ ยังแยกย่อยออกได้เป็น 3 กลุ่มตามระดับความเข้มข้นของการปฏิเสธ คือ

(i) กลุ่มที่เพิ่มระดับความสำคัญของโครงสร้างส่วนบนด้วยการระบุหน้าที่สำคัญของโครงสร้างส่วนบนว่า หากไม่มีโครงสร้างทางการเมือง กระบวนการผลิตจึงสำนึกอุดมการณ์ที่สอดคล้องกับฐานเศรษฐกิจแล้ว ระบบฐานเศรษฐกิจดังกล่าวจะผลิตซ้ำ (reproduction) ตัวเองอยู่ต่อไปไม่ได้ ตัวอย่างนักคิดในกลุ่มนี้ได้แก่นักคิดในสำนักแฟรงค์เฟิร์ต

(ii) กลุ่มที่มีทัศนะว่าในบางเงื่อนไข โครงสร้างส่วนบนก็สามารถจะเป็นอิสระไม่จำเป็นต้องขึ้นต่อฐานเศรษฐกิจที่เรียกว่าโครงสร้างส่วนบนก็มีอิสระในระดับหนึ่ง (relative autonomy) ตัวอย่างนักคิดในกลุ่มนี้ได้แก่ หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser)

(iii) กลุ่มที่มีทัศนะว่า ในหลายเงื่อนไข โครงสร้างส่วนบนเช่นสถาบันการเมือง ระบบวัฒนธรรม หรือจิตสำนึกอุดมการณ์อาจจะเป็นตัวแปรที่กลับไปกำหนดฐานเศรษฐกิจด้วยซ้ำไป ตัวอย่างนักคิดในกลุ่มนี้ได้แก่ กลุ่มวัฒนธรรมศึกษาเชิงวิพากษ์สำนักเบอร์มิงแฮม

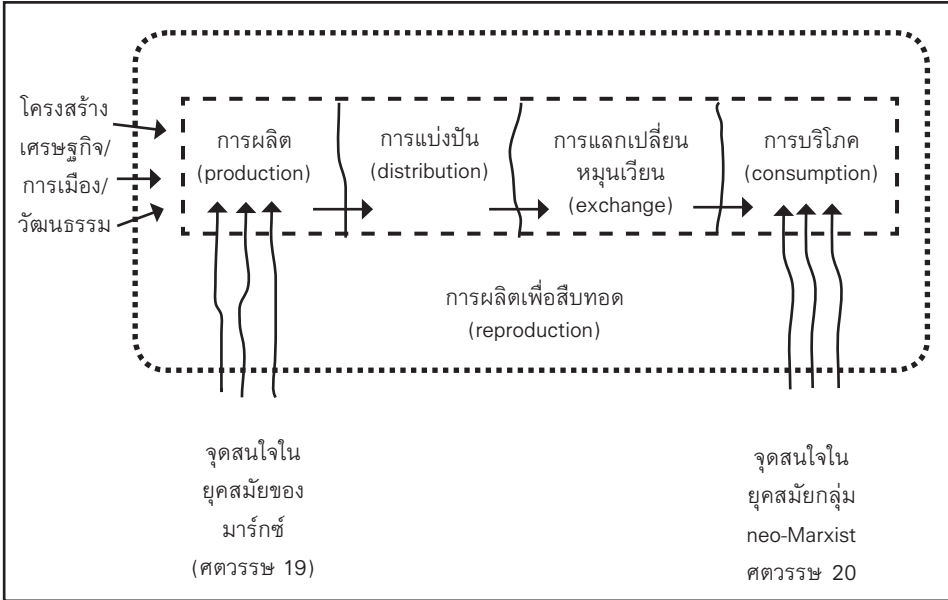
(2.2) กระบวนการผลิตและผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดวัตถุ (material production and reproduction)

ดังที่ได้กล่าวในเรื่อง 'ปรัชญาพื้นฐานของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง' แล้วว่า นักเศรษฐศาสตร์การเมืองเช่นมาร์กซ์นั้นได้รับแนวคิดเชิงปรัชญามาจากกลุ่มนักคิดเช่นเฮราโคลิตัส และ เฮเกิล ที่เชื่อว่า โลก สรรพสิ่ง และจักรวาลนั้น คือ 'กระบวนการที่ต่อเนื่อง' (process) แนวคิดนี้เป็นอัตลักษณ์ที่โดดเด่นของสำนักนี้ที่มีมาร์กซ์เป็นจุดเริ่มต้น

ถึงแม้ว่าในชีวิตประจำวัน สิ่งที่เราพบเห็นนั้นจะเป็น 'ตัววัตถุ' เช่น เวลาที่เดินเข้าไปในศูนย์การค้า เราก็จะเห็นเสื้อผ้า เครื่องใช้ไฟฟ้า อุปกรณ์กีฬา ฯลฯ ในรูปแบบที่เป็น 'ผลผลิต' (product) แต่ทว่ามาร์กซ์กล่าวว่า เราจะต้องวิเคราะห์ผ่าน 'ผลผลิต' เหล่านี้เข้าไปให้ถึง 'กระบวนการผลิต' วัตถุเหล่านั้น (production) เช่นเดียวกับเวลาที่เราดูภาพยนตร์ ฟังเพลง อ่านหนังสือพิมพ์ ฯลฯ แต่เมื่อทำการวิเคราะห์ เราจะต้องมองเข้าไปถึงระบบการผลิตผลงานเหล่านั้น อย่างไรก็ตาม มาร์กซ์ได้กล่าววิพากษ์ระบบสังคมตั้งแต่ระบบทาส ระบบศักดินา โดยเฉพาะอย่างระบบทุนนิยมว่า ระบบสังคมเหล่านี้ได้สร้างม่านควันที่ทำให้เรามองเห็นแต่ 'ตัวผลผลิต' แต่มองไม่เห็น 'กระบวนการผลิต' ดังที่จะได้กล่าวถึงเรื่องนี้อย่างต่อไป

ในการศึกษาเรื่องกระบวนการผลิตวัตถุแบบมาร์กซ์นั้นมีรายละเอียด ดังนี้คือ

● **กิจกรรม 4 ด้านของกระบวนการผลิต** เมื่อกล่าวถึง 'กระบวนการผลิต' แบบเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้น มิใช่การกล่าวถึงเรื่อง 'ของวัตถุ' เท่านั้น หากแต่จะหมายความถึง 'ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์' ในการผลิตนั้น ซึ่งประกอบด้วยกิจกรรม 4 ด้าน ดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 6: กิจกรรมทั้ง 4 ของกระบวนการผลิต

สิ่งที่จะหลงลืมไม่ได้ก็คือ กิจกรรมการผลิตทั้ง 4 ด้านนี้จะต้องอยู่ภายใต้กรอบของโครงสร้างเศรษฐกิจ/การเมือง/วัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่ แต่ละยุคสมัย ตัวอย่างเช่น หากเราวิเคราะห์ระบบการแบ่งปันและการบริโภคของการสื่อสารพื้นบ้านกับการสื่อสารมวลชน เราก็จะพบลักษณะที่ต่างกัน กล่าวคือ ระบบการแบ่งปันของสื่อพื้นบ้าน เช่น โนรา ลิเก คำขอหมอลำ ฯลฯ นั้น จะใช้วิธีการแบ่งปันและบริโภคแบบที่มีเจ้าภาพรายหนึ่งเป็นผู้รับผิดชอบค่าใช้จ่ายทั้งหมดด้วยการ 'ซื้อ' สินค้าคนเดียว และสำหรับผู้ชมจะได้เข้าชมโดยไม่เสียค่าใช้จ่าย ซึ่งเท่ากับเป็นการเปิดโอกาสให้คนทุกกลุ่มทุกชนชั้นได้เข้าถึงการบริโภคสื่อ แต่ทว่าในระบบของการสื่อสารมวลชน เช่น การแสดงคอนเสิร์ต หนังสือพิมพ์ ฯลฯ ในระบบแบบนี้ผู้ชมแต่ละคนจะต้อง 'ซื้อ' สินค้าสื่อด้วยตนเอง เป็นต้น

Kevin Williams (2003) ได้ยกตัวอย่างวิธีการวิเคราะห์กิจกรรมการผลิตของการสื่อสารตามแนวทางของมาร์กซ์ เขายกตัวอย่างว่า ไม่ว่าจะเป็นกระบวนการผลิตข่าว รายการวิทยุ นิตยสาร เกมคอมพิวเตอร์ ฯลฯ กระบวนการผลิตทั้งหมดนี้จะต้องถูกวางกรอบอยู่ภายใต้โครงสร้างเศรษฐกิจ/การเมือง/วัฒนธรรมของสังคมนั้นๆ ในช่วงเวลานั้นอยู่เสมอเช่น กรณีของการผลิตเกมคอมพิวเตอร์ จะอยู่ภายใต้ระบบความเป็นเจ้าของสื่อ (เช่น มีผูกขาดรายเดียวหรือมีแข่งขันหลายราย) ระบบโฆษณา (กฎหมายอนุญาตหรือไม่) รูปแบบการใช้จ่ายของผู้รับสาร เป็นต้น

● **ความสำคัญของกระบวนการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด (reproduction)** ในระบบการผลิตแบบทุนนิยมนั้น เนื่องจาก 'ทุน' เป็นประจักษ์ที่ว่าจะต้องสูบเลือดอยู่ตลอดเวลาจึงจะมีชีวิตอยู่ต่อไปได้ ดังนั้น กระบวนการสูบเลือดของทุนนั้นก็กระทำผ่านกระบวนการผลิต นั่นเอง (และเลือดนั้นก็หมายถึงแรงงานของคนงานที่ผลิตมูลค่าได้มากกว่าค่าจ้างตอบแทน ที่เรียกว่า 'มูลค่าส่วนเกิน' (surplus value) ด้วยเหตุนี้ระบบทุนนิยมจึงต้องผลิตซ้ำสืบทอดตัวเองอยู่ตลอดเวลา ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดในกรณีของสื่อมวลชนก็คือ ระบบการทำงานของโทรทัศน์ที่เป็นระบบสายพานที่ไม่มีวันหยุดนิ่งเลย

การผลิตซ้ำเพื่อการสืบทอดซึ่งเป็นหลักประกันการดำรงอยู่ของการผลิตแบบทุนนิยมนี้ อาจะเกิดขึ้นทั้งในการผลิตซ้ำด้านวัตถุ (material reproduction) หรืออาจจะเกิดขึ้นในการผลิตซ้ำแรงงาน (เช่น การหาคนงานรุ่นใหม่เข้ามาทดแทน) รวมทั้งการผลิตซ้ำด้านความคิด/จิตสำนึกอุดมการณ์ (ideological / mental reproduction) ซึ่งประเด็นสุดท้ายนี้เป็นมิติที่กลุ่มทฤษฎีวิพากษ์รุ่นใหม่เช่นกลุ่ม hegemonic theory of media ให้ความสนใจศึกษาอย่างมาก

● จาก 'กระบวนการผลิตทางวัตถุ' สู่ 'กระบวนการผลิตทางวัฒนธรรม' จากแนวคิดของมาร์กซ์ที่วางพื้นฐานว่า 'วัตถุทุกชนิดจำเป็นต้องผ่านกระบวนการผลิต' นั้น ในขั้นต่อมา นักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นหลัง ๆ เช่น เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ (Raymond Williams) ก็ได้นำมาขยายขยายต่อมาว่า ไม่เพียงแต่วัตถุเท่านั้นที่ต้องมีการผลิต แม้แต่วัฒนธรรม/

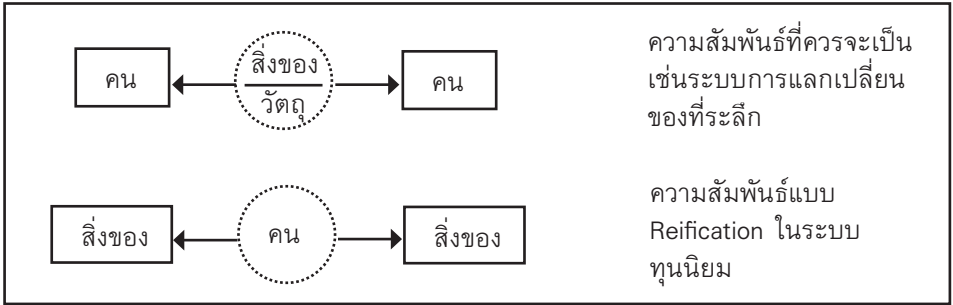
อุดมการณ์/จิตสำนึกก็ต้องผ่านกระบวนการผลิตเช่นเดียวกัน (cultural production) การผลิตวัฒนธรรมนี้เป็นไปในลักษณะเดียวกันกับการผลิตวัตถุ กล่าวคือต้องมีวัตถุดิบ มีกรรมวิธีในการผลิต มีผู้ผลิต มีผู้บริโภค มีผลผลิต ฯลฯ เพียงแต่ว่าวัตถุดิบที่นำมาผลิตวัฒนธรรม/จิตสำนึก/อุดมการณ์อาจจะแตกต่างไปจากการผลิตวัตถุเท่านั้น

● **จุดเปลี่ยนในกิจกรรมการผลิตทั้ง 4** จากกิจกรรมการผลิตทั้ง 4 คือ การผลิต/การแบ่งปัน/การแลกเปลี่ยนหมุนเวียน/การบริโภคนั้น จากสภาพความเป็นจริงในศตวรรษที่ 19 เนื่องจากระบบทุนนิยมในยุคแรกนั้นยังคงมีปัญหาเรื่องการผลิตรายมากและในเวลาเดียวกันความเข้าใจเรื่อง 'การผลิต' ในฐานะที่เป็นบ่อเกิดของมูลค่าส่วนเกินและความมั่งคั่งของสังคมยังคงเป็นแนวคิดที่ใหม่มากในขณะนั้น ดังนั้น มาร์กซ์จึงให้ความสนใจในการศึกษาค้นคว้าใน **ขั้นตอนของกิจกรรมการผลิตอย่างมาก**

แต่ทว่าในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 นี้ ความเจริญก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพลังการผลิตได้แก้ไขปัญหของระบบทุนนิยมศตวรรษที่ 19 ให้หมดไปในศตวรรษที่ 20 นี้ สินค้าที่ผลิตจากระบบอุตสาหกรรมมีมากเกินความต้องการที่จะบริโภค ดังนั้นในศตวรรษที่ 20 ปัญหาที่ระบบทุนนิยมจะต้องแก้ไขคือปัญหาเรื่อง 'การบริโภค' เช่น จะทำอย่างไรจึงจะกระตุ้นผู้คนให้บริโภคให้มากขึ้น ให้มีแบบแผนการบริโภคตามที่ระบบทุนนิยมต้องการ ฯลฯ ในการนี้ การโฆษณาและสื่อมวลชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหของระบบทุนนิยมยุคปัจจุบันอย่างมากดังนั้นนักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นหลังๆจึงได้เคลื่อนย้ายจุดแห่งความสนใจในการศึกษามาที่ขั้นตอนของ**กิจกรรมการบริโภค** เช่น ฌอง โบดริยาร์ด (Jean Baudrillard) ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu) เป็นต้น

● **ผลลัพธ์ของระบบการผลิตแบบทุนนิยม** สำหรับระบบการผลิตแบบทุนนิยมนั้น นอกจากจะได้ผลผลิตที่เป็น 'วัตถุ/สิ่งของ/สินค้า' แล้ว มาร์กซ์ยังชี้ให้เห็นว่า ระบบทุนนิยมได้ผลิต 'ปรากฏการณ์ทางสังคม' ให้เกิดขึ้นอีก 2 อย่างคือ reification และ fetishism

- **Reification** เป็นปรากฏการณ์ที่ได้กล่าวถึงไปข้างต้นบ้างแล้วว่า เนื่องจากคนในระบบทุนนิยมมองเห็นแต่ 'วัตถุ/สิ่งของ' แต่มองไม่เห็น 'กระบวนการผลิต' จึงมองไม่เห็น 'แรงงาน' ที่บรรจุอยู่ภายใน ด้วยเหตุนี้ 'วัตถุ/สิ่งของ' ซึ่งควรจะมิหน้าที่เป็น 'ตัวสื่อกลาง' เชื่อมโยงระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกัน เช่น สิ่งของน่าจะทำหน้าที่เชื่อมโยง 'ผู้ผลิต' กับ 'ผู้บริโภค' แต่ความสัมพันธ์ในระบบทุนนิยมก็เกิดการกลับหัวกลับหางกัน กล่าวคือ 'ผู้คน' กลายเป็น 'ตัวสื่อกลาง' เชื่อมโยงระหว่าง 'สิ่งของ' กับ 'สิ่งของ'

ภาพที่ 7: ความสัมพันธ์ระหว่างคน-คน-สิ่งของ

- **Fetishism** ในขณะที่ reification เป็นปรากฏการณ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์นั้น fetishism กลับเป็นปรากฏการณ์เรื่องความสัมพันธ์ที่กลับหัวกลับหางเช่นเดียวกันระหว่างมนุษย์กับสิ่งของ ดังที่มาร์กซ์กล่าวว่า จากศักยภาพของมนุษย์ในฐานะที่เป็น 'ผู้ผลิต' สิ่งของ/วัตถุต่าง ๆ ขึ้นมา ไม่ว่าจะเป็นเครื่องจักร เทคโนโลยี เงินตรา กฎหมาย ฯลฯ ซึ่งมนุษย์ควรจะมี 'ความสัมพันธ์แบบเป็นนายต่อวัตถุ' แต่แล้ว เนื่องจากมนุษย์ในระบบทุนนิยมถูกอำพรางมิให้มองเห็นหรือตระหนักในศักยภาพของตนเอง มนุษย์จึงได้คุกเข่าลงเป็น 'ทาสต่อวัตถุที่ตัวเองสร้างขึ้นมา' เช่น การเคารพเงินตรา การชื่นชมความเก่งกาจของเทคโนโลยีแต่ไม่เห็นหัวมนุษย์ด้วยกัน เป็นต้น

ตัวอย่างเนื้อหาในภาพยนตร์ประเภท sci-fi เช่นเรื่อง The Matrix ที่หุ่นยนต์คอมพิวเตอร์ที่มนุษย์สร้างขึ้นมาให้รับใช้มนุษย์ กลับย้อนมาเป็น 'นาย/ผู้ควบคุมมนุษย์' นั้น เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นปรากฏการณ์ของ fetishism ที่มาร์กซ์กล่าวถึงไว้อย่างชัดเจน

(2.3) ทุน (capital)

● **ทุนคืออะไร** ในความเข้าใจของคนทั่ว ๆ ไป คำว่า 'ทุน' มักจะหมายถึงทรัพย์สินเงินทองที่คนเรามีอยู่แต่ทว่ามาร์กซ์ได้ใช้ความหมายของ 'ทุน' อย่างเคร่งครัดกว่านั้น มาร์กซ์เห็นว่าทรัพย์สินเงินทุนเฉย ๆ นั้นยังไม่ใช่ 'ทุน' จนกว่าทรัพย์สินนั้นจะเปลี่ยน 'สภาวะ' (mode) เข้าไปสู่กระบวนการผลิต เช่น เอาไปลงทุน ใส่แรงงานเข้าไป แล้วทำให้เกิดมูลค่าส่วนเกินและกำไรทรัพย์สินนั้นจึงจะ 'แปรสภาพ' ไปเป็นทุน ดังนั้นทุนจึงมิใช่ 'สาระ' (essence) ในตัวเอง แต่เป็น 'สภาวะ' ที่ 'ถูกมอบหมายหน้าที่' ดังที่กล่าวมาข้างต้น

จากแนวคิดดังกล่าวของมาร์กซ์ สิ่งที่จะแปรสภาพกลายเป็น 'ทุน' ได้จึงไม่จำกัดอยู่แต่เฉพาะ 'ทรัพย์สินเงินทอง' เท่านั้น ในระบบการผลิตแบบทุนนิยม สามารถจะขยายขอบเขตของสิ่งที่เรียกว่า 'ทุน' ออกไปได้เป็น 5-6 อย่าง ที่รู้จักกันในนาม 4-5 M เช่น

- manpower (แรงงานมนุษย์ก็กลายเป็นทุน)
- machine (technology)

- material (วัตถุดิบ)
- money (เงิน)
- management / knowledge

ในภาพยนตร์โฆษณาทางโทรทัศน์จำนวนมาก เราจะเห็นกระบวนการ ‘แปรสภาพ’ สิ่งต่าง ๆ ไปเป็น ‘ทุน’ อย่างมากมาย เช่น คอนโด ‘ดีดริมแม่น้ำ’ รอยยิ้ม ธรรมชาติที่สวยงาม ความเอื้ออาทร ฯลฯ

อันที่จริง ‘ทุน’ เป็นสิ่งที่เคยมีมาอยู่ในสังคมยุคก่อนหน้าทุนนิยม เช่น สังคม ฟาณิชนิยม สังคมศักดินา ฯลฯ หากทว่ามีสังคมอยู่ชนิดหนึ่งที่มีการก่อรูปของสังคม (social formation) ที่ใช้ ‘ทุน’ เป็นหลักในแบบวิธีการผลิต และได้สร้างกฎเกณฑ์แบบใหม่เกี่ยวกับทุน (เช่น กฎของการขายแรงงาน) สังคมเช่นนั้นคือสังคมทุนนิยมนั่นเอง

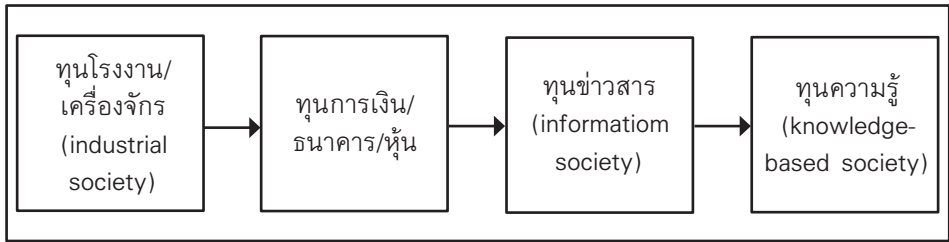
● ลักษณะเฉพาะของทุน ดังที่ได้กล่าวมาบ้างแล้วข้างต้นว่า ทุนนั้นมีลักษณะเหมือน ผีดิบที่จะอยู่นิ่งเฉยไม่ได้ แต่จะต้องดูดเลือดเพื่อให้ทุนมีชีวิตชีวาขึ้นมา ดังนั้น นายทุนจึงต้องนำ ทุนไปทำการผลิตเพื่อก่อให้เกิดมูลค่าส่วนเกินและกำไร

สำหรับผลผลิตที่เกิดจากทุนนั้น มาร์กซ์มีจุดยืนที่แตกต่างจากนักเศรษฐศาสตร์รุ่นก่อนหน้าเขาเช่น อדם สมิท หรือริคาร์โด เนื่องจากมาร์กซ์เห็นว่า ความมั่งคั่งของเจ้าของทุนนั้นมิได้เกิดมาจาก ‘กำไร’ (profit) จากการขายสินค้าได้เท่านั้น (เกิดใน ขั้นตอนของการแลกเปลี่ยน) หากทว่าแหล่งแห่งความมั่งคั่งนั้นมาจาก ‘มูลค่าส่วนเกิน’ (surplus value) ที่คนงานได้ใส่แรงงานของตนเข้าไปในการผลิตมากกว่า (เกิดใน ขั้นตอนของการผลิตมากกว่า)

แนวคิดเรื่อง ‘มูลค่า’ (value) ประเภทต่าง ๆ เช่น มูลค่าการใช้ (use value) มูลค่าแลกเปลี่ยน (exchange value) นี้จะเป็นพื้นฐานให้นักทฤษฎีวาทกรรมรุ่นหลัง เช่น โบ德里ยาร์ดได้นำมาพัฒนาต่อไป

● การขยายตัวของแนวคิดเรื่อง ‘ทุน’ แต่เดิมนั้นมาร์กซ์ให้ความสนใจกับ ‘ทุน’ ในส่วนที่เป็น ‘ทุนเศรษฐกิจ’ (economic capital) และมาร์กซ์ค้นพบกฎของทุนว่า ทุนจำเป็นต้องมีการขยายตัวเองอยู่เสมอด้วยกลวิธีต่าง ๆ เช่น การขยายปริมาณ/พื้นที่ ซึ่งผลจากการขยายพื้นที่ดังกล่าวได้สำแดงตัวออกมาเป็นลัทธิล่าอาณานิคมในช่วงศตวรรษที่ 15-16 หรือการขยายตัวด้วยวิธีการรวมทุนเข้าด้วยกัน ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดคืออุตสาหกรรมด้านข่าวสารและความบันเทิงในสื่อมวลชน เช่น การรวมตัวของบริษัทโซนี่กับบริษัทวอร์เนอร์ บราเธอร์ส เป็นต้น

ในปัจจุบันนี้ การขยายแนวคิดเกี่ยวกับ ‘ทุน’ นั้นเป็นการขยาย ‘มิติของสิ่งที่จะเป็นทุน’ ออกไปอย่างกว้างขวางจากแต่เดิมซึ่งทุนนั้นจะหมายถึงที่ดิน โรงงาน เครื่องจักร แรงงาน แต่ทว่าจากยุคสมัยของมาร์กซ์มาจนถึงยุคปัจจุบัน ‘ทุน’ ได้ขยายประเภท/มิติออกไปเป็นทั้งข่าวสารและความรู้ดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 8: การขยายตัว ‘ประเภท’ ของทุน

จากทัศนะพื้นฐานของมาร์กซ์ในเรื่อง ‘ทุน’ นักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นหลังเช่นบูร์ดิเยอได้นำมาขยายมิติทุนออกไปเป็นอีกหลายประเภท เช่น (ดู Crossley 2005)

- ทุนเศรษฐกิจ (economic capital)
- ทุนวัฒนธรรม (cultural capital)
- ทุนสัญลักษณ์ (symbolic capital)
- ทุนสังคม (social capital)

● ลักษณะพิเศษของ ‘ทุนด้านการสื่อสาร’

สถาบันการสื่อสารมวลชนสมัยใหม่เป็นสถาบันที่มีลักษณะพิเศษกว่าสถาบันแบบเดิมที่เคยมีมาซึ่งจะแยกภาระหน้าที่ต่าง ๆ ออกจากกัน เช่น สถาบันที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากิน (เช่น ธุรกิจ/สมาคมการค้า) สถาบันที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดอุดมการณ์ (เช่น วัด โรงเรียน) แต่สถาบันสื่อมวลชนจะเป็นสถาบันที่รวมเอาทั้งหน้าที่ทางธุรกิจและหน้าที่การถ่ายทอดอุดมการณ์เข้าไว้ด้วยกัน

ด้วยเหตุนี้ ทุนที่ถูกนำมาใช้ในกระบวนการผลิตของการสื่อสารมวลชนจึงเป็นการชุมนุมของทุนทุกประเภทที่กล่าวมาข้างต้น เริ่มตั้งแต่ทุนทางเศรษฐกิจ (เช่น เงินลงทุนในการสร้างภาพยนตร์) ทุนวัฒนธรรม (เช่น เนื้อหาของละครโทรทัศน์) ทุนสัญลักษณ์ (เช่น แปรนตร์/ตราสินค้า) และทุนสังคม ทุนความรู้ ทุนอุดมการณ์/จิตสำนึกต่าง ๆ (เช่น โฆษณาขายสินค้าที่ใช้แนวคิดชาตินิยม) เป็นต้น

● กฎเหล็กของระบบทุนนิยม (iron law of capitalism) ถึงแม้การวิเคราะห์ของมาร์กซ์จะเริ่มต้นจาก ‘สิ่งของ/วัตถุที่เป็นรูปธรรม’ คือ ‘สินค้า’ แต่มาร์กซ์ก็ได้เดินตามเส้นทางวิธีคิดของเพลโต คือการก้าวขึ้นบันไดจาก ‘รูปธรรม’ ไปสู่ ‘นามธรรม’ และสิ่งที่เป็นนามธรรมนี้ก็คือ ‘กฎทางสังคม’ (social law) ที่ระบบทุนนิยมได้ประกอบสร้างขึ้น

กฎเหล็กของระบบทุนนิยมที่มาร์กซ์ได้ค้นพบมีหลักสำคัญ ๆ 2 ประการคือ

- กฎของความสัมพันธ์แบบแข่งขัน (competition) และในการแข่งขันนี้ ‘ม้าตัวที่วิ่งอยู่ลำดับสุดท้ายจะต้องถูกคัดออก’ ดังนั้น ในระบบทุนนิยม นายทุนแต่ละคนจะพอใจแต่การทำธุรกิจให้ ‘ได้’ เท่านั้นไม่ได้ แต่จะต้อง ‘ดีกว่า’ คนอื่น ๆ ด้วย มิฉะนั้น ตนเองก็จะต้องหลุด

ออกไปจากสนามแข่งขัน กฎดังกล่าวแสดงตัวเองอยู่ในรายการเกมโชว์รายการหนึ่งคือ The Weakest Link (ในภาษาไทยคือ รายการ กำจัดจุดอ่อน)

- กฎที่ 'ปลาตัวใหญ่จะกินปลาตัวเล็ก' ทุนรายใหญ่จะกลืนกินทุนตัวเล็ก ด้วยเหตุนี้เพื่อทำตัวให้รอดปลอดภัย ทุนจึงต้องขยายตัวเองให้ใหญ่ขึ้นอยู่ตลอดเวลา

นักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นหลังโดยเฉพาะกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ (political economy of media) ได้นำเอาทฤษฎีของระบบทุนนิยมที่มาร์กซ์ได้ค้นพบมาเป็นแนวทางในการศึกษาระบบทุนของอุตสาหกรรมสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ

● **กระบวนการทำให้กลายเป็นสินค้า (commoditisation)** Stones (1998) กล่าวว่าในการทำความเข้าใจตรรกะของระบบทุนนิยมนั้น เราจำเป็นต้องทำความเข้าใจ 'กระบวนการแปลงทุกสิ่งทุกอย่างให้เป็นสินค้า' ที่ระบบทุนนิยมใช้เป็นเครื่องมือหลักในการทำงาน

ถึงแม้สิ่งที่เป็น 'สินค้า' จะเป็นสิ่งที่เคยมีอยู่ก่อนหน้าระบบทุนนิยม แต่ทว่าความแตกต่างก็คือในระบบสังคมก่อนหน้าทุนนิยมนั้น จะมีสิ่งของบางอย่างเท่านั้นที่เป็นสินค้า และมีสิ่งของหลายอย่างที่ไม่สามารถจะเป็นสินค้าได้ เช่น พระพุทธรูป ความรัก เกียรติยศ ฯลฯ แต่ทว่าในระบบทุนนิยมนั้น จะมีกระบวนการแปลง 'ทุกสิ่งทุกอย่างให้กลายเป็นสินค้า' เริ่มตั้งแต่สิ่งที่มาร์กซ์ให้ความสนใจมากที่สุดคือ 'แรงงานของมนุษย์' ที่ถูกแปลงให้กลายเป็นสินค้า แม้กระทั่ง 'จิตวิญญาณ' ที่แสดงออกในวรรณกรรมเรื่อง Faust ของเกอเธ่ที่มนุษย์ได้ขายจิตวิญญาณให้แก่ซาตานเพื่อแลกกับความร่ำรวย (แก่นเรื่องเช่นนี้ได้กลายเป็นเนื้อหาของภาพยนตร์ฮอลลีวูดอีกหลายเรื่องเช่น Devil's Advocate)

กลไกสำคัญที่มาร์กซ์ค้นพบว่าได้ช่วยในการแปลงทุกสิ่งทุกอย่างให้กลายเป็นสินค้าก็คือ การตั้งราคาค่าของ (price) ให้แก่สิ่งนั้น ซึ่งจะทำให้วัตถุ/สิ่งของนั้นแยกจากการอยู่ได้ กฎเกณฑ์ของ 'มูลค่าใช้สอย' (use value) ไปสู่ 'มูลค่าแลกเปลี่ยน' (exchange value) ซึ่งเป็นกฎของมูลค่าประเภทที่ระบบทุนนิยมใช้เป็นรูปแบบหลักดังได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้น ในชีวิตประจำวัน จึงเป็นเรื่องที่ 'ยอมรับกันโดยปริยาย' ว่า ดารานักร้องคนนี้มี 'ค่าตัว' เท่าใด นักฟุตบอลคนนั้นถูกสโมสรนี้ 'ซื้อ' ตัวไปแล้ว และคุณค่าของทุกสิ่งทุกอย่างก็ถูกตัดสินด้วย 'ราคา' ในระบบมูลค่าแลกเปลี่ยนนี้เอง

กระบวนการแปลงทุกสิ่งทุกอย่างให้กลายเป็นสินค้าเป็นกลไกที่ทำให้ปรากฏการณ์ reification และ fetishism ที่อธิบายมาข้างต้นดำเนินไปได้ ทั้งนี้เพราะผู้คนในระบบทุนนิยมเมื่อเผชิญหน้ากับ 'วัตถุ/สิ่งของ' (เช่นเวลาเดินเข้าไปในศูนย์การค้า) ในระบบวิสัยทัศน์ของเขาจะถูกติดตั้งให้มีปฏิกิริยาแรกต่อวัตถุว่า 'อันนี้ราคาเท่าไร' แต่จะไม่มีคำถามว่า 'อันนี้ผลิตมาได้อย่างไร ใช้แรงงานระดับไหน ใช้เวลาผลิตนานเท่าไร' เป็นต้น

(2.4) ชนชั้นและความขัดแย้งทางชนชั้น (class and class conflict)

แนวคิดเรื่อง 'ชนชั้น' และ 'การต่อสู้ทางชนชั้น' ซึ่งเป็นกระบวนการหลักในการผลักดันให้

ประวัติศาสตร์สังคมของมนุษยชาติเคลื่อนไหวตามทัศนะของมาร์กซ์นี้ถือได้ว่าเป็นแนวคิดที่เป็นหัวใจห้องหนึ่งของลัทธิมาร์กซ์เลย อย่างไรก็ตาม แนวคิดนี้ก็มีความสลับซับซ้อน เป็นแนวคิดเจ้าปัญหาที่มีข้อโต้แย้งกันอยู่ตลอดเวลาในหมู่ชาวเศรษฐศาสตร์การเมือง และแนวคิดเรื่อง 'ชนชั้น' ของมาร์กซ์ก็มีความแตกต่าง/มีลักษณะเฉพาะตัวที่ไม่เหมือนกับที่นักวิชาการสายสังคมศาสตร์อื่น ๆ ใช้กันอยู่

● ชนชั้น: กำหนดโดยความเป็นเจ้าของ

มาร์กซ์มีได้กำหนด 'ชนชั้น' จากรายได้ อาชีพ วงศ์ตระกูล ระดับการศึกษา ฯลฯ เช่น ศาสตรสาขาอื่น ๆ หากทว่า มาร์กซ์จะใช้เกณฑ์เรื่อง 'ความเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต' (ownership of means of production) เป็นเกณฑ์แยกแยะผู้คนออกเป็นชนชั้นต่าง ๆ ซึ่งทำให้ได้ผลลัพธ์ว่าสามารถแบ่งแยกคนออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต เช่น เป็นเจ้าของที่ดิน โรงงาน เจ้าของสื่อหนังสือพิมพ์ เจ้าของสถานีย เจ้าของบริษัทผลิตรถยนต์ โทรทัศน์ เจ้าของกรรมสิทธิ์การผลิตซอฟต์แวร์ ฯลฯ กับกลุ่มคนที่ไม่ได้เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต แต่ได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับกระบวนการผลิตในฐานะผู้ขายแรงงานกายและสมอง เช่น ลูกจ้าง พนักงาน ครู เจ้าหน้าที่ คนงาน ฯลฯ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า มาร์กซ์ให้ความสนใจกับเรื่อง 'ความเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต' อย่างมาก เนื่องจากมาร์กซ์เห็นว่า ความเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต (ซึ่งก็คือ 'ทุน') เป็นบ่อเกิดที่มาของอำนาจหลายประการ เริ่มตั้งแต่อำนาจที่จะกำหนดวิธีการผลิต วิธีการที่จะแบ่งปัน วิธีการที่จะควบคุมบริหารจัดการกระบวนการผลิต ดังนั้น เราจึงเข้าใจปรากฏการณ์ที่นายทุนเจ้าของกิจการสื่อมวลชน เช่น รูเพิร์ต เมอร์ด็อก (Rupert Murdoch) ได้เข้าซื้อกิจการ (take over) บรรดาสื่อประเภทต่าง ๆ (รวมทั้งซื้อทีมฟุตบอลอังกฤษด้วย) เช่นเดียวกับที่แนวคิดเรื่องความเป็นเจ้าของนี้ได้ช่วยให้เราเข้าใจว่า เพราะเหตุใด การที่จะใช้วิทยุให้เป็นประโยชน์ต่อชุมชนอย่างแท้จริง ก็ต้องให้ 'ชุมชนเป็นเจ้าของคลื่นความถี่' เท่านั้น

เนื่องจาก 'ความเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต' เป็นต้นกำเนิดของแหล่งพลังอำนาจในการควบคุมกระบวนการผลิตของสังคม มาร์กซ์จึงสนใจรูปแบบของ 'การเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต' และโดยอาศัยวิธีวิทยาแบบวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ มาร์กซ์ก็ได้พิสูจน์ว่า มี 2 รูปแบบหลักๆ ในการเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต คือ **รูปแบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวม (Public ownership)** และ **รูปแบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล (Private ownership)** เช่น ในสังคมโบราณ บรรดาที่ดิน ภูเขา แม่น้ำ เกะแก่ง ฯลฯ ล้วนแล้วแต่เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนรวม สมาชิกในชุมชนมีสิทธิใช้โดยไม่มีใครเป็นเจ้าของ แต่ในระบบทุนนิยม รูปแบบกรรมสิทธิ์หลักของระบบนี้ก็คือ **รูปแบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล** ซึ่งมาร์กซ์เห็นว่า รูปแบบกรรมสิทธิ์ดังกล่าวเป็นต้นตอของปัญหาต่าง ๆ ของระบบทุนนิยม

● **ชนชั้น: กำหนดโดยการบริโภค**

ในขณะที่มาร์กซ์ใช้แนวคิดเรื่อง 'ชนชั้น' โดยใช้เรื่อง 'ความเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต' เป็นเกณฑ์สำคัญนั้น ก็หมายความว่ามาร์กซ์ได้ให้ความสำคัญกับ 'ขั้นตอนการผลิต' (production process) ว่าเป็นขั้นตอนที่สำคัญที่สุดของวัฏจักรของเศรษฐกิจ (economic cycle) แต่นี่น่าจะเป็นสภาพที่เป็นจริงของระบบทุนนิยมในศตวรรษที่ 19 ซึ่งมีปัญหาหลักอยู่ที่การผลิตให้เพียงพอ กับความจำเป็นของสังคม

แต่ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ในศตวรรษที่ 20 ช่วงครึ่งหลังนั้น ระบบทุนนิยมสามารถ แก้ไขปัญหาเรื่องกระบวนการผลิตได้แล้ว จนกลายเป็นสามารถผลิตสินค้าได้เกินความต้องการ ของสังคม ในยุคสมัยนี้ ปัญหาหลักของระบบทุนนิยมจึงกลายเป็นว่า 'จะแก้ปัญหาเรื่องการ บริโภค' ได้อย่างไร

ดังนั้น นักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นหลัง ๆ เช่น บูร์ดิเยอจึงได้เปลี่ยนเกณฑ์ที่ใช้ในการจัดแบ่ง ชนชั้นของคนในสังคมจากที่เคยพิจารณาจาก 'ตำแหน่งแห่งที่ในการผลิต' มาเป็น 'แบบแผน ของการบริโภค' (pattern of consumption) แทน

คำขวัญในเรื่อง 'ชนชั้น' ที่เป็น 'ตราประทับทางสังคม' ของผู้คนในสังคม จึงเปลี่ยนไป ดังในภาพ

ภาพที่ 9: จากชนชั้นแห่งผู้ผลิตมาเป็นชนชั้นแห่งผู้บริโภค

ในการแก้ปัญหาของระบบทุนนิยมในขั้นตอนของการบริโภคนั้น สื่อสารมวลชนจะมี บทบาทเข้าไปร่วมด้วยอย่างมาก ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดก็คือระบบโฆษณา แต่แม้แต่ผลผลิต ของสื่อมวลชนในรูปแบบอื่น ๆ เช่น เนื้อหาข่าว เนื้อหาของนิตยสาร รายการสนทนาทาง โทรทัศน์ ฯลฯ ก็ล้วนแล้วแต่เป็น 'กระบวนการปั้นแต่งแบบแผนการบริโภค' ของผู้คน ในสังคมปัจจุบันทั้งสิ้น (สนใจโปรดดูตัวอย่างงานของ วรินทรา ไกยรวงศ์ 2540) และเนื่องจาก บทบาทสำคัญดังกล่าวของสื่อมวลชนจึงเป็นคำอธิบายว่าเพราะเหตุใดอุตสาหกรรมสื่อมวลชน จึงมีการขยายตัวและเจริญเติบโตได้อย่างมากในระบบทุนนิยมศตวรรษที่ 20 นี้

● **ชนชั้น vs. มวลชน** Knuttila (2002) กล่าวว่า ข้อสรุปของมาร์กซ์ในงานเขียน เรื่อง Das Capital ก็คือ ระบบทุนนิยมนั้นเป็นสังคมที่มีชนชั้น (class society) เช่นเดียวกับ สังคมทาส/สังคมศักดินาที่มีมาก่อนหน้านั้น หากทว่า ความแตกต่างระหว่างสังคมทุนนิยมกับ สังคมยุคก่อนหน้านั้นก็คือ ระบบทุนนิยมพยายามที่จะ 'ซ่อนเร้น' ลักษณะทางชนชั้นของ

ตนเองเอาไว้ เพื่อให้การต่อสู้โค่นล้มสังคมศักดินาของตนเองมีความชอบธรรม เนื่องจากในระหว่างการต่อสู้กับสังคมศักดินานั้น ชนชั้นกรรมกร (ซึ่งต่อมากลายมาเป็นชนชั้นนำของระบบทุนนิยม) ได้ชูธงคำขวัญว่า 'เสรีภาพ เสมอภาค และภราดรภาพ' ซึ่งหมายถึงการที่คนทุกคนจะมีสิทธิเสรีภาพอย่างเท่าเทียมกัน ไม่มีเพศ ชนชั้น วรรณะ มาเป็นอุปสรรคขวางกั้น

ด้วยเหตุนี้ระบบทุนนิยมจึงสร้าง 'ปฏิบัติการทางสังคม' ที่ทำให้ดูเหมือนว่าใช้ตรวนแห่งชนชั้นได้สูญสลายไปแล้ว เช่น ระบบกฎหมายที่ระบุว่า 'ทุกคนเท่าเทียมกันต่อหน้ากฎหมาย' ในการนี้สื่อสารมวลชนก็เป็นสถาบันหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการ 'สร้างม่านควันบังตา' มิให้มองเห็นชนชั้นของสังคมทุนนิยม

เริ่มตั้งแต่การนำเอาคำว่า 'มวลชน' (Mass) มาใช้เรียกกลุ่มคนรวมๆ ทั้งหมดของสังคม ซึ่งทำให้มองไม่เห็นว่าเป็น 'มวลชน' นั้น แท้จริงแล้ว แยกเป็น กลุ่มชนชั้นสูง ชั้นกลาง และชั้นล่าง (ดู Swingewood 1977) และวิธีนำเสนอตัวเองของสื่อมวลชนก็จะคล้ายคลึงกับกฎหมาย กล่าวคือ ทุกคนมีสิทธิ์ที่จะเลือกดูโทรทัศน์ช่องใดก็ได้ อ่านหนังสือพิมพ์เล่มใดก็ได้ รวมทั้งโทรทัศน์แต่ละช่องก็ล้วนแล้วแต่เป็น 'สื่อของมวลชน' ที่ปราศจากชนชั้น

อย่างไรก็ตาม หากมีการหยิบเอาปรากฏการณ์ด้านสื่อมวลชนมาวิเคราะห์อย่างเป็นรูปธรรมตามวิธีวิทยาที่มาร์กซ์ได้กระทำแล้ว ก็จะพบว่า ในสื่อมวลชนทุกชนิดล้วนมี 'ตราแห่งชนชั้น' แฝงฝังอยู่ภายในทั้งสิ้น พื้นที่ของสื่อมวลชนก็เหมือนปัจจัยการผลิตอื่น ๆ ของสังคม เช่น ที่ดิน โรงงาน ทรัพย์สิน ฯลฯ ที่คนชนชั้นต่าง ๆ สามารถเข้าถึงและเป็นเจ้าของได้ไม่เท่ากัน ดังตัวอย่างงานวิเคราะห์เนื้อหาของรายการผู้หญิงในช่วงปี พ.ศ.2544 ของ พิมพ์ประกษา ไชยมาลา (2545) ได้พบอย่างชัดเจนว่า ผู้หญิงจากชนชั้นล่างจะมีโอกาสน้อยกว่าผู้หญิงชนชั้นสูงและชั้นกลางในการที่จะได้ไปปรากฏตัวในพื้นที่สาธารณะเช่นในรายการโทรทัศน์

ส่วนความสัมพันธ์ระหว่าง 'สื่อมวลชน' กับ 'ชนชั้น' นั้น นอกจากในตัวสื่อมวลชนจะมีโครงสร้างชนชั้นแฝงฝังอยู่ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว Murdock and Golding (1973) ก็ยังให้ข้อสรุปอย่างหนักแน่นว่า สถาบันสื่อมวลชนส่วนใหญ่ในระบบทุนนิยมนั้นมีหน้าที่ที่จะผลิตซ้ำ (reproduction) และทำหน้าที่ให้ความชอบธรรมต่อความสัมพันธ์ทางชนชั้น (รวมทั้งเกณฑ์อื่นๆ ที่มนุษย์ใช้เอารัดเอาเปรียบกัน เช่น เพศ เชื้อชาติ)

● **ชนชั้น 'ใน' ตัวเอง vs. ชนชั้น 'เพื่อ' ตัวเอง** ในขณะที่มาร์กซ์อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดเรื่อง 'ชนชั้น' กับ 'พัฒนาการทางสังคมของมนุษยชาติ' มาร์กซ์ได้ให้ข้อสรุปว่าเมื่อเกิดชนชั้นขึ้นมานั้น ชนชั้นแต่ละชนชั้นต่างมีผลประโยชน์และโลกทัศน์/ความคิดเห็นที่แตกต่างและขัดแย้งกันที่เรียกว่า 'ความขัดแย้งทางชนชั้น' (class conflict) เช่น นายทาสก็คิดแบบนายทาสทาสก็คิดแบบทาสและความขัดแย้งทางชนชั้นก็เป็นพลังผลักดันการเคลื่อนไหวของสังคมมาโดยตลอด

สำหรับสังคมทุนนิมนั้น มาร์กซ์มีความเห็นว่า ชนชั้นที่ไม่มีอะไรจะสูญเสียแล้วคือ ชนชั้นคนงานจะเป็นชนชั้นหลักซึ่งผลักดันเคลื่อนไหวให้ระบบทุนนิยมพัฒนาก้าวหน้าต่อไปเป็น

ระบบสังคมนิยม อย่างไรก็ตาม การคาดการณ์ทำนายของมาร์กซ์ก็มีปัญหาว่า เพราะเหตุใดกรรมกรในสังคมยุคปัจจุบันจึงไม่สนใจที่จะต่อสู้ผลักดันสังคมให้เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงประเด็นดังกล่าวทำให้ต้องมีกรให้คำอธิบายเพิ่มเติมในเรื่องชนชั้นให้ละเอียดออกไป

มาร์กซ์เองก็ได้ให้คำอธิบายว่า 'ชนชั้น' นั้นมี 2 สภาวะ สภาวะแรกคือ 'ชนชั้นในตนเอง' (class in itself) หมายถึง 'สิ่งที่ปรากฏขึ้นมาในสังคม' เช่น ถ้าคน ๆ หนึ่งเกิดมาในครอบครัวคนงานเขาก็จะมีฐานะทางชนชั้น'ใน'ตนเองแบบคนงานแต่เมื่อใดที่คนงานคนนั้นเริ่มเข้าร่วมกับสหภาพแรงงานเพื่อเรียกร้องค่าจ้างแรงงานให้เพิ่มขึ้น เมื่อนั้น คนงานคนนั้นก็จะมีลักษณะทางชนชั้น'เพื่อ'ตนเอง คือมีปฏิบัติการ/การกระทำเพื่อผลประโยชน์ของชนชั้นตนเอง (Stones, 1998)

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่าง 'ชนชั้นในตนเอง' กับ 'ชนชั้นเพื่อตนเอง' นั้น อาจจะกล่าวด้วยภาษาวินิจฉัยสมัยใหม่ว่า ชนชั้นในตนเองนั้นเป็นเงื่อนไขที่สำหรับการพัฒนาไปสู่ชนชั้นเพื่อตนเอง (เป็น necessary factor) แต่ก็ยังไม่เป็นปัจจัยที่เพียงพอในตัวเอง (ไม่ใช่ sufficient factor) จนกว่าจะมีการปฏิบัติการของ 'ตัวสื่อกลาง' (mediator) เช่น การให้การศึกษาทางการเมือง การมีจิตสำนึกทางชนชั้น การเข้าร่วมปฏิบัติการกับชนชั้นตนเอง ฯลฯ หรือพูดง่าย ๆ ก็คือการเกิดมาเป็นคนงานเท่านั้น (ชนชั้น'ใน'ตนเอง) ก็ยังมีได้หมายความว่าต้องมีจิตสำนึกแบบชนชั้น'เพื่อ'คนงานเสมอไป

จากแนวคิดเรื่องชนชั้นใน/เพื่อตนเองนี้ นักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นหลัง ๆ เช่นกรัมสกีได้นำมาพัฒนาต่อไปกลายเป็นแนวคิดเรื่อง กลุ่มทางประวัติศาสตร์ (historical bloc) เป็นต้น

● ความแปลกแยก: ผลผลิตของสังคมที่มีชนชั้น

แนวคิดเรื่อง 'ความแปลกแยก' (alienation) (หรือมีบางท่านแปลเป็นภาษาไทยว่า 'ความผิดแปลกสภาวะ') เป็นแนวคิดหนึ่งที่มาร์กซ์ให้ความสนใจมากโดยเฉพาะในงานเขียนยุคแรก ๆ ของเขา เช่น งานเขียน Economic and Philosophical Manuscripts of 1844

มาร์กซ์วิเคราะห์ความแปลกแยกที่เกิดขึ้นในสังคมที่มีชนชั้นเช่นสังคมทุนนิยมว่าเกิดมาจากกระบวนการแปรสภาพทุกสิ่งทุกอย่างให้กลายเป็นสินค้า (commoditisation) ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ในกระบวนการนี้ แม้แต่ 'แรงงานของมนุษย์' ก็ถูกแปลงให้กลายเป็น 'สินค้า' ไปด้วย ดังเช่น คำที่เราคุ้นเคยกันอย่างไม่เอะใจคือคำว่า 'ขายแรงงาน' ในขณะที่มาร์กซ์เห็นว่า 'แรงงาน' นั้นเป็นคุณสมบัติที่พิเศษแห่งความเป็นมนุษย์เพราะทำให้มนุษย์สามารถเป็น 'ผู้ผลิต' ที่ต่างจากสัตว์โลกทั้งหลาย การนำเอา 'คุณสมบัติแห่งความเป็นมนุษย์' ไปเร่ขายเป็นสินค้าจึงนับเป็นความตกต่ำอย่างยิ่งของมนุษยชาติ

และเมื่อมนุษย์บางกลุ่มเช่นกรรมกรได้ขายแรงงานของเขาแลกเช่นสินค้าให้แก่เจ้าของทุนหรือโรงงาน ช่วงเวลาที่เขายขาย 'ผ่อน' ชีวิตช่วงหนึ่งของเขาไป (เช่นตั้งแต่ 8 โมงเช้าถึง 5 โมงเย็น) ในช่วงเวลานั้น 'ชีวิตก็ไม่ได้เป็นของเขาเสียแล้ว' เขาไม่สามารถจะควบคุมกำกับเวลาгин เวลานอน ทำน้ัง การพูดคุยสนทนา การข้บถ่าย ฯลฯ หากแต่ชีวิตของเขาจะถูกควบคุม

ให้เป็นไปตามจังหวะของการทำงานของเครื่องจักรและกฎระเบียบข้อบังคับของทางโรงงาน การสูญเสียอำนาจในการควบคุมการใช้ชีวิตของตนและต้องเผชิญกับสภาวะไร้พลัง (powerless) ดังกล่าว ทำให้มนุษย์กลุ่มนี้เกิดสภาวะทางจิตที่เรียกว่า 'ความแปลกแยก' อันเป็นสภาวะดังเคียรวาททางจิตใจที่เกิดมาจากเงื่อนไขของสังคมแบบทุนนิยม

ในผลผลิตของสื่อมวลชนบางอย่าง เช่น ภาพยนตร์ ละครโทรทัศน์ นวนิยาย บทเพลง ฯลฯ ได้สะท้อนให้เห็นปรากฏการณ์ของ 'ความแปลกแยก' ที่เกิดกับตัวละคร เช่น ภาพยนตร์ฮอลลีวูดเรื่อง Taxi Driver ที่ตัวละครเอกถูกแย่งชิง 'ปัจจัยการผลิต' คือรถแท็กซี่และได้พยายามที่จะต่อสู้ช่วงชิงกลับคืนมา หรือหนังของชาลี แชปลินเรื่อง Modern Times ที่แสดงให้เห็นชีวิตอันแปลกแยกของคนงานในโรงงาน ในด้านหนึ่ง ผลผลิตของสื่อมวลชนจึงทำหน้าที่เป็นเวทีที่สะท้อนให้เห็นถึงปรากฏการณ์ของสภาวะแปลกแยกของผู้คนในระบบทุนนิยม

แต่ในอีกด้านหนึ่ง หากเราตั้งคำถามว่า เมื่อผู้คนเกิดความรู้สึกแปลกแยกไร้พลังที่จะควบคุมชีวิตตนเอง แล้วผู้คนเหล่านี้มีชีวิตอยู่ต่อไปได้อย่างไร คำตอบหนึ่งก็คือบรรดาผลผลิตจากสื่อมวลชนทั้งหลายนั้นเองที่เป็นทางออกให้แก่ผู้คนที่มีความแปลกแยก นักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นหลังๆ ได้ศึกษาเรื่องการใช้และการบริโภคผลผลิตต่างๆ ของสื่อมวลชนไม่ว่าจะเป็น ภาพยนตร์ ละครโทรทัศน์ เพลง เกมคอมพิวเตอร์ ฯลฯ (media consumption) เพื่อแก้ปัญหาความเบื่อหน่ายในชีวิต (เป็นอาการหนึ่งของโรคแปลกแยก) ความรู้สึกว่าชีวิตไร้ความหมาย ความเหงาหงอย ฯลฯ ซึ่งในวงการนิเทศศาสตร์จะขนานนามวิธีการใช้สื่อมวลชนในรูปแบบดังกล่าวว่า 'การใช้สื่อเพื่อการหลบเลี่ยงปัญหา' (escapism)

(2.5) อุดมการณ์/จิตสำนึกที่ผิดพลาด

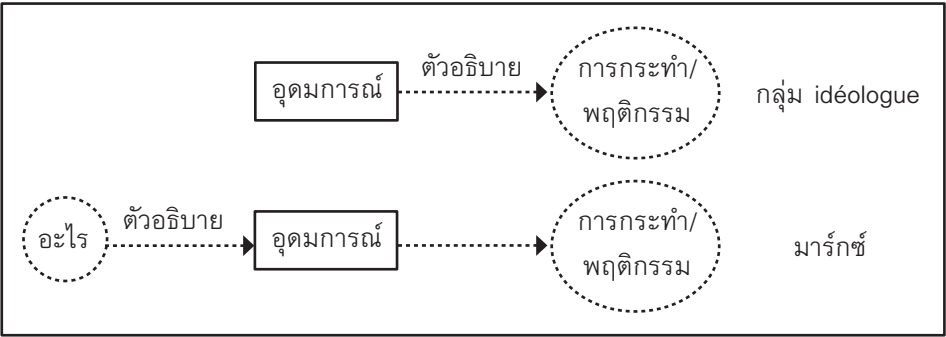
- ความเข้าใจเรื่อง 'อุดมการณ์' ยุคก่อนมาร์กซ์ แนวคิดเรื่อง 'อุดมการณ์' นี้เป็นความสนใจของนักคิดที่มีมาก่อนยุคสมัยของมาร์กซ์ เช่น ในศตวรรษที่ 19 ในประเทศฝรั่งเศส มีศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวกับอุดมการณ์โดยเฉพาะที่เรียกว่า 'Idéologie' และนักวิชาการที่ศึกษาศาสตร์นี้ก็เรียกว่า 'Idéologue' (ดู กาญจนา แก้วเทพ 2524) ในช่วงเวลานั้น 'ศาสตร์แห่งอุดมการณ์' จะสนใจเรื่องความคิด (ในแง่นามธรรม) โดยศึกษาบทบาทหน้าที่ของความคิดเป็นหลัก

- การวิพากษ์ของมาร์กซ์ เมื่อมาร์กซ์เริ่มต้นมาสนใจเรื่องอุดมการณ์นั้น มาร์กซ์ได้เริ่มต้นวิพากษ์ทัศนะของนักคิดกลุ่ม Idéologue ทั้งในฝรั่งเศสและเยอรมันว่า นักคิดเหล่านั้นสนใจอุดมการณ์ในแง่ของปรากฏการณ์ทางจิตวิทยา (อธิบายว่าความคิดเกิดจากการรับสัมผัส) และใช้หน่วยการศึกษาเป็น 'ระดับปัจเจก' เท่านั้น หากทว่ามาร์กซ์คิดว่า เรื่องของ 'อุดมการณ์' มี 'ลักษณะทางสังคม' (social aspect of ideology) กล่าวคือ อุดมการณ์ในแต่ละยุคสมัยแต่ละสังคม ของแต่ละกลุ่มคนมีลักษณะทั้งที่ร่วมและแตกต่างกัน

● **วิธีวิทยาของมาร์กซ์ในการศึกษาอุดมการณ์** นอกจากจะนำเสนอลักษณะทางสังคมของอุดมการณ์แล้ว มาร์กซ์ได้สร้างวิธีวิทยาแบบวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ในการอธิบายเรื่องอุดมการณ์ในหนังสือชื่อ *The German Ideology* (1846) ที่เขียนร่วมกับองเกลส์จากการใช้วิธีวิทยาดังกล่าว ทำให้การตั้งปัญหา/คำถาม (โจทย์การวิจัย) ต่อเรื่องอุดมการณ์ของมาร์กซ์แตกต่างไปจากนักคิดที่มีมาก่อน

แต่เดิมนั้นนักวิชาการที่ศึกษาอุดมการณ์จะตั้งคำถามว่า ‘คนที่มี**การกระทำ**เช่นนี้ก็เพราะเขามี**อุดมการณ์**เช่นนี้’ (กล่าวด้วยภาษาสมัยใหม่คือ อุดมการณ์เป็น**ตัวแปรต้น** การกระทำเป็น**ตัวแปรตาม**)

แต่มาร์กซ์ได้ตั้งคำถามว่า แล้ว**อุดมการณ์**เหล่านั้นเกิดขึ้นมาได้อย่างไรเล่า มาร์กซ์กล่าวว่าแต่เดิมนักคิดเรื่องอุดมการณ์มักจะใช้ ‘**ตัวความคิด**และ**อุดมการณ์**’ไปเป็น**ตัวช่วย**อธิบายว่า ‘เหตุใดมนุษย์จึง**กระทำพฤติกรรม**นั้น ๆ’ แต่มาร์กซ์กลับเสนอว่า ‘**ตัวอุดมการณ์**เองนั้นแหละที่จะต้องถูกอธิบายแทนที่จะเป็นตัวไปอธิบายสิ่งอื่น ๆ

ภาพที่ 10: การเปรียบเทียบแนวคิดของมาร์กซ์กับกลุ่มนักอุดมการณ์ฝรั่งเศส

● **มาร์กซ์เปลี่ยนคำถามใหม่** ในหนังสือ *The German Ideology* นั้น มาร์กซ์ได้วิพากษ์กลุ่มนักคิดเฮเกลเดิม (Old Hegelian) และกลุ่มเฮเกลใหม่ (New Hegelian) โดยกลุ่มแรกนั้นจะมองอุดมการณ์แบบจิตนิยม (idealism) กล่าวคือมอง**ตัวความคิด**อย่างเป็นอิสระไม่เกี่ยวข้องกับโลกแห่งความเป็นจริง ส่วนกลุ่มหลังนั้น ก็มองว่า**ความคิด**เกิดมาจาก**ผัสสะ** (sensation) ที่ติดตัวมนุษย์มาอย่างเป็นธรรมชาติเท่านั้น คือมองแบบวัตถุนิยมกลไก (mechanical materialism)

นอกจากนั้นมาร์กซ์ก็ขอให้ยกเลิกคำถามที่นักคิดเหล่านี้โต้แย้งกันในเรื่อง**ความสำคัญ**และการมาก่อนหลังระหว่าง ‘**จิตกับวัตถุ**’ มาร์กซ์เสนอว่า เราควรที่จะสนใจ**ความสัมพันธ์**ระหว่าง 2 สิ่งนี้แบบวิภาษวิธีมากกว่า รวมทั้งสนใจ**ความสัมพันธ์**ระหว่าง ‘**ความคิด**’ กับ ‘**การกระทำ**’ ในแบบวิภาษวิธีเช่นกันที่มาร์กซ์เรียกว่า praxis (กระทำอย่างมีความคิด คิดอย่างมีการกระทำ)

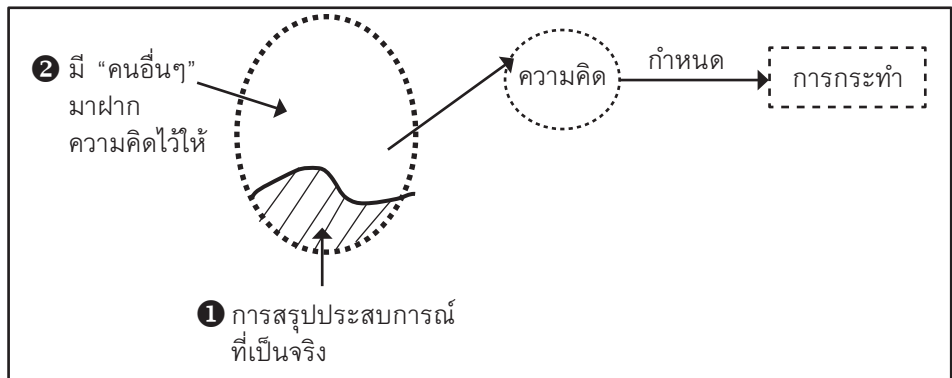
ทฤษฎีอุดมการณ์ของมาร์กซ์เสนอให้สนใจตอบปัญหาพื้นฐานหลัก 3 ข้อ คือ

- 1) ความคิดทั้งหลายเกิดขึ้นมาได้อย่างไร
- 2) ความคิดทั้งหลายเกิดขึ้นมาทำไม และ
- 3) ความคิดทั้งหลายเกิดขึ้นมาทำหน้าที่อะไรบ้าง

● **วิธีการตอบคำถาม**นอกเหนือจากตั้งคำถามใหม่ด้วยวิธีวิทยาแบบวิภาษวิธีและวัตถุนิยมประวัติศาสตร์แล้ว มาร์กซ์ก็ยังได้นำเสนอวิธีการในการตอบคำถามนั้นด้วย มาร์กซ์กล่าวว่า เราไม่สามารถใช้วิธีซักถามความคิดเห็นจากคนที่เขารู้สึกเรื่องจิตสำนึกอุดมการณ์ได้โดยตรง เพราะสิ่งที่เขาตอบมานั้นอาจจะไม่ใช่จิตสำนึก/อุดมการณ์ที่แท้จริงของเขา ซึ่งหากเราต้องการจะล่วงรู้ถึงจิตสำนึกที่แท้จริงของผู้คน เราต้องวิเคราะห์จาก**สภาพความขัดแย้ง**ในชีวิตของเขา

มาร์กซ์ได้สรุปกฎพื้นฐานของความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร 3 ตัว คืออุดมการณ์ จิตสำนึก และการปฏิบัติทางสังคมไว้ว่า **‘จิตสำนึกของคนเกิดมาจากการปฏิบัติการในชีวิตจริง และความคิด/อุดมการณ์ของคนไม่ได้เกิดมาจากตัวเขาคนเดียว และไม่ได้หล่นมาจากฟ้าผ่า หากแต่เกิดมาจากความสัมพันธ์ที่ตัวเขาและกลุ่มที่มีต่อกันและกัน โดยตัวแปรทั้ง 3 นี้มีความสัมพันธ์ในเชิงวิภาษวิธี คือต่างกำหนดซึ่งกันและกัน’**

● **การตอบคำถามเรื่องที่มาของความคิด** มาร์กซ์ได้ตอบคำถามเรื่อง ‘แหล่งที่มาของความคิด/จิตสำนึก/อุดมการณ์’ ซึ่งอาจจะอธิบายให้ง่ายขึ้นจากภาพประกอบข้างล่างนี้

ภาพที่ 10: แหล่งที่มาของความคิดตามทัศนะของมาร์กซ์

จากภาพนั้นสามารถอธิบายได้ว่าแหล่งที่มาของความคิด/อุดมการณ์/จิตสำนึกของคนนั้นมีอยู่ 2 แหล่ง ได้แก่

(i) แหล่งแรกมาจากการสรุปประสบการณ์ชีวิตที่เป็นจริงของเขา เช่นกรณีของผู้ใหญ่วิบูลย์เข้มเจลิมที่สรุปประสบการณ์ว่ายิ่งทำการเกษตรด้วยระบบการผลิตแบบสมัยใหม่ก็ยิ่งมีหนี้สินรุงรัง และชีวิตเป็นทุกข์ขาดอิสระมากกว่าช่วงที่ทำการผลิตแบบเดิม ดังนั้น จึงสรุปว่าควรจะหันกลับมาทำการเกษตรแบบพึ่งตนเอง

(ii) แหล่งที่สองเป็นความคิดที่มาจากการที่มี 'คนอื่น' มาฝากความคิดเอาไว้ให้โดยเรา ไม่ได้มีประสบการณ์ตรง เช่น ความคิดที่ว่า 'มีลูกมากจะยากจน' (ทั้ง ๆ ที่เรายังไม่มีลูก) 'ไม่มีความยากจนในหมู่คนชั้น' 'เรายากจนเพราะเวรกรรมแต่ปางก่อน' ฯลฯ 'คนอื่น' ในที่นี้ ก็คือการทำงานของสถาบันต่าง ๆ ในสังคม เช่น ครอบครัว โรงเรียน ที่ทำงาน กลุ่มเพื่อน รัฐบาล และที่สำคัญคือสถาบันสื่อมวลชน

ในตัวบุคคลแต่ละคนก็จะมีอุดมการณ์ทั้งจากแหล่งที่ (i) และ (ii) ปะปนกันไป แล้วแต่ว่าจะมีส่วนส่วนมากน้อยเพียงใด จากแนวคิดเรื่องแหล่งที่มาของอุดมการณ์ดังกล่าว นักทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองในยุคหลัง ๆ เช่น กรีมซี อัลธุซแซร์ ได้นำมาขยายการศึกษาเพิ่มเติมต่อไปในการวิเคราะห์สถาบันต่าง ๆ ในสังคมที่ทำหน้าที่เป็น 'กลไกติดตั้ง/ถ่ายทอด จิตสำนึก/อุดมการณ์' (ideological apparatus) นอกจากนั้นก็ยังมีนักทฤษฎีสื่อสารมวลชนกลุ่ม การอบรมเพาะผ่านสื่อ (cultivation theory) ที่สนใจเรื่องบทบาทของสื่อมวลชนโดยเฉพาะ โทรทัศน์ในโลกยุคปัจจุบันที่ทำหน้าที่ 'อบรมเพาะ' บุคคล ซึ่งก็หมายถึงการที่โทรทัศน์ทำหน้าที่เป็น 'แหล่งที่มาของความคิด/จิตสำนึก/อุดมการณ์' ขนาดใหญ่นั้นเอง

3. ข้อวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดของมาร์กซ์

แน่นอนว่า แนวคิดของมาร์กซ์นั้นได้ถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างมากมายและรอบทิศ เป็นการวิจารณ์ทั้งที่มาจากฝ่ายตรงกันข้ามและทั้งที่มาจากพวกเดียวกัน เป็นการวิจารณ์ทั้งแง่ดี และแง่ร้าย สำหรับในที่นี้จะทำเพียงยกเป็นตัวอย่างเท่านั้น

(i) ข้อจำกัดเรื่องเงื่อนไขของเวลา เนื่องจากหลักการของมาร์กซ์เองที่ว่า ความคิดของคนเราย่อมถูกจำกัดด้วยยุคสมัยของเขาเอง ดังนั้น ความคิดของมาร์กซ์เองก็ไม่ได้เป็น ข้อยกเว้น มาร์กซ์มีชีวิตอยู่ในช่วงวิคตอเรียนตอนกลาง (1818-1883) ซึ่งเป็นช่วงของยุคแสงสว่างทางปัญญา (Enlightenment) ในช่วงนี้ ผู้คนกำลังมีความมั่นใจในตนเอง มีความมุ่งหวัง ในอนาคตอันสดใส มนุษย์กำลังสามารถเอาชนะธรรมชาติได้ด้วยวิทยาศาสตร์ในแง่เทคโนโลยี กำลังมีการนำพลังงานไฟฟ้ามาแทนที่พลังไอน้ำ ฯลฯ กระแสความคิดดังกล่าวก็มีอิทธิพลมาถึง มาร์กซ์ที่ทำให้มาร์กซ์คาดเดาว่า ในอนาคต ระบบสังคมนิยมซึ่งเป็นสังคมที่ดีกว่าจะเข้ามา แทนที่ระบบทุนนิยม แต่เมื่อถึงศตวรรษที่ 20 สภาพจิตใจของผู้คนก็เปลี่ยนแปลงไป

(ii) ข้อจำกัดด้านพื้นที่ เนื่องจากมาร์กซ์เป็นคนยุโรป ดังนั้นการสร้างสรรค์แนวคิด/ทฤษฎีต่าง ๆ จึงสรุปมาจากประสบการณ์ของยุโรปเท่านั้น แต่ทว่าสภาพความเป็นจริงของ ภูมิภาคอื่น ๆ เช่น เอเชียหรือโลกที่สามนั้นแตกต่างไปจากยุโรปอย่างมาก แนวคิดของมาร์กซ์ จึงไม่น่าจะครอบคลุมได้ทุกพื้นที่

(iii) มาร์กซ์กับมาร์กซิสต์ มาร์กซ์เองก็เผชิญชะตากรรมเช่นบรรดานักคิดผู้ยิ่งใหญ่ของโลก เช่น พระเยซู พระพุทธเจ้า ฟรอยด์ และคนอื่น ๆ ที่ความคิดของ 'ปรมาจารย์ต้นตำรับ' และ 'สานุศิษย์' นั้นอาจจะแตกต่างกันราวกับขาวกับดำ ดังที่ได้กล่าวถึงมาบ้างแล้ว

(iv) **มาร์กซ์กับสื่อสารมวลชน** มาร์กซ์เคยกล่าวว่า หากชนชั้นใดควบคุมปัจจัยการผลิตทางวัตถุได้ ก็จะสามารถควบคุมปัจจัยทางความคิดได้ และในยุคสมัยของมาร์กซ์นั้น ปัจจัยการผลิตทางวัตถุและทางความคิดนั้นอาจจะแยกกัน หากแต่ว่าในยุคสมัยของสื่อสารมวลชนนั้น ปัจจัยการผลิตวัตถุและความคิด/อุดมการณ์ได้มาถักทอรวมเป็นสิ่งเดียวกันแล้ว ดังนั้น การวิเคราะห์แบบมาร์กซ์จึงต้องได้รับการพัฒนาต่อไป

(v) **แนวคิดของมาร์กซ์เป็นแรงบันดาลใจอันยิ่งใหญ่** ในทัศนะของ ริชาร์ด รอร์ตี (Richard Rorty) นักปรัชญาอเมริกันที่มีชื่อเสียงในปัจจุบัน เขาถือว่างานของมาร์กซ์นั้นมีคุณค่าในระดับเดียวกับคัมภีร์ไบเบิล ถึงแม้ว่าคำทำนายต่างๆ ของมาร์กซ์เกี่ยวกับความเป็นไปของสังคมทุนนิยมจะผิดพลาดแต่ทว่างานเขียนของมาร์กซ์ก็สามารถสร้างแรงบันดาลใจให้มนุษย์มีความหวังอันประเสริฐที่จะก้าวข้ามชีวิตที่ตกต่ำในปัจจุบัน และเดินทางไปสู่การสร้างสรรค์สังคมใหม่ที่ดีงาม และนั่นก็เป็นเส้นทางเดียวกับที่พระคัมภีร์ไบเบิลได้ก้าวเดินล่วงหน้ามาแล้ว

บรรณานุกรม

- กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2529), 'บทนำ: บนเส้นทาง 'เศรษฐศาสตร์การเมืองไทย', ใน กนกศักดิ์ แก้วเทพ (บก.), *วิธีวิทยา: ศึกษาสังคมไทย*, กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- กาญจนา แก้วเทพ (2529), 'อุดมการณ์: แนวคิดและแนวการวิเคราะห์', ใน กนกศักดิ์ แก้วเทพ (บก.), *วิธีวิทยา: ศึกษาสังคมไทย*, กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ทวีป วรดิกล (2524), 'ทฤษฎีว่าด้วยความผิดแปลกสภาวะของคาร์ล มาร์กซ์', *วารสาร เศรษฐศาสตร์การเมือง*, ปีที่ 1 ฉบับที่ 5-6 (ต.ค.-ธ.ค.). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ และ กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2526), 'คาร์ล คอธ และวิกฤติการณ์ของลัทธิมาร์กซ์', *วารสารธรรมศาสตร์*, ปีที่ 12 ฉบับที่ 2 (ม.ย.).
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2529), 'ปรัชญาและวิธีวิเคราะห์ของเศรษฐศาสตร์การเมือง', ใน กนกศักดิ์ แก้วเทพ (บก.), *วิธีวิทยา: ศึกษาสังคมไทย*, กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2532), 'ทฤษฎีสื่อมวลชน: เศรษฐศาสตร์การเมืองแนวมาร์กซิสต์', เอกสารประกอบการเสวนา คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 14 สิงหาคม 2532.
- พิมพ์ประภา ไชยมาลา (2545), *บทบาทของรายการโทรทัศน์สำหรับสตรีกับการพัฒนาสตรีไทย*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วรินทร์ ไถยวงศ์ (2540), *มิติแห่งการบริโภคที่ปรากฏในนิตยสารผู้หญิง*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาสังคมศาสตร์พัฒนาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิชชุ เวชชาชีวะ (2541), 'จากกระป๋องกระบอกปืน: ความหมายทางสังคมของหนึ่งยอดนิยมฮ็อกกิง', *รัฐศาสตร์สาร*, ปีที่ 20 ฉบับที่ 3. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สมเกียรติ วันทะนะ (2524), 'ข้อคิด 10 ประการเกี่ยวกับการวิเคราะห์สังคมในแนวลัทธิมาร์กซ์', *วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง* ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 (ม.ค.-ก.พ.). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อานันท์ กาญจนพันธ์ (2529), 'ประวัติศาสตร์กับมานุษยวิทยา', ใน กนกศักดิ์ แก้วเทพ (บก.), *วิธีวิทยา: ศึกษาสังคมไทย*, กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- Collins, R., & Makowsky M. (1998), *Discovery of Society*, New York: McGraw-Hill.
- Crossley, N. (2005), *Key Concepts in Critical Social Theory*, London: Sage.
- Elster, J. (1986), *Karl Marx: A Reader*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Knuutila, M., (2002), *Introducing Sociology: A Critical Perspective*, Oxford: Oxford University Press.

- Kolakowski, L., (1981), *Main Currents in Marxism Vol I: The Founders*, Oxford: Clarendon Press.
- Marx, K. (1859), 'Preface: A Contribution to the Critique of Political Economy', in David McLellan (ed.), *Karl Marx: Selected Writing*, Oxford: Oxford University Press.
- Murdock, A. & Golding, P. (1973), 'For a Political Economy of Mass Communication' in Ralph Miliband and John Saville (eds.), *The Socialist Register*, London: The Merlin Press.
- Rogers, E. (1994), *A History of Communication Study: A Biographical Approach*, New York: The Free Press.
- Stones, R. (1998), *Key Sociological Thinkers*, Massachusetts: Macmillan Press.
- Swingewood, A. (1977), *The Myth of Mass Culture*, New Jersey: Humanities Press.
- Williams, K. (2003), *Understanding Media Theory*, London: Arnold.
- Williams, R. (1974), *Television: Technology and Cultural Form*, London: Fontana

http://www.bbc.co.uk/spanish/specials/images/1552_rusia_revolucion/3142227_lenin2.jpg

บทที่ 3

ตรรกะเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด: ทฤษฎีสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ (Political Economy of Media)

1. แนวทางการเข้าสู่ปัญหาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง
2. แนวคิดพื้นฐานของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ
3. คำถามหลักในด้านการสื่อสารของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง
4. แนะนำกลุ่มนักวิชาการในสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ
5. ตัวอย่างงานวิจัยแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ
6. จุดเด่นและจุดด้อยของทฤษฎีสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ

บทที่ 3

ตรรกะเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด: ทฤษฎีสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ (Political Economy of Media)

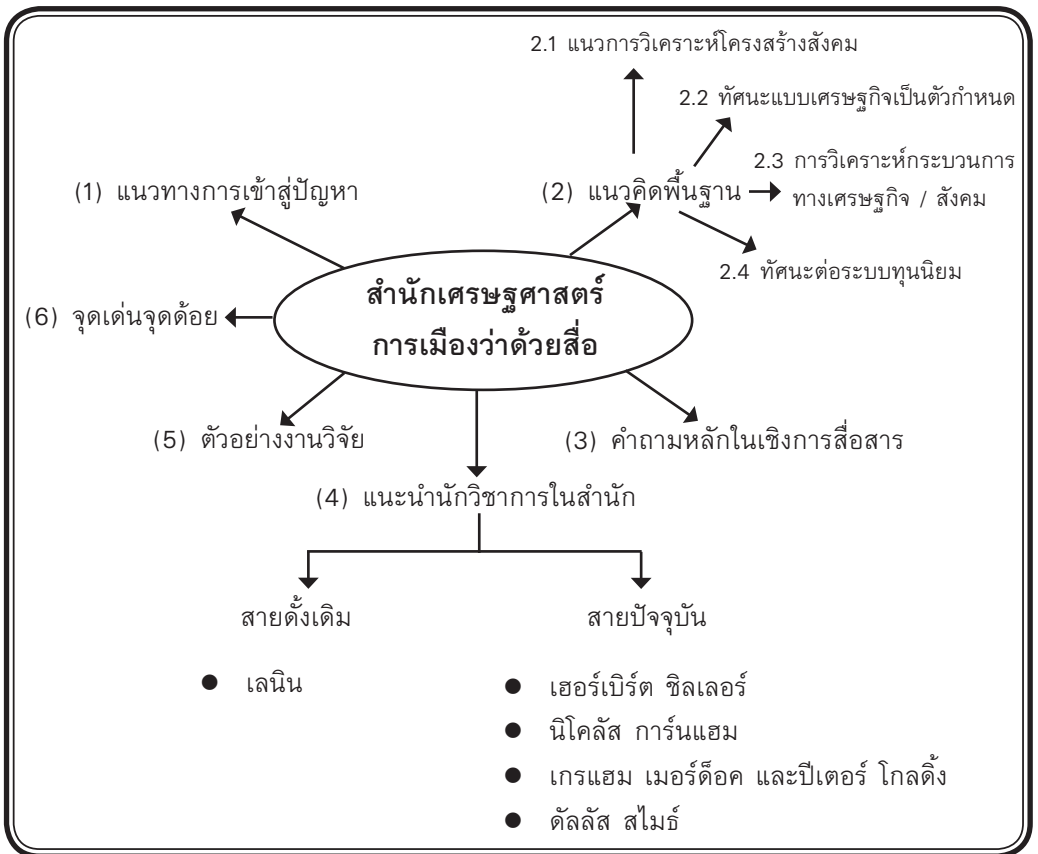
ปรากฏการณ์ในโลกของสื่อและการสื่อสารทุกวันนี้ ชวนให้เกิดคำถามต่อแวดวงนิเทศศาสตร์และวารสารศาสตร์อยู่หลายประการด้วยกันเป็นต้นว่าเมื่อพิจารณาไปที่โลกของสื่อมวลชนทำไมทุกวันนี้รายการโทรทัศน์อย่างเกมโชว์จึงมีปริมาณค่อนข้างมาก และทุกรายการต้องบังคับให้มีภาพการพลิกแผ่นป้ายชื่อสินค้าผู้อุปถัมภ์รายการมากมายหรือทำไมคลื่นวิทยุเกือบทุกหน้าบดจึงเต็มไปด้วยรายการเพลงไทยสากลที่ผลิตจากค่ายเพลงน้อยใหญ่ หรือทำไมยอดขายจึงไม่อาจเป็นปัจจัยเดียวในความอยู่รอดของสื่อวิทยุ โทรทัศน์ แต่จำเป็นต้องมีหน้าโฆษณาทั้งสี่และข่าวดำเนินเป็นจำนวนหลาย ๆ หน้าด้วย หรือแม้แต่กรณีของสื่อชนิดอื่น อาทิ สื่อพื้นบ้านก็เช่นเดียวกันทำไมแค่จิตสำนึกในการสืบสานวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างเดียวจะไม่เพียงพอหากแต่สื่อพื้นบ้านหลาย ๆ ชนิด (อาทิ หมอลำ หนังตะลุง) จำต้องปรับตัวให้เข้ากับโลกพาณิชย์สมัยมากขึ้น (เช่น กลายพันธุ์เป็นหมอลำชิงและหนังตะลุงทอล์คโชว์)

กับคำถามข้างต้นนี้ นักทฤษฎีในสาย **เศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ (political economy of media)** จะให้คำตอบกับเราว่า แคจิตสำนึกอย่างเดียวอาจไม่ใช่ตัวแปรที่มากพอกับการอยู่รอดของสื่อต่างๆ นักทฤษฎีกลุ่มนี้เชื่อว่า ปัจจัยทาง **เศรษฐกิจ** ต่างหากที่เป็นตัวแปรหลักแห่งการดำรงอยู่ของสื่อเหล่านี้ เช่น แม้จิตสำนึกของคนทำสื่อมวลชนอยากที่จะเสนอข้อมูลข่าวสารเพื่อสาธารณประโยชน์เป็นหลัก แต่อีกด้านหนึ่ง คนกลุ่มนี้ก็ต้องต่อรองและถูกควบคุมด้วยปัจจัยทางธุรกิจ หรือแม้ว่าศิลปินพื้นบ้านพยายามที่จะดิ้นรนเพื่อรักษาตัวตนศักดิ์ศรีท้องถิ่นเอาไว้ แต่เพื่อความอยู่รอดในเงื่อนไขทางเศรษฐกิจดังกล่าว ศิลปินกลุ่มนี้ก็จำต้องยอมปรับรูปโฉมโนมพวรรณให้เข้ากับความต้องการของตลาดและระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม เป็นต้น

ทฤษฎีสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อนี้เป็นปีกที่สนใจพัฒนางานของมาร์กซ์ที่เกี่ยวข้องกับมิติ **โครงสร้างส่วนล่าง (infrastructure)** หรือ **โครงสร้างทางเศรษฐกิจ (economic structure)** ในฐานะที่เป็นตัวกำหนดความเป็นไปของการสื่อสาร จุดเริ่มต้นของนักวิชาการสำนักนี้มาจากกลุ่มมาร์กซิสต์ในสายรัสเซียเมื่อราวปลายศตวรรษที่ 20 อาทิจานของ วลาดีเมียร์ เลนิน (Vladimir Lenin) ที่จะได้อธิบายต่อไปและในภายหลัง ทฤษฎีสำนักนี้ได้มีอิทธิพลมากกับนักวิชาการด้านสื่อหลาย ๆ คนในประเทศอังกฤษ โดยเฉพาะนักทฤษฎีสายสื่อที่ผลิตผลงานบทความลงในวารสารชื่อ Media, Culture and Society ที่ตีพิมพ์ครั้งแรกตั้งแต่ปี ค.ศ. 1979 เป็นต้นมา เช่น งานของ นิโคลาส การ์นแฮม (Nicholas Garnham) ปีเตอร์ โกลดิง (Peter Golding) เกรแฮม เมอร์ด็อก (Graham Murdock) เจมส์ เคอร์แรน (James Curran) ฯลฯ ซึ่งมีอิทธิพลมากต่อการวิเคราะห์สื่อแนววิพากษ์ในช่วงทศวรรษที่ 1980

รวมถึงมีอิทธิพลต่อผลงานวิชาการด้านสื่อของไทยหลายเล่ม (โปรดดู อุบลรัตน์ ศิริยุวศักดิ์ 2542 และ กนกศักดิ์ แก้วเทพ 2548)

โดยพื้นฐานของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ นั้น จะพิจารณาว่า สื่อต่าง ๆ มีลักษณะเป็นสินค้าชนิดหนึ่งที่ไม่แตกต่างจากสินค้าอื่น ๆ ในระบบทุนนิยม อาทิ ถ้ามีการลงทุนในอุตสาหกรรมสื่อ ก็ต้องมีการคาดหวังผลกำไรสูงสุด หรือในแง่ความเป็นเจ้าของนั้น ธุรกิจสื่อมักไม่เคยถูกผูกขาดอยู่ในตลาดเจ้าเดียว แต่มักจะมีการแข่งขันกันอย่างสูง และในบางกรณี ธุรกิจสื่อก็มักจะมีการผูกโยงกับอำนาจของรัฐหรือการเมือง ซึ่งนำไปสู่ผลประโยชน์ที่ทับซ้อน (conflict of interests) ระหว่างผลประโยชน์ทางธุรกิจกับหน้าที่ความรับผิดชอบและความเป็นกลางของสื่อ เพราะฉะนั้น ในแง่มุมดังกล่าวเราก็อาจจะสรุปได้ว่า จุดยืนแรกของนักทฤษฎีสายเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อจะเชื่อว่า สื่อและการสื่อสารไม่เคยเป็นอิสระจากทุน แต่ในทางกลับกัน สื่อจะถูกทุนเป็นตัวกำหนดความเป็นไปทั้งหมด ดังรายละเอียดที่จะได้นำเสนอต่อไป

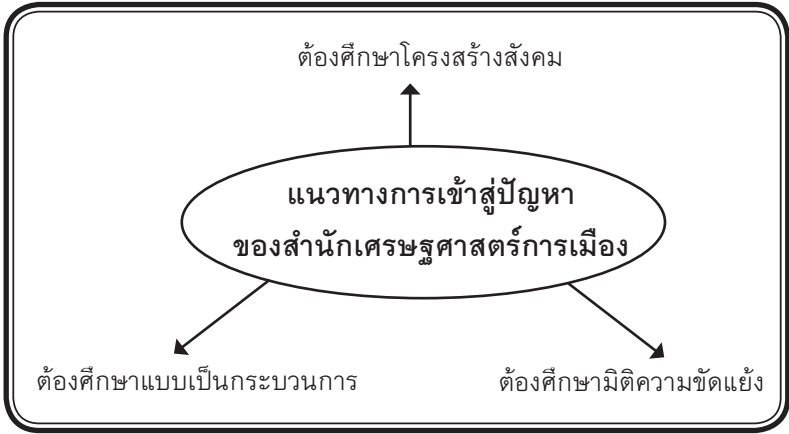

ภาพที่ 1: แสดงผังการนำเสนอแนวคิดของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ

1. แนวทางการเข้าสู่ปัญหาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง

แนวทางการเข้าสู่ปัญหา (approach) ของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองมักเริ่มต้นจากการมองย้อนกลับไปทบทวนของมาร์กซ์ที่มีต่อผลของการปฏิวัติอุตสาหกรรม ซึ่งเกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงศตวรรษที่ 18 โดยเริ่มจากประเทศอังกฤษ และขยายตัวออกไปสู่ประเทศอื่น ๆ ในภาคพื้นทวีปยุโรปในเวลาต่อมา ในด้านหนึ่ง การปฏิวัติอุตสาหกรรมทำให้พลังการผลิตของสังคมแบบทุนนิยมก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็ว (เช่น เกิดการพัฒนาประสิทธิภาพของเทคโนโลยีที่ทำให้การผลิตเป็นไปอย่างขนานใหญ่และจำนวนมากศาล) และครั้งหนึ่ง ระบบการผลิตแบบทุนนิยมนี้เคยถูกเชื่อกันว่าจะทำให้ความเป็นอยู่ของคนทุกชนชั้นในสังคมมีสภาพที่ดีขึ้นแต่ในอีกด้านหนึ่งในเวลาต่อมา ก็เกิดผลเชิงประจักษ์ว่า แม้การผลิตวัตถุจะมั่งคั่งขึ้นกว่าเดิม แต่ทว่า สถานภาพของการกดขี่ขูดรีดชนชั้นแรงงานกลับถูกกลุ่มนายทุนเอารัดเอาเปรียบมากยิ่งขึ้น

จากงานของมาร์กซ์ที่วิเคราะห์สภาพเศรษฐกิจสังคมและการต่อสู้ทางชนชั้นระหว่างนายทุนกับผู้ใช้แรงงานดังกล่าว สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้พัฒนาเส้นทางการศึกษาและเข้าสู่ปัญหาของสังคมและเศรษฐกิจอย่างน้อยสามด้านด้วยกัน ดังแผนภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 2: แนวทางการเข้าสู่ปัญหาของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง

1.1 ต้องศึกษาโครงสร้างสังคม ในแง่นี้ ท่าทีของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองเห็นว่า ถ้าเราจะเข้าใจสังคมได้ จะต้องเริ่มจากการวิเคราะห์โครงสร้างสังคม (social structure) ก่อน หรืออีกนัยหนึ่ง สำนักนี้จะไม่ใช่วิธีการวิเคราะห์สังคมแบบแยกส่วนเป็นหน่วยย่อย ๆ (social units/elements) กล่าวคือ ในการศึกษาสังคมทุกครั้ง ต้องมองเห็นลักษณะโครงข่ายความสัมพันธ์ของสถาบันต่าง ๆ ในสังคมโดยรวม เพราะฉะนั้น แม้ว่าเราจะศึกษาสถาบันใด ๆ ในสังคม (อาทิ สถาบันครอบครัว สถาบันการสื่อสาร) เราก็ต้องเห็นความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันนั้นกับหน่วยย่อยอื่น ๆ ทางสังคม เช่น ถ้าเราจะวิเคราะห์ปัญหาโสเภณีในสังคมไทย

เราไม่อาจสนใจได้แค่เพียงว่า ปัญหาโสเภณีนั้นเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นมาแต่ระดับปัจเจกบุคคลหรือตัวผู้หญิงเอง หากแต่ต้องเชื่อมโยงไปตั้งแต่เงื่อนไขทางเศรษฐกิจที่เป็นปัญหาบีบบังคับให้ผู้หญิงมาประกอบอาชีพขายบริการทางเพศ เงื่อนไขของสถาบันครอบครัวที่ใช้ค่านิยมความกตัญญูเป็นเหตุผลให้ผู้หญิงมาประกอบอาชีพดังกล่าว เงื่อนไขของสถาบันการศึกษาที่กีดกันผู้หญิงไม่ให้มีสถานภาพเท่าเทียมชาย เงื่อนไขของสถาบันการเมืองที่ไม่ค่อยเปิดโอกาสให้ผู้หญิงเข้าร่วมกำหนดนโยบายสตรีแห่งชาติ เป็นต้น

นอกจากนี้ภายใต้การวิเคราะห์โครงสร้างสังคมดังกล่าว สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองเชื่อว่า ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ซุกซ่อนอยู่ในโครงสร้างนี้ก็คือ เรื่องของ **ชนชั้น (class)** เพราะฉะนั้น ทุกครั้งที่มีการศึกษาสังคม ชนชั้นจะเข้ามาเป็นตัวแปรหลักในการพิจารณาเสมอ เช่น หากเราศึกษากรณีของ **สื่อมวลชน** นักทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองก็จะเริ่มต้นสันนิษฐานว่า ในคำว่า **มวลชน (mass)** นั้น ก็คือพื้นที่ที่ซุกซ่อน"ชนชั้น"เอาไว้เป็นฉกหลัง อาทิ ทฤษฎีสำนักนี้จะสนใจถามว่า ชนชั้นใดบ้างที่มีอำนาจเป็นผู้ส่งสารและผู้รับสารของสื่อมวลชน ชนชั้นใดบ้างที่ปรากฏอยู่ในสารของสื่อวิทยุและโทรทัศน์ ชนชั้นใดบ้างที่มีโอกาสเข้าถึงสื่อหนังสือพิมพ์และภาพยนตร์เป็นกลุ่มแรก

1.2 ต้องศึกษาแบบเป็นกระบวนการ ซึ่งหมายความว่า สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองไม่เคยพิจารณาสังคมว่าเป็นเพียง **ผลผลิต (product)** ชนิดหนึ่ง หากแต่สังคมจะมีลักษณะเป็น **กระบวนการ (process)** ที่เคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่ง เพราะฉะนั้น ถ้าจะศึกษามิติต่าง ๆ ของสังคมก็ต้องมุ่งสนใจไปตั้งแต่ การก่อกำเนิด (genesis) ไปจนถึง การคลี่คลายและเปลี่ยนแปลง (change) ที่อยู่ภายในมิติสังคมเหล่านั้น อาทิ หากเราจะวิเคราะห์กรณีของสื่อวิทยุกระจายเสียงในสังคมไทย ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองก็จะอธิบายว่า สื่อวิทยุของไทยไม่ได้โผล่ขึ้นมาลอย ๆ ในสุญญากาศ แต่มีการก่อกำเนิดและคลี่คลายตัวที่สัมพันธ์กับอำนาจของกลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ ในสังคม ตั้งแต่การเริ่มต้นขึ้นมาในมือของชนชั้นสูงที่เอามาทดลองเป็นเครื่องเล่นก่อน จากนั้นจึงผ่อนถ่ายอำนาจมาอยู่ในมือของรัฐบาลและทหาร และค่อยมาอยู่ใต้ระบบพาณิชย์ของภาคธุรกิจก่อนที่อีกหลายทศวรรษต่อมาจะได้ได้เข้าสู่การพยายามจัดระเบียบให้อำนาจของภาคประชาชนเข้าไปต่อรองและมีส่วนร่วมกับสื่อวิทยุ ดังเช่นกรณีของวิทยุชุมชนที่มีเส้นทางพัฒนาการแบบลุ่ม ๆ ดอน ๆ มาโดยตลอด

1.3 ต้องศึกษามิติความขัดแย้ง ในขณะที่ยี่นักทฤษฎีสายหน้าที่นิยม (functionalism) ซึ่งมีจุดยืนอยู่ฝั่งตรงข้ามกับกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองเชื่อว่า โดยพื้นฐานแล้ว สังคมต่าง ๆ ล้วนมีเสถียรภาพและความสมดุล (stability and equilibrium) ทั้งสิ้น กล่าวคือ ทุกสังคมจะประกอบขึ้นจากหน่วยย่อย ๆ (อาทิ สถาบันการเมือง เศรษฐกิจ การสื่อสาร) ที่ต่างก็ช่วยกันทำหน้าที่รักษาเสถียรภาพและความเข้มแข็งของสังคมเอาไว้ คล้ายกับอวัยวะต่าง ๆ ของคนเราที่จะทำหน้าที่ให้ร่างกายขับเคลื่อนต่อไปได้ แต่สำหรับทฤษฎีสายเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้น กลับเห็นต่างออกไปว่า สังคมไม่ได้เริ่มต้นที่ความกลมกลืน (harmony) หากแต่คุกรุ่นไปด้วย

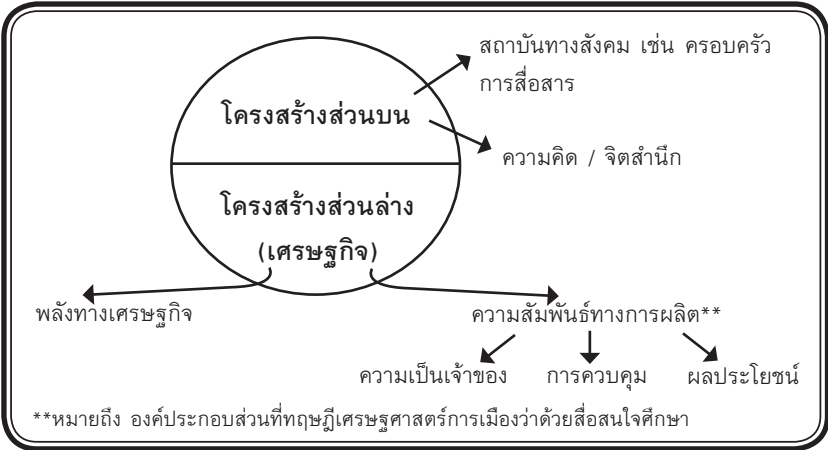
ความขัดแย้ง (conflict) อาทิ ความขัดแย้งระหว่างชนชั้น ระหว่างกลุ่มผลประโยชน์ ระหว่างกลุ่มคนที่ เป็น/ไม่เป็นเจ้าของทรัพยากรการสื่อสาร ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ นักเศรษฐศาสตร์การเมือง จะให้คำอธิบายว่า ต้องเริ่มต้นวิเคราะห์สังคมด้วยการยอมรับเสียก่อนว่า ทุกสังคมต่างมีความขัดแย้งอยู่ภายในจากนั้นจึงพยายามทำความเข้าใจเพื่อหาทางแก้ไขหรือจัดการความขัดแย้งนั้น ในท้ายที่สุด

2. แนวคิดพื้นฐานของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ

เนื่องจากทฤษฎีสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อเป็นการพัฒนาแนวคิดต่อออกมา จากงานของมาร์กซ์ แต่ในขณะเดียวกัน ก็จะมีจุดเน้นไปในบางแง่มุมของทฤษฎีมาร์กซิสม์ ดังนั้น ในที่นี้จะขอสรุปแนวคิดพื้นฐาน (basic concepts) ของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง ดังนี้

2.1 แนวการวิเคราะห์โครงสร้างของสังคม

เนื่องจากสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองใช้งานของมาร์กซ์เป็นพื้นฐานเพราะฉะนั้นวิธี ทำความเข้าใจสังคมจึงอาศัยแนวทางการจำแนกโครงสร้างสังคม (social structure) ออกเป็น สองส่วน คือ โครงสร้างส่วนบน (superstructure) อันหมายถึง มิติเรื่องความคิด จิตสำนึก อุดมการณ์ และสถาบันต่างๆ ในสังคม (เช่น ครอบครัว ศาสนา การเมือง การศึกษา การสื่อสาร) กับ โครงสร้างส่วนล่าง (infrastructure) อันหมายถึง โครงสร้างเศรษฐกิจ ที่ประกอบไปด้วย พลังการผลิต (productive force) (เช่น แรงงาน เทคโนโลยี ปัจจัยการผลิต อาทิ ทุน ที่ดิน) กับ ความสัมพันธ์ทางการผลิต (relations of production) (เช่น ความเป็นเจ้าของ การควบคุม การแบ่งสรรผลประโยชน์) ดังแผนภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 3: การจำแนกโครงสร้างสังคมตามทัศนะของมาร์กซ์และสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง

อย่างไรก็ดี ภายใต้การจำแนกโครงสร้างสังคมออกเป็นสองส่วนดังกล่าว มาร์กซเองก็ไม่ได้ตอบไว้อย่างชัดเจนว่า โครงสร้างส่วนใดจะกำหนดส่วนใด (เช่น จิตสำนึกกำหนดเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ หรือปัจจัยทางเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดโครงสร้างส่วนบน) แต่สำหรับนักทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองแล้ว พวกเขายืนยันว่า โครงสร้างส่วนล่างทางเศรษฐกิจเป็น ตัวแปรต้นที่เข้าไปกำหนดความเป็นไปของโครงสร้างส่วนบนที่เป็นสถาบันสังคมและจิตสำนึกอุดมการณ์ของผู้คน

ในขณะเดียวกัน แม้จะให้ความสำคัญกับโครงสร้างส่วนล่างของสังคม แต่จุดเน้นของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองก็คือ มิติ **ความสัมพันธ์ทางการผลิต** (โดยส่วนที่เป็นมิติพลังทางการผลิตนั้น จะเป็นจุดเน้นของนักวิชาการสำนักโตรอนโต ที่จะกล่าวถึงในบทถัดไป) ตัวอย่างเช่น กลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อจะตั้งคำถามในทำนองที่ว่าใครบ้างที่เป็นเจ้าของหรือเข้ามาควบคุมทรัพยากรคลื่นวิทยุและโทรทัศน์ การแบ่งสรรผลประโยชน์ระหว่างภาครัฐ ภาคธุรกิจ และภาคประชาชนในสื่อมวลชนมีลักษณะอย่างไร หรือเมื่อภาครัฐและระบบตลาดเข้ามากำหนดกระบวนการผลิตของหัตถกรรมท้องถิ่น (เช่น ผ้าทอ งานแกะสลัก) สื่อพื้นบ้านต่าง ๆ เหล่านี้จะเกิดการเปลี่ยนแปลงคุณค่าความหมายไปอย่างไร

2.2 ทศนะแบบเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าจุดเน้นของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองจะสนใจวิเคราะห์**โครงสร้างส่วนล่าง** ของสังคม เพราะฉะนั้น สำนักนี้จึงมักถูกวิจารณ์ว่ามี **ทศนะแบบเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด** (economic determinism / economism) หรือเป็นแนวคิดที่เห็นว่า โครงสร้างเศรษฐกิจเป็นเงื่อนไขที่กำหนดมนุษย์และสังคมในทุกช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์

ทศนะแบบเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด เป็นวิธีคิดที่มีพื้นฐานมาจากทฤษฎีสังคมศาสตร์สายปฏิฐานนิยม (positivism) และด้านหนึ่ง ทศนะแบบนี้ได้รับอิทธิพลมาจากนักสังคมวิทยารุ่นก่อนหน้าที่ชื่อ **อ็อกุสต์ ก็องต์ (Auguste Comte 1798-1875)** แนวคิดสำคัญประการหนึ่งของ ก็องต์ ก็คือ เรื่องของการจัดระเบียบสังคมผ่านสิ่งที่เรียกว่า **กฎ (laws)** ซึ่งเขาเชื่อว่า สรรพสิ่งในธรรมชาติต่างมีกฎของตัวเอง (อาทิกฎแรงโน้มถ่วงของโลก) และถ้าธรรมชาติมีกฎฉันใด สังคมก็มีกฎที่ควบคุมความเป็นระเบียบของตัวเองไม่แตกต่างกัน

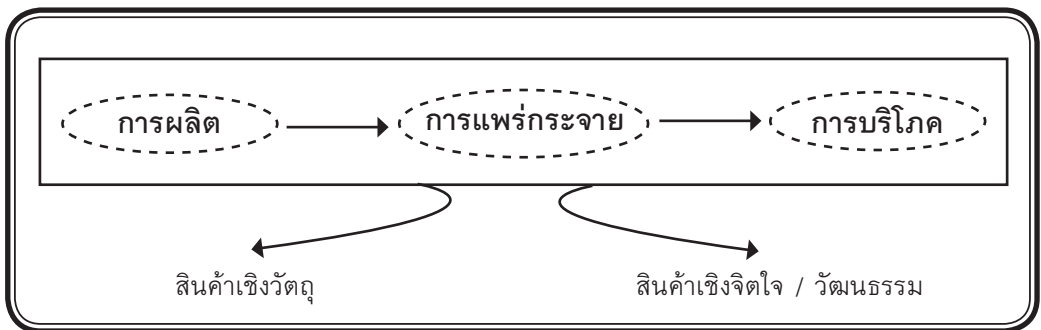
เมื่อแนวคิดเรื่องกฎของก็องต์ไหลเข้าสู่นักทฤษฎีสายมาร์กซิสม์โดยเฉพาะในกลุ่มสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองนักวิชาการกลุ่มนี้ก็อธิบายว่า**กฎเกณฑ์ทางเศรษฐกิจ (economic laws)** จะเป็นตัวกำหนด **ความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ทางสังคมของมนุษย์** กล่าวอีกนัยหนึ่ง วิธีการผลิตทางเศรษฐกิจจะเป็นตัวกำหนดมิติทางอุดมการณ์ การเมือง กฎหมาย และพื้นที่ทางวัฒนธรรมทั้งหมด และถ้ามีความพยายามที่จะปฏิวัติหรือเปลี่ยนแปลงโครงสร้างวิธีการผลิตทางเศรษฐกิจเมื่อใด บรรดากลุ่มชนชั้นนำในสังคมก็จะเข้ามาพิทักษ์รักษาโครงสร้างเศรษฐกิจดังกล่าวนั้นเอาไว้ ตัวอย่างเช่น ในวิธีการผลิตทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยมนั้น ทุกครั้งที่มีการเคลื่อนไหวทาง

สังคมการเมือง หรือเกิดม็อบสมัชชาคนจนต่อต้านนายทุน เราก็จะเห็นบรรดาสื่อมวลชนต่าง ๆ ของรัฐและชนชั้นนำออกมาตอบโต้กับกลุ่มต่อต้านดังกล่าว อาทิ ออกมาพูดผ่านรายการสนทนาข่าว (news talk) ทางโทรทัศน์ หรือเขียนบทความชี้แจงโต้แย้งผ่านหน้าหนังสือพิมพ์

อย่างไรก็ตามต่อมาในภายหลังนักวิชาการในสายมาร์กซิสม์ใหม่ (neo-Marxism) อาทิ อันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci) หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser) จอร์จ ลูคัสส์ (Georg Lukacs) ฯลฯ ได้ตอบโต้วิจารณ์ทัศนะแบบเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดว่า มีลักษณะที่ลดทอนปัจจัยทางสังคมให้เหลือเพียงการกำหนดโดยปัจจัยทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว (economic reductionism) โดยผ่านการเลือกสนใจตีความเฉพาะเนื้อหาบางส่วนในงานของมาร์กซ์ และมองข้ามศักยภาพของโครงสร้างส่วนบนหรือมิติทางอุดมการณ์ของสังคม (โปรดดูรายละเอียดในบทที่ 5-7 ที่จะกล่าวถึงแนวคิดของสายมาร์กซิสม์ใหม่ต่อไป)

2.3 การวิเคราะห์กระบวนการทางเศรษฐกิจ/สังคม

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ทัศนะของกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองจะมองสังคมแบบเป็นกระบวนการ (process) ไม่ใช่เพียงแค่เป็นผลผลิต (product) เพราะฉะนั้นในการวิเคราะห์มิติทางเศรษฐกิจของทฤษฎีกลุ่มนี้ ก็จะต้องดูในลักษณะเป็นกระบวนการด้วยเช่นกัน โดยนักวิชาการสายนี้ได้หยิบยืมคำอธิบายของนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลักมาใช้เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบสามอย่างด้วยกัน ดังแผนภาพที่ 4

ภาพที่ 4: แนวทางการวิเคราะห์กระบวนการทางเศรษฐกิจของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง

ในการวิเคราะห์กระบวนการทางเศรษฐกิจนั้น สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองจะตั้งคำถามต่อความสัมพันธ์ของมิติการผลิต (production) มิติการแพร่กระจาย (distribution) และมิติการบริโภค (consumption) ตั้งแต่ระดับของคนที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ขนาดการผลิตและบริโภค เทคโนโลยีที่เข้ามาเกี่ยวข้อง และที่สำคัญ ความเป็นเจ้าของ การควบคุม และการจัดสรรผลประโยชน์ขององค์ประกอบแต่ละส่วน เช่น ในระบบอุตสาหกรรมหนังสือเล่ม มีใครบ้างเข้าไปเกี่ยวข้องในองค์ประกอบต่าง ๆ (อาทิ นักประพันธ์ บรรณาธิการ เจ้าของธุรกิจ สายส่ง

ยี่ปัว ซาปัว ผู้ซื้อผู้อ่าน) ขนาดการผลิตและแพร่กระจายหนังสือแต่ละเล่มมีปริมาณมากน้อยเพียงไร (อาทิหนังสือบางเล่มอาจผลิตในวงจำกัดหรือวางจำหน่ายผ่านสายส่งไม่กี่เจ้าแต่ถ้าเป็นอุตสาหกรรมหนังสือขนาดใหญ่อย่างแอร์ฟोटเตอร์ จะมีขนาดการผลิตและแพร่กระจายถึงมือผู้บริโภคทั่วโลก) มีเทคโนโลยีและเทคนิคการผลิตอย่างไร (อาทิ คุณภาพของกระดาษ สี การเย็บรูปเล่ม) และความเป็นเจ้าของและการแบ่งสรรผลประโยชน์ในธุรกิจนี้เป็นอย่างไร (อาทิระหว่างนายทุนเจ้าของธุรกิจกับนักประพันธ์มีการแบ่งสรรผลกำไรอย่างไรนายทุนเข้าไปกำหนดเนื้อหาที่ผู้เขียนสร้างจินตนาการไว้หรือไม่ หรือการแบ่งยอดขายระหว่างเจ้าของทุนกับสายส่งยี่ปัวซาปัวจัดสรรกันอย่างไร)

นอกจากนี้ ในแง่ของกระบวนการทางเศรษฐกิจนั้น สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองยังได้จำแนกประเภทของสินค้าที่ถูกผลิตและบริโภคออกเป็นสองประเภทด้วยกัน อันได้แก่

- สินค้าเชิงวัตถุ (material product) ได้แก่ สินค้ารูปธรรมของการอุปโภคบริโภคทั้งหลาย อาทิ สบู่ แชมพู ยาสีฟัน
- สินค้าเชิงจิตใจ/วัฒนธรรม (mental/cultural product) ได้แก่ สินค้าประเภทข่าวสาร ความคิด ความบันเทิง อุดมการณ์ การสื่อสาร

ในแง่ **จุดรวม** ของสินค้าทั้งสองประเภทนั้น ต่างก็เป็นสินค้าที่ต้องมีการซื้อขาย (ไม่ใช่ได้มาฟรีๆ) และระบบการผลิตจะขายให้กับผู้บริโภคที่มี **กำลังซื้อ (purchasing power)** เท่านั้นแต่สำหรับจุดต่างระหว่างสินค้าทั้งสองชนิดนั้นถ้าเป็นสินค้าเชิงจิตใจ/วัฒนธรรมจะเน้นการสร้างผลกระทบในเชิงจิตใจ อารมณ์ และความรู้สึก ต่อผู้บริโภคเป็นสำคัญ (อาทิ การดูหนัง ฟังเพลง เชียร์กีฬา ที่จะขายความรื่นรมย์ตื่นเต้นให้กับผู้บริโภค) ในเวลาเดียวกัน สินค้าชนิดนี้ยังมีคุณลักษณะที่บริโภคซ้ำได้หลายครั้ง (อาทิ ฟังเทปหรือซีดีเพลงได้หลายรอบ) ผลิตและขายได้ซ้ำแล้วซ้ำเล่า (อาทิ ข่าวหนังสือพิมพ์ที่ขายไปแล้ว สามารถนำมาผลิตใหม่เป็นรายการเล่าข่าวยามเช้าหรือนิยายที่รวมเล่มมาจากนิยายสารผู้หญิงไปแล้วคำรบหนึ่งก็สามารถนำมาทำเป็นละครโทรทัศน์หรือภาพยนตร์ให้ชมได้อีกหลายรอบ) และที่สำคัญ สินค้าทางวัฒนธรรมนี้ ไม่ได้มุ่งเน้นแค่การขายอารมณ์ความรู้สึกเท่านั้น หากแต่ยังส่งผลต่อจิตสำนึกและอุดมการณ์ที่ซับซ้อนไปกว่านั้นด้วยเช่น อุตสาหกรรมกีฬาไม่ได้ขายแค่ความบันเทิงเท่านั้นแต่ยังเป็นที่บ่มเพาะอุดมการณ์เรื่องการแข่งขันในระบบทุนนิยมเอาไว้ด้วยในเวลาเดียวกัน

2.4 ทศนะพื้นฐานต่อระบบทุนนิยม

เช่นเดียวกับมาร์กซ์ สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้เสนอว่า **กฎเหล็ก (iron laws)** พื้นฐานของการผลิตทางเศรษฐกิจในระบบทุนนิยม มีด้วยกันอย่างน้อย 4 ประการด้วยกัน ดังนี้

2.4.1 **จะต้องทำกำไรสูงสุดเสมอ** ซึ่งหมายความว่า กระบวนการผลิตทางเศรษฐกิจของระบบทุนนิยมนั้น เมื่อมีการลงทุนทุกครั้ง ต้องคาดหวังถึงผลกำไร และมักเป็นกำไร

ที่สูงสุดเสมอ (maximum profits) เพราะฉะนั้น หากกระบวนการผลิตสื่อก้าวเข้าสู่ระบบทุนนิยมแล้ว เป้าหมายของสื่อชนิดนั้นต้องไม่เป็นอย่างอื่น นอกจากผลกำไรเป็นหลัก ตัวอย่างเช่น วิธีคิดเรื่องการวัดเรตติ้งของสื่อวิทยุและโทรทัศน์ เพื่อให้เจ้าของสินค้าทราบว่า ช่วงเวลาใดมีผู้ฟังผู้ชมมากที่สุด หรือเป็นช่วงเวลา prime time ที่ค่าโฆษณาจะแพงที่สุด หรือกรณีของการจัดตาราง box office ในสื่อภาพยนตร์ ที่จะทำให้นายทุนทราบว่าภาพยนตร์เรื่องใดทำกำไรและเรื่องใดที่ไม่ทำเงิน เพื่อจะได้วางแผนการฉายหรือถอดออกจากโรงภาพยนตร์ได้ในสัปดาห์ถัดไป เป็นต้น

อย่างไรก็ดี ทศนะเรื่องกำไรสูงสุดนี้ ถือเป็นรูปแบบที่ชัดเจนของระบบทุนนิยมในช่วงศตวรรษที่ 19 หรือในยุคที่มาร์กซ์เริ่มตั้งคำถามกับกระบวนการผลิตทางเศรษฐกิจภายใต้ระบบนี้ แต่ทว่า เมื่อก้าวล่วงมาถึงช่วงศตวรรษที่ 20 แม้แต่นายทุนเองก็เริ่มเชื่อว่า การผลิตเพื่อกำไรสูงสุดอาจไม่ใช่เป้าหมายปลายทางเสมอไป เพราะมีธุรกิจสื่อหลายชนิดที่พิสูจน์ให้เห็นว่า แม้จะมีการขยายทุนเพื่อหวังผลกำไรสูงสุดและโดยเร็ว แต่ก็ไม่สามารถดำเนินกิจการต่อไปได้ เพราะหมุนเม็ดเงินไม่ทันกับการลงทุนใหม่ ๆ ออกไป (อาทิ กรณีของธุรกิจแฟรนไชส์หนังสือบางสำนักพิมพ์) ด้วยเหตุนี้ ธุรกิจสื่อจำนวนมากในปัจจุบัน จึงเริ่มมีแนวโน้มจะมุ่งเน้น **ผลกำไรที่พอเหมาะแต่มั่นคง (reasonable and stable profits)** มากกว่าผลกำไรสูงสุดแต่อาจไม่ยั่งยืน

2.4.2 จะต้องแย่งส่วนแบ่งทางการตลาดให้ได้มากที่สุด หากตรรกะของระบบทุนนิยมเชื่อว่า ‘ม้าตัวสุดท้าย’ ต้องถูกคัดออกจากเวทีการแข่งขันแล้ว เพราะฉะนั้น เพื่อไม่ให้กลุ่มผู้ผลิตสินค้าและบริการต้องถูกคัดออกจากระบบ จำเป็นต้องมีการขยายหรือแย่ง **ส่วนแบ่งทางการตลาด (market share)** ให้ได้มากที่สุดและตลอดเวลา และในแง่นี้ การสื่อสารมักจะถูกนำมาเป็นส่วนหนึ่งในกลไกทางการตลาด (marketing mechanism) ของกลุ่มทุน ตัวอย่างเช่น ถ้าสินค้าชนิดใดหรือยี่ห้อใดถูกผลิตขึ้นมาและมีคู่แข่งจำนวนมากในท้องตลาด ก็จะมีการใช้กลยุทธ์การโฆษณาเพื่อดึงดูดและสร้างให้ผู้บริโภคเกิดความจงรักภักดี (loyalty) ในตราสินค้านั้น ๆ

2.4.3 จะต้องมีการขยายตลาดตลอดเวลา เนื่องจากตลาดการผลิตสินค้าและบริการสามารถมี **จุดอิ่มตัว (saturated / oversupply)** เพราะฉะนั้น นายทุนเองจำเป็นต้องมีการขยายตลาดของตนออกไปตลอดเวลา เพื่อความอยู่รอดในทางเศรษฐกิจ ตัวอย่างเช่น กรณีของธุรกิจโทรศัพท์มือถือ ที่ครั้งหนึ่งเคยกำหนดกลุ่มเป้าหมายเอาไว้ที่บรรดานักธุรกิจ แต่เมื่อตลาดของกลุ่มนักธุรกิจถึงจุดอิ่มตัว เจ้าของสินค้าก็เริ่มขยายกลุ่มผู้บริโภคไปสู่วัยรุ่นในมหาวิทยาลัย เด็กนักเรียนตามโรงเรียน หรือแม้แต่ขยายสู่กลุ่มผู้บริโภคลดลงในเวลาต่อมา

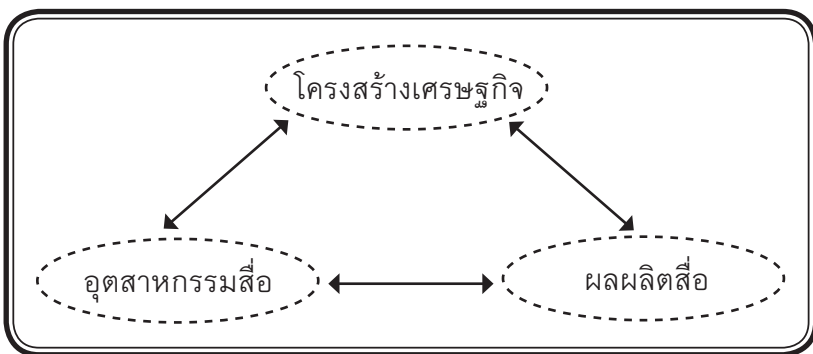
2.4.4 จะต้องมีการขยายทุนอย่างต่อเนื่อง โดยความหมายของ **ทุน (capital)** นั้น แตกต่างจากคำว่า **ความมั่งคั่ง (wealth)** ในแง่ที่ว่า ในขณะที่ความมั่งคั่งเป็นเพียงรูปแบบการสะสมทรัพยากรเพื่อเก็บไว้แบบหยุดอยู่นิ่งๆ แต่หากเป็นทุนแล้วเป้าหมายของการสั่งสมต้องมีการ

ขยายผลเพื่อไปบูตริตอยู่ตลอดเวลา (ดังคำพูดที่ติดปากเสมอว่า ‘ถ้าลงทุนก็ต้องหวังการออกดอก ออกผลเป็นกำไร’) ทั้งนี้ เป้าหมายของการขยายทุนก็รวมถึงกรณีของอุตสาหกรรมสื่อต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน อาทิ การเกิดขึ้นของปรากฏการณ์การรวมทุนข้ามประเภทของสื่อ (เช่น บริษัท Sony ของญี่ปุ่นที่ไปซื้อบริษัทภาพยนตร์ Columbia Pictures ของฮอลลีวูด) หรือการรวมทุนข้ามบริษัทในสื่อประเภทเดียวกัน (เช่น บริษัทโฆษณา Dentsu ของญี่ปุ่น กับบริษัทโฆษณา Young & Rubicam ของอเมริกา ที่รวมตัวกันเป็นบริษัทใหม่ชื่อ DYR) ก็เพื่อประโยชน์ในการขยายทุนและผลกำไรที่เพิ่มขึ้นตามมา

อย่างไรก็ดี ทิศนะพื้นฐานของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองต่อระบบทุนนิยมดังกล่าว เมื่อนำมาประยุกต์ใช้กับกรณีของสังคมไทยในปัจจุบัน มีข้อสังเกตว่า ระบบสังคมสมัยใหม่นั้น ไม่ได้เป็นระบบทุนนิยมแข่งขันโดยเสรีดังเช่นในศตวรรษที่ 19 อีกต่อไปแล้ว หากแต่ได้พัฒนา มาเป็นระบบทุนนิยมจัดตั้ง (organised capitalism) ซึ่งมีลักษณะสำคัญ ๆ เช่น เริ่มมีการผูกขาดธุรกิจต่าง ๆ รวมถึงผูกขาดธุรกิจสื่อ และที่สำคัญ ภาครัฐได้เข้ามาแทรกแซงในระบบ เศรษฐกิจแบบนี้เป็นอย่างสูง ดังตัวอย่างกรณีการควบคุมและแทรกแซงสื่อของรัฐ เมื่อรัฐไทย หรือผู้นำประเทศมีพรรคการเมืองที่มีฐานมาจากกลุ่มธุรกิจขนาดใหญ่หนุนหลังอยู่ (โปรดดู งานวิจัยของ สิริลักษณ์ พัฒนลีลาวศ์ 2546 ซึ่งจะไดยกตัวอย่างต่อไปในหัวข้อที่ 5 ของบทนี้)

3. คำถามหลักในการสื่อสารของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง

เมื่อก้าวถึงสื่อหรือการสื่อสารแล้ว จุดเน้นของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองจะสนใจ การสื่อสารที่ผ่าน **สื่อมวลชน** เป็นหลักนักวิชาการสำนักนี้พิจารณาว่าสื่อมวลชนมีสถานะสองด้าน กล่าวคือ ด้านหนึ่ง สื่อมวลชนเป็น **ปัจจัยการผลิตทางเศรษฐกิจและการเมือง** หรือเป็นรูปแบบ องค์การธุรกิจชนิดหนึ่งที่ต้องทำกำไร กับอีกด้านหนึ่ง สื่อมวลชนยังเป็น **ปัจจัยการผลิตทาง ความคิด** หรือเป็นแหล่งผลิตจิตสำนึกให้กับมวลชน และภายใต้สถานะดังกล่าว สำนักเศรษฐ ศาสตร์การเมืองจะสนใจความสัมพันธ์ในลักษณะสามเส้า ดังนี้

แผนภาพที่ 5: ความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างเศรษฐกิจกับการสื่อสาร

จากแผนภาพที่ 5 ข้างต้น สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้ให้คำอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างเศรษฐกิจกับการสื่อสารไว้ 6 ประเด็นด้วยกัน คือ

3.1 โครงสร้างเศรษฐกิจเป็นตัวแปรต้นในการวิเคราะห์สังคม กล่าวคือ ทุกครั้งที่มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในสถาบันต่าง ๆ ของสังคม (social institutions) นักทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองเชื่อว่า เหตุปัจจัยเบื้องต้นมาจากการกำหนดของสถาบันเศรษฐกิจ เช่น กรณีของราคาน้ำมันที่ถูกกำหนดโดยต่างชาตินั้น ทุกครั้งที่มีการขึ้นราคาและน้ำมันแพง จะกลายเป็นเงื่อนไขไปกำหนดความเป็นไปของสถาบันอื่น ๆ ทั้งหมด หรือในช่วงที่เศรษฐกิจฟองสบู่ของไทยแตกตัวออกในปี 2540 กระบวนการผลิตละครโทรทัศน์ได้ปรับตัวขนานใหญ่อาทิละครประเภทที่เดินทางไปถ่ายทำต่างประเทศเริ่มหายไปจากหน้าจอ แต่เนื้อหาละครแนวสอ้านักกรักบ้านเกิดหรือย้อนกลับสู่ภูมิปัญญาท้องถิ่นในชนบทกลับเพิ่มมากขึ้น

3.2 สื่อมีฐานะเป็นอุตสาหกรรมชนิดหนึ่ง (media as industry) ในขณะที่เศรษฐกิจเป็นตัวแปรกำหนดสถาบันอื่น แม้แต่กรณีของสื่อต่าง ๆ ก็เช่นกัน จะมีลักษณะที่ถูกเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด (economic determinism of media) ซึ่งผลที่ตามมาคือ กลไกทางเศรษฐกิจก็จะเข้าไปกำกับ **ความเป็นสถาบันของสื่อ เนื้อหาและผลผลิตของสื่อ และ วิธีการทำงานของสื่อ** ตัวอย่างเช่น ในกรณีของรายการทำอาหารทางโทรทัศน์สินค้าผู้อุปถัมภ์รายการจะมีบทบาทในการกำหนดเนื้อหาและความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ต่าง ๆ ในรายการ (อาทิ หากสปอนเซอร์เป็นสินค้าประเภทน้ำปลาหรือน้ำมันหอย ผู้ชมก็จะไม่มีโอกาสได้เห็นเซฟสาธิตการทำอาหารประเภทขนมหวาน เนื่องจากไม่สอดคล้องกับคุณลักษณะของผลิตภัณฑ์สินค้าดังกล่าว) หรือในตรรกะของการทำข่าวก็เช่นเดียวกัน ที่มักเน้นคุณค่าความรวดเร็วและความสดใหม่ (immediacy and recency) ก็เนื่องมาจากคุณลักษณะที่สำคัญของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่เน้นการแข่งขันกันอย่างสูง หรือในกรณีของการจัดองค์กรการทำงานสื่อมวลชนทุกประเภทที่จะเน้นลักษณะการแบ่งงานกันทำ (division of labour) ก็เนื่องมาแต่ว่าเหตุผลของระบบทุนนิยมที่เชื่อมั่นว่า โครงสร้างองค์กรดังกล่าวจะก่อให้เกิดประสิทธิภาพ (efficiency) สูงสุดในการทำงาน

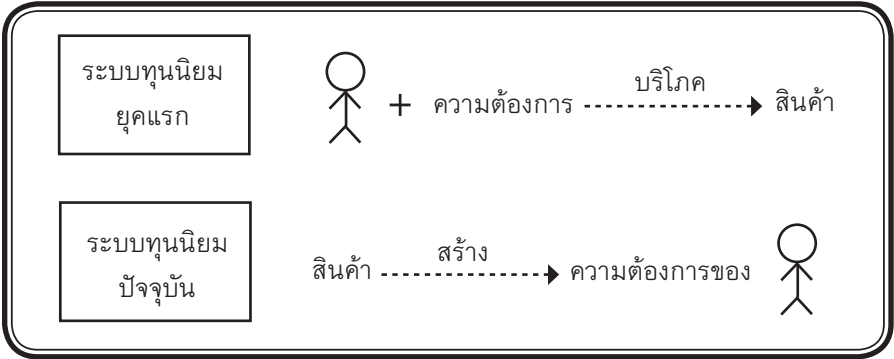
3.3 สื่อถือเป็นระบบธุรกิจชนิดหนึ่ง ในขณะที่นักทฤษฎีสายหน้าที่นิยม (functionalism) อย่าง ฮาโรลด์ ลาสเวลล์ (Harold Lasswell) หรือ ชาร์ลส์ ไรท์ (Charles Wright) เห็นว่า สื่อมวลชนทำหน้าที่ต่างๆ มากมายให้กับสังคม อาทิ หน้าที่ให้ข่าวสาร ความรู้ ความบันเทิง ฯลฯ แต่ทว่า นักทฤษฎีมาร์กซิสม์สายเศรษฐศาสตร์การเมืองกลับวิจารณ์ว่า ทัศนะแบบนี้มีลักษณะเพ้อฝันและมองโลกแง่ดีเกินไป เพราะแท้จริงแล้ว **สื่อมวลชนเป็นเพียงระบบธุรกิจชนิดหนึ่งเท่านั้น** และการที่เป็นระบบธุรกิจทำให้สื่อมวลชนมีคุณลักษณะสำคัญดังนี้

- **การกำหนดเป้าหมายสูงสุดไว้ที่กำไร (profit-oriented)** เช่น ถ้ามีการเปิดหวนิตยสารสตรีชั้นนำสักฉบับหนึ่ง เป้าหมายของผู้ผลิตก็คือยอดขายและรายรับจากการขายหน้าโฆษณาเท่านั้น

- **มีการแข่งขันสูง (competition)** อันหมายความว่า ถ้าธุรกิจได้เริ่มต้นสายพานการผลิตขึ้นแล้ว นอกจากจะไม่สามารถหยุดลงง่าย ๆ แล้ว ยังต้องแข่งขันกับคู่แข่งอื่น ๆ ที่อยู่ในตลาดเดียวกันด้วย ดังกรณีของค่ายเพลงใหญ่อย่าง Grammy และ RS ที่มีการแตกตัวเป็นบริษัทเล็กย่อย ๆ ก็เพื่อการแข่งขันกับอีกค่ายเพลงได้อย่างมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น
- **มีความเป็นอิสระน้อยลง** เนื่องจากวิธีคิดที่ว่า ยิ่งสื่อมีสถานะเป็นอุตสาหกรรมมากเท่าใด อีสรภาพและความรับผิดชอบต่อสังคมก็จะยิ่งลดลง อาทิ การเกิดขึ้นของวัฒนธรรม ‘คิ่วเพลง’ ในสื่อวิทยุยุคหนึ่ง ที่กำหนดให้นักจัดรายการต้องเปิดเฉพาะเพลงโปรโมทของบางค่ายเท่านั้น หรือในกรณีของรายการ sit-com ทางโทรทัศน์ปัจจุบัน ที่เนื้อหาถูกบังคับให้มีฉากร้านขายอยู่ทุกรายการ เพราะเป็นช่องทางขายสินค้าได้ง่ายที่สุด
- **เกิดการรวมศูนย์ของตลาดทุน** ซึ่งจะนำไปสู่การผูกขาด (monopoly) โดยเจ้าของธุรกิจเพียงไม่กี่ราย อาทิ กรณีของเครือข่ายภาพยนตร์ที่มีอยู่ไม่กี่เครือข่าย หรือกรณีเคเบิลทีวีของไทยซึ่งผูกขาดรวมศูนย์อยู่เพียงเจ้าเดียว
- **ต้องลดความเสี่ยงให้ได้มากที่สุด** เนื่องจากสื่อมีสถานะเป็นระบบธุรกิจ จึงต้องหาหลักประกันที่จะจัดการความเสี่ยงให้ได้มากที่สุด แม้ว่าจะต้องลดคุณค่าทางศิลปะลงบ้างก็ตาม อาทิ ในการคัดเลือกตัวดารานักแสดงที่บางครั้งนายทุนจะสนใจดาราคือเป็น ‘แม่เหล็กดึงดูด’ มากกว่าความเหมาะสมกับบุคลิกของตัวละครในเรื่อง
- **ผู้รับสารรายย่อยมักหมดโอกาสซื้อ** ทั้งนี้เพราะธุรกิจสื่อจะขายสินค้าให้กับผู้บริโภคที่มีอำนาจในการซื้อ (purchasing power) เท่านั้น ตัวอย่างเช่น การที่รายการเด็กที่มีคุณภาพมีปริมาณน้อย ก็เนื่องมาจากเจ้าของสินค้าไม่ค่อยลงทุนให้กับเด็ก เพราะเป็นกลุ่มที่ด้อยอำนาจในการซื้อ ยกเว้นแต่กรณีสินค้าประเภทที่ขายให้กับพ่อแม่ผู้ปกครองเท่านั้น

3.4 เกณฑ์การวิเคราะห์สื่อ จากจุดเน้นของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองต่อมิติความสัมพันธ์ทางการผลิต (relations of production) เกณฑ์การวิเคราะห์สื่อที่สำคัญนี้สนใจก็คือ ประเด็น **ความเป็นเจ้าของ (ownership)** และ **อำนาจในการควบคุมสื่อ (power of control)** เพราะฉะนั้น ปัญหาวิจัยของนักวิชาการสายนี้จะตั้งคำถามว่า มีใครบ้างที่เป็นเจ้าของสื่อ คนกลุ่มไหนที่มีอำนาจในการควบคุมสื่อ และพวกเขาควบคุมกำกับสื่อต่าง ๆ เหล่านั้นอย่างไร ตัวอย่างเช่น งานของ James Curran (1986) ที่วิเคราะห์โฆษณาในฐานะ ‘ผู้อุปถัมภ์แฝงเร้น’ (concealed subsidy) ต่อระบบสื่อสารมวลชนของอังกฤษและพบว่ายิ่งสื่อมวลชนพึ่งพิงโฆษณามากเท่าไร สื่อเองก็จะยิ่งพยายามเข้าไปถึงมวลชนที่เป็น ‘กลุ่มเป้าหมายของเจ้าของสินค้า’ มากขึ้นเท่านั้น และในเวลาเดียวกัน เนื้อหาของสื่อก็จะยิ่งถูกบีบให้เป็นแนวทางอนุรักษนิยมมากขึ้น เพื่อเป็นหลักประกันความอยู่รอดทางเศรษฐกิจของสื่อ

3.5 ทัศนะต่อผู้รับสาร จุดยืนของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง มีแนวโน้มจะเชื่อว่าผู้รับสารมีลักษณะ**ตั้งรับ (passive)** ต่อสื่อ หรืออีกนัยหนึ่ง ผู้รับสารของสื่อมวลชนล้วนแล้วแต่เป็นผู้บริโภคของเจ้าของสินค้าต่าง ๆ เท่านั้น ทั้งนี้ นักวิชาการสำนักนี้อธิบายพัฒนาการการสร้างผู้รับสาร (media audiences) ให้กลายเป็นผู้บริโภคสินค้า (product consumers) ว่าแบ่งออกเป็นสองยุค ดังแผนภาพที่ 6

แผนภาพที่ 6 แสดงกระบวนการแปลงผู้รับสารให้กลายเป็นผู้บริโภคสินค้า

จากแผนภาพที่ 6 อธิบายได้ว่า ในยุคแรกของระบบทุนนิยมนั้น เนื่องจากปริมาณของสินค้าในตลาดยังมีไม่มาก เพราะฉะนั้น กระบวนการบริโภคหรือจ่ายเลือกซื้อสินค้า จึงต้องเริ่มต้นตรงที่คนมี **ความต้องการ (need)** หรืออุปสงค์ (demand) ต่อสินค้านั้น ๆ ก่อน เช่น ผู้บริโภคมีความต้องการใช้แชมพูก่อน จึงออกไปซื้อสินค้าแชมพูมาใช้สระผม เป็นต้น แต่มาในยุคปัจจุบัน นักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้ตั้งข้อสังเกตว่า เนื่องจากปริมาณสินค้าในท้องตลาดมีจำนวนมากและมีหลากหลายตราผลิตภัณฑ์ ดังนั้น สินค้าต่างๆ จึงหาทางสร้าง **ความต้องการ** ของคนก่อน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ มีสินค้าเกิดขึ้นก่อน แล้วความต้องการหรืออุปสงค์ต่อสินค้านั้นจึงจะถูกสร้างตามมา และเครื่องมือการสื่อสารที่สำคัญในการสร้างความต้องการต่อสินค้านี้ก็คือ **การโฆษณา (advertising)**

สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อมีจุดยืนต่อโฆษณาว่า เมื่อสินค้าไม่สามารถ ‘ขายตัวมันเอง’ ได้อีกต่อไป หรือเมื่อมนุษย์ไม่ได้เกิด **ความต้องการจริง (real needs)** ต่อสินค้าใดๆ มาก่อน กลยุทธ์ที่โฆษณาเลือกมาสื่อสารก็คือการสร้าง **ความต้องการเทียม (pseudo-needs)** ขึ้นมาทดแทน กล่าวคือภาพที่ผู้รับสารเห็นผ่านโฆษณาจะมีลักษณะเป็นเพียง **ภาพลักษณ์ (the image)** หรือ **เหตุการณ์เทียม (pseudo-events)** (Boorstin 1962) ซึ่งไม่ใช่ความจริงที่เกิดขึ้นในชีวิต แต่เป็นเพียงจินตนาการปลอม ๆ ที่ผ่านการรังสรรค์ขึ้น (dramatised) โดยนักโฆษณาจนใกล้เคียงความเป็นจริง เพียงเพื่อเป้าหมายในการกระตุ้นให้ผู้บริโภคเกิดความต้องการต่อตัวสินค้านั้น เช่น ผู้บริโภคอาจไม่ได้มีความรู้สึกอยากจิบกาแฟผสมครีมเทียม แต่โฆษณา

ก็สามารถสร้างเหตุการณ์เทียมประเภท 'คู่รักคู่ส' ที่ทำให้ผู้รับสารเห็นว่า ถ้าได้จีบกาแพสักถ้วยแล้ว จะช่วยเติมเต็มความรักให้กับชีวิตหนุ่มสาวได้

ตัวอย่างนักวิชาการสำคัญในสายเศรษฐศาสตร์การเมืองที่สนใจศึกษาวิเคราะห์โฆษณา ได้แก่ Sut Jhally (1990) ที่ขยายแนวคิดของมาร์กซ์เรื่อง 'ลัทธิคลั่งไคล้บูชาสินค้า' (commodity fetishism) Jhally อธิบายว่า ในสังคมเศรษฐกิจทุนนิยม ผู้คนจะบูชาสินค้าราวกับเป็นลัทธิพิธีชนิดหนึ่งทั้งนี้ในขณะที่สังคมยุคก่อนทุนนิยมนั้นผู้คนจะยึดถือความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนเป็นตัวตั้ง แต่เมื่อก้าวเข้าสู่ยุคทุนนิยมสมัยใหม่ สายสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างมนุษย์กับมนุษย์จะถูกแทนที่ด้วยวัตถุ และที่สำคัญ โฆษณาก็คือกลยุทธ์การสื่อสารที่ทำให้วัตถุกลายเป็น 'คำตอบสุดท้าย' ในสายสัมพันธ์ของมนุษย์ เช่น ถ้าลมหายใจหรือกลิ่นปากเป็นอุปสรรคต่อสายสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนโฆษณาก็จะให้ 'คำตอบ' ว่าวัตถุอย่างหมากฝรั่งเท่านั้นที่จะทำให้ลมปากสดชื่นขึ้น และเสริมเสน่ห์ดึงดูดยึดโยงให้สายสัมพันธ์ของผู้คนหมุนกลับคืนมา

3.6 ทัศนะต่อเนื้อหา/สารของสื่อมวลชน หากเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดการสื่อสารมวลชนแล้ว เนื้อหา/สาร/วัฒนธรรมที่สื่อมวลชนผลิตขึ้นนั้น จะถูกทำให้กลายเป็น **สินค้าชนิดหนึ่ง (commodification of culture)** ตัวอย่างเช่น ในสมัยก่อน คำขอ หมอลำ ไปลงหนังตะลุง โนราลำตัด หรือลิเก ต่างก็ล้วนเป็นสื่อการแสดงพื้นบ้านที่เล่นจกัดวงอยู่แต่ในพื้นที่หรือเฉพาะที่เฉพาะแห่งในแต่ละชุมชน ซึ่งเป้าหมายของการผลิตก็เพื่อความบันเทิงท้องถิ่น และเป็นการสร้างอัตลักษณ์ร่วมของคนในชุมชน แต่เมื่อเริ่มมีการนำศิลปินเหล่านี้มาเซ็นสัญญาสังกัดค่ายและนำผลงานมาเผยแพร่ลงเทป ซีดี หรือวีซีดี สารที่ถูกผลิตขึ้นก็กลายเป็น **สินค้า (commodity)** ชนิดหนึ่ง ที่ขายสู่ตลาดมวลชนเพื่อหวังผลกำไรเป็นหลัก

นอกจากการเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมแล้วในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมนั้นเนื้อหา/สารที่สื่อมวลชนผลิตออกมายังมีเอกลักษณ์พิเศษอีกสองประการคือ **ประการแรก** เนื้อหา/สารเหล่านี้ เมื่อผลิตขึ้นมาแล้ว จะถูกนำมาขายซ้ำ ๆ ได้หลายครั้ง เช่น จากเนื้อหาครั้งแรกที่เป็นนวนิยายสามารถนำมาผลิตขายซ้ำได้เป็นภาพยนตร์ และจากภาพยนตร์มาเป็นพ็อคเก็ตบุค เบื้องหลังการผลิต เป็นบทวิจารณ์ภาพยนตร์ เป็นคอลัมน์ซุบซิบดารา เป็นวีซีดีและเลเซอร์ดิสก์ เป็นซีดีเพลงประกอบภาพยนตร์ ต่อเนื่องไปได้ไม่สิ้นสุด และ **ประการที่สอง** สารที่สื่อมวลชนผลิตยังมีลักษณะเฉพาะที่บางชนิดสามารถ **ขายล่วงหน้า (pre-selling)** ให้กับผู้บริโภคก่อนแล้วจึงค่อยไปซื้อหามาเสพในภายหลัง เช่น กรณีของมิวสิควิดีโอ หรือการโปรโมทเพลงตามคลื่นวิทยุ ซึ่งก็คือการขายสินค้าเพลงล่วงหน้าให้ผู้ฟังชื่นชอบก่อน แล้วจึงค่อยไปซื้อเทปหรือซีดีมาฟังอีกในภายหลัง

4. แนะนำกลุ่มนักวิชาการในสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ

สำหรับนักวิชาการในสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง สามารถจำแนกได้เป็นสองกลุ่มใหญ่ ๆ กลุ่มแรกเป็น **สายเศรษฐศาสตร์การเมืองดั้งเดิม (classical political economy)** หรือกลุ่มที่เริ่มบุกเบิกวิธีการเข้าสู่ปัญหาของสำนัก ซึ่งงานที่โดดเด่นในแนวนี้อาจจะเป็นของกลุ่มมาร์กซิสต์ในสายรัสเซีย โดยเฉพาะงานเขียนของวลาดีเมียร์ เลนิน (Vladimir Lenin) ส่วนกลุ่มที่สองเป็น **สายเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นใหม่ (modern political economy)** เป็นสายที่พัฒนาแนวคิดของสายเศรษฐศาสตร์การเมืองมาวิเคราะห์กรณีของการสื่อสารมากขึ้น ทั้งนี้ สามารถสรุปกลุ่มตัวอย่างนักวิชาการทั้งสองสายได้ดังนี้

4.1 สายเศรษฐศาสตร์การเมืองดั้งเดิม (classical political economy)

- วลาดีเมียร์ เลนิน (Vladimir Lenin)

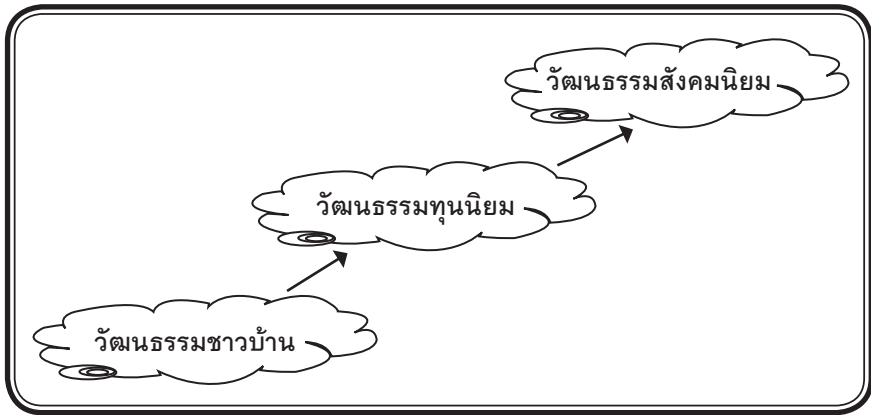
4.2 สายเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นใหม่ (modern political economy)

- เฮอเบิร์ต ไอ ชิลเลอร์ (Herbert I. Schiller)
- นิโคลาส การ์นแฮม (Nicholas Garnham)
- เกรแฮม เมอร์ด็อก และปีเตอร์ โกลด์มิง (Graham Murdock and Peter Golding)
- ดัลลัส สไมธ์ (Dallas Smythe)

4.1 สายเศรษฐศาสตร์การเมืองดั้งเดิม

นักทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นบุกเบิกนี้ เป็นผู้ที่วางรากฐานวิธีการวิเคราะห์แบบเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด (economic determinism) โดยนักวิชาการคนสำคัญ ได้แก่ **วลาดีเมียร์ เลนิน (Vladimir Lenin 1870-1924)** ผู้เป็นทั้งนักปฏิวัติและผู้นำพรรคคอมมิวนิสต์ชาวรัสเซีย แนวคิดสำคัญของเลนิน สรุปได้ดังนี้

● **ทัศนะการมองสังคมแบบเป็นขั้นบันได** ก่อนหน้าที่ทฤษฎีสายมาร์กซิสต์จะเกิดขึ้นนั้น ทฤษฎีสังคมศาสตร์ที่เรืองอำนาจในการอธิบายในยุคแรก ๆ นั้นก็คือ **ทฤษฎีวิวัฒนาการนิยม (evolutionism)** หรือที่แต่เดิมเรียกว่า **ทฤษฎี social Darwinism** เนื่องจากเป็นทฤษฎีได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของ ชาร์ลส์ ดาร์วิน (Charles Darwin) เรื่องวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิต กล่าวคือ ทฤษฎีวิวัฒนาการนิยมเชื่อว่า ถ้าสิ่งมีชีวิตมีวิวัฒนาการจากสัตว์ชั้นต่ำขึ้นมาเป็นสัตว์ชั้นสูง ก่อนจะขึ้นบันไดขั้นสุดท้ายเป็นมนุษย์ อารยธรรมของสังคมก็จะมีลักษณะไม่แตกต่างกัน ที่จะมีการวิวัฒนาการไปในลักษณะแบบเป็นขั้นบันได ทั้งนี้ ตามทัศนะของเลนินแล้ว วัฒนธรรมต่าง ๆ ในสังคมมนุษย์ก็จะมีวิวัฒนาการได้ขึ้นบันไดจากวัฒนธรรมชาวบ้านไปสู่วัฒนธรรมทุนนิยมและวัฒนธรรมสังคมนิยมในท้ายที่สุด ดังแสดงไว้ในแผนภาพที่ 7

ภาพที่ 7: การมองวัฒนธรรมในสังคมแบบเป็นขั้นบันไดตามทัศนะของเลนิน

ตามทัศนะของเลนินนั้น **วัฒนธรรมชาวบ้าน (folk culture)** จะเป็นวัฒนธรรมรากฐานที่สุดที่ยังไม่ผ่านการวิวัฒน์ขึ้นไปวัฒนธรรมแบบนี้มีแนวโน้มจะมลายและเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ แต่ถ้าวัฒนธรรมชาวบ้านก้าวขึ้นสู่ความเป็น **วัฒนธรรมทุนนิยม (capitalist culture)** จะมีลักษณะที่เป็นวิทยาศาสตร์และปลดปล่อยมนุษย์ออกจากความมกมายของไสยศาสตร์ แต่ทว่าขีดจำกัดของสังคมยุคทุนนิยมก็คือ แม้จะมีแนวโน้มที่ทันสมัยขึ้น แต่ในแง่มิติความสัมพันธ์ทางการผลิตในเชิงเศรษฐกิจ (อาทิ เรื่องการจัดสรรผลประโยชน์ระหว่างชนชั้น) ยังมีลักษณะที่ไม่เสมอภาค (inequality) อย่างไรก็ดี เลนินเชื่อว่า วัฒนธรรมทุนนิยมเป็นแค่เส้นทางผ่านของวิวัฒนาการสังคมที่จะก้าวไปสู่ขั้นสุดท้ายของ **วัฒนธรรมแบบสังคมนิยม (socialist culture)** ซึ่งไม่เพียงแต่จะมีความเป็นวิทยาศาสตร์ แต่ในเวลาเดียวกันก็ยังมีเสมอภาคทางสังคมมากขึ้นด้วยและด้วยทัศนะดังกล่าวนี้ นักวิชาการรุ่นหลังจึงมีการวิพากษ์วิจารณ์จุดยืนของเลนินต่อการสื่อสารว่า ขณะที่เลนินเล็งเห็นความไม่เสมอภาคและการกดขี่ผ่านสื่อมวลชนสมัยใหม่ แต่ลึกไปกว่านั้น เขาเองก็ยังมีแนวโน้มจะไม่เชื่อมั่นในพลังของสื่อพื้นบ้านที่จะปลดปล่อยมนุษย์ได้อย่างแท้จริง

● **แนวคิดจักรวรรดินิยม (imperialism)** สำหรับในกรณีของสังคมทุนนิยมนั้น เลนินได้วิจารณ์ว่า กลไกขั้นสูงสุดที่ระบบทุนนิยมใช้ชุดรีดก็คือ **ระบบจักรวรรดินิยม (imperialism)** ทั้งนี้ เลนินอธิบายว่า จุดยืนของระบบทุนนิยมนั้นพยายามที่จะผนวกตัวเข้าเป็นส่วนหนึ่งของ **ระบบโลก (global system)** และกดขี่ชุดรีดกลุ่มอาณานิคมต่างๆ ด้วยการเข้าไปยึดทรัพยากรและโอกาสของการลงทุนทุกชนิด เพราะฉะนั้น สิ่งที่ระบบจักรวรรดิทุนนิยมจะมอบให้กับชาติอาณานิคมทั้งหลายก็มีเพียงมาตรฐานการครองชีพที่สูงขึ้นเล็กน้อยแต่ในทางกลับกันก็จะชุดรีดมูลค่าส่วนเกินจากประเทศเหล่านั้นเกือบทั้งหมด (คงจะเห็นตัวอย่างกรณีของทุนข้ามชาติที่พยายามเข้าไปยึดกิจการธุรกิจท้องถิ่นของประเทศโลกที่สาม โดยอาจมอบเพียงผลกำไรเล็กๆ

น้อย ๆ บางส่วนให้กับคนในประเทศ แต่ทรัพยากรและมูลค่าส่วนเกินเกือบทั้งหมด จะถูกดึงกลับสู่ประเทศแม่เป็นหลัก) ด้วยเหตุนี้เลนินจึงย้ำว่าระบบทุนนิยมจะไม่มีทางโค่นล้มได้เลย หากไม่มีการปฏิวัติในระดับโลก (global revolution) เป็นรากฐาน แนวคิดจักรวรรดินิยมของเลนินนี้ ต่อมาได้กลายเป็นพื้นฐานสำคัญของนักทฤษฎีสายจักรวรรดินิยมสื่อ (media imperialism) ดังตัวอย่างงานของเฮอเบิร์ต ไอ ชิลเลอร์ (Herbert I. Schiller) ซึ่งจะได้กล่าวถึงในหัวข้อถัดไป

4.2 สายเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นใหม่

นักวิชาการสายเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นใหม่ได้ผลิตผลงานออกมาตั้งแต่ราวทศวรรษที่ 1960 โดยได้รับอิทธิพลมาจากทัศนะเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดของนักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นก่อนหน้า แต่ประเด็นที่กลุ่มนี้เน้นวิเคราะห์วิพากษ์เป็นอย่างมากก็คือ กรณีของสื่อและการสื่อสารในระบบทุนนิยม นักวิชาการที่เด่น ๆ ในสายนี้ ได้แก่

4.2.1 เฮอเบิร์ต ไอ ชิลเลอร์ (Herbert I. Schiller)

ภูมิหลังของ เฮอเบิร์ต ไอ ชิลเลอร์ (Herbert I. Schiller 1919-2000) เป็นอดีตศาสตราจารย์ด้านการสื่อสารจากมหาวิทยาลัยแคลิฟอร์เนีย ซานดิเอโก (University of California, San Diego) ซึ่งตามประวัติการทำงานนั้น เขาเริ่มงานสอนที่ New York Pratt Institute of Art ในทศวรรษที่ 1950 โดยสอนวิชาเศรษฐศาสตร์ให้แก่นักศึกษาด้านศิลปะ ในช่วงแรก ๆ ของการทำงานนั้น ชื่อเสียงของเขาค่อนข้างเจียม จนกระทั่งเมื่อเขาย้ายไปสอนที่มหาวิทยาลัยแคลิฟอร์เนีย ซานดิเอโก ในปี 1969 เขาได้วางหลักสูตรวิชาการสื่อสารในเชิงเศรษฐศาสตร์การเมือง ท่ามกลางบริบทของการปะทะต่อสู้กันอย่างเข้มข้นในสงครามเย็นระหว่างค่ายเสรีนิยมและค่ายสังคมนิยมในช่วงทศวรรษที่ 1950-1970 หลักสูตรดังกล่าวได้ให้ความสำคัญกับการวิจารณ์ระบบการสื่อสารและเศรษฐกิจการเมืองของสหรัฐอเมริกาว่าเป็นระบบจักรวรรดินิยมใหม่ (neo-imperialism) ที่ต้องการครอบงำทั้งโลกผ่านอุดมการณ์แบบเสรีนิยม และผูกขาดโดยทุนข้ามชาติของอเมริกา และในเวลาต่อมา ภาควิชาที่ชิลเลอร์ทำงานอยู่ก็ได้กลายเป็นภาควิชาที่มีหลักสูตรด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองที่ดียอดเยี่ยมที่สุดแห่งหนึ่งของโลก ผลงานที่สำคัญของชิลเลอร์ได้แก่ Mass Communication and American Empire (1969), Communication and Cultural Domination (1976), Culture, Inc. (1989) และผลงานเล่มสุดท้ายของเขาก็คือ Information Inequality ที่แต่งขึ้นในปี 1996 หรือ 4 ปีก่อนที่เขาจะเสียชีวิตลง (โปรดดู 'คำนำ' ของ อูบลรัตน์ ศิริยุตศักดิ์ ใน เฮอเบิร์ต ไอ ชิลเลอร์ 2544 และ Maxwell 2003)

เอกลักษณ์เด่นของชิลเลอร์คือ การประยุกต์แนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองเข้ากับ **ทฤษฎีระบบโลก (world system theory)** ของอิมมานูเอลวอลล์เตอร์สไตน์ (Immanuel Wallerstein) ซึ่งเป็นทฤษฎีที่จำแนกระบบโลกออกเป็นข้อสำคัญสองข้อ คือ **ศูนย์กลาง (centre)** กับ

ชายขอบ (periphery) ทั้งนี้ซิลเลอร์ย้ำว่าในระหว่างสองชั่วของระบบโลกนี้ จะมีความพยายามของประเทศศูนย์กลาง (อาทิอเมริกา ยุโรปตะวันตก) ที่จะเข้าไปครอบงำกลุ่มประเทศชายขอบ (อันได้แก่ ประเทศโลกที่สามทั้งหลาย) โดยผ่านกลไกของ **บริษัทข้ามชาติ (transnational corporations / TNCs)** ด้วยจุดยืนดังกล่าว จึงมีการจัดให้แนวคิดของซิลเลอร์สังกัดอยู่ในกลุ่มของ **จักรวรรดินิยมสื่อและวัฒนธรรม (media and cultural imperialism)** แนวคิดสำคัญของซิลเลอร์สรุปได้ดังนี้

- **ความสัมพันธ์ระหว่างระบบสื่อมวลชนอเมริกันกับโครงสร้างเศรษฐกิจสังคมอเมริกัน** ซิลเลอร์ได้ลงมือวิเคราะห์ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบทั้งสองนี้ และได้ข้อค้นพบว่า อุตสาหกรรมสื่อมวลชนของอเมริกาเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างการผลิตใน **ระบบทุนนิยมอเมริกัน (American capitalism)** กล่าวคือสื่อมวลชนเกือบทุกแขนงของอเมริกา จะมีพันธมิตรระหว่างกองทัพสหรัฐกับกลุ่มนักธุรกิจเป็นผู้ควบคุมอยู่เบื้องหลัง เพราะฉะนั้น การที่สื่อมวลชนของอเมริกาแพร่กระจายไปทั่วโลก สื่อเหล่านี้จึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบจักรวรรดิให้กับกลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ เหล่านี้ เช่น กรณีของภาพยนตร์แนวสงครามหรือแนวแฟนตาซีหลายเรื่องของฮอลลีวูดที่มักมีสถาบันการเมืองของอเมริกาให้การสนับสนุนและเป็นเครื่องมือสร้างความชอบธรรมให้กับกองทัพจักรวรรดิของสหรัฐอเมริกา อาทิ Pearl Harbour, The Independence Day, War of the World, Superman ฯลฯ

- **จักรวรรดินิยมสื่อ** หากย้อนกลับไปก่อนหน้ายุคศตวรรษที่ 19 **ระบบจักรวรรดินิยมเดิม (old imperialism)** เป็นรูปแบบที่ประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตกได้ส่งกองทัพและเรือปืนเข้าไปยึดพื้นที่รัฐชาติของประเทศอื่น (อาทิ ประเทศในละตินอเมริกา เอเชีย แอฟริกา) โดยมุ่งหวังว่า การยึดอำนาจทางการเมืองของรัฐได้ จะทำให้ตะวันตกเป็นเจ้าอาณานิคมในเชิงเศรษฐกิจและวัฒนธรรมเหนือประเทศบริวารได้ในที่สุด แต่เมื่อมาถึงกลางศตวรรษที่ 20 ชาติอาณานิคมทั้งหลายเริ่มปลดแอกตนเองประกอบกับเป็นช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองที่ยุโรปตะวันตกเริ่มเสื่อมอำนาจลง ตรงกันข้ามกับอีกฝั่งทวีปคือ อเมริกา ที่เริ่มส่งสมความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจการเมืองขึ้นมาหลังสงครามอเมริกาจึงมีความพยายามที่จะสร้าง **ระบบจักรวรรดินิยมใหม่ (neo-imperialism)** โดยเปลี่ยนกลยุทธ์จากการยึดอำนาจเหนือพื้นที่ทางภูมิศาสตร์มาเน้นการยึดอำนาจเหนือพื้นที่ทางวัฒนธรรม หรือที่รู้จักกันดีในชื่อของ **จักรวรรดินิยมทางวัฒนธรรม (cultural imperialism)** หรือ **การครอบงำทางวัฒนธรรม (cultural domination)** ที่มีอเมริกาเป็นแกนนำ

ปรากฏการณ์เรื่องการครอบงำทางวัฒนธรรมของอเมริกานี้เป็นสิ่งที่ซิลเลอร์ให้ความสนใจศึกษาเป็นอย่างยิ่งโดยจุดที่เขาเน้นเป็นพิเศษก็คือกลไกการครอบงำผ่าน **ระบบจักรวรรดินิยมสื่อ (media imperialism)** จากการวิเคราะห์โครงสร้างเศรษฐกิจและการสื่อสารของสหรัฐอเมริกาตั้งแต่ทศวรรษที่ 1970 เป็นต้นมา ซิลเลอร์พบว่า การเติบโตของการผลิตขนานใหญ่ (mass production) ทำให้ตลาดอุตสาหกรรมสินค้าและบริการในประเทศค่อนข้างอิ่มตัว

เพราะฉะนั้น อเมริกาจึงแสวงหากลยุทธ์ที่จะบุกเบิกตลาดใหม่ในประเทศโลกที่สาม เพื่อขยายขนาดของกำไรให้มากยิ่งขึ้น ด้วยการเร่งพัฒนาเทคโนโลยีการสื่อสารและสารสนเทศใหม่ ๆ รวมไปถึงการเข้าไปยึดเวทีการสื่อสารมวลชนของรัฐและประเทศโลกที่สาม ตัวอย่างเช่น ในกรณีของไทย ที่บริษัทข้ามชาติอย่าง P&G ของสหรัฐอเมริกา ได้เคยทุ่มเม็ดเงินเข้าสู่ธุรกิจโฆษณาทางวิทยุและโทรทัศน์ในช่วงทศวรรษที่ 1970 ก็เพื่อการขยายตัวของจักรวรรดินิยมสื่อและวัฒนธรรมนั่นเอง

● **การผลิตข่าวสารและวัฒนธรรมในแบบอุตสาหกรรมโดยอำนาจกลไกของจักรวรรดินิยมสื่อ** ข่าวสารและวัฒนธรรมต่าง ๆ นั้นจะ ถูกผลิตเป็นอุตสาหกรรม (industrialisation of information and culture) อันหมายความว่า ข่าวสารและวัฒนธรรมจะกลายสถานะเป็นสินค้าระดับโลกชนิดหนึ่ง (global cultural goods) ที่ทั้งผลิต แพร่กระจาย และบริโภคอย่างกว้างขวางและเป็นจำนวนมาก เช่น อุตสาหกรรมข่าวของเครือข่าย CNN สารคดีโทรทัศน์ของ National Geographic และ Discovery Channel อุตสาหกรรมภาพยนตร์บันเทิงของฮอลลีวูด อุตสาหกรรมธุรกิจหนังสือออนไลน์ของเครือข่าย amazon.com ฯลฯ และที่สำคัญ ระบบจักรวรรดิสื่อและการผลิตแบบอุตสาหกรรมของสื่อดังกล่าว ในปัจจุบันเริ่มกระจายตัวจากประเทศอเมริกาไปสู่ประเทศจักรวรรดิใหม่ ๆ ในรุ่นหลัง อาทิ การเติบโตของอุตสาหกรรมบันเทิงของเกาหลี (เช่น ภาพยนตร์ เพลง ละครชุดทางโทรทัศน์ คอนเสิร์ตข้ามชาติ ฯลฯ) ซึ่งก็เป็นตัวอย่างของการขยายตัวของระบบจักรวรรดินิยมในระดับภูมิภาค (regional imperialism) ที่อยู่ในพื้นที่ของเอเชีย

● **บริษัทข้ามชาติด้านสื่อ** ในขณะที่ระบบจักรวรรดินิยมสื่อของอเมริกา (หรือในปัจจุบัน อาจรวมไปถึงยุโรปตะวันตก ญี่ปุ่น เกาหลี และอื่น ๆ) ขยายตัวเพื่อยึดพื้นที่ทางความคิดและวัฒนธรรมของประเทศอาณานิคม ซิลเลอร์ได้อธิบายว่าเครื่องมือสำคัญที่ประเทศจักรวรรดิเลือกใช้ก็คือบรรดา**บริษัทข้ามชาติด้านสื่อ (transnational media corporations)** เช่น สำนักข่าวอย่าง CNN บริษัทการ์ตูนข้ามชาติอย่าง Walt Disney หรือบริษัทโฆษณาใหญ่ ๆ อย่าง Lintas, McCann-Erikson, Ogilvy & Mathers ฯลฯ ซึ่งพยายามผลักดันให้ข่าวสารและสินค้าวัฒนธรรมต่าง ๆ ของอเมริกาไหลเข้าสู่ประเทศอื่นทั่วโลก

ในแง่ดังกล่าวนี้ ซิลเลอร์ได้วิพากษ์และเปิดโปงให้เห็นอีกด้านของแนวคิดการสื่อสารที่สำคัญในช่วงทศวรรษที่ 1950-1960 ที่ชื่อ **แนวคิดการไหลอย่างเสรีของข้อมูลข่าวสาร (the free flow of information)** แนวคิดดังกล่าวนี้เกิดขึ้นในยุคสงครามเย็นเมื่อสหรัฐอเมริกาได้ผลักดันผ่านองค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือ UNESCO ให้ส่งเสริมการไหลอย่างเสรีของข้อมูลข่าวสารอย่างต่อเนื่องและเป็นจริงเป็นจัง ด้วยข้ออ้างที่อเมริกาเสนอว่า สื่อมวลชนของทุกประเทศในโลกล้วนเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจแบบตลาดเสรี (free market economic system) เพราะฉะนั้น ไม่ว่าใครหรือชาติใดก็ตาม จึงควรมีเสรีภาพที่จะผลิต แพร่กระจาย และบริโภคข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ ได้อย่างเป็นอิสระ

และในขณะเดียวกัน การควบคุมสื่อมวลชนถือเป็นการปิดกั้นช่องทางการสื่อสารเพื่อปลดปล่อยเสรีภาพของมนุษย์ (ดังตัวอย่างที่อเมริกายกมาอ้างเรื่องการปิดกั้นข้อมูลข่าวสารของฮิตเลอร์ในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง และโหมใช้สื่อมวลชนรณรงค์ลัทธินาซี จนนำไปสู่การฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ชาวยิว (holocaust) ในประเทศเยอรมนีในที่สุด)

อย่างไรก็ดี ในทัศนะของซิลเลอร์นั้น แนวคิดเรื่องการไหลอย่างเสรีของข้อมูลข่าวสารเช่นนี้ ถือเป็นส่วนหนึ่งของกลยุทธ์ในการครอบงำประเทศโลกที่สาม และเปิดโอกาสให้บริษัทสื่อข้ามชาติทั้งหลาย สามารถเข้าไปยึดพื้นที่การสื่อสารของกลุ่มประเทศอาณานิคมต่าง ๆ ได้โดยง่ายและนำไปสู่ความไม่เท่าเทียมและการไหลเวียนข้อมูลข่าวสารทางเดียว (one-directional flow of information) ซึ่งส่วนใหญ่มาจากสหรัฐอเมริกา

4.2.2 นิโคลัส การ์นแฮม (Nicholas Garnham)

นิโคลัส การ์นแฮม (Nicholas Garnham) เป็นศาสตราจารย์ด้านสื่อมวลชนศึกษาของวิทยาลัย Polytechnic of Central London หรือปัจจุบันคือ มหาวิทยาลัยเวสต์มินสเตอร์ (University of Westminster) ก่อนจะเข้าสู่โลกวิชาการ การ์นแฮมเคยทำงานโทรทัศน์เป็นบรรณาธิการรายการสารคดีของสถานี BBC ของอังกฤษในระหว่างปี ค.ศ. 1964-1968 และเป็นผู้บริหารของสถาบันภาพยนตร์แห่งชาติของอังกฤษ (the British Film Institute / BFI) ในช่วงปี ค.ศ. 1973-1977 ปัจจุบันการ์นแฮมเป็นหัวหน้าสำนักวิชา Media School of Communication และเป็นผู้อำนวยการศูนย์แห่งการศึกษาการสื่อสารและสารสนเทศ (Centre for Communication and Information) ที่มหาวิทยาลัยเวสต์มินสเตอร์ รวมทั้งเป็นสมาชิกของสมาคมเศรษฐศาสตร์การเมืองก้าวหน้าแห่งยุโรป (the European Association for Evolutionary Political Economy) สำหรับผลงานวิชาการเด่น ๆ ของการ์นแฮม ได้แก่ Capitalism and Communication: Global Culture and the Economics of Information (1990) และที่สำคัญ เขายังเคยเป็นบรรณาธิการร่วมกับ Richard Collins และคณะ ในการพิมพ์หนังสือรวมเล่มจากบทความที่ตีพิมพ์ในวารสารชื่อ Media, Culture and Society: A Critical Reader (1986) ที่เป็นผลงานของกลุ่มผู้บุกเบิกการประยุกต์ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองกับการศึกษาสื่อมวลชน แนวคิดสำคัญของการ์นแฮมสรุปได้ดังนี้

- การวิเคราะห์ระบบทุนนิยมแบบผูกขาด ก่อนหน้าที่การ์นแฮมจะเสนองานวิชาการของเขาออกมานั้น แนวทางการศึกษาสื่อมวลชนในยุโรปอยู่ภายใต้อิทธิพลของนักมาร์กซิสม์สายโครงสร้างนิยมชาวฝรั่งเศสที่ชื่อ หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser) โดยจุดยืนของอัลธุสแซร์นั้นจะให้ความสำคัญกับโครงสร้างส่วนบน (superstructure) มากกว่าโครงสร้างทางเศรษฐกิจของสังคม ทั้งนี้เพราะกระบวนการทำงานของนักวิชาชีพสื่อมวลชนจะมีความเป็นอิสระระดับหนึ่ง (relative autonomy) ด้วยเหตุนี้ การผลิตงานของสื่อมวลชนจึงไม่ได้ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจขององค์กร หากแต่สัมพันธ์กับมิติทางอุดมการณ์และการเมืองในแต่ละช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์มากกว่า (โปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 6 ว่าด้วยแนวคิดของอัลธุสแซร์)

อย่างไรก็ดี การันแฮมได้ปฏิเสธทัศนะแบบอัลธูแซร์ แต่เลือกที่จะยืนยันตรรกะที่ค่อนข้างสุดขั้วในแบบเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด โดยเขาอธิบายว่า ภายใต้สังคมที่อยู่ใน **ระบบทุนนิยมแบบผูกขาด (monopoly capitalism)** (อาทิ กรณีสังคมตะวันตก) โครงสร้างส่วนบนไม่สามารถจะดำรงความเป็นอิสระระดับหนึ่งเอาไว้ได้ เพราะแม้แต่มิติทางการเมืองและวัฒนธรรมที่เป็นโครงสร้างส่วนบนเอง ก็ล้วนแล้วแต่ถูกทำให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบอุตสาหกรรมไปจนหมด (the superstructure is industrialised) และเมื่อเกิดปรากฏการณ์ดังกล่าวขึ้นมา ในท้ายที่สุดแล้ว เส้นแบ่งระหว่างโครงสร้างส่วนบนและโครงสร้างส่วนล่างทางเศรษฐกิจก็จะค่อยๆ พრაเลินไป และโครงสร้างส่วนบนก็จะถูกดูดกลืนเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจไปโดยปริยายดังตัวอย่างกรณีของสื่อมวลชนหลายชนิดในประเทศตะวันตกที่เป้าหมายการผลิตหลักก็เพื่อขายเอากำไร หรือในกรณีของไทยที่เห็นชัดเจนก็คือ กรณีสื่อพื้นบ้านหลายประเภท ที่นับวันจะมีแนวโน้ม 'กลายเป็นสื่อ' เมื่อเข้าสู่ระบบตลาดแบบทุนนิยม (อาทิ การแสดงลิเกพื้นบ้าน เมื่อเข้าสู่ระบบธุรกิจมากขึ้น ก็เริ่มลดระดับการสื่อสารอัตลักษณ์แบบท้องถิ่นพื้นบ้านลง แต่จะร้องเป็นคอนเสิร์ตเพลงสมัยนิยมมากขึ้น)

● บทบาทของสื่อในฐานะกลไกทางเศรษฐกิจในฐานะของระบบการผลิตสินค้าข่าวสารและวัฒนธรรมนั้น สื่อสารมวลชนจะมีบทบาทต่อสถาบันเศรษฐกิจสองด้านด้วยกัน คือ

(1) **บทบาทโดยตรง** ในฐานะของหน่วยทางเศรษฐกิจที่ต้องผลิตมูลค่าส่วนเกิน (surplus value) ให้กับตัวเอง กล่าวคือ สื่อมวลชนมีฐานะเป็นสินค้าชนิดหนึ่งที่ต้องมีการผลิตและแลกเปลี่ยนซื้อขาย ให้ได้มาซึ่งผลกำไรเพื่อความอยู่รอดขององค์กร เช่น หนังสือพิมพ์และนิตยสารต้องมียอดจำหน่ายเป็นรายรับ หรือธุรกิจโทรศัพท์มือถือต้องมีการเก็บค่าบริการสมาชิกเป็นรายเดือน

(2) **บทบาทโดยอ้อม** ในขณะเดียวกันอีกด้านหนึ่งของสื่อมวลชนจะมีบทบาทโดยอ้อมในการผลิตมูลค่าส่วนเกินให้แก่อุตสาหกรรมการผลิตอื่น ๆ ในระบบเศรษฐกิจ โดยผ่านรูปแบบของการโฆษณาสินค้า (advertising) ระบบอุปถัมภ์ทางเศรษฐกิจ (sponsorship) และวัฒนธรรมการส่งเสริมการขาย (promotional culture) ต่าง ๆ

● **เอกลักษณ์ของสินค้าประเภทสื่อมวลชน** การันแฮมได้ตั้งข้อสังเกตว่า สื่อมวลชนเป็นสินค้าที่มีความแตกต่างจากสินค้าอุปโภคบริโภคอื่น ๆ หลายประการด้วยกัน ดังนี้

(1) สื่อมวลชนถือเป็น **สินค้าสาธารณะ (public goods)** ไม่ใช่ **สินค้าส่วนตัว (private goods)** เพราะฉะนั้น จำเป็นต้องมีกฎกติกาการยาตราในการควบคุมสื่อมวลชนอยู่ระดับหนึ่ง อาทิ กรณีของคลื่นวิทยุที่ถือเป็นสินค้าและทรัพยากรสาธารณะ ดังนั้นจึงต้องมีข้อกำหนดที่รัฐเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ตามกฎหมาย ต้องมีกฎระเบียบการเข้าสัมปทานของภาคธุรกิจที่โปร่งใส และต้องมีหวั่นจริยธรรมควบคุมการพูดผ่านสื่อ เช่น ห้ามใช้วาจาไม่สุภาพ หรือห้ามใช้ถ้อยคำพรุสวาทออกอากาศ

(2) ดังที่กล่าวมาแล้วตอนต้น การันแฮมเห็นว่า ในขณะที่สินค้าอุปโภคบริโภคทั่วไป

เมื่อใช้แล้วจะหมดไป (ดังกรณีของสินค้าอาหาร เครื่องสำอาง ฯลฯ) แต่สินค้าสื่อมวลชนสามารถขายได้ซ้ำแล้วซ้ำอีก เช่น กรณีของสื่อประเภทเพลง ที่สามารถนำกลับมาบรรจุตลับขายใหม่ หรือนำมาทำเป็นซีดีรวมเพลงฮิตได้อีกหลายครั้ง (3) สื่อมวลชนเป็นสินค้าที่มี **ความขัดแย้งในตัวเอง** สูง เพราะด้วยเหตุที่เป็นสินค้าสาธารณะ (public goods) ที่ด้านหนึ่งมีสถานะของความเป็น **สินค้า (goods)** กับอีกด้านหนึ่งที่เป็น **สาธารณะ (public)** เพราะฉะนั้น จึงมักมีความขัดแย้งกันในเชิงผลประโยชน์ระหว่างเป้าหมายเรื่องผลกำไร (profit-orientedness) ในทางธุรกิจ กับผลประโยชน์ต่อสาธารณะ (public interests) ซึ่งหมายความว่า ถ้าสื่อมวลชนเน้นผลกำไรมาก ด้านที่เป็นประโยชน์ต่อสาธารณะก็จะลดลง แต่ในทางกลับกัน หากนักวิชาชีพสื่อเอาประโยชน์สาธารณะชนเป็นตัวตั้ง ก็อาจไม่ทำกำไรและขัดแย้งกับนายทุนเจ้าของกิจการสื่อสารมวลชน

● แบบแผนการผลิตและแพร่กระจายสินค้าสื่อมวลชน การ์นแฮมได้สรุปแบบแผนของการผลิตและแพร่กระจายสื่อมวลชนเพื่อแสวงหากำไรเอาไว้เป็น 5 ประการด้วยกัน ดังนี้

(1) แนวคิดเรื่องลิขสิทธิ์ (copyright) ในฐานะของความเป็น **สินค้า** ชนิดหนึ่ง สื่อมวลชนจึงผลิตและเผยแพร่บนพื้นฐานของ **ลิขสิทธิ์** (เช่น ลิขสิทธิ์งานเพลง ลิขสิทธิ์งานเขียน) ทั้งนี้ ตรรกะเบื้องหลังของการจดลิขสิทธิ์ก็คือ การทำให้สินค้ามี **ความเป็นหนึ่งเดียว (uniqueness)** ซึ่งนอกจากจะทำให้ตัวผู้ผลิตผลงานหรือศิลปินกลายเป็นสินค้าแล้ว ลิขสิทธิ์ยังเป็นกุศโลบายที่ควบคุมไม่ให้สินค้าเก๋อล้นตลาด อันจะทำให้สินค้าดังกล่าวราคาตก แต่ในเวลาเดียวกัน หากทำให้สินค้าหายากเกินไป ก็อาจจะเกิดตลาดมืดหรือการทำเทียมเลียนแบบออกจำหน่าย ดังเช่น กรณีปัญหาเทปผีซีดีเถื่อนของค่ายเพลงต่าง ๆ

(2) การควบคุมการขายและจัดจำหน่ายสินค้า เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในการจัดการการผลิตและแพร่กระจายสินค้า สื่อมวลชนได้สร้างเทคนิคการควบคุมผ่านทั้ง **การขายตรง** (อาทิ การจัดเก็บรายได้จากหน้าโรงภาพยนตร์ เพื่อควบคุมการกำหนดราคาสินค้าได้โดยตรง) และ **การขายอ้อม** หรือผ่านการโฆษณาและระบบอุปถัมภ์ทางเศรษฐกิจ (อาทิ กรณีของสื่อโทรทัศน์ที่ไ้รายได้จากการขายเวลาโฆษณา มาเพิ่มผลกำไร เนื่องจากไม่สามารถซื้อขายสินค้าได้ ณ จุดที่ต้องการแลกเปลี่ยนสินค้ากับผู้บริโภค)

(3) แนวคิดการทำให้สินค้าล้าสมัยในตัวเอง เอกลักษณะประการหนึ่งในระบบทุนนิยมก็คือ มีวิธีการผลิต แพร่กระจาย และบริโภคสินค้าวัฒนธรรมใน **เวลา** ที่จำกัด โดยเฉพาะเนื้อหาสารประเภทข่าว ที่ถูกกำหนดคุณค่าให้สดใหม่ (timeliness) และจะหมดคุณค่าลงภายในเวลาอันสั้น อาทิ ข่าวหนังสือพิมพ์รายวัน ที่จะมีคุณค่าอยู่เพียงรายวัน และจะหมดคุณค่าลงในวันถัดไป อันเป็นรูปแบบหนึ่งของ

การทำให้สินค้าล้าสมัยในตัวเอง เพื่อให้ผู้บริโภคเกิดความต้องการแสวงหาคำใหม่ อยู่ตลอดเวลา มิฉะนั้นจะกลายเป็นคนที่ ‘ตกข่าว’

(4) การสร้างหีบห่อบรรจุภัณฑ์ (packaging) ถือเป็นหนึ่งของการโปรโมทสินค้าสู่ผู้บริโภค ทั้งนี้ เนื่องจากด้านหนึ่งนั้น ข่าวสารและวัฒนธรรมเป็นสินค้าที่ผลิตจนล้นตลาด กับอีกด้านหนึ่ง สินค้าข่าวสารและวัฒนธรรมบางชนิด ถูกนำมาขายได้แบบซ้ำแล้วซ้ำเล่า ฉะนั้น การสร้างรูปแบบบรรจุภัณฑ์ที่ดึงดูด จึงเป็นกลยุทธ์การสื่อสารที่สำคัญ เช่น กรณีของข่าวโทรทัศน์ ที่ทุกสถานีต่างก็นำเสนอเนื้อหาเดียวกัน ดังนั้น วิธีการขายสินค้าประเภทข่าว จึงเน้นที่ภาพลักษณ์ของสถานี และความหือหาวในรูปแบบการนำเสนอสู่ผู้ชมมากกว่า

(5) แนวคิดระบบอุปถัมภ์ของรัฐ (state patronage) นอกจากสื่อมวลชนจะเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมของภาคธุรกิจแล้วยังมีสื่อมวลชนอีกเป็นจำนวนมากที่อยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ของภาครัฐ เพราะฉะนั้น กระบวนการทำงานของสื่อจึงมักต้องต่อรองและรวมขอมเพื่อผลประโยชน์ของทั้งรัฐและธุรกิจควบคู่กันไป เช่น กรณีของหนังสือพิมพ์บางฉบับในประเทศอังกฤษ ที่จะมีพรรคการเมืองสนับสนุนอยู่เบื้องหลัง เพราะฉะนั้น เนื้อหาที่นำเสนอจึงไม่เพียงแต่เพื่อผลกำไร แต่ยังต้องรวมถึงการเป็นเครื่องมือของกลุ่มผลประโยชน์ทางการเมืองด้วยในขณะเดียวกัน

● การเกิดช่องว่างของข้อมูลข่าวสาร (information gap) ภายใต้การผลิตของระบบทุนนิยมที่ทำให้ข้อมูลข่าวสารกลายเป็นสินค้าชนิดหนึ่งนั้น กลุ่มผู้บริโภคที่เป็นเป้าหมายหลักจึงมักถูกกำหนดให้เป็นเฉพาะบางคนที่มี **กำลังซื้อ** (purchasing power) เท่านั้น ด้วยเหตุดังกล่าว สังคมทุนนิยมจึงมักเกิดช่องว่างและความไม่เสมอภาคระหว่างคนสองกลุ่ม คือ **กลุ่มผู้มั่งคั่งทางข้อมูลข่าวสาร** (information rich) และ **กลุ่มผู้ที่ยากจนทางข้อมูลข่าวสาร** (information poor) ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นความไม่เท่าเทียมกันใน **เชิงปริมาณ** ของการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารและสื่อมวลชนของผู้รับสารแต่ละกลุ่มเท่านั้น ยังเป็นความไม่เสมอภาค **เชิงอำนาจ** ระหว่างกลุ่มผู้สามารถกำหนดการไหลเวียนข่าวสาร กับกลุ่มผู้ด้อยโอกาสทางการสื่อสาร ดังเช่น กรณีความล้มเหลวของอินเทอร์เน็ตตำบลในหลาย ๆ จังหวัด ที่นโยบายเกิดขึ้นจากอำนาจของกลุ่มผู้มั่งคั่งทางข้อมูลข่าวสาร แต่ก็อยู่บนความไม่พร้อมของคนชนบทที่ต้องรองรับเทคโนโลยีการสื่อสารดังกล่าว

4.2.3 เกรแฮม เมอร์ด็อก และ ปีเตอร์ โกลด์ดิ้ง (Graham Murdock and Peter Golding)

ในขณะที่การันแฮมใช้จุดยืนแบบเศรษฐศาสตร์การเมืองแบบสุดขั้ว ที่เชื่อว่า ภายใต้การผูกขาดของระบบทุนนิยมนั้น สื่อต่าง ๆ จะไม่สามารถดำรงอิสระทางจิตสำนึกในระดับโครงสร้างส่วนบนได้เลย นักวิชาการอีกสองคนในสายสื่อศึกษาของอังกฤษ กลับเลือกใช้ทัศนะแบบรวมขอมมากขึ้น โดยเห็นว่า แม้ระบบทุนนิยมจะเข้ามากำกับควบคุมความเป็นไปของสื่อ

แต่ทว่า สื่อเองก็มีความพยายามที่จะต่อสู้ต่อรองกับอำนาจการผูกขาดควบคุมดังกล่าวนั้นเช่นกัน นักวิชาการทั้งคู่ก็คือ **เกรแฮม เมอร์ด็อก (Graham Murdock)** และ **ปีเตอร์ โกลดิง (Peter Golding)**

เมอร์ด็อกและโกลดิง เป็นอาจารย์ด้านสื่อสารมวลชนประจำศูนย์วิจัย Centre for Mass Communication Research ที่ University of Leicester ในช่วงทศวรรษที่ 1960-1980 และในปัจจุบันทั้งคู่ได้ย้ายมาสอนหนังสือด้านสื่อสารมวลชนและสังคมวิทยาที่ University of Loughborough ประเทศอังกฤษ งานเขียนของทั้งคู่เป็นการประยุกต์แนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองมาศึกษาสื่อมวลชน และผลงานเขียนที่เด่นก็คือ บทความเรื่อง 'Capitalism, Communication and Class Relations' ในหนังสือ *Mass Communication and Society* (1977) และบทความเรื่อง 'Culture, Communications, and Political Economy' ในหนังสือ *Mass Media and Society* (1991)

โดยพื้นฐานของเมอร์ด็อกและโกลดิงแล้วเป็นนักวิชาการสายเศรษฐศาสตร์การเมือง แนววิพากษ์ (critical political economy) ที่มีจุดต่างจากนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ในแง่ที่ใช้การเข้าสู่ปัญหาของการศึกษา 4 ด้านด้วยกันคือ เน้นการวิเคราะห์แบบองค์รวม (holistic) เน้นการทำความเข้าใจมิติทางประวัติศาสตร์ (historical) สนใจวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างระบบธุรกิจทุนนิยมกับการแทรกแซงนโยบายสาธารณะ (public intervention) และเน้นศึกษาถึงผลกระทบของการจัดสรรทรัพยากร อาทิ ตั้งคำถามเรื่องความเป็นธรรมและความเท่าเทียมในสื่อสาธารณะต่าง ๆ ทั้งนี้ เมอร์ด็อกและโกลดิงได้พัฒนาทัศนะของลัทธิมาร์กซิสม์ในกลุ่มที่เชื่อเรื่องกระบวนการผลิตวัฒนธรรมที่ถูกกำหนดโดยโครงสร้างความสัมพันธ์ทางการผลิต และได้จำแนกเกณฑ์การวิเคราะห์สื่อที่สำคัญ 3 ประเด็นด้วยกัน คือ

- (1) เกณฑ์เรื่องความเป็นเจ้าของสื่อและปัจจัยการผลิต (ownership) โดยที่เมอร์ด็อกและโกลดิงมีความเชื่อว่า ผู้ที่เป็นเจ้าของและควบคุมสื่อ มักเป็นนายทุนเจ้าของปัจจัยการผลิตสินค้าอื่น ๆ ในเวลาเดียวกัน ดังเช่น กรณีเจ้าของธุรกิจสื่อสารของไทย ที่มักเป็นเจ้าของธุรกิจการผลิตสินค้าอื่นควบคู่กันไป
- (2) เกณฑ์เรื่องการแพร่กระจายความคิด (distribution of ideas) ซึ่งต่อเนื่องมาจากเกณฑ์ความเป็นเจ้าของในข้อที่ (1) ที่ว่า หากนายทุนเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตและกิจกรรมสื่อสารมวลชนแล้ว ความคิดและโลกทัศน์ของพวกเขา ก็มักมีโอกาสจะเผยแพร่ในวงกว้าง และกลายเป็นความคิดกระแสหลักที่ครอบงำคนในสังคมเอาไว้
- (3) เกณฑ์เรื่องการผลิตซ้ำอุดมการณ์หลักของสังคม (reproduction of dominant ideologies) เมอร์ด็อกและโกลดิงเชื่อว่า หากสื่อและปัจจัยการผลิตที่ถูกควบคุมโดยกลุ่มผลประโยชน์บางกลุ่ม ที่พยายามจะเผยแพร่ความคิดและโลกทัศน์ของพวกเขาออกไปอย่างต่อเนื่องแล้ว ในท้ายที่สุด อุดมการณ์หลักที่จะถูกผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด ก็คือ การรักษาความไม่เท่าเทียมกันในทางเศรษฐกิจและสังคมนั่นเอง

ดังเช่น กรณีของรายการเกมโชว์ทางโทรทัศน์ส่วนใหญ่ ที่เป็นการตอกย้ำอุดมการณ์หลักของระบบทุนนิยมที่ว่า คนที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตเท่านั้น จึงจะเป็นผู้ชนะ และมีอำนาจเหนือกว่าคนกลุ่มอื่นในสังคม

นอกจากนี้ แนวคิดหรือข้อเสนอที่สำคัญของเมอร์ตอคและโกลดิงอีกประการหนึ่งก็คือ การวิเคราะห์ผลของระบบเศรษฐกิจต่อการผลิต **ความคิดสร้างสรรค์ (creativity)** ต่าง ๆ ทั้งนี้ โดยพื้นฐานความคิดของมาร์กซ์แล้ว ความคิดสร้างสรรค์ถือเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงด้านของความเป็นมนุษย์มากที่สุด (หรือกล่าวง่าย ๆ ก็คือ มนุษย์จะแตกต่างจากสัตว์โลกชนิดอื่นตรงที่มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์มากมาย) แต่อย่างไรก็ดี มาร์กซ์ก็ได้เคยวิจารณ์เอาไว้ว่า สิ่งที่ระบบทุนนิยมได้พรากไปจากความเป็นมนุษย์ยุคนี้ก็คือ ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ นั่นเอง ดังเช่นในอุตสาหกรรมการผลิตสื่อสมัยใหม่นั้น ระบบทุนนิยมจะแยกมนุษย์ออกเป็นกลุ่มย่อยๆ ในรูปของแผนการดำเนินงาน และจะมีเฉพาะมนุษย์บางคนหรือในบางแผนกเท่านั้น ที่จะเป็นครีเอทีฟผู้ผลิตความคิดสร้างสรรค์ ในขณะที่คนกลุ่มอื่นจะถูกลดทอนคุณค่าการทำงานลงไป

จากทัศนะต่อความคิดสร้างสรรค์ตามแนวทางของมาร์กซ์นี้ เมอร์ตอคและโกลดิงได้ลงมือวิเคราะห์มาที่ระดับของการผลิตเนื้อหาสื่อมวลชน อันเป็นพื้นที่ที่มนุษย์ใช้แสดงซึ่งความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ แต่คำถามที่เมอร์ตอคและโกลดิงสนใจก็คือ ในการแปลงความคิดสร้างสรรค์ให้เป็นเนื้อหาของสื่อนั้น มีตัวแปรอะไรบ้างเข้ามากำหนด เช่น เนื้อเพลงหนึ่งเพลง ชิงชันงานโฆษณาหนึ่งชิ้น หรือภาพยนตร์หนึ่งเรื่อง นอกจากจะมีด้านที่ผู้ส่งสารสร้างสรรค์ขึ้นได้ตามจินตนาการของตนเองแล้ว ก็อาจมีปัจจัยทางธุรกิจและปัจจัยอื่น ๆ (อาทิ อุดมการณ์ทางวิชาชีพสื่อ) เข้ามาเป็นตัวกำหนดด้วยในเวลาเดียวกัน และที่สำคัญ สำหรับวิถีการผลิตของสื่อมวลชนที่ทำอย่างต่อเนื่องเป็นกิจวัตรทุกวัน (routinisation) ก็ถูกมองได้ว่าเป็นกระบวนการที่ทำให้ความคิดสร้างสรรค์ของมนุษย์ให้อยู่กับความซ้ำซากจำเจ ซึ่งผลก็คือ ในที่สุดระบบทุนนิยมก็ทำให้เนื้อหาของสื่อนั้นขาดความหลากหลายลงไป เช่น รายการข่าวโทรทัศน์ที่เหมือนกันทุกสถานี และไม่แตกต่างจากเนื้อหาของข่าววิทยุหรือหนังสือพิมพ์ หรือเนื้อหาของเพลงสมัยนิยมที่มักจะวนเวียนซ้ำซากอยู่แต่กับเรื่องของความรักที่ผิดหวังเป็นหลัก

4.2.4 ดัลลัส สไมธ์ (Dallas Smythe)

ดัลลัส สไมธ์ (Dallas Smythe) เป็นนักมาร์กซิสต์สายเศรษฐศาสตร์การเมืองชาวแคนาดา ผู้เขียนบทความที่ถูกอ้างอิงหลายครั้งเรื่อง 'Communications: Blindspot of Western Marxism' (1977) ในบทความดังกล่าว สไมธ์ได้แสดงทัศนะคล้ายคลึงกับนิโคลาส การ์มันแฮม ที่ปฏิเสธวิธีคิดของกลุ่มมาร์กซิสต์สายอุดมการณ์ (อาทิ แนวคิดของอัลธุสซาร์) โดยวิจารณ์ว่า การให้ความสำคัญกับมิติอุดมการณ์อย่างเดียวถือเป็น **จุดบอด (blindspot)** ของการวิเคราะห์การสื่อสาร เนื่องจากการมองข้ามบทบาทที่แท้จริงทาง**เศรษฐกิจ**ของสื่อมวลชนในระบบทุนนิยม

จากจุดยืนดังกล่าว สไมธได้หันไปสนใจศึกษาองค์ประกอบของ **ผู้รับสาร** ในสื่อมวลชน โดยเขากล่าวว่า สื่อมวลชนในระบบทุนนิยมได้สร้างผู้รับสารขึ้นมาสองสถานะ ได้แก่ ด้านแรกสื่อมวลชนจะทำให้**ผู้รับสารมีฐานะเป็นสินค้าชนิดหนึ่ง (audience as commodities)** หรืออีกนัยหนึ่ง สื่อมวลชนจะขายผู้บริโภคของตนให้กับบรรดาเจ้าของสินค้า (advertisers) ทั้งหลาย ผ่านรูปแบบของเรตติ้ง ยอดจำหน่าย หรือ box office ซึ่งหมายความว่า ยังมีผู้รับสารเป็นจำนวนมากเท่าไรก็หมายถึงอัตราค่าโฆษณาที่จะยิ่งแพงมากขึ้นเท่านั้นกับอีกด้านหนึ่ง สื่อมวลชนก็จะสร้างให้**ผู้รับสารมีฐานะเป็นแรงงาน (audience as labour)** โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้รับสารหรือผู้บริโภคสินค้าผ่านสื่อโฆษณา ทั้งนี้ เนื่องจากสังคมทุนนิยมจะมองผู้รับสารว่าเป็นส่วนหนึ่งของการผลิตซ้ำแรงงานในระบบ ดังนั้น ตรรกะที่โฆษณายังทำให้ผู้รับสารเป็น**ผู้บริโภค (consumer)** ในกระบวนการผลิตตรรกะนั้นพวกเขาก็ยังคงสถานะความเป็นแรงงานต่อไปได้ไม่สิ้นไม่สุด หรืออีกนัยหนึ่ง ผู้รับสารจะคงความเป็นผู้บริโภคอยู่ได้ก็ต่อเมื่อพวกเขายังเป็นแรงงานผลิตสินค้าให้ตนเองได้บริโภค ซึ่งสไมธเรียกสินค้าที่ผลิตให้ตนเองบริโภคนี้ว่า **สินค้าที่ขายให้กับตลาดของตนเอง (self-market commodities)**

5. ตัวอย่างงานวิจัยแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ

กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2546) เคยตั้งข้อสังเกตเอาไว้ว่า แม้แนวการวิเคราะห์แบบเศรษฐศาสตร์การเมืองจะแพร่หลายเข้ามาในสังคมไทยนานพอสมควร แต่หากกล่าวเฉพาะการนำแนวคิดดังกล่าวมาวิเคราะห์สื่อยังคงค่อนข้างถือเป็นเรื่องใหม่ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าวิธีการเข้าสู่ปัญหาด้านสื่อมวลชนศึกษาของไทย ยังมีอิทธิพลจากกระแสแนวคิดสำนักหน้าที่นิยม (functionalism) อยู่สูง และในเวลาเดียวกัน แนวทางการศึกษาเชิงเศรษฐศาสตร์การเมืองของสื่อค่อนข้างเรียกร้องเทคนิคและวิธีวิทยาที่นักวิจัยนิเทศศาสตร์และวารสารศาสตร์ของไทยไม่ค่อยชำนาญนัก ในที่นี้ ผู้เขียนจะขอยกตัวอย่างงานวิจัยไทยบางเล่มเพื่อเป็นแนวทางในการประยุกต์ใช้ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองมาวิเคราะห์ด้านสื่อ

(1) งานวิจัยเรื่อง**การควบคุมโดยปัจจัยเศรษฐกิจการเมืองและการกระจุกตัวของสื่อ** ตัวอย่างงานวิจัยในกลุ่มนี้ ได้แก่เรื่อง เศรษฐศาสตร์การเมืองของวิทยุกระจายเสียงระบบเอฟ.เอ็ม.ในกรุงเทพมหานคร (2530-2539) ของ นำนันต์ พรหมเปี่ยม (2541) งานวิจัยชิ้นนี้สนใจวิเคราะห์กรณีของสื่อวิทยุระบบเอฟ.เอ็ม.ของไทย โดยเริ่มต้นคำถามนำวิจัยที่ย้อนกลับไปยังหลักการของสื่อสาธารณะที่ว่า 'คลื่นแม่เหล็กไฟฟ้าเป็นทรัพยากรสาธารณะและมีอยู่โดยจำกัด จึงต้องมีการจัดสรรโดยรัฐและการดำเนินเพื่อประโยชน์ของสาธารณะชนโดยรวม' แต่ทว่าในทางปฏิบัติแล้ว นำนันต์กลับพบว่า รายการวิทยุส่วนใหญ่มักมุ่งเน้นไปที่การผลิตรายการเพลงและบันเทิงเพื่อผลประโยชน์ทางธุรกิจการค้า และมุ่งเนื้อหาไปยังกลุ่มเป้าหมายเฉพาะที่มีกำลังซื้อตามตรรกะของโฆษณายุคใหม่เท่านั้น

ด้วยเหตุนี้เชื่อมั่นตึงสนใจศึกษาสถานภาพของสื่อวิทยุดังกล่าวในช่วงทศวรรษ 2530 โดยใช้วิธีการแบบเศรษฐศาสตร์การเมือง และจำแนกเกณฑ์การวิเคราะห์ตั้งแต่สถานะการเป็นเจ้าของนโยบายการให้เวลาผู้ได้รับสิทธิ์ใช้เวลาตลอดจนรายได้จากการดำเนินกิจการเพื่อจะนำไปใช้วิเคราะห์รูปแบบการกระจุกตัว (concentration) ในอุตสาหกรรมสื่อวิทยุกระจายเสียงของไทย

จากผลการวิจัยพบว่า โครงสร้างความเป็นเจ้าของคลื่นวิทยุเอฟ.เอ็ม.ในช่วงทศวรรษดังกล่าว มี 5 ลักษณะด้วยกัน คือ รัฐเป็นเจ้าของและดำเนินงานเอง รัฐเป็นเจ้าของแต่ให้เอกชนเข้ามาซื้อเวลาเพื่อหารายได้จากโฆษณา รัฐวิสาหกิจเป็นเจ้าของและผลิตรายการเอง รัฐวิสาหกิจเป็นเจ้าของและขายเวลาให้เอกชน และรัฐ/รัฐวิสาหกิจทำสัญญาให้สัมปทานบริษัทเอกชน 10-15 ปี ส่วนในแง่การดำเนินงานนั้น ส่วนใหญ่แล้วมีสถานีดำเนินการแบบแสวงหาผลประโยชน์ถึง 36 สถานี และมีเพียง 4 สถานีเท่านั้นที่ดำเนินงานแบบไม่เน้นผลประโยชน์เชิงธุรกิจ

ภายใต้เงื่อนไขความเป็นเจ้าของและการดำเนินงานดังกล่าว ผู้วิจัยได้เปิดเผยให้เห็นถึงลักษณะการกระจุกตัวของอุตสาหกรรมสื่อวิทยุเอฟ.เอ็ม.ในมือของบริษัทเพียงไม่กี่เจ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในช่วงที่อัตราการเติบโตทางเศรษฐกิจของสื่อวิทยุเป็นไปอย่างก้าวกระโดดในช่วงกลางทศวรรษ 2530 ทำให้บริษัทเอกชนขนาดใหญ่ที่มีความเป็นมืออาชีพและดำเนินธุรกิจตามมาตรฐานสากล มีโอกาสสูงที่จะเข้าไปยึดสัมปทานและช่วงเวลาการผลิตรายการ ในขณะที่นักจัดรายการวิทยุรายย่อยเล็ก ๆ ต้องปรับตัวเข้าสังกัดบริษัทใหญ่ หรือมิเช่นนั้นก็ต้องล้มเลิกธุรกิจชนิดนี้ไป ส่วนในกลุ่มของบริษัทใหญ่ที่เป็นเจ้าของคลื่นสัมปทานนั้น ก็มีความพยายามสร้างมาตรฐานการทำงานที่เป็นสากล มีการสร้างเนื้อหารายการให้เป็นลักษณะเดียวกันทั้งสถานี (format station) สร้างภาพลักษณ์และบุคลิกของรายการให้ชัดเจนและสอดคล้องกับกลุ่มเป้าหมาย และมีการนำเทคโนโลยีการผลิตแบบดิจิทัลเข้ามาใช้ในการดำเนินงาน

งานวิจัยนี้ยังแสดงให้เห็นว่า ยิ่งอุตสาหกรรมวิทยุขยายตัว ก็จะมีเพียงไม่กี่บริษัทเท่านั้นที่ได้คลื่นความถี่ไปครอบครองหลายสถานี และดำเนินกิจการกันต่อเนื่องหลายสถานี โดยรากฐานของกลุ่มบริษัทเหล่านี้มาจากสามสายคือ กลุ่มที่เป็นมืออาชีพเก่า (หรือเคยทำงานวิทยุจนมีชื่อเสียงมาแล้วก่อนทศวรรษ 2530) กลุ่มธุรกิจที่กระจายตัวมาจากอุตสาหกรรมเพลง (ซึ่งเดิมเคยใช้เทคนิคการซื้อคิวเพลง แต่ภายหลังมีศักยภาพในการเข้าทั้งสถานีเพื่อโฆษณาเพลงและศิลปินในสังกัด) และกลุ่มที่มีการขยายตัวมาจากสื่อสิ่งพิมพ์ (หรือกลุ่มที่มีการกระจุกตัวข้ามสื่อ ซึ่งมักเข้ามายึดช่วงเวลารายการข่าวและสนทนาข่าวทางวิทยุ) และที่สำคัญ กลุ่มธุรกิจเหล่านี้มักมีเส้นสายสัมพันธ์กับผู้บริหารสถานี จึงได้สิทธิ์ต่อสัญญาในคลื่นเดิมต่อเนื่องกันหลายปี และมีโอกาสขยายกิจการไปยังคลื่นความถี่อื่นในสังกัดเดียวกัน หากเส้นสายสัมพันธ์เริ่มกว้างขวางขึ้น เพราะฉะนั้น ผู้วิจัยจึงสรุปว่า การกระจุกตัวและผูกขาด

ในอุตสาหกรรมวิทยุเอฟ.เอ็ม.นั้นสอดคล้องกับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อที่ทำนายแนวโน้มของสื่อมวลชนว่า จะตกอยู่ในมือของคนเพียงไม่กี่กลุ่ม และทำให้ความหลากหลายของรูปแบบและเนื้อหาสื่อลดลง

(2) งานวิจัยเรื่องการควบคุมสื่อในยุคทุนนิยมจัดตั้ง ในขณะที่ตัวอย่างงานวิจัยของนัมนต์ข้างต้นชี้ให้เห็นอำนาจของปัจจัยเศรษฐกิจที่เข้ามาเป็นตัวกำหนดความเป็นอุตสาหกรรมของสื่อมวลชนในระบบทุนนิยมเสรี แต่อย่างไรก็ดี ในยุคปัจจุบัน ระบบทุนนิยมไทยเริ่มพัฒนาตัวไปสู่ความเป็น **ทุนนิยมจัดตั้ง (organised capitalism)** มากขึ้น เมื่อเริ่มมีการผูกขาดธุรกิจต่าง ๆ (รวมทั้งธุรกิจสื่อ) และมีการเปิดให้ภาครัฐเข้ามาแทรกแซงระบบเศรษฐกิจได้สูง ในกรณีดังกล่าวนี้ สิริลักษณ์ พัฒนลีลาวศ์ (2546) จึงสนใจศึกษาปรากฏการณ์ของสื่อมวลชนในช่วงที่รัฐไทยซึ่งมีพรรคการเมืองจากฐานธุรกิจขนาดใหญ่เป็นผู้บริหารประเทศ สิริลักษณ์พบว่า รัฐไทยในยุคที่ทุนนิยมผนวกรวมกับอำนาจการเมืองเต็มรูปแบบนั้น มีลักษณะเป็น 'การชุมนุมรูปแบบการควบคุมและแทรกแซงสื่อมวลชนทุกรูปแบบ' กล่าวคือ ทั้งรูปแบบเก่า(ซึ่งไม่ได้หมดไป) และรูปแบบใหม่ ๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อม ทั้งแบบมาตรการไม้แข็งและไม้นวม

จากกรณีศึกษาทั้งองค์กรสื่อของรัฐและเอกชน ผู้วิจัยพบว่าการควบคุมและแทรกแซงสื่อของรัฐบาลในช่วงปี พ.ศ.2544-2545 นั้น มีการใช้รูปแบบเดิม ๆ ที่สำคัญหลายอย่าง เช่น

- การข่มขู่คุกคามอย่างเปิดเผยและใช้วิธีการที่ไม่ซับซ้อน
- การใช้กฎหมายบังคับ เช่น พระราชบัญญัติการพิมพ์
- การให้อำนาจแก่เจ้าหน้าที่ในการควบคุมเนื้อหาของสื่อมวลชน
- การจับกุมคุมขังไม่ให้เกิดความคิดเห็น
- การสั่งปิดหนังสือพิมพ์หรือสั่งงดรายการต่าง ๆ
- วิธีการทางอ้อม เช่น การแทรกแซงใช้สื่อโฆษณาอุดหนุนการดำเนินงานของรัฐ
- การโยกย้ายเจ้าหน้าที่

นอกจากนั้น เนื่องจากรัฐบาลในช่วงระยะเวลาดังกล่าว สามารถควบคุมทั้งอำนาจรัฐและอำนาจทุน ดังนั้น วิธีการควบคุมและแทรกแซงจึงสลับซับซ้อนมากขึ้น และพัฒนาไปถึงขั้นเป็นระบบการวางเครือข่ายวิทยุ โทรทัศน์ และสื่อหนังสือพิมพ์บางส่วน โดยผ่านอำนาจการต่อรองทางธุรกิจ โดยใช้วิธีการตั้งแต่แบบง่าย ๆ เช่น วิธีการแจกจ่ายงบประมาณการประชาสัมพันธ์ของหน่วยงานรัฐให้แก่องค์กรสื่อเพื่อการต่อรอง การยกเว้นการนำเสนอข่าวด้านลบ และการประชาสัมพันธ์ในรูปแบบโฆษณาชวนเชื่อ การเข้าซื้อหุ้นในกิจการสื่อมวลชน อาทิ สถานีโทรทัศน์บางแห่ง ฯลฯ

ส่วนในระดับการควบคุมที่ซับซ้อนกว่านั้น ได้แก่ การจ่ายผลตอบแทนให้แก่สื่อเป็นรายบุคคล การให้เงินอุดหนุนเพื่อลดปัญหาหนี้สินของธุรกิจสื่อ หรือในส่วนที่เป็นสื่อภายใต้การกำกับของรัฐ ก็จะใช้รูปแบบการใช้กฎระเบียบควบคุมให้ข้าราชการปฏิบัติตามนโยบายหรือคำสั่ง และลงโทษด้วยการโยกย้ายหรือปลดออกหากมีการฝ่าฝืนต่อต้าน

สำหรับรูปแบบวิธีการใหม่ ๆ ที่เพิ่มเติมมาจากยุครัฐแบบดั้งเดิมก็คือ การตอบโต้ด้วยมาตรการเชิงรุก จากแต่เดิมที่สื่อมวลชนจะเล่นบทเป็นผู้ตรวจสอบรัฐบาล โดยเฉพาะในเรื่องความโปร่งใสและผลประโยชน์ต่อสาธารณะ แต่ในช่วงปี พ.ศ.2544-2545 รัฐบาลได้ตอบโต้ด้วยการเล่นบทเป็น 'ผู้ตรวจสอบกลับมายังสื่อมวลชน' เช่น มีการใช้อำนาจรัฐ (อาทิสํานักงานคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการฟอกเงิน หรือ ปปง.) เข้าไปตรวจสอบทรัพย์สินของสื่อมวลชนกลุ่มที่วิจารณ์รัฐบาล เป็นต้น และนอกเหนือจากมาตรการไม้แข็งที่กล่าวมาแล้ว รัฐยังใช้มาตรการไม้นวมเข้าควบคุมและแทรกแซงสื่อมวลชนอีกหลายรูปแบบ เช่น การอำนวยความสะดวกในการทำงาน การใช้กลยุทธ์แบบมีอบชนมีอบ การให้รางวัลตอบแทน และการใช้ระบบอุปถัมภ์

เหตุผลที่มาตรการควบคุมและแทรกแซงสื่ออย่างหลากหลายดังกล่าวสามารถนำมาใช้อย่างได้ผลนั้น นอกเหนือจาก**ปัจจัยด้านรัฐ**ที่เกิดจากการรวมศูนย์ระหว่างอำนาจทุนและอำนาจการเมืองแล้ว ในอีกด้านหนึ่ง ก็เนื่องมาจากตัวแปร**ปัจจัยด้านสื่อมวลชน**ด้วย ไม่ว่าจะเป็นลักษณะของสื่อมวลชนที่มีสภาพเป็นองค์กรเศรษฐกิจแบบเต็มรูปแบบ ความอยู่รอดทางเศรษฐกิจภายใต้ความผันผวนจนไม่อาจยึดมั่นอุดมการณ์ความเป็นอิสระทางวิชาชีพได้ ความเปราะบางด้านการบ่มเพาะอุดมการณ์วิชาชีพสื่อมวลชน และความอ่อนแอขององค์กรวิชาชีพสื่อมวลชนเอง

(3) งานวิจัยเรื่อง**การต่อรองของสื่อภายใต้การควบคุม** ในขณะที่สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองสนใจด้านการควบคุมวิถีการผลิตทางเศรษฐกิจนั้น อีกด้านหนึ่ง ปรากฏการณ์ที่เกิดควบคู่กันก็คือ **การต่อรอง (negotiation)** เพื่อการเพิ่มมูลค่าส่วนเกินของแรงงาน หรือการเปลี่ยนแปลงสัดส่วนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจระหว่างกลุ่มทุนและแรงงาน ซึ่งรวมถึงในกรณีของสื่อมวลชนก็เช่นกัน ที่มักมีการต่อรองระหว่างผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของนายทุนกับความเป็นอิสระและเสรีภาพทางความคิดสร้างสรรค์ของกลุ่มผู้ผลิตงาน

ตัวอย่างงานวิจัยเรื่องการต่อรองนี้ได้แก่ งานของ ธนาณูข พงวนศักดิ์ (2547) ที่ศึกษาการต่อรองระหว่างผู้ว่าจ้างที่เป็นสถาบันวิชาการระดับประเทศ (คือ สถาบัน TDR) กับผู้รับจ้างซึ่งเป็นองค์กรผลิตสื่อมวลชนด้านข่าวสาร (คือ บริษัทเนชั่นบรอดคาสต์) ในการผลิตสารคดีวิชาการเรื่อง 'สารคดีคนจน' จำนวน 5 ตอน โดยวัตถุประสงค์ของงานวิจัยสนใจศึกษาว่ามีการต่อรองในรูปแบบใดบ้าง ในขั้นตอนใด และผลของการต่อรองมีส่วนในการควบคุมเนื้อหาอย่างไร

ในแง่ประเภทของการต่อรองนั้น ธนาณูขพบว่า มีการต่อรองอยู่สามประเภทคือ **การต่อรองระดับแนวคิด** (เช่น แนวคิดที่เชื่อในศักยภาพคนจนในการวิเคราะห์ปัญหาตนเองที่ทั้งฝ่ายผู้ว่าจ้างและผู้รับจ้างการผลิตเห็นไม่ตรงกัน) **การต่อรองในด้านเนื้อหา** (เช่น เลือกใช้เนื้อหาจากจุดยืนของนักวิชาการหรือจุดยืนของคนจนเอง) และ **การต่อรองด้านเทคนิค** (เช่น จะใช้ตัวละครใด ฉากใด) โดยการต่อรองทั้งสามด้านจะเชื่อมโยงกันเข้าไปมีผลต่อการผลิต

รายการสารคดีโทรทัศน์ ซึ่งปรากฏอยู่ในทุกขั้นตอน ตั้งแต่ขั้นตอนก่อนการผลิต ขั้นตอนการผลิต และขั้นตอนหลังการผลิต โดยเฉพาะในขั้นตอนทบทวนตรวจสอบงานผลิต (review) จะมีการต่อรองเกิดขึ้นมากที่สุด เนื่องจากเป็นช่วงที่ผู้ว่าจ้างได้มีโอกาสเห็นเนื้อหารายการออกมาแล้ว จึงต่อรองอย่างมากเพื่อให้เกิดการปรับปรุงแก้ไข

อย่างไรก็ดี ในกรณีศึกษาของธนานุชนั้น แม้จะมีกระบวนการควบคุมจากฝ่ายผู้ว่าจ้างอยู่ แต่ก็มีการเปลี่ยนแปลงในระดับรายละเอียดบางส่วนของเนื้อหาเท่านั้น ทั้งนี้ เนื่องจากทางฝ่ายของผู้ผลิตเองก็มี 'ต้นทุน' บางอย่างในการต่อรองกับฝ่ายเจ้าของทุน เช่น ความเป็นมืออาชีพ ประสบการณ์ของคนทำงานที่มาจากสายงานข่าว การมีฐานความรู้เกี่ยวกับเนื้อหาที่ผลิต ฯลฯ ต้นทุนดังกล่าวเปิดโอกาสให้ฝ่ายผู้ผลิตต่อรองกับฝ่ายผู้ว่าจ้างเจ้าของเงินทุนได้ค่อนข้างสุกสัน

6. จุดเด่นและจุดด้อยของทฤษฎีสำนึกเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ

เนื่องจากจุดเน้นของทฤษฎีสำนึกเศรษฐศาสตร์การเมือง อยู่ที่การให้ความสำคัญกับโครงสร้างความสัมพันธ์ของการผลิตทางเศรษฐกิจกับระบบสื่อสารมวลชนแนวคิดดังกล่าวจึงมีจุดเด่นและจุดด้อย ซึ่งสรุปได้ดังนี้

6.1 จุดเด่นของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง เนื่องจากงานวิจัยส่วนใหญ่ในสำนักนี้ มักใช้ปริมาณข้อมูลทางเศรษฐกิจจำนวนมาก ดังนั้น จุดเด่นที่สำคัญของสำนักก็คือ นอกจากผลการวิจัยมักจะยืนยันตามข้อเสนอของทฤษฎีเกือบทุกครั้งแล้ว ทฤษฎีนี้ยังเปิดเผยให้เห็นอำนาจของโครงสร้างเศรษฐกิจและการเมืองที่เข้ามากำหนดความเป็นไปของสื่อมวลชน ดังเช่นที่ โกลดิงและเมอร์ด็อค (Golding and Murdock 1991) ได้อธิบายว่า หากเราศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบสามส่วนของระบบสื่อสารมวลชน คือ การผลิต ตัวบท และการบริโภค เรา就会发现 มิติเรื่อง อำนาจ จะทำงานอยู่เบื้องหลังกระบวนการทั้งสามทุกครั้ง

6.2 จุดด้อยของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง สรุปได้ 3 ประการ ดังนี้

- ในขณะที่สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองมองเห็นอำนาจของโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองที่เข้าไปกำหนดความเป็นไปของสื่อมวลชน แต่วิธีการวิเคราะห์ค่อนข้างมีลักษณะ **นิ่งเกินไป** กล่าวคือ สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองมีแนวโน้มจะมองข้ามความเปลี่ยนแปลงหรืออำนาจของปัจเจกบุคคลที่จะเข้าไปต่อสู้ต่อรองกับโครงสร้างดังกล่าว ตัวอย่างเช่น หากโฆษณาเป็นตัวกำหนดสื่อและการผลิตข่าวสารกับวัฒนธรรมจริง ๆ แล้ว การกำกับหรือควบคุมดังกล่าวนั้นจะเป็นไปได้ถึงระดับใด ดังเช่นกรณีของนิตยสารสิ่งแวดลอมหรือรายการสิ่งแวดลอมทางโทรทัศน์บางรายการ ที่แม้จะต้องพึ่งพิงรายได้จากค่าโฆษณาก็ตาม แต่ก็มีศักยภาพการต่อรองที่จะเลือกเฉพาะสินค้าโฆษณาบางอย่างที่จะไม่ส่งเสริมการทำลายสิ่งแวดล้อม

● เนื่องจากจุดเน้นของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองอยู่ที่พลังของเศรษฐกิจที่มีผลต่อความสัมพันธ์ในการผลิตของสื่อสารมวลชน ทำให้นักทฤษฎีสำนักนี้ค่อนข้างประเมินพลังของผู้รับสารต่ำเกินไป หรือมักมองว่าผู้รับสารมีลักษณะเป็น **ผู้ถูกกระทำ (passive audience)** ต่ออำนาจของสื่อมวลชน ซึ่งต่อมาในภายหลัง นักวิชาการสายวัฒนธรรมศึกษาแนววิพากษ์ (critical cultural studies) ได้พิสูจน์ว่า ผู้รับสารอาจไม่ได้ตั้งรับต่อสื่อเสมอไป แต่อาจมีหลาย ๆ เจือปนไขที่คนเหล่านี้สามารถเป็น **ผู้กระทำ (active audience)** ต่อสื่อมวลชนได้

● ตั้งแต่จุดเริ่มต้นของการบุกเบิกแนวคิดสายเศรษฐศาสตร์การเมือง (เช่น งานเขียนของเลนิน) มาจนถึงนักทฤษฎีสายนี้ในรุ่นหลัง ต่างก็มีจุดอ่อนร่วมกันประการหนึ่งก็คือ มักสนใจวิเคราะห์แต่กรณีของ **สื่อมวลชน** โดยมองข้ามผลกระทบของโครงสร้างเศรษฐกิจที่มีต่อระบบการผลิตสื่อชนิดอื่น เช่น สื่อพื้นบ้าน สื่อบุคคล สื่อท้องถิ่น ฯลฯ ซึ่งสามารถประยุกต์ใช้แนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองมาใช้ในการวิเคราะห์ได้เช่นกัน อาทิ ตัวอย่างการตั้งคำถามว่า เมื่อระบบธุรกิจยุคใหม่อย่างบริษัทจัดงานหรือออร์แกนไนเซอร์ เข้าไปมีบทบาทในการจัดงานพิธีกรรมท้องถิ่น (เช่น เทศน์มหาชาติ บุญบั้งไฟ บุญผะเหวด) จะนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงทั้งระดับรูปแบบ เนื้อหา และคุณค่าความหมายของพิธีกรรมท้องถิ่นเหล่านี้ได้อย่างไร

บรรณานุกรม

- กนกศักดิ์ แก้วเทพ (2536), *เศรษฐศาสตร์สองกระแส*, กรุงเทพฯ: คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- _____. (2546), *เศรษฐศาสตร์การเมืองของสื่อสารมวลชน*, กรุงเทพฯ: คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- กาญจนา แก้วเทพ (2541), *สื่อสารมวลชน: ทฤษฎีและแนวทางการศึกษา*, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์.
- ธนาณัฐ สงวนศักดิ์ (2547), 'การต่อรองเรื่องการควบคุมเนื้อหาระหว่างผู้ว่าจ้างและผู้รับจ้าง การผลิตสารคดีวิชาการเรื่อง สารคดีคนจน', *วารสารนิเทศศาสตร์*, ปีที่ 22 ฉบับที่ 4. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- น้ามนต์ พรหมเปี่ยม (2541), *เศรษฐศาสตร์การเมืองของวิทยุกระจายเสียงระบบเอฟ.เอ็ม. ในกรุงเทพมหานคร (2530-2539)*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สิริลักษณ์ พัฒนลีลาวศ์ (2547), *การควบคุมของรัฐและการแทรกแซงสื่อมวลชนในรัฐบาลทักษิณ ชินวัตร*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อุบลรัตน์ ศิริยุวศักดิ์ (2542), *ระบบวิทยุและโทรทัศน์ไทย: โครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมือง และผลกระทบต่อสิทธิเสรีภาพ*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เฮอเบิร์ต ไอ ชิลเลอร์ (2544), *การสื่อสารและการครอบงำทางวัฒนธรรม*, แปลโดย อุบลรัตน์ ศิริยุวศักดิ์, กรุงเทพฯ: โครงการสื่อสันติภาพ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- Boorstin, D. (1962), *The Image*, New York: Atheneum.
- Collins, R. et al (1986), *Media, Culture & Society: A Critical Reader*, London: Sage.
- Curran, J. (1986), 'The Impact of Advertising on the British Mass Media', in Richard Collins et al (eds.), *Media, Culture & Society: A Critical Reader*, London: Sage.
- Garnham, N. (1990), *Capitalism and Communication: Global Culture and the Economics of Information*, London: Sage.
- Golding, P. and Murdock, G. (1991), 'Culture, Communications, and Political Economy', in James Curran and Michael Gurevitch (eds.), *Mass Media and Society*, London: Edward Arnold.

Jhally, S. (1990), *The Codes of Advertising: Fetishism and the Political Economy of Meaning in the Consumer Society*, New York: Routledge.

Maxwell, R. (2003), *Herbert Schiller*, London: Rowman & Littlefield.

McLellan, D. (1979), *Marxism after Marx*, London: Macmillan.

Smythe, D. (1977), 'Communications: Blindspot of Western Marxism', *Canadian Journal of Political and Social Theory*, vol.1 no.3.

บทที่ 4

ทฤษฎีเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด : สำนักโตรอนโต (The Toronto School)

1. ความหมายและคุณลักษณะของ
'เทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด'
2. ทศนะของนักวิชาการรุ่นบุกเบิก: ฮาโรลด์ อินนิส
3. ทศนะของนักวิชาการรุ่นหลัง: มาร์แชล แมคลูฮัน
4. ทศนะของนักวิชาการคนอื่นในสายเทคโนโลยีการสื่อสาร
เป็นตัวกำหนด
5. ตัวอย่างงานวิจัยที่ใช้แนวคิดเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัว
กำหนด

บทที่ 4

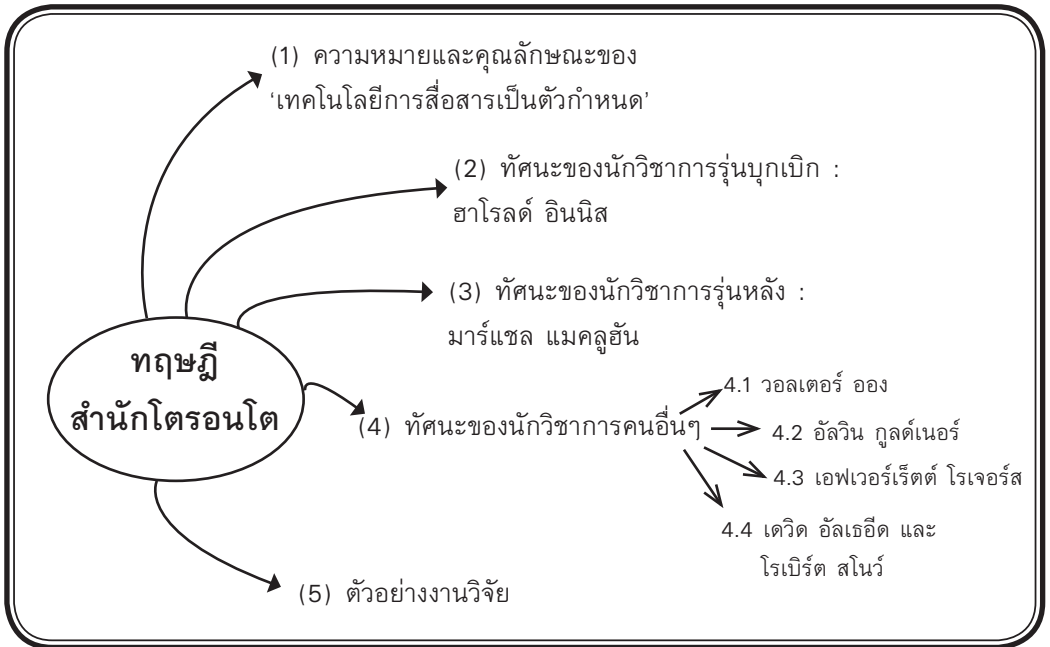
ทฤษฎีเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด : สำนักโทรอนโต (The Toronto School)

โดยปกติแล้ว เมื่อพูดถึงคำว่า **การสื่อสาร** นั้น นักทฤษฎีนิเทศศาสตร์หรือวารสารศาสตร์จะอธิบายว่า การสื่อสารจะประกอบไปด้วยองค์ประกอบแบบธาตุทั้งสี่ คือ ต้องมีผู้ส่งสาร (sender) ตัวสาร (message) ช่องทางการสื่อสาร (channel) และผู้รับสาร (receiver) หรือที่เรียกเป็นสูตรย่อว่า **S-M-C-R**

จากองค์ประกอบทั้ง 4 ด้านดังกล่าว นักวิชาการในแต่ละสำนักย่อยก็จะให้ความสนใจในมุมที่แตกต่างกันไป เช่น นักทฤษฎีสายผลกระทบของสื่อ (media impact) ก็จะสนใจความสัมพันธ์ระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสาร นักทฤษฎีสำนักระบุศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อที่กล่าวถึงในบทที่แล้ว ก็อาจจะมุ่งวิเคราะห์ปัจจัยที่เข้ามาเกี่ยวกับการทำงานของกลุ่มผู้ส่งสารหรือกำกับควบคุมตัวสารอันเป็นผลผลิตของสถาบันสื่อ นักทฤษฎีสายสัญวิทยา ก็อาจจะสนใจมิติของความหมายและรหัสที่อยู่ในองค์ประกอบของตัวสาร หรือนักทฤษฎีสายการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจของสื่อ (uses and gratifications approach) ก็อาจจะเลือกศึกษาด้านของผู้รับสารที่เข้าไปใช้สื่อต่าง ๆ เป็นต้น

แต่สำหรับกลุ่มนักทฤษฎีการสื่อสารที่สนใจองค์ประกอบด้านช่องทางการสื่อสารหรือตัวสื่อของการสื่อสารนั้น นักวิชาการกลุ่มที่โดดเด่นและสังกัดอยู่ในแนวทฤษฎีวิพากษ์นี้ก็คือนักทฤษฎีแห่ง **สำนักเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด (communication technological determinism)** หรือที่รู้จักกันดีในชื่อของ **สำนักโทรอนโต (The Toronto School)** ซึ่งเรียกชื่อตามมหาวิทยาลัยโทรอนโต (University of Toronto) ที่ประเทศแคนาดา อันเป็นจุดเริ่มต้นที่ทฤษฎีในสาขานี้ได้พัฒนาขึ้นมาโดยนักวิชาการที่สำคัญสองคนคือ **ฮาโรลด์ อินนิส (Harold Innis)** และ **มาร์แชล แมคลูฮัน (Marshall McLuhan)**

จุดยืนของสำนักโทรอนโตนั้น อธิบายว่า ในองค์ประกอบ S-M-C-R ของการสื่อสารนั้น ไม่มีอะไรที่จะสำคัญไปกว่า **ช่องทางการสื่อสาร (หรือตัว C)** เพราะช่องทางการสื่อสารหรือตัวสื่อจะทำหน้าที่เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสาร และในขณะเดียวกันเมื่อเปรียบเทียบกับตัวสาร (หรือตัว M) แล้ว สำนักโทรอนโตอุปมาอุปไมยว่า ตัวสารเป็นเสมือนกับน้ำ ที่จะอยู่ลอย ๆ ไม่ได้ แต่ต้องมีภาชนะบรรจุเป็นตัวสื่อหรือช่องทางการสื่อสาร และเมื่อมีความเปลี่ยนแปลงใดๆที่เกิดขึ้นกับตัวสื่อองค์ประกอบทุกอย่างก็จะเปลี่ยนแปลงตาม ตั้งแต่ตัวสาร ตัวคนที่ทำการสื่อสาร ไปจนถึงสังคม ก็จะผันแปรไปตามการเปลี่ยนแปลงของตัวสื่อสำหรับรายละเอียดของภูมิหลังที่มาแนวคิดและทัศนะของนักวิชาการคนสำคัญในสำนักสรุปได้ดังรายละเอียดต่อไปนี้

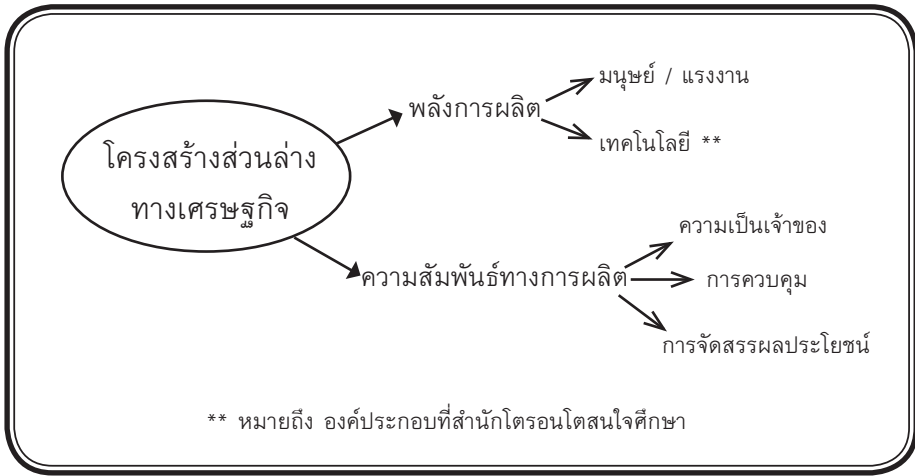

ภาพที่ 1: แสดงผังการนำเสนอแนวคิดของทฤษฎีสำนักโตรอนโต (the Toronto School)

1. ความหมายและคุณลักษณะของ 'เทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด'

1.1 ที่มาของแนวคิด 'เทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด'

เช่นเดียวกับทฤษฎีสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ (โปรดดูคำอธิบายในบทที่ 3) สำนักโตรอนโตเห็นพ้องว่า ในการแบ่งโครงสร้างสังคมออกเป็นสองส่วนตามแนวขนบของ ลัทธิมาร์กซิสม์คือโครงสร้างส่วนบน (superstructure) และโครงสร้างส่วนล่าง (infrastructure) นั้น ความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างทั้งสองส่วนจะมีลักษณะที่โครงสร้างส่วนล่างทางเศรษฐกิจ เข้าไปกำหนดความเป็นไปของจิตสำนึก อุดมการณ์ และสถาบันสังคม อันเป็นโครงสร้าง ส่วนบนเสมอ แต่อย่างไรก็ดี จุดสนใจเป็นพิเศษของสำนักโตรอนโตก็คือ องค์ประกอบที่เรียกว่า พลังการผลิต (productive force) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เรียกว่า เทคโนโลยี (technology) ดังภาพที่ 2 ต่อไปนี้

ภาพที่ 2: องค์ประกอบของโครงสร้างส่วนล่างทางเศรษฐกิจ

จากแผนภาพที่ 2 โครงสร้างส่วนล่างทางเศรษฐกิจตามนัยยะของลัทธิมาร์กซิสม์จะประกอบด้วยส่วนที่เป็น **ความสัมพันธ์ทางการผลิต (relations of production)** หรือ มิติความเป็นเจ้าของและการควบคุม และส่วนที่เป็น **พลังทางการผลิต (productive force)** อันได้แก่ **มนุษย์ (man)** หรือในที่นี้คือแรงงานในการผลิต และ **เทคโนโลยี (technology)** หรือเครื่องมือต่าง ๆ ในการผลิต ซึ่งได้แก่ บรรดาเครื่องจักร เทคนิค อุปกรณ์การผลิต ทั้งนี้ ในขณะที่นักทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อจะสนใจส่วนของความสัมพันธ์ทางการผลิต หรือด้านความเป็นเจ้าของและการควบคุมบ้างก็ต่าง ๆ ในการผลิต แต่สำหรับนักวิชาการสำนักโทรนโด กลับเล็งลงมือวิเคราะห์ปีกของ **เทคโนโลยี** อันเป็นหน่วยหนึ่งของพลังทางการผลิต เพราะฉะนั้น หากสำนักโทรนโดจะศึกษากระบวนการสื่อสารของมนุษย์แล้ว คำถามแรกของพวกเขาก็คือ เทคโนโลยีจะเป็นกลไกขับเคลื่อนกระบวนการสื่อสารและความเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้อย่างไร เช่น หลังจากมนุษยชาติคิดค้นเทคโนโลยีกระดาษขึ้นมา รูปแบบอารยธรรมการเขียนได้เข้าไปเปลี่ยนแปลงสังคมมนุษย์ในแต่ละด้านอย่างไร หรือการเขียนบนกระดาษทำให้สังคมมนุษย์วิวัฒน์ไปจากยุคอารยธรรมการบอกเล่าพูดคุยอย่างไรบ้าง

1.2 นิยามของ ‘เทคโนโลยี’ และ ‘เทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด’

1.2.1 นิยามของ ‘เทคโนโลยี’

หากเราตั้งคำถามว่า สิ่งต่าง ๆ รอบตัวเราต่อไปนี้ ได้แก่ รถยนต์ คอมพิวเตอร์ ไมโครโฟน วิทยุ ควาย ลิเก และการนั่งสมาธิ มีอะไรบ้างที่จัดเป็น ‘เทคโนโลยี’ (technology) แน่نونว่า คำตอบของคนจำนวนมากจะเห็นว่า เฉพาะรถยนต์ คอมพิวเตอร์ ไมโครโฟน

และวิทยุเท่านั้น ที่จัดเป็นเทคโนโลยีของมนุษย์ ในขณะที่ควาย ลิเก และการนั่งสมาธิ ไม่ถือเป็นเทคโนโลยีแต่อย่างใด

อย่างไรก็ดี สำหรับนักวิชาการสำนักโทรนโดกลับอธิบายต่างออกไป และเห็นว่า คำนิยาม 'เทคโนโลยี' ของคนทั่วไปนั้นค่อนข้างคับแคบ เพราะจำกัดขอบเขตของเทคโนโลยี เพียงในเชิงเทคนิค (technique) หรือหมายถึงแค่ บรรดาเครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องจักร และ อุปกรณ์ที่เกี่ยวกับสติปัญญา และต้องมีความทันสมัยหรือร่วมสมัยเท่านั้น สำนักโทรนโด ได้วิจารณ์ว่า ทศนะดังกล่าวนี้ตีกรอบเทคโนโลยีเป็นเพียง 'ผลิตภัณฑ์' (product) หรือ 'วัตถุ' (material object) โดยใช้เกณฑ์วินิจฉัยเรื่อง 'ความทันสมัย' มาเป็นเกณฑ์จำแนก ทั้งนี้ เกณฑ์ดังกล่าวได้รับอิทธิพลมาจากกระบวนทัศน์แบบการทำให้ทันสมัย (modernisation paradigm) อันเป็นส่วนหนึ่งในหลักการของระบบทุนนิยมนั่นเอง

ดังนั้น สำนักโทรนโด จึงสนใจขยายขอบเขตการนิยาม 'เทคโนโลยี' ออกไป ให้กว้างขึ้น โดยพิจารณาจากรากศัพท์ของ 'technology' ที่มาจากคำว่า 'techne' อันหมายถึง กระบวนการจัดการทางศิลปะอย่างเป็นระบบ (อาทิ ศิลปะการแปรรูปจากสภาวะธรรมชาติให้ กลายเป็นวัฒนธรรม) และคำว่า 'logy' ซึ่งหมายถึง ตรรกะหรือความรู้ จากรากศัพท์ดังกล่าว นักวิชาการสำนักโทรนโดอย่าง มาร์แชล แมคลูอัน (McLuhan 1964) จึงสรุปว่า เทคโนโลยีก็คือ กระบวนการขยายศักยภาพของมนุษย์ออกไป (the extensions of man) หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ กระบวนการขยายขีดความสามารถด้านต่าง ๆ ของมนุษย์ ที่จำเป็นต้องอาศัยองค์ความรู้บางอย่างขึ้นมา เช่น การค้นพบล้อรถ ก็คือเทคโนโลยีที่เป็นองค์ความรู้ซึ่งมนุษย์ใช้จัดการกับแรงและการย่นระยะเวลาในการเดินทาง

แมคลูอันอธิบายว่า เมื่อไรก็ตามที่มนุษย์มีปัญหามีความกังวลคับข้องใจในเรื่องใด ๆ มนุษย์ก็จะสร้างองค์ความรู้ขึ้นมาบางชุด เพื่อขยายศักยภาพของพวกเขาออกไปในการจัดการกับปัญหาและความขัดแย้งต่าง ๆ เหล่านั้น เช่น เมื่อมนุษย์เริ่มประสบปัญหาเรื่องการผลิตข้าวไม่เพียงพอกับการยังชีพ จึงจับควายที่อยู่ตามป่ามาฝึกให้ทำนา เพื่อเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรให้กับผู้คน เมื่อนั้น ควายก็ไม่ใช่แค่ 'วัตถุ' หรือ 'สัตว์' ชนิดหนึ่งอีกต่อไป แต่จะแปรสภาวะ (mode) กลายเป็น 'เทคโนโลยี' หรือ 'องค์ความรู้' ชนิดหนึ่งของมนุษย์ขึ้นมา ด้วยเหตุดังกล่าว จึงสรุปได้ว่า ไม่มีสิ่งใดเป็นเทคโนโลยีในตัวของมันเอง แต่ขึ้นอยู่กับสภาวะที่มนุษย์ใช้ความรู้เข้าไปจัดการต่อสิ่งนั้นให้กลายมาเป็น 'เทคโนโลยี' มากกว่า ดังกรณีของ ภาพยนตร์เรื่อง Cast Away ที่กล่าวถึงคนที่ผู้ชายคนหนึ่ง ซึ่งไปติดเกาะและต้องย่อนยุคกลับไปสู่การสร้างเทคโนโลยีดั้งเดิมหลายชนิด เช่น การล่าสัตว์ การแสวงหาน้ำ การก่อไฟ และการสร้างพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ขึ้นมา

1.2.2 สถานภาพและความสำคัญของเทคโนโลยี

หากเทคโนโลยีเป็นองค์ความรู้ในการจัดการให้มนุษย์บรรลุวัตถุประสงค์บางอย่างแล้ว เทคโนโลยีก็จะกลายเป็นความจำเป็นหรือมีความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์หลายประการด้วยกัน

ดังที่ Roger Silverstone (1999) ได้สรุปสถานภาพและความสำคัญทั้งที่มองเห็นและมองไม่เห็น และทั้งด้านบวกและด้านลบของเทคโนโลยีต่อชีวิตมนุษย์เอาไว้ 6 ด้านด้วยกัน ดังนี้

- **ความสำคัญของเทคโนโลยีในเชิงกายภาพ (technology as physique)** เป็นทัศนะที่สอดคล้องกับแมคลูฮันที่เชื่อว่า เทคโนโลยีจะทำหน้าที่ขยาย **ขีดความสามารถ (capacity)** ของมนุษย์ออกไป เช่น ประดิษฐ์กรรมเครื่องจักรกลต่าง ๆ จะช่วยให้มนุษย์ผลิตสินค้าและวัตถุดิบออกมาได้อย่างรวดเร็ว เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม แม้จะมีด้านที่เสริมศักยภาพแต่เทคโนโลยีก็ยังมีอีกด้านที่ทำลายความเป็นมนุษย์ลงได้เช่นกัน อาทิ เมื่อเครื่องจักรกลเริ่มเข้ามาแทนที่มนุษย์ในกระบวนการผลิตทางเศรษฐกิจในท้ายที่สุด มนุษย์เองก็อาจตกเป็นทาสของเทคโนโลยีที่เข้ามาลดทอนทักษะและความคิดสร้างสรรค์ของผู้คนลงไป

- **ความสำคัญของเทคโนโลยีในแง่ความรื่นรมย์ (technology as enchantment)** วิธีการมองแบบนี้ มาจากทัศนะของ อัลเฟรด เจลล์ (Alfred Gell) ที่เปรียบเทียบเทคโนโลยีเป็นเสมือน **มนต์วิเศษ (magic)** โดยนัยยะนี้ เทคโนโลยีไม่ได้มีเพียงด้านที่เป็นเครื่องจักรเท่านั้น หากแต่ยังมีอีกด้านของความปรารถนาและอารมณ์ (desire) กล่าวคือ เจลล์เชื่อว่า เทคโนโลยีมีมนต์วิเศษ ที่ทำให้สามารถควบคุมทั้งความคิดและการกระทำของมนุษย์ชาติได้ เช่น ดนตรี งานศิลปะ ที่สร้างความรื่นรมย์ให้กับชีวิตมนุษย์ ฯลฯ แต่อย่างไรก็ดี หากเทคโนโลยีเป็นมนต์วิเศษ เจลล์ก็เห็นด้วยว่า มนต์ดังกล่าวมีทั้งด้านสร้างสรรค์และด้านทำลาย (white and black magic) ได้ในเวลาเดียวกัน เช่น ในขณะที่ดนตรีเป็นสุนทรียะที่ยกระดับจิตใจผู้เสพได้ ในอีกด้านหนึ่ง ดนตรียังสามารถปลุกเร้าความรุนแรงก้าวร้าวได้เช่นกัน (อาทิ การฟังเพลงร็อกรุนแรงของวัยรุ่น จนนำไปสู่การตีกันกลางเวทีคอนเสิร์ต)

- **ความสำคัญของเทคโนโลยีในเชิงวัฒนธรรม (technology as culture)** ในแง่นี้ Silverstone อธิบายว่า เทคโนโลยีจะมีบทบาทต่อการผลิต **ความหมาย (meaning)** และเป็นเครื่องมือทาง **อำนาจ (power)** ซึ่งจะมีผลทั้งในแง่บวกและแง่ลบ ขึ้นอยู่กับจุดยืนของนักวิชาการที่ใช้พิจารณา กล่าวคือ หากเป็นทัศนะจากนักวิชาการอย่าง วอลเตอร์ เบ็นจามิน (Walter Benjamin) ก็จะมีแนวโน้มชื่นชมเทคโนโลยีในแง่ที่ว่า ยิ่งเทคโนโลยีก้าวหน้ามากเท่าใด อำนาจของมวลชนในการผลิตและบริโภคความหมาย/วัฒนธรรมผ่านการสื่อสารก็จะมากขึ้นเท่านั้น (เช่น จากเพลงคลาสสิกที่เคยฟังได้เฉพาะในกลุ่มราชสำนักหรือคนชั้นสูง เมื่อมีเทคโนโลยีแผ่นเสียงเกิดขึ้นก็สามารถทำให้พลเมืองทั่วไปมีโอกาสได้เสพ หรือแม้แต่ตีความหมายใหม่ที่แตกต่างไปจากต้นฉบับได้) แต่หากเป็นจุดยืนของนักทฤษฎีสำนักแฟรงค์เฟิร์ตโดยทั่วไปแล้ว อาทิธีโอดอร์ อะดอร์โน (Theodor Adorno) และแมกซ์ ฮอร์ไคเมอร์ (Max Horkheimer)

กลับจะเชื่อว่า ยิ่งเทคโนโลยีก้าวหน้าขึ้น กระบวนการกำกับความคิดผู้คนผ่านการผลิตในแบบอุตสาหกรรมวัฒนธรรมก็จะยิ่งมากขึ้น (เช่น ทุกคนก็จะฟังแต่เพลงป๊อปที่ระบบอุตสาหกรรมผลิตให้เสพแบบไร้สุนทรีย์ะ)

● **ความสำคัญของเทคโนโลยีในเชิงเศรษฐศาสตร์ (technology as economics)** ในแง่นี้เทคโนโลยีจะเข้าไปเกี่ยวข้องกันตั้งแต่ขั้นกระบวนการผลิต แพร่กระจาย และบริโภค สินค้าต่าง ๆ เช่น หากเทคโนโลยีก้าวหน้าขึ้น รูปแบบการผลิต แพร่กระจาย และบริโภคสินค้า ก็จะเข้าสู่มวลชนแบบขนานใหญ่ (mass production / distribution / consumption) และสามารถควบคุมมาตรฐานการผลิตได้อย่างมีประสิทธิภาพ แต่ในเวลาเดียวกัน การผลิตหรือบริโภคขนานใหญ่นั้น ก็จะมีอีกด้านหนึ่งที่ทำให้สินค้าต่าง ๆ สูญเสียอัตลักษณ์เฉพาะตัว อาทิ เมื่อหัตถกรรมพื้นบ้านเริ่มผลิตจำนวนมากโดยผ่านเครื่องจักรกล งานที่ผลิตขึ้นทุกชิ้นก็จะไม่มีความแตกต่างหลากหลาย เพราะมาจากโรงงานเดียวกัน ผิดกับการผลิตโดยช่างฝีมือท้องถิ่น ซึ่งจะมีอัตลักษณ์เฉพาะอยู่ในผลงานที่พวกเขาผลิตแต่ละชิ้น

● **ความสำคัญของเทคโนโลยีในเชิงการเมือง (technology as politics)** Silverstone อธิบายว่า หากพิจารณาเฉพาะในกรณีของเทคโนโลยีการสื่อสารแล้ว การเมืองจะมีความเกี่ยวข้องกับการสื่อสารในสองด้านด้วยกัน กล่าวคือ ด้านแรก การเมืองจะดำรงอยู่ รอบ ๆ (around) การสื่อสาร โดยเฉพาะในมิติของการเข้าถึงและการควบคุมตัวสื่อ กับอีกด้านหนึ่งการเมืองจะทำงานอยู่ ภายใน (within) ตัวสื่อ ซึ่งก็คือมิติการมีส่วนร่วมและการสร้างความหมายผ่านภาษาและภาพตัวแทนของสื่อ ทั้งนี้ ไม่ว่าจะเป็นรอบ ๆ หรือภายในตัวสื่อ เทคโนโลยีจะกลายเป็นตัวแปรตัวหนึ่ง (แต่ไม่ใช่ตัวแปรเดียว) ที่เข้ามากำหนดความเปลี่ยนแปลงของมิติดังกล่าว เช่น การเกิดขึ้นและขยายตัวของเทคโนโลยีแฟกซ์และโทรศัพท์มือถือในช่วงกลางทศวรรษ 2530 ได้นำไปสู่การจัดระเบียบใหม่เรื่องการมีส่วนร่วมทางการเมืองของไทยโดยเฉพาะในกรณีของเหตุการณ์ ‘พฤษภาทมิฬ’ (พ.ศ.2535) ที่เทคโนโลยีสื่อทั้งสองชนิดมีบทบาทต่อภาคประชาชนในการสื่อสารตอบโต้กับการปิดกั้นข่าวสารของภาครัฐจนเกิดวลีที่เรียกว่า ‘มือบมือถือ’

● **ความสำคัญของเทคโนโลยีในเชิงข่าวสาร (technology as information)** หากใช้ทัศนะของสำนักไดรอนโตแล้ว ทุกครั้งที่เทคโนโลยีเปลี่ยนแปลงจะส่งผลต่อกระบวนการด้านข่าวสารและสารสนเทศของมนุษย์เสมอ เช่น การก้าวเข้าสู่สังคมเทคโนโลยีแบบดิจิทัล ได้ส่งผลกระทบอย่างยิ่งต่อการจัดการข่าวสาร ที่ทั้งสะดวก รวดเร็ว และเข้าถึงได้มากมายมหาศาลทุกที่ทุกเวลา ฯลฯ อย่างไรก็ดี มีข้อสังเกตว่า ปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีกับข่าวสารนั้น ขึ้นอยู่กับยุคของพัฒนาการการสื่อสารที่ต่างกันไป กล่าวคือ ในยุคก่อนนั้น ปัญหาด้านข่าวสารของผู้คนมักอยู่ที่ว่า

จะอย่างไรให้ผู้คน เข้าถึง ข้อมูลข่าวสารได้อย่างเท่าเทียม ดังเช่น แนวคิดในยุคแรก ๆ ของด้านนิเทศศาสตร์หรือวารสารศาสตร์ที่จะสนใจเรื่อง การแสวงหาข้อมูลข่าวสาร (information seeking) แต่มาในยุคของสังคมสารสนเทศ (information society) ปัญหาของผู้คนจะเริ่มเปลี่ยนไปเป็นว่า จะอย่างไรให้ผู้คน จัดการกับข้อมูลข่าวสารที่ไหลบ่าท่วมท้นได้ (โดยเฉพาะข้อมูลมากมายที่ผ่านเครือข่ายอินเทอร์เน็ต) หรือที่แนวคิดรุ่นหลังๆ เริ่มย้ายมาศึกษาเรื่อง การจัดการข้อมูลข่าวสารและความรู้ (information and knowledge management) มากขึ้น

1.2.3 มิติในการศึกษาเทคโนโลยีการสื่อสาร

สำหรับมิติในการศึกษา เทคโนโลยีการสื่อสาร ตามจุดยืนของสำนักโทรนโดนั้น จะมีองค์ประกอบด้วยกัน 2 ส่วน ดังนี้

- รูปแบบของสื่อ (form of media) หรือส่วนที่เนื้อหาหรือสารต่าง ๆ บรรจุอยู่ อันได้แก่ รูปแบบของสื่อประเภทเสียง/คำพูด (oral form) เช่น การสนทนา การชูปชิตินา ฯลฯ รูปแบบของสื่อประเภทการเขียน/ตัวอักษร (written form) เช่น จดหมาย หนังสือ ฯลฯ รูปแบบของสื่อประเภทภาพ (iconic form) เช่น รูปถ่าย ภาพวาด ฯลฯ และรูปแบบของสื่อประเภทอื่น ๆ เช่น รูปแบบของรหัสข้อมูลหรือสื่อแบบดิจิทัล ฯลฯ ทั้งนี้ ในการจำแนกประเภทรูปแบบของสื่อ นั้น ไม่ได้หมายความว่า ในการสื่อสารแต่ละวาระโอกาส เราจะใช้รูปแบบของสื่อเพียงอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น (เช่น เมื่อเราจัดรายการวิทยุ เราต้องใช้ทั้งสื่อเสียงที่เป็นคำพูดหรือเพลง และสื่อตัวอักษรที่เขียนเป็นบทหรือสคริปต์รายการ) แต่ในเวลาเดียวกัน รูปแบบของสื่อที่แตกต่างกัน ก็ยังจะกำหนดวิธีการใช้สื่อ (media use) และการให้ความหมายกับสื่อ (making sense of media) ที่แตกต่างกันไปด้วย เช่น ส่วนหนึ่งที่บอกว่า ‘สืบทักว่าไม่เท่าตาเห็น’ ก็คือ การให้ความหมายว่า สื่อที่เป็นคำบอกเล่า ไม่น่าเชื่อถือเท่ากับสื่อที่เป็นประจักษ์พยานด้วยภาพผ่านสายตา

- ชนิดของสื่อ (type of media) หรือประเภทของสื่อในการสื่อสารที่ต่างกันไป อันได้แก่ สื่อบุคคล สื่อพื้นบ้าน สื่อวัตถุ สื่อเฉพาะกิจ สื่อมวลชน สื่อสมัยใหม่ ฯลฯ ชนิดของสื่อที่ต่างกันไปนี้ จะบ่งบอกถึง ปริมาณ และ ความซับซ้อนของผู้ที่ทำการสื่อสาร เช่น ถ้าเป็นสื่อบุคคลหรือสื่อพื้นบ้านนั้น ในแง่ของผู้ส่งสาร ไม่จำเป็นต้องมีจำนวนมาก และมีวิธีการผลิตสารที่ค่อนข้างเรียบง่ายไม่เป็นทางการ ส่วนผู้รับสารเองก็เป็นเฉพาะกลุ่มหรืออยู่ร่วมในชุมชนเดียวกัน แต่หากเป็นสื่อมวลชนนั้น ในแง่ผู้ส่งสารจะมีลักษณะเป็นองค์กรและมีกระบวนการผลิตที่ซับซ้อน เพื่อสื่อสารไปยังมวลชนผู้รับสารจำนวนมาก และไม่ว่าจะรู้ได้แน่นอนว่ามีใครบ้างที่เปิดรับสื่อดังกล่าว

1.2.4 นิยามของ ‘เทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด’

ลัทธิ กำหนดนิยม (determinism) นั้น เป็นแนวคิดเชิงปรัชญาแขนงหนึ่งที่เชื่อในลักษณะ ความสัมพันธ์แบบสาเหตุ-ผลลัพธ์ (causal relationship) กล่าวคือ จะมีเงื่อนไขหนึ่งที่ถูกเชื่อว่าเป็น สาเหตุ (cause) ที่เข้าไป กำหนด ความเป็นไปของอีกเงื่อนไขหนึ่งซึ่งเป็น ผลลัพธ์ (effect) (หรืออีกนัยหนึ่ง ก็อาจกล่าวได้ว่าเป็นความสัมพันธ์แบบตัวแปรต้นกับตัวแปรตามในภาษาของการวิจัย) โดยนัยของแนวคิดนี้ มักยอมรับว่า มนุษย์ไม่ได้เป็นอิสระที่จะเลือก (no freedom of choice) หากแต่ถูกกำหนดผลลัพธ์มาแล้วอย่างแน่นอน เช่น ความเชื่อเรื่องชะตาฟ้าดินและกฎแห่งกรรมที่กำหนดความเป็นไปของชีวิตมนุษย์ ฯลฯ ด้วยเหตุดังกล่าว เมื่อเราใช้คำว่า เทคโนโลยีเป็นตัวกำหนด (technological determinism) จึงมีนัยยะว่า เทคโนโลยีเป็นสาเหตุหลัก (prime mover) ที่เข้าไปกำหนดผลลัพธ์ต่าง ๆ ต่อมนุษย์และสังคมโดยรวม

นักวิชาการคนแรกๆ ที่ดูเหมือนจะพยายามเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีกับลัทธิกำหนดนิยม นี่ก็คือ นักเศรษฐศาสตร์สังคมลูกครึ่งชาวอเมริกันที่ชื่อ ธอร์สไตน์ เวเบลน (Thorstein Veblen) กับงานเขียนของเขาเรื่อง The Engineers and the Price System (1921) ซึ่งตั้งคำถามเรื่องบทบาทของเทคโนโลยีต่อการกำหนดอนาคตของมนุษยชาติที่เชื่อว่า เมื่อมนุษย์เราสร้างสรรค์เทคโนโลยีขึ้นมา มนุษย์ก็กำลังสร้างสรรคอนาคตของตนเองอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ และในท้ายที่สุด เทคโนโลยีต่าง ๆ เหล่านั้น ก็จะเข้ามากำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ด้วยเช่นกัน

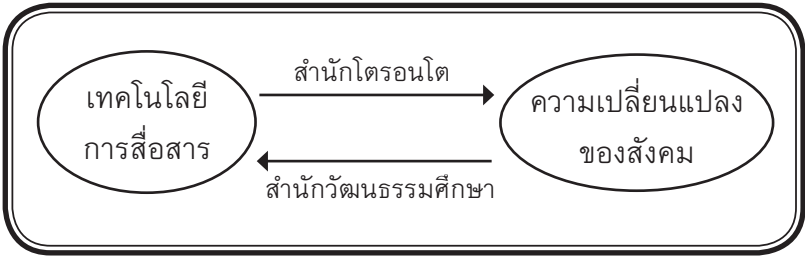
ทั้งนี้ ผลจากการที่เทคโนโลยีเป็นตัวกำหนดอาจเกิดได้สองด้าน ขึ้นอยู่กับจุดยืนในการวิเคราะห์พิจารณา กล่าวคือ หากเป็นสายที่ชื่นชมเทคโนโลยี ก็จะมีแนวโน้มเชื่อว่าเทคโนโลยีจะนำมาซึ่งความก้าวหน้าแห่งอารยธรรมของมนุษย์ แต่หากเป็นกลุ่มสำนักวิพากษ์ ก็จะตั้งข้อสงสัยว่า เทคโนโลยีอาจลดทอนความเป็นมนุษย์ลง (เช่น การคิดประดิษฐ์ระเบิดปรมาณูขึ้นมาทำลายล้างมนุษย์ในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง) แต่ในขณะเดียวกัน เทคโนโลยีดังกล่าวก็อาจสร้างสรรค์ได้ หากมนุษย์เรารู้เท่าทันหรือนำไปใช้ในทิศทางเพื่อสันติภาพ (โปรดดู โคมม อารียา 2530 และ พระไพศาล วิสาโล 2534) เช่นเดียวกัน ถ้าเป็นเทคโนโลยีที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสาร ก็แล้วแต่จุดยืนในการศึกษา โดยบางทัศนะก็จะมองเทคโนโลยีสื่อค่อนข้างเป็นด้านบวกว่า ช่วยขยายศักยภาพของมนุษย์ให้กว้างไกลขึ้น (ดังกรณีงานรุ่นหลัง ๆ ของ มาร์แชล แมคลูฮัน) แต่บางทัศนะก็จะมองด้านครอบงำของเทคโนโลยีการสื่อสารว่าเป็นเครื่องมือครอบงำของคนบางกลุ่ม (อาทิ งานของ ฮาโรลด์ อินนิส) อย่างไรก็ตาม ชีตจำกัดของแนวคิดเทคโนโลยีเป็นตัวกำหนดนี้ก็มีแนวโน้มจะลดรูปตัวแปรว่าเทคโนโลยีเป็นปัจจัยเดียวที่เข้าไปกำหนด ทั้ง ๆ ที่ในความเป็นจริงแล้ว เทคโนโลยีทำงานภายใต้โครงสร้างสังคมที่ซับซ้อนกว่านั้น

สำหรับคำว่า เทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด นั้น เป็นแนวคิดพื้นฐานของ นักวิชาการสำนักโทรนโด ที่เล็งเห็นพลังอำนาจของสื่อ (หรือเทคโนโลยีการสื่อสาร) ที่มีผลกระทบต่อสังคม หรือเชื่อว่า สื่อเป็นตัวแปรต้นของการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ ของมนุษย์ ซึ่งแบ่งได้กว้าง ๆ เป็นผลกระทบในสามระดับ อันได้แก่

- ระดับสังคมหรือทัศนะที่เชื่อว่าหากเทคโนโลยีการสื่อสารเปลี่ยนแปลง ก็จะไปสู่ความเปลี่ยนแปลงในอารยธรรมสังคมโดยรวม (ดังแนวคิดของฮาโรลด์อินนิสที่จะได้กล่าวถึงต่อไป)
- ระดับปัจเจกบุคคลหรือแนวคิดที่อธิบายว่าหากเทคโนโลยีการสื่อสารเปลี่ยนแปลง ก็จะไปส่งผลกระทบต่อความเปลี่ยนแปลงของปัจเจกบุคคล (ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของ มาร์แชล แมคลูฮัน)
- ระดับสถาบันสังคมหรือจุดยืนที่มองว่าในขณะที่ความเปลี่ยนแปลงระดับสังคมมหภาคก็ค่อนข้างกว้างเกินไป และในขณะที่ความเปลี่ยนแปลงระดับจุลภาคของปัจเจกบุคคลก็ให้ภาพที่เล็กย่อยเกินไป ดังนั้น กลุ่มนี้จึงเชื่อแบบกลาง ๆ ว่า ความเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยีการสื่อสารอาจจะส่งผลเพียงแคในระดับสถาบันสังคมเท่านั้น ตัวอย่างเช่น การเข้ามาสู่ครัวเรือนของสื่อวิทยุในยุคแรก ไม่ได้ส่งผลต่อโครงสร้างสังคมโดยรวม หรือไม่ได้มีผลต่อปัจเจกบุคคลเป็นราย ๆ ไป หากแต่มีผลต่อความสัมพันธ์ของคนในสถาบันครอบครัว ที่สามีและลูกจะสนใจอยู่กับสื่อวิทยุทั้งวัน ขณะที่ ภรรยา (หรือแม่บ้าน) จะต้องทนรำคาญต่อเสียงของวิทยุที่ตนไม่ได้มีโอกาสเลือกฟัง จนนำไปสู่ความตึงเครียดในสถาบันครอบครัวสมัยใหม่ของตะวันตกในทศวรรษที่ 1920-1930 (โปรดดู Moores 2000)

1.3 การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีการสื่อสารกับสังคม

ในทางนิเทศศาสตร์หรือวารสารศาสตร์มีข้อถกเถียงอยู่ประการหนึ่งว่าความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีการสื่อสารกับสังคมนั้น อะไรกำหนดอะไร ซึ่งสามารถแสดงได้ดังภาพที่ 3 ต่อไปนี้

ภาพที่ 3: แสดงจุดยืนในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีการสื่อสารกับสังคม

จากภาพที่3แสดงให้เห็นจุดยืนอย่างน้อยสองชุดในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีการสื่อสารกับสังคมกล่าวคือหากเป็นทัศนะของสำนักไดรอนโดจะเชื่อว่าเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวแปรหลักที่กำหนดความเปลี่ยนแปลงของมนุษย์กับสังคมเสมอ เช่น เมื่อเกิดเทคโนโลยีอินเทอร์เน็ตขึ้นมา การติดต่อระหว่างผู้คนก็จะกลายเป็นเครือข่ายการสื่อสารที่รวดเร็วขึ้น แต่ในอีกด้านหนึ่ง ก็ส่งผลต่อการครอบงำของระบบจักรวรรดิข้ามชาติที่ง่ายขึ้นด้วย ฯลฯ

แต่อย่างไรก็ดี ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ข้อจำกัดของแนวคิดสำนักไดรอนโดนั้นค่อนข้างลดรูปตัวแปรต้นให้เหลือเพียงปัจจัยด้านเทคโนโลยีเท่านั้น ซึ่งในกรณีดังกล่าวได้ถูกโจมตีโดยนักวิชาการอีกสายหนึ่งที่ชื่อ **สำนักวัฒนธรรมนิยม (culturalism)** อันมีนักทฤษฎีวิพากษ์ชาวอังกฤษที่ชื่อ **เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ (Raymond Williams)** เป็นแกนนำ สำนักวัฒนธรรมนิยมโต้แย้งว่า เทคโนโลยีการสื่อสารอาจไม่ได้กำหนดโครงสร้างสังคมเสมอไป แต่มีหลาย ๆ กรณีเช่นกันที่ความเปลี่ยนแปลงของสังคมต่างหากที่เข้าไปเป็นตัวแปรกำหนดความเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยีการสื่อสาร ดังเช่น งานวิจัยของ ศิวพร ศรีสมัย และประชิด อินทะกนก (2547) ที่พิสูจน์ให้เห็นว่า ในกรณีของอินเทอร์เน็ตตำบลจังหวัดสุรินทร์นั้น อาจไม่ใช่ตัวเทคโนโลยีสื่อใหม่ที่จะเข้าไปสร้างความก้าวหน้าให้กับชุมชนตามข้อยืนยันของทฤษฎีด้านการสื่อสารกับการแพร่กระจายนวัตกรรมต่าง ๆ (communication and innovation diffusions) แต่ในทางกลับกัน เป็นเงื่อนไขทางสังคมวัฒนธรรมของชุมชนต่างหาก ที่จะเลือกหรือไม่เลือกเปิดรับปรับปรุงยุคต่อสื่ออินเทอร์เน็ตตำบลที่ภาครัฐพยายามเผยแพร่สู่ชนบท

1.4 องค์ประกอบ/คุณลักษณะของทฤษฎีสถานักเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด

แม้ว่านักวิชาการสำนักไดรอนโดจะมีหลายคน และต่างก็มีความสนใจย่อยที่แตกต่างกันก็ตาม แต่ทว่า นักวิชาการสำนักนี้ก็มีทัศนะร่วมกันบางประการ ดังที่ Denis McQuail (2005) สรุปรวบไว้อย่างน้อย 5 ประการ ดังนี้

1.4.1 เทคโนโลยีการสื่อสารเป็นพื้นฐานของทุกสังคม

นอกจากสำนักไดรอนโดจะเชื่อว่า มนุษย์มีความต้องการที่จะสื่อสาร เพราะฉะนั้นถ้าไม่มีเทคโนโลยีการสื่อสารแล้วมนุษย์ก็จะมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันและกันเกิดขึ้น ในขณะเดียวกัน จุดยืนอีกประการของสำนักไดรอนโดก็ยิ่งเห็นว่า ไม่ว่าจะเป็นอารยธรรมสังคมยุคใด เทคโนโลยีการสื่อสารจะเป็นพื้นฐานที่หล่อเลี้ยงการดำรงอยู่ของสังคมยุคนั้นเสมอ เช่น หากเป็นในยุคกรีกโบราณ เทคโนโลยีการสื่อสารพื้นฐานจะเป็นประเพณีการบอกเล่า (oral tradition) แต่เมื่อมาถึงยุคโรมันแล้ว เทคโนโลยีการสื่อสารที่ผ่านการเขียนหรือกระดาษ จะเป็นพื้นฐานในการขยายตัวของระบบจักรวรรดิ ควบคู่ไปกับการสร้างถนนเพื่อทำสงครามขยายดินแดน ดังประโยคที่มักพูดกันว่า ‘ถนนทุกสายมุ่งสู่กรุงโรม’

1.4.2 เทคโนโลยีการสื่อสารแต่ละชนิดมีความเหมาะสมกับโครงสร้าง

สังคมแต่ละแบบ

ในขณะที่เทคโนโลยีการสื่อสารเป็นพื้นฐานของทุกสังคม แต่ทว่า สังคมที่แตกต่างกันก็จะเรียกร้องพื้นฐานของเทคโนโลยีการสื่อสารที่แตกต่างกัน เช่น หากเป็นสังคมเกษตร ก็จะเป็นเน้นเทคโนโลยีการสื่อสารแบบพื้นบ้าน ประเพณีพิธีกรรม ความเชื่อ หรือสื่อบอกเล่าแบบมุขปาฐะ แต่พอเป็นสังคมอุตสาหกรรมที่มีระบบการผลิตขนาดใหญ่ เทคโนโลยีการสื่อสารที่หล่อเลี้ยงอยู่ก็ต้องเป็นบรรดาสื่อมวลชนที่ผลิต/แพร่กระจาย/บริโภคในปริมาณมาก ๆ และเมื่อเข้าสู่ยุคสังคมข่าวสารที่เน้นความรวดเร็วและการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารของผู้คนเทคโนโลยีที่เหมาะสมก็คือ สื่อดิจิทัลและอินเทอร์เน็ตที่มีลักษณะการกระจายตัว (decentralised) ค่อนข้างสูง

1.4.3 สามขั้นตอนของเทคโนโลยีการสื่อสาร

พัฒนาการของเทคโนโลยีการสื่อสารเกือบทุกประเภท จะมี 3 ขั้นตอนหลัก ดังนี้

- ยุคของการประดิษฐ์คิดค้น (invention) เป็นยุคแรกที่ประดิษฐ์กรรมสื่อต่าง ๆ เริ่มได้รับการทดลองขึ้นมา
- ยุคของการประยุกต์ใช้ (application) หรือเมื่อทดลองคิดค้นสำเร็จแล้ว ก็จะมีการขยายผลเผยแพร่เทคโนโลยีในวงกว้าง
- ยุคของการควบคุม (control) เมื่อผ่านการนำไปสื่อสารในวงกว้างแล้ว เทคโนโลยีสื่อ ก็มักจะถูกจัดระเบียบและควบคุมโดยอำนาจของกลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ

ตัวอย่างสามขั้นตอนของเทคโนโลยีการสื่อสารนี้ได้แก่กรณีของสื่อวิทยุกระจายเสียงของไทย ที่เริ่มต้นยุคประดิษฐ์คิดค้นโดยชนชั้นสูง (คือ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน) นำมาทดลองเล่นในวังก่อนช่วงปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง จากนั้นจึงค่อยเข้าสู่ยุคของการประยุกต์ใช้เผยแพร่สู่วงกว้างในรูปของสื่อสารมวลชน และในท้ายที่สุด เมื่อสื่อนี้เข้าถึงมวลชนจำนวนมาก ก็จะเริ่มถูกภาครัฐเข้ามากำกับดูแล (เช่น ผ่านการออก พ.ร.บ. เพื่อควบคุม หรือผ่านระเบียบข้ออ้างเรื่องกรรมสิทธิ์ในคลื่นวิทยุสาธารณะ) และถูกควบคุมโดยภาครัฐกิจที่เข้ามาเข้าสัมพันธ์กับคลื่นและออกอากาศโฆษณา

1.4.4 การปฏิบัติเทคโนโลยีการสื่อสารจะนำไปสู่การปฏิบัติทางสังคม

ทัศนะนี้มาจากนักวิชาการอย่าง ฮาโรลด์ อินนิส ที่อธิบายว่า ความเปลี่ยนแปลงใด ๆ ในเทคโนโลยีการสื่อสารย่อมเป็นสาเหตุเบื้องต้น (primemover) ของการปฏิบัติเปลี่ยนแปลงสังคม (social revolution) เสมอ เช่น เมื่อครั้งที่เกิดการปฏิวัติการพิมพ์ หรือหลังจากที่โยฮัน กูเตินเบิร์ก (Johan Gutenberg) ได้สร้างประดิษฐ์กรรมแท่นพิมพ์ขึ้นมา และได้มีการตีพิมพ์คัมภีร์ไบเบิลและสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ เผยแพร่ไปทั่วยุโรป ในครั้งนั้น อารยธรรมตะวันตกเกิดการปรับเปลี่ยนโฉมหน้ากันขนานใหญ่ ตั้งแต่การปฏิวัติภาษาที่ได้รับการปลดปล่อยจากอำนาจของภาษาละติน การขยายตัวของการสำรวจและลัทธิอาณานิคม (อันเป็นผลจากการ

พิมพ์แผนที่เดินทาง) การเกิดการเปลี่ยนแปลงในคริสตจักรและเกิดนิยายโปรเตสแตนท์ การเริ่มต้นของการปฏิวัติวิทยาศาสตร์และความเชื่อในหลักเหตุผลนิยม (อันเนื่องมาจากการพิมพ์ตำราเรียนแพทย์และวิทยาศาสตร์) และการสร้างมาตรฐานสากลของการเขียนและการใช้ภาษาของมนุษย์ (อันสืบเนื่องมาจากการพิมพ์พจนานุกรม) เป็นต้น

1.4.5 ผลกระทบด้านต่าง ๆ ของเทคโนโลยีการสื่อสาร

สำนักโทรนอนโดเห็นว่า เมื่อเทคโนโลยีการสื่อสารเปลี่ยนแปลง จะส่งผลกระทบต่อสำนึกของผู้คนเรื่อง เวลา (time) และ พื้นที่ (space) รวมถึงมีผลโดยตรงต่อ **ประสบการณ์การรับรู้ของมนุษย์ (human perception)** (Carey 1989) ตัวอย่างเช่น การเกิดขึ้นของเทคโนโลยีภาพถ่าย ที่ติดตั้งสำนึกใหม่ของผู้คนในเรื่อง ‘การมีอยู่และการหายไป’ (presence and absence) ในห้วงเวลาหนึ่ง ๆ และในพื้นที่หนึ่งๆ กล่าวคือ เมื่อมนุษย์เริ่มมีการบันทึกเป็นภาพถ่ายนั้น ถึงแม้ว่าเราจะปรากฏตัวอยู่ในเวลาหนึ่งและในพื้นที่หนึ่ง แต่ภาพก็สามารถทำให้เราไปประจักษ์อยู่ต่อหน้าผู้อื่นอีกหลายคนที่แม้จะอยู่ในช่วงเวลาและสถานที่ที่แตกต่างกัน โดยที่เราไม่ต้องไปอยู่ ณ ที่นั้นจริง ๆ นอกจากนี้ เทคโนโลยีภาพถ่ายยังช่วยขยายประสบการณ์การรับรู้ และให้มนุษย์สามารถเห็นในสิ่งที่เราไม่ได้ไปสัมผัสโดยตรง อาทิ เห็นภาพปากปล่องภูเขาไฟ เห็นภาพสะดือทะเลใต้สมุทร หรือเห็นภาพถ่ายการเหยียบดวงจันทร์ของนีล อาร์มสตรอง ฯลฯ

2. ทศนะของนักวิชาการรุ่นบุกเบิก: ฮาโรลด์ อินนิส

ฮาโรลด์ อินนิส (Harold Adams Innis 1894-4952) เป็นอดีตศาสตราจารย์ด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองที่มหาวิทยาลัยโทรนอนโด (University of Toronto) และผลิตผลงานวิชาการออกมามากมายทั้งที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศแคนาดา และเรื่องของสื่อและเทคโนโลยีการสื่อสาร ทั้งนี้ ภูมิหลังและแนวคิดสำคัญของอินนิสสามารถสรุปได้ดังนี้

2.1 ภูมิหลังและบริบททางวิชาการ

อินนิสเกิดเมื่อปีค.ศ.1894ที่เมืองออนตาริโอ (Ontario) ประเทศแคนาดาในครอบครัวเกษตรกรที่ค่อนข้างมีฐานะ เขาได้รับการศึกษาที่มหาวิทยาลัยแมคมาสเตอร์ (McMaster University) ที่เมืองโทรนอนโดในปี ค.ศ.1915 แต่ในระหว่างนั้น เขาได้ถูกเกณฑ์ไปเป็นทหารร่วมรบที่ประเทศฝรั่งเศสในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 และได้รับบาดเจ็บจากสงคราม และกล่าวกันว่า การเข้ารับในสงครามโลกครั้งนั้น ทำให้อินนิสเริ่มตั้งคำถามกับการสร้างระบบจักรวรรดิและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศจักรวรรดิกับชาติอาณานิคมจนภายหลังสงครามสิ้นสุดลงอินนิสจึงได้กลับเข้าไปเรียนต่อจนจบปริญญาโทที่แมคมาสเตอร์ ก่อนที่ต่อมาจะได้รับปริญญาเอก

ด้านเศรษฐศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยชิคาโก (University of Chicago) ประเทศสหรัฐอเมริกา และหลังจากนั้น เขาก็กลับมาทำงานสอนหนังสือที่มหาวิทยาลัยโทรนโต โดยดำรงตำแหน่ง หัวหน้าแผนกวิชาเศรษฐศาสตร์การเมืองและเป็นคณบดีบัณฑิตวิทยาลัยของมหาวิทยาลัย ดังกล่าว อินนิสเสียชีวิตด้วยโรคมะเร็งในปี ค.ศ.1952 และเพื่อเป็นเกียรติกับเขา จึงได้มีการ ตั้งวิทยาลัยอินนิส (Innis College) ขึ้นที่มหาวิทยาลัยโทรนโต และตั้งชื่อห้องสมุดของมหาวิทยาลัยแมคมาสเตอร์เป็น ห้องสมุดอินนิส (Innis Library) (สนใจประวัติชีวิตและผลงานของ อินนิส โปรดดู Heyer 2003)

ในขณะที่อินนิสเริ่มต้นพัฒนาความคิดเกี่ยวกับเทคโนโลยีการสื่อสารขึ้นมานั้น บรรยายภาพของเศรษฐกิจสังคมอเมริกันนั้น อยู่ในช่วงที่เทคโนโลยีต่าง ๆ ของทวีปอเมริกาเหนือ กำลังเจริญก้าวหน้าขึ้น เช่น มีการวางระบบโครงข่ายทางรถไฟทั้งในอเมริกาและแคนาดา และที่สำคัญก็คือ การขยายตัวของบรรดาเทคโนโลยีสื่อต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเทคโนโลยีการพิมพ์ การเขียน และการสื่อสารอีกหลายแขนง ในท่ามกลางบรรยากาศเช่นนี้ อินนิสได้สร้างผลงาน ชิ้นแรกที่เป็นวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของเขาขึ้นมาในปี ค.ศ.1923 ในชื่อเรื่อง A History of the Canadian Pacific Railway และเริ่มมีการตั้งคำถามต่อเทคโนโลยีการสื่อสารและคมนาคม ว่า เป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายระบบจักรวรรดิ (empire) และการรวมศูนย์อำนาจของสังคม เมืองหลวง (metropolitan dominance) ดังเช่นกรณีนี้ อินนิสพบว่า การวางเครือข่ายระบบ คมนาคมรถไฟ จะขยายจากศูนย์กลางของเมืองใหญ่ ๆ ออกไป (อาทิ จากนิวยอร์ก กระจายไปตามเมืองต่าง ๆ และข้ามไปยังอีกฝั่งทวีปด้วย) และนอกจากนี้ โครงข่ายทางรถไฟ เป็นพื้นฐานของระบบเศรษฐกิจอุตสาหกรรมหลายชนิด (อาทิ การค้าไม้ ค่าขนส่งสัตว์ ทรัพยากรประมง ฯลฯ) ทั้งนี้สำหรับอินนิสแล้วบรรยากาศในโลกความเป็นจริงที่เทคโนโลยีก้าวหน้า เช่นนี้ ได้จุดประกายความสนใจของเขาเรื่อง **พื้นที่ (space)** กับการสื่อสารในเวลาต่อมา

สำหรับบรรยากาศของโลกวิชาการฝั่งทวีปอเมริกาเหนือในราวทศวรรษ 1920-1930 นั้น ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดสองกระแสด้วยกัน กระแสหนึ่งก็คือ **ทฤษฎีจิตวิทยาสังคม (social psychology)** โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสายพฤติกรรมนิยม (behaviourism) และสาขาจิตวิทยา เชิงทดลอง (experimental psychology) ซึ่งต่อมาในภายหลัง นักจิตศาสตร์ได้พัฒนา มาเป็นแนวคิด**ทฤษฎีการเรียนรู้ทางสังคม (social learning theory)** ที่สนใจวิเคราะห์ผลกระทบ แบบสั่งสมระยะยาวของสื่อ (cumulative / long-term effects) และกระบวนการรับรู้/เข้าใจ (cognition) ของผู้คนที่มีต่อสื่อต่าง ๆ ซึ่งโดยส่วนใหญ่จะใช้วิธีการวิจัยเชิงทดลองเป็นหลัก

ส่วนอีกกระแสหนึ่งก็คือทฤษฎีสังคมศาสตร์สาย**ปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ (symbolic interactionism)** อันเป็นแนวคิดเด่นของนักวิชาการสำนักชิคาโก (The Chicago School) ในยุคนั้น ที่ได้รับอิทธิพลมาจากนักวิชาการอย่าง จอร์จ เฮอร์เบิร์ต มีด (George Herbert Mead 1863-1931) แนวคิดหลักของทฤษฎีนี้สนใจเรื่องการสร้าง **ตัวตน (self)** ผ่านปฏิสัมพันธ์ ระหว่างคน ๆ หนึ่งกับคนอื่น ๆ ซึ่งเกิดจากทั้งการกระทำจริง (action) และการกระทำ

เชิงสัญลักษณ์ (symbolic) ในโลกการสื่อสารของมนุษย์ เช่น เมื่อคนไทยเจอกัน ก็จะยกมือไหว้ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของปฏิสัมพันธ์ทางการสื่อสารในการสร้างตัวตนขึ้นมา

แต่อย่างไรก็ตาม สำหรับอินนิสแล้ว แม้โดยภูมิหลังของเขาจะศึกษาที่มหาวิทยาลัยชิคาโก แต่เขากลับไม่เลือกสังกัดในประเพณีวิชาการกระแสหลักของสำนักชิคาโก ตรงกันข้าม เขายังวิจารณ์นักวิชาการในสำนักนี้ว่า เป็นกลุ่มที่มองโลกแง่ดีเกินไป และวิพากษ์ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ว่า มองข้ามมิติการเมืองและอำนาจที่ดำรงอยู่ในการสื่อสารระหว่างมนุษย์ ด้วยเหตุนี้ อินนิสจึงเลือกเรียนในสายเศรษฐศาสตร์การเมือง (อันเป็นกระแสรองทางวิชาการของมหาวิทยาลัยชิคาโก) และศึกษางานของมาร์กซ์ ที่วิเคราะห์เงื่อนไขการผลิตทางเศรษฐกิจและสังคม โดยเฉพาะการเข้าไปวิพากษ์สื่อมวลชนในยุคต้นศตวรรษที่ 20 ว่า มีวิธรรายของการคุกคามชีวิตสาธารณะของผู้คนมากขึ้นทุกวัน

2.2 จุดยืนทางวิชาการของอินนิส

จากความสนใจวิเคราะห์สื่อบนพื้นฐานของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมือง James Carey (1989) และ Paul Heyer (2003) ได้สรุปจุดยืนทางวิชาการของอินนิสเอาไว้ 4 ประการด้วยกัน ดังนี้

- **ไม่มีวิชาการที่บริสุทธิ์/ไร้อคติ** ในขณะที่นักทฤษฎีสายปฏิฐานนิยม (positivism) พยายามยืนยันว่า ต้องค้นหาและสร้างความรู้ที่บริสุทธิ์หรือไม่ปนเปื้อนอคติใด ๆ แต่ด้วยอิทธิพลของลัทธิมาร์กซิสม์ที่เชื่อในแนวคิดนิเสธนิยม (negativism) อินนิสกลับวิจารณ์ว่า **ไม่มีความเป็นวิชาการใด (scholarship) ที่ปลอดซึ่งอคติ** ทั้งนี้เพราะแนวคิดต่าง ๆ ที่ถูกผลิตขึ้นในโลกวิชาการมักมาจาก **แรงบันดาลใจ (aspirations)** หรือ **ผลประโยชน์ (interests)** ของคนบางกลุ่มเสมอโดยเฉพาะอย่างยิ่งงานวิชาการจำนวนมากมักเป็นส่วนหนึ่งของอำนาจแห่งระบบจักรวรรดิที่ไม่เพียงแต่ต้องการขายสินค้าทางเศรษฐกิจให้กับผู้บริโภคในดินแดนอื่นเท่านั้น หากแต่ยังพยายามสร้าง **ลูกค้าทางปัญญา (intellectual clients)** ในการยอมรับความรู้ต่าง ๆ ที่ประเทศจักรวรรดิได้ผลิตขึ้นมา เพราะฉะนั้น อินนิสจึงเห็นว่า ความรู้ / สัจจะ / กฎเกณฑ์ทางทฤษฎีที่เป็นสากล (universal knowledge / truth / laws) ล้วนแล้วแต่เป็นความรู้หรือกฎเกณฑ์สากลแบบเคมบริดจ์หรือชิคาโก ที่มีอำนาจของจักรวรรดินิยมทางปัญญาอยู่เบื้องหลังแทบทั้งสิ้น
- **ความพยายามผสมผสานศาสตร์หลายแขนง** ในขณะที่ทฤษฎีกระแสหลักทางการสื่อสารในยุคต้นศตวรรษที่ 20 ถูกครอบงำด้วยสาขาวิชาจิตวิทยาสังคม แต่อินนิสกลับเลือกศึกษาด้านการสื่อสาร โดยผสมผสานศาสตร์หลายแขนง หรือเป็นไปในลักษณะของสหวิทยาการ (interdisciplinary) โดยเฉพาะอย่างยิ่งการประสานสาขาวิชาหลัก 5 สาขาวิชาด้วยกัน คือ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ และ

การสื่อสาร ซึ่งปรากฏอยู่ในงานที่เด่นของเขาในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 อย่างน้อยสองเล่มคือ Empire and Communications (1950) และ The Bias of Communication (1951)

- การประยุกต์ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองมาศึกษาสื่อ อินนิสได้ปฏิเสธการใช้แนวคิดจิตวิทยาสังคมมาวิเคราะห์สื่อ เนื่องจากเห็นว่า วิธีการแบบจิตวิทยาจะสนใจเพียงระดับปัจเจกบุคคล และการวิจัยเชิงทดลองถือเป็นรูปแบบการควบคุมตัวแปรมากเกินไป โดยมองข้ามความสำคัญของมิติทางการเมืองและอำนาจ ดังนั้น เขาจึงเลือกประยุกต์ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองมาศึกษาด้านการสื่อสารแทนโดยขยายการวิเคราะห์ที่มีมิติทางเทคโนโลยีและวัฒนธรรมมากขึ้น

- การเข้าสู่ปัญหาเชิงประวัติศาสตร์ของสื่อ จุดเด่นอีกประการของอินนิสก็คือในขณะที่เขาวิจารณ์ว่า วิธีการศึกษาแบบจิตวิทยาสังคมจะมองสื่อแบบนิ่งเกินไป และเป็นภาพตัดขวางที่จะสนใจเฉพาะช่วงเวลาปัจจุบัน อินนิสจึงเลือกใช้วิธีการเข้าสู่ปัญหาในเชิงประวัติศาสตร์ (historical) ที่ทำให้เห็นด้านที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของสื่อและมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่าง อดีต ปัจจุบัน และอนาคต นอกจากนี้ อินนิสยังอธิบายว่า เฉพาะวิธีการทางประวัติศาสตร์เท่านั้น ที่จะทำให้เราแก้ปัญหาจุดยืนทางวิชาการที่เชื่อเรื่องความรู้/ความจริงที่เป็นสากล (universal knowledge/truth) ได้ ทั้งนี้เพราะการศึกษาประวัติศาสตร์ในแต่ละยุคจะเผยให้เห็นว่า ทฤษฎีที่ก่อตัวไปในแต่ละยุคสมัยก็จะมีคุณค่าทางสังคม (social values) ในยุคนั้นสมัยนั้นเป็นพื้นฐานอยู่เบื้องหลังโดยมิใช้ลักษณะของทฤษฎีที่ปลอดอคติจากคุณค่าใดๆ (value-free theory)

2.3 แนวคิดหลักของอินนิส

การวิเคราะห์เทคโนโลยีการสื่อสารของอินนิสจะมุ่งเน้นไปที่ผลกระทบต่อสังคมในระดับมหภาค (macroscopic) โดยเขาได้เชื่อมการศึกษาสื่อเข้ากับมิติทางประวัติศาสตร์ เทคโนโลยี และวัฒนธรรมของแต่ละสังคม ทั้งนี้ เราสามารถสรุปแนวคิดหลักของอินนิสได้ดังนี้

2.3.1 ความสัมพันธ์ระหว่างอารยธรรมสังคมกับวิธีการสื่อสาร

อินนิสได้วิเคราะห์ให้เห็นว่า อารยธรรมสังคม (social civilisation) ของมนุษย์ จะมีความสัมพันธ์กับวิธีการสื่อสาร (modes of communication) เสมอ เช่น ในสมัยก่อน เมื่ออารยธรรมของสังคมเจริญรุ่งเรืองไปถึงจุดหนึ่ง ก็จะมีการสร้างเทคโนโลยีการบันทึกลงแผ่นหิน อำนาจทางการเมืองและสังคมก็จะกระจุกตัวอยู่ในมือของกษัตริย์ (อาทิ การประดิษฐ์ศิลาจารึกของไทย) แต่เมื่อสังคมก้าวหน้าขึ้นไป และมีการคิดประดิษฐ์วิธีการบันทึกสารลงบนกระดาษ อำนาจทางสังคมการเมืองก็จะเริ่มย้ายจากกษัตริย์มาอยู่ในมือของกลุ่มพระและนักบวช ก่อนที่จะเปลี่ยนแปลงอีกครั้ง เมื่อเกิดการคิดค้นเทคโนโลยีการพิมพ์ขึ้นมา ที่ทำให้การผูกขาดอำนาจดังกล่าวเริ่มลดทอนลง

2.3.2 ความสัมพันธ์ระหว่างวิธีการสื่อสารกับโครงสร้างอำนาจในสังคม

ในหนังสือเรื่อง Empire and Communications (1950) อีนิสสันใจการขยายตัวของระบบจักรวรรดิ (empire) โดยเห็นว่า ระบบจักรวรรดิไม่สามารถเกิดขึ้นได้ด้วยการขยายแสนยานุภาพทางการทหารและการรบเพื่อขยายดินแดนเท่านั้น หากแต่ โครงสร้างอำนาจในสังคม (structure of power) ของระบบจักรวรรดิจะดำรงอยู่และเผยแผ่ออกไปได้ก็ต้องอาศัยเทคโนโลยีการสื่อสารควบคู่กันไป ตัวอย่างเช่น ในยุคกรีก กลุ่มผู้ปกครองจะใช้การพูดในที่สาธารณะ (public speaking) เพื่อเป็นเครื่องมือโน้มน้าวใจและแสดงพลังอำนาจในการเมือง (ซึ่งต่อมากลายเป็นพื้นฐานของวิชาวาทวิทยาในปัจจุบัน) แต่พอมาถึงในยุคจักรวรรดิโรมันที่สนใจการศึกษาสงครามและแผ่ขยายอาณาจักร โรมันได้ใช้เทคโนโลยีการสื่อสารหลายชนิด ตั้งแต่การสร้างล้อรถและถนน พัฒนาระดาษ คิดค้นตัวเลข ตัวอักษร ระบบสัญญาะ ตราเครื่องหมาย และประยุกต์ใช้เอกสารราชการในการบัญชาการรบของจักรพรรดิโรมันนั่นเอง

จนแม้มาถึงการเผยแผ่ระบบจักรวรรดิในรุ่นหลัง ก็ยังมีการใช้เทคโนโลยีการสื่อสารเข้ามาเป็นเครื่องมือสำคัญด้วยเช่นกัน ดังเช่นที่อีนิสได้วิเคราะห์กรณีของเทคโนโลยีการพิมพ์ว่าเป็นความพยายามของโลกจักรวรรดิตะวันตกที่จะขยายพื้นที่และอำนาจไปยังส่วนอื่น ๆ ของโลก โดยใช้กลยุทธ์ทั้ง การกระจุกตัวเข้าสู่ศูนย์กลาง (centralisation) และ การกระจายตัวออกจากศูนย์กลาง (decentralisation) กล่าวคือในแง่ของการรวมศูนย์นั้น จะมีความพยายามที่จะสร้างศูนย์กลางอำนาจของรัฐบาล ผ่านการพิมพ์และใช้กฎหมาย ระบบการศึกษาที่เป็นมาตรฐานสากล และระบบการบริหารงานที่ดึงอำนาจจากท้องถิ่นเข้าสู่ส่วนกลาง และสำหรับในแง่ของการกระจายศูนย์ เทคโนโลยีการพิมพ์ได้สร้างสื่อที่น้ำหนักเบา เคลื่อนย้ายได้สะดวกและผลิตซ้ำ ๆ ออกมาได้ในปริมาณมาก จึงทำให้อุดมการณ์ความคิดของศูนย์กลางจักรวรรดิแพร่ออกไปสู่พื้นที่กว้างไกลได้ง่าย

ด้วยเหตุนี้ ข้อสรุปของอีนิสจึงกล่าวได้ว่า เฉพาะชาติหรือกลุ่มคนที่มีอำนาจและมีเทคโนโลยีการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพเท่านั้น จึงสามารถขยายจักรวรรดิข้ามพื้นที่ (space) ออกไปได้อย่างกว้างขวาง และในเวลาเดียวกัน ยิ่งระบบการสื่อสารขยายออกไปกว้างไกลมากเท่าใด กลุ่มคนที่อยู่ชายขอบจากอำนาจศูนย์กลาง (หรือกลุ่ม marginality) ก็จะถูกครอบงำมากยิ่งขึ้น

2.3.3 อำนาจของชนชั้นนำกับการควบคุมเทคโนโลยีการสื่อสาร

แม้ว่าในด้านหนึ่ง เทคโนโลยีการสื่อสารจะนำความก้าวหน้าสู่เศรษฐกิจและสังคม แต่ด้วยอิทธิพลทางความคิดแบบมาร์กซิสม์อีนิสจึงเห็นว่าไม่มีเทคโนโลยีสื่อใดที่ถูกสร้างและใช้อย่างเสมอภาคหรือเท่าเทียม (egalitarianism) ตรงกันข้าม เบื้องหลังของเทคโนโลยีการสื่อสาร มักเป็น เครื่องมือ ทางอำนาจของคนกลุ่มเล็ก ๆ บางกลุ่ม หรือที่เรียกกันว่าเป็นกลุ่มชนชั้นนำ (elite) ในสังคมนั่นเองโดยเป้าหมายของการใช้สื่อของคนกลุ่มนี้ก็คือความพยายามในการครอบงำและควบคุมคนกลุ่มใหญ่ในสังคม ตัวอย่างเช่น ในช่วงเหตุการณ์เดือนตุลาคม

2516-2519 นั้น นอกจากการต่อสู้ระหว่างชนชั้นนำ (หรือรัฐบาลทหาร) กับคณะนักศึกษา จะกระทำผ่านการใช้กำลังรุนแรงแล้วอีกด้านหนึ่งยังมีการทำสงครามความคิดผ่านการสื่อสารและบทเพลง (คือ เพลงปลุกใจของฝ่ายรัฐบาลกับเพลงเพื่อชีวิตของขบวนการนักศึกษา) แต่เนื่องจากฝ่ายรัฐบาลสามารถควบคุมวิทยุกระจายเสียงและสื่อมวลชนต่าง ๆ ที่จะเผยแพร่เพลงปลุกใจและอุดมการณ์ความคิดของตนได้ ในท้ายที่สุด ก็เป็นเงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้ขบวนการนักศึกษาต้องพ่ายแพ้ไป เพราะไม่สามารถเข้าถึงช่องทางของสื่อมวลชนได้ (โปรตุเกส ลือชัย จิรวินิจนันท์ 2532)

2.3.4 เทคโนโลยีสื่อกับการเปลี่ยนแปลงอำนาจทางสังคม

อินนิสเชื่อว่า ทุกครั้งเมื่อมีความเปลี่ยนแปลงในเทคโนโลยีการสื่อสาร จะส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างอำนาจทางสังคมเสมอ แต่ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว อำนาจดังกล่าวจะไม่เคยเปลี่ยนแปลงแบบข้ามชนชั้น (เช่น จากชนชั้นปกครองมาสู่ชนชั้นล่าง) หากแต่เป็นการถ่ายโอนอำนาจระหว่างกลุ่มคนที่อยู่ในปีกของชนชั้นนำเท่านั้น เช่น ในกรณีของสังคมไทย เมื่อเกิดเทคโนโลยีการพิมพ์ขึ้นมา อำนาจของสังคมจะรวมศูนย์อยู่ในมือของชาวตะวันตกในยุคแรก (เช่น กลุ่มจักรวรรดินิยมตะวันตกช่วงสนธิสัญญาบาวริง) และย้ายมาอยู่ในมือของกลุ่มชนชั้นศักดินาที่เข้าถึงสื่อสิ่งพิมพ์ในยุคถัดมา แต่มาภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อสื่ออิเล็กทรอนิกส์เริ่มขยายตัว (เช่น วิทยุ โทรทัศน์) อำนาจทางเศรษฐกิจการเมืองก็เริ่มเปลี่ยนมาอยู่ใต้อาณัติของรัฐบาลทหารและข้าราชการ ที่สามารถยึดช่องทางการสื่อสารสู่มวลชนในวงกว้างขึ้น เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ อินนิสจึงสรุปว่า ยิ่งเทคโนโลยีสื่อสมัยใหม่ก้าวหน้าไปมากเท่าไร อำนาจของชนชั้นนำก็จะยิ่งรวมศูนย์มากขึ้น (เพราะจะเหลือผู้ส่งสารเพียงไม่กี่รายที่สามารถผูกขาดช่องทางการแพร่กระจายข่าวสารได้) แต่ในทางกลับกันเทคโนโลยีดังกล่าวก็必将ยิ่งขยายกลุ่มผู้รับสารออกไปให้มากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากในช่วงที่อินนิสพัฒนาแนวคิดขึ้นมานั้น เป็นช่วงที่เทคโนโลยีสื่อมวลชนกำลังขยายตัว โดยเฉพาะสื่อสิ่งพิมพ์ วิทยุ และโทรทัศน์ ซึ่งเป็นสื่อที่มีการรวมศูนย์ค่อนข้างสูงทำให้อินนิสค่อนข้างเชื่อในพลังของสื่อที่รวบโครงสร้างอำนาจไว้ในมือของชนชั้นนำ แต่ทว่ามาถึงในยุคปัจจุบันเมื่อมีการเกิดขึ้นและกระจายตัวของสื่อสมัยใหม่เช่น โทรศัพท์มือถือ โทรสาร กล้องถ่ายรูปดิจิทัล คอมพิวเตอร์ อินเทอร์เน็ต ฯลฯ จึงได้เริ่มมีการตั้งคำถามว่า สื่อชนิดใหม่เหล่านี้จะมีแนวโน้มกระจุกตัว (เช่น อยู่เฉพาะในมือของชนชั้นนำทางธุรกิจการเมืองร่วมสมัย) หรือจะเปิดโอกาสของการกระจายอำนาจมากยิ่งขึ้นกันแน่ (เช่น การเกิดขึ้นของเว็บไซต์ใหม่ ๆ ที่กลายมาเป็นพื้นที่สาธารณะของกลุ่มชนชั้นอื่น ๆ ของสังคม)

2.3.5 แนวคิดเรื่องการโน้มเอียงเชิงเวลาและการโน้มเอียงเชิงพื้นที่ของสื่อ

แนวคิดที่สำคัญอีกประการหนึ่งของอินนิส ก็คือ การวิเคราะห์เรื่องเวลาและพื้นที่ในการสื่อสารโดยอินนิสค้นพบว่า สื่อที่ต่างชนิดกันจะมีลักษณะที่โน้มเอียงเชิงเวลา (time-biased) และ โนมเอียงเชิงพื้นที่ (space-biased) ที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ถ้าเป็นเทคโนโลยีสื่อดั้งเดิม

(เช่น การสื่อสารบอกเล่า สื่อมุขปาฐะ สื่อพื้นบ้าน สื่อประเพณี) จะมีลักษณะโน้มเอียงเชิงเวลา โดยมุ่งเน้นที่ความลุ่มลึกและยั่งยืนทางความคิด ใช้เพื่อสืบทอดประเพณี/คุณค่า/ความเชื่อจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง มีลักษณะความเป็นอนุรักษนิยมสูง และเน้นสื่อสารเฉพาะกลุ่มหรืออยู่ในชุมชนเล็ก ๆ เท่านั้น อาทิ การถ่ายทอดองค์ความรู้เรื่องการทำอาหารในสมัยก่อนที่จะสืบทอดผ่านการบอกเล่าปากต่อปากจากแม่สู่ลูก หรืออยู่แต่เฉพาะในรั้วในวัง กลเม็ดเคล็ดลับและรสชาติที่ปรุงแต่งก็จะจำกัดวงอยู่เฉพาะกลุ่มหรือในครัวเรือน ฯลฯ แต่หากเป็นเทคโนโลยีสมัยใหม่ (เช่น สื่อมวลชนต่าง ๆ) จะเป็นสื่อที่โน้มเอียงในเชิงพื้นที่ หรือเน้นการขยายอาณาบริเวณ สนใจขนาดมากกว่าปัจจุบัน และมีเป้าหมายเพื่อธุรกิจเป็นหลัก อาทิ เมื่อเกิดสื่อสิ่งพิมพ์ประเภทตำราอาหารหรือนิตยสารทำครัว หรือเมื่อเกิดรายการสาธิตการทำอาหารทางโทรทัศน์ องค์ความรู้เรื่องการทำครัวก็จะเน้นแพร่กระจายไปในวงกว้าง แต่ไม่สนใจที่ความประณีตลุ่มลึก (เนื่องจากคนดูโทรทัศน์ไม่มีโอกาสได้กลิ่นหรือได้ลิ้มรส) และเป้าหมายหลักของสื่อก็จะกลายเป็นธุรกิจการค้า (เช่น ต้องซื้อตำราอาหาร หรือมีการขายโฆษณาในหน้านิตยสารและรายการโทรทัศน์)

สำหรับในแง่ การเมือง นั้น อินนิสได้อธิบายเพิ่มเติมว่า สื่อที่โน้มเอียงในเชิงเวลาจะมุ่งเน้นการรักษาอำนาจของกลุ่มจารีต (traditional authority) เอาไว้ เช่น การประกวดอ่านสุนทรพจน์หรือทำนองเสนาะ ที่มักมีเป้าหมายเพื่อรักษามรดกธรรมเนียมทางภาษาและวัฒนธรรมแบบจารีตเป็นหลัก ซึ่งตรงข้ามกับสื่อที่โน้มเอียงเชิงพื้นที่ที่สนใจการสื่อสารในวงกว้างเพื่อการแผ่ขยายอำนาจของระบบจักรวรรดิให้กว้างไกล ตัวอย่างเช่น การสถาปนาอำนาจของจักรวรรดินิยมอังกฤษที่ขยายตัวในช่วงศตวรรษที่ 19 ถึงต้นศตวรรษที่ 20 ที่เกิดขึ้นได้ก็เพราะอาศัยการสร้างทางรถไฟ การวางระบบโทรเลขและโทรศัพท์ ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อการยึดดินแดนของประเทศอาณานิคม ซึ่งพอมมาถึงในปัจจุบัน รูปแบบการวางโครงข่ายเช่นนี้ก็ยังปรากฏอยู่ในเครือข่ายอินเทอร์เน็ต ที่ทำหน้าที่เผยแพร่ระบบจักรวรรดินิยมโดยไม่แตกต่างกัน

อย่างไรก็ดี แม้ว่าแนวคิดเรื่องการโน้มเอียงเชิงเวลาและพื้นที่ของสื่อ จะช่วยเผยให้เห็นอำนาจการครอบงำทางเศรษฐกิจการเมืองก็ตาม แต่ Nick Stevenson (1995) ก็ได้วิจารณ์ว่าวิธีวิเคราะห์แบบนี้เป็นการแบ่งขั้วแบบสองขั้ว (bi-polar) มากเกินไปทั้งนี้เนื่องจากมีความเป็นไปได้ว่า ในบางสถานการณ์ที่การสื่อสารจะมีลักษณะโน้มเอียงทั้งสองด้านในเวลาเดียวกัน ตัวอย่างเช่น กรณีของการสร้างสำนึกเรื่องชาติ (nationalism) ซึ่งด้านหนึ่งรัฐชาติก็มีแนวโน้มจะหยิบยกประวัติศาสตร์ร่วมของผู้คนขึ้นมาอ้างอิง (อันเป็นมิติเรื่องความยั่งยืนทางเวลา) แต่ขณะเดียวกัน รัฐชาติก็ยังสนใจใช้สื่อเผยแพร่สำนึกเรื่องชาติให้กระจายตัวออกไปในวงกว้างด้วย (อันเป็นมิติเรื่องการขยายเชิงพื้นที่)

3. ทศนะของนักวิชาการรุ่นหลัง: มาร์แชล แมคลูฮัน

มาร์แชล แมคลูฮัน (Marshall McLuhan 1911-1980) เป็นอดีตศาสตราจารย์ด้านวรรณคดีอังกฤษและนักทฤษฎีการสื่อสารชาวแคนาดา ผลงานของเขาเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญในการตั้งคำถามต่อทฤษฎีการสื่อสาร โดยเฉพาะการบัญญัติสำนวนหรือแนวคิดที่ยังคงแพร่หลายจนถึงปัจจุบัน อันได้แก่ 'สื่อคือสาร' (the medium is the message) และ 'หมู่บ้านโลก' (the global village) สาระสังเขปเกี่ยวกับทศนะของแมคลูฮันสรุปได้ดังนี้

3.1 ภูมิหลังและบริบททางวิชาการ

แมคลูฮันเกิดเมื่อปี ค.ศ.1911 ที่เมืองเอดมอนตัน (Edmonton) รัฐอัลเบอร์ตา (Alberta) ประเทศแคนาดา ครอบครัวของแมคลูฮันเป็นกลุ่มเคร่งคริสตศาสนา โดยบิดา นับถือนิกายเมธอดิสต์ (Methodist) และทำธุรกิจด้านอสังหาริมทรัพย์ และเมื่อธุรกิจล้มเหลว บิดาก็ได้เข้าเกณฑ์ทหารไปร่วมรบในสงครามอยู่ถึง 4 ปี ก่อนจะกลับมาและอพยพครอบครัว ไปอยู่ที่เมืองวินนิเปก (Winnipeg) รัฐมานิโตบา (Manitoba) และที่เมืองนี้เองที่แมคลูฮันได้เข้าเรียนและสำเร็จการศึกษาทั้งระดับปริญญาตรีและโทที่มหาวิทยาลัยมานิโตบา (University of Manitoba) ในสาขาวิชาภาษาอังกฤษ

หลังจากสำเร็จการศึกษาแล้ว แมคลูฮันได้ไปสอนหนังสือที่มหาวิทยาลัยเซนต์หลุยส์ (Saint Louis University) ที่ประเทศอเมริกา เนื่องจากไม่สามารถหางานทำได้ในประเทศแคนาดาบ้านเกิด ก่อนที่เขาจะเดินทางไปศึกษาต่อระดับปริญญาเอกที่มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ (University of Cambridge) ประเทศอังกฤษ โดยเข้าเรียนกับนักวิชาการชื่อดังในยุคนั้น อย่างน้อยสองคนคือ ไอ เอ ริชาร์ดส์ (I.A. Richards) และ เอฟ อาร์ ลีอาวิส (F.R. Leavis) และในช่วงเวลาดังกล่าวนี้อย่างที่เป็นจุดเปลี่ยนในชีวิตและความคิดของแมคลูฮันหลายด้าน ตั้งแต่การเริ่มเปิดรับวิธีคิดสายวิพากษ์รุ่นใหม่ (New Criticism) จากฝั่งทวีปยุโรป การเริ่มพัฒนาความคิดเกี่ยวกับพลังอำนาจของเทคโนโลยีการสื่อสารและวัฒนธรรม (หลังจากได้รู้จักกับเพื่อนนักวิชาการอย่าง วอลเตอร์ ออง) และการได้ผันตัวเองเข้าสู่คริสตศาสนานิกายโรมันคาทอลิกจนเมื่อสงครามโลกครั้งที่สองอุบัติขึ้นในยุโรป แมคลูฮันจึงได้เดินทางกลับทวีปอเมริกา และได้รับอนุมัติปริญญาเอกจากมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ในปลายปี ค.ศ.1943 โดยไม่ได้เดินทางกลับไปสอบปากเปล่าวิทยานิพนธ์ เนื่องจากอยู่ในภาวะสงคราม

ในปีค.ศ.1946แมคลูฮันได้ย้ายไปสอนหนังสือที่เมืองโทรอนโต (Toronto) ในวิทยาลัยเซนต์ไมเคิล (St. Michael's College) ซึ่งเป็นวิทยาลัยคาทอลิกของมหาวิทยาลัยโทรอนโต ที่นี่เองที่เขาได้รู้จักกับนักวิชาการรุ่นพี่ที่ชื่อ ฮาโรลด์ อินนิส และได้ขยายความคิดเรื่องเทคโนโลยีการสื่อสารออกไปจากเดิม ในช่วงต้นทศวรรษที่ 1950 แมคลูฮันได้เริ่มจัดกิจกรรมสัมมนาทางด้านการสื่อสารและวัฒนธรรมให้กับมหาวิทยาลัย โดยได้รับทุนสนับสนุนจากมูลนิธิฟอร์ด

จนในที่สุด เขาก็สามารถตั้งศูนย์วิจัยสำหรับการศึกษาวัฒนธรรมและเทคโนโลยี (Centre for Culture and Technology) ขึ้นสำเร็จในปีค.ศ.1963 อย่างไรก็ดีเนื่องจากครอบครัวของแมคลูอันค่อนข้างเป็นครอบครัวใหญ่ (มีภรรยาและมีลูกอีก 6 คน) ภาระเลี้ยงดูดังกล่าวทำให้ภายหลังแมคลูอันต้องผันชีวิตบางส่วนไปรับทำงานโฆษณาควบคู่ไปกับงานสอนที่มหาวิทยาลัย และเขายังได้เป็นที่ปรึกษาและฝึกอบรมให้กับบริษัทธุรกิจขนาดใหญ่ (อาทิ IBM และ AT&T) ซึ่งมีผลต่อการผลิตงานรุ่นหลัง ๆ ของเขา ที่เริ่มปรับท่าทีจากการวิพากษ์สังคมมาสู่การรอมชอมกับระบบการผลิตสมัยใหม่มากขึ้นจนถึงกลางปีค.ศ.1979 แมคลูอันเริ่มล้มป่วยและไม่สามารถพูดได้ ทางมหาวิทยาลัยโดรอนโดจึงพยายามจะปิดศูนย์วิจัยของเขา แต่ไม่ประสบความสำเร็จ และได้รับเสียงต่อต้านอย่างมากจากบุคคลที่มีชื่อเสียง (อาทิ ผู้กำกับภาพยนตร์อย่างวู้ดดี้ อัลเลน ที่แมคลูอันเคยร่วมงานแสดงกับเขาในเรื่อง Annie Hall) แมคลูอันเสียชีวิตในวันส่งท้ายปีเก่า (New Year's Eve) ของปี ค.ศ.1980

ในแง่ผลงานเด่นของแมคลูอันนั้น เริ่มต้นขึ้นจากวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่อง The Place of Thomas Nashe in the Learning of His Time (1942) หรือในภายหลัง อสังกรรมของเขา ก็ได้มีการตีพิมพ์และเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น The Classical Trivium (2006) งานชิ้นนี้เป็นการสำรวจประวัติศาสตร์ของศิลปะการใช้ภาษา (verbal arts) จากยุคกลาง (Middle Ages) สู่ยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการ (Renaissance) หลังจากนั้น แมคลูอันก็ได้ผลิตผลงานที่เริ่มวิเคราะห์สื่อ โฆษณา และวัฒนธรรมประชานิยม (popular culture) ซึ่งรวบรวมอยู่ในหนังสือ The Mechanical Bride: Folklore of Industrial Man (1951) และตามมาด้วยผลงานสำคัญอีกหลายเล่ม ในจำนวนนั้นได้แก่ The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man (1962) ที่บุกเบิกการวิเคราะห์วัฒนธรรมการพิมพ์และเทคโนโลยีการสื่อสารต่าง ๆ Understanding Media: The Extensions of Man (1964) ซึ่งเปิดประเด็นเรื่องอิทธิพลของตัวสื่อที่สำคัญกว่าเนื้อหาสาร และ The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century (ซึ่งตีพิมพ์ในปี ค.ศ.1989 หลังการเสียชีวิตของแมคลูอัน) อันเป็นผลงานที่เขาเขียนร่วมกับ บรูซ อาร์ เพาเวอร์ส (Bruce R. Powers) และเน้นการวิเคราะห์สื่อกับการสร้างหมู่บ้านโลก

3.2 แนวคิดพื้นฐานของแมคลูอัน

โดยเปรียบเทียบกันแล้วในขณะที่ยอดนิสสนใจผลกระทบของเทคโนโลยีการสื่อสารในระดับสังคมมหภาค (macroscopic) แต่แมคลูอันนั้น กลับสนใจวิเคราะห์อำนาจของสื่อในระดับจุลภาค (microscopic) หรือลงมาในระดับผลและความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคล และท่าทีของเขาที่มีต่อเทคโนโลยีการสื่อสารจะค่อนข้างมองโลกแง่ดีกว่าอินนิส ทั้งนี้เราอาจสรุปแนวคิดสำคัญของแมคลูอันได้ดังนี้

3.2.1 สื่อกับผัสสะของมนุษย์

แมคลูอันได้ให้นิยามของ **สื่อ** ไว้ด้วยวลีที่ว่า **กระบวนการขยายศักยภาพของมนุษย์ออกไป (the extensions of man)** หรืออีกนัยหนึ่งเทคโนโลยีสื่อเป็นเครื่องมือขยายผัสสะหรือสัมผัสของมนุษย์ (human senses) ที่มีต่อโลกออกไป เช่น โทรศัพท์ก็คือช่องทางขยายสัมผัสทางหูให้ได้ยินเสียงจากระยะไกล หรือโทรทัศน์ก็คือช่องทางของสื่อสัมผัสทางตาให้เราได้เห็นสิ่งที่แพร่ภาพมาจากแดนไกล

3.2.2 มิติของการกำหนดผ่านเทคโนโลยีการสื่อสาร

จากจุดยืนของแมคลูอันที่สนใจวิเคราะห์ผลกระทบของเทคโนโลยีการสื่อสารต่อสังคมระดับจุลภาคนั้น เขาได้สรุปแง่มุมของการกำหนดผ่านสื่อ (media determinism) เอาไว้สามมิติด้วยกัน อันได้แก่

- ผลกระทบของสื่อต่อมิติเรื่อง **เวลา (time)** เช่น สื่อหลายชนิดที่สามารถบันทึกสารข้ามเวลา หรือย่นย่อระยะเวลาในการสื่อสาร อาทิ จารึกกลองโบราณ บันทึกไดอารี่ ภาพถ่ายดาวเทียม ฯลฯ

- ผลกระทบของสื่อต่อมิติเรื่อง **พื้นที่ (space)** เช่น สื่อต่าง ๆ ที่พยายามเอาชนะพื้นที่ อาทิ นกพิราบสื่อสาร จดหมาย โทรเลข เวิร์ลไวด์เว็บ ฯลฯ

- ผลกระทบของสื่อต่อมิติเรื่อง **ประสบการณ์ของมนุษย์ (human experiences)** เช่น สื่อโทรทัศน์หรือภาพยนตร์ที่ทำให้เราได้เห็นในสิ่งที่ไม่เคยเห็นมาก่อน (อาทิ ก้อนน้ำแข็งขั้วโลก พื้นผิวดวงจันทร์ หรือสัตว์ประหลาดอย่างก๊อตซิลล่า) หรือจัดระเบียบประสบการณ์ที่เราจะไปสัมผัสโลกรอบตัวแบบใหม่ (อาทิ รายการสาธิตการทำอาหารทางโทรทัศน์ที่ทำให้ผู้ชมได้สัมผัสอาหารผ่านเพียงตาและหู แต่ไม่เคยได้ลิ้มรสหรือรับรู้กลิ่น)

จากผลกระทบของเทคโนโลยีการสื่อสารในสามมิตินี้ แมคลูอันเห็นว่า ทุกครั้งที่มีสื่อใหม่ ๆ อุบัติขึ้นมาในสังคม สื่อใหม่เหล่านี้จะเข้ามาจัดระเบียบวิถีคิดและสำนึกของมนุษย์ในสามมิติดังกล่าวเสมอ ตัวอย่างที่น่าสนใจในกรณีนี้ได้แก่ งานของ Karen Lury (2005) ที่ศึกษาการเกิดขึ้นของสื่ออย่างวิดีโอเทปในราวทศวรรษที่ 1980 และพบว่า วิดีโอเทปเป็นเทคโนโลยีของการบันทึกการถ่ายทอดโทรทัศน์เอาไว้เพื่อนำมาฉายซ้ำในอีกช่วงเวลาหนึ่ง ด้วยเทคนิคดังกล่าววิดีโอเทปจึงเป็นอุปกรณ์ที่ช่วยให้ผู้ชมสามารถ 'โยกกิจกรรมข้ามเวลา' (time-shift) อาทิ ผู้ชมสามารถโยกเวลาจากผังตารางรายการของสถานี และเลือกจะรับชมรายการต่อมาในภายหลังจากออกอากาศแล้วได้ นอกจากนี้ วิดีโอเทปยังเปิดโอกาสให้ผู้ชมร่นเวลาไปข้างหน้า (fast-forward) ถอยเวลาย้อนกลับมา (rewind) หยุดเวลาการรับชมชั่วคราว (pause) หรือแม้แต่จัดความต่อเนื่อง (continuity) ของการบริโภคสื่อโทรทัศน์ได้ตามที่ตนต้องการ

ในขณะเดียวกัน Lury ได้ศึกษาการใช้สื่อและประสบการณ์ใหม่ที่สื่อสารผ่านวิดีโอเทป และพบว่า แม้การเกิดขึ้นของวิดีโอเทปจะทำให้ผู้ชมหลายคนนิยมบันทึกการถ่ายทอดต่าง ๆ เก็บเอาไว้มากมาย หรือมากยิ่งขึ้นไปกว่าจำนวนรายการที่รับชมอยู่เป็นปกติเสียอีก (อาทิ อัดเทปเก็บ

เอาไว้ทุกครั้งในช่วงที่ไม่อยู่บ้าน) แต่ทว่า ในภายหลัง ผู้ชมจำนวนมากเหล่านี้ ก็มักจะไม่ค่อยได้กลับมาดูรายการที่ตนเองบันทึกเก็บเอาไว้ เนื่องจากไม่ค่อยมีเวลาที่จะย้อนกลับมาดู พร้อม ๆ กับที่ในวันเวลาปกติเอง รายการโทรทัศน์ก็ยังคงออกอากาศเนื้อหาตอนต่อมาอย่างต่อเนื่องยิ่งไปกว่านั้น หากผู้ชมบันทึกเทปรายการเอาไว้ดูภายหลัง หลาย ๆ คนก็มีแนวโน้มที่จะกดปุ่มเร่งไปข้างหน้า (fast-forward) ในช่วงที่เนื้อหารายการไม่น่าสนใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเวลาโฆษณา

นอกจากนั้น Lury ยังได้พบอีกว่า ไม่เพียงแต่วิดีโอเทปจะยืนยันความเป็น 'ผู้ชมที่จ้องรักภักดีต่อบางรายการ' เช่น จะมีผู้ชมที่ภักดีเท่านั้น ที่จะตามบันทึกเทปรายการที่ตนชื่นชอบเพื่อเอาไว้ดูครบทุกตอน แต่ในเวลาเดียวกัน วิดีโอเทปก็ยังมียุทธศาสตร์ที่เป็นไปได้มากกว่าแค่อุปกรณ์บันทึกรายการเอาไว้ดูย้อนหลัง หรือเพียงแค่เก็บรายการที่ตนชอบเอาไว้เป็นการส่วนตัว ดังเช่นที่ Lury ได้ยกตัวอย่างกรณีของตัวเธอเองว่า ก่อนที่แม่ของเธอจะเสียชีวิตนั้น เธอเคยวานให้แม่อัดเทปรายการที่ชอบเอาไว้ให้ดูอยู่บ่อยครั้งและภายหลังจากมารดาถึงแก่กรรม วิดีโอเทปที่แม่เคยบันทึกเก็บไว้ให้ นั้น ก็กลายมาเป็นความทรงจำถึงเหตุการณ์ในอดีตของแม่ และแม่แต่ลายมือที่เขียนไว้ที่สติ๊กเกอร์คาดข้างตลับเทป ก็เป็นเครื่องหมายรำลึกถึงช่วงเวลาที่มีชีวิตอยู่ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ Lury จึงสรุปว่า วิดีโอเทปเป็นเทคโนโลยีของครัวเรือนที่เปลี่ยน 'เวลาในโลกสาธารณะ' (public times) จากพื้นที่ของโทรทัศน์ ให้กลายมาเป็น 'เวลาในโลกส่วนตัว' (private times) ที่สมาชิกครัวเรือนใช้ประกอบสร้างความทรงจำร่วมกัน หรือแม้แต่เป็นกลไกการสื่อสารที่ผู้ชมสามารถจัดลำดับเวลาและช่วงทำนองอารมณ์ (sequences of time and emotion) ได้ตามรูปแบบการใช้ชีวิตของตนเอง

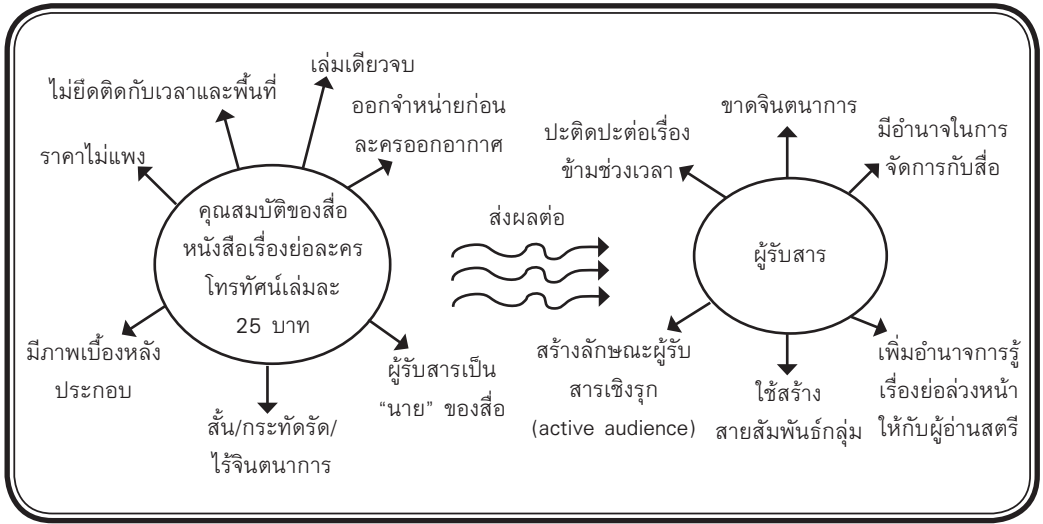
3.2.3 แนวคิด 'สื่อคือสาร'

แมคลูอันได้บัญญัติวลีที่ภายหลังเป็นแนวคิดสำคัญในวงการนิเทศศาสตร์ว่า **สื่อคือสาร (the medium is the message)** ซึ่งปรากฏอยู่ในงานเขียนเรื่อง Understanding Media: The Extensions of Man (1964) จากแนวคิดดังกล่าวนี้ แมคลูอันเห็นว่า ผลกระทบของการสื่อสารต่อปัจเจกบุคคลและสังคมไม่ได้มาจากตัวสาร หากแต่เป็นผลมาจาก **คุณลักษณะของสื่อ** มากกว่า ทั้งนี้ แมคลูอันได้ยกตัวอย่างกรณีของหลอดไฟว่า แม้จะเป็นสื่อชนิดหนึ่ง แต่ก็ไม่ได้มีสารในตัวเอง (เมื่อเทียบกับกรณีของโทรทัศน์ที่มีเนื้อหาการต่าง ๆ บรรจุอยู่ในตัว) อย่างไรก็ดี แม้หลอดไฟจะไม่ได้บรรจุสารอันใดเอาไว้ ทว่า หลอดไฟก็สามารถสร้างผลกระทบมากมายต่อมนุษยชาติ เช่น จัดการสำนักใหม่เรื่องพื้นที่และเวลากลางคืนให้กับมนุษย์ (อาทิ ทำให้กลางคืนสว่างไม่แตกต่างจากกลางวัน) ดังนั้น เมื่อนำมาอธิบายกรณีของสื่อชนิดอื่น เช่น โทรทัศน์ แมคลูอันก็เชื่อว่า ไม่ว่าจะเนื้อหาสารแบบรายการเด็ก รายการธรรมะ หรือรายการรุนแรง ก็ไม่ได้สำคัญแต่อย่างใด เพราะผลกระทบที่โทรทัศน์มีต่อผู้ชมและสังคมนั้น ล้วนมาจากตัวคุณลักษณะของสื่อเองมากกว่า

นอกจากนี้ ภายใต้อธิบายที่ว่า 'สื่อคือสาร' นั้น แมคลูฮันไม่ได้สนใจตอบคำถามว่า คนเรามีประสบการณ์ต่อเรื่องอะไรผ่านสื่อ (what we experience) แต่เลือกสนใจวิเคราะห์ว่า คนเรามีประสบการณ์ต่อโลกรอบตัวอย่างไร (how we experience the world) นั้นหมายความว่า ตัวสารไม่สำคัญเท่ากับตัวสื่อ เพราะทุกครั้งที่เกิดความเปลี่ยนแปลงในตัวสื่อ จะไปมีผลกระทบต่อเนื้อหา/สารเสมอ เช่น เนื้อหาของเรื่อง บ้านทรายทอง จะเป็นอย่างไรไม่สำคัญ ขึ้นอยู่กับตัวสื่อที่เข้ามากำหนดตัวสารของ บ้านทรายทอง มากกว่า (อาทิ ถ้าเป็นสื่อนวนิยายขายกลางและพจนานก็จะจะมีลักษณะเป็นจินตนาการที่ผู้อ่านสร้างขึ้นเอง แต่ถ้าเป็นละครโทรทัศน์แล้ว จินตนาการนั้นจะถูกแปลงออกมาเป็นภาพและเสียงตามความคิดสร้างสรรค์ของผู้กำกับ)

ในขณะเดียวกัน นอกจากตัวสื่อจะเข้าไปกำหนดความเป็นไปของเนื้อหาสารแล้ว ผลดังกล่าวยังเข้าไปกำหนด **วิธีการรับสาร (reception)** และ **การรับรู้ (perception)** หรือแม้แต่ **บุคลิกลักษณะ (personality)** ของผู้รับสารด้วยในเวลาเดียวกันตัวอย่างเช่นเนื้อหาที่เราฟังพระรูปเดียวกันเทศน์อาจจะเหมือนกัน แต่ถ้าเราฟังพระเทศน์ผ่านการสื่อสารระหว่างบุคคล (เช่น ไปฟังที่วัด) กับฟังผ่านสื่อเทปบันทึกเสียงหรือซีดี วิธีการรับสารของเราจะแตกต่างกัน ทั้งนี้ นอกจากบรรยากาศการฟังจะไม่เหมือนกันแล้ว ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้ส่งสาร (คือพระ) กับผู้รับสารยังแตกต่างกันด้วย หากเราฟังพระเทศน์จริงบนธรรมาสน์ อำนาจการสื่อสารจะอยู่ที่พระซึ่งเป็นผู้ส่งสาร แต่ถ้าเราฟังเทปหรือซีดีที่บ้านจะเป็นอำนาจของผู้รับสารที่เข้าไปกำหนดเลือกที่จะฟังเมื่อไร ฟังตอนไหน ฟังช่วงใดของเนื้อหา ฟังซ้ำอย่างไร หรือแม้แต่จะหยุดฟังเมื่อไร หรือในกรณีของคนที่เคยโตมากับสื่อที่แตกต่างกันก็เช่นกัน ถ้าคนที่โตมากับสื่อพื้นบ้าน (เช่น งานปูนปั้น แถงหยวก จักสาน ทอผ้า) จะมีบุคลิกภาพเป็นคนใจเย็น สมถะ และผลิตความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ได้ด้วยตนเอง แต่สำหรับคนที่โตมากับสื่อสมัยใหม่ (เช่น โทรทัศน์) ก็จะมีบุคลิกภาพแบบโทรทัศน์ กล่าวคือสมาธิสั้น ผลุบเข้าผลุบออกเป็นช่วง ๆ มีอารมณ์ขึ้น ๆ ลง ๆ (ตามจังหวะการกดรีโมตคอนโทรล) และติดอยู่กับความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ที่ผู้อื่นผลิตให้

ตัวอย่างงานวิจัยที่ใช้แนวคิด 'สื่อคือสาร' ของแมคลูฮันนี้ ได้แก่ กรณีศึกษาเรื่อง การอ่านหนังสือเรื่องย่อละครโทรทัศน์เล่มละ 25 บาท ของ สุภัทรา ศิริจิตจันทร์ (2545) ที่พบว่า ในยุคปัจจุบันที่ละครโทรทัศน์เป็นสื่อที่แพร่หลายในกลุ่มผู้รับสารหลายกลุ่ม และเนื้อหาของละครโทรทัศน์ก็มักจะดัดแปลงมาจากสื่อนวนิยาย ยังมีอีกปรากฏการณ์ของการขยายตัวในอุตสาหกรรมสื่อชนิดหนึ่งที่เกิดขึ้นเพื่อสนับสนุนการเผยแพร่ละครโทรทัศน์ของผู้ชม ซึ่งก็คือ หนังสือเรื่องย่อละครโทรทัศน์เล่มละ 25 บาท ซึ่งแม้จะเป็นสื่อสิ่งพิมพ์เหมือนนวนิยาย แต่ก็มีคุณลักษณะหลายประการที่แตกต่างกัน และในเวลาเดียวกัน แม้จะมีเนื้อหาเหมือนกับละครโทรทัศน์ แต่ผู้รับสารก็มีทั้งดูโทรทัศน์และอ่านหนังสือเรื่องย่อไปด้วยพร้อม ๆ กัน และที่สำคัญ สุภัทราได้พบว่าด้วยคุณลักษณะที่แตกต่างกันไปของสื่อหนังสือเรื่องย่อดังกล่าวได้มีผลกระทบต่อการใช้สื่อและการเปิดรับของผู้อ่าน (เมื่อเทียบกับนวนิยายและโทรทัศน์) ด้วยเช่นกัน ดังแผนภาพที่ 4

ภาพที่ 4: การวิเคราะห์ผลของสื่อต่อประสบการณ์และการรับรู้ของผู้รับสาร
ในกรณีของหนังสือเรื่องย่อละครโทรทัศน์เล่มละ 25 บาท

3.2.4 การวิเคราะห์ยุค/ประวัติศาสตร์ของเทคโนโลยีการสื่อสาร

จากแนวคิดเรื่อง 'สื่อคือสาร' ข้างต้น แมคลูฮันได้แบ่งยุคของพัฒนาการเทคโนโลยีการสื่อสารที่มีผลกระทบต่อประสบการณ์และการรับรู้ของผู้คน อันจำแนกได้เป็น 4 ยุคตามลำดับ ดังนี้

- **ยุคสังคมชนเผ่า/บรรพกาล (tribal age)** เป็นยุคที่เน้นสัมผัสจากการฟัง การลิ้มรส การไต่กลิ่น และสัมผัสทางร่างกาย อาทิ ใช้การสื่อสารผ่านการพูด มุขปาฐะ เรื่องเล่า สื่อพื้นบ้าน ฯลฯ ในยุคนี้ สังคมได้ให้คุณค่าว่า การพูด/ฟังเป็นช่องทางการสื่อสารที่น่าเชื่อถือและสำคัญที่สุด ดังประโยคที่บอกว่า 'hearing is believing' และ 'the ear is king' หรือในกรณีของไทยได้แก่ สำนวนที่ว่า 'กษัตริย์ตรัสแล้วไม่คืนคำ' 'วาจาพระร่วง' หรือคำกลอนสุนทรภู่ที่ว่า 'อันอ้อยตาลหวานลิ้นแล้วสิ้นซากแต่ลมปากหวานหูไม่รู้หาย'
- **ยุคสังคมการเขียน (literacy age)** เป็นยุคที่เริ่มเน้นสัมผัสทางตามากขึ้น และมักเชื่อกันว่า การเห็น/การอ่าน/การเขียนเป็นช่องทางการสื่อสารที่สำคัญที่สุด ดังเช่นคำพูดที่ว่า 'ลูกผู้ชายลายมือนั่นคือยศ' หรือ 'สุจิบุลิ' (ที่แปลว่า หัวใจของนักปราชญ์ จึงไม่ได้มีเพียงการฟังคิดหรือถามเท่านั้น หากแต่ต้องมีการเขียนด้วย) หรือในกรณีของสังคมจีนสมัยโบราณ ก็เป็นตัวอย่างของสังคมที่ให้คุณค่ากับวัฒนธรรมการเขียนเป็นอย่างมาก (อาทิ ต้องมีการสอบจอหงวนเพื่อเข้ารับราชการ) ในสังคมยุคการเขียนนี้ แมคลูฮันขยายความว่า การคิดค้นตัวอักษรจะนำไปสู่หลักวิทยาศาสตร์

คณิตศาสตร์ และการสร้างความคิดในเชิงปรัชญาขึ้นมา (ดังกรณีของนักปรัชญาจำนวนมากที่เกิดขึ้นในยุคกรีกโบราณ)

● **ยุคสังคมนิยมพิมพ์ (print age)** เป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการผลิตสื่อแบบขนานใหญ่ (mass copies / mass production) ซึ่งทำให้คนเริ่มมีประสบการณ์การรับรู้ในเรื่องเดียวกัน แมคลูอันเชื่อว่า การพิมพ์เป็นหน่ออ่อนของการปฏิวัติอุตสาหกรรม ซึ่งมีผลต่อความสัมพันธ์ทางสังคมหลายประการ เช่น การพิมพ์ได้ปลดปล่อยมนุษย์จากยุคมืด (Dark Age) ที่คริสตจักรครอบงำและทำให้คนเข้าถึงความจริง (truth) ได้ด้วยตนเอง การพิมพ์สร้างลักษณะปัจเจกชนนิยม (individualism) เพราะการอ่านหนังสือพิมพ์จะเริ่มมีลักษณะเป็นส่วนตัว (private) และตัดขาดตนเองจากคนอื่น รวมทั้งการพิมพ์ยังเป็นจุดเริ่มต้นของการเมืองแบบประชาธิปไตย ระบบเศรษฐกิจทุนนิยม และกระบวนการสร้างสำนึกความเป็นชาติอย่างเข้มข้น (ดังกรณีการตั้งชื่อหนังสือพิมพ์หลายฉบับที่สื่อนัยยะเรื่องชาติ อาทิ ไทยรัฐ สยามรัฐ ไทยโพสต์ The Nation)

● **ยุคสังคมอิเล็กทรอนิกส์ (electronic age)** หรือยุคที่ประดิษฐ์กรรมสื่ออิเล็กทรอนิกส์ ถูกคิดค้นและขยายตัวอย่างรวดเร็ว เช่น โทรศัพท์ วิทยุ โทรทัศน์ อินเทอร์เน็ต ฯลฯ เวกลักษณะของสังคมยุคนี้จะเน้นการสื่อสารผ่านผืนสະระยะไกล (หรือเฉพาะการเห็นและการได้ยินจากระยะไกล) อาทิ การประชุมแบบทางไกล (teleconference) ที่ได้เห็นภาพและได้ยินเสียงผู้เข้าร่วมประชุมที่อยู่ต่างพื้นที่และเวลาโดยพร้อมเพรียงกัน ฯลฯ แมคลูอันเห็นว่า สื่อชนิดนี้เป็นจุดเริ่มต้นของการเชื่อมให้เกิด **หมู่บ้านโลก (the global village)** ขึ้นมาซึ่งอีกนัยหนึ่งก็คือการย้อนกลับไปยังยุคของชนเผ่าแบบดั้งเดิมอีกครั้งหนึ่ง (retribalise) แต่เป็นการสร้างชุมชนที่มีขนาดใหญ่กว่าและผูกโยงกันไว้ทั่วโลก (โปรดดูรายละเอียดในหัวข้อที่ 3.2.6)

3.2.5 สื่อร้อนและสื่อเย็น

คำว่า **สื่อร้อน (hot media)** และ **สื่อเย็น (cool media)** เป็นคำที่แมคลูอันสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อใช้จำแนกประเภทของสื่อตามคุณลักษณะของ **การมีส่วนร่วมของผู้รับสาร (audience's participation)**

แมคลูอันอธิบายว่า **สื่อร้อน** หมายถึง สื่อที่จัดสรรข้อมูลไว้มาก (high definition) จนแทบจะไม่มีช่องว่างให้ผู้รับสารเข้าไปใส่ข้อมูลหรือเนื้อหาเพิ่มเติมนัก ซึ่งตรงข้ามกับ **สื่อเย็น** ที่เปิดช่องว่างให้ผู้รับสารเข้าไปมีส่วนร่วมค่อนข้างสูง เพราะมีเนื้อหาข่าวสารที่เข้มข้นน้อยกว่า (low definition) เช่น ภาพยนตร์จะมีสถานะเป็นสื่อร้อน ในขณะที่โทรทัศน์จัดเป็นสื่อเย็น เพราะในบรรยากาศการชมภาพยนตร์ ผู้รับสารจะถูกบังคับให้นั่งแยกกันเก้าอี้ใครเก้าอี้มัน และอยู่ในสภาพแวดล้อมที่มืด โดยมีแสงไฟที่สว่างอยู่บนจอด้านหน้าเท่านั้น รวมถึงมีกฎกติกาข้อห้ามในการรับชมมากมาย อาทิ ห้ามส่งเสียงดัง ห้ามลุกเดินไปเดินมา เพราะฉะนั้น ผู้ชมจึงไม่มีช่องว่างที่จะเติมข้อมูลข่าวสารอื่นเข้ามา ตรงกันข้ามกับสื่อโทรทัศน์ ที่เปิดช่องว่างให้ผู้รับ

สารเข้าไปเติมเต็มข้อมูลข่าวสารและมีส่วนร่วมในการสื่อสารได้มากกว่า เนื่องด้วยบรรยากาศการรับชมในพื้นที่คุ้นเคยอย่างห้องนั่งเล่นในบ้าน วิธีการดูที่เปิดโอกาสให้ต่อรองกับสื่อผ่านกิจกรรมการสื่อสารอื่น ๆ รอบตัว อาทิ พุดคุยกัน ลูกขึ้นเดินไปเดินมาหรือเดินเข้าออกจากห้อง จากตัวอย่างดังกล่าวข้างต้น แมคลูฮันจึงสรุปว่า สื่อร้อน (เช่น ภาพยนตร์ หนังสือภาพถ่าย) จะมีลักษณะของการรวมศูนย์ค่อนข้างสูง (centralisation) และถูกผูกขาดการกำหนดความหมายจากผู้ส่งสารมาแล้ว (authoritarianism) ซึ่งผิดแผกจากสื่อเย็น (อาทิ โทรทัศน์ โทรศัพท์ การเสวนาโต้เถียง) ที่ค่อนข้างกระจายอำนาจ (decentralisation) และเปิดโอกาสให้ผู้รับสารเข้าไปมีส่วนร่วมได้อย่างเท่าเทียมกันมากกว่า (democratisation) ทั้งในแง่ของการเติมเต็มข้อมูลข่าวสารการเพิ่มเติมความคิดเห็นของตนเองและการมีส่วนร่วมในกระบวนการสื่อสาร

อย่างไรก็ดีแมแมคลูฮันจะไม่ได้กล่าวเอาไว้ชัดเจนแต่ก็อาจจะพออนุมานได้ว่าวิธีการนิยามว่ากิจกรรมการสื่อสารใดกระทำผ่านสื่อร้อนหรือสื่อเย็นนั้น ต้องใช้ลักษณะของการเปรียบเทียบเชื่อมโยงความสัมพันธ์ ซึ่งหมายความว่า สื่อหนึ่ง ๆ จะไม่สามารถจัดประเภทของตัวมันเองได้ หากเราไม่ได้เทียบเคียงหรือจัดความสัมพันธ์กับสื่อประเภทอื่น เพราะฉะนั้นสื่อประเภทการสนทนากลุ่ม ซึ่งเปิดโอกาสการมีส่วนร่วมของผู้รับสารสูง จะเป็นสื่อที่ 'เย็นกว่า' (cooler) เมื่อเราเปรียบเทียบกับสื่อสิ่งพิมพ์ที่ 'ร้อนกว่า' (hotter) ด้วยคุณลักษณะที่ปิดโอกาสการให้ผู้รับสารเข้าไปมีส่วนร่วมเติมเต็มข้อมูลข่าวสารและความคิดเห็น

ในขณะเดียวกัน การจำแนกความเป็นสื่อร้อนหรือสื่อเย็นจะมีลักษณะไม่หยุดนิ่งตายตัว แต่ทว่าสัมพันธ์กับบริบทหรือสภาพแวดล้อมในการสื่อสารแต่ละครั้งไป เช่น โดยธรรมชาติแล้ว หนังสือพิมพ์อาจจะจัดได้ว่าเป็น 'สื่อร้อน' แต่นั่นก็ต้องเกิดขึ้นในบรรยากาศที่ผู้รับสารเปิดรับสื่อคนเดียว แต่หากเป็นการอ่านหนังสือพิมพ์พร้อม ๆ กับบุคคลอื่นแล้ว สื่อหนังสือพิมพ์ก็อาจจะกลายเป็นสื่อเย็นมากขึ้น เพราะคำวิพากษ์วิจารณ์ระหว่างสื่อบุคคล อาจมีแนวโน้มถึงการมีส่วนร่วมของผู้รับสารได้สูงกว่าเนื้อหาจากสื่อหนังสือพิมพ์ ฯลฯ เพราะฉะนั้นไม่มีสื่อชนิดใดที่จะเป็นสื่อร้อนหรือสื่อเย็นในตัวมันเอง หากแต่จะขึ้นอยู่กับสถานะของสื่อดังกล่าวตามแต่เงื่อนไขที่ต่างกันไป

3.2.6 สื่อกับหมู่บ้านโลก

โดยความหมายของ **หมู่บ้านโลก (the global village)** นั้น แมคลูฮันอธิบายว่า เป็นกระบวนการเชื่อมร้อยผู้คน วัฒนธรรม เศรษฐกิจ การเมือง และข่าวสารต่าง ๆ จากที่เคยต่างคนต่างอยู่ในต่างสังคม ให้เชื่อมโยงจนกลายเป็นหนึ่งเดียวหรือเป็นการเสพวัฒนธรรมร่วมอย่างเดียวกัน เช่น ไม่ว่าเราจะอยู่ที่ไหนในโลก เราก็จะดื่มโค้กหรือเป๊ปซี่เหมือนกัน จิบกาแฟสตาร์บัคส์ กินอาหารจานด่วนแบบแมคโดนัลด์หรือเคเอฟซี นั่งกางเกงยีนส์ลีวายส์ สวมรองเท้าไนกี้ เล่นตุ๊กตาบาร์บี้ และดูข่าวโทรทัศน์ผ่านเครือข่าย CNN ทั้งหมดนี้เกิดขึ้นจากความพยายามของสื่อที่จะเชื่อมร้อยผู้คนข้ามพรมแดน และผลักดันให้พลเมืองโลกและวัฒนธรรมโลกถูกดูดซับเข้าสู่สถานะการเป็นหมู่บ้านโลกที่มีหนึ่งเดียว (McLuhan and Powers 1989)

แมคลูฮันอธิบายว่า การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่เทคโนโลยีการสื่อสารของมนุษย์เข้ามาเชื่อมร้อยผู้คนและวัฒนธรรมข้ามพรมแดนนั้น เกิดขึ้นเป็นสองระลอกใหญ่ ๆ กล่าวคือ ในครั้งแรกนั้น เมื่อมนุษย์ได้ประดิษฐ์นวัตกรรมสามประเภทขึ้นมา อันได้แก่ **กระดาศ** **ล้อรถ** และ **ถนน** นวัตกรรมทั้งสามชนิดนี้ได้ช่วยสร้างลักษณะของการย่นย่อเวลาและพื้นที่ (time-space distanciation) ขึ้นมา โดยเชื่อมสังคมท้องถิ่นที่อยู่ห่างไกลออกไป และค่อย ๆ ลดทอนจิตสำนึกแบบหมู่บ้านหรือท้องถิ่นของใครของมันลง ในขณะเดียวกัน นวัตกรรมการคมนาคมและข่าวสารดังกล่าว ยังทำให้เกิดการรวมศูนย์กลุ่มผลประโยชน์บางกลุ่มที่จะแผ่ขยายอำนาจของตนออกไปยังชายขอบของพื้นที่ภูมิศาสตร์เช่นการใช้กระดาศและล้อรถเพื่อขยายอาณาจักรโรมันออกไป เนื่องจากล้อและเพลสามารถทำให้ผู้คนและวัตถุเคลื่อนย้ายจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่งได้โดยสะดวกและรวดเร็ว ในขณะที่กระดาศก็คือ สื่อที่สามารถนำข้อความหรือสารข้ามพรมแดนภูมิศาสตร์ไปได้ โดยราชสาสน์แผ่นเดียวจากจักรพรรดิโรมันก็สามารถทำให้อำนาจบัญชาการรบของพระองค์แผ่กระจายไปได้ไกลแสนไกล

นอกจากนี้ ในความเปลี่ยนแปลงของรูปแบบการสื่อสารและวัฒนธรรมข้ามพรมแดนในระลอกแรกนั้น แมคลูฮันยังได้ย้ำด้วยว่า องค์ประกอบสำคัญที่เป็นตัวผลักดันอยู่ด้านหลังมีอยู่สองประการด้วยกัน อันได้แก่ **การจัดระบบเวลามาตรฐานเดียวกันทั่วโลก** และ **กลไกด้านเงินตรา** กล่าวคือ เมื่อมีนาฬิกาเกิดขึ้นและมีการกำหนดเวลามาตรฐานโลก (หรือ Greenwich Meantime / GMT) หรือเมื่อมีการจัดระบบการเทียบค่าเงินสกุลต่าง ๆ ในโลกขึ้นมา เวลาที่เหมือนกันและเงินตราที่ผ่านระบบการเปรียบเทียบสกุลเดียวกัน ได้ติดตั้งจิตสำนึกของคนทั่วโลกขึ้นมาใหม่ให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน เช่น การเกิดสำนึกที่ว่า ต้องยึดในรูปแบบการสื่อสารที่รวดเร็วทันใจ หรือทุกชั่วโมงและทุกนาทีมีค่ากับมนุษย์เสมอ หรือการเกิดทัศนะที่ว่า ข่าวสารในหน้าหนังสือพิมพ์ต้องสดใหม่ทุกเช้าทุกวัน หรือการเกิดวัฒนธรรมการแข่งขันกันทางเศรษฐกิจระหว่างชาติต่าง ๆ มากขึ้น ผ่านการเทียบค่าเงินที่อ่อนและแข็งข้ามระบบสกุลเงิน เป็นต้น

ความเปลี่ยนแปลงครั้งที่สองของระบบการสื่อสารโลก เกิดขึ้นจากแรงผลักดันของ **เทคโนโลยีสื่ออิเล็กทรอนิกส์** ซึ่งแมคลูฮันได้ย้ำว่า องค์ประกอบหลักของความเปลี่ยนแปลงในระลอกที่สองนี้คือ ความเชื่อมั่นในสิ่งที่เรียกว่า **ความเร็ว (speed)** ซึ่งเริ่มต้นขึ้นเมื่อระบบไฟฟ้าได้ถูกกำเนิด และเกิดเป็นระบบสายสัมพันธ์โยงใยถึงกันทั่วโลก คล้าย ๆ กับระบบเส้นประสาทในร่างกายของมนุษย์ และภายหลังจากที่เครือข่ายระบบไฟฟ้าได้รับการสถาปนาขึ้นมา ผลก็คือ การคมนาคมขนส่งและการสื่อสารของมนุษย์ก็เป็นไปอย่างรวดเร็วทันใจยิ่งขึ้น และช่วยขยายประสบการณ์ของมนุษย์ให้กว้างไกลกว่าความเปลี่ยนแปลงในระลอกแรก เช่น ความรวดเร็วจากการแพร่ภาพของโทรทัศน์หรือการสื่อสารผ่านเครือข่ายอินเทอร์เน็ต ทำให้ประชาคมโลกได้สัมผัสรับรู้ข้อมูลข่าวสารที่ฉับไวมากกว่าการอ่านหนังสือพิมพ์ นอกจากนี้ ด้วยการเปลี่ยนแปลงของการสื่อสารผ่านสื่ออิเล็กทรอนิกส์และกระบวนการคมนาคมขนส่งที่รวดเร็ว

ทันใจ ได้นำไปสู่สิ่งที่แมคลูอันเรียกว่า **การยุบรวมประสบการณ์ของมนุษย์ (implosion)** ซึ่งหมายความว่า เป็นการทำให้ปัจเจกบุคคลหนึ่ง ๆ ที่ไม่ว่าจะอยู่แห่งหนใดบนพื้นโลก สามารถร่วมประสบการณ์ของเหตุการณ์และเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นพร้อมกันได้จากระยะทางที่ไกล ๆ โดยผ่านการสื่อสารของระบบอิเล็กทรอนิกส์ ซึ่งกระบวนการดังกล่าวนี้ ในท้ายที่สุดก็จะผลักดันให้เกิดการจัดระบบโลกใหม่สู่ความเป็น **หมู่บ้านโลก** นั่นเอง ทั้งนี้ เอกลักษณะเด่นของการผลิตและเสพข่าวสารในหมู่บ้านโลกจะประกอบด้วยคุณสมบัติสามประการด้วยกันคือ

- **ความเคลื่อนไหวในทิศทางเดียวกัน (synchrony)** หรือการรับรู้ข่าวสารและวัฒนธรรมที่เหมือนกันทั้งโลก เช่น การได้รับรู้ข่าวเครื่องบินพุ่งชนตึกเวิร์ลด์เทรดเซ็นเตอร์ในแอมม์เดียวกันทั่วโลก เนื่องจากเนื้อหาของข่าวถูกผูกขาดมาแล้วโดยสำนักข่าวเพียงไม่กี่แห่งเท่านั้น
- **ความพร้อมเพรียงกัน (simultaneity)** หรือการรับรู้ข่าวสารและวัฒนธรรมในเวลาเดียวกัน ไม่ว่าผู้สื่อสารจะอยู่ที่ไหนก็ตาม เช่น การฟังวิทยุหรือดูโทรทัศน์รายการประเภทถ่ายทอดสดข้ามประเทศ
- **ความรวดเร็วทันใจ (instanteousness)** หรือการรับรู้ข่าวสารและวัฒนธรรมต่าง ๆ ในเวลาอันรวดเร็ว เช่น การคุยโทรศัพท์ข้ามทวีป หรือการรายงานข่าวสดจากสถานที่เกิดเหตุการณ์จริง

อย่างไรก็ดี มีข้อสังเกตประการหนึ่งว่า ในช่วงแรก ๆ ที่แมคลูอันพัฒนาแนวคิดเรื่องหมู่บ้านโลกขึ้นมานั้น เขาค่อนข้างมีจุดยืนเชิงลบหรือเชิงวิพากษ์ต่ออิทธิพลของเทคโนโลยีการสื่อสาร กล่าวคือ ในหนังสือ *The Gutenberg Galaxy* (1962) แมคลูอันเชื่อว่า ยิ่งผู้คนและวัฒนธรรมถูกรวมศูนย์เข้าสู่หมู่บ้านโลกมากเท่าใด ก็ยิ่งเกิดบรรยากาศแบบ **ภัยคุกคามอันชวนพรั่นพรึง (panic terrors)** มากขึ้นเท่านั้น เพราะกระบวนการรวมศูนย์เช่นนี้มี **ศักยภาพ (potential)** ที่จะกลายไปเป็นพื้นที่แบบเผด็จการนิยม (totalitarianism) ขึ้นมาได้ เช่น การที่วัฒนธรรมแห่งหมู่บ้านโลกมีแนวโน้มจะกลายเป็นวัฒนธรรมหมู่บ้านโลกของระบบจักรวรรดินิยมอเมริกัน อาทิ ทุกคนพูดภาษาอังกฤษด้วยสำเนียงอเมริกัน เลิกใช้ห้องสมุดท้องถิ่นแต่พึ่งพิงความรู้จากเว็บไซต์ google.com บริโภคเนื้อหาภาพยนตร์จากฮอลลีวูดหรือคุ้นเคยกับดาราอย่าง แบรด พิตต์ และจูเลีย โรเบิร์ตส์ มากกว่าเพื่อนบ้านที่อยู่ร่วมชุมชนเดียวกัน เป็นต้น

แต่อย่างไรก็ตาม ในระยะหลังนั้น แมคลูอันเริ่มมีแนวโน้มจะมองหมู่บ้านโลกในแง่บวกมากขึ้น และยังเมื่อนักเศรษฐศาสตร์สังคมกระแสหลักเริ่มหยิบยืมคำว่า ‘หมู่บ้านโลก’ ไปใช้มากขึ้น ทำให้ต่อปรากฏการณ์การรวมศูนย์ทางวัฒนธรรมและความคิดของพลเมืองโลกก็ยิ่งถูกตีความห่างไปจากทัศนคติเชิงวิพากษ์ พร้อม ๆ กับที่หมู่บ้านโลกได้กลายไปเป็นอุดมคติที่ถูกผลิตขึ้นในสังคมสมัยใหม่ทดแทน

4. ทศนะของนักวิชาการคนอื่นในสายเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด

นอกจากทศนะของอินนิสและแมคลูฮันที่ได้อธิบายมาแล้ว จุดยืนแบบเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนดนั้น ยังมีการพัฒนาขึ้นโดยนักวิชาการคนอื่น ที่แม้จะไม่ได้สังกัดในสำนักโทรคมนาคมโดยตรง แต่ก็มีการเข้าสู่ปัญหาล้ำคลึงกับนักทฤษฎีสำนักรโทรคมนาคม ซึ่งในหัวข้อนี้ จะเลือกนักวิชาการที่เด่น ๆ มา 4 ท่าน ดังนี้

1. วอลเตอร์ ออง (Walter Ong)
2. อัลวิน กูลด์เนอร์ (Alvin Gouldner)
3. เอฟเวอร์เรตต์ โรเจอร์ส (Everett Rogers)
4. เดวิด อัลเทอิด และโรเบิร์ต สโนว์ (David Altheide and Robert Snow)

4.1 ทศนะต่อประวัติศาสตร์ของเทคโนโลยี: วอลเตอร์ ออง (Walter Ong)

วอลเตอร์ แจ็คสัน ออง (Walter Jackson Ong 1912-2003) เป็นทั้งบาทหลวงนิกายเยซูอิตชาวอเมริกัน เป็นศาสตราจารย์ด้านวรรณคดีอังกฤษ และเป็นนักปรัชญา/ประวัติศาสตร์ด้านวัฒนธรรมและศาสนาในช่วงศตวรรษที่ 20

อองเกิดเมื่อปี ค.ศ.1912 ที่เมืองแคนซัส มลรัฐมิซซูรี ประเทศอเมริกา ในครอบครัวที่เคร่งศาสนาคริสต์ โดยบิดาสอนใจนิกายโปรเตสแตนต์ ในขณะที่มารดานับถือนิกายโรมันคาทอลิก ภายหลังสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีด้านภาษาละตินจากวิทยาลัยร็อคเฮิร์สต์ (Rockhurst College) ในปี ค.ศ.1933 อองได้เข้าทำงานสำนักพิมพ์ ก่อนจะผันตัวเองมาเป็นบาทหลวงคาทอลิก ในเวลาต่อมา อองได้เข้าศึกษาต่อระดับปริญญาโทด้านภาษาอังกฤษที่มหาวิทยาลัยเซนต์หลุยส์ (Saint Louis University) และได้เขียนวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับงานกวีนิพนธ์ โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษาคือ มาร์แชล แมคลูฮัน ซึ่งเป็นผู้ที่มีส่วนอย่างมากในการพัฒนาความคิดเรื่องเทคโนโลยีการสื่อสารของออง เมื่อจบการศึกษาปริญญาโทแล้ว เขาได้เข้าเป็นอาจารย์ที่มหาวิทยาลัยเซนต์หลุยส์ในปี 1953 ก่อนที่ภายหลังจะสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาเอกในสาขาวิชาภาษาอังกฤษจากมหาวิทยาลัยฮาร์เวิร์ด (Harvard University) นอกจากชีวิตการสอนแล้ว อองได้เดินสายบรรยายในประเทศโลกที่สามหลายประเทศ โดยเฉพาะในกลุ่มทวีปแอฟริกา (เช่น ไนจีเรีย แคนเมอรูน เซเนกัล ซาอีร์) และได้ดำรงตำแหน่งสำคัญในสถาบันด้านภาษาและการศึกษาหลายแห่งของอเมริกา

สำหรับในแง่ผลงานทางวิชาการของเขานับตั้งแต่ทศวรรษที่1950 เป็นต้นมานั้น นอกจากอองจะสนใจวิเคราะห์ภาษาและเทคโนโลยีสื่อที่มีผลกระทบต่อเงื่อนไขทางวัฒนธรรมและจิตสำนึกของผู้คนแล้ว เขายังสนใจขยายวิธีการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์มาวิเคราะห์พัฒนาการของเทคโนโลยีการสื่อสารในแต่ละยุค ตั้งแต่ยุคการพูด มาสู่ยุคการเขียน ยุคการพิมพ์ และยุคปัจจุบัน ในจำนวนงานเขียนมากมายนั้น ชิ้นที่เด่นและสำคัญต่อแวดวงนิเทศศาสตร์และ

วารสารศาสตร์ได้แก่ *Orality and Literacy: The Technologizing of the World* (1982) วอลเตอร์ ออง เสี่ยชีวิตในปี 2003 สารสังเขปในแนวคิดของเขาสรุปได้ดังนี้

- **จุดยืนและท่าทีต่อการศึกษาเทคโนโลยีการสื่อสาร** ในขณะที่แมคลูอันสนใจวิเคราะห์สื่อในแต่ละยุคของเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นช่วงๆ แต่สำหรับองแล้วเขาสนใจวิเคราะห์ทั้งสองด้านของยุควัฒนธรรมการสื่อสารของมนุษย์ ด้านแรกคือ การศึกษาแบบ **ภาพตัดขวาง (cross-sectional)** ที่วิเคราะห์ว่า เอกลักษณ์ของการสื่อสารแต่ละยุคมีคุณลักษณะเช่นไร (คล้ายกับจุดยืนของแมคลูอัน) เช่น ยุควัฒนธรรมการพูดก็จะมีเอกลักษณ์ของการสื่อสารบางอย่างที่แตกต่างจากยุคการเขียนหรือยุคอิเล็กทรอนิกส์ ฯลฯ แต่อีกด้านหนึ่งองใช้วิธีการศึกษาแบบ **ภาพตามยาว (longitudinal)** ที่วิเคราะห์ว่าในแต่ละยุคของพัฒนาการสื่อ จะมีทั้งด้านที่ต่อเนื่องและเปลี่ยนแปลงจากยุคสู่ยุค ตัวอย่างเช่น เมื่อเข้าสู่ยุควัฒนธรรมอิเล็กทรอนิกส์ ก็ไม่ได้แปลว่าวัฒนธรรมการพูดและการเขียนจะต้องสูญหายไป หากแต่มีรอยเชื่อมต่อบางอย่างระหว่างการสื่อสารในแต่ละยุค อาทิ การพูดผ่านสื่อใหม่อย่างวิทยุ หรือการเขียนบทสำหรับสื่อโทรทัศน์ ฯลฯ เพราะฉะนั้น สิ่งที่น่าสนใจศึกษา จึงไม่ใช่แค่ **ความแตกต่าง** ของแต่ละยุคการสื่อสารเท่านั้นแต่ยังพิจารณาถึง **ความสัมพันธ์** อันต่อเนื่องของการสื่อสารในแต่ละยุคสมัยด้วย
- **ความสำคัญของวัฒนธรรมการพูดในโลกวิชาการ** เนื่องจากจุดยืนขององสนใจศึกษาความต่อเนื่องและความเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยีการสื่อสารในแต่ละยุค ดังนั้น องจึงเห็นว่า บนรอยต่อจากยุคสู่ยุคนั้น การสื่อสารแบบบอกเล่า/การพูดไม่เคยสูญหายไป แต่อย่างไรก็ดี แม้ในเวลาที่ประวัติศาสตร์สังคมมนุษย์ก่อตัวขึ้นมาจากวัฒนธรรมการพูด (ก่อนที่จะมีการเขียนเกิดขึ้นนับเป็นหลายหมื่นปี) แต่ทว่าปัญหาของการศึกษาด้านภาษาและสื่อยุคปัจจุบัน กลับมีแนวโน้มจะให้ความสำคัญกับการเขียนมากกว่าการพูด ทั้งนี้เนื่องจากเหตุผลว่า การพูดมีลักษณะเป็น 'เหรียญสองด้าน' คือ มีทั้งด้านบวก/สร้างสรรค์ (เช่น 'พูดดีเป็นศรีแก่ปาก') และด้านลบ/ทำลาย (เช่น 'พูดมากปากมีสี') และในเวลาเดียวกัน การเขียนเองก็ยิ่งถูกสถาปนาขึ้นมาให้เป็นรูปแบบการสื่อสารที่ดูน่าเชื่อถือและเป็นรูปธรรมมากกว่า (เช่น แม้แต่ในวิชาสายวาทวิทยา ก็ยังเป็นวิธีการศึกษาการพูดที่ผ่านตัวบทของงานเขียน ไม่ใช่วาทะหรือคำพูดล้วน ๆ) จากปรากฏการณ์ดังกล่าว องจึงสรุปว่า การที่โลกวิชาการมองข้ามความสำคัญของวัฒนธรรมการพูดก็เท่ากับเป็นการมองข้าม **มิติคุณค่า** และ **ความสัมพันธ์** ของการสื่อสารในแต่ละยุควัฒนธรรม และที่สำคัญ การเกิดขึ้นของการเขียน (หรือรวมถึงวัฒนธรรมการสื่อสารแบบอื่นๆ ในยุคหลัง) ไม่ได้มีลักษณะทดแทนหรือลดทอนคุณค่าของการพูดลง หากแต่เป็นรูปแบบการสื่อสารใหม่ที่เอื้อต่อศาสตร์และศิลป์แห่งการพูดที่มีมาแต่เดิมมากกว่า เช่น การทำร่างสุนทรพจน์ก่อนจะพูดออกสู่สาธารณะ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายศิลปะการโน้มน้าวใจ เป็นต้น

- การพูดขึ้นแรกกับการพูดขึ้นที่สอง จากทำที่ต่อการศึกษาวัฒนธรรมการพูดดังกล่าว
องได้จำแนกวัฒนธรรมการพูดออกเป็นสองชุด กล่าวคือ สำหรับ การพูดขึ้นแรก
(primary orality) นั้น เป็นรูปแบบการพูดที่เกิดขึ้นก่อนยุคการเขียน ซึ่งจะมีลักษณะ
วนเวียนซ้ำซาก หรือต้นขยายออกไปได้เรื่อย ๆ (เช่น สำนวนที่ว่า 'พูดเป็นคั่งเป็นแคว'
'พูดเป็นต้อยหยอย' หรือรูปประโยคคำพูดที่ว่า '...แล้วก็...แล้วก็...และก็...' ที่ต่อเนื่อง
ออกไปได้ไม่สิ้นสุด) แต่พอมาถึง การพูดขึ้นที่สอง (secondary orality) ก็คือการพูด
ที่เกิดขึ้นเมื่อเริ่มมีเทคโนโลยีการสื่อสารอื่น ๆ เกิดขึ้น ตั้งแต่การเขียน จนมาถึง
การพูดผ่านวัฒนธรรมการสื่อสารสมัยใหม่ (อาทิ โทรศัพท์ วิทยุ โทรทัศน์ ห้อง
สนทนาทางอินเทอร์เน็ต) จะเป็นการพูดที่ถูกกำหนดมาก่อนด้วยวัฒนธรรมการเขียน
หรือการพิมพ์ ตัวอย่างเช่น การอ่านประกาศของคณะปฏิวัติ หรือคำพูดของผู้
ประกาศรายการทางสถานีโทรทัศน์ที่ผู้ส่งสารไม่สามารถพูดได้อย่างอิสระแต่ต้องพูด
ผ่านภาษาเขียนหรือภาษาการพิมพ์ หรือในรายการประเภททอล์คโชว์ก็เช่นกัน ที่ผู้
สนทนาในรายการจะไม่สามารถพูดได้ 'เป็นคั่งเป็นแคว' หรือ 'น้ำท่วมทุ่ง' แต่ต้อง
พูดในเงื่อนไขเวลา (ที่โทรทัศน์กำหนดมา) พื้นที่ (ที่เป็นสาธารณะ ไม่ใช่ส่วนตัว) และ
เป้าหมาย (เพื่อ 'โชว์' ให้ผู้ชมดู ไม่ใช่ 'ทอล์ค' ระหว่างผู้ร่วมรายการกันเอง) เป็นต้น
ทั้งนี้ ในทัศนะขององแล้ว เมื่อเราเข้าสู่ยุคสังคมสมัยใหม่ แทบจะไม่มี การพูดใน
ขั้นแรกหลงเหลืออยู่อีกต่อไปแล้วเพราะแม้แต่ในวิถีชีวิตประจำวันเราก็พูดในขั้นที่สอง
กันเกือบทุกคน (เช่น การพูดด้วยประโยคที่เป็นภาษาเขียนหรือภาษาแบบนามธรรม
มากขึ้น)
- จากยุคการพูดสู่ยุคการเขียน แม้ว่าจะมีรอยเชื่อมต่อของวัฒนธรรมการพูดสู่วัฒน
ธรรมการเขียนแต่ต้องก็ได้สกัดเอกลักษณ์เด่นๆของวัฒนธรรมการสื่อสารทั้งสองยุค
เอาไว้แตกต่างกันด้วย ดังนี้

วัฒนธรรมการพูด
(oral culture)

วัฒนธรรมการเขียน
(written culture)

1. สำนึกเรื่องเวลาเป็นแบบวนเวียน (cyclic)	1. สำนึกเรื่องเวลาเป็นแบบเส้นตรง (linear)
2. ความทรงจำทางสังคมเป็นสูตร (theme) และผ่านการท่องจำ	2. ความทรงจำทางสังคมจะแม่นยำและผ่านการจดบันทึก
3. การกระทำสำคัญกว่าผู้พูด (เช่น วลีที่ว่า 'คำของคน อยู่ที่ผลของงาน' 'ทุกสิ่งเป็นเรื่องของกรรม')	3. ผู้เขียนเริ่มสำคัญกว่าผลงาน (เช่น งานประพันธ์ ทุกชิ้นต้องระบุชื่อผู้แต่งเอาไว้เสมอ)
4. ผู้พูดเป็นผู้มีอำนาจ (เช่น ประโยคที่ว่า 'กษัตริย์ตรัสแล้วไม่คืนคำ')	4. การลดอำนาจของผู้พูดลง แต่เชื่อในเอกสารแทน (เช่น ระบบราชการที่จะยึดถือเอกสารและลายเซ็น)
5. การควบคุมทางสังคมมีสูง ผ่านการสื่อสารแบบเห็นหน้าค่าตา	5. ใช้การควบคุมผ่านการสื่อสารข้ามพื้นที่ในระยะไกล (เช่น ย่องเต้ใช้ราชสาสน์ควบคุมขุนนาง)

6. ความรู้เกิดจากการบอกเล่าและทำตามกันมา
(เช่น ความรู้แบบครูพักลักจำ)
 ฯลฯ

6. ความรู้เกิดจากการสั่งสมผ่านการเขียน
(เช่น ความรู้ผ่านตำราเรียน)
 ฯลฯ

4.2 ทศนะต่อเทคโนโลยีและอุดมการณ์: อัลวิน กูลด์เนอร์

อัลวิน วอร์ด กูลด์เนอร์ (Alvin Ward Gouldner 1920-1980) เป็นศาสตราจารย์ด้านสังคมวิทยาแห่งมหาวิทยาลัยวอชิงตัน (Washington University) สหรัฐอเมริกา จุดยืนของกูลด์เนอร์ใช้ทัศนะเชิงวิพากษ์ต่อการศึกษาเชิงสังคม โดยเขาเห็นว่า สังคมวิทยาไม่ใช่สาขาวิชาที่ปลอดซึ่งอคติแต่อย่างใด (not value-free / objective) โดยเฉพาะในหนังสือเรื่อง *The Coming Crisis of Western Sociology* (1970) กูลด์เนอร์ได้เสนอว่า แทนที่นักสังคมวิทยาจะค้นหาความจริงที่เป็นกลาง (objective truths) พวกเขาน่าจะหันไปพัฒนาลักษณะอัตวิสัย (subjective nature) ของศาสตร์แขนงนี้มากกว่า ทั้งนี้เพราะความรู้แต่ละยุคสมัย (รวมถึงความรู้ของสังคมวิทยาสมัยใหม่) ต่างก็มีการกำกับไว้ด้วยอุดมการณ์ทางสังคมของยุคนั้น ๆ เสมอ

สำหรับแนวคิดของกูลด์เนอร์ที่มีต่อเทคโนโลยีการสื่อสารนั้น ปรากฏอยู่ในงานเรื่อง *The Dialectic of Ideology and Technology* (1976) จุดเด่นในงานของกูลด์เนอร์อยู่ที่ว่า ในด้านหนึ่งเขามีทัศนะคล้ายกับสำนักโดรอนโดว่า การเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์การเมืองเป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยีการสื่อสารเช่นกัน แต่ในขณะเดียวกัน ประเด็นที่กูลด์เนอร์สนใจก็คือ มิติความสัมพันธ์ระหว่าง **เทคโนโลยีกับอุดมการณ์** ซึ่งเขาพบว่าทุกครั้งที่มีการเทคโนโลยีการสื่อสารใหม่ๆ อุบัติขึ้นมา ก็จะมีการผลิตอุดมการณ์ใหม่ขึ้นมาในสังคมด้วยเช่นกัน เช่น การเกิดขึ้นและขยายตัวของสื่อหนังสือพิมพ์ในช่วงศตวรรษที่ 18-19 ได้ทำให้เกิดอุดมการณ์ใหม่ ๆ หลายด้าน ตั้งแต่อุดมการณ์เหตุผลนิยม เสรีนิยม บัณฑิตนิยม สิทธิเสรีภาพ และสิทธิส่วนบุคคล เป็นต้น

นอกจากนี้ แนวคิดสำคัญอีกประการหนึ่งของกูลด์เนอร์ก็คือ การที่เทคโนโลยีสื่อใหม่ได้ผลิตอุดมการณ์ใหม่ขึ้นมา นั้น ก็มักจะนำไปสู่การปะทะต่อสู้กันระหว่างอุดมการณ์ใหม่กับอุดมการณ์หลักชุดเดิมของสังคมเช่น ในขณะที่ยุคของสื่ออิเล็กทรอนิกส์อย่างวิทยุและโทรทัศน์มีลักษณะของการรวมศูนย์อุดมการณ์ของรัฐ เพราะโดยธรรมชาติของสื่อทั้งสองชนิดนี้ มีการกระจุกตัวของผู้ส่งสารในมือของรัฐและการเข้าถึงผู้รับสารในวงกว้าง แต่เมื่อเข้าสู่ยุคสื่อดิจิทัลอย่างอินเทอร์เน็ต ซึ่งกระจายตัวผู้ใช้สื่ออย่างกว้างขวาง อินเทอร์เน็ตจึงมีแนวโน้มจะกลายมาเป็นพื้นที่สาธารณะใหม่ที่อุดมการณ์หลายชุดได้รับการผลิตขึ้นมา เพื่อต่อสู้ต่อรองกับอุดมการณ์ของรัฐในรูปแบบเดิม

4.3 ทศนะแบบเทคโนโลยีเป็นตัวกำหนดแบบอ่อน ๆ: เอฟเวอเรตต์ โรเจอร์ส

แม้โดยพื้นฐานแล้ว เอฟเวอเรตต์ เอ็ม โรเจอร์ส (Everett M. Rogers 1931-2004) จะ

ไม่ใช่นักวิชาการในสังกัดสายทฤษฎีพาณิชยแบบสำนักไดรอนโด แต่โรเจอร์สก็พิจารณาตนเองว่ามีลักษณะเป็นนักทฤษฎีในสายเทคโนโลยีเป็นตัวกำหนดแบบอ่อน ๆ (soft technological determinism) (กาญจนา แก้วเทพ 2541)

โรเจอร์ส เกิดในครอบครัวชาวไร่เมื่อปี ค.ศ.1931 ที่มลรัฐนิวเม็กซิโก สหรัฐอเมริกา โดยความสนใจแต่แรกนั้น เขาไม่เคยคิดจะเข้าเรียนมหาวิทยาลัย จนกระทั่งมีโอกาสเดินทางไปมหาวิทยาลัยแห่งรัฐไอโอวา (Iowa State University) เขาจึงตัดสินใจเข้าศึกษาด้านเกษตรกรรมที่นั่น ครั้นเมื่อสงครามเกาหลีเกิดขึ้น โรเจอร์สจึงได้เข้าร่วมรบในสงครามอยู่ถึงสองปี ก่อนจะกลับมาศึกษาต่อจนจบปริญญาเอกด้านสังคมวิทยาและสถิติในปี ค.ศ.1957 ตามประวัติการทำงานของเขา นั้นได้สอนหนังสือในมหาวิทยาลัยของอเมริกา 6 แห่งและในสถาบันการศึกษาอีก 6 แห่งในยุโรป เอเชีย และละตินอเมริกา โดยงานวิจัยส่วนใหญ่ที่โรเจอร์สทำนั้น มักใช้สนามศึกษาในหลายพื้นที่ของประเทศโลกที่สาม อาทิ โคลัมเบีย บราซิล เอคิวเตอร์ อินเดีย เกาหลี ไนจีเรีย ฯลฯ ทั้งนี้ ผลงานเด่น ๆ ด้านการสื่อสารของเขาก็คือ การพัฒนาแนวคิดเรื่อง การสื่อสารกับการเผยแพร่นวัตกรรมในงานพัฒนา ซึ่งปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่อง *Diffusion of Innovations* (1962) ในบั้นปลายชีวิตของโรเจอร์สเขาได้ป่วยเป็นโรคไตและเกษียณการทำงานจากมหาวิทยาลัยนิวเม็กซิโก (University of New Mexico) ในฤดูร้อนของปี 2004 ไม่กี่เดือนก่อนหน้าที่เขาจะเสียชีวิตลง

ตามจุดยืนแบบเทคโนโลยีเป็นตัวกำหนดแบบอ่อน ๆ นั้น โรเจอร์สเชื่อว่า ในขณะที่เทคโนโลยีการสื่อสารถือเป็นปัจจัยหลักที่สำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงสังคม แต่ทว่า ปัจจัยดังกล่าวต้องทำงานประสานกับปัจจัยตัวอื่นในสังคมด้วยเช่นกัน ตัวอย่างเช่น ในขณะที่สื่อหอกระจายข่าวของไทย มีคุณูปการอย่างยิ่งต่อการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาชุมชนท้องถิ่นแต่ในความเป็นจริงแล้ว แค่ตัวแปรด้านเทคโนโลยีเพียงอย่างเดียวไม่อาจมีอำนาจต่อการเปลี่ยนแปลงมากขนาดนั้น จำเป็นต้องพิจารณาควบคู่กับปัจจัยอื่นในสังคมด้วยเช่น ปัจจัยทางการเมืองที่หอกระจายข่าวจำนวนมากมักรวมศูนย์ที่ตั้งอยู่ตามบ้านของกำนันหรือผู้ใหญ่บ้านมากกว่าจะกระจายตัวตั้งอยู่ในพื้นที่สาธารณะอื่น ๆ ของชุมชน

นอกจากนี้ จุดเด่นในแนวคิดของโรเจอร์สต่อเทคโนโลยีการสื่อสารก็คือ การเปิดความสนใจต่อการวิเคราะห์เทคโนโลยีสื่อใหม่ (new media technologies) เช่น คอมพิวเตอร์ ฯลฯ ทั้งนี้ โรเจอร์สเห็นว่า สื่อใหม่ดังกล่าวเป็นสื่อที่เกิดขึ้นมา ระหว่างกลาง ของการสื่อสารระหว่างบุคคลกับการสื่อสารมวลชน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง เทคโนโลยีสื่อใหม่ทำหน้าที่สร้างการสื่อสารระหว่างบุคคลที่ผ่านตัวกลางเป็นช่องทางของเทคโนโลยีอิเล็กทรอนิกส์ ดังที่ กาญจนา แก้วเทพ (2541) ได้สรุปเอกลักษณ์ของสื่อใหม่ไว้ดังตารางต่อไปนี้

ลักษณะช่องทางของสื่อ	การสื่อสารแบบระหว่างบุคคล	การสื่อสารแบบใหม่ (สื่อสารระหว่างบุคคลมีเครื่องมือช่วย)	สื่อสารมวลชน
1. การไหลของข่าวสาร	จากผู้ส่งคนเดียว สู่ผู้รับ 2-3 คน	จากผู้ส่งหลายคน สู่ผู้รับหลายคน	จากผู้ส่งคนเดียว สู่ผู้รับมหาศาล
2. ความรู้ที่แหล่งผู้ส่งมีต่อผู้รับสาร	ผู้ส่งมีความรู้ต่อผู้รับสารในฐานะปัจเจกคนหนึ่ง	ผู้ส่งสารมีความรู้อย่างมากต่อผู้รับสารเนื่องจากระบบ interactive	ผู้ส่งสารที่ทำงานอยู่ในองค์กรสื่อแทบจะไม่มีความรู้เรื่องผู้รับสารเลย
3. การแบ่งประเภทผู้รับสาร	สูงมาก (เป็นรายบุคคล)	สูงมาก (เป็นรายบุคคล)	ต่ำ (เพราะข่าวสารเดียวกันจะถูกถ่ายทอดให้ทุกคน)
4. ระดับของการตอบโต้ (interactive)	สูง	สูง	ต่ำ
5. ปฏิกริยาป้อนกลับ	มีมากและฉับพลัน	มีบ้างแต่ก็ยังมีข้อจำกัดอาจจะฉับพลันหรือต้องรอ	มีข้อจำกัดมากและล่าช้ามาก
6. ศักยภาพที่จะเก็บรักษาข่าวสาร	ต่ำ	ส่วนใหญ่จะสูงมาก	บางสื่ออาจต่ำ เช่น วิทยู บางสื่อก็สูง เช่น หนังสือ
7. ประเภทของเนื้อหา	เน้นหนักไปในเรื่องสังคม - อารมณ์	ไม่ค่อยเน้นเรื่องสังคม - อารมณ์ แต่จะเน้นเรื่องงาน	ไม่ค่อยเน้นเรื่องสังคม - อารมณ์
8. ลักษณะอวัจนภาษา	มีการใช้อวัจนภาษาอย่างมาก	สื่อใหม่บางชนิดจะจัดให้มีการใช้อวัจนภาษาค่อนข้างมาก	สื่อมวลชนประเภทที่มองเห็นภาพจะมีการใช้อวัจนภาษามาก แต่ถ้าเป็นสื่อเสียงอย่างเดียวก็จะมี
9. การควบคุมการไหลของการสื่อสาร	ผู้สื่อสารทั้ง 2 ฝ่ายสามารถควบคุมการสื่อสารได้อย่างเท่าเทียมกัน	ผู้สื่อสารทั้ง 2 ฝ่ายสามารถควบคุมการสื่อสารได้อย่างเท่าเทียมกัน	ผู้รับสารไม่สามารถควบคุมการสื่อสารได้
10. ลักษณะความเป็นส่วนตัว	ต่ำ	ตามปกติต่ำ	สูง

ตารางที่ 1: แสดงการเปรียบเทียบการสื่อสารสามประเภทของ เอฟเวอร์เรตต์ โรเจอร์ส

ที่มา: กาญจนา แก้วเทพ (2541) การศึกษาสื่อมวลชนด้วยทฤษฎีวิพากษ์ (critical theory): แนวคิดและตัวอย่างงานวิจัย, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, หน้า 233-234.

จากตารางข้างต้นเราสามารถสรุปลักษณะเด่นของสื่อใหม่ได้เป็นสามประเด็นใหญ่ดังนี้

- สื่อใหม่มีลักษณะที่สามารถ **ตอบโต้กันระหว่างคนกับเทคโนโลยีได้ฉับพลันทันที (interactive)** ตัวอย่างเช่น ตู้เอทีเอ็ม ที่ผู้ใช้สามารถสื่อสารตอบโต้กับเครื่องได้ในทันที หรือการเล่นแชต (chat) ที่ผู้สื่อสารสามารถตอบโต้ได้ทันทีกับคู่สนทนาหน้าจอคอมพิวเตอร์

- สื่อใหม่มีลักษณะเป็น **ปัจเจกบุคคลสูง (individualised / demassified)** กล่าวคือ ในขณะที่สื่อมวลชนจะสื่อสารแบบ 'มวลชน' ด้วยการสร้างกลุ่มคนผู้รับสารจำนวนมากขึ้นพร้อม ๆ กัน แต่สื่อใหม่กลับมีแนวโน้มจะสร้างผู้ใช้สื่อที่เป็นปัจเจกบุคคลมากกว่า เช่น เครื่องเล่น MP3 หรือเกมออนไลน์ ที่ผู้ใช้สื่อจะกระจายตัวเป็นรายบุคคลไป

- สื่อใหม่จะมีลักษณะ **แยกเป็นส่วนๆ และสามารถนำมาประกอบกันใหม่ได้ในภายหลัง (asynchronous)** ตัวอย่างเช่น คอมพิวเตอร์ ที่สามารถนำองค์ประกอบของสื่อหลายชนิดที่แยกกัน มาพ่วงรวมกันอยู่ในช่องทางการสื่อสารเดียว (อาทิ ผวนวรวมกับโทรสาร ซีดี ภาพยนตร์ สิ่งพิมพ์ ฯลฯ)

4.4 ทศนะที่เน้นรูปแบบของเทคโนโลยี: เดวิด อัลเธอิด และโรเบิร์ต สโนว์

เดวิด อัลเธอิด และ โรเบิร์ต สโนว์ (David Altheide and Robert Snow) เป็นนักทฤษฎีการสื่อสารที่สนใจมิติของเทคโนโลยีเช่นกัน แต่จุดเน้นจะอยู่ที่ **รูปแบบ (formats)** ของการสื่อสารในหลาย ๆ มิติ ซึ่งสรุปได้ 5 ด้าน ดังนี้

- **รูปแบบผัสสะแห่งประสบการณ์ (sense of experience)** ทศนะนี้จะคล้ายกับแนวคิดของแมคลูฮันที่ตั้งคำถามว่า รูปแบบสื่อที่แตกต่างกัน จะสร้างประสบการณ์แบบใดให้กับผู้รับสารบ้าง เช่น ในยุคที่โทรทัศน์เปลี่ยนจากจอภาพขาวดำมาเป็นโทรทัศน์จอสีนั้น ส่งผลอย่างไรต่อประสบการณ์และการรับรู้ของผู้ชมบ้าง อาทิ ทำให้การชมกีฬาบางชนิดที่ต้องใช้สีจำแนกมีอรรถรสมากขึ้น ดังกรณีของมวย สนุกเกอร์ หรือบิลเลียด

- **รูปแบบของเนื้อหา (content)** คือ การตั้งคำถามว่า รูปแบบสื่อที่ต่างกันจะเข้าไปกำหนดเนื้อหา/สารที่ส่งออกไปอย่างไร เช่น ถ้าผู้ชมไปดูคอนเสิร์ตในบรรยากาศจริง กับดูผ่านโทรทัศน์ เนื้อหาของการรับชมก็จะแตกต่างกันหลายประการ นอกจากความจริงที่ต่างออกไปแล้ว มุมมองที่กล้องโทรทัศน์เลือกเนื้อหามาให้รับชม ก็อาจจะไม่ใช่มุมมองที่ผู้ชมในบรรยากาศจริงเลือกดูเอง

- **รูปแบบการใช้รหัส (code)** ซึ่งหมายความว่า รูปแบบของสื่อที่ต่างชนิดกัน จะมีการใช้รหัสในการสื่อสารที่หลากหลายแตกต่างกันไปด้วย เช่น โดยปกติแล้ว ถ้าเป็นสื่อโทรทัศน์ ผู้ผลิต/ผู้ชมจะมีรหัสหรือข้อตกลงร่วมกันว่า เสียงกับภาพที่อยู่หน้าจอ

ควรจะต้องสอดคล้องกัน (อาทิ ถัดดนตรีประกอบเศร้า ภาพของตัวละครก็ต้องแสดงอาการโศกเศร้าด้วย) แต่หากเปลี่ยนเป็นสื่อคาราโอเกะแล้ว รหัสที่เป็นข้อตกลงร่วมกัน อาจเปลี่ยนไปว่า เสียงดนตรีอาจไปทางหนึ่ง ขณะที่ภาพเองก็ไปอีกทางหนึ่งได้เช่นกัน (อาทิ เพลงอาจจะเศร้า แต่ภาพเป็นเรือนร่างนางแบบนุ่งน้อยห่มน้อยยืนอยู่ริมทะเล)

● **รูปแบบบริบทการใช้สื่อ (context of use)** หรือคำถามที่ว่า รูปแบบของสื่อต่างชนิดกัน จะเรียกร่องบริบทการใช้สื่อที่แตกต่างกันไปด้วย อาทิ ถ้าเป็นการอ่านหนังสือในห้องสมุด จะถูกบังคับบริบทให้เงียบและผู้ใช้สารใช้สมาธิลำพังเพียงคนเดียว แต่หากเป็นการเชียร์กีฬาฟุตบอลในสนามแล้ว ผู้รับสารจะไม่เคยนั่งนิ่งเงียบ แต่ต้องส่งเสียงและแสดงอาการตื่นเต้นเร้าใจท่ามกลางผู้ชมคนอื่นตลอดเวลา

● **รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสาร (sender-receiver relations)** อันหมายความว่า รูปแบบของสื่อที่ต่างชนิดกัน จะมีผลต่อความสัมพันธ์ในการสื่อสารระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสารเสมอ เช่น ถ้าเราพูดคุยกันแบบเห็นหน้าค่าตา กับพูดคุยกันผ่านสื่อโทรศัพท์ หรือสื่อสารผ่านอีเมล ระดับความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสารก็จะแตกต่างกันไปตามชนิดและสถานการณ์ของสื่อเช่นกัน

5. ตัวอย่างงานวิจัยที่ใช้แนวคิดเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด

เนื่องจากแนวคิดสำนักเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด ยังคงค่อนข้างมีผู้นำมาใช้ศึกษาวิจัยในกรณีของไทยค่อนข้างน้อย ดังนั้น ในที่นี้ผู้เขียนจะขอหยิบยกตัวอย่างงานวิจัยสักสองชิ้นมาเป็นแนวทาง โดยชิ้นแรกจะเป็นตัวอย่างการศึกษาสื่อใหม่อย่างอินเทอร์เน็ต ของ สมคิด เลิศไพฑูริยประเสริฐ (2540) กับงานวิจัยอีกชิ้นหนึ่ง ที่เป็นตัวอย่างของการนำเอาทฤษฎีสำนักโดรอนโดมาอธิบายกรณีของสื่อพื้นบ้านอย่างเพลงกล่อมเด็ก ของ วิริยา ตาสว่าง (2550) ดังนี้

5.1 ตัวอย่างงานวิจัยสื่อใหม่: กรณีของอินเทอร์เน็ต

ในกรณีของสื่อใหม่อย่างอินเทอร์เน็ตนั้น สมคิด เลิศไพฑูริยประเสริฐ (2540) ได้ทำการวิจัยเรื่อง *การศึกษาความคิดเห็นเรื่องปัจจัยด้านโครงสร้างสังคมและทัศนคติคนไทยที่สัมพันธ์กับพัฒนาการของอินเทอร์เน็ต* สมคิดได้สำรวจสภาพการณ์ของการนำสื่อใหม่อย่างอินเทอร์เน็ตมาใช้ในสังคมไทยและพบว่าอินเทอร์เน็ตไม่ได้เป็นเทคโนโลยีที่ก่อกำเนิดมาภายในสังคมไทยเอง หากแต่เราได้รับเทคโนโลยีนี้มาจากตะวันตก ด้วยความเชื่อที่ว่า สื่อชนิดนี้น่าจะมีความสำคัญต่อการพัฒนาสังคม แต่ในเวลาเดียวกัน ก็ยังมีคำถามที่ว่า การลอกเลียนเทคโนโลยีการสื่อสารจากตะวันตกดังกล่าว จะเหมาะสมกับประเทศกำลังพัฒนาแบบบ้านเรา มากน้อยเพียงไร ด้วยเหตุนี้ สมคิดจึงออกแบบงานวิจัย โดยใช้แนวคิดของสำนักโดรอนโด

ผสมกับทัศนแบบเทคโนโลยีเป็นตัวกำหนดแบบอ่อน ๆ ของ เอฟเวอร์เรตต์ โรเจอร์ส มาตั้งเป็นโจทย์การวิจัยว่า นอกจากอินเทอร์เน็ตจะมีผลต่อความเปลี่ยนแปลง/การพัฒนาสังคมไทยแล้วโครงสร้างสังคมเองได้มีอิทธิพลต่อการประดิษฐ์คิดค้น (invention) และการปรับประยุกต์ใช้ (application) เทคโนโลยีสื่อดังกล่าวอย่างไร และผลของสื่อดังกล่าวจะกลับไปมีอิทธิพลต่อโครงสร้างสังคมโดยรวมหรือไม่อย่างไร ทั้งนี้ วิธีการเก็บข้อมูลได้ใช้แบบสอบถามและการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญสาขาต่าง ๆ เพื่อประเมินความคิดเห็นต่อสื่ออินเทอร์เน็ต

ผลการวิจัยได้ข้อค้นพบว่า อินเทอร์เน็ตเป็นเทคโนโลยีที่ถูกมองว่า จะมีผลกระทบต่อทั้งระดับปัจเจกบุคคลและสังคม โดยในระดับปัจเจกบุคคลนั้น ถ้าอินเทอร์เน็ตขยายตัวอย่างแพร่หลายในสังคมไทย กลุ่มผู้ที่ชื่นชอบสื่อนิดนี้อยู่แล้ว ก็จะมีชื่นชอบมากขึ้นไปอีก ส่วนในระดับสังคมนั้น อินเทอร์เน็ตถูกพิจารณาว่า จะส่งเสริมเศรษฐกิจให้ดีขึ้น (เช่น ทำให้การค้าพาณิชย์ก้าวหน้า) และช่วยพัฒนาสถาบันการเมือง (อาทิ การเปิดพื้นที่สาธารณะทางความคิดเห็นใหม่ ๆ) แต่สำหรับมิติทางวัฒนธรรมนั้น จะมีทั้งผลบวก (เช่น ผู้คนจะตื่นตัวต่อการใช้ข่าวสารเพิ่มขึ้น) และผลลบ (เช่น อินเทอร์เน็ตจะทำให้ลัทธิบริโภคนิยมขยายตัว และถ่วงช่องว่างของผู้มี/ไม่มีข้อมูลข่าวสารมากยิ่งขึ้น)

อย่างไรก็ตามแม้ว่าโดยภาพรวมแล้วอินเทอร์เน็ตค่อนข้างถูกมองในเชิงบวกมากกว่าเชิงลบ แต่สมมติกลับพบว่า สื่อชนิดนี้กลับไม่ค่อยแพร่หลายและกระจุกตัวอยู่เฉพาะในสังคมเมืองมากกว่าชนบท โดยมีปัจจัยสองประการอันเป็นตัวแปรสำคัญในกรณีนี้คือ **โครงสร้างสังคม** ที่ของไทยยังเป็นสังคมเกษตร มิใช่สังคมข่าวสารอย่างเต็มตัว จึงทำให้อินเทอร์เน็ตกลายเป็นเทคโนโลยีที่ 'คลอตก่อนกำหนด' กับตัวแปรด้าน **ทัศนคติ** ของคนไทยเอง ที่เห็นว่า อินเทอร์เน็ตเป็น 'ดาบสองคม' มีราคาสูงและเหมาะกับคนบางกลุ่ม และผู้คนมีแนวโน้มจะใช้เพื่อความบันเทิงมากกว่าสาระและการวิพากษ์วิจารณ์สังคมจริง ๆ นอกจากนี้ยังมีตัวแปรอื่น ๆ ที่เข้ามากำหนดการคิดค้นและปรับประยุกต์ใช้อินเทอร์เน็ตอีกหลายประการ อันได้แก่ **ค่าใช้จ่าย** (ซึ่งยังค่อนข้างแพงสำหรับคนชั้นล่าง) **สาธารณูปโภคพื้นฐาน** (โดยเฉพาะในชนบทห่างไกลที่สายโทรศัพท์ยังไม่ถึง) **ความเข้าใจเทคโนโลยี** (ที่ผู้รู้จริงยังค่อนข้างมีน้อย) และ **พฤติกรรมของผู้ใช้** ที่มีทั้งใช้เพื่อคุณ (อาทิ ใช้เพื่อแสวงหาข่าวสารความรู้) และใช้เพื่อโทษ (เช่น ใช้เล่นพนัน เล่นอบายมุข หรือเปิดรับสารลามกอนาจาร)

5.2 ตัวอย่างงานวิจัยสื่อพื้นบ้าน: กรณีของเพลงกล่อมเด็ก

สำหรับกรณีของสื่อดั้งเดิมอย่างสื่อพื้นบ้านนั้น วิรยา ตาสว่าง (2550) ได้ทำการวิจัยเรื่อง **เพลงกล่อมเด็ก: ศึกษาเปรียบเทียบผลของการใช้สื่อมุขปาฐะกับสื่อเทปบันทึกเสียง** โดยให้จุดยืนของสำนักโทรนโด หรือแนวคิดเรื่อง 'สื่อคือสาร' ของแมคลูฮัน มาตั้งเป็นปัญหานำการวิจัยว่า เมื่อช่องทางการสื่อสารของเพลงกล่อมเด็กเริ่มเปลี่ยนจากเดิมคือสื่อมุขปาฐะ (oral media) มาสู่สื่อเทปคาสเซ็ทหรือซีดี อันเป็นสื่ออิเล็กทรอนิกส์ (electronic media)

จะมีผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสารอย่างไร และเนื่องจากผู้วิจัยเป็นคนในพื้นที่จังหวัดสิงห์บุรี อันเป็นแอ่งอารยธรรมของเพลงกล่อมเด็กภาคกลาง จึงเลือกใช้การสัมภาษณ์และสังเกตการณ์ชีวิตครัวเรือนของกลุ่มตัวอย่างในจังหวัดดังกล่าว ทั้งจากกลุ่มของแม่รุ่นเก่า (ที่ร้องเพลงกล่อมเด็กเอง โดยไม่ใช้เทปหรือซีดีเลย) และแม่รุ่นใหม่ (ที่ทั้งร้องกล่อมเองและใช้เทปควบคู่กันไป)

ผลการวิจัยได้ข้อค้นพบว่า สื่อแบบเก่า (มุขปาฐะ) กับสื่อแบบใหม่ (เทปบันทึกเสียง) ต่างก็มีคุณลักษณะที่ไม่เหมือนกัน และมีผลต่อการสื่อสารของเพลงกล่อมเด็กที่ต่างกันไป ดังนี้

- **กระบวนการผลิตสื่อ** สื่อมุขปาฐะจะผลิตในขนาดเล็กและสืบทอดกันในระดับครัวเรือน (เช่น ได้ยินได้ร้องผ่านจากรุ่นสู่รุ่น) แต่เทปคาสเซ็ทจะเป็นการสื่อสารระดับมวลชน (mass) ที่ผลิตขนาดใหญ่ และมีเป้าหมายเพื่อผลกำไรเชิงธุรกิจ
- **วิธีการเข้าถึงสื่อ** สื่อแบบเก่าจะเป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษหรือในครอบครัว แต่สื่อคาสเซ็ทจะมีแหล่งที่มาหลายช่องทาง (เพราะต้องมีการซื้อขายและทำโปรโมชั่น) เช่น มาจากคำแนะนำของโรงพยาบาลที่แม่ไปฝากครรภ์คลอดบุตร
- **การดำรงอยู่ของสื่อ** สื่อเพลงกล่อมเด็กดั้งเดิมจะร้องต่อ ๆ กันมาแบบปากต่อปาก ขณะที่สื่อใหม่มีการบันทึกผ่านตัวกลางที่เก็บไว้ได้อย่างยาวนาน
- **การแพร่กระจายสื่อ** สื่อเทปคาสเซ็ท/ซีดีจะแพร่กระจายในวงกว้างกว่าเพลงกล่อมเด็กแบบเดิมที่อยู่เฉพาะในระดับครัวเรือน
- **การบริโภคสื่อ** สื่อมุขปาฐะจะเปิดโอกาสให้แม่ได้ผลิตสร้างสรรค์เนื้อหาเองเพื่อสื่อสารถึงลูก และจะเน้นที่มีติสุนทรีย์และอารมณ์ค่อนข้างสูง แต่ถ้าเป็นสื่อเทปคาสเซ็ทนั้น แม่จะเปิดเพลง/เนื้อหาที่คนอื่นเป็นผู้ผลิต และอาศัยองค์ความรู้ทางจิตวิทยาพัฒนาการมาเป็นพื้นฐานในการใช้สื่อ เช่น เลือกเพลงที่เหมาะสมกับช่วงพัฒนาการแต่ละวัยของลูก

นอกจากนี้วิรยยังพบว่า ในกลุ่มตัวอย่างที่ต่างกันระหว่างแม่รุ่นเก่ากับแม่รุ่นใหม่นั้น มีเงื่อนไขสังคมเป็นตัวกำหนดกระบวนการเลือกใช้สื่อที่ไม่เหมือนกันด้วย นั่นคือ แม่รุ่นเก่าที่ร้องเพลงกล่อมเด็กเอง จะเติบโตมาในครอบครัว/บรรยากาศของสังคมท้องถิ่นดั้งเดิม (อาทิ กลุ่มตัวอย่างสูงอายุบางคนเคยมีประสบการณ์การคลอดบุตรด้วยหมอดำแย หรือมีวิถีชีวิตอยู่กับบ้าน ไม่ได้ทำงานภายนอก) แต่ถ้าเป็นแม่รุ่นใหม่จะเริ่มเปิดรับสื่อแบบเทปคาสเซ็ท/ซีดีมักจะเติบโตมาในเงื่อนไขที่ทันสมัยขึ้น (เช่น ประกอบอาชีพนอกบ้าน เรียนหนังสือในสถาบันการศึกษาแผนใหม่ คลอดบุตรกับโรงพยาบาล มีช่องทางข้อมูลข่าวสารสมัยใหม่มากขึ้น ฯลฯ)

อย่างไรก็ดีในขณะที่คนทั่วไปมักมีแนวโน้มจะเชื่อว่าการอุบัติขึ้นของสื่อใหม่จะเข้ามาแทนที่สื่อพื้นบ้านดั้งเดิม แต่งานวิจัยนี้ได้พิสูจน์ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างการร้องเพลงกล่อมเด็กดั้งเดิมกับการใช้เพลงกล่อมเด็กผ่านเทปมีสองรูปแบบในเวลาเดียวกัน กล่าวคือ

มีทั้งแบบ **ขัดแย้ง/แทนที่ (conflict/substitution)** และแบบ **เกื้อกูล/ผสมผสาน (symbiosis/articulation)** ขึ้นอยู่กับทัศนคติและการใช้สื่อของกลุ่มตัวอย่างทั้งนี้ในกลุ่มของแม่รุ่นเก่า จะมีทัศนคติปฏิเสธการใช้สื่อใหม่โดยสิ้นเชิง โดยมองว่าสื่อใหม่จะทำลายความสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างแม่กับลูก ในขณะที่เดียวกัน ลักษณะการแพร่กระจายของเทปคาสเซ็ทที่เป็นสื่อมวลชนนั้น จะเป็นวงกว้างและเข้าถึงมวลชน จึงมีโอกาที่จะเข้ามาแทนที่การร้อง/จดจำเพลงผ่านรูปแบบปากต่อปาก (อาทิ หลักฐานที่ว่า แม่รุ่นใหม่จะเริ่มจำเนื้อเพลงกล่อมเด็กดั้งเดิมได้น้อยลง) แต่ทว่า ในมิติของการเกื้อกูลกันข้ามสื่อนั้น จะเป็นวิคิดของแม่รุ่นใหม่ที่จะเห็นว่า เทปคาสเซ็ทจะเอื้อประโยชน์ต่อจิตวิทยาพัฒนาการของลูกแต่ละช่วงวัย และช่วยอำนวยความสะดวกให้กับแม่ในบางช่วงเวลาที่ดีดภารกิจอื่น แต่กระนั้น สื่อชนิดนี้ก็ไม่สามารถจะเข้ามาทดแทนหน้าที่การสร้างสายสัมพันธ์ระหว่างแม่กับลูกได้ (ซึ่งต้องอาศัยการร้องเพลงกล่อมลูกเองเท่านั้น) ด้วยเหตุผลดังกล่าวทำให้แม่รุ่นใหม่เลือกใช้ทั้งสื่อเก่าและสื่อใหม่ควบคู่กันไป ดังนั้นงานวิจัยชิ้นนี้จึงสรุปว่า สื่อเก่ากับสื่อใหม่อาจไม่ได้มีคุณค่าในตัวของตัวเอง (media in itself) แต่ขึ้นอยู่กับการใช้สื่อ (media use) ของปัจเจกบุคคลเป็นสำคัญ

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ (2541), *การศึกษาสื่อมวลชนด้วยทฤษฎีวิพากษ์ (critical theory): แนวคิดและตัวอย่างงานวิจัย*, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์.
- โคทม อารียา (2530), 'เทคโนโลยีเพื่อสันติ', ใน วลัย อารุณี (บก.), *สันติศึกษากับการแก้ปัญหาความขัดแย้ง*, กรุงเทพฯ: โครงการตำราและเอกสารทางวิชาการ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระไพศาล วิสาโล (2534), *สถานะและชะตากรรมของมนุษย์ในยุคคอมพิวเตอร์*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ลือชัย จิรวินิจนันท์ (2532), *เพลงเพื่อชีวิต: การนำเสนออุดมการณ์ใหม่ (ศึกษาเฉพาะช่วง 14 ตุลาคม 2516 – 6 ตุลาคม 2519)*, สารนิพนธ์ปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วิรยา ตาสว่าง (2550), *เพลงกล่อมเด็ก: ศึกษาเปรียบเทียบผลของการใช้สื่อมุขปาฐะกับสื่อเทปบันทึกเสียง*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ศิวพร ศรีสมัย และประชิด อินทะกนก (2547), *อินเทอร์เน็ตตำบล: กรณีศึกษาจังหวัดสุรินทร์*, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- สมคิด เลิศไพฑูริย์ประเสริฐ (2541), *การศึกษาความคิดเห็นเรื่องปัจจัยด้านโครงสร้างสังคมและทัศนคติคนไทยที่สัมพันธ์กับพัฒนาการของอินเทอร์เน็ต*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาวิทยาศาสตร์พัฒนาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุภัทรา ศิริจิตจันทร์ (2545), *ธรรมชาติของสื่อที่มีผลต่อการนำเสนอเรื่องย่อละครโทรทัศน์ของหนังสือเล่มละ 25 บาท*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- Baran, S. and Davis, D. (2006), *Mass Communication Theory: Foundations, Ferment, and Future*, Belmont: Thomson Wadsworth.
- Carey, J. (1989), *Communication as Culture: Essays on Media and Society*, New York: Routledge.
- Heyer, P. (2003), *Harold Innis*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- Innis, H. (1950), *Empire and Communication*, Oxford: Clarendon Press, 1950.
- Lury, K. (2005), *Interpreting Television*, London: Hodder Arnold.
- McLuhan, M. (1964), *Understanding Media: The Extensions of Man*, New York: McGraw Hill.

- McLuhan, M. and Powers, B. (1989), *The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21th Century*, New York: Oxford University Press.
- McQuail, D. (2005), *McQuail's Mass Communication Theory*, London: Sage.
- Moores, S. (2000), *Media and Everyday Life in Modern Society*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Ong, W. (1982), *Orality and Literacy: The Technologizing of the World*, London: Methuen.
- Silverstone, R. (1999), *Why Study the Media?*, London: Sage.
- Stevenson, N. (1995), *Understanding Media Cultures: Social Theory and Mass Communication*, London: Sage.

http://www.unidue.de/imperia/md/images/allgemeine_paedagogik/gramsci.png

บทที่ 5

ทฤษฎีมาร์กซิสต์แนวมนุษยนิยม : อันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci)

1. ภูมิหลังและบริบททางวิชาการ
2. อิทธิพลทางความคิดต่อกรัมสกี
3. จุดยืน/ทัศนะพื้นฐานของกรัมสกี
4. แนวคิดพื้นฐานของกรัมสกี
5. การประยุกต์แนวคิดของกรัมสกีมาวิเคราะห์การสื่อสารและวัฒนธรรม

บทที่ 5

ทฤษฎีมาร์กซิสต์แนวมนุษยนิยม : อันโตนิโอ กรัมสซี (Antonio Gramsci)

เมื่อก้าวถึงนักทฤษฎีวิพากษ์ที่มีชื่อเสียงแห่งศตวรรษที่ 20 หนึ่งในจำนวนนั้นที่ผู้คนมักกล่าวถึงเสมอก็คือ **อันโตนิโอ กรัมสซี (Antonio Gramsci 1891-1937)** นักมาร์กซิสต์แนวมนุษยนิยมชาวอิตาลี ที่แม้จะมีช่วงอายุค่อนข้างสั้น (เพียง 40 กว่าปี) แต่ก็ได้บุกเบิกแนวคิดที่ยังคงน่าสนใจและมีพลังในการอธิบายการสื่อสารและวัฒนธรรมจนถึงปัจจุบัน

อีริค ฮอบสบอว์ม (Eric Hobsbawm) นักมาร์กซิสต์แนวประวัติศาสตร์ชาวอังกฤษ เคยกล่าวไว้ว่า ‘กรัมสซีเป็นนักปรัชญาที่โดดเด่น บางครั้งยังถูกมองว่าเป็นอัจฉริยะบุคคล และในบางทีก็เชื่อกันว่า เป็นนักคิดในสายคอมมิวนิสต์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของยุโรปตะวันตกแห่งศตวรรษที่ 20’

เช่นเดียวกับที่ หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser) นักมาร์กซิสต์แนวโครงสร้างนิยมชาวฝรั่งเศสเคยตั้งคำถามไว้ว่า ‘หากเราจะถามว่า ใครคือผู้ที่พยายามสำรวจและศึกษาแนวคิดของมาร์กซ์และเองเกลส์อย่างเป็นจริงเป็นจังที่สุด? สำหรับตนแล้ว คำตอบมีหนึ่งเดียวก็คือ กรัมสซี’

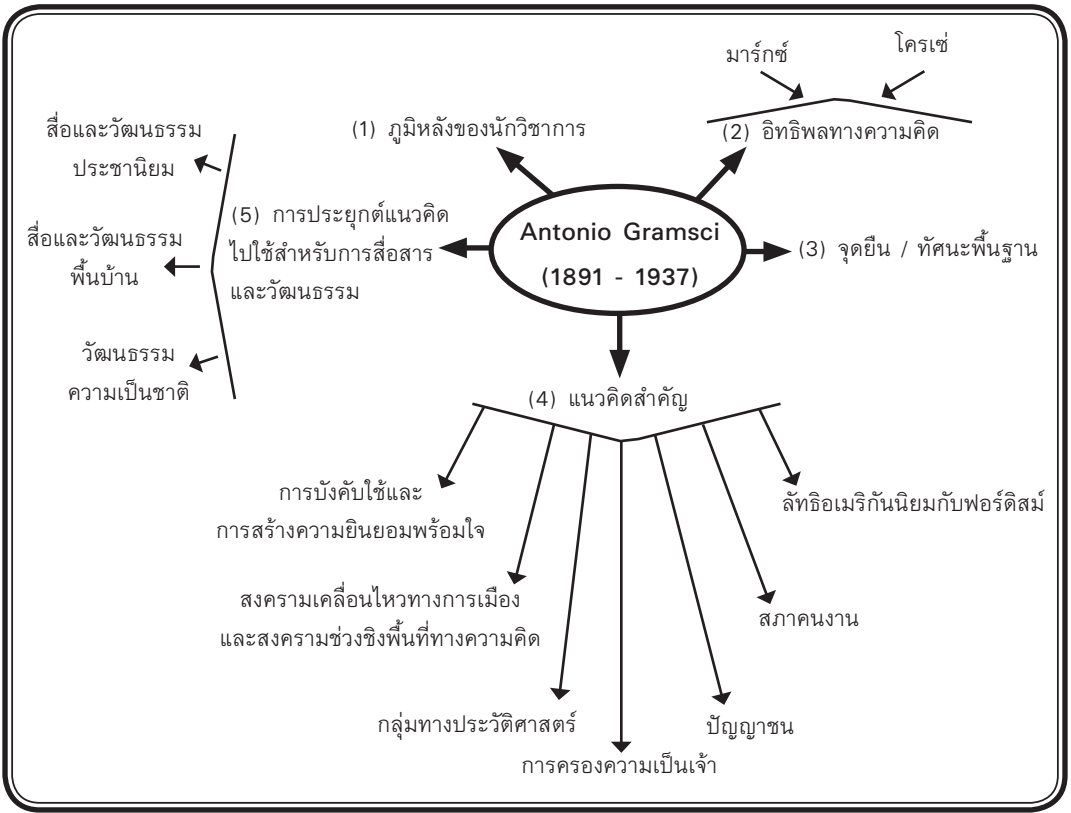
แม้กรัมสซีจะเสียชีวิตไปแล้วในปี ค.ศ.1937 แต่ดูเหมือนว่าก่อนหน้าทศวรรษที่ 1960 แนวคิดของเขาคงไม่ค่อยเป็นที่รู้จักกันนักในประเทศอิตาลีเอง และก่อนหน้าทศวรรษที่ 1970 สำหรับแวดวงวิชาการในประเทศอื่น แนวคิดของกรัมสซีก็แทบจะไม่ใช่ที่คุ้นเคยเสียด้วยซ้ำ แต่ทว่า หลังจากทศวรรษที่ 1970 เป็นต้นมา งานของกรัมสซีถือได้ว่า มีอิทธิพลอย่างมากต่อความคิดทางสังคม ทั้งในหมู่นักวิชาการ/ปัญญาชนและนักเคลื่อนไหวกิจกรรมทางการเมือง จนกระทั่งปัจจุบัน ซึ่งแม้แต่ในวงวิชาการของไทยเอง ก็มีการรื้อฟื้นและศึกษางานของกรัมสซีเป็นระยะ ๆ (ดังตัวอย่างงานวิทยานิพนธ์ทางรัฐศาสตร์ของ วณัส ปิยะกุลชัยเดช ในปี พ.ศ.2548 ที่ศึกษาแนวคิดเรื่องการครองความเป็นใหญ่หรือการครองความเป็นเจ้าทางอุดมการณ์ของกรัมสซีอย่างจริงจัง)

Carl Boggs (2002) ได้ให้เหตุผลสำคัญว่า ทำไมงานของกรัมสซีจึงมีคุณูปการยิ่ง แม้จะก้าวเข้าสู่ช่วงศตวรรษที่ 21 แล้วก็ตาม ข้อสรุปของ Boggs ก็คือ กรัมสซีเป็นผู้ที่เน้นย้ำว่า ในกิจกรรมทางสังคม/การเมืองนั้น ทั้ง **ภาคทฤษฎี** และ **ภาคปฏิบัติการ** (หรือความคิดและการกระทำ) จักต้องไม่แยกขาดจากกันโดยสิ้นเชิง และความเปลี่ยนแปลงทางสังคม/การเมืองจะมีความสัมพันธ์กับจังหวะที่เคลื่อนไหวไปในชีวิตประจำวันของผู้คนในสังคมเสมอ ทั้งนี้ หักสะดังกล่าวถือเป็นเอกลักษณ์เด่นในงานของกรัมสซี โดยก่อนหน้านี้ แทบจะไม่มีนักมาร์กซิสต์คนไหนที่สนใจเชื่อมโยงวิชาการกับการเมือง และเชื่อมโยงการเมืองกับชีวิตส่วนตัวกันขนาดนี้เลย

ก่อนหน้ายุคของกรัมชินั้น ทฤษฎีวิพากษ์แนวมาร์กซิสม์ตกอยู่ภายใต้กระแสความคิดแบบเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด (economic determinism) ที่เชื่อว่า กลไกต่าง ๆ ของรัฐที่เป็นทางการ จะถูกกำหนดมาแล้วโดยโครงสร้างทางเศรษฐกิจส่วนล่าง (economic base / infrastructure) แต่ทว่า กรัมชิคือผู้ที่รื้อฟื้นความสำคัญของการวิเคราะห์โครงสร้างส่วนบน (super-structure) โดยเขาเห็นว่าพลังของจิตสำนึกและอุดมการณ์เป็นเงื่อนไขสำคัญในการธำรงรักษาอำนาจทางสังคมเอาไว้ โดยเฉพาะการสร้างความรู้สึกเต็มใจ/สมัครใจ (consent) มิใช่การยอมรับเพียงเพราะถูกบังคับ

ทั้งนี้ จากประสบการณ์ชีวิตช่วงหนึ่งของกรัมชินั้น เขาเคยเข้าร่วมกับขบวนการเคลื่อนไหวของชนชั้นกรรมาชีพในเมืองตูริน ประเทศอิตาลี ในระหว่างปี ค.ศ.1919-1920 แต่การเคลื่อนไหวในครั้งนั้น เขากลับไม่ได้รับการสนับสนุนจากชาวนาและชนชั้นแรงงานในส่วนอื่น ๆ ของอิตาลีเลย ตรงกันข้ามกับขบวนการฟาสซิสต์ของมุสโสลินี กลับได้รับการระดมเสียงสนับสนุนจากทั้งชาวนาและกรรมกรอย่างกว้างขวางจนกลายเป็นฐานอำนาจทางการเมืองที่สำคัญของมุสโสลินี เหตุการณ์ในครั้งนั้น ทำให้กรัมชิได้หันกลับมาทบทวนเงื่อนไขว่า เพราะเหตุใดชาวนาที่น่าจะมีผลประโยชน์ร่วมกับชนชั้นกรรมาชีพ จึงมีจิตสำนึกที่ไม่เข้าข้างคนงาน แต่กลับไปสนับสนุนฝ่ายรัฐบาล ผลจากการทบทวนความคิดดังกล่าว กรัมชิจึงได้ย้อนกลับไปศึกษายุทธศาสตร์การเรียกร้องพลังสนับสนุนจากมวลชนผ่านกลไกต่าง ๆ ตั้งแต่ภายในโรงงาน ไปจนถึงครอบครัว โรงเรียน ศาสนา และอื่น ๆ รวมไปถึง การสื่อสารและวัฒนธรรม และพัฒนามาเป็นแนวคิดที่สำคัญเรื่อง การครองความเป็นเจ้าทางอุดมการณ์ (hegemony)

เพื่อให้เข้าใจแนวคิดของ อันโตนิโอ กรัมชิ ให้ชัดเจนนั้น ในบทนี้จะขอแนะนำภูมิหลังชีวิตของกรัมชิ อิทธิพลทางความคิด จุดยืนพื้นฐานในการศึกษาสังคม และแนวคิดพื้นฐานที่สำคัญ รวมไปถึงการนำแนวคิดของกรัมชิไปใช้ศึกษาด้านการสื่อสารและวัฒนธรรมดังแผนภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 1: แสดงแนวทางการนำเสนอชีวิตและแนวคิดของ อันโตนิโอ กรัมสซี

1. ภูมิหลังและบริบททางวิชาการ

อันโตนิโอ กรัมสซี (Antonio Gramsci) เป็นทั้งนักเขียน นักเคลื่อนไหวทางการเมือง และนักทฤษฎีทางการเมืองชาวอิตาลี กรีมซีเกิดที่เมือง Ales บนเกาะ Sardinia ของประเทศอิตาลี เขาเป็นบุตรคนที่ 4 จาก 7 คน ของข้าราชการชั้นผู้น้อยที่ชื่อ Francesco Gramsci และมารดา ก็คือ Ginseppina Marcias ในวัยเด็กนั้น สถานะการเงินของทางบ้านไม่ค่อยดี ทำให้เขาต้องลาออกจากโรงเรียน และกรีมซีเองก็ไม่ได้สนิทสนมกับบิดามากนัก เนื่องจากพ่อของเขาถูกจับและติดคุกตั้งแต่กรีมซีมีอายุได้เพียง 6 ขวบ เขาจึงค่อนข้างใกล้ชิดกับมารดา มากกว่า

โดยประวัติชีวิตแล้ว กรีมซีค่อนข้างอากัปกิริยา เนื่องจากตั้งแต่ที่เขาอายุได้ 3 ขวบ เขาได้เกิดอาการติดเชื้อที่กระดูกสันหลัง อันเป็นเหตุให้กรีมซีมีหลังค่อมและกลายเป็นคนตัวเตี้ยมานับจากนั้น (โดยเขาตัวสูงไม่เกิน 5 ฟุต) ซึ่งกรีมซีเองก็เคยเขียนบรรยายถึงสภาพร่างกายของ

ตนเองว่า 'เป็นเหมือนกับตัวหนอนที่ห่อตัวอยู่ในรังดักแด้ และไม่สามารถมันคลายตัวออกมาได้' และเมื่อบิดาออกจากคุก สถานะทางการเงินของครอบครัวก็เริ่มดีขึ้น เปิดโอกาสให้กรัมชิได้กลับเข้าเรียนหนังสือในโรงเรียนอีกครั้ง และในวัยเพียง 20 ปี (หรือในปี ค.ศ.1911) กรัมชิก็สามารถสอบชิงทุนได้เข้าศึกษาด้านปรัชญาสมัยใหม่ที่มหาวิทยาลัยตูริน (University of Turin) ที่นี่เองที่กรัมชิได้คร่ำเคร่งอ่านงานวรรณกรรมต่าง ๆ และขยายความสนใจของเขา มาทางสาขาวิชาด้านภาษาศาสตร์ และที่สำคัญ กรัมชิต้องตั้งใจเรียนหนังสืออย่างหนัก เพื่อจะได้มีโอกาสรับทุนการศึกษาอย่างต่อเนื่อง

ในเวลาเดียวกัน บริบทของเมืองใหญ่ออย่างตูรินในยุคนั้น เป็นช่วงที่อุตสาหกรรมกำลังก้าวหน้า เช่น มีการก่อตั้งโรงงานรถยนต์ FIAT (ซึ่งย่อมาจากภาษาอิตาลีคำว่า Fabbrica Italiana Automobili Torino) ฯลฯ และว่าจ้างแรงงานยากจนมาจากเมืองเล็กอื่น ๆ การเกิดขึ้นของโรงงานมากมายเหล่านี้ นำไปสู่การจัดตั้งสหภาพแรงงาน (trade union) ขึ้นมา และบ่อยครั้งที่การรวมตัวเป็นสหภาพดังกล่าวได้นำไปสู่ความขัดแย้งอย่างต่อเนื่องระหว่างนายทุนกับชนชั้นกรรมกร ท่ามกลางบรรยากาศความขัดแย้งนี้เอง กรัมชิได้เข้าไปมีส่วนเกี่ยวพันอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับกลุ่มแรงงานอพยพจาก Sardinia บ้านเกิดของกรัมชิ จนในที่สุด เขาก็ได้เข้าร่วมสังกัดพรรคสังคมนิยมอิตาลีในปลายปี ค.ศ.1913

ต่อมาในปี ค.ศ.1915 แม้ว่าผลการเรียนของกรัมชิจะอยู่ในเกณฑ์ดีเยี่ยมมาตลอด แต่เนื่องจากประสบปัญหาการเงินและสุขภาพที่ย่ำแย่ กอปรกับการเข้าไปเกี่ยวพันกับขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมือง เขาจึงลาออกจากมหาวิทยาลัย แต่กระนั้น ช่วงชีวิตในมหาวิทยาลัยตูริน ก็ทำให้เขาได้รู้จักกับแนวคิดของนักวิชาการที่โดดเด่นหลายคนในยุคนั้น อาทิ คาร์ล มาร์กซ (Karl Marx) ผู้เป็นต้นตำรับของทฤษฎีวาทกรรม อันโตนิโอ ลาบรีโอลา (Antonio Labriola) นักทฤษฎีมาร์กซิสต์ที่สนใจมิติทางประวัติศาสตร์และปรัชญา และที่สำคัญอีกคนหนึ่งคือ เบเนดัตโต โครเซ (Benedetto Croce) นักปรัชญาแนวจิตนิยมที่มีชื่อเสียงสมัยนั้น และมีอิทธิพลมากต่อแนวคิดของกรัมชิ (ดังที่จะได้กล่าวถึงต่อไป)

ในช่วงไล่เลี่ยก่อนที่เขาจะลาออกจากมหาวิทยาลัยนั้น กรัมชิได้เริ่มเขียนผลงานลงในหนังสือพิมพ์ของพรรคสังคมนิยม (เช่น *Il Grido del Popolo* ซึ่งภายหลังเขาก็ได้รับเลือกให้เป็นบรรณาธิการด้วย) และยังได้เป็นบรรณาธิการร่วมของวารสารของพรรคที่ชื่อ *Avanti!* ตลอดจนเดินสายพูด/บรรยายในที่สาธารณะในหลาย ๆ ประเด็น ตั้งแต่เรื่องการปฏิวัติในฝรั่งเศส การก่อตั้งปารีสคอมมูน ไปจนถึงเรื่องสิทธิเสรีภาพของสตรี ผลงานเขียนและพูดเหล่านี้ ได้ส่งผลให้ชื่อของกรัมชิเป็นที่รู้จักในฐานะนักวารสารศาสตร์และนักวิจารณ์ที่วาทกรรมชีวิตสังคมการเมืองทุกด้านของชาวเมืองตูริน และที่สำคัญ ในแง่ของการสื่อสาร กรัมชิเป็นผู้ที่เริ่มตั้งคำถามถึงบทบาทของหนังสือพิมพ์กับการปฏิวัติทางสังคมการเมือง

จนกระทั่งในช่วงต้นทศวรรษที่ 1920 กรัมชิได้กลายเป็นผู้มีบทบาทหลักให้กับกลุ่มสมาคมงานหลายแห่ง (workers' councils) และในช่วงนี้เองที่ประเทศอิตาลี โดยเฉพาะ

ในเมืองตูรินเอง ได้เกิดสภาพยุ่งเหยิงทางสังคม เมื่อกรรมกรเมืองตูรินได้ลุกฮือขึ้นมาประท้วง และต่อสู้กับทั้งรัฐบาลและนายทุน จนเกิดการนองเลือดและเสียชีวิตของกรรมกรกว่า 50 คน และในที่สุด กลุ่มกรรมกรก็ยอมแพ้ไป ซึ่งกล่าวกันว่า ช่วงนี้เองที่กรัมชิก็ถูกโดดเดี่ยวจากกลุ่มสมาชิกสภาแรงงานคนอื่น ๆ ด้วย เงื่อนไขดังกล่าวทำให้เขาเริ่มตั้งคำถามเรื่องจิตสำนึกและการต่อสู้ทางสังคม รวมไปถึงการวิเคราะห์กระบวนการครองอำนาจที่ต้องอาศัยทั้งกลยุทธ์ด้านการยึดจิตสำนึกของมวลชนและการใช้ความรุนแรงปราบปรามควบคู่กันไป

จากความล้มเหลวในการต่อสู้ของขบวนการกรรมกรดังกล่าว กรัมชิเห็นความจำเป็นที่ต้องย้อนกลับไปสู่ทัศนะแบบเลนิน (Leninism) ที่เชื่อหลักการที่ว่า 'การเมืองต้องมาก่อน' (primacy of politics) ดังนั้น ในราวปี ค.ศ.1922 เขาจึงเดินทางไปยังรัสเซีย และในช่วงเวลาเดียวกันนี้เอง เบนิตो มุสโสลินี (Benito Mussolini) และลัทธิฟาสซิสต์ของเขาก็เริ่มเรืองอำนาจทางการเมืองมากขึ้นในอิตาลี มุสโสลินีได้วางนโยบายหลักที่จะจัดการกับกลุ่มที่ต่อต้านลัทธิฟาสซิสต์ทั้งหมด และหนึ่งในกลุ่มต่อต้านนั้นก็คือกรัมชิ ซึ่งในห้วงเวลาดังกล่าวได้กลายมาเป็นแกนนำคนสำคัญของพรรคคอมมิวนิสต์อิตาลี (*Partito Comunista d'Italia* หรือ PCI) จนในปี 1925 กรัมชิได้เดินทางกลับอิตาลีและถูกเลือกให้เป็นเลขาธิการพรรคในเวลาต่อมา ในช่วงเดียวกันนี้ กรัมชิก็ได้ออกหนังสือพิมพ์ของพรรคชื่อ *L'Unita* (the Unity) เพื่อเป็นช่องทางการสื่อสารเพื่อเรียกร้องประชาธิปไตยกลับคืนสู่ประเทศอิตาลี

ด้วยเหตุดังกล่าว ในวันที่ 9 พฤศจิกายน ค.ศ.1926 กรัมชิได้ถูกตำรวจของรัฐบาลมุสโสลินีจับกุมที่กรุงโรมด้วยข้ออ้างที่ว่าความคิดของเขาจะก่อให้เกิดความเกลียดชังทางชนชั้น อันจะนำไปสู่สงครามกลางเมืองขึ้นได้ และคำฟ้องร้องของรัฐบาลที่ใช้ตัดสินครั้งนั้นก็คือ 'มันสมองของกรัมชิเป็นสิ่งที่ต้องห้ามต่อสาธารณะเป็นเวลาทั้งสิ้น 20 ปี' จากการจับกุมดังกล่าว กรัมชิได้ติดคุกอยู่ในเมือง Turin ก่อนจะย้ายมาที่เมือง Formia (ซึ่งอยู่กึ่งกลางระหว่างโรมกับเนเป็ลส์) ในปี 1933 และในระหว่างที่ถูกคุมขังนี้ เขาก็ถูกตัดขาดจากพรรคคอมมิวนิสต์ จนในที่สุดก็ถูกขับออกจากพรรค

ในระหว่างการถูกคุมขัง สุขภาพของกรัมชิก็เริ่มทรุดโทรมลง ในขณะเดียวกัน มุสโสลินีก็พยายามอย่างมากที่จะให้กรัมชียอมลงชื่อสารภาพความผิดที่เขาไม่ได้กระทำ แต่กรัมชิไม่ยอมแลกอิสรภาพของเขากับความอับยศของเผด็จการฟาสซิสต์ จนถึงปี ค.ศ.1935 เมื่ออาการป่วยของเขารุนแรงมากถึงขั้นมีอาการเพ้อออกมาอย่างไร้สติ มุสโสลินีจึงยอมให้ส่งตัวเขามารับการรักษาที่โรงพยาบาลในกรุงโรม ก่อนที่กรัมชิจะเสียชีวิตลงด้วยโรคเส้นโลหิตในสมองแตก ในอีกสองปีถัดมา ปัจจุบันร่างของเขาถูกฝังอยู่ที่หลุมศพโปรเตสแตนต์ (the Protestant Cemetery) ที่กรุงโรม

ตลอดช่วงเวลาที่ถูกคุมขังประมาณสิบปีนั้น กรัมชิได้เขียนงานออกมามากมายลงในสมุดโน้ตราว 33 เล่ม และเป็นลายมือเขียนกว่า 3,000 หน้า แม้งานเขียนของเขาจะกระจัดกระจายและไม่สมบูรณ์รวมถึงเขียนภายใต้แรงกดดันของการควบคุมในคุกแต่ทว่าในภายหลัง

ได้กลายมาเป็นเอกสารที่สำคัญที่สุดชิ้นหนึ่งของศตวรรษที่ 20 (Jones 2006) เพราะไม่เพียงแต่เป็นแนวคิดที่ร่วมสมัยอยู่ตลอดมา แต่ยังเปิดโปงให้เห็นด้านที่ล้มเหลวของระบบสังคมนิยม อันนำไปสู่ชัยชนะของระบบฟาสซิสต์ในอิตาลี รวมถึงยังมีการแนะนำแนวคิดใหม่ ๆ ในการวิเคราะห์ปัญหาเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมในปัจจุบันอีกด้วย ทั้งด้านที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ การศึกษา วัฒนธรรม ปรัชญา บทบาทของปัญญาชน รัฐ สิทธิเสรีภาพของผู้หญิง ศาสนา การสื่อสาร ฯลฯ ผลงานที่เขียนออกมามากมายนี้ ภายหลังได้รับการตีพิมพ์และแปลออกมาในชื่อภาษาอังกฤษว่า *Selections from the Prison Notebooks* (1971) ซึ่งนอกจากจะเป็นงานที่บุกเบิกความคิดใหม่ ๆ ในการวิเคราะห์สังคมแล้ว ยังเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่า แม้จะอยู่ในช่วงที่ระทมทุกข์ที่สุดแห่งชีวิต และแม้จะมีชีวิตที่ค่อนข้างอาภัพมาตั้งแต่เยาว์วัย แต่กรัมสกีก็แข็งแกร่งยิ่งที่จะสะท้อนและนำเสนอทฤษฎีทางสังคมอันล้ำลึกให้กับโลกวิชาการ และนอกจากการตีพิมพ์เผยแพร่งานเขียนของกรัมสกีแล้ว ปัจจุบันยังมีการตีความและศึกษาแนวคิดของเขาอย่างต่อเนื่อง รวมถึงการก่อตั้งศูนย์แห่งการศึกษากรัมสกี (Centre for Gramsci Studies) ซึ่งปัจจุบันอยู่ที่กรุงโรมนั่นเอง

2. อิทธิพลทางความคิดต่อกรัมสกี

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า นอกจากการก่อรูปแนวคิดของกรัมสกีที่ด้านหนึ่งมาจากประสบการณ์ตรงในชีวิตของเขาเองแล้ว อีกด้านหนึ่ง กรัมสกีเองก็ได้อิทธิพลทางความคิดมาจากนักวิชาการเชิงสังคมนิยมหลาย ๆ คนที่ผลิตผลงานมาก่อนหน้านั้น อาทิ **นิคโคโล แมคคิอาเวลลี (Niccolo Machiavelli)** นักเขียนชาวอิตาลีแห่งศตวรรษที่ 16 ที่มีอิทธิพลต่อการพัฒนาแนวคิดของกรัมสกีว่าด้วยรัฐ **อันโตนิโอ ลาบริโอลา (Antonio Labriola)** นักมาร์กซิสต์อิตาลีในสังกัดสายปรัชญาประวัติศาสตร์ และ **องรี เบิร์กสัน (Henri Bergson)** นักปรัชญาชาวฝรั่งเศสเจ้าของทฤษฎีว่าด้วยลัทธิสมัครใจ (voluntarism) ฯลฯ

อย่างไรก็ดี ในท่ามกลางนักคิดหลาย ๆ คนดังกล่าว บุคคลที่ถือว่ามีอิทธิพลต่อทัศนะของกรัมสกีค่อนข้างสูงได้แก่ **คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx)** และ **เบเนดัตโต โครเช (Benedetto Croce)** ซึ่งสรุปแนวคิดของทั้งสองคนที่มีอิทธิพลต่อกรัมสกีได้ดังนี้

2.1 อิทธิพลทางความคิดจากมาร์กซ์

นักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นแรกอย่างมาร์กซ์ (และเอนเงิลส์) ได้ยึดหลักการแบ่งโครงสร้างสังคมออกเป็นสองส่วนคือ **โครงสร้างส่วนล่าง (infrastructure)** อันหมายถึง โครงสร้างที่เกี่ยวข้องกับมิติเศรษฐกิจทั้งหมด และ **โครงสร้างส่วนบน (superstructure)** หรือโครงสร้างทางการเมือง วัฒนธรรม คุณค่า ความคิด จิตสำนึก และอุดมการณ์ (โปรดดูรายละเอียดในบทที่ 2 เรื่องแนวคิดของมาร์กซ์) โดยที่นักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นคลาสสิก (โดยเฉพาะเลนิน

และสตาลิน) จะมีแนวโน้มที่สรุปว่า ความเปลี่ยนแปลงของสังคมจะเกิดขึ้นเนื่องเพราะโครงสร้างส่วนล่างไปกำหนดโครงสร้างส่วนบน หรือที่เรียกกันว่า **ลัทธิเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด (economism / economic determinism)**

แม้ข้อเสนอของมาร์กซ์ดังกล่าวนี้ จะมีอิทธิพลต่อความคิดของกรัมชิ แต่เขาก็ได้ตั้งคำถามเพิ่มเติมว่า วิธีการแบ่งโครงสร้างสองส่วนแบบแยกขาดจากกันเช่นนี้ สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของสังคมต่าง ๆ มากน้อยเพียงใด ในบทความที่เขาเขียนก่อนเข้าคุกเรื่อง 'The Revolution against Das Kapital' กรัมชิยืนยันว่า วิธีคิดแบบกำหนดนิยม (determinism) มีลักษณะการมองสังคมแบบหยุดนิ่งเกินไป และทัศนะที่เชื่อเรื่องปัจจัยเศรษฐกิจเป็นแรงผลักดันเดี่ยว น่าจะเป็นการตีความลัทธิมาร์กซ์ที่ไม่ถูกต้องนัก

สำหรับกรัมชิแล้ว เขาสนใจความสัมพันธ์เชิงการต่อรอง (negotiation) ระหว่างโครงสร้างสองส่วนมากกว่า โดยกรัมชิเห็นว่า โครงสร้างส่วนบนหรือวัฒนธรรม/จิตสำนึกไม่ใช่ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจแบบง่าย ๆ แต่ทั้งวัฒนธรรม การเมือง และเศรษฐกิจต่างก็มีความสัมพันธ์กันแบบเป็นเครือข่าย (network) หรือมีความสัมพันธ์แบบซึ่งกันและกันอยู่ตลอดเวลา ตัวอย่างเช่น ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจริงของชุมชนท่าราบที่จังหวัดสระบุรี ชุมชนนี้เป็นพื้นที่ที่มีกลุ่มชาติพันธุ์ไทยวนอพยพจากภาคเหนือมาตั้งรกรากอยู่บริเวณที่ราบลุ่มริมแม่น้ำป่าสัก และเนื่องจากแม่น้ำเป็นปัจจัยการผลิตทางเศรษฐกิจ ความเปลี่ยนแปลงของแม่น้ำจึงเข้าไปมีผลกระทบต่อความเปลี่ยนแปลงภายในชุมชนอย่างต่อเนื่อง โดยในอดีต ชาวท่าราบเคยใช้น้ำอุปโภคบริโภคและทำการกสิกรรม แต่พอโรงงานอุตสาหกรรมมาตั้ง หรือเริ่มมีการส่งเสริมการเลี้ยงปลากระชัง ทำให้น้ำเริ่มเน่าเสีย ชีวิตชุมชนผันแปร และชาวบ้านเริ่มแตกแยกขัดแย้งกันเพื่อช่วงชิงทรัพยากรน้ำ

อย่างไรก็ดี ในอีกด้านหนึ่ง แม้ชุมชนจะมีความขัดแย้งเชิงเศรษฐกิจ แต่เนื่องจากคนในชุมชนเป็นกลุ่มชาติพันธุ์โดยพื้นเพ ชาวบ้านจึงอาศัยพลังทางวัฒนธรรมมาเป็นกลไกการเยียวยาปัญหา โดยการรื้อฟื้นและขยายบทบาทหน้าที่ของประเพณีสืบทอด ซึ่งแต่เดิมเคยใช้เพื่อผูกสายสัมพันธ์และสืบทอดต่ออายุคน มาปรับประยุกต์เป็นประเพณีสืบทอดชีวิตของแม่น้ำ และใช้พิธีกรรมดังกล่าวเป็นประหนึ่งกฎจริยธรรมของชุมชนให้ทุกคนได้ร่วมกันอนุรักษ์แม่น้ำ ควบคู่ไปกับการใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์ในการรักษาสังแวดล้อม ตัวอย่างกรณีของชุมชนท่าราบนี้ แสดงให้เห็นชัดเจนว่า ในโลกความเป็นจริงแล้ว เงื่อนไขทางเศรษฐกิจและมีติทางวัฒนธรรม/จริยธรรมอาจไม่เคยปริชาดจากกันโดยสิ้นเชิง

Chantal Mouffe (1981) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ในกลุ่มนักมาร์กซิสต์ใหม่ (neo-Marxist) แล้ว กรัมชิเป็นคนแรกที่ปฏิเสธทัศนะแบบเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดอย่างสุดขั้ว และพัฒนาทฤษฎีของมาร์กซ์ออกไป โดยเฉพาะในมิติของอุดมการณ์และจิตสำนึก ทั้งนี้เพราะในความเป็นจริงแล้ว มีอยู่หลายกรณีที่โครงสร้างส่วนบนสามารถทำงานอย่างอิสระ และก็มีอีกหลายกรณีที่โครงสร้างส่วนบนอย่างอุดมการณ์และวัฒนธรรมสามารถเข้ามากำหนดโครงสร้างส่วนล่าง

ได้เช่นกัน ด้วยเหตุนี้ ผลงานศึกษาของกรัมชิจึงมุ่งวิเคราะห์การทำงานของโครงสร้างส่วนบนเป็นสำคัญ

2.2 อิทธิพลทางความคิดของโครเซ

นอกจากอิทธิพลของมาร์กซ์แล้ว การพัฒนาทฤษฎีของกรัมชิยังได้อิทธิพลทางความคิดจากนักวิชาการอิตาลีหลายคน อันได้แก่ แมคคิอาเวลลี และลาบรียโอลา ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่ดูเหมือนว่า แนวคิดของบุคคลผู้เป็นแรงผลักดันให้ทัศนะของกรัมชิมากที่สุดได้แก่ **เบเนดัตโต โครเซ (Benedetto Croce 1866-1952)**

โดยภูมิหลังของโครเซนั้น เขาเป็นราชาที่ดินที่ทรงอิทธิพลมากในตอนใต้ของประเทศอิตาลี และยังเป็นวุฒิสมาชิกฝ่ายเสรีนิยมของรัฐบาลอิตาลี โดยจุดยืนเบื้องต้นแล้ว โครเซเป็นผู้สนับสนุนลัทธิฟาสซิสต์ แต่ภายหลังเขากลับกลายเป็นผู้ที่วิพากษ์วิจารณ์แนวคิดและการทำงานของมูสโสลินีอย่างเข้มข้น แนวคิดที่สำคัญของโครเซ (ที่มีอิทธิพลมากต่อกรัมชิ) ก็คือปรัชญาแบบ**จิตนิยม (idealism)** ซึ่งเชื่อว่า ความเป็นจริงภายนอก (external reality) ถูกสร้างขึ้นจากการรับรู้ของ**มนุษย์ (man's perception)** ที่มีต่อความเป็นจริงนั้น ๆ หรืออีกนัยหนึ่ง โครเซปฏิเสธวิธีคิดแบบปฏิฐานนิยม (positivism) ที่อธิบายว่า สรรพสิ่งต่าง ๆ รวมถึงความคิดของคนเราสามารถพิสูจน์ให้เห็นได้ในเชิงประจักษ์

โครเซได้เสนอทฤษฎีที่ว่าด้วย **ความเป็นจริงแบบจิตนิยม (idealist realism)** ซึ่งอธิบายว่า โดยผ่านกิจกรรมต่าง ๆ ที่เรากระทำอย่างต่อเนื่อง มนุษย์เราสามารถสร้างความเป็นจริงใหม่ ๆ ทางการเมืองและจริยธรรมได้ไม่สิ้นสุด หรืออีกนัยหนึ่ง โครเซได้พัฒนาทัศนะแบบมนุษยนิยม (humanism) ซึ่งเชื่อในพลังของมนุษย์ในฐานะปัจเจกผู้กระทำการ (human agency) หรือเชื่อว่า มนุษย์มีศักยภาพที่จะเปลี่ยนแปลงและกำหนดชะตากรรม/อนาคตของตนเองได้ เพราะฉะนั้น นอกจากจะมีด้านของการกระทำที่เป็นรูปธรรมแล้ว มนุษย์ยังมีด้านที่เป็นนามธรรมหรือมีเจตจำนงในการสร้างสรรค์ประวัติศาสตร์ของตนเอง ดังที่โครเซเองกล่าวว่า ‘ประวัติศาสตร์ของมนุษย์ก็คือ ประวัติศาสตร์ที่มาจากจิตวิญญาณ (the Spirit) ของมนุษย์เอง’

จากปรัชญาจิตนิยมของโครเซดังกล่าว กรัมชิได้คัดค้านวิธีคิดที่ว่า ประวัติศาสตร์เป็นสิ่งที่อยู่นอกการรับรู้/การกระทำของมนุษย์ (เช่น ความคิดที่ว่าความเปลี่ยนแปลงของสังคมไม่ได้เกิดมาแต่ชะตาฟ้ากำหนดไว้แล้ว) ตรงกันข้าม กรัมชิได้ย้ำว่า ความเป็นจริงต่าง ๆ ไม่ได้ดำรงอยู่ด้วยตัวของมันเอง ในตัวของมันเอง และเพื่อตัวของมันเอง แต่ความเป็นจริงจะดำรงอยู่ได้ก็ต่อเมื่อมีความสัมพันธ์ทางประวัติศาสตร์ที่มนุษย์เป็นผู้ไปปรับปรุงเปลี่ยนแปลงมัน (กาญจนา แก้วเทพ 2526) เพราะฉะนั้น บทบาทสำคัญของมนุษย์ก็คือ ผู้ที่สามารถเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์และสังคมของพวกเขาและเธอได้ และแม้ว่ามนุษย์อาจถูกสร้างขึ้นจากโครงสร้างของสังคม แต่ก็ยังเป็นมนุษย์ด้วยเช่นกันที่จะหวนกลับไปสร้างสรรค์สังคมขึ้นมาใหม่

ด้วยอิทธิพลของโครเซเช่นนี้ กรัมสซีจึงมักถูกนิยามว่าเป็นนักคิดในสาย**โครเซียน (Crocean)** และโครเซเองก็เคยพูดถึงกรัมสซีไว้ว่า เขาคือ ‘หนึ่งในพวกของเรา’ ('one of us') (โปรดดู เอเมอร์ นิรัญราช 2547)

3. จุดยืน/ทัศนะพื้นฐานของกรัมสซี

แม้กรัมสซีจะได้อิทธิพลมาจากนักทฤษฎีมาร์กซิสม์ก่อนหน้านี้หลายคน (อาทิ มาร์กซ์ เลนิน) แต่ทัศนะพื้นฐานในการอธิบายสังคมของเขา ก็มีความแตกต่างจากนักคิดรุ่นพี่อยู่หลายประการ ดังนี้

3.1 ทัศนะเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง ‘โครงสร้าง’ กับ ‘ปัจเจก/มนุษย์ผู้กระทำกร’

นักทฤษฎีทางสังคมมักมีการถกเถียงกันอยู่เสมอว่า ระหว่าง**โครงสร้าง (structure)** กับ**ปัจเจกบุคคล (human agency)** นั้น อะไรมีอำนาจมากกว่ากัน ถ้าเป็นนักทฤษฎีสายโครงสร้างนิยม (structuralism) เช่น นักมานุษยวิทยาแนวโครงสร้างอย่าง โคลด์ เลวี-สเตราส์ (Claude Levi-Strauss) หรือนักมาร์กซิสต์แนวโครงสร้างอย่าง หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser) มักจะเชื่อว่า ปัจเจกบุคคลไม่ได้เป็นอิสระที่จะคิดหรือกระทำได้ตามอำเภอใจ ทว่า การกระทำต่าง ๆ ของพวกเขาจะอยู่ใต้อาณัติของโครงสร้างสังคมเสมอส่วนนักทฤษฎีสายมนุษยนิยม (humanism) อย่าง ฌอง-ปอล ซาร์ตร์ (Jean-Paul Sartre) กลับเห็นต่างไปว่าเป็นมนุษย์เราต่างหากที่มีอำนาจในการสร้างความเปลี่ยนแปลงให้กับโครงสร้างสังคม

แต่สำหรับกรัมสซีแล้ว เขาเห็นว่า จุดยืนดังกล่าวเป็นวิธีคิดตาม**ลัทธิกำหนดนิยม (determinism)** ซึ่งมองความเป็นจริงของโลกแบบด้านเดียว กรัมสซีเชื่อว่าความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างและปัจเจกบุคคลนี้ มีลักษณะแบบ**วิภาษวิธี (dialectic)** หรือเป็นความสัมพันธ์แบบซึ่งกันและกัน ดังแผนภาพที่ 2 ต่อไปนี้

ภาพที่ 2: แสดงความสัมพันธ์แบบวิภาษวิธีระหว่างโครงสร้างกับปัจเจกผู้กระทำกร

จากแผนภาพที่ 2 แสดงให้เห็นว่า ด้านหนึ่งกรัมชิตั้งคำถามว่า สถาบันหลักของสังคม/วัฒนธรรมพยายามครอบงำความคิด/การกระทำของมนุษย์ (ปัจเจกบุคคล) เอาไว้ได้อย่างไร และในเวลาเดียวกัน ด้วยอิทธิพลของโครเซท์ได้อธิบายมาข้างต้น กรัมชิก็เชื่อด้วยว่า ไม่ว่าจะตกอยู่ใต้การกำกับของกรอบโครงสร้างเพียงใด มนุษย์ก็มีศักยภาพที่จะดิ้นรนต่อสู้/ต่อรอง/ดัดแปลง/ต่อต้านกับพลังของโครงสร้างเสมอ (คล้าย ๆ กับช่วงชีวิตของกรัมชิที่อยู่ในคุก และยังดิ้นรนต่อสู้กับอำนาจของกลุ่มเผด็จการฟาสซิสต์อยู่ตลอด) แต่อย่างไรก็ตาม ไม่ใช่ว่ามนุษย์ทุกคนจะมีสถานะเป็นปัจเจกผู้กระทำการ (human agency) ได้เสมอไป ต้องเฉพาะบุคคลที่มีเจตจำนง (free will) อย่างจริงจังเท่านั้น จึงจะสามารถเลือกสรร/ดัดแปลง/สร้างประวัติศาสตร์ของพวกเขาขึ้นมาเองได้ ทศนะเช่นนี้ภายหลังได้รับการขยายความเพิ่มเติมโดยนักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นใหม่อย่าง มิเชล ฟูกูต์ (Michel Foucault) ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu) รวมถึงนักวิชาการแห่งสำนักเบอร์มิงแฮม (the Birmingham School)

สำหรับตัวอย่างความสัมพันธ์แบบซึ่งกันและกันระหว่างโครงสร้างและปัจเจกผู้กระทำการนี้ ชาญชัย นิ่มสมบุญ (2550) ได้ทำการวิจัยเรื่อง การสื่อสารผ่านการเขียนจดหมายของนักโทษชายชาวต่างชาติที่อยู่ในเรือนจำบางขวาง ชาญชัยพบว่า ในด้านหนึ่ง คุกเป็นตัวแทนของโครงสร้างอำนาจ (structure of power) ที่เข้ามากำกับควบคุมความคิดและพฤติกรรมของผู้ต้องขัง โดยผ่านข้ออ้างที่ว่า เพื่อฟื้นฟูพฤติกรรมนิสัยของผู้ที่กระทำผิด และให้เขาเหล่านั้นสามารถกลับตัวเป็นคนดีของสังคมได้ ดังนั้น คุกจึงมีความชอบธรรมที่จะเข้ามาจัดระเบียบวินัย (discipline) ทั้งการกำหนดพื้นที่ (ให้นักโทษอยู่แต่เฉพาะในขอบรั้วของเรือนจำ) ควบคุมร่างกาย (เช่น ตีตรวน สวมเสื้อผ้าที่เรือนจำกำหนดให้) ควบคุมการกระทำและจิตใจ (เช่น กินอาหารตามที่คุกกำหนดให้ ในเวลาที่คุกกำกับไว้) ควบคุมพฤติกรรมทางเพศ (ด้วยข้ออ้างเรื่องความเป็นระเบียบทางศีลธรรม) และควบคุมกิจกรรมการสื่อสาร (เช่น จำกัดเวลาคุยโทรศัพท์ของนักโทษ) รวมถึงมีอำนาจที่จะลงโทษ (punishment) หากนักโทษคนใดฝ่าฝืนทำลายโครงสร้างอำนาจของคุก

ภายใต้เงื่อนไขเช่นนี้ ชาญชัยได้พบเพิ่มเติมว่า ในขณะที่คุกระบิหารอำนาจกับผู้ต้องขังนั้น การเขียนจดหมายของนักโทษก็คือ พื้นที่ที่จำลองกรอบการควบคุมและการจัดวินัยดังกล่าวมาไว้ลงในแผ่นกระดาษที่นักโทษสื่อสารออกไปสู่ผู้รับสารภายนอก เช่น แม้ว่าคุกจะอนุญาตให้ผู้ต้องขังเขียนจดหมายไปถึงบุคคลภายนอกได้ แต่คุกก็นำข้อห้ามการเขียนเกิน 15 บรรทัด มีกำหนดเวลาในการเขียน/ส่งจดหมายที่แน่นอน มีข้อบังคับห้ามเขียนเนื้อหาบางอย่าง (อาทิ ห้ามเขียนเนื้อหาเรื่องเพศ ข้อความลามก ข้อความที่ทำให้ภาพพจน์ของเรือนจำเสื่อมเสีย) และที่สำคัญ คุกจะมีการเซ็นเซอร์จดหมายทุกฉบับของนักโทษที่จะส่งเข้า/ออกเรือนจำ

แต่กระนั้นก็ตาม ภายใต้บรรยากาศการควบคุมการสื่อสารอย่างเข้มข้นเช่นนี้ นักโทษบางคนในฐานะของปัจเจกผู้กระทำการได้พัฒนากลยุทธ์ในการดิ้นรนต่อสู้กับโครงสร้างอำนาจดังกล่าวนี้ เป็นต้นว่า ใช้การส่งภาพเป็นสัญลักษณ์การเขียนเนื้อหาข้อความโดยตรง การสร้าง

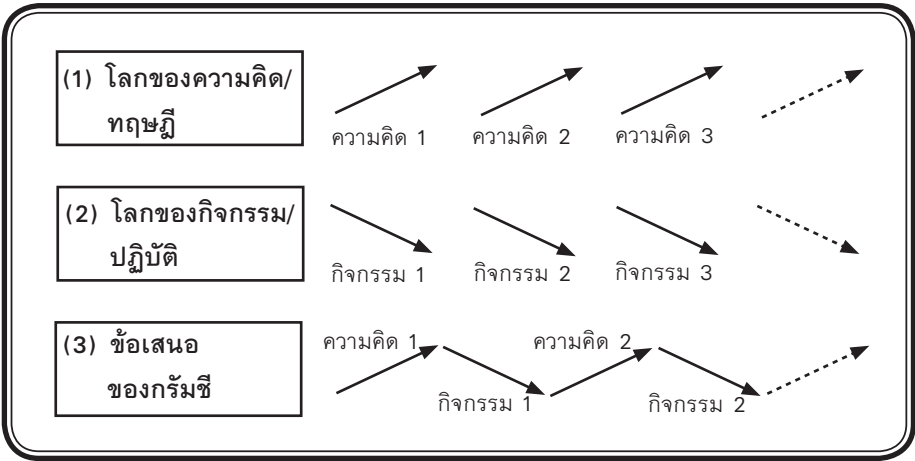
ความหมายใหม่ของคูกบางขวางให้กลายเป็น ‘Bangkwang resort’ การแอบเขียนข้อความลามกอนาจารซุกซ่อนไว้ในเนื้อหาจดหมาย หรือในกรณีที่นักโทษต้องการต่อรองกับระเบียบของเรือนจำ ก็จะต้องเลือกเขียนจดหมายถึงผู้รับสารที่มีอำนาจ (อาทิ เจ้าหน้าที่สถานทูตของตน) และอื่น ๆ อีกหลายประการ

จากทัศนะความสัมพันธ์แบบสองทางระหว่างโครงสร้างกับปัจเจกดังกล่าว กรัมซีจึงไม่เห็นด้วยกับคำอธิบายของนักมาร์กซิสต์รุ่นแรก ๆ ที่พยายามสรุปว่า หากคนกลุ่มใดเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต (means of production) พวกเขาจะสามารถควบคุมวิถีการผลิตจิตสำนึก/อุดมการณ์ (means of ideological production) ของคนในสังคมไปโดยปริยาย ทั้งนี้ เพราะแม้แต่ในโลกของจิตสำนึกและอุดมการณ์นั้น มนุษย์ก็สามารถมีศักยภาพของการต่อสู้/ต่อรองได้เช่นกัน ดังกรณีการเขียนจดหมายของนักโทษที่ได้ยกตัวอย่างมาแล้วตอนต้น

3.2 ทัศนะเรื่องความสัมพันธ์แบบเชื่อมโยง

แม้งานเขียนของกรัมซีจะมีลักษณะกระจัดกระจายเป็นชิ้น ๆ เป็นส่วน ๆ แต่ทว่าจุดร่วมในงานเขียนทุกชิ้นของกรัมซีก็คือ การเห็นปัญหาของนักทฤษฎีวิพากษ์ที่ผ่านมามีว่ายังค่อนข้างมีวิธีคิดแบบแยกส่วน ดังนั้น สิ่งที่กรัมซีทำก็คือการพยายามสร้างความเชื่อมโยงระหว่างสิ่งที่เคยแยกขาดจากกันมาก่อน ซึ่งมีทั้งสิ้นอย่างน้อย 4 ด้านด้วยกัน ดังนี้

(1) การเชื่อมโยงความคิดกับการกระทำในฐานะความเป็นนักวิชาการกรัมซีเห็นปัญหาว่าโลกของทฤษฎีกับโลกของการปฏิบัติมีรอยแยกขาดจากกัน ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นก็คือ ทฤษฎีเหล่านั้นบางครั้งไม่นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองอย่างแท้จริง ด้วยเหตุนี้ กรัมซีจึงสนใจสร้างให้ทฤษฎีมีความเข้มข้นทางการเมือง (to politicise theoretical work) โดยข้อเสนอของเขาก็คือ การเชื่อมโยงความคิดกับการกระทำให้มากยิ่งขึ้น ดังแผนภาพที่ 3 ต่อไปนี้

ภาพที่ 3: การเชื่อมโยงความคิด (ทฤษฎี) กับการกระทำ (ภาคปฏิบัติ)

จากแผนภาพที่ 3 อธิบายได้ว่า ในขณะที่การทำงานของนักวิชาการจำนวนมาก มีแนวโน้มจะสร้างความคิด/ทฤษฎีออกไปอย่างเดียว แต่ทฤษฎีดังกล่าวอาจไม่นำไปสู่การปฏิบัติ ได้อย่างแท้จริงดังข้อ (1) ในแผนภาพ และในขณะที่โลกของนักกิจกรรมอีกจำนวนมาก เช่นกัน ก็มักจะสนใจแต่การลงมือทำกิจกรรม/ภาคปฏิบัติ โดยไม่มีความรู้/ทฤษฎีเป็นตัวชี้นำการทำงานดังข้อ (2) แต่สำหรับกรัมชิแล้ว กลับเห็นว่า วิธีการทำงานของคนทั้งสองกลุ่ม ไม่สามารถนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองได้จริง แต่ต้องเป็นความคิดที่นำไปเคลื่อนไหวในโลกความเป็นจริง และต้องเป็นกิจกรรมที่ทำได้โดยมีความรู้ภาคทฤษฎีเป็นไฟส่องทาง เท่านั้น จึงจะสามารถสร้างพลังของการปฏิบัติให้เกิดขึ้นได้ดังข้อ (3) ในแผนภาพ (สนใจ ตัวอย่างการทำงานที่ประสานระหว่างภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัตินี้ โปรดดู กาญจนนา แก้วเทพ และคณะ 2549)

(2) การเชื่อมโยงสังคมการเมืองกับประชาสังคม จากการรื้อฟื้นการศึกษาโครงสร้างส่วนบนขึ้นมานั้นกรัมชิได้จำแนกองค์ประกอบของโครงสร้างส่วนนี้ออกเป็นสอง ‘ระดับ’ (levels) ได้แก่ ส่วนแรกคือ ระดับของ**สังคมการเมือง (political society)** หรือเป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับอำนาจของ ‘รัฐ’ (the State) ซึ่งมีเป้าหมายในการผนวกให้มวลชนเข้าเป็นส่วนหนึ่งในวิถีการผลิตในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง กับอีกส่วนหนึ่งคือ ระดับของ**ประชาสังคม (civil society)** อันหมายถึง ปริณิชนของทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็น ‘ส่วนตัว’ (private) และรัฐไม่มีอำนาจผูกขาด เช่น ครอบครัว โรงเรียน ศาสนา ความเชื่อ อุดมการณ์ วัฒนธรรม การสื่อสาร ฯลฯ

อย่างไรก็ดี แต่เดิมนั้น นักมาร์กซิสต์รุ่นเก่ามักจะให้ความสนใจกับมิติของสังคมการเมือง/รัฐเป็นสำคัญ แต่ข้อเสนอของกรัมชิกลับเห็นว่า ทั้งภาครัฐและประชาสังคมต่างก็มีรอยเชื่อมระหว่างกันตลอดเวลา กล่าวคือ ในด้านหนึ่ง รัฐเองก็พยายามจะเข้ามายึดพื้นที่ของประชาสังคมอย่างต่อเนื่อง ในขณะที่เดียวกับที่ประชาสังคมเองก็พยายามต่อสู้/ต่อรองกับอำนาจของรัฐตลอดเวลา ดังกรณีการเกิดขึ้นของวิฤตชุมชนของไทย ที่คลื่นวิทยุถูกอ้างว่าเป็นทรัพย์สินสาธารณะ และเป็นอำนาจของรัฐในการเข้าไปควบคุมกรรมสิทธิ์ความเป็นเจ้าของ แต่ภาคประชาชนก็มีความพยายามจะต่อสู้ช่วงชิงสัดส่วนของคลื่นออกมาจากภาครัฐและธุรกิจอยู่ตลอดเวลา ลักษณะการต่อสู้ซึ่งขยี้เหนื่อประชาสังคมเช่นนี้ เป็นทัศนะสำคัญที่กรัมชิได้พัฒนามาเป็นแนวคิดหลักของเขาเรื่อง **การครองความเป็นเจ้าทางอุดมการณ์ (hegemony)** ดังจะได้นำเสนออีกครั้งในภายหลัง

(3) การเชื่อมโยงการเมืองกับวัฒนธรรม ขณะที่นักมาร์กซิสต์รุ่นก่อนจะมุ่งสนใจมิติการเมือง (politics) แต่กรัมชิเป็นผู้ที่ย้ำว่า ทฤษฎีของมาร์กซ์ที่มองแค่มิติการเมืองอย่างเดียวให้คำอธิบายได้ไม่เพียงพอ แต่ต้องผนวกความสนใจที่มิติทาง**วัฒนธรรม (culture)** ด้วยเช่นกัน ดังเช่นที่ Carl Boggs (2002) อธิบายว่า ก่อนหน้านั้นแทบจะไม่มีใครที่นักมาร์กซิสต์คนใดที่สนใจเชื่อมโยงโลกของการเมืองกับโลกของวัฒนธรรมได้อย่างกรัมชิมาเลย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กรัมชิได้ยืนยันว่า การปฏิวัติในสังคมไม่ได้มาจากแค่ความคิดความเข้าใจเท่านั้น

แต่ต้องอาศัยแนวร่วมทางอุดมการณ์ (partisanship) ที่ก่อตัวอย่างต่อเนื่องใน**ชีวิตประจำวัน (everyday life)** ของผู้คนด้วยเช่นกัน

ในแง่ดังกล่าวนี้ กรัมซีได้เห็นจุดอ่อนของนักมาร์กซิสต์ก่อนหน้า ที่สนใจศึกษาเพียงกระบวนการผลิตจิตสำนึกในพื้นที่**ชีวิตของการทำงาน (work life)** เท่านั้น (อาทิ การศึกษาชีวิตกรรมกรที่อยู่ในโรงงาน) แต่ทว่า ในความเป็นจริงแล้ว ชีวิตประจำวันของคนงานยังมีอีกด้านหนึ่งที่อยู่นอกเหนือจากโลกการทำงาน ซึ่งก็คือ **ช่วงเวลาว่าง (leisure life)** อันเป็นช่วงเวลาที่คนงานใช้ชีวิตอยู่ในแต่ละวันนานกว่าในโรงงาน/ที่ทำงานเสียอีก และพื้นที่ของชีวิตประจำวันดังกล่าวนี้เองที่ชนชั้นปกครองหรือนายทุนได้พยายามเข้ามายึดครอง และสถาปนาอำนาจของตนเหนือกลุ่มแรงงาน เช่น การเข้ามายึดพื้นที่ของการบริโภค ความเชื่อ/ศาสนา วิถีชีวิตชุมชน รวมถึงพื้นที่ทางวัฒนธรรมและการสื่อสารของผู้คน (อาทิ สื่อพื้นบ้านและสื่อมวลชนแขนงต่าง ๆ) ทั้งนี้ หากชนชั้นปกครองสามารถยึดพื้นที่ของเวลาว่างได้แล้ว พวกเขาก็จะยึดกุมความคิดและจิตสำนึกของคนงานได้ในที่สุด ข้อเสนอดังกล่าวของกรัมซีนี ได้ขยายขยายนิยามของ ‘การเมือง’ ให้กว้างออกไปกว่าที่ คนทั่วไปเข้าใจ โดยรวมถึงการต่อสู้ในเวทีที่เรียกว่า **การเมืองทางวัฒนธรรม (cultural politics)** หรือ **การเมืองแห่งชีวิตประจำวัน (politics of everyday life)** และนี่เองที่ทำให้แนวคิดของกรัมซีเป็นที่รู้จักกันในฐานะเป็น **มาร์กซิสต์สายวัฒนธรรม (cultural Marxism)**

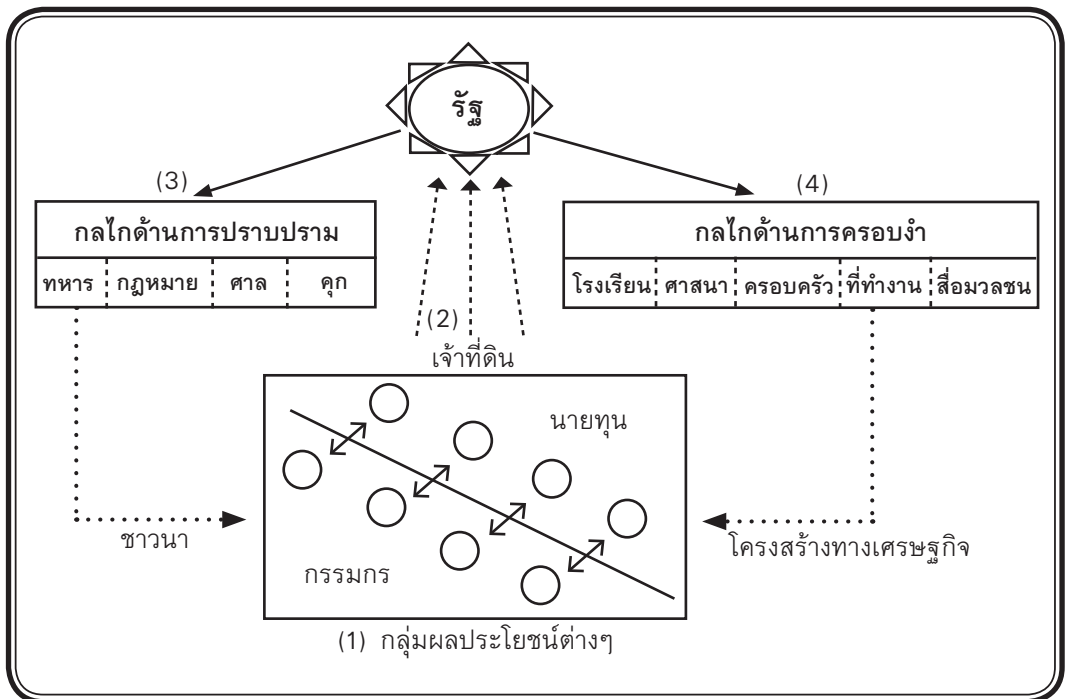
ตัวอย่างชัดเจนที่กรัมซีได้วิเคราะห์ถึงการยึดพื้นที่ของชีวิตประจำวันหรือการเมืองทางวัฒนธรรม ได้แก่ กรณีของสถาบันครอบครัวและชีวิตทางเพศของคนงาน กรัมซีให้ข้อสรุปว่า อุดมการณ์เรื่องเพศและครอบครัว ถูกสร้างขึ้นเพื่อช่วยค้ำจุนให้สายพานการผลิตแบบทุนนิยมขับเคลื่อนไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ กล่าวคือ หากคนงานมีความสัมพันธ์ทางเพศมากเกินไป ในยามค่ำคืน อาจนำไปสู่การหย่อนประสิทธิภาพการผลิตในโรงงานในช่วงเวลากลางวัน ดังนั้น อุดมการณ์แบบผัวเดียวเมียเดียวจึงถูกนำมาอบรมบ่มเพาะแก่ชนชั้นคนงาน เพื่อจัดวินัยชีวิตทางเพศในครัวเรือนของคนกลุ่มนี้อย่างเข้มงวด ด้วยเหตุดังกล่าว กรัมซีจึงกล่าวว่า ศีลธรรมทางเพศไม่ได้วางอยู่บนหลักเหตุผลของมนุษยชาติ หากแต่เป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญของหลักการสั่งสมกำไรของระบบทุนนิยมนั่นเอง

(4) **การเชื่อมโยงกลไกการใช้กำลังบังคับและกลไกการสร้างคามยินยอมพร้อมใจ** โดยทั่วไปแล้ว คนเรามักจะเข้าใจกันว่า **อำนาจ (power)** มักได้มาจากการใช้กำลังความรุนแรง (brute force) เช่น การลงดาบลงหาวาย การใช้กำลังอาวุธ การปฏิบัติยึดอำนาจของรัฐ ฯลฯ แต่สำหรับกรัมซีแล้ว การช่วงชิงอำนาจของชนชั้นหนึ่ง ๆ ไม่จำเป็นต้องมาด้วยปากกระบอกปืนเสมอไป หรือที่เขาเรียกว่าเป็น **กลไกการใช้กำลังบังคับ (coercion)** แต่ภาคปฏิบัติการของอำนาจยังเกิดขึ้นได้ด้วยการสร้างความชอบธรรมทางความคิด/จิตสำนึกด้วย หรือที่กรัมซีอธิบายว่าเป็นการทำงานผ่าน **กลไกการสร้างคามยินยอมพร้อมใจ (consent)** ซึ่งไม่ต่างจากวิธีคิดของสังคมไทยที่กล่าวถึงเรื่องอำนาจว่า ต้องอาศัยทั้ง ‘ไม้แข็ง’ และ ‘ไม้นวม’ หรือมีทั้ง

‘พระเดช’ และ ‘พระคุณ’ ทศนะสองด้านของอำนาจเช่นนี้ เป็นส่วนสำคัญของแนวคิดเรื่อง การครองความเป็นเจ้า (hegemony) ซึ่งจะได้อธิบายอีกครั้งในภายหลัง

3.3 การวิเคราะห์โครงสร้างสังคมแบบมีพลวัต

ในขณะที่นักวิเคราะห์โครงสร้างสังคมแบบเดิม โดยเฉพาะในสายของทฤษฎีสังคม กระแสหลัก (เช่น กลุ่มสำนักหน้าที่นิยม) มักสนใจศึกษาการทำหน้าที่ของกลไกต่าง ๆ ใน สังคม (อาทิ สถาบันเศรษฐกิจ การเมือง ครอบครัว การสื่อสาร) แต่ทว่า นักทฤษฎีวิพากษ์/ เศรษฐศาสตร์การเมืองได้ขยายความสนใจมาที่มิติของผลประโยชน์เพิ่มเติมขึ้น(อาทิการจัดสรร ผลประโยชน์ในทรัพยากรทางเศรษฐกิจระหว่างกลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ) อย่างไรก็ตาม กรัมสซี ได้พัฒนาวิธีการวิเคราะห์โครงสร้างสังคมออกไปให้มีลักษณะที่เป็นพลวัต (dynamism) มาก ยิ่งขึ้น ดังแผนภาพที่ กาญจนา แก้วเทพ (2541) สรุปไว้ดังนี้

ภาพที่ 4: การวิเคราะห์โครงสร้างและกลไกของสังคมอย่างมีพลวัต

ที่มา: กาญจนา แก้วเทพ (2541), การศึกษาสื่อมวลชนด้วยทฤษฎีวิพากษ์: แนวคิด และตัวอย่างงานวิจัย, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์.

จากแผนภาพที่ 4 เราสามารถอธิบายลักษณะความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ในโครงสร้างสังคมได้ดังนี้

- (1) ในมิติทางเศรษฐกิจ จะมีกลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ อยู่หลายกลุ่ม เช่น มีกลุ่มนายทุน กลุ่มกรรมาชีพ ฯลฯ และการมีกลุ่มผลประโยชน์หลากหลายเช่นนี้ ก็มักจะนำมาซึ่งความขัดแย้งระหว่างกันและกัน เช่น กลุ่มนายทุนจะเป็นเจ้าของทุนและทรัพยากรต่าง ๆ ในขณะที่กรรมกรผู้ไม่มีทุนติดตัวก็กลับมีแต่จะถูกขูดรีดมูลค่าส่วนเกินโดยนายทุนนั่นเอง
- (2) เพื่อรักษาสถาปัตยกรรมของแต่ละกลุ่ม กลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้ก็จะมีส่วนหนึ่งของตนเข้าไปสังกัดอยู่ในรัฐ หรือในกลไกของรัฐ ตัวอย่างเช่น ภายใต้ระบบการเมืองแบบประชาธิปไตย การเลือกตั้งก็คือเครื่องมือสำคัญให้ได้มาซึ่งตัวแทนของหลาย ๆ กลุ่มเข้าไปอยู่ในสภาผู้แทนราษฎร
- (3) และภายในรัฐเอง จะมีกลไกที่ใช้ธำรงสถานะของตนอยู่สองด้านด้วยกัน โดยด้านแรกเป็นกลไกด้านการปราบปราม/การใช้ความรุนแรง (repressive apparatus) เช่น ตำรวจ ทหาร ศาล คุก กฎหมาย ฯลฯ โดยกรัมชิอธิบายว่ากลไกชนิดนี้จะทำงานอยู่ในพื้นที่ของสังคมการเมือง (political society) อาทิเวลาที่มีการปะทุของเหตุการณ์รุนแรงในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ รัฐก็จะส่งกำลังตำรวจทหารเข้าไปปราบปรามบนข้ออ้างเรื่องความมั่นคงของชาติ
- (4) ส่วนอีกกลไกหนึ่งที่ควบคู่กันไปก็คือ กลไกการครอบงำทางความคิด/อุดมการณ์ (ideological apparatus) เช่น ครอบครัว โรงเรียน ศาสนา ที่ทำงาน สื่อมวลชน ฯลฯ กลไกนี้เป็นปฏิบัติการแบบ 'ไม้นวม' ที่ทำงานอยู่ในพื้นที่ของประชาสังคม (civil society) เพื่ออบรมบ่มเพาะ/ปลูกฝัง/ผลิตซ้ำเพื่อธำรงรักษาอุดมการณ์ต่าง ๆ ในสังคม ตัวอย่างเช่น ในเงื่อนไขสังคมนั้น การทำเป็นคนยอมจำนนต่อรัฐไม่จำเป็นต้องอาศัยปากกระบอกปืนหรือการข่มขู่เสมอไป แต่การสื่อสารที่มากับสถาบันครอบครัว โรงเรียน วัด และสื่อมวลชนก็เป็นเหมือน 'น้ำที่หยดลงหิน' และเขาะกร่อนซึมลึกเพื่อฝังอุดมการณ์ให้ผู้คนยอมรับในอำนาจแห่งรัฐอย่างต่อเนื่อง โดยที่เราแทบจะรู้สึกตัว

อย่างไรก็ดีในการวิเคราะห์สถานภาพของกลไกทั้งสองชนิดดังกล่าวนี้กรัมชิอธิบายว่า ในความเป็นจริงแล้ว กลไกทั้งสองไม่ได้แยกขาดจากกันโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้เพราะในด้านหนึ่งในกลไกการใช้ความรุนแรงเอง ก็มีกลยุทธแบบ 'ไม้นวม' ซุกซ่อนอยู่ในนั้น เช่น ภายใต้สถาบันตำรวจ/ทหาร เราก็สามารถพบกระบวนการหล่อหลอมอุดมการณ์เพื่อจัดวินัยให้กับผู้ใต้บังคับบัญชาด้วย ฯลฯ และในอีกด้านหนึ่ง ในกลไกการครอบงำอุดมการณ์เอง ก็สามารถพบเห็นกระบวนการใช้ความรุนแรงอยู่ในนั้นด้วยเช่นกัน เช่น ในพื้นที่ของวัด ก็มีรูปแบบการลงโทษที่รุนแรงอย่างปาราชิกหรือการคว่ำบาตร ฯลฯ

ในเวลาเดียวกัน กรัมชิได้ย้ำเพิ่มเติมอีกด้วยว่า ภายใต้ภาพโครงสร้างสังคมที่เห็นข้างต้น ไม่เคยปรากฏว่ามีลักษณะที่หยุดนิ่งเลย หากแต่สังคมมีพลวัตร (dynamism) หรือเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่อง เนื่องจากการช่วงชิงพื้นที่ของกลไกรัฐไม่เคยเป็นสงครามที่หยุดนิ่ง แต่เป็นเสมือนภูเขาไฟที่มีลาวาคุกรุ่นอยู่ตลอดเวลา ดังกรณีการต่อสู้ช่วงชิงทรัพยากรคลื่นวิทยุของไทยที่มีความขัดแย้งและการถ่ายโอนอำนาจของกลุ่มผลประโยชน์ต่างๆ ที่ไม่สิ้นสุด เช่น จากอำนาจของชนชั้นศักดินา (ในยุคแรกตั้ง) แล้วค่อยผ่อนถ่ายอำนาจอันนี้ตั้งแต่หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475 มาสู่กลุ่มทหาร ภาคการเมือง รัฐบาล ภาคธุรกิจ จนมาถึงการเกิดขึ้นของวิทยุชุมชนในปัจจุบันที่เป็นรูปแบบการจัดสรรผลประโยชน์ใหม่ให้กับภาคประชาชน ที่เข้ามาเป็นเจ้าของและผู้ปฏิบัติการในสื่อวิทยุ

นอกจากนี้ ในการวิเคราะห์โครงสร้างสังคมที่มีลักษณะเคลื่อนไหวเช่นนี้ กรัมชิได้มุ่งความสนใจไปที่กลุ่มคนอีกกลุ่มหนึ่ง ที่กำลังก่อรูปและขยายตัวอยู่ในสังคม ซึ่งได้แก่ **ชนชั้นกลาง/กระฎุมพี (the bourgeoisie)** กรัมชิอธิบายว่า ในขณะที่มีคนบางชนชั้นที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการผลิตทางเศรษฐกิจโดยตรง (ซึ่งหมายถึง นายทุนและแรงงาน) และเป็นกลุ่มที่พยายามส่งตัวแทนของตนเข้าไปยึดอำนาจของรัฐ เราก็สามารถพบการก่อตัวของชนชั้นกลาง ซึ่งเป็นคนอีกกลุ่มหนึ่งที่มีเอกลักษณ์พิเศษ ดังนี้

- แม้จะไม่ได้เกี่ยวข้องกับการผลิตทางเศรษฐกิจโดยตรง (เช่น ไม่ได้เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตต่าง ๆ)
- และเป็นคนทำงานโดยกินเงินเดือน ซึ่งในทางเศรษฐศาสตร์การเมืองถือว่าเป็นมูลค่าส่วนเกินชนิดหนึ่งที่ใช้ชุดรีดไม่ต่างจากนายทุน
- แต่คนกลุ่มนี้ก็ยังทำงานอยู่ในกลไกรัฐทั้งสองด้าน คือ สังกัดอยู่ทั้งในกลไกสถาบันที่ใช้กำลังความรุนแรง (อาทิ กฎหมาย กองทัพ) และสถาบันที่ผลิตอุดมการณ์ในสังคม (อาทิ มหาวิทยาลัย สื่อมวลชน)
- ดังนั้นคนกลุ่มนี้จึง ‘ยืนอยู่หลายขา’ และพร้อมที่จะเข้าข้างกลุ่มผลประโยชน์ที่มีอำนาจอยู่ในแต่ละช่วงทางประวัติศาสตร์ ดังตัวอย่างที่ชัดเจนคือ กรณีนักวิชาการและคนทำสื่อมวลชน ที่ขาข้างหนึ่งก็เกาะอยู่กับคนชั้นล่าง/ชนชั้นแรงงาน แต่ขาอีกข้างหนึ่งก็ยังเป็นพันธมิตรกับกลุ่มนายทุนหรือนักการเมือง

ข้อเสนอในการวิเคราะห์ชนชั้นกลางเช่นนี้ ในภายหลัง นักทฤษฎีวิพากษ์สายสัญวิทยาอย่าง โรลันด์ บาร์ธส์ (Roland Barthes) ได้นำไปพัฒนาความคิดเพิ่มเติม และอธิบายว่า ในยุคปัจจุบันที่ชนชั้นกลางมีอำนาจทางเศรษฐกิจ/การเมือง/สังคมมากขึ้น ชนชั้นนี้ได้กลายเป็นคนกลุ่มสำคัญที่ทำหน้าที่ผลิตจิตสำนึก อุดมการณ์ ความหมาย และมายาคติต่าง ๆ ป้อนสู่มวลชน ดังที่บาร์ธส์เห็นว่าภาษาและความหมายในโลกสมัยใหม่ล้วนแล้วแต่ผลิตผ่านรหัสหรือบรรทัดฐานแบบชนชั้นกระฎุมพี (bourgeois norms) แทบทั้งสิ้น ดังเช่น ภาษาในโลกวิชาการหรือภาษาในสื่อมวลชนนั่นเอง

4. แนวคิดพื้นฐานของกรัมชิ

กรัมชิได้เสนอแนวคิดพื้นฐานในการวิเคราะห์สังคมการเมืองขึ้นมาหลายประการ ซึ่งสรุปได้ดังนี้

4.1 แนวคิดเรื่อง การใช้กำลังบังคับและการสร้างความยินยอมพร้อมใจ

สืบเนื่องจากการวิเคราะห์กลไกรัฐทั้งสองด้าน กรัมชิได้อธิบายว่า กลไกแต่ละด้าน มีลักษณะการทำงานที่แตกต่างกัน กล่าวคือ สำหรับกลไกด้านการปราบปรามนั้น จะหนักมือไปที่กลไกการใช้กำลังบังคับ (coercion) เช่น หากมีการเดินขบวนหรือชุมนุมประท้วง ทางเลือกหนึ่งของชนชั้นปกครองก็อาจเป็นการใช้กำลังตำรวจบุกจับแกนนำผู้ประท้วงมาคุมขัง ฯลฯ อย่างไรก็ตาม กรัมชิย้ำว่า ในการใช้กำลังบังคับเช่นนี้ อาจได้ผลแบบเพียงชั่วคราว/ไม่ถาวร เนื่องจากว่า ยังมีการใช้กำลังปราบปรามมากเท่าใด ก็จะมีกระบวนการต่อต้านมากขึ้นเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ กรัมชิจึงสรุปว่า เส้นทางที่ชนชั้นปกครองมักใช้ควบคู่กันไปก็คือ กระบวนการสร้างความยินยอมพร้อมใจ (consent) โดยผ่านกลไกของรัฐด้านอุดมการณ์ อันถือเป็นกลไกที่แทรกซึมอยู่ในชีวิตประจำวันของชนชั้นที่ถูกปกครองทั้งหลาย

แนวคิดเรื่องการใช้กำลังบังคับและการสร้างความยินยอมพร้อมใจนี้ กรัมชิได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากงานของนักการทูตและข้าราชการชาวอิตาลีเชื้อ นิคโคโล แมคคิอาเวลลี (Niccolo Machiavelli 1469-1527) ผู้เป็นเจ้าของงานเขียนคลาสสิกเรื่อง The Prince (1513) ในหนังสือดังกล่าว แมคคิอาเวลลีได้กล่าวถึงกลวิธีที่ชนชั้นปกครองประสบความสำเร็จในการยึดกุมอำนาจเหนือประชาชน โดยผ่าน 'ลักษณะที่เป็นธรรมชาติสองด้าน' (dual nature) ของคนเราทั้งนี้เขาได้ใช้อุปมาอุปไมยเรื่อง 'อานาจ' ผ่านการเปรียบเทียบกับตัวละครในตำนานที่ชื่อ Centaur ซึ่งเป็นตัวละครครึ่งม้าครึ่งคน อันหมายความว่า ชนชั้นปกครองจำเป็นต้องอาศัยทั้งด้านที่รุนแรง (แบบไม้แข็ง) เช่น เสถียรหรือม้า ร่วมกับด้านที่มีความเป็นมนุษย์ (แบบไม้นวม) เพื่อสร้างความรู้สึกยินยอมพร้อมใจ

จากข้อเสนอของแมคคิอาเวลลีดังกล่าว กรัมชิได้ตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า ที่ผ่านมามาร์กซิสม์จะสนใจแต่ด้านอำนาจที่ใช้ความรุนแรง แต่กรัมชิกลับเห็นว่า ทั้งการใช้กำลังบังคับและการสร้างความยินยอมพร้อมใจเป็นสองด้านที่ไม่เคยแยกขาดจากกัน (indivisibility) ดังนั้น เขาจึงมุ่งเน้นการวิเคราะห์กลไกการสร้างควมยอมรับทางอุดมการณ์เป็นสำคัญ ทั้งนี้ ในท่ามกลางกลไกการสร้างควมยินยอมพร้อมใจดังกล่าว สื่อมวลชนถูกมองว่าเป็นเครื่องมืออันทรงประสิทธิภาพมากที่สุด ดังเช่นที่ สายทิพย์ สุกติพันธ์ (2531) ได้ทำการวิเคราะห์สื่อมวลชนประเภทอิเล็กทรอนิกส์ และพบว่า สื่อวิทยุและโทรทัศน์มีบทบาทเกี่ยวข้องกับกระบวนการสร้างความชอบธรรม โดยการผลิตซ้ำเพื่อรักษาอุดมการณ์หลักของสังคมหลายประการ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

- การกำหนดนิยามและสร้าง 'โลกแห่งความเป็นจริง' ให้กับบุคคล (อาทิ การที่สื่อของรัฐพยายามกำหนดความหมายของคำว่า 'พัฒนา' และแพร่กระจายความหมายนี้สู่สาธารณชน)
- การผนวกกลืนผลประโยชน์ของคนบางกลุ่มให้กลายเป็นผลประโยชน์ส่วนรวม (อาทิ การทำให้คนทุกกลุ่มอ้างอิงตนเองกับความเป็น 'ชาติ' เดียวกัน เพื่อสลายพลังที่กลุ่มคนเหล่านี้จะต่อต้านอำนาจของชนชั้นปกครอง)
- การจำแนกสาเหตุของปัญหาเศรษฐกิจสังคมว่าเกิดจากหลากหลายที่มา โดยไม่เห็นปัญหาทั้งหมดแบบเป็นภาพรวม (totality) ซึ่งเป็นกลยุทธ์ที่ทำให้ประชาชนไม่มีวิธีคิดแบบเชื่อมโยง และทำให้พวกเขาตกอยู่ใต้อาณัติของชนชั้นปกครองได้โดยง่าย
- การใช้ภาษาทางวิชาการหรือภาษาราชการที่ซับซ้อน (เช่น ศัพท์เฉพาะทาง เศรษฐกิจและกฎหมาย) จนกลายเป็นความคลุมเครือเข้าใจยาก และทำให้ผู้รับสารมีแนวโน้มจะรู้สึกวุ่นวาย เรื่องนั้น ๆ ซับซ้อนเกินกว่าจะเข้าใจได้ ซึ่งควรปล่อยให้คนที่มีความรู้ในภาครัฐเป็นผู้จัดการตามที่เขาเสนอมา

สายทิพย์ได้ให้ข้อสรุปว่า แม้ปฏิบัติการของสื่อมวลชนอาจจะมิได้ดำเนินงานโดยภาครัฐโดยตรง แต่สื่อมวลชนก็เป็นกลไกร่วมในการผลิตซ้ำอุดมการณ์หลัก ประสานกับองค์กรที่ผลิตสัญญาณ (signifying agents) อื่น ๆ ในสังคม อย่างไรก็ตาม สื่อมวลชนโดยลำพังอาจจะไม่สามารถนำไปสู่การสร้างคามยินยอมพร้อมใจ (consent) ได้โดยเบ็ดเสร็จสมบูรณ์ แต่ทว่า อิทธิพลของสื่อมวลชนเป็นอิทธิพลร่วม ที่จะช่วยตอกย้ำ ผลิตซ้ำ และขยายผลของภาคปฏิบัติการทางอุดมการณ์ต่าง ๆ ร่วมกับองค์กรอื่น ๆ ในสังคม เช่น ศาสนา ครอบครัว โรงเรียน ฯลฯ อันถือเป็นองค์กรในประชาสังคม (civil society) ที่ทำหน้าที่รักษาสภาวะการครองอำนาจของชนชั้นปกครองนั่นเอง

4.2 แนวคิดเรื่อง สงครามเคลื่อนไหวทางการเมืองและสงครามช่วงชิงพื้นที่ทางความคิด

กรัมชี่ได้วิเคราะห์ชนชั้นและการต่อสู้ทางชนชั้น (class struggle) ว่ามีสองด้าน ได้แก่ ด้านแรกเป็นกระบวนการต่อสู้เพื่อยึดอำนาจรัฐ หรืออยู่ในบริบทของการเมืองเป็นหลัก ซึ่งเรียกว่า สงครามเคลื่อนไหวทางการเมือง (war of manoeuvre / war of movement) อย่างไรก็ตาม สำหรับกรัมชี่นั้น การทำงานแต่เพียงสงครามเคลื่อนไหวทางการเมืองอย่างเดียวไม่อาจนำไปสู่ความสำเร็จที่ยั่งยืนได้ ทั้งนี้ แม้ว่าจะได้อำนาจของรัฐมาแล้วก็ตาม แต่การรักษาอำนาจเอาไว้ให้ยาวนานนั้น ก็ยังเป็นไปได้ลำบาก

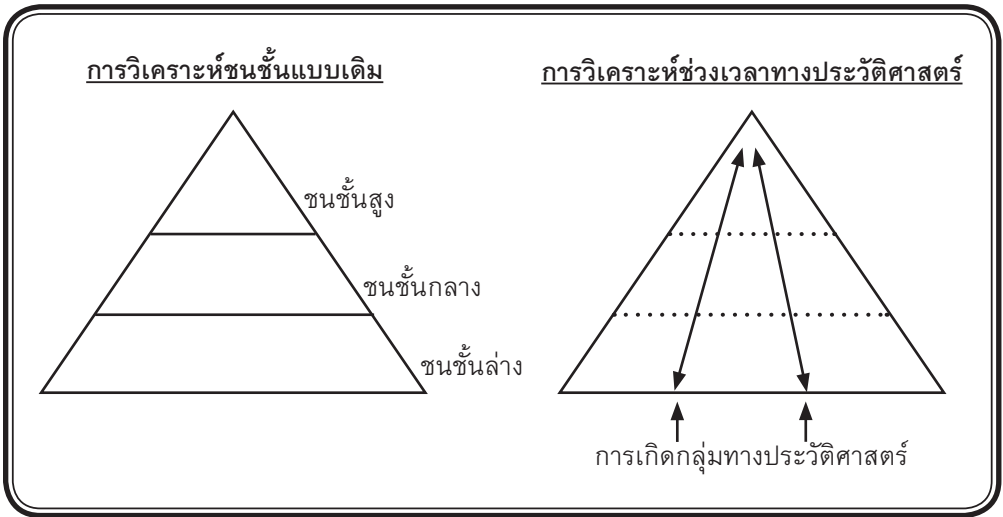
ด้วยเหตุนี้กรัมชี่จึงนำเสนอการต่อสู้ในอีกด้านหนึ่งที่มีเป้าหมายเพื่อยึดความคิดและวัฒนธรรมของประชาชนหรือที่เขาเรียกว่า สงครามช่วงชิงพื้นที่ทางความคิด (war of position)

อันหมายความว่า กระบวนการที่จะเปลี่ยนแปลงสังคมให้ได้นั้น จะต้องเอาชนะความคิดและจิตใจของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมให้ได้เสียก่อน ทั้งนี้ กรัมชิได้ย้ำว่า การปฏิวัติทุกครั้งจำเป็นต้องมีสงครามช่วงชิงความคิดผู้คน หรือเป็นการต่อสู้ทางด้านคุณค่า/ความหมายที่อยู่ในระดับโครงสร้างส่วนบน (superstructure) และจำเป็นต้องอาศัยการทำงานในระยะเวลาที่ค่อนข้างยาวนาน และที่สำคัญ กรัมชิเห็นว่า สงครามช่วงชิงพื้นที่ทางความคิดมีความจำเป็นยิ่งในการเตรียมความพร้อมสำหรับการต่อสู้เพื่อยึดอำนาจรัฐ และโค่นล้มระบบทุนนิยมในลำดับถัดไป

สำหรับในด้านการสื่อสารนั้น หากเราเทียบเคียงกับแบบจำลองการสื่อสาร S-M-C-R แล้ว สงครามช่วงชิงพื้นที่ทางความคิดอาจเทียบได้กับการเข้าไปยึดพื้นที่/ช่องทางการสื่อสาร (หรือองค์ประกอบตัว C) เนื่องจากใครก็ตามที่มีอำนาจเข้าไปยึดครองช่องทางการสื่อสารเอาไว้ได้ หรือสามารถปิดกั้นช่องทางการสื่อสารของชุดความคิดอื่น ๆ ได้ คนกลุ่มนั้นก็จะมีโอกาสสถาปนาวิธีคิดของตนให้กับกลุ่มผู้รับสารเกิดความรู้สึกยินยอมพร้อมใจ (consent) ได้นั่นเอง ตัวอย่างเช่น ทุกครั้งที่มีการรัฐประหาร สิ่งแรกที่คณะทหารผู้ยึดอำนาจรัฐมักต้องทำก่อนก็คือการยึดสถานีวิทยุและโทรทัศน์ทุกแห่ง เพื่อเป็นช่องทางการไหลข่าวสารของตนสู่มวลชนได้เพียงทางเดียว หรือในกรณีของประเทศพม่า นั้น รัฐบาลทหารได้ใช้วิธีปิดกั้นช่องทางข่าวสารโดยการเซ็นเซอร์สื่อมวลชนต่าง ๆ และห้ามเผยแพร่หนังสือทุกเล่มที่มีรูปของนางอองซานซูจี การยึดพื้นที่การสื่อสารดังกล่าวได้ ก็เท่ากับเป็นการปิดกั้นช่องทางที่เนื้อหา/สารจะไหลจากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสาร

4.3 แนวคิดเรื่อง กลุ่มทางประวัติศาสตร์

ในการจำแนกคนออกเป็นกลุ่ม ๆ นั้น นักทฤษฎีมาร์กซิสต์ดั้งเดิมจะใช้เกณฑ์ทางเศรษฐกิจเรื่อง **ชนชั้น (class)** เป็นพื้นฐาน และอธิบายว่า ชนชั้น (และการเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต/การแบ่งสรรผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ) เป็นที่มาของ**ความขัดแย้ง (conflict)** ต่าง ๆ ในสังคม อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี กรัมชิได้ตั้งข้อสังเกตว่า วิธีอธิบายเรื่องชนชั้นแบบนี้มีลักษณะเป็น**นามธรรม**และ**ง่ายเกินไป** โดยไม่สอดคล้องกับเงื่อนไขสภาพความเป็นจริง ข้อเสนอของกรัมชิก็คือ ให้ทำการ**วิเคราะห์ช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ (conjuncture analysis)** เพื่อดูว่าในแต่ละช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์นั้น มีความขัดแย้งระหว่างกลุ่มแบบใดบ้าง และที่สำคัญเป็นไปได้หรือไม่ว่า กลุ่มแต่ละกลุ่มทางเศรษฐกิจจะมีการ ‘รวมตัวเฉพาะกิจ’ ระหว่างกันในบริบททางประวัติศาสตร์ หรือเกิดรูปแบบที่กรัมชิเรียกว่า **กลุ่มทางประวัติศาสตร์ (historical bloc)** ขึ้นมา ดังแผนภาพที่ 5

ภาพที่ 5: แสดงลักษณะของกลุ่มทางประวัติศาสตร์ (historical bloc) ของกรัมชิ

จากแผนภาพที่ 5 แสดงให้เห็นว่า ในมิติแบบชนชั้นทางเศรษฐกิจนั้น จะอาศัยการจำแนกคนเป็นกลุ่มๆตามการตัดขวางในแนวนอนและแต่ละชนชั้นจะมีลักษณะที่แยกขาดจากกันโดยสิ้นเชิง ทว่า ตามข้อเสนอของกรัมชิเรื่องกลุ่มทางประวัติศาสตร์แล้ว เขาเห็นว่าแต่ละชนชั้นอาจไม่ได้แยกขาดอย่างสมบูรณ์ แต่อาจจะมีในบางจังหวะเวลาทางประวัติศาสตร์ที่เกิดการรวมตัวกันเป็น 'กลุ่ม' (bloc) หรือเกิดกระบวนการที่ทำให้ผู้คนที่ย่ำระหว่างชนชั้นมีอารมณ์ความรู้สึกบางอย่าง 'ร่วมกัน' ('unified' popular feelings) จนอาจกลายเป็นพลังที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงหรือการปฏิบัติของมวลชน

กรัมชิได้อธิบายเพิ่มเติมว่าการเกิดกลุ่มทางประวัติศาสตร์เป็นการก้าวข้ามความเป็นชนชั้นออกไป เนื่องจากกลุ่มดังกล่าวผู้กร้อยผู้คนเข้าไว้ผ่านอุดมการณ์หรือเป้าหมายทางสังคมร่วมกัน (common ideology) จนกลายเป็นอัตลักษณ์ร่วมกันในทางการเมือง (political identity) ทั้งนี้ กลุ่มทางประวัติศาสตร์สามารถเกิดขึ้นได้ทั้งในช่วงภาวะวิกฤติต่าง ๆ ทางการเมือง (อาทิ การรวมตัวกันของขบวนการนักศึกษาที่เป็นคนชั้นกลางกับชนชั้นกรรมกร ที่ต่อสู้กับกลุ่มชนชั้นกระฎุมพีที่เป็นทหารและชนชั้นล่างฝ่ายขวาในเหตุการณ์เดือนตุลาคม 2516 และ 2519) หรือแม้แต่ในช่วงภาวะปกติต่าง ๆ (อาทิ คนทำสื่อมวลชนที่โดยพื้นเพแล้วเป็นคนชั้นกลาง แต่ก็สามารถเป็นพันธมิตรกับกลุ่มคนชั้นล่าง/กรรมาชีพได้ในเวลาเดียวกัน)

4.4 แนวคิดเรื่อง การครองความเป็นเจ้า

สำหรับกรัมชินั้น 'อำนาจ' ไม่เคยมีลักษณะแบบหยุดนิ่งหรือเกิดขึ้นแบบ 'ม้วนเดียวจบ' (once and for all) ตรงกันข้าม ปฏิบัติการทางอำนาจจะอยู่ในรูปของ กระบวนการกลายมาเป็น

(the process of becoming) เสมอ ซึ่งกรัมชิอธิบายสภาวะการณดังกล่าวในชื่อของแนวคิด ‘การครองความเป็นเจ้า’ (hegemony)

ในขณะที่นักมาร์กซิสต์ดั้งเดิมวิเคราะห์เรื่อง ‘อำนาจ’ เพื่อค้นหากระบวนการครอบงำ (domination) ที่ชนชั้นหนึ่งจะเข้ายึดกุมความคิด/จิตสำนึกของอีกชนชั้นหนึ่ง แต่กรัมชิได้เสนอทัศนะเรื่อง ‘การครองความเป็นเจ้า’ ขึ้นมา เพื่อให้ภาพที่เคลื่อนไหว (dynamic) ของอำนาจ และแสดงศักยภาพของชนชั้นที่ถูกครอบงำในการต่อสู้ต่อรองกับโครงสร้างอำนาจมากยิ่งขึ้น

กรัมชิได้เริ่มต้นพัฒนาแนวความคิดเรื่องการครองความเป็นเจ้า ตั้งแต่ก่อนหน้าที่เขาจะถูกมุสโสลินีคุมขังไว้ ทัศนะเรื่องนี้ได้รับอิทธิพลมาจากการงานของเลนิน ที่กล่าวถึงการครองความเป็นผู้นำทางการเมือง (political leadership) ของชนชั้นกรรมาชีพในขบวนการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงทางสังคม และกรัมชิได้พัฒนาความคิดดังกล่าวต่อ โดยวิเคราะห์ในเชิงประวัติศาสตร์และการเมืองที่เป็นรูปธรรมยิ่งขึ้น เพื่อตอบคำถามว่า ทำไมขบวนการปฏิวัติที่เลนินเสนอเอาไว้ นั้น จึงไม่สามารถเกิดขึ้นได้ในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 ข้อสรุปของกรัมชิก็คือ ระบบทุนนิยมในยุคดังกล่าวได้รุดก้าวไปอีกขั้นหนึ่ง โดยมีได้ควบคุมมวลชนผ่านกลไกการปราบปรามหรือใช้ความรุนแรงทางเศรษฐกิจการเมืองเท่านั้น หากแต่ยังใช้กลไกทางอุดมการณ์หรือกระบวนการครองความเป็นเจ้าที่แทรกซึมในชีวิตประจำวันของคนงานเป็นสำคัญ กรัมชิได้ย้ำว่า ชนชั้นใดก็ตามจะกลายเป็นชนชั้นนำและครองความเป็นเจ้าได้ ต้องพยายามเข้าไปสร้างพันธมิตรทางชนชั้นกับคนกลุ่มอื่นก่อน แล้วจึงค่อยๆ ยึดกุมชุดความคิดหลักของประชากรส่วนใหญ่ให้ได้ในที่สุด

ทั้งนี้ กรัมชิได้จำแนกกลยุทธ์ของการครองความเป็นเจ้าดังกล่าวออกเป็น 2 ด้านด้วยกัน ได้แก่

- *การครองความเป็นเจ้าทางการเมือง (political hegemony)* หมายถึง การสถาปนาระบบการเมืองหนึ่ง ๆ ให้กลายเป็นระบบการเมืองหลักของสังคม เช่น ในสังคมไทย ระบบการเมืองหลักที่ถูกสถาปนาขึ้นมาก็คือ รูปแบบการเมืองแบบประชาธิปไตยที่ยึดถือในเสียงส่วนใหญ่ เน้นการเมืองผ่านตัวแทน/ผู้แทน ใช้หลักการแบบ ‘one man, one vote’ ฯลฯ ภายใต้การครองอำนาจทางการเมืองเช่นนี้ ระบบการเมืองอื่น ๆ ก็จะต้องยอมขบถหรือยอมไปโดยปริยาย เพราะฉะนั้น หากมีใครทำลายหลักของประชาธิปไตย ก็จะถูกมองว่าก่อความไม่สงบหรือบ่อนทำลายความชอบธรรมทางการเมือง เช่น คำเรียกของหนังสือพิมพ์ต่อผู้ที่ปรีกษาเกี่ยวกับการเมืองกระแสหลักว่า ‘กลุ่มผู้ไม่หวังดี’ ‘กลุ่มผู้ก่อการร้าย’ ‘ขบวนการบ่อนทำลายชาติ’ ฯลฯ
- *การครองความเป็นเจ้าทางวัฒนธรรม (cultural hegemony)* หมายถึง กระบวนการสถาปนาวัฒนธรรมหลักหรือระบบความคิดหลักของสังคมขึ้นมาเพื่อนำไปสู่การสร้างความเห็นพ้องต้องกัน (consensus) ทั้งนี้การผลิต

และเผยแพร่วัฒนธรรมหลักดังกล่าวนี้ จะมีสื่อมวลชนเป็นกลไกสำคัญในการผลักดันความคิด/จิตสำนึก ที่แทรกซึมอยู่ในชีวิตประจำวันของมวลชน ตัวอย่างเช่น หากเราวิเคราะห์เบื้องหลังสัญญาณที่อยู่ในเกมโชว์ทางโทรทัศน์ทั้งหมด เราก็จะพบระบบค่านิยมหลักของสังคมแบบ 'มือใครยาวสาวได้สาวเอา' หรือ 'การแข่งขันแบบแพ้ชนะ' เช่นเดียวกับในละครโทรทัศน์เกือบทุกเรื่อง ที่นอกจากจะสร้างตัวละครพระเอกขึ้นมาแล้ว ยังต้องมีตัวละครแบบพระรองด้วยเสมอ เพื่อเป็นการติดตั้งคำอธิบายวิธีคิดหลักของระบบทุนนิยมว่า ในสังคมยุคนี้ ไม่ใช่ทุกคนจะเป็นพระเอก (ผู้ชนะ) เสมอไป แต่ถึงแม้เราจะเป็นพระรอง (ผู้แพ้) ในวันนี้ พรุ่งนี้เราก็อาจจะมีโอกาสขึ้นมาเป็นพระเอกได้เหมือนกัน

กาญจนา แก้วเทพ (2541) ได้สรุปให้เห็นว่า กระบวนการทำงานเพื่อครอบครองความเป็นเจ้าทางด้านการเมืองและอุดมการณ์นี้ จะมีบทบาทหน้าที่สำคัญอย่างน้อยสามด้านด้วยกันคือ

(1) *หน้าที่ในการสร้างกลุ่มทางประวัติศาสตร์ (historical bloc)* กล่าวคือในการครองความเป็นเจ้านั้น จำเป็นต้องมีการสร้างพันธมิตรข้ามกลุ่มต่าง ๆ ทางสังคม (social groups) หรือที่เรียกว่า **กลุ่มทางประวัติศาสตร์** ซึ่งจะช่วยระดมความร่วมมือและสมานฉันท์จากคนกลุ่มอื่น ๆ หรือชนชั้นอื่น ๆ ดังกรณีของศิลปิน นักวิชาการ หรือ สื่อมวลชน ที่มีทัศนคติเป็นกลุ่มทางประวัติศาสตร์ในหลาย ๆ ช่วงเงื่อนไขเวลา

(2) *หน้าที่เป็นเครื่องมือในการทำสงครามช่วงชิงพื้นที่ทางความคิด (war of position)* เป้าหมายของการครองความเป็นเจ้านั้น ต้องอาศัยการยึดอำนาจที่รอบด้าน ตั้งแต่ด้านเศรษฐกิจการเมืองสังคมจริยธรรมวัฒนธรรมและการสื่อสาร ดังนั้นกระบวนการนี้จึงเป็นกลไกสำคัญของการช่วงชิงพื้นที่ทางความคิดของคนในสังคม ดังตัวอย่างกรณีรูปธรรมที่ชัดเจนอย่างหนึ่งในสมัยรัฐบาล 'เชื้อผู้นำ' ของ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่มีการระดมกลไกต่าง ๆ ทางสังคมมากมาย หรืออีกนัยหนึ่งคือ การช่วงชิงพื้นที่การสื่อสารความคิดของ 'ท่านผู้นำ' ไปสู่ประชาชน โดยเฉพาะสื่อมวลชนต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นวิทยุของกรมโฆษณาการ (หรือกรมประชาสัมพันธ์ในปัจจุบัน) บทเพลง (ของวงดนตรีสุนทราภรณ์) บทละครเวที (ของหลวงวิจิตรวาทการ) ตำราเรียน สื่อสิ่งพิมพ์ ภาพยนตร์ (ที่รัฐบาลลงทุนผลิตเอง) ฯลฯ

(3) *หน้าที่ในการสร้างความยินยอมพร้อมใจ (consent)* อันถือเป็นเป้าหมายสูงสุดของการครองความเป็นเจ้าที่จะสร้างความชอบธรรมทางอุดมการณ์ ผ่านการควบคุมจิตสำนึกและความเห็นพ้องต้องกัน (consensus) ของมวลชน ซึ่งคล้าย ๆ กับตัวละครนักโทษหลายคนในเรื่อง Shawshank Redemption ที่ติดคุกมาอย่างยาวนาน

จะกลายเป็น ‘ความยินยอมพร้อมใจ’ จนเกิดเป็น ‘ความกลัวที่จะมีเสรีภาพ’ (fear of freedom) ที่ไม่กล้าแม้แต่จะหนีออกจากคุก หรือแม้จะพ้นโทษแล้ว ก็ยังฆ่าตัวตาย เพราะกลัวโลกภายนอก หรือคืนวันที่จะกลับมาติดคุกอีก เพราะคุณในที่นี้ไม่ใช่แค่การกักขังเพียงร่างกายเท่านั้น หากแต่ยังเป็นคุกทางความคิดและอุดมการณ์ที่สำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่า

อย่างไรก็ดี Steve Jones (2006) ได้ชี้ให้เห็นว่า แนวคิดเรื่อง ‘การครองความเป็นเจ้า’ ของกรัมซี ทำให้เห็นด้านที่เคลื่อนไหวหรือด้านที่เป็นศักยภาพของปัจเจกบุคคลมากขึ้น กล่าวคือ กรัมซีมีทัศนะที่เชื่อว่า เส้นทางการครอบงำ/ควบคุมไม่เคยมีหนึ่งเดียว แม้ด้านหนึ่ง อุดมการณ์หลักจะมีอำนาจกำกับความคิดของประชาชน แต่คำถามที่สำคัญก็คือ การยอมรับในอุดมการณ์นั้น ๆ จะเป็นไปถึงในระดับใด (to what extent) เนื่องจากภายใต้การครอบงำของโครงสร้างอำนาจนั้น มนุษย์ในฐานะปัจเจกผู้กระทำการ (human agency) ก็มีอิสระระดับหนึ่งที่จะสร้างตัวเลือก (make choices) ให้กับชีวิตของตนเอง ด้วยเหตุนี้ การครองความเป็นเจ้าจึงเป็น ‘กระบวนการที่ไม่สิ้นไม่สุด’ (a process without an end) ที่ไม่มีชนชั้นหนึ่งชั้นใด หรือชุดความคิดหนึ่งความคิดใด จะผูกขาดสถานะมาได้ตลอดเวลา

ด้วยเหตุดังกล่าว เราจึงอาจสรุปได้ว่า ที่ใดก็ตามที่มีการถือครองอำนาจหรือมีการครองความเป็นเจ้า (hegemony) ที่นั่นก็มักจะต้องมีการท้าทายหรือ การต่อต้านสถานะการครองความเป็นเจ้า (counter-hegemony) เสมอ ตัวอย่างเช่น ในขณะที่ระบบทุนนิยมทำให้เกิดกรอบความคิดครอบงำเกี่ยวกับความงามของหญิงสาวว่า ผู้หญิงสวยต้องหน้าเนียนขาว ไร้ฝ้าหรือเม็ดสิวเท่านั้น (ดังปรากฏอยู่ในโฆษณาผลิตภัณฑ์ประทินความงามต่าง ๆ) แต่ในพื้นที่ของสื่อมวลชนอย่างเพลงลูกทุ่ง เราก็คงจะพบกับวาทกรรมที่ต่อต้านกรอบวิธีคิดเกี่ยวกับความงามดังกล่าวได้เช่นกัน ดังเพลงของครูไพบูลย์ บุตรขัน ที่กล่าวว่า ‘ใบข้าวคมเรียวเกี่ยวแก้มเป็นรอย เลือดย่อยนวลปราง ยิ่งดูยิ่งงามประทับใจ’ อันแปลว่า สำหรับผู้หญิงชนบทแล้วคนจะงามงามที่ความวิริยะอุตสาหะไม่ใช่งามใบหน้าที่ปราศจากริ้วรอยเพราะใบข้าวบาดแก้ม

นอกจากนี้ ในการวิเคราะห์การครองความเป็นเจ้า กรัมซียังได้เสนอทัศนะที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การสร้าง **สามัญสำนึก (common sense)** อันหมายความว่า เป็นวิธีคิดแบบหนึ่งของคนเราที่มีต่อตนเองและโลกรอบตัว ที่เรามักจะเชื่อว่า วิธีคิดเช่นนี้เป็น **ปกติธรรมดา**สำหรับทุก ๆ คนในสังคม (‘common’ to society as a whole) ดังเช่น ประโยคที่เรามักจะได้ยินเสมอว่า ‘เป็นธรรมดาอยู่แล้วที่...’ ‘เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า...’ ‘กล่าวกันว่า...’ ‘เหตุการณ์ดังกล่าวนี้เป็นที่ยอมรับกันโดยปริยาย’ เป็นต้น ทั้งนี้ กรัมซีเห็นว่าวิธีคิดแบบสามัญสำนึกไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่ทว่า การที่คนเราจะยอมรับว่าความคิดใดเป็นไป ‘โดยปริยาย’ นั้น จะต้องผ่านกระบวนการครองความเป็นเจ้า หรือช่วงชิงพื้นที่ทางความคิดโดยคนบางกลุ่มของสังคมเป็นสำคัญ

กรัมชิได้ระบุว่า กลไกที่สำคัญในการสร้างสามัญสำนึกให้กับผู้คนก็คือ **การสื่อสาร** โดยเฉพาะ**สื่อมวลชน**นั่นเอง ทั้งนี้ ในการวิเคราะห์การทำงานของสื่อ นั้น จะต้องตั้งคำถามเสมอว่า สามัญสำนึกของคนเราถูกสร้างขึ้นได้อย่างไร โดยใคร บนเงื่อนไขใด และอำนาจ**สถานภาพอันไม่เท่าเทียมกันทางสังคม**ได้อย่างไร ตัวอย่างเช่น ละครโทรทัศน์อย่าง คู่กรรม เป็นละครที่ติดตั้งสามัญสำนึกให้กับผู้รับสารเพศหญิงว่า ระหว่างความรักชาติกับความรักแบบชายหนุ่มหญิงสาวนั้น ผู้หญิงในสังคมไทยจะเลือกทางแพรงใด แม้ในตอนต้นตัวละครอย่าง อังศุมาลินจะยืนบนทางสองแพร่งที่ตัดสินใจไม่ได้ แต่ตอนท้าย (หลังจากที่เธอตกเป็นของ โกโบริแล้ว) ละครก็ให้คำตอบ (หรือสร้างเป็นสามัญสำนึกขึ้นมา) ว่า ความรักชาติอาจไม่สำคัญเท่ากับการที่ผู้หญิงคนหนึ่งจะต้องทำเพื่อสามี ลูก และครอบครัว (ดังประโยคที่เธอพูดกับ โกโบริก่อนตายในฉากที่สถานีรถไฟบางกอกน้อย)

กรัมชิได้ย้าสรุปเอาไว้ว่า ต้องอาศัยการยึดพื้นที่ของสามัญสำนึกเช่นนี้เท่านั้น ที่จะทำให้ชนชั้นครอบงำสามารถยึดกุมชัยชนะในสงครามการชิงความเป็นเจ้าได้ในที่สุด ทั้งนี้ เนื่องจากสามัญสำนึกเป็นเงื่อนไขที่ทำให้คนเรา 'คิดไปเอง' ว่า ความคิดและการกระทำต่าง ๆ ต้องเป็นไปเช่นนั้น และปัจเจกบุคคลเองก็**ยินยอมพร้อมใจ**ที่จะเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของกรอบอุดมการณ์หลักที่ได้รับการผลิต/ผลิตซ้ำเอาไว้

4.5 แนวคิดเรื่อง ปัญญาชน

ในการศึกษาเรื่องการครองความเป็นเจ้าดังที่ได้กล่าวมา ทำให้กรัมชิได้ตระหนักถึงบทบาทของคนกลุ่มหนึ่ง ที่มีหน้าที่ทั้งสืบทอดและทำลายระบบสังคมแบบทุนนิยม อันได้แก่กลุ่ม**ปัญญาชน (intellectuals)** ดังที่ Carl Boggs (2002) กล่าวว่า กรัมชิถือเป็นนักมาร์กซิสต์คนแรกทีวิเคราะห์ปัญหาของปัญญาชนอย่างจริงจัง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เขาได้พัฒนาแนวคิด/ทฤษฎีเกี่ยวกับปัญญาชนอย่างเป็นระบบ

กรัมชิอธิบายว่า ปัญญาชนไม่ใช่แค่เพียงผู้ที่ป็นนักคิด/นักวิชาการ/ผู้มีการศึกษาเท่านั้น แต่ปัญญาชนเป็นผู้จัดการความขัดแย้งต่าง ๆ ของชนชั้นในสังคม ทั้งนี้ หน้าที่สำคัญของปัญญาชนสรุปได้กว้าง ๆ สามด้าน คือ

- เป็นผู้จัดระเบียบความคิด
- เป็นผู้แพร่กระจายความคิด
- เป็นผู้สร้างสำนักร่วมทางความคิดและอุดมการณ์

ตัวอย่างเช่น ในชุมชนท้องถิ่น ก็มักจะมีปราชญ์ชาวบ้านหรือครูภูมิปัญญาทำหน้าที่ผลิตและกระจายความรู้/ความคิดให้กับชาวบ้าน หรือในภาครัฐ ก็จะมีกลุ่มของนักวิชาการและบรรดา 'กุนซื่อ' ทางการเมือง ที่ทั้งวางแผนและผลิตความคิดป้อนสู่มวลชนเป็นต้น

ในทัศนะของกรัมซินั้น เขากล่าวว่า ‘มนุษย์ทุกคนเป็นปัญญาชนได้’ (all men are intellectuals) แต่จะมีแค่ไม่กี่คนเท่านั้นที่ทำหน้าที่เป็นปัญญาชนจริง ๆ ในสังคมหนึ่ง ๆ และใครก็ตามจะเป็นปัญญาชนตามความหมายของกรัมซีได้ นอกจากคนผู้นั้นจะผลิตปัญญาและความคิดริเริ่มสร้างสรรค์แล้ว เขายังต้องเข้าไปเกี่ยวพันกับโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในแต่ละช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์อีกด้วย กรัมซีเชื่อว่า ปัญญาชนเป็นรูปแบบหนึ่งของ**ปัจเจกผู้กระทำการ (human agency)** ที่ทำงานให้กับสถาบันต่าง ๆ ในสังคม ด้วยเหตุนี้ ปัญญาชนจึงอาจไม่ได้มีอิสระทางความคิด/สร้างสรรค์ได้อย่างเต็มที่ แต่ความคิดและการกระทำของปัญญาชนจะเป็นผลมาจากการต่อรองกันระหว่างโครงสร้างกับปัจเจกบุคคล ในขณะเดียวกัน กรัมซีได้จำแนกประเภทของปัญญาชนออกเป็นสามกลุ่มใหญ่ ๆ ซึ่งทำหน้าที่แตกต่างกันไป ดังนี้

(1) **ปัญญาชนแบบดั้งเดิม (traditional intellectual)** หมายถึง กลุ่มนักคิดผู้ผลิตและเผยแพร่อุดมการณ์หลักของสังคม คนกลุ่มนี้จะเป็นพวกนักคิดแท้ ๆ ที่ไม่เข้าไปเกี่ยวพันโดยตรงกับชนชั้นหรือผลประโยชน์ทางการเมือง (ดังตัวอย่างที่กรัมซีได้ยกไว้ ได้แก่ ปัญญาชนด้านภาษา นักปรัชญา หรือบรรดาศิลปินทั่ว ๆ ไป) อย่างไรก็ตาม กรัมซีได้แยกแยะระหว่างปรัชญาชนดั้งเดิมกลุ่มนี้ว่าไม่ได้หมายถึงกลุ่มผู้ที่เกียจคร้านทางปัญญา (intellectual laziness) เพียงแต่ว่า เป้าหมายของการผลิตความรู้เพื่อเผยแพร่ออกสู่สาธารณะเป็นหลัก ทั้งนี้ แม้แต่ในสังคมสมัยใหม่ปัญญาชนกลุ่มดั้งเดิมก็ยังคงดำรงพันธกิจในการสร้างสรรค์วัฒนธรรมใหม่ๆ ออกมา โดยมีกฏอศัยวิธีการถ่ายทอดอุดมการณ์แบบจากบนลงล่าง เช่น การทำงานของพระสงฆ์หรือครูที่อบรมความรู้แผนใหม่ให้กับมวลชน

(2) **ปัญญาชนแบบก้าวหน้า (progressive intellectual)** ได้แก่ กลุ่มนักคิดที่นำเสนอแนวคิดใหม่ ๆ ที่ล้ำหน้าไปกว่าอุดมการณ์ที่มีอยู่ในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ ของสังคม แม้จะไม่ได้เกี่ยวพันกับผลประโยชน์ของชนชั้นโดยตรง แต่ปัญญาชนก้าวหน้าก็อาจจะไม่ได้เผยแพร่ความรู้/อุดมการณ์หลักเท่านั้น หากแต่ยังสนใจวิพากษ์วิจารณ์หรือปฏิรูประบบความคิดเดิมอีกด้วย และเนื่องจากคนกลุ่มนี้เป็นผู้ป้อนความคิดใหม่ ๆ ให้กับสังคม ดังนั้น แหล่งที่มา (resources) ของความคิดสร้างสรรค์ จึงมาจากหลากหลายแหล่ง และภาษา (dialect) ที่เผยแพร่ปัญญา/ความรู้ออกไปนั้น ก็จะมีลักษณะพิเศษเฉพาะบุคคล ตัวอย่างที่ชัดเจนในกรณีนี้ได้แก่ ช่างปูนปั้นเมืองเพชร ที่ไม่เพียงแต่ปั้นปูนเพื่อประดับประดาตามโบสถ์วิหารในวัดเท่านั้น แต่ยังใช้ลวดลายของปูนปั้นสื่อสารวิพากษ์วิจารณ์การเมือง/สังคมควบคู่ไปด้วย โดยมีแหล่งที่มาของความคิดสร้างสรรค์ทั้งจากสื่อเก่าอย่างวรรณคดีหรือหลักพระพุทธศาสนา และสื่อใหม่ ๆ อย่างหนังสือพิมพ์และข่าวสารจากสื่อมวลชน

(3) **ปัญญาชนสังกัดชนชั้น (organic intellectual)** ในขณะที่ปัญญาชนสองกลุ่มแรกเลือกที่จะไม่สังกัดกลุ่มผลประโยชน์ของสังคม แต่ปัญญาชนสังกัดชนชั้นนั้น เป็นกลุ่มนักคิดที่มีแนวคิด/ผลประโยชน์ผูกติดโดยตรงกับกลุ่มสังคมหนึ่ง ๆ หรือชนชั้นหนึ่ง ๆ เป็นการเฉพาะ

หรือที่ John Storey (1993) เรียกว่า เป็น 'ผู้จัดการอุดมการณ์ของชนชั้น' (class organiser) เพราะฉะนั้น ความคิดหรือการกระทำของคนกลุ่มนี้จึงมีผลประโยชน์ทางชนชั้นกำกับอยู่เป็นเบื้องหลังเสมอ (ตัวอย่างที่ชัดเจนคือ นักวิชาการที่ทำงานให้กับพรรคการเมือง หรือทีมที่ปรึกษาของภาคธุรกิจ) สำหรับที่มาของปัญญาชนกลุ่มนี้ กรัมชิตั้งข้อสังเกตว่า นอกจากจะเป็นปัญญาชนที่กลุ่มสังคมหนึ่งๆ ได้สร้างขึ้นเป็นการเฉพาะแล้ว (เช่น กรณีที่ภาคธุรกิจให้ทุนสนับสนุนคนบางกลุ่มไปเรียนต่างประเทศ) บางครั้งปัญญาชนสังกัดชนชั้นก็อาจเป็นผู้ที่ผันตัวมาจากปัญญาชนสองกลุ่มแรกด้วย กล่าวคือ แม้ปัญญาชนดั้งเดิม/ก้าวหน้าจะเป็นผู้ที่ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์โดยตรง แต่หากมีเงื่อนไขใด ๆ ที่คุกคามอิสระทางความคิดแล้ว คนกลุ่มนี้ก็อาจ 'กลายสภาพไปเป็น' ปัญญาชนผู้เข้าสังกัดชนชั้นหนึ่งๆ ('becoming' organic to a class) ซึ่งคำว่า 'กลายสภาพไปเป็น' ในที่นี้ ก็มินัยยะว่า สภาวะของความเป็นปัญญาชนจะไม่เคยหยุดนิ่ง แต่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา

ในท่ามกลางปัญญาชนทั้งสามประเภทนี้ กรัมชิจะค่อนข้างให้ความสำคัญกับปัญญาชนสังกัดชนชั้นมากที่สุด เนื่องจากหน้าที่ของคนกลุ่มนี้ไม่เพียงแค่สร้าง/มีความรู้เชิงเทคนิคเท่านั้น หากแต่ยังเป็นผู้ที่ทำงานในเวทีการต่อสู้ช่วงชิงสภาวะการครองความเป็นเจ้า (hegemony) ดังนั้น คนกลุ่มนี้ต้องรู้ 'มาก' และ 'ลึก' ยิ่งไปกว่าปัญญาชนในสองกลุ่มแรก (โดยเฉพาะอย่างยิ่งต้องมีความรู้และทักษะด้านการสื่อสาร) เพราะพวกเขาคือผู้ที่มียุทธศาสตร์สำคัญในภาคปฏิบัติการของอุดมการณ์ (Hall 1996) และที่สำคัญ ยิ่งสังคมทุนนิยมพัฒนาซับซ้อนไปมากขึ้นเท่าไร คนกลุ่มนี้ก็จะยิ่งผันตัวเองให้กลายเป็นปัญญาชนผู้ผลักดันสายพานของระบบทุนนิยมสมัยใหม่ให้แนบเนียนและเข้มข้นยิ่งขึ้น หรือที่กรัมชิเรียกว่า กลุ่มปัญญาชนแบบ 'intelligentsia' ที่จะทำให้อำนาจของชนชั้นปกครองได้รับการรักษาและผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดต่อไปได้ ดังตัวอย่างงานวิจัยของ ครองหทัย เกตุบางลาย (2550) ที่พบว่า ในสงครามชิงอำนาจระหว่างโลกอาหรับในตะวันออกกลางกับประเทศมหาอำนาจอย่างสหรัฐอเมริกา การทำงานข่าวสารที่ผ่านสำนักข่าวของทั้งสองฝ่ายคือ อัลกออิดะห์ (ของโลกอาหรับ) และ CNN (ของอเมริกา) จะอยู่ภายใต้การทำงานอย่างแยบยลโดยกลุ่มปัญญาชนในสถาบันการสื่อสาร

แนวคิดเรื่องปัญญาชนสังกัดชนชั้นของกรัมชินี้ ภายหลังมีอิทธิพลมากต่อนักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นใหม่ออย่าง **ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu 1930-2002)** ที่วิเคราะห์ไว้ในหนังสือ *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (1984) ว่า ในการพัฒนาตัวไปของสังคมสมัยใหม่นั้น ได้สร้างวิธีการผลิตแบบใหม่ ๆ ออกมา โดยมี**ปัญญาชนกลุ่มใหม่ ('the new intellectuals')** ซึ่งเป็นชนชั้นใหม่ที่แตกตัวออกมาเพื่อทำการผลิตข่าวสาร/ความรู้/วัฒนธรรมโดยเฉพาะ หรือที่ Bourdieu เรียกว่ากลุ่ม **ชนชั้นกระฎุมพีน้อยใหม่ (the new petite bourgeoisie)** ปัญญาชนกลุ่มนี้ไม่เพียงแต่ผลิตและแพร่กระจายความรู้และรสนิยมทางวัฒนธรรมแบบใหม่ ๆ ให้กับสังคมร่วมสมัยเท่านั้น แต่ปัญญาชนในสังกัดชนชั้นดังกล่าวยังเป็นผู้สร้างสรรค์**สัญลักษณ์และภาพตัวแทน**ผ่านสื่อมวลชนต่างๆ เพื่อเป้าหมายในการสถาปนา

ให้วัฒนธรรมของพวกเขากลายเป็นวัฒนธรรมหลัก (dominant culture) ของคนในสังคม อาทิ การมาทำหน้าที่เป็นคนทำสื่อ การเป็นแขกรับเชิญในรายการสนทนาทางโทรทัศน์ การเป็นนักพากย์กีฬาสมัยใหม่ การเป็นเชฟสาธิตการทำอาหารทางโทรทัศน์ การเป็นผู้เชี่ยวชาญตอบปัญหาสุขภาพในสื่อสิ่งพิมพ์ การเป็นนักวิจารณ์ภาพยนตร์ในนิตยสารต่าง ๆ เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ ยิ่งอุตสาหกรรมสื่อมวลชนเฟื่องฟูมากขึ้นเพียงใด แนวโน้มที่ปัญญาชนกลุ่มนี้จะประสบความสำเร็จในการช่วงชิงพื้นที่ทางความคิดในชีวิตประจำวันของผู้คน ก็จะมีมากขึ้นเป็นไปได้อย่างยิ่ง

4.6 แนวคิดเรื่อง สภาคนงาน

แนวคิดที่สำคัญอีกประการหนึ่งของกรัมซี และเกี่ยวพันกับประสบการณ์การทำงานของเขา นับตั้งแต่ช่วงทศวรรษที่ 1920 ก็คือ แนวคิดเรื่อง **สภาคนงาน (workers' councils)**

สภาคนงาน เป็นรูปแบบโครงสร้างอำนาจใหม่ที่เกิดขึ้นท่ามกลางขีดจำกัดของบรรดาองค์กรสังคมที่มีอยู่เดิม ไม่ว่าจะเป็นกรณีของรัสเซีย ระบบข้าราชการ พรรคการเมือง หรือสหภาพแรงงาน ซึ่งเกิดอยู่ในสังคมกระฎุมพีที่ยึดหลักการเสรีนิยมประชาธิปไตย ดังนั้น องค์กรเหล่านี้จึง 'ติดกับดัก' อยู่กับหลักการเดิมของระบบทุนนิยมโดยง่าย ตัวอย่างเช่น ในขณะที่องค์กรอย่างพรรคการเมือง ก็มักจะดำเนินงานผ่านโลกทัศน์ของนักการเมืองซึ่งสนใจแต่การต่อสู้ในรัฐสภาและการเลือกตั้ง จนไม่ได้เข้าไปเกี่ยวพันอย่างจริงจังกับวิถีการผลิตและชีวิตประจำวันแท้จริงของประชาชน ในกรณีของสหภาพแรงงาน (unions) ที่แม้จะก่อรูปมาบนผลประโยชน์ของแรงงานก็จริง แต่ขีดจำกัดสำคัญของสหภาพแรงงานก็คือ การยอมรับในเบื้องต้นว่า แรงงานเองก็เป็นสินค้าชนิดหนึ่งของระบบทุนนิยม เพราะฉะนั้น ก็ต้องมีการต่อรองอยู่ภายใต้ขอบเขตที่ระบบยินยอมให้ (โดยมองข้ามตรรกะที่ว่า ค่าจ้างที่นายทุนให้กรรมกรนั้น ก็เป็นรูปแบบหนึ่งของการขูดรีดแบบระบบทุนนิยมเช่นกัน) นอกจากนี้ ปัญหาการทำงานขององค์กรอย่างสหภาพแรงงานก็ยังถูกวิจารณ์ว่า นับวันจะมีลักษณะเป็นเหมือนระบบราชการมากขึ้น จนห่างไกลจากความต้องการจริงของคนงานออกไปทุกที

ด้วยเหตุดังกล่าว กรัมซีจึงเชื่อว่า การปฏิวัติทางชนชั้นต้องอาศัยเครื่องมือสำคัญของชนชั้นล่างที่เรียกว่า **สภาคนงาน** นั่นเอง บนความสัมพันธ์ระหว่างสภาคนงานกับขบวนการปฏิวัตินั้น กรัมซีเห็นว่า วิธีการทำงานของสภาคนงานไม่ใช่การเข้าไปยึดเพื่อเอาชนะอำนาจรัฐเดิม หากแต่อาศัยการทำงานแบบเป็นกระบวนกร ที่จะค่อย ๆ สร้างโครงข่าย (network) ของสถาบันกรรมมาชีพซึ่งแยกตัวออกมาจากอำนาจของรัฐกระฎุมพี ฉะนั้น การเกิดขึ้นของสภาคนงานจึงเหมือนเป็น 'หน่ออ่อน' ของรัฐใหม่ ที่ทำหน้าที่เป็นพื้นที่การสื่อสารเพื่อสร้างประสบการณ์การต่อสู้ให้กับคนงาน ทั้งทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม และจิตสำนึก

ทั้งนี้ กาญจนา แก้วเทพ (2526) ได้สรุปเอกลักษณ์เด่นของสภาคนงานเอาไว้ว่า สภาคนงานเป็นองค์กรขนาดเล็ก เพราะฉะนั้น คนงานจึงมีโอกาสร่วมกับประชาธิปไตยได้

โดยตรง ดังนั้น องค์การนี้จึงเป็นพื้นที่การสื่อสารโดยคนงาน ของคนงาน และเพื่อคนงานได้ อันจะเปลี่ยนแปลงวิธีคิดเรื่อง 'สำนึกพลเมือง' (citizenship) อันเป็นแนวคิดผู้ปกครอง-ผู้ถูกปกครองในแบบรัฐกระฎุมพี มาแทนที่ด้วยวิธีคิดเรื่อง 'ความเป็นสหาย' (comradeship) อันเป็นแนวคิดตัวแทน-มวลชนในแบบสังคมนิยมได้ นอกจากนี้ สภาคนงานยังเป็นแหล่งกำเนิดของการริเริ่มสร้างสรรค์ของมวลชนและกระตุ้นให้เกิดสภาพความตื่นตัวทางจิตสำนึก เนื่องจากสามารถเชื่อมโยงการต่อสู้ในชีวิตประจำวันให้เข้ากับเป้าหมายระยะยาวของการปฏิวัติในสภาคนงานได้ อันจะทำให้กรรมกรสามารถควบคุมระบบเศรษฐกิจ และพัฒนาการตระหนักถึงเสรีภาพในฐานะผู้สร้างประวัติศาสตร์ของตนเองได้ ซึ่งก็คือรูปแบบของการต่อต้านสถานะการครองความเป็นเจ้าทางอุดมการณ์ (counter-hegemony) นั่นเอง

4.7 แนวคิดเรื่อง ลัทธิอเมริกันนิยมกับลัทธิฟอर्डิสต์

นอกจากกรัมชิจะเป็นนักมาร์กซิสต์ที่วิพากษ์เศรษฐกิจการเมืองของอิตาลีและยุโรปแล้ว เขายังตั้งคำถามกับปฏิบัติการครองความเป็นเจ้าที่อยู่นอกเขตพื้นที่สังคมนิยมด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวิเคราะห์แนวโน้มของระบบเศรษฐกิจโลก ดังปรากฏอยู่ในแนวคิดสำคัญของเขาเรื่อง **ลัทธิอเมริกันนิยมและลัทธิฟอर्डิสต์ (Americanism and Fordism)**

กรัมชิได้เลือกศึกษาระบบการผลิตทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของอเมริกาเป็นพิเศษก็เนื่องมาแต่ว่า อเมริกาเป็นชาติที่มีประวัติศาสตร์สั้น เป็นสังคมที่ไม่ผ่านยุคศักดินา (feudalism) ทำให้ระบบทุนนิยมและอุตสาหกรรมพัฒนาตัวไปอย่างรวดเร็วและเต็มที่ เช่น เป็นระบบทุนนิยมที่ปลดการแทรกแซงของอำนาจกษัตริย์ ไม่มีชนชั้นขุนนางหรือชนชั้นชาวนาจริง ๆ ฯลฯ แม้ในช่วงที่กรัมชิยังมีชีวิตอยู่ อเมริกาจะยังไม่ได้กลายเป็นประเทศที่เรืองอำนาจมากดุจเช่นในปัจจุบันนี้ แต่กรัมชิก็คาดทำนายว่า อเมริกาจะกลายมาเป็นแอ่งอารยธรรมและระบบสัญลักษณ์ของการผลิตและสั่งสมมูลค่าทางเศรษฐกิจในแบบทุนนิยมยุคใหม่ ทั้งนี้ เขาได้อธิบายว่า วิธีการผลิตแบบอเมริกันนิยมจะเป็นการเปลี่ยนผ่านจากระบบเศรษฐกิจแบบเสรี (laissez-faire) หรือที่กรัมชิเรียกว่า การผลิตทางเศรษฐกิจที่ต่างคนต่างทำในแบบเก่า (old economic individualism) มาสู่ระบบการผลิตแบบใหม่ที่เรียกว่า **เศรษฐกิจแบบวางแผน (planned economy)**

ตัวอย่างรูปธรรมของวิธีการผลิตแบบอเมริกันที่กรัมชิยกมาวิเคราะห์ก็คือ **ระบบการผลิตแบบฟอर्डิสต์ (Fordism)** อันเป็นชื่อที่เรียกตามเจ้าของบริษัทรถยนต์อเมริกันขนาดใหญ่ ในต้นศตวรรษที่ 20 ที่ชื่อ **เฮนรี ฟอर्ड (Henry Ford)** จากการบุกเบิกการผลิตของฟอर्ड ได้นำไปสู่การปฏิวัติรูปแบบการผลิตทางเศรษฐกิจอุตสาหกรรมที่เชื่อมั่นใน **เหตุผลของเทคโนโลยี (technological rationality)** กล่าวคือวิธีการผลิตแบบฟอर्डจะเน้นการผลิตในปริมาณมาก ๆ (mass production) สินค้าจะถูกควบคุมให้มีมาตรฐานเดียวกัน (standardised products) เพื่อให้ราคาของสินค้านั้นถูกลง และจะช่วยส่งเสริมให้เกิดการบริโภคแบบขนานใหญ่ (mass consumption) ในท้ายที่สุดด้วยเหตุนี้การผลิตดังกล่าวจึงมีลักษณะที่แตกต่างออกไปจากเดิม

กล่าวคือ

- ต้องอาศัยการลงทุนที่สูงและใช้การผลิตผ่านสายพานของโรงงานอุตสาหกรรมขนาดใหญ่
- ใช้เครื่องจักรในการผลิตที่ไม่ยืดหยุ่น (inflexible) เพื่อเป็นการควบคุมมาตรฐานให้ได้เต็มที่ เช่น ถ้าอะไหล่รถยนต์คันหนึ่งชำรุด ก็สามารถเปลี่ยนอะไหล่ใหม่ใส่แทนที่ได้เลย โดยไม่มีความแตกต่าง
- ควบคุมการทำงานของแรงงานอย่างเข้มข้น และทำให้ชีวิตทางเศรษฐกิจของแรงงานเกิดความซ้ำซากจำเจ (ดังปรากฏตัวอย่างในภาพยนตร์ของ ชาร์ลี แชปลิน เรื่อง *Modern Times* ที่ตัวละครคนงานในโรงงานอุตสาหกรรมจะทำงานซ้ำน็อตไม่สิ้นไม่สุดประดุจเป็นเครื่องจักรชนิดหนึ่ง)
- เชื่อมมั่นในหลักการบริหารจัดการแบบวิทยาศาสตร์ (scientific management)

อย่างไรก็ดี สิ่งที่กรัมชี่ได้ตั้งข้อสังเกตเอาไว้ก็คือ ลัทธิฟอร์ติสม์เช่นนี้ ไม่เพียงแต่เข้ามาควบคุมกิจกรรมการผลิตทางเศรษฐกิจเท่านั้น หากแต่ยังได้เข้ามากำกับ 'ชีวิตส่วนตัว' ของปัจเจกบุคคล และได้สร้างให้คนงานกลายเป็น 'มนุษย์สายพานลำเลียง' ขึ้นมาอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คนงานในวิธีการผลิตดังกล่าว จะถูกทำให้เชื่อใน **หลักการสร้างเหตุผล (rationalisation)** และกลายเป็น 'ผู้บริโภค' ที่เชื่อว่ามนุษย์ทุกคนย่อมต้องมี 'ประชาธิปไตยในการบริโภค' (consumer democracy) เป็นหลักการสำคัญ เนื่องจากระบบการผลิตแบบฟอร์ติสม์จะดำรงอยู่ไม่ได้เลย หากมีแต่การสร้างสินค้าจำนวนมหาศาลออกมาจากโรงงานโดยปราศจากการผลิตผู้บริโภคจำนวนมหาศาลออกมาควบคู่กัน ด้วยเหตุดังกล่าว จึงไม่น่าแปลกใจที่ว่า ระบบทุนนิยมอุตสาหกรรมจะไม่เพียงแต่เข้ามาควบคุมช่วงชีวิตการทำงาน (work life) ของคนงานเท่านั้น หากแต่ยังพยายามเข้ามากำกับช่วงชีวิตส่วนตัว (private life) หรือช่วงเวลาว่าง (leisure) ของบรรดาคนงานทั้งหลายอีกด้วย

อาจกล่าวได้ว่า กรัมชี่เป็นนักมาร์กซิสต์คนแรก ๆ ที่เปิดเผยให้เห็นว่า **หลักการสร้างเหตุผล**ของระบบทุนนิยมได้มีส่วนเข้ามาครอบงำจิตสำนึกของมวลชนทั้งนี้เขาเห็นว่าหลักการดังกล่าวถูกแพร่กระจายและไหลเวียนผ่านกลไกทางอุดมการณ์ต่าง ๆ มากมาย (ซึ่งรวมถึงกลไกสื่อมวลชนด้วย) และความพยายามของกลไกเหล่านี้ก็คือ การลดทอนจิตสำนึกทางการเมืองของผู้คน และทำให้ชนชั้นแรงงานกลายเป็นกลุ่มคนที่ 'เชื่อง' ของระบบทุนนิยมเพื่อที่ว่าเขาจะได้ยอมจำนนต่อการกดขี่ขูดรีดและการกำกับควบคุมของชนชั้นนายทุนในที่สุด

แต่กระนั้นก็ตาม เนื่องจากจุดยืนของกรัมชี่สนใจการต่อสู้ต่อรองระหว่างอำนาจของโครงสร้างกับปัจเจกบุคคล ดังนั้น แม้ด้านหนึ่ง กรัมชี่จะเห็นความพยายามของระบบทุนนิยมแบบลัทธิฟอร์ติสม์ ที่เข้ามาครอบงำความคิด/จิตสำนึกของมวลชน แต่เขายังเชื่ออีกด้านหนึ่งด้วยว่า คนงานต่างก็เป็น 'มนุษย์คนหนึ่ง' (a man) ไม่ใช่เป็นเพียง 'ลิงกอริลล่าที่ถูกฝึกฝน' (a trained gorilla) ดังนั้น ระบบการผลิตแบบฟอร์ติสม์อาจจะไม่สามารถทำให้ความคิดของคนงาน/มวลชนถูกหลอมรวมเป็นหนึ่งเดียวโดยสมบูรณ์

5. การประยุกต์แนวคิดของกรัมสกีมาวิเคราะห์การสื่อสารและวัฒนธรรม

สำหรับในโลกวิชาการด้านการสื่อสารนั้น แนวคิดของกรัมสกีมีคุณูปการยิ่งและสามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้หลายกรณีศึกษา ดังนั้น ในหัวข้อนี้จะขอยกตัวอย่างแนวทางการนำทฤษฎีของกรัมสกีมาวิเคราะห์การสื่อสารและวัฒนธรรมในสามด้านด้วยกัน ดังนี้

5.1 กรีมสกีกับการศึกษาสื่อและวัฒนธรรมประชานิยม

แนวคิดของกรัมสกีได้ถูกนำมาใช้ศึกษาสื่อและวัฒนธรรมประชานิยม (popular media and culture) ตั้งแต่ราวต้นทศวรรษที่ 1970 โดยกลุ่มนักวิชาการในสำนักวัฒนธรรมศึกษาของอังกฤษ (โปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 16 ว่าด้วย แนวคิดของสำนักนี้) ทั้งนี้ John Storey (1999) ได้สรุปว่า ทศนะของกรัมสกีถูกนำมาใช้อธิบายวัฒนธรรมประชานิยมอย่างน้อยสองประการ ดังนี้

(1) แนวคิดของกรัมสกีทำให้เกิดการขบคิดใหม่เกี่ยวกับมิติทางการเมือง (politics) ของวัฒนธรรมประชานิยม ในฐานะที่เป็นพื้นที่ของการผลิตและผลิตซ้ำการครองความเป็นเจ้าทางอุดมการณ์ กล่าวคือ วัฒนธรรมประชานิยมเป็นเวทีการต่อรองกันระหว่างชนชั้นครอบงำกับชนชั้นที่ถูกครอบงำ หรือระหว่างอำนาจของการครอบงำกับกระบวนการต่อต้านอำนาจดังกล่าว

(2) แนวคิดของกรัมสกีช่วยให้เกิดการทบทวนความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่เคลื่อนไหว (activerelationship) ระหว่างโครงสร้างกับปัจเจกบุคคลที่กระทำผ่านพื้นที่ของวัฒนธรรมประชานิยม กล่าวคือ ในทางหนึ่ง อุดสาหกรรมวัฒนธรรมมีความพยายามจะเข้ามากำกับควบคุมวิถีคิดของมวลชน อันสะท้อนให้เห็นพลังของโครงสร้าง (structure) ในพื้นที่การสื่อสารดังกล่าว แต่อีกทางหนึ่ง วัฒนธรรมประชานิยมก็เป็นเวทีให้ปัจเจกบุคคล (agency) ได้มีปากเสียงที่จะสื่อสารคุณค่า/ความหมายของพวกเขาออกมา

ในท่ามกลางนักวิชาการที่สนใจประยุกต์งานของกรัมสกีใช้นั้น โทนี เบ็นเน็ตต์ (Tony Bennett) เป็นผู้ที่โดดเด่นและสนใจ 'การย้อนกลับไปหากรัมสกี' (the turn to Gramsci) ในการวิเคราะห์วัฒนธรรมประชานิยมอย่างจริงจัง (Bennett 1994)

เบ็นเน็ตต์อธิบายว่า วัฒนธรรมประชานิยมเป็นพื้นที่การสื่อสารที่สำคัญในการต่อสู้ทางอุดมการณ์ และประเด็นที่มีการตั้งคำถามอยู่บ่อยครั้งต่อวัฒนธรรมดังกล่าวนี้ก็คือกระบวนการสร้างความยินยอมพร้อมใจ (consent) ต่ออุดมการณ์ชุดต่าง ๆ ที่ผลิตซ้ำผ่านสื่อและวัฒนธรรมประชานิยม โดยหากเป็นทฤษฎีโครงสร้างนิยม (structuralism) ก็จะอธิบายว่า วัฒนธรรมประชานิยมเป็น 'กลจักรทางอุดมการณ์' (ideological machine) ที่จะกำกับกรอบความคิดให้กับผู้คนผ่านระบบภาษา ส่วนถ้าเป็นทฤษฎีสายวัฒนธรรมนิยม (culturalism)

ก็จะเห็นมิติการต่อสู้/ต่อต้านในวัฒนธรรมประชานิยมมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม สำหรับกรัมชิ นั้น เขาพยายามประสานทั้งปีกของโครงสร้างนิยมและวัฒนธรรมนิยมเข้าไว้ด้วยกัน โดยเห็นว่า แม้อุดมการณ์ในวัฒนธรรมประชานิยมจะมีมากกว่าหนึ่งชุดก็ตาม แต่ก็ถูกจัดวางอยู่บนกระบวนการต่อสู้ช่วงชิงในหลาย ๆ วิธี (struggles) เพื่อเป้าหมายของการครองความเป็นเจ้าอย่างต่อเนื่อง

ด้วยเหตุดังกล่าว เป็นเน็ตต์จิงนิยาม 'วัฒนธรรมประชานิยม' ว่า เป็นพื้นที่ของการต่อสู้ทางความคิดที่เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา (movable) หากวัฒนธรรม/อุดมการณ์ชุดใดสามารถ**ครอบครอง (accommodate)** จิตสำนึกของคนหมู่มากได้ ก็จะครองความเป็นเจ้าและกลายเป็นวัฒนธรรม/อุดมการณ์หลักไป แต่ในเวลาเดียวกัน วัฒนธรรม/อุดมการณ์ดังกล่าวนั้น ก็สามารถที่จะถูก**ต่อต้าน (resist)** หรือ **ปรับประสาน (articulate)** ได้ตลอดเวลา ดังนั้น การวิเคราะห์วัฒนธรรมประชานิยมจะช่วยให้เราเห็น**อำนาจและการต่อต้านอำนาจ** อันเป็นสงครามที่คุกรุ่นอยู่ระหว่างหลายขั้วความคิด และเป็นรูปแบบหนึ่งของการเมืองแห่งวัฒนธรรม (cultural politics) นั่นเอง

ตัวอย่างงานวิจัยที่อาศัยจุดยืนแบบกรัมชิเช่นนี้ได้แก่ งานของ จารุณี สุวรรณรัศมี (2547) ที่วิเคราะห์การสื่อสารความหมายและอัตลักษณ์ในพื้นที่วัฒนธรรมประชานิยมอย่างกราฟฟิตี หรือการขีดเขียนเนื้อหาต่าง ๆ ตามพื้นที่สาธารณะทั่วไป อันได้แก่ ห้องน้ำ กำแพง โต๊ะเรียน ทั้งนี้ จารุณีได้เลือกกรณีของกราฟฟิตีที่สร้างขึ้นโดยกลุ่มนักเรียน/นักศึกษาอาชีวศึกษาสายช่างซึ่งมีฐานะเป็นกลุ่มวัฒนธรรมย่อย (subculture) หรือวัฒนธรรมชายขอบ (subaltern) กลุ่มหนึ่งของสังคม

ข้อสรุปในงานวิจัยของจารุณีพบว่าในขณะที่บุคคลภายนอก (รวมถึงสื่อมวลชนต่างๆ) มักประกอบสร้างนิยามให้กับนักเรียนอาชีวะเป็น**ดั่งภาพแบบฉบับ (stereotype)** ว่าเป็นพวก 'นักเรียน-นักเลง' ไม่สนใจการเรียน รักความรุนแรง ชอบทะเลาะวิวาท เป็นพวกเบี่ยงเบนจากมาตรฐานที่ดีของสังคม และน่าจะถูกเนรเทศออกไปจากสังคม แต่ทว่า ในการใช้สื่อเพื่อบริยายตนเอง (self-definition) ของกลุ่มนักเรียนอาชีวะนั้น กลับพบความหมายที่แตกต่างไปโดยสิ้นเชิง และเนื่องจากนักเรียนวัยรุ่นกลุ่มนี้ไม่มีอำนาจที่จะไปช่วงชิงพื้นที่ทางความคิดของสื่อกระแสหลักอย่างสื่อมวลชนได้ พวกเขาจึงเลือกใช้ช่องทางของกราฟฟิตี (อันเป็นสื่อขนาดเล็ก ที่ใช้ได้ทุกที่ทุกเวลา และปราศจากระเบียบกฎเกณฑ์และเงื่อนไขทางเศรษฐกิจการเมือง) เพื่อเป็นสื่อที่ต่อต้านอำนาจของกลุ่ม**วัฒนธรรมหลัก (dominant culture)** ของสังคม ตั้งแต่การสื่อสารผ่านรูปแบบที่ไม่เน้นความประณีตสวยงาม (แบบศิลปะชั้นสูง) และเนื้อหาที่เน้นประกาศอำนาจและแสดงตัวตนของพวกเขาให้ผู้อื่นได้รับรู้ (อาทิ ทำลายต่อต้านอำนาจของครูและผู้ใหญ่ เขียนเนื้อหาเรื่องเพศเอาไว้อย่างกำกวมห้องน้ำ เขียนบรรยายถึงความรักอันเป็นเรื่องต้องห้ามในวัยเรียน)

อย่างไรก็ตาม แม้โดยพื้นฐานแล้ว กราฟฟิตีของเด็กนักเรียนอาชีวะจะแสดงลักษณะ

ของการต่อต้าน (resistance) ต่อวัฒนธรรมกระแสหลัก แต่ก็ยังมีเนื้อหาการสื่อสารบางส่วนที่ยอมรับ/ต่อรอง/ปรับประสาน (accommodation/negotiation/articulation) กับวัฒนธรรมกระแสหลักของสังคมด้วยเช่นกัน เช่น การนำลายไทยที่เป็นศิลปะชั้นสูงมาปรับประยุกต์ดัดแปลงเป็นงานกราฟฟิตีแบบใหม่ การอิงเนื้อหาเกี่ยวกับค่านิยมหลักของสังคม (อาทิ ค่านิยมแบบชายเป็นใหญ่ ดังปรากฏในข้อความที่ประกาศศักดาตามกำแพงโรงเรียนว่า ‘พ่อกูชื่อ xxx’) อันแสดงให้เห็นว่า แม้จะสร้างอัตลักษณ์ที่ต่อต้านคุณค่ากระแสหลัก แต่ตัวตนบางส่วนของวัยรุ่นกลุ่มนี้ก็ยังคงอิงอยู่กับวัฒนธรรมหลัก ซึ่งเป็นส่วนที่ทำให้พวกเขาสามารถดำรงอยู่ร่วมกับ ‘ชุมชนในจินตนาการ’ (imagined community) ของสังคมใหญ่ได้เช่นกัน

5.2 กรัมชี่กับการศึกษาสื่อและวัฒนธรรมพื้นบ้าน

นอกจากความสนใจศึกษาการต่อสู้ของวัฒนธรรมชายขอบ (subaltern) ในเวทีของวัฒนธรรมประชานิยมแล้ว คุณูปการอีกข้อหนึ่งของกรัมชี่คือ การขยายมุมมองการต่อสู้ดังกล่าวมายังพื้นที่ของสื่อและวัฒนธรรมพื้นบ้าน (folk media and culture) หรือที่เขาเรียกว่า คติชาวบ้าน (folklore) ด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ เนื่องจากโดยประวัติศาสตร์ของกรัมชี่และโดยสภาพสังคมของอิตาลีที่มีรากฐานประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอันยาวนาน ทำให้เขาเล็งเห็นความสำคัญของสื่อพื้นบ้านหรือคติชาวบ้านกับการต่อสู้ทางการเมือง

ในการศึกษาสื่อพื้นบ้านนั้น กรัมชี่ไม่ได้ใช้ทัศนะแบบโรแมนติค (romanticism) ในการมองวัฒนธรรม แต่เขานิยามว่า สื่อพื้นบ้านเป็นเวทีการต่อสู้ทางการเมือง ทั้งนี้เพราะสื่อพื้นบ้านเป็นช่องทางที่ทำให้เกิด ‘การรับรู้ความหมายต่อโลกและชีวิต’ (conception of the world and life) ที่ดำรงอยู่ในแต่ละช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ ตัวอย่างเช่น ประเพณีการเลี้ยงผีปู่ย่าของชาวล้านนาภาคเหนือ ที่สร้างกรอบในการรับรู้เรื่องการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในสังคม การเคารพศักดิ์ศรีลูกผู้หญิง และการเชื่อมร้อยความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ

นอกจากนี้ กรัมชี่ยังเห็นว่า วัฒนธรรมพื้นบ้านเป็นโอกาสของการเกิดกระบวนการต่อต้านการครองความเป็นเจ้า (counter-hegemony) ดังเช่นสื่อการแสดงพื้นบ้านอย่างหมอลำหรือหนังตะลุง ที่นำเสนอเนื้อหาแบบวิพากษ์วิจารณ์สังคม หรือตั้งคำถามกับสถาบันการเมือง แต่ที่สำคัญกระบวนการต่อต้านดังกล่าวนี้จะมีลักษณะแฝงเร้น (implicit) และซุกซ่อนอยู่ในระบบภาษาของสื่อพื้นบ้าน ดังนั้น การศึกษาสื่อพื้นบ้านจึงไม่ใช่การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมดั้งเดิม (the traditional) กับวัฒนธรรมสมัยใหม่ (the modern) แต่เป็นการวิเคราะห์เพื่อให้เข้าใจการต่อสู้กันระหว่างชนชั้นครอบงำและชนชั้นที่ถูกครอบงำ และแม้แต่เมื่อก้าวเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ กระบวนการต่อสู้ที่ผ่านสื่อพื้นบ้านแบบนี้ ก็มีการปรับตัวและสร้างรูปแบบใหม่ ๆ ออกไปได้ตลอดเวลา ดังปรากฏในพิธีกรรมสื่อสมัยใหม่ (new media rituals) อาทิ พิธีกรรมแฟนคลับนักร้องวัยรุ่น หรือพิธีกรรมการชมคอนเสิร์ตร่วมสมัย อันเป็นรูปแบบวัฒนธรรมการต่อต้านชนิดหนึ่ง

เนื่องจากสื่อพื้นบ้านมีศักยภาพในการต่อต้านวัฒนธรรมหลัก ดังนั้น กรัมสซีจึงเห็นว่าอำนาจของรัฐพยายามที่จะเข้ามายึดพื้นที่การสื่อสารของสื่อดังกล่าวอยู่ในทุกช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ หรือแม้แต่ใช้กระบวนการทั้งทางตรงและทางอ้อมที่จะทำให้ลายวัฒนธรรมพื้นบ้านเหล่านี้ (อาทิ การที่รัฐสมัยใหม่พยายามนิยามความหมายของ 'ผี' ซึ่งเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นให้กลายเป็น 'ความมั่งงาย' หรือ แปลงความหมายของศิลปะการแสดงจีนอย่าง 'จิว' ให้กลายเป็นเรื่องตลก ดังประโยคที่มักพูดกันว่า 'ออกจิว') อย่างไรก็ดี เนื่องจากกรัมสซีเชื่อว่าวัฒนธรรมของชนชั้นขบวนการรวมถึงภูมิปัญญาพื้นบ้านต่างๆเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของการปฏิวัติและเป็นแหล่งรวมอุดมการณ์ที่คัดค้านวัฒนธรรมหลัก ดังนั้น พันธกิจของนักวิชาการจึงจำเป็นต้องศึกษาสื่อ/วัฒนธรรมพื้นบ้านอย่างเป็นจริงเป็นจัง (Crehan 2002)

5.3 กรัมสซีกับการศึกษาวัฒนธรรมความเป็นชาติ

ในการประยุกต์แนวคิดของกรัมสซีมาใช้ศึกษาเรื่อง **ชาติและชาตินิยม (nation and nationalism)** นั้น มีนักคิดที่โดดเด่นอย่างน้อยสองคนด้วยกัน ได้แก่

(1) ทศนะเรื่อง '**ประเพณีประดิษฐ์**' ของ **อีริค ฮอบส์บอว์ม** **อีริค ฮอบส์บอว์ม (Eric Hobsbawm 1917-)** เป็นนักมาร์กซิสต์แนวประวัติศาสตร์ชาวอังกฤษ ที่สนใจวิเคราะห์เรื่องการสร้างประเพณีต่างๆในบริบทของรัฐชาติ (nationstate) โดยการประยุกต์แนวคิดเรื่องการครองความเป็นเจ้าทางอุดมการณ์และการสร้างความยินยอมพร้อมใจต่อจากงานของกรัมสซีนั้น ฮอบส์บอว์มอธิบายว่า 'ชาติ' เป็นอุดมการณ์ชุดหนึ่งที่ถูกสร้างขึ้นและผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดอยู่ในสังคมสมัยใหม่ ดังปรากฏอยู่ในงานที่เขาเขียนร่วมกันกับ เทอเรนซ์ เรนเจอร์ (Terrence Ranger) ที่ชื่อ *The Invention of Tradition* (1983)

ในทัศนะของฮอบส์บอว์มเชื่อว่า ชาติเป็นรูปแบบหนึ่งของ**ประเพณีประดิษฐ์ (invented tradition)** ที่สังคมจะทำการเลือกสรรรูปแบบวัฒนธรรม ประเพณี วัตถุ หรือพิธีกรรมบางอย่างจากสังคมอดีตมาสื่อสารและตีความใหม่ เพื่อเป้าหมายในการสร้าง**ความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน (sense of belonging)** เพื่อสร้างความชอบธรรมในอำนาจของชนชั้นปกครอง และเพื่อถ่ายทอดอุดมการณ์ทางสังคมร่วมกัน ตัวอย่างเช่น การสร้างอนุสาวรีย์ขนาดใหญ่ซึ่งมีอีกฐานะหนึ่ง คือเป็นสื่อวัตถุที่รัฐได้สอดแทรกความหมายและอุดมการณ์บางอย่างร่วมกันในสังคมและขณะเดียวกันรัฐก็ยังใช้กระบวนการสื่อสารผ่านอนุสาวรีย์เพื่อเชื่อมโยงกับตำนานต่าง ๆ ที่เล่าสืบทอดมาจากอดีต และทำให้เกิดความเห็นพ้องต้องกันว่าชาติเป็นสิ่งที่เกิดมายาวนานแล้วตั้งแต่ครั้งบรรพชน

นอกจากนี้ ฮอบส์บอว์มยังอธิบายอีกว่า ชาติในฐานะประเพณีประดิษฐ์ที่เกิดขึ้นในสังคมสมัยใหม่ มักจะผ่าน**กระบวนการเลือกสรร (selection)** ของบางแง่มุมจากอดีตมาประกอบสร้างและสื่อสารเผยแผ่ความหมายออกไปเช่นในกรณีของสื่อขนาดเล็กอย่างดวงตราไปรษณียากร (แสตมป์) ก็คือ สื่อที่ทำหน้าที่เลือกสรรและประดิษฐ์แง่มุมประเพณีวัฒนธรรม

บางอย่างมาสร้างเป็นภาพตัวแทนความเป็นชาติของไทย อาทิ การเลือกภาพพระบรมวงศานุวงศ์ ภาพบุคคลในอดีตที่มีคุณูปการต่อสังคมไทย ภาพของประเพณีชีวิตบางอย่าง ภาพของจิตรกรรมฝาผนังและวรรณคดีไทย เป็นต้น

ในขณะเดียวกัน ฮอบส์บอว์มยังกล่าวอีกด้วยว่า โดยปกติแล้ว ความเป็นชาติจะได้รับการประดิษฐ์ขึ้นโดยปัญญาชนของกลุ่มชนชั้นนำทางวัฒนธรรม (the cultural elite) เพื่อเป็นการควบคุมให้มวลชนเกิดสำนึกคล้อยตามความคิด โลกทัศน์ และอุดมการณ์ของคนกลุ่มนี้ มากกว่าที่จะเป็นความพยายามย้อนกลับไปค้นหาความหมายที่แท้จริง (authenticity) ของประเพณีในแบบดั้งเดิม เช่น การก่อตั้งพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เพื่อเก็บรวบรวมวัตถุหรือประเพณีวัฒนธรรมต่างๆ ที่เลือกสรรมาแล้วโดยผู้มีอำนาจทางวัฒนธรรม เป้าหมายหลักของคนกลุ่มนี้ ก็มักจะเป็นการใช้พิพิธภัณฑ์เป็นสื่อเพื่อถ่ายทอดความหมายของ 'ชาติ' และมุมมองที่มีต่อประเพณีเหล่านั้นผ่านจุดยืนของชนชั้นปกครองมากกว่าเจ้าของวัฒนธรรมที่แท้จริง ฯลฯ และที่สำคัญ สำหรับในปัจจุบัน ช่องทางการสื่อสารที่ประเพณีประดิษฐ์เหล่านั้นจะถูกเผยแพร่ออกสู่มวลชนได้ดีที่สุดก็คือ การใช้สื่อมวลชนเป็นกลไกสำคัญ เช่น คำขวัญของโฆษณาเบียร์ยี่ห้อหนึ่งที่ร้องเป็นเพลงว่า 'กินแล้วภาคภูมิใจ เบียร์คนไทยทำเอง' ก็คือการสร้างและเผยแพร่สำนึกความเป็นชาติที่ได้รับการประดิษฐ์ขึ้นโดยอุตสาหกรรมสื่อสมัยใหม่

(2) ทศนะเรื่อง 'ตะวันออกนิยม' ของ เอ็ดเวิร์ด ซาอิด ในการศึกษาความเป็นชาติท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์นั้น มีนักวิชาการอีกคนหนึ่งที่สำคัญทฤษฎีของกรัมชิมาบุกเบิกการวิเคราะห์ไว้อย่างน่าสนใจ อันได้แก่ นักคิดในสายยุคหลังอาณานิคม (post-colonialism) ที่ชื่อ **เอ็ดเวิร์ด ซาอิด (Edward Said 1935-2003)** กับงานเขียนของเขาที่ได้รับการเสนอชื่อเข้าชิงรางวัลวิจารณ์หนังสือระดับชาติของสหรัฐอเมริกาเมื่อกลางทศวรรษ 1970 เรื่อง **Orientalism** หรือที่มีการแปลชื่อเป็นภาษาไทยว่า **บูรพานิยม หรือ ตะวันออกนิยม**

ซาอิดเป็นอดีตศาสตราจารย์ด้านภาษาและวรรณคดีเปรียบเทียบแห่งมหาวิทยาลัยโคลัมเบีย เขาเป็นชาวเยรูซาเล็มมาแต่กำเนิดและอพยพออกจากปาเลสไตน์มาตั้งแต่ปี ค.ศ.1948 จากนั้นเขาก็ย้ายถิ่นฐานเรื่อยมาจากประเทศอียิปต์ เลบานอน จอร์แดน และสหรัฐอเมริกา ในที่สุด ด้วยเหตุนี้ งานวิชาการด้านวรรณกรรมและการเมืองของซาอิดจึงมีส่วนที่ได้รับอิทธิพลจากเลี้ยวชีวิตที่เขาย้ายถิ่นฐานไปมาตั้งแต่วัยเยาว์

ด้วยอิทธิพลของกรัมชิ ซาอิดเห็นว่า โลกตะวันตกและโลกตะวันออกไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่แล้ว หากแต่เป็นกรอบอุดมการณ์บางอย่างที่ผ่านการทำงานช่วงชิงพื้นที่ทางความคิดและการครองความเป็นเจ้าของบรรดาชนชาติ 'ตะวันตก' เป็นหลัก จุดสนใจสำคัญในงานวิชาการของซาอิดอยู่ที่การวิเคราะห์ความสัมพันธ์อันไม่เท่าเทียมกันระหว่าง **ความเป็นตะวันตก (Occidentalism)** กับ **ความเป็นตะวันออก (Orientalism)** ซึ่งในงานของซาอิดนั้น การศึกษาความเป็นตะวันออกจะเน้นไปที่กลุ่มประเทศมุสลิมในตะวันออกกลาง แต่ต่อมาภายหลัง นักวิชาการสายวัฒนธรรมศึกษาอย่าง **สจวร์ต ฮอลล์ (Stuart Hall)** ได้ขยายขยายแนวคิดเรื่อง

ตะวันออกนิยม นี้ไปสู่การศึกษาความสัมพันธ์แบบครอบงำของ **ชาติตะวันตกกับชาติอื่น ๆ (the West and the rest)** ที่หมายรวมคำว่า ‘ชาติอื่น ๆ’ เอาไว้ตั้งแต่กลุ่มประเทศอาหรับ เอเชียตะวันออก อินเดีย เอเชียใต้ แอฟริกา ละตินอเมริกา และชนพื้นเมืองอื่น ๆ (Hall 1992)

ทั้งนี้ ด้วยความสนใจในการเมืองในความสัมพันธ์ระหว่างตะวันตกกับตะวันออก ดังกล่าว ชาอิตได้ตั้งข้อสังเกตว่า ชาติตะวันตกได้ประกอบสร้างความเป็นตะวันออกขึ้นมาเพื่อการทำความเข้าใจตัวตนของคนตะวันตกเอง โดยในด้านหนึ่ง ในทัศนะของคนตะวันตกทั่วไป ความเป็นตะวันออกในปัจจุบันก็คือภาพที่เลือนหายไปแล้วในสังคมตะวันตกที่ทันสมัย และเมื่อภาพดังกล่าวได้รับการตอกย้ำอยู่บ่อยครั้ง ในที่สุดก็จะนำไปสู่การสร้าง ความหมายให้ตะวันตกดูยิ่งใหญ่และสูงส่งกว่าโลกตะวันออกนั่นเอง

ชาอิตอธิบายว่า ขั้วที่แบ่งแยกกันระหว่างโลกตะวันตกและโลกตะวันออกเช่นนี้ ไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หากแต่ได้รับการ**ประกอบสร้างขึ้น (constructed)** ผ่านปฏิบัติการทางภาษา หรือที่นักทฤษฎีสังคมชาวฝรั่งเศสชื่อ มิเชล ฟูกูต์ (Michel Foucault) เรียกว่าปฏิบัติการของ**วาทกรรม (discourse)** ดังที่ชาอิตได้เขียนไว้ในคำนำหนังสือของเขาว่า หนทางเดียวเท่านั้นที่เราจะสามารถเข้าใจโครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่อารยธรรมตะวันตกครอบครองความเป็นเจ้าเหนือการเมือง สังคม จิตสำนึก และอุดมการณ์ของโลกตะวันออกและชาติอื่น ๆ ก็คือ การติดตั้งสำนึกแบบ **ลัทธิตะวันออกนิยม (Orientalism)** ให้กับมวลชนทั่วไป

กลยุทธ์สำคัญที่ทำให้วาทกรรมตะวันออกนิยมมีอำนาจแทรกซึมไปในโลกทัศน์และสามัญสำนึกของคนทั่วโลก ทั้งในหมู่ชาวตะวันตกเองและกลุ่มชนชาติอื่น ๆ ก็คือ การสื่อสารผ่าน **ภาพตัวแทน** หรืออีกนัยหนึ่ง ภายใต้ลัทธิตะวันออกนิยม **ความรู้/ความจริง (knowledge/truth)** เกี่ยวกับโลกตะวันออก คนตะวันออก และวัฒนธรรมแบบตะวันออก จะถูกสร้างให้มีลักษณะด้อยอำนาจกว่าความเป็นตะวันตก ทั้งในเชิงสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง รวมถึงการให้คำอธิบายด้วยว่า ความสัมพันธ์ระหว่างโลกตะวันตกกับชนชาติอื่น ๆ พังเป็นเช่นไร หรือชาวตะวันตกมีความชอบธรรมที่จะประพฤติปฏิบัติต่อกลุ่มสังคมอื่น ๆ ในโลกใบนี้อย่างไร

สจวร์ต ฮอลล์ ได้ตั้งข้อสังเกตว่า กระบวนการสร้างภาพตัวแทนของชุดวาทกรรมตะวันออกนิยมเช่นนี้ ได้ดำเนินต่อเนื่องยาวนานมาตั้งแต่ยุคอดีต เช่น ผ่านสื่อดั้งเดิมอย่างพระคัมภีร์ทางศาสนา ตำนานปรัมปราคติ และเรื่องเล่าของนักเดินทางตะวันตก (อาทิ ตำนานของทวีปแอตแลนติส ที่สาบสูญไปอย่างลึกลับและน่าสสารวจค้นหา) ครั้นพอมาถึงปัจจุบัน กลไกที่ทำหน้าที่สืบต่อวาทกรรมและภาพตัวแทนแบบตะวันออกนิยมก็คือ **สื่อมวลชน** โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กลไกสื่อมวลชนข้ามชาติ ที่มีอำนาจแพร่กระจายข่าวสารออกไปได้อย่างกว้างไกลทั่วทุกมุมโลก ตัวอย่างเช่น การสร้างภาพตัวแทนของชาวยุโรปที่ไปพบดาไลลามะแห่งทิเบตในภาพยนตร์เรื่อง *Seven Years in Tibet* หรือภาพตัวแทนของผู้หญิงอังกฤษอย่าง

หม่อมแอนนาที่เดินทางมาสยามประเทศในยุคต้นรัตนโกสินทร์ในภาพยนตร์เรื่อง Anna and the King ก็คือตัวอย่างภาษาของสื่อภาพยนตร์ที่สร้างความรู้/ความจริงให้กับผู้ชมว่า ชาวตะวันตกมีอำนาจจะเป็นผู้ไปสำรวจหรือค้นพบ 'ความเป็นอื่น' (otherness) ซึ่งทำให้ความหมายของตะวันตกดูยิ่งใหญ่กว่าปริณทลและชนชาติอื่น ๆ ในโลกนี้

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ ฮอลล์จึงสรุปว่า วาทกรรมตะวันออคนิยมที่ทำงานผ่านสื่อต่าง ๆ จะทำหน้าที่สำคัญสองประการด้วยกันคือ (1) สร้างกรอบความคิดเรื่องความแตกต่างที่ชาวตะวันตกจะใช้นิยามผู้คน สถานที่ และวัตถุต่าง ๆ ใน 'โลกอื่น' และ (2) พยายามสถาปนาความแตกต่างดังกล่าวให้กลายเป็น **ความรู้/ความจริง** ที่ดำรงอยู่ใน**สามัญสำนึก**ของคนทั่วไปในที่สุด

อย่างไรก็ดี สำหรับการนำแนวคิดตะวันออคนิยมของชาอิตมาศึกษาสื่อในสังคมไทย มีข้อสังเกตว่า กรณีของสังคมไทยนั้น มีสถานะทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมที่อยู่กึ่งกลางไม่เจริญก้าวหน้าถึงระดับ 'ความเป็นโลก' (the global) แบบ 'ชาติตะวันตก' แต่ก็ไม่ได้อยู่ในระดับ 'ความเป็นท้องถิ่น' (the local) แบบ 'ชาติอื่น ๆ' เต็มที่ ดังนั้นการสื่อสารความหมายของ 'ความเป็นไทย' จึงมีลักษณะก้ำ ๆ กึ่ง ๆ (in-between) ดังตัวอย่างงานวิจัยของ วิริยา วิฑูรย์สฤงษ์ศิลป์ (2548) ที่ศึกษาเรื่องการประกอบสร้างอัตลักษณ์คนชั้นกลางไทยผ่านหนังสือบันทึกการเดินทางท่องเที่ยวต่างแดน

วิริยาพบว่า ในยุคสมัยที่คนชั้นกลางไทยกำลังเติบโตทางเศรษฐกิจและสังคมนั้น คนกลุ่มนี้ได้อาศัยการท่องเที่ยวและการเขียนบันทึกเรื่องราวการเดินทางผ่านหนังสือเป็นช่องทางการสื่อสารเพื่อประกอบสร้างอัตลักษณ์และสถาปนาตัวตนของตนเอง และแพร่กระจายความหมายดังกล่าวออกไปสู่คนหลาย ๆ กลุ่มของสังคม อย่างไรก็ตาม ในขณะที่ชาอิตเห็นว่า 'ชาติตะวันตก' สร้างโลกตะวันออกหรือ 'ชาติอื่น ๆ' ให้มีสถานะด้อยกว่า เพื่อนิยามอัตลักษณ์ของคนตะวันตกที่เจริญก้าวหน้าและทันสมัยกว่า แต่กรณีของคนชั้นกลางไทยที่เดินทางท่องเที่ยวไป ทั้งในดินแดนของ 'ชาติตะวันตก' และ 'ชาติอื่น ๆ' กลับประกอบสร้างภาพตัวตนในการทำความเข้าใจตัวตนของตนเองขึ้นมาด้วยกันสามแบบ คือ

- การประกอบสร้างความหมายให้ 'ชาติอื่น ๆ' ว่า ล้าหลัง (obsolete) แปลกประหลาด (exotic) และเป็นภาพของการถวิลหาอดีต (nostalgia) ที่ไม่สามารถพบเห็นได้อีกแล้วในสังคมทันสมัยของไทย อันเป็นทัศนะแบบการมีสถานะที่เหนือกว่าของไทยต่อ 'ชาติอื่น ๆ' (ดังงานเขียนบันทึกการเดินทางไปยังประเทศโลกที่สามต่าง ๆ) ซึ่งคล้ายกับความหมายในแบบตะวันออคนิยมหรือ 'Orientalism' ของชาอิต
- การประกอบสร้างความหมายให้ 'ชาติตะวันตก' ว่า ยิ่งใหญ่และศิวิไลซ์กว่าสังคมไทย ทั้งในเชิงเศรษฐกิจ การเมือง และอารยธรรม ซึ่งคนไทยผู้ไปเยือนจะรู้สึกตื่นตากับวัฒนธรรมทันสมัย อันแสดงนัยยะว่า ความ

ก้าวหน้าแบบตะวันตกเช่นนี้คือ เส้นทางที่คนชั้นกลางไทยปรารถนาจะเจริญรอยตาม ทั้งนี้ ความหมาย/ภาพตัวแทนดังกล่าวจะไม่ปรากฏในข้อค้นพบหลักของซาอีต เพราะเป็นจุดยืนที่ตรงข้ามกับความเป็นตะวันออกนิยม หรืออาจเรียกว่าเป็นแบบ 'Occidentalism'

- การประกอบสร้างความหมายแบบผสมผสานที่แม้ว่าด้านหนึ่ง ผู้เขียนหนังสือจะสร้างความหมายให้ 'ชาติอื่น ๆ' เป็นโลกที่ล้าหลังและแปลกประหลาด แต่ก็ยังมีแง่มุมของการชื่นชมในความมั่งคั่งทางวัฒนธรรมของประเพณีและธรรมชาติ

ด้วยเหตุนี้วิธีการสร้างอัตลักษณ์แบบคนชั้นกลางไทยผ่านสื่อหนังสือบันทึกการเดินทางจึงอยู่ใน 'กระบวนการกลายมาเป็น' (process of becoming) และดำเนินอยู่บนความ 'อหังการก็เหลือ' (ambivalence) ทั้งมีความพยายามจะก้าวสู่สังคมทันสมัยแบบ 'ชาติตะวันตก' แต่ก็ยังอยากย้อนกลับคืนสู่อดีตอันสวยงามแบบ 'ชาติอื่น ๆ'

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ (2526), 'ลัทธิมาร์กซ์ของกรัมชี่', *วารสารธรรมศาสตร์*, ปีที่ 12 ฉบับที่ 2. _____ . (2541), *การศึกษาสื่อมวลชนด้วยทฤษฎีวิพากษ์: แนวคิดและตัวอย่างงานวิจัย*, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์.
- กาญจนา แก้วเทพ และคณะ (2549), *เริ่มคิดใหม่ สู้ทำใหม่ กับสื่อพื้นบ้านเพื่องานสร้างเสริมสุขภาวะ*, นนทบุรี: โครงการสื่อพื้นบ้านสื่อสารสุข (สพส.).
- ครองหทัย เกตุบังลาย (2550), *การวิพากษ์วาทะผ่านแถลงการณ์ของกลุ่มอัลกออิดะห์ในเว็บไซต์สถานีข่าวตะวันตกและอาหรับ, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*.
- จารุณี สุวรรณศรี (2547), *กราฟฟิตี (graffiti): การสื่อสารความหมายและอัตลักษณ์, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2530), รัฐ, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชาญชัย นิยมสมบูรณ์ (2550), *การสื่อสารผ่านจดหมายนักโทษ: บทวิเคราะห์อำนาจและการจัดระเบียบวินัยแห่งคุก, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*.
- วนัส ปิยะกุลชัยเดช (2548), *ความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดการครองความเป็นใหญ่และอุดมการณ์ของกรัมชี่, วิทยานิพนธ์ปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต (การปกครอง) คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*.
- วิริยา วิฑูรย์สฤกษ์ศิลป์ (2548), *การศึกษาอัตลักษณ์คนชั้นกลางไทยผ่านการเล่าเรื่องในสื่อหนังสือบันทึกการเดินทาง, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*.
- สมบัติ พิศสะอาด (2525), *ความขัดแย้งของการปฏิวัติ: อันโตนิโอ กรัมชี่ กับปัญหาของปัญญาชน*, กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- สายทิพย์ สุกดีพันธ์ (2531), 'ปฏิบัติการสื่อสารมวลชนกับการสร้างความชอบธรรมแห่งรัฐ', *รัฐศาสตร์สาร*, ปีที่ 14 ฉบับที่ 2. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุรพงษ์ ชัยนาม (2524), 'อันโตนิโอ กรัมชี่ กับทฤษฎีว่าด้วยการครองความเป็นใหญ่', *ปาจารย์สาร*, ปีที่ 8.
- เอมอร์ นิรัญราช (2547), 'มนุษย์คืออะไร', แปลจาก 'What is Man?' ของ Antonio Gramsci, *วารสารอักษรศาสตร์มหาวิทยาลัยศิลปากร*, ปีที่ 26 ฉบับที่ 2.

- Bennett, T. (1994), 'Popular Culture and "the turn to Gramsci"', in John Storey (ed.), *Cultural Theory and Popular Culture: A Reader*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Boggs, C. (2002), 'What Gramsci Means Today', in Douglas Dowd (ed.), *Understanding Capitalism: Critical Analysis from Karl Marx to Amartya Sen*, London: Pluto Press.
- Bourdieu, P. (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge.
- Crehan, K. (2002), *Gramsci, Culture and Anthropology*, Berkeley: University of California Press.
- Gramsci, A. (1971), *Selections from the Prison Notebooks*, London: Lawrence & Wishart.
- Hall, S. (1992), 'The West and the Rest: Discourse and Power', in Stuart Hall and Bram Gieben (eds.), *Formations of Modernity*, Cambridge: Polity.
- _____. (1996), 'Gramsci's Relevance for the Study of Race and Ethnicity', in David Morley and Kuan-Hsing Chen (eds.), *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, London: Routledge.
- Hobsbawm, E. and Ranger, T. (1983), *The Invention of Tradition*, Oxford: Blackwell.
- Jones, S. (2006), *Antonio Gramsci*, London: Routledge.
- McLellan, D. (1979), *Marxism after Marx: An Introduction*, London: Macmillan Press.
- _____. (1986), *Ideology*, Milton Keynes: Open University Press.
- Mouffe, C. (1981), 'Hegemony and Ideology in Gramsci', Tony Bennett et al (eds.), *Culture, Ideology and Social Process*, London: B.T.Batsford.
- Ransome, P. (1992), *Antonio Gramsci: A New Introduction*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Said, E. (1991), *Orientalism*, London: Penguin Books.
- Scruton, R. (1985), *Thinkers of the New Left*, Essex: Longman.
- Storey, J. (1993), *An Introductory Guide to Cultural Theory and Popular Culture*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- _____. (1999), *Cultural Consumption and Everyday Life*, London: Arnold.

http://materialist.blogsome.com/images/althusser_01.jpg

บทที่ 6

ทฤษฎีมาร์กซิสต์สายโครงสร้าง: หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser)

1. ภูมิหลังและบริบททางวิชาการของอัลธุสแซร์
2. แนวคิดพื้นฐานของอัลธุสแซร์
 - (2.1) ทศนะแบบ 'ต่อต้านมนุษยนิยม' (anti-humanism)
 - (2.2) ทศนะแบบปฏิเสธแนวคิดเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด
 - (2.3) ทศนะปฏิเสธแนวคิดปัจเจกชนนิยม
3. แนวคิดหลักของอัลธุสแซร์: การวิเคราะห์อุดมการณ์
 - (3.1) นิยามของอุดมการณ์
 - (3.2) ประเภทของอุดมการณ์
 - (3.3) กลไกด้านอุดมการณ์กับกลไกด้านการปราบปราม
 - (3.4) การทำงานของอุดมการณ์
 - (3.5) หน้าที่ของอุดมการณ์
4. อิทธิพลของอัลธุสแซร์ต่อนักทฤษฎีด้านการสื่อสาร
5. ข้อเด่น/ข้อด้อยของแนวคิดอัลธุสแซร์

บทที่ 6

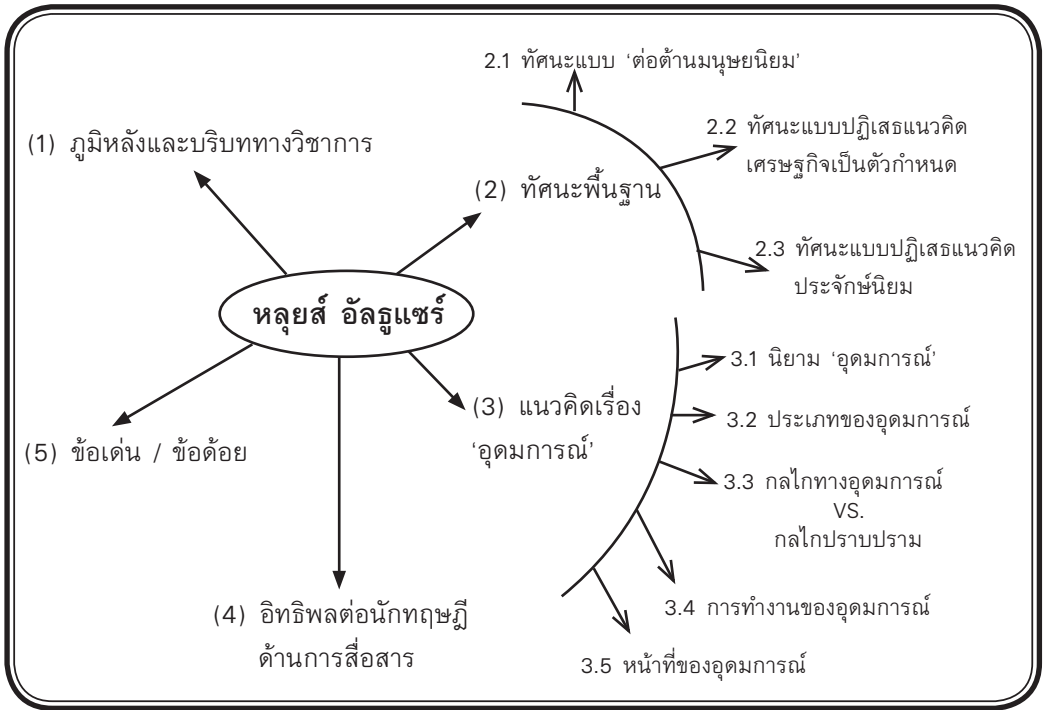
ทฤษฎีมาร์กซิสม์สายโครงสร้าง: หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser)

หน้าจอของสื่อโทรทัศน์ มีปรากฏการณ์ที่ชวนสงสัยอยู่ประการหนึ่งว่า หากเราพยายามจัดเนื้อหาละครโทรทัศน์เป็นสูตร จะพบว่า มีสูตรละครยอดนิยมสูตรหนึ่งที่ได้รับการผลิตขึ้นมาซ้ำแล้วซ้ำเล่า ผ่านละครโทรทัศน์หลาย ๆ เรื่อง ก็คือ สูตร 'ปานแดง' (เช่น ดาวพระศุภร อี้แตน สลักจิต ละอองดาว ฟ้าเพียงดิน ปิ่นมุก ฯลฯ) ซึ่งเนื้อเรื่องจะเกี่ยวพันกับตัวละครเอกที่ต้องพลัดพรากจากวัง ไปตระกำลำบากอยู่กลางสลัม แต่หลังจากไปสั่งสมคุณงามความดี บวกกับมี 'ปานแดง' (หรือลัทธิเกิด สร้อยข้อเท้า รอยแผลเป็น ภาพถ่าย จดหมายจากแม่ หรือวัตถุพยานอื่น ๆ) ในที่สุด ตัวละครที่ต้องเผชิญชะตากรรมมาทั้งเรื่อง ก็สามารถหวนกลับคืนสู่วังได้ แม้เนื้อเรื่องจะวนเวียนซ้ำซากเช่นนี้ แต่ก็น่าสงสัยว่าทำไมสูตร 'ปานแดง' จึงถูกผลิตซ้ำได้ไม่สิ้นสุด

หากเราใช้แนวคิดของสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยสื่อ (ดังรายละเอียดในบทที่3) ก็จะได้รับคำตอบว่า ด้วยปัจจัยโครงสร้างส่วนล่างทางเศรษฐกิจของสื่อโทรทัศน์ (เช่น เงื่อนไขทางการตลาด ฯลฯ) ละครแนวนี้จะถูกมองว่าเป็นที่ชื่นชอบของตลาด น่าจะเรียกเรตติ้งจากผู้ชมได้ไม่ยากนัก และเป็นหลักประกันที่จะลดความเสี่ยงให้กับทีมผู้ผลิตและสถานีทำให้ไม่น่าแปลกที่ละครแนวดังกล่าวจะถูกสร้างสรรค้อย่างต่อเนื่องทุกยุคทุกสมัย

แต่อย่างไรก็ดี หากเราเริ่มปรับข้อสันนิษฐานเสียใหม่ว่า บางทีเหตุผลทางเศรษฐกิจอาจไม่ใช่ตัวแปรเดียวที่ละครโทรทัศน์แนว 'ปานแดง' ได้ถูกผลิตขึ้นอย่างเป็นล่ำเป็นสัน แต่อาจมีเงื่อนไขหรือเหตุผลบางอย่างที่สังคมต้องการผลิตซ้ำหรืออ้างรักรักษาวิถีคิดเรื่อง 'บุญพาวาสนาส่ง' 'คนดีย่อมตกน้ำไม่ไหลตกไฟไม่ไหม้' หรือเป็นการให้ความหวังกับคนชั้นล่างว่า สักวันหนึ่งเขาก็สามารถเขียนฐานะทางสังคมเศรษฐกิจขึ้นมาได้ แต่ต้องด้วยวิธีการสั่งสมคุณธรรมความดีที่มากพอ ข้อสันนิษฐานเช่นนี้เป็นจุดยืนของทฤษฎีสายโครงสร้างส่วนบน ที่สนใจมิติทางอุดมการณ์ (ideology) ซึ่งนักวิชาการที่โดดเด่นในสายนี้ก็คือ นักมาร์กซิสม์สายโครงสร้าง (structural Marxism) ที่ชื่อ หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser)

ในขณะที่นักคิดต้นธารของทฤษฎีวิพากษ์อย่าง คาร์ล มาร์กซ เคยกล่าวเอาไว้ว่า 'มนุษย์เราสามารถสร้างประวัติศาสตร์ได้' แต่มาถึงงานของอัลธุสแซร์ เขาได้ลงมือวิเคราะห์และสาริตให้เห็นว่า การสร้างประวัติศาสตร์ของมนุษย์กระทำได้ ก็ต้องผ่านสิ่งที่เรียกว่า อุดมการณ์ นั่นเอง ทั้งนี้ ภูมิหลังของอัลธุสแซร์ บริบททางวิชาการ แนวคิดพื้นฐาน และคุณูปการของเขาที่มีต่อการศึกษาด้านการสื่อสาร สามารถสรุปได้ดังรายละเอียดที่จะนำเสนอต่อไปนี้

ภาพที่ 1: แสดงผังการนำเสนอแนวคิดของ หลุยส์ อัลธุสแซร์

1. ภูมิหลังและบริบททางวิชาการของอัลธุสแซร์

หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser 1918-1990) เป็นนักปรัชญาสังคมชาวฝรั่งเศส เขาเกิดที่เมือง Birmendreis ใกล้กับเมืองหลวง Algiers ของประเทศอัลจีเรีย ที่เป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส (ซึ่งมีนัยยะว่า อัลธุสแซร์เคยมีประสบการณ์สัมผัสกับบรรยากาศของระบบจักรวรรดิที่พยายามครอบงำอุดมการณ์ความคิดของชาติอาณานิคม)

อัลธุสแซร์เติบโตมาในครอบครัวแบบคาทอลิก ในหนังสืออัตชีวประวัติของเขาว่าเขาไม่ค่อยมีความสุขกับช่วงชีวิตในวัยเด็กนัก เนื่องจากบิดามีลักษณะชอบใช้อำนาจ และมารดา ก็เป็นคนที่ยอมรับหรือจำนนต่ออำนาจของสามี นี่เองจึงเป็นพื้นฐานความสนใจวิเคราะห์เรื่องอำนาจในการยอมรับอุดมการณ์/กรอบความคิดของสังคมในเวลาต่อมา มาถึงในปี ค.ศ.1930 อัลธุสแซร์ได้ย้ายจากอัลจีเรียมาที่ฝรั่งเศส เพื่อเข้าเรียนที่เมือง Marseilles ซึ่งที่นั่นเองที่เขาได้เข้าร่วมกิจกรรมกับกลุ่มนักศึกษาคาทอลิก (the Catholic youth movement) และในปีค.ศ.1939 เขาได้เข้ารับราชการทหารและร่วมรบในสงครามโลกครั้งที่สอง แต่ถูกทหารเยอรมันจับคุมขังในค่ายกักกันเมื่อเดือนมิถุนายน ค.ศ.1940 จนถูกปล่อยตัวหลังสงครามสงบลง ประสบการณ์ชีวิตทั้งในครอบครัวคาทอลิกและในชีวิตราชการทหารนั้น ภายหลังได้เป็นคำอธิบายสำคัญว่า

ทำไมอัลธุสแซร์จึงสนใจวิเคราะห์รัฐและกลไกของรัฐ ทั้งกลไกรุนแรงปราบปราม (แบบทหาร) และกลไกความคิดหรืออุดมการณ์ (แบบศาสนา)

เมื่อสงครามสิ้นสุดลง อัลธุสแซร์ได้กลับเข้าศึกษาที่ Ecole Normale Supérieure ณ กรุงปารีส โดยทำวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับปรัชญาของเฮเกิลในชื่อเรื่อง 'The Notion of Content in Hegel's Philosophy' โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษาเป็นนักปรัชญาวิทยาศาสตร์สายเหตุผลนิยมประยุกต์ (applied rationalism) ที่มีชื่อเสียงในขณะนั้น คือกาสตอง บาเชลลาร์ด (Gaston Bachelard 1884-1962) และ หลังจากสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาเอกในปี ค.ศ.1948 อัลธุสแซร์ก็ได้เข้าเป็นอาจารย์สอนวิชาปรัชญาอยู่ที่สถาบันดังกล่าว พร้อม ๆ กับได้สมัครเข้าเป็นสมาชิกของพรรคคอมมิวนิสต์ฝรั่งเศสในปีเดียวกัน

เนื่องจากช่วงระยะเวลาการทำงานวิชาการของอัลธุสแซร์ค่อนข้างยาวนาน แนวคิดของเขาจึงได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ และตัวเขาเองก็ได้พัฒนาแนวคิดของเขาตลอดอยู่เวลา โดยเอกลักษณ์เด่นประการหนึ่งของเขาก็คือ การอ่านสำรวจและทบทวนงานของนักคิดทฤษฎีวิพากษ์รุ่นพี่หลายคน ตั้งแต่มาร์กซ์ไปจนถึงนักทฤษฎีรุ่นหลัง (อาทิ นักทฤษฎีสายมาร์กซิสต์แนวมนุษยนิยมอย่าง อันโตนิโอ กรัมสซี) แต่ในขณะเดียวกัน เขาก็ได้ผสานแนวทางการวิเคราะห์ใหม่ ๆ เข้ามา (เช่น ทฤษฎีโครงสร้างนิยม) ผลงานเด่น ๆ ของอัลธุสแซร์มีหลายเล่ม อาทิ *For Marx* (1965) *Reading Capital* (1968) *Lenin and Philosophy and Other Essays* (1971) ฯลฯ และบทความสำคัญที่ได้รับการอ้างอิงโดยนักวิชาการรุ่นหลังอยู่หลายครั้ง และมีคุณูปการต่อการศึกษาอุดมการณ์และการสื่อสารคือ 'Ideology and Ideological State Apparatuses' (1970 ซึ่งได้แปลเป็นภาษาไทยโดย กาญจนา แก้วเทพ ในปี พ.ศ.2529) แต่อย่างไรก็ดี เนื่องจากในระยะหลัง ทศนะของอัลธุสแซร์เริ่มไม่เห็นด้วยกับแนวทางการทำงานของพรรคคอมมิวนิสต์ฝรั่งเศส ทำให้ผลงานจำนวนมากของเขานับตั้งแต่ทศวรรษที่ 1970 จึงเริ่มวิพากษ์วิจารณ์ผู้นำของพรรคอย่างหนัก จนถูกโจมตีอย่างต่อเนื่องจากกลุ่มแกนนำพรรคหลายคน

ด้วยภาวะสุขภาพทั้งร่างกายและจิตใจที่อ่อนแอลมาตั้งแต่เด็ก ในบั้นปลายชีวิต อัลธุสแซร์ได้ประสบปัญหาทางประสาท จนกลายเป็นบ้า และขาดกรรมรัดคอกรรยาจนเสียชีวิตในปี ค.ศ.1980 ก่อนที่จะถูกส่งเข้าบำบัดในโรงพยาบาลโรคจิตจนถึงปีค.ศ.1983 อัลธุสแซร์เสียชีวิตลงด้วยอาการโรคหัวใจกำเริบเมื่อปี ค.ศ.1990 ด้วยวัย 72 ปี

ในแง่ของบริบททางสังคมและบริบททางวิชาการช่วงที่อัลธุสแซร์ได้คิดและพัฒนาความสนใจขึ้นมานั้น บรรยากาศการเมืองของขบวนการสังคมนิยมยุโรปกำลังถึงจุดติดตันด้านทฤษฎี โดยเฉพาะปัญหาที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยทางเศรษฐกิจและโครงสร้างส่วนบน และปัญหาการขาดทฤษฎีที่จะทำความเข้าใจเรื่องจิตสำนึก ความคิด และอุดมการณ์ในโครงสร้างส่วนบน เช่น เกิดคำถามขึ้นมามีว่า ในปฏิบัติการทางการเมืองของพรรคปฏิวัติ นั้น จะสามารถเอาชนะจิตใจและความคิดของชนชั้นกรรมาชีพได้อย่างไร หรือในขณะที่จิตสำนึกถูกครอบงำได้ แต่ก็ยังหาคำตอบไม่พบว่าการครอบงำนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร ดังนั้น

แนวคิดที่อัลธุสแซร์พัฒนาขึ้นมา จึงพยายามจะค้นหาคำตอบให้กับปัญหาต่าง ๆ เหล่านั้น ทั้งนี้ ภาณูจนา แก้วเทพ (2529ก) ได้สรุปความสนใจพื้นฐานของอัลธุสแซร์ไว้สามมิติด้วยกัน ดังนี้

(1) ความสนใจทางทฤษฎีเนื่องจากลัทธิมาร์กซิสต์ก่อตัวมาตั้งแต่ศตวรรษที่ 19 ดังนั้น อัลธุสแซร์จึงเห็นว่า เพื่อไม่ให้ลัทธินี้วนเวียนอยู่กับประเพณีปฏิบัติทางทฤษฎีแบบเก่า ๆ จำเป็นต้องมีการพัฒนาแนวคิดออกไปอย่างต่อเนื่องโดยการประสานกับ**ศาสตร์วิชาแขนงใหม่ ๆ** เสมอ เช่น ในกรณีของอัลธุสแซร์ เขาก็ได้นำลัทธิมาร์กซิสต์มาผสมผสานกับแนวคิดสายโครงสร้างนิยม (structuralism) ทั้งสายภาษาศาสตร์เชิงโครงสร้างของ โคลด์-เลวี สตราสส์ (Claude-Levi Strauss) และจิตวิเคราะห์เชิงโครงสร้างของฌาคส์ ลาก็อง (Jacques Lacan) เป็นต้น

(2) ความสนใจด้านการวิพากษ์วิจารณ์ อัลธุสแซร์เห็นว่า ทฤษฎีมาร์กซิสต์เริ่มต้นมาจากการสนใจวิพากษ์วิจารณ์จิตสำนึกที่ผิดพลาดและภาพลวงตาทั้งหลายที่สังคมแต่ละยุคสมัยสร้างขึ้น เพราะฉะนั้นลักษณะของการวิพากษ์วิจารณ์จึงเป็นหลักการที่สำคัญของนักทฤษฎีกลุ่มนี้ และแม้แต่ภายในกลุ่มของทฤษฎีมาร์กซิสต์เอง ก็ต้องหนีไม่พ้นการถูกวิพากษ์วิจารณ์ด้วยเช่นกัน ดังเช่นที่อัลธุสแซร์เองก็ได้วิจารณ์นักทฤษฎีมาร์กซิสต์สายมนุษยนิยม (humanist Marxism) ว่า เป็นไปไม่ได้เลยที่ปัจเจกบุคคลจะผลิตความสัมพันธ์ทางสังคมได้อย่างอิสระหรือตามอำเภอใจ แต่ตรงกันข้าม พวกเขาก็คือผู้ที่แบกรับโครงสร้างของสังคมเอาไว้ต่างหาก

(3) ความสนใจทางการเมืองอัลธุสแซร์สนใจขยายนิยามของการเมืองออกไปจากการรับรู้ของคนทั่วไป (เช่น การเมืองเป็นเรื่องของการต่อสู้กันภายในสภา) แต่เขาได้รื้อฟื้นและใช้จุดยืนวิธีวิเคราะห์ของมาร์กซ์ที่สนใจการเมืองในมิติของ**การต่อสู้ทางชนชั้น (class struggle)**

จากความสนใจสามด้านดังกล่าว แนวคิดของอัลธุสแซร์จึงมีเอกลักษณ์สำคัญ ที่ทั้งสร้างเนื้อหาทฤษฎีแบบใหม่ ๆ และอีกส่วนหนึ่งที่ขยายวิธีการแบบใหม่ ๆ ในการศึกษาสังคมออกไปจากลัทธิมาร์กซิสต์แบบเดิม

2. แนวคิดพื้นฐานของอัลธุสแซร์

2.1 ทศณะแบบ ‘ต่อต้านมนุษยนิยม’ (anti-humanism)

แนวทางหลักในงานของอัลธุสแซร์คือ การพยายามผสมผสานระหว่างลัทธิมาร์กซิสต์กับทฤษฎี**โครงสร้างนิยม (structuralism)** เนื่องจากด้านหนึ่งอัลธุสแซร์เห็นว่าแนวคิด**มนุษยนิยม (humanism)** เป็นรูปแบบหนึ่งของ **อุดมการณ์แบบกระฎุมพี (bourgeois ideology)** และมีอิทธิพลสูงมากกับชาวพรรคคอมมิวนิสต์ฝรั่งเศสในยุคนั้น ทั้งนี้เพราะช่วงหลังปี ค.ศ.1956 มีการปรับจุดยืนของพรรคคอมมิวนิสต์ในฝรั่งเศสที่พยายามจะขยายแนวร่วมมายังกลุ่มหัวความคิด

อื่น ๆ ในสังคม (เช่น กลุ่มเสรีนิยม กลุ่มสังคมนิยม กลุ่มผู้นำศาสนา ฯลฯ) การใช้ทำที่แบบมาร์กซิสต์แนวมนุษยนิยม (humanist Marxism) จึงเป็นช่องทางที่ดีในการติดต่อสื่อสารกับกลุ่มหัวความคิดอื่นเหล่านี้ แต่อย่างไรก็ตาม สำหรับอัลธุสแซร์แล้ว เขาประกาศตนว่าเป็นพวกนักมาร์กซิสต์ขนานแท้ (orthodox Marxist) ที่มุ่งมั่นคัดค้านอุดมการณ์แบบกระฎุมพีซึ่งเข้ามาปนเปื้อนในลัทธิมาร์กซ์ด้วยรูปแบบต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้ เขาจึงเลือกที่จะต่อต้านกระแสมนุษยนิยม รวมถึงปฏิเสธกระแสลัทธิสมัครใจ (voluntarism) และกระแสประวัติศาสตร์นิยม (historicism) โดยเลือกที่จะประสานความคิดกับสายโครงสร้างนิยมแทน

การต่อต้านกระแสมนุษยนิยม เริ่มมาจากการที่อัลธุสแซร์หันกลับไปอ่านงานของมาร์กซ์ใหม่ และเสนอว่า การเขียนงานของมาร์กซ์ในช่วงก่อนและหลังปี ค.ศ.1845 นั้นมี **จุดแตกหักทางญาณวิทยา (epistemological break)** ชนิตหน้ามือกับหลังมือ กล่าวคือ ในก่อนหน้าปี ค.ศ.1845 ตัวมาร์กซ์เองยังไม่ได้เป็นมาร์กซิสต์อย่างแท้จริง เนื่องจากความคิดทั้งหมดของมาร์กซ์ตกอยู่ใต้อิทธิพลทางความคิดแบบมนุษยนิยมจากเฮเกล เช่น มาร์กซ์สนใจวิเคราะห์เรื่องภาวะแปลกแยกของมนุษย์ หรือความเชื่อเรื่องศักยภาพของมนุษย์ที่จะสร้างและตระหนักถึงชะตากรรมของตนเอง (self-realisation) อันเป็นอิทธิพลโดยตรงจากเฮเกลจนกระทั่งเมื่อมาร์กซ์มีวุฒิภาวะขึ้น และเริ่มลงมือวิเคราะห์ **พลังทางการผลิต** กับ **ความสัมพันธ์ทางการผลิต** ทฤษฎีมาร์กซิสต์จึงเริ่มมีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์และวัตถุนิยมมากขึ้น ดังนั้น เมื่ออัลธุสแซร์หันกลับมาอ่านงานของมาร์กซ์ซ้ำอีกครั้ง เขาจึงพบว่า การตีความแบบมาร์กซิสต์สายมนุษยนิยมของนักทฤษฎีบางคน เช่น อองรี เลอแฟบเวร (Henri Lefebvre) หรือฌอง-ปอล ซาร์ตร์ (Jean-Paul Sartre) จึงมีความผิดพลาดอย่างมากที่เชื่อว่า มนุษย์เราสามารถสร้างประวัติศาสตร์ได้ด้วยความตั้งใจของตน

Ted Benton (1998) อธิบายว่า โดยพื้นฐานแล้ว คำว่า 'มนุษยนิยม' อาจจำแนกได้เป็น 3 ทิศนะด้วยกัน ดังนี้

- **มนุษยนิยมเชิงศาสนา (moral humanism)** โดยหลักศาสนาหรือความเชื่อดั้งเดิม มักมีคำอธิบายว่า มนุษย์เรา (รวมถึงสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ บนโลก) ต่างถูกกำหนดชะตากรรมมาแล้วโดยพระเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ (เช่น ประโยคที่เป็นชื่อละครโทรทัศน์ว่า 'แม่เลือกเกิดได้' หรือ 'สุดแต่ฟ้ากำหนด' หรือความเชื่อเรื่อง 'พรหมลิขิต' 'สุดแต่บุญแต่กรรม' 'บุญพาวาสนาส่ง') แต่ทว่าแนวคิดมนุษยนิยมกลับปฏิเสธหลักการดังกล่าว และเห็นว่า เป็นมนุษย์เราต่างหากที่สามารถสร้างชะตากรรมของตนเองได้ ไม่ใช่เกิดขึ้นมาจากโองการของสวรรค์แต่อย่างใด (อาทิ ชื่อละครโทรทัศน์ว่า 'สุดแต่ใจจะไขว่คว้า' 'อยากหยุดตะวันไว้ที่ปลายฟ้า' หรือ 'คือหัตถาครองพิภพ')
- **มนุษยนิยมแนวประวัติศาสตร์ (historical humanism)** เป็นทิศนะที่เชื่อว่า **ประวัติศาสตร์** เป็นผลผลิตของมนุษยชาติ หรืออีกนัยหนึ่ง ในฐานะที่เป็นปัจเจกชนผู้กระทำการ (human agents) มนุษย์เราสามารถสร้างประวัติศาสตร์เองได้ด้วยตัว

ของเราเอง (เช่น ประโยคในเพลงที่บอกว่า 'ประวัติศาสตร์จะต้องเปลี่ยน เปลี่ยนไป เป็นฉันและเธอเท่าเทียมกัน ประวัติศาสตร์ในวันนี้จะแตกต่างจากวันนั้น รักของเรา จะทันสมัย')

● **มนุษยนิยมแนวลัทธิสมัครใจ (voluntarist humanism)** ทศณะนี้ขยายความคิด ต่อออกไปจาก ฌอง-ปอล ซาทร์ ที่เห็นว่า มนุษย์เรามี **ทางเลือกมากมาย (choices)** และมี **อิสระเสรีภาพ (free-floating)** ที่จะใช้ทางเลือกเหล่านั้นได้ตามอำเภอใจ หรือสมัครใจ (เช่น วลีที่บอกว่า 'ทำอะไรตามใจคือไทยแท้' หรือ 'ใครใคร่ค้าช้างค้า ค้าม้าค้า') ในขณะที่เดียวกัน ทุกครั้งที่มนุษย์เราเลือกกระทำการอันใด การตัดสินใจนั้น จะเป็นไปโดยจิตสำนึกผู้ตัว (conscious) มีเหตุผล (rational) และไม่ตกอยู่ใต้อำนาจติ ของโครงสร้างสังคม (unsociological)

แม้แนวยามของมนุษยนิยมจะมีความแตกต่างหลากหลายดังที่ได้กล่าวมา แต่ทว่า สำหรับ อัลธุสแซร์นั้น เขาได้ปฏิเสธกระแสมนุษยนิยมทั้งสามทศนะข้างต้นโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้ ข้อเสนอ ของอัลธุสแซร์ หรือที่ภายหลังถูกเรียกว่าเป็น **ลัทธิต่อต้านมนุษยนิยม (anti-humanism)** สามารถสรุปได้ดังนี้

(1) อัลธุสแซร์ปฏิเสธวิธีคิดที่ว่าประวัติศาสตร์เกิดจากการกระทำที่รู้ตัวของปัจเจกบุคคล (หรือเกิดจากการกระทำด้วยสองมือของมนุษย์) แต่เขากลับเห็นว่า แท้จริงแล้ว**มนุษย์เราไม่มี** ประวัติศาสตร์ มีแต่**ชนชั้น**เท่านั้นที่มีประวัติศาสตร์

ตามทัศนะดังกล่าวนี้ อัลธุสแซร์อธิบายว่า ไม่ใช่เป็นตัวมนุษย์เราที่**ตั้งใจ**จะสร้าง ประวัติศาสตร์ให้เป็นแบบนั้นแบบนี้ แต่ตรงกันข้าม ถ้าเราสังกัดชนชั้นหรือกลุ่มสังคมแบบใด เราก็จะสร้างประวัติศาสตร์ไปตาม **กรอบวิธีคิด** ของชนชั้นหรือกลุ่มสังคมที่กำกับเราอยู่นั้น ตัวอย่างเช่น หากเราทำงานอยู่ในระบบราชการ เราก็ไม่สามารถสร้างประวัติศาสตร์ด้วยตัว ของเราเองขึ้นมาได้ หากแต่ต้องสร้างประวัติศาสตร์ไปตามกรอบของระบบราชการที่กำหนด เราเอาไว้อยู่ อาทิ ต้องมีการคิดและการทำงานตามลำดับชั้น (หรือตามข้าราชการ) ต้องเชื่อฟัง คำสั่งผู้บังคับบัญชา หรือถ้าเป็นในแง่การสื่อสารแล้ว การสื่อสารของข้าราชการก็ต้องอยู่ใน กรอบระเบียบต่าง ๆ ต้องเชื่อในลายลักษณ์อักษรและวัฒนธรรมการเขียน (ไม่ใช่วัฒนธรรม การพูด) ลายเซ็นถือเป็นหลักฐานที่สำคัญเน้นการใช้ภาษาที่สุภาพและเป็นทางการ (เป็นต้นว่า ต้องแต่งกายสุภาพเพื่อติดต่อราชการเท่านั้น) เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ ข้อเสนอของอัลธุสแซร์ก็คือ **ประวัติศาสตร์ไม่ได้เกิดจากการกระทำของปัจเจกบุคคล (impersonal)** หรืออีกนัยหนึ่ง เป็น การปฏิเสธชุดความคิดของนักประวัติศาสตร์บางสำนักที่เชื่อในทฤษฎีมหาบุรุษ (great man theory) ที่มีกล่าวว่า กฎเกณฑ์หรือความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ทางสังคม มักเป็นไปโดย บุคคลใดบุคคลหนึ่ง

(2) อัลธุสแซร์ไม่เห็นด้วยกับลัทธิมนุษยนิยมที่พยายามมองว่า มนุษย์เป็นปัจเจกชน ผู้กระทำการหรือมีความคิดสร้างสรรค์ (creative agents / subjects) ตรงกันข้าม เขากลับ

ให้ข้อเสนอว่า **ชีวิตมนุษย์ล้วนแต่ถูกกำหนดมาแล้ว และมนุษย์เราก็คือเป็นเพียงผู้แบกรับโครงสร้างสังคมเอาไว้เท่านั้น (human life is structured)** กล่าวคือ ในขณะที่นักมาร์กซิสต์สายมนุษยนิยมอย่างกรัมสกีเชื่อว่า มนุษย์เรามี **เจตจำนง (freewill)** ที่จะกระทำการใด ๆ ได้ (โปรดดูทัศนะของกรัมสกีโดยละเอียดในบทที่ 5) แต่อัลธุซซาร์กลับเห็นว่า มนุษย์เราต่างเป็นเพียง 'หุ่นเชิด' หรือ 'ร่างทรง' ของ **โครงสร้างสังคม** เท่านั้น ตัวอย่างเช่น หากช่างภาพนิตยสารบันเทิงจะถ่ายรูปคู่พระเอกนางเอกกอดกัน ช่างภาพก็จะทำตามกรอบวิธีคิดที่ติดตัวมาแล้วว่า ภาพที่กดชัตเตอร์ออกมา จะต้องให้พระเอกโอบเอว ส่วนนางเอกต้องเกาะไหล่ พระเอกกอดวงนอกแต่นางเอกกอดวงใน พระเอกทำหน้าที่เข้มหรือยี้มได้เพียงมุมปาก แต่นางเอกต้องยี้มยิงฟัน อันเป็นไปตามกรอบโครงสร้างแบบชายเป็นใหญ่หรือเป็นผู้ที่พิทักษ์ปกป้องสตรี เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ ข้อเสนอของอัลธุซซาร์ก็คือ มนุษย์เราอาจสร้างสรรค์ได้ แต่มิใช่สร้างสรรค์ตาม **อำเภอใจ** และต้องขึ้นอยู่กับกรอบ**โครงสร้างสังคม**ที่กำหนดมาแล้วเท่านั้น

(3) อัลธุซซาร์มีทัศนะต่อการสื่อสารว่า การสื่อสารไม่ได้เกิดขึ้นจากความ**ตั้งใจ**ของปัจเจกบุคคลเพียงอย่างเดียว แต่ทุกครั้งที่คนเราอ่าน/เขียน/สื่อสาร **ไม่เคยมีครั้งใดเลยที่จะเป็นการกระทำแบบไร้เดียงสา** (ดังกรณีที่เขาอ่านงานของมาร์กซ์ใหม่ และพบว่า งานเขียนรุ่นแรก ๆ ของมาร์กซ์เองก็ยังเจือปนไปด้วยกรอบอุดมการณ์แบบกระฎุมพี) ด้วยเหตุนี้ อัลธุซซาร์จึงเลือกใช้ทัศนะแบบ**โครงสร้างนิยม (structuralism)** มาอธิบายว่าทุกครั้งที่มีมนุษย์สื่อสารเราจะตกอยู่ใต้อำนาจของโครงสร้างเสมอ ทั้งนี้ จุดยืนแบบมาร์กซิสต์แนวโครงสร้างของอัลธุซซาร์ ได้พื้นฐานความคิดมาจากนักวิชาการสายโครงสร้างนิยมชาวฝรั่งเศสสองคนคือ **ฌาคส์ ลาก็อง (Jacques Lacan 1901-1981)** และ **โคล็ด เลวี-สเตรัส (Claude Levi-Strauss 1908-1990)** ดังนี้

ในกรณีของลาก็องนั้น เป็นนักทฤษฎีสาย **จิตวิเคราะห์แนวโครงสร้าง (structural psychoanalysis)** ที่พัฒนานาแนวคิดต่อออกมาจากงานทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของ ซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud) ทั้งนี้ ในขณะที่ฟรอยด์สนใจศึกษาส่วนที่เป็น 'จิตไร้สำนึก' (unconscious) ซึ่งถือว่าเป็นด้านที่บ่งบอกตัวตนซึ่งฝังลึกที่สุดในความเป็นมนุษย์ หรือที่เรียกว่า 'id' (อาทิ การศึกษาการปลั่งปากพูด หรือการตีความความฝัน ที่เชื่อกันว่าเป็นรูปแบบการปรากฏตัวของ id) แต่สำหรับลาก็องแล้ว เขาได้ขยายความฟรอยด์ออกไปว่า คนเราไม่ได้มีจิตไร้สำนึกที่กระจัดกระจาย เพราะแม้แต่จิตไร้สำนึกเองก็ถูก**จัดระบบโครงสร้าง**เอาไว้แล้ว คล้าย ๆ กับกรณีของภาษา (the unconscious is structured like language) ซึ่งจะมีตัวเลือกบางอย่าง (set / list) ที่ถูกกำหนดไว้แล้วว่า มนุษย์เราจะหยิบอะไรได้บ้างมาใส่เอาไว้ในจิตไร้สำนึก ตัวอย่างเช่น ในการอุทานหรือปลั่งปากเมื่อเราตกใจ คนไทยก็จะพูดว่า 'คุณพระช่วย' 'ว้ายตาเถร' หรือฝรั่งก็จะอุทานว่า 'Oh! My god' ซึ่งแปลได้ว่า 'ไม่ว่าจะเป็นคนในสังคมไทยหรือตะวันตก ตัวเลือกในการอุทานก็จะหวนกลับไปวิธีคิดทางศาสนาหรือความเชื่อเสมอ

ลาก็องได้อธิบายเพิ่มเติมว่า การเข้าไปกำกับ (manipulate) ความคิดและพฤติกรรมของผู้คนนั้น จะมีลักษณะที่ลงลึกฝังไปถึงระดับโครงสร้างของจิตไร้สำนึก เพื่อให้เกิดการ

ยอมรับแบบ 'อยู่หมัด' ตัวอย่างเช่น กรณีของรายการโทรทัศน์ *Fear Factor* ที่เผยให้เห็นว่า โครงสร้างที่กำกับความกลัวของมนุษย์จะมีชุดใดบ้าง อาทิ กลัวการกินสัตว์เป็น ๆ กลัวเลือด กลัวความสกปรก กลัวการกินของดิบ ฯลฯ ซึ่งหมายความว่า เป็นความพยายามของโครงสร้าง ศีลธรรมที่จะติดตั้งกรอบความคิดเหล่านี้ให้กับผู้ชม และแนวคิดเรื่องการกำกับจิตใจไร้สำนึก (manipulation) ดังกล่าวภายหลังได้กลายมาเป็นแนวคิดสำคัญของอัลธุสแซร์เรื่อง **การกักเรียก ตัวตนของปัจเจกบุคคล (interpellation and subjectivity)** ซึ่งจะได้อธิบายรายละเอียดอีกครั้ง ในภายหลัง

สำหรับในกรณีของ **เลวี-สเตร้าส์** นั้น เขาเป็นนักมานุษยวิทยาสายโครงสร้าง (structural anthropology) ที่สนใจวิเคราะห์ภาษาและเรื่องเล่าของมนุษย์ เลวี-สเตร้าส์ เชื่อว่า ภาษา/เรื่องเล่าต่าง ๆ ไม่ได้เกิดขึ้นลอย ๆ อย่างเป็นอิสระ แต่ถูกกำหนดมาแล้วโดย โครงสร้างบางอย่าง ทั้งนี้ แนวคิดหนึ่งที่โดดเด่นของเขาก็คือ การวิเคราะห์ **ความสัมพันธ์แบบคู่ตรงข้าม (binary oppositions)** ที่มักเป็นโครงสร้างไวยากรณ์ของเรื่องเล่าแบบดั้งเดิม หรือปรากฏอยู่ในปรัมปราคติ (myth) ต่าง ๆ เช่น ตัวละครในวรรณคดีจะต้องมีพระเอก/ผู้ร้าย นางเอก/นางยักษ์ คุณธรรม/ความชั่วร้าย เทวดา/ปีศาจ ฯลฯ และความสัมพันธ์ดังกล่าว ต้องมีอยู่แบบ 'ซึ่งกันและกัน' เสมอ จึงจะสามารถสื่อสารความหมายออกมาได้ (เช่น ประโยค ที่บอกว่า **อกหักดีกว่ารักไม่เป็น**) นอกจากนี้ แม้แต่ในไวยากรณ์ของภาษา/เรื่องเล่าปัจจุบัน ความสัมพันธ์แบบคู่ตรงข้ามก็ยังเป็นโครงสร้างที่ดำรงอยู่เช่นกัน ตัวอย่างเช่น ในภาษาของ โฆษณาสมัยใหม่ ผู้หญิงที่ใช้ครีมหน้าขาว มักจะถูกนำเสนอว่าดูดีกว่าผู้หญิงที่หน้าคล้ำดำ เป็นต้น

ต่อมาภายหลัง เมื่ออัลธุสแซร์พัฒนาแนวคิดมาร์กซิสม์เชิงโครงสร้างขึ้นมา เขาก็เห็นว่า ความสัมพันธ์แบบคู่ตรงข้ามนี้เป็นกลยุทธสำคัญของสิ่งที่เรียกว่า **อุดมการณ์ (ideology)** ที่ไม่เพียงแต่ฝังลึกลงในจิตไร้สำนึกของมนุษย์เท่านั้น หากแต่มีการตัดสินคุณค่า (value judgment) ลงไปในข้อความสัมพันธ์ดังกล่าวด้วย ดังตัวอย่างเช่น การแบ่งชั้นคุณค่าระหว่าง

ชนชั้นปกครอง	vs.	ชนชั้นกรรมาชีพ
ฉลาด/รวย/แข็งแรง	vs.	โง่/จน/เจ็บ
มีอำนาจ	vs.	ด้อยอำนาจ
ก้าวหน้า	vs.	ล้าหลัง ฯลฯ

จากพื้นฐานทฤษฎีโครงสร้างนิยมนดังกล่าว อัลธุสแซร์ได้พัฒนาความคิดของเขาออกมาเป็นแนวคิดที่เรียกว่า **การอ่านแบบดูอาการ (symptomatic reading)** ซึ่งเริ่มต้นจากการอ่าน งานของมาร์กซ์ใหม่ เพื่อค้นหาว่ามีกรอบโครงสร้างความคิดอันใดบ้างที่ดำรงอยู่ข้างหลังงาน ของมาร์กซ์ (ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น) แต่ภายหลังแนวคิดนี้ก็สามารถนำมาใช้ตั้งคำถาม กับกรณีของการสื่อสารอื่น ๆ ได้เช่นกัน กล่าวคือ ในขณะที่แนวคิดสาย **ประจักษ์นิยม (empiricism)** เห็นว่า ภาษา/การสื่อสารของมนุษย์เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ อัลธุสแซร์กลับ

เชื่อว่า **ไม่มี**ครั้งใดที่มนุษย์เราจะเขียน/อ่าน/สังเกต/รับรู้ข้อเท็จจริง/สื่อสารแบบไร้เดียงสา ตรงกันข้าม ทุกครั้งของการสื่อสาร จะมี**โครงสร้าง**บางอย่างที่กำหนดเราเอาไว้แล้ว โดยที่เราเองก็รู้สึกตัวแต่อย่างใด เช่น กำหนดว่า เราจะอ่าน/ไม่อ่านอะไร เห็น/ไม่เห็นอะไร อ่านแบบไหน/ทำไม เขียน/อ่านอย่างไร รับรู้ต่อโลก/สังคมเช่นไร จะมองเห็น/มองข้ามอะไรบ้าง (อาทิ เวลาดูละครโทรทัศน์ ผู้ชมจำนวนมากมักจะพุ่งความสนใจไปที่ตัวละครเอก แต่มักมองข้ามความสำคัญของตัวประกอบอื่น ๆ หรือมองเห็นแต่ตัวละครนางเอก แต่ไม่สนใจว่า เธอจะประกอบอาชีพอะไร และอาชีพนั้นสัมพันธ์กับตัวละครอื่นรอบข้างอย่างไร ทั้ง ๆ ที่มีมิติอาชีพเป็นเรื่องสำคัญและเกี่ยวโยงกับมิติทางเศรษฐกิจและการดำรงชีพของสตรี)

2.2 ทศนะแบบปฏิเสธแนวคิดเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด

ในยุคที่อัลธุสแซร์พัฒนาความคิดของเขาขึ้นมานั้น กลุ่มนักมาร์กซิสต์ดั้งเดิม (orthodox Marxist) ซึ่งมีอิทธิพลมากในพรรคคอมมิวนิสต์ฝรั่งเศส ได้ยึดถือในหลักการแนวคิด **เศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด (economic determinism / economism)** ที่อธิบายว่า ประวัติศาสตร์สังคมในแต่ละยุคนั้น (เช่น ยุคโบราณ ยุคทาส ยุคศักดินา ยุคทุนนิยม ฯลฯ) โครงสร้างส่วนล่างทางเศรษฐกิจจะเป็นตัวกำหนดความเป็นไปของจิตสำนึก/อุดมการณ์อันเป็นโครงสร้างส่วนบน

แต่สำหรับอัลธุสแซร์แล้ว เขากลับเห็นว่า ความคิดเรื่องเศรษฐกิจเป็นตัวแปรเดียวถือเป็นทศนะที่ไม่ถูกต้อง และเขาได้เน้นย้ำหลักการเรื่อง **ความเป็นอิสระในระดับหนึ่ง (relative autonomy)** ของโครงสร้างส่วนบน ทั้งนี้ อัลธุสแซร์ได้เสนอให้มีการยกเลิกการแบ่งโครงสร้างสังคมออกเป็นโครงสร้างส่วนล่างทางเศรษฐกิจและโครงสร้างส่วนบน แต่ให้วิเคราะห์**สังคมโดยรวม (totality)** ว่า ประกอบด้วย 'การเคลื่อนตัวไป' (flow) ของแต่ละจังหวะย่อยต่าง ๆ ในกระบวนการทางสังคม หรือที่อัลธุสแซร์เรียกว่า **ขั้นตอน (instances)** ในสังคม

ในกรณีนี้ กาญจนา แก้วเทพ (2529ก) ได้สำรวจทศนะของอัลธุสแซร์และพบว่า อัลธุสแซร์ได้นิยามและพิจารณาความสัมพันธ์ของโครงสร้างส่วนบนและฐานเศรษฐกิจส่วนล่างไว้ดังนี้

- (1) ด้วยความเป็นอิสระในระดับหนึ่ง โครงสร้างส่วนบนจึงสามารถเป็นทั้ง **ตัวกำหนด** และ **ถูกกำหนด** โดยปัจจัยอื่น
- (2) ผลที่ตามมาก็คือ ฐานเศรษฐกิจเองก็สามารถเป็นได้ทั้ง **ตัวกำหนด** และ **ถูกกำหนด** จากสิ่งอื่นได้เช่นกัน
- (3) ซึ่งทำให้ทุก ๆ **ขั้นตอน (instances)** ในฐานะที่เป็นส่วนย่อยส่วนหนึ่งก็สามารถจะ **กำหนด** ส่วนรวมทั้งหมดได้ เท่า ๆ กับที่ส่วนย่อยเองก็ **ถูกกำหนด** จากส่วนรวมทั้งหมดได้ในเวลาเดียวกัน

จากหลักการดังกล่าวนี้ ในแต่ละยุคสังคมหรือวิธีการผลิตที่ต่างกันไปในั้น อาจมีการ

มอบหมายบทบาทให้ปัจจัยบางอย่างเป็น **ตัวกำหนดหลัก (structure in dominance)** เช่น ในวิธีการผลิตแบบหนึ่ง ๆ อาจมีเศรษฐกิจ หรือการเมือง หรืออุดมการณ์ เป็นตัวกำหนดหลัก ขึ้นอยู่กับการมอบหมายบทบาทให้กับปัจจัยเหล่านั้น ฯลฯ แต่อย่างไรก็ดี เนื่องจากอัลธุสแซร์ เป็นสมาชิกของพรรคคอมมิวนิสต์ และต้องการประนีประนอมกับความคิดกระแสหลักของ พรรคเรื่องเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด เขาจึงให้ข้อสรุปว่า แม้ในวิธีการผลิตแต่ละ **ขั้นตอน (instances)** ปัจจัยต่าง ๆ อาจขึ้นมาเป็นตัวกำหนดหลักได้ แต่ทว่า **ในขั้นตอนสุดท้าย (in the last instance)** โครงสร้างเศรษฐกิจจะเข้ามาเป็นตัวกำหนดเสมอ (อุปมาเหมือนกับเศรษฐกิจ มีบทบาทเป็นผู้กำหนดการแสดง ที่จะกำหนดให้ปัจจัยตัวใดมาเล่นเป็นตัวเอกในแต่ละฉาก) เช่น ในระบบศักดินา โครงสร้างเศรษฐกิจอาจกำหนดให้การเมืองเป็นตัวกำหนดหลัก แต่ในระบบทุนนิยม โครงสร้างเศรษฐกิจก็อาจเป็นตัวกำหนดหลักเสียเอง เป็นต้น

2.3 ทศนะปฏิเสธแนวคิดประจักษ์นิยม

แนวคิด **ประจักษ์นิยม (empiricism)** ถือเป็นแขนงหนึ่งของปรัชญาแบบ **ปฏิฐานนิยม (positivism)** ที่เชื่อว่า **ความรู้/ความจริง** เป็นสิ่งที่มีมาอยู่แล้ว หรือถูกกำหนดมาก่อนหน้าแล้ว (given / natural) นั้นหมายความว่า การดำรงอยู่ของวัตถุหรือโลกรอบตัวก็คือ ความเป็นจริงที่เกิดขึ้นมาแล้ว เพราะฉะนั้น เพียงแค่เราเข้าไปศึกษา ก็สามารถจะหยิบจับ/มองเห็น/สัมผัส/สังเกตความเป็นจริงนั้น ๆ ได้เลย เช่น ถ้าความจริงตรงหน้าคือคนที่ยกมือไหว้เรา ดังนั้น ไม่ว่าเราหรือใครก็ตาม ก็จะสัมผัสความเป็นจริงเหมือนกันว่าการไหว้เพื่อทำความเคารพ

แต่ทว่า สำหรับอัลธุสแซร์นั้น เขาปฏิเสธแนวคิดดังกล่าว หากแต่ใช้จุดยืน **ทศนะแบบ นิเสธนิยม (negativism)** ที่วิพากษ์สิ่งที่เรามองเห็นว่าไม่ใช่ความจริงที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ หากแต่เป็นสิ่งที่ได้รับการ **ประกอบสร้าง (constructed)** มาแล้วทั้งสิ้น กล่าวคือ หากคนเรามี กรอบความคิดหรือฐานคติที่แตกต่างกัน ก็จะส่งผลให้เราเห็น/สัมผัส **ความเป็นจริง (reality)** ที่แตกต่างกันด้วย เช่น หากเป็นคนไทยที่อยู่ในกรอบความคิดเรื่อง 'ผู้ใหญ่/ผู้น้อย' หรือ 'การเคารพผู้อาวุโส' การไหว้ก็คือคุณค่าชนิดหนึ่งที่แสดงความเคารพนบถ แต่ถ้าเป็นชาวตะวันตกที่ใช้กรอบวิธีคิดแบบ 'ลัทธิอาณานิคม' (colonialism) ก็อาจจะเห็นการยกมือไหว้เป็น รูปแบบหนึ่งของการยินยอมของเมืองขึ้นต่อระบบจักรวรรดิ (อาทิการไหว้ของพนักงานโรงแรม หรือพนักงานต้อนรับบนสายการบินต่อนักท่องเที่ยวต่างชาติ)

นอกจากนี้ อัลธุสแซร์ยังได้ตอบโต้วิธีการตีความงานของมาร์กซ์ของนักทฤษฎีรุ่นหลัง มาร์กซ์บางคน (อาทิ เลนิน) ที่ใช้ทศนะแบบ **การคาดคะเน (speculation)** ว่า ทุก ๆ สังคมจะถูกคาดคะเนไว้ว่า จะต้องเปลี่ยนผ่านจากระบบศักดินา (feudalism) และระบบทุนนิยม (capitalism) ไปสู่ระบบสังคมนิยม (socialism) โดยไม่มีทางเป็นอื่นไปได้ โดยอัลธุสแซร์เห็นว่า ตามปรัชญาของลัทธิมาร์กซิสต์ที่แท้จริงนั้น แม้แต่ **ประวัติศาสตร์สังคม** หรือ **การก่อตัวทางสังคม (social formation)** ก็ไม่ใช่สิ่งที่ถูกกำหนดมาแล้ว (given) แต่อย่างไร

ทว่า**ประวัติศาสตร์สังคม** ถือเป็น **กระบวนการผลิต** ชนิดหนึ่งที่ทำงานอยู่ในโลกรอบตัวของเรา เพราะฉะนั้น ไม่ว่าจะเป็นชุดความคิดแบบศักดินา ทุนนิยม หรือสังคมนิยม ก็ไม่ได้วิวัฒนาการไปแบบเป็นขั้นบันได หากแต่จะมีการผลิตและผลิตซ้ำ (production and reproduction) เพื่อสืบทอดตัวมันเองอยู่ตลอดเวลา ตัวอย่างเช่น ในสื่อโทรทัศน์ปัจจุบัน เราก็สามารถเห็นได้ทั้งละครโทรทัศน์แบบบ้านทรายทอง (ที่มีคุณหญิงคุณชายและการแก่งแย่งมรดกแบบศักดินาเป็นริ้วหลัก) พร้อม ๆ กับเห็นรายการเกมโชว์หรือโฆษณา (ที่เป็นภาพตัวแทนของอุดมการณ์แบบทุนนิยม) ซึ่งแสดงให้เห็นว่า อุดมการณ์เหล่านี้ ไม่ได้ถูกกำหนดมาแล้ว แต่ได้รับการผลิตและผลิตซ้ำอยู่ในประวัติศาสตร์สังคมแต่ละยุคสมัยนั่นเอง

3. แนวคิดหลักของอัลธุสแซร์: การวิเคราะห่อุดมการณ์

ดังที่กล่าวมาแล้ว อัลธุสแซร์ได้ปฏิเสธข้อเสนอเรื่องการวิเคราะห์องค์ประกอบสังคมแบบมาร์กซิสต์ดั้งเดิมที่แยกโครงสร้างส่วนบนและส่วนล่าง และปฏิเสธข้อเสนอที่ว่าโครงสร้างเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดโครงสร้างส่วนบน ตรงกันข้าม เขากลับเชื่อว่า โครงสร้างส่วนบนไม่ได้เป็นเพียง **ภาพสะท้อน** ของโครงสร้างส่วนล่างเท่านั้น หากแต่ยังเป็น **ส่วนเสี้ยวที่จำเป็น** ต่อการดำรงอยู่ของโครงสร้างเศรษฐกิจเลยทีเดียว ด้วยเหตุนี้ อัลธุสแซร์จึงเสนอแนวคิดใหม่ในการวิเคราะห์ **การก่อรูปทางสังคม (social formation)** ซึ่งเขาเรียกว่า **อุดมการณ์และปฏิบัติการทางอุดมการณ์ (ideology and ideological practice)** ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.1 นิยามของอุดมการณ์

ในการศึกษา**อุดมการณ์ (ideology)** นั้น อัลธุสแซร์เริ่มต้นด้วยการปฏิเสธวิธีคิดของกลุ่มเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดที่กล่าวว่า อุดมการณ์เป็น **จิตสำนึกที่ผิดพลาด (false consciousness)** หรือเป็นความคิดและภาพลวงตาที่นายทุน/ชนชั้นปกครองพยายามครอบงำลงในความคิดของคนงาน/ประชาชน โดยอัลธุสแซร์กล่าวว่า อุดมการณ์ไม่ใช่ตัว **แนวคิด/ความคิด (concept / idea)** หากแต่เป็น **ชุดความคิดหรือกรอบวิธีคิด (set of ideas / conceptual framework)** ที่ได้รับการติดตั้งไว้สำหรับการทำความเข้าใจตัวเรา/โลก/สังคม ซึ่งถ้าเทียบกับคอมพิวเตอร์แล้ว อุดมการณ์ไม่ใช่ข้อความที่เราพิมพ์ลงไปในหน้าจอ แต่เป็นโปรแกรม/ซอฟต์แวร์ที่ถูกติดตั้งไว้แล้วในเครื่อง และที่สำคัญ แม้ด้านหนึ่ง กรอบวิธีคิดนั้นจะได้รับการติดตั้งมาแล้วก็ตาม แต่ทว่า เป็นตัวเราที่ยอมรับหรือกดปุ่มเซฟโปรแกรมหากกล่าวเอาไว้อย่าง (อาทิ ไม่ใช่กรอบวิธีคิดของอุดมการณ์จะถูกผลิตผ่านสื่อมวลชนวิทยุและโทรทัศน์เท่านั้น หากแต่เป็นเราด้วยที่ยินยอมพร้อมใจเลือกเปิดฟังวิทยุและดูโทรทัศน์เอง)

และด้วยเหตุที่อุดมการณ์เป็นกรอบวิธีคิด ดังนั้น หากคนเราอยู่ใต้กรอบอุดมการณ์ที่ต่างกัน วิธีคิด/เข้าใจความเป็นไปต่าง ๆ รอบตัวเราก็จะแตกต่างกันไปด้วย ตัวอย่างเช่น

ในงานวิจัยของ อิงอร ดอนพน์ส (2550) เรื่อง การสื่อสารกับการต่อสู้เพื่อสร้างความหมายของผู้หญิงที่เยวกลางคืน พบว่า ในขณะที่ผู้หญิงจำนวนหนึ่งเลือกใช้การเที่ยวผับยามราตรีเป็นพื้นที่ของการพักผ่อนหลังเลิกงาน แต่กรอบอุดมการณ์แบบ 'อยู่กับเหย้าเฝ้ากับเรือน' (domestic ideology) หรืออุดมการณ์แบบ 'ศรีภรรยา' (housewife ideology) ทำให้ผู้คนทั่วไปรับรู้ว่าคุณผู้หญิงนี้เป็น 'ผู้หญิงไม่ดี' ซึ่งเริ่มตั้งแต่เป็นกรอบที่สร้างนิยามของ 'เวลากลางคืน' ว่าไม่ใช่ช่วงที่ปลอดภัยสำหรับผู้หญิง เพราะมีภัยอันตรายต่าง ๆ มากมาย (อาทิ การถูกข่มขืน) นิยามของ 'พื้นที่นอกบ้าน' ว่า ไม่สมควรสำหรับผู้หญิงที่ควรอยู่กับเหย้าเฝ้ากับเรือน นิยามของ 'กิจกรรมการเที่ยว' ว่า ไม่ใช่การกระทำของกุลสตรี (เพราะผู้หญิงไม่เคยเป็น 'ผู้เที่ยว' หากแต่เป็น 'ผู้ถูกเที่ยว' ดังเช่นคำว่า 'เที่ยวผู้หญิง') และนิยามของ 'เป้าหมายการเที่ยวกลางคืนของผู้หญิง' ว่า มีวัตถุประสงค์เพียงเพื่อสนองเรื่องเพศและการมอมเมาเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ในความเป็นจริงแล้ว ผู้หญิงที่เยวกลางคืนอาจมีความหลากหลายและมีเป้าประสงค์ที่แตกต่างกันไป แต่กรอบอุดมการณ์ทำให้คนทั่วไปรับรู้แต่ว่า เพียงเพราะผู้หญิงกลุ่มนี้ได้เปลี่ยนจาก 'ผู้ถูกเที่ยว' เป็น 'ผู้เที่ยวกลางคืน' เธอก็ได้กลายเป็นผู้ละเมิดบรรทัดฐานที่ดีและถูกต้องของสังคม

3.2 ประเภทของอุดมการณ์

หากอุดมการณ์คือกรอบวิธีคิดในการสร้างความหมายต่อตัวเราและโลกรอบตัว อัลธุสแซร์เองก็ได้จำแนกประเภทของอุดมการณ์เอาไว้เป็น 3 ชุดด้วยกัน คือ

- (1) *อุดมการณ์หลัก (dominant ideology)* หรืออุดมการณ์ที่ชนชั้นปกครองผลิตและผลิตซ้ำขึ้น เพื่อครอบงำให้มวลชนยอมรับและกลายเป็นกรอบความคิดกระแสหลักของสังคม ซึ่งอัลธุสแซร์เห็นว่า การดำรงอยู่ของความสัมพันธ์ทางการผลิตนั้น จะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อมีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดอุดมการณ์หลักแบบนี้ โดยฝังลึกอย่างมีประสิทธิภาพลงในสามัญสำนึกของผู้คน เช่น ในสังคมทุนนิยม จะมีคำพูดที่กล่าวว่า 'เมื่อใครยั่วสาวได้สาวเอา' ประโยคนี้เป็นกรอบวิธีคิดที่ผลิตขึ้นโดย 'คนมีเอว' (อาทิ คนรวย นายทุน ชนชั้นปกครอง) แต่ทว่า จะได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นอุดมการณ์หลักได้ ก็ต่อเมื่อคนกลุ่มนี้สามารถทำให้แม้แต่ 'คนมีเอสัน' เอง (เช่น คนจน แรงงาน ประชาชน) ก็ยังยอมรับที่จะมา 'แข่งขันกันแบบสาวได้สาวเอา'
- (2) *อุดมการณ์ทางเลือก (alternative ideology)* คือ อุดมการณ์ที่รอมชอมกับระบบวิธีคิดหลักในระดับหนึ่ง หรือเป็นกรอบความคิดที่ยอมรับในอุดมการณ์หลักแต่กับบนเงื่อนไขบางอย่าง (on condition) ตัวอย่างเช่น ประโยคในเพลงที่กล่าวว่า 'คนจนคนรวยไม่ซำกัมีวามรณา' อันเป็นกรอบวิธีคิดที่เชื่อว่า ยังคงมีความแตกต่าง/ไม่เท่าเทียมกันทางเศรษฐกิจระหว่างคนในแต่ละกลุ่มสังคมแต่กระนั้นทั้งคนจนและคนรวยต่างก็ต้องอยู่ในเงื่อนไขหรือกฎแห่งอริยสัจสี่ทั้งสิ้น

(3) *อุดมการณ์ตรงข้าม/ต่อต้าน (oppositional / counter-ideology)* หรืออุดมการณ์ที่ปฏิเสธกรอบวิธีคิดของอุดมการณ์หลัก และมักจะนำเสนอจินตภาพของสังคมแบบใหม่ (new social imagination) เพื่อเรียกร้องหรือตั้งให้ผู้คนเข้ามามีส่วนร่วมต่อต้านกับโครงสร้างอุดมการณ์หลักของสังคม ดังเช่น ประโยคคำพูดที่ว่า 'จนเงินแต่ไม่จนใจ' หรือเนื้อเพลงเพื่อชีวิตที่ว่า 'คนจนจนแต่รวยน้ำใจ ใครจะว่ายากจนคนจนผู้ยิ่งใหญ่' อันแสดงให้เห็นโครงสร้างความคิดเบื้องหลังว่า เราไม่จำเป็นต้องยอมรับหลักการเรื่องความแตกต่างทางเศรษฐกิจระหว่างรวยกับจน เพราะความสำคัญอยู่ที่ศีลธรรมและน้ำใจต่างหาก

ในการจำแนกอุดมการณ์ออกเป็นสามประเภทนั้น นอกจากจะเป็นการชี้ให้เห็นว่าในสังคมหนึ่ง ๆ สามารถมีกรอบวิธีคิดที่มากกว่าแค่การยอมรับในอุดมการณ์หลักเท่านั้น และในขณะเดียวกัน อัลธุสแซร์เองก็เห็นด้วยกับทัศนะของกรัมสซีที่ว่า ไม่มีอุดมการณ์ชุดใดที่จะยึดครองพื้นที่ความคิดของคนในสังคมได้ตลอดเวลา หากแต่อุดมการณ์ต่าง ๆ เหล่านั้น จะต้องมีการสลับประยุทธ์ระหว่างกันตลอดเวลา เพื่อพยายามสถาปนาตัวให้กลายเป็นอุดมการณ์หลักของสังคม แต่อย่างไรก็ดี แม้จะมีจุดยืนที่เห็นด้วยกับกรัมสซีในเรื่องสงครามช่วงชิงพื้นที่ทางความคิด (war of position) แต่กระนั้น จุดต่างที่อัลธุสแซร์ย้ำก็คือ ไม่ใช่ **มนุษย์เรา** ที่สามารถผลิตความคิดได้อย่างอิสระ หากแต่เป็น **โครงสร้างอุดมการณ์ชุดต่าง ๆ** เหล่านี้ต่างหาก ที่ทำให้คนมีความคิดยอมรับ/ยอมยอม/ต่อต้านกับระบบการผลิตในสังคม

ตัวอย่างงานวิจัยที่แสดงให้เห็นถึงการต่อสู้ระหว่างชุดอุดมการณ์ต่าง ๆ ในพื้นที่การสื่อสาร ได้แก่ งานของ ลำเนา เอี่ยมสอาด (2538) ที่วิเคราะห์เพลงไทยสมัยนิยมแนวร็อคในช่วงปี พ.ศ.2526 ถึง 2538 โดยอาศัยแนวคิดเรื่องอุดมการณ์และการเข้าสู่ปัญหาแนวสัญลักษณ์ ลำเนาพบว่า เพลงไทยสมัยนิยมแนวร็อคได้รับอิทธิพลจากเพลงร็อคของอเมริกาและอังกฤษ ทั้งนี้ ภายหลังจากการตั้งฐานทัพของสหรัฐอเมริกาในเมืองไทย เพลงร็อคก็ค่อย ๆ ขยายตัวอย่างรวดเร็วจนกลายเป็นวัฒนธรรมประชานิยม (popular culture) รูปแบบหนึ่ง ลำเนาได้ตั้งข้อสังเกตว่า ในขณะที่เพลงไทยสมัยนิยมประเภทอื่น ๆ ก่อนข้างมีเนื้อหาจำกัดตัวอยู่ในเรื่องความรักเป็นส่วนใหญ่ อันอยู่ภายใต้กรอบของ **อุดมการณ์หลัก** แต่เพลงร็อคของไทยกลับใช้รูปแบบดนตรีที่หนักแน่นรุนแรง และมีเนื้อร้องที่เร้าอารมณ์ความรู้สึก กับทั้งยังสะท้อนถึงเรื่องราวในสังคมได้หลากหลาย ทั้งนี้ ด้วยรูปแบบดนตรีที่รุนแรงและแข็งแกร่ง เพลงร็อคจึงเป็นพื้นที่ในการนำเสนอ **อุดมการณ์ต่อต้านสังคม** ในขณะที่ส่วนของเนื้อร้องนั้น จะมีส่วนผสมของแนวคิดและค่านิยมต่าง ๆ ในสังคมไทย ซึ่งแม้จะมีได้ต่อต้านอุดมการณ์หลักของสังคมอย่างรุนแรง แต่ก็เป็นการเสนอ **อุดมการณ์ทางเลือกใหม่** ให้กับสังคมได้เช่นกัน จากกรณีตัวอย่างของงานวิจัยเพลงร็อคนี้ ชี้ให้เห็นว่า แม้แต่ในเวทีการสื่อสารและวัฒนธรรมเดียวกัน อย่างเพลงสมัยนิยมและเพลงร็อค ก็ยังมีการต่อสู้ระหว่างอุดมการณ์หลากหลายชุด ที่คุกรุ่นกันอยู่อย่างต่อเนื่องและตลอดเวลา

3.3 กลไกด้านอุดมการณ์กับกลไกด้านการปราบปราม

อัลธุสแซร์อธิบายว่า ในการผลิตซ้ำความสัมพันธ์ทางสังคมนั้น วิธีที่จะทำให้อุดมการณ์ดำรงอยู่ได้ ต้องกระทำผ่านเครื่องมือที่ใช้ติดตั้งระบบบรรทัด หรือที่เรียกว่า **กลไกทางสังคม** ซึ่งอัลธุสแซร์ได้จำแนกออกเป็น 2 ประเภท คือ

(1) *กลไกด้านการปราบปราม (repressive state apparatus / RSA)* อันหมายถึง กลไกที่เกี่ยวกับการใช้กำลัง/ความรุนแรง/การบังคับกดขี่อันได้แก่รัฐบาลฝ่ายบริหาร กองทัพ ตำรวจ ค่ายกักกันคุก กฎหมาย ฯลฯ

(2) *กลไกด้านอุดมการณ์ (ideological state apparatus / ISA)* ซึ่งหมายถึง กลไกสังคมที่ทำงานในเชิงอุดมการณ์หรือกำหนดกรอบพฤติกรรมความเชื่อของคนในสังคม ให้รู้สึกเต็มใจที่จะเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบสังคม อันได้แก่ ศาสนา โรงเรียน ครอบครัว การเมือง วัฒนธรรม สื่อมวลชน ฯลฯ

ในการจำแนกกลไกสังคมทั้งสองประเภทนั้น อัลธุสแซร์อธิบายว่า กลไกด้านการปราบปรามมักมีลักษณะเป็นทางการ และมีข้อจำกัดที่ไม่สามารถทำงานได้ผลอย่างเต็มที่ ดังเช่นทุกครั้งที่มีการใช้ความรุนแรง (ตั้งแต่การโบยหรือโซ่ตรวนในอดีต มาจนถึงการใช้กระบอกปืนและการรัฐประหารนองเลือดในปัจจุบัน) ก็มักจะมีการลุกฮือขึ้นต่อต้านจากมวลชนเสมอ ด้วยเหตุนี้ อัลธุสแซร์จึงเห็นว่า การใช้กำลังปราบปรามเพียงอย่างเดียว ไม่สามารถทำให้ชนชั้นปกครองยืนหยัดอยู่ได้ แต่ต้องอาศัยกลไกทางอุดมการณ์เป็นเครื่องมือหลักเท่านั้น จึงจะได้ผลและพ้นจากการวิบัติของผู้คนได้อย่างยาวนาน

นอกจากนี้ อัลธุสแซร์ยังได้แสดงทัศนะว่า ในความเป็นจริงแล้ว กลไกหนึ่งจะต้องประกอบขึ้นด้วยทั้งมิติการใช้กำลังปราบปรามและมิติทางอุดมการณ์ร่วมกันไปเสมอ เพียงแต่ว่าลักษณะใดจะถูกจัดให้เป็น**ด้านหลักหรือด้านรอง**เท่านั้น เช่น ในกรณีของกองทัพ จะมีการใช้กำลังปราบปรามเป็นด้านหลัก ส่วนอุดมการณ์เพื่อสร้างวินัยและความสามัคคีในหมู่คณะ จะถูกใช้เป็นด้านรอง แต่ในกรณีของวัดนั้น จะทำหน้าที่ผลิตสัญลักษณ์ ความเชื่อ และศีลธรรม ซึ่งเป็นมิติหลักทางอุดมการณ์ แต่ก็ต้องมีการลงโทษ คัดเลือก และขับไล่ (อาทิ การจัดการกับปาราชิกและสังฆาทิเสส) อันเป็นลักษณะของกลไกปราบปรามที่ปรากฏอยู่เป็นด้านรองเป็นต้น ดังนั้น ในความเป็นจริงแล้ว กลไกทั้งสองด้านจะดำเนินงานควบคู่กันเสมอ เพียงแต่เราจำแนกแยกแยะก็เพื่อจะวิเคราะห์ว่า กลไกใดทำหน้าที่หลัก/รองเท่านั้น (กาญจนา แก้วเทพ 2529ข)

อย่างไรก็ดี สำหรับกรณีของกลไกทางอุดมการณ์ซึ่งอัลธุสแซร์ให้ความสำคัญเป็นพิเศษนั้น เขาได้อธิบายเพิ่มเติมว่า แม้กลไกอุดมการณ์ในสังคมจะมีอยู่มากมาย และมีลักษณะที่แตกต่างกันโดยพื้นฐาน (อาทิ ครอบครัว โรงเรียน ศาสนา สื่อมวลชน) แต่ในท้ายที่สุดแล้ว กลไกต่าง ๆ เหล่านี้ ก็จะทำงานมุ่งหน้าไปสู่อุดมการณ์ชุดเดียวกัน หรือประสานงานกันเพื่อติดตั้งกรอบแนวคิดให้ทุกคนรับรู้และเข้าใจไปในทิศทางเดียวกัน ซึ่งอัลธุสแซร์เรียกว่า **การกำหนด**

ทิศทางของอุดมการณ์หลักร่วมกัน (over-determination) ตัวอย่างเช่น อุดมการณ์ของระบบทุนนิยมที่จะเน้นการแข่งขันและลักษณะความเป็นปัจเจกบุคคลสูง จะถูกผลิต/ผลิตซ้ำผ่านกลไกต่าง ๆ ที่มากกว่าหนึ่งชนิด ตั้งแต่ครอบครัวสมัยใหม่ (ที่มักเน้นลักษณะของครอบครัวเดี่ยวมากกว่าครอบครัวขยาย) โรงเรียน (ที่ติดตั้งให้เด็กแข่งขันเอาชนะกันด้วยคะแนนเรียน) วัด (ที่ยังมีบางส่วนเสียของการส่งเสริมความมั่งคั่งของการครอบครองทรัพย์สิน) สื่อมวลชน (เช่น เกมโชว์และเรียลลิตีโชว์ ที่ส่งเสริมการแข่งขันระบบแพ้คัดออก และการมีชัยชนะของปัจเจกบุคคล) และด้วยการทำงานที่ประสานกันของกลไกทางอุดมการณ์เช่นนี้เท่านั้น จึงจะทำให้อุดมการณ์หลักของชนชั้นปกครองสามารถยืนหยัดอยู่ได้ในจิตสำนึกของประชาชน

3.4 การทำงานของอุดมการณ์

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า อุดมการณ์ไม่ได้เกิดขึ้นมาแล้วอยู่ลอย ๆ หากแต่ต้องมีภาคปฏิบัติการ (practices) ที่จะทำให้อุดมการณ์ต่าง ๆ ได้รับการผลิตซ้ำและธำรงรักษาไว้ในชีวิตประจำวันของผู้คน ทั้งนี้ เราสามารถสรุป **ปฏิบัติการของอุดมการณ์ (ideological practices)** ได้ดังนี้

(1) **การทำให้ดูราวกับเป็นธรรมชาติ (naturalisation)** จากอิทธิพลของนักทฤษฎีสายจิตวิเคราะห์อย่าง ฌาคส์ ลาก็อง นั้น อัลธุสแซร์ได้อธิบายว่า ภาคปฏิบัติการของอุดมการณ์ไม่ได้อยู่ในระดับของจิตสำนึกแบบง่าย ๆ แต่ที่สำคัญ อุดมการณ์ทำงานลึกลงไปใน **จิตไร้สำนึก (unconscious)** หรือทำให้เราไม่ได้ตระหนักถึงและรู้สึกราวกับว่ากระบวนการนั้นเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติหรือเป็นไปโดยปริยาย (naturalised/taken-for-granted) โดยผ่านกลไกต่าง ๆ เช่น ในขณะที่ผู้ชมหลาย ๆ คนอาจรู้สึกเป็นเรื่องปกติที่ว่า ในละครโทรทัศน์ เมื่อมีพระเอกก็ต้องมีพระรองเสมอ และในท้ายที่สุดของเรื่อง พระเอกก็จะเป็นผู้ที่ได้นางเอกไปครอง โดยมีพระรองทำหน้าที่เป็นผู้เสียสละ แต่สำหรับนักวิเคราะห์อุดมการณ์แล้ว จะอธิบายว่า นี่เป็นส่วนหนึ่งของการสืบทอดอุดมการณ์ของระบบทุนนิยม ที่ทำให้เรายอมรับโดยปริยายว่า ในระบบสังคมแข่งขันแบบนี้ จะมีผู้ชนะเพียงหนึ่งเดียว และจะต้องมีผู้ที่แพ้หรือเสียสละเพื่อสังเวยให้กับระบบเสมอ และที่สำคัญ ในวันนี้เราอาจเป็นเพียงพระรอง แต่วันพรุ่งนี้ เราก็กียมีโอกาสเป็นพระเอกได้ เหมือนกับละครเรื่องหนึ่งจบลงก็จะมีละครเรื่องใหม่ออกฉายในสัปดาห์ถัดไป ทั้งนี้ อุดมการณ์ทุนนิยมดังกล่าวทำงานอยู่อย่างต่อเนื่องผ่านการชมละครโทรทัศน์ เพียงแต่ผู้รับสารเองไม่ได้ตระหนักถึง และเชื่อว่าสิ่งเหล่านั้นเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ

(2) **การผสมกันระหว่างความจริงกับจินตนาการ (real-and-seemingness)** ในชีวิตประจำวันของเรานั้น มักจะเชื่อกันว่า มีการแยกกันระหว่างสองโลกคือ **โลกแห่งความจริง (the world of reality)** กับ **โลกแห่งจินตนาการ (the world of imagination)** แต่อัลธุสแซร์อธิบายว่า แทนที่จะแยกระหว่างเรื่องจริงกับเรื่องลวงออกจากกัน การทำงานของอุดมการณ์จะใช้วิธีการ

ผสมเรื่องจริง ๆ กับลวง ๆ จนไม่สามารถแยกออกจากกันได้เลย ซึ่งวิธีการผสมผสานจริงลวงดังกล่าวนี้ จะเกี่ยวโยงกับโลกของการสื่อสารเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะด้านหนึ่งสิ่งที่เราสัมผัสผ่านสื่อถือเป็นโลกแห่งจินตนาการ แต่ในอีกด้านหนึ่งของเราในฐานะผู้รับสาร ก็มีโลกแห่งความจริงบางอย่างล้อมรอบตัวของเรา แม้ในขณะที่กำลังเปิดรับสื่ออยู่ก็ตาม

ตัวอย่างของการผสมความจริงกับจินตนาการแบบนี้ได้แก่ กรณีของสื่อบันเทิงทางโทรทัศน์ อาทิ ละคร มิวสิควิดีโอ หรือโฆษณา ที่แม้จะเป็นเรื่องแต่ง แต่ก็สามารถทำให้ผู้ชมถูกดึงเข้าไปมี**จินตนาการร่วม** หรือเป็น**หนึ่งเดียวกับ**ชุดอุดมการณ์ได้ ด้วยการพร่าเลือนเส้นแบ่งของความจริงกับความลวงออกไปเสีย ดังกรณีของละครโทรทัศน์ประเภทนางเอกรำรวยปลอมตัวไปเป็นสาวใช้บ้านพระเอก และเปิดเผยความจริงในตอนท้ายก่อนทั้งคู่จะครองรักกัน (เช่น ปัญญาชนก้นครัว สาวใช้หัวใจซิกาโก้) ซึ่งแสดงการทำงานของอุดมการณ์ว่า **โลกความจริง**ก็อาจมีคนชั้นล่าง/สาวใช้ตัวปลอมที่กลายมาเป็นเจ้าหญิงในตอนจบเหมือนกัน แต่นั่นก็เป็นเพียงจำนวนน้อย หรือเป็น **กรณียกเว้น (exceptional case)** เท่านั้น ทว่า **โลกจินตนาการ**กลับทำให้ผู้ชมรู้สึกเหมือนกับว่า ข้อยกเว้นดังกล่าวก็คือ **ข้อเท็จจริงทั่วไป (generalisation)** ที่เกิดขึ้นได้กับคนทุกคน ซึ่งนอกจากจะเป็นการให้ความหวังกับคนชั้นล่าง (ว่าสักวันจะเปลี่ยนสถานภาพจากสาวใช้กลายเป็นเจ้าหญิง) แล้ว อีกด้านหนึ่ง ละครยังลบเส้นแบ่งของจริงกับของลวงด้วยการทำให้ตัวละครใน**จินตนาการ**นั้น แสดงโดยดาราที่มีเลือดเนื้ออยู่ใน**โลกความจริง** เพราะฉะนั้น ภาพที่อยู่ในละครโทรทัศน์จึงเป็นพื้นที่ที่**จริงกึ่งลวง** โดยมีการทำงานของอุดมการณ์ซุกซ่อนอยู่ในนั้น

(3) **การสร้างชุดโครงสร้างความสัมพันธ์ (structuralist set of relations)** จากอิทธิพลของ โคลด์ เลวี-สเตราส์ ที่พูดถึงโครงสร้างของภาษาและเรื่องเล่า อัลธุสแซร์ได้ขยายความว่า อุดมการณ์จะทำงานผ่าน**ชุดโครงสร้างความสัมพันธ์ (structuralist set of relations)** ที่ลำดับแรกจะมีการแบ่งขั้วความหมายออกเป็น **ความสัมพันธ์แบบคู่ตรงข้าม (binary oppositions)** และลำดับถัดมาก็จะมีการ**กำหนดชั้นของคุณค่า (hierarchy of values)** ลงไว้ในขั้วความสัมพันธ์นั้น ตัวอย่างเช่น อุดมการณ์แบบลัทธิจักรวรรดินิยม จะเริ่มทำงานจากการแบ่งขั้วระหว่างตะวันตก/ตะวันออก ผิวขาว/ผิวสี รวย/จน พัฒนา/ด้อยพัฒนา ฉลาด/โง่ ทนสมัย/ล้าหลัง อารยะ/อนารยะ ฯลฯ จากนั้นก็จะใส่คุณค่าว่า ชนชาติตะวันตก ผิวขาวนั้น รวยกว่า พัฒนากว่า ฉลาดกว่า ทนสมัยกว่า และอารยะกว่า กลุ่มคนผิวสีในโลกตะวันออกที่จนกว่า ด้อยพัฒนามากว่า โง่กว่า ล้าหลังกว่า และอนารยะกว่า ไหลเรียงไปเรื่อย ๆ ตามนี้

(4) **การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดอุดมการณ์ (reproduction of ideology)** ในขณะที่มาร์กซ์และนักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นก่อนสนใจเรื่อง **การผลิต/ผลิตซ้ำ** ของวัตถุหรือในมิติทางเศรษฐกิจ แต่อัลธุสแซร์ได้ต่อยอดทัศนะของมาร์กซ์ออกไป โดยเชื่อว่า แม้แต่ในมิติของจิตสำนึกและความคิดเอง ก็ต้องมีการ**ทำงานที่ผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดอุดมการณ์ (ideological**

reproduction) ด้วยเช่นกัน แต่คำถามที่สำคัญของอัลธุซเซอร์ก็คือ **ใครมีอำนาจในการผลิตซ้ำทางอุดมการณ์ และกระบวนการผลิตซ้ำดังกล่าวนี้เป็นไปเพื่ออะไร**

ทั้งนี้ ตัวอย่างของกลไกทางอุดมการณ์ที่อัลธุซเซอร์สนใจเป็นพิเศษก็คือ โรงเรียน เนื่องจากเขาเห็นว่า โรงเรียนเป็นกลไกทางอุดมการณ์ร่วมสมัยที่ระบบทุนนิยมนำเข้ามาแทนที่กลไกของรัฐในแบบเดิม คือ ศาสนาและวัด อัลธุซเซอร์ลงมือวิเคราะห์กลไกชนิดนี้และพบว่า นอกจากโรงเรียนจะเป็นสถานที่ซึ่งระบบทุนนิยมสามารถนำเด็กจากทุกชนชั้นในสังคมมาอยู่ร่วมพื้นที่และเวลาเดียวกันแล้วยังไม่เคยมีกลไกรัฐอื่นใดที่สามารถจะบังคับให้เด็กทุกคนนั่งฟังนิ่ง ๆ อยู่ได้วันละหลายชั่วโมง เพราะฉะนั้น โรงเรียนจึงเป็นพื้นที่ที่อุดมการณ์ของรัฐถูกติดตั้งไว้กับจิตสำนึกของเยาวชน เพื่อให้พวกเขารับรู้ว่า อะไรคือกฎเกณฑ์อันดีงามและพึงควรปฏิบัติ

ในขณะเดียวกัน โรงเรียนก็จะทำหน้าที่หลักอีกสองประการคือ **ผลิตซ้ำแรงงาน** (หรืออีกนัยหนึ่ง ติดตั้งจิตสำนึกของเด็กที่ออกไปเป็นชนชั้นล่างว่า ต้องยอมรับในหลักวิชาชีพและหลักศีลธรรมต่าง ๆ) และ **ผลิตซ้ำชนชั้นปกครอง/นายทุน** (หรือติดตั้งสำนึกให้กับเด็กที่จะออกไปเป็นชนชั้นบูดริต ด้วยการสอนหลักการบริหาร การออกคำสั่ง หรือหลักมนุษยสัมพันธ์ เพื่อให้คนกลุ่มนี้ใช้ครอบงำให้คนชั้นแรงงานตระหนักว่าตนเองกำลังถูกเอาเปรียบอยู่) ด้วยเหตุที่เป็นพื้นที่สำคัญของการสืบทอดสายพานของระบบทุนนิยม โรงเรียนจึงต้องพยายามดึงให้เด็กเข้ามาอยู่ใต้อาณัติ (subject to) และการกำกับของการหล่อหลอมอุดมการณ์ ตัวอย่างเช่น ในปัจจุบัน ตามโรงเรียนต่าง ๆ มักจะสอนให้เด็กเล็ก ๆ ร้องเพลงที่ว่า 'โรงเรียนของเราอยู่ คุณครูใจดีทุกคน เด็ก ๆ ก็ไม่ซุกซน พวกเราทุกคนชอบไปโรงเรียน (ชอบไปชอบไปโรงเรียน)' ซึ่งในวิถีการทำงานของอุดมการณ์นั้น เพลงนี้ไม่ได้ร้องจากจุดยืนของเด็กนักเรียนเอง หากแต่เป็นการผลิตและผลิตซ้ำความหมายจากทัศนะของ 'คุณครูใจดีทุกคน' และการพยายามปลูกฝังให้เด็ก ๆ รู้สึกเป็นสุขกับการเข้ารับการบ่มเพาะกล่อมเกลายอดมการณ์ในสถาบันดังกล่าว

นอกจากนี้ จะขอยกตัวอย่างงานวิจัยของไทยที่ได้สาธิตให้เห็นสถานภาพของโรงเรียนในฐานะกลไกทางอุดมการณ์ที่สำคัญ ซึ่งในที่นี้ได้แก่ งานของ ปรีชา ธรรมวินทร (2532) ที่ศึกษาถึงการกล่อมเกลายทางการเมืองผ่านหนังสือเรียนระดับประถมศึกษา ปรีชาพบว่า โดยหลักการแล้ว ระบบการศึกษา มีบทบาทสำคัญในการเตรียมคนให้กลายเป็นสมาชิกอันพึงประสงค์ของระบบสังคมการเมืองในอนาคต โดยอาศัย 'โรงเรียน' เป็นกลไกหล่อหลอมขัดเกลา (to subject and qualify) ให้ผู้เรียนมีความคิดและคุณสมบัติต่าง ๆ ตามที่รัฐต้องการ

ทั้งนี้ จากการวิเคราะห์เนื้อหาสื่อประเภทหนังสือเรียนประถมศึกษา ปรีชาพบว่า นอกจากจะสอนความรู้ด้านอักษรวิธีและวิทยาการแขนงต่าง ๆ แล้ว ในเชิงอุดมการณ์นั้นแบบเรียนเป็นสื่อที่ปลูกฝังและผลิตซ้ำอุดมการณ์หลายชุด โดยเน้นหนักที่อุดมการณ์หลักเรื่องความเป็นชาติ (เช่น ติดตั้งสำนึกความเป็นไทย สร้างความรักและหวงแหนประเทศชาติ และพร้อมที่จะเสียสละชีวิตเพื่อบ้านเมือง) อุดมการณ์แบบราชาธิปไตย (เช่น ปลูกฝังสำนึกใน

พระมหากษัตริย์และพระมหากษัตริย์ที่มีต่อพสกนิกรและแผ่นดิน) และอุดมการณ์ศาสนา (เช่น อบรมสั่งสอนให้เด็กเป็นพลเมืองที่ดีมีศีลธรรม) และก็มีบางส่วนของแบบเรียนที่เน้นอุดมการณ์แบบประชาธิปไตย (เช่น มุ่งเน้นเรื่องสิทธิเสรีภาพ การมีส่วนร่วมทางการเมือง และการรวมตัวกันทางการเมืองของประชาชน)

ด้วยเหตุดังกล่าว สื่อประเภทตำราเรียนจึงมีบทบาทสำคัญที่จะทำให้ผู้เรียนอยู่ในระบบวัฒนธรรมทางการเมืองแบบยอมรับต่อกฎระเบียบต่าง ๆ ทางสังคม (subject political culture) มากกว่าจะส่งเสริมการมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างแท้จริง หรืออีกนัยหนึ่ง โรงเรียนและแบบเรียนก็คือพื้นที่ของการขัดเกลา/หล่อหลอมความรู้ความเข้าใจต่อระบบการเมืองและการยอมรับในอำนาจของรัฐ

3.5 หน้าที่ของอุดมการณ์

นอกจากการทำงานของอุดมการณ์แล้ว อัลธุสแซร์ยังได้อธิบายถึง **หน้าที่สำคัญ** ๆ ของอุดมการณ์เอาไว้ ดังนี้

(1) **หน้าที่ในการธำรงรักษาสภาพที่เป็นอยู่ (status quo)** อัลธุสแซร์ได้ให้คำอธิบายว่า แม้ในสังคมปัจจุบันจะมีความขัดแย้งหรือความไม่เท่าเทียมต่าง ๆ ซุกซ่อนอยู่มากมาย แต่อุดมการณ์มีหน้าที่สำคัญคือ การรักษาสภาพความไม่เท่าเทียมดังกล่าวให้สืบทอดต่อไป ดังเช่น ในรายการเกมโชว์อย่าง เกมปลดหนี้ (ที่ให้คนจนมาแข่งขันเพื่อปลดหนี้ตนเอง) เป็นตัวอย่างของพื้นที่ที่อุดมการณ์ติดตั้งกรอบวิธีคิดให้กับคนจน (ซึ่งเป็นหนี้) ว่า ถึงแม้จะจนและเป็นหนี้ แต่ทว่า คนจนก็ยังจะต้องมาขึ้นสายพานของการแข่งขันเช่นเดียวกับคนรวยทั้งหลาย ภาพฉากเริ่มต้นของเกมให้ผู้แข่งขันมาเล่าถึงชะตากรรมความเป็นหนี้และฉากจบด้วยภาพแจ๊คพ็อต ก็คือการบอกเป็นนัยว่า แม้จะมีทุกขในตอนนี้ คนจนก็ต้องยืนหยัดสู้ต่อไป หรือหากฉากจบผู้แข่งขันไม่สามารถปลดหนี้ได้ ก็จะมีคำอธิบายว่า เป็นเพราะ ‘กรรม’ ที่กำหนดมา ส่วนผู้ชมที่เป็นหนี้และนั่งดูเกมโชว์นี้ ก็อาจจะเกิดความรู้สึกว่า เป็นเรื่องถูกต้องแล้วว่า แม้จะจน ก็ต้องแข่งขันเพื่อต่อสู้แบบไม่สิ้นไม่สุด และที่สำคัญ ด้วยปฏิบัติการของ ‘อุดมการณ์ความเป็นหนี้’ เกมโชว์จะให้คำตอบแต่เพียงว่า หากคุณเป็นหนี้ คุณจะ**ต้องทำอะไรต่อไป** (เช่น ต้องแข่งขันต่อไปในเกมที่คนอื่นกำหนดมาให้ ต้องพยายามถึงที่สุดให้ได้รางวัลในเกมการแข่งขัน) แต่เกมโชว์จะไม่เคยเปิดเผยให้เห็นว่า แล้ว**เหตุปัจจัยอันใด**จึงทำให้คุณเป็นหนี้ทางเศรษฐกิจ (เช่น เพราะความล้มเหลวของแผนพัฒนาเศรษฐกิจชาติ หรือเพราะโครงสร้างการเอารัดเอาเปรียบทางสังคมที่ยังมีอยู่) ตัวอย่างการทำงานของอุดมการณ์เช่นนี้ ทำหน้าที่สืบทอดรักษาสภาพความขัดแย้งของชนชั้นให้ดำรงอยู่ตลอดไป หรือกล่าวง่าย ๆ ได้ว่า เป็นการ ‘ธำรงรักษา’ หนี้เอาไว้มากกว่าจะช่วย ‘ปลด’ หนี้ได้อย่างแท้จริง เพราะแม้ว่าหนี้ในเกมจะปลดออกไปได้ แต่หนี้ในโลกความจริงของผู้ชมก็ยังคงเหมือนเดิม โดยที่ไม่เคยย้อนกลับไปเห็นต้นตอของปัญหาหนี้ที่แท้จริง

(2) **หน้าที่ในการให้คำอธิบาย (explanation)** ในแง่ของการผลิตความสัมพันธ์ทางสังคมนั้น อุดมการณ์จะทำหน้าที่ติดตั้งกรอบหรือให้คำอธิบายว่า ทำไมความสัมพันธ์ดังกล่าวจึงเป็นและไม่เป็นเช่นนั้น ตัวอย่างเช่น เนื้อหาของเพลงที่ว่า 'คนที่แพ้ก็ต้องดูแลตัวเอง' หรือ 'ไม่มีอะไรจะทำร้ายเธอ เท่ากับเธอทำตัวของเธอเอง ให้เธอคิดเอาเองว่าชีวิตของเธอเป็นของใคร' ก็คือ กรอบอุดมการณ์แบบปัจเจกชนนิยม (individualism) ที่ให้คำอธิบายว่า ในสังคมปัจจุบันนี้ ทุกคนจำเป็นต้องอยู่ได้ด้วยตัวเองโดยไม่สนใจใคร หรือปัญหาของปัจเจกบุคคลย่อมเกิดขึ้นและแก้ไขได้ด้วยมือของปัจเจกบุคคลเท่านั้น ไม่ใช่ด้วยการพึ่งพิงผู้อื่น หรือตัวอย่างกรณีของโฆษณาโทรทัศน์ ที่ออกอากาศแทรกอยู่ระหว่างช่วงของละครโทรทัศน์ มักจะนำเสนอภาพสลับไปมาว่า ในขณะที่ละครทำให้เราเห็นปัญหาความขัดแย้งมากมายของสถาบันครอบครัว แต่โฆษณาที่คั่นอยู่กลับให้ภาพของครอบครัวอันสุขสันต์หรูหรา สลับกันไปไม่สิ้นสุด การคั่นจังหวะแบบนี้ก็คือการให้คำอธิบายของอุดมการณ์บริโภคนิยมที่ว่า ปัญหาครอบครัวอาจเกิดได้ต่อเนื่อง และเป็นส่วนหนึ่งในจังหวะของทุกชีวิต แต่ปัญหาดังกล่าวจะคลี่คลายได้ก็ต่อเมื่อเราเลือกบริโภคสินค้าอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น

(3) **หน้าที่ในการเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation)** อัลธุสแซร์ได้นำเสนอแนวคิดหนึ่งที่ภายหลังกลายมาเป็นพื้นฐานสำคัญของการศึกษา **อัตลักษณ์ (identity)** นั่นคือแนวคิดเรื่อง **การเรียกเพื่อกำหนดตัวตน (interpellation)** ทั้งนี้ อัลธุสแซร์อธิบายว่าการเป็นตัวตน (subject) ขึ้นมาของคน ๆ หนึ่ง ไม่ได้เกิดขึ้นมาเองตามธรรมชาติ แต่มาจากการที่คนเรามีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นและโลกรอบตัว ในขณะเดียวกัน เมื่อเราเข้าสู่ระบบความสัมพันธ์กับปัจเจกบุคคลและสังคมรอบตัว เราก็จะถูกเรียกเพื่อกำหนดตัวตนให้เป็นแบบต่าง ๆ ซึ่งโดยปกติแล้วอุดมการณ์จะทำหน้าที่เรียกเรา (interpellate) ให้คนกลายเป็นตัวตนตัวเล็ก ๆ ที่ต้องอ้างอิงหรือไปขึ้นตรงต่อตัวตนตัวใหญ่ เช่น เวลานักการเมืองหรือตัวตนตัวใหญ่เรียกคนทั่วไปว่า 'พี่น้องประชาชนที่เคารพ' หรือในกรณีของประโยคที่สถานีวิทยุทุกแห่งประกาศเทียบเวลาในตอนเช้าว่า 'ที่นี่ สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย โปรดเตรียมเทียบเวลา...' ก็คือ การที่ตัวตนตัวใหญ่ (หรืออุดมการณ์ชาติ) พยายามจะเรียกปัจเจกบุคคล ซึ่งก็คือตัวตนตัวเล็กให้เข้าไปอ้างอิงในกรอบสำนึกความเป็นชาติ เพราะฉะนั้นไม่ว่าผู้รับสารจะเป็นใคร อยู่ในพื้นที่ใด (เช่น เป็นชาวเขามาก่อนเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ภาคอีสาน เป็นมุสลิมภาคใต้ หรือเป็นคนกรุงเทพ) หรือไม่ว่าเขาจะอยู่ในช่วงเวลาใดของประเทศ เขาก็จะถูกกำหนดให้อ้างอิงกับความเป็นเรา (we) หรือความเป็นชาติ ที่จะอยู่ในพื้นที่และเวลาเดียวกันของประเทศไทย

นอกจากตัวตนจะถูกเรียกเราได้แล้วนั้น อัลธุสแซร์เห็นว่า ตัวตนเล็ก ๆ ดังกล่าวนี้นั้นจะผันแปรไปตามตัวตนตัวใหญ่ที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย ซึ่งทำให้อัตลักษณ์ของเราอยู่ใน **กระบวนการที่ยังสร้างไม่เสร็จ** หรืออยู่ใน **กระบวนการกลายมาเป็น (process of becoming)** นั่นเอง เพราะฉะนั้น คำถามที่สำคัญในการวิเคราะห์อุดมการณ์ก็คือ ใครบ้างที่มีอำนาจ

เรียกเราตัวตนของเรา หรือกำลังใช้อำนาจประกอบสร้างอัตลักษณ์ของเราอยู่ ตัวอย่างเช่น เมื่อเราอยู่ในครอบครัว อุดมการณ์ครอบครัวก็จะเรียกให้เรากลายเป็นลูกที่ดี/กตัญญู/รู้คุณพ่อแม่ หรือเป็นศรีภรรยาที่ดีของสามี เมื่อเราอยู่ที่โรงเรียน/มหาวิทยาลัย อุดมการณ์ก็จะทำให้เรากลายมาเป็นนักเรียนที่ดี เมื่อเราเข้าไปฟังธรรมที่วัด ตัวตนของเราก็จะกลายเป็นพุทธมามกะที่อยู่ในศีลในธรรม และเมื่อเราอยู่ที่บริษัทหรือโรงงาน เราก็จะกลายเป็นแรงงานที่ดีของระบบ ผันเปลี่ยนไปตามแต่ตัวตนตัวใหญ่ที่ได้กำหนดความเป็นเราขึ้นมา และที่สำคัญในโลกปัจจุบันนี้ กลไกของการเรียกเราและสร้างอัตลักษณ์ได้มีประสิทธิภาพมากที่สุดกลไกหนึ่งก็คือ **สื่อมวลชน** นั่นเอง

4. อิทธิพลของอัลธุสแซร์ต่อนักทฤษฎีด้านการสื่อสาร

เนื่องจากงานของอัลธุสแซร์ได้เปิดประเด็นการวิเคราะห์โครงสร้างส่วนบนตามแนวทฤษฎีมาร์กซิสต์ และผสมผสานทฤษฎีของมาร์กซ์กับแนวคิดโครงสร้างนิยม งานของเขาจึงมีคุณูปการอย่างมากกับนักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นหลัง ๆ หลายคน อาทิ มิเชล ฟูกูต์ (Michel Foucault) แอนโทนี กิดเดนส์ (Anthony Giddens) นิคอส พูลแลนท์ซาส (Nicos Poulantzas) หรือแม้แต่ นักทฤษฎีรุ่นใหม่ ๆ อย่าง สจวร์ต ฮอลล์ (Stuart Hall) และกลุ่มสำนักเบอร์มิงแฮม (the Birmingham School) แต่อย่างไรก็ดี ในที่นี้จะขอหยิบยกเฉพาะกรณีตัวอย่างงานวิชาการของทฤษฎีด้านการสื่อสารและสื่อศึกษาบางกลุ่ม ที่ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดมาร์กซิสต์สายอัลธุสแซร์ (Althusserian Marxism) ดังนี้

- 4.1 งานวิจัยรายการโทรทัศน์ ของ ชาร์ลอตต์ บรันสดอน และเดวิด มอร์เลย์
- 4.2 งานวิเคราะห์ข่าวโทรทัศน์ ของ กลุ่มสื่อศึกษาแห่งมหาวิทยาลัยกลาสโกว์
- 4.3 งานวิเคราะห์ภาพลักษณ์ดารา ของ ริชาร์ด ดายเออร์
- 4.4 งานวิเคราะห์ภาพยนตร์ ของ นักทฤษฎีสำนึก Screen theory
- 4.5 งานวิเคราะห์โฆษณา ของ จูดีธ วิลเลียมสัน

4.1 งานวิจัยรายการโทรทัศน์ ของ ชาร์ลอตต์ บรันสดอน และเดวิด มอร์เลย์

แนวคิดของอัลธุสแซร์มีอิทธิพลมากในช่วงทศวรรษที่ 1970 โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับงานวิจัยรุ่นบุกเบิกของ **สำนักวัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ (British cultural studies)** ซึ่งในช่วงแรกนั้น ค่อนข้างมุ่งความสนใจไปที่ การวิเคราะห์ตัวบท (textual analysis) ของสื่อประเภทต่าง ๆ ตัวอย่างของผลงานชิ้นสำคัญในรุ่นบุกเบิกของสำนักนี้คือ หนังสือเรื่อง *Everyday Television: Nationwide* (1978) ของ **ชาร์ลอตต์ บรันสดอน (Charlott Brunsdon)** และ **เดวิด มอร์เลย์ (David Morley)**

ในงานวิจัยชิ้นนี้ บรันสตันและมอร์เลย์ได้ลงมือวิเคราะห์เนื้อหารายการตอนเย็นของสถานีโทรทัศน์ BBC ที่ชื่อ Nationwide อันเป็นรายการนิตยสารกึ่งสันทนาเกี่ยวกับเหตุการณ์ปัจจุบันที่ผู้ชมชาวอังกฤษติดตามดูอย่างมาก ทั้งนี้ วัตถุประสงค์ของการวิจัยก็เพื่อค้นหา **รหัส (codes)** ที่รายการติดตั้งให้กับผู้รับสาร หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ การศึกษาการทำงานของอุดมการณ์ในรายการนี้ว่า กำหนดให้ผู้ชมรับรู้/มองเห็น 'ความเป็นจริง' รอบตัวของพวกเขาอย่างไร ข้อค้นพบของบรันสตันและมอร์เลย์สรุปได้ดังนี้

(1) ภาวปฏิบัติการณ์ของอุดมการณ์จะพยายามเรียกเรา (interpellate) 'ความเป็นเรา' กับเรื่องเล่าและชุดรหัสต่าง ๆ ในรายการ ดังเช่น ประโยคที่ผู้ดำเนินรายการมักจะพูดว่า 'ท่านผู้ชมครับ เย็นนี้เรา (we) จะได้พบกับ...' 'พวกเราทุกคนก็ทราบกันดีอยู่แล้วว่า...' หรือ 'สิ่งเหล่านี้สามารถเกิดขึ้นได้กับชีวิตของเราทุกคน' (คล้าย ๆ กับรูปแบบรายการทอล์คโชว์หรือสารคดีเรื่องจริงของไทย)

(2) จากนั้นอุดมการณ์ก็จะกำหนดว่าผู้ชมจะได้เห็นอะไรในอดีตหรือกำลังจะได้เห็นอะไรต่อไปในอนาคต และจะไม่เห็นอะไรเลยในเนื้อหารายการ คล้าย ๆ กับกรณีของรายการสารคดีชีวิตของไทย (เช่น สู้แล้วรวย คนค้นคน วงเวียนชีวิต) ที่ผู้ชมก็จะเห็นภาพชีวิตในอดีตที่ลำเค็ญ และจากนั้น ก็จะได้เห็นผลของการต่อสู้ชีวิตตามแนวทางที่กำหนดไว้ แต่มักจะไม่เห็นอะไรที่หลุดออกไปนอกกรอบของสังคม

(3) ในเวลาเดียวกันการทำงานของอุดมการณ์ก็จะสร้างความรู้สึกร่วมกัน (co-temporality) กับภาพตัวแทนที่เห็นในรายการโทรทัศน์ เช่น ประโยคที่พิธีกรพูดว่า 'ทุกวันนี้...' 'ในชีวิตที่เป็นอยู่ ณ ขณะนี้...' หรือใช้คำว่า 'Let's...' อันมีนัยยะว่าทั้งพิธีกร ตัวละครในรายการ และผู้ชม ต่างก็อยู่ร่วมในโลกทางสังคมเดียวกัน (we all live in the same world) ซึ่งผลก็คือ ผู้ชมก็มีแนวโน้มจะอ้างอิงหรือยอมรับในอุดมการณ์ชุดเดียวกันกับผู้ผลิตเข้ารหัสไว้แล้ว

4.2 งานวิเคราะห์ข่าวโทรทัศน์ ของ กลุ่มสื่อศึกษาแห่งมหาวิทยาลัยกลาสโกว์

กลุ่มสื่อศึกษาแห่งมหาวิทยาลัยกลาสโกว์ (the Glasgow University Media Group/ GUMG) เป็นสำนักวิชาการที่สร้างขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 1970-1980 โดยมีจุดยืนที่เป็นปรปักษ์แบบสุดขั้ว (radical) กับเนื้อหาที่สื่อมวลชนต่าง ๆ ผลิตออกสู่สาธารณะ โดยเฉพาะเนื้อหาข่าวโทรทัศน์ ทั้งนี้ กลุ่มสำนักกลาสโกว์ได้มีการจัดประชุมเสวนาเรื่องอคติในรายการข่าวโทรทัศน์อยู่หลายครั้ง และผลิตผลงานออกมาหลายเล่ม ได้แก่ *Bad News* (1976), *More Bad News* (1976), *Really Bad News* (1982) และ *War and Peace News* (1985)

แม้จะมีจุดอ่อนเรื่องการเมืองการวิเคราะห์ผู้ชมและศักยภาพในการเปิดรับสาร/ถอดรหัส รวมถึงการถูกวิจารณ์ว่ามองโลกแง่ร้ายสุดโต่ง แต่งานวิจัยเกือบทั้งหมดของสำนักกลาสโกว์ก็มีจุดเด่นที่เปิดเผยให้เห็นถึง **อคติทางชนชั้น (class bias)** ที่ถูกอำรงรักษาไว้ใน

รายการข่าวโทรทัศน์ ทั้งนี้ วิธีการออกแบบวิจัยจะเน้นไปที่การวิเคราะห์เนื้อหาเป็นหลัก ดังตัวอย่างงานชิ้นแรกของสำนักกลาสโว์เรื่อง *Bad News* (1976) ที่ศึกษาเนื้อหารายการข่าว *News at Ten* ของสถานีโทรทัศน์อังกฤษในช่วง 6 เดือน (มกราคม-มิถุนายน ค.ศ.1975) เพื่อสกัดเอารหัสและการทำงานของอุดมการณ์ในรายการข่าวที่ผลิตสู่สาธารณชน และได้พบข้อสรุปว่า ข่าวโทรทัศน์ไม่เคยเป็นกลาง ไม่ปลอดอคติ และมีการฝึกฝนกลุ่มผลประโยชน์บางกลุ่ม กระบวนการสร้างอคติในข่าวโทรทัศน์มีอยู่ด้วยกัน ดังนี้

(1) การสร้างภาพตัวแทน 'ความเป็นจริงทางสังคม' ที่คลาดเคลื่อน (*misrepresentation of 'social reality'*) ในกรณีนี้ สำนักกลาสโว์ไม่ได้ปฏิเสธว่า ข่าวโทรทัศน์ไม่ได้เป็นผลผลิตที่เกิดขึ้นจากการประกอบสร้างความเป็นจริงทางสังคม หากแต่ข่าวประกอบสร้างภาพตัวแทนที่คลาดเคลื่อน (*misrepresentation*) และทำให้ความเป็นจริงทางสังคมของอุดมการณ์หลักบางชุด (เช่น อุดมการณ์แบบทุนนิยมอุตสาหกรรม) มีคุณค่าและความสำคัญกว่าความเป็นจริงหรืออุดมการณ์ชุดอื่น ๆ ตัวอย่างเช่น โทรทัศน์จะเสนอภาพข่าวบางภาพที่มากกว่าปกติ อาทิ ภาพของโรงงานรถยนต์ ภาพความเจริญก้าวหน้าของระบบอุตสาหกรรมสมัยใหม่ ซึ่งทำให้ภาพตัวแทนของชนชั้นแรงงานถูกลดคุณค่าลง

(2) การตอกย้ำคุณค่าของระบบทุนนิยม (*re-affirmation of capitalism*) หรือการสร้าง ความหมายที่ตอกย้ำให้ผู้ชมรู้สึก ว่า อุดมการณ์ทุนนิยมมีคุณค่าสูงสุด เช่น หากข่าวโทรทัศน์นำเสนอภาพการประท้วงของกรรมกรหรือภาพของม็อบกลุ่มต่าง ๆ ก็จะถูกสร้างความหมายมาแล้วว่า เหตุการณ์นั้นมาจากความผิดพลาดของแรงงาน กรรมกรเอง ไม่ใช่มาจากโครงสร้างระบบอุตสาหกรรม รวมไปถึงการทำให้ผู้ชม **ไม่ได้เห็นภาพอื่น ๆ** ที่แตกต่างไป อาทิ ข่าวจะไม่พูดถึงการบริหารจัดการที่ไร้ประสิทธิภาพของเจ้าของโรงงาน เป็นต้น

(3) การปิดกั้นเสียงของชนชั้นแรงงาน (*exclusion of working-class voices*) กล่าวคือ เป็นกลยุทธ์ของข่าวที่ดึงเอาเสียงของคนบางกลุ่มออกไปจากรายการเลย (อาทิ กลุ่มคนชั้นล่าง กรรมกรชีพ) ซึ่งสำนักกลาสโว์อธิบายเพิ่มเติมว่า กลยุทธ์แบบนี้ทำได้สองวิธี ได้แก่ **วิธีการปิดกั้นไม่ให้ปรากฏเสียงออกมาเลย** (ดังเช่น กรณีเหตุการณ์ที่แรงงานพิการประท้วงหยุดงานในสก๊อตแลนด์ แต่โทรทัศน์กลับไม่นำเสนอภาพข่าวเสียงสัมภาษณ์บรรดาแกนนำสหภาพแรงงานหรือกลุ่มคนงานพิการเลย) และ **วิธีการเลือกทำให้เห็นบางส่วน (selectively) และทำให้บางส่วนนั้นกลายเป็นตัวแทนของทั้งหมด (wholly)** (ดังเช่นกรณีของการเลือกเสนอบางเสียงของฝ่ายตรงข้าม ว่าเป็นเสียงที่สนับสนุนฝ่ายรัฐบาลหรือนายทุน แล้วให้คำอธิบายว่า เสียงที่เลือกมานั้นเป็นตัวแทนความคิดทั้งหมดของฝ่ายตรงข้ามที่เห็นไปในทิศทางเดียวกัน)

(4) การนำเสนอ 'ข่าวดี' (*good news*) แม้สำนักกลาสโว์จะเน้นวิเคราะห์อคติในข่าว

และมีข้อสันนิษฐานว่า ข่าวในสื่อมวลชนทั้งหมดเป็น 'ข่าวเลว' (bad news) แต่ทว่าก็มีบางเงื่อนไขเช่นกันว่า โทษทัศน์ก็เลือกนำเสนอ 'ข่าวดี' (good news) ให้กับผู้รับสาร แต่ 'ข่าวดี' นั้นก็ต้องเป็นส่วนหนึ่งในการทำงานของอุดมการณ์หลักของสังคม ตัวอย่างเช่น ในหนังสือ War and Peace News (1985) ของนักวิชาการสำนักกลาสโกว์ พบว่า ในช่วงปี ค.ศ.1985 ที่อังกฤษประกาศสงครามแย่งชิงหมู่เกาะฟอล์คแลนด์กับอาร์เจนตินา ข่าวโทรทัศน์จะถูกควบคุมโดยกระทรวงกลาโหมของสหราชอาณาจักร ดังนั้น ข่าวจึงกลายเป็นผลผลิตเชิงสัญลักษณ์และอุดมการณ์ ที่เชื่อมกลุ่มสังคมสามฝ่ายเข้าไว้ด้วยกันคือ ฝ่ายทหาร ฝ่ายรัฐ และฝ่ายสาธารณชน ซึ่งแม้แต่บรรดา 'ข่าวดี'ทั้งหลายเอง ก็เป็นส่วนหนึ่งของกลไกรัฐเช่นกัน อาทิ ข่าวสัมภาษณ์บรรดาแม่และเมียของทหารและผู้สื่อข่าวสงคราม

4.3 การวิเคราะห์ภาพลักษณ์ดารา ของ ริชาร์ด ดายเออร์

ไม่เพียงแต่อุดมการณ์จะทำงานผ่านพื้นที่ของสื่อประเภทสาระ (เช่น ข่าว เรื่องเล่า เหตุการณ์ปัจจุบัน) ดังที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น แม้แต่ในสื่อบันเทิงที่ดู 'ไร้มิติทางการเมือง' (apolitical) ก็ได้เป็นพื้นที่ที่ปลอดอุดมการณ์แต่อย่างใด และบางครั้ง พื้นที่บันเทิงที่ดูไร้สาระเช่นนี้ ก็อาจเป็นเวทีการสื่อสารที่เปี่ยมไปด้วยการต่อสู้ทางการเมืองของอุดมการณ์ชุดต่าง ๆ ที่สำคัญ ตัวอย่างกรณีศึกษาที่น่าสนใจนี้ได้แก่ งานวิเคราะห์เรื่องภาพลักษณ์ดารายาวนตร์ในหนังสือ Stars (1998 หรือพิมพ์ครั้งแรกในปี 1979) ของ ริชาร์ด ดายเออร์ (Richard Dyer)

ดายเออร์ เป็นศาสตราจารย์ด้านภาพยนตร์ศึกษาแห่งมหาวิทยาลัยวอร์วิค (University of Warwick) ที่ประเทศอังกฤษ เขาสนใจวิเคราะห์ 'ดารา' อันเป็นบุคคลในอุดมคติแห่งโลกภาพยนตร์ ทั้งนี้ วิธีการศึกษาของเขานั้น ดายเออร์ระบุว่า จะเน้นเพียงการศึกษาความหมาย 'ภายในตัวบท' (text in itself) เป็นหลัก โดยเชื่อว่า นอกจากมิติทางสุนทรียะ (aesthetics) แล้ว ดารายังถือเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมชนิดหนึ่ง ที่มีรหัสภาษาและอุดมการณ์ทำงานอยู่เบื้องหลังโลกของภาพลักษณ์เหล่านั้น และในการวิเคราะห์การสร้างความหมายของดารา ดายเออร์เลือกตรวจสอบภาพตัวแทนของดาราที่อยู่ในสื่อมวลชนชนิด เช่น นิตยสารดารา บทสัมภาษณ์ โปสเตอร์ติดฝาผนัง ขวบบันเทิง สื่อโปรโมชัน และภาพยนตร์เรื่องต่างๆ ฯลฯ ข้อเสนอของดายเออร์สรุปได้ดังนี้

- (1) ในขณะที่ในด้านหนึ่งนั้น ดารามีทั้งตัวตนและชีวิตจริง (ดังปรากฏอยู่ในสื่อหลายประเภท เช่น บทสัมภาษณ์ ข่าวซุบซิบ นิตยสารบันเทิง ฯลฯ) และในอีกด้านหนึ่ง ดาราก็ยังมีภาพที่ถูกสร้างขึ้นในจินตนาการ (เช่น ในภาพยนตร์หรือโปสเตอร์ติดฝาผนัง) แต่ทว่า อุดมการณ์จะไม่เคยแยกภาพจริงและลวงเหล่านั้นออกจากกัน ตรงกันข้าม อุดมการณ์จะสร้างให้ดารากลายเป็นพื้นที่ที่ลบล้างแบ่งเรื่องจริงและลวงออกไป เพื่อเรียกเราให้ผู้คนสามารถอ้างอิง (identify) กับภาพตัวแทนของดารา

เหล่านั้นได้ ตัวอย่างเช่น ในนอกจอภาพยนตร์นั้น บุคลิกนิสัยจริงของดาราเป็นเช่นไร ภาพในจินตนาการของผีนจอ ก็จะเป็นเหมือนหรือมีบางส่วนที่คล้ายคลึงกัน อาทิ การเสนอภาพของ John Wayne ให้กลายเป็นบุรุษผู้ผดุงคุณธรรม หรือภาพของ James Stewart กับบทบาทนายผู้แสนดี เพื่อให้ตัวตนเล็ก ๆ ของผู้ชมสามารถอ้างอิงกับตัวตนตัวใหญ่ของดาราเหล่านั้นได้

(2) ดารามักจะถูกนำเสนอให้มีภาพสองด้านในเวลาเดียวกัน กล่าวคือ ด้านหนึ่งก็เป็นคนดีในแบบฉบับ/อุดมคติ (typical / ideal) ขณะที่อีกด้านหนึ่ง ดาราก็เป็นคนที่พิเศษหรือผิดแผกไปจากแบบฉบับ (extraordinary) ตัวอย่างเช่น ดารามักจะพูดว่า 'เป็นคนของประชาชน' หรือเป็น 'บุคคลสาธารณะ' ซึ่งหมายความว่า ในขณะที่ดาราเป็น 'บุคคล' (somebody) ที่แตกต่างจากคนทั่วไป แต่ก็เป็นส่วนหนึ่งที่เหมือนกับ 'สาธารณะชน' (anybody) ทั่วไป ทั้งนี้ ดายเออร์วิเคราะห์ว่า การเป็นบุคคลที่มีสองด้านดังกล่าว ทำให้ดารากลายเป็นพื้นที่กำ ๆ กิ่ง ๆ หรือในขณะที่เป็นบุคลุขนธรรมดาที่อาจจะไม่อิงกับกรอบอุดมการณ์หลักของระบบอยู่บ้าง (อาทิ มีเรื่องชู้สาว มีข่าวรักสามเส้า) แต่ในท้ายที่สุดแล้ว ดาราก็ยังต้องยืนยันตัวตนที่อิงกับอุดมการณ์หลักเป็นสำคัญ (เช่น ถ้าเป็น 'บุคคลสาธารณะ' ก็ต้องรู้จักวางตัวให้อยู่ในกฎระเบียบต่างๆ ทางสังคมหรือต้องออกมาให้สัมภาษณ์เพื่อชอภัยเมื่อมีพฤติกรรมที่ละเมิดบรรทัดฐานทางสังคม)

(3) เนื่องจากดาราเป็นพื้นที่แบบกำ ๆ กิ่ง ๆ ดังกล่าว เพราะฉะนั้น อุดมการณ์ชุดต่างๆ ในสังคม ก็มักจะมีการผนวกกรรม (appropriation) ดึงดาราเข้าไว้เป็นส่วนหนึ่งของอุดมการณ์นั้น ๆ ตัวอย่างเช่น การสร้างภาพดาราอย่าง Sylvester Stallone ให้เป็นตัวแทนอุดมการณ์หลักแบบเพศชาย หรือกรณีของอุดมการณ์ต่อต้านก็ได้แก่ การสร้างภาพของ Judy Garland ให้เป็นตัวแทนของกลุ่มอุดมการณ์เลสเบี้ยน หรือสร้างภาพ Marlon Brando และ James Dean ให้เป็นตัวแทนของอุดมการณ์ต่อต้านระบบ เป็นต้น

4.4 งานวิเคราะห์ภาพยนตร์ ของ นักทฤษฎีสำนึก Screen theory

นอกจากการศึกษา 'ดารา' ของ ริชาร์ด ดายเออร์ ดังที่กล่าวมาแล้ว สื่อบันเทิงอีกชนิดหนึ่งที่มีการวิเคราะห์เชิงอุดมการณ์เป็นอย่างมากได้แก่ ภาพยนตร์ และผลงานที่โดดเด่นในสายนี้ก็คือ งานของกลุ่มนักทฤษฎีที่ชื่อว่า **Screen theory** ทั้งนี้ นักวิชาการในสายนี้เป็นกลุ่มที่เขียนบทวิจารณ์ลงในวารสารภาพยนตร์ของประเทศอังกฤษที่ชื่อว่า Screen โดยเน้นวิเคราะห์ภาพยนตร์ร่วมสมัย (popular film) มากกว่าจะสนใจศึกษาภาพยนตร์แนวศิลปะ (art film)

นักทฤษฎีสาย Screen theory ส่วนใหญ่ ได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากงานของ หลุยส์ อัลธุสแซร์ และ ฌาคส์ ลาก็อง ที่สนใจศึกษาความหมายและ การสร้างตัวตนของปัจเจก

(subjectivity) โดยคำถามสำคัญของนักทฤษฎีกลุ่มนี้ก็คือตัวตนของปัจเจกได้รับการเรียกเร้า (interpellated / written to) จากอุดมการณ์ต่าง ๆ ของสังคม ผ่านระบบภาษาของภาพยนตร์ได้อย่างไร และเนื่องจากกลุ่ม Screen theory เชื่อในพลังของอุดมการณ์ที่ทำงานฝังลึกอยู่ในตัวบท (text) ของภาพยนตร์ งานเขียนที่ผลิตออกมาจึงได้รับการวิจารณ์ว่า มีลักษณะที่เน้น 'การถูกกำหนดโดยตัวบท' (textual determinism) เป็นหลัก แนวคิดสำคัญของกลุ่ม Screen theory สรุปได้ดังนี้

(1) นักทฤษฎี Screen theory มีทัศนะพื้นฐานว่า อุดมการณ์เป็นกรอบในการรับรู้ตนเองและโลก ผ่านกระบวนการเชิงสัญลักษณ์และความหมาย ดังนั้น ภาพยนตร์ก็คือหนึ่งในกลไกทางภาษาและสัญลักษณ์ที่ทำหน้าที่รักษาอุดมการณ์ต่าง ๆ เอาไว้เพราะฉะนั้นถ้าจะวิเคราะห์สื่อภาพยนตร์แล้ว คำถามแรกที่สำคัญก็คือ อุดมการณ์ที่ฝังอยู่ในตัวบทของภาพยนตร์จะเข้าไปกำหนดความคิด/การรับรู้ของผู้ชมอย่างไร เช่น ถ้าเราดูหนังความบอยตะวันตกอยู่เสมอ เราก็จะถูกติดตั้งกรอบวิธีคิดว่า ชาวอเมริกันผิวขาวเป็นผู้ที่มีอารยะเหนือชนพื้นเมืองอินเดียนแดง และเมื่อเรายอมรับในกรอบวิธีคิดเช่นนี้ วิธีการมองโลกของเราก็จะขึ้นชมในลัทธิอเมริกันนิยม (Americanism) แม้แต่ในกรณีอื่น ๆ ไปโดยปริยาย

(2) นักทฤษฎี Screen theory จะสนใจศึกษาความหมายมากกว่ารูปแบบเทคนิคของภาพยนตร์เนื่องจากข้อสันนิษฐานของพวกเขาเชื่อว่าอุดมการณ์จะทำงานผ่านวิธีการเชื่อมโยงองค์ประกอบต่าง ๆ ของ การเล่าเรื่อง (narration) ที่อยู่ในโลกภาพยนตร์อันได้แก่ ตัวละคร ฉาก/สถานที่ เวลา โครงเรื่อง การกระทำ ฯลฯ ตัวอย่างเช่น ในภาพยนตร์ประเภทที่วางโครงเรื่องให้ตัวละครชาติดะวันตกเดินทางเข้าไปสัมผัสและสำรวจโลกที่สาม (อาทิ *Out of Africa*, *English Patient*, *Seven Years in Tibet*, *Anna and the King* หรือการ์ตูน *Pocahontas*) หรือแนวเรื่องที่คนตะวันตกเป็นผู้พิทักษ์ปกป้องชนชาติอื่น (อาทิ *Superman*, *The Independence Day*, *James Bond*) ภาพยนตร์เหล่านี้จะเป็นพื้นที่ที่อุดมการณ์แบบจักรวรรดินิยมตะวันตกใช้ภาษาและเรื่องเล่าสร้างความหมายเอาไว้หลายด้าน อาทิ การสร้างตัวละครชาวดะวันตกให้มีอำนาจเหนือกว่า การสร้างฉากให้ตะวันตกดูยิ่งใหญ่ ส่วนดินแดนโลกที่สามเป็นพื้นที่ที่ลึกลับ แตกต่าง และมีความเป็นอื่น การสร้างเวลาในเรื่องให้มีหลายยุคตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน หรือการเสนอภาพการกระทำของตัวละครที่มีอำนาจในการ 'ค้นพบ' และ 'เข้าใจตัวเอง' ของคนตะวันตกผิวขาว (ไม่ใช่คนพื้นเมืองผิวสีในดินแดนอื่น) ทั้งหมดนี้เมื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์ (relations) เข้าหากันก็คือการกำกับกับความหมายและให้คำอธิบายว่า ตะวันตกมีอำนาจเหนือกว่าชนชาติอื่นในทุก ๆ พื้นที่และในทุก ๆ ช่วงเวลา

(3) ในท่ามกลางองค์ประกอบของเรื่องเล่าทั้งหมดนั้น จุดหนึ่งที่นักทฤษฎี *Screen theory* สนใจเป็นพิเศษก็คือ **การจบเรื่อง (narrative closure)** ทั้งนี้ เนื่องจากภาพยนตร์ส่วนใหญ่จะสื่อสารเป็นลำดับขั้นจากเริ่มเรื่อง (เช่น เปิดฉาก) มาถึงกลางเรื่อง (ที่แสดงถึงความขัดแย้งต่าง ๆ) ก่อนจะถึงฉากจบปิดท้ายเรื่อง การเรียงลำดับแบบนี้จะสร้าง**ความคาดหวัง (expectation)** ให้กับผู้ชมว่า จะได้รับคำตอบใดบ้างในการกระทำของตัวละคร เพราะฉะนั้น การจบเรื่องจึงไม่เพียงแต่ให้ความรู้สึกถึงความต่อเนื่องเท่านั้น หากแต่เป็นกลวิธีที่อุดมการณ์**สร้างความชอบธรรม (legitimise)** ให้กับกรอบความคิดบางอย่างของสังคม เช่น ในฉากเริ่มและฉากกลางเรื่องของภาพยนตร์เรื่อง *คู่กรรม* ตัวละครอังศุมาลินอาศัยอยู่บนทางสองแพร่งระหว่างกรอบอุดมการณ์แบบรักชาติกับอุดมการณ์ความรักแบบหนุ่มสาว แต่ในตอนท้ายสุด เมื่ออังศุมาลินตั้งท้องและพยายามช่วยชีวิตสามีชาวต่างชาติอย่างโกโบริ ภาพยนตร์ก็ให้คำอธิบายสรุปว่า สำหรับผู้หญิงแล้ว ความรักชาติไม่สำคัญเท่ากับความรักแบบหนุ่มสาวและการสร้างสถาบันครอบครัว

4.5 งานวิเคราะห์โฆษณา ของ จูดิธ วิลเลียมสัน

กรณีตัวอย่างสุดท้ายของการวิเคราะห์อุดมการณ์กับสื่อ นั้น เป็นงานศึกษาโฆษณาที่อยู่ในหนังสือ *Decoding Advertisements: Ideology and Meaning in Advertising* (1978) ของ **จูดิธ วิลเลียมสัน (Judith Williamson)** ในงานเขียนชิ้นนี้วิลเลียมสันได้ศึกษาความหมายและการทำงานของอุดมการณ์ต่างๆ ผ่านตัวบทโฆษณาในสื่อมวลชน (เช่น นิตยสาร) โดยสาระสังเขปในงานของวิลเลียมสัน สรุปได้ดังนี้

(1) วิลเลียมสันเสนอว่า โฆษณาไม่ใช่แค่เพียงเครื่องมือในการขายสินค้าและบริการเท่านั้น หากแต่ยังเป็นกลไกในการสร้างให้สินค้าต่างๆ **มีความหมายบางอย่างสำหรับเรา (mean something to us)** โดยผ่านระบบภาษาและสัญลักษณ์ต่าง ๆ ด้วยกลวิธีที่โฆษณาจะทำให้เราเห็นและไม่เห็นอะไรบางอย่างตามกรอบของอุดมการณ์หลัก ตัวอย่างเช่น ถ้าเป็นโฆษณาสินค้าผลไม้กระป๋อง เราจะเห็นภาพของผู้บริโภคที่มีความสุขจากการกินเงาะคว้านสอดไส้สับปะรด แต่จะไม่มีทางได้เห็นภาพการต่อสู้ของสหภาพแรงงาน หรือการกดขี่ขูดรีดชีวิตสาวโรงงานสับปะรดกระป๋อง

(2) จากข้อที่ (1) โฆษณาเป็นตัวอย่างของอุดมการณ์ที่ทำงานผ่าน**ความสัมพันธ์แบบจริง ๆ ลวง ๆ** ที่ชัดเจนที่สุด เพราะสิ่งที่โฆษณายามปิดกั้นก็คือ **ความขัดแย้งทางชนชั้น (class conflict)** อันเป็นเกณฑ์ที่จะเห็นได้เมื่อเราศึกษามิติของการผลิตสินค้า (ตามหลักการของทฤษฎีมาร์กซิสม์) แต่สิ่งที่โฆษณานำเสนอ กลับเป็นด้านของการบริโภค ที่พยายามบอกว่า ทุกคนสามารถมีโอกาสสุขสบายจากการซื้อ/เสพ/ใช้/จับจ่ายได้อย่างเท่าเทียมกัน เช่น โฆษณาจะทำให้ทุกคนมีความสุขได้ หากใช้สบู่

รูปร่างกันทั้งครอบครัว แต่จะไม่เคยตั้งคำถามตามมาเลยว่า แล้วครอบครัวของชนชั้นใดบ้างที่จะมีความสุขจากการถูกข่มขู่ก่อนหน้านี้

(3) กลวิธีสำคัญที่โฆษณาได้ เรียกเร้า (interpellate) ตัวตนของผู้บริโภค ได้แก่ การสร้างความเข้าใจผิดในความเป็น ‘คุณ’ (misrecognition of ‘you’) กล่าวคือ โฆษณาจะทำให้ตัวตนของ ‘คุณ’ (‘you’) หรือผู้รับสารแต่ละคนที่กระจัดกระจายอยู่นั้น ตกมาอยู่ใต้อำนาจของโฆษณา เช่น ประโยคในโฆษณาเครื่องสำอางที่ดารานางแบบมักพูดว่า ‘อยากขาวเหมือน A คุณต้องใช้ครีม...’ หรือ ‘อยากสวยเหมือน B คุณต้องเลือกผลิตภัณฑ์...’ ซึ่งหมายความว่า ‘คุณ’ ผู้หญิงที่ได้ดูโฆษณาชิ้นนี้จะถูกเรียกเร้าให้กลายมาเป็น ‘ฉัน’ (‘I’) หรือกลายเป็นผู้หญิงที่ขาวและสวยเหมือนดารานางแบบได้ ก็ต่อเมื่อยอมรับในอุดมการณ์ของการบริโภคเท่านั้น และหลักการเดียวกันนี้ก็ยังเห็นได้จากโฆษณาในนิตยสารที่มักสร้างภาพนางแบบส่งสายตาสeduct (seduce) จ้องมาที่ผู้อ่าน เพื่อเรียกเร้าและเปลี่ยนตัวตนจากความเป็น ‘คุณ’ สู่ความเป็น ‘ฉัน’ นั่นเอง

5. ข้อเด่น/ข้อด้อยของแนวคิดอัลธุสแซร์

5.1 ข้อเด่นของแนวคิดอัลธุสแซร์

เนื่องจากงานของอัลธุสแซร์เป็นความพยายามประสานทฤษฎีมาร์กซิสต์เข้ากับแนวคิดสายโครงสร้างนิยม และลงลึกในการวิเคราะห์อุดมการณ์ อันเป็นกรอบความคิดทางสังคม ดังนั้น เอกลักษณะเด่นของแนวคิดอัลธุสแซร์ก็คือ

- แนวคิดนี้ได้เผยให้เห็นถึงพลัง/อำนาจของโครงสร้าง ที่เข้ามากำหนดความคิดของผู้คน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ไม่ใช่อำนาจในการมอบหรือเปลี่ยนวิธีคิดให้กับคนแบบง่าย ๆ (หรือ ถ้าเทียบกับคอมพิวเตอร์ก็คือ ไม่ใช่เพียงแค่การโอนไฟล์หรือ ‘cut-and-paste’ ข้อความแบบธรรมดา) แต่เป็นอำนาจในการติดตั้งกรอบวิธีคิดให้กับคนที่ฝังลึกลงในระดับของจิตไร้สำนึก (หรือเป็นการติดตั้งซอฟต์แวร์ความคิด) ซึ่งหมายความว่า หากคนเราได้รับการติดตั้งกรอบความคิดแบบใดเอาไว้แล้ว วิธีการมองโลก และแม้แต่ตัวความคิดที่ถูกผลิต/สื่อสารออกมา ก็จะถูกตรึงให้เป็นไปตามกรอบที่อุดมการณ์กำหนดเอาไว้แล้ว
- แนวคิดของอัลธุสแซร์ได้เปิดเผยให้เห็นด้านที่โครงสร้างความคิดได้รับการธำรงรักษาหรือผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดตัวมันเอง ซึ่งหมายความว่า อัลธุสแซร์มองเห็นมิติ ความต่อเนื่อง ของจิตสำนึกที่ดำรงอยู่ในความเปลี่ยนแปลงของกระบวนการทางสังคม หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ในขณะที่สังคมเปลี่ยนแปลงไป แต่ด้านที่เป็นอุดมการณ์ ก็ยังมีส่วนที่ฝังกรอบความคิดบางอย่างเอาไว้ให้กับคนในสังคม และเป็นโครงสร้างที่ได้รับ

การผลิตซ้ำแบบไม่สิ้นสุด (เทียบเคียงง่าย ๆ ก็คือ แม้นักงานจะตายไปแล้ว แต่กรอบความคิดและจิตสำนึกเรื่องการชู้ตหรือกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ของโรงงานก็ยังคงอยู่ และพร้อมจะสืบทอดต่อสู่คนงานรุ่นถัดไป)

5.2 ข้อโต้แย้งของแนวคิดอัลธุสแซร์

ในขณะที่อัลธุสแซร์เลือกประสานแนวคิดโครงสร้างนิยมเข้ากับทฤษฎีของมาร์กซ์ การประสานทฤษฎีดังกล่าวก็มีจุดอ่อนและถูกวิจารณ์โดยนักวิชาการสายอื่นเช่นกัน ดังนี้

- ทฤษฎีของอัลธุสแซร์ได้รับการโจมตีจากปีกของนักมนุษยนิยม (humanism) ว่า มองเห็นแต่อำนาจของโครงสร้าง จนมองข้ามศักยภาพของปัจเจกบุคคลเกินไป ทั้งนี้ เพราะโดยตัวของปัจเจกบุคคลแล้ว มีลักษณะเหมือนกับเหรียญสองด้าน ที่ข้างหนึ่ง อายยอมจำนนต่อกฎเกณฑ์ของโครงสร้าง แต่อีกด้านหนึ่ง ก็มีเจตจำนงอยากจะเปลี่ยนแปลงระบบได้เช่นกัน
- ทฤษฎีของอัลธุสแซร์ถูกตั้งคำถามจากนักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นหลังอย่างกลุ่ม **สำนักเบอร์มิงแฮม** ว่า ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารนั้น หากประยุกต์งานของอัลธุสแซร์ มาวิเคราะห์แค่ **ตัวบท (text)** จะทำให้เรามองไม่เห็นองค์ประกอบที่เป็น **คน** ในกระบวนการสื่อสาร (ในที่นี้ก็คือ ผู้ส่งสารกับผู้รับสาร) เพราะฉะนั้น นักวิชาการสำนักนี้จึงเรียกร้องว่า นอกจากจะศึกษาการทำงานของอุดมการณ์ในตัวบทแล้ว ควรขยายไปยังมิติของการเข้ารหัสและถอดรหัสของอุดมการณ์ด้วย
- ด้วยทัศนะที่เชื่อในพลังของโครงสร้าง ทำให้กลุ่มมาร์กซิสต์สายอัลธุสแซร์มีแนวโน้มจะเห็นแต่ด้าน **ความสำเร็จ** ในการผลิตซ้ำหรือธำรงรักษาอุดมการณ์เอาไว้ แต่ไม่ค่อยวิเคราะห์ด้านที่ **ล้มเหลว** ของอุดมการณ์ ตัวอย่างเช่น แม้โฆษณาจะตอกย้ำอุดมการณ์บริโภคนิยม แต่โฆษณาที่ล้มเหลวก็ยังมีให้เห็นอยู่มากมายเช่นกัน

บรรณานุกรม

กาญจนา แก้วเทพ (2528), *วิพากษ์ลัทธิมาร์กซ์กลุ่มซ้ายใหม่ในฝรั่งเศส*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลึก.

_____. (2529ก), 'หลุยส์ อัลธุสแซร์: ชีวิต ความคิดและผลงาน', ใน หลุยส์ อัลธุสแซร์ (2529), *'อุดมการณ์และกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ'*, แปลโดย กาญจนา แก้วเทพ, กรุงเทพฯ: โครงการหนังสือเล่ม สสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

_____. (2529ข), 'อุดมการณ์ แนวคิดและแนวการวิเคราะห์', ใน กนกศักดิ์ แก้วเทพ (บก.), *วิธีวิทยาการศึกษาสังคมไทย*, กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์การพิมพ์.

_____. (2548), 'ทฤษฎีการสื่อสารตามทัศนะของสำนักทฤษฎีวิพากษ์', ใน สาขาวิชา นิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช (บก.), *ประมวลสาระชุดวิชา ปรัชญา นิเทศศาสตร์และทฤษฎีการสื่อสาร หน่วยที่ 1-7*, นนทบุรี: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย สุโขทัยธรรมาธิราช.

ปรีชา ธรรมวินทร (2532), *การกล่อมเกลางานการเมืองโดยผ่านหนังสือเรียน: วิเคราะห์ หนังสือเรียนตามหลักสูตรประถมศึกษาพุทธศักราช 2521*, สารนิพนธ์ปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ลำเนา เอี่ยมสอาด (2539), *การวิเคราะห์อุดมการณ์ในเพลงไทยสมัยนิยมแนวรีด*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทนิเทศศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

หลุยส์ อัลธุสแซร์ (2529), *'อุดมการณ์และกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ'*, แปลโดย กาญจนา แก้วเทพ, กรุงเทพฯ: โครงการหนังสือเล่ม สสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อิงอร ดอนพนัส (2550), *การสื่อสารกับการต่อสู้เพื่อสร้างความหมายของผู้หญิงที่ยาว กลางคืน*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

Benton, T. (1998), 'Louis Althusser', in Rob Stones (ed.), *Key Sociological Thinkers*, Hampshire: Macmillan Press.

Brunsdon, C. and Morley, D. (1978), *Everyday Television: Nationwide*, London: BFI.

Dyer, R. (1998), *Stars*, London: BFI.

Ferretter, L. (2006), *Louis Althusser*, London: Routledge.

Glasgow University Media Group (1976), *Bad News*, London: Routledge and Kegan Paul.

Jancovich, M. (1995), 'Screen Theory', in Joanne Hollows and Mark Jancovich (eds.), *Approaches to Popular Film*, Manchester: Manchester University Press.

- Ricoeur, P. (1994), 'Althusser's Theory of Ideology', in Gregory Elliot (ed.), *Althusser: A Critical Reader*, Oxford: Blackwell.
- Smith, S. (1984), *Reading Althusser: An Essay on Structural Marxism*, Ithaca: Cornell University Press.
- Stevenson, N. (1995), *Understanding Media Cultures: Social Theory and Mass Communication*, London: Sage.
- Turner, G. (1990), *British Cultural Studies: An Introduction*, New York: Routledge.
- Williamson, J. (1978), *Decoding Advertisements: Ideology and Meaning in Advertising*, London: Marion Boyars.

<http://cerebraljetsam.files.wordpress.com/2007/03/adorno.jpg>

บทที่ 7

ทฤษฎีวิพากษ์แห่งสำนักแฟรงก์เฟิร์ต (The Frankfurt School)

1. ภูมิหลังของสำนักแฟรงก์เฟิร์ต
2. ทศนะพื้นฐานทางวิชาการของสำนักแฟรงก์เฟิร์ต
 - (2.1) ทศนะต่อแนวคิด 'เหตุผลนิยม' (rationalism)
 - (2.2) ทศนะต่อความสัมพันธ์ระหว่างผู้ศึกษากับสิ่งที่ศึกษา
 - (2.3) ทศนะต่อแนวคิด 'ปฏิฐานนิยม' (positivism)
 - (2.4) ทศนะต่อจิตใจกับวัตถุ (mind and materialism)
 - (2.5) ทศนะต่อแนวคิดแบบพลวัตร (dynamism)
 - (2.6) ทศนะต่อความเป็นกลางของทฤษฎี
3. อิทธิพลทางความคิดของมาร์กซ์สู่สำนักแฟรงก์เฟิร์ต
4. แนะนำนักวิชาการในสำนักแฟรงก์เฟิร์ต
 - (4.1) ฮีโอดอร์ อะดอร์โน และแมกซ์ ฮอร์ไคเมอร์
 - (4.2) เฮร์เบิร์ต มาร์คุเซอ
 - (4.3) อีริค ฟรอมม์
5. จุดเด่น/จุดด้อยของทฤษฎีวิพากษ์สำนักแฟรงก์เฟิร์ต

บทที่ 7

ทฤษฎีวิพากษ์แห่งสำนักแฟรงก์เฟิร์ต (The Frankfurt School)

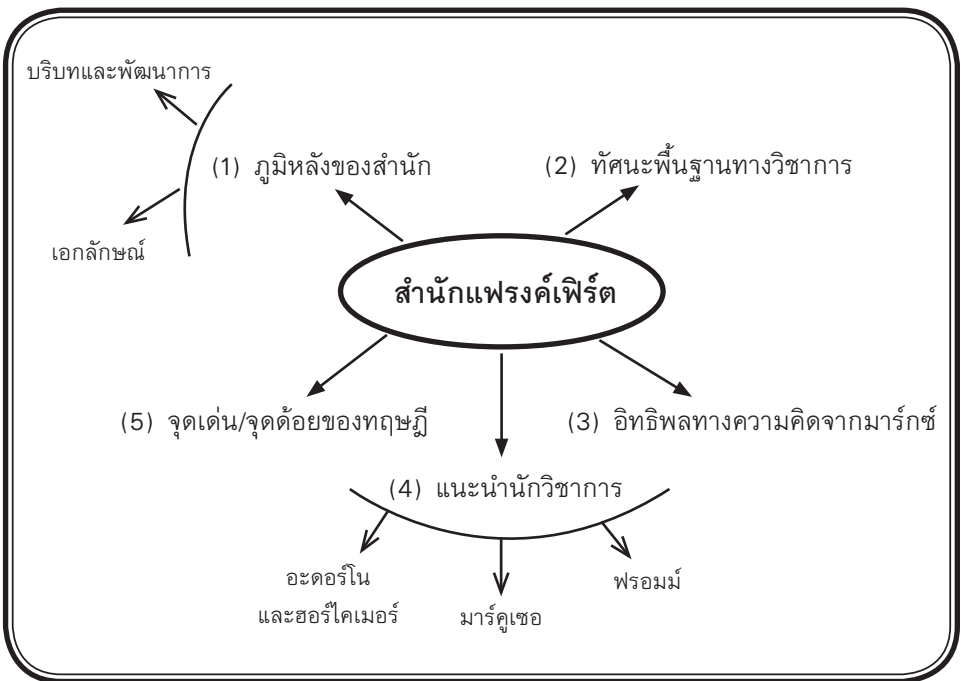
ในช่วงก่อนระยะสงครามโลกครั้งที่สองจะระเบิดขึ้นมานั้น บรรยาการของกลุ่มสังคมนิยมในยุโรป จะเชื่อมั่นในกระแสลัทธิเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด (economic determinism) ที่มีสหภาพโซเวียต (หรือรัสเซียในปัจจุบัน) เป็นศูนย์กลาง เช่น การขยายตัวและได้รับอิทธิพลจากลัทธิสตาลิน (Stalinism) ฯลฯ และกล่าวเฉพาะกรณีของประเทศเยอรมนีนั้น ได้เข้าสู่ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำและมีการประท้วงของคนงานกรรมกรอย่างต่อเนื่อง ในช่วงนั้นได้มีการจัดการเลือกตั้งขึ้น และมีพรรคการเมืองสองฝ่ายได้เสนอตัวขึ้นมาพร้อมกับนโยบายที่ต่างกันแบบสุดขั้ว โดยฝ่ายแรกคือพรรคคอมมิวนิสต์เยอรมันที่ได้ประกาศนโยบาย 'ได้เวลา กินดีอยู่ดี' ของคนในชาติแล้ว ส่วนอีกฝ่ายหนึ่งก็คือ พรรคชาตินิยม ที่นำโดย ออดอล์ฟ ฮิตเลอร์ ซึ่งประกาศหลักการที่ว่า 'แม้ทองจะไม่อ้อม แต่ขอให้คนในชาติมีศักดิ์ศรีและเกียรติภูมิ'

หากเราเชื่อในลัทธิเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด คนเยอรมันที่อยู่ในภาวะเศรษฐกิจย่ำแย่ก็น่าจะเห็นพ้องกับจุดยืนของพรรคคอมมิวนิสต์ ที่ยึดหลักการสร้างความอ้อมท้องให้กับคนในชาติเป็นอันดับแรก แต่ผลการเลือกตั้งกลับปรากฏว่า คนเยอรมันส่วนมากกลับมีแนวโน้มจะเชื่อคำโฆษณาของฮิตเลอร์ที่เน้นเรื่องจิตสำนึกรักชาติมากกว่าการกินดีอยู่ดี ปรากฏการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า โครงสร้างส่วนล่างทางเศรษฐกิจอาจไม่ใช่ตัวแปรต้นของการดำเนินชีวิตเสมอไป เพราะในกรณีนี้ ศักดิ์ศรีและเกียรติภูมิอันเป็นโครงสร้างส่วนบน กลับมีความสำคัญกว่าเรื่องปากท้องทางเศรษฐกิจ และที่สำคัญ ภายหลังจากฮิตเลอร์ได้ครองอำนาจ จิตสำนึกแบบชาตินิยมนี้ก็ได้ขยายตัวไปสู่ความเชื่อเรื่องชาติพันธุ์ที่บริสุทธิ์และการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ชาวยิว (holocaust) ของคนเยอรมันที่เชื่อมั่นในลัทธินาซี

ในบรรยาการทางเศรษฐกิจการเมืองของสังคมเยอรมันเช่นนี้ มีนักวิชาการจำนวนหนึ่งได้มารวมตัวกันเพื่อวิเคราะห์และตั้งคำถามว่า เกิดอะไรขึ้นกับคนเยอรมันที่ถูกมองว่าเป็นชนชาติที่ฉลาด แต่กลับหลงเชื่อฮิตเลอร์โดยง่าย และความเชื่อนั้นได้นำไปสู่โศกนาฏกรรมฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ยิวอีกด้วย นักวิชาการกลุ่มนี้สังกัดอยู่กับ **สถาบันเพื่อการวิจัยสังคม (Institute for Social Research)** ของมหาวิทยาลัยแฟรงก์เฟิร์ต หรือที่ภายหลังรู้จักกันในชื่อของ **สำนักแฟรงก์เฟิร์ต (the Frankfurt School)**

สำนักแฟรงก์เฟิร์ต เป็นสำนักวิชาการที่ถูกวิจารณ์ว่ามีเอกลักษณ์สองด้าน กล่าวคือด้านหนึ่ง สำนักนี้ถูกโจมตีว่าเป็นกลุ่มนักคิดที่มองโลกแง่ร้ายมาก อันเนื่องมาแต่ภูมิหลังของนักวิชาการที่เป็นชาวยิวและเคยอยู่ในบรรยาการนาซีลุกขึ้นฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ แต่อีกด้านหนึ่ง นักวิชาการสำนักแฟรงก์เฟิร์ต ก็เป็นกลุ่มที่มีคุณูปการหลายหลากต่อโลกวิชาการ นับตั้งแต่ความสนใจที่จะนำทฤษฎีในศาสตร์สาขาวิชาอื่นเข้ามาผสานกับทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองอย่างเป็นทางการเป็นการรื้อฟื้นประเพณีการวิพากษ์ (critique) ของมาร์กซ์กลับมา

โดยเฉพาะอย่างยิ่งการย้อนกลับไปตั้งคำถามกับนักมาร์กซิสม์ในช่วงศตวรรษที่19ว่าเป็นกลุ่มที่เอาแต่จะอ้างงานของมาร์กซ์ ทว่าไม่ค่อยสนใจพัฒนาทฤษฎีมาร์กซิสม์ออกไป และมองข้ามการวิพากษ์วิจารณ์มิติของโครงสร้างส่วนบน (superstructure) ของสังคม ดังนั้น จุดเด่นของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตก็คือ การยืนยันสำนักแบบ 'วิพากษ์' อย่างจริง ๆ จัง ๆ และประกาศวลีคำขวัญที่ว่า 'การวิพากษ์เป็นลมหายใจแห่งปัญญาชน' ด้วยเหตุนี้ แนวคิดที่สำนักแฟรงค์เฟิร์ตค้นคว้าขึ้น บางครั้งจึงถูกเรียกว่าเป็น ทฤษฎีวิพากษ์ (Critical Theory) ดังรายละเอียดที่จะนำเสนอต่อไปนี้

ภาพที่ 1: แสดงผังการนำเสนอแนวคิดของทฤษฎีสำนักรแฟรงค์เฟิร์ต

1. ภูมิหลังของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต

1.1 เอกลักษณ์ทางวิชาการของทฤษฎีสำนักรแฟรงค์เฟิร์ต

สำนักแฟรงค์เฟิร์ต ก่อตัวขึ้นเมื่อปี ค.ศ.1923 หรือช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สองจะอุบัติขึ้นราว 20 ปี แม้แนวคิดจะผ่านกาลเวลามาหลายทศวรรษแล้วก็ตาม แต่จนถึงปัจจุบันแนวคิดของสำนักวิชาการแห่งนี้ ก็มีคุณูปการต่อทศนะแนววิพากษ์มากมาย ซึ่งในที่นี้ขอสรุปเอกลักษณ์ทางวิชาการของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต ดังนี้

(1) *การพัฒนาแนวคิดในลักษณะสหวิทยาการ* สำนักแฟรงค์เฟิร์ตเน้นการศึกษาสังคมในลักษณะเป็น **สหวิทยาการ (interdisciplinary)** ทั้งนี้เพราะโดยพื้นเพของสำนักวิชา เกิดจากการรวมตัวของนักคิด/นักวิชาการในหลาย ๆ แขนง เช่น ปรัชญา สังคมวิทยา ดนตรีศึกษา จิตวิทยาสังคม ประวัติศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ โซเวียตศึกษา จิตวิเคราะห์ ทฤษฎีวรรณกรรม ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ สำนักแฟรงค์เฟิร์ตจึงเชื่อว่า ไม่มีวิธีวิเคราะห์สังคมเพียงวิธีเดียว แต่อย่างไรก็ตาม แม้จะมีความหลากหลายในวิธีการเข้าสู่ปัญหาทางวิชาการ (approaches) เช่นนี้ แต่จุดร่วมกันก็คือ ต่างก็มุ่งเน้นวิเคราะห์ปัญหาสังคม**ร่วมสมัย** และอาศัยพื้นฐานทฤษฎีสาย**มาร์กซิสม์**มาเป็นแกนหลักของการศึกษา ด้วยเอกลักษณ์ของการวิเคราะห์สังคมแบบสหวิทยาการเช่นนี้ ต่อมานักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นหลังบางกลุ่มก็ได้เจริญรอยเส้นทางการศึกษาในแนวนี้นั้น เช่น กลุ่มนักคิดสายสตรีนิยมแนววิพากษ์ (critical feminism) หรือนักทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ (British cultural studies) เป็นต้น

(2) *การแยกตัวเป็นอิสระจากองค์กรการเมือง* นักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตที่มีจุดเด่นที่พยายามแยกตัวเป็นอิสระจากกลุ่มผลประโยชน์ทางการเมืองต่าง ๆ กล่าวคือ หากไม่นับกรณีของเฮอร์เบิร์ต มาร์คุเซอ (Herbert Marcuse) ที่เคยสังกัดองค์กรของรัฐบาลอเมริกันที่ร่วมต่อต้านพรรคนาซีและเคยเข้าร่วมกับขบวนการนักศึกษาของอเมริกาแล้ว นักวิชาการคนอื่น ๆ ในสำนักจะพยายามไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับองค์กรสังคมนิยมหรือขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (social movements) ใด ๆ โดยถือหลักการ 'สร้างความเป็นกลาง' ให้กับความคิดของทุก ๆ ฝ่ายได้มาพบกัน (ซึ่งภายหลังนักวิชาการรุ่นน้องของสำนักนี้อาจหาเบอร์มาจะเน้นนักศึกษาเรื่องนี้ค่อนข้างมาก) และบนหลักการดังกล่าว สำนักแฟรงค์เฟิร์ตได้อธิบายว่า ถ้าเรายืนอยู่วงนอกของขบวนการเคลื่อนไหวต่าง ๆ มากเท่าใด ก็จะทำให้มองเห็นปัญหาสังคมได้ชัดเจนมากขึ้น และตั้งคำถามกับทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติการของสังคมได้แจ่มชัดขึ้นเท่านั้น เปรียบเสมือนการเล่นฟุตบอล ถ้าเราเป็นนักเตะที่วิ่งอยู่ในสนามก็จะมองไม่เห็นเกมทั้งหมด แต่หากเราเป็นโค้ชที่ยืนอยู่วงนอก ก็จะวิเคราะห์ปัญหาของเกมได้อย่างชัดเจนถ่องแท้

(3) *ความพยายามที่จะเป็นอิสระจากทฤษฎีสังคมต่าง ๆ* นอกจากความพยายามแยกตัวจากภาคปฏิบัติการทางสังคมแล้ว นักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตยังพยายามวางตัวเป็นอิสระจากทฤษฎีสังคมต่าง ๆ ในขณะนั้น แม้แต่กรณีงานของมาร์กซ์ก็เช่นกัน กล่าวคือ แม้ด้านหนึ่งสำนักแฟรงค์เฟิร์ตจะพัฒนาแนวคิดมาจากงานของมาร์กซ์ แต่นักคิดกลุ่มนี้ก็วิพากษ์วิจารณ์งานของ มาร์กซ์ด้วยเช่นกัน

(4) *จุดเน้นที่การปฏิรูปแบบถอนรากถอนโคน* นักทฤษฎีสำนึกแฟรงค์เฟิร์ต เป็นกลุ่มที่ค่อนข้างมองโลกแง่ร้าย (pessimism) เนื่องจากบรรยากาศที่สำนักวิชาก่อตัว

ขึ้นมาขึ้น อยู่ในยุคที่นาซีกำลังเรืองอำนาจในเยอรมนี และนักทฤษฎีกลุ่มนี้ส่วนใหญ่ มีพื้นเพเป็นชาวยิว ที่ต้องหนีตายจากการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ของฮิตเลอร์ ดังนั้น ในการวิเคราะห์ปัญหาเศรษฐกิจสังคม นักทฤษฎีสำนักรแฟรงค์เฟิร์ตจึงเห็นพ้องว่า สังคมทุกวันนี้กำลังเจ็บป่วยอย่างหนัก (หรือเทียบได้กับการเป็นมะเร็งขั้นสุดท้าย) เพราะฉะนั้น การใช้วิธีเยียวยาด้วยการปฏิรูปเล็ก ๆ น้อย ๆ จึงไม่ถูกต้องนัก ต้องใช้ วิธีผ่าตัดสังคมแบบถอนรากถอนโคน (radical) เท่านั้น จึงจะแก้ไขวิกฤตสังคมได้ ดังเช่นกรณีของมาร์คซูเซกที่เห็นว่า ระบบทุนนิยมได้ทำลายความเป็นมนุษย์ลงถึงแก่น ดังนั้น ต้องโค่นระบบทุนนิยมเสียก่อน จึงจะสามารถปลดปล่อยมนุษยชาติได้อย่าง แท้จริง อย่างไรก็ตาม ทศวรรษเช่นนี้ ภายหลังจากที่ถูกตั้งคำถามว่า แล้วเราจะสร้างสังคมใน แบบอุดมทัศน์ (utopia) ของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตเช่นนั้นขึ้นมาได้อย่างไร

(5) การมุ่งเน้นการวิพากษ์วิจารณ์สังคม แม้ว่านักทฤษฎีสำนักรแฟรงค์เฟิร์ตจะไม่ได้นสนใจเข้าไปเกี่ยวข้องกับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม/การเมืองใด ๆ แต่นักทฤษฎีกลุ่มนี้ก็ยังย้ำว่าแท้จริงแล้วการวิพากษ์วิจารณ์ (social critiques) ก็คือรูปแบบหนึ่งของ ปฏิบัติการทางสังคม (social practice) ที่จะนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงในทิศทางที่ สร้างสรรค์ขึ้นอยู่แล้ว

1.2 บริบทและพัฒนาการของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต

สำนักแฟรงค์เฟิร์ตเป็นกลุ่มมาร์กซิสต์สายเยอรมันที่ทรงอิทธิพลทางความคิดอย่างมาก ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง และเป็นสำนักวิชาที่ดำรงอยู่ได้แม้แต่ในยุคที่นาซีกำลังเรืองอำนาจ อย่างไรก็ตาม เมื่อฮิตเลอร์ขึ้นสู่อำนาจและเกิดการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ในยุโรป สมาชิกของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตบางคนได้เสียชีวิตลง (เช่น วอลเตอร์ เบเนจามิน ซึ่งกระทำการอัตวินิบาตกรรมที่บริเวณชายแดนประเทศสเปน) และสมาชิกอีกจำนวนหนึ่งได้หนีตายไปอยู่ที่อเมริกา ในช่วงเวลาดังกล่าว นักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตพยายามจะตั้งคำถามว่า ทำไมคนเยอรมันที่ เรียกตัวเองว่าฉลาดยิ่ง จึงหลงเชื่อการมิดฮิตเลอร์ และลุกขึ้นมาฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ชาวยิว และฮิตเลอร์ใช้กลวิธีในการระดมพลังของมวลชนได้อย่างไร

และเมื่อนักวิชาการกลุ่มนี้ไปอยู่ที่อเมริกากับบรรยากาศในช่วงหลังสงคราม ที่อุตสาหกรรมวัฒนธรรมป๊อป (pop culture industry) กำลังเบ่งบาน อาทิ ภาพยนตร์ฮอลลีวูด ดนตรีสมัยนิยม ฯลฯ พวกเขาเริ่มสงสัยต่อว่า ทำไมมวลชนของอเมริกันจึงเกิดอาการคลั่งไคล้ อุตสาหกรรมดังกล่าวกันขนานใหญ่ ไม่ต่างจากที่ฮิตเลอร์สามารถระดมพลังมวลชนในเยอรมนีเลย บริบทความเป็นจริงที่มีผลกับชีวิตและความอยู่รอดของนักวิชาการกลุ่มนี้ จึงกลายเป็นแรงผลักดันสำคัญให้พวกเขาสนใจการศึกษาเรื่อง การครอบงำทางความคิด (manipulation) กันอย่างจริงจัง (สนใจรายละเอียดโปรดดู Bottomore 1984)

อย่างไรก็ดี ก่อนที่จะลงรายละเอียดเกี่ยวกับแนวคิดหลัก ๆ ของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต

ผู้เขียนจะขอให้ภาพสรุปสังเขปพัฒนาการของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต ซึ่งมีการคลี่คลายตัวเป็น 4 ยุคใหญ่ ดังนี้

ช่วงที่ 1: ยุคก่อตั้งสถาบันวิจัย (1923-1933) เป็นยุคที่เริ่มมีการก่อตั้ง สถาบันเพื่อการวิจัยสังคม (Institute for Social Research) ขึ้นในปี ค.ศ. 1923 ที่มหาวิทยาลัยแฟรงค์เฟิร์ต (University of Frankfurt) โดยได้รับทุนสนับสนุนจาก **เฟลิกซ์ เวล (Felix Weil)** บุตรชายของพ่อค้าชาวยุ้งคั่ง ที่เห็นด้วยกับความคิดที่ว่า ต้องทำให้สังคมเดินทางไปสู่อุดมคติแบบสังคมนิยมเท่านั้น จึงจะทำให้ชีวิตทางเศรษฐกิจของผู้คนเป็นระบบระเบียบและมีประสิทธิภาพที่สุด และภายใต้วิสัยทัศน์ของเวลเช่นนี้ สถาบันวิจัยจึงสนใจสร้างเวทีถกเถียงสาธารณะที่ปลอดจากการครอบงำทั้งจากอุดมการณ์แบบชนชั้นกรรมาชีพและจากพรรคคอมมิวนิสต์ นอกจากนี้ การที่มีทุนสนับสนุนดังกล่าว ทำให้สถาบันวิจัยค่อนข้างมีอิสระที่จะพัฒนาแนวคิดของตนเองได้อย่างเต็มที่

ในยุคแรกของการก่อตั้งนี้สถาบันวิจัยได้ **คาร์ล กรุนเบิร์ก (Carl Grünberg 1861-1940)** มาดำรงตำแหน่งเป็นผู้อำนวยการคนแรกตั้งแต่แรกตั้งสถาบันจนถึงปี 1929 โดยได้อิทธิพลทางความคิดจากสายเศรษฐศาสตร์การเมืองค่อนข้างสูงเนื่องจากความพยายามของกรุนเบิร์กก็คือ การเชื่อมลัทธิมาร์กซิสม์ดั้งเดิม (orthodox Marxism) กับการวิพากษ์วิจารณ์สังคม (เช่น การวิเคราะห์เรื่องการสะสมทุน/มูลค่าส่วนเกิน) ในขณะเดียวกัน ก็เชื่อมโยงการวิเคราะห์บริบททางประวัติศาสตร์กับงานวิจัยทางสังคม (เช่น การศึกษาการเปลี่ยนผ่านของสังคมจากระบบทุนนิยมสู่สังคมนิยม) ตัวอย่างนักวิชาการและผลงานเด่น ๆ ในยุคแรกนี้ ได้แก่ งานของ **คาร์ล เอ. วิทท์โฟเกล (Karl A. Wittfogel)** กับการศึกษาวิถีการผลิตแบบเอเชีย (Asiatic mode of production) **เฮนริก กรอสส์แมนน์ (Henryk Grossmann)** กับการวิเคราะห์แนวโน้มทางเศรษฐกิจของระบบทุนนิยม และ **ฟรีดริช พอลลอค (Friedrich Pollock)** กับการศึกษาการเปลี่ยนผ่านเศรษฐกิจของสหภาพโซเวียตจากระบบตลาดไปสู่เศรษฐกิจแบบวางแผน (planned economy) ทั้งนี้ ผลงานของนักคิดกลุ่มนี้จะถูกตีพิมพ์ลงในวารสาร Journal of Social Research ของสถาบันวิจัย

ช่วงที่ 2: ยุคนาซีรุ่งเรือง (1933-1950) ช่วงที่นาซีเรืองอำนาจในเยอรมนีนั้น เริ่มมีนักคิดหลายคนเข้ามาาร่วมเป็นสมาชิกกับสถาบันเพื่อการวิจัยสังคมมากขึ้น อาทิ **แมกซ์ ฮอร์ไคเมอร์ (Max Horkheimer 1895-1971)** **ธีโอดอร์ อะดอร์โน (Theodor Adorno 1903-1969)** **เฮร์เบิร์ต มาร์คูเซอ (Herbert Marcuse 1898-1979)** **วอลเตอร์ เบเนจามิน (Walter Benjamin 1892-1940)** **ลีโอ โลเวนธาล (Leo Lowenthal 1900-1993)** เป็นต้น แต่เนื่องจากเกิดการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ชาวยิว ทำให้นักวิชาการเชื้อสายยิวจำนวนหนึ่งเสียชีวิต และอีกหลายคนหนีไปอยู่เจนีวา ก่อนจะอพยพไปอยู่ที่อเมริกาในช่วงเวลาต่อมา โดยกลุ่มหลังนี้เองได้รวมตัวกันก่อตั้งสถาบันวิจัยสังคมขึ้นมาอีกครั้งที่มหาวิทยาลัยโคลัมเบีย (University of Columbia) ที่กรุงนิวยอร์ก โดยมี แมกซ์ ฮอร์ไคเมอร์ เป็นผู้อำนวยการของสถาบัน

และวางแนวทางการพัฒนาทฤษฎีของสถาบันให้เป็นระบบและให้มีลักษณะที่มีความเป็นสากลมากขึ้น โดยเน้นมิติเชิงปรัชญา มากกว่าเชิงประวัติศาสตร์และเศรษฐกิจตามอิทธิพลของนักคิดยุคแรก รวมทั้งขยายความสนใจไปที่การประยุกต์**ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ (psychoanalysis)** มาศึกษาสังคมมากขึ้น ดังตัวอย่างที่ชัดเจนในงานของ เฮอริเบิร์ต มาร์คุเซอ และ **อีริค ฟรอมม์ (Eric Fromm 1900-1980)** และยังได้แนวร่วมความคิดในสายสุนทรียะมาผสานแนวคิดให้กับสถาบัน อาทิ นักเขียนบทละครชื่อดังอย่าง **เบอร์โกลท์ เบรชท์ (Bertolt Brecht 1898-1956)** และนักประพันธ์อย่าง **เคิร์ต เวล (Kurt Weil 1900-1950)**

ในทามกลางกลุ่มนักคิดที่อพยพไปอยู่ที่อเมริกานี้ อะดอร์โนเป็นนักวิชาการคนหนึ่งที่เคยเข้าร่วมศึกษาวิจัยกับ **พอล ลาซาร์สเฟลด์ (Paul Lazarsfeld 1901-1976)** นักวิชาการพลัดถิ่นชาวออสเตรีย ที่ทำวิจัยผลกระทบของสื่อวิทยุกระจายเสียงต่อวัฒนธรรมอเมริกันชน ภายใต้โครงการของมหาวิทยาลัยพรินซ์ตันที่ชื่อ The Princeton Radio Research Project การวิจัยในครั้งนั้น เป็นเครื่องยืนยันให้อะดอร์โน (และภายหลังยังรวมถึงเพื่อนนักวิชาการของสถาบันวิจัย) ได้รับรู้ถึงอำนาจของสื่อมวลชนที่มีผลต่อชีวิตทางสังคม และสร้างโลกความเป็นจริงรอบตัวให้กับผู้คน

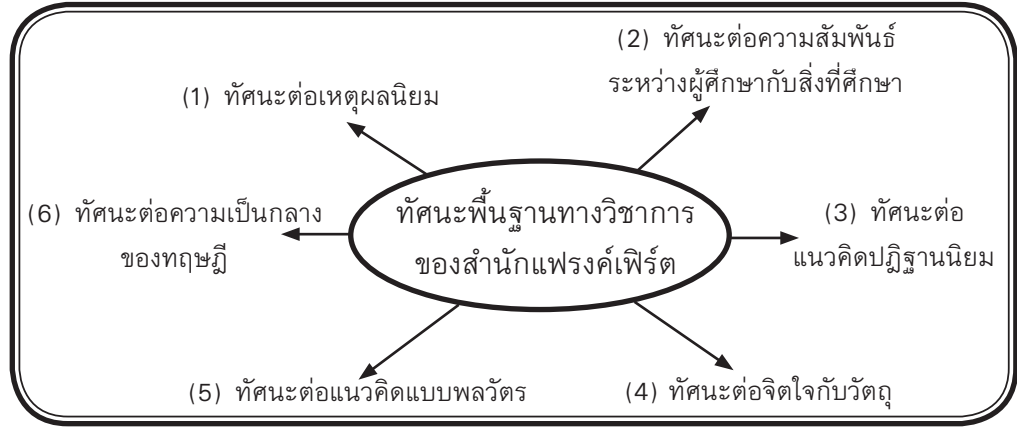
ช่วงที่ 3: ยุคหวนคินแฟรงค์เฟิร์ต (ทศวรรษที่ 1950-1960) ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองสงบลง นักวิชาการหลายคนเดินทางกลับเยอรมนี (เช่น ฮอว์โคเมอร์ และอะดอร์โน) ในขณะที่บางคนยังคงพำนักอยู่ที่อเมริกา (อาทิ มาร์คุเซอ) ช่วงนี้เองที่งานวิชาการของสถาบันได้พัฒนาก้าวหน้าขึ้นมาก และมีอิทธิพลทางความคิดในเชิงการเมืองและวัฒนธรรมอย่างสูงทั้งในฝั่งของทวีปยุโรป ที่มีการก่อตั้งกลุ่ม 'ซ้ายใหม่' (New Left) หลังปี ค.ศ.1956 และทางฝั่งอเมริกา โดยมีมาร์คุเซอเป็นแกนนำคลื่นลูกใหม่ในการพัฒนาทัศนะมาร์กซิสต์แนววิพากษ์ ซึ่งต่อมาได้ก่อให้เกิดบรรยากาศการเคลื่อนไหวทางวิชาการอย่างรุนแรง นักวิชาการกลุ่มนี้ได้สานงานต่อจากยุคที่สอง โดยตั้งคำถามอย่างมากกับกระบวนการผลิตความคิดและจิตสำนึกของผู้คน จนภายหลังชื่อของสถาบันวิจัยก็เริ่มเป็นที่รู้จักกันในนามของ **สำนักแฟรงค์เฟิร์ต (the Frankfurt School)** และทฤษฎีหลักที่มีอิทธิพลอย่างมาก โดยเฉพาะในหมู่นักวิชาการยุโรปก็คือ **ทฤษฎีวิพากษ์ (Critical Theory)** อันเป็นทฤษฎีที่นักวิชาการกลุ่มนี้ได้พัฒนาขึ้นและย้อนกลับไปสู่ปรัชญาพื้นฐานของมาร์กซ์ที่ให้ความสำคัญกับการวิพากษ์สังคม อันเป็นคุณสมบัติสำคัญที่สุดที่แสดงถึงตัวตนความเป็นมนุษย์ (สนใจโปรดดูบทที่ 1 เรื่อง ความหมาย/ปรัชญาพื้นฐานของทฤษฎีวิพากษ์)

ช่วงที่ 4: ยุคการทำทลายแนวคิดของสำนัก (หลังทศวรรษที่ 1970 เป็นต้นมา) ดังที่กล่าวมาในตอนต้นแล้วว่า สำนักแฟรงค์เฟิร์ตได้ตกย้ำทัศนะที่ว่า การวิพากษ์วิจารณ์สังคมถือเป็นปฏิบัติการทางสังคมชนิดหนึ่งที่มีความสำคัญ เพราะฉะนั้น แม้แต่ในกลุ่มของนักวิชาการในสำนักเองก็ยังมีกรวิพากษ์วิจารณ์ความคิดระหว่างกัน (อาทิ กรณีของวอลเตอร์ เบ็นจามิน ที่ตั้งคำถามกับวิธีการวิเคราะห์อุตสาหกรรมวัฒนธรรมของอะดอร์โนและฮอว์โคเมอร์) หรือ

แม้แต่นักวิชาการรุ่นหลังก็มักจะมีการตั้งคำถามกับนักวิชาการรุ่นพี่ ดังนั้น ภายหลังจากสัณฐานกรรมของนักคิดรุ่นคลาสสิกอย่างอะดอร์โนและฮอร์ไคเมอร์ตั้งแต่ปลายทศวรรษที่ 1960 นักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นใหม่ก็เริ่มวิจารณ์งานของรุ่นพี่ เช่น กรณีของ **เจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส (Jurgen Habermas)** ที่ปฏิเสธวิธีคิดของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตรุ่นก่อนซึ่งเชื่อว่า มนุษย์มีลักษณะที่ไร้เหตุผลและถูกชักจูงง่าย แต่ให้ข้อเสนอใหม่ว่า แท้จริงแล้วมนุษย์มีเหตุผลเป็นพื้นฐาน ทว่าขาดพื้นที่การสื่อสารเพื่อถกเถียงอย่างมีเหตุผลมากกว่า (โปรดดูบทที่ 10 ว่าด้วยแนวคิดของฮาเบอร์มาส) ทั้งนี้ ภายหลังทศวรรษที่ 1970 เป็นต้นมา นอกจากการถูกวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดหลัก ๆ ของสำนักแล้ว สถานภาพของสถาบันวิจัยก็เริ่มถดถอยลงด้วย กล่าวคือจนถึงปัจจุบัน แม้งานค้นคว้าของ**สถาบันเพื่อการวิจัยสังคม**ยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง แต่ชื่อและแนวทางทฤษฎีวิพากษ์ของ**สำนักแฟรงค์เฟิร์ต**กลับไม่ได้รับการสืบต่อโดยนักวิชาการรุ่นหลังๆ ของสถาบัน แต่อย่างไรก็ดี แม้จะไม่ได้สืบต่อแนวคิดโดยสถาบันวิจัย แต่ทฤษฎีวิพากษ์ของสำนักกลับเป็นที่แพร่หลายอย่างกว้างขวาง และมีอิทธิพลต่อนักคิดในกลุ่มอื่น ๆ เป็นจำนวนมากแม้จนถึงปัจจุบัน ดังเช่น ตัวอย่างอิทธิพลความคิดของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตที่มีต่อสำนักวัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ (British cultural studies)

2. ทศนะพื้นฐานทางวิชาการของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต

เนื่องจากแนวคิดของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตปฏิเสธทศนะพื้นฐานเรื่อง **เศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด (economic determinism)** แต่เชื่อว่าต้องมีจิตสำนึกและอุดมการณ์อันเป็นโครงสร้างส่วนบนเป็นตัวหล่อเลี้ยงเท่านั้น กระบวนการทางเศรษฐกิจจึงจะถูกผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดต่อไปได้ ในการทำความเข้าใจแนวคิดเช่นนี้ นักคิดในสำนักแฟรงค์เฟิร์ตได้มีทศนะพื้นฐานในทางวิชาการอันสรุปได้ดังแผนภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 2: แสดงทศนะพื้นฐานทางวิชาการของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต

2.1 ทศนะต่อแนวคิด ‘เหตุผลนิยม’ (rationalism)

ก่อนหน้าทีนักวิชาการสำนักแฟรงค์เฟิร์ตจะพัฒนาแนวคิดขึ้นมานั้น นักสังคมวิทยาชาวเยอรมันอย่าง แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber 1864-1920) เคยอธิบายไว้ว่า สังคมตะวันตกสมัยใหม่ก่อรูปขึ้นมาจากหลักเรื่อง เหตุผล (rationality) อันหมายความว่า มีเพียงเหตุผลเท่านั้นที่จะเป็นเครื่องมือให้บรรลุเป้าหมายต่าง ๆ ทางสังคม เช่น ในยุคศักดินา อำนาจทางสังคมจะรวมศูนย์อยู่ในมือของสถาบันกษัตริย์ แต่มาในยุคสมัยใหม่ อำนาจจะกระจายกระจายเพราะฉะนั้น ต้องอาศัยเหตุผลและกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เท่านั้น จึงจะทำให้สังคมเกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นมาได้ (ดังกรณีที่เวเบอร์วิเคราะห์การทำงานของระบบราชการซึ่งครั้งหนึ่งเคยเชื่อว่า เป็นกลไกทางสังคมที่มีประสิทธิภาพสูงสุด)

ทัศนะของเวเบอร์ข้างต้น สอดคล้องกับปรากฏการณ์ในราวศตวรรษที่ 15 เมื่อมีการก่อตัวของปรัชญาแบบยุคแสงสว่างทางปัญญา (Enlightenment) ซึ่งเป็นแนวคิดที่มุ่งปลดปล่อยมนุษย์ออกจาก ยุคมืดทางความคิด (Dark Age) ตรรกะของยุคแสงสว่างทางปัญญาจะมีพื้นฐานสามด้านด้วยกัน คือ

- เชื่อเรื่องความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ (scientific progress) เพราะจะมีเพียงตรรกะแบบวิทยาศาสตร์เท่านั้น ที่จะพิสูจน์ความจริงได้ในเชิงประจักษ์ ดังเช่น วิธีคิดของคนสมัยใหม่ที่เริ่มไม่เชื่อเรื่องผีสิงนางไม้ เพราะพิสูจน์ให้เห็นเป็นรูปธรรมไม่ได้ในทางวิทยาศาสตร์
- เชื่อเรื่องหลักเหตุผล (rationality) เนื่องจากเหตุผลสามารถเอาชนะการตัดสินใจด้วยอารมณ์ และเป็นเครื่องมือเดียวที่ช่วยปลดปล่อยมนุษย์จากการครอบงำของศาสนาจักรและความมกมายของไสยเวท
- เชื่อเรื่องการขยายตัวของเสรีภาพแห่งมนุษย์ (extensions of human freedom) ทั้งนี้เพราะปรัชญาแบบสมัยใหม่นั้น มีจุดยืนพื้นฐานว่า มนุษย์เป็นสัตว์โลกที่ต้องการเสรีภาพ เพราะฉะนั้น ไม่ว่าจะเป็นแนวคิดหรือเหตุผลหรือการกระทำใด ๆ ก็ต้องนำไปสู่การเสริมสร้างเสรีภาพให้กับมนุษย์ ตัวอย่างรูปธรรมในกรณีนี้ก็คือ การเกิดขึ้นของหนังสือพิมพ์และสื่อสิ่งพิมพ์ ก็เพื่อเป็นพื้นที่การสื่อสารที่สร้างเสรีภาพทางความคิดเห็น

อย่างไรก็ดี สำนักแฟรงค์เฟิร์ตได้ปฏิเสธแนวคิดแบบเหตุผลนิยมโดยสิ้นเชิง และได้เสนอว่า ความคิดพื้นฐานของหลักเหตุผลนิยมสามข้อดังกล่าวเป็นเพียงภาพลวงตา หรือที่อะดอร์โนเรียกว่าเป็น การล่อลวงที่กระทำต่อมวลชน (mass deception) เพราะแม้แต่คำอ้างเรื่องเหตุผลและเสรีภาพ ก็เป็นสิ่งที่ถูกกำกับมาแล้วด้วยอำนาจของใครบางคน ตัวอย่างเช่น การเกิดขึ้นของวิธีการผลิตแบบทุนนิยมอุตสาหกรรม ซึ่งก่อรูปมาจากฐานความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ ที่แท้จริงแล้วก็คือ เครื่องมือที่มีประสิทธิภาพสูงสุดที่ทำให้มนุษย์เดินเข้าสู่สายพานการผลิตแบบใหม่ ทั้งในพื้นที่ชีวิตโรงงาน (เพราะมนุษย์กลายเป็นกลจักร/หุ่นยนต์

ตัวหนึ่งของระบบ) และในพื้นที่นอกโรงงาน (อาทิ การทำให้มนุษย์จำต้องเสพ/บริโภค/ใช้เวลาว่างในรูปแบบที่ซ้ำ ๆ ซาก ๆ หรือหาความแตกต่างระหว่างตนเองกับคนอื่น ๆ ไม่ได้) คล้าย ๆ กับชีวิตของตัวละครในภาพยนตร์เรื่อง ฆาตกร ที่อยู่ภายใต้สภาวะแปลกแยกของมหานคร แต่งตัวสีฟ้าเหมือนกัน อยู่ท่ามกลางกองขยะขวดพลาสติกสูงเทียมเมฆ หรือเดินไปเรื่อย ๆ โดยไม่มีใครสนใจใคร ฯลฯ

ด้วยเหตุนี้ข้อสรุปของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตจึงเชื่อว่าวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยมไม่ได้ช่วยปลดปล่อยมนุษยชาติอย่างแท้จริง ตรงกันข้าม กลับเป็นเครื่องมือของสังคมสมัยใหม่ที่ใช้กักขังเสรีภาพและความคิดของมนุษย์เอาไว้

2.2 ทศนะต่อความสัมพันธ์ระหว่างผู้ศึกษากับสิ่งที่ศึกษา

โดยเป้าหมายของวิธีการทางวิทยาศาสตร์มักจะพยายามค้นหากฎเกณฑ์ทั่วไป (general law) ของปรากฏการณ์ที่ถูกศึกษา และเห็นว่า วิธีการได้มาซึ่งความรู้นั้น ต้องดึงตัวผู้ศึกษา/นักวิจัยออกมาจากปรากฏการณ์ หรืออีกนัยหนึ่ง ผู้ศึกษามีฐานะเสมอเหมือนออกจากวัตถุที่ศึกษา ทั้งนี้เพื่อรักษาความเป็นกลางของความรู้ ดังเช่น การทำวิจัยในห้องทดลองวิทยาศาสตร์ที่แยกคนออกจากวัตถุที่ศึกษา หรือแม้แต่กรณีของการทำวิจัยในเชิงปริมาณเอง ก็มีแนวโน้มจะอิงอยู่บนตรรกะเช่นนี้ และพยายามกันความสัมพันธ์ระหว่างผู้วิจัยกับกลุ่มตัวอย่าง อาทิ การสร้างแบบสอบถามขึ้นมาเป็นเครื่องมือที่ผู้วิจัยจะได้ไม่ต้องสัมผัสกับกลุ่มตัวอย่างโดยตรง

แต่สำหรับจุดยืนของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตที่ปฏิเสธตรรกะทางวิทยาศาสตร์นั้น กลับอธิบายว่าวิทยาศาสตร์ธรรมชาติอาจใช้อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างวัตถุกับวัตถุได้แต่ไม่สามารถใช้ศึกษาสังคมได้ เพราะในทุก ๆ ปรากฏการณ์ทางสังคมนั้น แม้แต่ตัวผู้สังเกตการณ์เองก็ไม่เคยมีฐานะเป็นคนนอกโดยสมบูรณ์ เพราะในท้ายที่สุดแล้ว ความรู้ที่พวกเขาสร้างขึ้นก็เป็นอำนาจที่ผู้ศึกษาสร้างความหมายให้กับปรากฏการณ์ที่กำลังสังเกตอยู่เช่นกัน

ด้วยเหตุที่ผู้ศึกษากับสิ่งที่ศึกษาไม่เคยแยกขาดกันโดยสมบูรณ์เช่นนี้ สำนักแฟรงค์เฟิร์ตจึงเชื่อว่า ไม่ว่าจะเป็นปรัชญา ศาสนา ค่านิยม ความคิดของคน กฎหมาย กฎเกณฑ์ทางสังคมทฤษฎีและความรู้ต่างๆทางสังคมทั้งหมดนี้ไม่เคยปลอดจากผลประโยชน์ (interests) ของกลุ่มอำนาจต่าง ๆ ที่อยู่เบื้องหลังการศึกษาวิจัยทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากประสบการณ์ของนักทฤษฎีวิพากษ์สำนักนี้เอง ก็เคยพบว่า นักวิชาการมหาวิทยาลัยจำนวนมากในยุคเผด็จการฟาสซิสต์ได้ทำหน้าที่ผลิตความรู้เพื่อรับใช้อำนาจและผลประโยชน์ของฮิตเลอร์และพรรคนาซีเยอรมันมาแล้ว

2.3 ทศนะต่อแนวคิด ‘ปฏิฐานนิยม’ (positivism)

โดยหลักปรัชญาแบบปฏิฐานนิยม (positivism) นั้นเชื่อว่า สิ่งที่นักวิจัยทำการศึกษาล้วนถูกกำหนดมาแล้ว (given) หรือเกิดขึ้นมาอยู่แล้วตามธรรมชาติ เพราะฉะนั้น การสร้าง

ความรู้ก็คือ การพรรณนาโลกอย่างที่มี**เป็นอยู่ (being)** ด้วยเหตุนี้ โลกของการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์ จึงพยายามสร้างความรู้ ซึ่งเป็นข้อเท็จจริงแบบ**สำเร็จรูป** และสถานะของผู้ศึกษาเองก็มีลักษณะ**ตั้งรับ (passive)** กล่าวคือ เป็นผู้ทำการศึกษาวิจัยแบบตั้งรับ โดยไม่สนใจที่จะเปลี่ยนแปลงสังคมแต่อย่างใดเพื่อรักษาคุณค่าความเป็นกลางโดยไม่เข้าไปประเมินค่าหรือใส่อคติใด ๆ ลงในความรู้ (value-free)

อย่างไรก็ดี สำหรับนักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตแล้ว กลับใช้จุดยืนแบบ **นิเสธนิยม (negativism)** ที่เห็นว่า เป็นไปไม่ได้ที่ความรู้จะปราศจากคุณค่าหรืออคติเลย ทั้งนี้เพราะทุกปรากฏการณ์ที่เราเข้าไปศึกษานั้น ไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หากแต่มีเงื่อนไขทางสังคมบางอย่างกำหนดมาแล้วทั้งสิ้น และด้วยเหตุนี้ ความรู้จึงเป็นกระบวนการ**ประกอบสร้าง (construction)** ขึ้นมา และการสร้างความรู้ก็ไม่ใช่การพรรณนาโลกอย่างที่มี**เป็นอยู่** แต่เป็นการค้นหา**ความสัมพันธ์ (relations)** เพื่อนำไปสู่**ความเปลี่ยนแปลง**ของโลกและสังคม ทั้งนี้สำนักแฟรงค์เฟิร์ตยังได้ยืนยันแนวคิดพื้นฐานของลัทธิมาร์กซ์ด้วยว่า การวิเคราะห์สังคมไม่ใช่เป้าหมายเพื่อนำไปสู่ความขัดแย้ง หากแต่เพื่อเปิดโปงให้เห็นความขัดแย้ง และนำไปสู่การคลี่คลายจัดการความขัดแย้งในที่สุด (from conflict to resolution) เพราะฉะนั้น แม้แต่ในเรื่องของความขัดแย้งต่างๆ ทางสังคม ก็ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ และหากเราศึกษาให้เข้าใจความขัดแย้งได้แล้ว ก็จะหาทางเปลี่ยนแปลงหรือรักษาเยียวยาความขัดแย้งดังกล่าวได้เช่นกัน

2.4 ทศนะต่อจิตใจกับวัตถุ (mind and materialism)

ก่อนหน้ายุคทฤษฎีวิพากษ์สำนักแฟรงค์เฟิร์ต **เรอเน เดส์การ์ตส์ (Rene Descartes)** ได้เคยเสนอความคิดแบบ **ทวิลักษณ์ (dualism)** ที่แบ่งขั้วระหว่างจิตใจกับวัตถุว่า โลกทาง**ความคิด (mental world)** กับโลกทาง**วัตถุ (material world)** ต่างเป็นโลกที่แยกขาดจากกันโดยสิ้นเชิง โดยที่เดส์การ์ตส์เองก็มุ่งเน้นศึกษาเฉพาะมิติตามความคิดและจิตใจของปัจเจกบุคคลเป็นสำคัญ

แต่อย่างไรก็ดี สำนักแฟรงค์เฟิร์ตกลับอธิบายว่า การแบ่งขั้วจากกันโดยสิ้นเชิงเช่นนี้เป็นวิธีคิดที่ไม่ถูกต้อง เพราะกิจกรรมทางความคิดใด ๆ ของผู้คน ไม่ได้เป็น **ผลผลิตที่เกิดขึ้นโดยปัจเจกบุคคลล้วน ๆ (the product of the isolated 'individual')** ตรงกันข้ามสิ่งที่เรียกว่าความคิดหรือจิตสำนึก ถือเป็นผลผลิตที่เกิดจาก **กระบวนการทางสังคม (social process)** ที่พยายามธำรงรักษาตัวตนของสังคมนั้น ๆ เอาไว้ เพราะฉะนั้น ถ้าเราเติบโตหรือถูกหล่อหลอมมาในเงื่อนไขสังคมแบบใด จิตสำนึกของเราก็มีแนวโน้มจะสัมพันธ์กับโลกความเป็นจริงเช่นนั้น ตัวอย่างเช่น ถ้าเราอยู่ในสังคมทุนนิยมอุตสาหกรรม ที่ระบบการผลิตจะเน้นปริมาณมาก และเป็นมาตรฐานสำเร็จรูปเหมือน ๆ กัน มนุษย์เราก็จะขาดความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ เพราะความคิดเราจะเหมือน ๆ กับคนอื่น จนหาความแตกต่างไม่พบ

2.5 ทศนะต่อแนวคิดแบบพลวัตร (dynamism)

นอกจากการตั้งคำถามต่อวิธีคิดแบบทวิลักษณ์แล้ว อีกข้อเสนอหนึ่งของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตก็คือ การเสนอวิธีการมองโลกแบบมีพลวัตร (dynamic) โดยสำนักแฟรงค์เฟิร์ตเชื่อว่าโลกทางสังคมมีความเคลื่อนไหวตลอดเวลา เพราะฉะนั้น แทนที่เราจะวิเคราะห์เชิงโครงสร้างและแยกมนุษย์ออกมาจากสังคม (ตามแบบสำนักโครงสร้างนิยม) เราควรจะพิจารณาว่าจิตสำนึกของมนุษย์นั้น มีมิติทางประวัติศาสตร์ (historical) หรือได้รับการกำหนดและก่อรูปผ่านการสั่งสมมาในสังคมและวัฒนธรรมแต่ละช่วงยุค ทั้งนี้ Sharrock et al (2003) ได้สรุปทัศนะดังกล่าวของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตไว้สองประการคือ

- วัตถุและโลกรอบตัวไม่เคยมีความหมายที่ชัดเจนในตัวของมันเอง แต่ความหมายของวัตถุนั้น ๆ จะถูกสร้างขึ้นผ่านกิจกรรมต่าง ๆ ทางสังคม (เช่น ในยุคหนึ่ง หมอลำเคยถูกสร้างความหมายเป็นอัตลักษณ์ตัวตนคนอีสานในแต่ละท้องถิ่น ที่มีทั้งด้านสาระและบันเทิงควบคู่กันไป แต่มาในยุคสังคมอุตสาหกรรม การเกิดขึ้นของหมอลำซึ่ง ก็ได้สร้างความหมายใหม่ให้กลายเป็นความบันเทิงสำหรับมวลชนในวงกว้างไปกว่าแค่ท้องถิ่นอีสาน)

- ประสพการณ์ที่ปัจเจกบุคคลมีต่อโลกและสังคม จะเป็นไปตามกรอบความคิดที่ถูกกำหนดมาแล้ว ภายใต้เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ที่เราใช้ชีวิตอยู่ในแต่ละช่วงเวลา

ด้วยเหตุนี้สำนักแฟรงค์เฟิร์ตจึงให้ข้อสรุปว่ามนุษย์เราไม่สามารถจะยืนอยู่นอกวิถีการผลิตความคิดของสังคมได้เลย เมื่อเป็นเช่นนั้น ความเข้าใจโลกของเราจึงไม่มีลักษณะเป็นวัตถุวิสัย (notobjective) แต่จะสัมพันธ์กับเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมที่จะทำให้มนุษย์เราเข้าใจโลกไปในทิศทางที่ต่างกัน ดังนั้น การศึกษาความคิดของมนุษย์จึงต้องวิเคราะห์แบบเคลื่อนไหว เพื่อให้เห็น กระบวนการก่อรูป/กลายมาเป็น (process of transformation / becoming) ของความคิดที่ต่อเนื่องไปไม่สิ้นสุด ตัวอย่างเช่น การวิเคราะห์กระบวนการที่จิตสำนึกของเด็ก (ซึ่งเคยชอบต่อต้านอำนาจ) กลายมาเป็นผู้ใหญ่ (ที่กลับยอมสยบต่ออำนาจ) เป็นต้น

2.6 ทศนะต่อความเป็นกลางของทฤษฎี

ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ตามวิธีคิดดั้งเดิมของนักสังคมศาสตร์รุ่นเก่า จะพยายามรักษาความเป็นกลางของทฤษฎีต่าง ๆ เอาไว้ โดยมีให้มีการปนเปื้อนอคติใด ๆ แต่ทว่า สำหรับนักทฤษฎีวิพากษ์สำนักแฟรงค์เฟิร์ตกลับมีทัศนะว่า ไม่มีทฤษฎีใดที่มีความเป็นกลาง แต่ทุกทฤษฎีต่างถือเป็นส่วนหนึ่งของกลไกการผลิตและผลิตซ้ำทางสังคมทั้งสิ้น แต่กระนั้นทุกทฤษฎีก็ต้องมีความเป็นอิสระระดับหนึ่ง เพราะแม้แต่ในกรณีทฤษฎีวิพากษ์ของสำนักเอง ก็ถูกอธิบายว่า ไม่ได้เป็นศาสตร์ที่บริสุทธิ์ หากแต่เป็นชุดความรู้ที่มีเป้าหมายเพื่อรับใช้การต่อสู้ของชนชั้นหนึ่งและเป็นปฏิบัติของอีกชนชั้นหนึ่งเช่นกัน ดังเช่นที่ กาญจนา แก้วเทพ (2527)

ได้ให้ข้อสรุปถึงจุดมุ่งหมายของทฤษฎีวิพากษ์สำนักแฟรงค์เฟิร์ตว่า เป็นทฤษฎีที่พยายามนำความขัดแย้งพื้นฐานในสังคมทุนนิยมให้ขึ้นมาสู่ระดับจิตสำนึกของประชาชน ทั้งนี้ ทฤษฎีวิพากษ์ต้องพยายามนำตนเองและแนวคิดทฤษฎีของสำนักให้หลุดพ้นจากกลไกการผลิตทางสังคม และต้องก้าวไปให้ไกลกว่าที่สังคมเดิมกำลังทำงานอยู่ นอกจากนี้ นักทฤษฎีวิพากษ์ควรมีสำนึกว่า ตนเป็นสมาชิกคนหนึ่งของสังคมที่ต้องช่วยสร้างความเปลี่ยนแปลงให้กับสังคมและสร้างสรรค์ทฤษฎีใหม่ ๆ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

3. อิทธิพลทางความคิดของมาร์กซ์สู่สำนักแฟรงค์เฟิร์ต

Dominic Strinati (1995) และ Nigel Dodd (1999) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า แม้จะเป็นสายพันธุ์ความคิดที่ต่อยอดมาจากลัทธิมาร์กซ์ แต่ทว่า ทฤษฎีวิพากษ์ของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตก็มีเอกลักษณ์เด่นสองด้านได้แก่ ทั้งอ้างอิง (หรือใช้) และวิพากษ์วิจารณ์ (หรือพัฒนา) ทฤษฎีมาร์กซิสม์ควบคู่กันไป กล่าวคือ สำนักแฟรงค์เฟิร์ตได้ย้อนกลับไปหางานเขียนคลาสสิกเล่มหนึ่งของมาร์กซ์ที่ชื่อ A Contribution to the Critique of Political Economy ซึ่งเป็นงานที่มาร์กซ์เน้นให้เห็นกระบวนการวิพากษ์เศรษฐกิจการเมืองในศตวรรษที่ 19 อาทิ การตั้งคำถามและวิพากษ์แนวคิดเรื่องชนชั้นกับความไม่เท่าเทียมกันทางสังคม (class and social inequality) เรื่องสภาวะแปลกแยก (alienation) หรือเรื่องกระบวนการทำให้เป็นสินค้า (commodification)

แม้จุดเริ่มต้นของมาร์กซ์จะเปิดทัศนะแนววิพากษ์ไว้ แต่ต่อมา เมื่อนักวิชาการสายเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นคลาสสิก (classical political economy) ได้นำงานของมาร์กซ์มาใช้ดูเหมือนว่านักคิดกลุ่มนี้จะเลือกสนใจแต่มิติเศรษฐกิจ หรือเชื่อเรื่องเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด (economic determinism) จนทำให้คำว่า ‘วิพากษ์’ (critique) ได้เลือนหายไปจากทฤษฎีมาร์กซิสม์ ฉะนั้นพอมาถึงรุ่นของนักทฤษฎีสำนึกแฟรงค์เฟิร์ตพวกเขาเห็นว่าคำว่าวิพากษ์เป็นคำสำคัญ (keyword) ในงานของลัทธิมาร์กซ์ และเรียกร้องให้รื้อฟื้นคำนี้ขึ้นมา ในการศึกษาสังคมอีกครั้งหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ ทฤษฎีของสำนักจึงเป็นที่รู้จักกันในอีกชื่อหนึ่งว่า ทฤษฎีวิพากษ์ (Critical Theory) และที่สำคัญ แม้สำนักแฟรงค์เฟิร์ตจะเชื่อในทัศนะเชิงวิพากษ์แบบมาร์กซ์ แต่พวกเขาก็ตั้งคำถามด้วยว่า แม้แต่ตัวมาร์กซ์เองก็ยังวิพากษ์ระบบทุนนิยมไม่มากพอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการมองข้ามการวิพากษ์มิติอุดมการณ์/จิตสำนึกอันเป็นช่องว่างที่ทำให้สำนักแฟรงค์เฟิร์ตหันมาให้ความสนใจกับการวิเคราะห์องค์ประกอบของโครงสร้างส่วนบนมากขึ้น (Miles 2001)

ทั้งนี้ แนวคิดหลัก ๆ ของมาร์กซ์ที่สำนักแฟรงค์เฟิร์ตได้นำมาพัฒนาต่อ สามารถสรุปได้ดังนี้

จาก ลัทธิคลั่งไคล้บูชาสินค้า	—————>	สู่ ลัทธิบูชาสินค้าทางวัฒนธรรม
จาก จิตสำนึกที่ผิดพลาด	—————>	สู่ จิตสำนึกแห่งการบริโภค
จาก การสร้างม่านมายาแห่งวัตถุ	—————>	สู่ การสร้างม่านมายาแห่งวัฒนธรรม

3.1 แนวคิดเรื่อง ลัทธิคลั่งไคล้บูชาสินค้า

ธีโอดอร์อะดอร์โน นักคิดของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตเคยกล่าวว่าเคล็ดลับความสำเร็จของระบบทุนนิยมก็คือ การทำให้คนแต่ละคนเกิดความต้องการที่จะจ่ายเงินเพื่อซื้อสินค้า ดังเช่นที่อะดอร์โนได้ยกตัวอย่างกรณีที่ผู้บริโภคยอมสยบต่ออำนาจเงินที่จะควักออกจากกระเป๋าเพื่อไปซื้อตัวตุ๊กตาสีร์ต Toscanini (Adorno 1991)

แนวคิดของอะดอร์โนดังกล่าวพัฒนามาจากทัศนะของมาร์กซ์เรื่อง **ลัทธิคลั่งไคล้บูชาสินค้า (commodity fetishism)** ซึ่งอธิบายว่า แม้มนุษย์เราจะเริ่มต้นเป็นผู้สร้างสินค้าขึ้นมา ก็จริง แต่ในท้ายที่สุดแล้ว สินค้านั้นก็เข้ามากำกับความคิดของเรา หรืออีกนัยหนึ่งในระบบทุนนิยมนั้น สิ่งที่เป็น **มูลค่าแลกเปลี่ยน (exchange value)** จะถูกตีค่าว่ามีอำนาจเหนือกว่า **มูลค่าใช้สอย (use value)** เพราะมนุษย์เราใช้เงินเข้าไปซื้อและเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยน และทำให้สินค้าต่าง ๆ มีราคาขึ้นมา ดังนั้น เมื่อสินค้ามีราคาขึ้นมา ความต้องการบริโภคสินค้าที่มีมูลค่าเหล่านั้นก็จะเริ่มอยู่เหนือ **ความต้องการที่แท้จริง (real needs)** ของผู้คน ไม่ต่างจากการเป็นลัทธิบูชาหรือพิธีกรรมแห่งการคลั่งไคล้ในสังคมร่วมสมัย เช่น ในยุคนี้ ผู้คนอาจจะไม่ได้ต้องการบริโภคไข่ปลาคาเวียร์หรือดื่มน้ำแร่จากยอตเซาแอลป์จริง ๆ แต่พวกเขาก็ยังคงบริโภคไข่ปลาและน้ำแร่ เพียงเพราะว่าเป็นสินค้าที่มีราคาเท่านั้น

จากทัศนะเรื่องลัทธิคลั่งไคล้บูชาสินค้าดังกล่าว อะดอร์โนได้ขยายความมาร์กซ์ต่อไปอีกว่า ในปัจจุบันนี้ ไม่ใช่แค่สินค้าที่เป็นวัตถุเท่านั้นที่สามารถสร้างลัทธิคลั่งไคล้บูชาขึ้นมาได้ เพราะแม้แต่ **สินค้าทางวัฒนธรรม (cultural commodities)** ต่าง ๆ ก็มีแรงกระตุ้นได้ในลักษณะเดียวกัน และในบางครั้งสินค้าชนิดนี้ก็กลับมีอำนาจที่นำกลัวยิ่งกว่าสินค้าวัตถุธรรมดาทั่วไปเสียอีก เพราะเป็นสินค้าที่ลึงลึงไปกำกับถึงระดับจิตวิญญาณและความรู้สึกของผู้บริโภค ดังเช่น กรณีรูปธรรมของสาวกนักฟุตบอลหรือแฟนคลับนักร้องเพลงป๊อปทั้งหลาย หรือกรณีของผู้บริโภคทั่วโลกที่คลั่งไคล้ภาพยนตร์อย่าง Titanic หนังสืออย่าง Harry Potter ดาราอย่างแบรด พิตต์ และแอนเจลิน่า โจลี่ นักร้องเกาหลีย่างเรน การ์ตูนญี่ปุ่นอย่างโดเรมอน หรือผลิตภัณฑ์จากค่าย Hello Kitty เป็นต้น

3.2 แนวคิดเรื่อง จิตสำนึกที่ผิดพลาด

มาร์กซ์ได้เคยอธิบายแนวคิดเรื่อง **จิตสำนึกที่ผิดพลาด (false consciousness)** ว่าเป็น 'ความคิดที่คนอื่นแอบฝากมาให้กับเรา' โดยที่โลกความเป็นจริงจะเป็นเช่นไรไม่สำคัญ แต่ **แนวคิดที่เราได้รับการฝากฝังมา (banking concept)** จะทำให้เรามองเห็นความเป็นจริงที่เป็นเช่นนั้นเช่นนั้น อาทิ กรณีเรื่องจิตสำนึกทางชนชั้น ที่คนชั้นล่างจะถูกฝังความคิดให้ยอมรับว่าการกดขี่ขูดรีดและความไม่เท่าเทียมเป็นชะตากรรมที่ถูกกำหนดมาแล้ว และไม่อาจเปลี่ยนแปลงหรือหลุดพ้นไปได้

จากแนวคิดดังกล่าว นักทฤษฎีวิพากษ์ของสำนักอย่างเฮร์เบิร์ต มาร์คูเซอ (Marcuse 1972) ได้ขยายความว่า สำหรับสังคมทุนนิยมบริโภคนั้น จิตสำนึกที่ผิดพลาดและได้รับการฝึกฝังไว้ก็คือ **ลัทธิบริโภคนิยม (consumerism)** ทั้งนี้เพราะความสำเร็จของระบบทุนนิยมนั้น จะต้องทำให้ความต้องการปลอม (**false needs**) เข้าไปแทนที่ความต้องการที่แท้จริง (**real needs**) ของผู้บริโภคให้ได้ และกลยุทธ์ที่สำคัญประการหนึ่งก็คือ ระบบทุนนิยมจะทำให้เรารู้สึกว่า **มีอิสระเสรีภาพ**ในการบริโภค แต่ในความเป็นจริงแล้ว เสรีภาพดังกล่าวจะเกิดขึ้นบน **ตัวเลือก (choices)** ที่ระบบได้กำหนดมาแล้วเท่านั้น เช่น ถ้าผู้หญิงต้องการประติณห์ผิวหน้าเนียน เธอเหล่านั้นก็จะใช้แป้งกระแจะจันทร์/ขมิ้น/สมุนไพรทานาคา ไม่ได้เลือกต่อไปแล้ว เพราะโฆษณาและระบบทุนนิยมให้เสรีภาพที่เธอจะเลือกได้เพียงครีมบำรุงผิวหน้ายี่ห้อใดยี่ห้อหนึ่งเท่านั้น เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ ในสังคมบริโภค มนุษย์จะมีเสรีภาพที่จะเลือกบริโภคสินค้าอะไรก็ได้ แต่ไม่มีเสรีภาพที่จะปฏิเสธการบริโภค หรืออีกนัยหนึ่ง ระบบทุนนิยมจะบอกเราว่า トラバタที่เรายังคงบริโภคトラバタนั้นเรายังมีเสรีภาพที่จะเลือกอยู่

3.3 แนวคิดเรื่อง การสร้างม่านมายาแห่งวัตถุ

ในการพัฒนาแนวคิดเรื่อง **การสร้างม่านมายาแห่งวัตถุ (reification)** ขึ้นมา มาร์กซ์ได้อธิบายว่า ในขณะที่สังคมดั้งเดิมนั้น มนุษย์ใช้วัตถุเพื่อเป็นตัวแทนความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนเข้าหากัน (เช่น การแลกของหรือให้ของขวัญเพื่อเชื่อมความสัมพันธ์ของคนในสังคม) แต่ในระบบทุนนิยมแล้ว เป็นคนต่างหากที่เชื่อมวัตถุกับวัตถุเข้าหากัน ทั้งนี้เพราะวัตถุต่าง ๆ ที่เราบริโภคอยู่นั้น ไม่ใช่สิ่งที่คนเราผลิตขึ้นได้เอง หากแต่เป็นวัตถุที่เราต้องจ่ายเงินเพื่อซื้อหามาบริโภค เพราะฉะนั้น มนุษย์ผู้บริโภคจึงเป็นเพียงตัวกลางที่เชื่อมเงิน (หรือวัตถุชิ้นหนึ่ง) กับสินค้า (หรือวัตถุอีกชิ้นหนึ่ง) เข้าไว้ด้วยกัน โดยมีม่านมายาบางอย่างไม่ให้เขาเห็นมิติการผลิตที่อยู่เบื้องหลังวัตถุดิบเหล่านั้นเลย

สำนักแฟรงค์เฟิร์ตได้ขยายความคิดของมาร์กซ์ดังกล่าวออกไป และเน้นว่า ในยุคปัจจุบันไม่ใช่แค่สิ่งของที่เป็นวัตถุเท่านั้นที่จะอยู่ในภาวะแบบการสร้างม่านมายา แม้แต่วัฒนธรรมก็สามารถถูกทำให้กลายเป็นสินค้า (commodification of culture) ได้เช่นกัน อาทิ กรณีที่เราใช้เงินซื้อเพลง แต่ไม่เคยได้เห็นเลยว่า เบื้องหลังการผลิตเพลงเหล่านั้นมีความเป็นมาอย่างไร หรือการที่ระบบอุตสาหกรรมสื่อมวลชนใช้เงินเพื่อซื้อความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ของมนุษย์ ก็สร้างสภาวะที่ลวงตาได้ไม่แตกต่างกัน

4. แนะนำนักวิชาการในสำนักแฟรงค์เฟิร์ต

เนื่องจากนักคิดหลัก ๆ ของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตมีจำนวนมากและมีภูมิหลังมาจากหลากหลายสาขา ดังนั้น สำหรับในที่นี้ ผู้เขียนจะขอคัดเลือกเฉพาะนักทฤษฎีที่พัฒนาความคิด

ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการวิพากษ์การสื่อสารมานำเสนอ ดังนี้

- ธีโอดอร์ อะดอร์โน และแมกซ์ ฮอร์ไคเมอร์
- เฮร์เบิร์ต มาร์คุเซอ
- อีริค ฟรอมม์

4.1 ธีโอดอร์ อะดอร์โน และแมกซ์ ฮอร์ไคเมอร์

4.1.1 ภูมิหลังของนักวิชาการ

ธีโอดอร์ อะดอร์โน (Theodor Adorno 1903-1969) และ แมกซ์ ฮอร์ไคเมอร์ (Max Horkheimer 1895-1973) เป็นบุคลการสำคัญตั้งแต่พัฒนาการในยุคที่สองของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต และเป็นผู้วางรากฐานความคิดหลัก ๆ ให้กับนักวิชาการของสำนัก

สำหรับอะดอร์โนนั้น เขาเกิดที่เมืองแฟรงค์เฟิร์ตเมื่อปี ค.ศ.1903 ในครอบครัวของพ่อค้าไวน์ชาวยิว โดยมีแม่และป้าเป็นนักดนตรีคลาสสิกชั้นนำ และเขาเองก็มีความชื่นชอบการเล่นเปียโนมาตั้งแต่เด็ก ในช่วงชีวิตวัยรุ่นของอะดอร์โน เขาได้เข้าเรียนที่มหาวิทยาลัยแฟรงค์เฟิร์ต โดยเลือกวิชาหลัก 4 ด้านคือ ปรัชญา จิตวิทยา สังคมวิทยา และดนตรีศึกษา ที่นี่เองที่ทำให้เขาได้รู้จักกับฮอร์ไคเมอร์และวอลเตอร์ เบ็นจามิน และในปี ค.ศ.1924 เขาก็สำเร็จการศึกษาด้วยหัวข้อวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับแนวคิดของ เอ็ดมันด์ ฮัสเซิร์ล (Edmund Husserl) นักวิชาการต้นสายปรากฏการณ์วิทยา (phenomenology) หลังจากสำเร็จการศึกษาแล้ว อะดอร์โนได้ผลิตงานเขียนวิจารณ์ดนตรีออกมามากมาย และในที่สุดเขาก็ได้เข้าร่วมงานกับสถาบันเพื่อการวิจัยสังคมของมหาวิทยาลัยแฟรงค์เฟิร์ต

ในช่วงที่นาซีกำลังเรืองอิทธิพลในเยอรมนีนั้น อะดอร์โนได้อพยพไปอยู่ที่อังกฤษ เพื่อหลบหนีจากการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ของฮิตเลอร์ แต่เพราะพลาดหวังจากการเป็นอาจารย์ที่มหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ด อะดอร์โนจึงย้ายที่พำนักอีกครั้งไปอยู่ที่อเมริกา และได้เข้าร่วมกับฮอร์ไคเมอร์ที่ก่อตั้งสถาบันเพื่อการวิจัยสังคมขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งที่มหาวิทยาลัยโคลัมเบีย กรุงนิวยอร์ก นอกจากนี้ เขายังได้เข้าร่วมกับโครงการวิจัยผลกระทบของสื่อวิทยุกระจายเสียง ที่มี พอล ลาซาร์สเฟลด์ (Paul Lazarsfeld) แห่งมหาวิทยาลัยพรินซ์ตันเป็นหัวหน้าโครงการ รวมทั้งยังเขียนผลงานออกมามากขึ้น โดยเฉพาะชิ้นสำคัญที่เขาเขียนร่วมกับฮอร์ไคเมอร์คือ *Dialectic of Enlightenment* (1947) ที่ทั้งคู่ได้ตั้งคำถามกับปรัชญาเหตุผลนิยมที่กำลังทำลายมนุษยชาติและสังคมลงดังตัวอย่างการวิพากษ์เหตุการณ์ฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง

ช่วงหลังสงครามโลกสงบลง อะดอร์โนเกิดความรู้สึกคิดถึงบ้าน จึงตัดสินใจกลับเยอรมนี และร่วมกับฮอร์ไคเมอร์รื้อฟื้นสถาบันเพื่อการวิจัยสังคมขึ้นมาอีกครั้งที่มหาวิทยาลัยแฟรงค์เฟิร์ตและมีการผลิตผลงานวิชาการออกมามากมายรวมถึงการเขียนบทวิจารณ์สื่อวิทยุกระจายเสียง มาถึงในปี ค.ศ.1969 เกิดเหตุการณ์ประท้วงของนักศึกษาในชั้นเรียนของ

อะดอร์โน ทำให้เขาตัดสินใจย้ายไปอยู่สวิตเซอร์แลนด์พร้อมภรรยา และด้วยสุขภาพที่ไม่สมบูรณ์ เขาก็ได้เสียชีวิตลงด้วยโรคหัวใจในปีเดียวกันนั่นเอง แม้หลังอสังกรรมของอะดอร์โน ผลงานสำคัญ ๆ ของเขายังได้รับการพิมพ์เผยแพร่อย่างต่อเนื่อง อาทิ *Philosophy of Modern Music* (1949), *The Authoritarian Personality* (1950), *Negative Dialectics* (1966), *Aesthetic Theory* (1970) หรือรวมบทความเกี่ยวกับวัฒนธรรมมวลชนใน *The Culture Industry: Selected Essays and Mass Culture* (1991) เป็นต้น

ส่วนในกรณีของฮอว์เคเมอร์นั้น เขาเกิดที่เมืองสตัททการ์ทในครอบครัวชาวยิวเมื่อปี ค.ศ.1895 แต่เนื่องจากครอบครัวไม่สนับสนุนให้เรียนหนังสือ เขาจึงต้องออกจากโรงเรียนตอนอายุ 16 ปี เพื่อมาทำงานในโรงงานของบิดา จนกระทั่งหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 เขาจึงได้กลับเข้าเรียนที่มหาวิทยาลัยมิวนิคในสาขาวิชาปรัชญาและจิตวิทยา ก่อนที่จะย้ายมาอยู่มหาวิทยาลัยแฟรงค์เฟิร์ต ซึ่ง ณ มหาวิทยาลัยแห่งหลังนี้ที่เขาได้พบกับอะดอร์โน ผู้กลายมาเป็นสหายทางวิชาการที่สำคัญในภายหลัง และในปี ค.ศ.1925 ฮอว์เคเมอร์ก็สำเร็จการศึกษาในหัวข้อวิทยานิพนธ์ที่ว่าด้วยแนวคิดและปรัชญาของ อิมมานูเอล คานท์ (Immanuel Kant)

ในปีค.ศ.1930เมื่อตำแหน่งผู้อำนวยการสถาบันเพื่อการวิจัยสังคมว่างลงฮอว์เคเมอร์ได้รับเลือกตั้งให้มาทำหน้าที่ดังกล่าว ก่อนที่สถาบันวิจัยจะถูกปิดลงในปี ค.ศ.1933 โดยรัฐบาลพรรคนาซี และหลังจากนั้น เขาจึงได้อพยพไปอยู่ที่สวิตเซอร์แลนด์ ก่อนจะย้ายไปอยู่ที่อเมริกา และได้ก่อตั้งสถาบันวิจัยขึ้นอีกครั้งที่มหาวิทยาลัยโคลัมเบีย จนกระทั่งปี 1949 ฮอว์เคเมอร์ได้เดินทางกลับเมืองแฟรงค์เฟิร์ต และรื้อฟื้นสถาบันวิจัยขึ้นมาอีกครั้งในปี 1950 โดยดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการอยู่จนถึงปี 1954 ก่อนที่เขาจะได้กลับไปอเมริกาและเป็นอาจารย์สอนที่มหาวิทยาลัยชิคาโก ฮอว์เคเมอร์เสียชีวิตลงในปี 1973 ที่เมืองนูเร็มเบิร์ก นอกจากงานชิ้นสำคัญที่เขียนกับอะดอร์โนเรื่อง *Dialectic of Enlightenment* (1947) แล้ว ผลงานเด่นอื่น ๆ ของเขาได้แก่ *Authority and Family* (1936), *Eclipse of Reason* (1947), *Critique of Instrumental Reason* (1967) เป็นต้น

4.1.2 พื้นฐานความคิดของนักวิชาการ

ก่อนที่จะนำเสนอเนื้อหาแนวคิดของอะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์ ผู้เขียนขอให้สังเกตพื้นฐานจุดยืนความคิดของนักวิชาการทั้งสองเพื่อเป็นแนวทางในการทำความเข้าใจเนื้อหาของทฤษฎี ซึ่งสรุปรายละเอียดได้ดังนี้

(1) การปฏิเสธทัศนะแบบเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด ดังที่กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า แม้จะตั้งอยู่บนพื้นฐานความคิดของมาร์กซ์เหมือนกัน แต่สำนักแฟรงค์เฟิร์ตก็มีจุดยืนที่โต้แย้งนักคิดในสายเศรษฐศาสตร์การเมือง กล่าวคือ ขณะที่สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองคลาสสิกอธิบายว่า แรงจูงใจทางเศรษฐกิจจะเข้ามาเป็นตัวกำหนดเงื่อนไขอื่น ๆ ทางสังคม (หรือที่เรียกกันว่า ทัศนะแบบเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด) แต่อะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์กลับเลือก

สนใจมิติทางความคิด/จิตสำนึก/อุดมการณ์มากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จากประสบการณ์ทางสังคมของนักวิชาการกลุ่มนี้ที่ต้องหนีตายจากฮิตเลอร์ ทำให้พวกเขาเห็นว่า เป็นความล้มเหลวของกลุ่มมาร์กซิสม์ดั้งเดิมที่มองข้ามพลังของจิตสำนึก กอปรกับที่ทั้งคู่ได้สัมผัสบรรยากาศของสังคมอเมริกันหลังยุคสงคราม ที่ผู้คนมีการเสพวัฒนธรรมมวลชน (mass culture) อย่างเป็นล่ำเป็นสัน พวกเขาจึงยืนยันความสำคัญของการวิเคราะห์จิตสำนึกและอุดมการณ์ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยถูกหลงลืมไปจากลัทธิมาร์กซ์

(2) การปฏิเสธทัศนะต่อวัฒนธรรมแบบชนชั้นสูง ก่อนหน้าที่จะอดอร์โนและฮอว์คไมเมอร์จะวิเคราะห์กระบวนการผลิตและเสพวัฒนธรรมนั้น นักคิดรุ่นแรก ๆ ที่บุกเบิกการศึกษาวัฒนธรรม (culture) และทรงอิทธิพลทางความคิดมาตั้งแต่ศตวรรษที่ 18 ได้แก่ กลุ่มสำนักวัฒนธรรมและอารยธรรม (culture and civilisation) ของประเทศอังกฤษ ซึ่งมีนักวิชาการสำคัญคือ แมทธิว อาร์โนลด์ (Matthew Arnold 1822-1886) และ เอฟ อาร์ ลีอาวิส (F.R. Leavis 1895-1978) นักวิชาการสายนี้มีทัศนะแบบชนชั้นสูง (elitism) และนิยามวัฒนธรรมว่า หมายถึงสิ่งที่ดีงามที่สุดที่มนุษย์เคยคิดหรือสร้างขึ้น หรืออีกนัยหนึ่ง อะไรก็ตามที่จะเป็นวัฒนธรรมได้ ต้องมีลักษณะที่อารยะ (civilised) และเป็นหนึ่งเดียว (unique) เพราะฉะนั้น การเกิดขึ้นของวัฒนธรรมมวลชน (mass culture) จึงถือเป็นภัยคุกคามต่อเสถียรภาพและอำนาจของสังคม (social authority) เช่นการเกิดขึ้นของอุตสาหกรรมเพลงป๊อป ซึ่งเป็นเพลงที่ผลิตเพื่อขายแก่ตลาดมวลชน ถือเป็นส่วนหนึ่งของการตั้งรสนิยมของผู้คนให้ตกต่ำลง ทำลายขนบธรรมเนียมอันดีงามของสังคม และสร้างลักษณะอนาρχะ (anarchy) ให้กับมวลชน

อย่างไรก็ดี แม้อะอดอร์โนและฮอว์คไมเมอร์จะเห็นด้วยว่า วัฒนธรรมมวลชน (รวมถึงผลผลิตสื่อมวลชนต่าง ๆ) จะไร้สุนทรีย์และตั้งรสนิยมของผู้คนให้ตกต่ำลง แต่ทั้งคู่ก็โต้แย้งจุดยืนของอาร์โนลด์และลีอาวิสว่า แท้จริงแล้ว วัฒนธรรมมวลชนไม่ได้ทำให้เสถียรภาพ/อำนาจทางสังคมถูกร่อนลงไป ตรงกันข้าม วัฒนธรรมมวลชนกลับเป็นกลไกที่ช่วยธำรงรักษาเสถียรภาพทางอำนาจของคนบางกลุ่มมากกว่า กล่าวคือ วัฒนธรรมมวลชนมีพลังที่จะหลอมรวมผู้คนให้มีลักษณะเป็นหนึ่งเดียว (conformity) เพราะทุกคนจะได้เสพวัฒนธรรมเดียวกัน คิดไปในทิศทางเดียวกัน ทำทุกอย่างตามมาตรฐานเดียวกัน และในท้ายที่สุด มวลชนที่ไร้ความแตกต่างก็จะอ่อนแอลง และถูกผู้มีอำนาจชักจูงไปได้โดยง่าย ดังเช่นกรณีที่มวลชนวัยรุ่นไปดูคอนเสิร์ตเพลงป๊อป ก็มีแนวโน้มจะกลายเป็นพวกหัวอ่อน และถูกชักจูงให้แสดงกิริยาไปตามอำนาจที่นักร่อนบนเวทีชี้นำได้อย่างไม่ยากเย็น (อาทิ กรีด ชูมือขวา ส่งเสียงร้องตามการกำกับของนักร่อน) เป็นต้น

(3) การวิจารณ์ทัศนะแบบเหตุผลนิยมในงานเขียนเรื่อง *Dialectic of Enlightenment* (1947) อะอดอร์โนและฮอว์คไมเมอร์ได้สานต่อแนวคิดของ แมกซ์ เวเบอร์ เรื่องกระบวนการสร้างเหตุผลของมนุษย์ (rationalisation) แต่อย่างไรก็ดี จากบทเรียนชีวิตของทั้งคู่ ทำให้

พวกเขาเชื่อว่า **เหตุผล**เป็นกลไกสำคัญที่ระบบทุนนิยมใช้ควบคุมผู้คนในสังคม กล่าวคือ ในขณะที่นักปรัชญาสำนักแสงสว่างทางปัญญา (Enlightenment) อ้างว่า เหตุผลและหลักการทางวิทยาศาสตร์จะทำให้มนุษย์สามารถเอาชนะธรรมชาติได้ และยิ่งมนุษย์ควบคุมธรรมชาติได้มากเท่าไร มนุษย์ก็จะยิ่งปลดปล่อยตนเอง (emancipation) ไปสู่เสรีภาพได้มากขึ้นเท่านั้น แต่สำหรับอะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์แล้ว กลับเห็นว่า แม้อำนาจหนึ่งเหตุผลและวิทยาศาสตร์อาจนำความก้าวหน้า (progress) มาสู่มวลมนุษย์ แต่หลักการดังกล่าวก็มีด้านมืดที่ซ่อนเร้นอยู่

อะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์ได้วิจารณ์ว่า นักคิดสำนักแสงสว่างทางปัญญามีแนวโน้มจะเห็นเพียงด้านดีของปรัชญาเหตุผลนิยม ทั้ง ๆ ที่อีกด้านหนึ่งของ ‘เหตุผล’ นั้น ก็คือกลไกที่รักษาอำนาจทางสังคมเอาไว้ ทั้งนี้ ในยุคก่อนทุนนิยมนั้น อำนาจจะเป็นกระบวนการที่มองเห็นได้ชัดเจน (เช่น อำนาจในยุคศักดินาที่สามารถลงโทษหรือขึ้นขี่ตายให้กับชีวิตมนุษย์ได้อย่างจะแจ้ง) แต่เมื่อมาถึงในยุคทุนนิยมแล้ว อำนาจกลับซุกซ่อนตัวมากขึ้นโดยอยู่ในรูปของการอ้างอิง ‘เหตุผล’ (เช่น ระบบทุนนิยมจะให้คำอธิบายว่า การจับจ่ายเพื่อการบริโภคของผู้คนยุคนี้เป็นเรื่องที่ถูกต้องแล้ว เพราะด้วยเหตุผลว่า นั่นเป็นส่วนหนึ่งของเสรีภาพที่มนุษย์พึงกระทำได้โดยเจตจำนงของตนเองอยู่แล้ว) เพราะฉะนั้น ในระบบทุนนิยม อำนาจจึงมีความชอบธรรมมากยิ่งขึ้นในยุคสมัยใด ก็เนื่องด้วยการใช้หลักการหรือ ‘เหตุผล’ ต่าง ๆ มาเป็นแหล่งอ้างอิง

4.1.3 การวิเคราะห์อุตสาหกรรมทางวัฒนธรรม

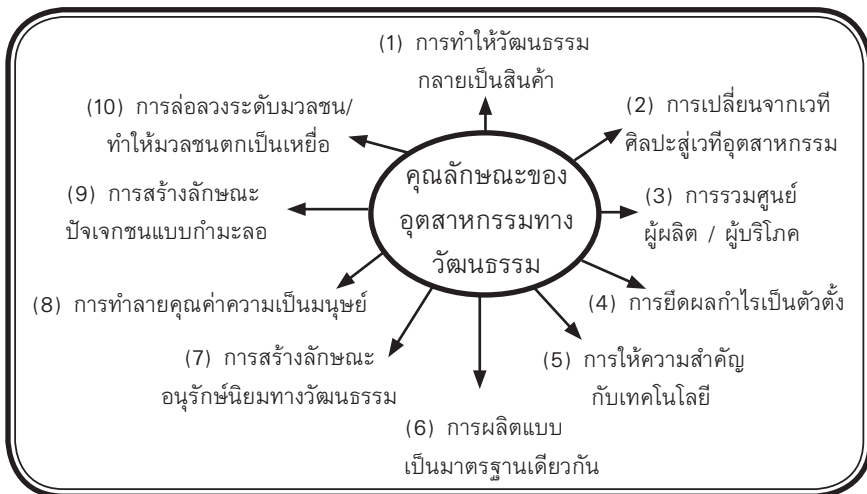
ก่อนหน้านี้ผู้ที่สำนักแฟรงค์เฟิร์ตจะก่อตั้งขึ้นมา วิธีการศึกษาเชิงเศรษฐกิจการเมืองและการเมืองมีแนวโน้มจะแยกขาดจากกันไปตามสาขาวิชาต่าง ๆ เช่น หากเป็นเรื่องการผลิตทางเศรษฐกิจ ก็มักจะจำกัดอยู่ในกลุ่มของนักเศรษฐศาสตร์ และถ้าเป็นการศึกษาวัฒนธรรม ก็มักจะอยู่ในแวดวงของสาขาวิชามานุษยวิทยา แต่สำหรับสำนักแฟรงค์เฟิร์ตที่เน้นการศึกษาสังคมแบบสหวิทยาการแล้ว ได้มองเห็นปรากฏการณ์ของระบบทุนนิยมในต้นศตวรรษที่ 20 ที่นอกจากจะสร้างสายพานการผลิตและบริโภควัตถุในแบบอุตสาหกรรมแล้ว แม้แต่ในมิติการผลิตและเสพวัฒนธรรม ก็ได้เข้าสู่วงจรสายพานของระบบอุตสาหกรรมไม่แตกต่างกัน ในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ดังกล่าว อะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์จึงพยายาม**เชื่อมประสาน** มิติทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมเข้าไว้ด้วยกัน และบัญญัติคำเรียกปรากฏการณ์เช่นนี้ว่า อุตสาหกรรมทางวัฒนธรรม (culture industry)

ในการวิเคราะห์อุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมนั้น อะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์ตั้งข้อสังเกตว่า ทุกวันนี้ในระบบทุนนิยม ไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรมแบบใด (รวมถึงการสื่อสารต่าง ๆ) เช่น การร้องรำทำเพลง งานศิลปะ ฯลฯ ล้วนเป็น**สินค้า**ที่ได้รับการผลิตขึ้นโดยนายทุน อุตสาหกรรมที่จะขายป้อนกลับมาให้มวลชนได้เสีย เพราะฉะนั้น แทนที่เราจะเรียกสินค้าชนิดนี้ว่า ‘วัฒนธรรม(ของ)มวลชน’ เราควรจะเรียกวิถีการผลิตดังกล่าวว่า ‘อุตสาหกรรมทาง

วัฒนธรรม' มากกว่า เนื่องจากกระบวนการผลิตสินค้าทางวัฒนธรรมมีลักษณะเป็นอุตสาหกรรมที่ผ่านระบบสายพานการผลิตขนาดใหญ่ (mass production) แพร่กระจายไปในวงกว้าง (mass distribution) และบริโภคกันแบบเป็นล่ำเป็นสัน (mass consumption) และในที่สุดคุณค่า/ความหมาย/สุนทรียะแห่งวัฒนธรรมเหล่านั้น ก็จะถูกตรึงลง (โปรดดูเพิ่มเติมในหน้าทวิณน์ ฉัตรอุทัย 2549)

ตัวอย่างกรณีรูปธรรมที่เห็นชัดของระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมนี้ ได้แก่ ระบบธุรกิจสินค้าประเภทเพลงไทยสมัยนิยม ดังที่ สมกมล ลิ้มปิชัย (2536) ได้ศึกษาพบว่า กระบวนการผลิตเพลงในปัจจุบัน จะเป็นธุรกิจที่มีการแข่งขันสูง และมีการแบ่งขั้นตอนเอาไว้อย่างชัดเจน (จากขั้นตอนการสร้างสรรค์ สู่ขั้นตอนการส่งเสริมการจำหน่ายและขั้นตอนการจัดจำหน่าย) โดยในขั้นตอนการสร้างสรรค์งาน จะมีการผลิตแบบเป็นทีมงานแบ่งส่วนความรับผิดชอบกันไป (เช่น คนเขียนเนื้อร้องไปคนหนึ่ง แต่ทำนองคนหนึ่ง เรียบเรียงเสียงประสานไปอีกคนหนึ่ง ฯลฯ) ส่วนขั้นตอนการส่งเสริมการจำหน่ายนั้น จะวางอยู่บนตรรกะที่ว่าต้องทำโปรโมชันเป็นระบบและมีการวางแผนเป็นขั้นตอนอย่างดี (เช่น ผลิตมิวสิกวิดีโอทำประชาสัมพันธ์ผ่านสื่อมวลชน ออกคอนเสิร์ต) เนื่องจากเพลงเป็นสินค้าพิเศษที่ต่างไปจากสินค้าชนิดอื่นตรงที่จะต้องได้รับการบริโภคก่อน จึงจะตัดสินใจซื้อ และในขั้นการจัดจำหน่ายก็จะมีบริษัททั้งขายส่งและขายปลีก ทำหน้าที่เป็น 'คนกลาง' นำสินค้าไปสู่ผู้บริโภค ทั้งนี้ผลกระทบที่เกิดขึ้นในระบบอุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมดังกล่าวก็คือ ด้านหนึ่ง แม้กระบวนการผลิตจะมีประสิทธิภาพมากขึ้น แต่ทว่า ในเชิงคุณภาพและความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ของงานเพลง กลับถูกกดทอนลงไป

ภายใต้วิถีการผลิตดังกล่าว หากเราจะสกัดคุณลักษณะของอุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมตามนัยยะของอะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์ สามารถสรุปได้ดังแผนภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 3: แสดงการวิเคราะห์คุณลักษณะของอุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมตามนัยยะของอะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์

จากแผนภาพดังกล่าว เราสามารถสรุปรายละเอียดของอุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมได้ดังนี้

(1) *การทำวัฒนธรรมให้เป็นสินค้า (commodification of culture)* เอกลักษณะอย่างหนึ่งของการผลิตวัฒนธรรมแบบเป็นอุตสาหกรรมก็คือ การขายทุกอย่างที่ขวางหน้า ไม่ใช่เพียงแค่การขายสินค้าที่เป็นวัตถุธรรมเท่านั้น แม้แต่วัฒนธรรมที่เป็นนามธรรมก็ถูกผลิตเป็นสินค้าได้เช่นกัน ตั้งแต่ความรู้ ความคิดสร้างสรรค์ เวลาและพื้นที่ คุณค่า/ความหมาย รวมไปถึงชีวิตของมนุษย์ เช่น การซื้อตัวบุคลากรในบริษัทธุรกิจหลายแห่ง หรือวลีที่พูดถึง ‘การค้าแข้ง’ ของนักฟุตบอล ซึ่งเปลี่ยนยี่ห้อได้ว่า ระบบทุนนิยมได้นำแข่งของมนุษย์มาผลิตเป็นสินค้าไปแล้ว

นอกจากนี้ อะดอร์โนและฮอว์เคิเมอร์ยังเห็นว่า แม้ระบบอุตสาหกรรมจะถูกอ้างว่าทำให้เกิดความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจสังคม แต่ทว่า กระบวนการผลิตวัฒนธรรมกลับจะมีลักษณะมากในเชิงปริมาณ แต่ด้อยในเชิงคุณภาพ ทั้งนี้ ในยุคก่อนอุตสาหกรรม ศิลปะต่าง ๆ จะถูกผลิตขึ้นเพื่อเป้าหมายของการดำรงนิยมและยกระดับสุนทรียะของผู้เสพให้สูงขึ้น แต่มาถึงในยุคของการผลิตวัฒนธรรมมวลชน (หรือยุคอุตสาหกรรมสื่อมวลชน) แม้ชิ้นงานที่ผ่านสายพานการผลิตออกมา จะมีปริมาณมากก็ตาม แต่ผลงานเหล่านั้นกลับปัดรังสีนิยมของมวลชนให้ต่ำลง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในโลกของสื่อมวลชน ก็มักจะมีการตั้งคำถามเรื่อง ‘คุณภาพของคนทำสื่อ’ ว่า เป้าหมายหลักอยู่ที่ระบบอุตสาหกรรมเองหรืออยู่ที่มวลชนผู้บริโภค เช่น ทำไมละครโทรทัศน์ที่เรตติ้งสูงจึงมักยึดเรื่องราวออกไปอีกหลายตอน ในขณะที่ละครที่ไม่ดีเรตติ้ง จะถูกตัดต่อใหม่ให้จบเร็วขึ้น คำตอบในกรณีนี้ในสายตาของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต ก็เป็นเพราะว่า ละครเหล่านี้ไม่ใช่งานศิลปะ แต่เป็นเพียงสินค้าชนิดหนึ่งของอุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมและสื่อมวลชน

(2) *การเปลี่ยนจากเวทีศิลปะมาสู่เวทีอุตสาหกรรม* หากมองจากสายตาของอะดอร์โนที่เป็นลูกหลานนักดนตรีคลาสสิกและมีจุดยืนแบบชนชั้นสูง (elitism) จะอธิบายว่า เดิมกระบวนการผลิตชิ้นงานวัฒนธรรมจะเน้นการสร้าง *เวทีศิลปะ (artistic stage)* เช่น ศิลปินสมัยก่อนจะสร้างงานศิลปะเพื่อสุนทรียะและบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์/สิ่งเหนือธรรมชาติเบื้องต้น (อาทิ การร้องเล่นดนตรีเพื่อบวงสรวงทวยเทพยดาการสร้างงานปูนปั้นประดับวัดวาอารามหรือการแกะสลักตัวหนังตะลุงเพื่อบูชาครู) หรือมิเช่นนั้น ก็จะเป็นการสร้างผลงานเพื่ออหังการแห่งตัวศิลปินเองเป็นต้น

แต่พอมาสู่ยุค*เวทีอุตสาหกรรม (industrial stage)* ศิลปินจะเริ่มถูกลดคุณค่าลงและขาดซึ่งเสรีภาพที่แท้จริง (no true freedom) เช่น อุตสาหกรรมเพลงจะเริ่มเรียกร้องให้ศิลปินเขียนเพลงตามใบสั่งหรือโจทย์ทางการตลาด หรืออุตสาหกรรมท่องเที่ยวก็มีแนวโน้มจะให้ศิลปินผลิตงานแกะหนังเพื่อขายจำหน่ายเป็นของที่ระลึก หรือทำชิ้นงานปูนปั้นเพื่อประดับอาคารสมัยใหม่อย่างโรงแรม เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ทิศนะของอะดอร์โนเช่นนี้ ภายหลังก็ได้รับ

การตั้งคำถามออกไปว่า แล้วศิลปินเองจะยอมจำนนต่อระบบอุตสาหกรรมแบบเบ็ดเสร็จเสมอไปจริงหรือ ตัวอย่างกรณีของสื่อพื้นบ้านอย่างงานปูนปั้นที่เพชรบุรี ได้แสดงให้เห็นถึงการต่อสู้ดิ้นรนของศิลปินที่จะต่อกรกับระบบอุตสาหกรรม เช่น การพยายามรักษาคุณค่าเชิงความเชื่อ/ความศักดิ์สิทธิ์เอาไว้ในชิ้นงาน หรือการสร้างข้อห้ามไม่ให้ปูนประดับสถานที่อโคจร (อาทิ อาบอบนวด) มิเช่นนั้นอาจเกิดเภทภัยกับตัวเอง เป็นต้น (สนใจโปรดดูตัวอย่างการวิเคราะห์กรณีงานปูนปั้นนี้ได้จากบทความของ ชนิษฐา นิลมั่ง 2550)

(3) *การรวมศูนย์ผู้ผลิต/ผู้บริโภค* โดยปกติแล้ว 'เวลา' ในชีวิตของคนในสังคมสมัยใหม่จะถูกจำแนกเป็นสามช่วง (หรือบางครั้งเรียกว่าเป็นระบบสามแปด) คือ ช่วงเวลางาน (อันเป็นช่วงของการผลิต) ช่วงเวลาว่าง (อันเป็นช่วงของการบริโภค) และช่วงเวลานอน (อันเป็นช่วงหยุดพัก) โดยทั่วไปแล้ว ช่วง 'เวลางาน' (work) นั้น จะหมายถึง 'เวลา' ที่ควรเป็นของเรา แต่เรากลับขายให้กับระบบอุตสาหกรรมเพื่อแลกเป็นเงินเดือนหรือค่าจ้างแรงงาน ส่วนช่วง 'เวลาว่าง' (leisure) มักถูกตีความว่า เป็น 'เวลา' ที่เป็นของเราจริง ๆ และเราสามารถทำอะไรก็ได้โดยปลอดพ้นจากการจากระบบ แต่อย่างไรก็ดี อะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์กลับแย้งว่า ไม่ว่าจะเป็นเวลางานหรือเวลาว่าง และไม่ว่าจะเป็นช่วงเวลาที่เราเป็นผู้ผลิตหรือผู้บริโภค เวลาทั้งหมดของเราก็จะถูกยุบรวมมาเป็นหนึ่งเดียว และถูกผลักดันเข้าสู่สายพานการผลิตในระบบอุตสาหกรรมได้ไม่แตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น ในขณะที่ในเวลางานเราเองก็ตกอยู่ใต้การกำกับโดยระบบทุนนิยมอย่างเห็นได้ชัดเจน (เพราะเราเต็มใจขายเวลาของเราให้กับระบบ) แม้แต่ในช่วงเวลาว่าง การเติบโตของบรรดาอุตสาหกรรมบันเทิง/ยามว่าง (entertainment / leisure industry) ทั้งหลาย (อาทิ การดูหนัง ฟังเพลง ซอปปิง ท่องเที่ยวใช้สื่อมวลชน) ก็คือ กลไกสำคัญที่เปิดจังหวะให้เราได้ผ่อนคลายหรือเติมเชื้อเพลิงอีกครั้งก่อนที่จะกลับมาทำงานรับใช้ระบบทุนนิยมในอีกคาบหนึ่ง และเป็นดังนี้ไปแบบไม่สิ้นสุด

(4) *การยึดผลกำไรเป็นตัวตั้ง (profit-orientedness)* ในกระบวนการผลิตวัฒนธรรมแบบดั้งเดิม วิธีการตัดสินคุณค่าของวัฒนธรรม จะใช้เกณฑ์ทางศิลปะ/สุนทรียะ/จริยธรรมควบคู่กันไป เช่น การสร้างงานวรรณกรรม ก็ต้องเป็นภาษาที่สูงส่งจรรโลงจิตใจ และมีรหัสจริยธรรมกำกับว่าต้องไม่ใช่งานชิ้นนั้นไปทำลายผู้ใด ฯลฯ แต่พอมาถึงยุคทุนนิยมอุตสาหกรรม การลงทุนกับกระบวนการผลิตวัฒนธรรมแต่ละชิ้น จะใช้ผลกำไรเป็นตัวตั้ง มากกว่าจะสนใจคุณค่าด้านจิตใจ ไม่ว่าจะเป็นงานเพลง หนังสือ วรรณกรรม หนังสือ หรือศิลปะใด ๆ

(5) *การให้ความสำคัญกับเทคโนโลยี* เนื่องจากสายพานของอุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมต้องการผลิตผลงานจำนวนมากมหาศาล ดังนั้น การลงทุนด้านเทคโนโลยีของอุตสาหกรรมชนิดนี้จึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เช่น อุตสาหกรรมเพลงในปัจจุบัน มีแนวโน้มจะลงทุนกับการฝึกหัดเพิ่มความสามารถของนักร้องน้อยลง แต่จะพัฒนาด้านเทคโนโลยีการบันทึกเสียงหรือมิกซ์เสียงมากขึ้น เพราะแม้ว่าเสียงนักร้องจะไม่ได้คุณภาพ แต่เทคนิคการบันทึกเสียงก็สามารถปรุงแต่งให้งานเพลงผลิตออกมาดีได้

อย่างไรก็ตาม หากจะย้อนดูเส้นทางการศึกษาแล้ว ความสนใจวิเคราะห์เทคโนโลยีการผลิตนี้ เริ่มต้นมาตั้งแต่ยุคงานของมาร์กซ์ ซึ่งให้นิยามของเทคโนโลยีไว้ว่า เป็นเครื่องมือสำคัญที่จะเปลี่ยนวัตถุดิบตาม**ธรรมชาติ**ให้สนองต่อความต้องการของ**มนุษย์**แต่ทว่าอะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์กลับวิพากษ์ทัศนะของมาร์กซ์ดังกล่าวว่าเทคโนโลยีไม่ใช่เครื่องมือสนองความต้องการหากแต่เป็น**กลไกการขูดรีด (exploitation mechanism)** สิ่งต่างๆที่มีอยู่ในธรรมชาติให้เป็นไปตามความต้องการของมนุษย์มากกว่า หรืออีกนัยหนึ่ง เทคโนโลยีเป็นจุดเริ่มต้นที่มนุษย์พยายามเข้าไปครอบงำธรรมชาติ (Sharrock *et al* 2003) ตั้งแต่การใช้เทคโนโลยีไปตัดไม้ทำลายป่า มาจนถึงการใช้เทคโนโลยีเข้ามาประดิษฐ์ตัดแต่งร่างกายตามธรรมชาติของมนุษย์ (อาทิ การทำศัลยกรรมพลาสติก การใช้ครีมบำรุงผิวแบบหน้าขาว ฯลฯ)

(6) **การผลิตแบบเป็นมาตรฐานเดียวกัน (standardisation)** คำว่า **การผลิตแบบเป็นมาตรฐานเดียวกัน** เป็นคำสำคัญที่อะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์เสนอขึ้น เพื่ออธิบายเอกลักษณ์ของอุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมที่ผลิตผลงานออกมาเหมือน ๆ กัน จนเป็นมาตรฐานเดียว เช่น การผลิตเพลงลงซีดีแล้ววางจำหน่าย ทำให้ผู้ฟังที่ไม่ว่าจะเป็นใครหรืออยู่แห่งไหน ก็ต้องเสพงานเพลงที่เหมือน ๆ กัน

กระบวนการผลิตแบบเป็นมาตรฐานเดียวกันนี้ เชื่อกันว่า ตั้งต้นมาจากอุตสาหกรรมการผลิตสินค้าอุตสาหกรรมใหญ่ ตั้งแต่ยุคที่ เฮนรี ฟอร์ด (Henry Ford) ปฏิวัติเทคโนโลยีการผลิตรถยนต์แบบครั้งละจำนวนมากๆหรือเป็น**การผลิตแบบมวลชน (mass production)** โดยเริ่มจากการผลิตรถยนต์ฟอร์ดรุ่นโมเดลที (Ford Model T) ในปี 1913 ที่เมืองดีทรอยต์ สหรัฐอเมริกา แม้ด้านหนึ่งการผลิตแบบจำนวนมหาศาลดังกล่าว จะทำให้สินค้ามีหน้าตาเหมือนกัน แต่อีกด้านหนึ่ง ก็ส่งผลให้ราคาของรถยนต์ถูกลง และคนจำนวนมากเริ่มกลายเป็นเจ้าของรถยนต์เองได้จนนำไปสู่ปรากฏการณ์ของ**การบริโภคแบบมวลชน (mass consumption)** ในสังคมทุนนิยมสมัยใหม่ นอกจากนี้ การสร้างมาตรฐานเดียวกันในระบบการผลิต ยังทำให้เกิดการรวมศูนย์กลางและควบคุมวิธีการทำงานได้ง่ายขึ้น เพราะไม่ว่าจะเป็นอุปกรณ์ เครื่องยนต์ หรืออะไหล่รถ ก็สามารถสับเปลี่ยนทดแทนกันได้ ทำให้ความต้องการแรงงานที่เป็นมนุษย์หรือความคิดสร้างสรรค์ถูกลดความสำคัญลง เหลือเพียงแรงงานราคาถูกและไร้ทักษะ/ความคิดสร้างสรรค์ (deskilled labour) เท่านั้น กระบวนการผลิตเช่นนี้ภายหลังถูกเรียกชื่อว่าเป็น**ลัทธิการผลิตแบบฟอร์ดิสม์ (Fordism)**

และสำหรับในทัศนะของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตนั้น แม้ลัทธิฟอร์ดิสม์จะเริ่มต้นจากการผลิตวัตถุอย่างรถยนต์ แต่มาถึงปัจจุบัน ลัทธิดังกล่าวยังขยายมาถึงการผลิต**ชีวิตและวัฒนธรรมแบบเป็นมาตรฐานเดียว** ซึ่งปรากฏชัดเจนในโลกของสื่อมวลชน ตัวอย่างเช่น กรณีของอุตสาหกรรมข่าว ที่ทั้งหนังสือพิมพ์ วิทยุ และโทรทัศน์ทุกวันจะนำเสนอข่าวเดียวกัน ในหน้าหนังสือพิมพ์ทุกฉบับหรือวิทยุและโทรทัศน์ทุกสถานี แม้อาจจะแตกต่างกันบ้างที่ความสดใหม่/รวดเร็ว แต่เนื้อหาที่ซ้ำซากแทบจะไม่แตกต่างกันเลย หรือกรณีของละครโทรทัศน์

ที่จะมีสูตรการเล่าเรื่องเพียงไม่กี่สูตร (อาทิ สูตรเมียหลวงเมียน้อย สูตรแม่ผัวลูกสะใภ้ สูตรพ่อแถมแม่จน สูตรปานแดงตันกำเนิด ฯลฯ) หรือมีเช่นนั้น ก็จะนำเรื่องเก่ามาสร้างใหม่ แบบวนเวียนไม่สิ้นไม่สุด เป็นต้น สำนักแฟรงค์เฟิร์ตได้แสดงจุดยืนต่อปรากฏการณ์การผลิตวัฒนธรรมแบบเป็นมาตรฐานเดียวนี้ว่า ถ้ามนุษย์เราเสกแต่วัฒนธรรมเดิม ๆ ซ้ำซาก ชีวิตของมนุษย์ก็มีแนวโน้มจะกลายเป็น **ชีวิตแบบถัวเฉลี่ย (average life)** กล่าวคือ เป็นชีวิตที่ราบเรียบ ไร้ความแตกต่าง เกิดสภาวะแปลกแยก และในที่สุด การดำรงอยู่ของชีวิตก็จะไม่เหลือคุณค่า/ความหมายแต่อย่างใด ดังตัวอย่างของงานเขียนเรื่องสั้นซีไรต์ ครอบครัวกลางถนน ของ ศิลา โคมฉาย ซึ่งเสียดสีให้เห็นชีวิตของคนในสังคมสมัยใหม่ ที่อยู่กับความซ้ำซากบนท้องถนน กับรถยนต์คันเดิม ถนนสายเดิม เพื่อนร่วมทางคนเดิม รถยนต์ที่ติดเป็นแพขบวนเดิม จนหาความแปลกใหม่ในชีวิตไม่เจอ

(7) การสร้างลักษณะอนุรักษ์นิยมทางวัฒนธรรม (cultural conservatism) ในสมัยก่อนวัฒนธรรมมีหน้าที่สำคัญประการหนึ่งคือ การตั้งคำถามหรือวิพากษ์วิจารณ์สังคม เช่น ภาพเขียนจิตรกรรมฝาผนังในวัดที่ถูกให้คนดูตีความเรื่องปรีชาธรรม บทกวีนิพนธ์ที่กระตุ้นให้คนคิดตั้งคำถามกับโลกรอบตัว ฯลฯ แต่พอมาในยุคทุนนิยมอุตสาหกรรม วัฒนธรรมจะเริ่มสูญเสียคุณสมบัติดังกล่าว และมีแนวโน้มจะกลายเป็นเครื่องมือรักษาระบบ และมีลักษณะ **อนุรักษ์นิยม**มากกว่าจะวิพากษ์ความเป็นไปของสังคม

ในกรณีดังกล่าวนี้ สุทธาสินีเกียรติไพบูลย์ (2533) ได้ศึกษาบทเพลงเพื่อชีวิตของไทย ซึ่งกำเนิดมาตั้งแต่ช่วงเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 โดยในยุคแรกนั้นเนื้อหาของเพลงจะมุ่งโจมตี/วิพากษ์อำนาจรัฐเป็นหลัก และตีแผ่ให้เห็นถึงชีวิตอันทุกข์ยากของชาวไร่ชาวนา พร้อมกับนำเสนอแนวทางการแก้ไขปัญหาสังคม ซึ่งการผลิตเนื้อหาไปในลักษณะเช่นนี้ ได้ทำให้เกิดความไม่พอใจในหมู่ผู้ที่ถูกทำร้ายอำนาจ จนทำให้เพลงเพื่อชีวิตยุคแรกถูกต่อต้านเป็นอย่างมาก และหลาย ๆ เพลงกลายเป็นบทเพลงต้องห้ามของสังคม สำหรับในแง่รูปแบบของเพลง จะค่อนข้างเป็นแนวโฟล์คผสมผสานกับแนวเพลงพื้นบ้านของไทย แต่เมื่อมาถึงยุคหลังเหตุการณ์เดือนตุลาคม 2519 จนถึงปัจจุบัน ที่บทเพลงเพื่อชีวิตได้เข้าสู่ระบบอุตสาหกรรมและกลายเป็นสินค้าบันเทิงชนิดหนึ่ง ทำให้เนื้อหาเกิดการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับกลุ่มผู้ฟัง และลดทอนลักษณะการวิพากษ์สังคมลง เพื่อไม่ให้ถูกต่อต้านหรือต้องห้ามในการออกอากาศ ส่วนลักษณะรูปแบบแนวนดนตรี ก็ปรับมาเป็นลักษณะสามช่ามากขึ้น เพื่อให้สอดคล้องกับรสนิยมของกลุ่มเป้าหมายมากขึ้น

(8) การทำลายคุณค่าความเป็นมนุษย์ (dehumanisation) ในอดีต งานศิลปะ/วัฒนธรรมจะทำหน้าที่สำคัญในแง่ของการกระตุ้นให้ผู้คนได้ทบทวนตนเอง (self-reflection) เช่น วลีที่ว่า ‘ดูละครแล้วย้อนดูตัว’ หรือ ‘ศิลปะกับชีวิตต่างส่องทางให้แก่กัน’ ฯลฯ และที่สำคัญการผลิตชิ้นงานศิลปะส่วนใหญ่ ก็เพื่อเป้าหมายจะใช้เป็นพื้นที่บ่มเพาะความคิดสร้างสรรค์ และจินตนาการของมนุษย์

แต่มาในยุคอุตสาหกรรม คุณลักษณะดังกล่าวของมนุษย์เริ่มหดหายไป ทั้งนี้ อะดอร์โนอธิบายว่า ในสายพานของวัฒนธรรมมวลชน เมื่อคนยิ่งเสเพลก็ยิ่งโง่งม ยิ่งโง่งมก็จะยิ่งเสเพลมากขึ้น และยิ่งเสเพลมากขึ้นก็จะยิ่งโง่งมไปเรื่อย ๆ เพราะคุณสมบัติของวัฒนธรรมมวลชนนั้น จะไม่เปิดโอกาสให้คนได้ขบคิดไตร่ตรอง/ทบทวนชีวิตของตนได้เลย ตัวอย่างเช่น ในขณะที่คนสมัยก่อน เวลาที่ทุกข์ใจ ก็จะใช้งานศิลปะเพื่อเยียวยาความเจ็บปวดและทำให้จิตใจสงบ แต่มาในยุคนี้ เวลาทุกข์ใจ ผู้คนจำนวนมากอาจเลือกใช้การวิ่งฝ่าสายฝนหรือยืนฝนน้ำ ผักบัวแบบเดียวกับมิวสิกวิดีโอ ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นตัวอย่างของการทำให้คุณค่าความเป็นมนุษย์ถูกทำลายลง และเมื่อเกิดภาวะดังกล่าว มนุษย์ก็จะเริ่มโยยหาจินตนาการและความคิดสร้างสรรค์อันเป็นแก่นแท้ความเป็นมนุษย์ดังปรากฏอยู่ในภาพยนตร์อย่าง *Finding Neverland* หรือ *Dead Poet Society*

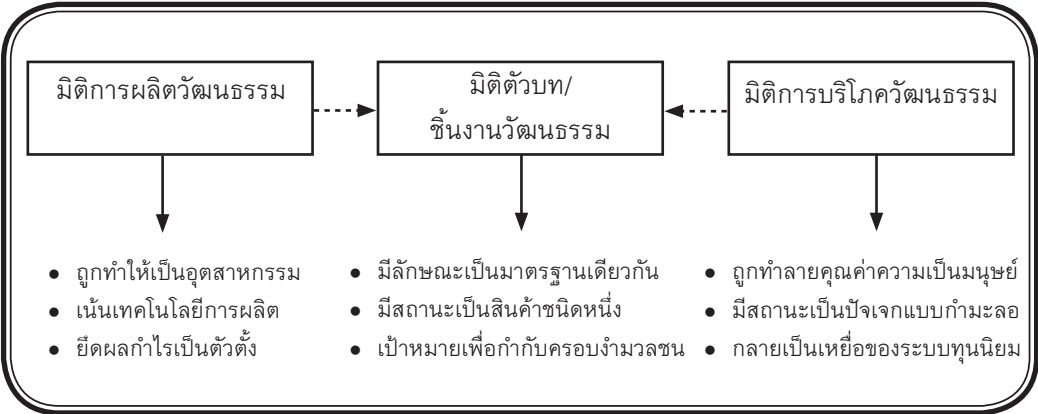
(9) การสร้างลักษณะปัจเจกชนแบบก้ำมะลอ (*pseudo-individualisation*) ในระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรมแม้ทุกคนจะเสพวัฒนธรรมเดียวกันแบบซ้ำซากและเป็นมาตรฐานเดียว แต่ระบบทุนนิยมก็มีกลยุทธ์ทำให้เรารู้สึกราวกับว่า วัฒนธรรมที่ได้เสพไปนั้นมีความแตกต่างจากคนอื่น ๆ ด้วยการสร้างลักษณะความเป็นปัจเจกชนแบบก้ำมะลอ ทั้งนี้ อะดอร์โนและฮอว์ไคเมอร์ได้อธิบายว่า แม้จะทำการผลิตแบบมาตรฐานเดียวกันก็ตาม แต่อุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมก็พยายามอ้างอวดความเป็นต้นฉบับ/ความเป็นหนึ่งเดียว (*originality/uniqueness*) ทั้ง ๆ ที่โดยเนื้อในแล้ว ความเป็นหนึ่งเดียวดังกล่าวไม่เคยมีอยู่จริง (Negus 1997) ตัวอย่างการอ้างอวดดังกล่าวนี้ได้แก่ กรณีของสื่อโฆษณา ที่แม้จะขายสินค้าที่ถูกผลิตออกมาเหมือนกันให้กับมวลชนจำนวนมาก แต่โฆษณาก็จะบอกว่า สินค้าที่เราบริโภคนั้นเป็น 'เอกลักษณ์ของเอกบุรุษ' 'สวยงามที่ไม่มีใครเลียนแบบได้' หรือ 'เคล็ดลับความงามของสาวรุ่นใหม่' แม้ว่าเสื้อผ้าหรือเครื่องสำอางเหล่านั้นก็ไม่ต่างจากที่คนอื่น ๆ เขาเสพกันได้

(10) การล่อลวงระดับมวลชน/ทำให้มวลชนกลายเป็นเหยื่อ (*mass deception / victimisation*) เคล็ดลับที่สำคัญประการหนึ่งของอุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมก็คือ กระบวนการเปลี่ยนปัจเจกบุคคล (*individual*) ให้กลายเป็นมวลชน (*mass*) ความหมายของมวลชนในที่นี้หมายความว่า เป็นคนจำนวนมากที่มารวมตัวกันเป็นกลุ่ม แต่ในการรวมตัวกันนั้น คนที่อยู่ในกลุ่มกลับไม่มีสายสัมพันธ์ระหว่างกันและกัน (*social bonds*) แต่อย่างใด เช่น บรรยายากศของมวลชนที่ไปดูหนังหรือเชียร์ฟุตบอลในสนามกีฬา ที่แม้ด้านหนึ่งจะมีคนจำนวนมากมารวมอยู่ในเวลาและพื้นที่เดียวกัน แต่คนกลุ่มนี้ก็ไร้รากความสัมพันธ์ระหว่างกัน อะดอร์โนและฮอว์ไคเมอร์เห็นว่า ปรากฏการณ์เช่นนี้เป็นการหลบหนี (*escapism*) ของผู้คนไปอยู่ในโลกที่แตกต่างจากชีวิตประจำวัน และที่สำคัญ การรวมตัวกันของคนที่ขาดสายสัมพันธ์ดังกล่าว จะทำให้มวลชนมีลักษณะแตกตัวออกจากกัน (*atomised*) เหมือนกับแกะจำนวนมากที่รวมตัวอยู่กันเป็นฝูง เพราะฉะนั้น คนกลุ่มนี้จะถูกต้อนหรือชักจูงไปในทิศทางไหนได้โดยง่าย เช่น กลุ่มมวลชนในคอนเสิร์ตฮอลล์ ที่เมื่อนักร้องสั่งให้กรี๊ด ส่งเสียง หรือชูมือขวา

มวลชนเหล่านั้นก็มีแนวโน้มจะทำตามที่นักร้องหรือระบบอุตสาหกรรมวัฒนธรรมกำกับเอาไว้โดยง่าย จนในที่สุด ผู้บริโภควัฒนธรรมเหล่านั้นก็จะกลายเป็นเหยื่อ (victims) ในกระบวนการผลิตนั่นเอง

ตัวอย่างงานวิจัยที่เปิดเผยให้เห็นถึงอำนาจของอุตสาหกรรมวัฒนธรรมที่ทำให้มนุษย์ผู้บริโภคกลายเป็นเหยื่อ ได้แก่ งานวิจัยเรื่องเด็กกับการใช้เกมออนไลน์ของ ชินวร พาดิษฐ์ (2550) ด้วยวิธีการศึกษาแนวมนุษยวิทยา ชินวรพบว่า การขยายตัวของอุตสาหกรรมเกมออนไลน์ส่งผลให้เกิดการครอบงำผู้บริโภค โดยเฉพาะกลุ่มเด็กที่เล่นเกม เช่น ทำให้เด็กถูกแยกตัวออกจากสถาบันอื่น ๆ (อาทิ ความเป็นจริงของสถาบันครอบครัวหรือโรงเรียน) และมาอ้างอิงกับโลกที่หลบหนีของเกมออนไลน์แทน ทำให้ปัจเจกบุคคลที่เป็นเด็กไม่อยากเป็นตัวของตัวเอง แต่อยากเลียนแบบตัวละครที่อยู่ในเกม หรือทำให้เด็กตกอยู่ใต้การกำกับควบคุมของโลกเทคโนโลยีจำลอง เป็นต้น แต่กระนั้น แมื่อด้านหนึ่ง เกมจะครอบงำปัจเจกบุคคลที่เป็นเด็ก แต่เด็กเหล่านั้นก็ยังมีอำนาจระดับหนึ่งในการต่อรองกับโลกของเกม โดยเฉพาะอำนาจในการประกอบสร้างร่างและตัวตนในจินตนาการ เช่น สร้างร่างของตัวละครในเกมให้มีเพศ สีมุม เสียง หรืออาวุธตามที่ตนต้องการ แม้ว่าในที่สุดแล้ว กระบวนการสร้างร่างกายและตัวตนเหล่านั้น จะอยู่ภายใต้ตัวเลือก (choices) ที่เกมออนไลน์ได้กำหนดมาให้ไว้แล้วก็ตามอาทิ เด็กที่เล่นเกมสามารถเลือกอาวุธได้ แต่ก็ในกลุ่มประเภทของอาวุธที่มีอยู่ในเกมเท่านั้น

กล่าวโดยสรุป จากคุณสมบัติ 10 ประการของอุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมที่ได้นำเสนอมาสามารถสรุปความสัมพันธ์ขององค์ประกอบสามส่วนในการผลิตวัฒนธรรมมวลชนตามทัศนะของอะดอร์โนและฮอว์คไมเมอร์ได้ ดังแผนภาพที่ 4 ต่อไปนี้

ภาพที่ 4: แสดงกระบวนการผลิต/บริโภควัฒนธรรมตามจุดยืนของ
อะดอร์โนและฮอว์คไมเมอร์

4.2 เฮร์เบิร์ต มาร์คุเซอ

4.2.1 ภูมิหลังของนักวิชาการ

เฮร์เบิร์ตมาร์คุเซอ (Herbert Marcuse 1898-1979) เป็นนักปรัชญาและสังคมวิทยาที่สังกัดสำนักแฟรงค์เฟิร์ต แต่ไม่มีชื่อเสียงมากในสหรัฐอเมริกา มาร์คุเซอเกิดในครอบครัวชาวยิวที่กรุงเบอร์ลิน ในช่วงสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง เขาได้เข้าเป็นทหารม้าในสังกัดกองทัพบกเยอรมัน ภายหลังสงครามสงบลง มาร์คุเซอได้เข้าเรียนในมหาวิทยาลัยเฟรเบิร์ก (University of Freiburg) และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาเอกด้วยวิทยานิพนธ์เรื่อง *Hegel's Ontology and Theory of Historicity* แต่กระนั้น ด้วยชีวิตทางวิชาการของเขาในมหาวิทยาลัยดังกล่าวก็ไม่ได้ราบรื่นนัก ประกอบกับการขยายตัวของลัทธินาซีในเยอรมนี ทำให้มาร์คุเซอตัดสินใจย้ายมาอยู่ที่แฟรงค์เฟิร์ต และร่วมทำงานกับสถาบันเพื่อการวิจัยสังคมในปี ค.ศ.1933 ก่อนจะตัดสินใจพวยพจากเยอรมนีไปอยู่ที่สวิตเซอร์แลนด์และสหรัฐอเมริกาตามลำดับ และในปี ค.ศ. 1940 เขาก็ได้อิออนสัญชาติเป็นพลเมืองอเมริกันในที่สุด

แม้ว่ามาร์คุเซอจะไม่ได้ใช้ชีวิตส่วนใหญ่อยู่ในเยอรมนี แต่เขาก็ได้ร่วมงานอย่างต่อเนื่องกับนักวิชาการสำนักแฟรงค์เฟิร์ตอย่างอะดอร์โนและฮอร์ไคเมอร์ โดยในปี ค.ศ.1940 เขาได้ออกผลงานเรื่อง *Reason and Revolution* ที่ศึกษาวิเคราะห์งานของเฮเกลและมาร์กซ์ต่อมาในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง มาร์คุเซอได้เข้าทำงานกับหน่วยข่าวสารสงครามของสหรัฐอเมริกา (The US Office of War Information / OWI) เพื่อทำการรณรงค์ต่อต้านอำนาจของลัทธินาซี ก่อนจะย้ายมาสังกัดหน่วยบริการเชิงกลยุทธ์การวางแผน (The Office of Strategic Services / OSS) ที่ทำการวิจัยเพื่อการล้มล้างลัทธินาซี และภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองสงบลง เขาก็ได้เข้าทำงานที่แผนกยุโรปกลางให้กับรัฐบาลสหรัฐอเมริกาจนกระทั่งถึงปี ค.ศ.1951

ในปี ค.ศ.1952 มาร์คุเซอได้เริ่มอาชีพทางวิชาการขึ้นอีกครั้ง โดยเป็นอาจารย์ด้านทฤษฎีการเมืองในมหาวิทยาลัยโคลัมเบีย จากนั้นก็ย้ายมาอยู่มหาวิทยาลัยฮาร์เวิร์ด มหาวิทยาลัยบรันดิส และท้ายสุดคือ มหาวิทยาลัยแคลิฟอร์เนียที่ซานดิเอโก ในการทำงานวิชาการนั้น เขาได้เรียกตนเองว่าเป็นนักมาร์กซิสต์ในสังกัดสายเฮเกล (Hegelian Marxist) ผลงานเด่น ๆ ของเขาจะสนใจการวิพากษ์ระบบทุนนิยมและลักษณะอำนาจนิยมของระบบการผลิตดังกล่าว โดยมีการประยุกต์ทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์เข้ามาศึกษาสังคม โดยเฉพาะผลงานที่ชื่อ *Eros and Civilization* (1955) และในงานเขียนเล่มที่มีชื่อเสียงของเขาเรื่อง *One Dimensional Man* (1964) ซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากต่อการศึกษาวัฒนธรรมประชานิยม (popular culture) ของบรรดานักวิชาการรุ่นหลัง ๆ

โดยพื้นฐานของมาร์คุเซอแล้ว เขาสนใจร่วมกิจกรรมเคลื่อนไหวทางสังคมการเมืองเป็นประจำ และเข้าร่วมกับขบวนการนักศึกษาของอเมริกาอยู่หลายครั้ง จนภายหลังเขาเป็นที่รู้จักกันในชื่อของ 'บิดาแห่งขบวนการซ้ายใหม่' (the father of the New Left) อันเป็น

ชื่อที่เขาไม่ชื่นชอบและพยายามปฏิเสธตลอดมา ตลอดช่วงทศวรรษที่ 1960-1970 มาร์คุเซอได้เข้าร่วมเป็นองค์ปาฐกให้กับงานสัมมนาวิชาการหลายแห่งทั้งในอเมริกาและหลายๆประเทศในยุโรป รวมถึงการรับคำเชิญจากนักวิชาการรุ่นน้องอย่างฮาเบอร์มาสไปบรรยายที่เยอรมนี และเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1979 เขาก็ได้เสียชีวิตลงในระหว่างการเดินทางมาที่เยอรมนี

4.2.2 แนวคิดพื้นฐานของนักวิชาการ

แม้จะถูกตั้งคำถามว่าเป็นนักวิชาการที่เป็นปฏิปักษ์ยิ่งกักระบบทุนนิยม และพยายามเปิดโปงลักษณะอำนาจนิยมเบ็ดเสร็จ (totalitarianism) ของสังคมนิยม แต่แนวคิดของมาร์คุเซอก็มีอิทธิพลมากต่อทั้งกลุ่มนักวิชาการและกลุ่มนักกิจกรรมเคลื่อนไหวทางสังคม ทั้งนี้ เราสามารถสรุปแนวคิดพื้นฐานของมาร์คุเซอได้ดังนี้

(1) *จุดยืนของมาร์คุเซอ* ในขณะที่คนส่วนใหญ่มักเห็นว่าวิกฤตการณ์ของสังคม (social crisis) มักเกิดขึ้นจากวิกฤติทางเศรษฐกิจหรือการเมืองเป็นสำคัญ (เช่น เป็นเพราะคนไม่มีอันจะกิน จึงนำไปสู่ภาวะวิกฤติและปัญหาต่าง ๆ ของสังคม) แต่มาร์คุเซอที่ได้รับอิทธิพลจากเฮเกล กลับเชื่อว่า วิกฤตการณ์ของสังคมนิยมเกิดจากการที่ **แก่นแท้ของความเป็นมนุษย์** ได้ถูกทำลายลง กล่าวคือ ในระบบการผลิตแบบทุนนิยม แม้แต่ตัวมนุษย์เองก็จะไม่เห็นคุณค่าในความเป็นมนุษย์ของตนเอง ดังตัวอย่างภาพสะท้อนในภาพยนตร์ฮอลลีวูดอย่าง *Lost in Translation* ที่ตัวละครเอกของเรื่องใช้ชีวิตอยู่ท่ามกลางสภาวะแปลกแยกของเมืองใหญ่อย่างกรุงโตเกียว (เหมือนกับตัวละครที่ซึ้นลงลิฟต์อยู่เป็นระยะ ๆ ในเรื่อง) ดังนั้น เขา/เธอจึงพยายามค้นหาว่าอะไรคือแก่นแท้ในความเป็นมนุษย์ เช่น นางเอกที่ฝึกจัดดอกไม้แบบญี่ปุ่น เพื่อค้นหาความสงบในจิตใจแบบเซน ฯลฯ

(2) *ลักษณะสองด้านของวัฒนธรรม* ในอดีตนั้นวัฒนธรรมในสังคมจะมีสองด้านเสมอ กล่าวคือ ในด้านหนึ่งวัฒนธรรมจะทำหน้าที่ **ธำรงรักษา/สืบทอดระบบ** (หรือเป็นด้าน positive / stability ของวัฒนธรรม) กับในเวลาเดียวกัน วัฒนธรรมจะมีด้านที่พยายาม **พัฒนา/เปลี่ยนแปลงให้สังคมก้าวหน้าขึ้น** (หรือเป็นด้าน negative / critical ของวัฒนธรรม) เช่น ในกรณีของวัฒนธรรมชั้นสูง ก็จะทำหน้าที่ทั้งสืบทอดประเพณีอันดีงาม พร้อม ๆ กับยกระดับจิตใจของผู้คนให้สูงขึ้นกว่าเดิม หรือในกรณีของวัฒนธรรมพื้นบ้าน ก็จะมีทั้งด้านที่เน้นประโยชน์ใช้สอยหรือบันเทิงเริงรมย์ และด้านที่วิพากษ์วิจารณ์สังคม อาทิ กรณีของหนังตะลุงโนรา และหมอลำ

แต่มาถึงในยุค **สินค้าทางวัฒนธรรม (cultural commodities)** คุณสมบัติของวัฒนธรรมดังกล่าวจะถูกลดทอนให้เหลือแต่ **ด้านที่ขายได้ (commercialised)** เท่านั้น เช่น ถ้าเป็นวัฒนธรรมชั้นสูง ก็จะเหลือแต่ด้านที่ **สวยงาม** เพื่อประโยชน์ทางการค้า ไม่ใช่เพื่อยกระดับจิตใจ (อาทิ การนำนาฏศิลป์ชั้นสูงมาร่ายรำต้อนรับนักท่องเที่ยว หรือให้ความเพลิดเพลินในร้านอาหารและโรงแรม) ส่วนถ้าเป็นวัฒนธรรมพื้นบ้าน ก็จะถูกกลบเกลี่ยมหน้าที่อื่นๆลงหมด

ให้เหลือแต่**มิติความบันเทิง** เนื่องจากนำไปขายเป็นสินค้าทำกำไรได้ (อาทิ การฉีกการเฟื่องฟูของสื่อพื้นบ้านเพียงบางสายพันธุ์ไม่ว่าจะเป็นหนังตะลุงทอล์คโชว์โนราห์เครื่องและหมอลำซึ่ง) จากปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ มาร์คุเซอได้สรุปว่า ระบบทุนนิยมจะทำให้วัฒนธรรมเหลือแต่**ด้านธำรงรักษาระบบ** แต่ในด้านที่เป็น**พลังความก้าวหน้า**นั้น จะถูกกริดรอนออกไปจนหมด

(3) **แนวคิดเรื่องมนุษย์/สังคมมิติเดียว (one-dimensional man/society)** ในหนังสือเรื่อง *One Dimensional Man* (1964) มาร์คุเซอได้อธิบายว่า หากวัฒนธรรมหลงเหลือแต่เพียงด้านที่ธำรงรักษาระบบดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ในท้ายที่สุดมนุษย์ผู้ผลิต/เสพวัฒนธรรมเหล่านี้ ก็จะไม่เหลือสำนักวิพากษ์ และกลายเป็น **มนุษย์มิติเดียว (one-dimensional man)** โดยที่สังคมที่มนุษย์เหล่านี้ดำรงอยู่ ก็จะกลายเป็นเพียง **สังคมมิติเดียว (one-dimensional society)** อันหมายความว่า มนุษย์เราก็จะมีแต่ความเฉื่อยชา ยอมจำนนต่อระบบ ไม่เห็นแก่นสารของชีวิต และที่สำคัญ **ไม่คิดหรือประพฤติเกินกว่าที่เป็นอยู่ (one-dimensional thought / behaviour)** ดังสะท้อนเป็นประโยชนในเพลงที่ร้องว่า ‘เดินเรื่อยเปื่อยไม่มีจุดหมาย ไม่มีใครเข้ามาข้องเกี่ยว อยู่กับตัวเรา เดินเหิงคนเดียว กับทางลัดเลี้ยว ลัดเลาะลำพัง...’

(4) **แนวคิดเรื่องการบริโภควัฒนธรรม (consumption of culture)** มาร์คุเซอได้อธิบายว่า แม้สังคมทุนนิยมจะต้องการให้มนุษย์จำนวนมากกลายสภาพมาเป็นผู้บริโภควัฒนธรรม แต่ก็ใช่ว่า อยู่ดี ๆ มนุษย์สักคนหนึ่งจะกลายสภาพมาเป็นผู้บริโภค ดังนั้นกระบวนการที่ระบบทุนนิยมทำก็คือ ทำชีวิตทางสังคมของผู้คนให้วนเวียนซ้ำซาก เป็นมนุษย์มิติเดียวที่ไม่เหลือแก่นสารตถะที่สำคัญอันใด เพราะฉะนั้น เมื่อมนุษย์รู้สึกว่าตนเองโดดเดี่ยว เกิดภาวะแปลกแยก และไม่เหลือสายสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างมนุษย์ด้วยกัน พวกเขาจะใช้วัฒนธรรมมวลชนและการบริโภคสื่อต่าง ๆ มาสร้างเป็น **ช่วงจังหวะเวลาที่แตกต่างของชีวิต (time out of life)** เช่น การนั่งฟังชาวอะแบ์ท์เจียบ ๆ คนเดียว การช้อปปิ้งในห้างสรรพสินค้าหรูหรา การค้นหาความแปลกใหม่จากสื่อโทรทัศน์ การติดวิดีโอเกม การแต่งกายด้วยแฟชั่นอันทันสมัย การเสพการ์ตูนเป็นชีวิตจิตใจ สื่อมวลชนและวัฒนธรรมมวลชนเหล่านี้ได้กลายมาเป็นช่องทางการสื่อสารเพื่อเติมเต็ม (fulfill) แก่นสารตถะที่หล่นหายไปจากชีวิตมนุษย์สมัยใหม่

4.3 อีริค ฟรอมม์

4.3.1 ภูมิหลังของนักวิชาการ

อีริค ฟรอมม์ (Eric Fromm 1900-1980) เป็นนักปรัชญาแนวมนุษยนิยมและนักจิตวิเคราะห์ที่มีชื่อเสียงคนหนึ่งของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต ฟรอมม์เกิดในครอบครัวชาวเยอรมันเชื้อสายยิวในปี ค.ศ.1900 และได้เข้าศึกษาที่มหาวิทยาลัยแฟรงค์เฟิร์ตตั้งแต่ปี ค.ศ.1918 ในสาขาวิชานิติศาสตร์ (jurisprudence) แต่หนึ่งปีให้หลังเขาก็ได้ย้ายไปศึกษาที่มหาวิทยาลัยไฮเดลเบิร์ก และเปลี่ยนสาขาที่เรียนจากนิติศาสตร์มาเป็นสาขาสังคมวิทยาจนจบปริญญาเอก

ภายใต้อิทธิพลทางความคิดของ คาร์ล จาสเปอร์ส (Karl Jaspers) นักปรัชญาแนวจิตวิทยาที่มีชื่อเสียงของยุคนั้น และ อัลเฟรด เวเบอร์ (Alfred Weber) ผู้เป็นพี่ชายของนักสังคมวิทยาแห่งยุคสมัยที่ชื่อ แมกซ์ เวเบอร์ หลังจากสำเร็จการศึกษาในช่วงกลางทศวรรษที่ 1920 ฟรอมม์ได้เริ่มต้นฝึกฝนการทำงานด้านจิตวิทยาคลินิก ก่อนที่ในปี ค.ศ.1930 เขาจะได้เข้าร่วมงานกับสถาบันเพื่อการวิจัยสังคมของมหาวิทยาลัยแฟรงค์เฟิร์ต

เมื่อกลุ่มนาซียึดอำนาจการเมืองในเยอรมนี ฟรอมม์ได้อพยพไปอยู่ที่เจนีวา ก่อนจะไปเข้าร่วมกับสหภาพทางวิชาการอีกครั้งที่มหาวิทยาลัยโคลัมเบีย กรุงนิวยอร์ก ในปี 1934 และทำงานอยู่ที่นั่นเกือบสิบปี ก่อนที่จะลาออกเพื่อเข้าร่วมเปิดสำนักวิชาจิตวิทยาชื่อ The Washington School of Psychiatry สาขากรุงนิวยอร์กในปี ค.ศ.1943

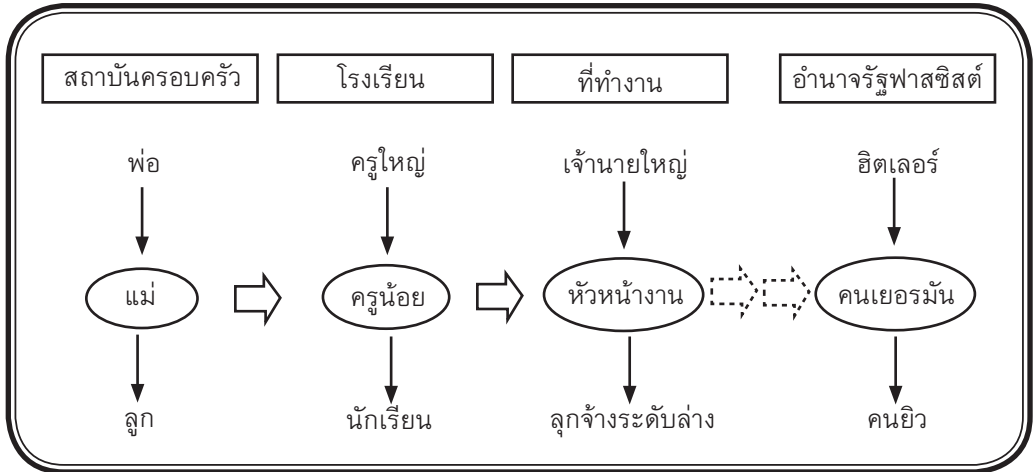
จากนั้นในปี ค.ศ.1950 ฟรอมม์ได้ย้ายไปอยู่ที่เม็กซิโก และเป็นศาสตราจารย์ในแผนกจิตวิเคราะห์ที่มหาวิทยาลัย Universidad Nacional Autonoma de Mexico (UNAM) และทำงานที่นั่นจนเกษียณอายุในปี ค.ศ.1965 โดยในระหว่างนั้น เขาได้เดินทางไปกลับเพื่อสอนวิชาจิตวิทยาที่มหาวิทยาลัยแห่งรัฐมิชิแกนและมหาวิทยาลัยนิวยอร์กไปพร้อม ๆ กัน ในปี ค.ศ.1974 ฟรอมม์ได้ย้ายที่อยู่อีกครั้งไปพำนักที่เมืองมูรอลโต (Muralto) ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ และได้เสียชีวิตลงที่เยอรมนีในปี ค.ศ.1980 ในหัววันก่อนหน้าที่เขาจะมีอายุครบ 80 ปีพอดี ในท่ามกลางงานเขียนจำนวนมากของฟรอมม์ ผลงานเด่น ๆ ที่ได้รับการแปลเป็นภาษาไทยของเขาได้แก่ *Escape from Freedom* (1941) หรือในชื่อภาษาไทยว่า *หนีไปจากเสรีภาพ* (ซึ่งแปลโดย สมบัติ พิศระอาด ในปี พ.ศ.2530) และ *The Art of Loving* (1956) หรือชื่อภาษาไทยว่า *รัก: ศิลปะที่แท้จริง* (ซึ่งแปลโดย กาญจนา แก้วเทพ ในปี พ.ศ.2535)

4.3.2 เอกลักษณะของแนวคิด

จุดเด่นในงานของฟรอมม์คือ การผสมผสานแนวคิดของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตเข้ากับทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์อย่างเป็นจริงเป็นจัง โดยเฉพาะการพยายามตอบคำถามว่าทำไมคนในระบบฟาสซิสต์ (เช่นชาวเยอรมันที่เกลียดชังยิว) จึงรู้สึกว่าการตนเองอ่อนแอและไร้พลังเหมือนกับคนไข้โรคจิต ที่ไม่สามารถปลดปล่อยตัวเองออกจากความเจ็บป่วยทางจิตได้

ในการค้นหาคำตอบดังกล่าว ฟรอมม์ได้ย้อนกลับไปที่แนวคิดเรื่อง **บุคลิกภาพเชิงอำนาจ (authoritarian personality)** ของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต อันที่จริงแล้ว แนวคิดดังกล่าวนี้ถูกเสนอเอาไว้ก่อนหน้านั้นในงานเขียนของฮอว์เคเมอร์เรื่อง *Authority and Family* (1936) แต่ทว่า ฟรอมม์คือผู้ที่พัฒนาแนวคิดดังกล่าวให้ชัดเจนขึ้น โดยใช้ทฤษฎีจิตวิเคราะห์มาเป็นเครื่องมือในการทำคามเข้าใจ ทั้งนี้ ในงานของฮอว์เคเมอร์นั้น ได้เปิดประเด็นที่ว่า บุคลิกภาพเชิงอำนาจของคนเราเริ่มก่อตัวมาตั้งแต่วัยเด็ก เมื่อเราถูกเลี้ยงดูมาในสถาบันครอบครัว เพราะฉะนั้นพอมาถึงทัศนคติของฟรอมม์เขาได้สนใจกระบวนการที่สังคมได้ปั้นบุคลิกภาพของปัจเจก

บุคคลขึ้นมา โดยขยายความว่า กว่าที่คนเยอรมันจะยอมรับในอำนาจของฮิตเลอร์ พวกเขาได้ผ่านกลไกการทำให้อ่อนแอเป็นระยะ ๆ อย่างต่อเนื่อง จากครอบครัว สู่วิทยาลัย ที่ทำงาน และอื่น ๆ ก่อนจะถึงอำนาจของรัฐในที่สุด ดังแผนภาพที่ 5 ต่อไปนี้

ภาพที่ 5: แสดงกระบวนการหล่อหลอมบุคลิกภาพเชิงอำนาจผ่านสถาบันต่าง ๆ ในสังคม

จากแผนภาพที่ 5 จะเห็นได้ว่า บุคลิกภาพเชิงอำนาจจะถูกหล่อหลอมมาตั้งแต่เด็ก ที่ในสถาบันครอบครัว พ่อจะกดขี่แม่ และแม่ก็จะกลัวพ่อ แล้วจึงมากดขี่ลูกอีกทอดหนึ่ง พอมาถึงโรงเรียน แบบแผนการหล่อหลอมบุคลิกภาพก็จะตอกย้ำซ้ำเติมอีกคือ จากครูใหญ่ ที่กดขี่ครูน้อยให้เกรงกลัว และครูน้อยก็จะมาใช้อำนาจกดขี่นักเรียนอีกชั้นหนึ่ง และแบบแผนดังกล่าวก็ถูกสืบทอดอีกหลายครั้งในที่ทำงานและสถาบันสังคมอื่น ๆ อีกมากมาย ดังนั้น กว่า จะมาถึงพื้นที่ทางอำนาจของรัฐฟาสซิสต์ คนเยอรมันเหล่านี้ได้ถูกปลูกฝังบุคลิกภาพมาแล้วอย่างต่อเนื่อง จนในที่สุด ก็ยอมรับอำนาจของฮิตเลอร์และลุกขึ้นมาฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ยิว ซึ่งฟรอมม์เรียกบุคลิกภาพเช่นนี้ว่า เป็น **ความกลัวที่จะมีเสรีภาพ (fear of freedom)** ที่มีครอบครัวเป็นกลไกแรกที่ทำให้มนุษย์เราอ่อนแอและยอมจำนนต่ออำนาจ จนไม่กล้าที่จะ ยอมรับเสรีภาพใดๆ เพราะฉะนั้น แม้เผด็จการอย่างฮิตเลอร์จะถูกขจัดออกไปแล้วจากประวัติศาสตร์ แต่การต่อสู้และความขัดแย้งเรื่องความไม่เป็นธรรมอื่น ๆ ก็ยังดำรงอยู่ โดยผ่านการ อารังรักษาบุคลิกภาพทางสังคมเช่นนี้ (อาทิ กรณีของการเหยียดผิว การเกลียดกลัวเพศที่สาม การกดขี่กลุ่มชาติพันธุ์ ฯลฯ) และที่สำคัญ เมื่อมาถึงยุคสังคมนิยม บุคลิกภาพเชิงอำนาจ เช่นนี้กลายเป็นสิ่งที่สังคมดังกล่าวปรารถนามากที่สุด เพื่อเป้าหมายที่จะควบคุมมนุษย์ให้อยู่ ใต้อาณัติของระบบทุนนั่นเอง

นอกจากนี้ ฟรอมม์ยังได้ขยายความคิดของฟรอยด์ที่เชื่อว่า ความรู้สึกของมนุษย์

จะมีสองด้าน ที่แม้จะขัดแย้งหรือตรงข้ามกัน แต่ก็ดำรงอยู่ได้ในตัวคน ๆ เดียวกัน (เช่น ความรู้สึกแบบ 'ทั้งรักทั้งเกลียด' หรือสำนวนแบบ 'เกลียดตัวกินไข่เกลียดปลาไหลกินน้ำแกง') โดยฟรอมม์อธิบายว่า บุคลิกภาพเชิงอำนาจของมนุษย์เอง ก็มีความขัดแย้ง/ตรงข้ามกันสองด้านเป็นพื้นฐานหล่อเลี้ยงอยู่ ทั้งนี้ บุคลิกภาพดังกล่าวจะถูกสร้างออกมาในสองลักษณะดังนี้

- การสร้างให้คนกลายเป็นพวกที่ทั้งชอบใช้ความรุนแรงและชอบที่จะถูกใช้ความรุนแรงในเวลาเดียวกัน หรือที่ภาษาจิตวิเคราะห์เรียกว่า มีลักษณะแบบ **ซาโด-มาโซซิสติก (sado-masochistic character)** ซึ่งฟรอมม์กล่าวว่า คุณลักษณะดังกล่าวนี้ไม่ใช่หมายถึงอาการโรคประสาทหรือเป็นพวกวิตถารทางเพศ หากแต่คนประเภทนี้จะยกย่องอำนาจและมักยอมสยบให้กับอำนาจ แต่ในขณะเดียวกัน เขาเองก็อยากมีอำนาจและอยากให้คนอื่นก้มหัวให้กับตน หรืออีกนัยหนึ่ง คนที่มีลักษณะมาโซซิสต์มักจะรู้สึกว่าตนเองต่ำต้อย ไร้พลังกำลัง และส่อแนวโน้มที่จะถูกดูถูกรตัวเอง ดังนั้นเขาจึงยอมจำนนต่อ**อำนาจภายนอก** และสร้างบุคลิกแบบซูบรีตผู้อื่น เพื่อลดทอนความรู้สึกดังกล่าวและกลายเป็นพวกซาโดซิสต์ไปในเวลาเดียวกัน (อิริคฟรอมม์ 2530)
- การสร้างให้คนยอมจำนนต่อผู้เหนือกว่าแต่ก็จะใช้อำนาจเหนือผู้ที่ต่อยกว่าหรืออีกนัยหนึ่ง สังคมจะทำให้เราเชื่อว่า ถึงแม้จะถูกกดขี่ แต่เราก็พร้อมจะไปกดขี่คนอื่นด้วย หากการกดขี่ซูบรีตนั้นกระทำต่อคนที่อ่อนแอกว่า คล้าย ๆ กับเกมโชว์แบบ 'กำจัดจุดอ่อน' หรือเรียลลิตีโชว์อย่าง 'The Survivor' ที่ผู้แข่งขันเองก็ยอมเป็นทาสของเกม แต่ก็โหดกำจัดผู้แข่งขันที่อ่อนแอกว่าให้หลุดออกไปจากเกม

4.3.3 แนวคิดเรื่อง ความแปลกแยกของมนุษย์

ในหนังสือ *Escape from Freedom* (1941) ฟรอมม์ได้ตั้งคำถามว่า ทำไมมนุษย์ปกติจึงยอมสยบต่ออำนาจ คำตอบข้อหนึ่งก็คือ การจำนนต่ออำนาจเกิดจาก สภาวะแปลกแยกของมนุษย์ (human alienation) ทั้งนี้ ฟรอมม์ได้สรุปสภาวะแปลกแยกดังกล่าวไว้ดังนี้

- ภาวะแปลกแยกเริ่มต้นจากสำนักปกติของมนุษย์โดยทั่วไปที่เชื่อว่าเงื่อนไขของมนุษย์ประกอบขึ้นด้วย **ตัวเรา** และ **โลกรอบตัวเรา (หรือธรรมชาติ)**
- เมื่อมนุษย์เราเริ่มสั่งสม**ความรู้**มากขึ้น (โดยเฉพาะความรู้แบบวิทยาศาสตร์) มนุษย์ก็จะเริ่มขยายสำนักออกไปว่า ตัวเราเองก็สามารถ**เอาชนะ**โลกรอบตัว/ธรรมชาติได้ และการเอาชนะนั้นก็**เป็นเสรีภาพ**ชนิดหนึ่งของมนุษย์ที่ปรารถนาจะหลุดพ้นไปจากกรอบของธรรมชาติ
- แต่ยิ่งสลัดตัวให้มีเสรีภาพหนีห่างไปจากธรรมชาติมากเท่าใด มนุษย์เราก็จะยิ่งเกิด**ความรู้สึกแปลกแยก (alienated)** และยอมจำนนต่อ**อำนาจ**ในรูปแบบอื่น

จากความแปลกแยกและการยอมสยบต่ออำนาจดังกล่าว พรอมม์ได้ขยายความให้เห็นพัฒนาการแต่ละยุคของการหลีกเลี่ยงความแปลกแยก อันจำแนกได้เป็นสามยุคดังนี้

(1) *ยุคดั้งเดิม/บุพกาล (tribal age)* ในสังคมดั้งเดิม มนุษย์จะอ้างอิงตนเองกับชนเผ่า/ชุมชน โดยมีสายสัมพันธ์ทางสังคมเป็นตัวหล่อเลี้ยง และมีสื่อพื้นบ้านดั้งเดิมเป็นกลไกสร้างความผูกพัน เช่น การสร้างพิธีกรรมท้องถิ่นขึ้นมาเพื่อระดมพลัง/กระชับความสัมพันธ์ระหว่างคนทุกรุ่นทุกเพศทุกวัยและทุกกลุ่ม ในยุคนี้ผู้คนจึงไม่เกิดความรู้สึกแปลกแยกอันใด เพราะมีสายสัมพันธ์ประเพณีร้อยรัดเอาไว้

(2) *ยุคศักดินา (feudal age)* เป็นยุคที่มนุษย์เริ่มอยู่กันเป็นหมู่คณะและมีเสถียรภาพมากขึ้น แต่ทว่า พวกเขาจะรู้สึกไม่มีเสรีภาพ เพราะความสัมพันธ์ทางการผลิตทุกอย่างจะถูกโยงเข้ากับโครงสร้างสังคม กล่าวอีกนัยหนึ่ง สถานะของมนุษย์จะถูกกำหนดมาแล้วตายตัว (อาทิ เกิดเป็นมูลนายหรือเป็นไพร่) แต่กระนั้น มนุษย์ก็จะไม่รู้สึกแปลกแยก เพราะทุกคนจะมีสังกัดชัดเจนว่าเราขึ้นตรงต่อนายคนใด

(3) *ยุคสมัยใหม่ (modern age)* เป็นยุคที่มนุษย์ต่อสู้จนมีอิสระมากขึ้น ภายหลังจากปลดปล่อยตนเองออกจากระบบศักดินา มนุษย์จึงมีเสรีภาพ แต่ในทางกลับกัน มนุษย์จะรู้สึกแปลกแยกเพิ่มขึ้น ทั้งแปลกแยกกับตนเอง/สังคม/ธรรมชาติ จนหาแก่นสารไม่เจอ ดังนั้น มนุษย์จึงหันไปหาอำนาจภายนอกที่จะเข้ามาเติมเต็มสถานะแปลกแยก เช่นกรณีทั้งหลาย ๆ คนหันไปใช้สื่อมวลชนหรือฟังเพลงสมัยนิยมที่มีเนื้อหาเยียวยาความรู้สึกโดดเดี่ยวอ้างว้างแทน

ตัวอย่างงานวิจัยที่อาศัยแนวคิดเรื่อง ความแปลกแยกของมนุษย์ ของพรอมม์มาใช้วิเคราะห์ด้านการสื่อสาร ได้แก่ งานของ วิทยา พานิชล้อเจริญ (2546) ที่ศึกษาการประกอบสร้างความหมายของความรักในมิวสิควิดีโอเพลงไทยสมัยนิยม วิทยาเริ่มต้นทบทวนงานของพรอมม์เรื่อง *The Art of Loving* (1956) ที่ตั้งข้อสังเกตว่า ความรักของบุคคลในแต่ละยุคสมัยจะผันแปรไปตามบริบททางสังคมแต่ละยุคเช่นกัน กล่าวคือ ในยุคก่อนสมัยใหม่/ก่อนทุนนิยม (pre-modern / pre-capitalist) ที่สังคมเคร่งครัดในจารีตประเพณี รูปแบบความรักของผู้คนจะเป็นไปตามความต้องการของผู้ใหญ่และคนรอบข้าง (collectivism) (อาทิ การมีประเพณีแต่งงานแบบคลุมถุงชน) แต่เมื่อมาถึงสภาพสังคมยุคสมัยใหม่/ทุนนิยม (modern/capitalist) ที่เน้นเหตุและผลกับการปฏิเสธค่านิยม ความเชื่อ และองค์ความรู้ดั้งเดิม ดังนั้น คนยุคนี้จึงต้องพึ่งพาตนเองมากขึ้นและลดการพึ่งพาอาศัยสถาบันครอบครัวลง ส่งผลให้รูปแบบความรักเปลี่ยนแปลงไป โดยสนองความต้องการของปัจเจกบุคคล (individualism) ในที่สุด

อย่างไรก็ดี พอมาถึงยุคปัจจุบัน ซึ่งมีรอยก้าวผ่านจากยุคสมัยใหม่ไปสู่ยุคหลังสมัยใหม่ (post-modern) วิทยาจึงเกิดข้อสงสัยว่า รูปแบบความรักของชายหญิงจะเปลี่ยนแปลงไปตามบรรทัดฐานทางสังคมด้วยหรือไม่ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเลือกวิเคราะห์เนื้อหาของมิวสิควิดีโอ

เพลงไทยสากล เนื่องจากเป็นสารที่วนเวียนเกี่ยวกับความรักของวัยรุ่นโดยตรง และพบว่า รูปแบบความรักในมิวสิควิดีโอมี 4 ชุดใหญ่ ๆ คือ

- **รูปแบบความรักในฐานะกระบวนการจัดความวุ่นวาย** เนื่องจากเมื่ออารยธรรมทุนนิยมสมัยใหม่ของมนุษย์พัฒนาถึงขีดสุด แม้จะทำให้มนุษย์มีเสรีภาพมาก แต่ก็โดดเดี่ยวอ้างว้างมากขึ้น เพราะขาดการร้อยรัดด้วยมานประเพณี หรือเป็นความรักที่ขาดการสร้างความชอบธรรมผ่านสถาบันสังคม (อาทิ ตัวละครในมิวสิควิดีโอมักไม่ได้ผ่านพิธีสมรส) ดังนั้นวัยรุ่นชายหญิงจึงเลือกใช้ความรักเป็นกลไกป้องกันทางจิต (defensive mechanism) ที่จะทำให้ชีวิตของตนกลับคืนสู่ความมั่นคงอีกครั้ง ดังกรณีของเนื้อหามิวสิควิดีโอที่เมื่อตัวละครสูญเสียความรักและรู้สึกอ้างว้างโหยหาในไม่ช้าเขา/เธอก็จะรีบก่อความสัมพันธ์ใหม่กับใครสักคน เพื่อสร้างความมั่นคงทางความรู้สึก ซึ่งทำให้การก่อรูปความรักตั้งอยู่บนความพยายามแสวงหาความมั่นคงแน่นอนบนความไม่มั่นคงแน่นอนของชีวิต

- **รูปแบบความรักในฐานะความสัมพันธ์แบบแลกเปลี่ยน** เมื่อความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ตั้งอยู่บนแกนกลางของการบริโภคที่เชื่อเรื่องการแลกเปลี่ยนอย่างคุ่มค่า ความรักของมนุษย์ที่เคยใช้เกณฑ์คุณธรรมความดีในการเลือกคนรักก็เปลี่ยนเป็นการใช้ความรักเป็นสินค้าชนิดหนึ่ง (love as commodity) อันแปลว่าชายหญิงจะตัดสินใจรักหรือไม่ ขึ้นอยู่กับว่า ถึงจุดคุ่มทุนในการแลกเปลี่ยนไหม เช่นในเนื้อหามิวสิควิดีโอ ความคุ่มทุนเรื่องความรักจะวัดที่การได้มาซึ่งคนรักที่หน้าตาดีเป็นที่ยอมรับในสังคม มีความสามารถในการเอาใจ หรือเข้าใจและยอมรับบุคลิกภาพของเรา ซึ่งมีลักษณะเป็น **ความรักแบบจอมปลอม (pseudo-love)** เพราะฉะนั้นเมื่อความรักแบบใหม่เป็นไปเพื่อ**ความพึงพอใจสูงสุด (maximum satisfaction)** ดังนี้แล้ว ปัจเจกบุคคลจึงสามารถแสวงหาคนรักไปได้เรื่อย ๆ เพื่อเติมเต็มความพึงพอใจที่ขาดหายไป และเพื่อให้คนรักใหม่เป็นส่วนหนึ่งของการเลื่อนสถานภาพที่ไม่สิ้นสุด

- **รูปแบบความรักที่เริ่ม/ร้างอย่างรวดเร็วและคลุมเครือไม่ชัดเจน** เมื่อความรักกลายเป็นความพึงพอใจแบบปัจเจกชนนิยม (individualism) จึงเป็นเหมือนกับต้นไม้ที่ไร้รากแก้ว ซึ่งพร้อมจะสั่นคลอนได้ง่าย ดังแสดงผ่านตัวละครบางตัวในมิวสิควิดีโอที่เพียงแค่ห่างไกลกันชั่วคราวก็เปลี่ยนแปลงความรักได้ทันที หรือเป็นตัวละครที่คลุมเครือไม่ชัดเจนในความรัก ดังประโยคในเพลงที่กล่าวว่า ‘เหมือนเป็นคนอื่นแต่เธอไม่เคยสนใจ เหมือนเป็นเพียงสิ่งที่เธอคุ้นเคยแต่มองข้ามไป...’

- **รูปแบบความรักที่ปฏิเสธเหตุผลและค่านิยม** ความรักมิวสิควิดีโอมักถูกนำเสนอภาพที่มีมิติการใช้อารมณ์ในการจัดการกับปัญหามากกว่าการใช้เหตุผล และในขณะเดียวกัน ก็ถูกสร้างความหมายขึ้นว่า บนพื้นที่ความรักนั้น เป็นเขตแดนที่

ปลดออกถูกตีคาใด ๆ ในสังคม หรือเป็นการปฏิเสธชุดความคิดแบบสมัยใหม่ (negation of modernism) ดังประโยคในเพลงที่บอกว่า 'เพียงแค่ว่าเรารักกัน บดบังความสัมพันธ์อื่นใด...และเรามีเพียงงานวิพากษ์เดียวดายภายใต้แสงจันทร์'

5. จุดเด่น/จุดด้อยของทฤษฎีวิพากษ์สำนักแฟรงค์เฟิร์ต

ทฤษฎีวิพากษ์สำนักแฟรงค์เฟิร์ต มีการก่อรูปและพัฒนาขึ้นมาเกินกว่าครึ่งศตวรรษ แต่กระนั้น ก็ยังคงมีการนำมาประยุกต์ใช้ในการศึกษาด้านการสื่อสารอย่างต่อเนื่อง (แม้จะไม่ค่อยรุ่งเรืองมากนักในสาขานิเทศศาสตร์ของไทย) การที่แนวคิดของสำนักดำรงอยู่ได้อย่างยาวนานเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่า ต้องมีจุดเด่น/จุดด้อยที่สัมพันธ์กับอำนาจในการอธิบายของทฤษฎี ซึ่งสรุปได้ดังนี้

5.1 จุดเด่นของทฤษฎีวิพากษ์สำนักแฟรงค์เฟิร์ต

แม้จะเป็นทฤษฎีที่ถูกวิจารณ์ว่า มีจุดยืนแบบมองโลกแง่ร้าย (pessimistic view) แต่ข้อเด่น ๆ ของแนวคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตนี้ ได้แก่

(1) ทฤษฎีสานักแฟรงค์เฟิร์ต มีคุณูปการต่อแวดวงสังคมศาสตร์และศาสตร์ด้านการสื่อสาร เพราะเป็นความพยายามที่จะดึงสำนักวิพากษ์กลับเข้าสู่การศึกษาในสาขาวิชาการและการวิเคราะห์เพื่อทำความเข้าใจโลกความจริง ซึ่งหากย้อนรอยกลับไปดูสายสัมพันธ์กับทฤษฎีมาร์กซิสม์ ก็จะพบว่า สำนักแฟรงค์เฟิร์ตได้รื้อฟื้นข้อเสนอสำคัญของมาร์กซ์ ที่ให้นักวิชาการต้องวิพากษ์เพื่อตั้งคำถามกับสังคมอย่างต่อเนื่อง ดังนั้น แม้แต่ในกลุ่มนักวิชาการของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตเอง ก็ยังมีประเพณีการวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดระหว่างกันและกันเอง ดังตัวอย่างกรณีของ วอลเตอร์ เบ็นจามิน และเจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส (โปรดดูรายละเอียดในบทถัดไป)

(2) สำนักแฟรงค์เฟิร์ต เป็นสำนักวิชาการที่โดดเด่นในการประสานวิธีการศึกษาแบบสหวิทยาการ (interdisciplinary) ในการทำความเข้าใจมนุษย์และสังคม โดยเชื่อพื้นฐานว่าทุกศาสตร์สาขาต่างก็มีจุดร่วมกันบางอย่าง ในเวลาเดียวกับที่มีจุดต่างอันเป็นเอกลักษณ์ของแต่ละสาขาวิชา ดังเช่น กรณีของนักวิชาการในสำนักเอง ที่แม้จะมีทุนความรู้แตกต่างกันตามสาขาวิชาที่สังกัดแต่จุดร่วมกันประการหนึ่งของสำนักก็คือการวิเคราะห์สังคมโดยอิงกับทฤษฎีของมาร์กซ์ในระดับหนึ่ง ลักษณะความเป็นสหวิทยาการเช่นนี้ ภายหลัมีอิทธิพลมากต่อนักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นน้องในหลายกลุ่ม ตัวอย่างที่ชัดเจนก็คือ อิทธิพลต่อทฤษฎีสานักวัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ (British cultural studies)

(3) ในด้านการสื่อสาร วิธีวิทยา (methodology) ของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต มีจุดเด่นที่เชื่อมสามมิติของการวิเคราะห์การสื่อสารและวัฒนธรรมมวลชน ซึ่งประกอบด้วย มิติของการผลิตวัฒนธรรม (เช่น การตั้งคำถามว่า กระบวนการผลิตวัฒนธรรมแบบเป็นอุตสาหกรรม

จะมีโฉมหน้าค่าตาอย่างไร) มิติของ**ตัวบท/เนื้อหา** (เช่น การศึกษาลักษณะเนื้อหาสาระที่ถูกทำให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน) และมิติของการ**บริโควัฒนธรรม** (เช่น การตั้งคำถามเรื่องอำนาจของวัฒนธรรมที่กระทำต่อผู้รับสาร) แต่กระนั้น โดยจุดยืนของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตแล้ว ก็ยังคงพิจารณาวัฒนธรรมมวลชนอยู่ในด้านลบเป็นหลัก

5.2 จุดด้อยของทฤษฎีวิพากษ์สำนักแฟรงค์เฟิร์ต

ภายใต้จุดเด่นที่กล่าวมา ทฤษฎีวิพากษ์ของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต ก็ถูกวิจารณ์ว่ามีข้ออ่อนอยู่หลายประการในการนำไปใช้ศึกษาด้านการสื่อสาร อันได้แก่

(1) Dominic Strinati (1995) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ทฤษฎีสานักแฟรงค์เฟิร์ตมีแนวโน้มจะให้น้ำหนักกับการวิพากษ์ถกเถียงทางความคิดเป็นหลัก ทำให้แนวคิดนี้ค่อนข้างขาด**หลักฐานเชิงประจักษ์ (empirical proof)** ซึ่งแม้ว่าหลาย ๆ ครั้ง ข้อถกเถียงจะดูน่าเชื่อถือหรือน่าสนใจ แต่ก็ไม่มีกรณีรูปธรรมรองรับที่มากเพียงพอ

(2) แม้สำนักแฟรงค์เฟิร์ตจะวิจารณ์แนวคิดของ**สำนักวัฒนธรรมและอารยธรรม (culture and civilisation tradition)** ว่า มีมุมมองวัฒนธรรมจากสายตาชนชั้นสูง (elitism) และเห็นแต่ด้านที่วัฒนธรรมมวลชนจะเป็นภัยคุกคามต่ออำนาจทางสังคม (social authority) แต่นักวิชาการของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตหลายคน (อาทิ อะดอร์โน) ก็ถูกตั้งคำถามในลักษณะเดียวกันว่า ใช้จุดยืนแบบชนชั้นสูงมาตัดสินวัฒนธรรมเช่นกัน เพียงแต่เปลี่ยนวิธีการวิเคราะห์ใหม่ว่า วัฒนธรรมมวลชนจะลดทอนสุนทรียะและความเป็นมนุษย์ลง ซึ่งก็ยังคงเป็นการใช้**มาตรฐานทางวัฒนธรรมแบบ ‘ชั้นสูง’ ('high' culture standard)** อยู่เช่นเดิม ดังเช่นที่ นันทวัฒน์ ฉัตรอุทัย (2549) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า การที่อะดอร์โนจัดสื่อพื้นบ้านเอาไว้ในกลุ่มศิลปะสามัญ (low art) นั้น ก็คือ การมองผ่านกรอบของศิลปะชั้นสูงและทฤษฎีสุนทรียศาสตร์ที่บีบบังคับวัฒนธรรมพื้นบ้านและวัฒนธรรมของคนชั้นล่างให้ออกไปพ้นสายตา

(3) ทฤษฎีสานักแฟรงค์เฟิร์ต มีแนวโน้มจะวิจารณ์วัฒนธรรมมวลชนแบบ**นิงเกินไป** (เช่น เชื่อกันว่าการบริโควัฒนธรรมมวลชนจะถูกทำให้เป็นมาตรฐานเดียวกันอย่าง**มีอาจหลีกเลี่ยงไม่ได้**) โดยขาดการตั้งคำถามเชิงระดับ (to what extent) ของการผลิต/เสพวัฒนธรรม เช่น ที่กล่าวว่าอุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมจะสร้างลักษณะมาตรฐานเดียวกันนั้น จะทำได้ถึงระดับไหน กระบวนการผลิตจะสร้างการต่อรองได้บ้างหรือไม่ รูปแบบ/เนื้อหาของสารแต่ละประเภทจำเป็นต้องอยู่บนมาตรฐานสูตรเดียวกันเสมอไปหรือไม่และผู้บริโควัฒนธรรมมวลชนจะกลายเป็นเหยื่อในทุกสถานการณ์อย่างจริงแท้แน่นอนหรือไม่

(4) แม้สำนักแฟรงค์เฟิร์ตจะเปิดเผยให้เห็นถึงด้านที่วัฒนธรรมมวลชนมีอำนาจเข้าไปกำหนดชะตากรรมของมนุษย์และสังคม แต่ในภายหลัง นักวิชาการรุ่นน้องอย่างสำนักเบอร์มิงแฮมก็วิจารณ์ว่า วิธีคิดดังกล่าวค่อนข้าง**มองข้ามพลังของผู้รับสาร/ผู้บริโควัฒนธรรม** มากเกินไป เพราะหากข้อสรุปของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตเห็นว่า วัฒนธรรมมวลชนจะสร้าง

ความต้องการเทียม/ปลอม (pseudo / false needs) แล้ว จะมีคำถามตามมาว่า แล้วการแสวงหาวัฒนธรรมแบบใดจึงจะเรียกว่าเป็น **ความต้องการที่แท้จริง (true needs)**

(5) เนื่องจากแนวโน้มของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตจะเน้นความสนใจไปที่ด้านของการกำกับครอบงำ (manipulative / conformist) ของระบบทุนนิยม ทำให้ทฤษฎีค่อนข้างมองจากปีกอำนาจของวัฒนธรรมหลัก (dominant culture) ออกไป โดยมองข้ามการต่อสู้/ต่อรองของกลุ่มวัฒนธรรมย่อย (subculture) ต่าง ๆ ในสังคม เช่น จะเกิดอะไรขึ้นหากกลุ่มวัฒนธรรมย่อยมาแสวงหาสื่อที่วัฒนธรรมหลักผลิตขึ้น หรือรูปแบบการสื่อสารของกลุ่มวัฒนธรรมย่อยจำเป็นต้องตกเป็นเบี้ยล่าง (passive) ของระบบทุนนิยมเสมอไปแน่หรือ

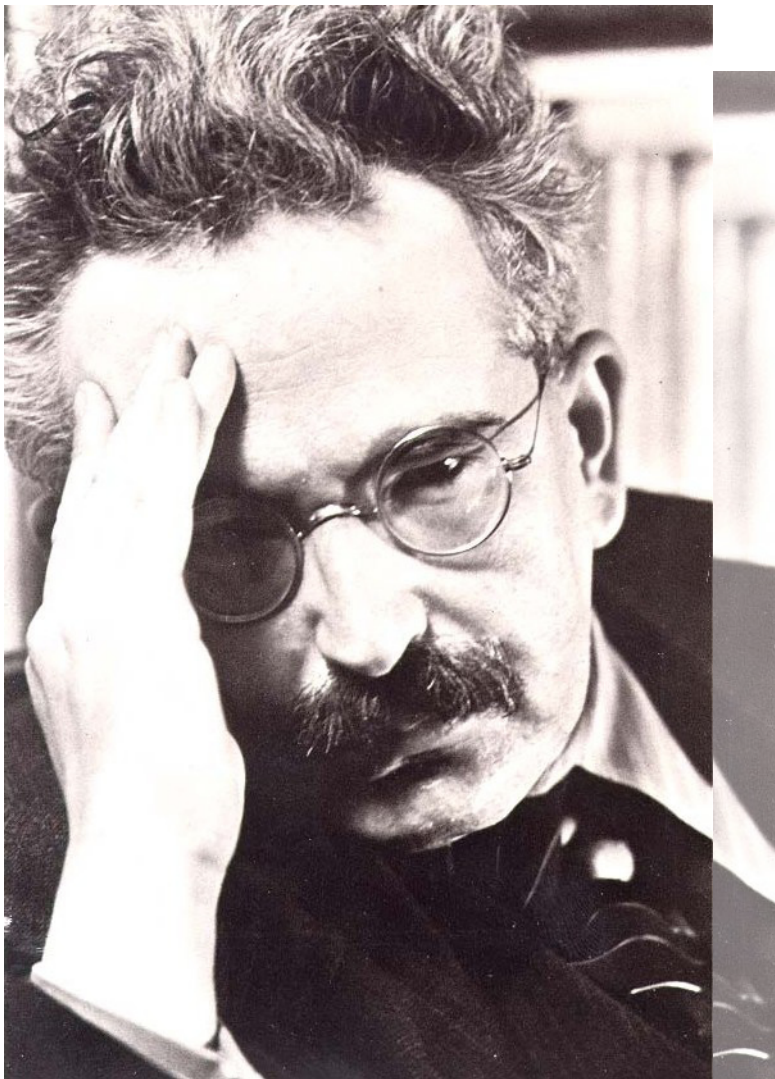
ตัวอย่างงานวิจัยที่ตั้งคำถามในลักษณะเช่นนี้ได้แก่ งานของ ฌ็องซูฟงส์ ซูซโซต (2547) ที่ศึกษาการสื่อสารของกลุ่มวัฒนธรรมย่อยของ 'แฟนบอล' และพบว่า แม้ในด้านหนึ่งแฟนบอลก็เป็นผลผลิตของสังคมอุตสาหกรรม ที่ทำให้มวลชนมีลักษณะแตกตัว กระจาย และไร้สายสัมพันธ์ (เช่น แม้จะมีการรวมกลุ่มเชียร์ฟุตบอลอยู่ข้างตามห้างสรรพสินค้า แต่ก็บางครั้งเป็นคราว เมื่อเกมจบลง ต่างก็แยกย้ายกันกลับไป โดยไม่มีสายสัมพันธ์อันแนบแน่นถาวร) แต่อย่างไรก็ตาม ฌ็องซูฟงส์ได้ค้นพบเพิ่มเติมว่า ไม่ใช่แฟนบอลทุกคน/ทุกกลุ่มที่จะเป็นมวลชนผู้ไร้แรงเกาะเกี่ยว ยังมีแฟนบอลบางกลุ่มที่ใช้พื้นที่การสื่อสารของฟุตบอลเพื่อเชื่อมต่อสายสัมพันธ์ที่ขาดหายในสังคมไร้ราก ดังเช่น กรณีกลุ่มแฟนบอลเยอรมันที่รวมตัวกันไปทำบุญทำทานต่างจังหวัด ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า แม้จุดเริ่มต้นสายสัมพันธ์จะมาจากฟุตบอลเพียงช่องทางเดียว แต่แฟนบอลกลุ่มนี้ก็มีลักษณะต่อสู้ดิ้นรนที่จะใช้การสื่อสารเพื่อต่อความสัมพันธ์ที่มากเกินไปกว่าแค่ฟุตบอล และใช้พิธีกรรมศาสนา/ความเชื่อเป็นช่องทางที่กระชับสายสัมพันธ์ระหว่างกันให้แนบแน่นขึ้น

(6) ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว นอกจากการถูกตั้งคำถามจากนักวิชาการกลุ่มอื่นแล้ว แม้แต่นักคิดในสำนักเองก็ยังวิพากษ์จุดอ่อนของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตด้วยเช่นกัน ดังเช่นข้อวิจารณ์ของ วอลเตอร์ เบินจามิน ที่ได้แย้งทัศนะของอะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์ว่ามองโลกแง่ลบเกินไป แม้การผลิตวัฒนธรรมแบบอุตสาหกรรมจะเป็นมาตรฐานเดียวกันก็ตาม แต่การผลิตวัฒนธรรมมวลชนแบบขนานใหญ่ ก็ยังมีอีกด้านที่ทำให้เกิดลักษณะ **ประชาธิปไตยในการบริโภควัฒนธรรม (democratisation of culture)** ได้เช่นกัน (Benjamin 1973) เช่น การนำวัฒนธรรมชั้นสูงอย่างเพลงคลาสสิกมาอัดลงแผ่นเสียงหรือเปิดทางวิทยุ ทำให้มวลชนจำนวนมากมี **โอกาสเข้าถึง (accessibility)** และนำไปสู่การตีความใหม่ (re-interpretation) ของวัฒนธรรมที่แตกต่างไปจากเดิม อันเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการประชาธิปไตยอีกรูปแบบหนึ่ง

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ (2527), 'พัฒนาการความคิดมาร์กซิสต์ในศตวรรษที่ 20:สำนักแฟรงค์เฟิร์ต', *วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง*, ปีที่ 4 เล่มที่ 1.จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชนิษฐา นิลมั่ง (2550), 'การวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของสื่อพื้นบ้าน: ศึกษากรณีงานปูนปั้น จังหวัดเพชรบุรี', *วารสารนิเทศศาสตร์*, ปีที่ 25 ฉบับที่ 2. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชินวรฟ้าดิษฐ์ (2550), *เด็กกับเกมออนไลน์, วิทยานิพนธ์ปริญญาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัย (มานุษยวิทยา) คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.*
- ณัฐสุพงศ์ สุขโสธ (2547), *บทบาทของการสื่อสารกับกระบวนการสร้างและสืบทอดวัฒนธรรม 'แฟนบอล' ในสังคมไทย, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.*
- นันทวัฒน์ ฉัตรอุทัย (2548), 'อดอร์โนกับอุตสาหกรรมวัฒนธรรม:กรณีศึกษาเพลงสมัยนิยม', ใน *รัฐภูมิ เสนาคำ (บก.), เหลียวหน้าแลหลังวัฒนธรรมป๊อป*, กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- วิทยา พานิชล้อเจริญ (2546), 'ความร่ายยุคหลังสมัยใหม่ในมิวสิกวิดีโอเพลงไทยสากล', *วารสารวิจัยสังคม*, ปีที่ 26 ฉบับที่ 1.จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศมกมล ลิ้มปิชัย (2536), *กว่าจะเป็นธุรกิจเทปเพลง*, กรุงเทพฯ:โครงการหนังสือชุดนิเทศศาสตร์ บัณฑิตศึกษาคณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมสุข หินวิมาน (2540), 'ทฤษฎีวิพากษ์แนวมาร์กซิสต์สำนักแฟรงค์เฟิร์ตกับการวิเคราะห์อุตสาหกรรมสื่อมวลชนไทย', *วารสารนิเทศศาสตร์*, ปีที่ 15.จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุทธาสินี เกียรติไพบูลย์ (2533), *วิวัฒนาการจากเพลงเฉพาะกลุ่มมาสู่เพลงสมัยนิยมของเพลงเพื่อชีวิต (พ.ศ.2516-2531)*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อัคริธ พรอมม์ (2530), *หนีไปจากเสรีภาพ: รากฐานทางจิตวิทยาของระบบเผด็จการ, แปลโดย สมบัติ พิศสะอาด*, กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- _____ (2535), *รัก: ศิลปะที่แท้จริง*, แปลโดย กาญจนา แก้วเทพ, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ณ ฌาน.
- Adorno, T. (1991), *The Culture Industry: Selected Essays and Mass Culture*, London: Routledge.

- Adorno, T. and Horkheimer, M. (1973), 'The Culture Industry: Enlightenment as Mass Deception', *Dialectic of Enlightenment*, London: Verso.
- Benjamin, W. (1973), 'The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction', *Illuminations*, London: Collins.
- Bottomore, T. (1984), *The Frankfurt School*, Chichester: Ellist Horwood.
- Dodd, N. (1999), *Social Theory and Modernity*, Cambridge: Polity.
- Jarvis, S. (1998), *Adorno: A Critical Introduction*, Cambridge: Polity Press.
- Marcuse, H. (1972), *One Dimensional Man*, London: Abacus.
- Miles, S. (2001), *Social Theory in the Real World*, London: Sage.
- Milner, A. and Browitt (2002), *Contemporary Cultural Theory: An Introduction*, London: Routledge.
- Negus, K. (1997), 'The Production of Culture', in Paul du Gay (ed.), *Production of Culture / Cultures of Production*, London: Sage.
- Paddison, M. (2004), *Adorno, Modernism and Mass Culture: Essays on Critical Theory And Music*, London: Kahn & Averill.
- Sharrock, W. et al (2003), *Understanding Modern Sociology*, London: Sage.
- Storey, J. (1993), *An Introductory Guide to Cultural Theory and Popular Culture*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Strinati, D. (1995), *An Introduction to Theories of Popular Culture*, London: Routledge.

<http://www.braungardt.com/Theology/Benjamin/Benjamin.jpg>

บทที่ 8

ทฤษฎีวิพากษ์ของ วอลเตอร์ เบ็นจามิน (Walter Benjamin)

1. ประวัติชีวิตและภูมิหลัง
2. พัฒนาการทางความคิดของเบ็นจามิน
3. ทศนะพื้นฐานของเบ็นจามิน
4. การเปรียบเทียบทศนะของเบ็นจามินและ
นักคิดแฟรงค์เฟิร์ตคนอื่น ๆ
5. คุณูปการด้านแนวคิดของเบ็นจามินต่อวิชาการปัจจุบัน
6. ข้อวิจารณ์เบ็นจามิน

บทที่ 8

ทฤษฎีวิพากษ์ของ วอลเตอร์ เบ็นจามิน (Walter Benjamin)

บทนำ

Franklin (quoted in May 2003) ตั้งข้อสังเกตว่า ปัจจุบันนี้ โลกของเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร (Information and Communication Technology - ICT) ได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันและสถาบันต่าง ๆ ของสังคมอย่างรอบด้านและลุ่มลึก ไม่ว่าจะเป็นการกดเงินที่ตู้ เอทีเอ็ม การรูดบัตรจ่ายเงินด้วยบัตรเครดิต หรือผ่านช่องทางรถไฟฟ้า การกดรีโมตคอนโทรลเวลาดูโทรทัศน์ การเปิดเครื่องคอมพิวเตอร์ การใช้โทรศัพท์มือถือ ฯลฯ ปรากฏการณ์ความแพร่หลายของ ICT เหล่านี้ย่อมก่อให้เกิดคำถามแก่นักวิชาการที่ติดตามการเคลื่อนไหวของสังคมในแง่มุมต่างๆ ว่า บรรดา ICT เหล่านี้ได้ช่วยทำให้การใช้ชีวิตของมนุษย์ดีขึ้นหรือกลับตกต่ำลง มีความสุขมากขึ้นหรือน้อยลง ทำให้มนุษย์เป็นนายหรือเป็นทาสเทคโนโลยี ช่วยให้ระบบการเมืองก้าวหน้ามากขึ้นหรือ ICT กลับเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาทางการเมือง เป็นต้น

ปัญหาเหล่านี้ นักวิชาการสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองในรุ่นทศวรรษ 1930 โดยเฉพาะสำนักแฟรงก์เฟิร์ต (the Frankfurt School) ได้เริ่มต้นตั้งคำถามอย่างจริงจังเนื่องจากในยุคสมัยนั้นเริ่มเป็นช่วงรุ่งอรุณของบรรดาสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เช่น ภาพยนตร์และวิทยุ และสังคมได้เริ่มประจักษ์ถึงอานุภาพของบรรดาสื่อสมัยใหม่เหล่านี้

โดยทั่วไปแล้ว จุดยืนของนักคิดจากสำนักแฟรงก์เฟิร์ต เช่น อะดอร์โน ฮอว์เคเมอร์ และคนอื่น ๆ ค่อนข้างจะมีคำตอบในด้านลบต่อบทบาทของ ICT ที่มีต่อพัฒนาการด้านต่าง ๆ ของมนุษย์และสังคม ยกเว้นแต่ วอลเตอร์ เบ็นจามิน (Walter Benjamin 1892-1940) ที่มีความเห็นที่ตรงกันข้าม

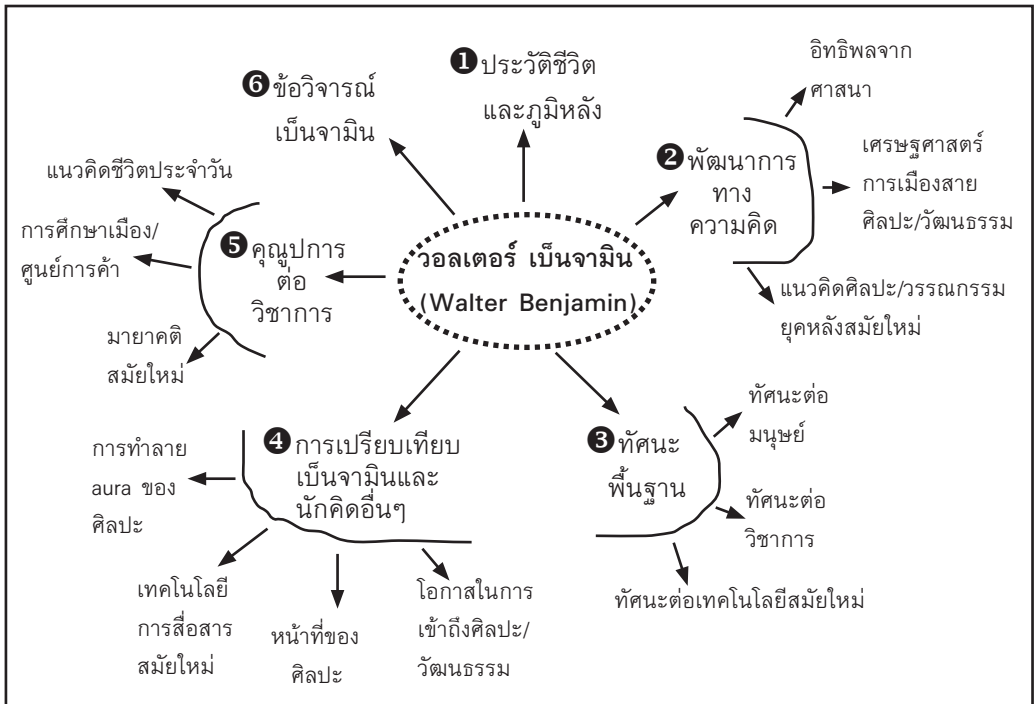
งานชิ้นสำคัญ (ในจำนวนน้อยชิ้น) ที่เบ็นจามินได้เขียนเอาไว้คือ 'The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction' (ตีพิมพ์ครั้งแรกในช่วงระหว่างปี ค.ศ.1935-1938) ได้จุดประกายให้เกิดการทบทวนในหมู่นักวิชาการสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองต่อเรื่องบทบาทของ ICT ต่อสังคมอย่างมาก Franklin สรุปว่า ถึงแม้ว่าเราอาจจะไม่สามารถขนานนามเบ็นจามินว่าเป็น 'นักทฤษฎีแห่งยุคสังคมข่าวสาร' ได้ก็ตาม แต่ทว่าผลงานของเบ็นจามินก็ได้แสดงให้เห็นมิติของความสัมพันธ์ระหว่าง 'เทคโนโลยี-ประวัติศาสตร์' ภายในกรอบช่วงเวลาหนึ่งๆ และกระตุ้นให้นักวิชาการสายเศรษฐศาสตร์การเมืองได้เล็งเห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องศึกษาค้นคว้าบทบาทของพลังการผลิต (productive force) ในส่วนที่เป็น 'เทคโนโลยีการสื่อสาร' (ซึ่งมาร์กซ์เห็นว่าเป็น - แรงงานที่ตายแล้ว - dead labour) ที่มีต่อพัฒนาการของสังคม

อันที่จริง เบ็นจามินเป็นคนรุ่นเดียวกับนักคิดรุ่นบุกเบิกของสำนักแฟรงก์เฟิร์ตคือ อะดอร์โน (ซึ่งเป็นเพื่อนสนิท) ฮอว์เคเมอร์ เบร์โธลท์ เบรชท์ (Bertolt Brecht) ฯลฯ แต่ที่

กาญจนา แก้วเทพ สมสุข หินวิมาน คณะนิเทศศาสตร์ จุฬา 2550

ผู้เขียนได้แยกเบ็นจามินออกมาจากนักคิดคนอื่น ๆ ในสำนักแฟรงค์เฟิร์ต ก็เนื่องจากแนวคิดของเบ็นจามินนั้นถือเป็นกระแสส่วนน้อยของสำนักและเป็นกระแสที่ตรงกันข้ามกับกระแสหลักของสำนัก ดังนั้น เวลาที่เราพูดถึง 'สำนักแฟรงค์เฟิร์ต' เราจึงเกือบจะพูดไม่ได้เลยว่า แนวคิดของเบ็นจามินเป็นตัวแทนของนักวิชาการสำนักแฟรงค์เฟิร์ตโดยทั่วไป

เนื่องจากการเขียนของเบ็นจามินมีเพียงเล็กน้อย แผนผังการศึกษาแนวคิดและผลงานของเบ็นจามินจึงมีดังนี้

ภาพที่ 1: แผนผังการศึกษาแนวคิดของเบ็นจามิน

1. ประวัติชีวิตและภูมิหลัง

วอลเตอร์ เบ็นจามิน (1892-1940) เป็นบุตรชายคนโตจากพี่น้อง 3 คน บิดาของเขาเป็นชาวยิวที่นับถือศาสนายูดาห์ ครอบครัวเป็นชนชั้นกลางที่มีฐานะค่อนข้างมั่งคั่งจากการที่บิดาประกอบอาชีพเป็นนักค้างานศิลปะในเมืองเบอร์ลิน ประเทศเยอรมนี

เบ็นจามินเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยFreiburg และBerlinในสาขาปรัชญาและวรรณคดี โดยมีความสนใจอย่างยิ่งในงานวรรณกรรมของนักเขียนที่มีชื่อเสียงในยุคนั้น เช่น เกอเธ่ คาฟก้า พรุสต์ ฯลฯ แต่เขาก็เรียนไม่จบเพราะวิธีเขียนงานส่งอาจารย์ไม่เข้ากับกรอบที่มีอยู่ในระหว่างชีวิตนักศึกษานั้น เบ็นจามินได้เข้าร่วมกับขบวนการเคลื่อนไหวของนักศึกษาทั้ง

ขบวนการด้านศาสนาและด้านการเมืองมาโดยตลอด หลังจากสำเร็จการศึกษา เขาไม่ได้ประกอบอาชีพประจำ หากแต่ได้ทำงานเป็นนักเขียนอิสระและมีชีวิตที่ค่อนข้างแร้นแค้น โดยรับจ้างเขียนงานทุกประเภทตั้งแต่บทความในหนังสือพิมพ์ ในนิตยสาร จนกระทั่งถึงเขียนบทละครสำหรับรายการวิทยุสำหรับเด็ก จึงนับว่าเป็นจามินมีภูมิหลังที่แตกต่างจากนักวิชาการคนอื่น ๆ ในสำนักแฟรงค์เฟิร์ตอย่างมาก ที่มักจะประกอบอาชีพเป็นอาจารย์/นักวิจัยในมหาวิทยาลัย การทำงานรับจ้างเป็นนักเขียนอิสระดังกล่าว ทำให้เป็นจามินมีความคุ้นเคยกับสื่อสมัยใหม่ เช่น หนังสือพิมพ์ และวิทยุอย่างพอสมควร

เนื่องจากเป็นจามินมีช่วงชีวิตอยู่ในช่วงที่ยึดเลอว์เรื่องอำนาจและทำการปราบปรามชาวยิว ดังนั้น ในฐานะชาวยิว เขาเองก็ต้องตกเป็นเหยื่อของการตามฆ่าล้างเผ่าพันธุ์อยู่แล้ว ประกอบกับเป็นจามินได้เข้าร่วมกับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมมาตลอดตั้งแต่สมัยเป็นนักศึกษาจนกระทั่งถึงการเข้าร่วมกับขบวนการสังคมนิยมในยุโรป เขาจึงถูกตามล่าจากกลุ่มนาซีอยู่ตลอดเวลา ในปี ค.ศ. 1940 เมื่ออายุได้ 48 ปี เป็นจามินก็ได้เคยถูกจับเข้าค่ายกักกันชาวยิวไปแล้วหนึ่งครั้ง แต่ก็หลบหนีออกมาได้ เขาหลบซ่อนอยู่ในบริเวณชายแดนฝรั่งเศส-สเปน และอยู่ระหว่างรอคอยความช่วยเหลือจากอะดอร์โนและฮอว์คไมเออร์ที่ได้อพยพไปอยู่ในอเมริกา และได้พยายามหาเอกสารทำวีซ่าเพื่อให้เป็นจามินเดินทางเข้าประเทศอเมริกาได้ เป็นจามินคิดว่า เขาคงจะทำเอกสารวีซ่าไม่ได้และรู้สึว่าการต้องเข้าไปอยู่ค่ายกักกันอีกเป็นครั้งที่สอง เป็นสิ่งที่เหลือที่จะทนทานได้ เขาจึงตัดสินใจฆ่าตัวตาย

2. พัฒนาการทางความคิดของเบ็นจามิน

เบ็นจามินได้รับอิทธิพลจากกระแสความคิดหลายกระแส และเป็นเหตุผลที่ตัวเขาเองก็เขียนงานเอาไว้อย่างกว้างขวาง ครอบคลุมเนื้อหาหลายประเด็น รวมทั้งยังมีสไตล์การเขียนงานที่หลากหลายอีกด้วย แต่หากกล่าวโดยสรุป อาจกล่าวได้ว่า เบ็นจามินได้รับอิทธิพลทางความคิดจาก 3 กระแสหลัก ๆ คือ แนวคิดปีกที่ก้าวหน้าของศาสนายูดาห์ของยิว แนวคิดเศรษฐกิจการเมืองจากสายศิลปะ และแนวคิดด้านศิลปะ/วรรณกรรมจากกลุ่มทฤษฎียุคหลังสมัยใหม่ (post-modernism)

ในช่วงชีวิตที่เป็นนักศึกษา เบ็นจามินได้เข้าร่วมกับขบวนการนักศึกษาชาวยิวหัวก้าวหน้า ขบวนการนี้มีแนวทางการเมืองแบบอนาธิปไตย (anarchism) ที่ไม่เชื่อในการมีอำนาจรัฐ แต่เชื่อมั่นในระบบการปกครองตนเองของชุมชน

ระหว่างที่สำนักแฟรงค์เฟิร์ตเริ่มจะก่อตัวขึ้นในช่วงปี ค.ศ.1923 เบ็นจามินก็ได้พบกับอะดอร์โนและฮอว์คไมเออร์ และเริ่มก้าวเข้าสู่ความสนใจในลัทธิมาร์กซ์ แต่ทว่าปีกของลัทธิมาร์กซ์ที่เป็นจามินสนใจเป็นกลุ่มที่สนใจเรื่องความสำคัญของโครงสร้างส่วนบน (superstructure) เช่น งานศิลปะและการละคร (ซึ่งเราก็น่าจะเข้าใจได้เพราะภูมิหลังด้านการศึกษาของเบ็นจามินมาจากปรัชญาและวรรณคดี) เขาจึงสนิทสนมและร่วมงานกับนักการละครเพื่อสังคมที่มีชื่อเสียงของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต คือ เบอร์โทลท์ เบเรชท์

กาญจนา แก้วเทพ สมสุข หินวิมาน คณะนิเทศศาสตร์ จุฬา 2550

ต่อจากนั้น เบ็นจามินก็เริ่มได้อ่านงานของ จอร์จ ลูคาคส์ (Georg Lukacs) ที่เขียนหนังสือเรื่อง *History and Class Consciousness* ซึ่งเป็นหนังสือเล่มแรก ๆ ของขบวนการวิพากษ์วิจารณ์แนวทาง 'เศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดทุกอย่าง' (economic determinism) ซึ่งเป็นแนวทางหลักของพรรคสังคมนิยมของรัสเซียและยุโรปในขณะนั้น

ในช่วงปี ค.ศ.1926-27 เบ็นจามินเดินทางไปรัสเซียเพื่อสัมผัสกับบรรยากาศของความ เป็นจริงของประเทศสังคมนิยม แต่ทว่าเขากลับพบกับความผิดหวังเมื่อต้องประสบกับความ ตีบตันทางด้านงานศิลปะและปัญญา อย่างไรก็ตาม เขาก็ยังคงความสนใจในเรื่องบทบาทของ ศิลปะและวรรณกรรมที่มีต่อสังคมและการเปลี่ยนแปลงด้านสุนทรียะในแนวทางของเศรษฐ ศาสตร์การเมือง

เมื่อถึงช่วงปี ค.ศ.1933 อิทธิพลของนาซีก้าวสู่จุดสูงสุด ทำให้เบ็นจามินต้องหลบหนีไปอยู่ปารีส ที่นั่น เขาได้มีโอกาสพบปะและแลกเปลี่ยนแนวคิดกับนักคิดสาขาวิชาต่าง ๆ ในฝรั่งเศสอย่างมากมาย (เนื่องจากปารีสเป็นแหล่งชุมนุมนักคิดอยู่แล้ว) เช่น ฮันนาห์ อาเรนต์ (Hannah Arendt) จอร์จส์ บาตายล์ (Georges Bataille) ชาร์ลส์ โบเดอแลร์ (Charles Baudelaire) ฯลฯ และงานที่เขาสนใจมากที่สุดก็คือ โครงการศึกษาย่านการค้าสมัยใหม่ (arcades project) ที่เริ่มก่อตัวในเมืองใหญ่ ๆ ตั้งแต่ศตวรรษที่ 19 ความสนใจเรื่องลักษณะ เด่นของสังคมสมัยใหม่ซึ่งมี 'ศูนย์การค้า' เข้ามาเป็นศูนย์กลางของชีวิตสาธารณะในเมือง แทนที่ 'วัด' ของสังคมยุคก่อนหน้าสมัยใหม่ คงเป็นความสนใจอย่างต่อเนื่องของเบ็นจามิน แต่ทว่าเขาก็ไม่มีโอกาสจะได้ศึกษางานชิ้นนี้ได้สำเร็จ

3. ทศนะพื้นฐานของเบ็นจามิน

ในการทำความเข้าใจกับนักคิดคนหนึ่ง เราก็คงต้องทำความเข้าใจกับท่าทีของนักคิด คนนั้นที่มีต่อสิ่งพื้นฐานต่าง ๆ เช่น ทศนะต่อมนุษย์ ทศนะต่อวิชาการสาขาต่าง ๆ ฯลฯ โดยที่ ทศนะพื้นฐานเหล่านี้มักจะมาจากอิทธิพลจากบริบทสังคมในช่วงชีวิตของนักคิดคนนั้น ๆ

สำหรับในกรณีของเบ็นจามิน บริบทสังคมที่เบ็นจามินกำลังก่อรูปความคิดนั้นเป็น ช่วงเวลาที่สงครามโลกครั้งที่ 2 กำลังจะระเบิดขึ้น สำหรับพัฒนาการของระบบทุนนิยม นั้น ระบบการผลิตในโรงงานสมัยใหม่ที่เรียกว่า 'ระบบฟอร์ดิสзм' (Fordism) (คือระบบการแบ่งงาน อย่างละเอียดให้คนงานแต่ละคนทำเฉพาะอย่างเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพของการผลิตซึ่งเริ่ม ที่โรงงานผลิตรถยนต์ของ Henry Ford) กำลังพัฒนาขึ้นมา ในอีกด้านหนึ่ง การพัฒนา ของสื่อสารมวลชนยุคใหม่กำลังก้าวไปอย่างรวดเร็ว หนังสือพิมพ์จะเริ่มพัฒนามาเป็นหนังสือ มีการเติบโตของนิตยสารเล่มใหญ่ ๆ และการนำเสนอข่าวสารซึ่งจำเป็นมากในภาวะสงคราม ในท่ามกลางบริบทของการเติบโตของสื่อมวลชนสมัยใหม่ที่มีการใช้เทคโนโลยีการสื่อสารที่ ทันสมัย นักคิดในสำนักแฟรงค์เฟิร์ตส่วนใหญ่จะมีท่าทีคลางแคลงใจต่อความเจริญก้าวหน้า ดังกล่าวว่า น่าจะเป็นพิษภัยสำหรับประชาชน แต่ทว่าเบ็นจามินกลับเห็นในทางตรงกันข้าม

กาญจนา แก้วเทพ สมสุข หินวิมาน คณะนิเทศศาสตร์ จุฬา 2550

ในที่นี้ เราจะสำรวจทัศนะพื้นฐานของเบ็นจามินที่มีต่อเรื่อง 3 เรื่องคือ ทัศนะต่อมนุษย์ ทัศนะต่อวิทยาศาสตร์และภาษา และทัศนะต่อเทคโนโลยีสมัยใหม่

(1) **ทัศนะต่อมนุษย์** เนื่องจากเบ็นจามินได้รับอิทธิพลจากศาสนายูดาห์ ดังนั้น เขาจึงคัดค้านความเชื่อ 2 แบบที่มีลักษณะสุดโต่งต่อมนุษย์ คือทัศนะที่เห็นว่ามนุษย์นั้น ตกอยู่ใต้ชะตากรรมอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยง กับทัศนะที่เชื่อในพลังอำนาจของมนุษย์อย่างปราศจากเงื่อนไข เบ็นจามินได้รับแนวคิดเรื่องมนุษย์มาจาก Fechte นักปรัชญาชาวเยอรมันที่สนใจว่า มนุษย์นั้นมีความสามารถพิเศษประการหนึ่งคือ 'มีความสำนึกตัว' (self-consciousness) และการรู้ตัวนี้เกิดมาจากการบวนการไตร่ตรองทบทวนด้วยตนเองที่สามารถทำได้อย่างไม่รู้จบ (never-ending practice of self-reflection) บรรดางานศิลปะ/วรรณกรรม ผลงานภาพยนตร์ เพลง ละครโทรทัศน์ บทความ งานเขียนในหน้าหนังสือพิมพ์ ฯลฯ ก็คือปฏิบัติการที่สะท้อนและเป็นประจักษ์พยานให้เห็นคุณสมบัติดังกล่าวของมนุษย์ และนี่เป็นแนวคิดที่อยู่ในเส้นทางเดียวกับกลุ่มที่เชื่อว่า 'มนุษย์มีศักยภาพที่จะเป็นผู้กระทำการ' (agency) มิใช่เป็นทาสของเหตุการณ์/โลก/กรอบโครงสร้างสังคมเสมอไป (structure)

(2) **ทัศนะต่อวิชาการ** ในทศวรรษ 1930 นั้น บริบททางวิชาการในโลกตะวันตกนั้นกำลังอยู่ในยุคทองของ 'วิทยาศาสตร์ธรรมชาติ' เนื่องจากมีความเจริญก้าวหน้าในการค้นคว้าด้านวิทยาศาสตร์ธรรมชาติอย่างมาก และอิทธิพลนี้ไม่เพียงแต่จะจำกัดอยู่ในแวดวงวิทยาศาสตร์ธรรมชาติเท่านั้น หากแต่ 'วิธีคิดและวิธีการแสวงหาความรู้แบบวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ' ยังได้แผ่ขยายอิทธิพลมาถึงสาขาวิชาการด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ เช่นวิธีการสังเกตและจดบันทึก วิธีการศึกษาในเชิงทดลอง การวิจัยเชิงปริมาณ และใช้สถิติ เป็นต้น

เบ็นจามินมีทัศนะที่คัดค้านวิธีคิดที่เชื่อว่าวิทยาศาสตร์ธรรมชาติจะสามารถอธิบายทุกอย่างได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของ 'ภาษา' เขาเห็นว่าความเชื่อในอำนาจของวิทยาศาสตร์ที่กำลังเป็นอยู่ในขณะนั้น จะทำให้นักวิชาการขาดการศึกษาค้นคว้าเพื่อทำความเข้าใจในเรื่องของภาษาอย่างถ่องแท้

เบ็นจามินมีความเห็นว่า 'ภาษา' เป็นผลิตผลที่มีความสำคัญอย่างยิ่งสำหรับมนุษย์ (แนวคิดนี้จะเริ่มหวนกลับมาพลิกฟื้นในช่วงทศวรรษ 1970 ภายใต้ชื่อของทฤษฎีสัญญาที่มีต้นเค้ามาจากนักภาษาศาสตร์) เขาได้อ้างประจักษ์พยานที่ปรากฏอยู่ในพระคัมภีร์ไบเบิลที่พูดถึงบทบาทของภาษาในการ 'ตั้งชื่อ' (naming) เริ่มตั้งแต่พระผู้เป็นเจ้า 'ตั้งชื่อ' ให้อาดัม แล้วจากนั้นก็ให้อ่านแก่ อาดัมไป 'ตั้งชื่อ' สรรพสิ่งทุกอย่างในโลก

แง่มุมที่สอง เบ็นจามินสนใจความสัมพันธ์และช่วงห่างระหว่าง 'คำพูด' กับ 'สิ่งของ/การกระทำ' เช่นในอดีต คำพูดของคนโบราณจะมีค่าเท่ากับสิ่งของ/ของจริง เช่น การให้คำสัญญาแล้วก็ทำตาม แต่ปัจจุบันนี้ ช่องห่างระหว่าง 'คำพูด' กับ 'สิ่งของ/การกระทำ' ได้ขยายถ่างออกไปจนแทบจะกลายเป็นคนละเรื่อง (แนวคิดเรื่อง 'les mots' (the words) and

กาญจนา แก้วเทพ สมสุข หินวิมาน คณะนิเทศศาสตร์ จุฬา 2550

'les choses' (the things) นี้ มิเชล ฟูกูต์ ได้นำมาพัฒนาต่อในภายหลัง และเป็นต้นเค้าของแนวคิดเรื่องคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ของ ฌอง โบตริยาร์ด)

ส่วนแง่มุมสุดท้ายที่เกี่ยวกับภาษานั้น เบ็นจามินมีความสนใจในเรื่องของ 'กระบวนการแปลและผู้แปล' (translation / translator) เบ็นจามินเห็นว่า ตามปกติ เรามักจะมองว่า 'การแปลนั้นเป็นกระบวนการผลิตซ้ำทางภาษา' (reproduction) และในกระบวนการผลิตซ้ำนี้ สิ่งที่ถูกผลิตซ้ำ (บทแปล) จะมีค่า/เหมือนกับต้นฉบับ แต่เบ็นจามินกลับมีข้อเสนอว่า การแปลนั้นเป็นกระบวนการทำลายการผลิตซ้ำ เพราะทุกครั้งที่มีการแปล จะมี 'การสร้างชิ้นใหม่/หรือการแปรเปลี่ยน' ร่วมอยู่ด้วยเสมอ (คือมีทัศนะของคนแปลเข้าไปบวกผสมด้วย) นี่เป็นต้นกำเนิดแนวคิดของเรย์มอนด์ วิลเลียมส์ (Raymond Williams) ในเรื่องการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด ซึ่งเขากล่าวว่า ทุกครั้งที่มีการผลิตซ้ำ ก็จะมีการสร้างใหม่หรือการแปรเปลี่ยนบวกผสมอยู่ด้วยเสมอ (reproduction is always transformation)

(3) ทัศนะต่อเทคโนโลยีสมัยใหม่ ทัศนะในเรื่องนี้ของเบ็นจามินถือได้ว่าเป็นจุดแตกหักกับนักคิดท่านอื่น ๆ ในสำนักแฟรงค์เฟิร์ต เพราะเบ็นจามินมีจุดยืนว่า เทคโนโลยีสมัยใหม่มีพลังในทั้ง 2 ด้านคือ ด้านที่สร้างสรรค์และทำลาย รวมทั้งเขายังค่อนข้างมั่นใจกับพลังที่สร้างสรรค์ก้าวหน้าของเทคโนโลยีสมัยใหม่อีกด้วย

เบ็นจามินมีความสนใจในการติดตามและศึกษาความก้าวหน้าของเทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่ เช่น การสร้างภาพยนตร์ที่กำลังอยู่ในช่วงยุคทองในขณะนั้น เขาสรุปว่า การเกิดขึ้นของกระบวนการสร้างภาพยนตร์ได้มีผลเข้ามาเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่าง 'ศิลปะประเพณีแบบเดิมที่เคยมีมา' กับ 'สังคม' เสียใหม่ นอกจากนั้น เขายังเห็นว่า การเกิดขึ้นของบรรดาสื่อมวลชนสมัยใหม่นี้ก็ยังไม่สามารถที่จะอธิบายด้วยแนวคิดแบบสาเหตุ-ผลลัพธ์/ผลกระทบแบบลัทธิมาร์กซ์ (Marxist causal explanation) รวมทั้งไม่สามารถจะอธิบายด้วยทฤษฎีวิวัฒนาการแบบชั้นสูงได้เช่นกัน (cultural elitism)

หากถามเบ็นจามินว่า นับตั้งแต่มีการประดิษฐ์กล้องสำหรับถ่ายภาพ (ซึ่งเข้ามาแทนที่การวาดภาพ) สิ่งประดิษฐ์ใหม่นี้มิได้ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงธรรมชาติของศิลปะทั้งสิ้นดอกหรือ เบ็นจามินก็จะตอบว่า 'แน่นอน มันส่งผลสะท้อนอย่างแน่นอน' แต่เขาก็จะถามกลับว่า แต่ว่า 'กระบวนการผลิตซ้ำด้านศิลปะเพื่อการเลียนแบบธรรมชาตินั้น ก็มีมาตั้งแต่ยุคการแกะสลักไม้ แกะสลักหินแล้วมิใช่หรือ' (แล้วทำไมในยุคนี้จึงไม่มีใครไว้อย่างว่าการแกะสลักนั้นได้ทำลายศิลปะเหมือนอย่างที่เราไว้อย่างกับกล้องถ่ายรูปเล่า) เบ็นจามินสรุปว่า การเปลี่ยนแปลงด้านเทคโนโลยีการสื่อสารฉกเช่นการใช้กล้องถ่ายรูปนั้นไม่ใช่สิ่งที่เลวร้ายในตัวเอง เพราะเทคโนโลยีเหล่านี้สามารถจะนำมาซึ่ง 'ความเสมอภาคเท่าเทียมในทางศิลปะวัฒนธรรม' และยังสามารถใช้เป็นเครื่องมือส่งเสริมความแข็งแกร่งในการแสดงออกของรูปแบบงานศิลปะ/วัฒนธรรมต่าง ๆ ได้อีกด้วย

4. การเปรียบเทียบทัศนะของเบ็นจามินและนักคิดแฟรงค์เฟิร์ตคนอื่น ๆ

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า แม้ว่าเบ็นจามินจะมีชื่ออยู่ร่วมในสำนักแฟรงค์เฟิร์ต แต่ทว่าเขามีทัศนะที่แตกต่างจากนักคิดคนสำคัญ ๆ และส่วนใหญ่ของสำนักฯ เช่น อะดอร์โน ฮอร์ไคเมอร์ มาร์คุเซอ ในที่นี้ เพื่อแสดงให้เห็นความคิดที่ชัดเจนขึ้นของเบ็นจามิน เราจะใช้วิธีการเปรียบเทียบแนวคิดของเบ็นจามินกับนักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตคนอื่น ๆ ใน 4 ประเด็นหลัก ๆ คือ

- (1) การทำลาย aura กับประชาธิปไตยทางวัฒนธรรม
 - (2) เทคโนโลยีการสื่อสารแบบใหม่กับมาตรฐานใหม่ทางศิลปะ
 - (3) หน้าที่ของศิลปะ/วัฒนธรรมต่อผู้คน/สังคม
 - (4) โอกาสในการเข้าถึงศิลปะ/วัฒนธรรม
- ดังรายละเอียด ดังนี้

(1) การทำลาย ‘aura’ กับประชาธิปไตยทางวัฒนธรรม

อะดอร์โนได้ตั้งข้อสังเกตว่า ในงานศิลปะ/วัฒนธรรมยุคก่อนทุนนิยมจะบรรจุเอาไว้ซึ่งสิ่งที่เรียกว่า ‘รัศมี’ (aura) ซึ่งหมายถึงความงามสง่าน่าเกรงขาม ความศักดิ์สิทธิ์น่าเคารพ และลักษณะที่ต่างไปจากสิ่งธรรมดาสามัญที่พบเห็นกันอยู่ (awe, reverence, distance) รัศมีของศิลปะ/วัฒนธรรมนี้เองที่ทำให้เกิดความรู้สึกดื่มด่ำ ชวนประทับใจแก่ผู้ที่เสพ แต่ทว่าเมื่องานศิลปะ/วัฒนธรรมถูกสร้างมาจากระบบ ‘อุตสาหกรรมทางวัฒนธรรม’ (culture industry) รัศมีดังกล่าวก็มลายหายไปเนื่องจากกระบวนการผลิตแบบซ้ำ ๆ และอะดอร์โนเห็นว่า การสูญสลายไปของรัศมีศิลปะดังกล่าวเป็นการทำลายล้างตัวศิลปะ/วัฒนธรรมเอง

เบ็นจามินโต้แย้งว่า ‘รัศมี’ ในความหมายที่อะดอร์โนกล่าวถึงนั้น เป็นรัศมีของศิลปะที่ถูกกำหนดและมองมาจากจุดยืนของชนชั้นสูงเท่านั้น สำหรับงานศิลปะ/วัฒนธรรมที่ถูกสร้างขึ้นในยุคปัจจุบันนั้นจะทำลาย ‘รัศมี’ ในแบบเดิมลงไปแน่เพราะฝีมือของเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น เบ็นจามินได้ยกตัวอย่างของการเกิดขึ้นของกล้องถ่ายรูป อันได้นำมาซึ่ง ‘รัศมีแบบใหม่’ ที่เข้ามาทดแทน ‘รัศมีแบบเดิม’ กล่าวคือ

- ความห่างไกล (distance) $\xrightarrow{\text{ถูกแทนที่}}$ ความใกล้ชิด (intimacy)
- ลักษณะรวมศูนย์ความสนใจ (concentration) $\longrightarrow$ การกระจายความสนใจ (distraction)
- การเคารพบูชาขย่ง (worship) $\longrightarrow$ การนำมาใช้ในทางการเมือง/การเรียนการสอน

กาญจนา แก้วเทพ สมสุข หินวิมาน คณะนิเทศศาสตร์ จุฬา 2550

การทำลายรัศมีแบบเก่าและสร้างรัศมีแบบใหม่นั้นส่งผลให้เกิดปรากฏการณ์ที่เรียกว่า ‘ประชาธิปไตยทางวัฒนธรรม’ (cultural democracy) เพราะในยุคสมัยใหม่ การมีภาพวาดของตนเองมีข้ออิทธิพลของชนชั้นสูงเท่านั้น และมีใช้สิ่งที่ไกลสุดเอื้อมสำหรับประชาชนคนธรรมดาทั่วไปเพราะพวกเขาจะสามารถจะมี ‘รูปถ่ายกับครอบครัว’ ได้แบบเดียวกับที่ชนชั้นสูงเคยมีได้เช่นกัน การทำลายรัศมีแบบเก่า ด้านหนึ่งจึงเท่ากับเป็นการทำลายอิทธิพลด้านศิลปะวัฒนธรรม เป็นการทะลายน่านที่ขวางกั้นประชาชนทั่ว ๆ ไปให้มีสิทธิ์ได้ใช้ ได้สร้าง ได้เสพศิลปะ/วัฒนธรรมอย่างถ้วนหน้ากัน

(2) เทคโนโลยีการสื่อสารกับมาตรฐานใหม่ทางศิลปะ

จากประเด็นแรก เบ็นจามินได้เสริมต่อว่า การเกิดขึ้นของเทคโนโลยีการสื่อสารนั้นมีใช่เป็นประเด็นระหว่าง ‘การมี/การไม่มีรัศมีของศิลปะ/วัฒนธรรม’ หากทว่าเป็นการ ‘มีรัศมีแบบเก่า/และแบบใหม่ต่างหาก’ ดังเช่น เนื้อหาที่เขาได้เขียนในงานชิ้นสำคัญของเขาคือ ‘The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction’ ว่า แม้ว่าในยุคแรกของการมีกล้องถ่ายรูปนั้น ‘กล้องจะยังคงเลียนแบบวิธีการสร้างภาพ’ มาจาก ‘การวาดภาพของศิลปิน/ช่างวาดรูป’ แต่ในลำดับต่อมา การถ่ายภาพก็ได้สร้างกฎเกณฑ์และมาตรฐานใหม่ของตนเองขึ้นมา ‘ไม่ว่าจะเป็นกฎเกณฑ์ในเชิงเทคนิค เช่น การใช้แสง มุมกล้อง ระยะห่าง ... กฎเกณฑ์เชิงปฏิบัติการทางสังคม เช่น การจะถ่ายภาพใครบ้าง กระบวนการถ่ายรูป การเก็บรูป การแสดงภาพถ่าย การใช้ภาพถ่ายในชีวิตประจำวัน การใช้ภาพถ่ายของสถาบันต่าง ๆ (เช่น รูปติดบัตร) การเล่าเรื่องจากภาพ ฯลฯ ซึ่งกฎเกณฑ์และมาตรฐานทั้งหมดนี้ทำให้ ‘การถ่ายภาพจากกล้อง’ มี ‘รัศมี’ ที่แตกต่างอย่างชัดเจนไปจากการวาดภาพในวัด พระราชวัง และห้องแสดงภาพเขียน

หรือในกรณีของการไปชมภาพยนตร์ก็เช่นเดียวกัน เบ็นจามินได้เปรียบเทียบให้เห็นว่า การไปดูหนังนั้นมีมาตรฐานและกฎเกณฑ์ที่แตกต่างจากการไปยืมดูภาพวาดของศิลปินในสมัยก่อนอยู่หลายประการ เช่น

- ในการดูหนังนั้น ผู้ชมจะต้องมีลักษณะที่ตื่นตัว (active) มากกว่าการยืมดูภาพวาด กล่าวคือ อย่างน้อย ผู้ชมก็ต้องกวาดสายตาไล่ตามภาพที่เคลื่อนไหว ต้องขยับร่างกายมากกว่า ต้องฟังเสียงไปพร้อม ๆ กัน เป็นต้น

- นอกจากนั้น ภาพยนตร์ยังจะเข้ามามีผลต่อการกำหนด ‘สนามแห่งการรับรู้’ (field of perception) ของผู้ชมได้อีกด้วย เนื่องจากความสามารถของกล้องที่จะถ่ายภาพได้ทั้งระยะไกล ระยะปานกลาง และระยะใกล้ชิด (close-up) ซึ่งกระตุ้นการรับรู้ของผู้ชมให้มีความเห็น/ความเข้าใจ อารมณ์ความรู้สึก และปฏิกิริยาที่แตกต่างกันออกไป

(3) **หน้าที่ของศิลปะ/วัฒนธรรมต่อผู้คน/สังคม** เบ็นจามินเสนอว่า ถึงแม้ว่าศิลปะ/วัฒนธรรมจำเป็นต้องมีหน้าที่ต่อสังคม แต่ทว่าหน้าที่ของศิลปะ/วัฒนธรรมที่มีต่อผู้คน/สังคมนั้นก็มีหลายมิติ เช่น หน้าที่เชิงสุนทรียะ (aesthetic judgement) หน้าที่ทางศีลธรรม (moral orientation) หน้าที่ทางการเมือง (political function) ฯลฯ ซึ่งในแต่ละยุคสมัย หน้าที่เหล่านี้อาจจะเปลี่ยนแปลงไป

ตัวอย่างเช่น หน้าที่หลักของศิลปะ/วัฒนธรรมในสังคมยุคก่อนทุนนิยม อาจจะมีหน้าที่หลักในด้านพิธีกรรมและสุนทรียะ แต่สำหรับสังคมปัจจุบันคือสังคมทุนนิยมนั้น ศิลปะ/วัฒนธรรมได้เปลี่ยนแปลงหน้าที่ไปเสียแล้ว เพราะหน้าที่หลักของศิลปะ/วัฒนธรรมในสังคมทุนนิยมคือ **หน้าที่การต่อสู้ทางการเมือง** เช่น การนำเอาเรื่องราวของชนชั้นสูงมาล้อเลียน วิพากษ์วิจารณ์ เป็นต้น ดังนั้น การที่นักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตยังคงใช้เกณฑ์ด้านสุนทรียะ และศีลธรรมมาตัดสินการทำหน้าที่ของศิลปะ/วัฒนธรรมในสังคมปัจจุบันจึงเป็นความไม่เข้าใจบทบาทหน้าที่ที่เปลี่ยนแปลงไปของศิลปะ/วัฒนธรรม

กระบวนการเคลื่อนคล้อยของบทบาทหน้าที่และคุณค่าของศิลปะ/วัฒนธรรมนี้มีใช้สิ่งที่เพิ่งมาบังเกิดขึ้นในยุคสังคมทุนนิยม หากแต่ได้เกิดขึ้นมาเป็นระยะ ๆ ในประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา เริ่มตั้งแต่ยุคโบราณที่ศิลปะมีหน้าที่รับใช้ศาสนา (theology of art) ในยุคต่อมา กลุ่มเสรีนิยมก็ได้ประกาศว่า ‘ศิลปะเพื่อศิลปะ’ (art for art's sake) และในยุคแห่งสังคมสินค้า ศิลปะจะเกิดมีคุณค่าขึ้นมาก็ต่อเมื่อได้นำไปจัดแสดงให้ปรากฏต่อสายตาผู้ชมเท่านั้น (exhibition value)

ตัวอย่างที่เราอาจจะเห็นงานต่อสู้ด้าน ‘การเมืองแห่งรสนิยม’ (politics of taste) ที่ปรากฏในงานศิลปะ/วัฒนธรรมและเผยแพร่บนหน้าสื่อสารมวลชนก็เช่น การวิพากษ์วิจารณ์เกณฑ์การตัดสินประกวดนางงาม (ซึ่งเป็นเวทีของความงาม/สุนทรียะ) ที่ใช้ความงามแบบตะวันตกเป็นมาตรฐาน เป็นต้น

การตระหนักถึงความเข้าใจในบทบาทหน้าที่ใหม่ของศิลปะ/วัฒนธรรมทำให้เบ็นจามินสนใจในการทำงานในการใช้ศิลปะเป็นเวทีต่อสู้ทางการเมือง ดังเช่นที่เขาสนใจเข้าร่วมการทำงานละครเวทีกับ เบอร์โทลต์ เบรชท์ เพื่อใช้ศิลปะดังกล่าวปลุกเร้าจิตสำนึกทางการเมืองของผู้คน จุดยืนดังกล่าวของเขาปรากฏอยู่ในข้อเขียนชิ้นสั้น ๆ ชื่อ ‘The Author and Producer’ (1934)

(4) **โอกาสในการเข้าถึงศิลปะ/วัฒนธรรม** สืบเนื่องมาจากแนวคิดเรื่องบทบาทของเทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่ซึ่งเป็นเบ็นจามินมีทัศนะโน้มไปทางบวกต่อความก้าวหน้าเหล่านี้อย่างมาก เนื่องจากเขาเห็นว่า ด้วยความเจริญก้าวหน้าเช่นนี้เท่านั้นที่สามารถจะสร้างปรากฏการณ์ ‘ประชาธิปไตยทางวัฒนธรรม’ ให้เกิดขึ้นได้

กาญจนา แก้วเทพ สมสุข หินวิมาน คณะนิเทศศาสตร์ จุฬา 2550

ในยุคก่อนหน้าระบบทุนนิยมนั้น กลุ่มคนที่จะมีโอกาสเข้าถึงงานศิลปะ/วัฒนธรรมที่มี 'รัศมี' มีความงดงาม น่าดื่มด่ำ เช่น ภาพวาด เพลงคลาสสิก การเล่นดนตรี ฯลฯ ก็มีแต่ชนชั้นสูงเท่านั้น ประชาชนคนธรรมดาทั่วไปไม่มีโอกาสที่จะได้เข้าถึงผลงานที่มีคุณค่าเหล่านี้ แม้แต่ในสถานะของผู้รับสาร

แต่ทว่าเมื่อมีกล้องถ่ายภาพ เมื่อมีการอัดแผ่นเสียง เมื่อมีวิทยุเกิดขึ้น เทคโนโลยีสมัยใหม่เหล่านี้ก็เอื้ออำนวยให้ประชาชนได้เข้าถึงภาพวาดทั้งดวงของดาวินชี เพลงคลาสสิกของโมซาร์ท บีโธเฟน ในระยะแรกจะเริ่มต้นด้วยฐานะการเป็นผู้รับสาร

และในลำดับที่สูงขึ้นมา ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า จากการเข้าถึงงานศิลปะ/วัฒนธรรมในฐานะผู้รับสาร เมื่อเทคโนโลยีก้าวหน้ามากยิ่งขึ้น ประชาชนคนธรรมดาทั่วไปก็สามารถจะเข้าถึงผลงานเหล่านี้ในฐานะของผู้ส่งสารเลยทีเดียวตัวอย่างเช่นเมื่อกล้องถ่ายภาพมีความแพร่หลาย ประชาชนทั่วไปก็สามารถที่จะมีภาพถ่ายของตนเองดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

เบ็นจามินมีความเห็นว่า 'ประชาธิปไตยทางวัฒนธรรม' เช่นนี้จะช่วยให้งานศิลปะ/วัฒนธรรมมีความมั่งคั่งมากยิ่งขึ้น เพราะในอดีต เมื่อการผลิต การแพร่กระจาย การเผยแพร่ การวิพากษ์วิจารณ์งานศิลปะมีขอบเขตอยู่ในแวดวงของคนกลุ่มเล็กๆ ความร่ำรวยของศิลปะวัฒนธรรมก็ย่อมมีขอบเขตอันจำกัด แต่เมื่อประชาชนคนธรรมดาทั่วไปสามารถผลิต เข้าถึง ได้เผยแพร่ และสามารถวิพากษ์วิจารณ์งานศิลปะ/วัฒนธรรมได้ ขอบเขตและระดับของงานศิลปะ/วัฒนธรรมของสังคมก็จะขยายตัวและยกระดับสูงขึ้น ไม่ว่าจะเป็นด้านธุรกิจการผลิต การกระจาย การบริโภค หรือการพัฒนาผลงานก็ตาม เบ็นจามินเห็นว่า การผูกขาด การวิพากษ์วิจารณ์ศิลปะ/วัฒนธรรมที่เคยอยู่ในคนกลุ่มเล็กๆ ก็จะหมดไปและเมื่อมีโอกาสได้ดู ได้ฟัง ได้ชมงานศิลปะวัฒนธรรมมากขึ้น ประชาชนก็จะพัฒนาความสามารถในการวิพากษ์วิจารณ์ได้มากขึ้น อันเป็นไปตามทัศนะที่เบ็นจามินมีความเชื่อในความสามารถที่จะทบทวน ไตร่ตรองได้ของมนุษย์

จากทัศนะดังกล่าวของเบ็นจามิน เราอาจจะมองเห็นรวบรวบได้ว่า เบ็นจามินมีความเชื่อว่า 'ประชาชน/ผู้รับสารทั่วไปนั้น' มิได้มีลักษณะตั้งรับ (passive) ต่องานศิลปะ/วัฒนธรรม มิได้อยู่ห่างไกลจากการที่จะบริโภค วิเคราะห์ หรือแม้แต่ว่าเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการผลิตงานศิลปะ/วัฒนธรรมของสังคม ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากเงื่อนไขที่เทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่เป็นปัจจัยเอื้ออำนวยที่สำคัญ ทัศนะดังกล่าวนี้ได้รับการสนับสนุนอย่างมากจากกลุ่มทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษานักเบอร์มิงแฮม และปัจจุบันนี้ เมื่อเทคโนโลยีการสื่อสารพัฒนามาถึงระบบคอมพิวเตอร์ เราก็อาจจะเห็นว่า สิ่งที่เบ็นจามินได้วางรากฐานแนวคิดเอาไว้ นั้นมีความถูกต้องไม่น้อยเลย (สนใจโปรดดูกรณีการถ่ายภาพด้วยกล้องดิจิทัลและจัดทำอัลบั้มออนไลน์ในงานศึกษาของ นราธิป วิรุฬห์ชาติตะพันธ์ และกิตติ กันภัย 2550)

5. คุณูปการด้านแนวคิดของเบ็นจามินต่อวิชาการปัจจุบัน

ถึงแม้ว่าช่วงชีวิตของเบ็นจามินจะไม่ยืนยาวนัก รวมทั้งภูมิหลังด้านวิชาชีพของเขาก็ไม่ได้ทำงานเป็นนักวิชาการในสถาบันการศึกษาอย่างเต็มตัว จึงไม่มีงานเขียนที่เป็นตำราอย่างเป็นระบบ แต่ทว่าเนื่องจากเบ็นจามินได้มีประสบการณ์ตรงผ่านการสัมผัสกับบรรดาการสื่อสารสมัยใหม่ทั้งหลาย ดังนั้น จากข้อเขียนชิ้นสั้น ๆ เพียงไม่กี่ชิ้น แต่เราก็จะเห็นได้ว่าเบ็นจามินมีความคิดที่ ‘มาก่อนกาล’ ในหลายแง่มุม ประเด็นต่าง ๆ ที่เบ็นจามินได้หยิบยกขึ้นมาศึกษา (ซึ่งส่วนใหญ่เป็นประเด็นที่นักเศรษฐศาสตร์การเมืองในช่วงเวลานั้นมองผ่านเลยไป) เมื่อกาลเวลาล่วงเลยมาอีก 4-5 ทศวรรษ ประเด็นเหล่านั้นก็ได้กลายมาเป็นจุดศูนย์กลางแห่งการศึกษาทางวิชาการในยุคปัจจุบัน จึงนับว่า แนวคิดที่เบ็นจามินได้บุกเบิกเอาไว้มีคุณูปการต่องานวิชาการปัจจุบันพอสมควร แนวคิดต่าง ๆ มีตัวอย่างดังต่อไปนี้

(1) **ความสนใจเรื่อง ‘ชีวิตประจำวัน’ (daily life)** เบ็นจามินมีความสนใจในเรื่อง ‘ชีวิตประจำวัน’ ที่เป็นแบบธรรมดา ๆ ทั่วไปของผู้คนที่เขาใช้ชีวิตอยู่จริง ๆ ซึ่งในช่วงทศวรรษ 1970 ได้กลายมาเป็นแนวทางที่นักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นหลัง ๆ เช่น อองรี เลอแฟบเอร์ (Henri Lefebvre) และมิเชล เดอ เซร์โต (Michel de Certeau) สนใจศึกษาต่อมา (สนใจโปรดดู สุธาริน คุณผล 2550) เบ็นจามินเห็นว่า ในการทำความเข้าใจรูปแบบและการปฏิบัติทางวัฒนธรรมของสังคมยุคสมัยใหม่นั้น เราจำเป็นต้องเข้าใจศึกษา**ชีวิตประจำวัน**ที่**แสนจะธรรมดา**ของผู้คนเหล่านั้น รวมทั้งดูวิธีการใช้ชีวิตของพวกเขาที่สัมพันธ์กับสิ่งของที่ดูธรรมดา ๆ ต่าง ๆ เช่น ละครพื้นบ้านที่ลืมนานไปแล้ว ของใช้โบราณเก่าเก็บ ของเล่นตั้งแต่สมัยเด็ก ๆ หนังสืออ่านตอนยังเยาว์วัย การเก็บสะสมแสตมป์ ฯลฯ จากสิ่งที่เป็นธรรมดาเหล่านี้ หากเราพลิกดูข้างใน ก็จะมองเห็นโครงร่างของวัฒนธรรมของสังคมสมัยใหม่

(2) **ความสนใจเรื่อง ‘เมือง’ และ ‘ย่านการค้า’** เบ็นจามินมีความสนใจปรากฏการณ์ใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นในศตวรรษที่ 20 เช่น การเกิดขึ้นของศูนย์การค้าขนาดใหญ่และแบบใหม่ในกรุงปารีสที่เรียกว่า ‘ย่านการค้า’ (arcade) ซึ่งก่อตัวมาตั้งแต่กลางศตวรรษที่ 19 และเริ่มแพร่หลายในเมืองหลวงและเมืองใหญ่ ๆ ของทุกประเทศ เบ็นจามินเห็นว่า **ย่านการค้า** **เช่นนี้เป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมการบริโภคของระบบทุนนิยม** จากเรื่องของ ‘ย่านการค้า’ ก็จะมีตาข่ายทางวัฒนธรรมอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น เรื่องของแฟชั่น เนื่องจากร้านขายสินค้าที่มีมากที่สุดที่ย่านการค้า ก็คือร้านขายเสื้อผ้า รวมทั้งการขยายตัวของแฟชั่นออกไปเป็นวัฒนธรรมมวลชน/วัฒนธรรมสมัยนิยม (mass/popculture) รวมทั้งวิธีการสร้างถนนแบบใหม่ๆ ในกรุงปารีส

จะเห็นได้ว่า เบ็นจามินได้เริ่มจุดประกายประเด็นใหม่ ๆ สำหรับการศึกษาแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองที่เคลื่อนย้ายจาก ‘มิติการผลิต’ ไปสู่ ‘มิติการบริโภค’ เช่น เรื่องการใช้พื้นที่ของเมืองใหญ่ เรื่องพื้นที่สาธารณะแบบศูนย์การค้า เรื่องแฟชั่น ฯลฯ ซึ่งกลายมาเป็นประเด็นที่นักเศรษฐศาสตร์การเมืองสายวัฒนธรรมรุ่นหลังได้เจริญรอยตามมา

กาญจนา แก้วเทพ สมสุข หินวิมาน คณะนิเทศศาสตร์ จุฬา 2550

(3) ความสนใจเรื่อง 'มายาคติสมัยใหม่' (myth)

บรรดานักวิชาการสายมานุษยวิทยาที่ทำการศึกษาสังคมชนเผ่า/สังคมโบราณนั้นมักจะให้ความสนใจกับ 'ปรัมปราคติ' (myth) อันได้แก่ ระบบความเชื่อต่าง ๆ ของชนเผ่าเหล่านั้น อย่างไรก็ตาม ก็มักมีความเข้าใจกันว่า เมื่อสังคมพัฒนาก้าวหน้ามากขึ้น จนกระทั่งเมื่อมนุษย์มีองค์ความรู้แบบวิทยาศาสตร์ บรรดา 'ปรัมปราคติ/มายาคติ' แบบดั้งเดิมก็จะสูญสลายไป เช่น ความเชื่อเรื่องฟ้าแลบฟ้าร้อง สุริยุปราคา ฯลฯ ในสังคมไทยก็จะมีคำอธิบายแบบวิทยาศาสตร์เข้ามาแทนที่ความเชื่อแบบเดิม ๆ

แต่เบ็นจามินกลับเสนอว่า บรรดาปรัมปราคติ/มายาคตินั้นยังมิได้สูญหายไป ในสังคมสมัยใหม่ เพราะแท้ที่จริงแล้ว บรรดายานการดำ แพนชั่น สิ้นคำต่าง ๆ การโฆษณาสินค้า เครื่องสำอาง วิทยุกระจายเสียงในหนังสือลึกลับ (เช่น ซูเปอร์แมน สไปเดอร์แมน ฯลฯ) ก็ล้วนแล้วแต่เป็นรูปแบบของปรัมปราคติทั้งสิ้น เช่น ทางเดินในศูนย์การค้าก็คือเขาวงกตดี ๆ นี่เอง เป็นต้น

แนวคิดเรื่องสังคมสมัยใหม่ก็มีมายาคติ/ปรัมปราคติแบบใหม่นี้ โรลันด์ บาร์ธส์ (Roland Barthes) นักสัญวิทยารุ่นใหม่ได้นำมาศึกษาต่อในบทความเรื่อง 'Myth Today'

สิ่งที่น่าสนใจสำหรับเบ็นจามินก็คือ ถึงแม้เบ็นจามินจะหยิบประเด็นเล็ก ๆ ในระดับจุลภาค (micro) มาศึกษา แต่เขาก็จะเชื่อมโยงประเด็นเล็ก ๆ เหล่านี้เข้ากับภาพรวมใหญ่ ๆ (macro) ซึ่งเป็นวิธีการทำงานแบบเศรษฐศาสตร์การเมืองขนานแท้

6. ข้อวิจารณ์เบ็นจามิน

ผู้ที่วิพากษ์วิจารณ์เบ็นจามินมากที่สุดก็คือบรรดาสหายสนิทจากค่ายเดียวกันคือ อะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์จากสำนักแฟรงค์เฟิร์ตนั่นเอง ข้อวิจารณ์ต่าง ๆ มีดังนี้

(1) ในแง่วิธีวิทยา อะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์เห็นว่า วิธีวิเคราะห์ของเบ็นจามินนั้นยัง 'มีลักษณะวิภาษวิธีไม่เพียงพอ'

(2) ทศนะต่อเทคโนโลยี มีข้อวิจารณ์ว่า เบ็นจามินประเมินคุณค่าของเทคโนโลยีสมัยใหม่ในทางบวกมากเกินไป โดยมีความเชื่อมั่นว่า เทคโนโลยีเหล่านี้มีพลังปฏิวัติมากพอที่จะสร้างผลกระทบต่อโครงสร้างอำนาจของระบบทุนได้ โดยอาจจะลืมไปว่า เทคโนโลยีเหล่านั้นก็เป็นแขนงส่วนหนึ่งของระบบทุนเสียเอง

(3) ทศนะต่อมวลชนและวัฒนธรรมมวลชน มีข้อวิจารณ์ว่า เบ็นจามินประเมิน 'มวลชน' และ 'วัฒนธรรมมวลชน' อย่างสูงค่าเกินความเป็นจริง โดยมองข้ามและไม่วิพากษ์วิจารณ์ลักษณะที่ล้าหลังทางการเมืองของมวลชน ซึ่งมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการหนุนช่วยระบบเผด็จการฟาสซิสต์ และการตกเป็นทาสการบริโภคของระบบอุตสาหกรรมสร้างวัฒนธรรม

บรรณานุกรม

นราธิป วิรุฬห์ชาตะพันธ์ และ กิตติ กันภัย (2550), 'การสร้างอัตลักษณ์ในอัลบั้มภาพออนไลน์', *วารสารนิเทศศาสตร์* ปีที่ 25 ฉบับที่ 1. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
สุธาริน คุณผล (2550), 'เรื่องของ 'ชีวิตประจำวัน'', *รัฐศาสตร์สาร*, ปีที่ 28 ฉบับที่ 2 (พ.ค.-ส.ค.) มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Arato, A. & Gebhardt E. (1978), *The Essential Frankfurt School Reader*, New York: Unizen Books.

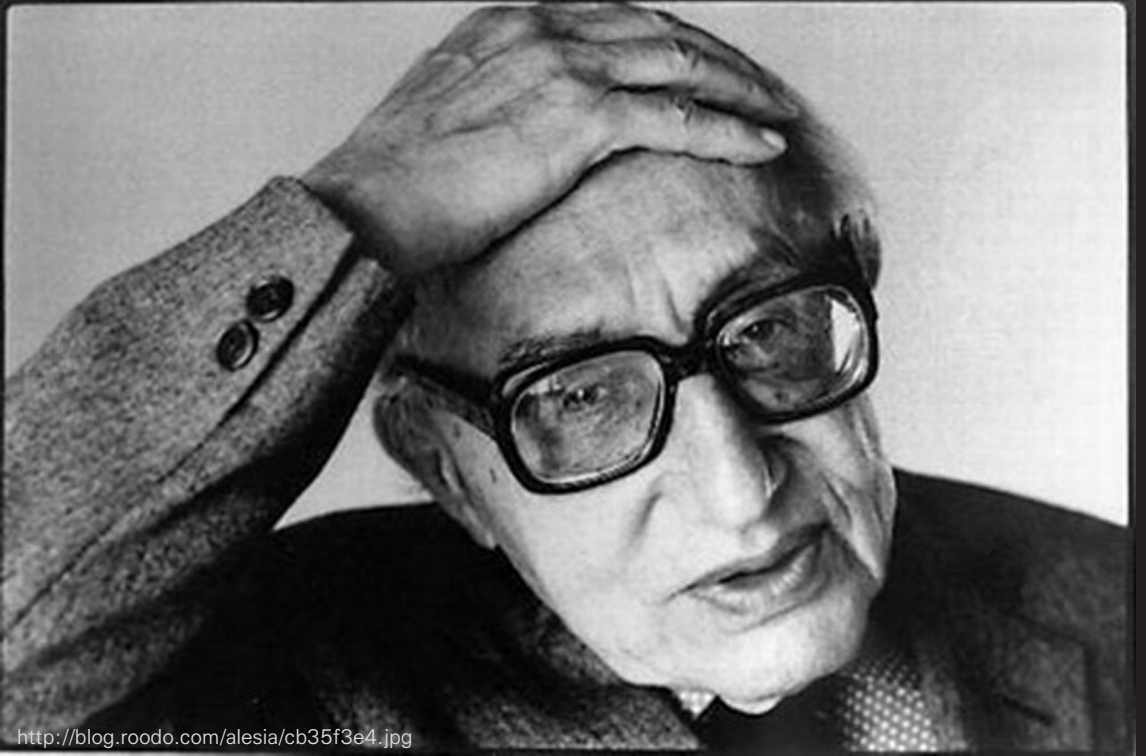
Benjamin, W. (1973), 'The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction', *Illumination*, London: Fontana.

Franklin, M. (2003), 'Walter Benjamin', in Christopher May (ed.), *Key Thinkers for the Information Society*, London: Routledge.

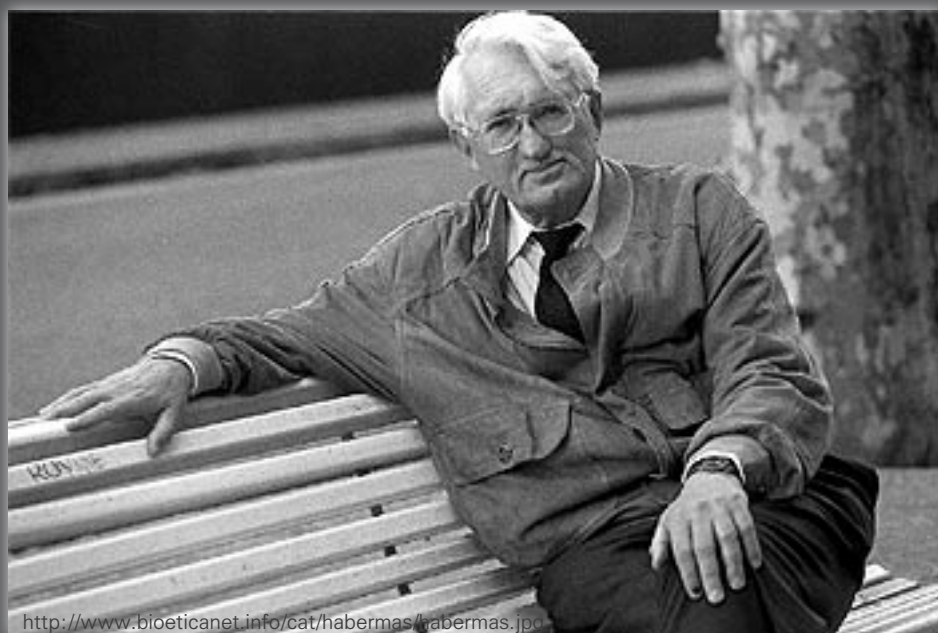
Gilloch, D. (2001), 'Walter Benjamin', in Anthony Elliot and Bryan Turner (eds.), *Profiles in Contemporary Social Theory*, London: Sage.

Lechte, J. (1994), *Fifty Key Contemporary Thinkers*, London: Routledge.

กาญจนา แก้วเพท สมสุข หินวิมาน คณะนิเทศศาสตร์ จุฬา 2550

<http://blog.roodo.com/alesia/cb35f3e4.jpg>

<http://www.bioeticanet.info/cat/habermas/habermas.jpg>

บทที่ 10

นักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตรุ่นใหม่:

เจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส (Jurgen Habermas)

1. ประวัติชีวิตและพัฒนาการทางความคิด
2. แหล่งอิทธิพลทางความคิด
3. รอยเชื่อมต่อและรอยแยกขาดจากบรรพบุรุษ
ในสำนักแฟรงค์เฟิร์ต
4. เส้นทางเดินแห่งปัญญาของฮาเบอร์มาส
5. แนวคิดเรื่อง เหตุผล/ความรู้/ผลประโยชน์:
ความรู้แบบต้องสามของฮาเบอร์มาส
6. การสื่อสาร/ความมีเหตุมีผลในการสื่อสาร/
และการกระทำเชิงการสื่อสาร
7. แนวคิดเรื่อง ‘พื้นที่สาธารณะ’ (public sphere)
8. คำถามสุดท้าย: บทบาทของการสื่อสารกับพื้นที่สาธารณะ

บทที่ 10

นักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตรุ่นใหม่: เจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส (Jurgen Habermas)

บทนำ

(1) คำถามใหม่ วิธีการตอบแบบใหม่

หลังจากที่ได้ศึกษาแนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์การเมืองตั้งแต่ยุคแรก ๆ มาจนถึงสมัยปัจจุบัน เราก็อาจจะพบว่า หลังจากระบบของมาร์กซ์แล้ว คำถามหลัก ๆ ที่นักเศรษฐศาสตร์การเมืองโต้เถียงกันจนได้คำตอบที่แตกต่างกัน และส่งผลให้มีการแตกแยกออกเป็นกลุ่มย่อยมากมายในสายธารแห่งสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง บรรดาคำถามที่ถกเถียงนั้นก็มักจะวนเวียนอยู่กับประเด็นเหล่านี้ เช่น

- ระหว่างฐานเศรษฐกิจที่เป็นโครงสร้างส่วนล่างกับโครงสร้างส่วนบน อะไรเป็นตัวกำหนดอะไร ส่วนใดมีความสำคัญต่อการพัฒนาการการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงสังคมมากกว่ากัน

- ทิศนะพื้นฐานระหว่างอิทธิพลของโครงสร้างสังคม (social structure) กับมนุษย์ (social actor / agency) อะไรมีอิทธิพลมากกว่ากัน คำตอบของสำนักมาร์กซิสม์เชิงโครงสร้างนิยม (structural Marxism) ก็เน้นอิทธิพลของโครงสร้างสังคมที่มีต่อมนุษย์ ในขณะที่สำนักมาร์กซิสม์เชิงมนุษยนิยม (humanist Marxism) จะเห็นว่ามนุษย์มีพลังสร้างสรรค์และมีศักยภาพที่จะเป็น 'ผู้กระทำการ' (agency) ในการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคม

อนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่า สำหรับวิธีการและแนวคิดพื้นฐาน (basic concepts) ที่นักเศรษฐศาสตร์การเมืองใช้โต้แย้งกันนั้นมักจะเป็นวิธีการและแนวคิดที่สังกัดอยู่ 'ภายใน' สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง เป็นส่วนใหญ่ เช่น แนวคิดเรื่องวิภาษวิธี วัตถุนิยมประวัติศาสตร์ หลักการผลิต ความขัดแย้งทางชนชั้น เป็นต้น

แต่ทว่าในช่วงศตวรรษที่ 20 ยุคต้น ๆ นักเศรษฐศาสตร์การเมืองจำนวนหนึ่งได้เริ่มที่จะ 'เปลี่ยนคำถามเดิม ๆ ที่ใช้โต้แย้งกันมา' นักคิดเช่นกรีมซี อัลธูซเซอร์ ฯลฯ เริ่มจะไม่พูดถึง 'โครงสร้างสังคมแบบทั่ว ๆ ไป' หรือ 'มนุษย์แบบรวม ๆ' หากแต่เริ่มทำการวิเคราะห์ในแต่ละช่วงเวลา (ที่เรียกว่า 'conjuncture analysis') หรือคำถามที่ว่า 'มนุษย์จะตกอยู่ใต้โครงสร้าง หรือจะอยู่เหนือโครงสร้าง' ก็ต้องดูว่าเป็น 'มนุษย์กลุ่มไหน' เป็นต้น

นอกจากจะมีการเปลี่ยนแปลงคำถามแบบใหม่แล้ว แม้แต่วิธีการตอบคำถามก็ได้มีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไปด้วยกล่าวคือแทนที่จะจำกัดวิธีการและแนวคิดพื้นฐานอยู่แต่ภายในขอบเขตของเศรษฐศาสตร์การเมือง นักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นศตวรรษที่ 20 ได้เริ่มหยิบยืมแนวคิดและวิธีการมาจากศาสตร์สาขาอื่น ๆ เช่น กรีมซีได้นำเอาแนวคิดการวิเคราะห์ 'กลไกสังคม' มาจากด้านสังคมวิทยา อัลธูซเซอร์เอาแนวคิดจิตวิเคราะห์ของ ซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud) มาใช้ เป็นต้น

และดังที่ได้กล่าวมาหลายครั้งแล้วว่า ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้นได้พัฒนาตนเองให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของโลกที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา ในศตวรรษที่ 20 นี้ มีสภาพความเป็นจริงที่มีทั้งลักษณะร่วมและจุดต่างจากศตวรรษที่ 19 ซึ่งเป็นบริบทสังคมที่มาร์กซ์ได้ใช้สร้างทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองขึ้นมาหลายอย่าง เช่น การขูดรีดแบบทุนนิยมยังดำรงอยู่ (แม้จะเปลี่ยนโฉมหน้าไป) มีปรากฏการณ์ใหม่ของการเกิดระบบราชการ (bureaucracy) ทั้งในประเทศทุนนิยมและสังคมนิยม (ซึ่งยังไม่เกิดขึ้นในยุคสมัยของมาร์กซ์) มีความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์แบบก้าวกระโดด ฯลฯ ทั้งหมดนี้เป็นเงื่อนไขให้ต้องมีการพัฒนาทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมืองกันใหม่

ในท่ามกลางกลุ่มนักคิดที่สร้างกระแสการพัฒนาลัทธิมาร์กซ์นั้น **เจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส (Jurgen Habermas 1929-)** เป็นหนึ่งในกลุ่มนักคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองที่โดดเด่นมากที่สุดผู้หนึ่งในศตวรรษที่ 20 นี้

(2) ประวัติศาสตร์หน้าใหม่ของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต

หากกล่าวถึงกลุ่มนักทฤษฎีวิพากษ์ให้แคบเข้ามาที่เฉพาะสำนักแฟรงค์เฟิร์ต Bottomore (1984) เขียนถึงเรื่องราวของสำนักนี้ว่า หลังมรณกรรมของอะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์ (ราวทศวรรษ 1970) รวมทั้งเป็นช่วงเวลาที่ยาวนานของการศึกษาที่สร้างกระแสการเคลื่อนไหวทั่วโลก ในปี ค.ศ.1968 ได้เริ่มลดกระแสลง ยุคทองของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตก็เริ่มอ่อนแรงลง แต่ถึงแม้ว่าในระดับของ 'นักคิด' จะเริ่มแผ่วเสียงลงไป แนวคิดของลัทธิมาร์กซ์เริ่มจางหายไปหรือแม้จะมีการศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมืองในสถาบันการศึกษา แต่ทว่าแนวคิดนี้ก็ห่างเหิน/ไม่เชื่อมโยงกับภาคปฏิบัติการ

ท่ามกลางกระแสที่ซบเซาเช่นนี้ ในอีกด้านหนึ่ง กลับเกิดหน่อใหม่ของสำนักคิดแฟรงค์เฟิร์ตที่อยู่ในรูปของ 'ตัวบุคคล' เช่น เจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส (Jurgen Habermas) อัลเบรชท์ เวลล์เมอร์ (Albrecht Wellmer) อัลเฟรด ชมิดท์ (Alfred Schmidt) โคลส ออฟฟ์ (Claus Offe) เป็นต้น ในกลุ่มนักคิดรุ่นใหม่ของสำนักนี้ฮาเบอร์มาสนับว่าโดดเด่นอย่างยิ่งจากสมญานามที่เขาได้รับว่าเป็น 'สถาปนิกหลักแห่งทฤษฎีวิพากษ์แนวใหม่' (principle architect of neo-critical theory) หรือที่ Outhwaite (1994) สรุปว่า นักสังคมวิทยาส่วนใหญ่ระบุว่าฮาเบอร์มาสเป็นนักทฤษฎีสังคมที่สำคัญมากที่สุดในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 นี้

(3) ทั้งรักษาทั้งปรับเปลี่ยนมรดกทางความคิดของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต

Seidman and Alexander (2001) เขียนถึงฮาเบอร์มาสว่า หากจะมีนักทฤษฎีสังคมสักคนหนึ่งที่สามารถจะนำเสนอทฤษฎีที่มีความร่วมสมัยและเป็นรูปธรรม แต่ในเวลาเดียวกันก็ยังมีรอยเชื่อมต่อกับปรัชญาที่มีลักษณะเป็นนามธรรมและมีวิธีการพิจารณาสังคมแบบภาพรวม ๆ ของนักคิดในอดีตได้แล้ว คน ๆ นั้นก็คือ เจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส อย่างแน่นอน

ฮาเบอร์มาสได้พัฒนาแนวคิดของเขาโดยยังคงสืบทอดคุณลักษณะบางอย่างมาจากนักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นบรรพบุรุษ แต่ในเวลาเดียวกัน เขาก็ได้ปรับเปลี่ยนมรดกทางความคิดดังกล่าวออกไปจากเส้นทางเดิมอีกมากมาย

ส่วนที่เป็นรอยต่อทางความคิดของฮาเบอร์มาสกับนักเศรษฐศาสตร์การเมืองสำนักแฟรงค์เฟิร์ต ก็คือ การที่เขายังคงวิพากษ์วิจารณ์ปรัชญาปฏิฐานนิยม (positivism) ที่เข้ามามีอิทธิพลต่อวิธีคิดของนักวิชาการสายสังคมศาสตร์ และสำหรับส่วนที่เขาได้สร้างสรรค์แนวคิดใหม่ ๆ ขึ้นมามีอยู่อย่างมากมาย (ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป) ตัวอย่างเช่น แนวคิดเรื่อง 'ความรู้และผลประโยชน์' (knowledge and interest) ซึ่งนับว่าสอดคล้องอย่างยิ่งกับยุคสมัยของสังคมที่กำลังก้าวเข้าสู่สังคมแบบมีความรู้เป็นฐาน (knowledge-based society)

และในขณะที่ฮาเบอร์มาสได้พยายามรื้อฟื้นความสำคัญของ 'การวิพากษ์และทฤษฎีวิพากษ์' เช่นเดียวกับนักคิดรุ่นอาจารย์และรุ่นพี่ในสำนักแฟรงค์เฟิร์ต โดยยังคงยืนยันงานเช่นเดียวกับบรรพบุรุษทางความคิดว่า คำว่า 'การวิพากษ์' นั้น มิได้หมายถึง การพรรณนาโลกอย่างที่เป็นอย่างที่เห็นเท่านั้น หากแต่จะต้องทำการ 'ประเมิน' โดยแสดงให้เห็นถึงจุดเด่นและข้อจำกัดของปรากฏการณ์นั้น แต่ในเวลาเดียวกัน ฮาเบอร์มาสก็ได้ถอยห่างออกจากจุดยืนของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตในช่วงทศวรรษที่ 1930 โดยที่เขาได้เสนอว่า การวิพากษ์วิจารณ์ระบบทุนนิยมนั้น จะจำกัดตัวเองอยู่แต่การวิเคราะห์ด้านเศรษฐกิจและการเมืองเท่านั้นไม่ได้ แต่จะต้องขยายขอบเขตการวิพากษ์ให้กว้างขวางออกไป เขาเป็นหนึ่งในขบวนการนักวิจารณ์สำนักแฟรงค์เฟิร์ตคนสำคัญในยุคแรก ๆ

ในการขยายขยายการวิพากษ์สังคมปัจจุบันในศตวรรษที่ 20 นั้น ฮาเบอร์มาสเห็นว่าเราจะใช้แค่แนวคิดและวิธีวิทยาในการเข้าสู่ความเป็นจริงที่จำกัดตัวเองอยู่แต่ในแวดวงของนักเศรษฐศาสตร์การเมืองเท่านั้นยังไม่เพียงพอ ในลำดับต่อไปจึงจะแสดงให้เห็นว่า ฮาเบอร์มาสได้นำเอาแนวคิดและวิธีวิทยาของนักวิชาการจากศาสตร์สาขาต่าง ๆ เข้ามาใช้ในการวิเคราะห์อย่างหลากหลายอย่างยิ่ง และที่อาจจะดูเหลือเชื่ออย่างมากที่สุดก็คือ เขาสามารถที่จะผสมผสานแนวคิดของมาร์กซ์เข้ากับ แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) หรือแม้แต่ ทัลคอตต์ พาร์สันส์ (Talcott Parsons) ซึ่งมีกรับรู้กันในแวดวงวิชาการว่า เป็นนักวิชาการที่ยืนอยู่คนละข้างและคนละค่ายกับมาร์กซ์ Outhwaite (1994) สรุปว่า หากมีผู้เปรียบเทียบ 'เวเบอร์' ว่าเป็น 'มาร์กซ์ฉบับกระฎุมพี' แล้ว 'ฮาเบอร์มาส' ก็ดูเหมือนจะเป็น 'เวเบอร์ฉบับมาร์กซ์' นั่นเอง

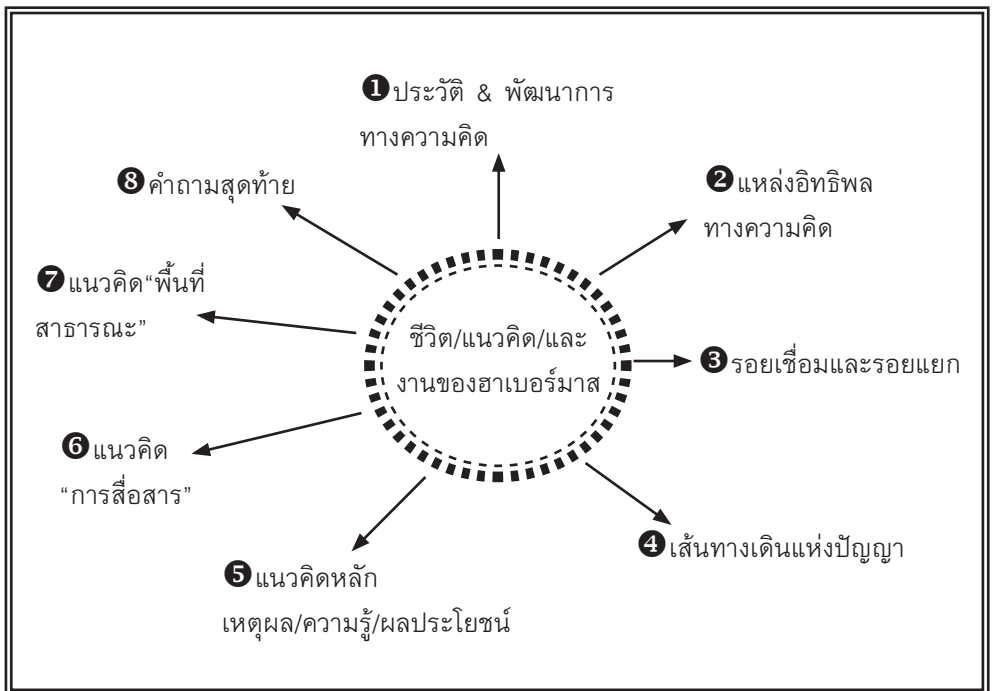
ฮาเบอร์มาสเขียนงานเอาไว้อย่างมากมายและครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ อย่างหลากหลาย เขาได้สานต่อแนวทางศึกษารุ่นพี่ในสำนักแฟรงค์เฟิร์ตเช่น อะดอร์โน ฮอร์ไคเมอร์ ด้วยการทำงานในลักษณะสหวิทยาการ (Interdisciplinary) และยังได้นำเอาวิธีวิทยาการวิจัยหลาย ๆ แบบเข้ามาใช้ในการศึกษาสภาพความเป็นจริงที่คู่ขนานไปกับแนวคิดทฤษฎี

สำหรับบทบาททางความคิดของฮาเบอร์มาสต่อเรื่องการสื่อสารนั้นนับว่ามีอย่างสูงมากเนื่องจากแนวคิดเรื่อง 'การสื่อสาร' ถือเป็นแนวคิดหัวใจหลักของฮาเบอร์มาสเลยทีเดียว

เขาเขียนหนังสือที่เกี่ยวกับ 'การสื่อสาร' เป็นการเฉพาะเอาไว้หลายเล่ม เช่น The Theory of Communicative Action, Vol. 1 (1984) และ The Theory of Communicative Action, Vol. 2 (1987) แนวคิดต่อเรื่องการสื่อสารของฮาเบอร์ม้านั้นนับว่าสอดคล้องกับกระแสการพลิกกลับของแวดวงวิชาการสังคมศาสตร์ในทศวรรษที่ 1970 ที่หันกลับมาสนใจเรื่องของภาษาและการสื่อสารที่รู้จักกันในชื่อว่า 'linguistic turn'

แต่ทว่า การสื่อสารที่ฮาเบอร์มาสได้นำเสนอเอาไว้ในแนวคิดของเขานั้น ฮาเบอร์มาสได้ทำการทบทวนอย่างลึกซึ้งในการศึกษาการสื่อสารประเภทหนึ่งคือ **การสื่อสารมวลชน** ในเรื่องบทบาทของการสื่อสารประเภทนี้ที่มีต่อสังคม รวมทั้งยังได้ขยายประเภทของการสื่อสารมวลชนออกไปสู่การสื่อสารแบบอื่น ๆ โดยเฉพาะ 'การสื่อสารแบบเห็นหน้าเห็นตากัน' (face-to-face communication) ซึ่งเขาเห็นว่า รูปแบบการสื่อสารดังกล่าวเป็นหัวใจของสังคมประชาธิปไตย

จากนี้ เราจะศึกษาชีวิต แนวคิด และงานของฮาเบอร์มาสตามประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

ภาพที่ 1: ชีวิต แนวคิด และงานของฮาเบอร์มาส

1. ประวัติชีวิตและพัฒนาการทางความคิด

ฮาเบอร์มาสเป็นชาวเยอรมันเกิดในปี ค.ศ.1929 และเติบโตขึ้นมาในเมืองเล็ก ๆ ชื่อ Gummersbach ซึ่งอยู่ห่างจากเมือง Cologne ไป 35 ไมล์ บิดาเป็นประธานหอการค้าของเมือง และมีฐานะที่ค่อนข้างดีแบบชนชั้นกลาง ฮาเบอร์มาสเล่าว่า การเติบโตมาภายใต้บรรยากาศในบ้านแบบกรรมสิทธิ์ชนชั้นกลาง ทำให้เขาต้องพยายามปรับตัวอย่างมาก

ฮาเบอร์มาสเข้าศึกษาในหลายสาขาและจากหลายมหาวิทยาลัยมาก เขาเรียนด้านปรัชญาประวัติศาสตร์ จิตวิทยา วรรณคดีเยอรมัน จากมหาวิทยาลัย Göttingen และ Bohn ในเยอรมนี ใน Zurich (สวิตเซอร์แลนด์) เขาจบการศึกษาปริญญาเอกในปี ค.ศ.1954 โดยทำวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับนักปรัชญาเยอรมันชื่อ Schelling หลังจากจบการศึกษาแล้ว เขาได้เริ่มต้นทำงานเป็นนักหนังสือพิมพ์อยู่ 2-3 ปี

ในช่วงปีทศวรรษที่ 1930 เมื่อนาซียึดครองอำนาจในเยอรมนี อะดอร์โน ฮอร์ไคเมอร์ และนักวิชาการจากสำนักแฟรงค์เฟิร์ตได้หลบหนีลี้ภัยไปอเมริกา และหลังจากสงครามสงบลง ในช่วงทศวรรษที่ 1950 อะดอร์โนและฮอร์ไคเมอร์ก็ได้กลับมามีเยอรมนีและมาก่อตั้งสถาบันวิจัยสังคม สำนักแฟรงค์เฟิร์ตขึ้นมาใหม่ ในช่วงปี ค.ศ.1956 นักวิชาการหนุ่มนามฮาเบอร์มาสก็ได้เข้ามาร่วมงานกับสถาบันฯโดยเข้ามาเป็นผู้ช่วยของอะดอร์โน

ในช่วงทศวรรษที่ 1960 นี้ บรรดานักคิดรุ่นแรกของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตเริ่มเปลี่ยนแปลงทัศนคติไปจากเดิม อะดอร์โนเริ่มเห็นว่าเรื่องเหตุผลและเสรีภาพที่ทางสำนักเคยแสวงหาตามปรัชญาของยุคแสงสว่างทางปัญญา (Enlightenment) นั้นเป็นเพียงภาพลวงตาเพราะความเหี้ยมโหดของสงครามที่เกิดขึ้น อะดอร์โนเริ่มใช้แนวคิดเรื่องวิภาษวิธีแบบนิเสธ (negative dialectic) ด้วยการปฏิเสธวิถีคิด และจริยธรรมทุกอย่างที่มีอยู่ ในขณะที่ฮอร์ไคเมอร์หันไปหาทางออกด้านศาสนา-เทววิทยา แต่ทว่าฮาเบอร์มาสยังคงนำเสนอจุดยืนของตนเองว่า ยังจะสานต่อโครงการของปรัชญายุคแสงสว่างทางปัญญาต่อไป

ในปี ค.ศ.1962 ฮาเบอร์มาสได้เขียนงานเรื่อง *The Structural Formation of the Public Sphere* นำเสนอต่ออะดอร์โน เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้มีท่าทีที่ท้าทาย 'พื้นที่สาธารณะ' ที่ชนชั้นกลางในศตวรรษที่16-17 เคยใช้ต่อสู้กับระบบศักดินา แต่ปัจจุบันนี้ แนวคิดดังกล่าวได้บิดเบือนผิดเพี้ยนไปและเขาเสนอให้ย้อนกลับไปรื้อฟื้นที่จุดเริ่มต้นกันใหม่อะดอร์โนไม่ยอมรับงานเขียนชิ้นนี้ เนื่องจากเห็นว่า ฮาเบอร์มาสโน้มเอียงไปในทางชื่นชมชนชั้นกรรมสิทธิ์ของระบบทุนนิยมมากเกินไป

ฮาเบอร์มาสลาออกจากสถาบันวิจัยสังคมแห่งสำนักแฟรงค์เฟิร์ต และเข้าไปทำงานเป็นอาจารย์ที่มหาวิทยาลัย Heidelberg แต่ในปี ค.ศ.1964 เขาก็กลับมาเป็นอาจารย์ที่มหาวิทยาลัยแฟรงค์เฟิร์ตอีกครั้งหนึ่ง ในช่วงนี้ เขาผลิตงานชิ้นสำคัญคือ *Knowledge and Human Interest* (เขียนในปี 1968)

ช่วงปี ค.ศ.1968 เป็นช่วงเกิดการปฏิวัติของขบวนการนักศึกษาเกือบทั่วโลก ฮาเบอร์มาสเข้าร่วมกับขบวนการนักศึกษาอย่างกระตือรือร้น แต่แล้ว เขาก็พบว่า ขบวนการนักศึกษาได้ไปไกลเกินกว่าจะกู่กลับมา และยังมีแนวทางการต่อสู้ที่ไม่สมจริง นอกจากนั้นฮาเบอร์มาสยังต้องพบกับความผิดหวังอีกว่า แทนที่บรรยากาศในขบวนการจะมีอิสระและเสรีภาพ แต่ในขบวนการนักศึกษากลับสร้างข้อจำกัดใหม่ ๆ ทั้งด้านแนวคิดและการกระทำ ประสบการณ์ครั้งนี้ทำให้ฮาเบอร์มาสเริ่มสนใจกับแนวคิดเรื่อง 'ระบบข้าราชการ' (bureaucratic) ของ แมกซ์ เวเบอร์ ที่แพร่ระบาดในทุกสถาบัน ทุกกลุ่ม ไม่เว้นแม้แต่ในขบวนการปฏิวัติ

ความสัมพันธ์ระหว่างฮาเบอร์มาสกับขบวนการนักศึกษาลงอย่างขมขื่นโดยที่ต่างฝ่ายต่างก็วิพากษ์วิจารณ์กันและกัน หลังจากนั้น ฮาเบอร์มาสก็ไม่เคยเข้าร่วมกับขบวนการใด ๆ อีกเลย เขาเล่นบทบาทเป็นเพียง 'นักคิด' (thinker) มากกว่าจะเป็น 'ผู้ปฏิบัติการ' (man of action) เช่นเดียวกับเวเบอร์

ในปี ค.ศ.1971 ฮาเบอร์มาสออกจากมหาวิทยาลัยแฟรงค์เฟิร์ตไปอยู่แคว้นบาวาเรียที่ Starnberg โดยเข้ารับตำแหน่งผู้อำนวยการสถาบัน Max Planck ซึ่งเป็นสถาบันที่ก่อตั้งขึ้นใหม่เพื่อศึกษาเงื่อนไขชีวิตในโลกแห่งวิทยาศาสตร์-เทคนิควิทยา ในช่วงนี้เขาเขียนหนังสือเล่มสำคัญอีก 2 เล่ม คือ *Legitimation Crisis* (เขียนในปี 1973) และ *The Theory of Communicative Action* (เขียนในปี 1981) จนกระทั่งปี ค.ศ.1982 เขาจึงย้อนกลับมาทำงานที่มหาวิทยาลัยแฟรงค์เฟิร์ตอีกครั้งหนึ่ง

นอกเหนือจากการเปลี่ยนแปลงสถานที่ทำงานหลาย ๆ ครั้งแล้ว เมื่อศึกษาพัฒนาการทางความคิดของฮาเบอร์มาส เราก็คงจะพบว่า เขาได้ปรับเปลี่ยนแนวคิดของเขายู่หลายครั้ง เช่นเดียวกัน ดังจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

2. แหล่งอิทธิพลทางความคิด

ฮาเบอร์มาสเป็นตัวอย่างของนักคิดในครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 ซึ่งมักจะไม่ได้รับอิทธิพลทางความคิดจากนักคิดคนไหนคนใด หรือองค์ความรู้จากสาขาเฉพาะใดเพียงสาขาเดียว หากแต่มักจะผสมผสานแนวคิดและวิธีวิทยาในการศึกษาจากแหล่งความคิดที่หลากหลาย (และหลายครั้งยังเป็นสำนักคิดที่แตกต่างกันอีกด้วย) และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อฮาเบอร์มาสมีประวัติการศึกษาที่มาจากหลายสาขาดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่ที่พิเศษยิ่งไปกว่านั้นก็คือ ในโลกยุคสมัยใหม่ที่ความเคลื่อนไหวทางวิชาการนั้นมีการติดต่อแลกเปลี่ยนกันอย่างกว้างขวางและรวดเร็ว ฮาเบอร์มาสจึงไม่เพียงแต่จะได้รับอิทธิพลทางความคิดจากนักวิชาการในประเทศเยอรมนีและทวีปยุโรปเท่านั้น หากว่าเขายังได้รับอิทธิพลทางความคิดจากนักวิชาการในสหรัฐอเมริกาอีกด้วย

ท่ามกลางแหล่งอิทธิพลอันหลากหลาย เราอาจจะจัดกลุ่มนักวิชาการที่มีอิทธิพลต่อแนวคิดของฮาเบอร์มาสได้ดังนี้

(2.1) จากมาร์กซ์และมาร์กซิสต์สายที่เน้นโครงสร้างส่วนบน อิทธิพลทางความคิดของมาร์กซ์ทำให้ฮาเบอร์มาสให้ความสนใจกับ 'ระบบทุนนิยม' ในฐานะที่เป็นสังคมในช่วงพัฒนาการช่วงหนึ่งของมนุษยชาติ อย่างไรก็ตาม ฮาเบอร์มาสก็มีความเห็นที่ขัดแย้งกับมาร์กซ์ในแง่ที่เกี่ยวกับเรื่อง 'ความมีเหตุผลของระบบทุนนิยม' (rationality) เนื่องจากมาร์กซ์มีความเห็นว่า ระบบทุนนิยมที่อ้างว่าเชื่อมั่นใน 'ความมีเหตุผล' นั้น กลับมาเป็นระบบสังคมที่ทรยศต่อหลักเหตุผลเสียเอง เนื่องจากในอดีต มนุษย์เราอดอยากเพราะไม่มีอาหารจะกิน แต่ในสังคมทุนนิยม ผู้คนยังคงหิวโหยทั้ง ๆ ที่มีอาหารอย่างเหลือเฟือเพื่อซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่ไม่มีเหตุผลอย่างยิ่ง

แต่สำหรับฮาเบอร์มาสผู้ยึดมั่นในประเพณีของนักคิดสายแสงสว่างทางปัญญา (Enlightenment) ซึ่งเชื่อมั่นว่า เส้นทางเดินพัฒนาการของมนุษยชาตินั้นเป็นการก้าวจาก 'ความไร้เหตุผล' ไปสู่ 'ความมีเหตุผล' อย่างแน่นอน ดังนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับสังคมในอดีตแล้ว ระบบทุนนิยมก็ยังมีเหตุผลมากกว่า แต่อาจจะยังมี 'เหตุผลไม่มากพอ' จึงเกิดปรากฏการณ์ที่มาร์กซ์กล่าวไว้ ดังนั้นจึงต้องพัฒนา 'ระบบเหตุผล' ของระบบทุนนิยมต่อไปอีก

ส่วนกลุ่มนักคิดลัทธิมาร์กซ์ที่มีอิทธิพลต่อฮาเบอร์มาสคือกลุ่มนักคิดสายที่เน้นความสำคัญของโครงสร้างส่วนบน เช่น จอร์จ ลูคัส (Georg Lukacs) นักคิดชาวฮังการีเรียน (รุ่นใกล้ ๆ กับกรัมสกี) ที่มีความสนใจด้านวรรณกรรม และเป็นกลุ่มนักคิดยุคแรก ๆ ที่เริ่มวิจารณ์การใช้อำนาจของลัทธิสตาลินในรัสเซีย แต่สำหรับมิติของโครงสร้างส่วนบนที่ฮาเบอร์มาสสนใจนั้น จะเป็นเรื่องภาษาและสถาบันรัฐ/การเมืองมิใช่เรื่องศิลปะวรรณกรรม

(2.2) จากนักคิดรุ่นอาจารย์และรุ่นพี่ในสำนักแฟรงค์เฟิร์ต ฮาเบอร์มาสได้รับอิทธิพลทางความคิดหลายประการจากบรรดากลุ่มนักคิดรุ่นแรกของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต เช่น อะดอร์โน ฮอว์เคเมอร์ มาร์คุเซอ อีริค ฟรอมม์ ฯลฯ ตัวอย่างเช่น แนวคิดเรื่องการวิเคราะหจิตสำนึกของชนชั้นกรรมาชีพ อะดอร์โนและฮอว์เคเมอร์ได้ปฏิเสธว่า มิใช่ปัจจัยด้านความยากลำบากและความแปลกแยกในชีวิตของชนชั้นกรรมาชีพที่จะสามารถทำให้คนงานลุกขึ้นมาโค่นล้มระบบทุนนิยม (ตามทัศนะของนักลัทธิมาร์กซ์สายเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดหรือนักลัทธิมาร์กซ์สายมนุษยนิยม) หากแต่เป็นปัจจัยเรื่อง 'ความรู้และความเข้าใจที่ชนชั้นกรรมาชีพมีต่อประวัติศาสตร์ของพัฒนาการของสังคมต่างหาก' การเห็นความสำคัญของเรื่อง 'ความรู้/ความเข้าใจ' นี้จะกลายมาเป็นแนวคิดหลักที่ฮาเบอร์มาสจะศึกษาค้นคว้าต่อไป

(2.3) จากกลุ่มนักสังคมวิทยาต่างสำนัก ฮาเบอร์มาสไม่ปิดกั้นตัวเองเลยที่จะรับเอาแนวคิดและวิธีการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคมจากเพื่อนนักวิชาการต่างสำนัก เช่น นักสังคมวิทยาแบบ จอร์จ ซิมเมล (Georg Simmel) แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) หรือแม้แต่ทัลคอตท์ พาร์สันส์ (Talcott Parsons) รวมทั้งนักสังคมวิทยาสำนักปรากฏการณ์วิทยา

สำหรับซิมเมลซึ่งเป็นนักสังคมวิทยาที่สนใจ ‘สังคมวิทยาเชิงจุลภาค’ (micro sociology) คือสนใจรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล 2-3 คน ซิมเมลให้ความสนใจกับเรื่องอัตลักษณ์ทั้งระดับปัจเจกและอัตลักษณ์ร่วม รวมทั้งสนใจปัญหาเรื่อง ‘ความเป็นอิสระ’ (autonomy) ของปัจเจก ซึ่งปัญหาความสัมพันธ์ระหว่าง ‘ปัจเจก’ กับ ‘สังคม’ นั้น เป็นปัญหาที่คั่งค้างคาใจบรรดานักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตรุ่นแรกที่ต้องเผชิญหน้ากับลัทธินาซีซึ่งมีอำนาจแบบเบ็ดเสร็จ (totalitarian) จนปัจเจกไม่มีพื้นที่แห่งความเป็นอิสระภาพเลย (แม้แต่ในปริณทณของครอบครัวหรือเรื่องเพศที่อำนาจรัฐเข้ามาก้าวล่วงครอบงำ) ฮาเบอร์มาสได้สานต่อแนวคิดนี้เพื่อแสวงหาพื้นที่แห่งอิสระภาพของปัจเจกใน ‘โลกแห่งชีวิต’ (lifeworld) (ดูรายละเอียดต่อไป)

ส่วนอิทธิพลทางความคิดจากเวเบอร์นั้น ฮาเบอร์มาสได้รับมาใช้อย่างเต็มที่ในเรื่องของ ‘ระบบข้าราชการ’ (bureaucracy) ซึ่งได้แผ่ขยายออกไปครอบคลุมทุกมิติของชีวิต ฮาเบอร์มาสสรุปสถานการณ์ของโลกยุคสมัยใหม่ของศตวรรษที่ 20 ว่า นอกจากปัญหาของนักทฤษฎีวิพากษ์จะต้องเผชิญหน้ากับระบบทุนนิยมแล้ว ก็ยังต้องทำความเข้าใจกับอิทธิพลของระบบข้าราชการที่มีได้ปรากฏอยู่ในโลกทุนนิยมเท่านั้น หากแต่ได้กลายเป็นปัญหาหลักของประเทศในค่ายสังคมนิยมด้วย

สำหรับแนวคิดของนักสังคมวิทยาอเมริกันรุ่นใหม่ที่มีชื่อเสียงอย่างมากเช่น พาร์สันส์นั้น ฮาเบอร์มาสได้นำเอาแนวคิดเรื่องทฤษฎีระบบ (system theory) และ ‘ทฤษฎีบทบาท’ (role theory) มาใช้

(2.4) จากนักจิตวิเคราะห์ ซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud) อันที่จริง สำนักแฟรงค์เฟิร์ตนั้นไม่ได้มีความแปลกหน้ากับการใช้ทฤษฎีของฟรอยด์แต่อย่างใด เพราะตั้งแต่ นักวิชาการรุ่นแรกของสำนักเช่น เฮร์เบิร์ต มาร์คุเซอ อิริค ฟรอมม์ ก็ล้วนแล้วแต่นำเอาแนวคิดของฟรอยด์มาใช้วิเคราะห์โครงสร้างทางจิตของประชาชนเยอรมันที่ทำการสนับสนุนลัทธินาซีอยู่แล้ว และเช่นเดียวกับนักวิชาการส่วนใหญ่ที่แม้จะนำเอาแนวคิดของฟรอยด์มาใช้แต่ทว่ามักจะเป็น ‘การใช้อย่างดัดแปลง’ เช่น อิริค ฟรอมม์ ที่เปลี่ยนแปลงปัจจัยจากเรื่อง ‘เพศ’ ของฟรอยด์ มาเป็นเรื่อง ‘ความรัก’

ฮาเบอร์มาสเองก็เช่นเดียวกัน ส่วนเสียที่ฮาเบอร์มาสนำเอาแนวคิดของฟรอยด์มาใช้มากที่สุดก็คือเรื่อง ‘วิธีวิทยา’ (methodology) ในการศึกษาธรรมชาติภายในของมนุษย์ ฮาเบอร์มาสพยายามประสานลัทธิมาร์กซ์กับจิตวิเคราะห์ของฟรอยด์เข้าด้วยกัน โดยการเทียบเคียงว่าวิธีการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ที่เป็นจริงของคนใช้นั้น ก็เปรียบเสมือนวิธีการ ‘วัตถุนิยมประวัติศาสตร์’ (historical materialism) ของลัทธิมาร์กซ์ เพียงแต่มีความแตกต่างกันในระดับของ ‘ปัจเจก’ กับระดับของ ‘สังคม’ เท่านั้น

ส่วนในด้านเนื้อหาานั้น แม้จะสนใจเรื่องธรรมชาติภายในของมนุษย์เหมือนฟรอยด์

แต่ว่าฮาเบอร์มาสก็ได้ให้ความสนใจกับ ‘ปัญหาเรื่องเพศ’ เช่น พรอยด์ หากว่าฮาเบอร์มาสมีความสนใจในเรื่องการก่อตัวของบุคลิกภาพที่เป็นโครงสร้างภาษา วิธีคิด แบบแผนการกระทำ หรือที่เรียกรวม ๆ ว่า ‘อัตลักษณ์’ ของบุคคลนั้น ๆ

(2.5) จากกลุ่มนักภาษาศาสตร์รุ่นใหม่ เนื่องจากในระยะหลัง ๆ ฮาเบอร์มาสจะให้ความสนใจกับเรื่องการสื่อสารและภาษาเป็นอย่างมาก โดยถือว่า การสื่อสาร/ภาษาจะเป็นเครื่องมือในการปลดปล่อยมนุษย์ไปสู่เสรีภาพและความมีเหตุผลอย่างแท้จริง

กลุ่มนักวิชาการที่ฮาเบอร์มาสใช้เป็นจุดตั้งต้นในการทำงานด้านภาษา เริ่มตั้งแต่ นักปรัชญาภาษาศาสตร์ผู้มีชื่อเสียงคือ ลุดวิก วิตต์เกินสไตน์ (Ludwig Wittgenstein) ซึ่งสนใจ ‘ปรัชญาแห่งภาษาที่อยู่ในชีวิตประจำวัน’ (philosophy of ordinary language) ต่อด้วยนักภาษาศาสตร์อเมริกันที่โด่งดังประจำศตวรรษที่ 20 คือ นอม ชอมสกี (Noam Chomsky) ผู้เสนอว่าภาษามีลักษณะ 2 ด้านทั้งด้านที่เหมือนเดิม (spoken language) และด้านที่สร้างสรรค์ (speaking language) รวมทั้งสนใจเรื่องการพัฒนา ‘สมรรถนะทางการสื่อสาร’ (communication competency) ซึ่งฮาเบอร์มาสได้นำมาพัฒนาต่ออย่างมาก (สนใจโปรดดู กาญจนา แก้วเทพ 2549)

สำหรับวัตถุที่ใช้ศึกษาด้านภาษา (object of study) นั้น ฮาเบอร์มาสได้รับอิทธิพลจากนักภาษาศาสตร์กลุ่มของออสติน (John Langshaw Austin) ที่มีได้สนใจภาษาที่อยู่ในหนังสือไวการณห์หรือหยุดนิ่งหากแต่สนใจภาษาที่เรียกว่า ‘การกระทำทางภาษา’ (speech act) คือภาษาที่กำลังถูกใช้งานอยู่จริง ๆ ในชีวิต

(2.6) จากนักจิตวิทยากลุ่มพุทธิปัญญานิยม (cognitivism) ดังที่กล่าวมาข้างต้นบ้างแล้วว่า ฮาเบอร์มาสสนใจเรื่องการใช้เหตุผล ความรู้และความเข้าใจ และได้ขยายเรื่องความเข้าใจออกไปถึงเรื่อง ‘จริยธรรมทางการเมือง’ ในระบอบประชาธิปไตย ดังนั้นฮาเบอร์มาสจึงศึกษาแนวคิดของนักจิตวิทยากลุ่ม ‘พุทธิปัญญานิยม’ ที่มีชื่อเสียง เช่น เปียเจต์ (Jean Piaget) โคห์ลเบิร์ก (Lawrence Kohlberg) ผู้ศึกษาเรื่องพัฒนาการด้านจริยธรรมของมนุษย์ (moral development)

(2.7) กลุ่มนักปรัชญาสายปฏิบัตินิยมอเมริกัน (pragmatism) อันที่จริงในลัทธิมาร์กซ์ก็จะมีแนวคิดที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่าง ‘การคิด’ กับ ‘การปฏิบัติ’ ที่เรียกว่า praxis ซึ่งหมายถึงลักษณะวิชาวิธีของการคิดและการปฏิบัติ (ต้อง ‘คิดให้ปฏิบัติได้’ และต้อง ‘ปฏิบัติอย่างมีความคิด’) นอกเหนือจากแนวคิด praxis แล้ว ฮาเบอร์มาสยังได้ศึกษางานของนักปรัชญาสายปฏิบัตินิยมอเมริกัน เช่น ชาร์ลส์ เพียร์ส (Charles S. Peirce) ที่สนใจว่าที่มาของความรู้นั้นก็มาจากการลงมือปฏิบัติเท่านั้น (อันน่าจะเป็นต้นกำเนิดของแนวคิดเรื่อง

การจัดการความรู้ [knowledge management] ในยุคปัจจุบัน) ฮาเบอร์มาสเชื่อมโยงว่า ความสามารถที่มนุษย์จะมีเสรีภาพได้นั้นก็ขึ้นอยู่กับการส่งเสริมการเรียนรู้ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติการไปพร้อม ๆ กัน

3. รอยเชื่อมต่อและรอยแยกขาดจากบรรพบุรุษในสำนักแฟรงค์เฟิร์ต

สำหรับจุดยืนทางทฤษฎีและการปฏิบัติของฮาเบอร์มาสนั้น จะมีทั้งลักษณะที่เป็นรอยเชื่อมต่อมาจากบรรพบุรุษนักเศรษฐศาสตร์การเมือง แต่ก็มีทั้งลักษณะที่เป็นรอยแยกขาด (rupture / break) จากนักคิดรุ่นเดิมในแง่มุมมองต่อไปนี้

(3.1) การวิเคราะห์สถานการณ์สังคมใหม่ในศตวรรษที่ 20 ถึงแม้ฮาเบอร์มาสจะยังคงยึดกุมเป้าหมายของงานวิชาการที่ดำเนินรอยตามนักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นเก่า คือ การสร้างทฤษฎีที่สามารถนำไปใช้เปลี่ยนแปลงสังคม เพื่อปลดปล่อยประชาชนออกจากกรอบบ่าบับค้ำทางด้านเศรษฐกิจการเมืองสังคมวัฒนธรรมรวมทั้งค่านิยมที่วิพากษ์ (critical spirit) ของวิชาการต่าง ๆ เช่น วิทยาศาสตร์ แต่ทว่าฮาเบอร์มาสก็เห็นว่า ทฤษฎีของมาร์กซ์และข้อเสนอแนะต่าง ๆ นั้นเกิดขึ้นจากสภาพความเป็นจริงของระบบทุนนิยมในศตวรรษที่ 19 แต่เมื่อล่วงมาถึงศตวรรษที่ 20 สถานการณ์ของโลกได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก นักเศรษฐศาสตร์การเมืองจึงจำเป็นต้องเริ่มต้นวิเคราะห์สังคมปัจจุบันกันเสียใหม่

ดังเช่นที่ฮาเบอร์มาสวิเคราะห์สถานการณ์สังคมใหม่ในศตวรรษที่ 20 ว่า เป็นโลกที่มีทั้งระบบทุนนิยมและระบบสังคมนิยม แต่ระบบทุนนิยมในศตวรรษที่ 20 นี้ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากโดยมีองค์กรขนาดใหญ่ของระบบทุนนิยมเกิดขึ้นมา รัฐเข้ามามีบทบาทแทรกแซงระบบอย่างมาก จนขั้นกรรมมาชีพไม่มีการปฏิบัติแล้ว มีการนำเอาวิธีการบริหารจัดการแบบวิทยาศาสตร์เข้าไปใช้ในทุกสถาบันของสังคม การใช้เหตุผลเชิงเครื่องมือ (instrumental rationality) พร้อมกับระบบข้าราชการขยายตัวไปทั่วและเข้าครอบงำพื้นที่สาธารณะ สื่อมวลชนกลายเป็นการค้ามากขึ้นจนแทบหมดบทบาทต่อพื้นที่สาธารณะเช่นที่เคยมีมาในอดีต ฯลฯ ต่อหน้าสถานการณ์เช่นนี้ ฮาเบอร์มาสกล่าวว่า เราจำเป็นต้องกลับมาดูสภาพความเป็นจริงแล้วเราก็จะมองเห็นรอยแยกระหว่าง 'ความรู้/ความคิดของเรา' กับ 'ความจริง' ว่าข้อเสนอของมาร์กซ์ (เช่น ชนชั้นกรรมมาชีพเป็นกองหน้าของการปฏิบัติเปลี่ยนแปลงสังคม) จะเป็นไปได้มากน้อยเพียงใดในสถานการณ์ใหม่ ๆ นี้

(3.2) การต่อต้านปรัชญาปฏิฐานนิยม ฮาเบอร์มาสยังคงสืบทอดเจตนารมณ์ของนักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตในการต่อต้านการใช้ปรัชญาปฏิฐานนิยม (anti-positivism) ในสาขาวิทยาศาสตร์ธรรมชาติมาใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม อย่างไรก็ตาม ขอบเขตของการต่อต้านของฮาเบอร์มาสก็ได้ขยายมาถึงการต่อต้านแม้แต่ในหมู่นักลัทธิมาร์กซ์ด้วยกัน

และก้าวเลยไปถึงการวิจารณ์ ‘งานยุคหลังของมาร์กซ์’ ว่า มีอิทธิพลของแนวคิดปฏิฐานนิยมปะปนอยู่ด้วย ฮาเบอร์มาสปฏิเสธแนวคิดทฤษฎีมูลค่า (theory of value) และการมองวัฒนธรรมในแง่ลบของมาร์กซ์ และหันกลับไปอ่านงานยุคแรก ๆ ของมาร์กซ์ ซึ่งเน้นการวิเคราะห์เชิงการตีความ (hermeneutic)

และถึงแม้ว่าในยุคแรกนั้น ฮาเบอร์มาสจะใช้เส้นทางเดียวกับอะดอร์โนและนักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตส่วนใหญ่ คือได้รับอิทธิพลจากมาร์กซ์และเฮเกล แต่ทว่าในชั้นหลังเมื่อฮาเบอร์มาสมีความสนใจในเรื่องเหตุผลมากขึ้น เขาก็เริ่มหันไปศึกษางานเรื่อง ‘ความรู้และเหตุผล’ ของ อิมมานูเอล คานท์ (Immanuel Kant) แทน

(3.3) การปฏิเสธ ‘หลักแห่งความแน่นอนทางประวัติศาสตร์’ ในหมู่นักลัทธิมาร์กซ์นี้จะมีความคุ้นเคยและมีความเชื่อเกี่ยวกับลำดับขั้นตอนพัฒนาการของสังคมแห่งมนุษยชาติที่เริ่มจากสังคมทาส สังคมศักดินา สังคมทุนนิยม และขั้นตอนท้ายที่สุดคือ สังคมแบบสังคมนิยมซึ่งจะต้องมาถึงอย่างแน่นอนไม่มีทางหลีกเลี่ยง แต่ฮาเบอร์มาสไม่เชื่อ ‘ลำดับขั้นตอนที่แน่นอนทางประวัติศาสตร์’ เช่นนี้ เขาเน้นว่าการที่สังคมนิยมจะเข้ามาแทนที่ระบบทุนนิยมหรือไม่นั้น ก็ต้องขึ้นอยู่กับ ‘ปฏิบัติการและปฏิสัมพันธ์แบบปกติธรรมดาที่มีอยู่ในชีวิตประจำวัน’ (เป็นแนวคิดเกี่ยวกับการต่อสู้ในชีวิตประจำวันที่คล้ายคลึงกับจอร์จ ลูคัสและกรัมซี) กล่าวคือ แล้วแต่อำนาจที่จะสามารถช่วงชิงการใช้ชีวิตประจำวันของผู้คนเป็นสำคัญ และฮาเบอร์มาสยังเห็นว่า ความเชื่อในความแน่นอนทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวมานั้นทำให้ผู้ที่ต้องการเปลี่ยนแปลงสังคมจะมีทัศนคติที่รอคอยให้การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นเอง (คล้าย ๆ กับแนวคิดว่า สังคมนิยมก็เป็นของตายที่ต้องมาอยู่แล้ว) ซึ่งฮาเบอร์มาสเห็นว่า เป็นทัศนคติที่อันตรายอย่างยิ่ง เขาเสนอว่า นักเศรษฐศาสตร์การเมืองต้องมีทัศนคติที่จะต้อง ‘ลงมือกระทำจริง ๆ’ (performative attitude) โดยเฉพาะการกระทำช่วงชิงปฏิสัมพันธ์ในชีวิตประจำวันนั้น ต้องอาศัย ‘การกระทำเชิงการสื่อสาร’ (communicative action) โดยที่ลักษณะการใช้ภาษาของผู้พูดนั้นจะต้องมีลักษณะน่าเชื่อถือ มีความเป็นอิสระ มีความแจ่มชัด และแสดงออกซึ่งความจริงใจของผู้พูดได้ เป็นต้น ฮาเบอร์มาสจึงไม่เชื่อว่า จะมีใครสามารถเขียนแบบพิมพ์เขียวสำหรับการปฏิบัติการทางสังคมเอาไว้ล่วงหน้าได้ หากแต่จะต้องวิเคราะห์สภาพความเป็นจริงและปรับเปลี่ยนวิธีการต่อสู้อย่างมีพลวัตรตลอดเวลา

(3.4) ทางออกที่ต่างกัน ทั้ง ๆ ที่เมื่อเริ่มต้นเดินทางไกลทางปัญญานั้น อะดอร์โนและนักคิดคนอื่น ๆ ในสำนักแฟรงค์เฟิร์ต รวมทั้งฮาเบอร์มาสต่างก็เชื่อมั่นในเส้นทางแห่งการพัฒนาจาก ‘ความไร้เหตุผล’ ไปสู่ ‘ความมีเหตุผล’ ของมนุษยชาติตามประเพณีของสำนักแสงสว่างทางปัญญา แต่หลังจากที่ผ่านเหตุการณ์อันโหดร้ายของสงครามโลก การฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ชาวยิวจากลัทธินาซี อะดอร์โนและนักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตก็เริ่มหันหลังให้กับ ‘เส้นทางแห่งเหตุผลของมนุษยชาติ’ และต่างแสวงหาทางออกใหม่ที่มิใช่ ‘ประตูด้าน

เหตุผลของมนุษย์’ เช่น อะตอร์โนหันหน้าไปหามิติอารมณ์/สุนทรียะและวัฒนธรรมของความ เป็นมนุษย์ ส่วนฮอร์ไคเมอร์มุ่งหน้าไปหาด้านศาสนา/เทววิทยา มาร์คุเซอเจาะลึกลงไปในด้าน ปรัชญา ‘แก่นแท้ของความเป็นมนุษย์’ เป็นต้น

สำหรับฮาเบอร์มาส (ที่ประวัติศาสตร์มิได้มีประสบการณ์ร่วมกับเหตุการณ์ใหญ่โตเช่น รุนพี) เขามีทางออกที่แตกต่างออกไป ฮาเบอร์มาสยังไม่ยอมที่จะหันหลังกลับ เพราะเขา มีเหตุผลว่า ปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนั้น เป็นเพราะมนุษย์ยังเดินทางไปไม่ถึงจุดหมาย ปลายทางของเส้นทางแห่งเหตุผลต่างหาก กล่าวคือ เพราะมนุษย์เรายังมีระบบเหตุผลที่ไม่ เพียงพอ และนักวิชาการต้องทำงานในเรื่องเหตุผลให้มากขึ้น

ฮาเบอร์มาสวิจารณ์นักคิดรุ่นพี่แห่งสำนักแฟรงค์เฟิร์ตที่ละทิ้งหลักการเรื่อง ‘เหตุผล’ ว่า พวกเขายังสับสนปะปนระหว่าง ‘ความมีเหตุผล 2 แบบ’ คือ **เหตุผลของระบบ** (system rationality) เช่น เหตุผลของระบบเศรษฐกิจ ซึ่งเหตุผลแบบนี้เป็นเหตุผลที่ถูกครอบงำด้วย อำนาจของระบบทุนนิยม และควรที่เราจะปฏิเสธเสีย แต่ยังมีเหตุผลอีกแบบหนึ่งที่เรียกว่า **เหตุผลของการกระทำ** (action rationality) ซึ่งเป็นเหตุผลที่ปัจเจกยังสามารถใช้ได้เป็นอย่างดี ในอิสระใน ‘โลกแห่งชีวิต’ (lifeworld) ในฐานะที่เป็น ‘ผู้ปฏิบัติการทางสังคม’ (social actor) ฮาเบอร์มาสได้รับแนวคิดหลังนี้มาจากนักสังคมวิทยาสำนักปรากฏการณ์วิทยา เช่น จอร์จ เฮิร์เบิร์ต มีด (George Herbert Mead) อัลเฟรด ชูทซ์ (Alfred Schutz) เอ็ดมันด์ ฮัสเซิร์ล (Edmund Husserl)

และในขณะที่ไม่ค่อยสนใจเรื่องสุนทรียะและวัฒนธรรมเช่นสำนักแฟรงค์เฟิร์ตรุ่นแรก ฮาเบอร์มาสกลับให้ความสนใจเรื่องความเชื่อมโยงระหว่าง ‘การทำงานของสถาบันทางสังคม’ (เช่น สถาบันรัฐ กฎหมาย การเมือง) กับ ‘การก่อรูปอัตลักษณ์ของปัจเจกบุคคล’ (ในแนวของวิชาจิตวิทยา) โดยผ่านการทำงานของตัวกลางต่าง ๆ โดยเฉพาะ ‘การสื่อสาร’

(3.5) การมองรัฐและกลไกรัฐในทางบวก โดยทั่วไปแล้ว นักเศรษฐศาสตร์การเมือง มักจะมองรัฐทุนนิยม/ระบอบฟาสซิสต์ไปในแง่ลบ เพราะถือว่ารัฐเป็นกลไกสำคัญในการธำรงรักษา การเอารัดเอาเปรียบในระบบทุนนิยมให้มีความชอบธรรมและต่อเนื่อง แต่สำหรับฮาเบอร์มาส แม้ว่าเขาจะเห็นว่า บทบาทของกฎหมาย (เครื่องมือสำคัญของรัฐ) จะเป็นเครื่องมือสร้าง เสถียรภาพและการควบคุมเฉกเช่นเดียวกับทักษะของนักทฤษฎีวิพากษ์โดยทั่วไป แต่ในอีก ด้านหนึ่ง ฮาเบอร์มาสก็มองดูสภาพความเป็นจริงในปัจจุบันว่า ลักษณะของกฎหมายสมัยใหม่ นั้นได้รวมเอาเรื่องสิทธิขั้นพื้นฐาน การมีส่วนร่วมของชุมชน ฯลฯ เข้าไปด้วย ซึ่งจะเป็น หนทางเปิดให้กับบรรดา ‘ผู้กระทำการทางสังคม’ เข้าไปแสดงบทบาทในพื้นที่ดังกล่าวได้ และนอกจากนั้นฮาเบอร์มาสก็ยังสนใจทั้ง ‘กฎหมาย’ และ ‘ธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ’ ที่มีมา ก่อนหน้าการใช้กฎหมาย รวมทั้งศึกษา ‘วิธีการบังคับใช้’ กฎหมาย/ธรรมเนียมประเพณี ดังกล่าวด้วย

4. เส้นทางเดินแห่งปัญญาของฮาเบอร์มาส

ดังที่ได้เกริ่นมาบ้างแล้วในข้างต้นว่า ฮาเบอร์มาสเป็นนักคิดที่มีการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ และจุดหลักแห่งความสนใจและการวิเคราะห์อยู่ตลอดเวลา ดังนั้น ในการทำความเข้าใจแนวคิดของฮาเบอร์มาสจึงจำเป็นต้องศึกษาผลงานของเขาในแต่ละช่วงเวลา อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์ แต่ทว่าท่ามกลางการปรับเปลี่ยน ก็มีบางสิ่งบางอย่างที่เป็นแกนกลางของความคิดที่มั่นคงอยู่อย่างต่อเนื่อง

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วเช่นเดียวกันว่า ฮาเบอร์มาสมีความยึดมั่นในเส้นทางเดินแห่งเหตุผลของมนุษยชาติ แต่เขาก็เห็นว่าในยุคสมัยปัจจุบัน มนุษย์เรายังเดินไปไม่ถึงจุดหมายปลายทาง ดังนั้น จึงต้องมุ่งหน้าเดินทางต่อไป และการจะฝึกให้มนุษย์มี 'การใช้เหตุผลอย่างแท้จริง' นั้น ก็ต้องมี 'พื้นที่สาธารณะ' (public sphere) เป็นสนามฝึก

และแม้ว่าจะมีความเชื่อมั่นในเส้นทางแห่งเหตุผล แต่ฮาเบอร์มาสก็เห็นว่า เราจำเป็นต้องลงมือวิเคราะห์สภาพการณ์ที่เป็นจริงที่เรา กำลังเผชิญหน้าอยู่ ฮาเบอร์มาสสรุปว่า ปัญหาสังคมที่เรา กำลังเผชิญอยู่ในครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 ก็คือ 'ลัทธิเทคนิคนิยม' (technocracy) ที่ซึมซาบเข้าไปในทุกสถาบันสังคม และในวิถีคิด/จิตใจของผู้คน ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดคือสิ่งที่ฮาเบอร์มาสเรียกว่า 'การเมืองเชิงเทคนิค' อันได้แก่ การเล่นเกมการเมืองด้วยการวางแผน การคิดคำนวณเรื่องคะแนนเสียง การเลือกตั้งเพื่อให้ได้ ส.ส. จำนวนมากเพื่อจัดตั้งรัฐบาล การใช้กลยุทธ์การโฆษณา/การตลาด ฯลฯ และในยุคสมัยปัจจุบันนี้เองที่ 'พื้นที่สาธารณะ' ในความหมายที่แท้จริงได้ล่มสลายไป คงเหลือแต่พื้นที่สาธารณะแบบลวงตา/จอมปลอม ฮาเบอร์มาสให้ข้อเสนอแนะว่า เราจะต้องนำเอาแนวคิดเรื่อง 'การกระทำเชิงการสื่อสาร' (communicative action) มาแก้ไขสภาพที่กำลังเป็นปัญหาอยู่

เราอาจจะแบ่งพัฒนาการทางความคิดของฮาเบอร์มาสออกเป็นยุคสมัยได้ดังนี้

● **งานยุคแรก** ในช่วงทศวรรษที่ 1960 ที่ฮาเบอร์มาสได้เริ่มเข้ามาร่วมงานกับสำนักแฟรงค์เฟิร์ตนั้น ฮาเบอร์มาสมีความสนใจที่เชื่อมต่อกับสำนักแฟรงค์เฟิร์ต คือการวิพากษ์วิจารณ์ปรัชญาแนวคิดแบบปฏิฐานนิยม กล่าวคือ เขามีจุดยืนที่ต่อต้านปฏิฐานนิยม (anti-positivism) โดยเฉพาะแนวคิดแบบปฏิฐานนิยมที่แพร่เข้ามาในนักวิชาการสายสังคมศาสตร์ และแม้แต่ในหมู่นักเศรษฐศาสตร์การเมืองด้วยกัน

นอกเหนือไปจากนั้น จากความเชื่อมั่นในสายสกุลนักคิดยุคแสงสว่างทางภูมิปัญญา ฮาเบอร์มาสจึงได้ลงมือศึกษาในรายละเอียดของเรื่อง 'การใช้เหตุผล' (rationality) ซึ่งเป็นแนวคิดแกนกลางของสายสกุลนี้ และเพื่อตอบโจทย์ที่ว่า เหตุใดหลักการเรื่องความก้าวหน้า ที่เพิ่มพูนขึ้นของการใช้เหตุผลของมนุษย์จึงขัดแย้งกับปรากฏการณ์ที่เป็นจริง และเขาได้ขยายแนวคิดเรื่องการใช้เหตุผลที่เข้าไปในศาสตร์สาขาต่าง ๆ เช่น วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี สังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ (เช่น ภาษาศาสตร์ จริยธรรม) เนื่องจากในช่วงระหว่าง

สงครามโลกทั้ง 2 ครั้ง ความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ได้เกิดขึ้นอย่างก้าวกระโดด และวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ได้สถาปนาตนเองขึ้นมาเป็นวิธีคิดหลัก (จนอาจจะกล่าวเป็นวิธีคิดเดียว) ของสังคม

ประเด็นที่สาม ซึ่งฮาเบอร์มาสมีความสนใจถึงขนาดค้นคว้าเป็นงานวิจัยหลักก็คือเรื่องพัฒนาการของ 'พื้นที่สาธารณะ' ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เนื่องจากฮาเบอร์มาสมีความเห็นว่า พื้นที่สาธารณะเป็นกลไกสำคัญสำหรับเป็นหลักประกันของสังคมประชาธิปไตยที่มีเสรีภาพอย่างแท้จริง รวมทั้งเริ่มให้ความสนใจกับ 'รูปแบบของการสื่อสาร' ในพื้นที่สาธารณะนั้น

● **งานยุคที่สอง** หรือช่วงทศวรรษที่ 1970 ฮาเบอร์มาสเป็นนักเศรษฐศาสตร์การเมืองที่หันมาให้ความสนใจกับเรื่อง 'รัฐ' อีกครั้งหนึ่ง เขามีความคิดเห็นเริ่มแรกเช่นเดียวกับนักลัทธิมาร์กซ์ที่ว่า ไร่ว่า รัฐสมัยใหม่เป็นผลลัพธ์มาจากระบบทุนนิยม และได้ย้อนกลับไปธำรงรักษาระบบทุนนิยม แต่ทว่านับตั้งแต่ระบบทุนนิยมถือกำเนิดขึ้นมา ระบบนี้ก็ได้ก่อวิกฤติการณ์ในตัวเองเป็นระยะ ๆ อยู่ตลอดเวลา เช่น วิกฤติการณ์ปัญหาการว่างงาน เงินเฟ้อ เงินฝืด ฯลฯ และเนื่องจากรัฐสมัยใหม่ถูกคาดหวังว่าจะทำหน้าที่ปกป้องและแก้ไขปัญหาให้กับประชาชน แต่รัฐสมัยใหม่ก็ไม่สามารถจะกระทำได้อย่างเต็มที่ เนื่องจากไม่สามารถจะระดมทรัพยากรของสังคมได้อย่างเพียงพอ เช่น รัฐไม่สามารถที่จะเก็บภาษีคนรวย/ภาษีมรดก ฯลฯ เพื่อนำเอาไปใช้เป็นสวัสดิการของสังคม เมื่อรัฐไม่สามารถจะแก้ไขปัญหาความยากจน ความปลอดภัย การให้สวัสดิการ และปัญหาสังคมอื่น ๆ ก็ทำให้รัฐสมัยใหม่ขาดความชอบธรรม ซึ่งฮาเบอร์มาสได้ชี้ให้เห็นปัญหาความชอบธรรมของรัฐและทางตันของรัฐในระบบเสรีนิยมในหนังสือชื่อ *Legitimation Crisis* (1973)

ฮาเบอร์มาสเสนอว่า เราจะหาทางออกจากรัฐที่ใช้หลักเสรีนิยมและใช้แนวทางรัฐธรรมนูญเท่านั้นไปสู่สังคมใหม่ด้วยการใช้เส้นทาง 'ประชาธิปไตยแบบถึงรากถึงโคน' (radical democracy) โดยมีระบบการสื่อสารที่แท้จริงเป็นหนทาง เป็นที่น่าสังเกตว่า ฮาเบอร์มาสมีจุดเปลี่ยนทางความคิดที่แตกต่างจากนักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นก่อน ๆ กล่าวคือ มิได้มุ่งหน้าแสวงหาระบบสังคมนิยม หากแต่ต้องการจะก้าวเดินไปสู่สังคมประชาธิปไตยที่แท้จริงมากกว่า

ส่วนงานค้นคว้าเรื่องการสื่อสารและภาษานั้น ฮาเบอร์มาสเริ่มสนใจค้นคว้าพัฒนาการความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสารกับรูปแบบวิวัฒนาการของสังคมในยุคสมัยต่าง ๆ ของมนุษยชาติ ดังที่ปรากฏในหนังสือชื่อ *Communication and the Evolution of Society* (1979)

● **งานยุคที่สาม** หรือช่วงทศวรรษที่ 1980 ในยุคสมัยนี้ ฮาเบอร์มาสได้ข้อสรุปว่า อำนาจของระบบทุนนิยมและข้าราชการได้แผ่ขยายออกไปเกือบจะทั่วทั้งสังคม โดยเฉพาะในสถาบันต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นโรงงาน หน่วยธุรกิจ สถาบันการศึกษา ศาสนา สื่อมวลชน ฯลฯ คงมีเพียงแต่ 'โลกแห่งชีวิต' (lifeworld) ซึ่งหมายถึงพื้นที่ที่เป็นส่วนตัวของบุคคลเท่านั้นที่ยังหลงเหลือเล็ดรอดจากการครอบงำของระบบทุนนิยมและข้าราชการ

เมื่อมีความสนใจเรื่อง 'โลกแห่งชีวิต' ฮาเบอร์มาสก็ได้หันมาศึกษาแนวคิดของนักสังคมวิทยาที่เล่นเรื่องนี้ เช่น เอมีล เดอร์ไคม์ จอร์จ เฮิร์เบิร์ต มิด อัลเฟรด ชูทส์ ซึ่งเป็นนักวิชาการที่ศึกษาเรื่องนี้

คำว่า 'โลกแห่งชีวิต' นี้ ในทัศนะของชูทส์ หมายถึงโลกแห่งชีวิตประจำวัน เป็นปริมาตรทั้งหมดแห่งประสบการณ์ของปัจเจกบุคคล (total sphere of an individual's experience) ซึ่งรวมเอาประสบการณ์แต่ดั้งเดิมเอาไว้ทั้งหมด (เป็นคลังแห่งประสบการณ์ของแต่ละบุคคล) เมื่อฮาเบอร์มาสนำแนวคิดนี้มาใช้ เขาได้นิยามว่า 'โลกแห่งชีวิต' เป็นเส้นขอบฟ้าแห่งความสำนึกที่รวมเอาทั้งปริมาตรส่วนตัวและส่วนรวมของบุคคลเอาไว้ด้วยกัน โลกนี้เป็นปริมาตรแห่งการก่อรูปอัตลักษณ์และเป็นสถานที่ที่จะเกิดการกระทำเชิงการสื่อสารขึ้นมา โลกแห่งชีวิตนี้เองที่ฮาเบอร์มาสวิเคราะห์ว่า เป็นต้นกำเนิดแห่งการปลดปล่อยของปัจเจกอย่างแท้จริง (หากเราดูหนังเรื่อง *The Matrix* เราก็คงพอจะมองเห็นว่าในสถานที่ที่ซ่อนตัวของบรรดาผู้ที่ต้องการจะล้มล้าง *The Matrix* นั้นก็คือ 'โลกแห่งชีวิต' นั่นเอง)

เนื่องจากฮาเบอร์มาสนิยาม 'การกระทำเชิงการสื่อสาร' ว่าเป็นกระบวนการที่ต้องอาศัยความร่วมมือ/ความเข้าใจซึ่งกันและกันโดยใช้ 'เหตุผลเชิงการสื่อสาร' (communication rationality) ดังนั้น การสื่อสารแบบที่อยู่ในโลกแห่งชีวิตจึงเป็นอาวุธที่สำคัญที่สุดที่จะใช้ตีโต้กับบรรดาเหตุผลและอำนาจที่ระบบโครงสร้างสังคมกดทับลงมา (ตัวอย่างง่าย ๆ ที่เราอาจมองเห็นในชีวิตประจำวัน ก็เช่น ภาษีรถยนต์สิบล้อ การแอบซุบซิบนินทาผู้มีอำนาจ เป็นต้น)

อีกประเด็นหนึ่งที่เป็นความสนใจของฮาเบอร์มาสก็คือเรื่อง 'จริยธรรมและการพัฒนาเหตุผลเชิงจริยธรรม' ซึ่งฮาเบอร์มาสได้อาศัยแนวคิดของเปียเจต์และโคล์เบิร์ตที่ศึกษาเรื่องพัฒนาการด้านจริยธรรมของมนุษย์ตั้งแต่เล็กมาจนโตว่า คนเราจะไม่กระทำความผิดอันเนื่องมาจากเหตุผลอะไรบ้าง (เช่น กลัวถูกลงโทษ กลัวถูกแกล้งแค้น จนถึงมีมโนธรรมในจิตใจ เป็นต้น) เนื่องจากฮาเบอร์มาสเห็นว่า เรื่องการใช้เหตุผลได้เข้าทะลุทะลวงแม้แต่กับการให้คำอธิบายกับจริยธรรมของมนุษย์ และเขายังได้ประสานแนวคิดเรื่องจริยธรรมเข้ากับเรื่องการใช้ภาษาของชอมสกี เช่นแนวคิดเรื่องวาทกรรมแห่งจริยธรรม (discourse ethics) ดังตัวอย่างหนังสือที่ฮาเบอร์มาสเขียนออกมา เช่น *Moral Consciousness and Communicative Action* (1990), *Justification and Application: Remarks on Discourse Ethics* (1993)

5. แนวคิดเรื่องเหตุผล/ความรู้/ผลประโยชน์: ความรู้แบบตอสามของฮาเบอร์มาส

(5.1) ผลประโยชน์ 3 อย่าง เหตุผล 3 ประเภท และความรู้ 3 ชุด

ฮาเบอร์มาสเป็นนักคิดยุคหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งหมายความว่า มนุษย์ได้ผ่านการทำสงครามขนาดใหญ่มาแล้วถึง 2 ครั้ง ทั้ง ๆ ที่มนุษย์ในช่วงเวลานั้นเรียกตัวเองว่า

กำลังอยู่ในสังคม 'ยุคทันสมัย' (modernity) ที่มี 'ความเจริญทางวิทยาศาสตร์' เป็นตัวบ่งชี้ที่ชัดเจนอย่างที่สุด แต่ทว่ามนุษย์กลับนำวิทยาศาสตร์มาใช้อย่างป่าเถื่อนแทบจะไม่น่าเชื่อ (เช่น กรณีการทิ้งระเบิดที่เมืองฮิโรชิมา) ในท่ามกลางยุคสมัยนี้ นักปรัชญาผู้ยิ่งใหญ่ของเยอรมันเช่น มาร์ติน ไฮเดกเกอร์ (Martin Heidegger) ได้พรรณนาว่า มนุษยชาติกำลังตกอยู่ท่ามกลางบริบทแวดล้อมที่ยากลำบากที่สุดโดยต้องเผชิญหน้ากับปัญหาหลัก 2 ประการคือ ปัญหาเรื่อง 'ความเป็นมนุษย์' และปัญหาเรื่อง 'เทคโนโลยี' (อันแสดงออกในบรรดาภาพยนตร์ประเภท sci-fi ทั้งหลาย)

ท่ามกลางบริบทเช่นนี้ นักวิชาการเช่นฮาเบอร์มาสจะต้องเผชิญหน้ากับการทบทวนไตร่ตรองแนวคิดหลัก ๆ 3-4 แนวคิด คือ แนวคิดเรื่อง 'ความมีเหตุผล' (rationality) 'ความก้าวหน้า' (progress) 'ธรรมชาติ' (nature) และ 'ความเป็นอัตวิสัยของมนุษย์' (subjectivity) ซึ่งแนวคิดสุดท้ายนี้ เป็นแนวคิดที่นักวิชาการสำนักปฏิฐานนิยมได้ตัดทิ้งไป

หากกล่าวเฉพาะนักวิชาการสายเศรษฐศาสตร์การเมืองที่ตั้งจุดหมายปลายฝันเอาไว้ว่าการสร้างสรรค์สังคมใหม่ที่ความสัมพันธ์ของมนุษย์จะวางอยู่บนหลักเหตุและผล และเป็นสังคมที่เต็มไปด้วยเสรีภาพหลังจากที่ชนชั้นกรรมพีในยุโรปได้โค่นล้มระบบศักดินาไปแล้ว บรรดานักคิดปัญญาชนในโลกตะวันตกต่างก็วาดหวังว่า มนุษย์เราจะได้สถาปนาระบบสังคมที่มีเหตุผลและมีเสรีภาพดังที่ตั้งใจเอาไว้ อย่างไรก็ตาม การก่อตัวของโลกทุนนิยมที่สร้างความขัดแย้งจนกระทั่งปะทุออกมาเป็นสงครามโลกดังที่กล่าวมาแล้ว ก็ทำให้บรรดาปัญญาชนสูญเสียความเชื่อมั่นในเรื่องเหตุผลและเสรีภาพไปอย่างมาก ซ้ำร้ายไปยิ่งกว่านั้นก็คือ แม้จะเกิดโลกสังคมนิยมขึ้นมาแล้วในยุคของสตาลินเรื่องอำนาจ รัสเซียก็ได้จับมือกับนาซี ทำให้ทั้งเรื่องเหตุผลและเสรีภาพแม้แต่ในโลกสังคมนิยมก็สูญสลายไปด้วยเช่นเดียวกัน

นักคิดในสำนักแฟรงค์เฟิร์ตที่เรียกขานตัวเองว่า 'สำนักทฤษฎีวิพากษ์' (Critical Theory) ซึ่งมีความหมายว่า ภารกิจของทางสำนักก็คือ การต้องหันกลับมาทบทวนพิจารณาไตร่ตรองแนวคิดทางวิชาการที่เคยเป็นที่ยอมรับกันโดยปริยายและแนวคิดหลักๆ ที่ทางสำนักจะต้องขีดเส้นใต้ให้ความสำคัญก็คือ

- ความเข้าใจผิด ๆ เกี่ยวกับ 'ลัทธิบูชาวิทยาศาสตร์' (scientism)
- ระบบทุนนิยมสมัยใหม่
- อุตสาหกรรมทางวัฒนธรรม (culture industry)
- สถาบันทางการเมืองแบบใหม่ของชนชั้นกลาง เช่น การเลือกตั้ง พรรคการเมือง

และดังที่ได้กล่าวมาบ้างแล้วข้างต้นว่า สำหรับนักคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตรุ่นแรกเช่น อะดอร์โน ฮอว์เคเมอร์ ได้หันหลังให้กับ 'คู่มือทางความคิด' คือ 'วิทยาศาสตร์' ที่มาพร้อมกับ 'หลักเหตุและผล' (เนื่องจากชุดความรู้ทางวิทยาศาสตร์เป็นชุดความรู้ที่อ้างอิงตัวเองอยู่กับหลักเหตุและผล และกล่าวหาชุดความรู้อื่น ๆ เช่น โสยศาสตร์ว่าไร้เหตุผล) แต่ทว่าสำหรับจุดยืนของฮาเบอร์มัสนั้น ได้เลือกที่จะศึกษาและทำความเข้าใจกับเรื่อง 'เหตุผล' และ 'วิทยาศาสตร์'

ต่อไปให้ละเอียดลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น และผลลัพธ์จากการค้นคว้ามักกล่าว ทำให้ฮาเบอร์มาสได้ชุดความรู้ใหม่ขึ้นมา ดังนี้

Type	Nature of Interest	Rationality	Knowledge
1. Work	Technical	Instrumental	Empirical Science
2. Interaction	Practical	Practical	History/Hermeneutic
3. Power	Emancipatory/ Domination	Self-reflection	Critical Theory

ภาพที่ 2: ผลประโยชน์/การใช้เหตุผลและความรู้

จากเนื้อหาในหนังสือเรื่อง *Knowledge and Interest* (1971) ฮาเบอร์มาสได้นำเสนอแนวคิดใหม่ ๆ อีก 2 แนวคิดที่เข้ามาควบคู่เกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง ‘การใช้เหตุผล’ ที่เขามีความสนใจมาก่อน

เริ่มแรก ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นบ้างแล้วว่า ฮาเบอร์มาสได้ทำงานลงไปในรายละเอียดของเรื่อง ‘เหตุผล’ และได้นำเสนอว่า การใช้เหตุผลนั้นมีอยู่หลายแบบ (มิใช่มีอยู่แบบเดียวอย่างที่อดอร์โนเข้าใจและปฏิเสธ) และเหตุผลแต่ละแบบนั้นต่างก็มีผลประโยชน์/เป้าหมายที่แตกต่างกัน จากนั้น เหตุผลและผลประโยชน์ที่แตกต่างกันก็จะแสดงผลลัพธ์ออกมาเป็นชุดความรู้ที่สอดคล้องไปกับเหตุผลและผลประโยชน์ที่แตกต่างกันดังที่แสดงในภาพที่ 2

จากนี้เราจะพิจารณาประเภทของกิจกรรมสังคมแต่ละชนิดซึ่งมีเป้าหมาย/ผลประโยชน์ การใช้เหตุผล และชุดความรู้ที่แตกต่างกัน ดังนี้

(ก) **Work (งาน)** เป็นผลประโยชน์หลักที่สำคัญประเภทแรก เป้าหมายของการทำกิจกรรมแบบ work นี้ก็คือ ความพยายามที่จะทำงาน/จัดการใช้ทรัพยากรที่เป็นวัตถุ/ตามธรรมชาติ เพื่อบรรลุเป้าหมายที่มองเห็นได้ และมีวัตถุประสงค์ที่เป็นรูปธรรม (เช่น การกักน้ำสำหรับทำนา/ปลูกข้าว) ผลประโยชน์/เป้าหมายที่เกี่ยวกับ ‘งาน’ (work) จึงมีลักษณะเป็น ‘ผลประโยชน์เชิงเทคนิค’ (technical interest)

สำหรับหลักเหตุผลที่จะนำมาใช้ในเรื่องของ ‘งาน’ นี้ เป็นเหตุผลที่เรียกว่า ‘เหตุผลเชิงเครื่องมือ’ (instrumental rationality) เหตุผลแบบนี้ฝังตัวอยู่ในชุดความรู้ของ ‘วิทยาศาสตร์เชิงประจักษ์-วิเคราะห์’ (empirical-analytical sciences)

กล่าวโดยสรุปได้ว่า เทคโนโลยี/เทคนิคนั้นก็คือ เครื่องมือที่จะใช้ทำงานเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่มองเห็นได้โดยใช้ความรู้แบบวิทยาศาสตร์นั่นเอง งาน/ผลประโยชน์/ความรู้ประเภทแรกนี้เป็นที่รับรู้กันอย่างกว้างขวางและเข้าใจกันโดยทั่วไป เพราะสามารถให้ผลลัพธ์ที่จับต้องมองเห็นและใช้ประโยชน์อยู่ในชีวิตประจำวัน นับตั้งแต่เครื่องคอมพิวเตอร์ ดาวเทียม

การบริหารจัดการองค์กร ไปจนกระทั่งถึงยารักษาโรคและเครื่องมือทางการแพทย์ ชีวิตประจำวันของคนสมัยใหม่ รวมทั้งอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ใช้ในเรื่องการสื่อสารล้วนแล้วแต่เกิดมาจากผลของ 'งาน/ผลประโยชน์/ชุดความรู้' แบบแรกนี้เป็นส่วนใหญ่

(ข) **Interaction (ปฏิสัมพันธ์)** กิจกรรมทางสังคมที่เกี่ยวกับผลประโยชน์แบบ interaction นี้ จะเป็นเรื่องการใช้ภาษาและสัญลักษณ์ต่าง ๆ ของระบบการสื่อสารเพื่อทำความเข้าใจ สร้างความรู้สึกร่วม หรือระดมความร่วมมือหรือเพื่อการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกัน ฮาเบอร์มาสอธิบายว่า นอกเหนือจากกิจกรรมที่ต้องใช้ความพยายามที่จะจัดการกับวัตถุ/ธรรมชาติแล้ว มนุษย์เราสามารถดำรงชีพและเผ่าพันธุ์ต่อไปได้ก็ต่อเมื่อสามารถจะสร้าง 'การร่วมมือกันทางสังคม' (social co-operation) เพื่อเอาชีวิตรอดร่วมกัน การมีปฏิสัมพันธ์กันทางสังคมจึงถือเป็นความจำเป็นขั้นพื้นฐานอีกประการหนึ่งของมนุษย์

ฮาเบอร์มาสขนานนามผลประโยชน์/เป้าหมายในกลุ่มที่ 2 นี้ว่า 'ผลประโยชน์เชิงภาคปฏิบัติ' (practical interest) และหลักแห่งเหตุผลที่จะนำมาใช้เพื่อจะบรรลุเป้าหมายของการอยู่ร่วมกันก็คือ 'เหตุผลเชิงภาคปฏิบัติ' (practical rationality) ส่วนชุดความรู้ที่รวบรวมเหตุผลและผลประโยชน์ในเรื่องปฏิสัมพันธ์ ก็คือ ชุดความรู้ที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์และการตีความ/การใช้ภาษา (history / hermeneutics) ตัวอย่างเช่น การใช้เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์มาสอนใจคนรุ่นปัจจุบันว่า เมื่อใดที่กลุ่มชนหนึ่งสูญเสียความสามัคคี ชนกลุ่มนั้นก็อ่อนแอและถูกศัตรูภายนอกเข้าทำลายได้โดยง่าย เป็นต้น

เป้าหมายของการสร้างปฏิสัมพันธ์ทางสังคมนั้น จะพบเห็นได้ในกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการใช้ภาษาทั้งหลาย เริ่มตั้งแต่สเกลเล็ก ๆ เช่น การจับเข้าคุยกัน การหันหน้ามาปรึกษาหารือกัน การจัดประชุมระดับนานาชาติ การใช้ภาษาเพื่อรักษาเยียวยาบาดแผลทางจิตใจ/ความบาดหมางระหว่างกลุ่มชน การจัดประชุมเจรจาสันติภาพ ฯลฯ

(ค) **Power (การใช้อำนาจ)** เมื่อมนุษย์มาอยู่ร่วมกันเป็นสังคม ก็จำเป็นต้องมีการจัดระเบียบทางสังคม (social order) ซึ่งจะหมายถึงการจัดแบ่งบทบาทหน้าที่การทำงาน และที่สำคัญกว่านั้นก็คือ การจัดวางโครงสร้างการกระจายอำนาจของสังคม (structure of power) ว่าใครมีอำนาจเหนือใคร ใครต้องเชื่อฟังใคร ใครเป็นหัวหน้า-ลูกน้อง เป็นต้น

โครงสร้างการกระจายอำนาจนี้ย่อมมีลักษณะลดหลั่นกันไปเป็นลำดับชั้น เช่น พ่อมีอำนาจเหนือแม่และลูก ส่วนแม่ก็มีอำนาจน้อยกว่าพ่อแต่มีอำนาจมากกว่าลูก เป็นต้น อำนาจทางสังคมที่ไม่เท่าเทียมกันทำให้เกิดรูปแบบการใช้เหตุผล 2 แบบขึ้นมา เหตุผลแบบแรกจะเป็นเหตุผลที่อธิบายถึงความจำเป็นที่จะต้องมีการใช้อำนาจที่เรียกว่า domination rationality ซึ่งการใช้อำนาจเพื่อการควบคุม/ครอบงำดังกล่าว นอกจากจะใช้ผ่านกลไกทางสังคมต่าง ๆ (เช่น การกักบริเวณ-ติดคุก การใช้กำลัง ฯลฯ) ก็ยังมีการใช้อำนาจดังกล่าวผ่านการสื่อสารอย่างมากที่สุด ซึ่งมีผลให้เกิด 'การสื่อสารที่ผิดเพี้ยน' (distorted communication) ตัวอย่างที่เห็นได้ง่ายที่สุดก็คือ การให้อำนาจผู้ใหญ่/ผู้มีอำนาจเท่านั้นเป็นผู้พูด/ผู้ส่งสารได้

ส่วนผู้น้อยให้หนึ่งเงียบเอาไว้ เป็นต้น กรณีการสื่อสารที่ผิดเพี้ยนไปในเยอรมนีก็เช่น เมื่อช่วงที่ฮิตเลอร์มีอำนาจในเยอรมนี ก็จะปิดกั้นข่าวสารหรือให้ข่าวสารที่เป็นเท็จ เป็นต้น

แต่ในเวลาเดียวกัน ที่ได้มีการใช้อำนาจอย่างไม่เสมอภาคหรือไม่เป็นธรรม ที่นั่นก็จะมีแรงต่อต้านหรือแรงหนีจากการครอบงำนั้น และแรงต่อต้านการครอบงำของอำนาจนี้เป็นส่วนเสียที่ฮาเบอร์มาสมีความสนใจ

ดังนั้น ในเรื่องของการใช้อำนาจจึงมีผลประโยชน์/เหตุผล/ความรู้ 2 แบบ แบบแรกเป็นอำนาจที่มีเป้าหมายเพื่อการครอบงำ มีหลักแห่งเหตุผลที่จะอธิบายการครอบงำ และมีความรู้ที่จะนำมาซึ่งมีการใช้อำนาจครอบงำ แต่แบบที่สองเป็นอำนาจที่มีเป้าหมายเพื่อการปลดปล่อยไปสู่เสรีภาพ (emancipation) ซึ่งฮาเบอร์มาสเห็นว่า อำนาจแบบนี้จะต้องใช้หลักเหตุผลของ 'การทบทวนไตร่ตรองด้วยตนเอง' (self-reflection) และชุดความรู้ที่จะนำมาใช้เพื่อการปลดปล่อยไปสู่เสรีภาพ เป็นอิสระจากอำนาจการควบคุมครอบงำนั้น ฮาเบอร์มาสเห็นว่า ก็คือความรู้แบบทฤษฎีวิพากษ์ (Critical Theory) นั่นเอง

(5.2) การสาริตการใช้ผลประโยชน์/หลักเหตุผล/ชุดความรู้ทั้ง 3 แบบ

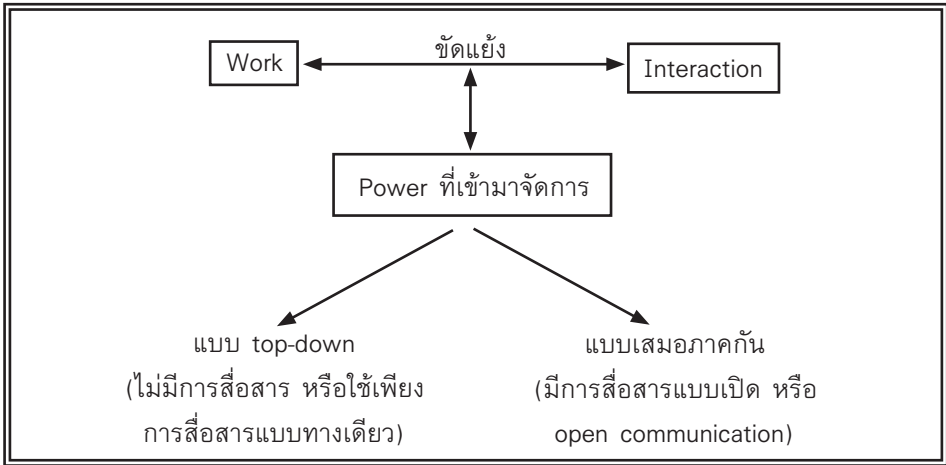
หากเรานำตัวอย่างแนวคิดของฮาเบอร์มาสมาใช้ในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ที่เป็นจริงที่เกิดขึ้นในสังคมอยู่ทุก ๆ วัน เช่น กรณีการตัดสินใจสร้างเขื่อน (อาจจะขยายไปกับกิจกรรมทางสังคมได้ทุกอย่าง เช่น การสร้างโรงงานไฟฟ้านิวเคลียร์ การวางท่อก๊าซ การสร้างสนามบิน ฯลฯ)

เมื่อเวลาที่รัฐบาลต้องการพลังงานจากกระแสไฟฟ้า ก็จะมีการวางโครงการสร้างเขื่อนขึ้นมา การดำเนินงานของโครงการแบบนี้จะเริ่มต้นโดยกระบวนการแสวงหาความรู้ด้วยการทำวิจัยสำรวจข้อเท็จจริงต่าง ๆ เพื่อแสวงหาพื้นที่ที่เหมาะสมด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ (โดยใช้ความรู้ด้านวิศวกรรม การคิดคำนวณต้นทุน-ความคุ้มค่าแบบเศรษฐศาสตร์) มิติดังนี้คือ work ที่ใช้ instrumental rationality ที่ตัดสินใจบน technical interest โดยดูความเหมาะสมทั้งด้านกายภาพ ความคุ้มค่าในเชิงเศรษฐศาสตร์ ฯลฯ

แต่สำหรับในสายตาของชาวบ้านที่อาศัยอยู่บริเวณที่จะถูกก่อสร้างเขื่อนนั้น ชาวบ้านจะมีมิติของผลประโยชน์/หลักเหตุผล/และชุดความรู้อีกชุดหนึ่ง เนื่องจากพวกเขาจะต้องโยกย้ายทั้งที่อยู่อาศัยและจะต้องสูญเสียที่ทางทำมาหากิน ดังนั้น พวกเขาจึงต้องใช้ผลประโยชน์แบบ practical interest ต้องใช้หลักเหตุผลแบบ practical rationality พวกเขาจึงต้องการจะสื่อสารเจรจากับรัฐบาลว่า รัฐบาลจะจัดการอย่างไรกับปัญหาความทุกข์ร้อนของพวกเขา

ในชีวิตประจำวันทุกวัน บนพื้นที่ของสื่อมวลชนทุกประเภทไม่ว่าจะเป็นหนังสือพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ เราจะพบการปะทะกันระหว่างผลประโยชน์/หลักเหตุผลและชุดความรู้ 2 ชุดนี้อยู่ตลอดเวลา เช่น การแปรรูปรัฐวิสาหกิจที่ฝ่ายรัฐบาลอาจจะมองในแง่การเพิ่มประสิทธิภาพขององค์กร แต่ฝ่ายพนักงานจะมองเรื่องผลกระทบต่อชีวิตของเขา เป็นต้น

เมื่อเกิดข้อขัดแย้งระหว่างผลประโยชน์/หลักเหตุผล และชุดความรู้ 2 แบบนี้ มิติที่สามคือ power ก็จะเข้ามาเป็นตัวกำหนดกระบวนการคลี่คลายและผลลัพธ์ของปรากฏการณ์ดังกล่าว แต่เนื่องจาก power มี 2 รูปแบบดังกล่าวมาแล้ว ในแต่ละกรณีจึงแล้วแต่ว่าจะเป็นรูปแบบ power แบบใดที่ถูกนำมาใช้

ภาพที่ 3: กระบวนการทำงานระหว่าง work/interaction/power

ในกรณีที่รัฐบาลมีอำนาจเหนือชาวบ้านหรือเป็นรัฐบาลเผด็จการ รัฐบาลก็จะเลือกรูปแบบการใช้อำนาจแบบ top-down (จากบนลงล่าง) โดยใช้อำนาจรัฐตัดสินใจด้วยเหตุผลเรื่องความรู้เชิงเทคนิคและไม่รับฟังเหตุผลเชิง practical interest ของชาวบ้าน โดยคาดหวังว่ากลุ่มคนที่มีอำนาจน้อยกว่าจะต้องปฏิบัติตามผลการวิจัยที่เป็นวิทยาศาสตร์ หรือทำตาม technical rationality เช่น กรณีการย้ายคนขายของริมถนน การรื้อไล่ชาวสลัม การอพยพชาวเขาจากพื้นที่ลุ่มน้ำ ฯลฯ ล้วนแล้วแต่เป็นกรณีที่สาธิตแนวคิดของฮาเบอร์มาสทั้งสิ้น

แต่ฮาเบอร์มาสเห็นว่า ภายใต้อำนาจที่เท่าเทียมเสมอภาคกันนั้น จะก่อให้เกิดความขัดแย้งไม่รู้จักสิ้น ความสูญเสียจะเกิดขึ้นทั้งแก่ฝ่ายที่มีอำนาจมากและอำนาจน้อย เช่น กรณีการสร้างเขื่อนที่ยกมากล่าว ถึงแม้จะมีการสร้างขึ้นมาแล้ว ชาวบ้านก็อาจจะมาระเบิดเขื่อนทิ้ง เป็นต้น ฮาเบอร์มาสจึงเสนอว่า กลไกประการหนึ่งที่จะแก้ไขความขัดแย้งดังกล่าวคือ **การมีระบบการสื่อสารแบบเปิด (open communication)** ซึ่งจำเป็นสำหรับสังคมที่เสรีและเป็นประชาธิปไตยอย่างแท้จริง ระบบการสื่อสารแบบเปิดจะเป็นกลไกที่ช่วยสร้างสมดุลให้เกิดการกระจายอำนาจไปยังทุก ๆ ส่วนที่เกี่ยวข้อง

(5.3) **สภาวะการเสียดุลของผลประโยชน์/เหตุผล และชุดความรู้** จากการวิเคราะห์มิติทั้ง 3 ด้านของการวิเคราะห์สังคม ฮาเบอร์มาสได้ให้คำอธิบายเพิ่มเติมว่า ทั้งระดับชีวิตมนุษย์และชีวิตสังคมจะต้องพิจารณาและให้ความสำคัญกับมิติทั้ง 3 ด้านไปพร้อม ๆ กัน จะเน้นเพียงด้านใดด้านหนึ่งไม่ได้ มิฉะนั้นจะเกิดปรากฏการณ์ 'ทุกคนแพ่หมด' ตัวอย่างเช่น ในการค้นคิดผลิตยาแบบใหม่ ซึ่งต้องอาศัยความรู้เชิงเทคนิค แต่เมื่อมีการนำตัวยานั้นมาทดลองกับมนุษย์โดยไม่บอกให้ผู้ถูกทดลองรู้ กล่าวคือ ไม่มีระบบการสื่อสารแบบเปิด ก็จะไม่ได้รับความร่วมมือ ดังนั้น มิติ interaction จึงต้องควบคู่ไปกับมิติ work อยู่เสมอ และรูปแบบของ power ที่นำมาใช้จึงต้องไม่เป็นรูปแบบ 'อำนาจจากบนลงล่าง' แต่ต้องเป็น 'อำนาจแบบเสมอภาคกัน'

ฮาเบอร์มาสได้นำเสนอตัวแบบของสังคมอุดมคติว่า ในสังคมที่มีเสรีภาพอย่างแท้จริง (emancipatory society) จะเป็นสังคมที่ไม่ถูกครอบงำโดยมิติใดมิติหนึ่งเท่านั้น และเนื่องจากคนแต่ละกลุ่มมีผลประโยชน์ที่แตกต่างและอาจจะขัดแย้งกัน ดังนั้นในสังคมที่มีเสรีภาพคนทุกกลุ่มควรจะต้องเข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจเรื่องผลประโยชน์จากมิติต่าง ๆ อย่างเท่าเทียมกัน และกลไกทางสังคมกลไกหนึ่งที่จะสร้างสมดุลระหว่างมิติต่าง ๆ นั้นก็คือ **พื้นที่สาธารณะ (public sphere)** นั่นเอง เนื่องจากคุณสมบัติประการหนึ่งของ 'ความเป็นพื้นที่สาธารณะ' ก็คือ ในพื้นที่ดังกล่าว คนทุกกลุ่มจะสามารถสื่อสารได้อย่างเต็มที่

และจากแนวคิดเรื่อง 'ความสมดุลของมิติทั้ง 3' นี้เองที่ฮาเบอร์มาสนำเอาวิเคราะห์ว่า ปัญหาต่าง ๆ ของสังคมปัจจุบันนั้นเกิดขึ้นเนื่องมาจากการเสียดุลของมิติทั้ง 3 นี้เอง

การเสียดุลนั้นเริ่มตั้งแต่ผลประโยชน์แบบ work หรือผลประโยชน์เชิงเทคนิคนั้นได้เข้าครอบงำเหตุผลด้านอื่น ๆ ทั้งหมด ตัวอย่างเช่น เหตุผลทางเศรษฐศาสตร์ที่ว่า ต้องรักษาเสถียรภาพทางการเงินของประเทศเอาไว้ก่อน (technical rationality) แม้ว่าจะต้องแลกด้วยตัวเลขของคนตกงานนับล้านคนก็ตาม (practical rationality)

ฮาเบอร์มาสกล่าวสรุปไว้ว่า อุปสรรคสำคัญของมนุษย์ในยุคปัจจุบันก็คือ การที่จิตสำนึกแบบนักเทคนิคแผ่ขยายไปทั่วทุกวงการทุกห้วงแห่งของสังคม ซึ่งแปลว่าเหตุผลเชิงเทคนิคได้เข้าครอบงำดวงจิตสังคมมองไม่เห็นเหตุผลแบบอื่น ๆ การที่สังคมใช้แต่เหตุผลเชิงเทคนิค/เชิงปริมาณ เป็นเหตุผลเพียงแบบเดียว ทำให้เกิด 'ความยากไร้ทางวัฒนธรรม' (ซึ่งเป็นการใช้เหตุผลแบบ practical) และทำให้เกิดรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นปัญหาแบบการเจ็บป่วยเรื้อรัง ดังนั้น ทางออกจากปัญหานี้ จึงต้องย้อนกลับไปฟื้นฟูสร้างสมดุลของการใช้เหตุผลของสังคมเพื่อแก้ปัญหา 'การใช้เหตุผลแบบด้านเดียว' (one-sided rationality)

สำหรับอาการที่สื่อแสดงถึงการเสียดุลของมิติผลประโยชน์ทั้ง 3 ด้าน ก็คือ การที่พื้นที่สาธารณะไม่สามารถทำหน้าที่เป็นเกราะป้องกันการฉกฉวยผลประโยชน์ทางเทคนิคของคนบางกลุ่ม เช่น พื้นที่สาธารณะในรัฐสภาที่ออกกฎหมาย พื้นที่สาธารณะในหน้าสื่อมวลชน ฯลฯ ซึ่งทำให้การสื่อสารในพื้นที่สาธารณะมีแต่การสื่อสารเพื่อการครอบงำเท่านั้น ดังตัวอย่าง

ที่ได้ยกมาแล้ว เช่น การปกปิดข้อมูลการทดลองยาที่เป็นอันตรายต่อมนุษย์ การปิดกั้นข้อมูลในการนำเอาขยะที่เป็นพิษมาทิ้งในพื้นที่ของชาวบ้าน เป็นต้น

ฮาเบอร์มาสเสนอหลักการในเรื่องผลประโยชน์ว่า ในทางอุดมคติ ผลประโยชน์ส่วนตัว (private interest) หรือผลประโยชน์ของเฉพาะกลุ่ม และผลประโยชน์ระดับกว้างของส่วนรวม (public interest) ควรจะต้องสมดุลกันโดยที่พื้นที่สาธารณะจะต้องทำหน้าที่เป็นกลไกทางสังคมที่เข้มแข็งพอที่จะไม่ปล่อยให้ผลประโยชน์ส่วนตัวของคนบางคน/คนบางกลุ่มเข้ามาครอบงำได้ ส่วนการที่พื้นที่สาธารณะจะเข้มแข็งได้นั้นก็ต้องมีเงื่อนไขทางสังคมบางประการมารองรับ คือการมีเสรีภาพทางความคิด และการถกเถียงกันบนหลักเหตุและผลหลาย ๆ ประเภท ซึ่งปัจจุบัน สังคมส่วนใหญ่ยังขาดเงื่อนไขดังกล่าวอยู่

(5.4) แนวคิดเรื่อง ‘ความรู้’ ของฮาเบอร์มาส ต่อเนื่องจากแนวคิดเรื่อง ‘เหตุผล’ และ ‘ผลประโยชน์’ ทำให้ฮาเบอร์มาสสนใจศึกษาแนวคิดที่ 3 คือเรื่อง ‘ความรู้’ (knowledge) ในรายละเอียดอย่างต่อเนื่อง จากหนังสือหลาย ๆ เล่มของเขาไม่ว่าจะเป็น *Theory and Practice* (1973) *Knowledge and Human Interests* (1971) *On the Logic of the Social Sciences* (1988) ล้วนแล้วแต่บรรจุทัศนะของฮาเบอร์มาสที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง ‘ความรู้’ ทั้งสิ้น ซึ่งอาจสะท้อนว่า แนวคิดเรื่อง ‘ความรู้’ กำลังเป็นแนวคิดที่สำคัญของสังคมในศตวรรษที่ 20 ที่เรียกว่า ‘สังคมแห่งความรู้’ (knowledge-based society) (และน่าสังเกตว่า นักวิชาการที่สำคัญ ๆ ในศตวรรษที่ 20 เช่น มิเชล ฟูโกต์ ก็ให้ความสำคัญกับแนวคิดเรื่อง ‘ความรู้’ เช่นเดียวกัน)

เริ่มแรกฮาเบอร์มาสเห็นด้วยกับแนวคิดของฮอว์ไคเมอร์ที่ว่า ความรู้นั้นมีคุณสมบัติที่สำคัญ 2 ประการคือ ประการแรก สิ่งใดจะถูกกำหนดว่าเป็นความรู้ที่จำเป็นและมีค่าหรือไม่ ย่อมขึ้นอยู่กับบริบททางประวัติศาสตร์ เช่น ความรู้ในการทำอาหารสำหรับผู้หญิงอาจจะจำเป็นสำหรับในอดีต (เสน่ห์ปลายจวัก) แต่ไม่จำเป็นสำหรับผู้หญิงในปัจจุบันที่จะเปลี่ยนมาเป็น ‘ความรู้เรื่องการมีบุคลิกภาพที่ดี’ แทน และประการที่สอง ความรู้นั้นจะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ ‘ผลประโยชน์’ ดังนั้น เมื่อผลประโยชน์มีหลายประเภท ความรู้ก็ต้องมีหลายแบบเช่นเดียวกัน ฮาเบอร์มาสได้อาศัยแนวคิดจากนักปรัชญาสายปฏิบัตินิยม (pragmatism) ชื่อ ชาร์ล เพียร์ส (Charles S. Peirce) ในการแบ่งประเภทย่อยของความรู้ออกเป็น 3 ประเภท คือ

(ก) ความรู้เชิงประจักษ์-เชิงวิเคราะห์ (empirical-analytical knowledge) ความรู้ประเภทนี้เป็นความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการใช้เทคนิคต่าง ๆ ที่มาจากการสังเกต การจดบันทึก การวิเคราะห์-สังเคราะห์ในการจัดการ/ควบคุมธรรมชาติแวดล้อมรอบ ๆ ตัวมนุษย์ เป้าหมายหลักของความรู้ประเภทนี้คือเพื่อการควบคุมและการคาดเดาทำนาย (control and prediction) ซึ่งจะอยู่ในปริมณฑลของ ‘งาน’ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

(ข) **ความรู้เชิงการตีความ (hermeneutic knowledge)** เป็นความรู้ที่เกี่ยวกับการใช้ภาษาและการสื่อสารซึ่งมีเป้าหมายที่จะทำให้ความเข้าใจผู้อื่น ซึ่งจะต้องอาศัยวิธีการ 'การตีความ' (hermeneutic) เป้าหมายของความรู้แบบนี้จึงแตกต่างไปจากแบบแรกที่มุ่งการควบคุม หากทว่าเป็นความพยายามที่จะทำและสร้างความเข้าใจผู้คนที่อยู่รอบข้างเพื่อการมีปฏิสัมพันธ์ (interaction)

(ค) **ความรู้เพื่อปลดปล่อยตนเองออกจากการครอบงำ (emancipatory knowledge)** ความรู้ประเภทนี้เกิดจากการผสมผสานความรู้จาก 2 ประเภทแรก ซึ่งจะทำให้มนุษย์เป็นอิสระทั้งจากเงื่อนไขบีบรัดทางธรรมชาติและทางสังคม (จากเพื่อนมนุษย์คนอื่น) ฮาเบอร์มาสกล่าวว่า ตัวอย่างของความรู้แบบนี้คือ ความรู้จากทฤษฎีวิพากษ์ที่จะเป็นเครื่องมือให้มนุษย์เริ่มต้นปลดปล่อยตนเองให้เป็นอิสระด้วยการรู้จัก 'ตั้งคำถาม' กับสิ่งที่เคยยอมรับกันโดยปริยาย (taken for granted) และเปลี่ยนแปลงแก้ไขบรรดาเงื่อนไขบีบรัดทั้งด้านจิตใจและสังคมของผู้คน (socio-psychological constraints) ความรู้แบบนี้อาจจะแฝงฝังอยู่ในเนื้อหาของผลงานสื่อสารมวลชน เช่น บทเพลงเพื่อชีวิต บทละคร ภาพยนตร์ ภาพวาด ข้อความบนหน้าเว็บไซต์ ฯลฯ

และเมื่อได้แบ่งประเภทของความรู้แล้วฮาเบอร์มาสได้เดินทางต่อไปด้วยการวิพากษ์วิจารณ์ความรู้บางประเภทคือ ความรู้เชิงประจักษ์-เชิงวิเคราะห์ ข้อวิจารณ์ที่สำคัญ ๆ นั้นมีอยู่ 2 แง่มุมคือ

แง่มุมแรก ฮาเบอร์มาสได้วิจารณ์การคลี่คลายเปลี่ยนแปลงบทบาทหน้าที่ทางสังคมของความรู้เชิงประจักษ์-วิเคราะห์ที่เรารู้จักกันในนามของ 'วิทยาศาสตร์' เขากล่าวว่า ในอดีตเมื่อความรู้แบบวิทยาศาสตร์เริ่มก่อตัวมานั้น ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น วิทยาศาสตร์จะมีส่วนประกอบของปรัชญาที่มีลักษณะวิพากษ์สังคมศักดินาที่เป็นอยู่ในขณะนั้นอย่างมาก ความรู้แบบวิทยาศาสตร์จึงมีลักษณะ 'เป็นศาสตร์อย่างแท้จริง' อย่างไรก็ดีตาม ในยุคปัจจุบันนี้ ความรู้แบบวิทยาศาสตร์ได้หมดบทบาทของการวิพากษ์วิจารณ์สังคมเสียแล้ว วิทยาศาสตร์ได้สูญเสียลักษณะเชิงปรัชญาและกลายกลายเป็นทาสของ 'การใช้เหตุผลเชิงเครื่องมือ' (instrumental rationality) บทบาทหน้าที่สำคัญของวิทยาศาสตร์ที่มีต่อระบบทุนนิยมในยุคปัจจุบันนั้น จึงไม่เพียงแต่จะเอื้ออำนวยในเรื่องของการสร้างสินค้าและอาวุธเท่านั้น หากทว่า วิทยาศาสตร์ยังได้ช่วยสร้าง 'ข้อแก้ตัว' (justification) ที่น่าเชื่อถือให้กับระบบทุนนิยมอีกด้วย ดังนั้น วิทยาศาสตร์ที่มีอยู่ในปัจจุบันจึงมิได้มีลักษณะเป็น 'ศาสตร์' อย่างหนึ่งแล้ว หากแต่ได้กลายเป็น 'อุดมการณ์' อย่างหนึ่ง ดังที่เราอาจจะรู้จักกันในนามของ 'ลัทธิวิทยาศาสตร์' (scientism) อันได้แก่ ความยึดมั่นถือมั่นว่าวิทยาศาสตร์เท่านั้นที่เป็นความจริงแท้แน่นอน

แง่มุมที่สอง ฮาเบอร์มาสได้วิจารณ์วิทยาศาสตร์ที่ได้กลายมาเป็น 'อุดมการณ์' ชนิดหนึ่งว่า วิทยาศาสตร์ดังกล่าวนี้คือวิทยาศาสตร์ที่มีปรัชญาแบบปฏิฐานนิยม (positivistic science) วิทยาศาสตร์แบบนี้จะสถาปนาตัวเองว่ามีแต่ความรู้แบบเชิงประจักษ์-เชิงวิเคราะห์

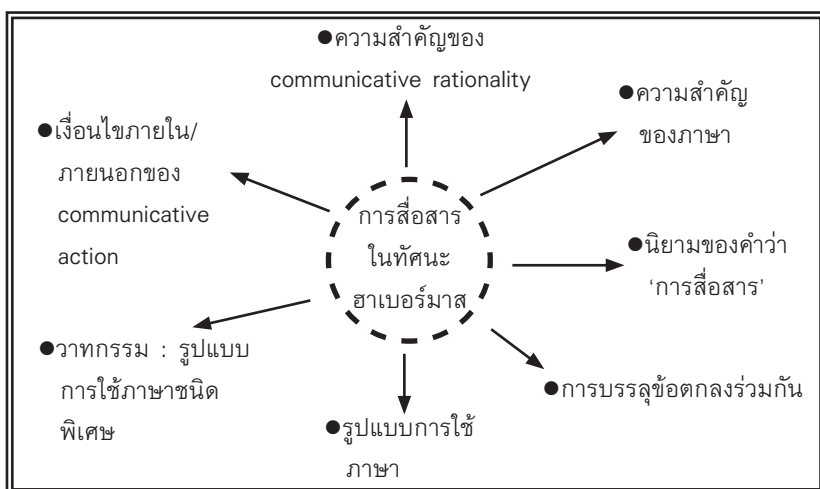
เท่านั้นที่เป็น ‘ความรู้ที่เชื่อถือได้’ ส่วนความรู้ที่ใช้วิธีการแบบอื่น ๆ นั้นไม่นับว่าเป็น ‘ความรู้’ ฮาเบอร์มาสกล่าวว่า นี่เป็นความเข้าใจผิด เพราะเราไม่สามารถจะนำความรู้เชิงประจักษ์มาใช้สำหรับเป้าหมาย/ผลประโยชน์แบบอื่น ๆ เช่น ผลประโยชน์/เป้าหมายเพื่อการสร้างความเข้าใจร่วมกัน หรือเป้าหมายเพื่อการปลดปล่อยสู่ความเป็นอิสระดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ฮาเบอร์มาสจะวิพากษ์วิจารณ์วิทยาศาสตร์แบบปฏิฐานนิยมดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ทว่าฮาเบอร์มาสก็มีท่าที/จุดยืนที่แตกต่างไปจากอะดอร์โนที่ทำการปฏิเสธปรัชญาแบบปฏิฐานนิยมแบบโดยสิ้นเชิง เนื่องจากฮาเบอร์มาสไม่ได้ปฏิเสธวิธีการศึกษาแบบเชิงประจักษ์ ทฤษฎีหน้าที่นิยมหรือทฤษฎีระบบแบบโดยสิ้นเชิง แต่ทว่าเขาได้พยายามระบุขอบเขตที่ทฤษฎี/วิธีการศึกษาเหล่านี้จะสามารถอธิบายได้อย่างเป็นจริงว่ามีกว้างขวางเพียงใด โดยไม่เชื่อว่าวิทยาศาสตร์จะเป็นความรู้ที่อธิบายได้หมดในทุก ๆ เรื่องทุก ๆ ปริณพจน์ของชีวิตบุคคลและชีวิตสังคม

6. การสื่อสาร/ความมีเหตุผลในการสื่อสาร/และการกระทำเชิงการสื่อสาร

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า แม้ว่าฮาเบอร์มาสจะเป็นสมาชิกในสำนักแฟรงค์เฟิร์ต แต่ทว่าข้อเสนอเรื่องทางเลือกไปสู่สังคมใหม่ของเขาก็แตกต่างจากสมาชิกรุ่นก่อน ๆ อย่างมาก ในขณะที่นักคิดรุ่นพี่ เช่น อะดอร์โน ฮอว์เคิเมอร์ เสนอเรื่องปรัชญาแห่งจิตสำนึกผ่านงานสุนทรียะเป็นทางออกจากสังคมปัจจุบัน ฮาเบอร์มาสกลับให้ความสนใจกับ ‘ความมีเหตุผลในการสื่อสาร’ (communicative rationality) และ ‘การกระทำเชิงการสื่อสาร’ (communicative action)

ดังนั้น เราจะศึกษาแนวคิดเรื่อง ‘การสื่อสาร’ ‘ความมีเหตุผลในการสื่อสาร’ และ ‘การกระทำเชิงการสื่อสาร’ ตามทัศนะของฮาเบอร์มาสในแง่มุมเหล่านี้

ภาพที่ 4: การศึกษา ‘การสื่อสาร’ ของฮาเบอร์มาส

(6.1) ความสำคัญของความมีเหตุผลในการสื่อสาร ความมีเหตุผลในการสื่อสารนั้นมีความสำคัญทั้งระดับปัจเจกและระดับสังคม สำหรับระดับปัจเจกนั้น จากอิทธิพลของแนวคิดด้านจิตวิทยาที่กล่าวว่า ในเรื่องการก่อรูปของ 'ตัวตน' (selfhood) นั้น เกิดมาจากการสื่อสารกับผู้คนรอบข้าง (เช่น การที่เราจะคิดว่า 'เราเป็นคนแบบไหน' ก็ขึ้นอยู่กับคำพูดของคนแวดล้อม) ดังนั้น ฮาเบอร์มาสจึงอธิบายว่า ความมีเหตุผลในการสื่อสารนี้เองที่จะทำให้เกิด 'ความเป็นตัวตน' (selfhood) ทั้งระดับปัจเจกและระดับสังคมได้ เพราะคนที่จะต้องการเสรีภาพนั้น ต้องเป็นคนที่มีความตระหนักในความเป็นตัวของตัวเองเสียก่อน (สังคมเองก็เช่นเดียวกัน)

นอกเหนือจากความสำคัญระดับปัจเจกบุคคลแล้ว ความมีเหตุผลเชิงการสื่อสารก็ยังมีคุณูปการต่อเรื่อง 'ความสัมพันธ์ของคนในสังคม' อีกด้วย เพราะโดยผ่านการสื่อสารระหว่างคนในกลุ่ม/ชุมชน/สังคมเท่านั้น ที่จะทำให้แต่ละฝ่ายสามารถเข้าถึงอัตวิสัย/ความเข้าใจของกันและกันได้ (intersubjectivity) หรือพูดภาษาชาวบ้านก็คือ การพูดจากันทำให้เราเข้าถึงและเข้าใจกันและกัน ทำให้มีภาษาที่จะพูดกันรู้เรื่อง (intersubjective language) และสามารถบรรลุถึงข้อเห็นพ้องต้องกันได้ในท้ายที่สุด (consensus)

อย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวถึงคำว่า 'การสื่อสาร' นี้ ก็ได้หมายความว่า การสื่อสารทุกรูปแบบสามารถที่จะให้ผลลัพธ์ที่ดีได้เกิดขึ้นเสมอไป เนื่องจากในความเป็นจริงแล้ว ความมีเหตุผลในการสื่อสารนั้นมีอยู่หลายแบบ และถูกนำมาใช้เพื่อตอบสนองผลประโยชน์และเป้าหมายหลาย ๆ อย่าง

ฮาเบอร์มาสวิเคราะห์ว่า ทุกวันนี้ในตัวการสื่อสารเองก็มีลักษณะที่ผิดเพี้ยนไปจากผลประโยชน์/เหตุผล/ความรู้ที่การสื่อสารควรจะเป็นดังที่กล่าวมาข้างต้น (คือมีลักษณะ practical เพื่อเชื่อมโยง interaction) เพราะปัจจุบันนี้ การสื่อสารของสังคมจำนวนมากพยายามที่จะสร้าง 'ความเห็นพ้องต้องกัน' ที่เกิดขึ้นภายใต้สภาพการณ์ของการบีบบังคับ/หรือการครอบงำ ตัวอย่างเช่น การโฆษณาชวนเชื่อทางการเมืองหรือธุรกิจการค้า เป็นต้น

ดังนั้น ผู้ที่ต้องการจะพัฒนาเปลี่ยนแปลงสังคมและปัจเจกให้ไปสู่เสรีภาพและอิสรภาพจึงต้องให้ความสนใจศึกษาค้นคว้าเรื่องของการสื่อสารซึ่งส่วนหนึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ 'ภาษา' โดยตรง การที่ฮาเบอร์มาสหันมาให้ความสนใจกับเรื่องภาษานี้ดูเหมือนจะสอดคล้องไปกับกระแส 'การเลี้ยวกลับมาหาภาษา' (linguistic turn) ที่เกิดขึ้นในแวดวงนักสังคมศาสตร์ในช่วงทศวรรษที่ 1970 เช่นเดียวกัน

(6.2) ความสำคัญของภาษา ในขณะที่ฮาเบอร์มาสเองก็วิเคราะห์สภาพการณ์ของโลกยุคปัจจุบันว่า ตกอยู่ภายใต้แอกหลาย ๆ ชั้น ทั้งถูกรอบงำจากระบบทุนนิยม ตกอยู่ใต้การบีบบังคับของระบบข้าราชการ ถูกครอบงำด้วยวิทยาศาสตร์และเหตุผลเชิงเทคนิค ฯลฯ แต่เพราะเหตุใด ฮาเบอร์มาสจึงยังคงฝากความหวังเอาไว้ที่ 'การสื่อสาร/ภาษา' ว่าจะสามารถเป็นพาหนะนำทางมนุษย์ไปสู่เสรีภาพได้เล่า

ความเชื่อของฮาเบอร์มาสที่มีต่อ 'การสื่อสาร/ภาษา' ในฐานะเครื่องมือนำทางมนุษย์/สังคมเข้าสู่ความมีเหตุมีผลและเสรีภาพนั้น สืบเนื่องมาจากความเข้าใจเรื่อง 'ความสัมพันธ์แบบวิภาษวิธีระหว่างมนุษย์กับการสื่อสาร/ภาษา' ที่ฮาเบอร์มาสเสนอว่า ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับการสื่อสาร/ภาษานั้นจะมีอยู่ 2 ด้านที่ตรงกันข้ามแต่เกิดขึ้นควบคู่กันอยู่ตลอดเวลา ในด้านหนึ่ง คนเราจำเป็นต้องใช้ภาษา/สื่อสารตามกรอบที่สังคมกำหนดมาให้ เช่น เราต้องใช้คำ การเรียงประโยค ใช้ไวยากรณ์ตามหลักของภาษา การสื่อสาร/ภาษาแบบนี้เรียกว่า 'spoken language' แต่ในอีกด้านหนึ่ง ในฐานะที่มนุษย์เป็นผู้ใช้ภาษา มนุษย์เราก็มีอิสระที่จะสร้างสรรค์ภาษาให้แปลกใหม่ออกไปจากกรอบอยู่เสมอ การสื่อสาร/ภาษาแบบนี้เรียกว่า 'speaking language' เช่น การสร้างประโยคใหม่ ๆ ที่ยังไม่เคยมีมาก่อนว่า 'ความสะอาดที่คุณดมได้' 'ความสุขที่เราดื่มได้' เป็นต้น ภาษาจึงเป็นปริณิณทลที่เปิดโอกาสให้มนุษย์ได้ทดลอง/ฝึกฝนใช้เสรีภาพอันจะทำให้ emancipatory interest ได้เกิดขึ้น

ฮาเบอร์มาสสรุปความสัมพันธ์ระหว่าง 'ภาษา' กับ 'การสื่อสาร' ว่า หน้าที่ของภาษานั้นก็เพื่อเอื้ออำนวยให้การสื่อสารได้เกิดขึ้น ดังนั้น หากการสื่อสารล้มเหลว (คือไม่สามารถช่วยให้มนุษย์ก้าวสู่เสรีภาพ) ก็ต้องแปลว่า รูปแบบการใช้ภาษานั้นได้เกิดมีปัญหขึ้นแล้ว

(6.3) นิยามของคำว่า 'การสื่อสาร' เนื่องจากคำว่า 'การสื่อสาร' นั้นสามารถจะนิยามได้หลายแบบจากหลายทฤษฎี จึงจำเป็นต้องระบุว่า 'การสื่อสาร' ในทัศนะของฮาเบอร์มานั้นจะวางอยู่กรอบทฤษฎีแบบใด ฮาเบอร์มาสนิยามคำว่า 'การสื่อสาร' ตามกรอบทฤษฎี speech act theory ของกลุ่มนักภาษาศาสตร์รุ่นใหม่ เช่น จอห์น เซิร์ล (John Searl) ซึ่งเป็นทฤษฎีที่มีได้ศึกษาภาษาใน 'ฐานะที่เป็นวัตถุที่หยุดนิ่ง' (เช่น หนังสือ ตัวอักษร ฯลฯ) หากแต่สนใจการใช้ภาษาที่แสดงออกในการกระทำ (action)

ดังนั้น จากถ้อยคำคำเดียวที่ว่า 'ก็ได้' แต่หากมีผู้นำเอาคำว่า 'ก็ได้' ไปแสดงออกเป็น 'การกระทำ' ในหลายๆบริบทคำว่า 'ก็ได้' นั้นอาจจะมีความหมายที่แตกต่างกันไปอย่างมากเช่น

- 'ก็ได้' แสดงการกระทำเชิงภาษาว่า 'ตกลง'
- 'ก็ได้' แสดงการกระทำเชิงภาษาว่า 'เป็นการประชดประชัน'
- 'ก็ได้' แสดงการกระทำเชิงภาษาว่า 'น้อยใจ'
- 'ก็ได้' แสดงการกระทำเชิงภาษาว่า 'เป็นการท้าทาย'

เป็นต้น

ฮาเบอร์มาสอ้างถึง theory of speech acts ของเขาว่าเป็น universal pragmatics ซึ่งหมายถึง **หลักการที่เป็นสากลของเรื่องภาษา** และจากหนังสือ *The Theory of Communicative Action* ฮาเบอร์มาสได้แยกแยะประเภทของการกระทำเชิงภาษา (speech act) เอาไว้เป็น 3 ประเภท

(i) **constatives** (assertion) เป็นการกระทำเชิงภาษาที่ออกแบบมาเพื่อนำเสนอ

ข้อความที่ใช้พิสูจน์ความจริงหรือยืนยันความเป็นจริง ตัวอย่างเช่น การเขียนบทความไปลงหนังสือพิมพ์เพื่อให้ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการสร้างเขื่อน (ที่ได้ยกตัวอย่างไปแล้ว) โดยรวบรวมตัวเลขสถิติต่าง ๆ ที่ประชาชนที่จะถูกอพยพต้องได้รับผลกระทบในแง่มุมต่าง ๆ การเขียนบทความดังกล่าวก็ถือได้ว่าเป็นการกระทำเชิงภาษาแบบ *constatives*

(ii) *regulatives* เป็นการกระทำเชิงภาษาที่ออกแบบมาโดยตั้งใจจะให้เกิดผลลัพธ์บางประการติดตามมา ตัวอย่างที่เห็นชัดที่สุดคือ การกระทำเชิงภาษาในรูปแบบของการออกคำสั่ง การให้คำสัญญา ฯลฯ การกระทำเชิงภาษาในลักษณะนี้จะมีเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใช้ภาษาที่จะไปกำหนดอิทธิพลของผลลัพธ์ที่จะตามมา เช่น การออกคำสั่งนั้นไม่ใช่ใครจะออกคำสั่งกับใครก็ได้ หรือแม้จะออกได้ ก็มีใ้เชื่อว่าจะมีผลลัพธ์ตามมาเหมือนกัน

(iii) *avowals* เป็นการกระทำเชิงภาษาที่ออกแบบมาเพื่อต้องการแสดงความรู้สึกภายในของผู้พูด หรือต้องการตอกย้ำบางสิ่งบางอย่าง (ตัวอย่างที่คุ้นเคยก็เช่นประโยคที่ว่า 'คุณก็รู้นี่นะว่าผมเป็นคนยังไง ผมเป็นคนรักษาคำพูด พูดคำไหนแล้วก็ต้องเป็นคำนั้น') การกระทำเชิงภาษาในลักษณะนี้มักจะมีเรื่องอารมณ์ความรู้สึกเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย

แม้ว่าจะมีการแบ่งประเภทของ *speech act* ออกมาเป็น 3 ประเภทดังกล่าว แต่ทว่าในทางปฏิบัติ เมื่อเราหยิบภาษาในบริบทใดบริบทหนึ่งมาวิเคราะห์ เราก็อาจจะพบว่าในภาษาชุดเดียวนั้น มีลักษณะทั้ง 3 อย่างปรากฏรวมอยู่พร้อม ๆ กัน อย่างไรก็ตาม การแยกประเภทของ *speech act* ออกจากกันนั้น ก็เนื่องจากว่าความเชื่อถือได้ (*validity*) ของ *speech act* แต่ละประเภทย่อมมีข้อเรียกร้องที่แตกต่างกัน ดังนี้

- *constatives* จะมีความน่าเชื่อถือได้เมื่อสามารถแสดงความเป็นจริงของข้ออ้างถึงได้ เช่น ที่มาของบรรดาตัวเลขสถิติต่าง ๆ จะต้องระบุว่าเก็บมาจากกลุ่มตัวอย่างเท่าไร เป็นต้น

- *regulatives* จะใช้อย่างได้ผล กล่าวคือ มีผู้ปฏิบัติตาม ต่อเมื่อได้เป็นไปตามบรรทัดฐานที่เหมาะสม (*norm*) เช่น บรรทัดฐานที่ว่าหัวหน้าสายงานในฝ่ายเดียวกันเท่านั้นที่จะมีอำนาจสั่งการลูกน้องในสายงาน เป็นต้น

- *avowals* จะได้ใช้อย่างน่าเชื่อถือ เมื่อมีการรับรู้จากผู้พูดพูดออกมาอย่างจริงใจและซื่อสัตย์

จากหลักเรื่องความน่าเชื่อถือที่เป็นพื้นฐานรองรับ *speech act* แต่ละชนิดนั้น จะเห็นได้ว่า *validity* ดังกล่าวไม่อาจจะปะปนกันได้ ตัวอย่างเช่น เมื่อสื่อมวลชนต้องการทราบข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการทุจริตในกระทรวงสาธารณสุข *speech act* ที่สื่อมวลชนจะแสวงหาก็คือ *constatives* และไม่อาจจะเอาความจริงคือคำสาบาน (*speech act* ประเภท *avowals*) ของรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุขมาทดแทนได้ เป็นต้น

(6.4) การบรรลุข้อตกลงร่วมกัน (*consensus*) บนหลักเหตุและผล ฮาเบอร์มัสกล่าวเสริมแนวคิดของนักจิตวิทยาและนักสังคมศาสตร์อื่น ๆ ว่า ในการสร้างสรรค์สังคมที่ดีงามนั้น นอกจากเราจะต้องค้นหาแก่นแท้ของมนุษย์แล้วว่า มนุษย์เรามีความต้องการ

พื้นฐานแท้ ๆ อะไรบ้างแล้ว (เพราะระบบทุนนิยมได้สร้างความต้องการจอมปลอมขึ้นมาอย่างมากมาย) นักวิชาการด้านสังคมศาสตร์ก็ยังคงค้นหว่า รูปแบบการสื่อสารที่แท้จริง ไม่ถูกบิดเบือนครอบงำนั้น (ดังเช่นที่ปรากฏอยู่ในระบบข้าราชการปัจจุบัน) เป็นอย่างไรด้วย

ในเนื้อหาของหนังสือ The Theory of Communicative Action ฮาเบอร์มาสจึงได้นำเสนอแนวคิดต่าง ๆ เพื่อตอบปัญหาข้างต้น และผลจากการศึกษาค้นคว้าทำให้เขาได้ค้นพบว่า 'การสื่อสารที่แท้จริง' ที่เกิดขึ้นใน 'โลกแห่งชีวิต' (lifeworld) ซึ่งเป็นพื้นที่ที่อาจจะปลอดจากการครอบงำของการใช้เหตุผลเชิงเครื่องมือ ปลอดจากตรรกะของมูลค่าแลกเปลี่ยนของระบบทุนนิยม ปลอดจากการใช้อำนาจของข้าราชการนั้น การสื่อสารเช่นนั้นจะเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของกิจกรรมทุกชนิดในโลกแห่งชีวิต แต่ทว่า คุณลักษณะที่สำคัญของ 'การสื่อสารแบบที่แท้จริง' นั้น ทั้งผู้พูดและผู้ฟังต้องเริ่มต้น 'ผลประโยชน์' ของการสื่อสารที่ความต้องการที่จะ 'เข้าใจซึ่งกันและกัน' เสียก่อน มิใช่มุ่งจะโน้มน้าวชักจูงอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งหมายความว่า คู่สื่อสารแต่ละฝ่ายต้องตระหนักถึง 'ความน่าเชื่อถือ/ความถูกต้อง' (validity) ของคำพูดที่ใช้นั้น และเนื่องจากภาษาเป็นเรื่องของ 'การตีความ' ในทุกระดับ ดังนั้น ผู้สื่อสารจึงต้องตระหนักถึงตำแหน่งแห่งที่ของตนเองอยู่เสมอ เพราะการพูดประโยคเดียวกัน แต่มาจากบุคคลที่มีตำแหน่งที่ต่างกัน จะถูกตีความต่างกัน เช่น คำดำของพ่อแม่ จากเพื่อน จากศัตรูด้วยประโยคเดียวกัน จะถูกตีความต่างกัน

ฮาเบอร์มาสวาดหวังว่า การสื่อสารอย่างเป็นอิสระอย่างแท้จริงในเวทีเล็ก ๆ ของ 'โลกแห่งชีวิต' นี้ จะส่งผลให้เกิดการปรับเปลี่ยน 'โครงสร้างของโลกแห่งชีวิต' ให้มีเสรีภาพ มีสมดุลแห่งอำนาจ มีความเสมอภาคเท่าเทียมกันมากขึ้น หลังจากนั้น ผลสะท้อนจากการปรับเปลี่ยนเวทีเล็กๆ ของโลกแห่งชีวิตก็จะเริ่มขยายผลออกมาสู่การปรับเปลี่ยน 'ระบบโครงสร้างสังคม' ขนาดใหญ่

ตัวอย่างรูปธรรมที่สาธิตวิธีคิดของฮาเบอร์มาสก็คือ การจัดเวทีเสวนาในชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาของหมู่บ้าน เช่น ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งถูกทางเทศบาลใช้เป็นสถานที่ทิ้งขยะจากทั้งอำเภอ โดยอาศัยเหตุผลเชิงเทคนิค/เชิงเครื่องมือว่า เป็นวิธีการกำจัดขยะที่ง่ายที่สุด ประหยัดและสะดวกที่สุด (สำหรับเทศบาล) สภาพแวดล้อมของหมู่บ้านที่เต็มไปด้วยขยะส่งผลกระทบต่อด้านสุขอนามัยและจิตใจของชาวบ้าน (เช่น กลิ่นเหม็นที่รบกวนตลอดเวลา)

ในขั้นแรก ชาวบ้านใช้การสื่อสารในโลกแห่งชีวิตด้วยวิธีการพรวนปรับทุกข์กันทีละ 2-3 คน ใช้สถานที่ตามร้านกาแฟ หอชุมชน ซึ่งเป็นรูปแบบการสื่อสารที่ไม่มี 'อำนาจ' เพียงพอที่จะจัดการปัญหาได้

ต่อมาได้มีกลุ่มนักวิจัยจากภายนอกเข้าไป 'พัฒนาปรับปรุง' รูปแบบการสื่อสารในโลกแห่งชีวิตของชาวบ้านให้มีรูปแบบเป็น 'เวทีเสวนา' คือมีการจัดระบบของผู้สื่อสาร (มีผู้ดำเนินรายการ มีผู้พูด ผู้ฟัง) จัดระบบเนื้อหา (เช่น สำรวจปัญหา วิเคราะห์สาเหตุ ทบทวนทางออกที่เคยใช้มาแล้ว) มีการคัดเลือกผู้เข้าร่วมการสื่อสาร (ตัวแทนจากทุกกลุ่ม

ที่ได้รับผลกระทบ) มีการแสวงหาทางออกร่วมกัน การพิจารณาความเป็นไปได้ของทางออกของแต่ละทาง การวางแผนดำเนินงานในอนาคต การแบ่งบทบาทความรับผิดชอบ การวางแผนติดตามประเมินผล ฯลฯ

ผลจากการพัฒนารูปแบบการสื่อสารในโลกแห่งชีวิตของพื้นที่สาธารณะให้มีประสิทธิภาพและใกล้เคียงกับ ‘ความหมายของการสื่อสารที่แท้จริง’ ทำให้ผลประโยชน์/การใช้เหตุผล/ชุดความรู้เกี่ยวกับการแก้ปัญหาของชุมชนมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ต่อจากนั้นชุมชนก็ได้ขยาย ‘เวทีเสวนา’ จากระดับของหมู่บ้าน ออกไปสู่ ‘การจัดเวทีเสวนาร่วมกับทางเทศบาล’ อันเป็นไปตามหลักการที่ฮาเบอร์มาสได้นำเสนอเอาไว้ การสื่อสารแบบเสมอภาคเท่าเทียมกันทำให้โครงสร้างอำนาจการตัดสินใจเรื่องการแก้ไขปัญหาขยายกระจายตัวออกไป ไม่รวมศูนย์อยู่ที่เทศบาลเช่นในอดีต (ซึ่งก็เป็นวิธีการแก้ปัญหาที่ไม่ได้ผลอยู่ดี)

ตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นนี้เป็นการสาธิตแนวคิดของฮาเบอร์มาสในเรื่องของการใช้การสื่อสาร (ที่แท้จริง) ในการบรรลุข้อตกลงร่วมกันบนหลักการเหตุผลเชิงการสื่อสาร (communication rationality) ที่ได้กล่าวมาแล้ว

(6.5) การวิเคราะห์รูปแบบการใช้ภาษา (language use) เนื่องจากส่วนประกอบที่สำคัญที่สุดของการสื่อสารที่ฮาเบอร์มาสสนใจคือเรื่อง ‘ภาษา’ และเป็นภาษาที่เกิดขึ้นจริง ๆ ในชีวิตประจำวันที่เราเรียกว่า ‘speech act’ หรือ ‘communicative action’ ดังนั้น ฮาเบอร์มาสจึงสนใจรูปแบบพิเศษ ๆ ของการใช้ภาษา เช่น เขาได้ลงมือศึกษา ‘รูปแบบการใช้ภาษาที่มีลักษณะเอาจริงเอาจัง ซึ่งมุ่งจะบอกเล่าเรื่องราว/อ้างอิงเรื่องต่าง ๆ เกี่ยวกับโลก’ (serious use of language to make claim about the world) เช่น การเปล่งเสียงอุทาน (exclamation) การออกคำสั่ง การประกาศจุดยืน การแก้ข่าวกับสื่อมวลชน การแถลงนโยบายขององค์กร ฯลฯ ฮาเบอร์มาสพบว่า รูปแบบการอ้างอิงที่อยู่ภายใต้ภาษาเหล่านี้อาจจะเป็นข้อใดข้อหนึ่งดังนี้

- (i) สิ่งที่เราพูดนั้นมี ‘ความหมาย/ความสำคัญ’ และเป็น ‘เรื่องจริง’
- (ii) เรามี ‘ความจริงใจ’ ที่จะพูดเรื่องนี้
- (iii) เป็น ‘สิทธิ์’ ของเราที่จะพูดเรื่องนี้

รูปแบบการอ้างอิงทั้ง 3 รูปแบบนี้ เมื่อผู้พูดได้พูดออกมาแล้ว ด้านฝ่ายผู้รับสาร (ซึ่งอาจจะเป็นผู้ฟังหรือผู้อ่าน) ก็อาจจะตั้งคำถามกับการอ้างอิงดังกล่าวฮาเบอร์มาสได้ยกตัวอย่างรูปแบบการใช้ภาษาที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันง่าย ๆ ดังนี้

ในห้องประชุมสัมมนาแห่งหนึ่ง อาจารย์ผู้เป็นวิทยากรได้เอ่ยปากขอร้องผู้เข้าร่วมสัมมนาคนหนึ่งให้ช่วยไปเอาน้ำมาให้กิน จากประโยคขอร้องที่ดูเรียบง่ายนี้ ฮาเบอร์มาสกล่าวว่าผู้ฟังอาจจะตีความประโยชน์นี้โดยใช้รูปแบบการอ้างอิงได้ถึง 3 รูปแบบคือ

(ก) normative rightness

ผู้ฟังอาจจะปฏิเสธคำขอร้อง/ประโยชน์นั้น ด้วยข้ออ้างที่ว่า คำพูดนั้นไม่มีความชอบธรรม เพราะ 'เรื่องอะไรจะมาใช้เรา เราไม่ใช่คนรับใช้ ของอาจารย์สักหน่อย'

(ข) subjective sincerity

ผู้ฟังอาจจะปฏิเสธประโยคขอร้องนั้นด้วย ข้ออ้างที่ว่า ผู้พูดไม่ได้มีความจริงใจในการพูด เพราะ 'อาจารย์ไม่ได้อยากกินน้ำหรอก แต่มี นิสสัยชอบใช้คน'

(ค) factual practicability

ผู้ฟังอาจจะปฏิเสธประโยคขอร้องนั้นด้วย ข้ออ้างที่ว่า สภาพความเป็นจริงไม่สามารถทำได้ เพราะ 'เราจะไปเอาน้ำให้อาจารย์ไม่ได้หรอก ในห้องประชุมนี้เขาไม่ได้จัดน้ำดื่มเอาไว้ให้'

ฮาเบอร์มาสกล่าวว่า จากตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า ทั้งผู้พูดและผู้ฟังจะไม่มีทางบรรลุข้อตกลงกันได้เลย หากทั้ง 2 ฝ่ายไม่ตระหนักถึง 'ข้ออ้างอิง' ที่แต่ละฝ่าย ยึดถืออยู่ ดังนั้น ในบริบทการสื่อสารที่เป็นอุดมคติ (ideal speech situation) ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องจะสามารถเผยแสดงข้ออ้างอิงของตนออกมาให้อีกฝ่ายได้รับรู้

จากตัวอย่างรูปแบบการใช้ภาษาในระดับจุลภาค (micro language use) นี้ ฮาเบอร์มาสเสนอว่า เราอาจจะขยายรูปแบบการใช้ภาษาดังกล่าวออกไปถึงระดับมหภาค/ สังคมวงกว้างที่เขาเรียกว่า theory of communicative action อันหมายความว่า การกระทำ ที่มีทิศทางและจุดมุ่งหมายที่จะนำไปสู่การสร้างข้อตกลงร่วมกันนั่นเอง

(6.6) วาทกรรม: รูปแบบการใช้ภาษาชนิดพิเศษ ฮาเบอร์มาสใช้คำว่า 'วาทกรรม' (discourse) ในความหมายที่ว่า วาทกรรมเป็นการสื่อสารแบบพิเศษที่บรรดาคำพูดของผู้พูด จะต้องถูกท้าทายหรือถูกตั้งคำถาม (เช่น ประโยคที่ว่า 'อย่ารักในวัยเรียน') วาทกรรมไม่เหมือนกับประโยคที่เราพูดกันอย่างทั่ว ๆ ไปในชีวิตประจำวัน แต่ทว่าเป็นข้อโต้แย้งอย่างเป็นระบบ (systematic argument) ที่เรียกร้องให้มีการแสดงความน่าเชื่อถือของบรรดาข้ออ้าง และข้อสรุปต่าง ๆ (demonstration of validity of claims) ตัวอย่างเช่น ให้แสดงหลักฐาน ที่ว่าเด็กนักเรียนที่มีความรักจะมีข้อเสียหยาอะไรบ้าง

วาทกรรมก็มีหลายประเภทที่แปรไปตาม speech act ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ตัวอย่างเช่น

● **วาทกรรมเชิงทฤษฎี (theoretical discourse)** วาทกรรมเหล่านี้จะเกี่ยวข้องกับ ข้อเท็จจริง (truth) หลักฐานที่ต้องนำมาอ้างอิง ตัวอย่างเช่น ข้อโต้แย้งที่ว่า หากเด็กดูหนัง โทรทัศน์ที่ก้าวร้าวมาก ๆ จะมีพฤติกรรมเลียนแบบก้าวร้าวตามไปด้วย วาทกรรมเชิงทฤษฎี

จะได้แย้งและเรียกร้องให้มีการแสดงหลักฐานการวิจัยสำรวจว่า มีเด็กเป็นจำนวนกี่เปอร์เซ็นต์ที่เลียนแบบ เด็กที่เลียนแบบมีพฤติกรรมก้าวร้าวมาก่อนดูโทรทัศน์หรือไม่ เป็นต้น

● **วาทกรรมเชิงปฏิบัติการ (practical discourse)** เป็นวาทกรรมที่เกี่ยวข้องกับข้อตกลง/บรรทัดฐาน (norms) ที่ใช้กันอยู่ในกลุ่มนั้น ๆ ตัวอย่างเช่น บรรทัดฐานระหว่างเจ้านายกับลูกน้องของคนไทยจะมีว่า 'ยามดึกก็ใช้ยามใช้รักษา' อันหมายความว่าความถึงความสัมพันธ์ที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน ทั้งใช้ประโยชน์และทั้งคู่ดูแลให้สวัสดิการ ฉะนั้นเมื่อลูกจ้างตอรองนายจ้างไม่ให้ล่อยแปดโรงงาน ก็จะทำเอาวาทกรรมเชิงปฏิบัติการดังกล่าวมาเป็นข้อโต้แย้งหรือกรณีหรือไล่ที่สลัมก็จะมีวาทกรรมเชิงปฏิบัติการที่ว่า 'เมื่อเกิดเป็นคนไทยแล้วไม่มีแผ่นดินไทยจะให้อยู่ แล้วจะให้ทำอะไร' เป็นต้น

นอกเหนือจากวาทกรรมทั้ง 2 ชุดที่เป็นวาทกรรมในระดับขั้นแรกแล้ว ยังมีวาทกรรมในระดับสูงที่เรียกว่า high-level discourse อีก 2 ชนิด เช่น

- **metatheoretical discourse** ในกรณีที่คู่สื่อสารต่างยกเอาหลักฐานข้อเท็จจริงของฝ่ายตนเองมาโต้แย้งกัน โดยที่หลักฐานและเหตุผลของแต่ละฝ่ายล้วนแตกต่างกัน ในท้ายที่สุดจะมีปฏิบัติการทางวาทกรรมอีกชุดหนึ่งที่มึระดับสูงกว่านั้นเข้ามาเกี่ยวข้อง คือ การตัดสินว่าบทสรุปสุดท้ายของข้อเท็จจริงและเหตุผลนั้นเป็นอย่างไร เราจะพบเห็นวาทกรรมแบบ metatheoretical ได้ในการปฏิบัติงานของกระบวนการศาลยุติธรรม

- **metaethical discourse** ในขณะที่ย practical discourse อาจจะระบุข้อตกลงไว้ว่า 'หากมีการประทุษร้ายกันจนถึงแก่ชีวิต จำเป็นต้องมีการลงโทษผู้ทำร้ายให้ตายตกไปตามกัน' อย่างไรก็ตาม ข้อตกลงดังกล่าวก็ต้องมีการพิจารณาอย่างละเอียดมากขึ้น เช่น กรณีของการทำแท้ง (แม้ทำร้ายลูก) หรือกรณี mercy killing (เช่นแพทย์เอาสายยางหายใจผู้ป่วยขั้นสุดท้ายออกเพื่อให้พ้นจากความทรมาน)

ฮาเบอร์มาสแยกแยะวาทกรรมเหล่านี้เพื่อนำไปสู่ความคิดที่ว่า มีแต่สังคมที่มีเงื่อนไขการสื่อสารอย่างเป็นอิสระเท่านั้นที่จะสามารถสร้างวาทกรรมในระดับสูง ๆ ได้ ซึ่งสถานะการสื่อสารดังกล่าวนี้ ฮาเบอร์มาสเรียกว่า 'ideal speech situation' อันเป็นเงื่อนไขภายนอกที่จะได้กล่าวถึงต่อไป

(6.7) เงื่อนไขภายในและเงื่อนไขภายนอกของการกระทำเชิงการสื่อสาร ดังที่ได้กล่าวมาแล้วตั้งแต่ต้นว่า ในขณะที่ฮาเบอร์มาสได้ฝากความหวังเอาไว้ว่า การกระทำเชิงการสื่อสารนั้นจะเป็นประดุจพาหนะนำทางมนุษย์เราไปสู่การมีระบบที่มีสมดุลทั้งด้านผลประโยชน์ การใช้เหตุผล และการใช้อำนาจ แต่ทว่าหากย้อนกลับมาพิจารณาคุณภาพความเป็นจริงของการสื่อสารที่เรากำลังมีอยู่เป็นส่วนใหญ่ ก็จะพบว่ายังห่างไกลจากความฝันอีกมาก

ฮาเบอร์มาสนำเสนอว่า การที่จะทำให้การกระทำเชิงการสื่อสารนั้นเข้าใกล้อุดมคตินั้นจะต้องมีทั้งเงื่อนไขภายในและเงื่อนไขภายนอกมารองรับ

สำหรับเงื่อนไขภายในก็คือ แนวคิดเรื่องสมรรถนะทางการสื่อสาร (communication competency) ที่ฮาเบอร์มาสนำมาจากทัศนะของคอมสกี คำว่า 'สมรรถนะทางการสื่อสาร' นี้ฮาเบอร์มาสหมายถึงความสามารถที่จะควบคุมการใช้ภาษาให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์ที่จะทำให้เกิดความชอบธรรมและเกิดความน่าเชื่อถือว่าถูกต้อง/เป็นจริงขึ้นในการใช้ภาษาในชีวิตประจำวัน ซึ่งฮาเบอร์มาสเห็นว่า มนุษย์เราจะต้องพัฒนา 'สมรรถนะทางการสื่อสาร' ให้เพิ่มพูนขึ้น และต่อจากนั้นฮาเบอร์มาสก็ได้สำรวจเส้นทางแบบต่าง ๆ ที่มนุษย์เราจะสามารถเพิ่มความสามารถทางการสื่อสารนี้ให้มากขึ้น เช่น ช่องทางด้านความเข้าใจ (เช่น เรียนรู้เรื่องที่พูดให้เข้าใจมากขึ้น) ช่องทางด้านการใช้ภาษา (เช่น เพิ่มพูนทักษะในการนำเสนอให้มากขึ้น) หรือเพิ่มความสามารถในการมีปฏิสัมพันธ์กลับไปกลับมา (interactive abilities)

ส่วนอีกเงื่อนไขนั้นเป็นเงื่อนไขภายนอกที่ได้กล่าวถึงมาหลายครั้งแล้ว คือ 'สภาพการณ์การสื่อสารแบบอุดมคติ' (Ideal speech situation) ซึ่งเป็นสภาพการณ์ของการสื่อสารที่ปราศจากการบีบบังคับและการจำกัดขอบเขต ฮาเบอร์มาสระบุว่า สภาพการณ์การสื่อสารแบบอุดมคตินั้นจะมีคุณลักษณะที่สำคัญ 3 ประการคือ

- (i) เป็นสภาพการณ์ที่ผู้สื่อสารสามารถพูดทุกอย่างออกมาได้โดยไม่มีข้อบังคับหรือข้อจำกัดอันใดมายับยั้ง
- (ii) เป็นสภาพการณ์ที่ปัจเจกบุคคลทุกคนมีโอกาสเข้าร่วมสนทนาได้อย่างเท่าเทียมกัน
- (iii) เป็นการสื่อสารที่อยู่ภายในบริบททางสังคมที่มีการกระจายอำนาจให้คนทุกกลุ่มทุกชนชั้นได้แสดงออก จะต้องไม่มี 'ชนชั้นที่ไม่มีปากมีเสียง' ต้องไม่มีมาตรการการทำให้ 'สงบปากสงบคำ' ในสังคมนั้น ๆ

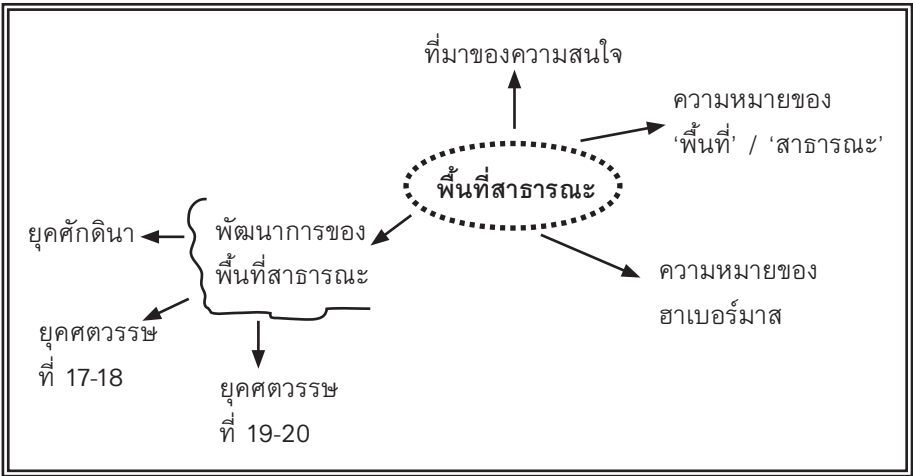
หากกล่าวโดยสรุป ideal speech situation นั้นวางอยู่บนความเชื่อที่ว่า 'คำพูดนั้นจะจริงต่อเมื่อได้พูดอย่างเป็นอิสระ และสัจจะจะเปิดเผยต่อเมื่อโอกาสที่จะได้สื่อสารนั้นมีอย่างเสมอภาคเท่าเทียมเท่านั้น'

เมื่อนำแนวคิดเรื่อง 'วาทกรรม' ระดับต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาข้างต้นของฮาเบอร์มาสมาวิเคราะห์สภาพการณ์สื่อสารในสังคมปัจจุบัน ฮาเบอร์มาสก็สรุปว่า สังคมปัจจุบันยังห่างไกลจาก ideal speech situation อย่างมาก ทั้งนี้เพราะปัจเจกบุคคลที่กำลังใช้ชีวิตประจำวันอยู่ในโลกแห่งชีวิต (lifeworld) นั้น ไม่มีโอกาสที่จะได้พูดทุกอย่างอย่างที่ใจคิดโดยเสรีโดยส่วนใหญ่แล้ว ผู้คนจะมีความรู้สึกตั้งแต่ 'น้ำท่วมปาก อัดอั้นตันใจ พูดไม่ออกได้แต่กรอกหน้า' ไปจนกระทั่งถึง 'ถึงพูดไปก็ไร้ประโยชน์' 'ไม่มีใครฟัง' หรือ 'พูดไปก็ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลง' และในขั้นที่ร้ายแรงที่สุดก็คือ ผู้คนไม่คิดแม้แต่จะตั้งคำถามกับโลกแห่งชีวิตที่กำลังเป็นอยู่ (ซึ่งก็คงไม่ต้องพูดไปถึงขั้นที่ว่า 'จะมีอะไรมาพูด' เพราะ 'เมื่อไม่คิดเสียแล้ว ก็เป็นอันว่าไม่มีปัญหาเรื่องการพูดออกมา' ทุกวันนี้ คนงานที่ถูกลดยา (lay off) ออกจากงานโดยไม่ตั้งคำถามกับระบบว่า ทั้ง ๆ ที่เขายืนยันขันแข็งอย่างเต็มที่ เหตุใดจึงต้องถูกออกจากงาน คนที่อยู่กับปัญหานุดมสมบูรณ์มาตลอดหลายชั่วอายุคนไม่ตั้งคำถามว่า

เหตุใดจึงถูกกล่าวหาว่า ‘ตัดไม้ทำลายป่า’ เด็กนักเรียนไม่ตั้งคำถามว่า ทำไมต้องมีระบบ entrance ฯลฯ การไม่แม้แต่จะคิดตั้งคำถามเป็นอาการขั้นโคมาของการไม่มีเสรีภาพทางการเมือง การสื่อสารฮาเบอร์มาสเสนอว่าบันไดขั้นแรกที่จะช่วยให้ก้าวออกจากสภาวะการณดังกล่าวก็คือ ต้องใช้การสื่อสารเพื่อการปลดปล่อย (emancipatory communication) อันได้แก่ รูปแบบวาทกรรมในระดับสูงซึ่งจำเป็นมากสำหรับการเปลี่ยนแปลงสังคมที่มีทิศทางในอันที่จะตอบสนองความต้องการของปัจเจกบุคคล

7. แนวคิดเรื่อง ‘พื้นที่สาธารณะ’ (public sphere)

แนวคิดเรื่อง ‘พื้นที่สาธารณะ’ เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่เป็นหัวใจของฮาเบอร์มาส เราจึงจะศึกษาแนวคิดนี้ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ภาพที่ 5: การศึกษาพื้นที่สาธารณะ

(7.1) ที่มาของความสนใจ

Outhwaite (1994) ระบุว่า ในช่วงทศวรรษที่ 1960 กระแสสังคมในโลกตะวันตก กำลังให้ความสนใจกับแนวคิดเรื่อง ‘ประชามติ’ (public opinion) ซึ่งแนวคิดดังกล่าวนี้เป็น เรื่องที่คุ้นเคยกันอย่างยิ่งสำหรับนักวิชาการด้านสื่อสารมวลชนเพราะภาระหน้าที่ประการหนึ่งของสื่อมวลชนก็คือ การสร้างประชามติให้เกิดขึ้นนั่นเอง ท่ามกลางกระแสความสนใจดังกล่าวนี้ ฮาเบอร์มาสได้วิจารณ์ว่า แนวคิดเรื่อง ‘ประชามติ’ นั้นมีการตีความ/นิยามอย่างหลากหลาย และมักถูกใช้กันจนเกร่อและเพี้ยนไปจากความหมายแรกเริ่ม โดยถูกลดลงมาให้เหลือแต่ ‘ความคิดเห็น’ (opinion) เท่านั้น แต่ไม่มีผลอะไรในทางปฏิบัติ ดังนั้น เขาจึงเสนอให้

มีการเดินย้อนทวนกลับไปหาต้นธารของความคิดนี้ และก็พบว่า ต้นกำเนิดของความคิดเรื่อง 'ประชามติ' คือแนวคิดเรื่อง 'พื้นที่สาธารณะ' (public sphere) นี้เอง

ฮาเบอร์มาสมีความสนใจในเรื่องพื้นที่สาธารณะมาตั้งแต่เริ่มชีวิตนักวิชาการระยะแรก ในปีค.ศ.1962เขาได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง 'การเปลี่ยนแปลงของพื้นที่สาธารณะ' ส่งให้อะดอร์โน และฮอว์เคเมอร์อ่าน แต่ทั้งสองคนไม่ยอมรับงานชิ้นนี้เพราะเห็นว่าฮาเบอร์มาสให้ความสนใจมากเกินไปกับพื้นที่สาธารณะของชนชั้นกระฎุมพี และละเลยความสนใจในบทบาทของชนชั้นกรรมาชีพ (ตามแบบนักลัทธิมาร์กซ์ขั้นนี้)

ความขัดแย้งทางความคิดดังกล่าวนี้ เกิดเนื่องจากนักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นประเพณี (traditional Marxist) เช่น อะดอร์โน ฮอว์เคเมอร์ นั้นจะมุ่งความสนใจให้กับกลุ่มคนที่จะเป็น 'องค์กรประธานทางประวัติศาสตร์' ที่จะเป็นผู้ดำเนินการเปลี่ยนแปลงของสังคมให้ก้าวรุดหน้าไป แต่ทว่าฮาเบอร์มาสไม่ได้สนใจที่จะแสวงหา 'องค์กรประธาน' ดังกล่าว เขากล่าวว่าปรากฏการณ์การเกิดขึ้นของลัทธิฟาสซิสต์ ระบบอุตสาหกรรมทางวัฒนธรรม และจิตสำนึกที่ถูกตัดแต่งแล้วของชนชั้นกรรมาชีพ แสดงให้เห็นว่า ความคาดหวังว่าชนชั้นนี้จะเป็นกองหน้าของการเปลี่ยนแปลงสังคมนั้นเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้แล้ว

เขาจึงสรุปว่า แทนที่จะมัวแต่ให้ความสนใจกับ 'ชนชั้น/กลุ่มคน' เราน่าจะหันมาสนใจ 'กระบวนการสื่อสารเพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกัน' (intersubjective communication) และ 'การสื่อสารเพื่อการปลดปล่อยไปสู่เสรีภาพ' (emancipatory communication) ดีกว่า ซึ่งฮาเบอร์มาสเสนอว่า การสื่อสารแบบนี้เคยเกิดขึ้นแล้วในปริบทที่เรียกว่า 'พื้นที่สาธารณะ' ของชนชั้นกลางในศตวรรษที่ 17-18 ดังนั้นนักวิชาการที่สนใจเรื่องสิทธิ/เสรีภาพของประชาชนในแบบประชาธิปไตย (ซึ่งหาไม่ได้แม้แต่ในสังคมแบบสังคมนิยม) จึงควรที่จะเดินย้อนกลับไปจุดตั้งต้นดังกล่าว

แนวคิดเรื่อง 'พื้นที่สาธารณะ' ของฮาเบอร์มาสนี้ ถือได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยน 'ความเป็นนักเศรษฐศาสตร์การเมือง' ของฮาเบอร์มาสซึ่งตามปกติจะมีบรรพบุรุษทางความคิดอยู่ที่เฮเกล แต่ทว่าฮาเบอร์มาสได้โยกความสนใจมาที่ อิมมานูเอล คานท์ (Immanuel Kant) ซึ่งเป็นบรรพบุรุษทางความคิดของสาย แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber)

(7.2) ความหมายของพื้นที่สาธารณะ

ความหมายของคำว่า 'พื้นที่สาธารณะ' ซึ่งประกอบด้วยคำ 2 คำ คือคำว่า 'พื้นที่' กับ 'สาธารณะ' นั้น ความหมายของคำทั้ง 2 นี้ก็เหมือนกับคำทั้งหลาย กล่าวคือ ถูกนิยามและถูกช่วงชิงคำนิยามไปมาตลอดช่วงยุคสมัยประวัติศาสตร์ที่คนแต่ละกลุ่มได้มีอำนาจในการให้คำนิยาม

(i) ความหมายของคำว่า 'พื้นที่' ความหมายของคำว่า 'พื้นที่' มีนัยยะทางรูปธรรมและนามธรรม ในแง่รูปธรรม 'พื้นที่' หมายถึงอาณาบริเวณแห่งใดแห่งหนึ่ง (area) ที่มีการแบ่งกันเขตเอาไว้อย่างแน่นอน (boundary) เช่น พื้นที่ในโรงงาน พื้นที่ในบ้าน พื้นที่ในบริเวณวัด ในศูนย์การค้า พื้นที่หน้าจอโทรทัศน์ พื้นที่บนหน้าจอคอมพิวเตอร์ ฯลฯ

ส่วนความหมายในแง่นามธรรม ‘พื้นที่’ จะหมายถึงเวที (ทางนามธรรม) ที่มีการถูกเอาไปใช้ประโยชน์ในทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม ซึ่งนอกจากจะมีการเข้าครอบครองแล้ว ก็ยังมีการช่วงชิงต่อสู้การยึดครองอยู่ตลอดเวลา ตัวอย่างที่เห็นอยู่ในชีวิตประจำวันก็เช่น พื้นที่ริมฟุตบาทของถนน หากกลุ่มหาบเร่แผงลอยเข้าไปยึดครองก็กลายเป็นพื้นที่เศรษฐกิจ และหากตำรวจเทศกิจเข้าไปจับกุม ก็กลายเป็นพื้นที่การเมือง หรือเมื่อมีอบต.เดินทางเข้ามายังกรุงเทพ ถนนที่เคยใช้เดินทางก็กลายเป็นพื้นที่ทางการเมืองขึ้นมา

ในความหมายนามธรรมนี้เองที่พื้นที่บนหน้าสื่อมวลชนทุกประเภท ไม่ว่าจะเป็นหนังสือพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ นิตยสาร บทเพลง หน้าเว็บไซต์ ฯลฯ จะกลายเป็น ‘พื้นที่สาธารณะ’ ที่มีบุคคลกลุ่มต่าง ๆ เข้าไปครอบครอง และเข้าไปช่วงชิงอยู่เสมอ ตัวอย่างง่าย ๆ ก็เช่น ในยุคสมัยหนึ่งเมื่อพระเอกละครโทรทัศน์จะต้องเป็นคุณชายเชื้อพระวงศ์เสมอ แต่ปัจจุบันพระเอกโทรทัศน์จะเป็นกลุ่มนักร้องมากกว่า เป็นต้น

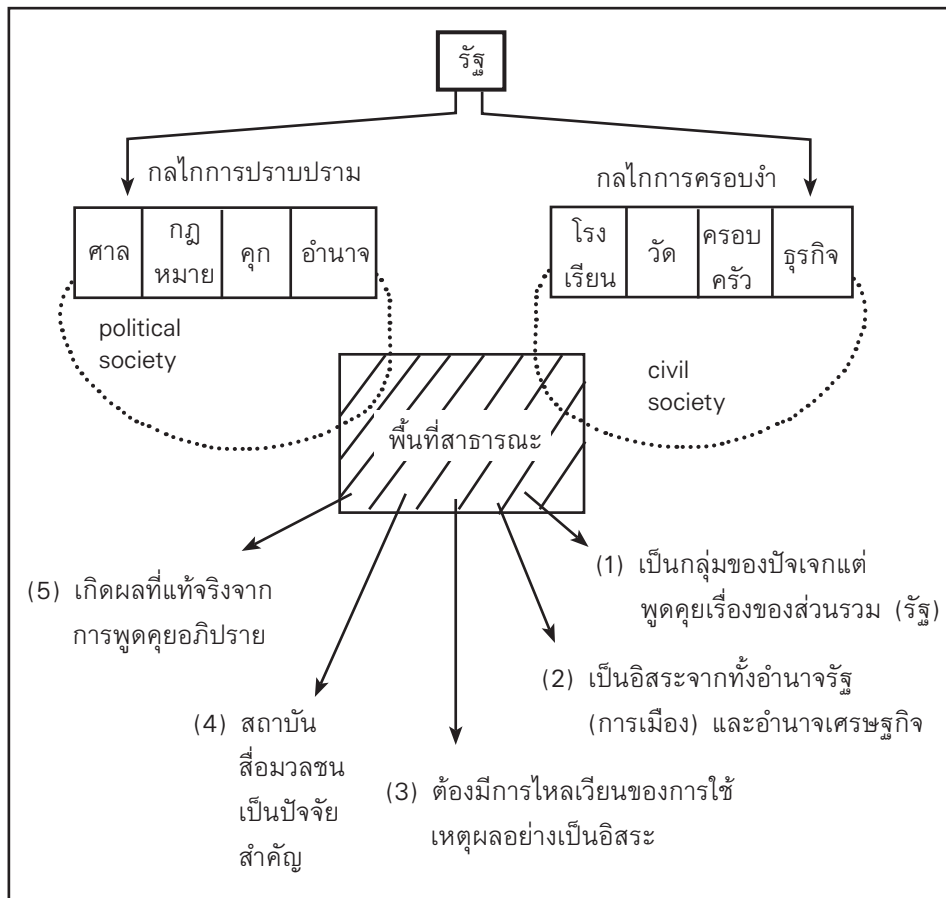
(ii) ความหมายของคำว่า ‘สาธารณะ’ ในความหมายที่เข้าใจกันโดยทั่วไป คำว่า ‘สาธารณะ’ (public) มีความหมายเทียบเท่ากับคำว่า ‘ส่วนรวม’ และอยู่ตรงกันข้ามกับคำว่า ‘ส่วนตัว’ (private) ดังนั้น ความหมายของ ‘สาธารณะ’ จึงขยายกว้างออกไปถึง ‘ผลประโยชน์ของส่วนรวม/คนหมู่มาก’ ที่อาจจะสอดคล้องหรือขัดแย้งกับผลประโยชน์ส่วนตัว

เช่นเดียวกับคำว่า ‘พื้นที่’ ความหมายของคำว่า ‘สาธารณะ’ ก็มีทั้งรูปธรรมและนามธรรม ตัวอย่างของลักษณะรูปธรรม เช่น สวนสาธารณะ สิ่งก่อสร้างสาธารณะซึ่งมีความหมายว่า คนทุกคนสามารถเข้าถึง/ไปใช้ประโยชน์หรือเป็นเจ้าของร่วมกัน/มีหน้าที่ดูแลรักษาร่วมกัน ส่วนในความหมายนามธรรม ก็เช่น ผู้นำชุมชนที่ทำงานเพื่อประโยชน์ส่วนรวมโดยไม่คำนึงถึงความสุขส่วนตัว ผู้มีจิตสาธารณะ คนที่เห็นแก่ผลประโยชน์ส่วนรวม เป็นต้น

เมื่อนำคำทั้ง 2 คำมารวมกัน คำนิยามของพื้นที่สาธารณะตามทัศนะของฮาเบอร์มัส นั้น เขาได้นิยามว่า **พื้นที่สาธารณะ** เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับ ‘ความรู้สึกเป็นส่วนรวม’ (sense of public) พื้นที่เช่นนี้มีความสำคัญมากสำหรับสังคมประชาธิปไตย เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่บุคคลที่เข้าไปในปริบททลนั้นจะมีสถานะเป็น ‘ผู้กระทำการ’ (actor) ที่มีส่วนร่วมอย่างเสมอภาคเท่าเทียมกันในการตัดสินใจ โดยผ่านกระบวนการสื่อสารแบบอภิปรายโต้แย้งกันด้วยการใช้เหตุใช้ผลเชิงการสื่อสาร (communication rationality) เพื่อตัดสินใจหาคำตอบที่ดีที่สุดร่วมกัน มิใช่การตัดสินใจบนฐานอำนาจของบุคคลใดบุคคลหนึ่งหรือตัดสินใจตามแบบประเพณีที่เคย ๆ ทำ ๆ กันมา

ฮาเบอร์มัสกล่าวว่า แนวคิดเรื่อง ‘พื้นที่สาธารณะ’ นี้มิใช่แนวคิดที่ควรจะนำมาอภิปรายถกเถียงกันแบบเป็นนามธรรมเฉยๆ แต่ควรจะใช้วิธีวิทยาแบบวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ กล่าวคือย้อนไปพิจารณาต่อการปฏิบัติการทางสังคมที่ฝังตัวอยู่ในทุกยุคสมัย (culturally embedded social practice) เพื่อแสดงให้เห็นโฉมหน้าที่แท้จริงของพื้นที่สาธารณะในแต่ละสังคมของแต่ละยุคสมัย

(7.3) **พื้นที่สาธารณะในทัศนะของฮาเบอร์มาส** ฮาเบอร์มาสอธิบายพื้นที่สาธารณะโดยต่อยอดแนวคิดมาจากนักปรัชญารุ่นดั้งเดิม เช่น เฮเกล มาร์กซ์ กรัสมิ์ ฯลฯ ที่ได้แยกพื้นที่ในสังคมออกเป็น 2 ส่วน โดยที่ในแต่ละพื้นที่นั้นมีกลไกวิธีทำงานกันคนละแบบ และมีคุณลักษณะที่แตกต่างกัน

ภาพที่ 6: ตำแหน่งแห่งที่ของพื้นที่สาธารณะ

นักปรัชญาเช่นเฮเกลได้แบ่งพื้นที่ในสังคมออกเป็น 2 ส่วน โดยใช้เกณฑ์เรื่องความเป็นส่วนรวมและส่วนตัว เรื่องราวที่เป็นผลประโยชน์ส่วนรวมนั้นจะเป็นพื้นที่สาธารณะที่เรียกว่า 'political society' เช่น เรื่องการเมืองการปกครอง ซึ่งในขั้นต่อมา กรัสมิ์ได้ขยายว่าการทำงานของกลไกรัฐใน political society นี้ ได้แก่ กลไกรัฐด้านการควบคุมปราบปราม (repressive apparatus) เช่น ศาล กฎหมาย ตำรวจ ทหาร รัฐสภา พรรคการเมือง คุก เป็นต้น

อีกส่วนหนึ่งเป็นพื้นที่ที่ปัจเจกบุคคลใช้อย่างเป็นส่วนตัว เรียกว่า 'civil society' เช่น ชีวิตในครอบครัว การทำงาน ชีวิตวัฒนธรรมของบุคคล ฯลฯ พื้นที่ส่วนนี้ทำงานด้วยกลไกรัฐด้านอุดมการณ์ (ideological apparatus) เช่น การสั่งสอนของศาสนา การปลูกฝังค่านิยมผ่านสื่อมวลชน การอบรมจากพ่อแม่ เป็นต้น

ฮาเบอร์มาสเสนอว่า สิ่งที่เราเรียกว่า 'พื้นที่สาธารณะ' ในศตวรรษที่ 17 นั้น หมายถึงพื้นที่ที่อยู่กึ่งกลาง/เชื่อมต่อระหว่าง political society และ civil society ตัวอย่างรูปธรรมก็คือในร้านกาแฟที่เรารู้จักกันในนาม 'สากาแฟ' ในห้องรับแขกที่อยู่ในบ้านขุนนาง/ผู้ดี โรงเหล้า ฯลฯ ซึ่งดูเป็น 'พื้นที่ส่วนตัว' แต่ในพื้นที่เหล่านี้จะมีกลุ่มบุคคลมานั่งพูดคุยถกเถียงกันในเรื่องราวของ 'สาธารณะ' เช่น เรื่องการเมือง เรื่องปัญหาบ้านเมือง และหากยึดถือตามความหมายนี้ บรรดารายการโทรทัศน์ เช่น รายการสนทนาปัญหาบ้านเมือง ในหน้าหนังสือพิมพ์ ในวิทยุ ก็สามารถถือได้ว่าเป็น 'พื้นที่สาธารณะ' ตามทัศนะของฮาเบอร์มาส

พื้นที่สาธารณะดังกล่าวนี้จะมีคุณลักษณะสำคัญ ๆ 4-5 ประการ คือ

(i) เป็นพื้นที่ที่มีการรวมตัวกันของกลุ่มปัจเจกชนบนพื้นฐานความสมัครใจที่เข้ามาพูดคุยอภิปรายโต้แย้งกันด้วยเนื้อหา/ประเด็นที่เป็นเรื่องของส่วนรวม และมีเป้าหมายเพื่อผลประโยชน์ของสาธารณะมิใช่เพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว

(ii) เป็นพื้นที่ที่เป็นอิสระจากอำนาจต่าง ๆ ในสังคม เช่น อำนาจรัฐ อำนาจศาสนจักร (ในศตวรรษที่ 17) หรืออำนาจเศรษฐกิจ (ในศตวรรษที่ 20)

(iii) ต้องมีการไหลเวียนของการใช้เหตุผล (rationality) อย่างเป็นอิสระ ไม่มีใครมีอภิสิทธิ์ด้วยเกณฑ์ต่าง ๆ (ชาติกำเนิด ยศถาบรรดาศักดิ์) เหนือใคร

(iv) สถาบันสื่อมวลชน เช่น หนังสือพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ เป็นปัจจัยสำคัญที่หล่อเลี้ยงให้การพูดคุยอภิปรายดังกล่าวเป็นไปได้ เพราะเนื้อหาในสื่อมวลชนเหล่านี้เป็นเรื่องราวของสาธารณะอยู่แล้ว และเป็นข้อมูลข่าวสารสำหรับการโต้เถียงอย่างใช้เหตุใช้ผล

(v) ผลจากการพูดคุยนั้นจะต้องก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงบางอย่างตามมา มิใช่การพูดคุยเพียงเพื่อ 'สำเร็จความใคร่ทางปัญญา' เท่านั้น ดังนั้นจึงต้องมีการลงมือกระทำการบางอย่างต่อเนื่องติดตามมา เช่น การรวบรวมข้อคิดเห็นเสนอแนะให้ผู้มีอำนาจพิจารณาการกำหนดนโยบายเปิดผนึก เป็นต้น

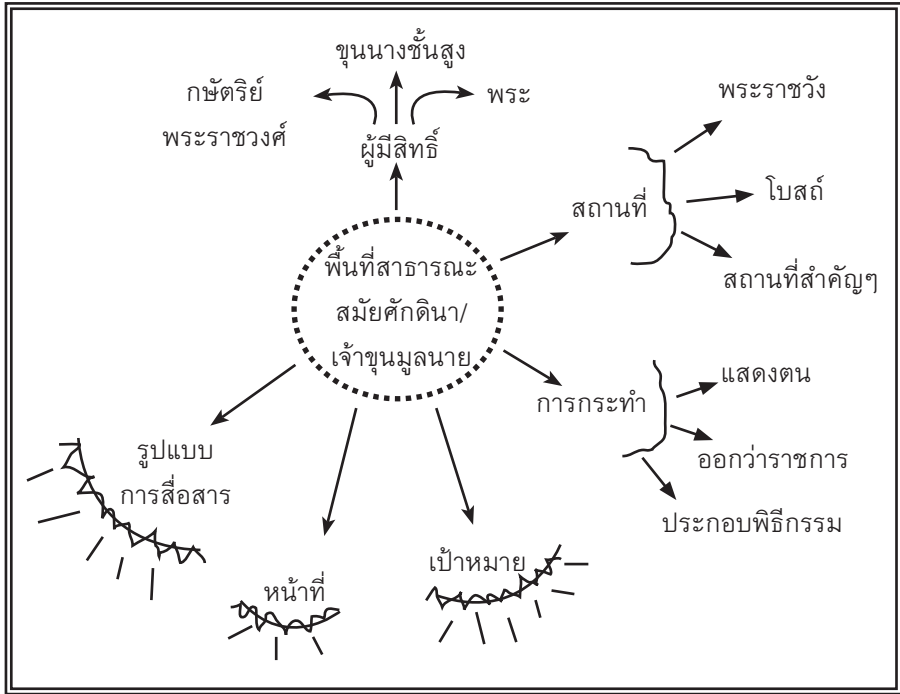
(7.4) พัฒนาการของ 'พื้นที่สาธารณะ' ในเนื้อหาของหนังสือเรื่อง *The Structural Transformation of the Public Sphere* ฮาเบอร์มาสได้ใช้วิธีวิทยาแบบวัตถุนิยมประวัติศาสตร์สืบค้นโฉมหน้าของ 'พื้นที่สาธารณะ' ในยุคสมัยต่าง ๆ และสรุปคร่าว ๆ ได้ 3 ยุคสมัย ดังนี้

(i) ยุคสมัยสังคมศักดินา

(ii) ยุคสมัยศตวรรษ 17-18 เมื่อชนชั้นกระฎุมพีต่อสู้เพื่อช่วงชิงอำนาจรัฐ

(iii) ยุคสมัยศตวรรษที่ 19-20 เมื่อชนชั้นกระฎุมพีได้ครอบครองอำนาจรัฐแล้ว

(i) ยุคสมัยสังคมนิยม คุณลักษณะของพื้นที่สาธารณะจะมีดังในภาพ

ภาพที่ 7: พื้นที่สาธารณะในยุคศักดินา

- **ผู้มีสิทธิ** เข้าถึงพื้นที่สาธารณะ ได้แก่ ชนชั้นที่มีอภิสิทธิ์ทั้งหลาย เช่น กษัตริย์ และพระราชวงศ์ ขุนนางชั้นสูง พระ
 - **สถานที่** ได้แก่ พระราชวัง โบสถ์ สถานที่สำคัญ ๆ
 - **การกระทำ** ได้แก่ การแสดงตนให้ประชาชนได้ชื่นชม การออกว่าราชการ การประกอบพิธีกรรม
 - **เป้าหมาย** เพื่อการใช้อำนาจในการตัดสินใจเกี่ยวกับเรื่องสาธารณะ เพื่อแสดงอำนาจ/อภิสิทธิ์ที่สูงกว่าผู้อื่น
 - **หน้าที่** ของพื้นที่สาธารณะ เพื่อผูกขาดความรู้และอำนาจ ผูกขาดการโฆษณาเผยแพร่แก่สาธารณะ ปิดกั้นการมีส่วนร่วมของคนหมู่มากที่จะต้องได้รับผลกระทบ
 - **การสื่อสาร** มีลักษณะเป็นการสื่อสารทางเดียว จากบนลงล่าง จากศูนย์กลางสู่ส่วนอื่น ๆ
- (ii) ยุคศตวรรษที่ 17-18 เมื่อล่วงเข้าสู่ศตวรรษที่ 17-18 กลุ่มชนชั้นบางชนชั้นในสังคมที่ถูกปิดกั้นจากการเข้ามามีส่วนร่วมในพื้นที่สาธารณะแบบเดิมของกลุ่มกษัตริย์/ขุนนาง/พระ

คือกลุ่มชนชั้นกลาง/กระฎุมพีที่เริ่มมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้นจากการค้าขาย มีการศึกษาดีขึ้น (รู้จักอ่าน/เขียน/พิมพ์) มีอุปกรณ์เครื่องใช้ที่ทันสมัยจากความเจริญก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์ คนกลุ่มนี้ไม่ได้แก่พวกพ่อค้าช่วงฝีมือขุนนางระดับกลางปัญญาชน (แต่ทว่าเป็นผู้ชายทั้งหมด) ได้เริ่มสร้าง 'พื้นที่สาธารณะแบบใหม่' ที่เป็นของชนชั้นตนเองขึ้นมา พื้นที่สาธารณะแห่งใหม่ มีคุณลักษณะ ดังนี้

- **ผู้ที่มีสิทธิเข้าถึง** คือกลุ่มชนชั้นกลางที่ได้กล่าวถึงไปแล้วเป็นส่วนใหญ่ คือกลุ่มพ่อค้าช่วงฝีมือนักวิชาชีพปัญญาชน (ไม่ค่อยมีชนชั้นล่าง) ที่สถาปนาตัวเองให้เป็น 'พลเมือง' (citizen)

- **สถานที่** ที่ใช้มากคือร้านกาแฟ โรงเหล้า ห้องรับแขก (ที่เรียกว่า 'salons' ในภาษาฝรั่งเศส) ของพวกผู้มีฐานะดี เป็นที่น่าสังเกตว่า พื้นที่เหล่านี้เป็นเขตที่ปลอดจากอำนาจของกษัตริย์และศาสนาเนื่องจากสังกัดอยู่ใน civil society

- **การกระทำ** กิจกรรมที่กลุ่มคนเหล่านี้จะกระทำก็คือการนัดพบปะกันอย่างสม่ำเสมอเพื่อพูดคุยถกเถียงกันอย่างใช้เหตุใช้ผลมีอิสระเสรีในเรื่องกฎหมายการเมืองการปกครองต่างๆ ของรัฐ การโต้แย้งกันนี้จะนำไปบนหลักของความเสมอภาคเท่าเทียมกัน

- **เป้าหมาย** เพื่อจะสร้างเวทีที่ประชาชนพลเมือง (citizen) ทั่วไปได้เข้าไปมีสิทธิมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะที่มีผลกระทบถึงส่วนรวม และเพื่อให้ผลลัพธ์จากการตัดสินใจนั้น มิใช่มาจากการคิดเห็นส่วนบุคคล (ของผู้มีอำนาจ) แต่ทว่าเป็นการตัดสินใจที่ผ่านกระบวนการอภิปรายโต้แย้งกันมาแล้วอย่างรอบคอบ

- **หน้าที่ของพื้นที่สาธารณะ** เนื่องจากการมาพบปะแลกเปลี่ยนทัศนะกันดังกล่าวนี้ มิใช่เป็นการพูดคุยเพื่อลบลบสมองประลองปัญญาเท่านั้น หากว่ากลุ่มผู้สนทนาต้องการจะให้ผลลัพธ์จากการพูดคุยนั้นแปรออกไปเป็นการกระทำด้วย ดังนั้น พื้นที่สาธารณะดังกล่าวจึงได้ทำหน้าที่เป็นพื้นที่ต่อสู่ทางการเมืองของชนชั้นกลางไปด้วย เพราะเป็นช่องทางหนึ่งให้ชนชั้นกลางได้เข้ามามีส่วนร่วมมีสิทธิเสียงในชีวิตสาธารณะ (public life) และยังสามารถเป็นช่องทางในการตรวจสอบ/การคานอำนาจรัฐบาลในขณะนั้นด้วย

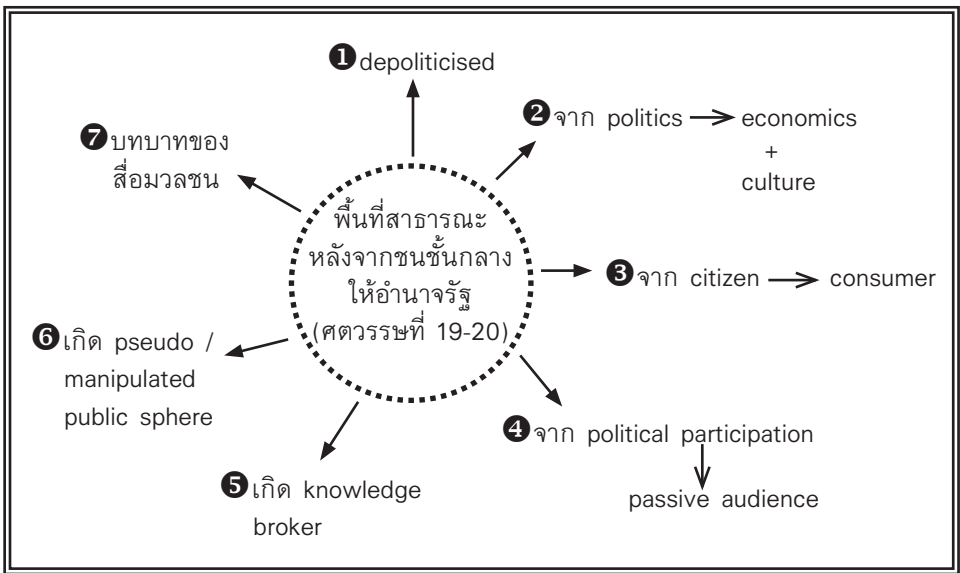
- **การสื่อสาร** เนื่องจากการพูดคุยกันนั้นจำเป็นต้องมีข้อมูลข่าวสารที่ดีและมากเพียงพอ ซึ่งในศตวรรษที่ 17-18 นั้น เริ่มมีการก่อตัวของหนังสือพิมพ์ หนังสือพิมพ์จึงกลายเป็นศูนย์กลางของการป้อนข่าวสาร (ขาเข้า) รวมทั้งเป็นเวทีการแสดงออก (ขาออก) ของกลุ่มด้วย ทำให้มีลักษณะของการสื่อสารแบบสองทาง และกระจายตัวรอบทิศ

ฮาเบอร์มาสสรุปว่า พื้นที่สาธารณะของชนชั้นกลางในศตวรรษที่ 17-18 นั้นทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพอย่างมาก เพราะสามารถใช้เป็นเครื่องมือสำคัญของชนชั้นกลางในการโค่นล้มสังคมแบบศักดินาในหลายๆ ประเทศ เช่น ในฝรั่งเศส สหรัฐอเมริกา อังกฤษ เป็นต้น

และในระหว่างที่ชนชั้นกระฎุมพีกำลังใช้พื้นที่สาธารณะเป็นเครื่องมือทางการเมืองนั้น ชนชั้นล่างเช่น กรรมกร ชาวนาบางส่วนก็ได้เริ่มรู้จักและสัมผัสกับรูปแบบดังกล่าว (แต่ทว่ารูปแบบการต่อสู้ของกรรมกร/ชาวนามักจะใช้การลุกฮือ/การเดินขบวนมากกว่า ซึ่งรูปแบบ

ดังกล่าวมีความแตกต่างจากการใช้พื้นที่สาธารณะของชนชั้นกลาง) ความคิดเรื่องพื้นที่สาธารณะจึงได้เริ่มไหลลงไปสู่ชนชั้นล่าง

อย่างไรก็ตาม เมื่อชนชั้นกระฎุมพีได้รับชัยชนะในการล้มล้างระบบศักดินาและได้ก้าวขึ้นสู่การมีอำนาจรัฐ พื้นที่สาธารณะก็กลายเป็นเครื่องมือที่หมดประโยชน์ต่อชนชั้นกลาง แต่ทว่าชนชั้นกลางไม่อาจจะทำลายแนวคิดนี้ให้หมดสิ้นไป ดังนั้น ฮาเบอร์มาสจึงค้นพบว่า สิ่งที่ชนชั้นกลางได้ทำก็คือการทำให้ศัลยกรรมตกแต่งโฉมหน้าของพื้นที่สาธารณะเสียใหม่ พื้นที่สาธารณะในศตวรรษที่ 19-20 ที่ถูกแปลงโฉมแล้วจึงมีลักษณะดังนี้

ภาพที่ 8: พื้นที่สาธารณะหลังชนชั้นกลางได้อำนาจ

(1) การทำให้พื้นที่สาธารณะเป็นเขตปลอดการเมือง (depoliticised area) หลังจากได้ชัยชนะแล้ว ชนชั้นกลางที่มีอำนาจรัฐอยู่ในมือก็ได้แปลงความหมายของพื้นที่สาธารณะที่เคยเป็น 'เขตพูดคุยเรื่องการเมือง' ให้กลายเป็น 'เขตปลอดการเมือง' เช่น ไปกลายเป็นสวนสาธารณะ ศูนย์การค้า หรือสถานที่พักผ่อนแบบต่าง ๆ เมื่อทำการเปลี่ยนแปลงด้วยการผ่าตัดเอามิติการเมืองออกไป บรรดาคุณลักษณะ 7-8 ประการของพื้นที่สาธารณะจึงได้แปรเปลี่ยนไปหมด

ในกรณีของไทย งานวิจัยของ นิรุชฌ์ เรื่องกิตติยัต (2540) ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนในกรณีของพื้นที่สาธารณะ 'สนามหลวง' ซึ่งโดยลักษณะทางกายภาพแล้ว อาจจะมีการเปลี่ยนแปลงไม่มากนัก แต่ทว่าในแง่หน้าที่ทางสังคม-การเมือง-วัฒนธรรม สนามหลวงได้ถูกเปลี่ยนแปลงไปมาอย่างโลดโผนจนทระยานอย่างยิ่ง

(2) จากมติการเมืองสู่มติเศรษฐกิจ/สังคม/วัฒนธรรม นอกเหนือจากกลยุทธ์แรกคือ การนำเอาพื้นที่สาธารณะเดิมมาปรับแต่งรูปลักษณ์และความหมายใหม่แล้ว กลยุทธ์ที่สองนี้ ก็คือ การค่อย ๆ เคลื่อนย้ายศูนย์กลางของพื้นที่สาธารณะของสังคมจาก 'มิติทางการเมือง' ไปสู่ 'มิติเศรษฐกิจ/สังคม/วัฒนธรรม' เช่น การสร้างศูนย์การค้า สวนสนุก science park ศูนย์การแสดงดนตรี โรงภาพยนตร์ ฯลฯ ทำให้การรวมตัวจำนวนมากของผู้คนในพื้นที่สาธารณะ กลายเป็นการหาความสนุกสนาน แสวงหาความรู้ การจับจ่ายใช้สอย เป็นต้น

(3) จาก 'พลเมือง' สู่ 'ผู้บริโภคร' คุณลักษณะข้อนี้เป็นผลที่ต่อเนื่องมาจากคุณลักษณะ ข้อที่ 2 กล่าวคือ เมื่อพื้นที่สาธารณะของสังคมแปรเปลี่ยนจากมติการเมืองไปสู่มติเศรษฐกิจ/สังคม/วัฒนธรรม เมื่อประชาชนก้าวเข้าไปสู่พื้นที่สาธารณะเช่นนั้น สถานภาพของประชาชน ก็จะถูกนิยามว่าจะจะเป็น 'พลเมือง' หรือเป็น 'ผู้บริโภคร' เนื่องจากการเป็น 'พลเมือง' นั้นจะถูก นิยามในปริมณฑลทางการเมือง แต่ 'ผู้บริโภคร' นั้นจะถูกนิยามในปริมณฑลทางเศรษฐกิจ

Nicholas Garnham (1995) ระบุว่า สถานภาพทั้งสองของประชาชนที่ถูกนิยามนั้น จะมีความแตกต่างกันอย่างมาก เพราะการเป็น 'พลเมือง' นั้นจะส่อนัยยะไปในทาง **ส่วนรวม (collective)** เพราะในฐานะที่เป็นสมาชิกคนหนึ่งของชุมชนการเมือง พลเมืองจะมีทั้งสิทธิและ หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติเพื่อให้ผลลัพธ์สุดท้ายออกมาเป็นประโยชน์ของส่วนรวม (public good) แต่ทว่าการนิยามว่า 'ผู้บริโภคร' นั้น จะส่อนัยยะไปในทาง **ส่วนตัว/ปัจเจกบุคคล (individual)** (ยกเว้นในกรณีของการรวมตัวกันของผู้บริโภคร) โดยประชาชนจะถูกพิจารณาว่า ประชาชน แต่ละคนจะมีสิทธิในการบริโภครตามอำนาจกำลังซื้อ (purchasing power) ของตนเอง และ หลักของการบริโภครนั้น ทุกคนจะต้องติดตามรักษาผลประโยชน์ส่วนตัว (private interest)

(ในความหมายที่แท้จริงนั้น แม้แต่ในปริมณฑลทางการเมืองที่มีการซื้อเสียงขายเสียง และนักการเมืองนำเสนอตัวเองเป็น 'สินค้าชนิดหนึ่ง' นั้น ประชาชนผู้ไปลงคะแนนก็อาจเป็น เพียง 'ผู้บริโภครทางการเมือง' เท่านั้น)

(4) จาก 'การมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเข้มข้น' สู่ 'การเป็นผู้รับสารที่เฉื่อยชา' จากการดูประวัติศาสตร์ของพื้นที่สาธารณะในศตวรรษที่ 17-18 เราจะพบว่า บทบาทของ ประชาชนในปริมณฑลทางการเมืองนั้นจะเป็นการมีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างเข้มข้นในสถานะ ของ 'พลเมือง'

สำหรับในสังคมปัจจุบัน แน่นอนว่า 'ปริมณฑลและเรื่องราวทางการเมือง' ยังต้องมี อยู่อย่างแน่นอน แต่ทว่าเมื่อพื้นที่สาธารณะเปลี่ยนสีแปรธาตุไป ฮาเบอร์มัสก็กล่าวว่า ได้ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ที่แยกผู้คนที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมืองเป็น 2 กลุ่ม กลุ่มแรกคือ พรรคการเมืองที่เอาการเอางานอย่างยิ่งกับเรื่องการเมือง กับกลุ่มประชาชนที่มีสิทธิเลือกตั้งทาง การเมือง แต่ด้วยจิตสำนึกและสถานะแบบ 'ผู้บริโภครการเมือง' ที่ได้กล่าวไปแล้ว

ด้วยสถานะ 'ผู้บริโภครทางการเมือง' ทำให้ประชาชนที่แม้จะเปิดรับข่าวสารเกี่ยวกับ เรื่องสาธารณะต่าง ๆ แต่การรับรู้นั้นก็ดูเหมือนจะมีฉนวนทางสังคมที่มองไม่เห็นกันกลางอยู่

ทำให้ไม่รู้สึกรู้สม (เนื่องจากสถานะของ ‘ผู้บริโภค’ มีลักษณะเป็นปัจเจก/ส่วนตัวดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ทำให้จิตสำนึกแบบ ‘อะไรไม่ใช่/ไม่ใช่เรื่องของเรา’ ครอบงำเป็นหลัก) ไม่รู้สึกรู้ว่าเรื่องของสาธารณะมาเกี่ยวข้องกับตนเองเหมือนการนั่งดูการปะทะเปิดในโทรทัศน์ที่เราสามารถนั่งดูอยู่ได้โดยไม่รู้สึกว่าจะเกิดระเบิดอาจจะตกมาถึงเรา การมีฉนวนกันดังกล่าวทำให้การรับรู้ข่าวสารเป็นไปอย่างตึงรับเฉื่อยชา (passive) และไม่เกิดพลังผลักดันให้มีปฏิกิริยาโต้ตอบกลับมา เช่น ไม่มีการถกเถียง ไม่มีการเข้าไปร่วมในเหตุการณ์สาธารณะนั้น ในทั้ง 3 มิติ คือ มิติความเข้าใจ (ไม่มีความเห็นในเรื่องนี้) มิติอารมณ์ความรู้สึก (ไม่รู้สึกรู้ว่าอะไรในเรื่องนี้) และมิติการกระทำ (ไม่รู้จะทำอะไรเกี่ยวกับเรื่องนี้)

(5) การเกิดขึ้นของ ‘knowledge broker’ ผลของ ‘การแบ่งงานกันทำ’ (division of labour) ของสังคมสมัยใหม่ที่ไม่เพียงแต่เป็นระบบที่ใช้กันอยู่ในโรงงานอุตสาหกรรมเท่านั้น หากแต่ได้ขยายตัวออกไปทั่วทั้งสังคมในทุกสถาบันและปริมาณพลตามหลักการใช้เหตุผลเชิงเครื่องมือที่ระบุว่า ระบบการแบ่งงานกันทำเป็นระบบที่มีประสิทธิภาพมากที่สุด ฉะนั้นเมื่อขาดพื้นที่สาธารณะทางการเมืองที่จะเป็นเวทีสร้างความรู้และเหตุผลทางการเมืองให้แก่ประชาชน ในขณะที่ ‘พรรคการเมือง’ ก็ดูจะมีผลประโยชน์เฉพาะส่วนอย่างชัดเจน ดังนั้นเมื่อต้องมีการคิด/ตัดสินใจ/ติดตามข่าวสารทางการเมือง จึงเกิดกลุ่มบุคคลที่เรียกว่า ‘ผู้ชำนาญการเฉพาะด้าน’ (specialist) ซึ่งเป็นคุณลักษณะของสังคมที่มีการแบ่งงานอย่างสูง กลุ่มบุคคลเหล่านี้จะเข้ามาช่วยทำหน้าที่แทนให้ประชาชนที่เรียกว่าเกิด ‘ลัทธิรับทำแทน’ กล่าวคือประชาชนผู้บริโภคการเมืองก็จะปล่อยให้การจัดการเรื่องชีวิตสาธารณะกลายเป็นเรื่องของพวกมืออาชีพทางการเมืองที่ฮาเบอร์มาสเรียกว่า ‘spatial-Interest group’ หรือ ‘knowledge broker’ ตัวอย่างเช่น พวกนักการเมืองอาชีพ พวก lobbyist ราษฎรอาวุโส นักวิเคราะห์ข่าวการเมืองของหนังสือพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ฯลฯ

บรรดากลุ่มผู้เชี่ยวชาญเหล่านี้จะเป็นผู้ติดตามข่าวสาร วิเคราะห์ วิพากษ์วิจารณ์และแสดงความคิดเห็นเมื่อมีสถานการณ์ที่จะต้องมีการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะ เช่น การปฏิวัติครั้งนี้มีความชอบธรรมไหม ทางออกของประเทศคืออะไร ฯลฯ แต่ทว่าคำถามต่อไปก็คือความคิดเห็นของกลุ่มมืออาชีพเหล่านี้สอดคล้องกับผลประโยชน์ของคนส่วนใหญ่หรือไม่หรือในอีกด้านหนึ่ง พลังความคิดเห็นของกลุ่มผู้เชี่ยวชาญนี้มีน้ำหนักมากพอที่จะผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก้ไขที่เป็นจริงหรือไม่

(6) การเกิดขึ้นของ ‘พื้นที่สาธารณะแบบปลอมๆ’ เมื่อเกิดการตัดแต่งทำศัลยกรรมพื้นที่สาธารณะต้นฉบับด้วยการตัดเอาคุณลักษณะที่แท้จริงและสำคัญ ๆ ออกไป ก็ทำให้พื้นที่สาธารณะที่มีอยู่ในศตวรรษที่ 20 นี้เป็นเพียง ‘พื้นที่สาธารณะแบบเทียม/แบบปลอม ๆ’ (pseudo-public sphere) ในพื้นที่สาธารณะแบบเทียมนี้ ปฏิบัติการทางการเมืองของบรรดาดูแสดงทางการเมือง เช่น นักการเมือง รัฐบาล หรือฝ่ายค้านก็จะเน้นหนักเรื่องการแสดงการเป็นดารา การแต่งตัว บุคลิกภาพและภาพลักษณ์ ฯลฯ ในขณะที่ด้านฝ่ายประชาชนก็

จะเป็นผู้ดูผู้ชมที่อาจจะมีความคิดเห็น มีอารมณ์ความรู้สึก แต่ก็ไม่มีช่องทางที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมในเวทีสาธารณะได้

หรือในบางกรณี อาจจะมีการจัดฉากเพื่อการแสดง ‘ละครทางการเมือง’ ซึ่งถือได้ว่าพื้นที่สาธารณะแห่งนั้นได้ถูกผูกขาดครอบงำการตัดสินใจต่าง ๆ เอาไว้เลยที่เรียกว่า ‘manipulated public sphere’ ดังนั้น แทนที่พื้นที่สาธารณะจะเป็นเวทีสำหรับการถกเถียงโต้แย้งความคิดกันดังในศตวรรษที่ 17 เวทีแบบนี้ก็กลับกลายเป็นสถานที่เพื่อการแสดงละครและประกอบพิธีกรรมทางการเมืองของบรรดาตัวละครทางการเมือง (display a ceremony of political actors) ที่ไม่ได้มีผลจริงจูงต่อสาธารณะ (ตัวอย่างเช่น การประชุมรัฐสภา) ซึ่งหากพิจารณาดูเนื้อหาแล้ว พื้นที่สาธารณะแบบนี้ก็ไม่แตกต่างไปจากยุคสมัยของสังคมศักดินา ดังนั้น ฮาเบอร์มาสจึงเรียกขานปรากฏการณ์นี้ว่า ‘การฟื้นคืนชีพแบบศักดินาในพื้นที่สาธารณะ’ (refeudalisation of public sphere)

(7) **บทบาทของสื่อมวลชนในพื้นที่สาธารณะ** ฮาเบอร์มาสได้สรุปพัฒนาการบทบาทของสื่อมวลชนที่มีต่อพื้นที่สาธารณะ เนื่องจากข้อเท็จจริงที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า บทบาทของสื่อมวลชนเป็นตัวแปรที่สำคัญประการหนึ่งของการเป็นพื้นที่สาธารณะ

ในระยะเริ่มแรก บทบาทของสื่อมวลชนในศตวรรษที่ 17 ซึ่งเป็นสื่อหนังสือพิมพ์นั้นมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างพื้นที่สาธารณะ ทั้งนี้เนื่องมาจากคุณลักษณะที่สำคัญ ๆ ของหนังสือพิมพ์เอง เริ่มตั้งแต่การตระหนักในภารกิจของหนังสือพิมพ์ว่า มีอยู่และดำเนินการเพื่อผลประโยชน์ส่วนร่วม รวมทั้งลักษณะของ ‘การใช้หนังสือพิมพ์’ ก็มีลักษณะการใช้แบบส่วนรวม (collective consumption) เช่น การอ่านหนังสือพิมพ์ร่วมกันในร้านกาแฟหรือห้องรับแขก เป็นต้น

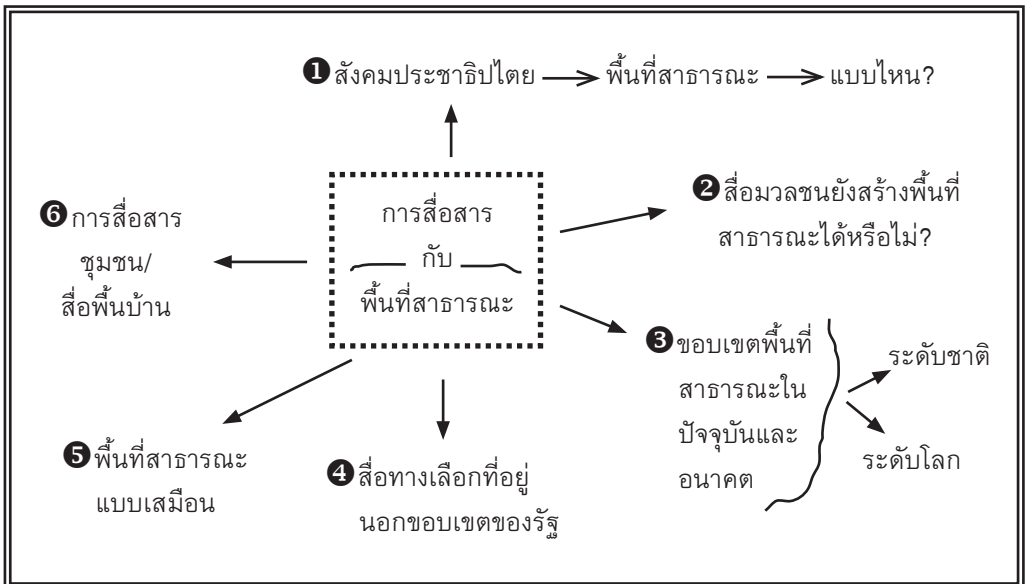
แต่ทว่าในสังคมปัจจุบัน **รูปแบบการบริโภคสื่อ** (mode of media consumption) ยิ่งนับวันก็ยิ่งกระทำในลักษณะเป็นส่วนตัวมากยิ่งขึ้น เช่น การซื้อหนังสือพิมพ์มาอ่านที่บ้าน ฟังวิทยุ ดูโทรทัศน์ ซึ่งอยู่ในบริเวณบ้านแทบจะทั้งสิ้น (ซึ่งส่วนหนึ่งก็เนื่องมาจากปริมาณของการผลิตสื่อมีมากขึ้นด้วย) รูปแบบการบริโภคดีังกล่าวย่อมทำให้ขาดโอกาสที่จะได้ร่วมกันวิพากษ์วิจารณ์ได้เปิดอภิปรายโต้เถียงกันอันเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของพื้นที่สาธารณะ

นอกเหนือจากรูปแบบการบริโภคสื่อที่เปลี่ยนแปลงจากลักษณะ ‘ส่วนรวม’ ไปเป็น ‘ส่วนตัว’ แล้ว ฮาเบอร์มัสยังวิเคราะห์ว่า ‘เป้าหมายของตัวสื่อ’ เองก็ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างสำคัญ ในยุคเริ่มแรกของหนังสือพิมพ์นั้น เป้าหมายหลักของหนังสือพิมพ์คือการมีส่วนร่วมทางการเมืองเพื่อการเปลี่ยนแปลงสังคมที่เรียกว่าเป็น ‘political press’ แต่ในขั้นต่อมาเมื่อสังคมได้เปลี่ยนแปลงไปแล้ว และหนังสือพิมพ์ได้ขยายปริมาณกว้างขวางขึ้น หนังสือพิมพ์ก็เริ่มเปลี่ยนเป้าหมายไปเป็นเพื่อการค้าที่เรียกว่า ‘commercial press’ และหนังสือพิมพ์ในยุคนี้ก็เริ่มหมดบทบาทในการสร้างพื้นที่สาธารณะไปทีละเล็กละน้อย

ส่วนเป้าหมายที่ยังคงดูเหมือนว่าเกี่ยวข้องกับเรื่องสาธารณะนั้น ฮาเบอร์มาสวิเคราะห์ว่า สื่อมวลชนได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในการก่อสร้างและสืบทอดวัฒนธรรม ‘ผู้เชี่ยวชาญ’ (knowledge broker) ที่ได้กล่าวมาแล้วทั้งนี้เนื่องจากสื่อมวลชนมีศักยภาพในการให้สถานภาพแก่บุคคล (status conferral) กล่าวคือ สามารถทำให้ ‘ผู้ที่มีความรู้ความสามารถ’ (expert) กลายมาเป็น ‘ผู้มีชื่อเสียงที่คนรู้จักไปทั่ว’ (celebrity) ฉะนั้น ในสังคมยุคข่าวสาร จะหาผู้ที่ได้รับการยอมรับว่ามีความรู้ความสามารถโดยไม่ได้ผ่านเส้นทางของสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ ไม่พบแล้ว สื่อมวลชนจึงทำหน้าที่ประจักษ์พยานที่สาธารณะที่นำเสนอปัญญาชน นักวิชาการ ผู้ที่มีความชำนาญการสาขาวิชาชีพต่าง ๆ รวมทั้งบุคลากรของสื่อมวลชนเองให้พูดในนามของ ‘สาธารณะ’ ดังตัวอย่างเช่น รายการซักถามอภิปรายต่าง ๆ เป็นต้น

8. คำถามสุดท้าย: บทบาทของการสื่อสารกับพื้นที่สาธารณะ

หลังจากได้ศึกษาพัฒนาการของพื้นที่สาธารณะตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบันที่กำลังดูเหมือนว่ากำลังมีวิกฤติเกี่ยวกับพื้นที่สาธารณะในความหมายที่แท้จริง แล้วอนาคตของเรื่องนี้จะเป็นอย่างไร รวมทั้งบทบาทของการสื่อสารที่มีต่อเรื่องการสร้างพื้นที่สาธารณะว่าควรจะเป็นการสื่อสารแบบไหน อย่างไร ในที่นี้เราจะสำรวจทัศนะของฮาเบอร์มาสที่มีต่อประเด็นดังกล่าว รวมทั้งอาจจะประยุกต์เอาแนวคิดของฮาเบอร์มาสมาตั้งคำถามที่เกี่ยวข้องกับบริบทสังคมของไทยบ้าง

ภาพที่ 9: การสื่อสารกับพื้นที่สาธารณะ

(8.1) **สังคมประชาธิปไตยกับพื้นที่สาธารณะ** หากสังคมประชาธิปไตยเป็นความคาดหวังของฮาเบอร์มาสว่าจะเป็สังคมที่ปลดปล่อยมนุษย์ไปสู่เสรีภาพอย่างแท้จริง (น่าสังเกตว่าฮาเบอร์มาสได้มุ่งหน้าไปสู่สังคมสังคมนิยมแบบนักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นบรรพบุรุษ) ฮาเบอร์มาสก็ยืนยันว่า ในสังคมเช่นนั้นจะต้องมี 'พื้นที่สาธารณะ' เป็นกลไก/ส่วนประกอบที่สำคัญ แต่ทว่าจะเป็น 'พื้นที่สาธารณะแบบใดเล่า'

ฮาเบอร์มาสมีความเห็นว่า พื้นที่สาธารณะเช่นในศตวรรษที่ 17-18 นั้นเป็นพื้นที่สาธารณะที่ใช้งานได้อย่างแท้จริง ดังนั้น เราจึงควรที่จะเดินย้อนรอยถอยหลังไปสู่การสร้างสรรคพื้นที่สาธารณะเช่นนั้นขึ้นมาใหม่ และเขาได้ให้ข้อเสนอเพิ่มเติมดังนี้

- ต้องสร้างสรรคพื้นที่สาธารณะขึ้นมาหลาย ๆ แบบอย่างหลากหลาย ทั้งนี้เพื่อเป็นหลักประกันว่า คนทุกกลุ่มที่มีผลประโยชน์ที่แตกต่างกันจะสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากพื้นที่สาธารณะหลาย ๆ แบบได้อย่างแท้จริง เพราะหากมีพื้นที่สาธารณะรูปแบบเดียว คนบางกลุ่มอาจจะเข้าถึงไม่ได้

- พื้นที่สาธารณะต้องไม่ถูกทำให้กลายเป็นองค์กร/สถาบันที่มีความแข็งตัวเพราะอิทธิพลของระบบข้าราชการ พื้นที่นี้ต้องเป็นเครือข่ายที่มีการไหลเวียนของข่าวสารอย่างเต็มที่

- พื้นที่สาธารณะแห่งนี้จะเป็นสถานที่ที่ก่อให้เกิดการกระทำเชิงการสื่อสาร (communicative action) ที่จะต้องเป็นกิจกรรมที่มีเป้าหมายสำหรับการสร้างจิตสำนึกใหม่ของประชาชน ความรู้สึกใหม่ของประชาชนที่ก้าวข้ามลักษณะ 'ปัจเจกชนนิยม' ความรู้สึกใหม่นี้เรียกว่า 'ethic of compassion' ซึ่งหมายถึงความเข้าใจ/อารมณ์ความรู้สึกแบบเข้าใจความต้องการของผู้อื่น รู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา และมีทัศนคติแบบที่พุทธศาสนาสอนว่า 'สัตว์โลกทั้งหลายล้วนเป็นเพื่อนร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย ร่วมกัน' ซึ่งในทศวรรษท้าย ๆ ของศตวรรษที่ 20 นี้ สื่อมวลชนได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่ามิตถยภาพที่จะสร้างความรู้สึกร่วมในชะตากรรมของมนุษย์ร่วมโลก เช่น กรณีรณรงค์ความรู้สึก 'we are the world' การช่วยเหลือกันเมื่อเกิดคลื่นสึนามิ การแก้ปัญหาโลกร้อน เป็นต้น

- การใช้พื้นที่สาธารณะให้ได้ดีสำหรับการสร้างประชาธิปไตยนั้นจะขึ้นอยู่กับ 2 ปัจจัยปัจจัยแรกคือ **คุณภาพของวาทกรรม/การสื่อสาร** (ที่ได้กล่าวไปแล้ว) และปัจจัยที่สองคือ **ปริมาณของการมีส่วนร่วม** ซึ่งฮาเบอร์มาสเสนอให้มีการสร้าง 'องค์กร/กลุ่มทางสังคมหลาย ๆ รูปแบบ' ขึ้นมา เพื่อเป็นตัวสื่อกลางสำหรับการมีส่วนร่วม เช่น แนวคิดเรื่องประชาคม การจัดเวทีเสวนา ประชาพิจารณ์ วิทยุชุมชน ฯลฯ

(8.2) สื่อมวลชนยังสามารถจะสร้างพื้นที่สาธารณะได้หรือไม่ในศตวรรษที่ 17-18 นั้น เมื่อพูดถึง 'สื่อมวลชน' นั้น ก็จะหมายถึงหนังสือพิมพ์ซึ่งมีบทบาทอย่างสูงมากในการสร้างพื้นที่สาธารณะ แต่อย่างไรก็ตาม จากการทบทวนประวัติศาสตร์ที่เดินผ่านมา เราก็ได้พบว่าหนังสือพิมพ์ในยุคปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนตนเองจนแทบจะไม่มบทบาทแล้ว

อย่างไรก็ตาม จากวันนั้นมาจนถึงวันนี้ สื่อมวลชนได้แตกกิ่งก้านสาขายายเป็นสื่อประเภทอื่น ๆ อีกมากมาย เช่น ภาพยนตร์วิทยุโทรทัศน์ อินเทอร์เน็ต ฯลฯ จึงมีคำถามต่อไปว่า สื่อประเภทใหม่ ๆ นี้จะสามารถสร้างพื้นที่สาธารณะได้หรือไม่ อย่างไร

ตัวอย่างของความพยายามที่จะตอบคำถามนี้ก็เช่น งานของ กอบพงษ์ ภูณทียะ (2545) เรื่อง 'การตอบปัญหาเรื่องเพศศึกษาของสื่อมวลชนในฐานะที่เป็นเวทีสาธารณะ' ถึงแม้ว่าประเด็นที่ถูกนำมาศึกษานั้นดูเหมือนจะไม่ใช่ว่าเรื่อง 'การเมือง' ตามแบบที่ฮาเบอร์มาสสนใจ แต่ทว่าในครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 ประเด็นเรื่องเพศก็ได้กลายมาเป็น 'การเมืองเรื่องเพศ' ไปเสียแล้ว ผู้วิจัยได้เลือกศึกษาสื่อมวลชน 3 ประเภทคือ สื่อสิ่งพิมพ์ (หนังสือพิมพ์) โทรทัศน์ และอินเทอร์เน็ต ซึ่งสื่อแต่ละชนิดต่างมีธรรมชาติของสื่อที่จะทั้งเอื้ออำนวยและเป็นอุปสรรคต่อการพูดคุย/อภิปราย/ถกเถียงโต้แย้งเรื่องเพศที่แตกต่างกัน ส่วนประเด็นเรื่อง 'เพศ' นั้นก็ได้ขยายขยายจาก 'เพศที่ยอมรับกันตามมาตรฐานสังคม' คือความสัมพันธ์ระหว่างเพศหญิง-ชาย ออกไปสู่ 'เพศที่ไม่ยอมรับ' คือความสัมพันธ์ทางเพศระหว่างคนเพศเดียวกัน ผลการวิจัยได้ยืนยันว่า บรรดาสื่อมวลชนสมัยใหม่ได้ทำหน้าที่เป็น 'พื้นที่สาธารณะ' ได้ในบางคุณลักษณะ เช่น เปิดให้ทุกคนเข้าถึง ได้สื่อสารกันบนหลักเหตุผล ได้อภิปรายโต้แย้งกัน ฯลฯ แต่ทว่าพื้นที่สาธารณะของสื่อมวลชนเหล่านี้ยังมีลักษณะไม่ 'ครบเครื่อง' ตามทัศนะของฮาเบอร์มาส กล่าวคือยังไม่นำไปสู่การผลักดันเปลี่ยนแปลงแก้ไขที่เกี่ยวกับเรื่องเพศในระดับส่วนรวม

สำหรับคำตอบในแง่หลักการเรื่องบทบาทและคุณูปการของสื่อมวลชนต่อการสร้างพื้นที่สาธารณะนั้น จะมีอยู่ 2-3 คำตอบ โดยที่ 2 คำตอบแรกจะให้ความสนใจกับตัวแปรเรื่อง 'การครอบครองเป็นเจ้าของสื่อ' (media ownership) ดังนี้

● **คำตอบแรก** เป็นแนวคิดที่ต่อต้านเรื่องการให้รัฐมาเป็นเจ้าของสื่อ เนื่องจากเห็นว่าหากรัฐเป็นเจ้าของสื่อเสียแล้ว สื่อก็จะกลายเป็นเครื่องมือ/กลไกรัฐสำหรับการควบคุมประชาชนเท่านั้น โอกาสในการใช้สื่ออย่างปลอดจากการแทรกแซง/ควบคุมของรัฐเพื่อสร้างพื้นที่สาธารณะย่อมเป็นไปได้ กลุ่มนี้จึงสนับสนุนให้เอกชนเข้ามาเป็นเจ้าของสื่อ แล้วสร้างเงื่อนไขให้เกิดการแข่งขันอย่างเสรีโดยใช้กลไกตลาด มาตรการดังกล่าว จะทำให้เอกชนเจ้าของสื่อต้องแข่งขันกันเพื่อตอบสนองความต้องการของประชาชน ผลลัพธ์ในท้ายที่สุดก็คือประชาชนจะเป็นผู้ใช้และควบคุมสื่อได้

● **คำตอบที่สอง** มีความคิดเห็นตรงกันข้ามกับกลุ่มแรก เนื่องจากเห็นว่า หากมีการเปิดเสรีด้านสื่อมวลชน (deregulation) ก็จะเป็นการทำลายระบบประชาธิปไตยมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะเงื่อนไขของการแข่งขันโดยเสรีนั้น เป็นเรื่องไม่จริงเสียแล้วสำหรับทุนนิยมในศตวรรษที่ 20 ซึ่งเป็นกลุ่มทุนผูกขาดขนาดใหญ่ทั้งในระดับประเทศและระดับโลก และเมื่อสื่อมีลักษณะเป็นธุรกิจมากขึ้น โอกาสที่จะเป็นช่องทางสร้างพื้นที่สาธารณะก็คงจะไม่มีดังเช่นประวัติศาสตร์ของสื่อหนังสือพิมพ์ ซึ่งแม้จะเป็นอิสระจากรัฐ แต่ก็ต้องมาถูกพันนาการด้วยระบบเศรษฐกิจ

ท่ามกลางสภาวะกลืนไม่เข้าคายไม่ออก (dilemma) ของแนวคิดทั้ง 2 กลุ่ม ก็มีคำตอบที่ 3 ซึ่งก้าวพ้นไปจากการใช้เกณฑ์เรื่อง 'ความเป็นเจ้าของสื่อ' เพียงอย่างเดียว

● **คำตอบที่สาม** เสนอว่า จำเป็นต้องมีมาตรการหลาย ๆ ประการร่วมกัน เช่น

- ประการแรก จำเป็นต้องสร้างกลไกป้องกันสื่อมวลชนจากระบบตลาดเสียก่อน ซึ่งได้แก่มาตรการสนับสนุนด้านการเงินจากรัฐในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ค่าธรรมเนียม (licence fee) ทั้งนี้เพื่อให้สื่อมวลชนไม่ต้องพึ่งพาหรือรับใช้ระบบอุปถัมภ์จากภาคธุรกิจมากเกินไป

- ประการที่สอง แต่เพื่อป้องกันมิให้รัฐใช้อำนาจด้านเศรษฐกิจมาควบคุมสื่อ จำเป็นต้องมีการติดตั้งกลไกเพื่อตรวจสอบการทำงานของสื่ออยู่ตลอดเวลาว่าได้ทำหน้าที่เป็นพื้นที่สาธารณะหรือไม่ กลไกดังกล่าวนี้อาจจะเป็นกลุ่ม ชมรม องค์กรที่มีภารกิจในการตรวจสอบโดยเฉพาะ

- ประการที่สาม บัญญัติที่กล่าวมาทั้ง 2 ข้อนั้นล้วนเป็นบัญญัติภายนอกซึ่งคงไม่เพียงพอสำหรับการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่สื่อมวลชนได้อย่างแท้จริง เพราะการทำหน้าที่เป็นพื้นที่สาธารณะของสื่อมวลชนคงต้องมาจาก**ความเข้มแข็งภายในของสื่อมวลชนเองด้วย** ที่จะต้องทั้งต่อสู้และทั้งอบรมบ่มเพาะบุคลากรของตน และควรที่จะเสริมสร้างความเป็นพันธมิตรต่อกันเพื่อเป็นพลังที่แข็งแกร่ง

ส่วนในโลกแห่งความเป็นจริงจากประวัติที่ผ่านมาของการก่อตัวของ 'พื้นที่สาธารณะ' เราได้พบว่าสื่อมวลชนประเภทสื่อสิ่งพิมพ์ (คือหนังสือพิมพ์) ได้มีบทบาทอย่างแข็งขันในพื้นที่สาธารณะ แต่ในขั้นตอนต่อมาเมื่อธรรมชาติของหนังสือพิมพ์เปลี่ยนไป สื่อประเภทนี้ก็หมดบทบาทต่อพื้นที่ดังกล่าว อย่างไรก็ตาม สื่อสมัยใหม่ที่เป็นสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เช่น วิทยุ โทรทัศน์ จนกระทั่งถึงคอมพิวเตอร์ได้ถือกำเนิดขึ้นมา ก็มีคำถามใหม่ว่า **โดยธรรมชาติแล้ว สื่อประเภทอิเล็กทรอนิกส์นี้จะสามารถมีบทบาทในการสร้างพื้นที่สาธารณะได้หรือไม่** คำตอบนั้นดูเหมือนจะมีอยู่ในสภาพความเป็นจริงอยู่แล้ว เนื่องจากในยุคปัจจุบัน บรรดาสื่ออิเล็กทรอนิกส์เช่น วิทยุและโทรทัศน์จะสามารถจะสร้างพื้นที่สาธารณะแบบใหม่ๆ ที่มีหน้าตาเปลี่ยนไปจากสมัยก่อน เช่น ก้าวเข้ามาในปริณิณทลของกีฬา วัฒนธรรม เหตุการณ์สำคัญ ๆ (เช่น กรณีวิทยุ จ.ส.100 หรือร่วมด้วยช่วยกันของไทย) จึงมีนักวิชาการบางคน เช่น Paddy Scannell (1986) ให้ความสนใจที่จะศึกษาวิจัยบทบาทของสื่ออิเล็กทรอนิกส์ที่มีต่อการสร้างพื้นที่สาธารณะแบบใหม่ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับสื่อประเภทคอมพิวเตอร์ที่มีธรรมชาติที่เหมาะสมอย่างยิ่งสำหรับการโต้เถียงอภิปราย (เพราะมีลักษณะ interactive) แม้ว่าจะเป็นสื่อสื่อสารผ่านตัวสื่อกลาง (mediated communication) มิใช่การสื่อสารแบบเผชิญหน้า (face-to-face communication) นี่จึงเป็นพัฒนาการที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่า การฟื้นฟูแนวคิดและแนวปฏิบัติของ 'พื้นที่สาธารณะ' ในโลกยุคคอมพิวเตอร์จะมีทิศทางไปในทางใด

(8.3) ขอบเขตระดับชาติ/ระดับโลกของพื้นที่สาธารณะ ประวัติศาสตร์ของแนวคิด

เรื่อง 'พื้นที่สาธารณะ' แม้แต่ในงานเขียนของฮาเบอร์มาสนั้น ยังจำกัดขอบเขตอยู่ในระดับชาติ (national) แต่ทว่าสำหรับในโลกสมัยใหม่นั้นตั้งแต่ทศวรรษ 1950 เป็นต้นมา การคิดเรื่องราวและประเด็นต่าง ๆ นั้นได้บ่าล้นจากระดับชาติออกไปถึงระดับโลก (international / global) เสียแล้ว ตัวอย่างในชีวิตประจำวันที่เราเห็นได้ชัดจนที่สุดก็คือ ในแวดวงของสื่อมวลชน ไม่ว่าจะเป็นหนังสือพิมพ์ ข่าวจาก CNN ฯลฯ แม้แต่รัฐชาติ (nation state) ของแต่ละประเทศก็ยังไม่อาจจะตัดสินใจดำเนินกิจการภายในประเทศได้โดยไม่ต้องแยแสหรือข้องเกี่ยวกับนานาชาติ ตัวอย่างของการกู้เงินจาก IMF ของไทย หรือกรณีการปราบปรามนักศึกษาจีนที่จตุรัสเทียนอันเหมิน เป็นตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลที่มีเหนือต่อรัฐชาติของแต่ละประเทศ ดังนั้นในเรื่องของพื้นที่สาธารณะก็หลีกเลี่ยงไม่พ้นปรากฏการณ์ข้ามชาติ/ระดับโลกดังกล่าว

บทบาทความเจริญก้าวหน้าของเทคโนโลยีการสื่อสาร เช่น ดาวเทียมและเคเบิล เป็นพื้นฐานรองรับสำคัญที่ทำให้ระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง ระบบวัฒนธรรมทุกด้านมีขอบเขตเชื่อมต่อกันในระดับโลกได้ ปรากฏการณ์ทางสังคมที่เราพบเห็นอยู่ในชีวิตประจำวันก็คือ กลุ่มผู้นำหรือชนชั้นสูงของประเทศ (elite) จะต้องติดตามข่าวสารจากต่างประเทศอยู่เสมอ หรือในกรณีเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ 2535 ที่รัฐไทยอาจจะสั่งห้ามสื่อมวลชนไทยไม่ให้รายงานหรือเผยแพร่ภาพ แต่ปรากฏว่าสื่อมวลชนต่างประเทศได้ดำเนินการเผยแพร่ข่าวและภาพที่ถูกห้ามนั้นไปทั่วโลกแล้ว ในหน้าหนังสือพิมพ์ไทยรัฐจะมีพื้นที่ข่าว (พื้นที่สาธารณะ) สำหรับกลุ่มคนไทยที่อยู่ในต่างประเทศ ซึ่งอาจจะ 'ห่างไกล' ในแง่ระยะทาง หากแต่ 'ใกล้ชิด' ในแง่การติดตามความเคลื่อนไหวทางสังคม ด้วยเหตุนี้จึงเป็นความชอบธรรมที่คนไทยในต่างประเทศจะมีสิทธิลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง แม้แต่ในฝ่ายขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมก็ต้องมีลักษณะ 'inter' ด้วยเช่นกัน เช่น งานวิจัยของ พรเพ็ญ พยัทยากุล (2541) พบว่าเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) ที่ทำงานด้านสิ่งแวดล้อมนั้นจะติดต่อกับเพื่อน NGOs อื่น ๆ ผ่านทางอินเทอร์เน็ตโดยอาจเป็นกลุ่ม NGOs ทั้งในประเทศและต่างประเทศ

(8.4) บทบาทของสื่อทางเลือก (alternative media) ในงานศึกษาของฮาเบอร์มาสนั้น ระบบการสื่อสารที่ฮาเบอร์มาสให้ความสนใจนั้นจะมีอยู่เพียง 2 ระบบ คือการสื่อสารแบบเห็นหน้าเห็นตากันภายในกลุ่ม (group communication) เช่น ในร้านกาแฟ โรงเหล้า ห้องรับแขกกับการสื่อสารมวลชน (mass communication) เช่น หนังสือพิมพ์ที่จะเป็นทั้งตัวที่ป้อนข่าวสารข้อมูลเข้ามา และเป็นช่องทางการแสดงออกของกลุ่มในพื้นที่สาธารณะ

แต่ทว่าในโลกยุคปัจจุบันได้เกิดการสื่อสารรูปแบบใหม่ ๆ อีกมากมาย เช่น การเกิดขึ้นของเวทีเสวนาของชุมชน การรวมกลุ่มของแฟนคลับ กลุ่มผู้สนใจ เครือข่ายสังคมต่าง ๆ ฯลฯ ซึ่งการสื่อสารเหล่านี้ล้วนแล้วเป็นรูปแบบการสื่อสารที่อยู่นอกเขตอำนาจรัฐและอำนาจเศรษฐกิจทั้งสิ้น ดังนั้น จึงควรที่จะหันมาสนใจบทบาทของสื่อทางเลือกเหล่านี้ในการสร้างพื้นที่สาธารณะซึ่งมีคุณลักษณะใกล้เคียงกับรูปแบบต้นฉบับในศตวรรษที่ 17 ที่ได้กล่าวไปแล้ว

(8.5) บทบาทของพื้นที่สาธารณะแบบเสมือน (virtual public sphere) จากรูปแบบการสื่อสารต้นฉบับที่ฮาเบอร์มัสยืนยันว่า จำเป็นจะต้องเป็นการสื่อสารแบบเห็นหน้าเห็นตากัน (face-to-face communication) กันนั้น แต่ในโลกปัจจุบัน ความเจริญก้าวหน้าของเทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่ที่สามารถเอาชนะทั้งระยะทาง (space) และเวลา (time) ได้แล้ว เช่น โทรศัพท์มือถือ อินเทอร์เน็ต ที่สามารถเชื่อมร้อยผู้คนที่ยังไกลกันในแง่ระยะทาง แต่ยังสามารถจะสื่อสารกันได้ภายในเวลาเดียวกัน ดังนั้น แนวคิดเรื่อง 'พื้นที่สาธารณะ' แบบที่ต้องมีลักษณะทางกายภาพเป็นพื้นที่ที่จะมาพบปะกันในโลกจริง ๆ นั้น อาจจะขยายคลี่คลายออกไปเป็นการโต้แย้งอภิปรายกันใน 'พื้นที่สาธารณะในโลกเสมือน' (virtual public sphere)

ปัจจุบันนี้มีปรากฏการณ์มากมายที่แสดงให้เห็นรูปแบบการทำงานของพื้นที่สาธารณะในโลกเสมือนที่มีคุณลักษณะเกือบจะทุกประการที่เหมือนกับแนวคิดเรื่องพื้นที่สาธารณะต้นแบบ เพียงแต่ไม่จำเป็นต้องมาพบปะเห็นหน้าเห็นตากันเท่านั้น เช่น ในหน้าเว็บไซต์ที่มีห้องสนทนาเรื่องราวประเด็นสาธารณะต่าง ๆ

ด้วยความเจริญก้าวหน้าของเทคโนโลยีการสื่อสารนี้เอง ทำให้ให้นักวิชาการสายอนาคตวิทยา (futurology) มีความคาดหวังว่า รูปแบบของการปกครองแบบประชาธิปไตยผ่านตัวแทน (representative democracy) ที่สังคมมนุษยชาติจำเป็นต้องใช้กันมาหลายร้อยปี เนื่องมาจากข้อจำกัดเรื่องเวลาและสถานที่ (ไม่สามารถให้คนทั้งประเทศมาแสดงความคิดเห็นต่อหน้าได้พร้อมกันในเวลาเดียวกัน) แต่ปัจจุบัน เทคโนโลยีการสื่อสารแบบดิจิทัล เช่น อินเทอร์เน็ต โทรศัพท์มือถือ ฯลฯ สามารถที่ทำให้การปกครองแบบประชาธิปไตยโดยตรง (direct democracy) ที่ให้สมาชิกของสังคมสามารถใช้สิทธิใช้เสียงลงคะแนนได้โดยตรงโดยไม่จำเป็นต้องผ่าน 'ผู้แทนราษฎร' น่าจะมีความเป็นไปได้แล้ว

อย่างไรก็ตาม ก่อนหน้าที่สมาชิกของสังคมจะใช้สิทธิเสียงของตนนั้น เพื่อสร้างกลไกป้องกันมิให้ประชาชนกลายเป็นเพียง 'ผู้บริโภคนทางการเมือง' หากแต่เป็น 'พลเมืองที่แท้จริง' ก็จำเป็นต้องมี 'พื้นที่สาธารณะ' เพื่อให้มีเวทีสำหรับการนำเสนอข้อมูล (speech act แบบ constatives) เพื่อให้ประชาชนได้มีโอกาสใช้เหตุใช้ผลแบบ practical rationality ซึ่งเป็นเงื่อนไขจำเป็นที่จะขาดเสียมิได้

ในกรณีของไทย พัสณัย นุตาลัย (2541) ที่ได้ใช้แนวคิดเรื่อง 'war of position' และ 'war of movement' ของกรีมชี่มาวิจยกรณีสื่อสารผ่านเครือข่ายอินเทอร์เน็ต ซึ่งเป็น 'การกระทำเชิงสื่อสาร' (communicative action) ตามแนวคิดของฮาเบอร์มัส ผู้วิจัยพบว่า เมื่อจะมีการชุมนุมประท้วงเคลื่อนไหวประเด็นต่าง ๆ เช่น การสร้างท่อก๊าซ การสร้างโรงงานไฟฟ้าเตาเผาขยะ ฯลฯ ที่จัดว่าเป็น war of movement ผู้เข้าร่วมประท้วงส่วนใหญ่มักจะมีสมาธิในประเด็นต่าง ๆ ไม่กระจ่าย การได้รับข้อมูลข่าวสารก็ไม่เพียงพอ (จึงมักถูกกล่าวหาว่าเป็นมือบ้จัดตั้ง เพราะไม่รู้เรื่องราวที่มาประท้วง) ดังนั้น หากมีการติดต่อสื่อสารผ่านเครือข่ายอินเทอร์เน็ตเสียก่อนในขั้นตอนของ war of position (สงครามแย่งชิง

พื้นที่ทางความคิด) ด้วยการแพร่กระจายข้อมูลให้เต็มที่และเปิดโอกาสให้มีการโต้แย้งถกเถียงกันบนหลักเหตุผล อันเป็นไปตามหลักการของพื้นที่สาธารณะ การเตรียมพร้อมดังกล่าวน่าจะเป็นหลักประกันชัยชนะในขั้นตอน war of movement ได้อย่างดี

(8.6) การสื่อสารท้องถิ่น/การสื่อสารพื้นบ้าน เนื่องจากแนวคิดของฮาเบอร์มัสนั้นจำกัดรูปแบบการสื่อสารอยู่ภายในขอบเขตของวัฒนธรรมชนชั้นกลางเท่านั้น ดังนั้น พื้นที่สาธารณะของฮาเบอร์มัสจึงมีกลิ่นอายของวัฒนธรรมแบบชนชั้นกลางไปด้วย

หากทว่าในสังคมสมัยใหม่ไม่ได้มีแต่ชนชั้นกลางเพียงชนชั้นเดียว แต่มีชนชั้นอื่น ๆ อยู่ด้วย โดยเฉพาะชนชั้นล่างที่มีอยู่มากมายมหาศาล ฉะนั้นจึงควรมีการขยายแนวคิดเรื่องพื้นที่สาธารณะให้กว้างขวางออกไป

และหากใช้ความหมายของคำว่า ‘พื้นที่สาธารณะ’ แบบไม่เคร่งครัดเกาะติดกับลักษณะชนชั้นกลางมากจนเกินไป เราก็อาจจะพบว่า บรรดารูปแบบการพบปะ ชุมนุม พุดคุยโต้เถียงอภิปรายนั้น จะมีร่องรอยอยู่บ้างแล้วในการสื่อสารตามแบบประเพณีของชุมชน แม้ว่าจะไม่เต็มรูปแบบตามแนวคิดของฮาเบอร์มัสก็ตาม เช่น ในประเพณีพิธีกรรม ในศิลปะการแสดง (เช่น การแสดงหนังตะลุง) และในพื้นที่สาธารณะเหล่านี้ก็มีรูปแบบการสื่อสารท้องถิ่น หรือการสื่อสารพื้นบ้านที่ทำหน้าที่อยู่ อย่างไรก็ตาม ในพื้นที่สาธารณะแบบประเพณีและการสื่อสารท้องถิ่น/พื้นบ้านนี้อาจจะมีการปรับเปลี่ยนสีสนับบางอย่างที่แตกต่างไปจากต้นฉบับของฮาเบอร์มัส เช่น มิใช่มีแต่การโต้เถียงใช้เหตุผลเท่านั้น หากแต่ยังมีมิติด้านอารมณ์ความรู้สึก/สุนทรียะ/ความสนุกสนานเข้าไปปะปนด้วยตามลักษณะของประชาชนทั่วไป

บรรณานุกรม

กอบพงษ์ กุณทิยะ (2545), *การตอบปัญหาเรื่องเพศศึกษาของสื่อมวลชนในฐานะที่เป็นเวทีสาธารณะ*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

กาญจนา แก้วเทพ (2543), 'การสื่อสารกับพื้นที่สาธารณะ: ทศนะของ Habermas', ใน กาญจนา แก้วเทพ (บก.), *มองสื่อใหม่ มองสังคมใหม่*, กรุงเทพฯ: คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

_____. (2549), 'ทฤษฎีการสื่อความหมาย' ใน สาขาวิชานิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช (บก.), *เอกสารการสอนชุดวิชา การสร้างสารในงานนิเทศศาสตร์*, นนทบุรี: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

นිරุช เรื่องกิตติยयोग (2540), *รูปแบบชีวิตเมืองหลวง: ศึกษาจากสนามหลวงในฐานะที่เป็นพื้นที่สาธารณะของเมือง*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (สังคมวิทยา) คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พรเพ็ญ พัตยากุล (2541), *การเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารขององค์กรพัฒนาเอกชนไทยผ่านเครือข่ายอินเทอร์เน็ต*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พวงพนา คุณวัฒน์ (2548), *กระบวนการสื่อสารสาธารณะของกลุ่มชาวบ้านผู้คัดค้านเขื่อนปากมูล*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พัสนัย นุตาลัย (2541), *การเมืองของชนชั้นกลางกับการใช้สื่อมวลชน*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชานิเทศศาสตร์พัฒนาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รัตนา ทิมเมือง (2541), *บทบาทของสื่อมวลชนในฐานะเวทีสาธารณะในการเลือกตั้งทั่วไป 17 พ.ย. 2539*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุธาริน คุณผล (2541), 'บทสำรวจพื้นที่สาธารณะ', ใน *รัฐศาสตร์สาร* ปีที่ 20 ฉบับที่ 3. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Bottomore T., (1984), *The Frankfurt School*, Sussex: Ellis Horwood.

Calhoun, C., (1993), *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge: The Massachusetts Institute of the Technology.

Garnham, N. (1995), 'The Media and the Public Sphere', in Oliver Boyd-Barrett and Chris Newbold (eds.), *Approaches to Media*, London: Arnold.

- Guess, R. (1981), *The Idea of a Critical Theory: Habermas and the Frankfurt School*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Held, D. (1980), *Introduction to Critical Theory*, London: Hutchinson.
- Lecte, J. (1994), *Fifty key Contemporary Thinkers*, London: Routledge.
- Habermas, J. (1971), *Knowledge and Human Interest*, translated by Jeremy Shapiro, Boston: Beacon Press.
- _____. (1975), *Legitimation Crisis*, translated by Thomas McCarthy, Boston: Beacon Press.
- _____. (1984), *The Theory of Communicative Action, Vol. 1*, translated by Thomas McCarthy, Boston: Beacon Press.
- _____. (1987), *The Theory of Communicative Action, Vol. 2*, translated by Thomas McCarthy, Boston: Beacon Press.
- _____. (1989), *The Structural Transformation of the Public Sphere*, translated by Thomas Burger, Cambridge: MIT Press.
- Outhwaite, W. (1994), *Habermas: a Critical Introduction*, Cambridge: Polity.
- Seidman, S. and Alexander, J. (2002), *The New Social Theory Reader: Contemporary Debates*, London: Routledge.
- Slater, P. (1977), *Origin and Significance of the Frankfurt School*, London: Routledge.
- Scannell, P. (1986), 'Broadcasting and the politics of unemployment 1930-1935', in Richard Collins et al (eds.), *Media, Culture and Society: a Critical Reader*, London: Sage.
- Stones, R. (1998), *Key Sociological Thinkers*, Massachusetts: Macmillan Press.
- White, S. (1995), *Habermas*, Cambridge: Cambridge University Press.

http://www.psykeba.com.ar/recursos/imagenes/roland_barthes.jpg

บทที่ 11

ทฤษฎีสัญวิทยาแนววิพากษ์ (Critical Semiology)

1. นิยามและความสำคัญของ ‘ความหมาย’
2. พัฒนาการการศึกษาความหมายก่อนหน้ายุคสัญลักษณ์วิทยา
3. การศึกษาความหมายตามแนวทฤษฎีสัญวิทยาเชิงวิพากษ์
4. แนะนำนักวิชาการในสายทฤษฎีสัญวิทยาแนววิพากษ์
 - (4.1) เฟอ์ดินานด์ เดอ โซซูร์
 - (4.2) ชาร์ลส์ เพิร์ซ
 - (4.3) กลุ่มสำนักรูปแบบนิยมแห่งรัสเซีย
 - (4.4) โรลิ่งด์ บาร์ธส์
 - (4.5) อุมแบร์โต เอโค
 - (4.6) กลุ่มสำนักหลังโครงสร้างนิยม: ฌาคส์ แดร์ริดา

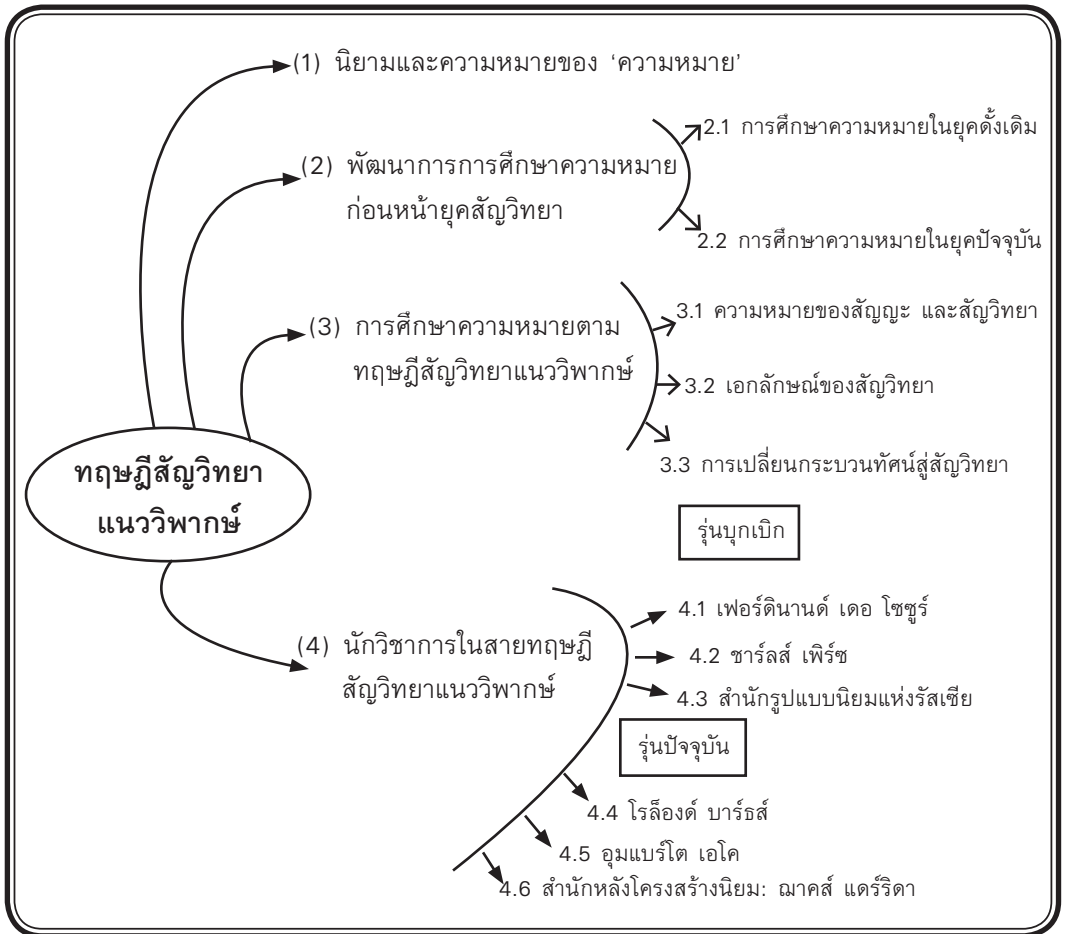
บทที่ 11

ทฤษฎีสัญวิทยาแนววิพากษ์ (Critical Semiology)

ในวันที่ 11 เดือนกันยายน ปี ค.ศ. 2001 เกิดเหตุการณ์ผู้ก่อการร้ายจี้เครื่องบินพาณิชย์ และขับพุ่งชนตึกเวิร์ลด์เทรดเซ็นเตอร์ กลางมหานครนิวยอร์ก ประเทศอเมริกา เหตุการณ์ 9/11 ในครั้งนั้น ได้ก่อความสะเทือนขวัญไม่เพียงแต่ในหมู่อเมริกันชนเท่านั้น หากแต่ภาพเหตุการณ์ที่ถ่ายทอดผ่านเครือข่ายโทรทัศน์ระหว่างประเทศ ยังได้สร้างความตื่นตะลึงให้กับประชาคมโลกเป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะไม่เพียงแต่เครื่องบินจะพุ่งชนวัตถุ**รูปธรรม**อย่างอาคาร ศูนย์กลางพาณิชย์โลกเท่านั้น แต่ปรากฏการณ์ดังกล่าวยังเป็นกระบวนการทำลาย**สัญญาะ/ความหมาย**ของระบบทุนนิยมโลก ที่มีอเมริกาเป็นเจ้าจักรวรรดิผู้ทรงอำนาจ

ปรากฏการณ์ 9/11 ได้สะท้อนให้เห็นว่า ทุกวันนี้ ไม่เพียงแต่เราจะดำเนินชีวิตอยู่กับโลกความเป็นจริงทางกายภาพ (physical world) เท่านั้น หากแต่เรายังอยู่ท่ามกลางโลกที่อุดมไปด้วย**สัญญาะ**มากมาย (sign / symbolic world) สำหรับกลุ่มนักคิดทฤษฎีวิพากษ์ที่สนใจวิเคราะห์โลกแห่ง**สัญญาะ**ดังกล่าวนี้ รู้จักกันในชื่อของ **ทฤษฎีสัญวิทยา/สัญศาสตร์** (semiology / semiotics) อันแปลความตรงตัวได้ว่า **ศาสตร์ที่ศึกษาระบบสัญญาะและความหมาย** (science of sign / meaning) ซึ่งมีเอกลักษณ์เด่นที่ว่า ในขณะที่ทฤษฎีวิพากษ์สำนักก่อนมีแนวโน้มจะสนใจกระบวนการผลิต/ผลิตซ้ำคน (แรงงาน) และวัตถุ หรือผลผลิตรูปธรรมต่าง ๆ แต่ทฤษฎีสัญวิทยาจะเน้นศึกษากระบวนการผลิต**ความหมาย** โดยเปิดโปงให้เห็นพลังของ**สัญญาะ**และการต่อสู้ในโลกของความหมาย

สำหรับเส้นทางการนำเสนอแนวคิดของทฤษฎีสัญวิทยาแนววิพากษ์ในบทนี้ สามารถสรุปได้ดังแผนภาพที่ 1 ต่อไปนี้

ภาพที่ 1: แสดงผังการนำเสนอแนวคิดของทฤษฎีสัญวิทยาแนววิพากษ์ (critical semiology)

1. นิยามและความสำคัญของ 'ความหมาย'

ในองค์ประกอบการสื่อสารแบบ S-M-C-R นั้น นักสัญลักษณ์เป็นกลุ่มที่ค่อนข้างให้ความสำคัญกับองค์ประกอบตัวสาร (M) โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวิเคราะห์กระบวนการสร้างความหมายที่บรรจุอยู่ในเนื้อหาของการสื่อสารประเภทต่าง ๆ ดังนั้น ในลำดับแรกนี้ ผู้เขียนจึงขอแนะนำมิติเรื่องนิยามและความสำคัญของความหมายในการสื่อสารของมนุษย์เป็นภาพเบื้องต้นก่อน ดังนี้

1.1 นิยามของ ‘ความหมาย’

John Hartley (2002) ได้ให้นิยามของคำว่า ‘ความหมาย’ (meaning) ไว้ว่า ความหมายเป็น **ผลผลิตทางวัฒนธรรม (the product of culture)** หรือหากพิจารณาในโลกของวิชาสื่อสารศึกษา (communication studies) แล้ว ความหมายก็คือ **ผลผลิตที่ออกมาจากกระบวนการสื่อสาร (the outcome of communication)** ซึ่งหมายความว่าวัตถุใดๆก็ตามไม่ได้มีความหมายด้วยตัวของมันเอง หากแต่ความหมายจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อมนุษย์เราสร้างช่องทางในการสื่อสารออกมา หรือจะเกิดขึ้นได้เมื่อคนๆ หนึ่งพูดคุย/แสดงกิริยาท่าทาง/มีพฤติกรรม/ประพฤติปฏิบัติ/กระทำการใด ๆ กับคนอื่นอีกผู้หนึ่ง เช่น เมื่อเรายืมหรือยกมือไหว้คนอื่น ก็คือการที่เราสร้าง**ความหมาย**ในการผูกสัมพันธ์กับบุคคลผู้นั้น

Charles Osgood (1967) ได้เขียนหนังสือชื่อ The Measurement of Meaning ซึ่งอธิบายถึงคุณลักษณะของ ‘ความหมาย’ อันสรุปเป็นแผนภาพได้ดังนี้

ภาพที่ 2: แสดงคุณลักษณะ/องค์ประกอบของ ‘ความหมาย’

จากแผนภาพที่ 2 เราอาจสรุปได้ว่า ธรรมชาติและคุณลักษณะของ ‘ความหมาย’ จะประกอบขึ้นด้วย

- (1) **การสร้าง<u>ความเข้าใจ</u>** หรือความหมายจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงโลกความจริงทางกายภาพ (the world of physical reality) ให้กลายเป็นโลกแห่ง<u>ความเข้าใจ</u> (the world of comprehension) ซึ่งจำเป็นต้องใช้การสื่อสารเป็นเครื่องมือสำคัญ เช่น เราจะต้องเห็นต้นไม้ที่มีอยู่จริงในธรรมชาติเสียก่อน จึงจะสร้างคำเรียกว่า ‘ต้นไม้’ ขึ้นมา เพื่อ<u>สรุปรวบยอดความหมาย</u> (conceptualising) ว่า ‘เป็น<u>สิ่งมีชีวิต</u>ที่มีต้นดอกใบผลและราก’ อันจะกลายมาเป็น<u>ความเข้าใจ</u>ร่วมกันระหว่างเรากับผู้อื่น

(2) การอธิบายโลกแวดล้อมระหว่างกันและกันโดยปกติแล้วในโลกวิชาการสื่อสาร จะมีแบบจำลองพื้นฐานอยู่สองชุดดังนี้ ชุดแรกได้แก่ **แบบจำลองการถ่ายทอดข่าวสาร (transmission model)** อันหมายถึงแบบแผนการสื่อสารที่เน้นการถ่ายทอดข่าวสารจากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสารแบบทางเดียว (one-way communication) โดยมีเป้าหมายเพื่อการโน้มน้าวชักจูงใจ กับชุด **แบบจำลองการสื่อสารเชิงพิธีกรรม (ritualistic model)** ซึ่งหมายถึง แบบแผนการสื่อสารที่เน้นความสัมพันธ์แบบสองทาง (two-way communication) และมีเป้าหมายเพื่อสร้าง **ความหมายร่วมกัน (shared meaning)** ระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสาร และเป็นแบบจำลองการสื่อสารเชิงพิธีกรรมนี้ ที่นักสัญวิทยาให้ความสนใจ เนื่องจากเชื่อว่า ความหมายคือเครื่องมือในการอธิบายโลกแวดล้อมเพื่อให้เกิดความเข้าใจร่วมระหว่างกันและกัน

(3) หัวใจสำคัญของการศึกษาด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ การวิเคราะห์ความหมายนั้น เป็นวิธีการสำคัญของการศึกษาในสาขาวิชาต่าง ๆ ด้าน **มนุษยศาสตร์** และ **สังคมศาสตร์** ดังเช่น ถ้าเป็นสาขาอักษรศาสตร์ ก็จะสนใจการอ่านความหมายจากงานวรรณกรรม สาขารัฐศาสตร์ก็จะสนใจภาษากับการสื่อความหมายทางการเมือง สาขาประวัติศาสตร์ก็จะสนใจการสร้างความหมายที่มนุษย์สื่อสารกับอดีตของตนเอง สาขามานุษยวิทยาก็จะสนใจความหมายที่ดำรงอยู่ในแบบแผนทางวัฒนธรรม หรือสาขาการสื่อสารก็จะสนใจวิเคราะห์สื่อในฐานะพื้นที่การสร้างความหมายร่วมกันระหว่างมนุษย์

1.2 ความสำคัญของ ‘ความหมาย’

เฉพาะในแง่มุมของการสื่อสารนั้น ความหมายมีความสำคัญอย่างน้อยสามด้านด้วยกัน ดังนี้

(1) ความหมายเป็นพยานหลักฐานของผู้ส่งสาร เนื่องจากการวิเคราะห์ความหมายนั้น จะทำให้ผู้ศึกษาสามารถอ่านใจของผู้ส่งสารได้ ดังเช่น แนวทางการศึกษาของสายภาษาศาสตร์ดั้งเดิมที่เชื่อว่า เวลาวิเคราะห์ตัวบทต่าง ๆ ก็จะทำให้ผู้ศึกษาว่าผู้สร้างผลงานคิดอะไรอยู่ (อาทิ ถ้าเราวิเคราะห์ความหมายในนวนิยายเรื่อง คู่กรรม ก็จะทราบได้ว่าทมยันตีคิดถึงผู้หญิงในช่วงสงครามโลกครั้งที่สองว่าอย่างไร) หรือถ้าเป็นตัวอย่างแนวทางการศึกษาของสายการสื่อสาร ก็จะได้แก่ ทฤษฎีนายทวารข่าวสาร (gatekeeper theory) ที่จะวิเคราะห์ว่า ในเงื่อนไขการสื่อสารแต่ละวาระ ผู้ส่งสารจะยินยอมให้ความหมายอะไรไหลผ่านไม่ไหลผ่านออกสู่ผู้รับสาร

(2) ความหมายเป็นพยานหลักฐานทางสังคม ความสำคัญของความหมายในข้อนี้เชื่อว่า สารในการสื่อสารเป็นเสมือนกระจกสะท้อนความหมาย/ความเป็นจริง เพราะฉะนั้นถ้าเราศึกษาเนื้อหาสารในคอลัมน์ซุบซิบตามหน้าหนังสือพิมพ์ เราก็จะพบว่า ชุมชนของชาว

ไฮโซในเมืองไทยมีลักษณะอย่างไร หรือหากเราอยากทราบว่าลักษณะสังคมสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นอย่างไร ก็ให้วิเคราะห์สารที่อยู่ในวรรณกรรมของสุนทรภู่ที่เขียนไว้ในยุคนั้น

(3) **ความหมายเป็นตัวกำหนดผลกระทบต่อผู้รับสาร** ความสำคัญของความหมายในแง่นี้ เป็นจุดยืนที่นักสัญวิทยาให้ความสนใจเป็นพิเศษ แต่อย่างไรก็ดี วิธีการตั้งคำถามเรื่องผลกระทบ (effects) จากความหมายนั้น นักสัญวิทยาจะอธิบายแตกต่างจากกลุ่มทฤษฎีกระสุนปืน (magic bullet theory) กล่าวคือ ในขณะที่ทฤษฎีกระสุนปืนยืนยันว่า ความหมายที่บรรจุอยู่ในสารจะมีผลกระทบโดยตรง/ทันที (spontaneous effects) ต่อผู้รับสาร (เช่น หากเราชอบดูภาพยนตร์ที่มีเนื้อหารุนแรง เราก็มีแนวโน้มจะเป็นผู้ที่ชอบใช้ความรุนแรง หรือเลียนแบบตัวละครที่อยู่ในภาพยนตร์เรื่องนั้น) แต่กับนักสัญวิทยาอย่าง โรลิ่งด์ บาร์ธส์ (Roland Barthes) กลับอธิบายว่า แม้ความหมายจะมีผลกระทบต่อผู้รับสาร แต่จะเป็นผลกระทบในแง่ของการติดตั้งรหัส (codes) ให้กับผู้คน มากกว่าจะเป็นผลแบบฉับพลันทันที เช่น ถ้าผู้รับสารเพศหญิงฟังเพลงที่ร้องว่า ‘ถึงร้ายก็รัก แม้รักจะร้าย’ ‘ยอมฉันทยอมเจ็บปวด’ ‘กักขังฉันเกิดกักขังไป’ หรือ ‘ได้แต่ยินยอมรับความเจ็บปวด’ ผู้หญิงกลุ่มนี้ก็จะค่อย ๆ ซึมซับรหัสหรือได้รับการติดตั้งโลกทัศน์ที่มีต่อความรักว่า ‘จงเต็มใจจะเจ็บ แต่ต้องไม่เคยเจ็บในความรัก’

1.3 แหล่งกำเนิดของความหมาย

ในวัฒนธรรมการสื่อสารแต่ละเงื่อนไข มักจะมีคำถามเกิดขึ้นมาว่า ‘ความหมาย’ กำเนิดขึ้นมาอย่างไร และดำรงอยู่ที่ไหนได้บ้าง

John Hartley (2002) ได้ใช้เกณฑ์เรื่องยุคสมัยมาอธิบายว่า ตำแหน่งแห่งที่ (location) ของความหมาย มีลักษณะการเคลื่อนผ่านแบบเป็นสายโซ่ จากผู้ผลิตสู่ตัววัตถุและสู่ผู้บริโภค (the producer-commodity-consumer chain) ตั้งแต่จากยุคก่อนสมัยใหม่มาจนถึงยุคสมัยใหม่และหลังสมัยใหม่ ดังนี้

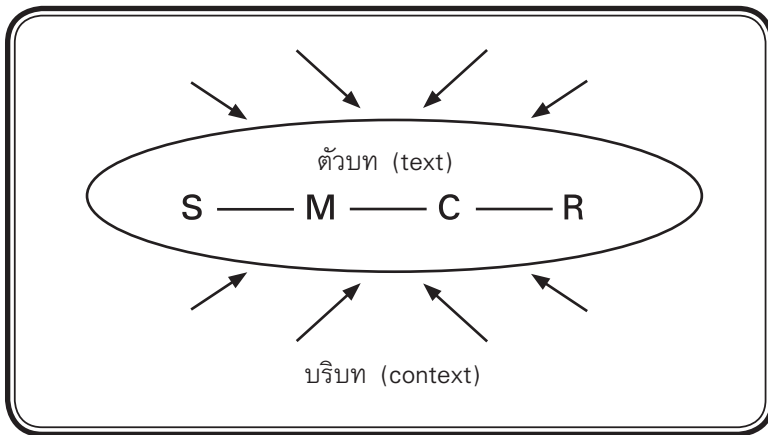
- ในยุคก่อนสมัยใหม่ (pre-modern times) ดังกรณีของยุคกลาง (Medieval) ของตะวันตกนั้น จะมีความคิดที่ว่า ความหมายถูกกำหนดขึ้นโดยสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ (divine) เช่น ความหมายในพระคัมภีร์ไบเบิลถูกสร้างขึ้นโดยพระเจ้า เป็นเจ้า และเพราะความหมายเกิดขึ้นจากความตั้งใจของผู้ผลิต/ผู้สร้าง (producer / author) เช่นนี้ ความหมายจึงเป็นสิ่งที่ไม่อาจโต้แย้งได้ เนื่องจากเป็นอำนาจ (authority) ของผู้ที่อยู่เหนือกว่ามนุษยชาติอย่างเรา

- ในยุคสมัยใหม่ (modern times) ทศนะต่อความหมายข้างต้นจะเริ่มเปลี่ยนไปว่า ความหมายถูกบรรจุอยู่ในตัวบท (text) ซึ่งหมายความว่า ตัวบทจะมีความหมาย ก็เพียงแค่ที่ถูกบรรจุเอาไว้เท่านั้น โดยไม่อิงกับบริบทใด ๆ เพราะฉะนั้น ความหมายจึงมีชุดเดียวและมีลักษณะการอ่านหรือตีความแบบปิด (close critical reading)

เช่น หากเราเขียนจดหมายถึงใครสักคน เขาก็จะรับรู้ความหมายไปตามเนื้อหา/สารที่เราเขียน แบบไม่มีทางเป็นอื่นไปได้

● ในยุคหลังสมัยใหม่ (postmodern times) เป็นยุคที่ความหมายถูกเชื่อว่า จะมีมากกว่าหนึ่ง และดำรงผ่านการตีความของผู้รับสาร/ผู้อ่านที่กระทำต่อดัชนี เพราะฉะนั้น ทักษะเช่นนี้จึงไม่เชื่อเรื่องการผูกขาดความหมาย และเห็นว่ามนุษย์ทุกคนมีอำนาจสร้างความหมายได้อย่างเท่าเทียมกัน (egalitarianism) เช่น หากคนสิบคนดูรายการโทรทัศน์เดียวกัน แต่ละคนก็มีอำนาจสร้างความหมายจากรายการดังกล่าวได้แตกต่างกันตามแต่ประสบการณ์ของแต่ละบุคคล

อย่างไรก็ตาม หากเราเปลี่ยนเกณฑ์ในการตั้งคำถามต่อตำแหน่งแห่งที่หรือแหล่งกำเนิดของความหมาย โดยพิจารณาจาก องค์ประกอบของการสื่อสาร แล้ว กาญจนา แก้วเทพ (2548) ได้สรุปแหล่งกำเนิดความหมายไว้ตามแผนภาพดังต่อไปนี้

ภาพที่ 3: แหล่งกำเนิดความหมายในองค์ประกอบของการสื่อสาร

จากแผนภาพที่ 3 เราอาจสรุปได้ว่า ความหมายจะอยู่ในองค์ประกอบของการสื่อสารสามส่วนด้วยกัน คือ

(1) ความหมายอยู่ที่องค์ประกอบที่ตัวคนหรือผู้กระทำการสื่อสาร (communicator) ซึ่งบางทฤษฎีจะเชื่อว่า เป็นผู้ส่งสารที่มีอำนาจในการสร้างความหมาย เช่น ทฤษฎีผลกระทบของสื่อ (media impact theory) หรือทฤษฎีนายทวารข่าวสาร (gate-keeper theory) ฯลฯ บางทฤษฎีอาจเห็นว่า เป็นผู้รับสารที่มีอำนาจสร้างความหมาย เช่น ทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจของสื่อ (uses and gratifications approach) ที่บอกว่า ผู้รับสารต้องมีความต้องการบางอย่างก่อน จึงจะไปใช้สื่อเพื่อสร้างความหมาย ฯลฯ และบางทฤษฎีก็อาจอธิบายว่า ต้องมีทั้งผู้ส่งสารและผู้รับสาร

จึงจะมีการสร้างความหมายเกิดขึ้น ดังเช่น แนวคิดของสำนัก เบอร์มิงแฮม (the Birmingham School) ที่สนใจวิเคราะห์การเข้ารหัสและการถอดรหัสความหมายในการสื่อสาร

(2) **ความหมายอยู่ที่ตัวบท (text)** ความหมายจะเกิดขึ้นบน**ความสัมพันธ์/ตรรกะภายใน (internal relationship / logic)** ของตัวบท ซึ่งทัศนะเช่นนี้จะเป็นจุดยืนสำคัญของทฤษฎีสัญญาวิทยา ที่สนใจค้นหา/ศึกษา**สัญญะกับความสัมพันธ์ของสัญญะ (sign and its relations)** อันหมายความว่า ถ้าความสัมพันธ์ภายในตัวบทเปลี่ยนสัญญะนั้น ๆ ก็จะมีการเปลี่ยนแปลงความหมายตามไปด้วย ตัวอย่างเช่น ภาพยนตร์ตลกแนวล้อเลียน (parody) เรื่อง The Naked Gun หรือ Scary Movie ที่เลือกเอาองค์ประกอบของภาพยนตร์ดัง ๆ ในอดีต มาจัดวางความสัมพันธ์เสียใหม่ และสร้างเป็นอีกชุดของความหมายที่สื่อสารไปยังผู้ชม

(3) **ความหมายอยู่ที่บริบท (context)** อันได้แก่ สภาพแวดล้อมของการสื่อสาร ซึ่งมีตั้งแต่เวลา สถานที่ จิตใจ อารมณ์ความรู้สึก วัฒนธรรม เศรษฐกิจ สังคม สถานการณ์เงื่อนไข ฯลฯ ทั้งนี้ หากสภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลง ความหมายในการสื่อสารก็จะแปรเปลี่ยนไปด้วย เช่น หาก 'ดาบ' อยู่ในเงื่อนไขที่เป็นมือของอัศวิน หรือพระเอกก็จะมีคามหมายว่าเป็น 'อาวุธที่ใช้สร้างสรรค์และผดุงคุณธรรม' แต่เมื่อบริบทเปลี่ยนไปอยู่ในมือของผู้ร้าย ความหมายก็จะเปลี่ยนไปเป็น 'ยื่นดาบให้โจร'

1.4 จุดยืน/ทัศนะทางวิชาการต่อการศึกษาความหมาย

Stuart Hall (1997) ได้อธิบายว่า สำหรับในโลกวิชาการนั้น นอกจากการตั้งคำถามว่า ความหมายอยู่ที่ไหนแล้ว ยังมีคำถามสำคัญอีกข้อหนึ่งว่า แล้วเราจะมียุทธวิธีการเข้าสู่ปัญหา (approaches) ในการศึกษาความหมายได้อย่างไร ทั้งนี้ Hall ได้สรุปว่า มีสามเส้นทางในการเข้าสู่ปัญหาดังกล่าวดังนี้

(1) **ทัศนะแบบภาพสะท้อน (reflective approach)** จุดยืนแบบนี้เชื่อว่า ความหมายเกิดขึ้นมาแล้ว (meaning is out there) และดำรงอยู่ในวัตถุ/คน/ความคิด/เหตุการณ์ต่าง ๆ เพราะฉะนั้น ภาษาจะเป็นเสมือน**กระจกที่ส่อง**ให้เราเห็นความเป็นจริง/ความหมายเหล่านั้นออกมา หรืออีกนัยหนึ่ง ภาษาจะทำหน้าที่**เลียนแบบ (imitate)** โลกความเป็นจริงให้กับเรา เช่น ถ้ามีเหตุการณ์ชุมนุมประท้วงที่ท้องสนามหลวง กล้องโทรทัศน์ก็จะทำหน้าที่สะท้อน/จำลองเหตุการณ์นั้นออกมาสู่สายตาของผู้ชม

อย่างไรก็ดี ทัศนะแบบภาพสะท้อนนี้ ภายหลังได้ถูกวิจารณ์ว่า เนื่องจากภาษาไม่สามารถแสดงความเป็นจริงได้ทั้งหมด (เช่น คำพูดหนึ่งคำหรือประโยคหนึ่งประโยคไม่สามารถสรุปความคิดทั้งหมดของเราออกมาได้) ดังนั้น ทุกครั้งที่ภาษาเลียนแบบความเป็นจริง จึงเป็นการสะท้อนเพียงบางเลี้ยวบางมุมเท่านั้น เช่น ไม่ใช้กล้องโทรทัศน์จะจับภาพท้องสนามหลวง

ได้ทุกมุม แต่มีเฉพาะบางมุมของการชุมนุมประห้วงเท่านั้น ที่จะได้รับการคัดเลือกออกมา เพราะฉะนั้น คำถามจึงอยู่ที่ว่า มุมมองต่อความเป็นจริงแบบใดที่ถูกถ่ายทอดผ่านกล้องหรือ ภาพข่าวโทรทัศน์

นอกจากนี้ ในขณะที่นักภาษาศาสตร์รุ่นแรก ๆ สนใจภาษากับการสะท้อน/เลียนแบบ ความเป็นจริงดังที่กล่าวมาแล้ว ในภายหลังนั้น นักทฤษฎีวิพากษ์บางสำนักได้เริ่มขยายความ สนใจไปที่การวิเคราะห์ภาษากับการสะท้อน **โครงสร้าง/กรอบวิธีคิด** ของสังคม ตัวอย่างเช่น งานของอัลธุสแซร์ที่วิเคราะห์โครงสร้างของอุดมการณ์ที่ดำรงอยู่ในภาษา/การสื่อสารของผู้คน (โปรดดูบทที่ 6 ว่าด้วยแนวคิดของอัลธุสแซร์)

(2) **ทัศนะแบบเจตจำนง (intentional approach)** จุดยืนของกลุ่มนี้เชื่อว่า ภาษา คือช่องทางที่ผู้ส่งสาร (เช่น ผู้พูด/ผู้เขียน) ใช้กำหนด (impose) ความหมายที่เขามีต่อโลกออกมา เพราะฉะนั้น ผู้ส่งสารต้องมีเจตจำนงบางอย่างก่อน จึงจะทำการสื่อสารความหมายออกไป ตัวอย่างเช่น นักประพันธ์ต้องมีเจตนารมณ์บางอย่างก่อน จึงจะสร้างงานเขียนออกสู่สาธารณะ อย่างไรก็ดี แม้ว่าผู้ส่งสารจะมีเจตจำนงของปัจเจกบุคคลอยู่ แต่ก็ใช่ว่าการใช้ภาษา จะปลอดซึ่งกฎ/รหัส/ข้อตกลงทางวัฒนธรรม (rules / codes / conventions) ที่กำกับ ความหมายต่าง ๆ เอาไว้อยู่ ตัวอย่างเช่น ภาพยนตร์เรื่องหนึ่งจะถูกสร้างขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อมี เจตนารมณ์ของผู้กำกับ ผสานเข้ากับรหัสและข้อตกลงต่าง ๆ ในการสื่อสารความหมายผ่าน ภาพและเสียง อาทิ หากกล้องจับภาพความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ของตัวละคร ก็แปลว่า ผู้กำกับ กำลังใช้รหัสร่วมกับผู้รับสารว่า กล้องนั้นแทนสายตาของผู้ชมอยู่

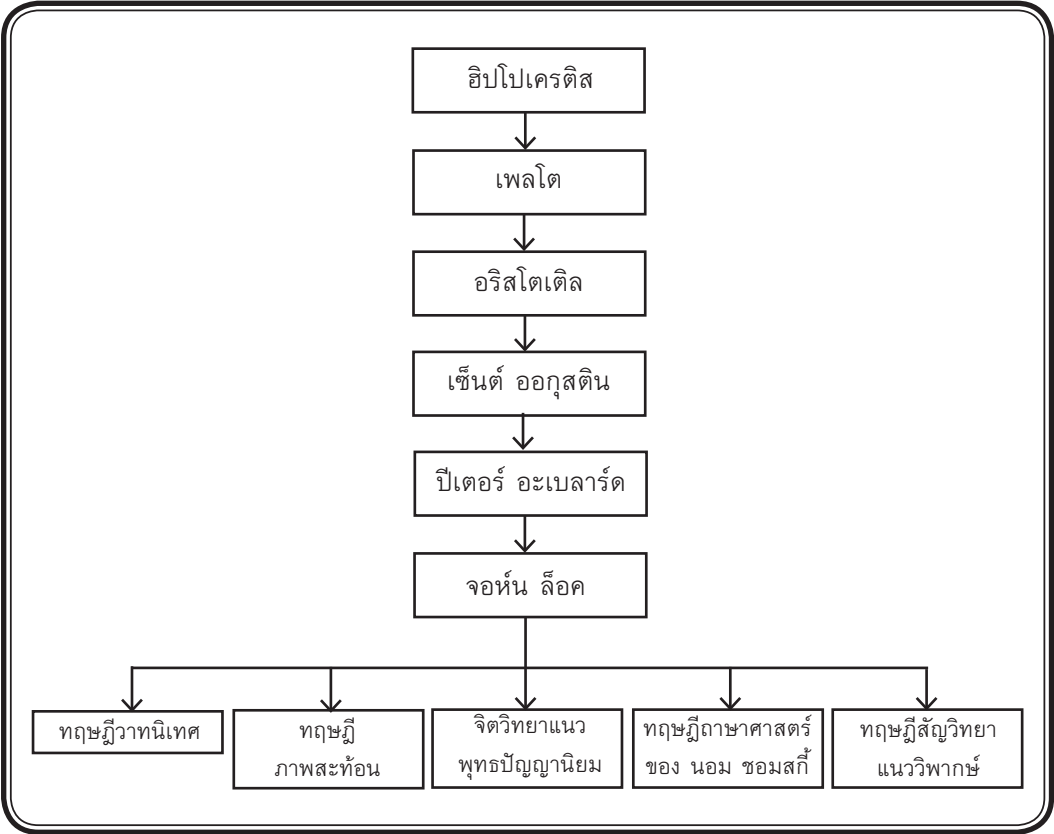
(3) **ทัศนะแบบการประกอบสร้าง (constructionist approach)** ทัศนะเช่นนี้ไม่ได้ ปฏิเสธการดำรงอยู่ของวัตถุ แต่เห็นว่า วัตถุต่าง ๆ ไม่ได้บรรจุความหมายหรือถ่ายทอด ความหมายไว้ได้ด้วยตัวของมันเอง ทว่า เป็นมนุษย์เราต่างหากที่ **ประกอบสร้าง (construct)** ความหมายผ่านภาษาหรือภาพตัวแทนเอาไว้ ดังนั้น ในแง่นี้โลกความเป็นจริงจะเป็นเช่นไร จึงไม่สำคัญเท่ากับว่า คนแต่ละคนประกอบสร้างความเป็นจริง/ความหมายเหล่านั้นออกมา อย่างไร เช่น ถ้าคนทั่วไปพูดถึงคำว่า ‘ชยะ’ ก็จะประกอบสร้างความหมายว่าเป็น ‘ของที่ทิ้งแล้วและไร้ราคา’ แต่หากเป็นคนเก็บชยะหรือคนถีบซาเล้งแล้ว ก็จะประกอบสร้าง ความหมายว่า ชยะก็คือ ‘ของที่มีราคาและเป็นส่วนหนึ่งในการดำรงชีพ’

สำหรับนักสัญวิทยาเชิงวิพากษ์นั้น จะใช้ **ทัศนะแบบการประกอบสร้าง** เป็นพื้นฐาน ในการศึกษาความหมาย นักทฤษฎีกลุ่มนี้ไม่เพียงจะยืนยันว่า ความหมาย **ไม่ใช่สิ่ง**ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ (natural) แต่เกิดขึ้นจากการที่ **สังคม/วัฒนธรรมได้สร้างขึ้น**มา (socially constructed/cultural) ในเวลาเดียวกันทฤษฎีสัญวิทยายังตั้งคำถามต่อไปด้วยว่า ความหมาย ที่ถูกประกอบสร้างขึ้นมานั้น กำหนดผ่าน **อำนาจหรือจุดยืน**ของใคร เช่น ในขณะที่ ผู้ประกอบอาชีพนักร้อง/นักแสดงก็จะนิยามอาชีพของตนว่าเป็นความภาคภูมิใจที่จะได้เป็น บุคคลสาธารณะ แต่หากเป็นจุดยืนของกลุ่มชนชั้นสูง ก็จะสร้างความหมายว่า อาชีพดังกล่าว

เป็น ‘พวกเดินกินรำกิน’ หรือ ‘พวกเดินเป็นไส้เดือนถูกขี้เถ้า’ หรือในขณะที่คนอีสานจะนิยมแมงกุดจีและไข่มดว่าเป็นอาหารประจำท้องถิ่น แต่จุดยืนแบบคนชั้นกลางในกรุงเทพก็จะสร้างความหมายให้อาหารดังกล่าวว่า ‘น่ารังเกียจ’

2. พัฒนาการการศึกษาความหมายก่อนหน้ายุคสัญญาวิทยา

แม้ทฤษฎีสัญญาวิทยาจะมีจุดสนใจอยู่ที่การวิเคราะห์ความหมายที่ดำรงอยู่ในตัวบทของการสื่อสาร แต่ไม่ได้หมายความว่า ก่อนหน้ายุคทฤษฎีสัญญาวิทยา จะไม่เคยมีการศึกษาเรื่องความหมายแต่อย่างใด และในขณะเดียวกัน แม้มายังในปัจจุบัน กระบวนการศึกษาความหมายก็ไม่ได้ผูกขาดอยู่แต่วิธีการเข้าสู่ปัญหาแบบสัญญาวิทยาท่านั้น ทว่า ยังมีนักทฤษฎีในสายอื่น ๆ ที่สนใจวิเคราะห์ความหมายด้วยเช่นกัน เพียงแต่ไม่ได้ใช้จุดยืนแนววิพากษ์ในการศึกษาเท่านั้น ทั้งนี้ เราอาจสรุปเส้นทางการศึกษาความหมายได้ดังแผนภาพที่ 4

ภาพที่ 4: แสดงพัฒนาการการศึกษาความหมายจากยุคดั้งเดิมสู่ทฤษฎีสัญญาวิทยาแนววิพากษ์

2.1 การศึกษาความหมายในยุคดั้งเดิม

ถ้าจะสืบสาวท้าวความการศึกษาเรื่องความหมายย้อนกลับไปเราก็จะพบว่าก่อนหน้านี้ที่ทฤษฎีสัญวิทยาแนววิพากษ์จะเกิดขึ้นมานั้น การศึกษาสัญญาณและความหมายได้เกิดมานานแล้วนับเป็นหลายศตวรรษ ดังนี้

(1) **ฮิปโปเครติส** การศึกษาสัญญาณ/ความหมายเริ่มต้นจากนักปรัชญาการแพทย์แผนตะวันตกชาวกรีกที่ชื่อ **ฮิปโปเครติส (Hippocrates 460-377 ก่อนคริสตกาล)** ฮิปโปเครติสได้บัญญัติคำว่า 'semeiotics' ขึ้น เพื่ออ้างถึงสาขาวิชาทางการแพทย์ที่ศึกษาเรื่อง **สมุฏฐานโรค (symptoms)** ซึ่งเขากล่าวว่า สมุฏฐาน/อาการต่าง ๆ ของโรค ก็คือ 'เครื่องหมายสัญญาณ' (marker / sign) ที่ **ใช้แทน (stands for)** สิ่งอื่นที่มากกว่าตัวเอง หรือในกรณีนี้ก็คือถ้าเราเห็นอาการใดๆ ของโรคที่แสดงออกมาก็จะบ่งบอกว่าสภาพร่างกายของเราในขณะนั้นเป็นอย่างไร

(2) **เพลโต** ทักนะเรื่อง 'สิ่งต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่ใช้แทนสิ่งอื่น ๆ' ของฮิปโปเครติสข้างต้นได้ถูกขยายความออกไปโดยนักปรัชญากรีกอีกคนหนึ่งก็คือ **เพลโต (Plato 428-347 ก่อนคริสตกาล)** เพลโตอธิบายว่า สัญญาณ (signs) เป็น '**วัตถุ**' แห่งการหลอกลวง (deceptive 'things') ทั้งนี้เพราะสัญญาณไม่ได้ถูกใช้แทนสิ่งอื่นโดยตรง แต่สัญญาณจะเป็นสิ่งที่สร้างความหมายอันเป็นอุดมคติ (idealise) ซึ่งสูงส่งกว่าความเป็นจริง เช่น วลีที่ว่า 'เขาคือวีรบุรุษในดวงใจของทุกคน' หรือ 'เขาคือตำนานที่ไม่มีวันตาย' ก็คือรูปแบบสัญญาณที่สร้างความหมายแบบอุดมคติเกินจริง

(3) **อริสโตเติล** พอมายถึงรุ่นลูกศิษย์ของเพลโตคือ **อริสโตเติล (Aristotle 384-322 ก่อนคริสตกาล)** เขาได้มุ่งความสนใจไปที่กระบวนการ '**ใช้แทน**' (stands for) มากขึ้น โดยอธิบายว่า สัญญาณมีองค์ประกอบสามมิติด้วยกันคือ

- ส่วนที่เป็นลักษณะทางกายภาพของสัญญาณ เช่น เสียงที่เปล่งออกมาเป็นคำต่าง ๆ อาทิ คำว่า 'ไก่'
- **ตัวอ้างอิง (referent)** หรือวัตถุต่าง ๆ ที่เป็นของจริง อาทิ ตัวของ 'ไก่จริง ๆ' ที่เป็นตัวชนิดหนึ่ง
- กระบวนการสร้างให้เกิดความหมายขึ้นซึ่งทำให้ตัวอ้างอิงกลายเป็นความหมายในระดับจิตใจในระดับสังคม

ทั้งนี้ จากสามมิติของสัญญาณดังกล่าว ภายหลังนักสัญวิทยาอย่าง **เฟอร์ดินานด์ เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure)** ได้พัฒนาขึ้นมาเป็นแนวคิดเรื่อง (1) ตัวหมาย/รูปสัญญาณ (signifier) (2) ตัวหมายถึง/ความหมายสัญญาณ (signified) และ (3) กระบวนการสร้างความหมาย (signification) ซึ่งจะอธิบายรายละเอียดชัดเจนต่อไป

(4) **เซนต์ ออกุสติน** จากยุคกรีกมาสู่ยุคคริสตจักรเรื่องอำนาจนั้น นักปรัชญาทางศาสนาที่ชื่อ **เซนต์ ออกุสติน (St. Augustine 354-430)** ได้สนใจพัฒนาแนวคิดเรื่องสัญญาณออกไป โดยเขาได้จำแนกประเภทของสัญญาณออกเป็นสามชนิดด้วยกัน ดังนี้

- **สัญญาณตามธรรมชาติ (natural sign)** ซึ่งหมายถึง สัญญาณที่เกิดขึ้นและพบเห็นได้ตามธรรมชาติทั่วไป เช่น อาการของโรคแสดงให้เห็นถึงสภาพเงื่อนไขทางร่างกายของเรา ใบไม้ที่กำลังเปลี่ยนสีบ่งบอกถึงการเข้าสู่ฤดูใบไม้ร่วง มดที่เริ่มอพยพรังเป็นตัวบ่งชี้ถึงฝนที่กำลังจะตก เป็นต้น
- **สัญญาณที่มนุษย์สร้างขึ้น (conventional sign)** หมายถึง สัญญาณที่มนุษย์ประดิษฐ์คิดค้นขึ้น และจะเข้าใจความหมายได้ก็ต่อเมื่อมีข้อตกลงร่วมกันบางอย่าง เช่น คำพูด การแสดงท่าทาง ภาพวาด ระบบสัญลักษณ์ ฯลฯ สัญญาณในลักษณะเช่นนี้จะทำให้เราเข้าใจหรือเกิดความทรงจำต่าง ๆ ต่อโลกรอบตัวได้
- **สัญญาณเชิงความเชื่อ/ความศักดิ์สิทธิ์ (sacred sign)** หมายถึง สัญญาณที่สร้างขึ้นหรือถ่ายทอดสรามาจากพระเจ้า เช่น การแยกทะเลแดงในตำนานของโมเสส ก็คือความมหัศจรรย์ที่พระเจ้าบันดาลให้ประจักษ์แก่สายตาผู้คน

อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางประเภทของสัญญาณทั้งสามชนิดนี้ ภายหลังจากนักสัญวิทยาแนววิพากษ์จะสนใจเฉพาะแต่สัญญาณที่มนุษย์สร้างขึ้นเนื่องจากพวกเขาเชื่อว่าภายใต้สัญญาณดังกล่าวนี้เท่านั้น ที่อำนาจของโครงสร้างสังคมจะถูกฝังอยู่ในรหัสการสื่อสารความหมายระหว่างกัน

(5) **ปีเตอร์ อะเบลาร์ด** แนวคิดของ เซนต์ ออกุสติน ข้างต้น ได้ถูกเลื่อนหายไปนับศตวรรษ จนกระทั่งถึงราวศตวรรษที่ 11 เมื่อมีข้อเสนอทางวิชาการจากกลุ่มนักคิดสองฝ่าย อันได้แก่ ฝ่ายแรกเป็นกลุ่มนักวิชาการอาหรับที่ชื่อ กลุ่ม Scholasticism ที่พยายามยืนยันว่า 'สัจธรรม' (truth) ทางศาสนา/ความเชื่อทั้งปวง ล้วนเป็น 'สัจจะ' อยู่แล้วในตัว จึงเป็นอิสระหรือไม่ได้ขึ้นอยู่กับภาพตัวแทนของสัญญาณใด ๆ กับอีกฝ่ายหนึ่งที่ชื่อ กลุ่ม nominalism ซึ่งโต้แย้งว่า 'สัจธรรม' ทุกชนิด (แม้แต่ในโลกของศาสนา) ล้วนแล้วแต่เป็นอัตวิสัย และเป็น 'มายาภาพ' (illusion) ที่ถูกนำเสนอผ่านระบบสัญญาณทั้งสิ้น

ในท่ามกลางข้อโต้เถียงของทั้งสองฝ่ายนี้นักเทววิทยาชาวฝรั่งเศสชื่อ**ปีเตอร์ อะเบลาร์ด (Peter Abelard)** ได้พยายามรวมขอมุขยืนทั้งสองปีกด้วยการอธิบายว่าในขณะที่มี 'สัจธรรม' บางอย่างซึ่งอาจห่อหุ้มไว้ด้วยสัญญาณและดำรงอยู่ในวัตถุบางชนิดที่จับต้องสัมผัสหรือสังเกตได้ (เช่น สัญญาณบรรจุอยู่ในเรื่องเล่าตำนานศักดิ์สิทธิ์) แต่ในเวลาเดียวกัน แม้จะมีสัจธรรมบางอย่างที่ดำรงอยู่ในวัตถุบางชนิดก็ตาม แต่ในความเป็นจริงแล้ว แม้แต่ในโลกภายนอกตัววัตถุนั้น ๆ หรือในโลกของจิตใจคนเราก็กังรับรู้ว่า มีสัจธรรมอีกหลาย ๆ ชุด ที่ไม่ได้บรรจุอยู่ในวัตถุนั้นใดแต่อย่างใด (เช่น สัจธรรมในธรรมชาติซึ่งยังคงมีอีกมากมายที่มนุษย์ไม่อาจอธิบายหรือนำมาจดบันทึกลงวัตถุใด ๆ ได้) เพราะฉะนั้น อะเบลาร์ดจึงสรุปว่า 'สัจธรรม' ทุกอย่าง ล้วนแต่อยู่ก้ำกึ่ง (in-between) ระหว่างโลกความจริงกับโลกสัญญาณ/ความลวง

(6) **จอห์น ล็อก** จนมาถึงศตวรรษที่ 17 นักปรัชญาชาวอังกฤษที่ชื่อ **จอห์น ล็อก (John Locke 1632-1704)** ได้นำแนวคิดเรื่องสัญญาณมาผนวกรวมกับวิชาปรัชญา ดังปรากฏอยู่ในหนังสือของเขาที่ชื่อ *Essay Concerning Human Understanding* (1690) ล็อกได้

เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างภาพตัวแทนกับความรู้โดยระบุว่า ภาษา/ภาพตัวแทนเป็นระบบสัญลักษณ์ที่เป็นส่วนหนึ่งในวิถีแห่งการสื่อสาร (means of communication) แนวคิดดังกล่าวนี้ภายหลังมีอิทธิพลต่อนักสัญวิทยาเชิงวิพากษ์อย่าง เพอร์ดินานด์ เดอ โซซูร์ ที่ได้ขยายความหมายของสัญลักษณ์จากวจนภาษา (verbal language) ไปสู่วจนภาษา (non-verbal language) ตลอดจนรูปแบบภาษาอื่น ๆ ที่สามารถสื่อสารความหมายได้

2.2 การศึกษาความหมายในโลกวิชาการปัจจุบัน

จากพัฒนาการการศึกษาความหมายในยุคแรกนั้น พอมาถึงในรุ่นปัจจุบัน ความสนใจศึกษาตัวสาร/ความหมายได้แตกแขนงออกไปในหลากหลายสำนักวิชาการ ทั้งนี้ ก่อนที่ผู้เขียนจะนำเสนอให้เห็นเอกลักษณ์ของทฤษฎีสัญวิทยาแนววิพากษ์ จะขอให้สาระสังเขปของกลุ่มแนวคิดอื่น ๆ ที่สนใจศึกษาเรื่องความหมายด้วยเช่นกัน ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(1) *สายวาสนิเทศ (speech communication)* นักทฤษฎีการสื่อสารกลุ่มนี้ จะสนใจศึกษาการสื่อสารสาธารณะ (public communication) โดยเฉพาะประเด็นเรื่องการพูดในที่สาธารณะ ซึ่งมักจะตั้งคำถามหลักว่า ‘จะอย่างไรให้มันใจได้ว่า ผู้ฟังจะเข้าใจความหมายที่ผู้ส่งสารถ่ายทอดออกไป’ ตัวอย่างอิทธิพลของแนวคิดสายนี้ได้แก่ งานในสาขาวิชารัฐศาสตร์ที่ศึกษาการสื่อสารเพื่อสร้างสภาวะผู้นำ หรือสาขาวิชาการตลาดที่ศึกษาพฤติกรรมผู้บริโภคและการสื่อสารเพื่อชักจูงใจ หรือหากเป็นสาขาวิชาด้านการสื่อสาร ก็จะถูกอยู่ในเนื้อหาทางการสื่อสารเพื่อการโน้มน้าวใจ ศิลปะการรับรู้ภาษา และการสื่อสารระหว่างบุคคล

(2) *สายทฤษฎีภาพสะท้อน (reflection theory)* หรือทฤษฎีที่มีจุดยืนว่า ภาษาจะทำหน้าที่เป็นกระจกสะท้อนความหมาย/ความเป็นจริง ซึ่งแบ่งได้เป็นสองกลุ่มย่อย ดังนี้

- *กลุ่มภาพสะท้อนแนวมนุษยศาสตร์ (humanistic tradition)* ที่หมายรวมถึงแต่ *กลุ่มวาทศิลป์ (rhetoric)* ซึ่งเห็นว่าองค์ประกอบของภาษาจะสะท้อนบริบททางสังคมแต่ละยุค (เช่น หากเราอ่านนวนิยายเรื่อง บ้านทรายทอง ก็จะสะท้อนให้เห็นว่าสังคมในยุคศักดินามีการบริหารอำนาจกับกลุ่มคนชั้นล่างของสังคมไทยอย่างไร) หรือ *กลุ่มจิตวิเคราะห์ (psychoanalysis)* ที่ตั้งคำถามว่า ภาษาทำหน้าที่สะท้อนสิ่งที่ดำรงอยู่ในจิตไร้สำนึกของมนุษย์ (เช่น ภาพยนตร์เรื่อง Star Wars หรือ Gladiator ที่จำลองภาพแนวคิดปมอดิปุส หรือความขัดแย้งระหว่างลูกชายกับพ่อที่ชุกซ่อนอยู่ในจิตไร้สำนึกของผู้คน) หรือ *กลุ่มสุนทรียศาสตร์ (aesthetics)* ที่วิเคราะห์ภาษาในฐานะช่องทางสะท้อนความงดงามแห่งสุนทรียะของมนุษย์ (เช่น การฟังดนตรีหรืออ่านวรรณกรรมก็จะทำให้เราเห็นความงามและจินตนาการของผู้ประพันธ์)

- *กลุ่มภาพสะท้อนแนวสังคมวิทยา (sociological tradition)* ในขณะที่กลุ่มมนุษยศาสตร์เห็นว่าเนื้อหา/สารสะท้อนบริบททางสังคมนั้น กลุ่มนักสังคมวิทยากลับเชื่อว่าเนื้อหา/สารจะสะท้อนผลกระทบที่จะเกิดขึ้นกับสังคมมากกว่า ตัวอย่างเช่น ทฤษฎี

สายผลกระทบของสื่อที่ย้ำว่าถ้าเยาวชนดูภาพยนตร์สงครามหรือเล่นวิดีโอเกมมากๆ ก็จะเป็นเด็กที่รักความรุนแรงและการทำสงคราม หรือถ้าเยาวชนดูเว็บไซต์โป๊เป็นประจำ เด็กเหล่านั้นก็จะใจแตกได้ง่าย

(3) **สายทฤษฎีจิตวิทยาแนวพุทธิปัญญานิยม (cognitivism)** ก่อนหน้าทศวรรษที่ 1960 วิชาจิตวิทยาถูกครอบงำด้วยแนวคิดในสาย **พฤติกรรมนิยม (behaviourism)** โดยเฉพาะอย่างยิ่งอิทธิพลของทฤษฎีจิตวิทยาเชิงทดลองแบบ S-R conditioning ที่อธิบายว่า **การแสดงพฤติกรรมออกมา (response)** ของมนุษย์ จะขึ้นอยู่กับสิ่งเร้า (**stimulus**) หรือเงื่อนไขบางอย่างให้ไป ทั้งนี้ นักจิตวิทยาเชิงทดลองดังกล่าวเห็นว่า การแสดงออกทางพฤติกรรมของคนไม่ต่างไปจากสัตว์อื่นที่อยู่ในห้องทดลอง (อาทิ หนู) ที่เมื่อมีสิ่งเร้าใด ๆ มากระตุ้น เช่น การสั่นกระดิ่งบอกสัญญาณว่ามีอาหารวางอยู่ หนูก็จะแสดงพฤติกรรมวิ่งออกจากกรงมากินอาหาร และหากทำเช่นนี้บ่อยครั้งเข้า แม้จะไม่มีอาหารวางอยู่ หนูก็ยังคงออกมาจากกรงเมื่อได้ยินเสียงกระดิ่งดังขึ้น พฤติกรรมแบบนี้เหมือนกับหนูนี้ก็ปรากฏอยู่ในพฤติกรรมของคนทั่วไปด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม นักจิตวิทยารุ่นหลังอย่าง **ชาร์ลส์ ออสกู๊ด (Charles Osgood)** ได้พัฒนาแนวคิดสาย **พุทธิปัญญานิยม (cognitivism)** ขึ้นมา โดยแย้งกลุ่มพฤติกรรมนิยมว่า เงื่อนไขการเรียนรู้ของมนุษย์เราไม่ใช่แบบ S-R conditioning เพราะมนุษย์มีบางสิ่งบางอย่างที่ต่างไปจากหนู ซึ่งก็คือ **ความเข้าใจ (cognition)** และความเข้าใจนี้จะนำไปสู่การสร้าง **ความหมาย** ต่อโลกรอบตัว ด้วยเหตุนี้ **ความหมาย** จึงไม่ได้เกิดขึ้นลอย ๆ ตามธรรมชาติ แต่มาจากการเรียนรู้ของมนุษย์ ตัวอย่างเช่น ไม่ใช่เราอยู่ที่ใด ๆ คนเราจะเกิดความรู้สึกกลัวขึ้นมา แต่เราต้องเรียนรู้ก่อนว่าผีเป็นสิ่งที่น่ากลัว เราจึงกลัวผี เป็นต้น

จากคำอธิบายดังกล่าว ทฤษฎีจิตวิทยาแนวพุทธิปัญญานิยมจึงสรุปว่า การเรียนรู้ของมนุษย์จะเกิดขึ้นเมื่อมี **สิ่งเร้าภายนอก (stimulus)** และ **การตอบสนอง/รับรู้ความหมายจากภายใน** ก่อนเป็นอันดับแรก จึงจะแสดงออกมาเป็นพฤติกรรม เช่น เราต้องเห็นงู/หนู/แมงมุม/เลือด และ **ทำความเข้าใจหรือสร้างความหมาย** ก่อนว่า สัตว์หรือวัตถุเหล่านั้นน่ากลัว เราจึงแสดงอาการกลัวต่อสิ่งต่าง ๆ ดังกล่าว ฯลฯ และที่สำคัญ สำหรับโลกทุกวันนี้ แม้ว่าบางครั้งเราอาจจะไม่ได้สัมผัสกับสิ่งเร้าภายนอกที่เป็นของจริง แต่ทว่าสิ่งเร้าที่เป็น **สัญลักษณ์/ความหมาย** ก็สามารถนำไปสู่ **ความเข้าใจ** ของคนเราได้เช่นกัน เช่น ถึงแม้ว่าเราจะได้เจอผีโดยตรง แต่ผีในโลกสัญลักษณ์ของภาพยนตร์เขย่าขวัญ ก็ทำให้เรากลัวได้เช่นกัน หรือแม้ว่าเราจะได้เห็นงู/หนู/แมงมุม/เลือดของจริง แต่รายการโทรทัศน์ *Fear Factor* ก็สามารถทำให้เราขยะแขยงได้ราวกับเจอของจริง

(4) **ทฤษฎีภาษาศาสตร์ของ นอม ชอมสกี** ในกลุ่มนักทฤษฎีภาษาศาสตร์นั้น **นอม ชอมสกี (Noam Chomsky 1928-)** ได้ชื่อว่าเป็นนักวิชาการชาวอเมริกันที่ไม่เพียงแต่สนใจพัฒนาแนวคิดในเชิงภาษาศาสตร์เท่านั้น แต่ยังเป็นนักถรณรงค์เคลื่อนไหวทางการเมือง

และวิพากษ์นโยบายต่างประเทศของสหรัฐอเมริกาอีกด้วย ทั้งนี้ ในแง่ของความเป็นนักภาษาศาสตร์นั้น ชอมสกีได้ขยายความคิดมาที่เรื่อง **ความหมาย** ซึ่งแยกตัวออกมาจากจุดยืนของนักวิชาการภาษาแบบดั้งเดิมอย่างชัดเจน

ในขณะที่ทฤษฎีภาษาศาสตร์แต่เดิมสนใจวิธีการใช้ภาษาเพื่อ**พรรณนา**โลกรอบตัว และแนวทางการศึกษาส่วนใหญ่จะเน้นวิเคราะห์หา **ไวยากรณ์ (grammar)** ของการใช้ภาษานั้น ๆ แต่สำหรับชอมสกีแล้ว เขาเห็นว่า ไวยากรณ์เป็น**ด้านที่หยุดนิ่ง**ของภาษา (เพราะเป็นกฎเกณฑ์ที่ทุกคนต้องปฏิบัติตาม) ฉะนั้น เขาจึงเสนอว่า การวิเคราะห์ภาษาควรจะค้นหา **ด้านที่เคลื่อนไหวอย่างสร้างสรรค์ (creativity)** ที่ปรากฏอยู่ในทุก ๆ ภาษาของมนุษย์มากกว่า ดังที่เขากล่าวว่า ภาษาไม่ใช่แค่การเอาถ้อยคำมาเรียงร้อยเข้าไว้ด้วยกันเท่านั้น หากแต่ภาษาเป็นมากกว่านั้น ตัวอย่างเช่น แม้จะมีตัวโน้ตดนตรี 7 ตัว แต่นักแต่งเพลงก็สร้างสรรค์**ความหมาย**ลงในตัวโน้ตได้อย่างมากมาย หรือเช่นเดียวกัน แม้วินิพนธ์จะถูกบังคับด้วยฉันทลักษณ์และสัมผัสนอกสัมผัสใน แต่นักประพันธ์ก็สามารถใช้ภาษาที่เคลื่อนไหวสร้างสรรค์บทกวีได้อย่างหลากหลาย ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ ข้อสรุปของชอมสกีก็คือ ถ้าความสามารถในการใช้ภาษาเป็นคุณสมบัติหลักที่ติดตัวมาแต่กำเนิดของมนุษย์ การวิเคราะห์ด้านที่เคลื่อนไหวอย่างสร้างสรรค์ของภาษา จะทำให้เราเห็นถึง**ศักยภาพหรือพลัง**ของปัจเจกบุคคลผ่านพื้นที่การใช้ภาษาและความหมาย

3. การศึกษาความหมายตามแนวทฤษฎีสัญวิทยาเชิงวิพากษ์

ดังที่ได้อธิบายไปแล้วว่า ก่อนหน้ายุคทฤษฎีสัญวิทยาเชิงวิพากษ์จะถือกำเนิดขึ้น มีกลุ่มนักคิดที่บุกเบิกการศึกษาความหมายในการสื่อสารเอาไว้เป็นจำนวนมาก ทว่า ตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมาแนวทางการศึกษาเชิงภาษา/ความหมายได้มาถึงจุดเปลี่ยนที่สำคัญ โดยการได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีสายวิพากษ์ และพัฒนาเป็นศาสตร์ที่ได้รับความนิยมอย่างมาก ซึ่งก็คือ ทฤษฎีสัญวิทยาหรือสัญศาสตร์ ทั้งนี้ เพื่อให้เข้าใจเอกลักษณ์ของทฤษฎีสำนักรนี้ ผู้เขียนจะขอให้ภาพรวมแนวทางการศึกษาแบบสัญวิทยาเอาไว้ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.1 ความหมายของสัญณะ/สัญวิทยา

เฟร์ดินานด์ เดอ โซซูร์ ผู้บุกเบิกศาสตร์ด้านสัญวิทยา เคยกล่าวไว้ว่า **สัญวิทยา (semiology)** ก็คือ ‘ศาสตร์ที่ศึกษาวิถีชีวิตแห่งสัญณะ (the life of signs)...ทั้งนี้สัญวิทยาจะตรวจสอบว่า สัญณะต่าง ๆ ถูกสร้างขึ้นมาได้อย่างไร และมี กฎ (laws) อันใดบ้างที่ควบคุมระบบสัญณะเหล่านั้น’ (de Saussure 1990)

โดยรากศัพท์คำว่า ‘semiology’ นั้น ‘semio’ มาจากคำในภาษากรีกว่า ‘seme’ หรือ ‘semion’ อันแปลว่า สัญณะหรือความหมาย ดังนั้น ‘semiology’ จึงหมายถึง ศาสตร์ที่ศึกษาวิถีสงสารหรือการเกิดแก่เจ็บตายของสัญณะ และเผยให้เห็นว่า เบื้องหลังของสัญณะนั้น

มีโครงสร้างอะไรควบคุมกระบวนการสร้างความหมายนั้นอยู่ ตัวอย่างเช่น ในภาพยนตร์เรื่อง *Superman* นั้น ตอนที่ซูเปอร์แมน (ซึ่งนำแสดงโดย คริสโตเฟอร์ รีฟส์) พิชิตศัตรูจากต่างดาวสำเร็จแล้ว ทำไมซูเปอร์แมนจึงถือธงอเมริกันบินรอบโลก หรือเช่นเดียวกันตอนที่นิล อาร์มสตรอง ได้ก้าวเท้าเหยียบลงดวงจันทร์นั้น ทำไมเขาเดินทางกลับโลกเขาจึงไม่เพียงทิ้งรอยเท้าไว้ แต่ยังปักธงอเมริกันเอาไว้ที่ดวงจันทร์ด้วย สำหรับนักสัญวิทยาแล้ว ธงอเมริกันดังกล่าวไม่ใช่แค่ธงอเมริกัน หากแต่ธงได้กลายเป็น **สัญญาณ (sign)** ซึ่งถูกกำหนดความหมายที่มากกว่าตัวมันเองว่า เป็น 'ความสำเร็จของอเมริกันชนที่มีชัยชนะเหนือสิ่งมีชีวิตอื่นในโลกและจักรวาลนี้' ด้วยเหตุนี้ สัญญาณจึงหมายถึง **อะไรก็ตามที่ยืนแทนความหมายบางอย่างที่มากกว่าตัวของมันเอง** ดังเช่นสัญญาณของธงที่ยืนแทนความสำเร็จของอเมริกันชน

จากความหมายดังกล่าว กาญจนา แก้วเทพ (2543) ได้สรุปคุณสมบัติของสัญญาณว่าต้องมีครบสามด้านด้วยกัน ดังนี้

(1) สัญญาณต้องมี**ลักษณะทางกายภาพ** อันหมายความว่า ต้องสัมผัสได้ด้วยอายตนะหรือประสาทสัมผัสทั้งห้า เช่น ภาพ เสียง ตัวอักษร คำพูด อากัปกริยา ฯลฯ ดังกรณีของธงอเมริกันที่กล่าวไปแล้วข้างต้น

(2) สัญญาณต้องเกิดจาก**ความตั้งใจ**ของผู้ส่งสารที่จะสื่อความหมายบางอย่างออกไป เช่น หากเมฆที่ดำครึ้มเป็นสัญญาณบ่งชี้ว่าฝนกำลังจะตก เมฆดังกล่าวจะไม่มีสถานะเป็นสัญญาณเนื่องจากเมฆไม่ได้มีเจตจำนงที่จะส่งสารจากมนุษย์ผู้หนึ่งผู้ใด แต่หากเมฆเป็นสิ่งที่ผู้กำกับภาพยนตร์จงใจใส่เข้ามาในฉากใดฉากหนึ่งของหนัง เพื่อสื่อสารความรู้สึกของตัวละครที่กำลังเศร้า เมฆดังกล่าวก็จะกลายเป็นสัญญาณขึ้นมาได้ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ วัตถุ/สิ่งใด ๆ ก็ตามจะเป็นสัญญาณหรือไม่เป็นสัญญาณขึ้นอยู่กับปฏิบัติการ (practice) บางอย่างในการ**มอบความหมาย (assign หรือ 'make it as a sign')** ให้กับสิ่งนั้น ๆ หรือที่ศัพท์วิชาการปัจจุบันเรียกว่า **การประกอบสร้างความหมาย (construction of meaning)** เช่น แหวนจะเป็นสัญญาณได้ก็ต่อเมื่อมีผู้ชายสวมไว้ที่นิ้วนางข้างซ้ายของผู้หญิง

(3) สัญญาณต้องมีความหมายที่**มากกว่าตัวของมันเอง** เช่น ถ้าดอกกุหลาบแดงถูกรับรู้ว่าเป็นเพียงดอกไม้สีแดงดอกหนึ่ง ดอกกุหลาบนั้นก็จะยังไม่ใช่สัญญาณ จนกว่ามันจะถูกรับรู้ความหมายที่มากกว่าดอกไม้ว่า เป็นตัวแทนความรักที่ผู้ชายมอบให้กับผู้หญิง เช่นเดียวกันในกรณีของเนื้อเพลงที่ร้องว่า 'ช่วยเก็บผ้าเช็ดหน้าของฉันหน่อยได้ไหม เพราะฉันทำมันตกตกลงพร้อมหัวใจ' ในเพลงนี้ 'ผ้าเช็ดหน้า' มีสถานะเป็นสัญญาณ เพราะมีความหมายที่มากกว่าผ้าที่ใช้เช็ดหน้า แต่เป็นตัวแทนของ 'หัวใจ' ที่ตกลงพื้น

3.2 เอกลักษณ์ของสัญวิทยา

หากจะถามว่า นักสัญวิทยาศึกษาเรื่องอะไรนั้น ความสนใจหลัก ๆ ของนักทฤษฎีกลุ่มนี้จะเกี่ยวข้องกับ 4 ประเด็นสำคัญด้วยกัน ดังนี้

(1) *สัญญาณ (sign)* สัญวิทยามีจุดเน้นหลักอยู่ที่การศึกษาสัญญาณประเภทต่าง ๆ โดยเฉพาะการตั้งคำถามว่าในโลกแห่งสัญญาณนั้นความหมายจะถูกสร้างและถ่ายทอดออกมาได้อย่างไร (how meaning is generated and conveyed) และที่สำคัญ กระบวนการสร้างความหมายนั้นจะเกี่ยวข้องกับผู้ใช้สัญญาณ เพราะฉะนั้น หากเราวิเคราะห์การสร้างและถ่ายทอดความหมายดังกล่าวนี้ เราก็จะเข้าใจวิถีคิดของคนในสังคมนั้น ๆ ได้ เช่น ในสังคมสมัยก่อนจะมีการหล่อเทียนบูชาในวันเข้าพรรษา โดยที่ให้ทุกคนในหมู่บ้านเก็บน้ำตาเทียนที่เหลือจากการใช้งานแล้ว และนำมาหลอมรวมกัน ก่อนจะหล่อเป็นเทียนเข้าพรรษา หรืออีกนัยหนึ่ง เทียนดังกล่าวก็คือการแปลงสิ่งที่เหลือทิ้งแล้วในแต่ละบ้าน ให้กลายเป็นสัญญาณที่หลอมรวมใจทุก ๆ ครวเรือนให้หล่อเป็นหนึ่งเดียว อันเป็นวิถีคิดแบบความเป็นกลุ่ม (collectivism) แต่มาในยุคนี้เมื่อคนมีเวลาน้อยลง และมีสำนึกเป็นปัจเจกชนนิยม (individualism) มากขึ้น แทนที่จะค่อย ๆ เก็บน้ำตาเทียนมาหลอมหล่อรวมกัน ก็จะใช้วิธีซื้อหลอดไฟฟลูออเรสเซนต์ไปถวายพระแทน อันเป็นสัญญาณแทนความสว่างเพียงกายภาพ แต่ไม่ใช้การรวมจิตใจชุมชนให้เป็นหนึ่งเดียว

(2) *รหัส/ระบบ (code / system)* เนื่องจากสัญญาณไม่ได้ถูกสร้างขึ้นตามยถากรรม แต่มีกฎบางอย่างควบคุมอยู่ด้านหลัง ดังนั้น กฎดังกล่าวจึงเป็นสิ่งที่นักสัญวิทยาพยายามค้นหาค้นพบในรูปแบบที่พวกเขาเรียกว่า **รหัส (code)** ทฤษฎีสัญวิทยาอธิบายว่า รหัสก็คือรูปแบบที่ซับซ้อนและซ้ำ ๆ กันในการประกอบขึ้นเป็นสัญญาณ หรือเปรียบเทียบพจนานุกรมร่วมกันระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสารที่จะทำให้เข้าใจความหมายตรงกัน นั่นแปลว่า ถ้าผู้ส่งสารใช้รหัสเดียวกันกับผู้รับสารแล้ว ทั้งสองฝ่ายก็มีแนวโน้มจะสื่อสารความหมายชุดเดียวกันได้ ตัวอย่างเช่น ในการสร้างความหมายเรื่อง 'ความเป็นพี่/น้อง' นั้น สังคมไทยจะใช้รหัสเรื่อง 'ความอาวุโส' เป็นตัวแยกแยะว่า 'พี่' ก็คือ ผู้ที่อาวุโสวัยกว่า 'น้อง' โดยไม่จำแนกว่าจะเป็นเพศชายหรือหญิง แต่ถ้าเป็นสังคมตะวันตกจะใช้รหัสต่างไปเป็นเรื่องของ 'ความเป็นเพศ' ที่จะจำแนกว่า 'brother' เป็นพี่หรือน้องก็ได้ที่เป็นผู้ชาย ในขณะที่ 'sister' จะหมายถึงพี่หรือน้องที่เป็นผู้หญิง ดังนั้น 'ความอาวุโส' หรือ 'ความเป็นเพศ' ก็คือรหัส/ระบบข้อตกลงร่วมกันที่ทำให้คนไทยหรือคนตะวันตกสร้างความหมายในการสื่อสารแตกต่างกันไป

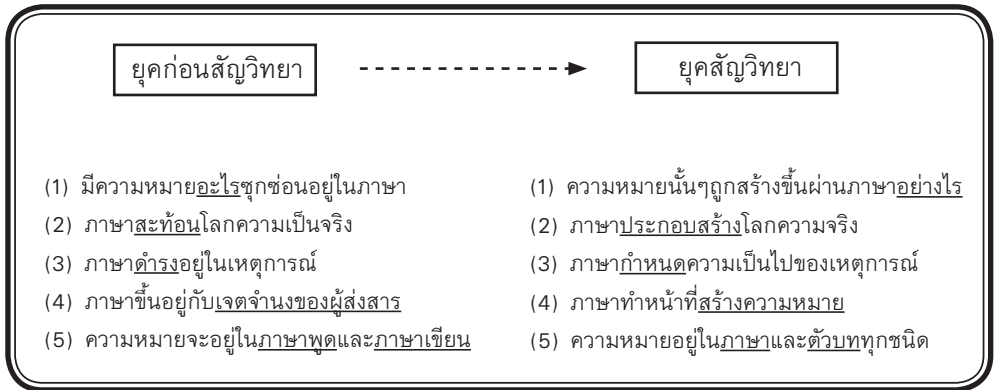
(3) *ความสัมพันธ์ (relations)* เนื่องจากสัญวิทยาสนใจเรื่องการสร้างความหมาย นักทฤษฎีกลุ่มนี้จึงเชื่อว่า ความหมายจะเกิดขึ้นได้ ต้องประกอบขึ้นจากสองส่วนด้วยกันคือ ส่วนที่เป็น องค์ประกอบ (elements) กับส่วนที่เป็น ความสัมพันธ์ (relations) หรือถ้าเทียบเคียงก็เปรียบเหมือนกับส่วนที่เป็นเสา (คือองค์ประกอบ) กับโซ่ (คือความสัมพันธ์) ที่จะมาร้อยเรียงกันเข้าเป็นความหมาย ทั้งนี้ ถ้าส่วนหนึ่งส่วนใดระหว่างเสากับโซ่เปลี่ยนแปลงความหมายที่ถูกสร้างขึ้นก็จะเปลี่ยนแปลงไปด้วย เช่น ถ้าองค์ประกอบของคำว่า 'G-O-D' เปลี่ยนเป็น 'C-O-D' ความหมายก็จะเปลี่ยนจากพระเจ้าไปเป็นปลาชนิดหนึ่ง เช่นเดียวกัน ถ้าเปลี่ยนในส่วน of ความสัมพันธ์จาก 'G-O-D' มาเป็น 'D-O-G' ความหมายที่เกิดขึ้นก็จะแปรเปลี่ยนตามไปด้วย

อย่างไรก็ตาม สำหรับนักสัญวิทยาแล้ว พวกเขามักให้ความสนใจเป็นพิเศษกับการเปลี่ยนแปลงในแง่ความสัมพันธ์ เนื่องจากการเปลี่ยนในระดับองค์ประกอบนั้นค่อนข้างมองเห็นได้ชัดเจน แต่การเปลี่ยนเชิงความสัมพันธ์นั้น เป็นรูปแบบที่ซับซ้อน และเป็นพื้นที่ที่ฝักรทำงานของอุดมการณ์หรือกรอบความคิดของสังคมเอาไว้ เช่น ในละครโทรทัศน์แนว 'ตบ ๆ จูบ ๆ' นั้น โดยปกติแล้ว จะมีการจัดเรียงความสัมพันธ์ของการเรียงองค์ประกอบดังนี้ 'นางเอกเริ่มตบ' แล้วจากนั้นพระเอกจึงกระชากนางเอกมาจูบ' อันเป็นชุดความสัมพันธ์ที่ติดตั้งกรอบอุดมการณ์ให้กับผู้ชมว่า หากผู้หญิงใช้ความรุนแรงทางกายภาพขึ้นเมื่อใด ผู้ชายก็มีความชอบธรรมที่จะใช้อำนาจเหนือร่างกายเพื่อระงับความรุนแรงดังกล่าวนั้น แต่ที่สำคัญละครโทรทัศน์จะไม่เคยจัดวางความสัมพันธ์ขึ้นใหม่ว่า 'พระเอกเริ่มตบ แล้วจากนั้นนางเอกจึงกระชากพระเอกมาจูบ' ซึ่งเป็นกรอบอุดมการณ์ที่จะอธิบายว่า ในทางกลับกัน แม้ผู้ชายจะใช้ความรุนแรงบ้าง แต่ผู้หญิงก็ไม่มีสิทธิ์ชอบธรรมที่จะใช้อำนาจเหนือร่างกายของผู้ชาย

(4) *วัฒนธรรม (culture)* เนื่องจากสัญญะเป็นผลผลิตของมนุษย์ ดังนั้นสัญญะจึงเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรมด้วยเช่นกัน กล่าวคือ ทั้งสัญญะ รหัส และความสัมพันธ์ต่างก็ถูกสร้างขึ้นและทำงานอยู่ภายใต้บริบททางวัฒนธรรมหนึ่ง ๆ เพราะฉะนั้น หากบริบทเปลี่ยน สัญญะก็จะเปลี่ยนความหมาย และในทำนองเดียวกัน ถ้าสัญญะเปลี่ยนแปลงความหมาย เงื่อนไขต่าง ๆ ของวัฒนธรรมก็จะแปรเปลี่ยนตามไปด้วย ตัวอย่างเช่น ในสมัยก่อนประเพณีบุญผะเหวด (หรือการเทศน์มหาชาติ) ในภาคอีสาน ถือเป็นสัญญะที่บ่งบอกถึงความร่วมมือร่วมใจของคนในชุมชนท้องถิ่น เนื่องจากตัวพิธีกรรมนี้ถูกกำหนดรหัสมาว่า ต้องจัดเทศน์มหาชาติให้เสร็จครบ 13 กัณฑ์ในวันเดียว เพราะฉะนั้น จะมีก็แต่ชุมชนที่เป็นปึกแผ่นและระดมแรงกายแรงใจด้วยกันได้เท่านั้น จึงจะจัดงานบุญผะเหวดขึ้นมาได้ ประเพณีนี้จึงเป็นตัวบ่งชี้ความเข้มแข็งของชุมชนที่จัดงานขึ้น แต่พอรูปแบบวัฒนธรรมสมัยใหม่เริ่มเข้ามา เช่น หน่วยราชการบางหน่วยต้องการให้บุญผะเหวดเป็นประเพณีที่จัดต้อนรับนักท่องเที่ยวต่างแดน จึงส่งเสริมให้แต่ละตำบลจัดประกวดขบวนแห่ชุมชนละหนึ่งกัณฑ์ (ในลักษณะ 'หนึ่งกัณฑ์หนึ่งตำบล') และตำบลที่ชนะก็จะได้รับเงินรางวัลไปด้วย ภายใต้เงื่อนไขวัฒนธรรมดังกล่าวนี้ บุญผะเหวดยุคใหม่จึงเป็นสัญญะของการประชันขันแข่งมากกว่าสมัครสมานสามัคคี และยังจัดประเพณีขึ้น ชาวบ้านก็มีแต่อันจะทะเลาะเบาะแว้งกันเพื่อชิงชัยชนะและเงินรางวัล

3.3 การเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์สัญวิทยา

เนื่องจากสัญวิทยาเป็นศาสตร์แขนงใหม่ที่ก่อตัวขึ้นมาหลังจากวิชาภาษาศาสตร์เดิม ดังนั้น สัญวิทยาจึงมีการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ (paradigm shift) ในการศึกษาภาษากับความหมายไปหลายด้าน โดยเราสามารถสรุปขอบเขตและอัตลักษณ์ของสัญวิทยาได้ดังแผนภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 5: แสดงการเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์จากยุคภาษาศาสตร์เดิมสู่ยุคสัญวิทยา

(1) แนวทางการศึกษาภาษาศาสตร์ดั้งเดิมนั้น จะสนใจความสัมพันธ์ระหว่าง ‘คำ’ กับ ‘ความหมายของคำ’ เช่น คำว่า ‘อัสดง’ ในบทประพันธ์ ‘รอนรอนอ่อนอัสดง พระสุริยงเย็นยอแสง’ มีความหมายว่าอย่างไร อันเป็นการตอบคำถามว่า ในภาษา (หรือคำ) นั้น ๆ มีความหมายอะไรบรรจุอยู่ (what is its meaning) แต่ถ้าเป็นทฤษฎีสัญวิทยาแล้ว เนื่องจากเป็นแนวคิดที่สนใจสัญญาณกับความสัมพันธ์ ดังนั้น นอกจากจะถามว่า มีความหมายอะไรบรรจุอยู่ในภาษาแล้ว ทฤษฎีนี้จะวิเคราะห์ต่อไปด้วยว่า แล้วความหมายดังกล่าวนั้นถูกสร้างขึ้นมาได้อย่างไร (how is its meaning generated) เช่น ความหมายของคำว่า ‘ชนบท’ จะเป็นอย่างไรนั้น ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของคำนี้กับคำอื่น ๆ ที่อยู่รอบตัว อาทิ **ชนบท** ไกลปืนเที่ยง **ชนบท**ดินแดนแห่งความสุข **ชนบท**ดินแดนในฝัน ฯลฯ

(2) ในขณะที่ทฤษฎีภาษาศาสตร์เดิมมีความเชื่อว่า โลกความเป็นจริงถูกกำหนดมาแล้ว (given) และภาษาเพียงแต่ทำหน้าที่สะท้อน (reflect / mirror) โลกดังกล่าวออกมา แต่นักสัญวิทยาซึ่งได้รับอิทธิพลจากสายทฤษฎีวิพากษ์ กลับเลือกใช้จุดยืนแบบนิเสธนิยม (negativism) ที่ยืนยันว่า โลกความเป็นจริงขึ้นอยู่กับการณ์ที่คนแต่ละคนใช้ภาษาประกอบสร้าง (construct) ขึ้นมาต่างหาก เช่น ในขณะที่ชาวบ้านชนบทเห็นฝนตก ก็ sẽ สร้างความเป็นจริงขึ้นมาว่า ฝนคือความชุ่มชื้นอุดมสมบูรณ์ แต่สำหรับวัยรุ่นในกรุงเทพฯ การวิ่งฝ่าสายฝนที่ตกลงมา อาจหมายถึงการชะล้างความเจ็บปวดจากความรักแบบเดียวกับมิวสิควิดีโอ หรือในโลกความเป็นจริงนั้น ฝิจะมีอยู่จริงหรือไม่ หรือจะมีรูปร่างหน้าตา/ความหมายเช่นไร ไม่สำคัญ แต่สำหรับบรรดาเก๊ามี ครูหมอ และร่างทรงแล้ว ฝิก็คือความศักดิ์สิทธิ์ ในขณะที่นักวิทยาศาสตร์กลับอธิบายความเป็นจริงว่า ฝิคือความมกมายไร้สาระ

(3) นักภาษาศาสตร์แต่เดิมมักเชื่อว่า ต้องมีเหตุการณ์จริงเกิดขึ้นก่อน (the truth is out there) แล้วภาษาจะดำรงอยู่ไปตามเหตุการณ์นั้น ๆ เช่น ต้องมีเหตุการณ์ก่อน แล้วข่าวโทรทัศน์หรือหนังสือพิมพ์จะรายงานเหตุการณ์นั้นออกมา คล้าย ๆ กับวิธีคิดของทฤษฎี

วารสารศาสตร์สายที่เชื่อว่า ข่าวก็คือการนำเสนอซึ่งสัจจะที่แท้จริง (truth) แต่ทฤษฎีสัญวิทยา กลับอธิบายว่า เหตุการณ์เดียวกันไม่จำเป็นต้องใช้ภาษาเดียวกันในการสื่อสารความหมายใน ทุก ๆ บริบท เช่น กรณีเหตุการณ์สงครามอิรักนั้น หากเป็นการสร้างความหมายจากสำนักข่าว CNN ก็ไม่จำเป็นต้องใช้ภาษาชุดเดียวกันกับข่าวที่ผลิตออกมาจากสำนักข่าวอัลกออิดะห์

(4) แต่เดิมทฤษฎีภาษาศาสตร์วิเคราะห์ภาษาเพื่อให้เห็นเจตจำนง (intention) ของ ผู้ส่งสารเป็นหลัก เช่น การศึกษาวรรณกรรมก็เพื่อทายใจว่าผู้เขียนคิดอะไรอยู่ แต่สำหรับ ทฤษฎีสัญวิทยานั้น จะสนใจวิธีการที่ภาษาทำหน้าที่สร้าง (generate) ความหมายออกมา เช่น แม้ว่าจะมองไปที่ดาวดวงเดียวกัน แต่นักดาราศาสตร์ก็จะให้ความหมายว่า ดาวเป็น วัตถุที่ล่องลอย/โคจรอยู่บนท้องฟ้า ในขณะที่กวีหรือนักแต่งเพลงจะเห็นดาวเป็นจินตนาการ ถึงหน้าหญิงคนรัก (ดังเช่น เพลงที่ร้องว่า ‘คืนที่ดาวเต็มฟ้า ฉันจินตนาการเห็นหน้าเธอ ละเมอไปไกล มองไม่เห็นเป็นดาว...’) ฯลฯ ทั้งนี้ ทักษะที่เชื่อว่า ภาษาทำหน้าที่สร้างความ หมายดังกล่าว ภายหลังก็มีการขยายแนวคิดออกไปสู่เรื่องภาษากับการให้นิยามสถานการณ์ (definition of situation) เช่น ประโยคในพาดหัวข่าวว่า ‘เหตุการณ์ก่อการร้ายในภาคใต้’ หรือ ‘เป็นการกระทำที่อุกอาจ’ อันเป็นการกำหนดความหมายให้กับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นว่า ผู้อ่านต้องคิดไปในทิศทางใด

(5) เดิมนักภาษาศาสตร์จะศึกษาความหมายแต่เฉพาะที่อยู่ในภาษาพูดหรือภาษาเขียน เท่านั้น แต่ด้วยอิทธิพลของนักสัญวิทยาอย่างเดอ โซซูร์ นั้น ปริมาณของภาษาได้ ขยายขยายออกไปสู่ตัวบท (text) อะไรก็ได้ที่มีการเข้ารหัสความหมายเอาไว้ หรือเป็นพื้นที่ สร้างความหมายร่วมกันระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสาร เช่น การขับรถเบนซ์คันงาม หรือการ จิบไวน์ชั้นดีจากฝรั่งเศส ก็คือการสื่อความหมายถึง ‘ความโอ่อ่ามีระดับ’

4. แนะนำนักวิชาการในสายทฤษฎีสัญวิทยาแนววิพากษ์

จากจุดยืน/เอกลักษณ์ของทฤษฎีสัญวิทยาแนววิพากษ์ข้างต้น ผู้เขียนจะขอนำเสนอ ตัวอย่างนักวิชาการที่ค้นคว้าทฤษฎีสัญวิทยาออกไป โดยในที่นี้จะเลือกเฉพาะผู้ที่โดดเด่นและมี คุญูปการต่อการศึกษาด้านการสื่อสารเป็นหลัก ซึ่งแบ่งได้เป็นสองรุ่น ดังนี้

รุ่นบุกเบิก

- 1. เฟอร์ดินานด์ เดอ โซซูร์
- 2. ชาร์ลส์ เพิร์ซ
- 3. กลุ่มสำนักรูปแบบนิยมแห่งรัสเซีย

รุ่นปัจจุบัน

- 4. โรลิ่งด์ บาร์ธ
- 5. อุมแบร์โต เอโค
- 6. กลุ่มสำนักหลังโครงสร้างนิยม: ฌาคส์ แดร์ริดา

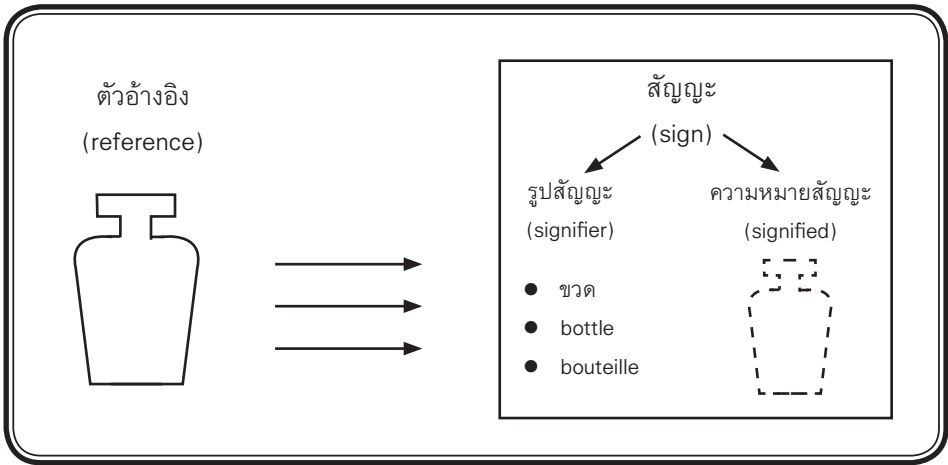
4.1 เฟร์ดินานด์ เดอ โซซูร์

นักวิชาการคนแรกที่ได้ชื่อว่าเป็นผู้บุกเบิกแนวคิดสัญวิทยาก็คือ เฟร์ดินานด์ เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure 1857-1913) โดยจุดเด่นของเดอ โซซูร์ อยู่ที่ว่า แม้จะเป็นการศึกษาภาษา/ความหมาย แต่เขาก็ได้ขยายความคิดไปไกลกว่านักภาษาศาสตร์เดิมที่สนใจเพียงตัวอักษร/ภาษาพูด/ภาษาเขียนเท่านั้น โดยเดอ โซซูร์ เห็นว่า ทุกอย่างสามารถถูกมองเป็นภาษาได้ หากบรรจุไว้ซึ่งความหมาย เช่น กิริยาท่าทาง ชาเขียว กาแฟ การแต่งกาย รอยสัก ฯลฯ และพื้นที่การสื่อสารที่บรรจุความหมายเอาไว้นี้ เดอ โซซูร์เรียกว่า **ตัวบท (text)** ทั้งนี้ ภูมิหลังและแนวคิดสำคัญของเดอ โซซูร์ สรุปได้ดังนี้

(1) *ภูมิหลังของนักวิชาการ* เดอ โซซูร์ เกิดที่เมืองเจนีวา ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ เมื่อปี ค.ศ.1857 เขาใช้ชีวิตอยู่ในครอบครัวที่ค่อนข้างมีชื่อเสียงและเกี่ยวข้องกับโลกวิชาการด้านวิทยาศาสตร์ อย่างไรก็ดี แม้ช่วงแรกจะพยายามเจริญรอยตามเส้นทางความสำเร็จของครอบครัว โดยเข้าศึกษาทางด้านฟิสิกส์และเคมีที่มหาวิทยาลัยเจนีวา (University of Geneva) ในปี ค.ศ.1875 แต่หนึ่งปีให้หลัง เขาก็ย้ายไปเรียนด้านภาษาศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยเลพซิก (University of Leipzig) และสาขาที่เขาชำนาญเป็นพิเศษก็คือ ภาษาสันสกฤตและอินโด-ยูโรเปียนอื่น ๆ ในปี ค.ศ.1880 หลังจากทำวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้องกับภาษาสันสกฤตสำเร็จแล้ว เขาได้ย้ายไปอยู่ปารีส และในปีถัดมา เมื่ออายุ 24 ปี เดอ โซซูร์ ก็ได้เข้าเป็นอาจารย์ด้านศิลปะกอธิคและภาษาเยอรมันดั้งเดิมที่ Ecole Pratique des Hautes Etudes ก่อนที่จะย้ายกลับมาเป็นศาสตราจารย์ด้านภาษาสันสกฤตที่มหาวิทยาลัยเจนีวา เดอ โซซูร์ เสียชีวิตในปี ค.ศ.1913

ภายหลังอสังหาริมทรัพย์ของเดอ โซซูร์ นั้น เนื่องจากบรรดาลูกศิษย์ของเขาเห็นว่า เนื้อหาและแนวคิดต่าง ๆ ที่เขาเคยสอนเอาไว้ในชั้นเรียน มีคุณค่าและทันสมัยยิ่ง จึงมีการรวบรวมผลงานที่เขาบรรยายเอาไว้ตั้งแต่ปีค.ศ.1907-1911 เพื่อมาตีพิมพ์เผยแพร่ในปีค.ศ.1916 โดยรวบรวมต้นฉบับทั้งจากคำบรรยายของเดอ โซซูร์เอง และจากสมุดจดเล็คเชอร์ของลูกศิษย์หลาย ๆ คน ผลงานที่รวบรวมเอาไว้ชื่อ *Cours de Linguistique Generale* หรือภายหลังมีการแปลเป็นภาษาอังกฤษโดย เวด บาสกิน (Wade Baskin) ในปี ค.ศ.1974 และแปลใหม่อีกครั้งโดย รอย แฮร์ริส (Roy Harris) ในปี ค.ศ.1983 โดยทั้งสองครั้งที่แปลเป็นภาษาอังกฤษนั้น ใช้ชื่อว่า *Course in General Linguistics*

(2) *แนวคิดเรื่ององค์ประกอบของสัญญาณ (composition of sign)* เดอ โซซูร์ ได้จำแนกองค์ประกอบของสัญญาณออกเป็นสองส่วนย่อยคือ ส่วนที่เป็น **รูปสัญญาณ/ตัวหมาย (signifier)** และส่วนที่เป็น **ความหมายสัญญาณ/ตัวหมายถึง (signified)** ดังแผนภาพที่ 6

ภาพที่ 6: องค์ประกอบของสัญญาณและกระบวนการสร้างความหมายตามทัศนะของ เดอ โซซูร์

จากแผนภาพที่ 6 เดอ โซซูร์ อธิบายว่า กระบวนการสร้างความหมาย (signification) จะเกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อมี **ตัวอ้างอิง (reference)** หรือตัวอย่างในที่นี้ก็คือ 'วัตถุอย่างขวดที่เป็นจริง' กับ **ตัวสัญญาณ (sign)** ซึ่งประกอบด้วย (1) **รูปสัญญาณ** ที่อาจจะเป็นได้ทั้งภาพ/เสียง/ลักษณะกายภาพใด ๆ (อาทิ ตัวอักษรที่เขียนว่า 'ขวด' 'bottle' หรือ 'bouteille') และ (2) **ความหมายสัญญาณ** หรือแนวคิดที่เกิดขึ้นในใจ (mental concept) ที่เชื่อมโยงไปถึงตัวอ้างอิง ความเป็นขวดที่เป็นวัตถุของจริง ถ้ามีการจัดวางความสัมพันธ์ระหว่างสัญญาณและตัวอ้างอิงดังกล่าวเอาไว้ กระบวนการสร้างความหมายต่อ 'ขวด' ก็จะเกิดขึ้นตามมา

จากองค์ประกอบกระบวนการสร้างความหมายดังกล่าว เดอ โซซูร์ ยังได้อธิบายว่า ความสัมพันธ์ระหว่างรูปสัญญาณและความหมายสัญญาณ มีลักษณะสำคัญสามประการคือ

- เป็นความสัมพันธ์ที่ปราศจากหลักเกณฑ์ใด ๆ (arbitrary) เช่น ตัวอักษร 'ขวด' ไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกับคล้อยคลึงอันใดกับวัตถุที่เป็นขวดจริง ๆ
- เป็นความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นโดยไม่ได้ตั้งใจ (unmotivated) ซึ่งแปลว่า บางครั้งก็ไม่สามารถรู้ที่มาที่ไปได้ว่า รูปสัญญาณกับความหมายสัญญาณเชื่อมโยงกันได้อย่างไร
- เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ (unnatural) อันหมายความว่า คนเราจะรู้จัก/เข้าใจสัญญาณได้ ก็ต้องผ่านการเรียนรู้ทางสังคมเท่านั้น

นอกจากนี้ เดอ โซซูร์ ได้ขยายความด้วยว่า การที่มนุษย์สร้างสัญญาณขึ้นมาแทนที่ตัวอ้างอิงของจริงนั้น แสดงเอกลักษณ์สำคัญของสัญญาณที่สามารถโยกข้ามเวลาและพื้นที่ได้ อันแปลว่า เราไม่จำเป็นต้องยกของจริงข้ามเวลาและสถานที่ แต่สามารถใช้สัญญาณเป็นตัวแทนของของจริงเหล่านั้นได้ เช่น เมื่อนักกีฬาไทยได้รับชัยชนะในกีฬาโอลิมปิกส์ เราไม่จำเป็นต้องยกคนไทยทั่วประเทศไปนั่งอยู่ในสนามกีฬาเพื่อประกาศชัยชนะ แต่ใช้สัญญาณคือ

ธงชาติไทยและเพลงชาติไทย ที่โยกข้ามเวลาและพื้นที่เพื่อสื่อสารแทนความหมายถึง ‘ชัยชนะของคนไทยทั้งประเทศ’ ได้

(3) กระบวนการสร้างความหมาย (*process of signification*) ตามทัศนะของเดอ โซซูร์ นั้น กระบวนการสร้างความหมายจะเกิดขึ้นได้จากหลากหลายวิธีด้วยกัน ดังนี้

- การเทียบเคียงเชิงโครงสร้าง (*structural comparison*) ในแง่นี้ สัญญะหนึ่ง ๆ จะสื่อความหมายได้ ก็ต่อเมื่อเราเทียบเคียงสัญญะดังกล่าวกับสัญญะตัวอื่น ๆ เช่น การจะเข้าใจความหมายของคำว่า ‘ปากร้าย’ ก็ต้องอาศัยการเทียบเคียงกับคำอื่น ๆ ที่ใกล้เคียง เป็นต้นว่า ‘ปากเปราะ’ ‘ปากเก่ง’ ‘ปากเสีย’ ‘ปากดี’ ฯลฯ หรือ ตัวอย่างในเนื้อเพลงของเบิร์ด ธงไชย ที่อาศัยการเทียบเคียงความหมายระหว่าง ‘หมอก’ กับ ‘คว้น’ ว่า ‘หมอกจางๆ และคว้น คล้ายกันจนบางที่ไม่อาจรู้... หมอกจะคงดงามและทำให้เฝือกเย็น แสงจะเย็นสบายเมื่อยามเช้า ถ้าเป็นคว้นไฟ ถึงจะบางเบา หากเข้านัยน์ตาเรา คงจะทำให้เสียน้ำตา...’

- การเปรียบเทียบความสัมพันธ์แบบคู่ตรงข้าม (*binary opposition*) เป็นรูปแบบการสร้างความหมายที่ง่ายและชัดเจนที่สุด โดยการใช้ลักษณะแบบตรงกันข้ามมาจับคู่ความสัมพันธ์ของความหมาย เช่น จะรู้ว่า ‘รวย’ แปลว่าอะไร ก็ต้องดูความสัมพันธ์กับคำว่า ‘จน’ ‘ขาว’ ก็คืออะไรก็ตามที่ไม่ ‘ดำ’ ‘พระเอก’ จะมีความหมายตรงข้ามกับ ‘นางเอก’ หรือตัวอย่างในเพลงที่บอกว่า ‘หากไม่รู้จักเจ็บปวด ก็คงไม่ซึ้งถึงความสุขใจ’ เป็นต้น ทั้งนี้ แนวคิดความสัมพันธ์แบบคู่ตรงข้ามดังกล่าว ภายหลังได้มีนักทฤษฎีวิพากษ์บางคน (อาทิ อัลธูซเซอร์) ได้ขยายความคิดเพิ่มเติมว่า ความสัมพันธ์เช่นนี้เป็นพื้นที่หลักที่ซุกซ่อนการทำงานของกรอบอุดมการณ์ของสังคม เช่น การให้นิยามว่า ‘ประเทศตะวันตก’ ซึ่งมีทั้งลักษณะ ‘อารยะ’ ‘ทันสมัย’ ‘เหตุผล’ ‘ฉลาด’ ‘ก้าวหน้า’ และ ‘มีอำนาจ’ จะตรงข้ามกับ ‘ประเทศโลกที่สาม’ ซึ่งเป็นชาติ ‘อนารยะ’ ‘ล้าสมัย’ ‘อารมณ์’ ‘โง่งม’ ‘ถดถอย’ และ ‘ไร้อำนาจ’

- การจัดระบบสัญญะแบบ *paradigmatic* และ *syntagmatic* การจัดระบบสัญญะที่นำไปสู่การสร้างความหมาย จะมาจากความสัมพันธ์สองชุดคือ (1) ความสัมพันธ์แบบ *paradigmatic* หรือชุดสัญญะที่มีตัวเลือกจากหมวดหมู่เดียวกัน (*structural relations of choices*) เช่น ในละครโทรทัศน์ จะมีหมวดหมู่ของ ‘พระเอก’ หลายตัวเลือก ตั้งแต่พระเอกสุภาพชน พระเอกผดุงคุณธรรม พระเอกบิกินี่ดิบห้าม พระเอกมีบาดแผลในใจ ฯลฯ และ (2) ความสัมพันธ์แบบ *syntagmatic* หรือชุดสัญญะที่เป็นการเชื่อมโยง/ประสมประสานความสัมพันธ์จากตัวเลือกข้างต้น (*structural relations of combination*) เช่น การจัดวางองค์ประกอบว่า พระเอก/นางเอกจะเชื่อมโยงความสัมพันธ์กันอย่างไร ใครจะปรากฏตัวก่อนหรือหลัง และอยู่ในฉากไหนบ้าง ฯลฯ ทั้งนี้ เดอ โซซูร์ เห็นว่า ความหมายจะเกิดขึ้นจาก

การจัดระบบองค์ประกอบสองส่วนนี้อาไว้ ดังนั้น หากความหมาย/รูปแบบของการจัดระบบเปลี่ยน ความหมายก็จะแปรเปลี่ยนไปด้วย เช่น การสร้างความหมายจากการแต่งกายของผู้ชายนั้น ถ้าเป็นวันทำงาน ก็จะมีการ**เชื่อมโยง/ประสมประสาน**ระหว่าง**ตัวเลือก**ต่าง ๆ อันได้แก่ เสื้อ(แบบเชิ้ตสีสุภาพ) กางเกง(ขาว) รองเท้า(หนังสีดำ) เข็มขัด(หนังสีเข้ม) ฯลฯ แต่ถ้าสร้างความหมายของการแต่งกายวันหยุด ก็จะมีการปรับระบบความสัมพันธ์เสียใหม่เป็นเสื้อ(ยัดคอกลม) กางเกง(ขาสั้น) รองเท้า(แตะเปิดส้น) และเข็มขัด(ลำลอง) ฯลฯ

● **ความสัมพันธ์ของตัวบทกับบริบท** เดอ โซซูร์ ตั้งข้อสังเกตว่า ความหมายจะถูกบรรจุอยู่ในพื้นที่ของภาษาที่เรียกว่า **ตัวบท (text)** ซึ่งจะแปรเปลี่ยนได้ตามแต่เงื่อนไขที่เรียกว่า **บริบท (context)** ของการสร้าง ความหมาย เช่น ถ้าตัวบท/สัญญาณเป็น ‘ดอกกล้วยไม้’ หากอยู่ในบริบทของสังคมไทย ก็จะถูกบรรจุความหมายว่า เป็นดอกไม้สวยงามและมักปลูกไว้ตามวัด แต่หากอยู่ในบริบทของสังคมลาว ความหมายก็จะเปลี่ยนไปเป็นดอกไม้ประจำชาติที่ชื่อ ‘ดวงจำปา’

(4) **วัฏสงสารแห่งสัญญาณ (life cycle of sign)** สำหรับเดอ โซซูร์ นั้น ความหมายของสัญญาณไม่เคยหยุดนิ่ง แต่มีการ ‘เกิดแก่เจ็บตาย’ เป็น **วัฏสงสารแห่งสัญญาณ** หรืออีกนัยหนึ่ง ความหมายจะแปรเปลี่ยนไปตามเงื่อนไข/ยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไป แต่คำถามที่สำคัญก็คือ หากเป็นวัฏสงสารการสร้าง ความหมายที่ไม่หยุดนิ่งแล้ว **ความหมายที่หลงเหลืออยู่ (dominant meaning)** นั้นคืออะไร เช่น ในยุคหนึ่ง ‘ควาย’ เคยถูกนิยามว่า เป็นสัตว์ที่มีพระคุณกับชีวิตชาวนาไทย เพราะควายออกแรงงานผลิตข้าวในนาให้เรามีกิน ดังนั้น คนไทยสมัยก่อนจึงรักและกตัญญูต่อสัตว์ชนิดนี้ (ดังปรากฏในพิธีทำขวัญควายของชาวนายุคก่อน) แต่มาในปัจจุบัน ความหมายชุดนี้ของ ‘ควาย’ ได้สูญสลายไปแล้ว และถูกปรับนิยามเสียใหม่เป็น ‘โง่เง่า’ ‘ล้าหลัง’ หรือ ‘อึดทน’ คล้าย ๆ กับสัญญาณของ ‘การลงแขก’ ‘เสี้ยว’ ‘ผ้าถุง’ ‘บ้านนอก’ ฯลฯ

ทั้งนี้ ในการวิเคราะห์ความหมายที่หลงเหลืออยู่ดังกล่าว เดอ โซซูร์ จะให้ความสำคัญกับการตอบคำถามว่า **ใครมีอำนาจ (power)** ในการสร้างและเปลี่ยนแปลงความหมายของสัญญาณต่าง ๆ เหล่านั้น เช่น ในกรณีของ ‘ควาย’ ที่กลายความหมายไปนั้น ก็เป็นเพราะ**อำนาจ**ของอุดมการณ์ทันสมัยที่เข้ามาปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตข้าวพร้อมกับนวัตกรรมควายเหล็ก ตั้งแต่ยุคของการปฏิวัติเขียวในสังคมเกษตรกรรมของไทยนั่นเอง

(5) **โฉมหน้าสองด้านของสัญญาณ** เดอ โซซูร์ อธิบายว่า ทุกครั้งที่มีการสื่อสารความหมายออกไปนั้น เราจะใช้สองด้านของภาษา/สัญญาณเสมอ คือ ด้านที่เป็น**ภาษา/ไวยากรณ์ (language หรือในภาษาฝรั่งเศสเรียกว่า la langue)** และด้านที่เป็น**วาทะ/ลีลา (speech หรือในภาษาฝรั่งเศสเรียกว่า le parole)**

ทั้งนี้ ด้านของ**ภาษา/ไวยากรณ์** เป็นองค์ประกอบด้าน**ส่วนรวม (public)** ที่ทุกคนซึ่งสื่อสารหรือใช้ภาษาจะอยู่ในกฎ/โครงสร้างที่สังคมกำหนดเอาไว้แล้ว (เช่น ละครโทรทัศน์จะมี

ไวยากรณ์ที่กำหนดไว้ชัดเจนแล้วว่า ต้องประกอบขึ้นด้วยโครงเรื่อง ฉาก ตัวละคร ความสัมพันธ์ แก่นเรื่อง ฯลฯ หรือในการทำครัว ก็จะต้องมีไวยากรณ์กำหนดเอาไว้ว่า ต้องมีการจัดจ่าย จัดเตรียมปรุงอาหาร จัดแต่ง เสิร์ฟสำหรับ เก็บล้าง ฯลฯ) สำหรับด้านที่เป็น**วาทะ/ลีลา**นั้น จะเป็นองค์ประกอบด้าน**ส่วนตัว (private)** หรือเป็นลักษณะเฉพาะของปัจเจกบุคคล (เช่น แม้จะมีไวยากรณ์ร่วมของละครโทรทัศน์ แต่ละครของค่ายเอ็กแซ็กท์ ยูมา ดาราวิดีโอ กันตนา หรือค่ายของไก่ วรายุทธ ก็จะมีลีลาเฉพาะที่ไม่เหมือนกัน หรือกรณีของการทำอาหารก็เช่นเดียวกัน แม้จะมีไวยากรณ์ร่วม แต่การทำครัวแบบหมึกแดง อ.ยิ่งศักดิ์ ครัวคุณหิรัญ หรือซิมไปบนไปแบบสมัคร สุนทรเวช ก็จะมีลีลาเฉพาะที่ไม่เหมือนกัน) และในองค์ประกอบสองด้านดังกล่าวนี้ เดอ โซซูร์ จะมุ่งความสนใจไปที่ส่วนของ **ภาษา/ไวยากรณ์** เพราะเป็นด้านของภาษาที่มนุษย์เรากำหนดไว้แล้วด้วย**โครงสร้าง (structure)** บางอย่าง ซึ่งจุดเน้นดังกล่าวนี้ที่ทำให้เดอ โซซูร์ เป็นที่รู้จักในนามของนักคิดสาย**สัญวิทยาแนวโครงสร้าง (structural semiology)**

4.2 ชาร์ลส์ เพิร์ซ

นอกจากเดอ โซซูร์ แล้ว ผู้บุกเบิกศาสตร์แห่งสัญวิทยาอีกคนหนึ่งซึ่งพัฒนาทฤษฎีมาในช่วงเวลาไล่เรี่ยกันก็คือ นักปรัชญาสังคมชาวอเมริกันที่ชื่อ **ชาร์ลส์ เพิร์ซ (Charles Peirce 1839-1914)** ในแง่จุดร่วมระหว่างแนวคิดของเดอ โซซูร์ และเพิร์ซนั้น ทั้งคู่ต่างสนใจศึกษา ‘**สัญญาณ**’ เหมือนกัน โดยเห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบภายในสองอย่างคือ **รูปสัญญาณ/ตัวหมาย (signifier)** กับความหมายสัญญาณ/ตัวหมายถึง (signified) แต่ทว่าในแง่จุดต่างของแนวคิดแล้ว ในขณะที่เดอ โซซูร์ อธิบายสัญญาณด้วย**แนวคิดความสัมพันธ์เชิงโครงสร้าง** โดยเฉพาะโครงสร้างระหว่างส่วนย่อยต่าง ๆ ดังที่ได้นำเสนอไปแล้ว เพิร์ซกลับสนใจศึกษา**ความสัมพันธ์ระหว่างรูปสัญญาณกับแนวคิดที่สัญญาณนั้นได้อ้างอิงถึง (associated mental concept)** (โปรดดู กาญจนา แก้วเทพ 2543) ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(1) **ภูมิหลังของนักวิชาการ** ชาร์ลส์ เพิร์ซ เกิดเมื่อปี ค.ศ.1839 ในครอบครัวของนักวิชาการฐานะดีแห่งรัฐแมสซาชูเซตส์ บิดาคือ เบนจามิน เพิร์ซ (Benjamin Peirce) เป็นศาสตราจารย์ด้านคณิตศาสตร์อยู่ที่มหาวิทยาลัยฮาร์เวิร์ด ดังนั้น ด้านหนึ่งเพิร์ซจึงมีชีวิตเสียวนึ่งที่เกี่ยวพันกับสาขาวิชาวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ ดังเช่นที่เขาจบปริญญาตรี Bachelor of Sciences จากมหาวิทยาลัยฮาร์เวิร์ดในปี ค.ศ.1863 (โดยที่ก่อนหน้านี้ เขาจบปริญญาตรี/โท Bachelor และ Masters of Arts มาก่อนในปี ค.ศ.1859 และ 1862)

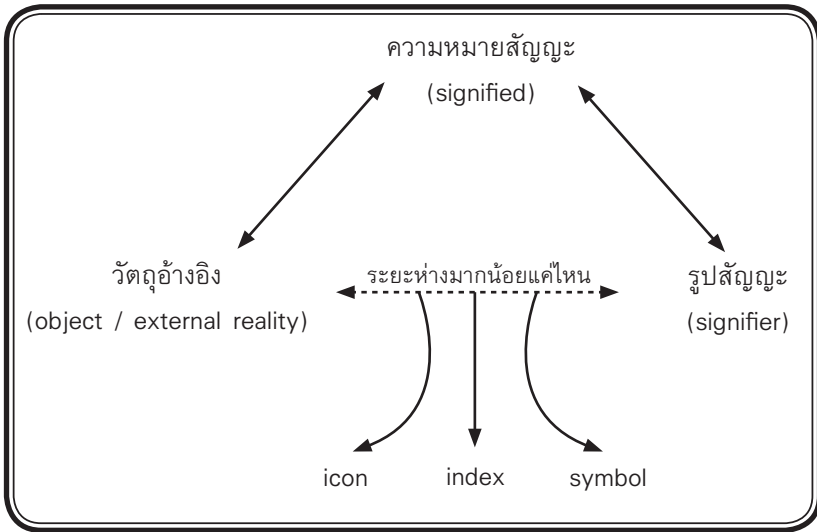
ชีวิตในวัยเด็กของเพิร์ซนั้น เขาเป็นคนสุขภาพไม่ดี และเป็นโรคปวดเส้นประสาทที่ใบหน้า (facial neuralgia) อยู่เป็นระยะ ๆ ทำให้เพิร์ซกลายเป็นคนที่มีอารมณ์แปรปรวนและโมโหง่าย ส่วนด้านชีวิตสมรสก็ถือว่าไม่ค่อยราบรื่นนัก เพราะเคยทั้งหย่าร้างและแต่งงานใหม่ อย่างไรก็ตาม สำหรับในแง่วิชาการแล้ว ตลอดช่วงระยะเวลากว่า 30 ปี (คือ ปี 1859-1891)

เพิร์ชได้ทำงานเป็นทั้งนักดาราศาสตร์และนักวิทยาศาสตร์ให้กับหน่วยสำรวจชายฝั่งทะเลของสหรัฐอเมริกา (the United States Coast Survey) และเป็นอาจารย์พิเศษสอนวิชาตรรกวิทยาที่มหาวิทยาลัยจอห์นส์ ฮอปกินส์ (Johns Hopkins University)

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีทุนความรู้ด้านวิทยาศาสตร์เป็นพื้นฐาน แต่ชื่อเสียงของเขากลับเป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางในฐานะของนักปรัชญาสังคม ที่สนใจงานเขียนของอิมมานูเอล คานท์ (Immanuel Kant) และเฮเกล (G.W.F. Hegel) รวมถึงการแปลแนวคิดด้าน**สัญศาสตร์ (semiotics)** ที่เคยได้รับการค้นคว้าไว้แล้วตั้งแต่ยุคกรีกโบราณ โดยเขาได้ผสมทฤษฎีตรรกวิทยาเข้ากับสัญศาสตร์ และอธิบายว่า ‘ตรรกะ/ความคิดของมนุษย์จะเกิดขึ้นในวิถีทางแห่งสัญญาณเสมอ’ (thought always takes place by means of signs) งานเขียนด้านปรัชญาตรรกวิทยา และสัญศาสตร์ของเพิร์ชดังกล่าวนี้ ต่อมาได้มีอิทธิพลมากต่อนักสัญวิทยารุ่นใหม่ โดยเฉพาะ **อุมแบร์โต เอโค (Umberto Eco)**

(2) **นิยามของสัญญาณ** เพิร์ชได้ให้นิยามของ ‘สัญญาณ’ เอาไว้ว่า ‘สัญญาณคือ บางสิ่งบางอย่างที่สำหรับบางคนแล้ว จะยืนแทนความหมายของบางสิ่งบางอย่างในบางกรณี’ (sign is something which stands to somebody for something in some respect) ดังนั้น การวิเคราะห์เรื่อง การยืนแทนค่าความหมาย (stands for) นั้น จะต้องถามเสมอว่า สัญญาณดังกล่าวถูกสร้างขึ้นโดยใคร ในความหมายใด และในบริบทใด เช่น เมื่อครั้งที่เกิดเหตุการณ์นักร้องบิกิตูปีเข้าโรงพยาบาล บรรดาแฟนเพลงวัยรุ่นได้สร้างสัญญาณ**บนกระเรียน**ขึ้นมา เพราะฉะนั้น สำหรับกลุ่มวัยรุ่นแล้ว นักกระเรียนได้ยืนแทนความหมายของ**ความเอือมอาทร** ในบริบทที่นักร้องชื่อดังเข้าโรงพยาบาล แต่สำหรับผู้หลักผู้ใหญ่ในยุคนั้น กลับนิยามความหมายต่างออกไปว่า นักกระเรียนได้ยืนแทน**ความหลงใหลคลั่งไคล้**ของวัยรุ่นที่ไม่สนใจเรียนหนังสือ มัวแต่พบนักกระเรียนสวดขอพรให้นักร้องในดวงใจ อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมา เมื่อเกิดเหตุการณ์ก่อการร้ายภาคใต้ คณะรัฐบาลได้ร่วมรณรงค์ให้คนไทยพบนักกระเรียนเพื่อดับไฟใต้ ดังนั้น สำหรับผู้หลักผู้ใหญ่กลุ่มดังกล่าว สัญญาณตัวเดียวกันกลับยืนแทนค่าความหมายเสียใหม่ว่า เป็น**แรงใจ**ของคนทั้งประเทศ ในบริบทของการรณรงค์ดับภัยภาคใต้

(3) **การจำแนกประเภทของสัญญาณ (typology of signs)** เอกลักษณะเด่นในงานของเพิร์ชนั้น เขาได้จำแนกประเภทของสัญญาณออกเป็นสามชนิดด้วยกัน โดยพิจารณาจากระยะห่างระหว่าง**รูปสัญญาณ (signifier)** กับ **วัตถุอ้างอิงที่เป็นของจริง (object / external reality)** ดังแผนภาพที่ 7

ภาพที่ 7: แสดงการจำแนกประเภทของสัญญาณตามทัศนะของ ชาร์ลส์ เพียร์ซ

จากแผนภาพที่ 7 เพียร์ซได้ให้คำอธิบายของสัญญาณแต่ละประเภทเอาไว้ดังนี้

- **icon** หมายถึง สัญญาณที่มีลักษณะคล้าย/เหมือน (resemble) กับวัตถุอ้างอิงของจริงมากที่สุด เช่น ภาพถ่าย อนุสาวรีย์ รูปวาด ฯลฯ เพราะฉะนั้น เพียงแค่เห็น icon ก็สามารถถอดรหัสถึงวัตถุอ้างอิงได้ทันที
- **index** หมายถึง สัญญาณที่มีความเกี่ยวโยงกันอย่างมีเหตุผล (causal relationship) กับวัตถุของจริง เช่น ในภาพยนตร์แนวผี เสียงหมาหอน จะเป็นตัวบ่งชี้ว่าผีกำลังจะปรากฏตัวออกมา ฯลฯ เพราะฉะนั้น แม้จะไม่เหมือนวัตถุอ้างอิงของจริงเสียทีเดียว แต่ผู้ถอดรหัสก็สามารถเชื่อมโยง index ดังกล่าวกับวัตถุของจริงได้
- **symbol** หมายถึง สัญญาณที่ไม่มีความเกี่ยวข้องกับวัตถุอ้างอิงของจริงแต่อย่างใด ทว่า ความสัมพันธ์จะเกิดขึ้นจากข้อตกลงร่วมกัน (convention) ระหว่างผู้ใช้สัญญาณนั้น ๆ เช่น นกพิราบเป็น symbol ที่ใช้แทนเสรีภาพ หรือดอกกุหลาบเป็น symbol ของความรัก

จากการแบ่งประเภทของสัญญาณตามทัศนะของเพียร์ซดังกล่าวนี้มีข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า ในหลาย ๆ ครั้ง เราไม่อาจแยกสัญญาณทั้งสามประเภทได้เด็ดขาดจากกัน เช่น สัญญาณที่เป็นป้ายหน้าห้องน้ำหญิง/ชาย ก็เป็นได้ทั้ง icon, index และ symbol ในเวลาเดียวกัน ฯลฯ แต่อย่างไรก็ดี ในการจำแนกประเภทสัญญาณนั้น เป้าหมายก็เพื่อชี้ให้เห็นความยากง่าย/ซับซ้อนในการเข้ารหัสและถอดรหัสสัญญาณมากกว่า เช่น สัญญาณแบบที่มีความยากขึ้นอย่าง index กับ symbol นั้น มักจะใช้เพื่ออธิบายสิ่งที่ซับซ้อนและสร้างไม่ได้ในโลกความจริง อาทิ

การทำแผนที่ก็คือการที่มนุษย์ใช้ทั้ง index และ symbol จำลองของจริงทั้งหมดลงมาให้เหลือเพียงแค่กระดาษแผ่นเดียว

ในอีกทางหนึ่ง หากเทียบเคียงในเรื่อง **แนวกระตุ้น (motivation)** ของสัญญาณทั้งสามแล้ว สัญญาณแบบ icon จะมีแรงกระตุ้นสูงกว่า index และ symbol เนื่องจากการได้เห็นสิ่งที่เหมือนของจริง จะดึงดูดความรูสึกร่วมของผู้รับสารได้มากกว่า และที่สำคัญหากพิจารณาในมิติเชิงอุดมการณ์แล้ว ทุกวันนี้ เมื่อเทคโนโลยีการสื่อสารสามารถเลียนแบบวัตถุของจริงได้แนบเนียนมากขึ้น เราก็จะเริ่มพบเส้นทางย้อนกลับที่ index และ symbol ได้ถูกสร้างให้เป็นแบบ icon มากขึ้นเรื่อย ๆ และพื้นที่ของสัญญาณนั่นเองที่ทำให้อุดมการณ์สังคมทำงานได้อย่างแยบยลยิ่งขึ้น ดังเช่น โลกของละครโทรทัศน์และภาพยนตร์ที่นำนักแสดงที่มีตัวตนจริง ๆ ไปสวมบทบาทตัวละครเชิงสัญลักษณ์ในโลกจินตนาการ และพื้นที่จริง ๆ ลวง ๆ แบบนี้เองที่ทำให้ผู้รับสารแยกแยะไม่ออกกับมิติอุดมการณ์ที่ซุกซ่อนปฏิบัติการเอาไว้ภายใน (ดังกรณีที่มีกิมชิวว่า แม้คำทูลเรียนคอยดักตบนางร้ายในละครโทรทัศน์เพราะจำแนกไม่ออกว่า อะไรคือของจริง อะไรคือโลกสัญลักษณ์)

นอกจากนี้ เนื่องจากสัญญาณต่าง ๆ ถูกสร้างขึ้นบนเงื่อนไขทางสังคม/วัฒนธรรม ดังนั้น ทั้ง icon, index และ symbol จึงถือเป็นส่วนหนึ่งในภาคปฏิบัติการของ**โครงสร้างอำนาจ**ในสังคมด้วย ดังตัวอย่างจากงานวิจัยของ สุมณา อุษณีย์มาศ (2543) ที่ศึกษาสัญญาณทางเพศในห้องสนทนา (chat room) ของโลกอินเทอร์เน็ต และพบว่า แม้โลกเสมือนจริงของการสนทนาทางคอมพิวเตอร์จะถูกมองว่า เป็นเครื่องมืออันทันสมัยที่น่าจะช่วยปลดปล่อยและระบายออกถึงแรงปรารถนาทางเพศ (sexual instinct / libido) แต่ทว่ากับกรณีของสังคมไทยที่ปิดกั้นการแสดงออกเรื่องเพศอย่างสูง แม้ผู้สนทนาจะเข้ามาในโลกเสมือนจริง แต่ก็ยังไม่สามารถสลัดตนออกจากขนบและวัฒนธรรมที่ได้มีการสั่งสมมานาน ดังจะเห็นได้จากการที่ผู้สนทนามักใช้สัญญาณประเภท symbol เพื่อลดทอนความกระอักกระอ่วนในการสื่อสารเรื่องเพศ มากกว่าจะพบสัญญาณแบบ icon ที่สื่อสารความหมายเรื่องเพศได้อย่างตรงตัว

4.3 กลุ่มสำนักรูปแบบนิยมแห่งรัสเซีย

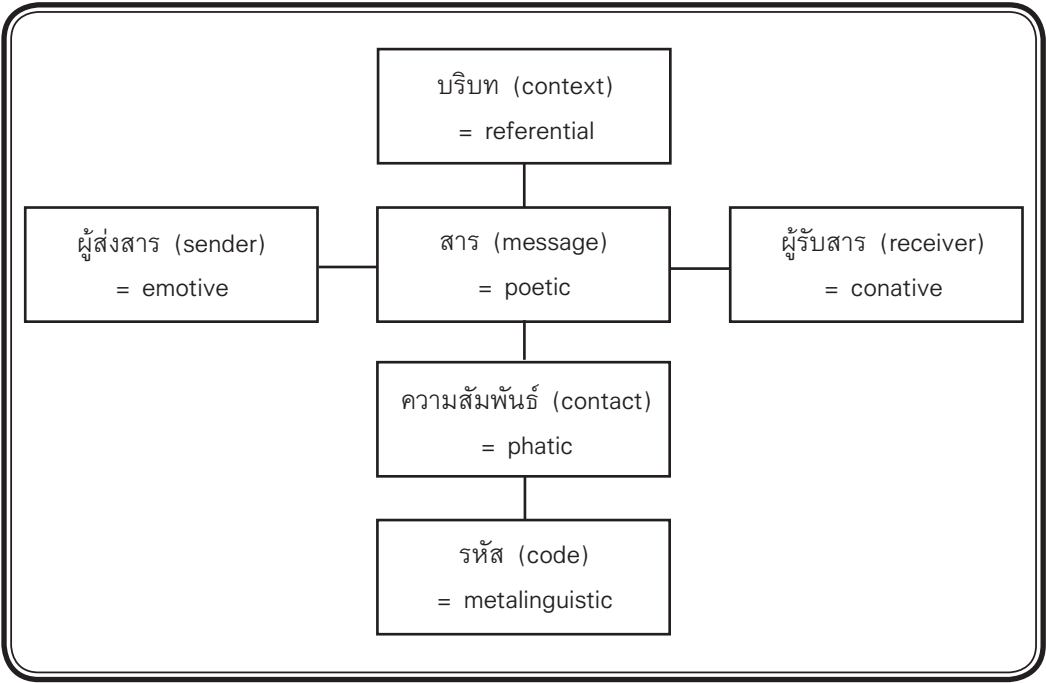
Robert Stam et al (1992) เคยตั้งข้อสังเกตว่า นอกเหนือจากนักสัญวิทยารุ่นบุกเบิกอย่างเดอ โซซูร์ และเฟร์ชแล้ว ความเคลื่อนไหวในแวดวงสัญวิทยารุ่นแรกยังได้รับอิทธิพลมาจากนักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่ง ที่รู้จักกันในชื่อของ **สำนักรูปแบบนิยมแห่งรัสเซีย (Russian Formalism)** สำนักคิดสายภาษาศาสตร์กลุ่มนี้ก่อตั้งขึ้นในปีค.ศ.1915 และมีอิทธิพลมากในรัสเซียจนถึงราวปี ค.ศ.1930 เนื่องจากนักวิชาการในสังกัดสำนักรูปแบบนิยมแห่งรัสเซียมีหลายคน ในที่นี้จะขอเลือกมานำเสนอเฉพาะผู้ที่มีคุณูปการต่อการศึกษาด้านการสื่อสาร รวม 3 คน ดังนี้

(1) **วิกเตอร์ ชคัลอฟสกี** นักวิชาการคนแรกในสำนักรูปแบบนิยมแห่งรัสเซียได้แก่ **วิกเตอร์ ชคัลอฟสกี (Viktor Shklovsky 1893-1984)** เป็นทั้งนักเขียนและนักวิจารณ์ชาวรัสเซีย เขาเป็นผู้ที่ให้คำอธิบายว่า **กิจกรรมด้านภาษา (literary activity)** ของมนุษย์ เป็นส่วนหนึ่งใน **ปฏิบัติการทางสังคม (social practice)** เสมอ ซึ่งภายหลังเป็นแนวคิดสำคัญของนักสัญวิทยา รุ่นหลังรวมถึงนักวิชาการบางคนในสำนักรูปแบบนิยมเอง เช่น มิคาอิล บัคทิน (Mikhail Bakhtin)

เอกลักษณ์ในงานของชคัลอฟสกีนั้น เขาไม่ได้เน้นศึกษา **ชิ้นงานวรรณกรรม (literature)** แต่มุ่งสนใจไปที่ **ความเป็นวรรณกรรม (literariness)** หรือหากมองในเชิงการสื่อสารแล้ว คือการเน้นความสำคัญกับ **รูปแบบ/สไตล์ (form / style)** มากกว่า **เนื้อหา/ความหมาย (content / meaning)** ทั้งนี้ ชคัลอฟสกีได้บัญญัติแนวคิดเรื่อง **การทำให้แตกต่าง/ไม่คุ้นเคย (defamiliarisation หรือ ostrenanie ในภาษารัสเซีย)** ขึ้นมาอธิบายว่า หน้าที่ที่สำคัญของ ศิลปะ/วรรณกรรม/สื่อต่าง ๆ ก็คือ การทำให้เกิด 'ความแปลกประหลาด' (make things 'strange') ไปจากชีวิตประจำวันหรือปลดปล่อยมนุษย์ออกจากการรับรู้โลกแบบที่เคยเป็นๆมา เพราะฉะนั้น ในการวิเคราะห์หัตถ์บทก็คือ การพยายามค้นหาเทคนิคของภาษาในการสื่อสาร ความหมายให้ต่างไปจากชีวิตประจำวัน ตัวอย่างเช่น เวลาเราพูดคุยกันในชีวิตประจำวัน เราอาจจะใช้เทคนิคสื่อสารแบบหนึ่ง แต่เมื่อเราเริ่มพูดคุยออกหน้าจอโทรทัศน์ เราก็จะพูดด้วย เทคนิคบางอย่างที่แตกต่างไป (อาทิ พูดแบบเป็นทางการมากขึ้น หรือพูดคุยกันโดยมีบุคคลที่สามอย่างผู้ชมทางบ้านคอยร่วมฟังด้วย หรือพูดโดยมีมุขกลิ้งต่าง ๆ จับภาพขณะที่สนทนา) หรือเวลาเราเดิน/ยืนในชีวิตประจำวัน ก็มีจะมีท่าทางแบบเป็นปกติธรรมดา แต่ถ้าเป็นการเดิน แฝงชั้นบนแคทวอล์กหรือในรายการ *Fashion Channel* ทางโทรทัศน์ นางแบบก็จะเดิน/ยืนด้วย ท่วงท่าที่ผิดแผกแตกต่างไปจากชีวิตประจำวัน

(2) **โรมัน จาค็อบสัน** นักวิชาการอีกคนในสำนักรูปแบบนิยมแห่งรัสเซีย ที่นอกจาก จะพัฒนาแนวทางการวิเคราะห์ภาษาเชิงโครงสร้างแล้ว ยังขยายแนวคิดมาข้องเกี่ยวกับโลก การสื่อสารด้วย ก็คือ **โรมัน จาค็อบสัน (Roman Jakobson 1896-1982)** จาค็อบสันเกิดใน ครอบครัวชาวยิวที่มีฐานะในรัสเซีย ภายหลังสำเร็จการศึกษาปริญญาตรีในปี 1914 จากสถาบัน Lazarev Institute เขาได้เข้าศึกษาต่อที่มหาวิทยาลัยมอสโก และร่วมก่อตั้งกลุ่ม Moscow Linguistics Circle ขึ้นในปี 1915 ก่อนที่จะย้ายไปอยู่ที่กรุงปราก ประเทศเชคโกสโลวาเกีย (หรือสาธารณรัฐเชคในปัจจุบัน) และก่อตั้ง Prague Linguistics Circle ขึ้นในปี 1926 จนกระทั่งสงครามโลกครั้งที่สองอุบัติขึ้น จาค็อบสันได้ย้ายไปอยู่ที่สแกนดิเนเวียก่อนจะอพยพ ไปที่นิวยอร์ก ซึ่งที่อเมริกานี้เองที่เขาได้ขยายความคิดด้านภาษาศาสตร์ออกไป โดยได้รับ อิทธิพลบางส่วนจากงานของ มิคาอิล บัคทิน (ซึ่งจะกล่าวถึงในหัวข้อถัดไป) และชาร์ล เพิร์ซ

ในแง่ของการสื่อสารนั้น จาค็อบสันได้จำแนกองค์ประกอบของการสื่อสารออกเป็น 6 มิติด้วยกัน โดยพิจารณาถึงหน้าที่เชิงภาษาศาสตร์/สัญญา (linguistic function) ของ การสื่อสาร ดังแผนภาพที่ 8

ภาพที่ 8: แสดงมิติการสื่อสารและหน้าที่เชิงภาษาศาสตร์ของสัญญาณและการสื่อสารตามนัยยะของ โรมัน จาค็อบสัน

- จากแผนภาพที่ 8 จาค็อบสันได้จัดแบ่งหน้าที่เชิงภาษาศาสตร์ของสัญญาณและการสื่อสารออกเป็น 6 ประเภท ดังนี้
- *referential function* เป็นหน้าที่ของสัญญาณที่อ้างอิงความหมายในบริบทต่าง ๆ เช่น สัญญาณของแหวนในภาพยนตร์เรื่อง *The Lord of the Rings* ที่อ้างอิงถึง ‘อำนาจ’
 - *poetic function* เป็นหน้าที่เชิงสุนทรียะของสัญญาณ เช่น การอ่านโคลกหรือกวีนิพนธ์เพื่อเสพสุนทรียะในตัวเนื้อหาสาร
 - *emotive function* เป็นหน้าที่แสดงอารมณ์ความรู้สึกของผู้ส่งสาร เช่น นักประพันธ์ถ่ายทอดอารมณ์สุข/เศร้าลงไปในภาษาของเพลง
 - *conative function* เป็นหน้าที่ของภาษาที่กระตุ้นการกระทำของผู้รับสาร เช่น ประโยคในโครงการรณรงค์ที่ว่า ‘ตั้งสติก่อนสตาร์ท’
 - *phatic function* เป็นหน้าที่ของภาษาที่เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสาร เช่น แม่ที่ร้องเพลงกล่อมเด็กให้ลูกฟัง
 - *metalinguistic function* เป็นหน้าที่ที่ดำรงอยู่ในตัวรหัสที่ภาษา/สื่อต่างส่องทางให้แก่กัน เช่น บทวิจารณ์หนังสือสะท้อนให้เห็นคุณค่า/ความหมายที่อยู่ในสื่อภาพยนตร์

(3) **มิกฮาอิล บัคทิน** นักปรัชญาและภาษาศาสตร์ชาวรัสเซียอีกคนหนึ่ง ที่มีคุณูปการต่อนักวิชาการทั้งสายสัญวิทยาและโครงสร้างนิยม ไปจนถึงนักมาร์กซิสต์ใหม่ (neo-Marxist) และสำหรับแวดวงวิชาการมนุษยศาสตร์แล้ว กล่าวกันว่า เขาคือนักทฤษฎีวรรณกรรมที่ยิ่งใหญ่ที่สุดแห่งศตวรรษที่ 20 ได้แก่ **มิกฮาอิล บัคทิน (Mikhail Bakhtin 1895-1975)**

บัคทินเกิดในครอบครัวของขุนนางเก่าในรัสเซีย บิดาเป็นนายธนาคารและย้ายที่ทำงานไปตามเมืองต่าง ๆ ทำให้ชีวิตวัยเด็กของบัคทินต้องโยกย้ายถิ่นพำนักอยู่ตลอดเวลา บัคทินสำเร็จการศึกษาด้านวรรณกรรมคลาสสิกและอักษรศาสตร์จากมหาวิทยาลัย Petrograd ในปี 1918 และใช้ชีวิตเป็นอาจารย์มหาวิทยาลัยอย่างต่อเนื่อง แต่อย่างไรก็ดี ในช่วงปี 1929 เขาได้ถูกจับในข้อหาเข้าร่วมกับขบวนการใต้ดินของกลุ่มคริสตศาสนานิกายออร์ทอดอกซ์แห่งรัสเซีย และถูกเนรเทศไปอยู่ที่คาซัคสถาน ตั้งแต่ทศวรรษที่ 1960 แนวคิดของบัคทินเริ่มเป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางในแวดวงวรรณกรรมศึกษา โดยเฉพาะจากผลงานของเขาหลายเล่มที่ได้รับการร้อยพันชั้นมาศึกษา อาทิ *Problems of Dostoyevsky's Poetics* (1940), *Rebels and His World* (1940), *The Dialogic Imagination* (1965-1975) และภายหลังจากอสัญกรรมของเขาในปี 1975 ผลงานและชื่อเสียงของบัคทินยิ่งเป็นที่รู้จักกันมากขึ้น หลังจากที่เคยมีงานเขียนและแนวคิดดังกล่าวเคยเป็นผลงานที่ต้องห้ามมาแล้วในอดีต

จุดเด่นในงานของบัคทินนั้น เขาปฏิเสธทัศนะแบบโครงสร้างนิยม (structuralism) ของเดอ โซซูร์ ซึ่งเห็นว่า ภาษาอยู่ในระบบการสื่อสารที่ปิด (closed system) ตรงกันข้าม บัคทินกลับย้ำว่า ภาษาถูกผลิตในบริบทหนึ่ง ๆ เพราะฉะนั้น ภาษาจึงเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง สถานการณ์การพูด/การสื่อสารจะมีลักษณะเป็นระบบที่เปิด (open-ended) ดังนั้น เมื่อเทียบกับเดอ โซซูร์ที่สนใจด้านไวยากรณ์ที่หยุดนิ่งของภาษา (language / la langue) บัคทินจะเน้นความสำคัญไปที่ด้านของวาทะ/ลีลาที่เปลี่ยนแปลงได้ของภาษา (speech / le parole) ด้วยเหตุนี้ คำถามหลักที่บัคทินสนใจก็คือ ทุกครั้งที่มนุษย์ใช้ภาษาสื่อสารความหมาย ต้องถามเสมอว่า ภาษานั้นเป็นของใคร (whose language) และสำหรับใคร (for whom) เช่น ถ้าเป็นภาษาที่สื่อความหมายถึง 'คนภาคใต้' ในภาพยนตร์อย่าง *เพื่อนสนิท ตะลุมนุ๊ก โอเคเบตง มหาลัยเหมืองแร่ ครูแก ชาไทยในเต็ด* ต้องตั้งคำถามด้วยว่า ภาษาของหนังเหล่านี้เป็นของใครที่ผลิตขึ้น และสร้างขึ้นสำหรับให้ใครดู

เนื่องจากบัคทินสนใจด้านที่เคลื่อนไหวของภาษา เขาจึงได้เสนอแนวคิดที่ชื่อว่า 'dialogism' ขึ้นมา โดยเขาอธิบายความหมายของ 'dialogism' ว่า เป็น 'ความสัมพันธ์อันเลี่ยงไม่ได้ของคำพูด/สัญญาณหนึ่ง ๆ กับคำพูด/สัญญาณตัวอื่น ๆ' (the necessary relation of any utterance to other utterances) โดยนัยยะนี้ ตัวบท (text) ที่เราสร้างขึ้นใหม่ทุกครั้ง จึงมี 'เงาสะท้อน' ของตัวบทเก่า ๆ ยืนอยู่เบื้องหลังเสมอ หรือเป็นลักษณะของการสร้าง **สัมพัทธบท (intertextuality)** ในการสื่อสาร (ไม่ใช่เป็นลักษณะที่ตัวบทหนึ่งจะสะท้อนความเป็นจริงตามจุดยืนของทฤษฎีภาพสะท้อน) เช่น ก่อนที่ละครโทรทัศน์เรื่องหนึ่งจะออกอากาศ ตัวบท

ดังกล่าวจะถูกสร้างผ่านตัวบทเก่าอย่างนวนิยาย และจากนวนิยายก็สร้างมาเป็นบทละครและเป็นละครโทรทัศน์ในที่สุด และเช่นเดียวกัน หลังจากละครออกฉายแล้ว ก็จะมีตัวบทที่ถูกสร้างต่อออกไปได้อีกไม่สิ้นสุด ตั้งแต่เป็นเรื่องย่อละครในหนังสือพิมพ์ หนังสือเรื่องย่อละครเล่มละ 25 บาท บทวิจารณ์ละคร บทสนทนาในชีวิตประจำวันเกี่ยวกับละคร ฯลฯ

จากลักษณะของภาษาที่ไม่หยุดนิ่งเช่นนี้ บัคทินจึงเปิดเผยให้เห็นพลัง/ศักยภาพของภาษา ที่สามารถใช้เพื่อต่อต้าน (resistance) ต่อกฎ/การควบคุมทางสังคมและการเมืองทั้งนี้ บัคทินได้ศึกษากรณีของสื่อพิธีกรรมอย่างงานคาร์นิวัล (carnival) (และอาจรวมถึงกรณีของพิธีกรรมอื่น ๆ) อันเป็นรูปแบบการสร้างสรรค์ของภาษาที่ต่อต้านกฎระเบียบของศาสนาและสังคม อันได้แก่

- การเปิดโอกาสให้คนได้แสดงความรู้สึกผ่านทางร่างกาย (bodily pleasure) เช่น แต่งตัวดูตลก เปลือยกายเต้นระบำ
- การสร้างความขบขันแบบเกินเลยกว่าปกติ (laughter by excession) เช่น มีการล้อเลียนหรือใช้วาจาหยาบคาย
- การกระทำที่กลับหัวกลับหาง (turning upside down) หรือการแหกกฎกติกาของสังคม และแม้แต่เอากฎเกณฑ์ต่าง ๆ มาล้อเล่น อาทิ งานสงกรานต์ที่เปิดโอกาสให้คนสาดน้ำใส่กันซึ่งเป็นการกระทำที่ต้องห้ามในช่วงเวลาปกติของชีวิตประจำวัน

ทั้งนี้ แม้แต่ในพื้นที่ของการสื่อสารสมัยใหม่ รูปแบบของการสื่อสารเพื่อต่อต้านกฎเกณฑ์เฉกเช่นงานคาร์นิวัลนี้ก็ยังคงดำรงอยู่ และเป็น 'เงาตะมึน' อยู่ด้านหลังตัวบทใหม่ ๆ ที่ถูกผลิตออกมา อาทิ กรณีของมวยปล้ำ (ที่กล่าวกันว่าไม่ใช่กีฬา หากแต่เป็นพิธีกรรมที่ต่อต้านกฎระเบียบต่าง ๆ ในโลกของกีฬาจริง เช่น การจับกรรมการทุ่มบนเวทีได้) รายการโทรทัศน์ประเภท Fear Factor (ที่เปิดพื้นที่ให้คนมาลิ้มรสอาหารต้องห้ามในชีวิตประจำวัน) การแสดงตลกคาเฟ่ (ที่ทำให้คนหัวเราะกับการล้อเลียนอำนาจในสังคม) ไปจนถึงสื่อพื้นบ้านประเภทต่าง ๆ ที่สามารถท้าทาย/ตั้งคำถามเพื่อต่อต้านระเบียบศีลธรรมในสังคมได้

ตัวอย่างงานวิจัยไทยที่ประยุกต์แนวคิดเรื่อง การต่อต้านแบบคาร์นิวัล (carni-valessques) ของบัคทินนี้ ได้แก่ งานวิจัยของ เรื่องฟ้า บุราคร (2550) ที่ศึกษาเรื่องการสื่อสารกับการสร้างอัตลักษณ์ของบรรดานางโชว์ที่อยู่ในพื้นที่คาบาเร่ต์โชว์ ในการตอบคำถามว่ากลุ่มกะเทยที่เป็นนางโชว์มีกระบวนการสร้างอัตลักษณ์และสื่อสารความเป็นวัฒนธรรมย่อย (subculture) ออกมาอย่างไรนั้น เรื่องฟ้าได้พบว่า ในพื้นที่การสื่อสารปกติของชีวิตประจำวันสถานะของคนกลุ่มนี้จะถูกกำหนดนิยามไว้ว่าเป็นกลุ่มที่เบี่ยงเบน หรือถูกสร้างให้มีความเป็นอื่น (otherness) (เช่น เป็นพวกลักเพศ ฯลฯ)

แต่ทว่าสำหรับในพื้นที่การสื่อสารของคาบาเร่ต์โชว์แล้วนางโชว์ได้ใช้เวทีนี้ในลักษณะของความเป็นคาร์นิวัลตามข้อเสนอของบัคทิน กล่าวคือ คาบาเร่ต์โชว์เป็นช่องทางการสื่อสาร

ที่นางโชว์สามารถสร้างสรรค์ภาษาเพื่อต่อต้านกฎระเบียบเรื่องเพศสภาพได้ในระดับหนึ่ง เช่น มีการแต่งกายที่แปรเพศภาวะจากผู้ชายให้เป็นผู้หญิง สวมเสื้อผ้าหรูหราอลังการและเปิดเผยส่วนที่พึงสงวนของร่างกาย มีการพูดจาด้วยคำที่ไม่สุภาพหรือสื่อเนื้อหาทางเพศกับคนดู ข้อค้นพบดังกล่าวยังชี้ให้เห็นด้วยว่า สำหรับ**กาลีและเทศะ**ของคาบาเร่โชว์แล้ว แม้แต่กลุ่มผู้ชมที่เป็นผู้หญิงและผู้ชายที่เป็นรักต่างเพศ (heterosexual) เอง ก็สามารถยอมรับอัตลักษณ์ความเป็นอื่นของนางโชว์ได้ในระดับหนึ่ง (เช่น แม้จะมีความรู้สึกหมั่นไส้/ไม่ชอบกะเทยแต่ก็ยังยอมรับในความเป็นมืออาชีพของนักแสดงนางโชว์) ทำให้คาบาเร่โชว์กลายเป็นพื้นที่แห่งการเปิดเผยตัวตนในระดับสาธารณะ (coming-out publicly) ของนางโชว์กลุ่มนี้ได้โดยไม่ต้องสอดคล้องกับกฎเกณฑ์ทางเพศสภาพของสังคม

4.4 โรลันด์ บาร์ธส์

จากนักสัญญาวิทยารุ่นแรก ๆ อย่าง เดอ โซซูร์ และเพิร์ซ นักวิชาการที่ผลักดันให้ทฤษฎีสัญญาวิทยามีมุมมองเชิงวิพากษ์มากขึ้น โดยได้อธิบทวิพากษ์จากสายมาร์กซิสม์อย่างชัดเจนก็คือ**โรลันด์ บาร์ธส์ (Roland Barthes 1915-1980)** โดยเฉพาะการศึกษา**ความหมายสัญลักษณ์ (signified)** อันเป็นพื้นที่ชุกซ่อนอุดมการณ์ หรือที่บาร์ธส์เรียกว่า **มายาคติ (myth)** ทั้งนี้ ภูมิหลังและแนวคิดของบาร์ธส์มีสาระสังเขปสรุปได้ดังนี้

(1) **ภูมิหลังของนักวิชาการ** โรลันด์ บาร์ธส์ เกิดในปี ค.ศ.1915 ที่แคว้นนอร์ม็องดี ประเทศฝรั่งเศส ช่วงชีวิตในวัยเด็กของเขานั้นไม่ค่อยจะมีความสุขนัก เนื่องจากบิดาเสียชีวิตในสงครามแถบทะเลเหนือ ตัวเขาเองก็ต้องย้ายที่พำนักมาอยู่กับมารดาและญาติฝ่ายแม่ที่ปารีส และยิ่งไปกว่านั้น เขาก็ยังป่วยเป็นวัณโรค ทำให้ชีวิตวัยเรียนและชีวิตทางวิชาการของเขามีอุปสรรคมาอย่างต่อเนื่อง

อย่างไรก็ดี หลังจากเรียนจบปริญญาเอกแล้ว บาร์ธส์ได้ทำงานสอนหนังสือในสถาบันการศึกษาหลายแห่ง โดยส่วนใหญ่แล้วเป็นการสอนในวาระสั้น ๆ ในหลายเมืองใหญ่และหลายประเทศ เช่น ปารีส (ฝรั่งเศส) บูดาเปสต์ (โรมาเนีย) อเล็กซานเดรีย (อียิปต์) ฯลฯ ในห้วงเวลานี้เอง ที่บาร์ธส์เริ่มผลิตผลงานลงในวารสารฝ่ายซ้ายของปารีสคือ *Combat* รวมถึงงานวิเคราะห์วัฒนธรรมประชานิยม (popular culture) ลงในวารสารรายปักษ์ชื่อ *Les Lettres Nouvelles* ซึ่งภายหลังพิมพ์รวมเล่มอยู่ในหนังสือคลาสสิกเล่มหนึ่งของบาร์ธส์ที่ชื่อ *Mythologies* (ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี ค.ศ.1957 และแปลเป็นภาษาไทยโดย วรณพิมล อังคศิริสรรพ ในปี พ.ศ.2544)

ในช่วงต้นทศวรรษที่ 1960 บาร์ธส์ได้พัฒนาแนวคิดภาษาศาสตร์สัญญาวิทยาและโครงสร้างนิยมออกไปอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะการตั้งคำถามกับทฤษฎีด้านวรรณกรรมแบบเดิม ด้วยเหตุนี้ บาร์ธส์จึงถูกนักวิชาการบางคนของฝรั่งเศส เช่น เรย์มอนด์ พิคาร์ด (Raymond Picard) เรียกว่า เป็นพวก**กลุ่มวิพากษ์แนวใหม่ (the New Criticism)**

และถูกโจมตีว่า เขียนงานโดยขาดความเคารพต่อนักทฤษฎีรุ่นก่อน และในปลายปี ค.ศ.1960 นั้น ถือเป็นช่วงที่บาร์ธส์มีชื่อเสียงมากที่สุดในทางวิชาการ นอกจากการผลิตบทความเรื่อง 'The Death of the Author' ซึ่งกลายเป็นข้อเสนอที่นักสัญญาวิทยารุ่นหลังได้นำไปขยายขยายต่อ (อาทิ งานของ ฌาคส์ แดร์ริดา ที่จะได้กล่าวต่อไป) บาร์ธส์ยังได้มีโอกาสเดินทางไปบรรยายยังต่างประเทศหลายแห่งโดยเฉพาะที่ญี่ปุ่นและสหรัฐอเมริกา (ที่มหาวิทยาลัยจอห์นส์ ฮอปกินส์)

ตลอดช่วงทศวรรษที่ 1970 นั้น บาร์ธส์ยังคงเขียนงานวิจารณ์วรรณกรรม โดยเน้นที่การวิเคราะห์ตัวบท (textuality) เป็นหลัก รวมทั้งยังดำรงตำแหน่งประธานกลุ่ม *Semiotique Litteraire* แห่งวิทยาลัย *College de France* ตั้งแต่ปี ค.ศ.1977 อันเป็นปีเดียวกับที่มารดาเขาได้ถึงแก่กรรมลง และการเสียชีวิตของมารดานี้เอง ที่ภายหลังได้กลายมาเป็นแรงบันดาลใจของบาร์ธส์ในการผลิตงานเขียนกึ่งวิชาการกึ่งแสดงความรำลึกถึงมารดา ในชื่อหนังสือ *Camera Lucida* โดยเป็นงานเขียนที่วิเคราะห์ภาพเก่า ๆ ที่บันทึกรูปมารดาของเขาเอาไว้

ในวันที่ 25 กุมภาพันธ์ ค.ศ.1980 ระหว่างที่เขากำลังเดินทางกลับจากงานเลี้ยงอาหารกลางวันกับฟรังซัวส์ มิตเตอร์รองด์ (ที่ภายหลังได้รับเลือกตั้งเป็นประธานาธิบดีฝรั่งเศสในปีถัดมา) บาร์ธส์ได้ประสบอุบัติเหตุรถบรรทุกชน และเสียชีวิตอีกหนึ่งเดือนหลังจากนั้น ในวันที่ 25 มีนาคม ผลงานเด่น ๆ ของบาร์ธส์นอกเหนือจาก *Mythologies* และ *Camera Lucida* ที่ได้อ้างถึงในข้างต้นแล้ว งานชิ้นสำคัญอื่น ๆ ที่ได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษด้วย ได้แก่ *Writing Degree Zero* (1953), *Elements of Semiology* (1964), *S/Z* (1970), *The Pleasure of the Text* (1973), *Image-Music-Text* (1977) เป็นต้น

(2) แนวคิดเรื่องการทำให้ดูราวกับเป็นธรรมชาติ บาร์ธส์อธิบายว่า ความหมายไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ (not natural) แต่เกิดจากการเสกสรรปั้นแต่งวัฒนธรรมจนดูราวกับเป็นธรรมชาติ (naturalisation) หรืออีกนัยหนึ่ง แม้ว่าภาษา/ความหมายจะเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นโดยมีเงื่อนไขทางวัฒนธรรมเป็นตัวกำหนด แต่สิ่งเหล่านี้ก็เป็นไปโดยที่เราแทบจะไม่ตระหนัก/ตั้งคำถามใด ๆ เลย (what goes without saying) เช่น เวลาเราเห็นภาษา/ภาพที่อยู่ในเมนูอาหาร ภาพดังกล่าวไม่ใช่แค่การนำเสนออาหารออกมาเป็นรูปเท่านั้น แต่ยังเป็นการกระบวนการเล่นความดิบ/หยาบกระด้างของอาหารตามธรรมชาติ (natural) ให้กลายเป็นรสนิยมอันวิไลในการปรุงแต่งวัฒนธรรมการกินอาหารของมนุษย์อย่างแนบเนียนราวกับเป็นธรรมชาติ (naturalised) อาทิ ภาพผักต่าง ๆ ก็ต้องเลือกมาแล้วให้มีสีสันสวยงาม ประดิษฐ์และหั่นแครอทให้เป็นทรงลูกเต๋า วางเรียงกันอย่างเป็นระเบียบ ประดับตกแต่งด้วยมะนาวฝานและผักกาดหอม ฯลฯ ซึ่งแม้จะเป็นการปรุงแต่งอย่างงดงามและแตกต่างจากชีวิตประจำวัน แต่ผู้รับสารก็จะรู้สึกว่าเป็นปกติธรรมดาของการสร้างเมนูอาหาร โดยไม่ต้องตั้งคำถามแต่อย่างใด

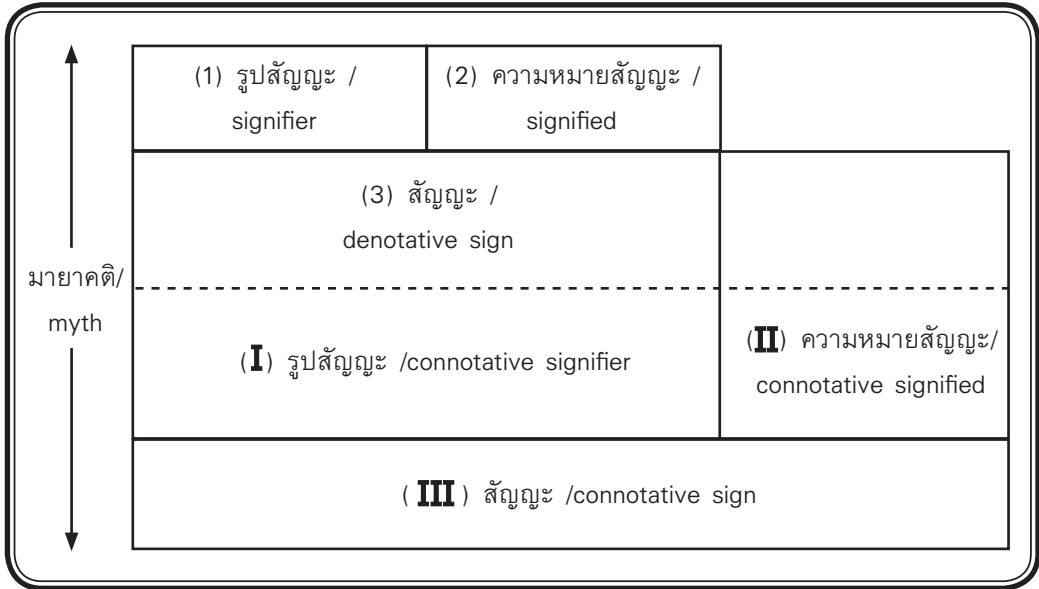
นอกจากนี้ ด้วยอิทธิพลของทฤษฎีวิพากษ์แนวมาร์กซิสม์ บาร์ธยังได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ในหนังสือ *Mythologies* ด้วยว่า ในยุคที่ชนชั้นกรรมมีอำนาจกำกับควบคุมกลไกทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของสังคมนั้น **คุณค่า/บรรทัดฐานแบบกรรมพี (bourgeois norms)** จะแผ่ซ่านไปทั่วในทุกช่องทางของการสื่อสาร และที่สำคัญ **กระบวนการทำให้วัฒนธรรมดูราวกับเป็นธรรมชาติ (naturalisation)** ที่กล่าวมาข้างต้นจะถูกกำกับไว้ด้วยอำนาจของชนชั้นกรรมพีนั่นเอง ดังกรณีที่บาร์ธได้วิเคราะห์ภาพโฆษณาพาสต้า กีฬามวยปล้ำ ชาวโรมันในภาพยนตร์แพชั่น ระบายเสื้อผ้าว หนังสือท่องเที่ยว ฯลฯ ซึ่งคล้ายกับกรณีของนวนิยายไทยอย่าง *แผลเก่า* ก็เช่นกัน ที่แม้จะมีฉากหลังเป็นชนบทท้องทุ่งบางกะปิ แต่คุณค่าที่กำกับชีวิตของตัวละคร ขวัญกับเรียม นั้น กลับเป็นไปตามอุดมคติแบบชนชั้นกลาง/กรรมพีไทย อาทิ การเสนอ รสนิยมความรักแบบโรแมนติกของตัวละครเอก การมองชนบทด้วยอารมณ์ถวิลหาอดีตแบบชนชั้นกลาง หรือโครงเรื่องที่หยิบยืมมาจากรรณกรรมกรรมพีตะวันตกแบบโรมิโอ-จูเลียต เป็นต้น (โปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทความของ สมสุข หินวิมาน 2543)

(3) **ความหมายโดยตรงกับความหมายโดยนัย** โรลิ่งด์ บาร์ธได้พัฒนาแนวคิดเรื่อง สัญญาและการสร้างความหมายของ เดอ โซซูร์ ออกไป โดยเน้นความสนใจไปที่การสร้าง ความหมายในชั้นที่สอง (secondary signification) ซึ่งมักถูกแต่งเติมออกไปจากการสร้างความหมายขั้นต้นทั่วไป (primary signification) และมักเป็นพื้นที่ที่ชุกซ่อนอุดมการณ์ทางสังคมเอาไว้ โดยบาร์ธได้จำแนกความหมายในการสื่อสารเป็นสองระดับดังนี้

การสื่อสารความหมายในระดับแรกก็คือ ความหมายในขั้นต้น (first order) หรือที่ บาร์ธเรียกว่า **ความหมายโดยตรง (denotation)** นั้น เป็นความหมายลำดับแรกที่มีลักษณะเป็น **วัตถุวิสัย (objective)** หรือถ้าเทียบเคียงก็คือ เป็นความหมายตามตัวของภาษา (literal meaning) ที่เปิดค้นได้จากพจนานุกรมทั่วไป เช่น นกหมายถึงสัตว์มีปีกชนิดหนึ่งที่บินได้ ฯลฯ ทั้งนี้ โดยส่วนใหญ่แล้ว ความหมายโดยตรงดังกล่าวแทบจะไม่ปรากฏอยู่ ยกเว้นแต่ภาษาที่แข็งตัวมาก ๆ อย่างภาษาคณิตศาสตร์ (อาทิ $1+1 = 2$)

ส่วนความหมายในลำดับที่สอง (second order) ซึ่งบาร์ธเรียกว่า **ความหมายโดยนัย (connotation)** เป็นความหมายที่มีลักษณะ **อัตวิสัย (subjective)** หรือบางครั้งก็ถูกมองว่าเป็น การตีความที่ถูกใส่ความหมายเชิงสังคม/วัฒนธรรม (social/cultural meaning) เอาไว้ (อาทิ หากอยู่ในเงื่อนไขของการเขียนคำอวยพรในสมุดแต่งงาน จากภาษาคณิตศาสตร์ในลำดับแรก ก็อาจถูกสร้างเป็นสัญญาชุดใหม่ว่า $1+1 = 1$ อันมีลักษณะเป็นอัตวิสัยหรือมีความหมายเชิงสังคม/วัฒนธรรมมากขึ้น)

ทั้งนี้ เราอาจสรุปกระบวนการสร้างความหมายโดยตรงและความหมายโดยนัยทั้งสองระดับได้ ดังแผนภาพที่ 9 ต่อไปนี้

ภาพที่ 9: แสดงการสร้างความหมายโดยตรง(ชั้นที่หนึ่ง)และความหมายโดยนัย(ชั้นที่สอง)ตามแนวคิดของ โรลิ่งด์ บาร์ธส์

ตัวอย่างเช่น คำว่า ‘ดอกกุหลาบ’ เป็น สัญลักษณ์(3) ที่ประกอบขึ้นจาก รูปสัญลักษณ์(1) ก็คือ ตัวอักษรว่า ‘ด-อ-ก-กุ-ห-ล-า-บ’ และความหมายสัญลักษณ์(2) หรือความคิดเกี่ยวกับรูปร่าง/คุณลักษณะของดอกกุหลาบที่เข้าใจได้ทั่ว ๆ ไป อันเป็นการสร้างความหมายโดยตรงในชั้นที่หนึ่ง (denotation) แต่อย่างไรก็ดี บาร์ธส์กล่าวว่า สังคมแต่ละสังคมไม่ได้หยุดการสร้าง ความหมายเพียงเพื่อการสื่อสารในลำดับแรกแค่นั้นเท่านั้น สังคมส่วนใหญ่ล้วนสร้าง ความหมายในชั้นที่สอง โดยการแปลง สัญลักษณ์(3) ให้กลายเป็น รูปสัญลักษณ์(I) ในอีกลำดับหนึ่ง ที่มี ความหมายสัญลักษณ์(II) อันเป็นความหมายทางสังคมเพิ่มเติมเข้าไป และกลายเป็น สัญลักษณ์(III) ในระดับความหมายโดยนัย/มายาคติ (connotation / myth) ไปอีกทอดหนึ่ง กล่าวคือ ด้วยการสร้าง ความหมายในลำดับที่สองนี้ ดอกกุหลาบไม่ได้หมายถึงเพียงแค่การเป็น ดอกกุหลาบ แต่มีความหมายแฝงถึงการแสดงความรักที่ชายหนุ่มมอบให้กับหญิงสาว ฯลฯ

ในขณะเดียวกัน จากแผนภาพที่ 9 นี้ คำถามสำคัญของนักสัญวิทยาจะไม่เพียงแต่ถามว่า มีความหมายอะไรถูกสร้างอยู่ในตัวบทบ้าง (what is signified in the text) แต่จะตอบคำถามต่อไปด้วยว่า แล้วความหมายดังกล่าวนั้น ถูกสร้างไว้อย่างไรในตัวบท (how is it signified in the text) ตัวอย่างเช่น หากตัวบทเป็น ‘ภาพถ่าย’ คำถามแรกจากมุมของความหมายโดยตรง (denotation) ก็จะตั้งว่า มีอะไรบ้างที่ถูกถ่ายเก็บไว้ในภาพ ส่วนคำถามลำดับที่สองหรือความหมายโดยนัย (connotation) ก็จะวิเคราะห์ต่อไปว่า

แล้วสิ่งที่อยู่ในภาพถ่ายนั้น ถูกสร้างความหมายขึ้นมาได้อย่างไร อาทิ ผ่านการใช้ภาพมุมสูง/ต่ำ ขนาดภาพใกล้/กลาง/ไกล การจัดวางองค์ประกอบในภาพ ฯลฯ

(4) **แนวคิดเรื่องมายาคติ** จากความหมายในสองลำดับชั้นดังกล่าว บาร์ธส์จะให้ความสนใจไปที่ความหมายชั้นที่สองเป็นสำคัญ เพราะเขาเชื่อว่า เฉพาะในความหมายโดยนัย (connotation) เท่านั้นที่ มายาคติ (myth) ต่าง ๆ จะทำงานอยู่

ในความหมายของนักมานุษยวิทยาตั้งเดิมนั้น 'myth' จะถูกเรียกว่า **ปรัมปราคติ** อันมีความหมายว่า เป็นเรื่องเล่า/ตำนานที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณ เช่น ตำนานทศชาติ ตำนานเทพปกรณัม ฯลฯ แต่ตามทัศนะของบาร์ธส์ เขาอธิบายว่า **มายาคติ (myth)** เป็นกระบวนการ **สรุปรวบยอดความคิด (conceptualisation)** ของคนในแต่ละสังคมต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่ง และที่สำคัญ เบื้องหลังของมายาคติเหล่านั้นก็คือ ภาวปฏิบัติการณ์ของอุดมการณ์ต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน เช่น มายาคติเกี่ยวกับ 'ผู้หญิง' ก็คือ เพศที่อ่อนแอ/เข้าใจยาก/เน้นแต่อารมณ์ ส่วนมายาคติเกี่ยวกับ 'ผู้ชาย' ก็คือ เพศที่เข้มแข็ง/เข้าใจโลกและชีวิต/มีเหตุผล ซึ่งเบื้องหลังกรอบวิธีคิดดังกล่าวก็ถูกผลิตออกมาจากอุดมการณ์ที่เชื่อว่า เพศชายมีอำนาจมากกว่าเพศหญิงหรือ มายาคติว่าด้วย 'ความสำเร็จ' ก็คือ สิ่งที่สูงสุดในชีวิตมนุษย์ยุคนี้ ซึ่งมีกรอบอุดมการณ์แบบการแข่งขันในระบบทุนนิยมเป็นตัวกำกับอยู่เบื้องหลัง ความหมายแบบมายาคตินี้ อาจสรุปง่าย ๆ ได้ว่า ในขณะที่คำว่า 'ผู้หญิง' หรือ 'ผู้ชาย' ถูกสร้างความหมายโดยนัยเอาไว้มากมาย แต่มายาคติก็คือ การที่สังคมเลือกเฉพาะความหมายโดยนัยบางชุดของ 'ผู้หญิง' และ 'ผู้ชาย' ออกมา เพื่อบอกว่า นั่นคือชุดความหมายหลักและมีความชอบธรรมเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม บาร์ธส์ได้ตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมด้วยว่า ที่ใดก็ตามที่มีมายาคติ (myth) ทำงานอยู่ ที่นั่นก็จะมีการผลิตมายาคติต่อต้าน (counter-myth) อยู่ด้วย อันแปลว่า มายาคติต่าง ๆ จะอยู่ในสนามการต่อสู้ทางความหมายอยู่ตลอดเวลา ตัวอย่างเช่น ในขณะที่มายาคติหลักเกี่ยวกับ 'หมอ' จะถูกอธิบายว่า เป็นผู้ที่ดูแลชีวิตของมนุษย์ และมีอำนาจรักษาผู้คนให้หายจากโรคภัยไข้เจ็บ แต่ในภาพยนตร์เรื่อง หมอเจ็บ กลับมีการสร้างมายาคติต่อต้าน 'หมอ' เอาไว้ว่า แม้แต่ 'หมอ' ก็เป็นคนที่ 'เจ็บ' เป็น และเปิดโปงให้เห็นเบื้องหลังอีกด้านหนึ่งของการผลิตบุคลากรการแพทย์ว่าเป็นเช่นไร

(5) **อวสานของผู้ประพันธ์** ในบทความเรื่อง 'The Death of the Author' (1976) บาร์ธส์ได้อธิบายว่า ภาษา/วรรณกรรมต่าง ๆ นั้น ไม่ได้เป็นช่องทางการสื่อสารที่เกิดจาก **เจตจำนงของผู้ประพันธ์ (authorial intention)** เพียงอย่างเดียว ตรงกันข้าม ด้วยทุกชนิดล้วนมีความลื่นไหล ไม่ตายตัว และเปิดกว้างต่อการตีความอยู่ตลอดเวลา

ดังนั้น บาร์ธส์จึงเห็นว่า ผู้อ่าน (reader) ต่างหากที่สามารถสร้างความหมายได้เอง ไม่ว่าผู้ประพันธ์ (author) นั้นจะมีความตั้งใจหรือเจตนาสื่อสารอะไรออกมาก็ตาม เปรียบเทียบได้กับหนังสือในห้องสมุดที่จะไม่มีความหมายอันใดหากวางอยู่บนชั้นเฉย ๆ แต่เป็นคนอ่านที่จะหยิบหนังสือเหล่านั้นมาอ่านเพื่อสร้างเป็นความหมายออกมา ซึ่งบาร์ธส์สรุปปรากฏการณ์

แห่งโลกความหมายดังกล่าวว่า เป็น **อวสานของผู้ประพันธ์ (death of the author)** และในภายหลังก็กลายเป็นแนวคิดที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อ **สำนักหลังโครงสร้างนิยม (post-structuralism)** และกลุ่มทฤษฎีวิพากษ์แนววัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ (British cultural studies)

4.5 อุมแบร์โต เอโค

นักสัญญาวิทยาอีกคนหนึ่งที่มีบทบาทมากในการทำให้แนวคิดสายนี้มีลักษณะวิพากษ์มากขึ้นก็คือ **อุมแบร์โต เอโค (Umberto Eco 1932-)** นักวิชาการชาวอิตาลีเป็นผู้ที่เป็นทั้งนักปรัชญา นักสัญญาศาสตร์ และยังเป็นนักเขียนนวนิยาย โดยเฉพาะเล่มที่มีชื่อเสียงมากของเขาก็คือ *The Name of the Rose* (หรือแปลเป็นภาษาไทยโดย ภัควดี วีระภาสพงษ์ เมื่อปี พ.ศ.2541 ในชื่อว่า สมัญญาแห่งดอกกุหลาบ) ภูมิหลังและแนวคิดของเอโคสรุปได้ดังนี้

(1) **ภูมิหลังนักวิชาการ** อุมแบร์โต เอโค เกิดเมื่อปี ค.ศ.1932 ในครอบครัวนักบัญชีที่เมือง Alessandria แคว้น Piedmont ประเทศอิตาลี แม้ครอบครัวคาดหวังอยากให้เขาเรียนกฎหมาย แต่เอโคกลับตัดสินใจเข้าศึกษาทางด้านปรัชญาและวรรณกรรมยุคกลางที่มหาวิทยาลัยตูรินจนจบปริญญาตรีในปี 1954 ชีวิตช่วงหนึ่งของเอโคมีประสบการณ์ทำงานด้านสื่อมวลชน โดยเป็นบรรณาธิการของสถานีวิทยุและโทรทัศน์แห่งชาติอิตาลีที่ชื่อ Radiotelevisione Italiana (RAI) และยังเป็นอาจารย์สอนหนังสือที่มหาวิทยาลัยตูรินด้วย และจากการทำงานสถานี RAI ดังกล่าวนี้อเอง ที่ทำให้เอโคได้รู้จักกับศิลปินแนวก้าวหน้าหลายคน ทั้งที่เป็นนักเขียน นักวาดรูป และนักดนตรี ซึ่งต่อมาได้มีอิทธิพลต่อชีวิตนักเขียนของเขา โดยงานเขียนเล่มแรกที่ตีพิมพ์ออกมาในปี ค.ศ.1956 ก็คืองานที่พัฒนาขึ้นมาจากวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอกของเอโคเอง

หลังจากนั้น ในปี ค.ศ.1959 เอโคก็ได้ลาออกจากสถานี RAI เพื่อมาทำงานกองบรรณาธิการสำนักพิมพ์หนังสือที่เมืองมิลานจนถึงราวปี ค.ศ.1975 ทั้งนี้ ในช่วงเวลาดังกล่าว เอโคได้พัฒนาแนวคิดด้านสัญญาศาสตร์และการวิเคราะห์ด้วยทอออกไป รวมถึงการให้ความสำคัญกับการศึกษาวัฒนธรรมมวลชนและวัฒนธรรมประชานิยมมากขึ้น ผลงานเด่น ๆ ในทางวิชาการ และได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษ ได้แก่ *The Open Work* (1962), *A Theory of Semiotics* (1976), *The Role of the Reader* (1979) และยังมีผลงานที่เขาได้เขียนและแปลเป็นภาษาอังกฤษออกมาอีกมากมายจนถึงปัจจุบัน

(2) **การวิเคราะห์อุดมการณ์ในวัฒนธรรมมวลชน** ในฐานะของนักสัญญาศาสตร์ เอโคเป็นผู้ที่ย้ำว่า สัญญาเป็นรูปแบบหนึ่งของการหลอกลวง (telling a lie) และวิธีการทางสัญญาศาสตร์ (semiotic approach) จะช่วยเปิดเผยให้เห็นลักษณะของการหลอกลวงและการทำงานของอุดมการณ์ ที่ซุกซ่อนอยู่ในสัญญาที่วัฒนธรรมมวลชน (mass culture) (รวมถึงสื่อมวลชน) ได้ผลิตออกมา ด้วยเหตุนี้ นอกจากโรลิ่งด์ บาร์ธส์ ที่ได้อธิบาย

ไปก่อนหน้านั้นแล้ว เอดิกก็คืออีกผู้หนึ่งที่มีคุณูปการในการยกระดับทฤษฎีสัญญาวิทยาให้มีมิติทาง การเมือง (political dimension) มากยิ่งขึ้น

(3) แนวคิดเรื่อง 'ตัวบทที่เปิด' ในหนังสือเรื่อง *The Open Work* เอดิกได้จำแนก ประเภทของการสร้างและเสพชิ้นงานศิลปะออกเป็นสองชนิดคือ ถ้าเป็นวิธีการสร้างหรือ ตีความงานศิลปะสมัยก่อน จะค่อนข้างมีลักษณะที่ปิด หรือเป็น 'traditional "closed" works of art' ดังเช่น วิธีการเรียนด้านภาษาแบบดั้งเดิม ที่มักจะเน้นการท่องจำเป็นหลัก หรือการตีความพระไตรปิฎก/พระคัมภีร์สมัยก่อน ก็มักจะเน้นการท่องจำและต้องมีการ ชำระความถูกต้องของเนื้อหา/ความหมายอย่างต่อเนื่อง ฯลฯ แต่มาในยุคปัจจุบัน การสร้าง และเสพชิ้นงานศิลปะต่าง ๆ นั้น จะมีแนวโน้มที่เปิดต่อการตีความที่หลากหลาย (multi-interpretability) หรือที่เอดิกเรียกว่า 'modernist "open" works of art' ตัวอย่างเช่น ในภาพยนตร์ไทยเรื่อง *15 ค่ำ เดือน 11* ผู้สร้าง/ผู้กำกับไม่ได้เฉลยคำตอบว่า ตกลงแล้วพญานาค มีจริงหรือไม่ หากแต่ทั้งเป็นปริศนาให้คนตีความได้หลากหลายว่า ถ้าคิดตามจุดยืนแบบนัก วิทยาศาสตร์ ก็อาจจะได้รับคำตอบแบบหนึ่ง แต่ถ้าตีความตามความเชื่อดั้งเดิม ก็อาจจะได้รับ คำตอบไปอีกแนวทางหนึ่ง สุดท้ายแต่การตีความอันหลากหลายของแต่ละคน

(4) บทบาทของผู้อ่าน/ผู้รับสาร ในหนังสือเรื่อง *The Role of the Reader* เอดิกได้ขยายความเรื่อง **ตัวบทที่เปิด** ออกไปอีกว่า สำหรับกรณีของศิลปะสมัยใหม่อย่าง สื่อมวลชนนั้น จะมีเอกลักษณ์พิเศษในการพยายามสร้าง **คนอ่านแบบ 'ถัวเฉลี่ย' ('average' reader)** เนื่องจากสื่อมวลชนเป็นรูปแบบของการสื่อสารในวงกว้างจึงพยายามจะทำให้ผู้รับสาร ทุกคนเสพสารหรือรับรู้ความหมายในทิศทางเหมือน ๆ กัน (ซึ่งคล้ายกับแนวคิดเรื่องการทำให้เป็นมาตรฐานเดียวกันของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต)

อย่างไรก็ดี ในอีกด้านหนึ่ง เอดิกก็เชื่อว่า ผู้อ่าน/ผู้รับสารเองก็มีศักยภาพในการ เป็น **ผู้รับสารแบบเชิงรุก (active audience)** หรืออีกนัยหนึ่งก็คือเป็น 'ผู้ชมแบบตาคม' ซึ่งหมายความว่าปัจเจกบุคคลสามารถสร้างโลกความหมายอันเป็นไปได้หลากหลาย (possible worlds) และสร้างกรอบที่แตกต่าง (frames) ในการตีความตัวบทแต่ละชิ้น หรือที่ภายหลัง รู้จักกันดีว่าเป็น **กระบวนการสร้างความหมายที่แตกต่าง/หลากหลาย (polysemy)** ของ ผู้รับสาร เช่น ผู้ชมภาพยนตร์เรื่อง *Titanic* แต่ละคน ก็มีความเป็นไปได้ที่จะถอดรหัส ความหมายจากตัวบทนี้แตกต่างกันไป ในขณะที่ผู้ชมวัยรุ่นก็อาจจะให้ความหมายว่า เรือไททานิค คือตัวแทนการล่มสลายของความรักโรแมนติกที่ไม่สมหวัง แต่ถ้าเป็นบรรดานักวิทยาศาสตร์ ก็อาจจะตีความการล่มสลายของไททานิคว่าเป็นผลมาจากน้ำหนักและปริมาตรน้ำที่ไหลเข้ามาในเรือ ถ้าเป็นนักมาร์กซิสต์ ก็อาจให้ความหมายการจมของไททานิคว่าเป็นการล่มสลายของชนชั้น ในเรือ ถ้าเป็นนักสตรีนิยม ก็อาจเห็นว่า ไททานิคที่จมลงก็คือการล่มสลายของความขัดแย้ง เรื่องเพศสภาพ หรือถ้าเป็นนักสังคมวิทยา ก็อาจกล่าวว่า เรือไททานิคล่มก็คือการตอบโต้ของ พลังธรรมชาติต่ออหังการของมนุษยชาติ ฯลฯ ทั้งนี้ ด้วยเหตุที่ผู้อ่าน/ผู้รับสารมีความเป็นไปได้

ในการตีความสารที่หลากหลาย ทำให้บางครั้งก็อาจจะนำไปสู่ การถอดรหัสที่คลาดเคลื่อน (aberrant decoding) ซึ่งไม่จำเป็นต้องเหมือนกันกับรหัสที่ผู้ส่งสารได้กำหนดเอาไว้ใน ขั้นตอนของการผลิต

4.6 กลุ่มสำนักหลังโครงสร้างนิยม: ฌาคส์ แดร์ริดา

ในขณะที่นักสัญวิทยายุคแรกอย่าง เดอ โซซูร์ จะสนใจด้านที่หยุดนิ่งของโครงสร้าง ความหมาย แต่มาถึงกลุ่มสัญวิทยารุ่นหลังนั้น จะเริ่มย้ายวิธีวิเคราะห์มาสนใจด้านที่ลื่นไหล ของความหมายมากยิ่งขึ้น

โรลันด์ บาร์ธส เคยอธิบายไว้ในหนังสือ S/Z ของเขาว่า ความหมายไม่จำเป็นต้อง ถูกกำหนดมาแล้วผ่านภาษา โดยเขาได้จำแนกตัวบทในการสื่อสารออกเป็นสองประเภทคือ (1) ตัวบทแบบ 'readerly text' ซึ่งเป็นตัวบทที่ความหมายจะถูกกำกับมาแล้วโดยโครงสร้าง ภายใน (internal textual structure) บางชุด และทำให้ผู้รับสารมีลักษณะเป็นผู้ถูกกระทำ (passive reader) กับ (2) ตัวบทแบบ 'writerly text' ซึ่งเป็นวิธีการมองผู้รับสารที่มีบทบาทเป็นผู้ กระทำ (active reader) หรือเชื่อว่าความหมายอาจเกี่ยวพันกับโครงสร้างภายนอก (external structures) โดยเฉพาะกระบวนการทางสังคมต่าง ๆ ที่ทำให้ผู้รับสารมีอำนาจเข้าร่วมเป็นผู้ สร้างความหมายจากตัวบท (co-author of the text) ได้ด้วย โดยนัยยะการมองตัวบทแบบ 'writerly text' นี้ ได้ขยาย(มากกว่าจะปฏิเสธ)ทัศนะแบบโครงสร้างนิยม (structuralism) ออกไป และเห็นว่า ความหมายอาจจะไม่เคยมีหนึ่งเดียว (no single meaning) แต่เป็น ความลื่นไหลของความหมาย (the play of meanings) ไปตามแต่ผู้อ่าน/ผู้ตีความสาร แนวคิดดังกล่าวนี้เป็นจุดยืนหลักของกลุ่มที่ถูกเรียกว่า สำนักหลังโครงสร้างนิยม (post-structuralism) ที่ได้โยกจุดสนใจ จากการวิเคราะห์ตัวบทมาสู่การศึกษาผู้อ่านมากขึ้น และ นักคิดที่น่าสนใจคนหนึ่งในสำนักนี้ และมีความเกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านการสื่อสารก็คือ ฌาคส์ แดร์ริดา (Jacques Derrida 1930-2004) ดังนั้น ในที่นี้จะขอนำเสนอภูมิหลังและ แนวคิดสังเขปของแดร์ริดา โดยเฉพาะในมุมมองด้านการสื่อสาร ดังนี้

(1) ภูมิหลังของนักวิชาการ แดร์ริดาเกิดในครอบครัวชาวยิวฝรั่งเศสซึ่งพำนักอยู่ใน เมือง El-Biar ใกล้ ๆ กับกรุง Algiers เมืองหลวงของประเทศอัลจีเรีย ในวัยเด็กของเขา เคยถูกให้ออกจากโรงเรียน เนื่องจากไม่ได้รับโควตาศึกษาต่อจากรัฐบาลอัลจีเรีย เมื่อย้ายมา อยู่ที่ปารีสนั้น แดร์ริดามีความฝันที่อยากจะเป็นนักฟุตบอลอาชีพ จึงเข้าร่วมแข่งขันกับทีม ฟุตบอลต่าง ๆ หลายครั้ง แต่ในอีกทางหนึ่ง เขาก็คร่ำเคร่งให้ความสนใจกับการอ่านงาน ปรัชญาของนักเขียนชื่อดังหลายคน เช่น รุสโซ นิทซ์เช่ ชลช และในที่สุด เขาก็ได้เข้าศึกษาที่ Ecole Normale Supérieure อันเป็นสถาบันที่เขาได้พบกับเพื่อนนักวิชาการหลายคน เช่น หลุยส์ อัลธุสแซร์ และมิเชล ฟูโกต์ จากนั้นเขาก็ได้รับทุนไปศึกษาต่อที่มหาวิทยาลัย Harvard ในช่วงที่เกิดสงครามประกาศอิสรภาพของประเทศอัลจีเรียนั้น แดร์ริดาได้เข้าร่วมกับ

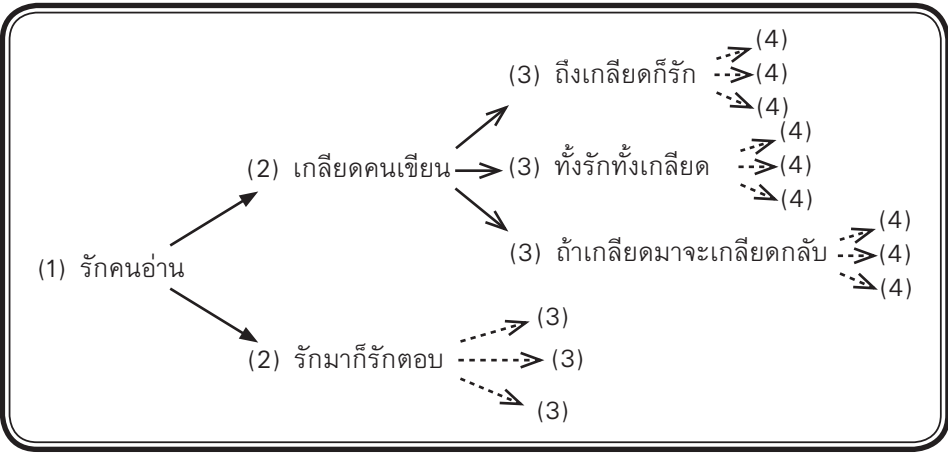
กองทัพบก โดยเป็นครูสอนวิชาภาษาฝรั่งเศสและภาษาอังกฤษให้กับลูกหลานของทหารตั้งแต่ปี ค.ศ.1957-1959 และภายหลังสงคราม เขาก็ได้เข้าเป็นอาจารย์ด้านปรัชญาอยู่ที่มหาวิทยาลัย Sorbonne (1960-1964) และที่ Ecole Normale Supérieure (1964-1984) ตามลำดับ ในช่วงดังกล่าวนี้ แดร์ริดาได้ผลิตผลงานออกมามากมาย และงานเขียนของเขาก็มักจะสร้างสรรค์รูปแบบลีลาการนำเสนอที่แปลกตา เพื่อแหกออกไปจากขนบวิธีการเขียนก่อนหน้านั้น ตัวอย่างงานเด่น ๆ ที่ได้รับการแปลเป็นภาษาอังกฤษ ได้แก่ *Speech and Phenomena* (1967), *Of Grammatology* (1967), *Writing and Difference* (1967) เป็นต้น

ในปี ค.ศ.1986 แดร์ริดาได้รับตำแหน่งศาสตราจารย์ด้านมนุษยศาสตร์ที่ University of California at Irvine และยังได้เป็นอาจารย์พิเศษของสถาบันการศึกษาใหญ่ ๆ ในอเมริกาหลายแห่ง เช่น มหาวิทยาลัยจอห์นส์ ฮอปกินส์ มหาวิทยาลัยเยล มหาวิทยาลัยนิวยอร์ก ฯลฯ จนกระทั่งในปี ค.ศ.2003 แดร์ริดาได้เริ่มป่วยเป็นมะเร็งที่ตับอ่อน ทำให้เขาไม่สามารถพูดหรือเดินทางไปไหนได้ และในที่สุด เขาก็เสียชีวิตลงในเดือนตุลาคม ปี 2004 ณ โรงพยาบาลประจำกรุงปารีส

(2) แนวคิดเรื่อง 'difference / differance' แดร์ริดาได้ย้อนกลับไปอ่านงานของเดอ โซซูร์อีกครั้งหนึ่ง และพบปัญหาที่เกี่ยวกับแนวคิดเรื่องการสร้างความหมายบน **ความแตกต่าง (difference)** หรือการจัดความสัมพันธ์แบบคู่ตรงข้าม (binary opposition) (อาทิ 'ขาว' หมายความว่า ตรงข้ามกับ 'ดำ') ทั้งนี้ เนื่องจากเสียงของคำว่า 'difference' ในภาษาฝรั่งเศสนั้น สามารถสะกดได้สองแบบคือ (1) 'difference' ซึ่งเทียบเท่ากับคำกริยาในภาษาอังกฤษได้ว่า 'differ' ที่แปลว่า 'แตกต่าง/ไม่เหมือนกัน' ในความหมายที่เข้าใจโดยทั่วไป กับ (2) 'differance' ที่เทียบเท่ากับคำกริยาในภาษาอังกฤษได้ว่า 'defer' ซึ่งหมายความว่า 'ชะลอออกไป'

บนความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนของการสะกดคำเช่นนี้ แดร์ริดาได้ย้าวิธีวิเคราะห์การสร้าง ความหมายจากมิติของพื้นที่ (spatial dimension) แบบ 'difference' มาสู่การสนใจศึกษามิติของเวลา (temporal dimension) ในแบบ 'differance' โดยเขาได้ให้ข้อเสนอว่า อันที่จริงแล้วสัญลักษณ์หนึ่ง ๆ ไม่ได้แค่ดำรงอยู่บนความแตกต่าง (difference) จากสัญลักษณ์ตัวอื่น ๆ เท่านั้น หากแต่สัญลักษณ์ยังสร้างความหมายผ่านการชะลอออกไป (differance) จนกระทั่งไปจับตัวกับสัญลักษณ์ชุดอื่น ๆ ตัวอย่างเช่น คำว่า 'ฉัน' ไม่ได้มีความหมายแค่เป็นคำที่ตรงข้าม/แตกต่างจาก 'เธอ' เท่านั้น หากแต่ถ้าเราไปลองเปิดพจนานุกรมดู ก็จะพบว่า 'ฉัน' ในฐานะของรูปสัญลักษณ์ (signifier) จะมีความหมาย (signified) ที่กระจายออกไปอีกหลากหลาย (อาทิ 'ฉัน' ในความหมายสรรพนามแทนผู้พูดในบุรุษที่หนึ่ง 'ฉัน' ที่แปลว่ากินสำหรับพระสงฆ์ 'ฉัน' ที่แปลว่าดูจัด ฯลฯ) เพราะฉะนั้น รูปสัญลักษณ์อย่างคำว่า 'ฉัน' จึงไม่มีความหมายที่สมบูรณ์ในตัวเอง หากแต่จะชะลอความหมายที่ไม่สมบูรณ์นั้นออกไปเรื่อย ๆ จนไปเกาะเกี่ยวเชื่อมโยงกับรูปสัญลักษณ์ตัวถัดไปและถัดไป (เช่น 'ฉัน-รัก-เธอ' 'พระ-ฉัน-เพล' 'รัก-กัน-ฉัน-มิตร' เป็นต้น) หรือหากพิจารณาตัวอย่างของการเขียนได้ตอบกัน (graffiti) บนผนังกำแพงห้องน้ำ

ข้างล่างนี้ ก็จะพบลักษณะของสัญญาณ/รูปสัญญาณที่ชะลอตัวออกไปจนกว่าจะพบกับสัญญาณ/รูปสัญญาณตัวถัดไป ดังนี้

ภาพที่ 10: แสดงตัวอย่างการชะลอไป (differance) ของสัญญาณ/รูปสัญญาณ

จากคำอธิบายเรื่อง 'differance' ดังกล่าว แดร์ริดาจึงสรุปว่า สัญญาณต่าง ๆ ไม่เคยสมบูรณ์ในตัวเอง แต่ก็อาจจะมีบางเวลาชั่วคราวเท่านั้น ที่มันจะสื่อสารความหมายออกไปได้ท่ามกลางความสับสนโหลที่ไม่สิ้นสุดจากรูปสัญญาณหนึ่งไปสู่อีกรูปสัญญาณหนึ่ง (endless play of signifier to signifier) ด้วยเหตุนี้ ภาษาจึงไม่ได้ขึ้นอยู่กับบริบทที่เข้ามาควบคุมตัวบทต่าง ๆ หากแต่ภาษามีหลากหลายบริบทเกินกว่าที่ผู้สื่อสารจะควบคุมได้ เพราะฉะนั้น การอ่านหรือตีความความหมายจึงไม่ใช่เป็นการค้นหารหัส/โครงสร้างตามแบบที่นักสัญวิทยาแนวโครงสร้างนิยมอย่างเดอ โซซูร์ เสนอไว้ แต่การศึกษาภาษาก็เพื่อค้นหาความเป็นไปได้ของความหมายที่มีมากกว่าหนึ่ง

(3) แนวคิดเรื่องการก่อสร้างความหมาย แดร์ริดาเป็นผู้ที่ปฏิเสธวิธีคิดเรื่อง การยึดเหตุผลเดียวเป็นศูนย์กลาง (logocentrism) โดยเขาอธิบายว่า ปรัชญาของโลกตะวันตกมักก่อตัวมาจากทัศนะของการยึดเหตุผลบางอย่างหรืออ้างเหตุผลเดียวที่มาจากมุมมองของใครบางคน (เช่น ในยุคศาสนจักร ทุกคนก็มักจะอ้างการกระทำที่เป็นไปตามเหตุผลของพระเจ้า หรือในยุคสังคมนิยมใหม่ ก็มักจะอ้างอิงความชอบธรรมผ่านเหตุผลทางวิทยาศาสตร์) การยึดเหตุผลแบบหนึ่งเดียวเช่นนี้ นอกจากจะไม่ถูกต้องแล้ว ยังรองรับอำนาจด้านมืดบางประการของมนุษย์ด้วย เช่น การที่ฮิตเลอร์และพรรคนาซีลุกขึ้นมาฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ยิว ก็เพราะเหตุผลที่อ้างเรื่องชาติพันธุ์ที่บริสุทธิ์ หรือการทิ้งระเบิดปรมาณูถล่มเมืองฮิโรชิมา ก็ด้วยเหตุผลเพื่อการยุติสงคราม (ไม่ใช่เหตุผลอื่น ๆ)

แดร์ริดาได้วิจารณ์การยึดเหตุผลเดียวเช่นนี้ว่า ถ้ามีเหตุผลหนึ่งที่ถูกยกขึ้นมาเป็นข้ออ้างแล้ว ก็ย่อมต้องมีเหตุผลอื่น ๆ อีกที่เป็นไปได้ในการอ้างอิงด้วย ดังนั้น ข้อเสนอของเขาจึงเห็นว่า ให้ล้มเลิกวิธีคิดดังกล่าวเสีย และที่สำคัญ เมื่อแดร์ริดาได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับการสร้างความหมายออกไป เขาก็ได้ใช้จุดยืนที่ปฏิเสธลัทธิเหตุผลหนึ่งเดียวมาอธิบายเพิ่มเติมว่า แม้แต่ในโลกของภาษาและการสื่อสารนั้น ก็ไม่เคยมีการสร้างชุดความหมายที่เป็นหนึ่งเดียว แต่ในการใช้ภาษาของเรานั้น ก็สามารถสร้างชุดความหมายอื่น ๆ ที่มากกว่าหนึ่งได้เสมอ หรือที่แดร์ริดาสรุปว่า หากสัญญาะหรือความหมายใด ๆ เกิดขึ้นได้จากกระบวนการประกอบสร้าง (construction) แล้ว สัญญาะหรือความหมายดังกล่าวนั้นก็ยังสามารถผ่าน กระบวนการรื้อถอน (deconstruction) และ กระบวนการสร้างขึ้นมาใหม่ (reconstruction) ได้ด้วยเช่นกัน

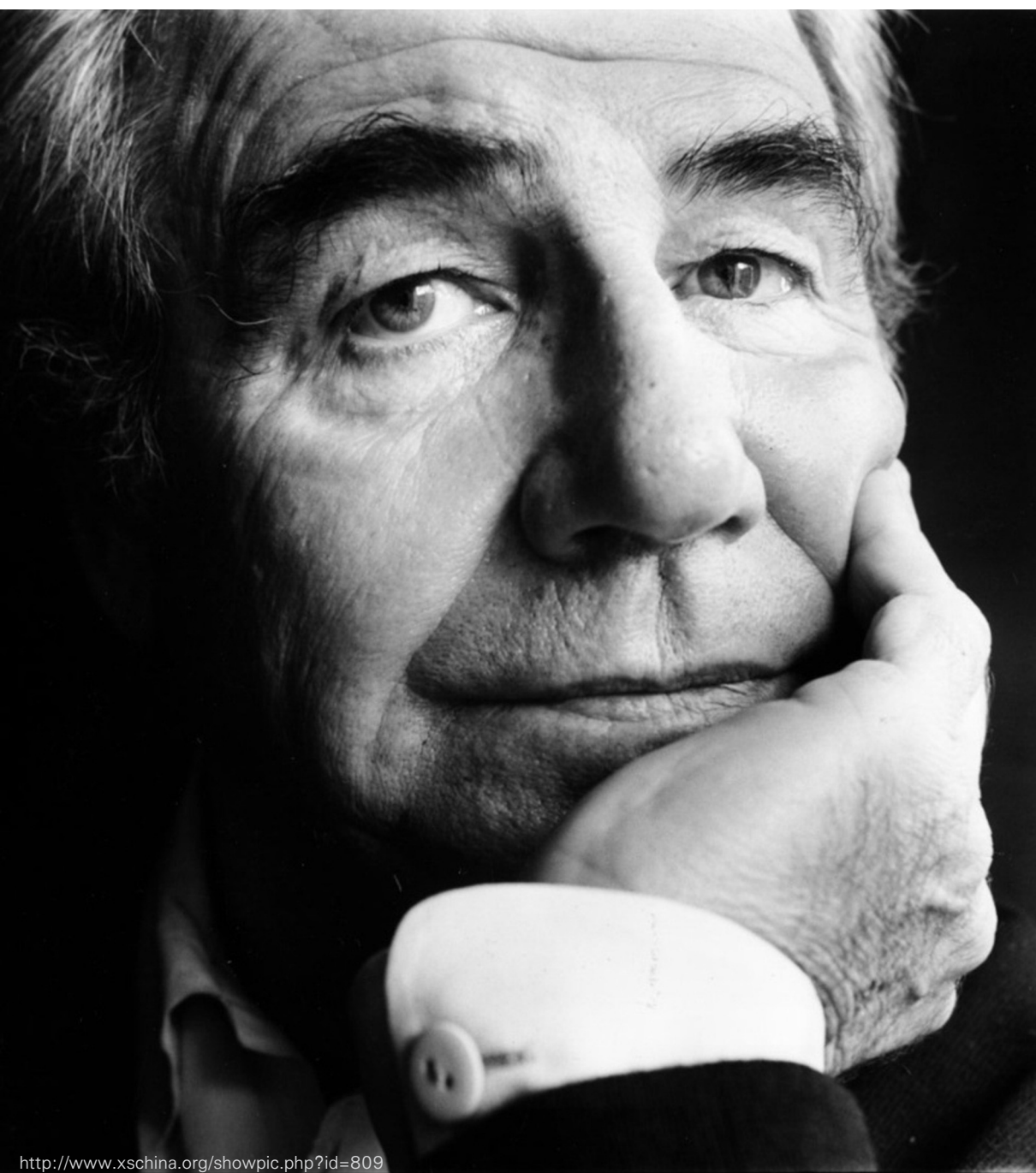
ตัวอย่างเช่น ในงานวิจัยของ วิภาภรณ์ กอจรัญจิตต์ (2545) ที่ศึกษาเรื่องการประกอบสร้าง/รื้อถอน/สร้างความหมายใหม่ให้กับ ‘ความขาว’ ในโฆษณาโทรทัศน์นั้น วิภาภรณ์พบว่า จากการศึกษาทบทวนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับความหมายของ ‘สี’ ก่อนการเปิดรับวัฒนธรรมตะวันตกสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น แต่เดิมความหมายของ ‘สีขาว’ ในสังคมไทย ถูกกำหนดความสำคัญไว้เท่า ๆ กับสีอื่น ๆ ตามแต่วาระโอกาสที่สีต่าง ๆ เหล่านั้นไปเกี่ยวพันเชื่อมโยงอยู่ เช่น ในหนังสือ สวัสดิรักษา ของสุนทรภู่ ที่กล่าวถึงการแต่งกายด้วยสีประจำวัน ถ้าเป็นสีขาวจะสวมใส่ในวันจันทร์ แต่ถ้าเป็นวันอังคารก็จะสวมใส่สีม่วง ถ้าเป็นวันอื่น ๆ ก็จะเป็นสีอื่น ๆ ที่หลากหลายและเพื่อความเป็นสวัสดิมงคล ความหมายของสีจึงลื่นไหลไปตามแต่วาระโอกาสที่ต่างกันไป เป็นต้น

แต่พอมาถึงปัจจุบัน โฆษณาโทรทัศน์ได้ทำการรื้อถอนความหมายเดิมนั้น และได้ประกอบสร้างความหมายใหม่ให้กับ ‘ความขาว’ ว่า ต้องสีขาวเท่านั้นจึงจะมีคุณค่าสูงกว่าสีอื่น ๆ เช่น ถ้าเป็นในโฆษณาครีมไวท์เทนนิ่ง สีขาวก็就会被สร้างความหมายใหม่ว่าเป็นความงามและความสำเร็จในชีวิตผู้หญิง ถ้าเป็นในโฆษณาผงซักฟอก ก็จะถูกสร้างขึ้นใหม่ว่าเป็นความบริสุทธิ์ ถ้าเป็นโฆษณาผลิตภัณฑ์รักษาความสะอาดจุดซ่อนเร้น ก็จะถูกนิยามความหมายใหม่ว่าเป็นความมีสุขภาพดี ฯลฯ ทั้งนี้ สำนึกเรื่อง ‘ความขาว’ ของคนไทยที่ปรากฏในงานโฆษณาสมัยใหม่นั้น ยังเป็นการยืนยันด้วยว่า มนุษย์เราสามารถเข้าไปข้องใจความรู้ทางวิทยาศาสตร์สร้าง ‘ความขาว’ ได้ตามที่ตนเองต้องการ เช่น แม้แต่ฟันที่ขาวอยู่แล้ว หากใช้ยาสีฟันแบบไวท์เทนนิ่ง ก็ยังสามารถทำให้ฟันที่ขาวแล้วขาวขึ้นไปอีก และทำให้ผู้ใช้น้ำตาดีขึ้นและประสบความสำเร็จในชีวิต ตัวอย่างงานวิจัยชิ้นนี้จึงเปิดเผยให้เห็นว่า ไม่เพียงแต่ความหมายของ ‘ความขาว’ จะสามารถถูกประกอบสร้าง/รื้อถอน/สร้างขึ้นมาใหม่ได้เท่านั้น แต่เบื้องหลังการประกอบสร้างและรื้อสร้างความหมายดังกล่าวมีอำนาจขององค์ความรู้แบบวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ที่ทำงานกำกับอยู่เบื้องหลังด้วย

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ (2530/2531), 'การนำวิธีวิเคราะห์แบบโครงสร้างนิยมมาใช้ในการศึกษาเรื่องการสื่อสาร', *วารสารนิเทศศาสตร์*, ปีที่ 9 ฉบับภาคการศึกษาปลาย 2530 และภาคการศึกษาต้น 2531.จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2543), 'ความเรียงว่าด้วยสัญญาณวิทยุกับสื่อสารมวลชน', ใน กาญจนา แก้วเทพ และคณะ (บก.), *มองสื่อใหม่ มองสังคมใหม่*, กรุงเทพฯ: เอดิชั่นเพรส โปรดักส์.
- _____. (2548), 'ทฤษฎีว่าด้วยเนื้อหา/สารและความหมาย', ใน สาขาวิชานิเทศศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช (บก.), *ประมวลสาระชุดวิชา ปรังษยานิเทศศาสตร์และทฤษฎีการสื่อสาร หน่วยที่ 8-15*, นนทบุรี: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- แคทเธอริน เบลซีย์ (2549), *หลังโครงสร้างนิยมฉบับย่อ*, แปลโดย อภิญา เพื่องฟูสกุล, กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2545), *สัญญาณ, โครงสร้างนิยม, หลังโครงสร้างนิยมกับการศึกษารัฐศาสตร์*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา.
- นอม ซอมสกี (2547), 9-11 *ไม่เคยเกิดขึ้น...*, แปลโดย พิกพ อุทุมอิทธิพงศ์, กรุงเทพฯ: โครงการสรรพสาสน์ สำนักพิมพ์มูลนิธิเด็ก.
- เรืองฟ้า บุราคร (2550), *การสื่อสารกับการสร้างอัตลักษณ์ 'กะเทย' ในพื้นที่คาบารัดโซว์*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- โรลิ่งด์ บาร์ตส์ (2544), *มายาคติ*, แปลโดย วรรณพิมล อังคศิริสรรพ, กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- วิภาภรณ์ กอจรัญจิตต์ (2545), *การวิเคราะห์ภาพเสนอ 'ความขาว' ในโฆษณาโทรทัศน์*, วิทยานิพนธ์วารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สมสุข หินวิมาน (2543), 'วัฒนธรรมชนชั้นกลางไทยในละครโทรทัศน์', *รัฐศาสตร์สาร*, ปีที่ 22 ฉบับที่ 2.มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุมนา อุษณีย์มาศ (2543), *สัญญาณทางเพศในห้องสนทนาทางคอมพิวเตอร์ในกรอบจิตวิทยายุคหลังสมัยใหม่ของ IRC.WEBMASTER.COM*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- Barthes, R. (1977), *Image Music Text*, London: Fontana Press.
- _____. (1993), *Camera Lucida: Reflections on Photography*, London: Vintage.
- Berger, A. (1998), *Media Analysis Techniques*, Thousand Oaks: Sage.
- Cobley, P. (2001), *The Routledge Companion to Semiotics and Linguistics*, London: Routledge.
- Danesi, M. (2002), *Understanding Media Semiotics*, London: Arnold.
- de Saussure, F. (1990), *Course in General Linguistics*, London: Duckworth.
- Hall, S. (1997), 'The Work of Representation', in Stuart Hall (ed.), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, London: Sage.
- Hartley, J. (2002), *Communication, Cultural and Media Studies: The Key Concepts*, London: Routledge.
- Hawkes, T. (1992), *Structuralism and Semiotics*, London: Routledge.
- Lechte, J. (1994) *Fifty Key Contemporary Thinkers: From Structuralism to Postmodernity*, London: Routledge.
- Milner, A. and Browitt, J. (2002), *Contemporary Cultural Theory: An Introduction*, London: Routledge.
- Osgood, C. (1967), *The Measurement of Meaning*, Illinois: University of Illinois Press.
- Stam, R. et al (1992), *New Vocabularies in Film Semiotics: Structuralism, Post-Structuralism and Beyond*, London: Routledge.
- Storey, J. (1993), *An Introductory Guide to Cultural Theory and Popular Culture*, New York: Harvester Wheatsheaf.

บทที่ 12

ทฤษฎีวิพากษ์สังคมแห่งการบริโภค: ฌอง โบตริยาร์ด (Jean Baudrillard)

1. ภูมิหลังชีวิตและผลงานของโบตริยาร์ด
2. อิทธิพลทางความคิดต่อผลงานของโบตริยาร์ด
3. แนวคิดยุคแรกของโบตริยาร์ด : ตรรกวิทยาแห่งการบริโภค
 - (3.1) การเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ทางความคิดเรื่อง 'การบริโภค'
 - (3.2) การวิเคราะห์ 'สินค้า'
 - (3.3) การวิเคราะห์ 'สัญญาณ'
 - (3.4) การวิเคราะห์การบริโภค
4. แนวคิดยุคหลังของโบตริยาร์ด: ภาพนิมิตและสภาวะเหนือจริง
 - (4.1) ทัศนะต่อสื่อและเทคโนโลยี
 - (4.2) ทัศนะเรื่อง ความจริงเสมือน
5. ข้อวิจารณ์แนวคิดของโบตริยาร์ด

บทที่ 12

ทฤษฎีวิพากษ์สังคมแห่งการบริโภค: ฌอง โบดริยาร์ด (Jean Baudrillard)

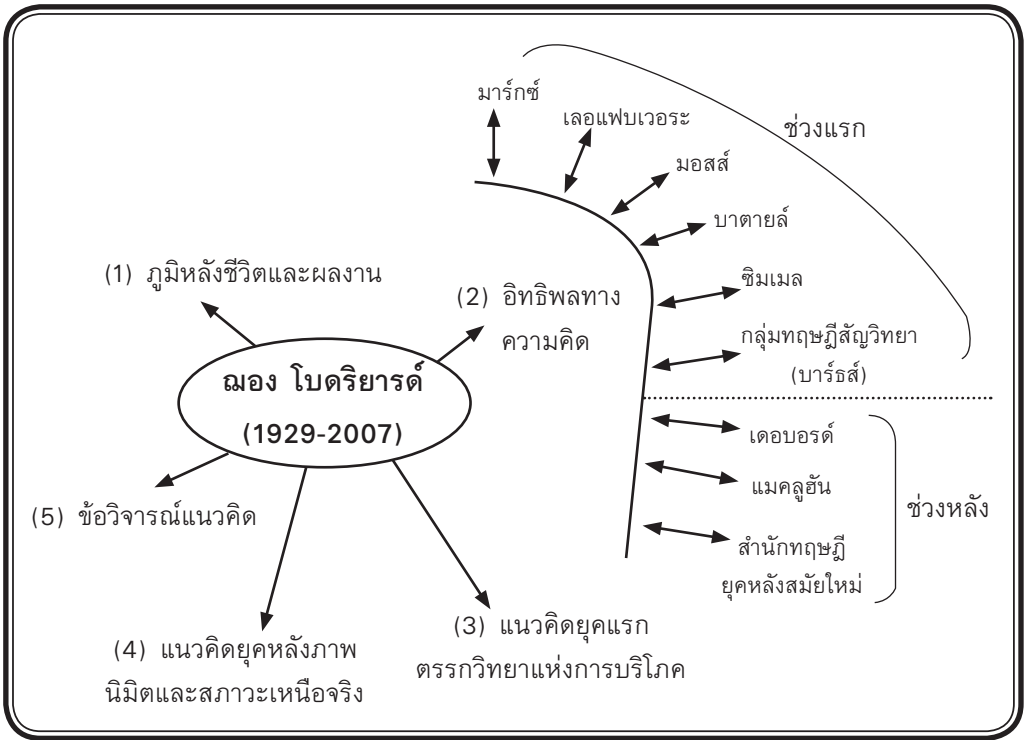
หากมีปลาทุยอยู่ฝั่งหนึ่งแหวกว่ายอยู่ในอ่าวไทย และถูกชาวประมงจับขึ้นมาหนึ่งขายเป็น ปลาทุยแข่ง ปลาทุยแข่งแรกวางขายอยู่ในตลาดสด ปลาทุยแข่งที่สองทอดขายอยู่ริมฟุตบาทข้างถนน และปลาทุยแข่งที่สามวางขายอยู่ในซูเปอร์มาร์เก็ตहरुของห้างสรรพสินค้าชื่อดัง คำถามก็คือ ปลาทุยทั้งสามแข่งนี้มีอะไรที่เหมือนกันและมีอะไรที่แตกต่างกัน

ในแง่ของความเหมือนกันนั้น ปลาทุยทั้งสามแข่งต่างก็เป็นปลาทุยเหมือนกันมาจากอ่าวไทย เหมือนกัน และเป็นอาหารสำหรับบริโภคที่ไม่แตกต่างกัน (เพราะแม้แต่รสชาติก็อาจจะเหมือนกัน ด้วยซ้ำ) ดังนั้น ในเชิงขององค์ประกอบของวัตถุ (element / material) ปลาทุยทั้งสามแข่งไม่มีความแตกต่างกันเลย แต่ทว่า ในแง่ของสัญลักษณ์หรือความหมาย (sign / meaning) ปลาทุยทั้งสามแข่งกลับมีคุณค่าและสถานภาพเชิงสัญลักษณ์ที่ต่างกันโดยสิ้นเชิงเพราะปลาทุยในตลาดสดหรือริมฟุตบาทจะถูกกำหนดทั้งราคาและรสชาติเชิงความหมายที่ต่ำกว่าปลาทุยที่อยู่ในห้างสรรพสินค้าชั้นนำ

ตัวอย่างของคำถามที่ยกมาข้างต้นนี้ เป็นโจทย์ที่อยู่ในความสนใจของนักวิชาการแนววิพากษ์ชาวฝรั่งเศสที่ชื่อ ฌอง โบดริยาร์ด (Jean Baudrillard 1929-2007) ทั้งนี้ในขณะที่นักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นบุกเบิกอย่างคาร์ล มาร์กซ มุ่งเน้นการวิเคราะห์กระบวนการผลิตทางเศรษฐกิจ และตั้งคำถามว่า คนในระบบทุนนิยมมีการผลิตอะไรและอย่างไร (what and how we produce) แต่โบดริยาร์ดกลับเลือกตั้งคำถามเสียใหม่ว่า ในยุคนี้ผู้คนบริโภคอะไรและอย่างไร (what and how we consume) ซึ่งหากจะลองแบ่งยุคความคิดในงานของโบดริยาร์ดแล้ว อาจจำแนกได้เป็นสองยุคใหญ่ ๆ ด้วยกันคือ แนวคิดยุคแรกที่เขาสนใจบุกเบิกการศึกษาเรื่อง การบริโภคเชิงสัญลักษณ์ (consumption of sign) กับแนวคิดยุคหลังที่โบดริยาร์ดขยายความคิดของเขาออกไปที่การสร้างและบริโภคภาพนิมิตและสถานะเหนือจริง (simulation and hyperreality) โดยทั้งสองยุคตามความคิดของโบดริยาร์ดนั้น ประเด็นที่เขาเน้นเป็นอย่างมากก็คือ อำนาจและพลังของการสื่อสารกับการผลิตโลกแห่งสัญลักษณ์ขึ้นมา

อย่างไรก็ตาม แม้งานศึกษาของโบดริยาร์ดจะมีคุณภาพการยืดอกวิชาการด้านการสื่อสาร แต่ William Merrin (2005) ได้เขียนเอาไว้ในหนังสือ *Baudrillard and the Media* ว่า นักวิชาการด้านการสื่อสารกลับมีแนวโน้มจะมองข้ามการนำทฤษฎีของโบดริยาร์ดมาใช้ (โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อเปรียบเทียบกับนักวิชาการที่มีทัศนะเชิงวิพากษ์น้อยกว่าอย่าง มาร์แชล แมคลูฮัน แห่งสำนักโทรนอนโต) ในขณะเดียวกัน Merrin ยังตั้งข้อสังเกตอีกด้วยว่า แทบจะไม่มียานเขียนในสายการสื่อสารที่พูดถึงแนวคิดของโบดริยาร์ดมากเท่าใดนัก

สำหรับในบทนี้ เพื่อให้เห็นภาพภูมิหลังที่มาของแนวคิดและคุณภาพการของทัศนะความคิดของโบดริยาร์ด ผู้เขียนจะขอเสนอประเด็นในการทำความเข้าใจแนวคิดของเขาดังแสดงไว้ในภาพที่ 1 ต่อไปนี้

ภาพที่ 1: แสดงผังการนำเสนอแนวคิดและทฤษฎีของ ฌอง โบดริยาร์ด

1. ภูมิหลังชีวิตและผลงานของโบดริยาร์ด

ฌอง โบดริยาร์ด (Jean Baudrillard) เกิดเมื่อปี ค.ศ. 1929 ในครอบครัวชาวนาที่เมือง Reims ประเทศฝรั่งเศส ตามประวัติชีวิตนั้น เขาเป็นลูกชาวนาคนแรกของตระกูลที่ได้เข้าสู่แวดวงวิชาการ ทั้งนี้ จากลูกชาวนา โบดริยาร์ดได้ย้ายถิ่นฐานเข้ามาที่ปารีส เพื่อเข้าเรียนด้านภาษาเยอรมันที่มหาวิทยาลัยซอร์บอนน์ (University of Sorbonne) และได้เข้าสอนวิชาภาษาเยอรมันในโรงเรียนมัธยม (lycee) ตั้งแต่ช่วงปี ค.ศ. 1958-1966 โดยในช่วงเดียวกันนี้ โบดริยาร์ดได้เริ่มงานแปลและงานวิจารณ์ผลงานเขียนด้านปรัชญาและสังคมวิทยาหลายชิ้น ด้วยเหตุดังกล่าว เขาจึงคุ้นชินกับผลงานของนักวิชาการชาวเยอรมันหลายคน อาทิ มาร์กซ์ นิทซ์เช่ ซิมเมล ฯลฯ

ในปี ค.ศ. 1966 โบดริยาร์ดได้สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาเอกด้านสังคมวิทยาที่มหาวิทยาลัยปารีสที่ 10 นองแตร์ (University of Paris – X Nanterre) โดยมีผลงานวิทยานิพนธ์ซึ่งภายหลังได้รับการแปลและตีพิมพ์เป็นภาษาอังกฤษชื่อ *Third Cycle Thesis: The System of Objects* และมีอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์คือ **องรี เลอแฟบเวอร์**

(Henri Lefebvre) ผู้ที่ภายหลังมีอิทธิพลมากในการขยายความคิดของโบตริยาร์ดเรื่องสังคมแห่งการบริโภค (consumer society)

หลังจากสำเร็จการศึกษาแล้ว โบตริยาร์ดก็ได้เริ่มเข้าทำงานเป็นอาจารย์สอนด้านสังคมวิทยาที่มหาวิทยาลัยปารีสที่ 10 โดยเป็นผู้ช่วยศาสตราจารย์ รองศาสตราจารย์ และศาสตราจารย์ในช่วงเพียง 6 ปีหรือตั้งแต่ปี 1966-1972 ตามลำดับและในช่วงเวลาเดียวกันนี้เอง โบตริยาร์ดก็ได้รู้จักและร่วมแลกเปลี่ยนแนวคิดกับนักวิชาการสายสังคมนิยมชาวฝรั่งเศสแห่งยุคที่ชื่อ โรลันด์ บาร์ธส์ (Roland Barthes) ด้วยเหตุนี้เอง โบตริยาร์ดจึงได้เริ่มขยายความสนใจมิติของการบริโภควัตถุมามีมิติการบริโภคเชิงสัญลักษณ์และความหมายมากขึ้น

ในช่วงปี ค.ศ. 1975 โบตริยาร์ดได้เริ่มตระเวนสอนหนังสือยังต่างประเทศ เช่น ที่มหาวิทยาลัยแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา ฯลฯ ผลจากการเห็นโลกที่กว้างออกไป ทำให้โบตริยาร์ดเริ่มขยายทัศนะของเขาไปสู่แนวคิดของนักวิชาการจากอีกฝั่งทวีป โดยเฉพาะการได้รู้จักผลงานเขียนของนักวิชาการสำนักโตรอนโตอย่าง มาร์แชล แมคลูฮัน (Marshall McLuhan) ซึ่งภายหลังมีอิทธิพลให้โบตริยาร์ดพัฒนาทฤษฎีเกี่ยวกับภาพนิมิตและสภาวะเหนือจริงขึ้นมา

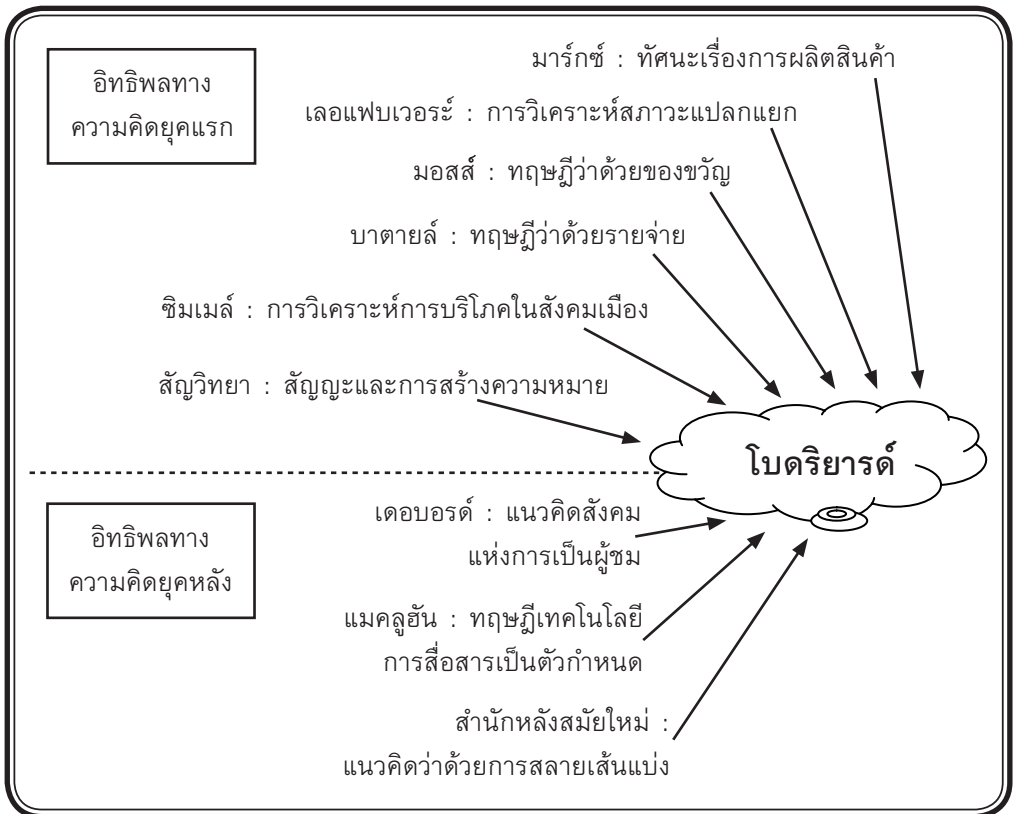
มาในระหว่างทศวรรษที่ 1980-1990 นั้น ควบคู่กับการเดินสายบรรยายทางวิชาการทั่วโลก โบตริยาร์ดยังได้ผลิตงานเขียนที่ไม่ใช่เชิงวิชาการ (non-academic) และบทวิจารณ์ลงในนิตยสารและสิ่งพิมพ์เป็นจำนวนมาก แต่ทว่า งานเหล่านี้ก็ยังคงลักษณะของงานเขียนแนววิพากษ์และตั้งคำถามกับสังคมเศรษฐกิจโลก รวมถึงวิเคราะห์พลังของการสื่อสารสมัยใหม่ โดยเฉพาะสื่ออิเล็กทรอนิกส์ทั้งหลาย เช่น การตั้งคำถามกับการเกิดและดำรงอยู่ของสงครามอ่าวเปอร์เซียที่ถ่ายทอดผ่านเครือข่ายโทรทัศน์ CNN รวมไปถึงการวิจารณ์เหตุการณ์ร่วมสมัยของสังคมโลก อาทิ เรื่องโรคเอดส์ การโคลนนิ่งสิ่งมีชีวิต การโจมตีถล่มตึกเวิร์ลด์เทรด เซ็นเตอร์กลางมหานครนิวยอร์ก เป็นต้น

นอกจากนี้ ในช่วงระหว่างปี 1986-1990 โบตริยาร์ดได้รั้งตำแหน่งผู้อำนวยการสถาบันวิจัยและข่าวสารด้านสังคมเศรษฐกิจแห่งมหาวิทยาลัยปารีสที่ 9 โดฟีน (University of Paris – IX Dauphine) และเป็นที่ปรึกษาและผู้ให้การสนับสนุนแก่สถาบันวิจัยด้านนวัตกรรมสังคม สังกัดองค์กรวิจัยแห่งชาติของฝรั่งเศส โบตริยาร์ดเสียชีวิตในเดือนมีนาคม 2007 ด้วยวัย 77 ปี

สำหรับผลงานเด่น ๆ ของโบตริยาร์ด ได้แก่ *The System of Objects* (1968), *The Consumer Society: Myths and Structures* (1970), *For a Critique of the Political Economy of Sign* (1972), *The Mirror of Production* (1973), *Symbolic Exchange and Death* (1976), *Simulacra and Simulation* (1981), *The Ecstasy of Communication* (1987), *The Gulf War Did Not Take Place* (1991), *The Spirit of Terrorism: And Requiem for the Twin Towers* (2002) เป็นต้น

2. อิทธิพลทางความคิดต่อผลงานของโบตริยาร์ด

เนื่องจากโบตริยาร์ดพัฒนาแนวคิดของเขาออกมาตั้งแต่หลังจากกลางศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา อันเป็นช่วงที่ทฤษฎีสังคมวิทยาแนววิพากษ์กำลังรุ่งเรือง ดังนั้น จึงมีแนวคิดของนักวิชาการรุ่นก่อนหน้าเป็นจำนวนมากที่มีอิทธิพลต่อผลงานทฤษฎีของโบตริยาร์ด ซึ่งจำแนกได้เป็นสองยุคใหญ่ ๆ ด้วยกัน คือ **ยุคแรก** ที่เน้นศึกษาการบริโภคเชิงสัญลักษณ์ โดยได้รับอิทธิพลจากงานของมาร์กซ์ ทฤษฎีสัญวิทยา และนักวิชาการรุ่นพี่หลายคน และ **ยุคหลัง** ที่โบตริยาร์ดได้อิทธิพลจากแมคลูฮันและกระแสทฤษฎียุคหลังสมัยใหม่มากขึ้น ซึ่งมาพัฒนาเป็นแนวคิดเรื่อง**สภาวะเหนือจริง**ในภายหลัง อันสรุปได้ดังแผนภาพที่ 2 ต่อไปนี้

ภาพที่ 2: สรุปอิทธิพลทางความคิดของนักวิชาการต่าง ๆ ที่มีต่อแนวคิดของโบตริยาร์ด

2.1 อิทธิพลของ คาร์ล มาร์กซ์

จากจุดเริ่มต้นของ คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) ที่ก่อกำเนิดแนวคิดทฤษฎีวิพากษ์เอาไว้ (โปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 2) โบตรียาร์ดได้หยิบเอาแนวคิดบางส่วนของมาร์กซ์มาขยายสู่การวิเคราะห์มิติของการบริโภคในสังคมร่วมสมัยดังนี้

เริ่มต้นจากการที่มาร์กซ์สนใจวิเคราะห์สิ่งที่เรียกว่า **สินค้า (commodity)** ในระบบทุนนิยม มาร์กซ์ได้นิยามสินค้าว่า เป็นวัตถุแห่งการแลกเปลี่ยนเพื่อสนอง**ความต้องการ (needs)** ของมนุษย์ซึ่งมาร์กซ์ได้เสนอแนวคิดที่สำคัญขึ้นมาใช้วิเคราะห์วัตถุดังกล่าวที่เรียกว่า **การคลั่งไคล้บูชาสินค้า (commodity fetishism)** โดยความหมายดั้งเดิมของการคลั่งไคล้บูชา (fetishism) นี้ เป็นศัพท์ของพวกนักมานุษยวิทยาที่ใช้อธิบายความเชื่อในสังคมสมัยก่อนเรื่องการบูชามนต์วิเศษหรืออำนาจของพระเป็นเจ้า และเมื่อมาร์กซ์นำคำนี้มาใช้วิเคราะห์สินค้าในระบบทุนนิยม เขาได้กล่าวว่า การคลั่งไคล้บูชาสินค้าเป็นกระบวนการที่ 'ของ' (อันได้แก่ วัตถุ สินค้า เงินตรา ฯลฯ) ซึ่งเป็นสิ่งที่มนุษย์ได้ผลิตขึ้น แต่แทนที่มนุษย์จะมีอำนาจควบคุมเหนือสิ่งของเหล่านี้ มนุษย์กลับยอมอ่อนตัวสยบต่อมนตราแห่งวัตถุดังกล่าว ดังเช่น การบูชาเงินเป็นพระเจ้า หรือการคลั่งไคล้บริโภคสินค้ากันอย่างกระหน่ำ

เนื่องจากช่วงเวลาที่ยุคแรกๆ ได้เสนอแนวคิดของเขาขึ้นมานั้น ยังเป็นช่วงพัฒนาการของระบบทุนนิยมในยุคแรก ๆ เพราะฉะนั้น มาร์กซ์จึงจำแนก**ความต้องการ (needs)** ของคนในระบบทุนนิยมออกเป็นสองประเภทด้วยกัน คือ

- ความต้องการที่เกิดจาก **มูลค่าใช้สอย (use value)** เช่น วัตถุอย่างแก้วก็ถูกผลิตขึ้นมาเพื่อสนองตามความต้องการของมนุษย์ ที่จะใช้สอยนั่งทำงานหรือนั่งทำกิจกรรมต่าง ๆ
- ความต้องการที่เกิดจาก **มูลค่าแลกเปลี่ยน (exchange value)** เช่น เมื่อแก้วเริ่มกลายสภาพเป็นสินค้า และมีเงินเป็นตัวแทนความสัมพันธ์ในการแลกเปลี่ยนซื้อขาย เมื่อนั้น แก้วก็จะนับได้ด้วยมูลค่าแลกเปลี่ยนเพิ่มขึ้น

อย่างไรก็ดี พอมาถึงรุ่นของโบตรียาร์ดนั้น เขาได้ขยายทัศนะของมาร์กซ์ออกไปว่า ในยุคของทุนนิยมปัจจุบัน การบริโภคของมนุษย์มีความสลับซับซ้อนขึ้นกว่าแค่การเสพมูลค่าสองด้านดังกล่าว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การบริโภคของคนยุคนี้จะมี **มูลค่าเชิงสัญลักษณ์ (symbolic value)** และ **มูลค่าเชิงสัญญาณ (sign value)** เพิ่มมากขึ้น อาทิ หากแก้วที่เราใช้เป็นเพียงม้านั่งพลาสติกธรรมดา ๆ ตัวหนึ่ง กับเป็นแก้วไม้สักทองสลักลวดลายสวยงาม แก้วสองตัวนี้ก็จะถูกกำหนดมูลค่าเชิงสัญญาณที่แนบติดมาด้วยอย่างแตกต่างกัน (โปรดดูรายละเอียดเรื่องการบริโภคเชิงสัญญาณที่กล่าวถึงนี้ต่อไปข้างหน้า)

เหตุผลที่โบตรียาร์ดได้ขยายงานของมาร์กซ์ออกไปดังกล่าวนี้นี้ ก็เนื่องมาแต่ว่าโดยตัวของมาร์กซ์เองยังไม่ค่อยสนใจมิติการบริโภคมากเท่าใดนัก เพราะในยุคแรกของระบบทุนนิยมนั้น ผู้คนจะกังวลอยู่กับ**มิติของการผลิต**เป็นหลัก เช่น การที่คนในระบบทุนนิยม

ยุคแรกมักจะถามว่า จะมีกระบวนการผลิตขนาดใหญ่ได้อย่างไร ที่จะสนองอุปสงค์ให้ทุกคนมีการบริโภคได้อย่างเพียงพอ ฯลฯ แต่พอมาถึงยุคปัจจุบันนี้ ผลสืบเนื่องจากการผลิตขนาดใหญ่ (mass production) ของระบบอุตสาหกรรม ทำให้ผู้คนไม่ต้องเผชิญกับปัญหาการขาดแคลนสินค้าที่จะอุปโภคบริโภคอีกต่อไปแล้ว แต่ความกังวลใหม่ของคนยุคนี้ก็จะเริ่มเปลี่ยนเป็นว่าระบบทุนนิยมจะอย่างไรให้ผู้คนบริโภคสินค้าที่ถูกผลิตออกมาจนล้นเกิน (oversupply) ได้ ซึ่งสำหรับโบตริยาร์ดแล้ว คำตอบก็คือ การสร้างให้คนบริโภคเชิงสัญชาตญาณมากขึ้นนั่นเอง เช่น เหล้าไทยและเหล้าฝรั่ง อาจไม่ได้แตกต่างกันแค่เพียงรสชาติหรือราคาเท่านั้น หากแต่การดื่มวิสกี้กันนอกจะสิ้นละมุนลิ้น ก็เพราะมูลค่าเชิงสัญชาตญาณที่สูงกว่า เมื่อเทียบกับสุราไทยที่ดื่มแล้วบาดคอ

2.2 อิทธิพลของ อองรี เลอแฟบเวอเร

ในขณะที่มาร์กซ์ยังไม่ค่อยได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับการบริโภคเท่าใดนัก แต่นักวิชาการฝ่ายซ้ายรุ่นหลังอย่าง อองรี เลอแฟบเวอเร (Henri Lefebvre 1901-1991) คือผู้ที่เห็นช่องโหว่ทางความรู้ดังกล่าว และบุกเบิกการวิพากษ์มิติของการบริโภคเอาไว้อย่างจริงจัง

เลอแฟบเวอเร เป็นนักมาร์กซิสต์ชาวฝรั่งเศส โดยประวัติชีวิตแล้ว เขาจบการศึกษาด้านปรัชญาจากมหาวิทยาลัยซอร์บอนน์ที่ปารีส ในช่วงต้นทศวรรษที่ 1920 เขาได้เข้าร่วมกับกลุ่มนักศึกษาฝ่ายซ้ายกลุ่มเล็ก ๆ จำนวนหนึ่ง เพื่อก่อตั้งวารสารชื่อ *Philosophies* ขึ้นเพื่อท้าทายแนวคิดปรัชญาของ อองรี แบร์กซอง (Henri Bergson) ที่ทรงอิทธิพลอยู่ในขณะนั้น แต่หลังจากวารสารดังกล่าวได้ปิดตัวลง เขาก็ได้ผันตัวออกจากวงวิชาการมารับราชการทหารทำงานในโรงงาน เป็นคนขับรถแท็กซี่ในกรุงปารีส และเป็นครูสอนในโรงเรียนมัธยมตามลำดับ ประสบการณ์เหล่านี้มีผลให้เลอแฟบเวอเรกลายเป็นนักวิชาการที่สนใจศึกษาชีวิตประจำวัน (everyday life) ของคนในสังคมทุนนิยมสมัยใหม่ในเวลาถัดมา

ต่อมาในปี ค.ศ.1928 เลอแฟบเวอเรได้เข้าร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์ของฝรั่งเศส (the French Communist Party / PCF) แต่ก็ถูกขับออกจากพรรคในอีก 30 ปีต่อมา (คือในปี ค.ศ.1958) เมื่อเขาได้วิพากษ์วิจารณ์โจมตีลัทธิสตาลินของพรรค ทว่า เขาก็ยังคงเรียกตนเองว่าเป็นนักมาร์กซิสต์อยู่จนตลอดชีวิตของเขา

ในช่วงทศวรรษที่ 1960 เลอแฟบเวอเรได้เข้าทำงานสอนด้านสังคมวิทยาที่มหาวิทยาลัยหลายแห่ง เช่น สอนที่มหาวิทยาลัยสตราสบูร์ก (University of Strasbourg) ในปี ค.ศ.1961 และย้ายมาที่นองแตร์ (Nanterre) ในปี ค.ศ.1965 ซึ่งที่แห่งหลังนี้เอง ที่เขาได้เป็นอาจารย์ของโบตริยาร์ด และภายหลังก็ได้กลายมาเป็นเพื่อนร่วมงานกัน โดยเฉพาะการเข้าร่วมกันในเหตุการณ์ทางการเมืองครั้งสำคัญของฝรั่งเศสหลาย ๆ วาระ เลอแฟบเวอเรเสียชีวิตในปี ค.ศ.1991 ด้วยวัย 90 ปี แม้ผลงานของเขาจะมีมากมายกว่า 70 เล่ม และบทความอีก 200 กว่าชิ้น แต่ผลงานของเขาที่ได้รับการแปลสู่โลกภาษาอังกฤษกลับค่อนข้างมีน้อยมาก

อาทิ *Dialectical Materialism* (1968), *Everyday Life in the Modern World* (1971), *The Production of Space* (1991) เป็นต้น

ตามทัศนะของเลอแปงเวอร์เธนั้น เขาเห็นขีดจำกัดในงานของมาร์กซ์ที่สนใจศึกษาแต่ชีวิตในโรงงานหรือ **ชีวิตช่วงเวลางาน (work life)** ของผู้คน ดังนั้น เขาจึงขยายมุมมองการวิเคราะห์หาพื้นที่ของ**ชีวิตประจำวัน (everyday life)** โดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่ของ**ชีวิตเวลาว่าง (leisure life)** ทั้งนี้ เลอแปงเวอร์เธให้ความเห็นว่า นอกจากมนุษย์เราจะมีกิจกรรมการผลิตทางวัตถุ (**material production**) แล้วมนุษย์ยังมีกิจกรรมการผลิตทางจิตใจ (**mental production**) ควบคู่กันไปด้วย ซึ่งในกรณีนี้ก็คือ การผลิตสำนึกเรื่องการใช้เวลาและพื้นที่ของคนเรา เช่น ถ้าเราเป็นคนในสังคมเกษตร สำนึกเรื่องเวลา ก็จะปล่อยผ่านไปเรื่อย ๆ และไม่เร่งรีบ (แบบสำนวนที่ว่า 'ช้าเป็นการนานเป็นคุณ') แต่หากเป็นในสังคมทุนนิยมอุตสาหกรรมแล้ว เวลาจะเร่งรีบมากขึ้น เพราะเวลาถูกแปลความว่าเป็นทรัพยากรที่มีค่า (แบบสำนวนที่ว่า 'เวลาเป็นเงินเป็นทอง')

นอกจากนี้ เลอแปงเวอร์เธยังเห็นว่า ระบบทุนนิยมได้มีการจัดแบ่งเวลาออกชัดเจนเป็น**ช่วงเวลางาน** (หรือช่วงเวลาที่พึงเป็นของเรา แต่เราขายเวลานั้นให้กับระบบ เพื่อผันกลับมาเป็นค่าแรงหรือเงินเดือน) กับ**ช่วงเวลาว่าง** (หรือช่วงเวลาที่เรามักเชื่อกันว่า เป็นเวลาที่เป็นของเราจริง ๆ) โดยเลอแปงเวอร์เธเห็นว่า ไม่เพียงแต่เวลาและพื้นที่ของการทำงานเท่านั้นที่จิตสำนึกผู้คนจะถูกผลิตและผลิตซ้ำอย่างต่อเนื่อง (เช่น การรับรู้สำนึกเรื่องการแข่งขันผ่านการทำงาน หรือการติดตั้งสำนึกเรื่องการยอมรับการชู้ตริตแรงงาน) แม้แต่ในช่วงเวลาว่างจิตสำนึกต่อระบบทุนนิยมก็ยังคงได้รับการผลิตและผลิตซ้ำอย่างไม่แตกต่างกัน กล่าวคือ ในช่วงเวลาว่าง ระบบทุนนิยมจะสอนให้คนงานรู้จักกับวัฒนธรรมการบริโภค เช่น การช้อปปิ้ง ดูหนัง ฟังเพลง กินอาหารฟาสต์ฟู้ด เล่นอินเทอร์เน็ต ฯลฯ อันหมายความว่า ช่วงเวลาว่างไม่ใช่เวลาที่ 'ว่างเปล่า' แต่เป็นช่วงที่อุดมการณ์ทุนนิยมจะได้รับการติดตั้งผ่านกระบวนการบริโภค เพื่อให้พื้นที่เฟื่องของระบบทุนนิยมเคลื่อนหมุนต่อไปได้

ในเวลาเดียวกันเลอแปงเวอร์เธยังสนใจขยายแนวคิดของมาร์กซ์เรื่อง**สภาวะแปลกแยก (alienation)** เพิ่มเติม โดยเขาเห็นว่า ภายใต้ระบบทุนนิยมอุตสาหกรรม ไม่เพียงแต่วัตถุ/สินค้าต่าง ๆ จะถูกผลิตออกมาแบบซ้ำ ๆ ซาก ๆ เท่านั้น แม้แต่การผลิตวิถีชีวิตและจิตใจของผู้คนก็ยังถูกทำให้จำเจวนเวียน อันนำไปสู่การเกิดสภาวะแปลกแยกระหว่างคนกับคน คนกับวัตถุ หรือแม้กระทั่งคนกับตนเอง ด้วยเหตุดังกล่าว ช่วงเวลางานจึงถูกรับรู้ว่าเป็นช่วงที่ไร้ความหมายของชีวิต

อย่างไรก็ตาม ภายใต้เงื่อนไขดังกล่าว สิ่งที่ผู้คนพยายามใช้เพื่อเยียวยาสภาวะแปลกแยกก็คือ การสร้างให้ช่วงเวลาว่างกลายเป็นเวลาและพื้นที่ที่มีความสุขจากการบริโภคที่จะมาเติมเต็มจิตใจที่ขาดหาย เช่น ใต้ขั้รถหรู ๆ สักคัน จิบกาแฟดี ๆ สักถ้วย สวมเสื้อแพง ๆ สักตัว หรือกินอาหารอร่อย ๆ สักมื้อ เป็นต้น และกลไกที่เลอแปงเวอร์เธเห็นว่าทำหน้าที่

เผยแพร่อุดมการณ์บริโภคให้ยึดกุมจิตใจผู้คนได้อย่างดีเยี่ยมได้แก่ **สื่อมวลชนและการโฆษณา** ด้วยเหตุนี้ ภาพที่ถูกสร้างขึ้นในโฆษณาส่วนใหญ่ จึงเป็นโลกสัญลักษณ์ที่พูดถึงการใช้ชีวิตที่มีความสุขในช่วงเวลาว่าง (อาทิ ตีมน้ำอัดลมเย็น ๆ ริมทะเล หรือจิบกาแฟถ้วยโปรดในบรรยากาศบ้านไร่) หรือหากจะเป็นการเสนอภาพช่วงเวลางาน ก็จะเป็นโลกสัญลักษณ์ที่กล่าวถึงคุณค่าแห่งการบริโภค ที่จะเข้ามาแก้ปัญหาชีวิตการทำงาน (อาทิ โฆษณาเครื่องสำอางที่จะทำให้ผู้หญิงทำงานมั่นใจและประสบความสำเร็จในการงานอาชีพ หลังจากที่เธอได้ประทับนิ้วหน้าให้เนียนขาวและสวยแล้ว)

2.3 อิทธิพลของ มาร์แชล มอสส์

มาร์แชล มอสส์ (Marcel Mauss 1872-1950) เป็นนักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส ผู้เป็นทั้งหลานลุงและลูกศิษย์ของ เอมีล เดอร์ไคม์ (Emile Durkheim) โดยภูมิหลังของมอสส์ เป็นนักวิชาการเชื้อสายยิวซึ่งมีประสบการณ์การศึกษาด้านปรัชญาและศาสนาเปรียบเทียบ ความสนใจทางวิชาการของเขามุ่งเน้นการวิเคราะห์ศาสนาและระบบความเชื่อของคนในสังคมดั้งเดิม หรือที่เขาเรียกว่า ‘สังคมของพวกอนารยะ’ (uncivilised peoples) โดยออกแบบการศึกษาตามแนวมานุษยวิทยาและวิชาตีพิมพ์วัฒนธรรม (ethnography)

ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สองจะอุบัติขึ้น มอสส์ได้เป็นประธานสาขาวิชาสังคมวิทยาที่วิทยาลัยแห่งประเทศฝรั่งเศส (College de France) และเนื่องจากเขาเป็นนักวิชาการชาวยิว มอสส์จึงมีบทบาทมากในการต่อสู้กับกลุ่มพวกเหยียดผิวและรังเกียจชาติพันธุ์ยิว (anti-semitism) มอสส์เสียชีวิตในปี 1950 หลังสงครามโลกสิ้นสุดลงราว 5 ปี ผลงานเด่น ๆ ของเขาได้แก่ หนังสือ *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies* (1923-1924) ซึ่งได้เปิดแนวคิดที่มีอิทธิพลต่อนักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นหลังหลายคน อาทิ ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu) ผู้เป็นเจ้าของแนวคิดเรื่อง habitus และรวมถึงนักวิชาการอย่าง โบดริยาร์ด ที่สนใจพัฒนาทฤษฎีเรื่องการแลกเปลี่ยนเชิงสัญลักษณ์

แนวคิดสำคัญของมอสส์ รู้จักกันในชื่อของ **ทฤษฎีว่าด้วยของขวัญ/ของแลกเปลี่ยน (theory of the gift)** มอสส์กล่าวว่า ของขวัญโดยตัวมันเองไม่เคยเป็นสิ่งที่แลกเปลี่ยนแบบยกให้ฟรี แต่ของขวัญเป็นพื้นฐานที่ทุก ๆ สังคมต้องมีทั้งการให้ การรับ และการแลกเปลี่ยนระหว่างกัน (give / receive / reciprocate) ในขณะเดียวกัน สิ่งที่แลกเปลี่ยนให้กันและกันนี้ ก็ไม่ได้มีแค่เพียงสินค้าหรือวัตถุสิ่งของเท่านั้น แต่ยังรวมถึงการแลกเปลี่ยนด้วยการให้เกียรติ (honour) ระหว่างกันอีกด้วย

อย่างไรก็ดี มอสส์ได้จำแนกความแตกต่างระหว่างการแลกเปลี่ยนในสังคมดั้งเดิม (หรือสังคมอนารยะ) กับการแลกเปลี่ยนในสังคมทุนนิยมสมัยใหม่ว่า ในกรณีของสังคมดั้งเดิมนั้น การแลกเปลี่ยนถือเป็นพื้นฐานสำคัญที่ดำรงอยู่ในวิถีชีวิตและพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น ในพิธีแต่งงานก็จะต้องมีสินสอดทองหมั้น หรือในเทศกาลงานบุญ ก็ต้องมีการโปรยทาน/

ทำบุญทำทาน ฯลฯ ในขณะเดียวกัน เมื่อมีการรับของ ก็ต้องมีการรู้จักให้เป็นการตอบแทน เช่น ส่วนหนึ่งที่ว่า 'พริกบ้านเหนือเกลือบ้านใต้' ยื่นหมูยื่นแมว หรือวัฒนธรรมลงแขกของชาวนาแบบ 'เอาแรงช่วยแรง' ซึ่งมอสส์เชื่อว่า กิจกรรมการรับและให้เช่นนี้ เป็นกลไกสำคัญที่สร้างสายสัมพันธ์ทางสังคม (social bonds) ขึ้นมาตั้งแต่ยุคบุพกาล

นอกจากนี้ มอสส์ยังอธิบายอีกว่า ผู้คนในสังคมดั้งเดิมมักเชื่อกันว่า วัตถุต่าง ๆ ล้วนมีจิตวิญญาณ (soul / spirituality) หรือในทางมานุษยวิทยาจะเรียกว่า mana เพราะฉะนั้น การให้วัตถุจึงมิใช่แค่การให้วัตถุ แต่เป็นการให้ทางจิตวิญญาณระหว่างกัน เช่น เวลาที่คนโบราณให้พระเครื่องหรือผ้ายันต์ปลุกเสกสำหรับผู้เดินทางไกลหรือจะไปออกรบ หรือแม้แต่กับตัวมนุษย์เอง คนสมัยก่อนก็เชื่อว่า มีจิตวิญญาณสิงสถิตอยู่เช่นกัน ดังที่ปรากฏในพิธีกรรมเรียกขวัญสอนขวัญในภาคอีสาน หรือในพิธีกรรมสืบชะตาของทางภาคเหนือ

สำหรับในกรณีของสังคมทุนนิยมนั้น มอสส์อธิบายว่า การแลกเปลี่ยนของขวัญก็ยังคงอยู่ เพียงแต่ได้มีการปรับรูปโฉมใหม่ประปรายเสียใหม่ ซึ่งมีลักษณะสำคัญ ๆ สรุปได้ 4 ด้านดังนี้

- เป็นการแลกเปลี่ยนที่ความเป็นมนุษย์เริ่มหายไป (impersonal) ซึ่งก็แปลว่า จิตวิญญาณต่าง ๆ ก็จะถูกพรากออกไปจากความเป็นมนุษย์ด้วย เช่น การจับสลากของขวัญวันขึ้นปีใหม่ หรือการจับสลากชิงโชครางวัลทางโทรทัศน์ ที่เหลือแต่รูปแบบของการให้และรับของขวัญ แต่ไม่คงเค้าจิตวิญญาณตามความเชื่อดั้งเดิม
- เป็นการแลกเปลี่ยนที่มีลักษณะคิดคำนวณมากขึ้น (calculating) เช่น เมื่อมีกิจกรรมทางสังคม (อาทิ งานบวช งานแต่งงาน งานศพ) คนสมัยก่อนก็อาจจะเน้นการให้แรง/ช่วยแรงกับเจ้าภาพงาน แต่มาในสังคมทุนนิยม การช่วยแรงได้เริ่มเปลี่ยนเป็นการฝากซองไปช่วยงานแทน ซึ่งมักอยู่บนพื้นฐานการคิดคำนวณว่า จะช่วยเงินในซองมากน้อยเท่าไรตามแต่สายสัมพันธ์กับเจ้าภาพ
- เป็นการแลกเปลี่ยนที่มีเงินเป็นสื่อกลาง (monetary) ซึ่งตัวอย่างชัดเจนก็คือ การใช้เงินซื้อวัตถุต่าง ๆ มาบริโภค หรือการรูดบัตรเครดิตสร้างหนี้ในอนาคต
- เป็นการแลกเปลี่ยนที่มีกฎหมาย (law) เข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น การซื้อขายที่ดินและอสังหาริมทรัพย์ ต้องมีการโอนกรรมสิทธิ์ให้แก่กัน หรือการแต่งงานของบ่าวสาวยุคนี้ที่ไม่อาจมีเพียงสินสอดทองหมั้น แต่ต้องมีการจดทะเบียนสมรสตามกฎหมายด้วย

อย่างไรก็ตาม โบตริยาร์ดได้พัฒนาแนวคิดของมอสส์ออกไป และตั้งคำถามกับสังคมในยุคแห่งการบริโภคปัจจุบันว่า การแลกเปลี่ยนแบบระบบทุนนิยมดังกล่าวก็ไม่ได้หายไปไหน เพียงแต่อาจมีความซับซ้อนกว่าเงื่อนไขของระบบทุนนิยมยุคแรก ๆ กล่าวคือ ในขณะที่สังคมปัจจุบันมีการผลิตวัตถุ/สินค้าที่มากเกินไป ผู้คนจึงไม่ได้แลกเปลี่ยนสิ่งของซึ่งกันและกันเพียงอย่างเดียว หากแต่ยังมีการแลกเปลี่ยนเชิงสัญญาะหว่างกันด้วย (คล้าย ๆ กับการย้อนไปสู่การแลกเปลี่ยนของขวัญในแบบสังคมดั้งเดิม แต่ทว่า ลดทอนมิติด้านจิตวิญญาณความเชื่อให้น้อยลง) เช่น การใช้เงินไปซื้อสัญญาที่แนบมากับสินค้าต่าง ๆ อาทิ บริโภคน้ำอัดลมมิใช่เพื่อ

ดับกระหายเท่านั้น แต่เพื่อเสพจิตวิญญาณ/สัญญะในรสชาติแบบคนรุ่นใหม่ด้วย)

2.4 อิทธิพลของ จอร์จส์ บาตายล์

นักคิดต้นศตวรรษที่ 20 อีกคนหนึ่ง ที่มีอิทธิพลทางความคิดต่อโบตรียาร์ดก็คือ จอร์จส์ บาตายล์ (Georges Bataille 1897-1962) บาตายล์เป็นทั้งนักเขียนนวนิยาย นักปรัชญา และนักมานุษยวิทยาชาวฝรั่งเศสเจ้าของ ทฤษฎีว่าด้วยรายจ่าย (theory of expenditure) โดยพื้นเพแล้ว บาตายล์เกิดในครอบครัวเคร่งศาสนาของฝรั่งเศส หลังจากจบการศึกษาขั้นต้นในปี ค.ศ.1922 แล้ว บาตายล์ได้ย้ายไปศึกษาต่อที่สำนักวิชาสเปนศึกษาชั้นสูง (Ecole des Hautes Etudes Hispaniques) ที่กรุงมาดริด ประเทศสเปน ที่นั่นเองที่เขาได้เริ่มต้นชีวิตการทำงานเป็นบรรณารักษ์ห้องสมุด และเริ่มอ่านงานเขียนทางของเฟรเดอริค นิทซ์เช่ (Frederic Nietzsche) และซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud)

ในฐานะของนักวิชาการ บาตายล์ได้ผลักดันให้เกิดกลุ่มนักคิดและก่อตั้งวารสารทางวิชาการขึ้นมาหลายเล่ม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วารสาร *Critique* ของฝรั่งเศส ที่พิมพ์เผยแพร่งานเขียนรุ่นแรก ๆ ของนักวิชาการชื่อดังหลายคน อาทิ โรลันด์ บาร์ธส์ (Roland Barthes) มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) และ ฌาคส์ แดร์ริดา (Jacques Derrida) ส่วนผลงานของเขาเองนั้นก็ได้ออกมาเป็นจำนวนมากด้วยเช่นกัน แม้บางชิ้นจะเป็นงานเขียนต้องห้ามและถูกมองข้ามในช่วงชีวิตของบาตายล์ แต่ทว่า ภายหลังจากอสัญกรรมของเขา ผลงานดังกล่าวกลับมีอิทธิพลมากต่อนักวิชาการรุ่นหลังหลายคน เช่น ฟูโกต์ แดร์ริดา และลาก็อง รวมทั้งโบตรียาร์ดเช่นกัน ตัวอย่างผลงานเด่น ๆ ของเขา ได้แก่ *On Nietzsche* (1945), *The Accursed Share* (1949), *Eroticism* (1957) เป็นต้น (สนใจรายละเอียดเพิ่มเติมโปรดดูงานเขียนของ Gill 1994)

ด้วยความหลงใหลในเรื่องความเจ็บปวด ความน่ากลัว และความตาย จุดเด่นในงานของบาตายล์ก็คือ ความพยายามที่จะเชื่อมโยง 'ศิลปะ' (art) กับ 'ความน่าสະพรังกลัว' (horror) เข้าไว้ด้วยกัน ทั้งนี้ เขาเชื่อว่า ศิลปะทุกชนิดจะถูกสร้างอยู่บนความน่ากลัวและความตาย เช่น พิธีกรรมในชุมชนดั้งเดิมก็มักจะมีการบูชาด้วยเป็นพื้นฐานอยู่ นอกจากนี้ บาตายล์ยังสนใจวิเคราะห์วัตถุเชิงทางสังคมต่าง ๆ ที่นักวิชาการคนอื่นมักมองข้ามหรือไม่สนใจ อาทิ การศึกษาวิเคราะห์ขยะและกากของเหลือที่อยู่ในชีวิตประจำวัน

ในทัศนะของบาตายล์เห็นว่า ในขณะที่ตรรกะของลัทธิทันสมัย (modernism) หรือลัทธิอรรถประโยชน์นิยม (utilitarianism) มักเชื่อกันว่า หากมนุษย์มีการผลิตและบริโภคตามแบบวิถีของสังคมสมัยใหม่จริง ๆ ผลที่ได้รับควรจะมั่งคั่งและอนุรักษและพอเพียง โดยไม่สร้างส่วนที่เกินเลยหรือไม่ให้มีส่วนที่เหลือทิ้งเหลือขว้างออกมา (conservative/not excessive) เช่น การตัดป่าไม้มาใช้เพื่อประโยชน์ของมนุษย์ ก็ต้องเป็นไปแค่พอเพียง หรือการจับปลาบริโภค ก็ต้องแค่พอกินเท่านั้น เป็นต้น

แต่ทว่า บาตายล์กลับพบว่า สำหรับการบริโภคของมนุษย์ยุคนี้ กลับไม่เป็นไปตามตรรกะดังกล่าว เพราะแท้จริงแล้ว กระบวนการผลิต/บริโภคมักมีลักษณะเป็น **กิจกรรมที่เปล่าประโยชน์ (wasteful activity)** เช่น คนในสังคมสมัยใหม่ มักมีการบริโภควัตถุแบบเกินเลย ดังตัวอย่างการทานอาหารบนเครื่องบิน การทานอาหารตามโรงแรม หรือการบริโภคอาหารตามภัตตาคารบุฟเฟต์ต่าง ๆ ที่มักจะมีส่วนของอาหารเหลือในปริมาณมหาศาลเสมอด้วยเหตุนี้ บาตายล์จึงสรุปว่า **ชีวิตที่มีการผลิตอย่างสร้างสรรค์ (productive life)** มักจะนำมาซึ่ง **รายจ่ายที่ไม่สร้างสรรค์ (unproductive expenditure)** เสมอ ดังเช่น รายการสาธิตการทำอาหารทางโทรทัศน์ ที่มักแสดงภาพการประดิษฐ์สร้างสรรค์เมนูอาหารอันวิจิตรบรรจง แต่ทว่า เครื่องปรุงหรือส่วนผสมที่ถูกนำมาใช้เป็นอย่างมาก กลับได้มาซึ่งผลผลิตเป็นปริมาณเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ในขณะที่ส่วนเหลือทิ้งก็มีปริมาณมหาศาลในทางกลับกัน

จากทัศนะของบาตายล์ดังกล่าว โบตริยาร์ดได้นำมาขยายความคิดต่อว่า กลวิธีที่สังคมสมัยใหม่สร้าง **ความฟุ่มเฟือย (waste)** ที่มากมายและเกินเลยเช่นนี้ ก็เป็นเพราะการบริโภคของคนยุคนี้ จะอยู่บนหลักการของการบริโภคเพื่อแลกเปลี่ยนเชิงสัญญา (sign exchange) เป็นหลัก ดังกรณีของการรับประทานอาหารตามโรงแรมหรือบนเครื่องบินที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ที่ரசชาติความอร่อยหรือคุณค่าทางอาหาร อาจไม่สำคัญเท่ากับสัญญาของความหรูหราที่ได้รับจากการเสพอาหารดังกล่าว ซึ่งโบตริยาร์ดเองก็เห็นว่า **สัญญาเช่นนี้ก็คือรายจ่ายที่ไม่สร้างสรรค์ และเป็นความฟุ่มเฟือยชนิดหนึ่งที่ล้นเกินความจำเป็นจริง ๆ**

2.5 อิทธิพลของ จอร์จ ซิมเมล

นักวิชาการอีกคนหนึ่งที่แนวคิดของเขามีอิทธิพลมากต่อทัศนะเรื่องการบริโภคของโบตริยาร์ด ก็คือ **จอร์จ ซิมเมล (Georg Simmel 1858-1918)** ซิมเมลเกิดในครอบครัวชาวยิวเยอรมันที่อาศัยอยู่ในใจกลางของกรุงเบอร์ลิน ดังนั้น โดยพื้นเพแล้ว เขาจึงเป็นคนเมืองสมัยใหม่ที่ปราศจากรากฐานทางวัฒนธรรมแบบประเพณีชาวบ้าน และในขณะเดียวกันที่ชีวิตครอบครัวของเขาก็ไม่มั่นคงตั้งแต่เยาว์วัย เนื่องจากบิดาเสียชีวิตตั้งแต่เด็ก และมารดาก็ชอบแสดงอำนาจบาตรใหญ่กับเขาเสมอ

โดยประวัติการศึกษานั้น ซิมเมลเรียนด้านประวัติศาสตร์และปรัชญาที่มหาวิทยาลัยเบอร์ลิน ซึ่งทำให้เขามีความรู้กว้างขวาง ตั้งแต่ด้านประวัติศาสตร์ ปรัชญา จิตวิทยา จริยศาสตร์ ไปจนถึงสังคมศาสตร์ แต่อย่างไรก็ดี ถึงแม้เขาจะบุกเบิกแนวคิดด้านการศึกษาสังคมไว้หลายแง่มุม แต่ทว่า สถานะทางอาชีพวิชาการของเขาค่อนข้างจะโชคไม่ดี และกลายเป็น **คนนอกทางวิชาการ (academic outsider)** โดยสาเหตุหนึ่งก็เนื่องมาแต่ลัทธิต่อต้านยิวที่ทำให้เขาได้รับการเลือกปฏิบัติจากผู้มีอำนาจทางวิชาการ บวกกับความเป็นตัวเองสูงในทางความคิด ทำให้ทุกครั้งที่ซิมเมลมีโอกาสเลื่อนตำแหน่งทางวิชาการ เขาก็มักจะถูกกีดกันอยู่ตลอดมา แม้ว่าเขาเองจะได้รับการสนับสนุนจากนักวิชาการชั้นนำในสมัยนั้นหลายคน อาทิ แมกซ์ เวเบอร์

ในช่วงสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง แม้ว่าซิมเมลจะบรรลุดุจดหมายทางวิชาการ โดยได้รับตำแหน่งศาสตราจารย์ที่มหาวิทยาลัยสตราสบูร์ก แต่ทว่า เขาเองก็แทบจะไม่มีโอกาสบรรยายเนื้อหาทางวิชาการให้กับนักศึกษาเลย เนื่องจากสงครามทำให้กิจกรรมปกติของมหาวิทยาลัยถูกระงับลง และห้องบรรยายได้ถูกปรับเปลี่ยนเป็นโรงพยาบาลทหาร ซึ่งส่งผลต่ออารมณ์ความรู้สึกของซิมเมลต่อโชคชะตาที่เล่นตลกกับตัวเขาเป็นอย่างมาก และก่อนที่สงครามโลกจะยุติลง ซิมเมลก็ได้เสียชีวิตลงด้วยโรคมะเร็งในตับ ผลงานเด่น ๆ ของเขาได้แก่ *The Philosophy of Money* (1900) และ *Conflict and the Web of Group Affiliations* (1908) (สนใจรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับซิมเมล กรุณาอ่านงานของ ลิวอิส เอ. โคเซอร์ 2537)

สำหรับการวิเคราะห์มิติของการบริโภคนั้น ในบทความชิ้นเด่นของเขาที่ชื่อ 'The Metropolis and Mental Life' ซิมเมลได้เปิดประเด็นการศึกษาเรื่องของ **พื้นที่ (space)** เอาไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวิเคราะห์พื้นที่ของสังคมเมืองหลวง/เมืองใหญ่ (the Metropolis) ซิมเมลได้จำแนกความแตกต่างระหว่างชีวิตแบบชนบทกับชีวิตในสังคมเมืองเอาไว้ว่า ในสังคมชนบทผู้คนมักจะมองการเคลื่อนไหวของเวลาในแบบช้า ๆ (เช่น สำนึกแบบคนชนบทไทยที่มักพูดเป็นสำนวนว่า 'ช้า ๆ ได้พร้าเล่มงาม' หรือ 'ช้าเป็นการนานเป็นคุณ') ส่วนในแง่ของพื้นที่ก็จะเป็นโลกของความช้า ๆ ซาก ๆ ไม่เปลี่ยนแปลง เพราะเป็นโลกของชุมชนที่ชาวบ้านต่างก็คุ้นชินและใช้ชีวิตกันอยู่ทุกวัน ทั้งคุ้นชินกับที่อยู่อาศัย คุ้นเคยกับละแวกต่าง ๆ รอบบ้าน และที่ทำงาน ไปจนถึงคุ้นชินกับผู้คนที่รู้จักและเห็นหน้าค่าตากันมาก่อน

แต่ในกรณีของสังคมเมืองนั้น ถือเป็นพื้นที่ที่ถูกสร้างหรือก่อรูปขึ้นมาใหม่ เพราะฉะนั้น แบบแผนของกิจกรรมและปฏิสัมพันธ์ทางสังคมต่าง ๆ จึงถือเป็นสิ่งใหม่ที่ไมคุ้นเคย เช่น เมืองใหญ่มักเต็มไปด้วยคนแปลกหน้า (strangers) หรือชีวิตและเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงไปได้อย่างรวดเร็ว จนผู้คนสับสนงงง (คล้าย ๆ กับบรรยายกาศกรงโดเกียวกัตัวละครสัผัสผัสในภาพยนตร์เรื่อง Lost in Translation) นอกจากนี้ แม้แต่แบบแผนเกี่ยวกับการบริโภค (consumption) ของคนเมือง ก็เป็นโลกของความแปลกใหม่ด้วยเช่นกัน

ในขณะเดียวกัน ซิมเมลยังเห็นด้วยว่า เมืองเป็นพื้นที่ที่อุดมไปด้วย**สัญญาณและรหัสการสื่อสาร**ที่เกิดขึ้นใหม่ ๆ ตลอดเวลา เช่น บรรดาห้างสรรพสินค้าที่ต้องมีการเปลี่ยนวิธีการตกแต่งหน้าร้านอยู่ตลอด แพ้ชั้นการแต่งกายของผู้คนที่ออกแบบแปลก ๆ ใหม่ ๆ เสมอ ป้ายประกาศโฆษณาตามบาหวีถีหรือบนทางด่วนที่มีจำนวนมากมายและดูแปลกตา หรือรูปแบบการใช้ชีวิตของคนเมืองที่เปลี่ยนแปลงแบบไม่เคยหยุดนิ่ง ปรากฏการณ์เหล่านี้จะแตกต่างจากสังคมหมู่บ้านดั้งเดิม ที่แม้จะมีการใช้**สัญญาณ**อยู่มากมายเช่นกัน (เช่น สัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นในโลกของพิธีกรรมท้องถิ่น) แต่เบื้องหลังสัญญาณดังกล่าว ก็เป็นรหัสร่วมที่คนในชุมชนต่างก็คุ้นเคย (เช่น สีและลายของเสื้อผ้าที่ชุมชนจะถักทอให้สอดคล้องกันไว้นั้น) ในขณะที่โลกของสังคมเมืองกลับผลิตทั้งสัญญาณและรหัสที่แปลก ๆ ใหม่ ๆ ออกมาอยู่ทุกวัน

ในท่ามกลางสับสนของสัญญาณที่แปลกใหม่นั้น สิ่งหนึ่งที่ผู้คนในสังคมเมืองต่างมีอยู่

ในตัวเองก็คือ **ความเป็นปัจเจกบุคคล (individuality)** เพราะฉะนั้น ปัจเจกบุคคลจึงพยายามสร้าง **นัยยะแห่งอัตลักษณ์ (sense of identity)** ขึ้นมา เพื่อตอบคำถามว่า ท่ามกลางสัญญาณที่มากมายเช่นนี้ 'เราคือใคร' และ 'เราเหมือน/ต่างจากคนอื่นอย่างไร' เช่น ร้านอาหารต่าง ๆ มักจะสร้างเมนูอาหารแปลกใหม่และตกแต่งอาหารจานดูแปลกตาอยู่เสมอ เพื่อให้ผู้บริโภคเกิดความรู้สึกว่า สิ่งที่เราทานเข้าไปนั้น สร้างรสนิยมที่แตกต่างจากคนอื่นอย่างไร

แต่อย่างไรก็ดี ชิมเมลได้อธิบายว่า อัตลักษณ์ที่ได้กล่าวมานี้ถูกประกอบสร้างผ่านส่วนที่เป็น **รูปแบบ/ลีลา (style)** มากกว่าจะเป็น **เนื้อหา/คุณค่า (substance)** จริง ๆ ทั้งนี้เนื่องจากเมืองเป็นพื้นที่ที่เกิดขึ้นใหม่ ดังนั้น จึงไม่มีเนื้อหาทางวัฒนธรรมมากมายนัก เพราะฉะนั้น แม้จะเป็นชื่อเมนูอาหารแปลกใหม่ แต่เอาเข้าจริง ๆ แล้ว ส่วนผสม/วิธีการปรุง/รสชาติ/ตำรับอาหารก็มักจะเป็นเนื้อหาที่ซ้ำเดิม

ด้วยข้อเสนอของชิมเมลดังกล่าวนี้ โบตริยาร์ดได้ให้ความสนใจเป็นพิเศษกับการวิเคราะห์มิติของการบริโภคกับการสร้าง**อัตลักษณ์** โดยโบตริยาร์ดได้ขยายความว่า สองด้านของการสร้างอัตลักษณ์ที่กระทำผ่านการบริโภคของผู้คนก็คือ

- ด้านที่เป็นการเลียนแบบ (imitation) หรือส่วนที่ปัจเจกบุคคลถูกกำหนดไว้แล้วด้วยโครงสร้าง (structure) ว่า เราจะบริโภคเพื่อสร้างความ**เหมือน (similarity)** กับผู้อื่นได้อย่างไร
- ด้านที่เป็นการจำแนกความแตกต่าง (differentiation) หรือส่วนที่ปัจเจกบุคคลบริโภคเพื่อสร้างสรรค์ความหมายที่แตกต่าง (difference) จากผู้อื่น

ตัวอย่างเช่น ในขณะที่เราเลือกซื้อเสื้อผ้าจากห้างสรรพสินค้าแห่งหนึ่งมา ด้านหนึ่งแฟชั่นที่อยู่ในห้างก็เป็นด้านที่เรา**เลียนแบบ**คนอื่น ๆ ที่มีอำนาจซื้อเสื้อผ้ามาได้เหมือน ๆ กับเรา แต่ทว่า ในอีกด้านหนึ่ง กลวิธีการแต่งตัวจากเสื้อผ้าชุดนั้นของเรา ก็มีการกำหนด (assign) ความหมายที่แตกต่างจากคนอื่นได้ด้วยเช่นกัน หรืออีกนัยหนึ่ง เสื้อผ้าอาจจะเหมือนกันในเชิง**เนื้อหา/คุณค่า (substance)** แต่**รูปแบบ/ลีลา (style)** ของการแต่งตัวต่างหากที่ทำให้เราประกอบสร้างอัตลักษณ์ให้แตกต่างออกไปจากคนอื่น ๆ

2.6 อิทธิพลของทฤษฎีสัญวิทยา

ในขณะที่แนวคิดของโบตริยาร์ดสนใจวิเคราะห์การบริโภคเชิงสัญญาณ (consumption of sign) ความคิดของเขาส่วนหนึ่งก็ได้รับอิทธิพลมาจากกลุ่มของนักทฤษฎีสัญวิทยา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จากงานของ โรลองด์ บาร์ธส์ (Roland Barthes 1915-1980) ทั้งนี้โดยพื้นฐานแล้ว ทฤษฎีสัญวิทยาจะสนใจศึกษาเรื่องสัญญาณกับการประกอบสร้างความหมาย อันมีความคิดเบื้องต้นว่า วัตถุหนึ่ง ๆ ไม่มีความหมายในตัวเอง แต่วัตถุจะมีความหมายก็ต่อเมื่อเรากำหนด/ประกอบสร้าง (assign / construct) วัตถุนั้นให้มีความหมายที่มากกว่าตัวมันเอง เช่น แหวนวงหนึ่งจะยังไม่มีความหมายใด ๆ จนกว่าที่ชายหนุ่มจะสวมใส่แหวนวงนี้

ลงในนิ้วมือของหญิงสาว แหวนวงนั้นก็จะถูกกำหนดความหมายว่า เป็นตัวแทน/สัญลักษณ์ของ 'ความรักความผูกพัน'

สำหรับบาร์ธแล้ว เขาได้ทำการวิเคราะห์สัญลักษณ์ต่าง ๆ ในสังคมสมัยใหม่ และให้ข้อสรุปว่า สัญลักษณ์ที่ถูกผลิตขึ้นอย่างมากมายในยุคสมัยนี้ เป็นพื้นที่ที่ชุกช่อนไว้ด้วยรหัส/มายาคติแบบชนชั้นกลาง (bourgeois myth) ไม่ว่าจะเป็นสัญลักษณ์ในภาพโฆษณา ก็พามวยปล้ำ หนังสือท่องเที่ยว นิตยสาร การปรุงแต่งอาหาร ฯลฯ สื่อต่าง ๆ เหล่านี้ไม่ใช่แค่เป็นพื้นที่ที่บรรจุความหมายตรง ๆ เอาไว้เท่านั้น หากแต่เป็นช่องทางของการเสกสรรปั้นแต่งวัฒนธรรม/ความหมายที่ผ่านรหัส/มายาคติแบบชนชั้นกลางทั้งสิ้น (สนใจโปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติมเรื่องทฤษฎีสัญญาวิทยาและแนวคิดของบาร์ธได้ในบทที่ 11)

อย่างไรก็ดีโบตริยาร์ดได้ขยายทัศนะเรื่องการสร้างความหมายออกไปว่าโลกทุกวันนี้เต็มไปด้วยสัญลักษณ์แบบเดียวกับบาร์ธได้เสนอเอาไว้ แต่จุดต่างที่สำคัญในความคิดของเขากับบาร์ธมีอยู่สองประการคือ

- (1) โบตริยาร์ดได้ย้ายประเด็นการวิเคราะห์จาก **ตัวบทในการสื่อสาร (textual-based)** มาศึกษามิติของการบริโภคเชิงสัญลักษณ์ (consumption of sign) ในฐานะกิจกรรมที่เกิดขึ้นในสังคมสมัยใหม่ โดยข้อสังเกตของโบตริยาร์ดก็คือ รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ (human relationship) ในปัจจุบันนี้ จะกระทำผ่านการเสกสัญลักษณ์เพื่อจำแนกความแตกต่างระหว่างคน ๆ หนึ่งกับคนอื่น ๆ เช่น ระหว่างการดื่มกาแฟชั้นดีจากฝรั่งเศสหรือบราซิลกับกาแฟที่ซื้อหาได้ตามร้านอาโกปากซอยของหมู่บ้าน ไม่เพียงแต่จะต่างกันที่รสชาติและราคาเท่านั้น แต่ยังเป็นการเสกสัญลักษณ์ของกาแฟที่จะบ่งบอกถึงความต่างระหว่างผู้ดื่มแต่ละคนด้วย
- (2) ในขณะที่บาร์ธเชื่อว่า สัญลักษณ์ต่าง ๆ เป็นพื้นที่ผลิต/ผลิตซ้ำมายาคติแบบชนชั้นกลาง (bourgeois mythification) เอาไว้ แต่โบตริยาร์ดไม่ค่อยเห็นด้วยกับความคิดดังกล่าวโดยเขาอธิบายว่าเป็น**ระบบทุนนิยม**ต่างหากที่สร้างสัญลักษณ์เหล่านั้นขึ้นมา เพื่อจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ขึ้นมาใหม่ โดยอาศัยกลไกต่าง ๆ ของ**ระบบทุนนิยม (capitalist mechanisms)** อาทิ กลไกทางการตลาด กลไกของการโฆษณา ฯลฯ กลไกของระบบทุนนิยมเหล่านี้ จะทำการกระตุ้นความต้องการของมนุษย์ผ่านโลกสัญลักษณ์และความหมาย เช่น โฆษณาจะให้คำตอบว่า ทุกความฝันจะเป็นจริงได้ ถ้าคุณใช้ผลิตภัณฑ์ที่ฟุ้งตราสินค้าหลากหลายยี่ห้อ หรือความสำเร็จในชีวิตจะเกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อได้วางแผนถูกทำให้ขาขึ้นด้วยครีมไวเทนนิ่ง ฯลฯ

2.7 อิทธิพลของ กียี เดอบอร์ด

ในงานรุ่นหลังของโบตริยาร์ด เขาได้เริ่มขยายขยายมุมมองการวิเคราะห์จากการบริโภคสัญลักษณ์ มาสู่การบริโภคความจริงเสมือนมากขึ้น แนวคิดของนักวิชาการชาวฝรั่งเศส

อีกคนที่มีอิทธิพลมากต่อทัศนะของโบตริยาร์ดในแง่ก็คือ กียี เดอบอर्ट (Guy Debord 1931-1994) ผู้เป็นเจ้าของแนวความคิดเรื่อง **สังคมแห่งการเป็นผู้ชม (society of the spectacle)**

ตามประวัติชีวิตแล้ว เดอบอर्टเกิดที่กรุงปารีส และได้รับการเลี้ยงดูจากย่า เนื่องจากบิดาของเขาเสียชีวิตตั้งแต่วัยเด็ก โดยนิยายส่วนตัวนั้น เขาค่อนข้างเป็นคนดื้อรั้น ภายหลังจากเรียนด้านกฎหมายที่มหาวิทยาลัยปารีสไปได้ระยะหนึ่ง เขาก็ลาออก และผันตัวมาเป็นนักเขียนและนักสร้างภาพยนตร์แทน ในช่วงทศวรรษ 1960 เดอบอर्टได้เข้าเป็นสมาชิกของกลุ่มเคลื่อนไหวที่ชื่อ **Situationist International (SI)** ซึ่งเป็นกลุ่มที่สนใจผลิตงานศิลปะแนวก้าวหน้า โดยอาศัยทัศนะพื้นฐานตามแนวทางลัทธิมาร์กซ์ และผลงานเล่มสำคัญของเดอบอर्टที่มีอิทธิพลต่อกลุ่มเคลื่อนไหวนี้ก็คือ *The Society of the Spectacle* (1967) อย่างไรก็ดี แม้ในภายหลัง กลุ่ม SI ได้เริ่มลดบทบาทการเคลื่อนไหวทางการเมืองลง แต่ทว่าเดอบอर्टก็ยังคงอ่านและเขียนงานเชิงการเมืองออกมาอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งในบั้นปลายชีวิตของเขา เดอบอर्टเริ่มติดสุราอย่างหนัก และกลายเป็นโรคจิตหลอน ในที่สุดเขาก็กระทำอัตวินิบาตกรรมด้วยการยิงกระสุนตักหัวใจตนเองในเดือนพฤศจิกายน 1994

จุดเด่นในงานของเดอบอर्टก็คือ การขยายวิวิธวิเคราะห์แนวมาร์กซิสม์ออกไป จากเดิมที่มาร์กซ์สนใจศึกษากระบวนการผลิตทางเศรษฐกิจ (economic production) ไปสู่กระบวนการผลิตวัฒนธรรมและสื่อ (cultural and media production) โดยเดอบอर्टย้ำว่า ทุกวันนี้มนุษย์เรามีแนวโน้มจะอยู่ใน **สังคมแห่งการเป็น 'ผู้ชม' (society of the 'spectacle)** หรือสังคมที่ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ถูกเชื่อมเข้าหากันผ่านตัวกลางที่เป็นสื่อต่างๆ ('mediated' social relations) ซึ่งเดอบอर्टอธิบายว่า ทุกอย่างที่มนุษย์เคยอยู่หรือสัมผัสได้โดยตรง บัดนี้กลายเป็นการอยู่และสัมผัสผ่าน ภาพตัวแทน (representation) ทั้งหมด (Debord 1995)

ในขณะเดียวกัน เดอบอर्टยังได้ขยายแนวคิดของมาร์กซ์เรื่อง **สภาวะแปลกแยก (alienation)** ออกไป โดยเดอบอर्टกล่าวว่า จุดสูงสุดในพัฒนาการของระบบทุนนิยมคือการสร้างสภาวะแปลกแยกขึ้นมา มนุษย์ในระบบทุนนิยมนี้ไม่เพียงแต่จะแปลกแยกกับตนเอง กับเพื่อนร่วมงาน หรือกับผลผลิตที่ตนเองสร้างขึ้นเท่านั้น ทว่าพวกเขายังแปลกแยกกับ 'ตัวตนที่แท้จริงของตนเอง' (his / her true self) ด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ ในขณะที่มาร์กซ์อาจมุ่งความสนใจไปที่ความแปลกแยกที่เกิดขึ้นใน**โลกสาธารณะ** (เช่น สภาวะแปลกแยกในพื้นที่ของโรงงานอุตสาหกรรม) แต่เดอบอर्टกลับเห็นว่า สภาวะแปลกแยกดังกล่าวยังเกิดขึ้นได้แม้แต่ใน**โลกส่วนตัว**ของผู้คนด้วย ตัวอย่างเช่น เดอบอर्टอธิบายว่า ภาพข่าวโทรทัศน์ที่เรานั่งดูอยู่ที่บ้านทุกวันนั้น มีจำนวนมากที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับชีวิตของเราเลย ตัวเรากำลังอยู่ในสภาวะแปลกแยกกับภาพข่าวที่เราเสพผ่านสื่อโทรทัศน์นั่นเอง

เดอบอर्टได้ชี้ให้เห็นว่า ในสังคมที่สื่อมวลชนเข้ามาเป็นตัวกลางความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์นั้น **มวลชน (the masses)** จะมีสถานะเป็นเพียง **'ผู้ชม' (the spectacle)** ที่ถูกตัดขาดออกจากวิถีการผลิต ทั้งนี้ก็เนื่องจากการเป็นเพียงผู้เสพสารที่อยู่ในสื่อ ทำให้

มวลชนมีโอกาสจะตกเป็นเหยื่อของภาพตัวแทนที่ผู้อื่นหยิบยื่นหรือสร้างให้ มากกว่าจะได้เป็นผู้ที่ผลิตความหมายต่าง ๆ นั้นเอง อาทิ ผู้ชมกีฬาทางโทรทัศน์ที่ได้แต่ดูภาพของกีฬาที่คนอื่นเล่น แต่ไม่ได้เล่นกีฬานั้น ๆ เอง หรือผู้อ่านนิตยสารท่องเที่ยว ที่จะได้เสพเพียงภาพสถานที่และทิวทัศน์ต่าง ๆ โดยที่เขาเองก็อาจจะยังไม่เคยได้ไปสัมผัสประสบการณ์ตรงจากสถานที่นั้นเลยก็ตาม เพราะฉะนั้น จาก **สภาพความจริง (the real)** ที่ผู้คนเคยสัมผัสเอง จึงเป็นเพียง **สภาพความจริงเสมือน (the simulation)** ที่เราสัมผัสจากที่ผู้อื่นสร้างให้

นอกจากนี้เดอบอร์ดยังได้เปรียบเทียบให้เห็นด้วยว่า ในอดีตนั้นมนุษย์ใช้การสื่อสาร/ปฏิสัมพันธ์แบบเห็นหน้าค่าตา (face-to-face interaction) เป็นพื้นฐาน ความรู้หรือประสบการณ์ที่คนเราได้รับ จึงมาจากการสัมผัสกับของจริงโดยตรง แต่พอมายุคสังคมสมัยใหม่ ระบบการสื่อสารแบบใหม่มีแนวโน้มจะเข้ามาแทนที่แบบแผนปฏิสัมพันธ์เดิมของมนุษย์ ยิ่งผนวกกับคุณลักษณะของสื่อใหม่เหล่านี้ที่ทั้งแรง เร็ว และมีปริมาณมากมาย ทำให้ประสบการณ์ที่เราสัมผัสมีแนวโน้มจะเป็นของปลอมมากขึ้นทุกวัน ด้วยเหตุดังกล่าว **อำนาจทางสังคม (social power)** ทุกวันนี้ จึงเริ่มย้ายจากมือของมวลชนอย่างเรา ๆ ไปอยู่ในมือของผู้ที่ทำหน้าที่ผลิตภาพตัวแทนอันมหาศาล ที่ป้อนผ่านโลกของสื่อสมัยใหม่แทน

จากทัศนะของเดอบอร์ดข้างต้น โบตริยาร์ดได้นำมาสานต่อ โดยเขาเห็นด้วยว่า ในโลกปัจจุบันนี้ ช่องทางการสื่อสารและวาทกรรมที่สื่อต่าง ๆ ผลิตออกมาได้เข้ามาสร้างความแปลกแยกระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภคสื่อ หรือระหว่างผู้มีอำนาจกับผู้ไร้อำนาจในการกำกับควบคุมภาพตัวแทน โบตริยาร์ดยังได้อธิบายเพิ่มเติมว่า มนุษย์เราทุกวันนี้อาจไม่ได้อยู่ใต้อิทธิพลของ **เนื้อหาสาร (substance)** ที่สื่อต่าง ๆ ถ่ายทอดให้กับเรา แต่ตรงกันข้าม อิทธิพลของสื่อกลับเนื่องมาแต่ **รูปแบบ (form)** อันแยบยลของสื่อสมัยใหม่ต่างหาก ที่ถูกผลิตขึ้นอย่างซับซ้อนและแนบเนียน จนทำให้เราแยกไม่ออกระหว่างโลกความจริงกับโลกความจริงเสมือน

อย่างไรก็ดี แม้โดยพื้นฐานแล้ว โบตริยาร์ดจะเห็นด้วยกับเดอบอร์ดในเรื่องของอำนาจที่ชุกช่อนอยู่เบื้องหลังการผลิตภาพตัวแทนของสื่อ แต่จุดต่างที่สำคัญในความคิดของโบตริยาร์ดนั้น กลับเชื่อว่า โลกของความจริงเสมือนนั้นไม่ใช่ **ของปลอม (fake)** ที่สื่อถูกสร้างขึ้นมาจากดูเหมือนจริง แต่ความจริงเสมือนเป็น **‘ความจริง’ อีกชนิดหนึ่ง (another type of ‘reality’)** ที่มนุษย์เราสัมผัสอยู่รอบตัว หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ในสังคมแห่งการบริโภคนั้น เราไม่ได้เสพภาพตัวแทนที่ ‘ปลอม’ แบบทำเทียมและเลียนแบบ หากแต่เป็นการเสพ ‘สัญญาณ’ ในภาพตัวแทนที่สื่อได้ประกอบขึ้นมามากกว่า

2.8 อิทธิพลของ มาร์แชล แมคลูฮัน

นอกจากงานเขียนรุ่นหลัง ๆ ของโบตริยาร์ด จะได้รับอิทธิพลทางความคิดจากเดอบอร์ดแล้ว แนวคิดในช่วงหลังของเขานี้ยังถูกวิจารณ์ด้วยว่า มีกลิ่นอายของ **ทฤษฎีเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนด (communication technological determinism theory)** หรือ

ทฤษฎีสำนึกโทรนอนโต (The Toronto School) โดยเฉพาะอย่างยิ่งการได้รับอิทธิพลทางความคิดจากงานเขียนของ**มาร์แชล แมคลูฮัน (Marshall McLuhan 1911-1980)** (โปรดดู Gane 1991b)

โดยพื้นฐานทฤษฎีสำนึกโทรนอนโตนั้น เชื่อว่า **เทคโนโลยีการสื่อสาร** เป็นตัวแปรที่มีอิทธิพลต่อความเปลี่ยนแปลงทั้งในระดับปัจเจกบุคคลและระดับสังคม โดยเฉพาะในระดับปัจเจกบุคคลนั้น แมคลูฮันได้อธิบายว่า เทคโนโลยีสื่อจะเป็นเครื่องมือช่วยขยาย**ขีดความสามารถของมนุษย์ (human capacity)** ออกไป ยิ่งเมื่อมีการเกิดขึ้นของสื่อประเภทอิเล็กทรอนิกส์ต่าง ๆ (อาทิ โทรทัศน์ ดาวเทียม อินเทอร์เน็ต) ก็ยิ่งนำไปสู่การขยายศักยภาพการสื่อสารของมนุษย์ให้ก้าวข้ามทั้งเวลาและพื้นที่ออกไป จนในที่สุด อาจนำไปสู่การก่อกำเนิดเป็น**หมู่บ้านโลก (the global village)** ที่มีนัยยะว่า ไม่ว่าเราจะอยู่ในเส้นแบ่งเวลาใดหรือในพื้นที่ใดของโลกใบนี้ โลกของเราจะสามารถที่จะเล็กลง จนเราสามารถเสพวัฒนธรรม ข่าวสาร และความรู้ร่วมกันกับคนอื่น ๆ ได้ โดยมีเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวเชื่อมอยู่ตรงกลาง (สนใจแนวคิดของแมคลูฮัน อ่านเพิ่มเติมได้ในบทที่ 4 ว่าด้วยทฤษฎีสำนึกโทรนอนโต)

อย่างไรก็ดี แม้ว่าโบตริยาร์ดจะเห็นด้วยกับแมคลูฮันที่ว่า สื่ออิเล็กทรอนิกส์สามารถข้ามพรมแดนและขยายขีดความสามารถของมนุษย์ที่จะย่นทั้งระยะเวลาและย่อทั้งระยะทางลงได้ แต่โบตริยาร์ดก็วิจารณ์ว่า จุดยืนที่แมคลูฮันเสนอไว้ มีลักษณะที่**มองโลกแง่ดีเกินไป (too optimistic)** ข้อเสนอของโบตริยาร์ดที่มีลักษณะวิพากษ์มากขึ้นจึงเห็นว่

(1) เทคโนโลยีสื่อไม่ได้เป็นเครื่องมือปลดปล่อยมนุษยชาติอย่างแท้จริง ตรงกันข้ามกลับเป็นกลไกของการครอบงำมากกว่า ด้วยข้อเท็จจริงที่ว่า คนที่อยู่ในแต่ละกลุ่มสังคม ไม่ได้มีศักยภาพของการเข้าไปมีส่วนร่วมในเทคโนโลยีเหล่านั้นโดยเท่าเทียมกัน ตัวอย่างเช่น มีคนจำนวนไม่มากนักที่สามารถผลิตและเผยแพร่สารผ่านสื่อโทรทัศน์ แต่มีคนอีกเป็นจำนวนมหาศาล ที่มีสถานะเป็นเพียงผู้บริโภคสื่อชนิดนี้

(2) คำว่า **หมู่บ้านโลก** เองก็ไม่ได้มีลักษณะของความเสมอภาพ/เท่าเทียมกัน (egalitarianism) หากแต่มีสภาวะของการครอบงำ/หลอมรวมให้เป็นหนึ่งเดียว (conformism / homogenisation) ซ่อนเร้นอยู่เบื้องหลังความเป็นหมู่บ้านโลกนั้น กล่าวคือ แนวคิดหมู่บ้านโลกเป็นทัศนะที่มองจากสายตาของชาติตะวันตก (โดยเฉพาะสหรัฐอเมริกา) ที่พยายามจะสร้าง **เนื้อหาสารที่เป็นหนึ่งเดียวเบ็ดเสร็จ (totalitarian message)** เพื่อครอบงำความคิดและการบริโภคของคนในประเทศโลกที่สามเป็นหลัก

(3) ในความเป็นหมู่บ้านโลกนั้น **อำนาจ**ที่ชาติตะวันตกจะครอบงำประเทศโลกที่สามนั้น จะกระทำการผ่านการสร้าง**ภาพลวงตา (fantasy)** ขึ้นมาซึ่งภายหลังโบตริยาร์ดได้พัฒนาความคิดนี้ออกไป และเรียกภาพลวงตาดังกล่าวว่า **การสร้างสภาวะความจริงเสมือน (simulation)** นั้นเอง เช่น กรณีของสำนักข่าว CNN ที่สร้างข่าวหรือภาพลวงตาให้ประเทศอเมริกาเจริญก้าวหน้าและมีอารยะ ในขณะที่ภาพของประเทศโลกที่สามอื่นๆ จะเต็มไปด้วยความหมายด้านลบเกือบทั้งสิ้น

2.9 อิทธิพลของทฤษฎีสำนึกหลังสมัยใหม่

คำว่า ‘หลังสมัยใหม่’ (postmodernism) มีอย่างน้อยสองสายความคิดในการทำ ความเข้าใจ กล่าวคือ วิธีคิดแรกให้คำอธิบายว่า ‘หลังสมัยใหม่’ เป็นเรื่องของ การแบ่งช่วงยุค (periodisation) โดยใช้เกณฑ์พัฒนาการของอารยธรรมและความคิดของมนุษย์ในแต่ละ จังหวะช่วงเวลา จากยุคก่อนสมัยใหม่ (pre-modernism) และยุคสมัยใหม่ (modernism) มาสู่ยุคหลังสมัยใหม่ (postmodernism) โดยนักวิชาการกลุ่มนี้เห็นว่า ปรากฏการณ์ของการ ก้าวสู่สังคมแบบหลังสมัยนั้น น่าจะเริ่มเด่นชัดขึ้นตั้งแต่ราวทศวรรษที่ 1960 (Storey 1993)

ส่วนอีกวิธีคิดหนึ่งเห็นว่า สภาวะแบบหลังสมัยใหม่ เป็นแนวคิด (concept) ที่ไม่ได้ เริ่มต้นขึ้นแค่ช่วงกลางศตวรรษที่ 20 ดังกล่าว แต่เป็นปรากฏการณ์ที่มีมาแล้วในทุกยุค ทุกสมัย (เช่น ปรากฏอยู่ในงานศิลปะ เรื่องเล่า ตำนาน ฯลฯ) เพียงแต่ว่าระดับ (degree) ของแนวคิดหลังสมัยใหม่ที่ปรากฏอยู่ในชิ้นงานวัฒนธรรมหรือความคิดของผู้คนเหล่านั้น จะมากหรือน้อยก็ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขประวัติศาสตร์สังคมแต่ละยุคมากกว่า และเนื่องจากหลัง ทศวรรษที่ 1960 เป็นต้นมานั้น แนวคิดหลังสมัยใหม่เริ่มปรากฏโฉมมาช่วงซึ่งพื้นที่ความคิด/ วัฒนธรรมของผู้คนมากขึ้น จึงเป็นที่สนใจศึกษาในแวดวงวิชาการมากยิ่งขึ้นนั่นเอง ตัวอย่าง นักวิชาการเด่น ๆ ที่สนใจวิเคราะห์วัฒนธรรมตามกระแสหลังสมัยใหม่นี้มีอยู่หลายคนด้วยกัน ได้แก่ ฌอง-ฟร็องซัว ลีเยวทาร์ด (Jean-François Lyotard) เฟรเดอริก เจมส์สัน (Frederic Jameson) และที่สำคัญอีกผู้หนึ่งก็คือ ฌอง โบตริยาร์ด

โดยแนวคิดพื้นฐานของทฤษฎีสำนึกหลังสมัยใหม่นั้น สามารถสรุปลักษณะเด่นพอ สังเกตได้ดังนี้

- (1) ทฤษฎีหลังสมัยใหม่เชื่อเรื่องการลบเส้นกันแบ่งระหว่างโลกจริงกับโลกสัญญา หรือที่โบตริยาร์ดเห็นว่า ทุกวันนี้มนุษย์เราอาจจะไม่ได้สานสัมพันธ์ผ่านโลกจริงกัน อีกต่อไปแล้วและยิ่งไปกว่านั้นโลกจริงกับโลกจินตนาการนั้นวันจะถูกยุบรวม (collapse) เข้าหากัน จนทำให้เส้นแบ่งของโลกทั้งสองพร่าเลือนลงไปทุกที ตัวอย่างเช่น การเลี้ยว ทามาโก็ตจิ (อันเป็น ‘สัตว์เลี้ยวเสมือนจริง’ ชนิดหนึ่ง) ที่แม้จะไม่ใช่วัตถุเลี้ยวจริง แต่ผู้เลี้ยวก็รับรู้สัญญื่อดังกล่าวว่า ‘จริงเสียยิ่งกว่าจริง’ อีก (more real than the real itself) หรือรายการเรียลลิตีที่วีแบบ Academy Fantasia และ Big Brother ที่ จับเอาผู้แข่งขันที่เป็นคนจริง ๆ มาอาศัยอยู่ในโลกสัญญาของบ้านที่ถูกสร้างขึ้น
- (2) ทฤษฎีหลังสมัยใหม่เห็นว่า โลกทุกวันนี้ เส้นกันระหว่างเศรษฐกิจกับวัฒนธรรม เริ่มเบาบางลง ตัวอย่างเช่น การขยายตัวของอุตสาหกรรมโฆษณา ที่ไม่เพียงแต่ ขายสินค้าและบริการมากมาย เพื่อเป้าหมายทางเศรษฐกิจของระบบทุนนิยมเท่านั้น แต่สิ่งที่โฆษณาขายพ่วงมากับการบริโภคสินค้าก็คือ การขายวัฒนธรรมและวิถีชีวิต หรือการให้คำอธิบายแก่ผู้บริโภคว่า คุณจะสามารถได้อยู่รอดได้ในสังคมทุนนิยมด้วยการใช้ชีวิต อย่างไร

(3) ทฤษฎีหลังสมัยใหม่จะให้ความสำคัญกับ **รูปแบบ/ลีลา (style)** มากกว่า **เนื้อหา/คุณค่า (substance)** ทั้งนี้ เนื่องจากคนเราทุกวันนี้จะใช้ชีวิตอยู่กับโลกสัญญาณมากกว่าโลกจริง ดังที่กล่าวมาแล้วในข้อ (1) ดังนั้น มูลค่าเชิงสัญญาณ/สัญลักษณ์จึงมีแนวโน้มจะถูกตีความว่าสูงส่งกว่ามูลค่าเชิงประโยชน์ใช้สอย และยิ่งทุกวันนี้ชีวิตมนุษย์เวียนว่ายอยู่ท่ามกลางสัญญาณซึ่งถูกผลิตออกมามากมาย ฉะนั้น รูปแบบใหม่ ๆ ของการผลิตสัญญาณ จึงถูกทำให้กลายเป็นความจำเป็นขึ้นมา ตัวอย่างเช่น นักร้องเพลงป๊อปอาจมีจำนวนมหาศาลอยู่ในปัจจุบันก็จริง แต่ไม่สำคัญว่านักร้องเหล่านี้จะร้องเพลงไพเราะหรือมีคุณภาพเสียงดีหรือไม่ แต่ขึ้นอยู่กับ การปั้นแต่ง **ภาพลักษณ์ (image)** ของนักร้องที่ป้อนออกสู่ตลาดผู้บริโภคเพลงไทยสากลมากกว่า

(4) ทฤษฎีหลังสมัยใหม่เห็นว่า นับวันเส้นกันระหว่าง **วัฒนธรรม/ศิลปะชั้นสูง (high culture / high art)** กับ **วัฒนธรรม/ศิลปะประชานิยม (popular culture / popular art)** จะยิ่งพร่าเลือนลงไปทุกที ทศณะดังกล่าวนี้คล้าย ๆ กับข้อเสนอของ วอลเตอร์ เบ็นจามิน (Walter Benjamin) ที่อธิบายว่า การที่ระบบอุตสาหกรรมผลิตวัฒนธรรมออกมาเป็นปริมาณมหาศาลนั้น ไม่เพียงแต่จะทำให้วัฒนธรรมชั้นสูงถูกแปรรูปมาเป็นสินค้ามวลชน (mass product) เท่านั้น แต่ด้านที่ตกคือ วัฒนธรรมประชานิยมเหล่านี้ ยังเปิดโอกาสให้มวลชนเข้าถึงวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่ครั้งหนึ่งอาจจะเคยขีติงอยู่แค่ในกลุ่มของคนชั้นสูงเท่านั้น ตัวอย่างเช่น ภาพคลาสสิกอย่างโมนาลิซ่า ภาพวาดของปีกัสโซและแวนโก๊ะ ดนตรีชั้นสูงของโมซาร์ทและบีโธเฟิน ที่พอมานในยุคนี้ก็สามารถทำเทียมและเลียนแบบออกจำหน่ายได้ทั้งสิ้น (สนใจแนวคิดของเบ็นจามิน โปรดอ่านเพิ่มเติมในบทที่ 8)

(5) ทฤษฎีหลังสมัยใหม่เชื่อในการเกิดสภาวะการหดตัวของเวลาและพื้นที่ (**time-space compression**) อันหมายความว่า เวลาและพื้นที่ที่เคยแยกขาดจากกันเป็นเอกเทศ บัดนี้จะเริ่มหดตัวลงและเชื่อมร้อยเข้าหากัน โดยที่ผู้คนเองก็จะรู้สึกถึงความไม่แน่นอนและสับสนงุนงง (instable and confused) กับตรรกะของเวลาและพื้นที่ในแบบเดิม ๆ เช่น การเชื่อมโลกทั้งโลกไว้ด้วยเทคโนโลยีการขนส่งและการสื่อสาร ซึ่งทำให้คนที่อยู่ต่างเวลาและพื้นที่ติดต่อกันได้ในเวลาอันรวดเร็วและก้าวข้ามพ้นระยะทางอันห่างไกล

(6) ทฤษฎีหลังสมัยใหม่ได้ตั้งคำถามต่อสภาวะการล่มสลายแห่งอภิธานาน (**the decline of metanarratives**) หรือในแง่นี้ก็ คือ การปฏิเสธวิธีคิดแบบจักรวรรพหนึ่งเดียว (absolute truth) อันเป็นความคิดกระแสหลักที่เคยยึดถือกันมานานในแบบเดิม ๆ ว่า จักรวรรพนั้นอาจไม่ได้เป็นดังที่ได้เล่ากล่าวขานเอาไว้อีกต่อไปแล้ว เช่น การท้าทายความคิดกระแสหลักต่าง ๆ ของสังคม ไม่ว่าจะเป็นความเชื่อในศาสนา ลัทธิ

การเมือง ทฤษฎีทางสังคม ประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ ฯลฯ ที่เริ่มถูกตั้งคำถาม อยู่ตลอดเวลา ดังปรากฏให้เห็นในภาพยนตร์แนววิพากษ์วิจารณ์สังคมหลาย ๆ เรื่อง

3. แนวคิดยุคแรกๆของโปตรียาร์ด : ตรรกวิทยาแห่งการบริโภค

เนื่องจากงานของโปตรียาร์ดแบ่งทศนะหลัก ๆ ออกได้เป็นสองยุคใหญ่ ๆ ตามอิทธิพลทางความคิดของนักวิชาการรุ่นพี่ที่เขาได้รับมา ดังนั้น ในส่วนนี้ผู้เขียนจะขอเริ่มต้นแนะนำแนวคิดยุคแรกๆของโปตรียาร์ดก่อน อันเป็นแนวคิดที่ว่าด้วย **ตรรกวิทยาแห่งการบริโภค (logic of consumption)** ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.1 การเปลี่ยนกระบวนทัศน์ทางความคิดเรื่อง ‘การบริโภค’

ด้วยเหตุที่โปตรียาร์ดได้รับอิทธิพลแนวคิดทางหนึ่งมาจากทฤษฎีหลังสมัยใหม่ เพราะฉะนั้น เขาจึงเปลี่ยนกระบวนทัศน์ทางความคิด (paradigm shift) แบบเดิม ๆ โดยได้ตั้งคำถามเกี่ยวกับปรากฏการณ์ของการบริโภคของคนยุคปัจจุบันเสียใหม่ ดังนี้

(1) โปตรียาร์ดเห็นว่าวิธีการแบ่งความสัมพันธ์แบบคู่ตรงข้าม (binary opposition) ไม่สามารถตอบคำถามเรื่องการบริโภคของคนยุคนี้ได้เพียงพอ เขาจึงเสนอว่า ควรยกเลิกการแบ่งขาดกันโดยสมบูรณ์ระหว่างสิ่งต่าง ๆ ต่อไปนี้

- **การยกเลิกเส้นแบ่งระหว่าง ศิลปะชั้นสูง (high art) กับ ศิลปะชั้นล่าง (low art)**

เนื่องจากในโลกของการผลิตวัฒนธรรมแบบขนานใหญ่ (mass production of culture) เจกเช่นทุกวันนี้ นั้น ไม่ว่าจะเป็นศิลปะชั้นสูง วัฒนธรรมพื้นบ้านท้องถิ่น หรือวัฒนธรรมสมัยนิยม ต่างก็ล้วนถูกนำมาแปลงเป็นสินค้าวัฒนธรรมเพื่อซื้อขายได้ทั้งสิ้น

- **การยกเลิกเส้นแบ่งของ ความลุ่มลึก (profound) กับ ความผิวเผิน (superficial)**

ดังเช่น การเสภาพวาดหรืองานศิลปะที่อัดสำเนาออกมามากมายนั้น แม้ต้นฉบับจะมีความหมายอันลุ่มลึก แต่การบริโภคตัวสำเนาอาจให้ได้เพียงคุณค่าที่ผิวเผินเท่านั้น อย่างไรก็ตาม สำหรับกลุ่มทฤษฎีหลังสมัยใหม่แล้วถือว่า ไม่ว่าจะบริโภคต้นฉบับหรือตัวสำเนา ก็มีความหมายที่เท่ากัน

- **การยกเลิกวิธีแบ่งขาดระหว่าง วัฒนธรรม (culture) กับ สินค้า (commodity)**

ทศนะเช่นนี้คล้าย ๆ กับวิธีคิดของนักวิชาการสำนักแฟรงค์เฟิร์ต ที่พยายามเชื่อมโยงแยกของมิติทางเศรษฐกิจกับมิติทางวัฒนธรรมเข้าไว้ด้วยกัน ดังเช่นคำอธิบายเรื่อง **สินค้าทางวัฒนธรรม (cultural commodity)** ที่ถูกผลิตผ่านระบบอุตสาหกรรมของสังคมทุนนิยม

- การยกเลิกวิธีแบ่งขาดระหว่าง **รูปสัญลักษณ์ (signifier)** กับ **ความหมายสัญลักษณ์ (signified)** กล่าวคือ โดยปกติแล้ว นักทฤษฎีสัญญวิทยาอย่างเดอ โซซูร์ หรือบาร์ธส์ จะอธิบายว่า สัญลักษณ์ (sign) หนึ่ง ๆ จะประกอบขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่าง **รูปสัญลักษณ์** (หรือตัวรูปธรรมที่สร้างความหมาย เช่น 'ดอกกุหลาบ') กับ **ความหมายสัญลักษณ์** (หรือตัวหมายถึง/แนวคิดเชิงนามธรรม เช่น ดอกกุหลาบแทนความหมายนามธรรมของ 'ความรัก') แต่โบตรียาร์ดเห็นว่า สัญลักษณ์หนึ่ง ๆ อาจไม่จำเป็นต้องประกอบขึ้นด้วยรูปสัญลักษณ์และความหมายสัญลักษณ์เช่นนี้ในทุกครั้ง เพราะแม้แต่ตัวของสัญลักษณ์เอง ก็สามารถสร้างให้เกิดสัญลักษณ์ใหม่ ๆ ออกไปอีกอีกไม่รู้จบ โดยไม่จำเป็นต้องมีความหมายสัญลักษณ์รองรับอยู่ข้างใต้ ตัวอย่างเช่น เงินคือสัญลักษณ์ชนิดหนึ่ง และถ้าเรานำเงินไปลงทุนซื้อหุ้น (ซึ่งเป็นสัญลักษณ์อีกชนิดหนึ่ง) สัญลักษณ์ของเงินก็สามารถสร้างสัญลักษณ์ตัวใหม่ออกไปได้ไม่สิ้นสุด

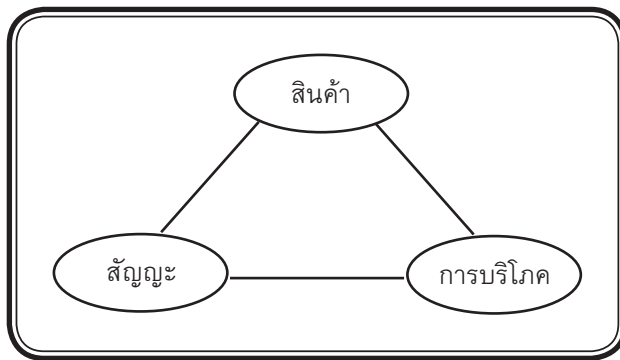
(2) โบตรียาร์ดได้ย้ายจุดยืนการวิเคราะห์จากความสนใจมิติการผลิต (production) ไปสู่มิติการบริโภค (consumption) กล่าวคือ ในขณะที่ยุคศตวรรษที่ 19 อันเป็นช่วงที่มาร์กซ์สนใจวิเคราะห์ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมนั้น ความกังวลของผู้คนจะอยู่ในมิติของการผลิตเป็นหลัก เช่น การตั้งคำถามว่า ระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรมจะช่วยสร้างสินค้าให้มีปริมาณมากพอกับอุปสงค์ (demand) ของผู้บริโภคได้อย่างไร ฯลฯ ซึ่งมาร์กซ์เห็นว่า ในโลกแห่งการผลิตเช่นนี้ ขนชั้นและการขูดรีดจะชุกช่อนอยู่บนความไม่เท่าเทียมกันในการเข้าถึงทรัพยากรการผลิตนั่นเอง

แต่พอมาถึงสังคมยุคศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา พลังทางการผลิตได้ก้าวหน้าขึ้น จนทำให้ระบบทุนนิยมเริ่มเผชิญกับปัญหาใหม่ ๆ เช่น การมีอุปทานที่ล้นเกิน (oversupply) หรือการที่สินค้าและบริการในท้องตลาดเริ่มขายตัวเองไม่ได้อีกต่อไปแล้ว เนื่องจากปริมาณที่ผลิตจนมากเกินไปจนอุปสงค์ ดังนั้น วัฒนธรรมและระบบสัญลักษณ์จึงถูกผนวกให้เข้ากับระบบอุตสาหกรรมสมัยใหม่ เพื่อกระตุ้นการบริโภคสินค้าเหล่านั้นให้เกิดขึ้นได้ (Harvey 1990) และมิติแห่งการบริโภคดีังกล่าวก็คือประเด็นที่โบตรียาร์ดให้ความสนใจวิเคราะห์ศึกษาเป็นพิเศษ ตัวอย่างเช่น การเกิดขึ้นของอุตสาหกรรมโฆษณา ที่ผลิตสัญลักษณ์ให้กับสินค้าและบริการต่าง ๆ โดยมีเป้าหมายในการจัดการกับอุปสงค์ของผู้บริโภคเป็นสำคัญ

(3) โบตรียาร์ดได้ยกคำอธิบายการบริโภคด้วยเกณฑ์ด้านศีลธรรม (moral) มาสู่การใช้เกณฑ์ด้านสัญลักษณ์ (symbolic) แทน กล่าวคือ แต่เดิมนั้น วิธีการวิเคราะห์สังคมบริโภคของพวกมาร์กซิสต์ (อาทิ งานเขียนของกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองหรือมาร์กซิสต์ดั้งเดิม) จะใช้เหตุผลเชิงศีลธรรมมาเป็นตัวอธิบายสาเหตุของการบริโภค เช่น กิเลสทำให้มนุษย์เราบริโภคหรือสั่งสมมูลค่าส่วนเกิน หรือความตะกละ/ละโมภเป็นปัจจัยกระตุ้นอุปสงค์ของผู้คน

แต่สำหรับโบตรียาร์ดนั้นเห็นว่าเกณฑ์ด้านศีลธรรมไม่ช่วยให้เกิดความเข้าใจวัฒนธรรม

การบริโภคได้อย่างแท้จริง ต้องใช้เกณฑ์เชิง**สัญลักษณ์**มากกว่า ที่จะทำให้เข้าใจได้ว่า ทำไมความต้องการของมนุษย์จึงถูกสร้างขึ้นได้ ซึ่งคำตอบของโปตรียาร์ดก็คือ **การบริโภค**ของมนุษย์ยุคนี้ไม่ใช่แค่การใช้หรือ**เสปสินค้า**ที่เป็นวัตถุรูปธรรมเท่านั้น หากแต่มีด้านของการ**เสปสัญลักษณ์ (sign)** ที่แนบอยู่ในสินค้านั้นๆ ด้วยและเนื่องจากสัญลักษณ์นั้นเป็นนามธรรมดังนั้นเมื่อเราเสปสัญลักษณ์ เราจึงสามารถจะบริโภคสินค้าต่าง ๆ ได้ไม่สิ้นไม่สุด (โปรดดูแผนภาพที่ 3) ตัวอย่างเช่น สินค้าประเภทแฟชั่น/เครื่องแต่งกาย ซึ่งเป็นหนึ่งในปัจจัยสี่พื้นฐานของมนุษย์นั้น ปัจจัยชนิดนี้มีลักษณะที่ต่างจากสินค้าชนิดอื่น (เช่น อาหาร ที่อยู่อาศัย) ที่เราจะบริโภคเท่าที่พออิ่มหรือพออยู่แค่นั้น แต่กับเสื้อผ้าแล้ว เราสามารถบริโภคได้ไม่สิ้นไม่สุด เพราะแฟชั่นไม่ได้ขายแค่เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม หากแต่เป็นการขายวัฒนธรรมและสัญลักษณ์ให้กับผู้บริโภคที่จะเสปได้ตลอดเวลา ซึ่งนั่นก็เป็นคำอธิบายว่า ทำไมเราจึงสามารถชมรายการแฟชั่นทางโทรทัศน์ที่ออกอากาศได้ตลอด 24 ชั่วโมง ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากรายการดังกล่าวบ่งบอกนัยยะว่า สายพานแห่งธุรกิจแฟชั่นสามารถผลิตมูลค่าเชิงสัญลักษณ์ออกไปได้ไม่รู้จบ

ภาพที่ 3: แสดงความสัมพันธ์ของสัญลักษณ์กับการบริโภคสินค้า

3.2 การวิเคราะห์ 'สินค้า'

คำถามประการแรกเกี่ยวกับ**สินค้า (commodity)** ก็คือสินค้านี้มีความหมายว่าอย่างไร ถ้าเป็นนิยามของสำนักมาร์กซิสม์ดั้งเดิม (traditional Marxism) ที่ใช้คำอธิบายเชิงเศรษฐกิจนั้น สินค้าจะหมายถึง 'ผลผลิตรูปธรรมของแรงงาน' กล่าวคือ สินค้าเกิดขึ้นจากการผลิตของชนชั้นแรงงาน แต่ในขณะเดียวกัน สินค้าในระบบทุนนิยมกลับมีหน้าที่สำคัญที่พรางตาซ่อนเร้นไม่ให้ผู้บริโภคสัมผัสข้อเท็จจริงต่าง ๆ เกี่ยวกับการผลิต เช่น ผู้บริโภคจะไม่เคยตระหนักว่า เบื้องหลังกระเป๋าทือหนึ่งใบหรือผลไม้กระป๋องหนึ่งกระป๋องนั้น มีแรงงานการผลิตซุกซ่อนอยู่ในนั้นอย่างไรบ้าง

แต่สำหรับทัศนะของโปตรียาร์ดแล้ว เขาได้เปลี่ยนวิธีวิเคราะห์สินค้าจากมิติ**เศรษฐกิจ**

มาสู่มิติทางวัฒนธรรม โดยให้นิยามว่า สินค้าก็คือ 'ผลผลิตรูปธรรมที่สุดของวัฒนธรรม' ซึ่งมีนัยยะที่สำคัญดังนี้

(1) กระบวนการผลิต/แพร่กระจาย/บริโภคสินค้าต่าง ๆ จะสัมพันธ์กับเงื่อนไขของวัฒนธรรมในแต่ละสังคม เช่น ในสังคมที่ต่างกันนั้น สินค้าจะถูกผลิตมาในรูปแบบที่แตกต่างกัน สมองต่อผู้บริโภคที่ไม่จำเป็นต้องเหมือนกัน เป้าหมายในการผลิตอาจมีความหลากหลาย และแพร่กระจายไปสู่ผู้ใช้สินค้าแตกต่างกัน อาทิ อาหารประเภทฟาสต์ฟู้ดอย่าง KFC หรือแมคโดนัลด์ ก็จะมีการสร้างสรรค์รสชาติและบริโภคที่แตกต่างกันไปในแต่ละประเทศ ถ้าเป็นประเทศมุสลิมก็อาจจะหนักเครื่องเทศ ถ้าเป็นประเทศตะวันตกก็อาจจะเน้นการบริโภคที่รวดเร็วแบบ 'ฟาสต์ฟู้ด' จริงๆ แต่ถ้าเป็นในสังคมไทย อาหารประเภทนี้จะกลายเป็นสินค้าบริโภคเพื่อแสดงสถานะทางเศรษฐกิจเป็นหลัก (ไม่เน้น 'ฟาสต์ฟู้ด' แต่อาจเน้น 'นั่งนาน ๆ' แบบ 'สลัวว์ฟู้ด' แทน)

(2) หากสินค้าเป็นเครื่องแสดงออกซึ่งวัฒนธรรม สินค้าต่างๆ ก็จะสัมพันธ์กับรสนิยมของผู้ใช้และผู้บริโภค เช่น กรณีของผู้ชายชาวญี่ปุ่น จะไม่ยอมถือถุงกับข้าวจ่ายตลาดหรือช่วยภรรยาถือกระเป๋าสะพายของผู้หญิงโดยเด็ดขาด หรือน้อยนักที่ชายชาวญี่ปุ่นจะกินเค้ก ขนมหวาน และไอศกรีมในที่สาธารณะ เนื่องจากไม่ใช้ธรรมเนียมปฏิบัติของผู้ชายประเทศนี้

(3) ในท้ายที่สุดแล้ว หากการบริโภคสัมพันธ์กับผู้บริโภคและเงื่อนไขทางวัฒนธรรมแล้ว สินค้าต่าง ๆ ก็จะมีหน้าที่หลักในการธำรงรักษาภูมิกษेत्रทางวัฒนธรรมไปพร้อม ๆ กัน เช่น ในกรณีของการบริโภคนิตยสารนั้น คนจนก็อาจจะไม่มีโอกาสอ่านนิตยสารหัวนอกอย่าง *Elle* หรือ *Cosmopolitan* ในขณะที่คนที่มีฐานะเศรษฐกิจดีก็อาจจะไม่สนใจอ่านนิตยสารอย่าง *คู่สร้างคู่สม* หรือ *ชีวิตต้องสู้* ดังนั้น การบริโภคจึงเป็นกลไกธำรงรักษาสถานะทางเศรษฐกิจสังคม (social / economic class) นั้นเอง

นอกจากนี้ โบตรียาร์ดยังได้จำแนกประเภทของสินค้าออกเป็นสองประเภทหลัก ๆ คือ **สินค้าทั่วไป (consumer commodity)** กับ **สินค้าทางวัฒนธรรม (cultural commodity)** ในขณะที่สินค้าทั่วไปจะนำมาบริโภคเพื่อประโยชน์ใช้สอยเป็นหลัก แต่สินค้าทางวัฒนธรรมจะเป็นสินค้าที่มีผลกระทบในระดับจิตใจ/จิตวิญญาณ (spiritual impact) เช่น สินค้ายาประเภท lifestyle drug (อาทิ ยาลดความอ้วน ยาเสริมสมรรถนะทางเพศ ฯลฯ) ที่กลยุทธิ์การขายจะเร้าไปที่อารมณ์ความรู้สึกของผู้บริโภคเป้าหมาย (อาทิ ใช้โฆษณาสร้างและตอกย้ำความหมายว่า 'อ้วนคืออุปสรรคของชีวิต' หรือ 'การหย่อนสมรรถภาพทางเพศเป็นทุกข์ทางใจ' ฯลฯ) ในขณะเดียวกัน สินค้าชนิดนี้ก็ไม่ใช่วัตถุที่เสพแล้วสิ้นสุดในตัวเอง หากแต่ยังมีการเชื่อมโยงไปสู่การบริโภคสินค้าอื่น ๆ อีกมากมาย เช่น การอ่านนิตยสาร แล้วโยงผู้บริโภคไปที่การเสพแฟชั่นและผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ที่โฆษณาอยู่ในหน้านิตยสารฉบับนั้น

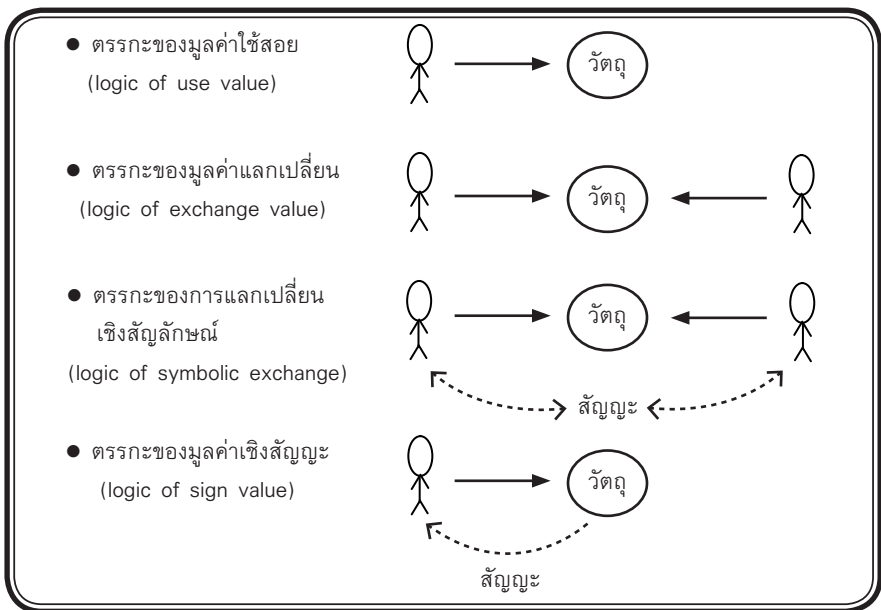
ยิ่งไปกว่านั้น โบ德里อาร์ด์ยังย้ำด้วยว่า สินค้าทางวัฒนธรรมเป็นสินค้าที่ขายสัญญาะเป็นหลัก หรือเป็นสินค้าที่เน้นขายคุณค่า/ความหมาย/รสนิยม/รูปแบบการใช้ชีวิต ฯลฯ ตัวอย่างเช่น หอไอเฟลที่กลางกรุงปารีส ไม่ใช่แค่สถาปัตยกรรมที่พิสูจน์ความลงตัวของทฤษฎีเรา คณิตเท่านั้น แต่สำหรับคนในสังคมบริโภคแล้ว หอไอเฟลยังได้กลายเป็นสินค้าเชิงสัญญาะ (หรือสินค้าของความโรมานซ์สมัยใหม่) ที่ขายให้กับนักท่องเที่ยวที่เดินทางมาจากทั่วทุกมุมโลก

3.3 การวิเคราะห์ ‘สัญญาะ’

ในหนังสือของโบ德里อาร์ด์เรื่อง *The System of Objects* (1968) เขาได้บุกเบิกประเด็นการวิเคราะห์สัญญาะในฐานะตัวเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์เอาไว้ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(1) **การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างตัวเรากับวัตถุ** โบ德里อาร์ด์ได้ให้คำอธิบายว่า วัตถุ (objects) ต่าง ๆ ไม่ได้เป็นเพียงสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อการบริโภคเท่านั้น หากแต่วัตถุที่เราบริโภคเข้าไปนั้น กำลัง **กระทำบางสิ่งบางอย่าง (act on)** ให้กับตัวเรา (Dant 2003) โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีของวัตถุแห่งการบริโภคทั้งหลาย ที่จะเข้ามากำหนดความหมายในพื้นที่ชีวิตประจำวันของเรา

(2) **แนวคิดเรื่อง ตรรกะของการบริโภค (logic of consumption)** โบ德里อาร์ด์กล่าวถึง **ตรรกะของการบริโภค** หรือระดับความสัมพันธ์ระหว่างคนกับวัตถุว่า มีอยู่ 4 ระดับด้วยกัน ดังภาพที่ 4 ต่อไปนี้

ภาพที่ 4: แสดงตรรกะแห่งการบริโภค 4 ประเภทตามข้อเสนอของโบ德里อาร์ด์

จากภาพที่ 4 อธิบายได้ว่า ในระดับแรกที่เป็น **ตรรกะของมูลค่าใช้สอย (logic of use value)** หรือบางครั้งเรียกว่า **ตรรกะเชิงอรรถประโยชน์ (logic of utility / practical operation)** นั้น หมายถึง ความสัมพันธ์ที่มนุษย์บริโภคเพื่อประโยชน์ใช้สอย หรือนำวัตถุมาทำเป็น **เครื่องมือเครื่องใช้ (instrument)** เป็นหลัก เช่น การกินข้าวเพื่อให้อิ่มท้อง ขับรถเพื่อให้ถึงจุดหมายปลายทาง ซื้อผ้าพันคอและเสื้อโค้ตมาเพื่อใส่ในช่วงฤดูหนาว เป็นต้น

ส่วนในระดับที่สองนั้นเป็น **ตรรกะของมูลค่าแลกเปลี่ยน (logic of exchange value)** หรือบางครั้งเรียกว่า **ตรรกะเชิงความเท่ากัน (logic of equivalence)** ซึ่งหมายถึง ความสัมพันธ์ที่มนุษย์เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างกันโดยมีของเป็นตัวกลาง เช่น มนุษย์แปลงวัตถุเป็น **สินค้า (commodity)** และ **นำเงิน (หรือวัตถุอีกชนิดหนึ่ง)** มาซื้อ หรือเป็นตัวกลางที่เชื่อมระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ทั้งนี้ ทั้งระดับตรรกะของมูลค่าใช้สอยและมูลค่าแลกเปลี่ยนนั้น เป็นด้านที่มาร์กซ์ให้ความสนใจศึกษามาก่อนแล้ว

สำหรับในระดับที่สาม เป็นระดับความสัมพันธ์ที่โปตรียาร์ดได้ย้อนกลับไปยังแนวคิดของนักมานุษยวิทยา รวมทั้งงานของซิมเมลและมอสส์ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นซึ่งโปตรียาร์ดเรียกว่า **ตรรกะของมูลค่าแลกเปลี่ยนเชิงสัญลักษณ์ (logic of symbolic exchange value)** หรือ **ตรรกะเชิงคุณค่านามธรรม (logic of ambivalence)** อันหมายความว่า วัตถุนั้นได้กลายเป็น **สัญลักษณ์ (symbol)** ที่มีความหมายบางอย่างกับเรา และเราใช้สัญลักษณ์ดังกล่าวสื่อสารแลกเปลี่ยนความหมายกับผู้อื่น เช่น การให้ของขวัญหรือของที่ระลึก เพื่อเป็นการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างกันผ่านระบบสัญลักษณ์ซึ่งมิใช่แค่ผ่านตัววัตถุแบบง่าย ๆ หากแต่เป็นสัญลักษณ์ที่แนบมาในตัววัตถุนั้น ๆ

และในระดับสุดท้าย ซึ่งเป็นระดับความสัมพันธ์ที่โปตรียาร์ดสนใจมากที่สุดนั้น ก็คือ **ตรรกะของมูลค่าเชิงสัญลักษณ์ (logic of sign value)** หรือที่เรียกว่า **ตรรกะของความแตกต่าง (logic of difference)** ซึ่งจะเกิดขึ้นเมื่อสถานะของวัตถุที่บริโภคถูกเปลี่ยนเป็น **สัญลักษณ์ (sign)** และมนุษย์ใช้สัญลักษณ์นั้นเปรียบเทียบกับสัญลักษณ์อื่น ๆ เพื่อสร้างความแตกต่างระหว่างมนุษย์ด้วยกัน เช่น การสวมเสื้อผ้าอาจให้ความอบอุ่นแก่ร่างกายได้เหมือนกัน แต่ทว่า เสื้อผ้าที่ซื้อจากห้างถนนกับเสื้อผ้ามียี่ห้อจากห้างสรรพสินค้าชื่อดังก็อาจเป็นสัญลักษณ์ที่จำแนกความแตกต่างระหว่างผู้สวมใส่ออกจากกัน หรือกรณีของการดูพระอาทิตย์ตกดินนั้น พระอาทิตย์อาจจะตกดินได้เหมือนกันทุกแห่งในโลกนี้ แต่ระหว่างพระอาทิตย์ตกดินที่ข้างบ้าน พระอาทิตย์ตกดินที่ผาหล่มสักภูกระดึง และพระอาทิตย์ตกดินที่เกาะซานโตรินี่กลางทะเลเมดิเตอร์เรเนียนย่อมมีมูลค่าเชิงสัญลักษณ์ให้กับผู้ที่ได้เสพไม่เหมือนกัน

ภายใต้ตรรกะของความแตกต่างนี้ วัตถุจะผ่านกระบวนการเข้ารหัส (encoding) ให้กลายเป็นสัญลักษณ์ได้หลากหลายวิธี อาทิ การสร้างหีบห่อบรรจุภัณฑ์สินค้า (packaging) การกำหนดราคา การทำโฆษณา การติดตั้งตราสินค้า (branding) ฯลฯ และผลที่ตามมาของการสร้างสัญลักษณ์ให้กับวัตถุนั้นก็คือ การสถาปนา **สถานภาพและเกียรติภูมิ (status and prestige)**

ให้กับผู้เสพวัตถุ ดังนี้

- (1) ด้วยตรรกะของมูลค่าเชิงสัญญาะ คนเราจะไม่บริโภคแค่ตัววัตถุรูปธรรมเท่านั้น แต่ยังเสพสัญญาะพ่วงติดไปด้วย เช่น การกินอาหารโรงแรม ไม่ใช่แค่เพื่อท้องอิ่ม แต่เพื่อสนองรสนิยมอันวิไลและฐานะทางเศรษฐกิจสังคมด้วย
- (2) การเสพมูลค่าเชิงสัญญาะ ทำให้การบริโภคเป็นไปได้ไม่สิ้นสุด ทั้งนี้เพราะการบริโภคนั้น ๆ อาจไม่ได้เกิดมาจากความต้องการจริง แต่เป็นสัญญาะที่ทำให้เราต้องการบริโภคเพื่อสร้างความแตกต่าง (need for difference) เช่น ต้องการไปสถานที่ท่องเที่ยวแปลก ๆ ใหม่ ๆ ที่ยัง 'unseen' อยู่ เพื่อบอกว่า 'เราได้เห็นสถานที่นั้นก่อนใคร'
- (3) สัญญาะจะเข้ามากำหนดแบบแผนการบริโภคของผู้คน เช่น ถึงเสื้อตัวเก่าจะยังไม่ขาด แต่ก็อาจดูตกยุคสมัยไปแล้ว หรือการเกิดขึ้นของวัฒนธรรมบัตรเครดิต ที่ดูมีรสนิยมกว่าการจ่ายเงินสด และทำให้ผู้ใช้ยินดีถึงการบริโภคในอนาคตมาสู่ปัจจุบัน ฯลฯ อำนาจของสัญญาะตามนัยนี้ ช่วยให้ระบบทุนนิยมสามารถแก้ปัญหาอุปทานของสินค้าล้นเกิน (oversupply) ได้มากขึ้น
- (4) สัญญาะเป็นกลไกที่ระบบทุนนิยมยุคใหม่ใช้เพื่อสร้างมูลค่าเพิ่ม (added value) เนื่องจากวัตถุอาจไม่ได้มีมูลค่าอยู่ที่ตัวจริงของจริง หรือในภาษาสัญวิทยาเรียกว่า 'ตัวอ้างอิง' (referent) แต่วัตถุมีมูลค่าที่เกิดจากตัวสัญญาะ ที่ถูกเสกสรรปั้นแต่งขึ้นนั่นเอง เช่น นักร้องหรือดาราหลายคน ที่ความสามารถด้านการแสดงอาจไม่ถึงขั้นแต่ค่ายเพลงหรือผู้จัดการดารา ก็สามารถปรุงแต่งสัญญาะให้มีความสามารถบางอย่างขึ้นมาได้

ตัวอย่างการนำแนวคิดของโปตรียาร์ดมาศึกษาโลกแห่งสัญญาะได้แก่ งานวิจัยของ วุฒินันท์ สุนทรขจิต (2550) ที่ศึกษาการบริโภคความหมายในร้านอาหารญี่ปุ่นสมัยใหม่ วุฒินันท์เริ่มต้นให้ข้อสังเกตว่า ในขณะที่มนุษย์เรากินอาหารที่เป็นวัตถุแล้วต้องมีมันอิ่ม แต่ถ้าอาหารกลายเป็นสินค้าสัญญาะแล้ว จะทำให้เราบริโภคได้อย่างไม่สิ้นไม่สุด ที่แม้ว่าเราจะไม่หิว แต่ถ้าเป็นความหรรษาของอาหารแล้ว เราก็ยังเสพต่อไปได้ ด้วยเหตุนี้ วุฒินันท์จึงเลือกกรณีของการบริโภคอาหารญี่ปุ่นสมัยใหม่ในร้านแห่งหนึ่งมาเป็นกรณีศึกษา

จากการย้อนกลับไปดูความหมายเดิมของอาหารญี่ปุ่น ผู้วิจัยพบว่า ทั้งวัตถุดิบ วิธีการปรุง และวิธีการกินอาหารแบบดั้งเดิมนั้น นอกจากเพื่อความอิ่มท้องตามตรรกะมูลค่าเชิงประโยชน์ใช้สอยแล้ว อาหารญี่ปุ่นยังเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงความเป็นธรรมชาติและความเป็นใกล้ชิดธรรมชาติ (ตามนัยของพิธีกรรมและความเชื่อแบบเซน) เช่น ศิลปะและสุนทรีย์ของการตกแต่งอาหารเป็นสัญลักษณ์แทนฤดูกาลต่าง ๆ หรือแทนความสัมพันธ์ระหว่างท้องทะเลภูเขา และแม่น้ำ หรือกรณีของพิธีกรรมชงชาญี่ปุ่นก็เป็นสัญลักษณ์แทนความอ่อนช้อยกลมกลืนกับวิถีธรรมชาติ เป็นต้น

แต่อย่างไรก็ดี พอมายอยู่ในสังคมบริโภคแบบไทยแล้ว ในขณะที่การบริโภคอาหาร ญี่ปุ่นยังคง**ตรึงมูลค่าเชิงประโยชน์ใช้สอย**อยู่นั้น ส่วนที่เป็น**ตรึงมูลค่าแลกเปลี่ยนเชิงสัญลักษณ์**ดังกล่าวกลับเริ่มลดระดับความสำคัญลง (เช่น พิธีกรรมแบบการชงชาญี่ปุ่นก็ไม่ได้มีลักษณะเป็นธรรมเนียมสัญลักษณ์แห่งการเชื่อมโยงผู้ชงกับผู้ดื่มที่เป็นแขกผู้มาเยือน) เนื่องจากผู้บริโภคส่วนใหญ่เป็นคนชั้นกลางที่ไม่มีทุนความรู้เชิงสัญลักษณ์ในอาหารเหล่านั้น แต่ในเวลาเดียวกัน คนกลุ่มนี้กลับหันไป**แสพตรึงมูลค่าแลกเปลี่ยน** (เช่น ใช้เงินไปซื้ออาหาร) และ**ตรึงมูลค่าเชิงสัญลักษณ์**มากขึ้น

โดยเฉพาะในกรณีของ**ตรึงมูลค่าเชิงสัญลักษณ์**นั้น เนื่องจากทางร้านเองก็ได้เข้ารหัสความหมายของรสนิยมแบบชนชั้นกลางสมัยใหม่ที่ขึ้นชอบความเป็นญี่ปุ่นเอาไว้ (อาทิ การตกแต่งร้านที่เลียนแบบบรรยากาศญี่ปุ่น ประดับประดาด้วยไม้ไผ่ ใช้วัสดุเลียนแบบญี่ปุ่น ใช้คำทักทายของพนักงานและชื่อเรียกเมนูอาหารเป็นภาษาญี่ปุ่น หรือสร้างสัญลักษณ์อื่น ๆ ที่เน้นความหรูหราทันสมัยแบบญี่ปุ่น) ดังนั้น ผู้บริโภคกลุ่มนี้จึงมีแนวโน้มจะ**เลียนแบบ (imitate)** สัญลักษณ์ความเป็นญี่ปุ่น เพื่อ**จำแนกความแตกต่าง (distinguish)** ให้กับตนเองว่า มีสถานะทางรสนิยมและวัฒนธรรมที่สูงกว่าคนกลุ่มอื่นในสังคม (เช่น ไม่ได้กินอาหารแบบชนชั้นแรงงาน เพียงเพื่ออิ่มหรือเป็นแบบหาเข้ากินคำ แต่กินแบบชนชั้นกลางที่รักสุขภาพและรสนิยมไวแบบญี่ปุ่น) ทั้งนี้ ผู้วิจัยยังได้พบว่า ในการเลียนแบบความเป็นญี่ปุ่นนั้น แม้กลุ่มตัวอย่างจะไม่ได้เดินทางไปกินอาหารญี่ปุ่นในเวลาและพื้นที่แบบญี่ปุ่นจริง แต่เนื่องจาก**ภาพนิมิต (simulacrum)** ของความเป็นญี่ปุ่นที่ทางร้านได้ประกอบสร้างเอาไว้ ทำให้คนกลุ่มนี้สามารถเสพความเป็นญี่ปุ่นได้**เสมือน**กับคนญี่ปุ่นที่ประเทศญี่ปุ่นได้เช่นกัน

3.4 การวิเคราะห์การบริโภค

ในการวิเคราะห์การ**บริโภค (consumption)** นั้น โปตรียาร์ดได้อภิปรายหลัก ๆ ด้านหนึ่งมาจากแนวคิดของเลอแพนเวอร์ (โปรดดูรายละเอียดตอนต้นของบท) โดยโปตรียาร์ดอธิบายว่า ในสังคมทุนนิยมนั้น ชีวิตผู้คน**ที่แปลกแยก (alienated)** ได้ทำให้การ**บริโภค**กลายมาเป็นอุดมการณ์ที่ช่วยเติมเต็มชีวิต หรือเข้ามาแทนที่ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน เช่น ในชีวิตสมัยใหม่ พ่อแม่อาจไม่มีเวลาเลี้ยงลูกเอง ก็จะใช้วิธีซื้อเกมคอมพิวเตอร์มาเลี้ยงลูกแทน หรือในขณะที่ชีวิตการทำงานได้สร้างให้คนรู้สึกเปลี่ยวเหงา พวกมนุษย์ทำงานก็จะเลือกวิธีการไปช้อปปิ้งตามห้างสรรพสินค้าหรูหราเป็นทางออกที่สนุกกว่า

ทั้งนี้ โปตรียาร์ดเห็นว่า การบริโภคของมนุษย์ยุคนี้ จะมี**ลักษณะแบบทวิลักษณ์ (dualism)** กล่าวคือในลักษณะหนึ่ง การบริโภคก็จะมีด้านที่**ซ้ำซากวนเวียน (repetition)** เช่น ตื่นขึ้นมาตอนเช้า ก็จะบริโภคหรือทำกิจกรรมแบบเดิม ๆ อาทิ อ่านหนังสือพิมพ์ ดูข่าวโทรทัศน์ จิบกาแฟ อาบน้ำแปรงฟัน ฯลฯ แต่เพื่อพรางตาเรื่องความซ้ำซากจำเจดังกล่าว ระบบทุนนิยมได้สร้าง**ลักษณะอีกด้านหนึ่งของความตื่นตาแปลกใหม่ (novelty)** ขึ้นมาด้วยเช่นกัน เช่น

ถึงแม้จะดูข่าวในโทรทัศน์หรืออ่านจากหนังสือพิมพ์ ก็สามารถตื่นตาตื่นใจกับข่าวใหม่ ๆ ได้ทุกวัน เพราะแม้ว่าเนื้อหาข่าวอาจจะไม่ต่างจากข่าวที่ออกอากาศไปแล้วในภาคค่ำยามดึก ทว่าวิธีเล่าข่าวของผู้ดำเนินรายการก็ยังสามารถทำให้ตื่นเต้นต่างไปจากเดิมได้

ในขณะเดียวกัน โบตรียาร์ดยังอธิบายด้วยว่า การที่สังคมยุคนี้อุดมไปด้วย **สัญลักษณ์** มากมาย เจตจำนงของการบริโภคจึงไม่ใช่แค่การเสพเชิงวัตถุเท่านั้น หากแต่เป็นการดื่มด่ำคุณค่าเชิงสัญลักษณ์เอาไว้อีกด้วย และเป้าหมายแห่งการบริโภคสัญลักษณ์ดังกล่าว ก็เป็นไปเพื่อการสร้าง **อัตลักษณ์ (identity)** หรือการบอกว่า 'เราเป็นใคร' และ 'เราเหมือน/ต่างจากคนอื่นอย่างไร' อันเป็นสองด้านของอัตลักษณ์ ดังนี้

- การบริโภคเพื่อการเลียนแบบ (imitation) หรือการบริโภคเพื่อให้เราเหมือนและเป็นเช่นเดียวกับคนอื่นที่อยู่ในกลุ่มสังคมเดียวกับเรา อาทิ ถ้าเราสังกัดกลุ่มคนชั้นกลางในเมือง กีฬาที่เราเลือกเล่น ก็ต้องเป็นกอล์ฟ วัยน้ำ เทควันโด หรือขี่ม้า (แต่จะไม่ขี่มวย ยกน้ำหนัก หรือกีฬา) หรือกาแฟที่คนชั้นกลางเลือกดื่มเช่นกัน ก็ต้องรสนิยมนแบบคาปูชิโนหรือเอ็กซ์เพรสโซ่เท่านั้น

- การบริโภคเพื่อการสร้างความแตกต่าง (distinction) หรือการบริโภคเพื่อให้เราต่างจากคนกลุ่มอื่น ๆ ในสังคม อาทิ หากเราดื่มคาปูชิโนแล้ว เราก็จะต่างจากคนชั้นล่างที่ดื่มแค่เพียงกาแฟโอเลี้ยงยกหล่อทั่วไป หรือแม้แต่การดื่มกาแฟเพื่อต่างจากกลุ่มคนชั้นกลางอื่น ๆ ด้วยวิธีการชงกาแฟที่ต่างออกไป ด้วยเหตุนี้ ในท่ามกลางความเหมือน การบริโภคก็คือกระบวนการทำให้คนเรามีบางซอกมุมของความต่างจากผู้อื่นควบคู่กันไป

ตัวอย่างงานวิจัยที่ศึกษาเรื่องการบริโภคโดยใช้แนวคิดของโบตรียาร์ด ได้แก่ วิทยานิพนธ์ของ ศรีนคร รัตนเจริญขจร (2544) ที่ศึกษาร้านกาแฟสัญชาติอเมริกันแห่งหนึ่งในฐานะพื้นที่ของการสื่อสารเพื่อสร้างและการรับรู้ความหมายของตัวตน/อัตลักษณ์ของคนชั้นกลางปัจจุบัน

ในกรณีของร้านกาแฟแห่งนี้นั้น ผู้วิจัยพบว่า ร้านกาแฟสมัยใหม่มีใช่แค่พื้นที่ทางกายภาพของร้านขายกาแฟธรรมดา ๆ แต่เป็นพื้นที่ทางสังคมที่มีบทบาทหน้าที่มากมาย ตั้งแต่การที่ผู้บริโภคใช้เป็นจุดนัดพบที่ปลอดภัย/สว่าง/สะอาด การเป็นสถานที่รอคอย การเป็นพื้นที่ที่สาม (third place) (ซึ่งไม่ใช่ที่บ้านหรือที่ทำงาน แต่ใช้นั่งทำงานได้ราวกับอยู่บ้าน) การเป็นพื้นที่จำลองสายสัมพันธ์ทางสังคมแบบใหม่ของคนในเมือง (ซึ่งโดดเด่นแปลกแยก แต่ก็ต้องการอิสระและการรวมกลุ่ม) การเป็นพื้นที่ส่วนตัวในโลกสาธารณะ การเป็นพื้นที่ของการสร้างรหัสทางสังคมแบบใหม่ (เช่น การมีระเบียบปฏิบัติบางอย่างที่ลูกค้าต้องเรียนรู้เป็นต้น) และที่สำคัญ ร้านกาแฟสมัยใหม่ยังเป็นเสมือนพื้นที่ประกอบสร้าง **พิธีกรรม (ritual)** ของสังคมบริโภค (เช่น ถ้าเป็นบรรยากาศพิธีกรรมในอดีตก็มักอวลไปด้วยกลิ่นและควันของรูป แต่พิธีกรรมของร้านกาแฟจะอวลไปด้วยกลิ่นละมุนของกาแฟและกลิ่นอายของ

‘ความรู้’ ในเรื่องกาแฟ เป็นต้น) ในกรณีนี้ **พิธีกรรม**ที่ดำรงอยู่ในร้านกาแฟก็คือ การมอบ/ประกอบสร้าง**อัตลักษณ์**ให้กับผู้บริโภคนั่นเอง

ในแง่ของการประกอบสร้างอัตลักษณ์นั้น ศรีนธรใช้แนวคิดของโบตริยาร์ดที่กล่าวว่าความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับวัตถุ/สินค้า (เช่น กรณีของกาแฟในงานวิจัยชิ้นนี้) เป็นความสัมพันธ์เชิงสัญญะที่บอกว่า ใครเป็นใคร ใครมีตัวตนอย่างไร หรือ ‘คุณก็เป็นเหมือนสิ่งที่คุณดื่ม [และไม่ดื่ม]’ (you are what you [do not] drink) ทั้งนี้ แม้ว่าการดื่มกาแฟของลูกค้าแต่ละคนจะประกอบสร้าง**อัตลักษณ์ระดับปัจเจกบุคคล (individual identity)** ที่แตกต่างกันไปตามแต่ภูมิหลังและประสบการณ์บางอย่าง แต่ในอีกแง่หนึ่ง ปัจเจกบุคคลเหล่านั้นก็ยังถูกผูกเชื่อมโยงเข้าอยู่ภายในระเบียบวิธีบางอย่าง และประกอบสร้างเป็น**อัตลักษณ์ร่วม (collective identity)** ของความเป็นกลุ่มคนที่ดื่มกาแฟสมัยใหม่ ไม่ว่าจะเป็นการก่อรูปอัตลักษณ์กลุ่มชนชั้นกลางผู้มีความรู้/มีการศึกษา ผู้มีรสนิยมแบบตะวันตก ผู้ที่ชื่นชมความเป็นดั้งเดิม (originality) ผู้ที่สนใจอายุ/สุขภาพ/รูปร่าง ผู้ที่ต้องการใช้เวลาว่างที่ทันสมัย ผู้คนรุ่นใหม่ที่ไม่ดื่มเหล้าหรือเสพอบายมุข หรือเป็นพวกกลุ่มที่แสวงหาชุมชน/พื้นที่พิเศษแบบสมัยใหม่ เช่น กลุ่มเกย์ หรือกลุ่มหนอนหนังสือที่ชอบหามุมอ่านหนังสือนอกบ้าน อัตลักษณ์เหล่านี้มีทั้งความแตกต่างและหลากหลาย และถูกประกอบสร้างผ่านการบริโภคในร้านกาแฟสมัยใหม่นั้นเอง

4. แนวคิดยุคหลังของโบตริยาร์ด: ภาพนิมิตและสภาวะเหนือจริง

ในงานรุ่นหลังของโบตริยาร์ด เขาได้รับอิทธิพลทั้งจากสำนักโตรอนโตและจากสำนักคิดแนวหลังสมัยใหม่ (postmodernism) ประกอบกับบริบทความเป็นจริงที่สื่อประเภทโทรทัศน์ต่าง ๆ ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วในช่วงปลายศตวรรษที่ 20 ดังนั้น แนวคิดที่เขาพัฒนาขึ้นในช่วงนี้จึงเกี่ยวพันกับเรื่องของ **การสร้างภาพนิมิต (simulation)** และ **สภาวะเหนือจริง (hyperreality)** ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.1 ทัศนะต่อสื่อและเทคโนโลยี

แม้โบตริยาร์ดจะเห็นด้วยกับแนวความคิดของสำนักโตรอนโตที่ว่า **เทคโนโลยี** เป็นพื้นฐานของทุกอารยธรรมสังคม ตั้งแต่ยุคหินจนถึงยุคคอมพิวเตอร์ แต่ทว่า จุดยืนของโบตริยาร์ดเห็นว่า ยิ่งสำหรับอารยธรรมแบบหลังสมัยใหม่ด้วยแล้ว เทคโนโลยีจัดว่าเป็นกลไกสำคัญที่กำหนดความเป็นไปต่าง ๆ ทั้งนี้ Lane (2000) ได้ขยายความเพิ่มเติมว่า เราอาจจำแนกประเภทของเทคโนโลยีได้เป็นสองกลุ่มใหญ่ ๆ คือ

- **เทคโนโลยีชนิดอ่อน (soft technology)** อันหมายถึง เทคโนโลยีเดิมในยุคสังคมเกษตร ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในการใช้ผลิตสิ่งต่าง ๆ เพื่อยังชีพ เช่น ควายไถนา ฯลฯ
- **เทคโนโลยีชนิดแข็ง (hard technology)** หรือเทคโนโลยีแห่งอนาคต ซึ่งเน้น

สำหรับผลิต/สร้างโลกเทียมต่าง ๆ (artificial world) ขึ้นมา เช่น เทคโนโลยีใหม่ ๆ อย่างคอมพิวเตอร์ ฯลฯ

และในกลุ่มของเทคโนโลยีทั้งสองชนิดนี้ โบตริยาร์ดค่อนข้างให้ความสนใจกับเทคโนโลยีชนิดแข็ง ที่ทำหน้าที่สร้างโลกรอบตัวให้กับผู้คนในยุคสารสนเทศ (information age) ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(1) **ความสำคัญของสารสนเทศยุคใหม่** ในขณะที่คนทั่วไปเชื่อว่า 'สารสนเทศคือความรู้' แต่สำหรับโบตริยาร์ดกลับปฏิเสธความคิดนี้ และเห็นว่า สารสนเทศเป็นรูปแบบหนึ่งของการสร้าง 'ความสับสนยุ่ง' (entropy) ให้กับมนุษย์ กล่าวคือ ทุกครั้งที่เราผลิตและถ่ายทอดสารสนเทศไปสู่ผู้อื่นนั้น จะมีช่องว่าง (a breakdown) บางอย่างเกิดขึ้นระหว่างกลางเสมอ นั่นหมายความว่า การเกิดขึ้นของสารสนเทศ จะทำลายตัวอ้างอิงของจริง (referent) ลง ทั้งนี้เนื่องจากสารสนเทศไม่ใช่ตัววัตถุของจริง (information is not a thing) แต่เป็นการอ้างอิงเกี่ยวกับของจริง (information is about a thing) เพราะฉะนั้น สารสนเทศจึงเป็นบางสิ่งบางอย่างที่มากไปกว่าวัตถุของจริงเสมอ

(2) **ความสำคัญของเทคโนโลยีสื่อ** จากข้อ (1) ทุกครั้งที่มนุษย์เราสร้างสารสนเทศขึ้นมานั้น เราจำเป็นต้องอาศัยตัวกลาง ซึ่งก็คือ สื่อชนิดต่าง ๆ นั้นเอง และหากสื่อทำหน้าที่ผลิตภาพตัวแทน (ซึ่งมิใช่การนำเสนอ/สะท้อนของจริงได้ทั้งหมด) จึงเป็นไปได้เลยที่โลกของสื่อจะไม่ประกอบสร้างหรือกำหนดความหมายใด ๆ ลงไปในตัวสารเลย ซึ่งสอดคล้องกับที่ มาร์แชล แมคลูฮัน แห่งสำนักโทรอนโตสรุปว่า 'สื่อคือสาร' (the medium is the message) หรือในความหมายที่ว่า ทุกอย่างที่อยู่ภายในสาร/ภาพตัวแทน จะถูกเลือกสรร/จัดวาง/กำหนดมาแล้วโดยสื่อทั้งสิ้น (สนใจโปรดอ่านรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 4 ว่าด้วยทฤษฎีสำนักโทรอนโต)

ในแฉดังกล่าวนี้เอง โบตริยาร์ดจึงตั้งคำถามทำนองเดียวกับแมคลูฮันที่ว่า ไม่สำคัญว่ามนุษย์เรามีประสบการณ์อะไรบ้างผ่านเทคโนโลยีสื่อ (what we experience) แต่เป็นเรื่องที่สำคัญมากกว่าว่า มนุษย์เราจะมีประสบการณ์ต่อโลกผ่านเทคโนโลยีสื่อที่อยู่ในชีวิตประจำวันของเราอย่างไร (how we experience the world) เช่น ถ้าสื่อใหม่ ๆ อย่างเกมคอมพิวเตอร์หรืออินเทอร์เน็ตได้สร้างภาพจำลองเสมือนจริงขึ้นมา มนุษย์เราจะรับรู้ภาพจำลองและโลกความเป็นจริงในดินแดนเสมือนเหล่านั้นได้อย่างไร

อย่างไรก็ตาม จุดต่างประการสำคัญระหว่างแนวคิดของโบตริยาร์ดกับแมคลูฮันก็คือ ในขณะที่แมคลูฮันค่อนข้างจะมีทัศนะที่ดี/โรแมนติกกับสื่อสมัยใหม่ ดังเช่นความคิดที่ว่า สื่ออิเล็กทรอนิกส์จะนำไปสู่การเชื่อมหมู่บ้านโลก (the global village) ซึ่งเสพวัฒนธรรมต่าง ๆ แบบเป็นหนึ่งเดียว แต่โบตริยาร์ดกลับมีทัศนะเชิงวิพากษ์ต่อเทคโนโลยีว่า สื่อต่าง ๆ ในสังคมหลังสมัยใหม่ไม่ได้เป็นไปเพื่อถ่ายทอดสารสนเทศอย่างแท้จริง ตรงกันข้าม เป้าหมายหลักของการผลิตภาพตัวแทนก็คือการครอบงำ เพื่อสร้างผลกำไรทางเศรษฐกิจและประโยชน์

ในทางการเมืองของกลุ่มอำนาจต่าง ๆ (เช่น การวางระบบเครือข่ายของสำนักข่าว CNN ที่ผลิตสารสนเทศป้อนพลเมืองโลก ก็เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับอำนาจของจักรวรรดิอเมริกัน ฯลฯ) ด้วยเหตุนี้ โบตริยาร์ดจึงสรุปไว้ในหนังสือ *Simulacra and Simulation* (1994) ว่า 'สารสนเทศจะบ่อนทำลาย (devour) เนื้อหาของตัวเอง และยังจะทำลายการสื่อสารและสังคมของมนุษย์อีกด้วย'

(3) **การวิพากษ์โฆษณา** นอกจากจุดยืนด้านลบต่อเทคโนโลยีสื่อแล้ว โบตริยาร์ดยังได้วิพากษ์การโฆษณา (advertising) เอาไว้ด้วยว่า 'ทุกวันนี้ประสบการณ์ของมนุษย์ล้วนซึมซาบเอาความคิด/โลกทัศน์สู่โลกเสมือนจริงของการโฆษณา' (Baudrillard 1994) ซึ่งหมายความว่า มนุษย์เราอาจไม่ได้สัมผัสกับวัตถุหรือสินค้าที่เป็นของจริงอีกต่อไปแล้ว แต่โฆษณาได้ผันเปลี่ยนให้มูลค่าเชิงประโยชน์ใช้สอยต่าง ๆ กลายเป็นเพียง **ภาพตัวแทนของ 'ประโยชน์ใช้สอย'** มากกว่าเช่นคนปัจจุบันมีแนวโน้มจะบริโภคสินค้าไม่ใช่เพียงเพราะคุณค่า/หน้าที่ใช้สอยจริง ๆ เท่านั้น แต่เราเสพติดก็เพราะภาพลักษณ์ว่าสินค้านั้นจะเนรมิตประโยชน์อันใดให้กับเราได้บ้าง

4.2 ทัศนะเรื่อง ความจริงเสมือน

ด้วยเหตุที่เทคโนโลยีมีอำนาจต่อประสบการณ์ของมนุษย์ โบตริยาร์ดจึงสนใจตั้งคำถามว่า อำนาจนั้นมีหน้าที่ผลิตความหมายอันใดออกมาให้กับเราบ้าง และคำตอบของโบตริยาร์ดก็คือ ในยุคของเทคโนโลยีสื่อใหม่ ผลผลิตของสื่อเหล่านี้จะรู้จักกันในชื่อของ **ภาพนิมิต/โลกเสมือนจริง** ซึ่งมีการใช้คำเรียกหลายคำ อันอาจอธิบายได้ง่าย ๆ ดังนี้

- **ภาพนิมิต (simulacrum/simulacra)** เป็นตัวผลผลิตของความจริงเสมือนซึ่งศัพท์คำนี้ปรากฏมาตั้งแต่งานของเพลโตในยุคกรีก
- **การสร้างภาพนิมิต (simulation)** ใช้เป็นคำเรียกกระบวนการสร้างความจริงเสมือน
- **สภาวะเหนือจริง (hyperreality)** ซึ่งใช้เพื่อเน้นไปที่ลักษณะนามธรรมหรือสภาวะของความจริงเสมือน

ทั้งนี้ แนวคิดของโบตริยาร์ดต่อความจริงเสมือนสามารถสรุปได้ดังนี้

(1) **จากสัญญาสู่ภาพนิมิต** เนื่องจากโบตริยาร์ดได้รับอิทธิพลบางส่วนในแนวคิดของเขามาจากนักทฤษฎีสายสัญญาณ โบตริยาร์ดจึงสนใจวิเคราะห์สิ่งที่เรียกว่า **ภาพตัวแทน (representation)** โดยเขาเห็นว่า ภาพตัวแทนเป็นระบบภาษาที่เชื่อมโลกของ**สัญญา (sign)** กับโลกของ**ความเป็นจริง (the real)** เข้าไว้ด้วยกัน ทั้งนี้ โบตริยาร์ดได้แบ่งยุคความคิดเกี่ยวกับสัญญานออกเป็น 4 ช่วงด้วยกัน คือ

- **ยุคก่อนสมัยใหม่ (pre-modern phase)** เป็นยุคที่สัญญากับของจริงนั้นเชื่อมโยงกับของจริงอย่างแนบแน่น โดยผ่านการสื่อสาร/ปฏิสัมพันธ์แบบเห็นหน้าค่าตา (face-to-face encounters) เช่น การให้ของขวัญก็เป็นสัญญานแทนความหมายตรง ๆ

ถึงความรู้สึกผูกพันระหว่างกันจริง ฯลฯ ซึ่งโบตริยาร์ดสรุปว่า ยุคนี้สัญญาณจะทำหน้าที่สะท้อนซึ่งวัตถุที่เป็นของจริง (reflection of a profound reality)

● ยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการในยุโรป (European Renaissance phase) เป็นยุคที่สัญญาณเริ่มเป็นมากกว่าภาพตัวแทนตรง ๆ และทำหน้าที่ ซุกซ่อนและเปลี่ยนแปลงลักษณะตามธรรมชาติของวัตถุอ้างอิงของจริง (masks and denatures a profound reality) เช่น การสร้างงานศิลปะหรือภาพวาดของจิตรกรเอกอย่างดาร์วินชี ที่เริ่มมีการจัดวางลายเส้น/ความสมดุลในองค์ประกอบภาพ ดังปรากฏในภาพ Mona Lisa และ The Last Supper

● ยุคปฏิวัติอุตสาหกรรม (Industrial Revolution phase) หรือยุคที่สัญญาณซุกซ่อนการหายไปของวัตถุอ้างอิงของจริง (masks the absence of a profound reality) อันเป็นจุดเริ่มต้นของสังคมบริโภคที่สัญญาณได้ถูกใช้เป็นเครื่องหมายแสดงสถานะและอำนาจ ผ่านการบริโภคสินค้า/วัตถุต่าง ๆ ดังรายละเอียดที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

● ยุคหลังอุตสาหกรรม (post-industrial phase) หรือคร่าว ๆ ตั้งแต่ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน อันเป็นยุคการเข้าสู่สังคมสารสนเทศที่มีเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นส่วนสำคัญในวิถีการผลิตของผู้คน และสัญญาณเริ่มไม่มีความสัมพันธ์อันใดกับความเป็นจริงเลย (has no relation to any reality whatsoever) ในยุคนี้เองที่ตรรกะการผลิต/บริโภคของสังคมทุนนิยมได้เปลี่ยนผ่านเข้าสู่ ตรรกะของการสร้างภาพนิมิต (logic of simulation)

ด้วยจุดยืนแบบนักทฤษฎียุคหลังสมัยใหม่ โบตริยาร์ดค่อนข้างสนใจศึกษาตรรกะของการสร้างภาพนิมิตที่อยู่ในยุคแห่งการผลิตสัญญาณในสังคมหลังอุตสาหกรรม ในหนังสือเรื่อง *Symbolic Exchange and Death* (1993) โบตริยาร์ดเห็นว่า สภาวะหลังสมัยใหม่ (post-modernism) เป็นจุดสิ้นสุดของทุกสิ่งทุกอย่าง ตั้งแต่การล่มสลายของแรงงานและการผลิต การสิ้นสุดความสัมพันธ์ระหว่างรูปสัญญาณและความหมายสัญญาณ การลบเลือนของมูลค่าเชิงประโยชน์ใช้สอยและสัญลักษณ์ หรือโดยรวมก็คือ การสิ้นสุดของยุคสัญญาณในแบบดั้งเดิม (the end of the classical era of the sign) โดยนัยดังกล่าวนี้ สัญญาณของยุคหลังสมัยใหม่ อาจไม่ได้มีความสัมพันธ์อันใดกับของจริงเลยหรืออาจกลายเป็นภาพนิมิตที่สมบูรณ์ในตัวเอง (a sign is 'its own pure simulacrum') ดังตัวอย่างของภาพยนตร์ที่สามารถสร้างสัญญาณแบบภาพนิมิตของสัตว์ประหลาดเอเลี่ยนส์และก๊อตซิลล่า หรือดินแดนของโดโนเสาร์ในจูราสสิคพาร์ค ฯลฯ

(2) ภาพนิมิตและสภาวะเหนือจริง จิลส์ เดอเลซ (Gilles Deleuze) นักปรัชญาด้านภาษาชาวฝรั่งเศส ได้เคยอธิบายว่า อันที่จริงแล้วภาพนิมิตก็มีใช้สิ่งแปลกใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในยุคสมัยนี้ แต่ภาพนิมิตมีรากที่มาจากฐานคิดของคริสต์ศาสนาที่เชื่อว่า พระเจ้า (God)

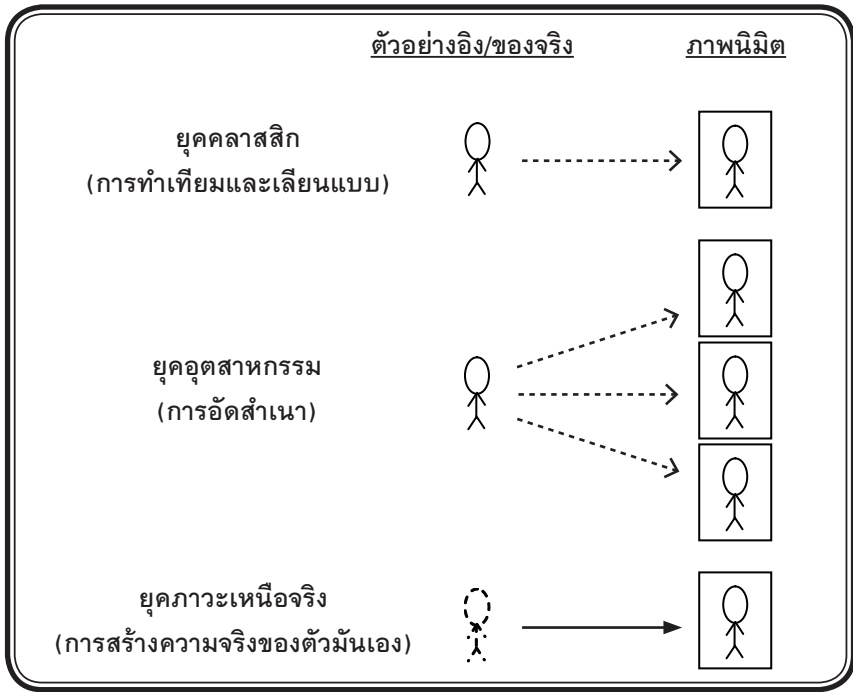
ทรงสร้างมนุษย์ขึ้นมาจาก**พระฉายา (image)** ของพระองค์เอง แต่พอมนุษย์เริ่มสะสมบาปมากขึ้น พวกเขาแยกตัวออกไปจากพระเจ้า มนุษย์จึงมีสถานะกลายเป็นภาพนิมิต และไม่ใช่ภาพสะท้อน (reflection) ของพระเจ้าอีกต่อไป

จากอิทธิพลของทฤษฎียุคหลังสมัยใหม่ และวิธีคิดของศาสนาคริสต์ดังกล่าว โบตริยาร์ดได้ลงมือวิเคราะห์กระบวนการสร้างภาพนิมิต ซึ่งสามารถจำแนกได้เป็นสามช่วงใหญ่ ๆ ดังนี้

- **ยุคการสร้างภาพนิมิตในลำดับแรก (first-order simulation) หรือยุคคลาสสิก** อันหมายถึง ช่วงฟื้นฟูศิลปวิทยาการ (Renaissance) ในโลกตะวันตก ในยุคนี้ความสัมพันธ์ระหว่างสัญญาณและของจริง จะอยู่ในลักษณะของการ**ทำเทียมและเลียนแบบ (counterfeit)** ซึ่งผู้คนยังพอจำแนกได้ว่าอะไรเป็นของจริง/ของปลอม เช่น ภาพวาด ปูนปั้น แผนที่ การเล่นแร่แปรธาตุ ฯลฯ

- **ยุคการสร้างภาพนิมิตในลำดับที่สอง (second-order simulation) หรือยุคอุตสาหกรรม** อันเป็นยุคของการ**อัดสำเนา (copy)** เพื่อผลิตซ้ำของจริงได้เหมือนยิ่งกว่าจริง เช่น การเกิดขึ้นของภาพถ่าย ภาพข่าว การสำเนาด้วยเครื่องถ่ายเอกสาร ฯลฯ ในยุคนี้ของจริงเป็นเช่นไร สำเนาก็จะทำซ้ำออกมาเหมือนกันกับต้นฉบับเช่นนั้น โดยที่ยังมีตัวอ้างอิงของจริงอยู่เช่นกัน และเมื่อเป็นสำเนา ก็สามารถผลิตซ้ำออกมาได้เป็นจำนวนมาก ๆ ตามตรรกะของระบบอุตสาหกรรม

- **ยุคการสร้างภาพนิมิตในลำดับที่สาม (third-order simulation) หรือยุคสภาวะเหนือจริง/ความจริงเสมือน (hyperreality / virtual reality)** เป็นยุคที่การสร้างความเป็นจริงสัมพันธ์กับความก้าวหน้าของเทคโนโลยีการสื่อสาร (เช่น การเข้าสู่ยุคคอมพิวเตอร์หรือระบบดิจิทัล) ภายใต้เงื่อนไขดังกล่าว ของจริงจะมีหรือไม่หรือเป็นเช่นไรไม่สำคัญ เพราะเทคโนโลยีสามารถสร้างขึ้นได้ให้กลายเป็น **ความจริงของตัวเอง (reality of its own)** เช่น คอมพิวเตอร์กราฟฟิกในภาพยนตร์ แนววิทยาศาสตร์ที่สามารถสร้างความตื่นเต้นเร้าใจจากความสมจริง หรือการตกแต่งภาพรัศมีของนางแบบให้เรียวร่างเป็นอย่างไรก็ได้บนหน้าปกนิตยสาร ฯลฯ ในแง่นี้ภาพนิมิตที่ถูกสร้างขึ้น จึงไม่จำเป็นต้องมีตัวอ้างอิงรองรับอยู่เสมอไป เช่น การเล่นเกมทามาโกอตจิ (หรือสัตว์เลี้ยวเสมือน) หรือการเล่นและเข้าไปอยู่ในโลกของเกมคอมพิวเตอร์ ฯลฯ ทั้งนี้ โบตริยาร์ดกล่าวว่า โลกแห่งภาพนิมิตที่กล่าวมา จะมีลักษณะทั้งเป็น **ของปลอมที่ถูกทำขึ้น (hype/deception)** และเป็น **ของที่พรางเลือนความจริงออกไป (obfuscation / obscure)**

ภาพที่ 5: แสดงพัฒนาการของกระบวนการสร้างภาพนิมิต (simulation) ของโบตริยาร์ด

ในท่ามกลางการสร้างภาพนิมิตสามยุคนี้ โบตริยาร์ดสนใจภาพนิมิตในลำดับที่สามมากที่สุด ทั้งนี้ ตัวอย่างหนึ่งที่เขายกขึ้นมาวิเคราะห์ศึกษาก็คือ ดิสนีย์แลนด์ (Disneyland) ของอเมริกา ดิสนีย์แลนด์เป็นตัวอย่างของภาพนิมิตที่เกิดจากการผสมผสานระหว่างความจริงกับจินตนาการ โดยมีสิ่งก่อสร้างและอาณาบริเวณที่เป็นพื้นที่จริง ๆ กับการผสมสิ่งก่อสร้างในจินตนาการที่ได้รับอิทธิพลจากโลกของภาพยนตร์เช่นมีปราสาทราชวังมีผู้คนแต่งกายย้อนยุคหรือมีพนักงานต้อนรับในชุดแบบเทนิส (ทั้ง ๆ ที่ตัวจริงของเขา กำลังทำงานหาเงินเพื่อยังชีพ) เป็นต้น เพราะฉะนั้น ผู้คนที่เข้ามาเยือนดินแดนแห่งนี้ ไม่ว่าจะเป็นเพศใดวัยใดก็จะรู้สึกเหมือนกับว่า พวกเขา กำลังอยู่ในแฟนตาซีวัยเด็กทั้งสิ้น

ภายใต้การสร้างภาพนิมิตดังกล่าว โบตริยาร์ดเห็นว่า โลกด้านนอกของดิสนีย์แลนด์นั่นก็คือ **ประเทศอเมริกาที่เป็นของจริง (real US)** ซึ่งอาจจะป็นมีลักษณะแบบใดแบบหนึ่งแต่ข้างในรั้วของดินแดนที่ผู้คนเข้าไปเยือนนั้นไม่ใช่อเมริกาจริง ๆ แต่ทว่า ด้วยความคลุมเครือของโลกเสมือนจริงดังกล่าว ผู้คนที่เข้าไปในดิสนีย์แลนด์จะกลับรู้สึกว่า โลกข้างในนั้น มีความเป็นอเมริกาที่**จริงยิ่งกว่า (more real than)** โลกภายนอกที่เป็นของจริงเสียอีกเช่น ดิสนีย์แลนด์เป็นอเมริกาที่น่ารื่นรมย์ น่าสนุกสนาน อบอุ่นด้วยมิตรภาพ และพร้อมหน้าความเป็นครอบครัว ในแง่นี้ โลกเสมือนจริงก็คือความจริง แม้ว่ามันจะไม่ได้มีอยู่จริง ๆ เลยก็ตาม

(3) **อำนาจของภาพนิมิต** ในขณะที่ยุคหลังสมัยใหม่ ภาพนิมิตกับตัวอ้างอิงของจริง อาจไม่มีความสัมพันธ์อันใดเลย แต่โบตริยาร์ดกลับเห็นว่า ในยุคของการสร้างภาพนิมิต ในลำดับที่สามนี้เอง ที่ผู้คนมีแนวโน้มจะถูก**ล่อลวง (seduced)** ด้วยอำนาจของสัญญาณ/ภาพนิมิตมากยิ่งขึ้น เนื่องจากผู้บริโภคสัญญาณเริ่มขาดศักยภาพในการจำแนกแยกแยะระหว่างของจริงกับสิ่งลวง เช่น การเล่นทามาโก้อตจิ ที่แม้จะเป็นเพียงสัตว์เลื้อยเหมือน แต่เด็ก ๆ หลายคนก็กลับเห็นว่า สัตว์เลื้อยนั้นสมจริงยิ่งกว่าจริงอีก อาทิ บางคนถึงกับร้องไห้เศร้าโศกเสียใจหรือทำสังฆทานให้กับตัวทามาโก้อตจิที่เสียชีวิตลง

โบตริยาร์ดได้ให้คำอธิบายว่า เหตุผลสำคัญที่ทำให้ภาพนิมิตมี**อำนาจแห่งการล่อลวง (power of seduction)** ก็เนื่องมาจากด้านหนึ่งสัญญาณได้ถูกสร้างขึ้นอย่างแนบเนียน และมีกลยุทธ์อันแยบยลจนผู้คนแยกของจริงกับของลวงไม่ได้ชัดเจน ดังกรณีของรายการ**เรียลลิตีโชว์ (reality show)** ทางโทรทัศน์อย่าง *Academy Fantasia* ที่แม้ว่าจะเป็นโลกสัญญาณหรือ 'โชว์' (show) แต่ก็มีการหลอกลวงหลายประการที่ทำให้**โชว์นั้นดูราวกับจริง (show as reality)** เช่น การที่มี**คนจริง**เข้าไปร่วมฝึกฝนแข่งขันร้องเพลงในบ้านจำลอง การดึงผู้ชมเข้าไปมีส่วนร่วมในฐานะ**ผู้จ้องมอง**พฤติกรรมที่เคลื่อนไหวในบ้านเสมือน การจับผู้ชมกับผู้แข่งขันมาอยู่ร่วมเวลาเดียวกันด้วยการออกอากาศ 24 ชั่วโมง การทำให้เวลาในชีวิตของคนดูกับตัวละครในบ้านร่วม**จังหวะกิจกรรม**เดียวกัน (อาทิ กินข้าวพร้อมกัน นอนพร้อมกัน) การจัดการให้**พื้นที่**ของบ้านจำลองเข้ามาอยู่ในบ้านจริงของคนดูผ่านเครื่องรับโทรทัศน์ การให้**เสียง**ของผู้ชมได้ไปอยู่ในจอโทรทัศน์ผ่านการส่งข้อความสั้น (SMS) หรือการให้ผู้ชมทางบ้านได้**เข้าไปอยู่ในโลก**เสมือนในวันแสดงคอนเสิร์ต เป็นต้น กลยุทธ์ต่าง ๆ เหล่านี้ได้ลดทอนอำนาจจำแนกแยกแยะความจริง/ความลวงของผู้ชมลง และเพิ่มอำนาจให้กับสื่อในการผลิตภาพนิมิตมาล่อลวงผู้รับสารมากขึ้น

ในขณะเดียวกัน โบตริยาร์ดยังได้ย้ำเพิ่มเติมอีกว่า อำนาจของภาพนิมิตนั้นไม่ได้เป็นเกิดขึ้นแต่เพียงเพราะว่า อำนาจจำแนกแยกแยะของผู้บริโภคลดลงเท่านั้น ในอีกด้านหนึ่ง การที่ผู้คนมีแนวโน้มจะเสภาพภาพตัวแทน/ภาพนิมิตโดยที่ไม่มีประสบการณ์ตรงกับของจริงรอบรับนั้น ก็คืออีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้เราตกอยู่ใต้**อำนาจล่อลวง**ของโลกสัญญาณดังกล่าวได้ ทั้งนี้ โบตริยาร์ดได้ยกตัวอย่างการวิเคราะห์กรณีการรับรู้ความหมายของสงครามอ่าวเปอร์เซียครั้งแรกในหนังสือที่ชื่อ *The Gulf War Did Not Take Place* (1995) ว่า กรณีข่าวสารของสงครามครั้งนี้ ไม่ใช่ว่าเหตุการณ์จริงไม่ได้มีสงครามอ่าวเปอร์เซียเกิดขึ้นจริง แต่เป็นเพราะว่า อำนาจของภาพตัวแทนที่สำนักข่าว CNN ของสหรัฐอเมริกาประกอบสร้างขึ้นมามากมาย ที่ทำให้ผู้คนซึ่งแม้จะไม่ได้มีโอกาสไปสัมผัส**ประสบการณ์ตรง (direct experience)** ก็ยังสามารถ**มีประสบการณ์ผ่านภาพนิมิต (simulated experience)** แทนได้ และประสบการณ์แบบหลังนี้เองที่กำหนดทิศทางการรับรู้ 'ความเป็นจริง' ของสงคราม ให้กับทั้งผู้ชมและผู้ที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ทั้งหมด ด้วยเหตุดังกล่าว ในการวิเคราะห์ภาพนิมิตทุกครั้ง คำถามที่สำคัญก็คือ

ใครบ้างที่มีอำนาจประกอบสร้างภาพนิมิต (power to simulate) และกำหนดความเป็นจริง (reality) มาล่อลวงเราได้

(4) *การยุบรวมของสัญญาณ* โบตริยาร์ดได้อธิบายว่า ในสังคมสมัยใหม่ (modern society) ความหมายจะถูกสร้างผ่านกระบวนการที่เรียกว่า *การแตกตัวของสัญญาณ* (explosion of signs) ซึ่งหมายถึง การมีเส้นกันแบ่งชัดเจนระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการแยกชัดเจนระหว่างรูปสัญญาณ (signifier) และความหมายสัญญาณ (signified) การเห็นความสัมพันธ์ชัดเจนระหว่างรูปสัญญาณกับตัวอ้างอิงของจริง (referent) การแยกได้เด่นชัดว่าอัตลักษณ์ใครเป็นแบบใด การแยกสาขาวิชาต่าง ๆ ออกจากกันอย่างชัดเจน ฯลฯ

แต่พอมาในยุคสังคมหลังสมัยใหม่ (postmodern society) จะเกิดปรากฏการณ์อีกด้านหนึ่งที่เรียกว่า *การยุบรวมของสัญญาณ* (implosion of signs) ซึ่งหมายความว่า ทุกอย่างที่เคยมีเส้นกันแบ่งโลกของความหมายนั้น ปัจจุบันนี้ได้ถูกกลืนเส้นกันดังกล่าวลงไปแล้ว เช่น ไม่มีเส้นกันแบ่งระหว่างรูปสัญญาณกับความหมายสัญญาณและตัวอ้างอิงของจริง ไม่มีการแยกขาดระหว่างอัตลักษณ์ต่าง ๆ (อาทิ การเกิดขบวนการเคลื่อนไหวของเพศที่สามที่พยายามลบล้างรูปแบบการแยกอัตลักษณ์หญิงชาย) การเกิดการบูรณาการของสาขาวิชาความรู้ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน เป็นต้น

จากทัศนะดังกล่าวนี้ โบตริยาร์ดเห็นว่า พื้นที่ของสื่อเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้เส้นแบ่งระหว่างสัญญาณต่าง ๆ เริ่มสลายลง อันนำไปสู่สภาวะของการสร้างความจริงเสมือนนั่นเอง ดังตัวอย่างที่เห็นอยู่ในโลกของภาพยนตร์อย่าง *Wag the Dog* และ *The Truman Show* ที่แสดงให้เห็นว่า โลกของโทรทัศน์ทุกวันนี้สามารถเนรมิตความเป็นจริงอะไรขึ้นมาก็ได้ ตั้งแต่ภาพความโหดร้ายของสงครามอัลเบเนีย จนถึงชีวิตคนอย่างนายทुरुแมน เบอร์แบงค์ เป็นต้น

นอกจากนี้ ด้วยเหตุที่โลกเราทุกวันนี้เต็มไปด้วยการลอกเลียนแบบและสร้างสภาวะเสมือนจริง ทำให้ผู้คนเริ่มห่างไกลออกไปจากแหล่งที่มาของต้นฉบับ (original) ขึ้นทุกวัน เพราะฉะนั้น โบตริยาร์ดจึงเห็นว่า คนเราก็มีแนวโน้มจะตกอยู่ในสภาพของการถวิลหาอดีต (nostalgia) ที่พยายามจะรำลึกให้ได้ว่า ต้นฉบับหรือของจริงดั้งเดิมเคยเป็นอย่างไร และก็อีกเช่นกัน ที่สื่อต่าง ๆ ก็จะเป็นพื้นที่สร้างภาพของการถวิลหาอดีตที่หายไปขึ้นมา เช่น ภาพโฆษณาบ้านและที่อยู่อาศัยที่จะดึงชีวิตความสุขของครอบครัวคนเมืองและความเขียวชอุ่มลึกลับของธรรมชาติกลับคืนมา หรือภาพยนตร์ที่เล่าชีวิตวัยเด็กอย่าง *แฟนฉัน* และ *Cinema Paradiso* อันเป็นอารมณ์ของคนที่ไม่เคยหาสวรรค์ในวัยเยาว์ หรือแม้แต่กรณีที่โบตริยาร์ดวิเคราะห์ดีสนีย์แลนด์ที่ได้ยกมาแล้วข้างต้น ก็คือภาพตัวแทนเทพนิยายในวัยเด็กของอเมริกันชนเช่นกัน

(5) *อัตลักษณ์ที่กระจัดกระจาย* ภายใต้สภาวะการยุบรวมของสัญญาณที่กล่าวมานั้น โบตริยาร์ดได้เสนอแนวคิดเรื่อง *ความล่มสลายในตัวตนของปัจเจก* (death of the subject) ซึ่งหมายความว่า ในขณะที่สังคมสมัยใหม่ได้กำหนดสร้างอัตลักษณ์/ตัวตนที่ชัดเจนให้กับ

ปัจเจก (เช่น วิธีคิดแบบ 'one man, one vote' ของระบอบประชาธิปไตย ที่เชื่อในตัวตนปัจเจกบุคคลเป็นราย ๆ หรือการสร้างสำนึกความเป็นชาติที่ชัดเจนหนึ่งเดียว) แต่กับสังคมหลังสมัยใหม่ ตัวตน/อัตลักษณ์ของปัจเจกกลับจะถูกสร้างให้มีลักษณะกระจัดกระจาย (fragmented identities)

ทั้งนี้ ในขณะที่โดยหลักของทฤษฎีจิตวิทยาสมัยใหม่นั้น ตัวตนของคน ๆ หนึ่งจะมีความแตกต่างจากตัวตนของคนอื่น (เช่น ถ้าเราเป็นเพศชาย เราก็ไม่สามารถเป็นเพศหญิงได้ หรือถ้าเราเป็นคนผิวขาว เราก็ไม่อาจเป็นคนผิวดำได้ในเวลาเดียวกัน) แต่ด้วยแนวคิดแบบหลังสมัยใหม่แล้ว ตัวตน/อัตลักษณ์ของคนเราสามารถมีได้หลากหลาย สิ้นไหล และกระจัดกระจาย เช่น การกล่าวอ้างว่าใครสักคนเป็นหญิง/ชาย/ผิวขาว/ผิวดำ ก็ไม่ได้แปลว่า ตัวตนของคน ๆ นั้นจะตกอยู่ใต้คำอ้างแบบนี้อย่างชัดเจน ดังกรณีของ ไมเคิล แจ็คสัน ที่แม้จะมีสีผิวดั้งเดิมเป็นคนดำ แต่ก็สามารถแปลงโฉมกลายเป็นคนผิวขาวได้เช่นกัน ด้วยเหตุนี้ อัตลักษณ์แบบหลังสมัยใหม่จึงทำให้มนุษย์เข้าสู่สังกัดและออกจากสังกัดกลุ่มสังคมใด ๆ ได้ทุกเมื่อตามที่ตนเองต้องการ

(6) ตัวอย่างงานวิจัยการบริโภคสัญญาและภาพนิมิต: กรณีของงานมหกรรมสินค้าจากที่ได้กล่าวมา แม้แนวคิดของโปตรียาร์ดจะจำแนกได้เป็นสองยุคใหญ่ ๆ โดยที่งานวิจัยที่ผ่านมาก็มักจะอาศัยแนวคิดในยุคแรกที่เป็นหลักในการตั้งคำถามนำการวิจัยอาทิ งานวิจัยของ วรินทร์า ไกยวรงค์ (2540) ที่เน้นไปที่การใช้แนวคิดการบริโภคเชิงสัญญาไปศึกษากรณีของ นิตยสารสตรี หรืองานวิจัยของทัศนีย์ มีวรรณ (2542) ที่ศึกษาการบริโภคเชิงสัญญาผ่านปรากฏการณ์ชีวิต แต่อย่างไรก็ดี ในระยะหลังก็เริ่มมีงานวิจัยที่ออกแบบโดยใช้โครงทฤษฎีของโปตรียาร์ด ตั้งแต่ยุคแรก (เรื่องตรรกะของการบริโภค) และยุคหลัง (เรื่องภาพนิมิต) มาเป็นแนวทางในการเข้าสู่ปัญหา ดังตัวอย่างงานวิจัยของ วรท สวนดอก (2549) ดังนี้

วรทสนใจวิเคราะห์การสื่อสารความหมายตรรกะของการบริโภคที่ผ่านงานมหกรรมแสดงสินค้า (Expos) โดยกำหนดวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาทั้งในระดับกระบวนการผลิตและบริโภคความหมายของตัวงานมหกรรม ทั้งนี้ ผู้วิจัยได้อาศัยแนวคิดสำคัญของโปตรียาร์ด ทั้งสองยุค ผสานกับทฤษฎีสัญญาและทฤษฎีด้านการออกแบบโฆษณา มาวิเคราะห์งานมหกรรม 3 งานใหญ่ ได้แก่ งานมหกรรมสินค้าไอที (คือ Commart Comtech Thailand'05) งานมหกรรมสินค้ารถยนต์ (Thailand International Motor Expo 2005) และงานมหกรรมสินค้าเฟอร์นิเจอร์ (Furniture World)

ในระดับของการผลิตสารนั้น วรทพบว่า สารโฆษณางานมหกรรมที่ผ่านทางสิ่งพิมพ์จะสื่อความหมายทั้งโดยวัจนภาษา (อาทิ ชื่องานมหกรรม ข้อความโฆษณา คำขวัญประจำงาน) และโดยอวัจนภาษา (อาทิ ภาพประกอบโฆษณา สี โลโก้ของงาน) รวมทั้งยังมีการใช้สื่อชนิดอื่น ๆ มาประกอบด้วย (เช่น สื่อกิจกรรมในงาน สูจิบัตร ป้ายโฆษณา ฯลฯ) ทั้งนี้ ผู้ผลิตสารงานมหกรรมสินค้าได้สร้างความหมายตามตรรกะของการบริโภคมูลค่าเชิงสัญญาและ

มูลค่าแลกเปลี่ยนเชิงเศรษฐกิจศาสตร์มากตามลำดับ โดยขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายประการ อาทิ เป้าหมายการจัดงาน (เช่น สร้างสัญญาให้งานแต่ละครั้งยิ่งใหญ่/แตกต่างจากงานที่เคยจัดมา) ประเภทของสินค้า (เช่น ถ้าสินค้าเฟอร์นิเจอร์ก็จะหนักมูลค่าใช้สอย ขณะที่สินค้าไอทีจะเน้นมูลค่าเชิงสัญญามากกว่า) พฤติกรรมการเดินในงานของผู้บริโภค (เช่น ต้องการมาซื้อสินค้าหรือต้องการติดตามนวัตกรรมใหม่ ๆ) แนวคิดการจัดงาน (เช่น กรณีงานมหกรรมสินค้าเฟอร์นิเจอร์ลดราคาประจำปี ก็จะเน้นที่มูลค่าแลกเปลี่ยนเชิงเศรษฐกิจศาสตร์) และงบประมาณการจัดงาน (เช่น กรณีมหกรรมยานยนต์ที่เงินลงทุนสูง ก็จะมุ่งสร้างตระการเชิงสัญญาเป็นหลัก)

แต่ในระดับของการบริโภคนั้น กลับพบว่า ผู้บริโภคใช้ตระการเชิงประโยชน์ใช้สอย และตระการของมูลค่าแลกเปลี่ยนมากที่สุด โดยมีปัจจัยกำหนดได้แก่ ประเภทและราคาของสินค้า (เช่น ถ้าเป็นสินค้าที่ราคาไม่แพงอย่างไอทีหรือเฟอร์นิเจอร์ ผู้บริโภคก็จะมีสัดส่วนตระการมูลค่าแลกเปลี่ยนเชิงเศรษฐกิจศาสตร์เป็นลำดับแรก แต่หากเป็นสินค้านวัตกรรม ก็อาจจะใช้ตระการเชิงประโยชน์ใช้สอยควบคู่ไปกับตระการมูลค่าเชิงสัญญาเพิ่มขึ้น) และประสบการณ์ตรงของผู้บริโภคเอง (เช่น มหกรรมสินค้าไอทีที่ผู้บริโภครับรู้มาแล้วว่า งานแบบนี้จะมีสินคาราคาถูกและการส่งเสริมการขายอื่น ๆ มาก ผู้บริโภคก็อาจจะเข้าร่วมด้วยการเสพตระการมูลค่าแลกเปลี่ยนเป็นหลัก)

ในขณะเดียวกัน ข้อค้นพบที่สำคัญอีกประการหนึ่งในงานของวอร์ทก็คือ แม้ในสังคมปัจจุบัน สื่อโฆษณาจะมีอิทธิพลต่อผู้บริโภคอยู่ แต่ทว่า การที่ผู้บริโภคได้สัมผัสโฆษณาจำนวนมากมายู่ทุกวันนี้ ทำให้พวกเขาเริ่มเข้าถึงข้อมูลมากขึ้นและรู้เท่าทันผู้ผลิตสินค้าและผู้สร้างโฆษณา จนเกิดการตั้งคำถามกับสื่อโฆษณามากขึ้น ดังนั้น เมื่อสื่อโฆษณาไม่สามารถสร้างสัญญาให้ผู้บริโภคเชื่อถือได้เช่นในอดีต สื่อชนิดใหม่อย่างงานมหกรรมแสดงสินค้าก็กลายเป็นช่องทางสร้างสัญญา เพื่อกระตุ้นผู้บริโภคแทน

ด้วยเหตุนี้ ในโลกของงานมหกรรมสินค้า จึงอุดมไปด้วยชุดสัญญาต่าง ๆ (set of signs) มากมาย ทั้งที่อยู่ในประเภทของสินค้า แนวคิดการจัดงาน กิจกรรมภายในงาน การตกแต่งบริเวณงาน ระยะเวลา/สถานที่จัดงาน และชื่อเสียงของบริษัท ซึ่งตอกย้ำให้เห็นสิ่งที่โบตริยาร์ดเรียกว่า **ปฏิบัติการแห่งภาพนิมิต (practice of simulation)** ที่สิ่งที่มีอยู่จริง (หรือคุณค่าที่แท้จริง) กำลังถูกบิดเบือนด้วยสิ่งที่ถูกอุปโลกนขึ้นใหม่ว่ามีอยู่จริง (คุณค่าเชิงสัญญา) และที่สำคัญ ชุดของตัวสัญญาดังกล่าวก็สามารถสร้างอะไรก็ได้ออกมา โดยไม่มีขอบเขตสิ้นสุดขึ้นอยู่กับความชำนาญของผู้ผลิตสาร (ผู้จัดงาน) จนทำให้ความแตกต่างระหว่างความจริงและสิ่งสมมติเริ่มพังทะลายลง และกลายเป็นภาพนิมิตไปในที่สุด

วอร์ทได้ให้ข้อสรุปด้วยว่า ในอนาคต หากผู้จัดงานเริ่มโน้มน้ำหนักผู้บริโภคด้วยการผลิตสัญญามากขึ้นเรื่อย ๆ และหล่อหลอมให้ผู้บริโภคอยู่ในโลกสมมติหรือสภาวะเหนือจริง (hyperreality) มากขึ้นไปด้วยนั้น ทิศทางการบริโภคสินค้าตามตระการเชิงประโยชน์ใช้สอยจริง

ก็จะลดลง และถูกแทนที่ด้วยการบริโภคเชิงสัญลักษณ์มากขึ้น จนกระทั่งในที่สุด การตัดสินใจมางานมหรณพสินค้าอาจไม่ได้เกิดจากความต้องการในตัวสินค้าที่นำมาออกงานเป็นหลัก แต่เป็นผลมาจากความต้องการบริโภคตัวงานมหรณพในฐานะสินค้าชนิดหนึ่ง ซึ่งคล้ายคลึงกับที่โบตริยาร์ดวิเคราะห์กรณีของดิสนีย์แลนด์ ที่เราแทบจะไม่พบลักษณะของความจริงแท้ปรากฏหลงเหลืออยู่ แต่เป็นภาคปฏิบัติการแห่งภาพนิมิตอย่างเต็มรูปแบบนั่นเอง

5. ข้อวิจารณ์แนวคิดของโบตริยาร์ด

5.1 จุดเด่นในงานของโบตริยาร์ด

Mike Gane (2001) ได้สรุปจุดเด่นในงานของโบตริยาร์ด ต่อพัฒนาการทฤษฎีวิพากษ์ด้านการสื่อสารไว้กว้าง ๆ 3 ประการดังนี้

- ในขณะที่มาร์กซ์ได้เปิดประเด็นทฤษฎีวิพากษ์โดยเน้นที่การวิเคราะห์กระบวนการผลิตทางเศรษฐกิจ และในขณะที่ทฤษฎีสัญวิทยาที่มีมาก่อนหน้า ก็มุ่งศึกษากระบวนการผลิตสัญลักษณ์และความหมาย แต่โบตริยาร์ดได้ขยายความคิดของนักวิชาการรุ่นก่อนมายังมิติของการบริโภค (consumption) ทั้งในเชิงเศรษฐกิจและเชิงสัญลักษณ์/ความหมายควบคู่กัน
- ในขณะเดียวกัน หากทฤษฎีสัญวิทยาสนใจวิเคราะห์ความหมายที่อยู่ในตัวบท (text) ของการสื่อสาร โบตริยาร์ดได้เผยให้เห็นอำนาจของสัญลักษณ์เหล่านั้นว่า ลงระดับปฏิบัติการอย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การแสดงให้เห็นอำนาจที่ซ่อนเร้นอยู่ภายใต้การบริโภคเชิงสัญลักษณ์เป็นสำคัญ
- โบตริยาร์ดได้ขยายต่อความคิดของทฤษฎีสายจักรวรรดินิยมทางวัฒนธรรม (cultural imperialism) ออกไป โดยในขณะที่นักวิชาการสำนักนี้ (อาทิ เฮอเบิร์ต ชิลเลอร์) ที่กล่าวถึงในบทที่ 3) ได้กล่าวว่า ระบบจักรวรรดินิยมจะเข้ายึดครองพื้นที่ทางวัฒนธรรม เพื่อมุ่งเป้าหมายการเป็นเจ้าอาณานิคมทางเศรษฐกิจในที่สุด แต่โบตริยาร์ดได้สาธิตให้เห็นว่า สำหรับโลกสมัยใหม่ (และหลังสมัยใหม่) ระบบจักรวรรดิจะทำงานซับซ้อนยิ่งขึ้นผ่านการสร้างสภาวะเหนือจริงและโลกแห่งภาพนิมิต ดังกรณีของสำนักข่าว CNN ที่ประกอบสร้างภาพตัวแทนของสงครามอ่าวเปอร์เซียผ่านสื่อโทรทัศน์ที่ได้กล่าวมาแล้ว

5.2 จุดอ่อนในงานของโบตริยาร์ด

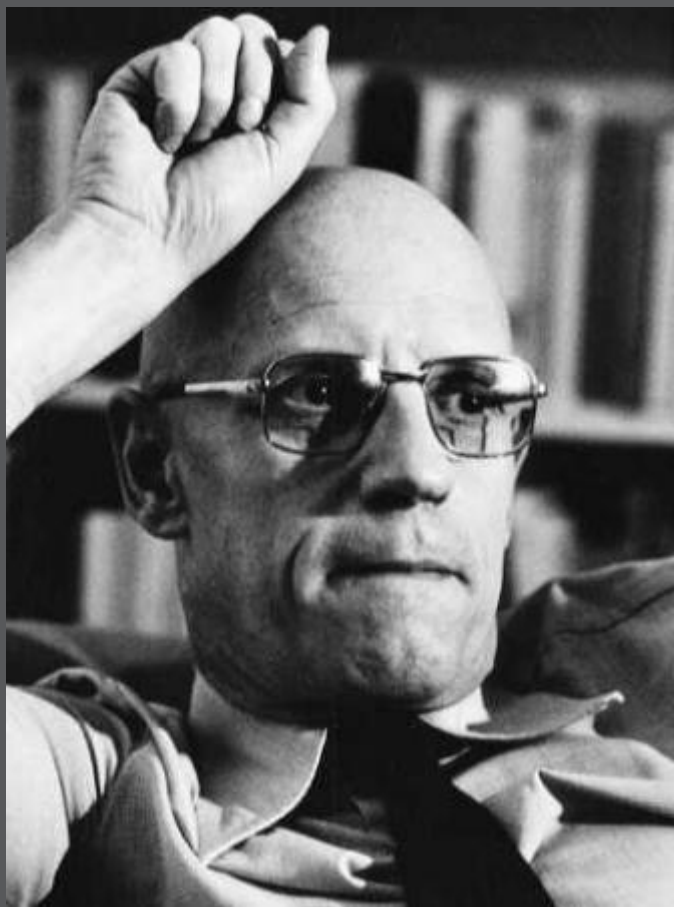
สำหรับจุดอ่อนในงานของโบตริยาร์ดมักถูกวิจารณ์เอาไว้ว่า Mike Gane (2001) ได้สรุปเอาไว้อย่างน้อย 3 ประการ ดังนี้

- เนื่องจากการเขียนของโบตริยาร์ดค่อนข้างเสนอแนวคิดที่เป็นนามธรรม จึงมักถูกวิจารณ์ว่า งานของเขาอ่านยาก และค่อนข้างขาดหลักฐานรูปธรรมสนับสนุน ทั้งนี้ งานของโบตริยาร์ดยังต้องการตัวอย่างงานวิจัยเชิงประจักษ์มาสนับสนุนความชัดเจนของทฤษฎีเพิ่มเติม
- โบตริยาร์ดถูกตั้งคำถามว่าวิธีคิดของเขาขาดการวิเคราะห์แบบ**เชื่อมโยง (combination)** กล่าวคือ ข้อเสนอของการแบ่งยุคสมัย/การบริโภคสมัยนั้น ค่อนข้างแยกขาดจากกันโดยสมบูรณ์ ซึ่งอาจมีบางกรณีที่ยุคพัฒนาการของภาพนิมิตก็อาจมีการผสมผสานกันได้ เช่น ในกรณีของภาพยนตร์เรื่อง *Jurassic Park* นั้น แม้ไดโนเสาร์ในเรื่องจะเป็นการสร้างภาพนิมิตในลำดับที่สาม (เนื่องจากของจริงสูญพันธุ์ไปนานแล้ว) แต่คนที่วิ่งอยู่กับฝูงไดโนเสาร์นั้น ก็มีนักแสดงที่เป็นตัวตนจริง ๆ เข้าไปเล่นอยู่
- เนื่องจากทัศนะของโบตริยาร์ดเป็นนักวิชาการในสายวิพากษ์ ดังนั้น จุดยืนของเขาที่มีต่อโลกสมัยและเทคโนโลยีการสื่อสาร จึงถูกวิจารณ์อยู่บ่อยครั้งว่า มี**ทัศนะมองโลกแง่ร้าย (pessimism)** เกินไป

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ (2541), *การศึกษาสื่อมวลชนด้วยทฤษฎีวิพากษ์: แนวคิดและตัวอย่างงานวิจัย*, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์.
- ทัศนีย์ มีวรรณ (2542), *การสร้างและการบริโภคสัญญาณในปรากฏการณ์ชีวิตและการทำหน้าที่ของสื่อมวลชน*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ลิวอิส เอ. โคเซอร์ (2537), *แนวคิดทฤษฎีทางสังคมวิทยา* ตอน เกออร์ก ซิมเมล, แปลโดย จามะรี พิทักษ์วงศ์ และวารุณี ภูริสินสิทธิ์, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วรท สวนดอก (2549), *การสื่อความหมายตรรกะการบริโภคของงานมหกรรมแสดงสินค้า*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วรินทร์ ไถยวงศ์ (2540), *มิติแห่งการบริโภคที่ปรากฏในนิตยสารผู้หญิง*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาสังคมศาสตร์พัฒนาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วุฒินันท์ สุนทรขจิต (2550), *ร้านอาหารญี่ปุ่นสมัยใหม่: พื้นที่การสื่อความหมายอัตลักษณ์ และความเป็นญี่ปุ่น*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ศรินธร รัตน์เจริญจร (2544), *ร้านกาแฟ: ความหมายในวัฒนธรรมไทยยุคบริโภคนิยม*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสังคมวิทยาและมานุษยวิทยามหาบัณฑิต (มานุษยวิทยา) คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุทธิพันธ์ จิราธิวัฒน์ (2531), 'โบตริยาร์ด นักคิดที่มองเจาะลึกความเป็นไปของสังคมแห่งการบริโภค', *จดหมายข่าวสังคมศาสตร์*, ปีที่ 10 ฉบับที่ 4.
- อริคม โกมลวิยาธร (2537), 'ทฤษฎีว่าด้วยการศึกษาเรื่อง สังคมบริโภคนิยม', *วารสารร่วมพฤษ*, ปีที่ 12 เล่มที่ 2.
- Allan, K. (2006), *Contemporary Social and Sociological Theory: Visualizing Social Worlds*, Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Baudrillard, J. (1993), *Symbolic Exchange and Death*, London: Sage.
- _____. (1994), *Simulacra and Simulation*, Michigan: The University of Michigan Press.
- _____. (1995), *The Gulf War Did Not Take Place*, Sydney: Power Publications.

- Cubitt, S. (2001), *Simulation and Social Theory*, London: Sage.
- Dant, T. (2003), *Critical Social Theory: Culture, Society and Critique*, London: Sage.
- Debord, G. (1995), *The Society of Spectacle*, New York: Zone Books.
- Gane, M. (1991a), *Baudrillard: Critical and Fatal Theory*, London: Routledge.
- _____. (1991b), *Baudrillard's Bestiary: Baudrillard and Culture*, London: Routledge.
- _____. (2001), 'Jean Baudrillard', in Anthony Elliot and Bryan S. Turner (eds.), *Profiles in Contemporary Social Theory*, London: Sage.
- Gill, C. (1994), *Georges Bataille: Writing and the Sacred*, London: Routledge.
- Harvey, D. (1990), *The Condition of Postmodernity*, Cambridge: Polity.
- Kellner, D. (1989), *Jean Baudrillard: From Marxism to Postmodernism and Beyond*, Cambridge: Polity Press.
- Lane, R. (2000), *Jean Baudrillard*, London: Routledge.
- Lechte, J. (1994), *Fifty Key Contemporary Thinkers: From Structuralism to Postmodernity*, London: Routledge.
- Merrin, W. (2005), *Baudrillard and the Media: A Critical Introduction*, Cambridge: Polity Press.
- Paterson, M. (2006), *Consumption and Everyday Life*, London: Routledge.
- Poster, M. (1988), *Jean Baudrillard: Selected Writings*, Cambridge: Polity Press.
- Stevenson, N. (1995), *Understanding Media Cultures: Social Theory and Mass Communication*, London: Sage.
- Storey, J. (1993), *An Introductory Guide to Cultural Theory and Popular Culture*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Strinati, D. (1995), *An Introduction to Theories of Popular Culture*, London: Routledge.
- Wolfreys, J. (2004), *Critical Keywords in Literary and Cultural Theory*, Hampshire: Palgrave Macmillan.

http://perroscalejeros.files.wordpress.com/2007/06/michel_foucault.jpg

บทที่ 13

นักคิดแห่งศตวรรษที่ 20:

มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault)

1. ประวัติภูมิหลังและบริบททางสังคม/วิชาการ
2. วัตถุดิบที่ศึกษาและประเด็นที่สนใจ
 - (2.1) วาทกรรม (discourse)
 - (2.2) ร่างกาย
3. วิธีวิทยา (methodology)
 - (3.1) archeology / genealogy (วงศาวិทยา)
 - (3.2) Episteme (กรอบความรู้)
4. แนวคิดพื้นฐานของฟูโกต์
 - (4.1) อำนาจ (power)
 - (4.2) ความรู้ (knowledge)
 - (4.3) subject (อัตบุคคล/องค์ประธาน)
 - (4.4) บทบาทของการสื่อสารที่มีต่อเรื่องอำนาจ/ความรู้/อัตบุคคล
5. ตัวอย่างประเด็นการวิเคราะห์
 - (5.1) การวิเคราะห์ความวิกลจริต (madness)
 - (5.2) การวิเคราะห์ระเบียบวินัย (discipline)
 - (5.3) การวิเคราะห์ 'เพศวิถี' (Sexuality)

บทที่ 13

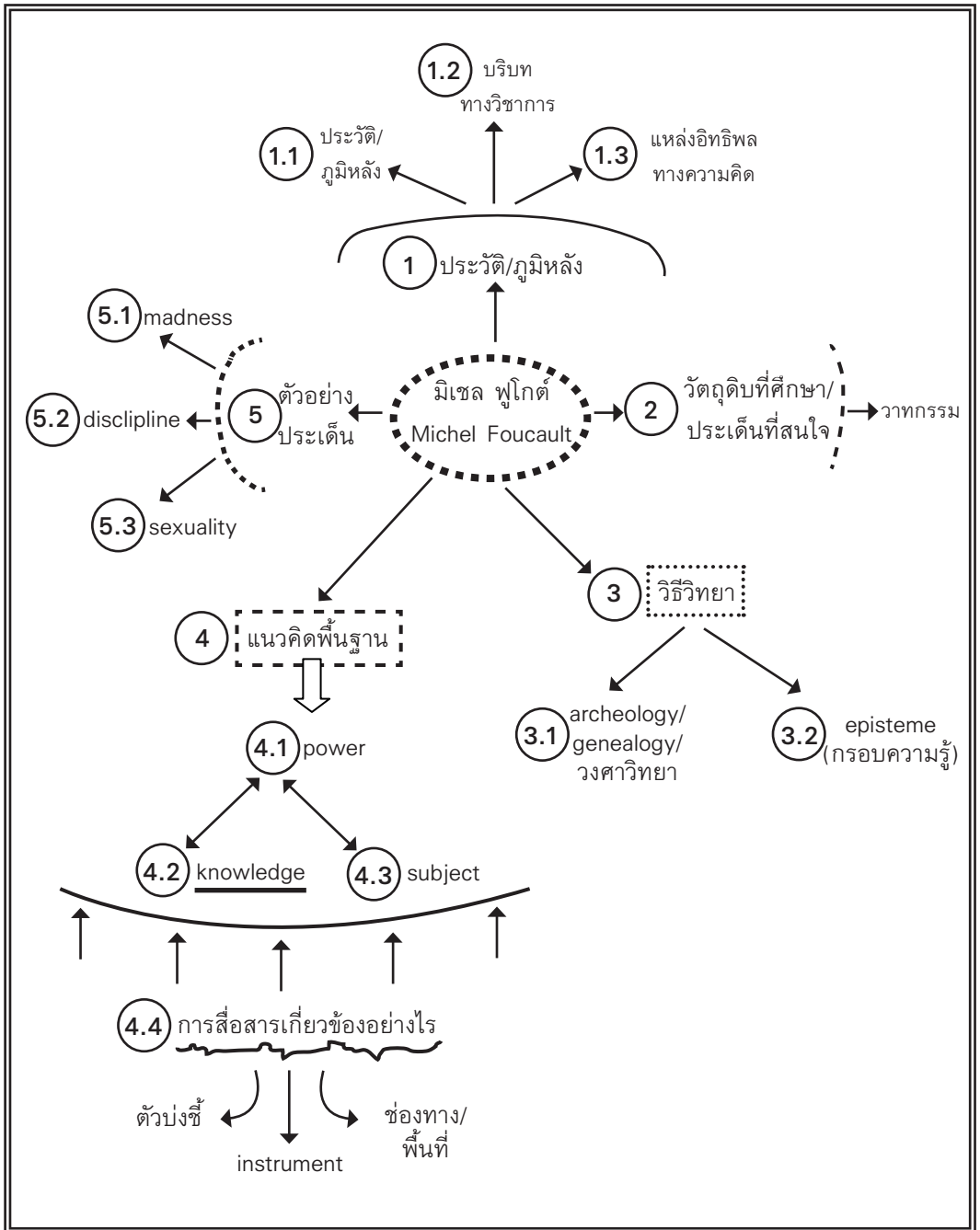
นักคิดแห่งศตวรรษที่ 20: มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault)

บทนำ : ผู้เขียนขอออกตัว

ถึงแม้ว่า มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault 1926-1984) จะเป็นนักคิดที่ทรงอิทธิพลมหาศาลแห่งครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 แต่เนื่องจากปรัชญา แนวคิดหลัก และวิธีวิทยาต่าง ๆ ของฟูโกต์นั้นมีลักษณะที่ 'แตกหัก/ขาดตอน' จากแนวคิดและวิธีวิทยาที่เคยมีมา แม้แต่ในสายธารอันยาวเหยียดของกลุ่มสำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง (ที่ฟูโกต์เคยเข้าร่วมสมาคมด้วยในรูปแบบของนักวิชาการของพรรคคอมมิวนิสต์ฝรั่งเศส แต่ก็แยกตัวออกมาในปี ค.ศ.1951) ดังนั้น เริ่มตั้งแต่ 'การทำความเข้าใจ' แนวคิดและวิธีวิทยาของฟูโกต์จากผู้เขียนเองก็ย่อมมีข้อจำกัด ทั้งนี้ยังไม่ต้องก้าวไปถึงขั้น 'นำเสนอความเข้าใจให้แก่ผู้อ่าน' ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงขอออกตัวเสียก่อนว่าแนวคิดและวิธีวิทยาของฟูโกต์ที่นำมาเสนอนี้เป็น 'ฉบับที่ผู้เขียนเข้าใจ' (อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนได้แนะนำเอกสารที่สามารถอ่านเพิ่มเติมได้โดยเฉพาะในภาคภาษาไทยที่มีอยู่หลายเล่มที่จะช่วยเป็น 'นั่งร้านทางความคิด' ให้แก่ผู้ที่สนใจ)

อนึ่ง ในขณะที่แนวคิดของฟูโกต์มีอยู่อย่างหลากหลายนั้น ผู้เขียนจะขอคัดเลือกเอาเฉพาะแนวคิดที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับเรื่อง 'การสื่อสาร' เพื่อให้เข้าชุดกับนักคิดคนอื่น ๆ ในหนังสือเล่มนี้

สำหรับกรอบการศึกษาสำรวจฟูโกต์อย่างคร่าว ๆ จะเป็นไปตามภาพนี้

ภาพที่ 1: กรอบการศึกษาฟูโกต์

1. ประวัติภูมิหลังและบริบททางสังคม/วิชาการ

(1.1) ประวัติและภูมิหลัง

ฟูโกต์เกิดปี ค.ศ.1926 ที่เมือง Poitiers ประเทศฝรั่งเศสในครอบครัวชั้นกลาง บิดาของเขาเป็นศัลยแพทย์และพยายามเคี้ยวเชื้อมีให้ลูกชายเรียนแพทย์ตามตนเอง นี่ทำให้เราเข้าใจว่าเหตุใดฟูโกต์จึงให้ความสนใจกับเรื่อง 'อำนาจ' ของสถาบันต่าง ๆ โดยเฉพาะสถาบันการแพทย์เนื่องจากภูมิหลังชีวิตของเขาเองได้เผชิญหน้าโดยตรงกับอำนาจดังกล่าวตั้งแต่รุ่งอรุณของชีวิต

ฟูโกต์ได้เข้าเรียนปริญญาตรีจากสถาบันที่มีชื่อเสียงมากของฝรั่งเศส คือ Ecole Normale Supérieure ณ กรุงปารีส เขาได้ปริญญาตรีสาขาจิตวิทยาในปี ค.ศ.1948 และสาขาปรัชญาในปี ค.ศ.1949 และในปี ค.ศ.1952 เขาก็ได้ไปประกาศนียบัตรด้านจิตบำบัดที่สามารถทำงานกับผู้เจ็บป่วยทางจิตได้

ระหว่างปี ค.ศ.1952-1955 เขาได้สอนวิชาจิตวิทยาในภาควิชาปรัชญาของมหาวิทยาลัยแห่งเมืองลิลล์ (Lille) พร้อมกันนั้นก็ได้ทำงานพิเศษเป็นนักวิจัยในแผนกจิตเวชของโรงพยาบาล Saint-Anne ในกรุงปารีส ประสบการณ์ดังกล่าวนี้จะเป็นวัตถุดิบสำหรับงานเขียนเรื่อง *Madness and Civilization* ในลำดับต่อมา

ในปี ค.ศ.1960 เขาเขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง *Madness and Civilization* ภายใต้การดูแลของอาจารย์ที่ปรึกษาคือ จอร์จส์ คองกิแลม (Georges Canguilhem) และได้รับปริญญาเอกจากงานนี้ ในช่วงเวลาของการเขียนวิทยานิพนธ์ เขาได้ตระเวนไปต่างประเทศหลายครั้ง เช่น ไปมหาวิทยาลัย Uppsala ประเทศสวีเดน ไปกรุงวอร์ซอว์ ประเทศโปแลนด์ และกรุงฮัมบูร์ก ประเทศเยอรมนี จากห้องสมุดของมหาวิทยาลัยในประเทศเหล่านี้ช่วยให้ฟูโกต์มีข้อมูลการทำงานวิเคราะห์ที่กว้างขวางยิ่งขึ้น

ปี ค.ศ.1970 เขาได้รับตำแหน่งศาสตราจารย์ทางสาขา 'ประวัติศาสตร์ของระบบความคิด' (Professor of History of Systems of Thought) จาก Collège de France ซึ่งเป็นสาขาที่ตั้งขึ้นมาสำหรับเขาเป็นการเฉพาะ (แต่เดิมเคยมีสาขา History of Idea ซึ่งมีใช้นำเสนอความคิดของฟูโกต์)

ฟูโกต์ได้เขียนหนังสือที่ทรงอิทธิพลต่อการศึกษาทางสังคมศาสตร์และมนุษยศึกษาหลายเล่ม เช่น *Madness and Civilization* (ตีพิมพ์ 1961) *The Birth of the Clinic* (พิมพ์ 1963) *The Order of Things* (พิมพ์ 1966) *The Archeology of Knowledge* (1972) *Discipline and Punish* (1977) และ *History of Sexuality* จำนวน 3 เล่ม รวมทั้งบทความและบทความให้สัมภาษณ์อีกจำนวนมากมาย ผลงานเหล่านี้เริ่มเป็นที่รู้จักในฝรั่งเศสเมื่อราว ๆ ปี ค.ศ.1961 และต่อมามงานทั้งหมดก็ได้รับแปลเป็นภาษาอังกฤษทุกเล่ม ทำให้ความคิดของเขาแพร่กระจายไปสู่วงวิชาการทั่วโลก

ฟูโกต์เสียชีวิตในปี ค.ศ.1984 ด้วยโรคเอดส์ หลังจากที่ได้ประกาศตัวเองว่า เขาเป็นเกย์ เขาจบชีวิตวันสุดท้ายบนเตียงในโรงพยาบาล Salpêtrière โรงพยาบาลที่เขาอ้างถึง

บ่อยครั้งในงานเขียนเรื่องการใช้อำนาจในการแพทย์สถาปนาอำนาจของรัฐฝรั่งเศสนั่นเอง

ผลงานของฟูโกต์เป็นที่สนใจกันมากในแวดวงวิชาการทั่วโลกโดยเฉพาะในทศวรรษที่ 1980 โดยเฉพาะในแวดวงหมื่นักปรัชญา วรรณคดีศึกษา ประวัติศาสตร์ รัฐศาสตร์ รวมทั้งผู้เชี่ยวชาญที่เกี่ยวข้องกับงานที่เขาเขียนถึง เช่น จิตแพทย์ วิทยาศาสตร์การแพทย์ ชีววิทยา ภาษาศาสตร์ อาชญวิทยา และสตรีนิยม และถึงแม้จะไม่มีข้อพิสูจน์โดยตรง แต่ทว่าจากอิทธิพลทางความคิดของเขา ก็น่าจะส่งผลให้มีการปฏิรูปสถาบันแห่งการใช้อำนาจของสังคม เช่นคุก โรงพยาบาล โรงเรียน สถานกักขังผู้ป่วย สถานพินิจเด็กและเยาวชน ฯลฯ เพื่อให้เหลว ๆ กับการใช้อำนาจ (ตามที่ฟูโกต์ได้วิพากษ์เอาไว้) ให้น้อยลง

สำหรับในแวดวงวิชาการไทยนั้น งานเขียนที่เกี่ยวกับฟูโกต์โดยตรง จะมีบทความของวิทยากร เชียงกูล (2538) และงานเขียนของ ธเนศ วงศ์ยานนาวา หลายชิ้น ที่เกาะติดเขียนงานเกี่ยวกับฟูโกต์มากที่สุด รวมทั้งมีงานแปลบทความของฟูโกต์เรื่อง 'ร่างกายใต้บังคับ' โดย ทองกร โภคธรรม (2547) ส่วนงานวิจัยของ ธงชัย วินิจจะกูล (2534) เรื่อง 'วิธีการศึกษาประวัติศาสตร์แบบวงศาวิทยา' นับเป็นงานที่ให้ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับแนวคิดหลัก ๆ ของฟูโกต์ได้อย่างดี

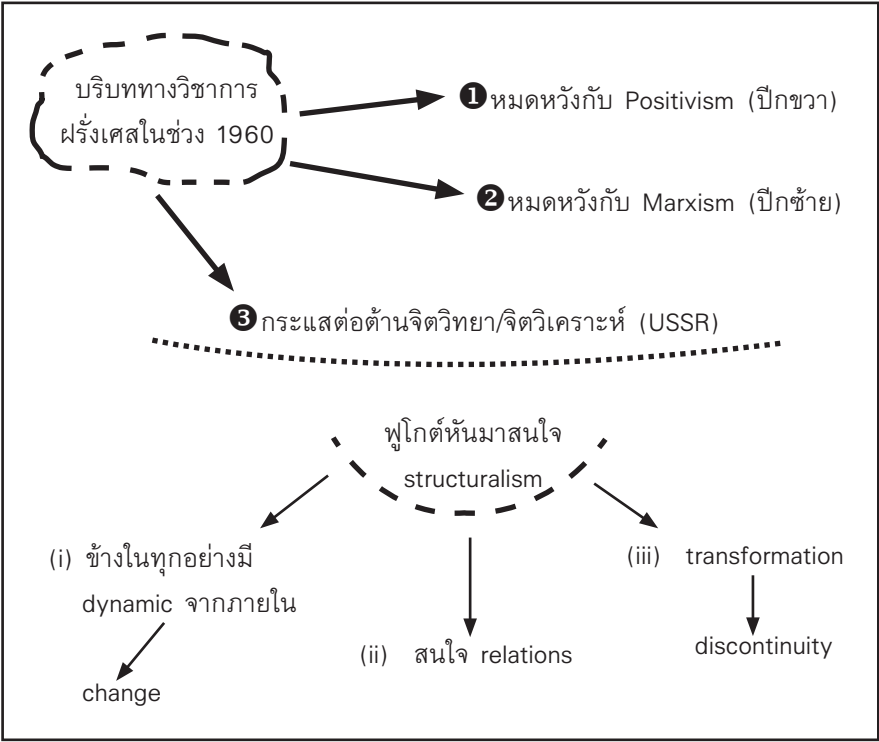
ส่วนการประยุกต์เอาแนวคิดของฟูโกต์มาใช้ในวงวิชาการไทยนั้นมีอยู่อย่างกระจัดกระจายตามสาขาต่าง ๆ ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุด เช่น งานของ สายพิน ศุภทรมงคล (2543) เรื่อง *คุกกับคน: อำนาจและการต่อต้านชัดเจน* สำหรับในแวดวงสื่อสารศึกษานั้น มีการนำแนวคิดเรื่องอำนาจและวาทกรรมมาใช้กันอย่างมากดังที่ผู้เขียนจะได้กล่าวถึงในลำดับต่อไป

ในขณะที่เราได้รับรู้ประวัติการศึกษา ประเภทของปรัชญา กิจกรรมด้านปัญญาต่าง ๆ ของฟูโกต์มาแล้ว แต่ทว่าหากมีใครถามว่า ฟูโกต์นั้นถือว่าเป็นนักวิชาการสาขาอะไรแล้ว ตัวฟูโกต์เองก็จะปฏิเสธทันทีว่า 'เขาเป็นนักอะไร' เนื่องจากฟูโกต์คัดค้านการแบ่งแยกผู้คนออกเป็นนักโน้นนักนี้ตามสาขาวิชาอันเป็นผลมาจากการแบ่งงานตามความถนัดโดยระบบทุนนิยมอย่างสิ้นเชิง เหตุผลของการปฏิเสธนั้น วิทยากร เชียงกูล (2538) เสนอว่าน่าจะมาจาก 2 เหตุผล กล่าวคือ ประการแรก น่าจะเนื่องมาจากฟูโกต์เห็นว่า สาขาวิชาต่าง ๆ นั้นมีความเกี่ยวข้องกันแบบสหวิทยาการ และประการที่สอง น่าจะเป็นเพราะฟูโกต์วิพากษ์วิจารณ์และไม่เห็นด้วยกับเรื่อง 'ความรู้' (knowledge) และ 'อำนาจ' (power) ที่มีมาทั้งหมด กลวิธีการจัดแบ่งให้นักวิชาการเป็น 'นักโน้นนักนี้' เป็นวิธีการหนึ่งในการสถาปนา 'ความเป็นผู้เชี่ยวชาญ' และก็แสวงอำนาจแห่งความรู้ความเชี่ยวชาญนั้น

อย่างไรก็ตาม หากเราจำเป็นต้องจัดฟูโกต์ให้เป็นอะไรสักอย่างหนึ่ง เมื่อพิจารณาจากแนวคิดหลัก ๆ ของฟูโกต์แล้ว เราก็อาจจะบอกได้ว่า ฟูโกต์น่าจะเป็นผู้ร่วมขบวนของสำนักคิดแบบยุคหลังสมัยใหม่ (postmodernism) และยุคหลังโครงสร้างนิยม (post-structuralism) ทั้งนี้เนื่องจากวิธีคิดของเขามี 'จุดร่วม' หลายประการกับนักคิดในสำนักเหล่านี้ เช่น การรื้อถอนองค์ความรู้ต่าง ๆ ที่เคยมีมา (รวมทั้งองค์ความรู้ของลัทธิมาร์กซ์ด้วย) การพัฒนาวิธีวิทยาแบบใหม่ที่ 'แตกหัก/แยกขาด' จากวิธีวิทยาแบบเดิม ๆ เป็นต้น

(1.2) บริบททางวิชาการ

เพื่อการอ่านงานของฟูโกต์ให้มีความหมายอย่างมี 'ที่มา' และ 'ที่ไป' มากขึ้น เราจะสำรวจบริบททางวิชาการของประเทศไทยในคริสต์ทศวรรษที่ 1960 ซึ่งเป็นช่วงที่ฟูโกต์กำลังเริ่มวางศิลาฤกษ์ก่อนแรก ๆ ของความคิดของเขา ดังนี้

ภาพที่ 2: บริบททางวิชาการฝรั่งเศสช่วง 1960

บริบททางวิชาการในประเทศไทยในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1960 นั้น กำลังเกิด 'วิกฤตศรัทธา' คือ ความรู้สึกหมดหวังกับ 'สำนักสาขาวิชาการที่มีอยู่' ที่ไม่สามารถจะหาคำตอบที่เป็นทางออกแก่สังคมได้ ไม่ว่าจะเป็นสำนักวิชาการจากฝ่ายขวาหรือฝ่ายซ้ายก็ตาม ดังรายละเอียดดังนี้

(1) **สำนักวิชาการแบบปฏิฐานนิยม (positivism)** ซึ่งเป็นแนวคิดแบบ 'การเมืองปีกขวา' สำคัญที่เน้นการแบ่งแยกสิ่งที่ศึกษาออกเป็นหน่วยย่อย ๆ ตามแนวทางของการศึกษา 'วิทยาศาสตร์ธรรมชาติ' แต่เมื่อนำมาใช้ประยุกต์กับปรากฏการณ์ทางสังคม การศึกษาแบบปฏิฐานนิยมก็ทำหน้าที่ได้เพียงช่วยธำรงรักษาระบบที่เป็นอยู่ (status quo) แต่ไม่ช่วยให้เกิดการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงระบบแต่อย่างใด

(2) **สำนักวิชาการเศรษฐศาสตร์การเมือง (political economy)** ซึ่งเป็นแนวคิดแบบ ‘การเมืองปึกฉ้าย’ ที่แสดงออกมาในรูปของพรรคคอมมิวนิสต์ฝรั่งเศส (PCF) ในขณะนั้นลัทธิมาร์กซ์กำลังถูกรอรับจากสังคมนิยมรัสเซียซึ่งเบี่ยงเบนห่างไกลออกจากแนวคิดต้นฉบับของมาร์กซ์อย่างมาก โดยเฉพาะการวิพากษ์วิจารณ์ระบบที่เป็นอยู่

(3) **สำนักจิตวิทยา/จิตวิเคราะห์** เป็นอีกสำนักหนึ่งที่กำลังถูกแวดวงวิชาการวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรง เนื่องจากการนำวิชาการไปใช้ในทางรับใช้การเมือง เพราะในประเทศรัสเซีย หากมีผู้ใดคิดต่อต้านรัฐสังคมนิยม ทางพรรคคอมมิวนิสต์ก็จะกล่าวหาผู้นั้นว่า ‘มีจิตวิปลาส/เป็นบ้า’ และจะถูกส่งไปกักขังในโรงพยาบาลโรคจิต

ฟูโกต์เองก็ร่วมอยู่ในกระแสการปฏิเสธสำนักวิชาการทั้งสามสำนักที่กล่าวมาข้างต้น และได้หันไปหาสำนักคิดแบบโครงสร้างนิยม (structuralism) ที่กำลังทอแสงเรืองรองในช่วงทศวรรษที่ 1960 อยู่ในแวดวงวิชาการฝรั่งเศส (อย่างไรก็ตาม ในช่วงต่อมา ฟูโกต์ก็ก้าวข้ามสำนักคิดแบบโครงสร้างนิยมไปอีกก้าวหนึ่งอยู่ดี) แนวคิดหลักที่ฟูโกต์ให้ความสนใจต่อสำนักโครงสร้างนิยมก็คือ

(i) สรรพสิ่งทุกอย่างล้วนมี ‘โครงสร้างภายใน’ (internal structure) เช่น แนวคิดของโคล้ด เลวี-สเตราส์ (Claude Levi-Strauss) ที่เห็นว่า วิถีคิดของมนุษย์ทั่วโลกในทุกยุคสมัยล้วนมีโครงสร้างวิถีคิดแบบ ‘คู่ที่ตรงกันข้าม’ (binary opposition) หรือแนวคิดของนักภาษาศาสตร์ที่เห็นว่า ภาษาของมนุษย์ทั่วโลกล้วนมี ‘โครงสร้างไวยากรณ์อยู่ภายใน’ ทั้งสิ้น

เมื่อสรรพสิ่งทั้งมวลล้วนมีโครงสร้างอยู่ภายใน การเปลี่ยนแปลงทั้งหลายจึงก่อเกิดมาจาก ‘ปัจจัยกำหนดจากภายใน’ (immanence) มากกว่าเกิดมาจาก ‘ปัจจัยกำหนดมาจากภายนอก’ (วิถีคิดแบบนี้คล้ายคลึงกับแนวคิดของไทยที่ว่า ‘สนิมเหล็กเกิดแต่เนื้อในตน’) การเน้นพลวัตการเปลี่ยนแปลงที่เกิดมาจากปัจจัยภายในนี้สอดคล้องกับวิถีคิดของลัทธิมาร์กซ์ที่เชื่อว่า พลังผลักดันการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของสังคมล้วนก่อเกิดมาจากความขัดแย้งภายในของตัวระบบเอง

(ii) ในขณะที่สรรพสิ่งต่าง ๆ ประกอบด้วย ‘ธาตุพื้นฐาน/แก่นสารพื้นฐาน’ (elements) กับ ‘รูปแบบ/แบบแผนความสัมพันธ์’ (pattern of relation) สำนักโครงสร้างนิยมจะให้ความสนใจกับ ‘ความสัมพันธ์’ มากกว่า ‘ธาตุพื้นฐาน’

(iii) ในแง่ของมิติ ‘กาลเวลา’ ซึ่งเป็นการวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ตามขนบแบบเดิม การอธิบายประวัติศาสตร์ที่อยู่ใต้แนวคิดของสำนักวิวัฒนาการนิยม (evolutionism) มักจะมองภาพการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาในลักษณะของการสั่งสมเพิ่มพูนที่ก้าวหน้าต่อเนื่อง (continuity) หากแต่สำนักโครงสร้างนิยมจะสนใจ ‘การแปรรูป’ (transformation) ของโครงสร้างมากกว่าซึ่งเป็นการวางพื้นฐานให้ฟูโกต์สนใจกับ ‘ความขาดตอน/ความไม่ต่อเนื่อง’ (rupture / discontinuity) มากกว่าซึ่งเป็นต้นเค้าของวิธีวิทยาเรื่อง ‘วงศ์วานวิทยา’ (genealogy) ดังจะแสดงให้เห็นในตอนต่อไป

(1.3) แหล่งอิทธิพลทางความคิด

ฟูโกต์ก็เหมือนนักวิชาการในช่วงปลายของศตวรรษที่ 20 คนอื่น ๆ กล่าวคือ ได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากแหล่งนักคิดรุ่นบรรพบุรุษที่หลากหลายในที่นี่จะขอกล่าวถึงเฉพาะแหล่งหล่อหลอมแนวคิดหลัก ๆ ของฟูโกต์เท่านั้น

(i) **อิทธิพลจากนิทซ์เช่ (Nietzsche)** นิทซ์เช่เป็นนักปรัชญาเยอรมันผู้วิพากษ์พื้นฐานความคิดทางอภิปรัชญา (metaphysics) ที่มุ่งแสวงหาสัจธรรมสูงสุด รวมทั้งมีแนวคิดที่ต่อต้านบรรดาจิตนิยมทั้งหลาย (anti-idealism) ฟูโกต์ได้รับอิทธิพลทางความคิดจากนิทซ์เช่อย่างมากและในหลายแง่มุม โดยเฉพาะจากหนังสือของนิทซ์เช่ที่ชื่อ *On the Genealogy of Morals* ดังที่ปรากฏในบทความของฟูโกต์เองที่ชื่อ *Nietzsche, Genealogy, History* (1971)

ตัวอย่างร่องรอยอิทธิพลทางความคิดของนิทซ์เช่ที่มีต่อฟูโกต์นั้นก็เช่น แนวคิดของนิทซ์เช่เรื่อง 'เจตจำนงแห่งอำนาจ/ความต้องการเถลิงอำนาจ' (will to power) ซึ่งนิทซ์เช่กล่าวว่าเจตจำนงดังกล่าวมีอยู่เป็นพื้นฐานในมนุษย์ซึ่งทำให้ฟูโกต์สนใจแนวคิดเรื่อง 'อำนาจ' อย่างมาก จนอาจกล่าวได้ว่า **ลักษณะเฉพาะของแนวคิดของฟูโกต์ก็คือ การพิจารณาทุกอย่างผ่าน 'แว่นทางความคิด' เรื่องของ 'อำนาจ' นี้เอง**

อิทธิพลที่สองจากทัศนะของนิทซ์เช่ก็คือแนวคิดที่ต่อต้านการมองโลกและพัฒนาการของมนุษยชาติในแง่ที่สวยสดงดงาม ในแง่ของความก้าวหน้าของมนุษยชาติที่เดินทางจากยุคป่าเถื่อนมาสู่ยุคแห่งความมีอารยะ หากทว่านิทซ์เช่ได้กล่าวว่า มนุษย์เรายังไม่ได้เดินมาไกลจากความมืดมนและความป่าเถื่อนมากเท่าใดเลย (ในประเทศไทยมีโฆษณาชุดหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นทัศนะดังกล่าวของนิทซ์เช่ โดยเปรียบเทียบให้เห็นภาพการเดินแสดงความดีใจของมนุษย์ยุคสมัยหินกับการเดินรำแสดงความสุขสนานของมนุษย์ยุคปัจจุบัน ซึ่งมีลีลาท่าทางแบบเดียวกัน)

และอิทธิพลสุดท้ายของนิทซ์เช่ที่มีต่อฟูโกต์ก็คือ แนวคิดเรื่อง 'ประวัติศาสตร์' ดังที่นิทซ์เช่ได้รื้อถอนความหมายของคำว่า 'ประวัติศาสตร์' เสียใหม่ว่า ประวัติศาสตร์นั้นมีใช่เรื่องราวที่เกิดขึ้นในอดีตเลย เพราะแท้ที่จริงแล้ว มีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นอย่างมากมายในอดีตแต่เหตุใดจึงมีการเลือกเฉพาะเหตุการณ์บางเหตุการณ์เท่านั้นมาเป็น 'ประวัติศาสตร์' และคำตอบของนิทซ์เช่ก็คือ เป็นเพราะ '**ปัจจุบัน**' ต่างหากที่ได้เลือกสรรเหตุการณ์บางเหตุการณ์ในอดีตขึ้นมา ดังนั้น **ประวัติศาสตร์จึงเป็นอดีตที่ถูกเลือกขึ้นมาเพื่อตอบสนองความต้องการของปัจจุบันเท่านั้น** คำกล่าวนี้อาจจะมาประยุกต์ใช้กับการอธิบายภาพยนตร์ประวัติศาสตร์หรือละครประเภทพีเรียด(ย้อนยุค)ได้ว่า เพราะเหตุใด ภาพยนตร์ประเภทควบอย (Western) จึงมีแต่เรื่องราวเฉพาะในบางปี ค.ศ. เท่านั้น หรือเหตุใดละครพีเรียดจึงมีเรื่องราวเฉพาะในบางรัชสมัยเท่านั้น

(ii) **อิทธิพลของลัทธิมาร์กซ์** ฟูโกต์กล่าวว่าถึงแม้เขาจะไม่ได้อ้างอิงชื่อนามของมาร์กซ์หรือนักเศรษฐศาสตร์การเมืองออกมา แต่ทว่าเขาก็ได้ใช้มรรควิธีแบบนักเศรษฐศาสตร์

การเมืองเป็นวิธีการหลักในการวิพากษ์วิจารณ์สังคม ฟูโกต์เป็นปัญญาชนฝ่ายซ้ายที่ออกมาวิพากษ์วิจารณ์สถาบันภาพและรูปแบบของการกดขี่ครอบงำที่ปรากฏให้เห็นในสังคมทุนนิยมเฉกเช่นเดียวกับที่บรรพบุรุษของลัทธิมาร์กซ์ได้กระทำมา อีกทั้งฟูโกต์ได้พยายามสร้างแนวทางการวิเคราะห์ที่สามารถจัดการกับปัญหาเรื่องอำนาจ (power) การครอบงำ (domination) และการต่อต้าน (resistance) ในสังคมสมัยใหม่ นอกจากนั้น แนวทางการวิเคราะห์ของฟูโกต์ก็มีจุดเริ่มต้น ณ ที่เดียวกับมาร์กซ์คือมีได้เริ่มต้นที่ 'ปัจเจกบุคคล' หากทว่าได้เริ่มที่ 'รูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคม' (social relations) ที่เป็นทวิลักษณ์ซึ่งเป็นส่วนประกอบหลักของสังคมและเป็นตัวสร้างความเป็นอัตวิสัยให้กับปัจเจกบุคคล

(iii) กลุ่มนักคิดฝรั่งเศสสำนักโครงสร้างนิยม เริ่มตั้งแต่ประวัติชีวิตของฟูโกต์เมื่อเขาเข้าเรียนที่ Ecole Normale Supérieure เขาก็เริ่มได้พบกับนักประวัติศาสตร์ เช่น จอร์จส์ คองกิแลม (Georges Canguilhem) ซึ่งได้วางรากฐานแนวคิดเรื่องประวัติศาสตร์แบบวงศาวงศ์ที่เน้นความไม่ต่อเนื่องของประวัติศาสตร์ จากนั้น เขาก็ได้ติดต่อกับ จอร์จส์ ดูเมซิล (Georges Dumézil) ซึ่งเป็นนักวิชาการแนวโครงสร้างนิยมรุ่นแรก ๆ ฟูโกต์คบหากับดูเมซิล ต่อเนื่องมายาวนานและได้รับแรงบันดาลใจในด้านวิธีคิดมาจากดูเมซิลอย่างมาก ดังที่เขาบอกว่า เขาได้ใช้แนวคิดเรื่อง 'โครงสร้าง' ที่ดูเมซิลใช้วิเคราะห์ตำนานมาใช้ในการวิเคราะห์โครงสร้างของประสบการณ์ในอดีต ซึ่งแบบแผนของมันนั้นสามารถพบได้ในสภาพที่แปรรูปไปในระดับต่าง ๆ

ในช่วงเวลาที่เขาเขียนหนังสือเรื่อง *The Birth of the Clinic* นั้น ฟูโกต์ก็ได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจาก โคลด์ เลวี-สเตราส์ (Claude Lévi-Strauss) โรลันด์ บาร์ธส์ (Roland Barthes) ฌาคส์ ลาก็อง (Jacques Lacan) หลุยส์ อัลธุสเซอร์ (Louis Althusser) กาสตอง บาเชลลาร์ด (Gaston Bachelard) รวมทั้งเขายังได้รับอิทธิพลเรื่อง 'เทคโนโลยีแห่งอำนาจ' หรือ 'การใช้เทคนิคเชิงอำนาจ' จาก มาร์แชล มอสส์ (Marcel Mauss) อีกด้วย

2. วัตถุดิบที่ศึกษาและประเด็นที่สนใจ

วัตถุดิบที่ฟูโกต์นำมาใช้ศึกษาและประเด็นที่เขาสนใจนั้นมีอย่างหลากหลายและกว้างขวางอย่างมาก เพียงแค่เรากวาดตาดูรายชื่อหนังสือและบทความที่เขาเขียน เราก็จะเห็นว่า มีประเด็นที่ครอบคลุมตั้งแต่เรื่องของคนจิตวิปลาส คนป่วย/การแพทย์ อาชญากร/คุก การจองจำ/การสร้างระเบียบวินัย ต้นกำเนิดของโรงพยาบาล วิธีทางเพศ อำนาจเชิงชีว (bio-power) ที่แสดงออกบนการใช้ร่างกาย จริยธรรม (ethics) การเมืองในชีวิตประจำวัน วาทกรรม (discourse) ฯลฯ Barth (1998) ตั้งข้อสังเกตว่า จากหัวข้อที่กว้างขวางหลากหลายเช่นนี้ น่าจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่ดึงดูดความสนใจของนักสังคมศาสตร์ โดยเฉพาะการใช้แนวทางการวิเคราะห์แบบข้าม/ไขว้ระหว่างสาขาวิชาต่าง ๆ หนังสือของฟูโกต์จึงได้รับการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ อย่างมากมาย

แต่ถึงแม้ประเด็นที่ฟูโกต์สนใจจะมีความกว้างขวางหลากหลายเพียงใด แต่ทว่าในงานทุกชิ้นของเขา โดยเฉพาะงานในช่วงยุคต้น ๆ จะมีประเด็นสำคัญ ๆ ที่ฟูโกต์ยืนพื้นให้ความสนใจอย่างต่อเนื่อง (และเป็นประเด็นที่เกี่ยวข้องกับสื่อสารศึกษาโดยตรง) คือประเด็นเรื่องวาทกรรม (discourse) และร่างกาย (body) ในที่นี้จึงจะขอพิจารณาประเด็นทั้งสองนี้เสียก่อน

(2.1) วาทกรรม (discourse)

แนวคิดเรื่อง 'วาทกรรม' เป็นกุญแจดอกแรกที่จะไขไปสู่ความเข้าใจแนวคิดอื่น ๆ ของฟูโกต์ และยังเป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง 'การสื่อสาร' ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม ในที่นี้จึงจะขอสรุปเนื้อหาคร่าว ๆ เกี่ยวกับแนวคิดนี้พอสังเขป (อ่านรายละเอียดจาก ธงชัย วินิจจะกุล [2534] ที่อธิบายเอาไว้อย่างกระชับแจ่มแจ้ง)

ความคิดเรื่อง 'วาทกรรม' ของฟูโกต์ต่อยอดมาจากแนวคิดของนักโครงสร้างนิยมหลายๆ สาขา เช่น แฟร์นันด์ โบรเดล (Fernand Braudel) จากสาขาประวัติศาสตร์ โคลด์ เลวี-สเตรัสส์ (Claude Levi-Strauss) จากมานุษยวิทยา ฌาคส์ ลาก็อง (Jacques Lacan) จากจิตวิเคราะห์ และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง เฟร์ดินานด์ เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure) จากสายภาษาศาสตร์

เดอ โซซูร์ เป็นนักโครงสร้างนิยมที่นำเสนอแนวคิดเรื่องลักษณะทวิลักษณ์ของภาษา คือ ด้านที่เป็นส่วนตัว (private) ที่เรียกว่า 'parole' และด้านที่เป็นส่วนรวม (public) ที่เรียกว่า 'langue' และเขาสนใจ 'ลักษณะที่เป็นส่วนรวม' (langue) นี้เอง เนื่องจากเป็น 'โครงสร้างทางภาษา' ที่ปัจเจกจะต้องใช้ภาษาให้เป็นไปตามระบบโครงสร้างดังกล่าว เช่น คนไทยเราต้องเรียงประโยคตามลำดับ 'ประธาน/กริยา/กรรม' หรือต้องเอาคำคุณศัพท์ไปไว้ข้างหลังคำนาม รวมทั้งต้องมีโครงสร้างวิธีการใช้ภาษาในวาระ/โอกาสกับบุคคลฐานะต่าง ๆ เป็นต้น

ในขณะที่เดอ โซซูร์ได้ค้นพบโครงสร้างของระบบภาษาและสัญลักษณ์ดังกล่าว นักวิชาการสาขาอื่น ๆ เช่น เลวี-สเตรัสส์ และ ลาก็อง ก็ได้นำทัศนะดังกล่าวไปสานต่อว่า โครงสร้างระบบภาษาดังกล่าวนั้นสามารถจะ 'สถาปนา' สิ่งอื่น ๆ ต่อมาอีก เช่น ในระดับสังคม โครงสร้างภาษาดังกล่าวสามารถจะสถาปนารูปแบบความสัมพันธ์ ความเป็นจริงทางสังคม อำนาจของสถาบันทางสังคม ฯลฯ ส่วนในระดับบุคคล โครงสร้างของภาษาดังกล่าว (ที่ในขั้นต่อมาเรียกว่า 'ระบบสัญลักษณ์') ก็สามารถจะสถาปนา 'ตัวตน/อัตลักษณ์' ของปัจเจกบุคคลขึ้นมาได้ (subjectivity) เช่น แนวคิดที่ว่า 'เราเป็นอย่างไรที่ผู้อื่นพูดถึง'

จากองค์ประกอบต่าง ๆ ของ 'โครงสร้างภาษา' ที่กล่าวมา เดอ โซซูร์ ได้เจาะเข้ามาที่โครงสร้างย่อยหนึ่ง คือ โครงสร้างของสัญลักษณ์ที่เขาพบว่า 'ระบบสัญลักษณ์' ประกอบด้วย 3 ส่วนย่อย คือ ตัวหมาย/รูปสัญลักษณ์ (signifier) ตัวหมายถึง/ความหมายสัญลักษณ์ (signified) และความสัมพันธ์ระหว่างตัวหมายและตัวหมายถึง ตัวอย่างเช่น ระบบสัญลักษณ์ของจีน

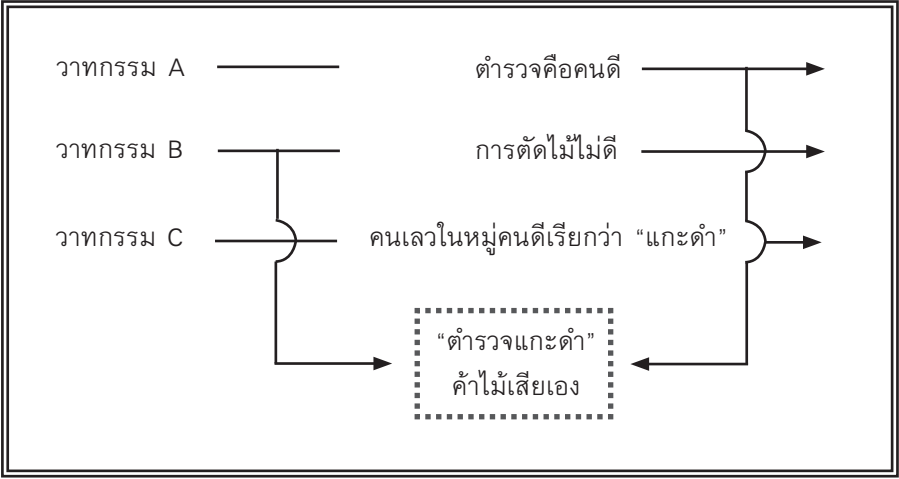
- ถ้าตัวละคร (ทศกัณฐ์) (กระต๊อบเท้า (ตัวหมาย) $\xrightarrow{\text{แปลว่า}}$ โกรธ (ตัวหมายถึง)
- ถ้าตัวละคร (ทศกัณฐ์) เอนิ้วแตะลูกตา (ตัวหมาย) $\xrightarrow{\text{แปลว่า}}$ เสียใจ (ตัวหมายถึง)

แต่ในขณะที่นักโครงสร้างนิยมจะสนใจ**โครงสร้างที่ตายตัวแน่นอน**ในความสัมพันธ์ระหว่าง 3 ส่วนย่อยที่ก่อให้เกิดหรือผลิตความหมายแก่สิ่งต่าง ๆ ในสังคมมนุษย์สังคมหนึ่ง ๆ วัฒนธรรมหนึ่ง ๆ ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ๆ แต่ทว่าฟูโกต์ผู้มีจุดยืนแบบนักคิดกลุ่มหลังโครงสร้างนิยม (post-structuralism) กลับเห็นว่า โครงสร้างดังกล่าวนั้นไม่ได้มีลักษณะแน่นอนตายตัว หากทว่ากลับมีความผันแปรไม่คงที่ ไม่ถาวรตายตัวและกระทำซึ่งกันและกัน ตัวหมายและตัวหมายถึงรวมทั้งความสัมพันธ์นั้นมีการปรับเปลี่ยนเคลื่อนคล้อย/สั่นไหวอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น นักคิดกลุ่มหลังโครงสร้างนิยมเช่น ฌาคส์ แดร์ริดา (Jacques Derrida) จึงให้ความสนใจกับ ‘การละเล่นของตัวหมาย’ (the play of signifier) แต่ทว่าฟูโกต์ได้ก้าวต่อไปอีกก้าวหนึ่งว่า ‘การละเล่นของตัวหมาย’ นี้อยู่เหนือการควบคุมของมนุษย์ และได้ย้อนกลับมาเป็น**ระบบของการมนุษย์เสียเอง** (ลองคิดถึงภาพยนตร์เรื่อง *The Matrix* ก็อาจจะเทียบได้ว่าหุ่นยนต์ที่กลับมาบังคับมนุษย์นั้นก็คือ ‘การละเล่นของตัวหมาย’ นั้นเอง)

กล่าวโดยสรุป ฟูโกต์จึงเห็นว่า วาทกรรมซึ่งหมายรวมทั้ง**วิธีการสื่อสารด้วยภาษา**แบบต่าง ๆ (ไม่ว่าจะเป็นภาษาพูด ภาษาเขียน ภาษาภาพ ภาษากิริยาท่าทาง ฯลฯ) ที่อยู่ภายใต้กรอบของโครงสร้างที่กล่าวมานั้นนั่นเองที่เป็นตัวสถาปนา/ผู้บงการอัตลักษณ์ของบุคคล ชุดความรู้ ระบบความสัมพันธ์ ความหมายของสรรพสิ่งต่าง ๆ ฯลฯ ดังนั้นหน้าที่ของนักวิเคราะห์จึงต้อง ‘ขุดเจาะคุ้ยค้น’ วาทกรรมเหล่านี้เพื่อให้เห็นถึงต้นกำเนิดของการก่อตัว การตีความ การแปรรูป การสูญสลายของวาทกรรมต่าง ๆ นั้น ดังเช่นที่ฟูโกต์อุปมาอุปไมยว่า เปรียบเสมือนการทำงานของนักโบราณคดีที่ขุดค้นชั้นดินต่าง ๆ นั่นเอง

แต่เนื่องจาก ‘วาทกรรม’ เป็นนามธรรม ดังนั้น วาทกรรมจึงต้องแสดงตัวออกมาใน ‘รูปแบบที่เป็นรูปธรรม’ ต่าง ๆ เช่น การพูด การเขียน การถ่ายภาพ การแสดงอากัปกิริยา ฯลฯ และ**กระบวนการทำงานของวาทกรรม** (ที่เรียกว่า ‘ปฏิบัติการเชิงวาทกรรม’ - discursive practice) นั้นจะเกิดจากนำเอาวาทกรรมต่าง ๆ ที่มีอยู่มาปะทะประสานกัน ธงชัย วินิจจะกูล (2534) ได้สาธิตตัวอย่างที่ช่วยให้เข้าใจดังนี้ว่า

หากเราเห็นพาดหัวข่าวหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งเขียนว่า ‘ตำรวจแกล้งดำ คำไม่เสียเอง’ ประโยคนี้เกิดจากการนำเอาวาทกรรม 3 ชุดมาปะทะประสานกัน คือ

ภาพที่ 3: การปะทะประสานระหว่างวาทกรรม 3 ชุด

จากภาพที่แสดงมาจะเห็นได้ว่า เมื่อมีการพูดคำว่า ‘ตำรวจ’ นั้น จะมี ‘ชุดความรู้/วาทกรรม’ ที่เกี่ยวกับ ‘ตำรวจ’ อยู่ข้างหลัง ตำรวจคือคนดี เช่นเดียวกับ ‘การตัดไม้’ และ ‘แกะดำ’ ซึ่งหาก ‘ชุดความรู้/วาทกรรม’ ที่อยู่ข้างหลังเปลี่ยนไป ความหมายของการปะทะประสานระหว่างวาทกรรม A+B+C ก็จะเปลี่ยนแปลงไปหมด เช่น ถ้าความหมายของ ‘การตัดไม้’ ในยุคที่มีการทำเศรษฐกิจป่าไม้ และการตัดไม้มีความหมายในทางบวก ประโยคนี้ก็จะเปลี่ยนความหมายไป

หรือหากเราลองเปลี่ยนพาดหัวดังกล่าวเป็นว่า ‘ตำรวจแกะดำ ทุกจริตไม่เป็น’ เราก็จะเห็นว่า ความหมาย/ชุดความรู้เกี่ยวกับ ‘ตำรวจ’ จะเปลี่ยนไปทั้งหมดเลย เป็นต้น

ปฏิบัติการทางวาทกรรมแต่ละครั้งจึงเป็นการปะทะประสานเอาวาทกรรม A B C... มาประกอบกันเข้าเป็นคำพูด/ข้อเขียน/ภาพวาด/การแสดงออกปฏิกิริยา/ ฯลฯ ต่าง ๆ อย่างนับไม่ถ้วน อย่างไรก็ตาม ความสนใจของฟูโกต์ก็ได้หยุดอยู่ตรงเพียงการวิเคราะห์คุณลักษณะของวาทกรรมเหล่านั้นเท่านั้น หากทว่าความสนใจของเขาได้ก้าวต่อไปอีกหนึ่งก้าว นั่นคือ เขาต้องการอธิบายให้ได้ว่า วาทกรรมเหล่านี้ได้เข้ามากำหนดคุณค่าต่าง ๆ ความเข้าใจได้/เข้าใจไม่ได้ ความถูก/ความผิด ควร/ไม่ควร พูดได้/พูดไม่ได้ ต้องปฏิบัติต่อ/อย่าปฏิบัติต่อ ... ได้อย่างไร กล่าวคือ ฟูโกต์มิได้ต้องการเพียงแต่จะเผยโฉมหน้า/ไวยากรณ์ของวาทกรรม (เช่นที่ เดอ โซซูร์ ได้กระทำมาเท่านั้น) หากทว่าเขาต้องการจะชี้ให้เห็นถึง ‘**บทบาทและการใช้อำนาจของวาทกรรมที่มีต่อมนุษย์ในสังคม**’ และในเวลาเดียวกัน ก็ต้องการ ‘**ทำลายบทบาทและการใช้อำนาจดังกล่าวนั้น**’ ด้วยการเปิดเผยให้เห็นว่าอำนาจและความชอบธรรมที่มนุษย์กลุ่มหนึ่งอ้างอิงว่ามาจาก ‘แหล่งความรู้สารพัด’ นั้น แท้จริงแล้วความรู้เหล่านั้นเป็นเพียงผลผลิตของวาทกรรมชุดหนึ่ง ๆ เท่านั้น

(2.2) ร่างกาย

สำหรับประเด็นบางประเด็นเช่นเรื่อง 'ร่างกาย' ที่ถือได้ว่าเป็นวัตถุดิบสำคัญที่กลุ่มนักคิดยุค postmodernism และกลุ่มสตรีนิยมยึดเอาเป็นประเด็นหลักนั้น ก็ต้องนับว่าฟูโกต์เป็นนักคิดคนหนึ่งที่มีพื้นฐานการศึกษาร่างกายขึ้นมาในแวดวงวิชาการสังคมศาสตร์ โดยที่ก่อนหน้าปี ค.ศ.1960 'ร่างกาย' เป็นวัตถุดิบที่หลุดหายไปจากความสนใจของนักสังคมศาสตร์ คงมีแต่บรรดาแพทย์เท่านั้นที่สนใจเรื่อง 'ร่างกาย'

ฟูโกต์ได้ให้ความสนใจกับการศึกษา 'ร่างกาย' และบรรดาสถาบันสังคมต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ควบคุม บังการเรือนร่างของมนุษย์ ฟูโกต์ใช้วิธีการวงศาคณาญาติศึกษาความเป็นมาของเรือนร่างมนุษย์ที่ถูกผลิตขึ้นมาด้วยอำนาจของวาทกรรมชุดต่าง ๆ (discourses) ฟูโกต์เห็นว่าเรือนร่างมนุษย์ก็คือ ปริณพทล (space) ที่เราสามารถจะค้นพบไม่เพียงแต่ร่องรอยของเหตุการณ์ในอดีต (เช่นที่นักโบราณคดีขุดค้นซากกระดูกมนุษย์โบราณ) หากแต่ยังเป็นปริณพทลที่เราสามารถจะมองเห็นการเคลื่อนไหวของพลังอำนาจต่าง ๆ ที่กระทำต่อเรือนร่างมนุษย์ที่อาจจะมิได้เปิดเผยตัวเองออกมาตรงๆ ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุดในยุคปัจจุบันก็คือ บรรดาสื่อโฆษณาทั้งหลายที่ใช้อำนาจ (ทางอ้อม) ในการบงการให้ผู้หญิงมีรูปร่างที่ผอมบาง มีผิวที่ขาวอมชมพู มีใบหน้าที่ปราศจากริ้วรอยไม่ว่าจะอายุเท่าไรก็ตาม เป็นต้น และนี่คือสิ่งที่ฟูโกต์เรียกว่า 'การเมืองในชีวิตประจำวัน' นั่นเอง

แต่ทว่าท่ามกลางความแตกต่างหลากหลายของวัตถุดิบที่ศึกษาและประเด็นที่สนใจนี้ ก็มีจุดร่วมกันอยู่ประการหนึ่งคือ ฟูโกต์ให้ความสนใจกับประเด็น/กลุ่มคนที่อยู่ 'ชายขอบ/ผู้เสียเปรียบ' (marginal) อยู่เสมอ ไม่ว่าจะเป็นผู้มีจิตวิปลาส นักโทษ ผู้ป่วย ฯลฯ อย่างไรก็ตาม การที่ฟูโกต์ให้ความสนใจกับประเด็น 'ชายขอบ' เหล่านี้ มิใช่เพียงเพื่อความเข้าใจในเรื่องของชายขอบในตัวของมันเอง หากทว่าเขามีจุดมุ่งหมายที่จะใช้ประเด็น 'ชายขอบ' เป็นเครื่องเผยแสดงให้เห็นถึงกลไกการทำงานในด้านที่เป็น 'กระแสหลัก' ของสังคม เพื่อจะสาธิตให้เห็นอย่างละเอียดลออว่า สังคมสมัยใหม่ที่อ้างอิงตัวเองอยู่กับความเป็นเหตุเป็นผลระเบียบวินัย และประโยชน์สุขนั้น ได้ 'สถาปนา' ตัวตนขึ้นมาด้วยปฏิบัติการกลบเกลื่อน 'สิ่งรุกรกรกตา' อันมากมาย และปฏิบัติการดังกล่าวก็ล้วนแล้วแต่เป็นปฏิบัติการเชิงอำนาจ หากทว่าปรากฏออกมาในรูปของการทำตามหลักวิชาเกือบทั้งสิ้น ซึ่งเราอาจจะสรุปได้อย่างรวบรัดว่า 'คนบ้านนั้นก็เพียงบันไดไต่ราวให้วิชาจิตวิทยาได้ทะยานตัวสูงเด่นขึ้น' และการที่จะมองเห็น 'กลไกของสังคม' ได้อย่างชัดเจนนั้น เราจำเป็นต้องเข้าไปยืน 'ฝั่งที่ตรงกันข้าม' ซึ่งเป็นตำแหน่งแห่งที่อยู่ของพวกชายขอบนั่นเอง

3. วิธีวิทยา (methodology)

เป็นที่น่าสังเกตว่าฟูโกต์มักจะไม่ได้นำเสนอ 'อะไร' ที่สร้างสรรค์ขึ้นมาอย่างใหม่เอี่ยม ถอดด้าม หากว่าเขาจะใช้วิธีการทำงานกับ 'ของเก่า' โดยการ 'ขุดคุ้ย' ลงไปให้เป็น 'ความแปลกใหม่' จาก 'ซากของเก่า' นั่นเอง ในเรื่องของวิธีวิทยาในการศึกษาก็เช่นเดียวกัน ในที่นี้จะนำเสนอวิธีวิทยาของฟูโกต์ใน 2 เรื่องที่เกี่ยวข้องกัน คือ เรื่อง archeology (ซึ่งหากแปลว่า 'โบราณคดี' ก็คงไม่มีความหมายอะไร)/หรือวงศ์วิทยา (genealogy) และเรื่อง episteme

(3.1) archeology / genealogy (วงศ์วิทยา)

การก่อร่างสร้างแนวคิดเรื่อง 'archeology/วงศ์วิทยา' ของฟูโกต์นั้นมีขึ้นมาเพื่อปฏิเสธแนวคิดและวิธีการของประวัติศาสตร์ซึ่งมีแนวคิดพื้นฐานหลัก 3 ประการคือ

(ก) ความเชื่อว่าสรรพสิ่งวิวัฒน์ไปสู่ความก้าวหน้าสมบูรณ์มากขึ้นเรื่อย ๆ สิ่งใหม่ย่อมดีกว่าและจะเข้ามาทดแทนสิ่งเก่า (เป็นแนวคิดในยุคโลกสมัยใหม่เรื่อง 'ความก้าวหน้า')

(ข) ความเชื่อว่ามิจุดหมายปลายทางของประวัติศาสตร์ที่ถูกกำหนดเอาไว้แล้ว (teleology) เช่น การปลดปล่อยไปสู่เสรีภาพ ความเป็นเหตุเป็นผล ฯลฯ

(ค) ความเชื่อว่าลักษณะของวิวัฒนาการนั้นจะเป็นแบบ 'ต่อเนื่อง' (continuity) กล่าวคือ 'ปัจจุบันนั้นย่อมมีส่วนสืบทอดของอดีตแฝงฝังอยู่' ปัจจุบันกับอดีตจึงไม่แยกตัวขาดตอนจากกัน

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ฟูโกต์ไม่ได้สนใจว่า 'สรรพสิ่งดำรงอยู่ได้อย่างไร' หากว่าเขามีทัศนะที่คล้ายคลึงกับสำนักคิดแบบ 'ประกอบสร้างนิยม' (constructionism) ที่คิดว่า 'ความเป็นจริง' เป็นอย่างไรก็ไม่สำคัญเท่ากับว่า 'เรารับรู้ความเป็นจริงนั้นว่าเป็นอย่างไร' และ 'การรับรู้' ความเป็นจริงนั้น ก็เกิดจากปฏิบัติการเชิงวาทกรรมที่ได้กล่าวมาแล้ว

หากว่าการวิเคราะห์วาทกรรมนั้นจะไม่สามารถใช้แนวคิด/วิธีการ/เครื่องมือทางประวัติศาสตร์ที่เคยมีมา แต่จะต้องใช้ 'การขุดค้นแบบ archeology' ซึ่งมีคุณลักษณะที่แตกต่างไปจากประวัติศาสตร์ดังนี้

(i) ในขณะที่ประวัติศาสตร์เน้น 'ความต่อเนื่อง' ของเหตุการณ์ archeology/วงศ์วิทยากลับจะเน้น 'รอยแยกขาด/ความไม่ต่อเนื่อง/ความขาดตอน' ของเหตุการณ์ในอดีตยุคสมัยต่าง ๆ ตัวอย่างเช่น วิธีคิดของคนไทยยุคโบราณกับยุคสมัยใหม่ที่มีต่อปรากฏการณ์ธรรมชาติ เช่น การปรากฏของดาวหาง ในขณะที่วิธีคิดของคนไทยโบราณจะรับรู้ว่าเป็น 'เป็นหายนะ เป็นลางร้าย' แต่คนไทยปัจจุบันกลับถือว่า 'เป็นปรากฏการณ์ที่หาดูได้ยาก' เมื่อรับรู้ต่างกัน ก็มี 'ปฏิกิริยาตอบโต้' ที่แตกต่างกันติดตามมา วิธีคิดเกี่ยวกับเรื่อง 'การถ่ายภาพ/ถ่ายรูปรูป' ระหว่างคนไทยโบราณกับคนไทยยุคปัจจุบันก็ล้วนแยกขาดไม่ต่อเนื่องกันเลย

(ii) การให้คำนิยามใหม่แก่ ‘ประวัติศาสตร์’ ดังที่ได้กล่าวมาข้างแล้วถึงทัศนะของ นิทซ์เช่และคองกิแลมที่มองว่า ประวัติศาสตร์นั้นไม่เคยเป็นอดีตเลย แต่ประวัติศาสตร์ เป็นเรื่องของปัจจุบันเสมอ ประวัติศาสตร์คือการเลือกเรื่องราวบางเรื่องในอดีตมารับใช้ ผลประโยชน์/ความสนใจในปัจจุบันเสมอ ตัวอย่างเช่นวิธีคิดที่ว่าพระนเรศวรสามารถที่จะยิง ปืนใหญ่ข้ามแม่น้ำสะโตงได้จริงหรือไม่ และต้องทำการพิสูจน์วิถีกระสุนนั้น วิธีคิดดังกล่าวมิใช่ ‘อดีต’ เลย หากแต่เป็น ‘ความสนใจของปัจจุบัน’ ทั้งสิ้น

(iii) ในขณะที่ประวัติศาสตร์นั้น จะต้องมีการเลือกเรื่องราวของ ‘ตัวบุคคล’ อยู่เสมอ และ ตัวบุคคลนั้นก็ต้องเป็น ‘คนที่ยิ่งใหญ่/มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์’ (Great Man theory) เช่น มหาบุรุษ วีรสตรี ผู้นำของโลก ฯลฯ แต่สำหรับ archeology/วงศาวិทยาจะไม่สนใจ เรื่องของตัวบุคคลสำคัญเหล่านี้เลย รวมทั้งไม่สนใจเหตุการณ์ครั้งยิ่งใหญ่ที่เกิดขึ้นด้วย วงศาวิทยาจะให้ความสนใจกับคนตัวเล็กตัวน้อยที่ไม่มีความสลักสำคัญ รวมทั้งสนใจเรื่องราว เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันทั่ว ๆ ไป หรืออาจกล่าวให้ถึงที่สุดแล้ว วงศาวิทยานั้น เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผู้คนมากที่สุด แต่ก็ไม่มีชื่อคนมาเกี่ยวข้องเลย ที่เรียกว่าเป็น ‘ประวัติศาสตร์ที่ปราศจากชื่อคน’ (history without subject)

(iv) หากพิจารณาโดยผิวเผิน เราอาจจะรู้สึกว่า วงศาวิทยา/archeology ของฟูโกต์ นั้นมีความละม้ายคล้ายคลึงกับประวัติศาสตร์แขนงหนึ่งคือ ‘ประวัติศาสตร์แห่งความคิด’ (history of ideas) หากแต่ฟูโกต์ได้ยืนยันว่า วงศาวิทยานั้นมิใช่ ‘ประวัติศาสตร์แห่งความคิด’ (ดังเช่นที่เขาไม่ยอมรับตำแหน่งศาสตราจารย์ในสาขาวิชานี้ จาก Collège de France จนต้อง มีการตั้งสาขาวิชาใหม่ให้แก่เขา) ทั้งนี้เพราะฟูโกต์ไม่ได้สนใจ ‘ตัวความคิด’ หากว่าเขาให้ความสนใจสิ่งที่เรียกว่า ‘ระบอบแห่งการปฏิบัติการ’ (regime of practice) ซึ่งเกิดจากปฏิบัติการ เชิงวาทกรรม (discursive practice) ที่ได้กล่าวไปแล้ว

‘ระบอบแห่งการปฏิบัติการ’ นี้ อาจจะแสดงตัวออกในหลายมิติ เช่น แบบวิธี แห่งความคิด (mode of thought) การใช้ตรรกะ (logic) โครงสร้างการกระทำ (structure) การอ้างประจักษ์พยาน (evidence) การอธิบายด้วยเหตุผล (reason) ฯลฯ

ตัวอย่างเช่น วิธีการ/ปฏิบัติการที่สังคมจะปฏิบัติต่อ ‘ผู้มีจิตวิปลาส’ ในแต่ละยุคสมัย นั้นก็ขึ้นอยู่กับวิธีคิด การให้เหตุผล ประจักษ์พยานหลักฐาน ฯลฯ ที่สังคมในแต่ละยุคนำมาใช้ หรือตัวอย่างของระบอบแห่งการปฏิบัติการต่อ ‘สิ่งที่ผิดแปลกเบี่ยงเบน’ ไปจากปกติ เช่น การเกิดมาในหอยสังข์ ฯลฯ ซึ่งระบอบแห่งการปฏิบัติในสมัยโบราณของไทย จะใช้วิธี ‘การขจัดออกไป/การเนรเทศ’ (exclusion) แต่ปัจจุบัน ระบอบแห่งการปฏิบัติในยุคสมัยใหม่ จะใช้ ‘วิธีการดึงกลับเข้ามาแล้วกักบริเวณ’ (inclusion and confinement) ซึ่งเป็นวิธีคิด พื้นฐานของวิชาการบำบัดวิยา

(v) ฟูโกต์ใช้วิธีการที่แตกต่างไปจากวิธีการของนักประวัติศาสตร์ทั่วไปโดยสิ้นเชิงถึงแม้ ฟูโกต์จะทำงานกับข้อมูลเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในอดีต (เช่น ศตวรรษที่ 17/18) แต่ทว่า

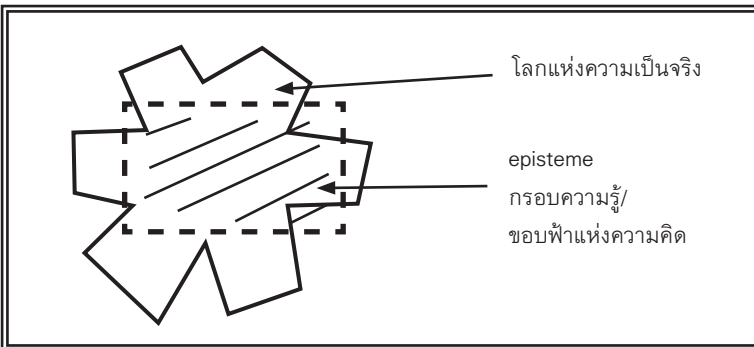
เขาก็ไม่สนใจ ‘การอ่านความหมายทางประวัติศาสตร์’ ไม่สนใจวิเคราะห์ค้นหา ‘สาเหตุของเหตุการณ์’ (ซึ่งเป็นหัวใจของนักประวัติศาสตร์) รวมทั้งไม่สนใจ ‘ตัวบุคคลผู้กระทำการ/ผู้ตอบโต้/ผู้ได้รับผลกระทบ’ จากเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์เลย (actor/subject)

(vi) จากความเชื่อพื้นฐาน 3 ประการของนักประวัติศาสตร์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น เป็นความเชื่อที่ฟูโกต์ปฏิเสธโดยสิ้นเชิง ฟูโกต์ไม่เชื่อว่า จุดหมายปลายทางของประวัติศาสตร์ได้ถูกกำหนดเอาไว้แล้ว เขาจึงไม่เชื่อหลักขั้นตอนทางประวัติศาสตร์ของลัทธิมาร์กซ์ที่ระบุว่าสังคมที่อยู่ถัดไปจากระบบทุนนิยมจะต้องเป็นสังคมสังคมนิยม และเขาไม่เชื่อปรัชญาของวิวัฒนาการ/ความก้าวหน้า/เส้นทางการพัฒนาที่มีลักษณะเป็นเส้นตรงของมนุษยชาติ เขากลับมีข้อเสนอว่า หน้าต่อไปของประวัติศาสตร์จะเป็นไปอย่างไร ในทิศทางใด ก็ขึ้นอยู่กับ ‘อำนาจ’ ของพลังต่าง ๆ ในสังคมที่มีการปะทะประสานกันต่างหาก

(3.2) Episteme (กรอบความรู้)

ในหนังสือเรื่อง ‘Les Mots et les Choses’ (ถ้อยคำกับสรรพสิ่ง) ฟูโกต์ได้ใช้วิธีการ ‘ขุดค้น’ แบบโบราณคดีลงไปดูความเป็นมาของการสถาปนาศาสตร์ที่หันมาจัดวาง ‘มนุษย์’ ให้เป็นวัตถุแห่งการศึกษา (ซึ่งก่อนหน้าศตวรรษที่ 16 นั้น ‘มนุษย์’ ยังไม่เคยมีฐานะเป็น ‘วัตถุที่จะใช้ศึกษา’) การค้นหานั้นเป็นไปเพื่อจะแสวงหา ‘โครงสร้างทางความคิด’ ของแต่ละยุคสมัย ซึ่งเขาได้แนวคิดมาจากคองกิแลม ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ฟูโกต์ขนานนามโครงสร้างนี้ว่า ‘episteme’ (พอจะแปลไทยได้ว่า ‘กรอบความรู้’) ซึ่งหมายถึงกรอบที่กำกับเครือข่ายของความรู้ ความเชื่อ วิธีคิด วิธีเข้าใจสิ่งต่างๆ ในยุคสมัยหนึ่ง ๆ เป็นเป้าหมายของบรรดาคำพูดและข้อเขียนในเรื่องต่าง ๆ ที่ไหลเวียนไปมาในสังคมที่เรียกว่า ‘วาทกรรม’ และเป็น ‘แหล่งอ้างอิง’ ของผู้คนในยุคหนึ่ง ๆ ที่จะหยิบยื่นความหมายและคุณค่าแก่สรรพสิ่ง ดังตัวอย่าง ‘กรอบความรู้’ ที่ได้ยกไปในกรณีของ ‘ตำรวจ’ ‘การค้าไม้’ และ ‘แกะดำ’ ที่กล่าวมาข้างต้น

ในขณะที่โลกแห่งความจริงนั้น มีแง่มุมที่หลากหลาย มีเหลี่ยมมุม (เช่น ตำรวจก็มีหลายแบบ) แต่ทว่า episteme จะทำหน้าที่เป็นกรอบหรือเป็นขอบฟ้าทางความคิดและทางการรับรู้/การให้ความหมายดังภาพที่แสดงอุปมาอุปไมยต่อไปนี้

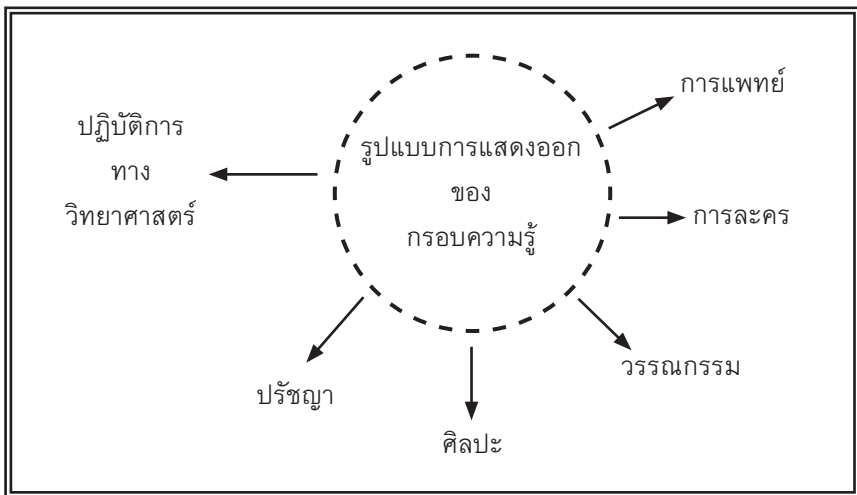
ภาพที่ 4: กรอบความรู้ (episteme)

ตัวอย่างที่ฟูโกต์แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนก็คือ การปรับเปลี่ยน episteme ในแต่ละยุคสมัยของยุโรป เช่น

- ยุค Renaissance (ศตวรรษที่ 15-16) กรอบความรู้ของสังคมยุโรปจะเน้นความเหมือน ดังนั้น ถ้อยคำ ภาษา บทกวี ภาพวาด การละคร ฯลฯ การสื่อสารรูปแบบต่าง ๆ ในยุคสมัยนี้จึงเป็นการใช้ 'อุปมาอุปไมย' (metaphor) เช่น การเทียบใบหน้าสตรีกับพระจันทร์เป็นต้น

- ยุคศตวรรษที่ 17-18 กรอบความรู้ของยุโรปในสมัยนี้กลับแปรเปลี่ยนมาสนใจความแตกต่าง/การแยกแยะ ซึ่งเป็นพื้นฐานและเป็นผลต่อการพัฒนาการชั่ง/ตวง/วัด (รวมทั้งการเติบโตของวิชาคณิตศาสตร์)

- ยุคศตวรรษที่ 19 เป็นยุคที่เน้น 'สาเหตุของสรรพสิ่ง' (วิธีคิดแบบ causal relationship) เช่น การค้นหามูลเหตุ/สาเหตุของวิชาประวัติศาสตร์ พร้อมกันนั้น ก็ได้เกิดกรอบความรู้ใหม่คือการใช้มนุษย์เป็น 'วัตถุแห่งการศึกษา' เริ่มด้วยลักษณะทางกายภาพ/สรีระของมนุษย์ แล้วก็ไล่เรื่อยมาจนถึงบุคลิกภาพ อุปนิสัย/จิตใจ รวมทั้งความรู้สึกนึกคิด

ภาพที่ 5 : รูปแบบการแสดงออกของกรอบความรู้

สำหรับรูปแบบการแสดงออกของกรอบความรู้ในแต่ละยุคสมัยดังกล่าวจะมีรูปแบบการแสดงออกในปฏิบัติการด้านต่าง ๆ เช่น ปฏิบัติการด้านศิลปะ กรอบความรู้ในแต่ละยุคจะเป็นตัวบ่งการว่าจะเขียนรูปให้เหมือนจริง (realism) จะเขียนรูปตามที่ศิลปินรับรู้ (impressionism) หรือจะเขียนรูปตามที่ศิลปินรู้สึกและต้องการแสดงออก (expressionism) เป็นต้น

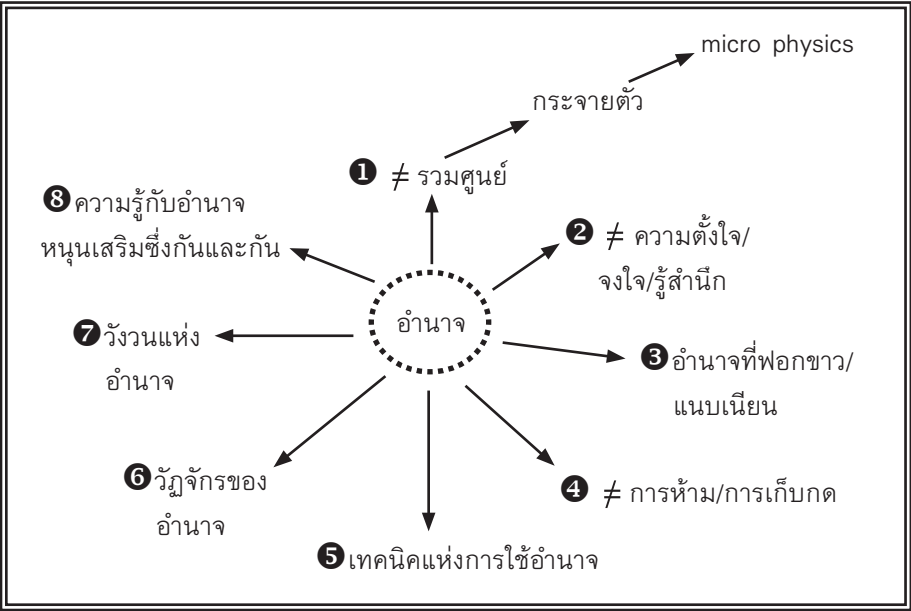
ในยุคสมัยปัจจุบันนี้ รูปแบบการแสดงออกของกรอบความรู้ของยุคสมัยปัจจุบันก็คงจะแสดงออกในรายการวิทยาศาสตร์ทางโทรทัศน์ ภาพยนตร์ที่มีปรัชญาวิธีคิดอยู่เบื้องหลัง งานภาพวาด ศิลปะ วรรณกรรม ละครโทรทัศน์ เพลงประเภทต่าง ๆ หนังสือการ์ตูน เป็นต้น

4. แนวคิดพื้นฐานของฟูโกต์

(4.1) อำนาจ (power) ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นบ้างแล้วว่า แนวคิดเรื่อง ‘อำนาจ’ นั้น ถือได้ว่าเป็นแนวคิดหัวใจของฟูโกต์เลยทีเดียว เนื่องจากไม่ว่าฟูโกต์จะต่อยอดแนวคิดมาจากฐานความรู้ใดก็ตาม เขาก็จะต่อเติมเรื่อง ‘อำนาจ’ เข้าไปในแนวคิดนั้นอยู่เสมอ

อย่างไรก็ตาม ต่อแนวคิดเรื่อง ‘อำนาจ’ ฟูโกต์ก็ได้ถอดถอนความหมายและความเข้าใจที่สาขาวิชาการต่าง ๆ เคยมีต่อ ‘อำนาจ’ ออกไปอย่างหมดสิ้น ดังนั้น ในขั้นแรกนี้ เราจึงต้องทำความเข้าใจแนวคิดเรื่อง ‘อำนาจ’ ตามทัศนะของฟูโกต์เสียก่อน

ภาพข้างล่างนี้จะแสดงให้เห็นคุณลักษณะของ ‘อำนาจ’ ตามทัศนะของฟูโกต์ได้อย่างพอสังเขป

ภาพที่ 6: คุณลักษณะของอำนาจในทัศนะของฟูโกต์

(1) ลักษณะกระจายตัว ฟูโกต์ระบุว่า อย่าไปมัวแต่สนใจจับตาดูแต่เพียงอำนาจที่มีลักษณะรวมศูนย์ที่เป็นระบบหรือที่แสดงตัวอย่างมีกฎเกณฑ์ มีสถาบันที่แน่ชัดรองรับ เช่น กฎหมาย อำนาจรัฐ อำนาจทุน/เงิน อำนาจของกองทัพ-อาวุธ ฯลฯ แบบที่เรามักจะคุ้นเคยกัน แต่ควรจะสนใจอำนาจที่แผ่กระจายตัวไปจนถึงปลายทางของระบบเหล่านั้น หรือกล่าวให้ชัดเจนกว่านั้นก็คือ อำนาจนั้นมีอยู่ในทุกหนทุกแห่ง แสดงตัวออกในความแตกต่างขัดแย้งระหว่างสิ่งต่างๆ หรืออาจกล่าวได้ว่าความสัมพันธ์ทางสังคมทุกชนิดเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจด้วย

ด้วยเหตุนี้ พวกเราทุกคนจึงไม่มีใครหลีกเลี่ยงเรื่องอำนาจได้ หากไม่เป็น 'ผู้ใช้อำนาจ' ก็ต้องเป็น 'ผู้ถูกใช้อำนาจ'

ในการวิเคราะห์จึงควรสนใจอำนาจในเหตุการณ์ พฤติกรรมหรือความสัมพันธ์ย่อยๆ ทั้งหลายในชีวิตของมนุษย์ ตัวอย่างที่ฟูโกต์ยกมาสาธิตก็เช่น แม้แต่การจ้องมอง (gazing) ก็ถือได้ว่าเป็นการแสดงอำนาจชนิดหนึ่ง ฉะนั้น พฤติกรรมปกติธรรมดาที่เราทำอยู่ เช่น การไปชมภาพยนตร์ การดูรูปโป๊ การถ่ายรูป ฯลฯ ก็ล้วนแล้วโยงใยกับเรื่องของการใช้อำนาจทั้งสิ้น

หากเรามีความเข้าใจว่า อำนาจมีการกระจุกตัวรวมศูนย์อยู่ที่ศูนย์กลางแล้วแผ่ขยายออกไป (เป็นแนวคิดแบบประเพณีที่เราผิดอำนาจ) เราก็จะมีวิธีการศึกษาไล่ตามขอบข่ายอำนาจที่แผ่กระจายออกไปตามลำดับชั้นของโครงสร้างสังคม แต่ทว่าฟูโกต์ปฏิเสธแบบแผนของโครงสร้างอำนาจเช่นนี้ ฟูโกต์เห็นว่าอำนาจมีลักษณะกระจายตัวอยู่เต็มสังคมไปหมดที่เขาเรียกว่า **micro physics of power** มีลักษณะเป็นอนุภาคเล็ก ๆ และเกาะเกี่ยวข้องแวะอยู่กับชีวิตมนุษย์มากเสียยิ่งกว่ากฎหมาย ดังนั้น ในทัศนะของฟูโกต์ อำนาจจึงมิได้เป็นหนึ่งเดียวของรัฐหรือชนชั้นใด แต่อำนาจเป็นเครือข่ายที่โยงใยไปทั่วแบบไร้ออกภาพ

(2) **อำนาจมิได้เกิดมาจากความตั้งใจ/ความจงใจ** การรู้สำนึกหรือการไตร่ตรองของใครคนใดคนหนึ่ง ฟูโกต์จึงเห็นว่า เราไม่น่าจะให้ความสนใจกับ 'ผู้ใช้อำนาจ' แต่ควรสนใจ 'ตัวอำนาจ' ที่อยู่ในความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งต่าง ๆ เช่น เมื่อศึกษาอำนาจของกล้องถ่ายภาพ เราจึงไม่จำเป็นต้องศึกษาว่า 'ใครเป็นคนถ่าย' แต่ควรดู 'ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ถ่ายกับผู้ถูกถ่าย' อำนาจที่แสดงออกและเกิดขึ้นอยู่เสมอโดยไม่ต้องตระหนักรู้หรือจงใจ แต่สามารถก่อให้เกิดผลกระทบคือการบงการควบคุมได้ เช่น ใครก็ตามที่เป็นคนที่เป็นผู้ถ่ายภาพก็สามารถจะควบคุมภาพที่ออกมาได้ หรือกล่าวโดยสรุปก็คือ ผู้วิเคราะห์ไม่ควรที่มัวแต่จะสนใจที่ 'เหตุที่มาของอำนาจ' แต่ควรสนใจ 'การกระทำและผลของอำนาจ' นั้น

(3) **อำนาจในสังคมสมัยใหม่เป็นอำนาจที่ฟอกขาว/แนบเนียน** จนอาจจะไม่รู้สึกรู้ว่า 'เป็นการใช้อำนาจ' ในขณะที่นิยามแบบเดิม ๆ เกี่ยวกับอำนาจ มักจะหมายถึง 'พลังที่ขัดขวาง/ปิดกั้น/กีดขวางความต้องการหรือการกระทำของผู้ถูกใช้อำนาจ' เช่น การตีตรา การตีบอย การกักขัง การลงโทษด้วยอาวุธ ฯลฯ แต่ทว่า 'อำนาจ' ในรูปแบบใหม่จะไม่มีลักษณะเช่นนั้น ตัวอย่างในชีวิตประจำวันที่เป็นไปอย่างปกติก็เช่น เมื่อเราไปถึงโรงพยาบาล เราก็จะถูกอำนาจเปลี่ยน 'ชื่อเฉพาะ' ให้ความเป็น 'คนไข้หมายเลข' เมื่อพบกับหมอที่สวมเสื้อกาวน์และนางพยาบาลที่สวมชุดขาว (เครื่องหมายแห่งอำนาจ) หมอและพยาบาลก็จะมีอำนาจที่จะสั่งให้เรา (ในฐานะคนไข้) ทำตามทุกอย่างโดยไม่ต้องถาม ไม่ต้องโต้แย้ง ไม่ต้องสงสัย ฯลฯ ทั้งหมดนี้อยู่ภายใต้ระบอบแห่งการปฏิบัติกร (regime of practice) ที่เรียกว่า 'การตรวจร่างกาย' ที่คนไข้แทบจะรู้สึกเลยว่า เป็นปฏิบัติการแห่งการใช้อำนาจที่ได้ฟอกขาวอย่างแนบเนียนแล้ว

ในขณะที่กรณีของแพทย์และคนไข้นั้นเรายังอาจจะ 'มองเห็น' ตัวตนของผู้ทรงอำนาจ แต่ทว่าในกรณีของการที่ผู้หญิงจำนวนมากต้องควบคุมน้ำหนัก ลดอาหาร ออกกำลังกาย รักษาโรคเรื้อรังบนใบหน้า ฯลฯ กรณีหลังนี้ เราก็แทบจะมองไม่เห็น 'ตัวตนของผู้ใช้อำนาจ' เลย อย่างไรก็ตาม กลไกด้านการสื่อสารมวลชน เช่น โฆษณาในหน้าหนังสือพิมพ์ บทความในนิตยสาร รายการสุขภาพในวิทยุโทรทัศน์ ฯลฯ ก็ล้วนแล้วแต่เป็นเครือข่ายของเครื่องมือในระบบอบผ่านการปฏิบัติการ 'สำแดงพลังของอำนาจ' (the exercise of power) ทั้งสิ้น

(4) ในความเข้าใจเดิม เรามักมองผลของอำนาจเป็นเรื่องของการห้าม/การกีดกัน เช่น ข้อความที่ปิดตามหน้าประตูของสถานที่ราชการที่เขียนว่า 'สถานที่ราชการ ไม่มีกิจห้ามเข้า' แต่ทว่า ฟูโกต์ได้เพิ่มเติมว่า อำนาจมิได้มีแต่ด้านที่กดขี่ ปราบปราม ปิดบัง หวงห้าม เท่านั้น ในอีกด้านหนึ่ง อำนาจมีผลที่เป็นด้านที่ผลิต (produce) และสร้าง (create) อีกด้วย เช่น อำนาจสร้างความรู้และสร้างวาทกรรมต่าง ๆ จนกลายเป็นอารยธรรมของมนุษย์ ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจนที่สุดก็คือ เรื่องเพศที่มีการผลิตและสร้างเรื่องราวต่าง ๆ มากมายเกี่ยวกับเพศขึ้นมาแพร่กระจายในหน้าสื่อมวลชนทุกหนทุกแห่ง

(5) **เทคนิคแห่งการใช้อำนาจ** ในการศึกษาช่วงเปลี่ยนผ่านจากสังคมโบราณมาสู่สังคมสมัยใหม่ในโลกตะวันตก ฟูโกต์พบว่าตัวอย่างเทคนิคสำคัญที่ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือของอำนาจ คือ การแบ่งแยก (division) และการกีดกัน (exclusion) เช่น การแบ่งแยกคนจิตวิปลาสออกจากคนปกติ แบ่งแยกอาชญากรออกจากพลเมืองดี แบ่งแยกเพศวิถี (sexuality) ที่ถือว่า 'วิปริต' ออกจากเพศวิถีที่ถูกต้อง กล่าวอย่างสั้น ๆ ก็คือ มีการสถาปนาบรรทัดฐานบางอย่างขึ้นมา แล้วจับทุกสิ่งทุกอย่างไปวางทาบกับบรรทัดฐาน หากสิ่งใดที่ไม่เข้ากับบรรทัดฐาน ก็จะจับแยกออกไปควบคุม คุมขัง กักกัน ภายใต้ข้ออ้างที่ว่า เพื่อปรับปรุงแก้ไขให้ 'กลับคืน' เข้าสู่ภาวะปกติ ฟูโกต์เห็นว่าสิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงลักษณะของอำนาจ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วคือ อำนาจมีลักษณะกระจายตัว และแทรกซึมแผ่ซ่านมากขึ้น โดยเข้าไปจัดการกับรายละเอียดทุกกิจกรรมของมนุษย์มากขึ้น 'ไม่ว่าจะอยู่ในโรงเรียน ในโรงงาน ในค่ายทหาร ในคุก ในโรงพยาบาล ฯลฯ แม้แต่ภายในห้องนอน ดังที่เราจะเห็นโฆษณาการใช้ผ้าอนามัยแบบต่าง ๆ สำหรับเวลาอนอนตอนกลางคืน (ใช้อำนาจของการว่าผู้หญิงที่นอนตอนกลางคืน ต้องใช้ผ้าอนามัยแบบไหน) เป็นต้น อำนาจสมัยใหม่จึงสามารถควบคุมผู้คนได้แน่นหนามากยิ่งขึ้น

บางครั้งกระบวนการแบ่งแยกและกีดกันนั้นอาจจะดำเนินการอย่างแนบเนียนจนไม่รู้สึกรู้สา ตัวอย่างเช่น การเขียนป้ายติดไว้หน้าองค์กรที่ทำงานเกี่ยวกับสตรี 2 แห่งที่ว่า

องค์กรแรก 'ที่นี่ไม่ต้อนรับโสเภณี'

องค์กรที่สอง 'ที่นี่ต้อนรับทุกคน แม้แต่โสเภณี'

หากพิจารณาอย่างผิวเผินอาจจะดูเหมือนว่า มีแต่องค์กรแรกเท่านั้นที่แบ่งแยกกีดกันผู้มีอาชีพโสเภณี แต่ความจริงแล้ว ทั้งสององค์กรต่างก็ใช้อำนาจในการแบ่งแยกกีดกัน

โสเภณีเหมือนกัน เพียงแต่เป็นคนละรูปแบบเท่านั้น

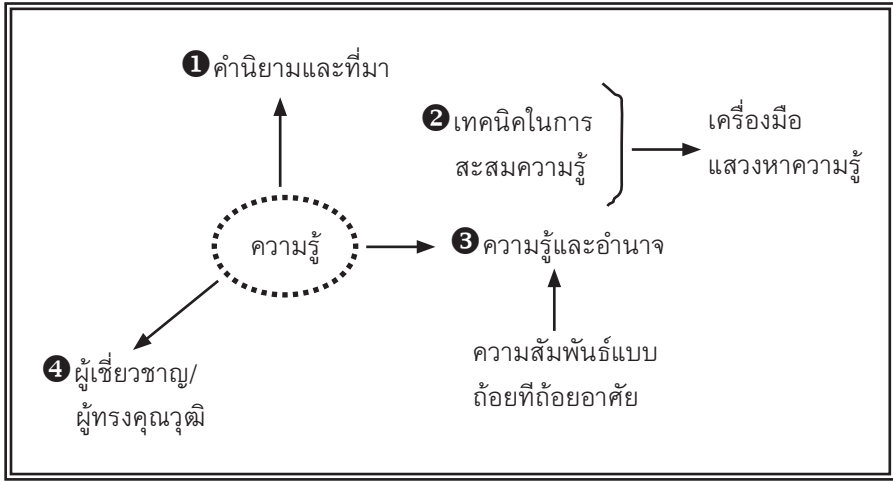
(6) **วัฏจักรของอำนาจ** พูโกต์เห็นว่าวิถีทางของอำนาจนั้นก็เหมือนกับวัฏกรรม กล่าวคือ อำนาจทุกชนิดเริ่มต้นด้วยการมีที่มา (เช่น จากรัฐ จากทุน จากอาวุธ เป็นต้น) แต่เมื่อกระบวนการของมันดำเนินไปถึงจุดหนึ่ง อำนาจก็กลายเป็น **สิ่งนิรันดรม** ไม่มีใครเป็นเจ้าของมันอย่างแท้จริง จากเดิมที่กระแสน้ำจะไหลมาในทิศทางเดียว แต่ต่อจากนั้นมันก็จะไหลวนเวียนไปในทุกทิศทาง จนแผ่ซ่านอยู่ในทุกระดับของพื้นที่ความหมายสังคมอย่างไม่มีหัวไม่มีหาง อำนาจจึงกลายเป็นเหมือน ‘โครงสร้าง’ อย่างหนึ่งที่เปิดประตูให้ผู้คนอันหลากหลายเข้าไป ‘สวมบทบาท’ เป็นผู้กระทำและผู้ถูกกระทำวนเวียนสลับกันไป ในวันที่เมื่อเราเป็น ‘นักเรียน’ เราก็ถูกครูเป็นผู้ใช้อำนาจ แต่ในอนาคต เมื่อเราสวมบทบาทเป็น ‘ครู’ เราก็จะกลายเป็นผู้ใช้อำนาจบ้าง เป็นต้น

(7) **วังวนแห่งอำนาจ** พูโกต์เสนอว่า อย่าไปคิดว่าอำนาจเป็นปรากฏการณ์อันเกิดจากการครอบงำของบุคคลหรือฝ่ายหนึ่งเหนือผู้อื่น/อีกฝ่ายหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็น ‘กลุ่มหรือชนชั้น’ ก็ตาม (นี่ก็เท่ากับเป็นการปฏิเสธแนวคิดเรื่องอำนาจแห่งชนชั้นของลัทธิมาร์กซ์ด้วย) อำนาจเป็นสิ่งที่ไม่อาจแยกแยะได้อย่างเด็ดขาด/หยุดนิ่ง/ตายตัวได้ว่า ใครมีมากกว่าหรือน้อยกว่า ใครเป็นฝ่ายใช้หรือใครเป็นฝ่ายถูกใช้อำนาจอยู่ตลอดเวลา เพราะอำนาจนั้นอยู่วนเวียนกระจัดกระจายไปทั่วทุกความสัมพันธ์ทางสังคมทุกชนิดทุกขณะที่เกิดปฏิบัติการแห่งวัฏกรรมขึ้นมา พวกเราทั้งหลายจึงล้วนแหวกว่ายอยู่ในกระแสวังวนแห่งอำนาจทั้งสิ้น ไม่ในฐานะใดก็ตามหนึ่งเสมอ

(8) **ความรู้กับอำนาจต่างหนุนเสริมซึ่งกันและกัน** จากจุดยืนแบบนักทฤษฎีสังคม พูโกต์ให้ข้อสรุปว่า ‘ความรู้’ ไม่เคยแยกตัวออกจากเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการใช้อำนาจครอบงำกัน พูโกต์ได้ปฏิเสธการให้นิยาม ‘ความรู้’ แบบที่เคยมี ๆ กันมา และสรุปอย่างชัดเจนว่า ‘ความรู้ก็คือสิ่งที่ผู้มีอำนาจกำหนดว่าเป็นความรู้’ ดังนั้น ความมุ่งมั่น/ความใฝ่รู้/ความปรารถนา ในความรู้ของมนุษย์อาจจะมิได้แสดงถึงความก้าวหน้าแต่อย่างใด แต่อาจจะบ่งสะท้อนถึงความปรารถนาในอำนาจที่เพิ่มมากขึ้น (will to power ตามทัศนะของนิทซ์เช่) เช่นเดียวกับการเคลื่อนที่ของประวัติศาสตร์ก็มีไขเส้นทางเดินจากความป่าเถื่อนไปสู่ความมีเหตุผลแบบที่นักปรัชญา Enlightenment กล่าวอ้าง แต่อาจจะเป็นเพียงการก้าวออกจากการครอบงำโดยระบอบความรู้หนึ่งไปสู่การครอบงำโดยระบอบความรู้อีกระบบหนึ่ง เช่น จากการครอบงำโดยความรู้แบบไสยศาสตร์ สู่การครอบงำโดยความรู้แบบวิทยาศาสตร์ เป็นต้น

(4.2) ความรู้ (knowledge)

ความรู้เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่พูโกต์ทำงานด้วยอย่างมาก ดังที่ปรากฏในชื่อหนังสือของเขา *The Archaeology of Knowledge* (1969) และเป็นแนวคิดที่ต่อเนื่องมาจากแนวคิดเรื่อง ‘อำนาจ’ ที่ได้กล่าวมาแล้ว ในที่นี้ เราจะพิจารณาคูณลักษณะของ ‘ความรู้’ ตามทัศนะของพูโกต์ดังต่อไปนี้

ภาพที่ 7: คุณลักษณะของความรู้ตามทัศนะของฟูโกต์

(4.2.1) **คำนิยามและที่มาของความรู้** จากแนวคิดของ ฟรานซิส เบคอน (Francis Bacon) ที่ว่า ‘ความรู้คืออำนาจ’ นั้นดูเหมือนจะเป็นความจริงเพียงครั้งเดียว และฟูโกต์ได้มาต่อเติมอีกครั้งหนึ่งที่เหลือว่า ‘และอำนาจก็ทำให้เรื่องราวบางเรื่องเกิดกลายเป็นความรู้ขึ้นมา’ การต่อเติมครั้งหลังนี้เป็นการรื้อถอนความหมายของ ‘ความรู้’ ที่เราเคยเข้าใจกันมา เช่น เป็นสิ่งที่มีประโยชน์ ช่วยปลดปล่อยมนุษยชาติให้เป็นอิสระจากอวิชชา ฯลฯ ซึ่งดูเป็นคุณสมบัติที่อยู่ในตัวความรู้เอง (intrinsic property) แต่จากนิยามของฟูโกต์ สิ่งใดจะเป็นความรู้หรือไม่นั้น ก็ขึ้นอยู่กับที่ ‘ผู้มีอำนาจ’ จะบอกว่าเป็นความรู้หรือไม่ (extrinsic property) ในทัศนะของฟูโกต์ ความรู้และอำนาจจึงเป็นคู่แฝดที่ผูกพันกันอย่างแยกไม่ออก

ฟูโกต์พัฒนานิยามของ ‘ความรู้’ โดยต่อยอดแนวคิดมาจากบาเซอลาร์ดและคองกิแลมที่ได้กล่าวมาข้างต้น จุดร่วมทางความคิดที่ฟูโกต์ได้เอาประวัติศาสตร์และปรัชญาแห่งวิทยาศาสตร์ของนักคิดทั้งสองคนมาใช้ก็คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ของความรู้เพื่อวิเคราะห์หา ‘รอยแยก/การแตกหัก’ (rupture / discontinuity) ของวาทกรรมต่าง ๆ ในประวัติศาสตร์แห่งความรู้ในแต่ละยุคสมัย แต่ทว่าความแตกต่างระหว่างฟูโกต์กับนักคิดรุ่นก่อนหน้าเขาก็คือ **สาขาวิชา** เพราะในขณะที่บาเซอลาร์ดสนใจประวัติศาสตร์แห่งความรู้ของวิชาฟิสิกส์ ส่วนคองกิแลมสนใจชีวิตวิทยาและวิทยาศาสตร์การแพทย์ ฟูโกต์นั้นสนใจสาขาวิชาแบบใหม่เอี่ยมคือ ‘ศาสตร์แห่งมนุษย์’ (human science)

เมื่อศึกษาจากข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ ฟูโกต์ต้องการจะค้นหว่า ‘การปรับเปลี่ยน’ (shift) กรอบความรู้ (ที่เรียกว่า episteme) ในแต่ละช่วงยุคสมัยนั้นเป็นอย่างไร สำหรับศาสตร์แห่งมนุษย์นั้น episteme ที่เกิดการปรับเปลี่ยนอย่างสำคัญก็คือ การนำเอา ‘มนุษย์’ มาเป็นศูนย์กลางของความรู้หรือมาเป็น **วัตถุของการศึกษา** (object of study)

ปรากฏการณ์นี้เพิ่งมาเกิดขึ้นในช่วงศตวรรษที่ 18 ในยุโรป โดยที่ก่อนหน้านี้ episteme แบบดังกล่าวยังไม่มีอยู่ และ ณ ช่วงเวลานี้เองที่สาขาวิชา 'ศาสตร์แห่งมนุษย์' ได้ก่อร่างสร้างชุดความรู้ต่าง ๆ ขึ้นมา การใช้วิธีการแบบวงศาวทยา/โบราณคดีของฟูโกต์ก็คือ การขุดค้นลงไปว่า ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นมีวาทกรรม/ปฏิบัติการเชิงวาทกรรม/ระบอบแห่งปฏิบัติการอะไรบ้าง ที่ได้เกิดขึ้นมาในสังคม

(4.2.2) เทคนิคที่ใช้ในการส่งสมความรู้จากแนวคิดของบาแซลาร์ดที่ระบุว่า การที่จะธำรงรักษาความรู้ที่ได้ก่อร่างมานั้น จำเป็นต้องมี 'เทคนิคพิเศษ' และ 'เทคโนโลยีแห่งการสำรวจศึกษา' ที่บาแซลาร์ดเรียกว่า 'phenomeno-technics'

เทคนิคเหล่านี้จะฝังตัวอยู่ในวาทกรรมและรูปแบบการให้เหตุผลของแต่ละสาขาวิชา รวมทั้งยังต้องมีการนำเอาเทคนิคเหล่านี้มาใช้ในการช่วย 'สังเกต/จับจองมองดู' ปรากฏการณ์ของนักวิทยาศาสตร์ ในกรณีของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ เทคนิคพิเศษและเทคโนโลยีแห่งการสำรวจศึกษา ก็เช่น กล้องจุลทรรศน์ กล้องโทรทรรศน์ เครื่องมือผ่าตัด เทอร์โมมิเตอร์ บารอมิเตอร์ (วัดความดันอากาศ) เครื่องวัดกระแสไฟฟ้า ฯลฯ เครื่องมือเหล่านี้ถูกนำมาประยุกต์ใช้กับการศึกษาผู้คนด้วย เช่น การออกแบบคุก panopticon ของ เจเรมี เบนแธม (Jeremy Bentham)

นอกเหนือจากเทคนิคที่แสดงตัวออกมาในรูปของเครื่องมือแล้ว จากแนวคิดของคองกิแลมที่ศึกษาชีววิทยาและวิทยาศาสตร์การแพทย์ เขาได้ใช้แนวคิดเรื่อง 'สภาวะปกติและสภาวะที่มีพยาธิสภาพ' ที่เป็นแนวคิดพื้นฐานของสาขการแพทย์ เพราะความรู้ทางการแพทย์นั้นเกิดขึ้นมาได้เนื่องจากร่างกายมนุษย์เกิดความผิดปกติจึงทำให้เจ็บปวดป่วยไข้ ฟูโกต์เห็นว่าการเจ็บไข้ได้ป่วยนั้นเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน ดังนั้นความรู้ด้านการแพทย์จึงมิได้ถือกำเนิดมาจากการอยากได้ใคร่รู้ของมนุษย์ หากทว่าเกิดมาจากการมีปฏิริยาตอบสนองต่อการแก้ไขปัญหาในชีวิตมนุษย์มากกว่า

ในกรณีของวิชาด้านสังคมศาสตร์ ฟูโกต์ก็เห็นว่าเป็นไปในทำนองเดียวกัน ความรู้ด้านสังคมศาสตร์/ศาสตร์แห่งมนุษย์ก็เกิดมาจากปัญหาด้านสังคมของมนุษย์เช่นเดียวกัน และเมื่อนำหลักการนี้มาตอบคำถามว่า แล้วความรู้ที่ใช้ศึกษาผู้มีจิตวิปลาสเกิดมาจากปัญหาสังคมอะไรกันเล่า

ฟูโกต์ได้แสดงข้อมูลจากประวัติศาสตร์ว่า ในอดีต 'คนบ้า' ไม่เคยมีสถานะเป็น 'สิ่งที่ต้องทำการศึกษาและทำความเข้าใจ' เลย จนกระทั่งถึงศตวรรษที่ 17-18 ที่ 'คนบ้า' ได้กลายเป็นปัญหาสังคมของยุโรปในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ทั้งนี้เนื่องจากสังคมยุโรปในศตวรรษที่ 17-18 เป็นยุคก่อตัวของระบบทุนนิยมที่ต้องการให้มนุษย์ทุกคนเป็นแรงงานที่มีผลผลิต (productive labour) แต่ทว่าคนบ้าไม่สามารถจะทำงานได้ ดังนั้น จึงต้องทำการศึกษาค้นคว้าเพื่อแสวงหาวิธีการ 'ปรับแก้' บุคคลเหล่านี้ให้มาเป็นแรงงานที่มีผลผลิต

แต่การที่จะจับคนบ้าไปกักขังเพื่อทำการศึกษาวិเคราะห์และหาทางปรับแก้กัน

จะต้องเริ่มต้นจากการวัดระดับของความวิปลาสเพื่อแยกแยะประเภทและระดับเสียก่อน (measurement) ในการนี้ก็จะเกิด ‘เทคนิคพิเศษ’ ต่าง ๆ เช่น แบบทดสอบด้านจิตวิทยา แบบวัดสภาวะทางจิต ห้องทดลอง ห้องสังเกต ฯลฯ และนี่เองคือฐานที่วิชาจิตวิทยา/จิตบำบัดจะค่อย ๆ ก่อตัวขึ้นมา

เพื่อให้ความรู้ในวิชาจิตวิทยา/จิตบำบัดพัฒนาต่อไปได้ จำเป็นต้องใช้อำนาจชุดอื่น ๆ ในสังคมมาทำงานประสานช่วยกัน เช่น อำนาจของศาลที่จะตัดสินว่าใครเป็นผู้วิกลจริต เขาจะไม่ถูกส่งไปขังคุก แต่จะถูกส่งไปสถานพยาบาลแทน และจิตแพทย์ก็มีสิทธิ์/อำนาจที่จะ ‘เฝ้าดู/เฝ้าระวัง’ (surveillance) เพื่อทำการรักษาเยี่ยงยาบุคคลเหล่านั้น

บรรดาเครื่องมือการศึกษาต่าง ๆ ทางด้านสังคมศาสตร์/ศาสตร์แห่งมนุษย์ เช่น แบบสอบถาม แบบทดสอบ การออกแบบโรงพยาบาล สถาบันสาธารณะต่าง ๆ (เช่น ตำรวจ ศาล ฯลฯ) ก็จะใช้อำนาจทำงานประสานกันบนฐานชุดความรู้ชุดเดียวกัน

(4.2.3) ความรู้และอำนาจ: ความสัมพันธ์แบบถ้อยทีถ้อยอาศัย ฟูโกต์กล่าวว่า ความรู้และอำนาจมีความสัมพันธ์ในแบบ ‘ซึ่งกันและกัน’ กล่าวคือ ในด้านหนึ่งกลวิธีและเทคโนโลยีแห่งอำนาจก็จะเป็นตัวช่วยอำนวยความสะดวกและเปิดทางโล่งให้แก่การสร้างสรรค์ความรู้ และในอีกด้านหนึ่ง ความรู้ก็จะกลายมาเป็นพื้นฐานและหลักการของการใช้อำนาจ ตัวอย่างเช่น การศึกษาเรื่องความผันแปรแตกต่างของมนุษย์ก็ให้กำเนิดกับ ‘บรรทัดฐานทางสถิติ’ และในทางกลับกันบรรทัดฐานเหล่านั้นก็ถูกนำมาใช้เพื่อการเข้าควบคุมหรือแทรกแซง กรณีของประชากรศึกษาเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุด ผลการศึกษาอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ที่ได้รับการสนับสนุนจากอำนาจรัฐ/สถาบันวิจัย/สถานศึกษา ฯลฯ ให้ข้อค้นพบที่ว่า อัตราการเจริญพันธุ์ของมนุษย์ที่มีสูงกว่าการขยายตัวของการผลิตอาหารจะทำให้เกิดวิกฤตการณ์ขาดอาหารและการแย่งชิงทรัพยากรดังนั้นจึงต้องมี ‘การควบคุมจำนวนประชากร’ เช่น ให้มีลูกเพียงแค่ 2 คน ฐานความรู้ชุดนี้ได้ถูกรัฐบาลของชาติต่าง ๆ นำไปใช้เป็นนโยบายทางการเมือง คือ การควบคุมจำนวนประชากร เป็นต้น

ทั้ง ‘อำนาจ’ และ ‘ความรู้’ จะดำรงอยู่ต่อไปไม่ได้เลยหากแยกตัวออกจากกัน ฟูโกต์ได้สาธิตให้เห็นในกรณีของเรื่อง ‘ระเบียบวินัย’ (discipline)

อันที่จริง ระเบียบวินัยเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ในสังคมตะวันตกมาช้านานแล้ว แต่เมื่อล่วงเข้าสู่ครึ่งหลังของศตวรรษที่ 17 ระเบียบวินัยจะถูกดึงเข้าสู่วงโคจรของอำนาจ ฟูโกต์ได้ชี้ให้เห็นว่า ระเบียบวินัยในช่วงเวลานี้ได้เกิด ‘ลักษณะพิเศษบางประการ’ ที่แยกขาด/แตกหักจากกรอบความรู้เดิม (episteme) เกี่ยวกับระเบียบวินัย นั่นก็คือ การเลื่อนระดับการทำงานจากที่ระเบียบวินัยเคยกำกับ ‘ภาพรวม ๆ ของกิจกรรมของผู้คน’ ลงมาสู่การควบคุม ‘รายละเอียดปลีกย่อย’ ของกิจกรรมทั้งหมดในชีวิตประจำวัน พร้อม ๆ กับเกิดแนวโน้มที่จะแผ่ขยายครอบคลุมองค์การของสังคม/สถาบันสังคมทุกอย่าง เริ่มจากการเริ่มฝึกวินัยในกองทัพ

โบสถ์ ก็ขยายมาสู่โรงเรียน ที่ทำงาน พื้นที่สาธารณะต่าง ๆ ที่ฟูโกต์เรียกว่าเป็นการใช้อำนาจแบบ ‘จุลฟิสิกส์’ (micro physic) ที่ได้กล่าวมาแล้ว

เป็นที่น่าสนใจว่า ในขณะที่ประวัติศาสตร์กระแสหลักอธิบายสิ่งที่เกิดในศตวรรษที่ 18 ว่าเป็นการก่อตัวของแนวคิด ‘เสรีนิยม’ ซึ่งดำเนินควบคู่ไปกับการเติบโตของวิชาความรู้ที่ยึด ‘หลักเหตุผล’ ซึ่งอาจกล่าวได้อย่างสรุปว่า เป็นกระบวนการที่เริ่มผละออกจาก ‘การใช้อำนาจบาตรใหญ่’ ไปสู่ ‘ความมีเสรีภาพ’ จาก ‘อวิชชา’ สู่ ‘ความรู้/มีเหตุผล’ ฟูโกต์กลับยืนยันให้เห็นว่า ในช่วงเวลานั้น เป็นช่วงเวลาที่มีการใช้ระเบียบวินัยกับผู้คนในยุโรปอย่างกว้างขวาง รอบด้านและครอบคลุม

การใช้อำนาจสร้างระเบียบวินัยทั้งหลายนั้นดำเนินการไปโดยมี ‘หลักวิชา’ เป็นเครื่องหล่อเลี้ยง มีคำอธิบายให้เหตุผลในวิชาสรีระวิทยา การแพทย์ วิทยาศาสตร์ ฯลฯ ว่าเพราะเหตุใดจึงควรมีระเบียบวินัย เช่น การล้างมือก่อนรับประทานอาหารทุกครั้ง จะป้องกันโรคติดต่อได้ การใช้ผ้าปิดจมูกเมื่อจามไอ จะทำให้เชื้อโรคไม่แพร่ระบาด เป็นต้น อำนาจรูปแบบใหม่นี้จึงมีรูปแบบที่แผ่ซ่านและซึมลึกมากกว่าเดิม อีกทั้งยังทำงานได้อย่างเงียบเชียบ ไม่โผล่ฉ่างเหมือนอย่างการใช้ความรุนแรงแบบสมัยก่อน

และเนื่องจาก ‘อำนาจ’ เป็นพลังงานที่ต้องมีการเคลื่อนไหวจึงจะสะสมมวลพลังได้สูงขึ้น เสมือนกล้ามเนื้อที่ต้องออกแรง/ออกกำลังกายจึงจะแข็งแรง ดังนั้น อำนาจจึงต้องมีการ ‘ออกกำลังกาย’ อยู่ตลอดเวลา ที่รู้จักในสำนวนภาษาอังกฤษว่า ‘exercise power’ หลักข้อนี้ช่วยให้เราเข้าใจปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน โดยเฉพาะปรากฏการณ์ผ่านสื่อที่เป็นการสำแดงพลังในพื้นที่สาธารณะ เช่น ในละครโทรทัศน์ คุณนายจะต้องดูค่าคนใช้อย่างไม่มีความจำเป็น และทุกครั้งที่เกิดโรคระบาด เช่น ไข้หวัดนก โรคซาร์ส ฯลฯ เราก็มักจะได้พบกับบรรดา ‘ผู้เชี่ยวชาญ/ผู้ทรงคุณวุฒิ’ ที่ออกมาหน้าจอโทรทัศน์เพื่อให้คำอธิบายคำชี้แจง รวมทั้งให้คำแนะนำในการปฏิบัติตนแก่ประชาชนไปพร้อม ๆ กัน ช่วงเวลาดังกล่าวนั้นก็คือการออกกำลังกายของขุมความรู้ต่าง ๆ ในสังคมนั่นเอง

(4.2.4) ผู้เชี่ยวชาญ/ผู้ทรงคุณวุฒิ (expert) จากที่กล่าวมาข้างต้น ธรรมชาติของอำนาจที่แสดงออกอย่างชัดเจนที่สุด ดูเหมือนจะอยู่ในรูปแบบของ ‘ผู้เชี่ยวชาญ/ผู้ทรงคุณวุฒิ’ ที่ทำหน้าที่เป็นผู้ผลิตและผู้แพร่กระจายความรู้นั่นเอง อย่างไรก็ตาม ฟูโกต์ก็ได้พัฒนาคำอธิบายเรื่อง ‘ต้นกำเนิด/แหล่งความรู้’ ให้ก้าวไปอีกขั้นหนึ่งตามหลักการบางประการที่ได้กล่าวไปบ้างแล้ว

ฟูโกต์อธิบายว่า ในยุคหนึ่ง ๆ วาทกรรมในประเด็นต่าง ๆ จะมีจุดกำเนิดมาจาก ‘คนบางกลุ่ม’ ที่สังคมเชื่อว่าสามารถเข้าถึงสัจธรรม/ความรู้ที่แท้จริง ซึ่งทำให้ ‘คำพูด/ข้อเขียน’ ของคนกลุ่มดังกล่าวเป็นที่เชื่อถือ ในสังคมก่อนยุคสมัยใหม่ เช่น ในยุโรปยุคกลาง คนเหล่านี้ อาจจะเป็นนักบวชหรือเจ้าศักดินา แต่เมื่อถึงยุคสมัยใหม่ (นับจากศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา)

อำนาจประกาศิตดังกล่าวได้ตกมาอยู่ในมือของ ‘กลุ่มผู้ที่ได้ศึกษาเรื่องนั้น ๆ จนมีความเชี่ยวชาญ’ ที่รู้จักกันในทุกวันนี้ว่า ‘ผู้เชี่ยวชาญ/ผู้ทรงคุณวุฒิ’

แต่เส้นทางชีวิตของ ‘ความรู้/ผู้เชี่ยวชาญ’ นั้นก็เหมือนกับเส้นทางชีวิตของอำนาจ กล่าวคือ เริ่มต้นจากที่รู้จักกำหนด แต่หลังจากนั้น วาทกรรมความรู้นั้นก็จะไหลเวียนแพร่กระจายออกไป และถูกกลืนด้วยอำนาจประเภทต่าง ๆ ในสังคม เช่น กลายเป็นข้ออ้างของนักการเมืองในการอภิปรายในสภา กลายเป็นเหตุผลของศาลในการตัดสินคดี กลายเป็น ‘แหล่งอ้างอิง’ ในบทความทางวิชาการ ฯลฯ ตามรูปลักษณะของเครือข่ายโยงใยที่สลับซับซ้อนของอำนาจจนกระทั่งในที่สุดก็อาจจะกลายเป็น ‘วัตถุนิรนาม’ ที่ไม่รู้ว่าเป็นต้นกำเนิดดังเช่นตัวอย่างคำพูด/วิคิดจำนวนมากมายที่เรารู้จัก/เราใช้ แต่ไม่รู้ ‘ใครเป็นผู้พูดคนแรก’ เมื่อนั้นความรู้นั้นก็จะถูกใช้เป็น ‘แหล่งอ้างอิงสาธารณะ’ ซึ่งนั่นก็คือ กรอบของสัจธรรม (กรอบความรู้-episteme) ในยุคนั้นๆ ตัวอย่างเช่น กรอบความรู้ว่า มือใครยาวสาวได้สาวเอา ปลาใหญ่กินปลาเล็ก ธรรมะย่อมชนะอธรรม ที่โดมมีรักที่นั่นมีทุกข์ เป็นต้น

(4.3) subject (อัตบุคคล/องค์ประธาน)

‘อัตบุคคล’ เป็นแนวคิดที่ต่อเนื่องจากเรื่องของอำนาจและความรู้ และฟูโกต์ได้ให้ความสนใจเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง 3 ประสานคือ อำนาจ ความรู้ และอัตบุคคล มาอยู่ตลอดเวลา อย่างไรก็ตาม ฟูโกต์มิได้สนใจวิเคราะห์อำนาจในแง่ที่**มาของมัน** หากทว่าเขากลับให้ความสนใจกับประวัติศาสตร์ของปรากฏการณ์ที่แปลกประหลาดว่า มนุษย์เราถูกสร้างให้เป็น ‘องค์ประธาน/อัตบุคคล’ (subject) ด้วยรูปแบบ ‘การกระทำให้มนุษย์นั้นกลายเป็นวัตถุ’ (objectification) อุปมาอุปไมยเหมือนการมานั่งคิดว่าจะตกแต่งทรงผมของบุคคลให้เป็นอย่างไรดี (เป็นอัตบุคคล) เมื่อศีรษะของบุคคลนั้นได้ขาดหายไปแล้ว (หมดสภาพความเป็นบุคคลแล้ว)

ด้วยวิธีการขุดค้นประวัติศาสตร์ ฟูโกต์พบว่า ในยุโรปจนถึงช่วงปลายศตวรรษที่ 18 นั้น ยังไม่เคยมีแนวคิดที่ว่า ‘มนุษย์ที่เป็นอัตบุคคล/องค์ประธาน’ ปรากฏอย่างเป็นเรื่องเป็นราว แนวคิดเรื่อง ‘มนุษย์’ และเรื่อง ‘องค์ประธาน’ เพิ่งจะมาปรากฏเป็นปัญหาทางปรัชญาทางวิชาการ ก็ในยุคสมัยของเดส์การ์ตส์ (Descartes) เมื่อเขาเริ่มตั้งคำถามเชิงปรัชญาเกี่ยวกับ ‘การดำรงอยู่ของมนุษย์’ และได้พบคำตอบด้วยประโยควรรคทองที่เรารู้จักกันดีคือ ‘I think therefore I am’

กระบวนการสร้างมนุษย์ให้เป็น ‘อัตบุคคล’ นี้ดำเนินไปโดยผ่านการทำงานด้วยกลไกหลายประเภท ประเภทแรกคือผ่าน**ปฏิบัติการจัดจำแนกแยกประเภท (classified practice)** ที่ดำเนินการผ่านปฏิบัติการวาทกรรมแบบต่าง ๆ และผลลัพธ์จากปฏิบัติการนั้นก็คือ เนื้อหาความรู้ในสาขาวิชาการต่าง ๆ นั้นเองเช่นกระบวนการที่ทำให้ ‘องค์ประธาน/อัตบุคคลที่รู้จักพูด’ กลายเป็น ‘วัตถุที่ใช้ศึกษา’ ในวิชานิติศาสตร์และภาษาศาสตร์ กระบวนการที่ทำให้

‘องค์กรประณานที่ทำการผลิต’ อยู่ในสาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ กระบวนการทำให้ ‘องค์กรประณานที่เป็นสิ่งที่มีชีวิต’ อยู่ในสาขาวิชาชีววิทยาและประวัติศาสตร์ เป็นต้น ดังที่นำเสนอแล้วว่าในทุกสาขาวิชาเหล่านี้ มักจะเริ่มบทเปิดวิชาตนเองด้วยข้อตกลงเกี่ยวกับ ‘มนุษย์’ ก่อนว่า ‘มนุษย์เป็นสัตว์โลกที่รู้จักทำการผลิต (homo fabre) เป็นสัตว์โลกที่รู้จักใช้อำนาจ เป็นสัตว์โลกที่รู้จักทำการสื่อสาร/ใช้ภาษา.....’

นอกเหนือจาก**ปฏิบัติการจัดจำแนกแยกประเภท**เพื่อสร้างความรู้สาขาวิชาต่างๆ แล้วในกลุ่มผู้คนเฉพาะบางกลุ่ม ก็ได้มีกระบวนการอีกกระบวนการหนึ่งที่ถูกนำมาสร้าง ‘อัตบุคคล/องค์กรประณาน’ ที่มีลักษณะรวมหมู่ ที่เรียกว่า **‘ปฏิบัติเพื่อการแบ่งแยก’ (dividing practice)** โดยองค์กรประณานนั้นจะถูกแบ่งแยกออกไปเป็นกลุ่มคนเฉพาะ เช่น กลุ่มคนบ้าจะถูกแยกออกไปจากคนปกติ กลุ่มผู้ป่วยจะถูกแยกออกไปจากกลุ่มผู้มีร่างกายปกติ กลุ่มผู้เบี่ยงเบนทางเพศจะถูกแยกออกไปจากกลุ่มคนมีเพศวิถีแบบปกติ เป็นต้น

ปฏิบัติการเพื่อการแบ่งแยกนี้จะกระจายกำลังกันออกไปปฏิบัติงานไปตามสถาบันทางสังคมต่างๆ ผ่านปฏิบัติการ ‘เพื่อการแบ่งแยก’ นานาชนิด เช่น ผู้มีจิตวิปลาสจะต้องถูกส่งเข้าไปอยู่ใน ‘พื้นที่เฉพาะ’ เช่น โรงพยาบาล ‘ผู้ป่วย’ จะได้รับการยกเว้นไม่ต้องมาทำงานตามปกติ แต่ก็ต้องเข้าไปอยู่ในโรงพยาบาลที่มี ‘เครื่องแต่งกาย’ มีการใช้ชีวิตประจำวันมีกิจกรรมที่แตกต่างไปจากคนปกติ เช่น ต้องเจาะเลือด ต้องฉีดยา ต้อง X-ray ฯลฯ แน่นอนว่านี่คือปฏิบัติการเพื่อการสร้าง ‘อัตบุคคล’ ให้บังเกิดขึ้น (หรือที่เราอาจจะรู้จักกันในชื่อของ ‘อัตลักษณ์’)

ส่วน ‘ผลลัพธ์’ ที่เกิดขึ้นจากกระบวนการเหล่านี้ซึ่งเป็นประเด็นที่ฟูโกต์ให้ความสนใจก็คือ การทำให้มนุษย์กลายเป็น ‘องค์กรประณาน/อัตบุคคลที่มีสำนึกในตัวเอง’ (self-subjectivity) ที่อยู่ท่ามกลาง ‘วัตถุ’ แวดล้อมอย่างอื่น ๆ การเป็นอัตบุคคลที่มีสำนึกในตัวเองทำให้มนุษย์รู้ตัวว่า เรามีหน้าที่ที่จะต้อง ‘เข้าใจตัวเอง’ มีหน้าที่ที่จะ ‘จัดการ/ควบคุม/บงการตัวเอง’ ผลลัพธ์ดังกล่าวนี้แสดงออกทั้งในเรื่อง ‘ความรู้’ และใน ‘ชีวิตประจำวัน’

ในระดับของความรู้ ตัวอย่างเช่น ความรู้ที่เกี่ยวกับตัวมนุษย์เองได้เริ่มสถาปนาตัวเองขึ้น เริ่มจาก ‘มนุษย์’ ที่เป็นรูปธรรมที่สุดคือร่างกายของมนุษย์ ฟูโกต์ยกตัวอย่างงานนิพนธ์ของ LaMettrie เรื่อง *The Machine Man* (มนุษย์จักรกล) ซึ่งเป็นข้อเขียนที่สรุปรวบยอดทัศนะของเหล่านักปราชญ์ในศตวรรษที่ 18 ที่มีต่อร่างกายมนุษย์ที่ต่อยอดมาจากแนวคิดของนิวตันที่มีมาก่อนหน้านั้นว่า ทุกเสี้ยวส่วนของจักรวาลมีลักษณะเป็นเครื่องจักรกล ร่างกายของมนุษย์ก็เช่นเดียวกัน คำศัพท์ต่างๆ ที่เคยใช้กับเครื่องจักรกล เช่น กลไกการทำงาน ระบบประสาทควบคุม ฯลฯ ถูกนำมาใช้กับระบบการทำงานในร่างกายของมนุษย์

ส่วน**ในระดับของชีวิตประจำวัน** ตัวอย่างของ ‘การสารภาพบาป’ ในทางศาสนาเป็นรูปธรรมของการเข้าใจตนเองและมีสำนึกในสิ่งที่ตนเองได้กระทำการไป เช่นเดียวกับการต้องทำให้ ‘ผู้กระทำความผิด’ สารภาพความผิดที่ตนทำไปจากปากของตนเองในกระบวนการทางกฎหมายและศาล

เป็นที่น่าสังเกตว่า แนวคิดเรื่อง ‘องค์ประธาน/อัตบุคคล’ ของฟูโกต์นี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับแนวคิดเรื่อง ‘อัตลักษณ์’ (identity) ที่มีนักวิชาการท่านอื่น ๆ ได้ศึกษามาแล้ว แต่ทว่าลักษณะที่โดดเด่นของฟูโกต์ก็คือ แนวคิดเรื่อง ‘อัตลักษณ์/อัตบุคคล’ นั้นมิใช่แนวคิดที่ยืนอยู่อย่างโดดเดี่ยว หากทว่าอัตลักษณ์ในทัศนะของฟูโกต์เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเรื่องอำนาจ/ความรู้/วาทกรรมอย่างแยกกันไม่ออกเลย คำถามในเรื่องกระบวนการสร้าง ‘อัตลักษณ์’ ของฟูโกต์จึงขยายออกไปถึงประเด็นที่ว่า ‘ใครมีอำนาจในการก่อร่างสร้างอัตลักษณ์ของใครได้บ้าง’

ตัวอย่างเช่นงานวิจัยเรื่อง ‘การสื่อสารกับอัตลักษณ์ถนนข้าวสาร’ โดย กรองแก้ว วัฒนเมฆมลรักษ์ (2545) ซึ่งผู้วิจัยได้พบว่า อัตลักษณ์ของถนนข้าวสารนั้นถูกสร้างจาก ‘บุคคลภายนอก’ ซึ่งได้แก่ กลุ่มนักท่องเที่ยวหรือบริษัท/ธุรกิจที่เกี่ยวกับการท่องเที่ยวที่มี ‘เครื่องมือแห่งอำนาจ’ คือ ความสามารถในการสร้างเว็บไซต์ที่มีเรื่องราวเกี่ยวกับถนนข้าวสารนับเป็นพัน ๆ เว็บไซต์ ดังนั้นอัตลักษณ์ของถนนข้าวสารจะมีโฉมหน้าไปปรากฏแก่สายตาของนักท่องเที่ยวทั่วโลกในรูปแบบอย่างไรก็ขึ้นอยู่กับที่ ‘อำนาจของผู้สร้างเว็บไซต์’ เหล่านี้ โดยที่ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในถนนข้าวสารเองไม่มีอำนาจเพียงพอที่จะก่อร่างสร้างอัตลักษณ์ของตนเองแก่ผู้รับสารที่อยู่ห่างไกลออกไปให้รับรู้ได้

(4.4) บทบาทของการสื่อสารที่มีต่อเรื่องอำนาจ/ความรู้/อัตบุคคล

อันที่จริงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องหยิบยกหัวข้อเรื่อง ‘บทบาทของการสื่อสาร’ ที่มีต่อแนวคิดหลักของฟูโกต์แต่อย่างใด ทั้งนี้เพราะทุกเรื่องที่ได้กล่าวมานั้น ก็ได้อ้างอิงถึงสิ่งที่เรียกว่า ‘วาทกรรม’ อยู่แล้ว ในที่นี้จึงจะเป็นเพียงการประมวลให้เห็นความสำคัญและบทบาทของการสื่อสารในแนวคิดของฟูโกต์ให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้นเท่านั้น

จากงานเขียนทั้งหมดของฟูโกต์ เขาได้พิสูจน์ให้เห็นตามแบบฉบับของนักโครงสร้างนิยมว่า ชีวิตมนุษย์โดยเฉพาะในยุคสมัยใหม่นั้นเป็นประจักษ์ตัวหุ่นที่ถูกชักเชิดด้วยมือของสถาบันต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสถาบันเศรษฐกิจ การเมือง กฎหมาย ศาล คุก ตำรวจ โรงพยาบาล โรงเรียน ศาสนา ครอบครัว รวมทั้งสถาบันที่เกี่ยวข้องกับการใช้ภาษาทั้งหมด และทุกสถาบันที่กล่าวนั้นก็ต้องใช้ ‘ภาษา’ กระทำการทั้งสิ้น แต่ทว่า การใช้อำนาจของสังคมผ่านภาษานั้นมิใช่เป็นเพียงกระทำการผ่าน ‘ความคิด’ เท่านั้น หากทว่าได้ ‘ซึมซาบ/แทรกซึม’ เข้าไปอยู่ในร่างกายของมนุษย์ตามแนวคิดเรื่อง ‘bio-power’ ของฟูโกต์

และถึงแม้ว่าเรื่องของ ‘ภาษา’ จะมีความเกี่ยวข้องกับเรื่อง ‘วาทกรรม’ ที่ฟูโกต์ใช้เป็นแนวคิดพื้นฐาน แต่ทว่าความหมายของ ‘ภาษา’ และ ‘วาทกรรม’ ก็มีความแตกต่างกันตามปกติคำว่า ‘วาทกรรม’ นั้นเคยมีใช้อยู่แล้วในหมู่นักภาษาศาสตร์ในความหมายที่หมายถึง ‘ข้อความที่ประมวลเอางานเขียนหรือคำพูดมาผูกร้อยเข้าด้วยกัน’ แต่ทว่าฟูโกต์ได้ให้ความหมายใหม่แก่ ‘วาทกรรม’ โดยที่เขาสนใจกฎเกณฑ์ (rules) และการปฏิบัติ (social practice)

ที่สามารถสร้างความหมายต่าง ๆ ให้เกิดขึ้นได้จากเนื้อหา/สาร รวมทั้งสนใจว่าทฤษฎีที่มีความหมายแตกต่างกันในแต่ละบริบททางประวัติศาสตร์ ดังตัวอย่างคำว่า ‘การค้าไม้’ ที่กล่าวมาข้างต้น

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ฟูโกต์สนใจว่า วาทกรรมจะสามารถทำอะไรบ้าง มีผลลัพธ์อะไรเกิดขึ้นจากวาทกรรม และเขาพบว่า วาทกรรมมีอำนาจที่จะวางกฎเกณฑ์ กำหนด/บงการวิธีการใช้ภาษาที่คนกลุ่มต่าง ๆ จะพูดถึงหัวข้อ จะคิดถึงเรื่องราว จะลงมือปฏิบัติต่อเรื่องอะไรได้บ้าง ไม่ได้บ้าง ตัวอย่างเช่น สำหรับเรื่องเพศ อาจจะมีกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ดังนี้ เช่น

- ทำได้ แต่ห้ามพูด
- พูดได้ แต่ห้ามทำ
- ทำได้ พูดได้
- ห้ามทำ ห้ามพูด

หรือแม้แต่วิธีการที่จะพูดถึงเรื่องเพศได้อย่างไร เช่น พูดได้ในปริณิณทลส่วนตัว แต่ห้ามพูดในที่สาธารณะ ถ้าจะพูดในที่สาธารณะ ต้องพูดแบบเพศศึกษา ห้ามพูดแบบเพื่อจะกระตุ้นให้แสวงหาความสุขทางเพศ ถ้าจะพูดให้แสวงหาความสุขทางเพศ ผู้พูดต้องเป็นผู้ชาย ถ้าเป็นแพทย์ด้วยก็จะยิ่งดีมาก (เราจึงไม่พบนักตอบปัญหาทางเพศทั้งในหนังสือพิมพ์วิทยุ โทรทัศน์ที่เป็นผู้หญิงเลย) ถ้าเป็นผู้หญิง/เป็นเด็กเป็นเล็กห้ามพูดเรื่องเพศ เช่น จินณีนภัส แสงมา (2545) ซึ่งวิเคราะห์คอลัมน์การตอบปัญหาเรื่องการแสวงหาความสุขทางเพศซึ่งเป็นมิติหนึ่งของ ‘เสรีภาพทางเพศ’ ได้พบว่าวาทกรรมเสรีภาพทางเพศมีกฎเกณฑ์ว่า ถ้าเป็นผู้หญิงโสด **จะต้องไม่**พูดถึงเรื่องการแสวงหาความสุขทางเพศ แต่ถ้าเป็นผู้หญิงที่แต่งงานแล้ว **จะต้อง**พูดถึงการหาความสุขจากชีวิตเพศ แต่ต้องทำไปเพื่อให้สามีและชีวิตสมรสราบรื่น ดังนั้น วาทกรรมในความหมายของฟูโกต์จึงมีใช่เรื่อง ‘จะพูดเรื่องอะไร’ เท่านั้น แต่เป็น**วิธีการที่จะพูดเรื่องนั้น**โดยมี ‘อำนาจและความรู้’ เป็นตัวกำหนดกฎเกณฑ์บังคับอยู่ กฎเกณฑ์นั้นจะทั้งบังคับขีตวงว่า ‘อะไรบ้างที่จะต้องพูด’ (rule in) และ ‘อะไรบ้างที่ห้ามพูด’ (rule out)

ในเรื่องของการสถาปนาอำนาจ ความรู้ และอัตบุคคลที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น จะเห็นได้ว่าการสื่อสารเข้าไปมีบทบาทร่วมอยู่ในทุกกระบวนการ ทุกปฏิบัติการที่กล่าวถึง ไม่ว่าจะเป็นปฏิบัติการจัดจำแนกประเภท การแยกแยะ การทำความรู้จักและเข้าใจตนเอง ฯลฯ ในระดับที่มองเห็นได้อย่างง่ายดายที่สุดก็คือ บรรดาสื่อหรือช่องทางทางการสื่อสารทั้งหลายนั้น ก็คือพื้นที่สำหรับปฏิบัติการของการสถาปนา/สำแดงพลังของอำนาจและความรู้ทั้งนั้น ไม่ว่าจะเป็นคอลัมน์เสริมความงามในนิตยสาร/ข่าว/สื่อบการเมืองในหนังสือพิมพ์ รายการสุขภาพทางโทรทัศน์ เป็นต้น

ตัวอย่างงานวิจัยด้านการสื่อสารของไทยที่สาธิตให้เห็นความโยงใยระหว่างเรื่องวาทกรรม/อัตลักษณ์/อำนาจ ตัวอย่างเช่น งานของ ประพิม คล้ายสุบรรณ์ (2540) ที่แสดงให้เห็น

กลวิธีของการใช้อำนาจในขั้นตอนของการผลิตสารและความหมาย (encoding) จากกรณีการผลิตสารของผู้ผลิตสารคดีสิ่งแวดล้อมทางโทรทัศน์ที่จะถูกควบคุมจากระบบอุปถัมภ์ (sponsorship) ซึ่งจะสำแดงอำนาจจนการได้มาน้อยเพียงใดและอย่างไร บนเงื่อนไขใดได้บ้างหรืองานของพลินี ศิริรังษี (2542) ซึ่งศึกษาวาทกรรมของคน 3 กลุ่มที่ปฏิบัติการช่วงชิงการตัดสินใจในการใช้ทรัพยากรของสังคม คือกลุ่มการปิโตรเลียมแห่งประเทศไทย (ปตท.) กลุ่มผู้สนับสนุนและกลุ่มผู้คัดค้านการวางท่อก๊าซจากแหล่งยาดานาผ่านป่าสงวนแห่งชาติห้วยเขย่ง ผู้วิจัยได้พบว่า กลุ่มทั้ง 3 ได้สร้างวาทกรรมขึ้นมา 6 ชุดคือวาทกรรมว่าด้วยการพัฒนาสิ่งแวดล้อม สิทธิมนุษยชน เทคโนโลยี สิทธิชุมชน และความรู้เรื่องก๊าซ และยังได้ค้นพบอีกว่าโอกาสที่วาทกรรมแต่ละชุดจะได้ปฏิบัติการเช่น การเผยแพร่สู่สายตาสาธารณะนั้นเกี่ยวข้องกับอำนาจในมือของผู้สร้างวาทกรรมแต่ละกลุ่มโดยตรง

ตัวอย่างงานวิจัยของ ญาณิศภาค กาญจนวิศิษฐ์ (2542) ได้แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจ วาทกรรม และการสร้างอัตลักษณ์ของบุคคลในการศึกษากระบวนการสร้างความหมายและบทบาทวาทกรรมใน ‘รายการวิทยุนายกฯ ทักซิณคุยกับประชาชน’ เริ่มตั้งแต่เมื่อ พ.ศ. 2501 ทักซิณ ชินวัตร ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี อำนาจแรกที่มีก็คืออำนาจในการที่จะได้ใช้สื่อมวลชนของรัฐ เช่น รายการวิทยุที่ต้องถ่ายทอดรายการของนายกฯ ให้ประชาชนทุกคนได้รับฟังอย่างเป็นประจำ อำนาจจากวาทกรรมชุดต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในเนื้อหาของรายการนั้น สามารถที่จะสร้างอัตลักษณ์ในแบบฉบับที่เจ้าของอำนาจ/เจ้าของวาทกรรมต้องการ คือ (1) นายกฯ ทักซิณเป็นผู้แก้ปัญหาของบ้านเมือง (2) นายกฯ ทักซิณและรัฐบาลชุดของเขามีประสิทธิภาพในการบริหารจัดการ (3) นายกฯ ทักซิณเป็นผู้มีความโปร่งใส ซื่อสัตย์ ในหน้าที่ (4) นายกฯ ทักซิณเป็นผู้นำที่ดีที่เหมาะสม เป็นคนรุ่นใหม่มีความทันสมัย (5) นายกฯ ทักซิณเป็นผู้รู้ผู้เข้าใจเรื่องราวต่าง ๆ ของบ้านเมืองในทุกระดับ (6) นายกฯ ทักซิณเป็นผู้นำประเทศที่มีคุณธรรม เป็นที่นาสังเกตว่า อัตลักษณ์เหล่านี้ล้วนเป็นอัตลักษณ์ในทางบวกและมีลักษณะตอบโต้กับอัตลักษณ์ของผู้นำที่อยู่พรรคการเมืองตรงกันข้าม

5. ตัวอย่างประเด็นการวิเคราะห์

ฟูโกต์ได้ทำงานกับประเด็นสำคัญ ๆ 3 ประเด็น เพื่อนำมาสู่ข้อสรุปในแนวคิดของเขา คือประเด็นเรื่อง ‘ความวิกลจริต’ (madness) ‘ระเบียบวินัย’ (discipline) และ ‘เพศวิถี’ (sexuality) ในที่นี้จึงจะขอนำเสนอประเด็นทั้ง 3 เพื่อแสดงให้เห็นวิธีการวิเคราะห์ของฟูโกต์ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

(5.1) การวิเคราะห์ความวิกลจริต (madness)

ในภาพยนตร์ฮอลลีวูดเรื่อง *One Flew Over the Cuckoo's Nest* (ในชื่อภาษาไทยว่า

บ้าก็บ้าวะ) หรือภาพยนตร์ไทยเรื่อง หลังกาแดง ซึ่งเป็นหนังที่สร้างมาจากแนวคิดเรื่อง 'ความวิกลจริต' ของฟูโกต์ ในภาพยนตร์เรื่อง บ้าก็บ้าวะ นั้น ในโรงพยาบาลโรคจิตที่เกิดเรื่องราว ทั้งหมอและคนไข้ต่างก็มี 'อาการของโรคจิต/โรคประสาท' เหมือนกัน แต่ทว่าเป็น 'โรคจิตคนละประเภท' หากทว่าเนื่องจาก 'หมอบุคคลป่วยโรคจิตที่มีอำนาจมากกว่า' หมอจึงกลายเป็น 'ผู้รักษาพยาบาล' ในขณะที่คนไข้ซึ่งมีอำนาจน้อยกว่า จึงต้องเล่นบทเป็น 'ผู้ป่วยโรคจิต'

นิทานเรื่องนี้สอนให้รู้ว่า ไม่สำคัญว่าเราเป็นคนบ้าหรือคนดี แต่สำคัญว่า เรามีอำนาจเพียงพอไหมที่จะบอกว่า 'เราเป็นหมอหรือผู้ป่วย'

ในหนังสือเรื่อง *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason* ฟูโกต์จึงได้สาธิตให้เห็นว่า สิ่งที่เราเรียกว่า 'จิตวิปลาส' นั้นมิใช่สภาวะที่มีลักษณะแน่นอนตายตัวตามธรรมชาติ แต่เป็นสภาวะที่ถูกนิยามขึ้นด้วยปฏิบัติการทางสังคม และเป็นที่รับรู้ในสถานะต่าง ๆ กันไปในแต่ละยุคสมัยของประวัติศาสตร์ และแน่นอนว่าปฏิบัติการนั้นผูกพันอยู่กับเรื่องอำนาจ

ฟูโกต์ได้ศึกษา 'วาทกรรม' ที่พูดถึง เขียนถึง และปฏิบัติต่อ 'คนบ้า' ในแต่ละยุคสมัย โดยใช้ข้อมูลประวัติศาสตร์ที่เป็นข้อมูลขั้นต้นจำนวนมหาศาล (ซึ่งเขาเข้าถึงเมื่อตระเวนไปสอนหนังสือในต่างประเทศ เช่น ที่ Uppsala ประเทศสวีเดน) ตั้งแต่ทะเบียนประวัติคนไข้พระราชโองการต่าง ๆ ตำราแพทย์ในหลายยุคสมัย ภาพวาดของศิลปิน บทประพันธ์/ข้อเขียนของนักปราชญ์ ศิลปิน กวีนิพนธ์ จำนวนมากมาย เพื่อสืบค้นดูว่าสังคมแต่ละยุคพูดถึงและปฏิบัติต่อ 'คนบ้า' อย่างไร

ข้อค้นพบที่น่าสนใจอย่างยิ่งยวดของฟูโกต์ ก็คือ การรับรู้ 'ความบ้าหรือคนบ้า' นั้นเป็นสิ่ง/คนที่ไร้เหตุผลอย่างที่เรารับรู้กันในยุคปัจจุบันนั้น มิได้เป็น 'กรอบความรู้' (episteme) ที่เกิดขึ้นมาแต่ไหนแต่ไร หากทว่าเพิ่งจะมาเป็นกรอบความรู้ที่มาจากยุคของเดส์การ์ตส์ เจ้าดำรับปรัชญาเหตุผลนิยมนี้เอง

และฟูโกต์มีความสนใจที่จะสืบสวนค้นหาว่า มีกระบวนการอย่างไรที่สามารถทำให้ 'ความบ้า/คนบ้า' กับ 'เหตุผล' มากลายเป็นคู่ตรงกันข้ามได้เช่นการรับรู้ในยุคปัจจุบันนี้ เขาค้นพบว่า นับตั้งแต่อดีตมาถึงศตวรรษที่ 15 ในยุโรป คนที่เป็นบ้า นั้นยังคงสามารถอยู่กับคนอื่น ๆ ในชุมชนได้อย่างเป็นปกติ มิได้ถูกกีดกันออกไปให้พ้นสายตาของผู้คน (ในสมัยกลางมีแต่คนป่วยด้วยโรคเรื้อนเท่านั้นที่ถูกนำไปกักขัง) ปรากฏการณ์เช่นนี้ก็เคย (หรืออาจจะยังมีอยู่ในปัจจุบัน) มองเห็นได้ในชนบทของไทย

ในยุค Renaissance เกิดกรอบความรู้ใหม่ในการรับรู้ 'คนบ้า' โดยถูกมองว่า คนพวกนี้เป็นพวกที่มีความรู้สูงมากกว่าคนทั่ว ๆ ไป (คล้ายกับแนวคิดที่ปรากฏในภาพยนตร์ชุด 'ศาสตราจารย์สติเฟื่อง' ในสมัยปัจจุบัน) หรือรับรู้ว่าเป็นคนที่มีความสามารถพิเศษในการเข้าถึงสัจธรรม รวมทั้งยังมีการรับรู้ว่าเป็นนักวิพากษ์วิจารณ์ระบบสังคมที่มีอยู่

ดูเหมือนว่า กรอบการรับรู้ ‘คนบ้า’ ในยุคสมัยนี้จะยืนอยู่ข้างเดียวกับ ‘ความมีเหตุผล’ เพราะคนที่มีความรู้หรือสามารถวิพากษ์วิจารณ์สังคมได้ก็ต้องมีการใช้เหตุผลที่ดี

ล่วงมาถึงสมัยยุคกลางราวศตวรรษที่ 17-18 กรอบความรู้เกี่ยวกับความวิปลาสและคนบ้าก็ได้ปรับเปลี่ยนไปอีกครั้งหนึ่ง ครั้นนี้ กลุ่มคนนี้ถูกทำให้ ‘เจ็บเสียง’ และหายหน้าไปจากสังคมทั่วไปด้วยการถูกนำไปกักขังไว้ตามโรงพยาบาล คู หรือสถานฝึกงาน โดยถูกรวมเข้ากับพวกโรคเรื้อรัง พวกกรักร่วมเพศ และกลุ่มอาชญากร กลุ่มคนทั้งหมดนี้ถูกประทับตราร่วมกันว่า ‘เป็นพวกที่ไร้เหตุผล’ แต่ทว่าในช่วงเวลานี้ ยังไม่มีใครมีความคิดเลยว่า ‘คนบ้า’ ก็คือผู้ป่วยประเภทหนึ่งที่ต้องการการเยียวยารักษา’ ดังนั้น การจัดการกับผู้มีจิตวิปลาสจึงเป็นเรื่องของเจ้าหน้าที่ตำรวจมากกว่าจะเป็นเรื่องของแพทย์

จนกระทั่งถึงศตวรรษที่ 19 จึงเกิดกรอบความรู้ใหม่ที่แยกขาดจากกรอบความรู้เดิมคือการรับรู้ว่าคนบ้านั้นคือ ‘คนที่เจ็บป่วยและเป็นปัญหาทางการแพทย์’ กรอบความรู้ใหม่นี้เกิดขึ้นมาพร้อมกับการก่อตัวของยุคสมัยของระบบการแพทย์แผนใหม่ของตะวันตกในศตวรรษที่ 19

นอกจาก ‘กรอบความรู้’ ที่มีต่อคนบ้าในแต่ละยุคสมัยจะแยกขาด (discontinuity) จากกันแล้ว กลวิธีที่สังคมใช้ปฏิบัติต่อคนบ้า (social strategies) ก็ยังแตกต่างกันไปด้วย ตัวอย่างเช่น ถึงแม้จะมี ‘สถานกักกันคนบ้า’ ที่เรียกว่า asylum มาตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 แต่ทว่าสถานกักกันเหล่านี้ก็มีสภาพเช่นเดียวกับคุกตะราง คือมีไว้เพื่อกักขัง จนกระทั่งเมื่อกรอบความรู้เกี่ยวกับคนบ้าเปลี่ยนแปลงไป จึงเกิดวาทกรรมและการปฏิบัติเกี่ยวกับ ‘การปฏิรูป’ พื้นที่ของ asylum ให้กลายเป็นสถานรักษาพยาบาลผู้ป่วยโรคจิตในปลายศตวรรษที่ 18

ฟูโกต์เสนอว่า ในการวิเคราะห์วาทกรรมหรือปฏิบัติการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับ ‘ความวิกลจริต’ นั้น เราจำเป็นต้องย้อนกลับมาดู ‘เครือข่ายอันระโยงระยาง’ ของบรรดาวาทกรรมที่มากมายหลากหลายในสังคม ณ ช่วงเวลานั้น ๆ ตัวอย่างเช่น วาทกรรมที่เกี่ยวกับวิธีการที่จะปฏิบัติ (ระบอบแห่งปฏิบัติการ) ตัวผู้ป่วยโรคจิตนั้น จะเกี่ยวโยงอยู่กับวาทกรรมเรื่อง ‘สิทธิส่วนบุคคล’ ซึ่งก่อตัวมาตั้งแต่การปฏิวัติฝรั่งเศสในปี ค.ศ.1789 หรือวาทกรรมที่เกี่ยวกับการปฏิรูประบบการแพทย์สมัยใหม่ ซึ่งเข้าไปเกี่ยวข้องกับการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง ‘สถานกักกัน’ ให้กลายเป็น ‘สถานเยียวยารักษาพยาบาล’ เป็นต้น

(5.2) การวิเคราะห์ระเบียบวินัย (discipline)

ฟูโกต์ให้ความสนใจกับเรื่อง ‘ระเบียบวินัย’ อย่างมากดังที่ปรากฏเป็นหนังสือเล่มหนึ่งเลยของเขาที่ชื่อ *Discipline and Punish: The Birth of Prison* ซึ่งในหนังสือเล่มนี้ก็ยังมีความเห็นที่สอดคล้องกับหนังสือที่มีมาก่อนหน้านี้ คือ เป็นการสาธิตความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจความรู้ วาทกรรม และอัตบุคคล อย่างไรก็ตาม ในหนังสือเล่มนี้ก็มีข้อแตกต่างบางประการจากหนังสือเล่มก่อนๆ เช่นเรื่อง ‘บทบาทของอำนาจ’ ที่จะได้กล่าวถึงต่อไป (ในกรณีของไทยโปรดดู สายพิณ ศุพุทธมงคล 2543)

(5.2.1) discontinuity / rupture of episteme เริ่มต้นจากการสังเกตปรากฏการณ์ที่เกี่ยวกับ ‘การลงโทษ’ ของมนุษย์ในแต่ละสังคม/ในแต่ละยุคสมัย โดยภาพรวม ๆ ก็อาจจะเห็นได้ว่า ก่อนศตวรรษที่ 18 ในยุโรป เมื่อมีผู้กระทำความผิดหรือเมื่อเกิดปรากฏการณ์ที่เบี่ยงเบนไปจากภาวะปกติ (เช่น เกิดมีเด็กเกิดมาในหอยสังข์) กลวิธีที่สังคม (social strategies) จะใช้จัดการกับผู้กระทำความผิดหรือสิ่งผิดปกตินั้น มักจะเป็นการ ‘ขจัดออกไป’ (exclusion / eliminate) เช่น แนวคิดเรื่องการเนรเทศนักโทษออกนอกประเทศ การเอานักโทษไปปล่อยเกาะ เป็นต้น หรือมีฉะนั้นก็เป็น ‘การทำลายล้างสิ่งแปลกปลอมนั้นให้สิ้นซาก’

ในหนังสือ *Discipline and Punish* ฟูโกต์ได้แสดงให้เห็นรูปแบบการประหารชีวิตนักโทษที่กระทำความผิดอย่างอุกอาจคือลอบปลงพระชนม์กษัตริย์ในช่วงศตวรรษที่ 18 การประหารชีวิตเป็นไปอย่างทรมานด้วยการใช้อำนาจทั้งหมดไปบนร่างกายของผู้กระทำความผิดด้วยการฉีกร่างออกเป็นส่วน ๆ ซึ่งเท่ากับเป็นการฉีกความตายซึ่งมีได้เพียงครั้งเดียวให้ชอยย่อยเป็นความตายหลายๆ ครั้ง แต่การใช้อำนาจต่อร่างกายเช่นนี้ก็ยังมีข้อจำกัดและถูกต่อต้านเนื่องจากหลังจากการปฏิวัติฝรั่งเศส กลุ่มนักปฏิรูปมนุษยนิยมได้นำเสนอวาทกรรมเกี่ยวกับการลงโทษชุดใหม่ที่ใช้ต่อต้านวาทกรรมชุดเดิม รากฐานของวาทกรรมชุดเดิมนั้น การลงโทษเป็นไปเพื่อการแก้แค้น แต่นักปฏิรูปนำเสนอว่า ‘แทนที่จะแก้แค้น ผู้ที่กระทำความผิดน่าจะเพียงถูกลงโทษ’ และการลงโทษนี้น่าจะเป็น ‘การลงโทษอย่างนุ่มนวล’ โดยมีเป้าหมายให้ผู้กระทำรู้สึกตัวและกลับตัวกลับใจ ฟูโกต์สรุปว่า การลงโทษแบบนี้ ‘ไม่ใช่เพื่อให้การลงโทษเบาขึ้น แต่เพื่อให้ลงโทษได้ดีขึ้น’ (ดู สายพิน ศุพุทรมงคล 2543)

และถึงแม้ ‘ร่างกาย’ จะยังคงเป็นที่รองรับการใช้อำนาจ (bio-power) แต่ทว่าวิธีการจัดการกับ ‘ร่างกาย’ ของการลงโทษแบบเดิมกับแบบใหม่ก็แตกต่างกันโดยสิ้นเชิงเนื่องจากเป้าหมายที่จะจัดการกับร่างกายนั้นผิดแผกแตกต่างกัน ในขณะที่การลงโทษแบบเดิมนั้นมีเป้าหมายที่จะ ‘ทำลายร่างกายเดิม’ ให้แหลกละเอียดย่อยยับเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยด้วยวิธีการตัด (ศีรษะ) การสับให้ละเอียด ฯลฯ แต่การลงโทษแบบใหม่นั้นต้องการที่จะ ‘ประกอบสร้างร่างกายขึ้นมาใหม่’ โดยผนวกเอามิติเรื่องการจัดเวลาและพื้นที่เข้ามาใช้ เพราะการทำร่างกายให้เชื่อง (civilised body) ตามแนวคิดของเลอเฌสั่นเป็นกระบวนการที่ต้องทำผ่าน ‘การจัดตารางเวลาให้ร่างกายปฏิบัติงาน’ และตารางเวลานั้นต้องดำเนินไปอย่างแผนการที่วางเอาไว้อย่างต่อเนื่องยาวนานที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ เช่นเดียวกับการจัดพื้นที่

กล่าวอย่างง่าย ๆ ด้วยภาษาชาวบ้านก็คือ ‘การไปติดคุก’ ก็คือ การที่ร่างกายของนักโทษจะต้องถูกกำหนดอย่างเคร่งครัดว่า ‘เวลาใด ต้องอยู่ที่ใด กับใคร ทำอะไร อย่างไร’ ซึ่งก็คือหัวใจของ ‘การฝึกหัดระเบียบวินัย’ นั่นเอง ซึ่งเป็นแก่นแท้ของการลงโทษอย่างแท้จริง ดังเช่นคำบอกเล่าของผู้คุมเกี่ยวกับคุกไทย (ดู สายพิน ศุพุทรมงคล 2543:85) ซึ่งอ้างอิงจาก ‘คุกฝรั่ง’ หรือ ‘คุกจีน’ ที่คนไทยเห็นจากภาพยนตร์ว่า คุกไทยโดยรวมดูเหมือนไม่ได้มีสภาพความเป็นอยู่ที่ลำบากและห้องที่ซึ่งนักโทษก็ไม่ได้ ‘ทึมทึบ มืดสลัว อับกลิ่นชื้น...

เป็นแหล่งรวมของความโสโครก ความยากลำบากที่มีใช้เรื่องความแออัด สกปรกหรือโสโครกของสถานที่ **ทว่าเป็นความยากลำบากอันเกิดมาจากการอยู่ร่วมกันในสังคมใหม่** (โลกหลังกำแพง โลกสีเทา นรกแห่งพันนาการ) ซึ่งมีทั้งกฎของทางกรคือ กฎเรือนจำ หรือ “กฎเหล็ก” กฎคนคุก การจัดพื้นที่ (แดนต่าง ๆ) และจัดผู้ต้องขังเป็นประเภทเพื่อบรรจุลงในพื้นที่เหล่านั้น’

(5.2.2) **การนำความรู้มาใช้เพื่ออำนาจ** ในหนังสือเรื่อง *Discipline and Punish* ฟูโกต์ได้อธิบายถึงการแปรเปลี่ยนของกรอบความรู้และวาทกรรมในศตวรรษต่าง ๆ จากยุคคลาสสิกจนถึงศตวรรษที่ 19 อันเนื่องมาจากการปะทะประสานของวาทกรรมชุดต่าง ๆ อาชญากรรมและวิธีการลงโทษในศตวรรษที่ 16 นั้นเป็นคนละเรื่องกันเมื่อเทียบกับในศตวรรษต่อ ๆ มา รวมทั้งสถาบันที่เกี่ยวข้องกับอาชญากรรม คือ ‘คุก’ ก็ได้แปรเปลี่ยนไปจากที่เคยเป็น ‘ที่จับกุมคุมขังและลงอาญาต่าง ๆ’ คุกได้เปลี่ยนไปเป็น ‘ต้นแบบของการสร้างระเบียบวินัย’ และความต้องการสร้างระเบียบวินัยก็ย้อนกลับกลับไปปรับเปลี่ยนโฉมหน้าของคุกและวาทกรรมต่าง ๆ ที่ว่าด้วยอาชญากรรมให้เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย

ในศตวรรษที่ 19 คุกจะเน้นการกักขังและการปิดซ่อนอาชญากรจากโลกภายนอกน้อยลงกว่ายุคก่อนหน้านี้ เราจึงได้เห็นลานโล่งในคุก การเปิดโอกาสให้ผู้ต้องขังได้พบกับญาติพี่น้อง ฯลฯ ที่เราอาจจะเห็นในภาพยนตร์ของฮอลลีวูดหลาย ๆ เรื่อง คุกในศตวรรษที่ 19 จึงกลายเป็น ‘สถานที่ที่จะปรับปรุงอาชญากรให้มีคุณสมบัติเหมือนกับพลเมืองดินนอกคุก’ (ในความหมายของ ‘สถานดัดสันดาน’) แม้ว่าคุกของศตวรรษที่ 19 จะยังไม่มีลักษณะที่มีมนุษยธรรมหรือยังไม่ค่อยเจริญหูเจริญตาเท่าใดนัก แต่คุกในยุคสมัยนั้นก็สามารถจะสะท้อนทัศนะของสังคมในช่วงเวลานั้นที่มีต่อสังคมอุดมคติ พร้อมกับสะท้อนทัศนะของสังคมในช่วงเวลานั้นที่มีต่อ ‘ความเปี่ยงเบนจากพฤติกรรมปกติ’ (ที่รับรู้ว่า อาชญากรคือผู้ที่เห็นผิดเป็นชอบไปชั่วขณะหนึ่ง และต้องปรับปรุงให้กลับมาเห็นผิดเป็นผิด เห็นชอบเป็นชอบ) รวมทั้งวิธีที่จะจัดการกับการเปี่ยงเบนนั้นด้วย

บรรดา ‘เทคโนโลยีแห่งอำนาจ’ ที่สร้างมาจากชุดความรู้ต่าง ๆ นั้นได้ถูกนำมาใช้อย่างเต็มที่ ความรู้จากสาขาวิชาสถาปัตยกรรมการออกแบบของ เจเรมี เบนแธม (Jeremy Bentham) ได้ถูกนำมาออกแบบที่เรียกว่า panopticon สถาปัตยกรรมแบบนี้จะเปลี่ยนสภาพอันมืดมิดของคุก ให้กลายเป็นที่ค่อนข้างเปิดโล่งเรียงเป็นแถว รูปแบบสถาปัตยกรรมเช่นนี้จะอำนวยความสะดวกสำหรับผู้คุมที่จะสอดส่องนักโทษไปได้พร้อม ๆ กัน และนอกจากนั้นการออกแบบสถานที่ยังเอื้ออำนาจให้ผู้คุมสามารถจะเดินทางมาตรวจตราหรือสามารถมองเห็นนักโทษได้ตลอดเวลา ทำให้นักโทษเกิดการควบคุมตนเอง (self-control) เนื่องจากรู้สึกรู้ว่าตนเองถูกตรวจตราสอดส่องทุกฝีก้าวทุกขณะ รูปแบบการควบคุมเช่นนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงจาก ‘การลงโทษทางกาย’ ให้มากลายเป็น ‘การฝึกฝนควบคุมทางจิตวิญญาณหรือควบคุมชีวิต

ปกติ' ของนักโทษแทน โดยใช้ 'การมีระเบียบวินัย' เป็นเครื่องมือ เพื่อให้ได้ผลลัพธ์สุดท้ายคือ 'การเปลี่ยนแปลงตนเอง' (อันที่จริง แนวคิดนี้มีร่องรอยที่คล้ายคลึงกับแนวคิดดั้งเดิมของไทย ที่อธิบายว่า การกระทำของมนุษย์นั้นอยู่ในสายตาของ 'ผีสิงเทวดา' เวลาทำผิด มนุษย์ด้วยกันอาจจะมองไม่เห็น แต่ผีสิงเทวดาก็จะเห็น หรือที่ยกระดับสูงขึ้นมาในพุทธศาสนาก็คือ แนวคิดเรื่อง 'หิริโอตตัปปะ' แต่ในขณะที่สังคมไทยใช้เครื่องมือ 'การอบรมบ่มเพาะ' ทางความคิด แต่คุกกแบบ panopticon นั้นใช้ 'การสร้างระเบียบวินัย' เป็นเครื่องมืออัตโนมัติ อำนาจการควบคุมเข้าไปไว้ในร่างกายของมนุษย์เลย)

(5.2.3) เครื่องมือที่เปลี่ยนไป ฟูโกต์ยังคงใช้แนวทางการวิเคราะห์เรื่อง 'การลงโทษ และการสร้างระเบียบวินัย' (ที่กลายมาเป็นเรื่องเดียวกัน) เช่นเดียวกับการศึกษาเรื่องความวิปลาส กล่าวคือ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงกรอบความรู้เกี่ยวกับการกระทำผิด อาชญากรรม การลงโทษ ฯลฯ แล้วในขั้นต่อมาเครื่องมือที่จะนำมาใช้ซึ่งฟูโกต์เรียกว่า 'เทคโนโลยีแห่งอำนาจ' (technology of power) ก็จะเปลี่ยนแปลงไปด้วย

ในขณะที่เครื่องมือสำคัญของการลงโทษก่อนหน้าศตวรรษที่ 18 นั้น คือเครื่องทรมานแบบต่างๆ เช่น เหล็กตอกเล็บ เครื่องแยกร่าง แส้วหายสำหรับโบยจนถึงกิโยตินตัดศีรษะ ฯลฯ แต่เครื่องมือการลงโทษในปลายศตวรรษที่ 18 และต้นศตวรรษที่ 19 นั้น มีรูปลักษณะและเป้าหมายที่แตกต่างไปจากเดิมอย่างสิ้นเชิง เครื่องมือเหล่านี้ดู 'ฟอกขาวจนเนียน' และแทบจะดูไม่ออกเลยว่าเป็นเครื่องมือการใช้อำนาจได้อย่างไร เครื่องมือเหล่านี้สร้างมาจากหลักศาสนาและฐานความรู้เรื่องการจัดจำแนกประเภท (classified practice) เช่น การจำแนกประเภทความผิด ประเภทอาชญากร การแบ่งเขตแดน แบ่งแยกการปฏิบัติ (dividing practice) และแบ่งแยกประเภทการลงโทษโดยมีเป้าหมายสุดท้ายคือให้ผู้กระทำผิดเข้าใจตัวเองและเกิดสำนึกด้วยตัวเอง (self-subjectification) ซึ่งการใช้เครื่องมือทั้งหลายนี้เราจะเห็นได้ว่า การสื่อสารเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างมาก ตัวอย่างของเครื่องมือเหล่านี้ก็เช่น

(i) **วิธีการจัดประเภทบุคคลโดยการสร้างบัญชีของโทษทัณฑ์ (penal accountability)** ซึ่งเป็นการรวบรวมข้อมูลประวัติอาชญากรรมและอาชญากรแต่ละคนโดยละเอียด โดยใช้สมมติฐานว่าบุคคลเหล่านี้ได้ 'เบี่ยงเบน' ออกไปจากคนปกติอย่างไรบ้าง ฉะนั้นก็ต้องมีหลักวิชาที่ช่วยด้วย 'บุคลิกภาพของคนปกติ' มาตั้งไว้เป็นเกณฑ์สำหรับเปรียบเทียบ

(ii) **การเฝ้าสังเกตและสอดส่องระวังระไว** เนื่องจากเป้าหมายของคุกกแบบใหม่นั้นต้องการที่จะรื้อถอนวิธีการใช้ร่างกายแบบเก่าออกไปจากนักโทษ และประกอบสร้างร่างกายแบบใหม่ขึ้นมาดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้น เครื่องมือการใช้อำนาจขึ้นสำคัญขึ้นหนึ่งที่คุกกสมัยใหม่นำมาใช้ก็คือ 'การสังเกต/จ้องดู' (observation / gazing) และดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า การออกแบบคุกก panopticon ได้สร้างเงื่อนไขสิ่งแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการเฝ้าสังเกตนี้เป็นอย่างมาก การเฝ้าสังเกตสอดส่องในคุกกนั้นมิได้ดำเนินการไปตามธรรมชาติ แต่ทว่า

มีการจัดระบบ มีการวางลำดับชั้นตามความสำคัญ ดังที่ฟูโกต์เรียกว่าเป็นการเฝ้าสังเกตตามลำดับชั้น (hierarchical observation)

(iii) การชี้ขาดความปกติ (normalising judgement) เป็นอีกมาตรการหนึ่งที่จะใช้ควบคุมไปกับการเฝ้าสังเกต มาตรการนี้จะเริ่มจากการแยกแยะกิจกรรมย่อย ๆ ที่จะต้องถูกลงโทษที่ฟูโกต์เรียกว่า 'micro-penalty' ซึ่งผนวกมิติต่าง ๆ ของชีวิตไม่ว่าจะเป็นเรื่องเล็ก เรื่องน้อยเพียงใดเข้าไว้ในโครงข่ายของการลงโทษด้วย เช่น การไม่เคารพกติกาเรื่องเวลา (ไม่ปฏิบัติตามตารางเวลา หลบเลี่ยงงาน) การกระทำที่ไม่ได้รับอนุญาต (เช่น เลินเล่อ ไม่ใส่ใจกับงานที่กำลังทำ เฉื่อยชา) การมีพฤติกรรมบางอย่างที่ยอมรับไม่ได้ (เช่น ไม่สุภาพ ไม่เชื่อฟัง) การพูดจา (เช่น พูดมาก พูดจาหยาบค้าย ลามก) ร่างกาย (เช่น แสดงกิริยาที่ยอมรับไม่ได้ ไม่รักษาความสะอาด) รวมถึงทัศนคติและพฤติกรรมทางเพศ (เช่น การสำส่อนทางเพศ) มาตรการที่เข้มงวด จุกจิก มีรายละเอียดเช่นนี้ทำให้พฤติกรรมเกือบทุกอย่างสามารถถูกลงโทษได้ และใครก็ตามที่ไม่ทำตามกฎระเบียบก็จะตกเป็นจุดสนใจของผู้ที่ทำหน้าที่สอดส่องควบคุม เนื่องจากมีมาตรการชี้ขาดความปกติที่จะถูกนำไปใช้จัดประเภทบุคคลในคุกต่อไปอีกว่า 'คนดี' หรือ 'ปกติ' กับ 'คนไม่ดี' หรือ 'ผิดปกติ' ตามบรรทัดฐานที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อให้เกิดการยอมรับ 'ความเหมือนกัน' (norm of conformity) (ดูสายพินศุพทรมงคล 2543:16)

(iv) การฝึกอบรม ฟูโกต์ตั้งข้อสังเกตว่า แม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงกรอบความรู้และการใช้เครื่องมือแห่งอำนาจใหม่ทั้งหมด แต่ทว่าคุกสมัยใหม่ก็ยังไม่สามารถจะทำงานโดยบรรลุเป้าหมายที่วางเอาไว้ คือ ไม่สามารถจะฝึกร่างกายให้เชื่อและส่งคืนบุคคลที่จะไม่กระทำผิดซ้ำ (ในกรณีของสังคมไทย เรามักเห็นประวัติอาชญากรที่เดินเข้าออกคุกเป็นว่าเล่น) หรืออีกนัยหนึ่ง คุกไม่สามารถจะเป็นสถานที่ที่ส่งคืน 'พลเมืองดี' ให้แก่สังคมได้ แต่เพราะเหตุใดสังคมจึงยังคงมีคุกอยู่

ฟูโกต์ตั้งข้อสังเกตว่า การมีคุกสมัยใหม่นั้น แม้จะล้มเหลวในเป้าหมายที่กล่าวมาข้างต้น แต่ทว่า คุกก็มีประโยชน์อยู่บางประการ ประการแรกก็คือ คุกนั้นมีประโยชน์ทั้งในด้านการเมืองและเศรษฐกิจ เนื่องจากผลผลิตบางประเภทของคุก เช่น การผลิตแมงดาคุมช่อซึ่งจำเป็นสำหรับธุรกิจโสเภณีและไม่สามารถผลิตได้จากที่อื่น ๆ นอกคุก ดังที่เรามักได้ยินเรื่องเล่าอยู่เสมอว่า บทบาทหน้าที่ในโลกที่เป็นจริงของคุกก็คือ การยกระดับอาชญากร 'แบบธรรมดา' ให้กลายเป็นอาชญากร 'มืออาชีพ' ส่วนในทางการเมือง คุกก็เป็นประจักษ์พยานรูปธรรมที่สุดของการใช้อำนาจอย่างเบ็ดเสร็จของรัฐ

นอกจากนั้น กิจกรรมการฝึกอบรมต่าง ๆ เช่น การฝึกหัดฝีมือแรงงาน การฝึกอาชีพ การฝึกระเบียบวินัยต่าง ๆ ยังได้หนุนช่วยระบบเศรษฐกิจทุนนิยมอุตสาหกรรมเช่นเดียวกัน กล่าวคือ เป็นการสร้างแรงงานที่มีศีลธรรมและมีจริยธรรมในการทำงานให้เกิดขึ้น ซึ่งหากประสบความสำเร็จ ระบบทุนนิยมก็จะได้ 'แรงงานชั้นดี' กลับไป แต่หาก

ระบบการทำงานได้ไม่สำเร็จ และจำเป็นต้องปล่อยตัวนักโทษเหล่านั้นออกจากคุก บรรดาอาชญากรเหล่านี้ก็จะออกไปเป็นอันตรายต่อกลุ่มคนทั่วไป โดยเฉพาะคนยากจนที่ไม่มีกลไกป้องกันตนเอง พวกเขาจะกลายเป็นผู้ก่อกวน อันธพาล ที่พร้อมจะทำงานให้กับนายทุนเพื่อข่มขู่คนงานที่ขบถประท้วง หรือเป็นมือรับจ้างให้แก่พรรคการเมือง กล่าวคือ อาชญากรจะกลายเป็น 'ชนชั้นใหม่' ที่คอยใช้อำนาจความรุนแรงในระบบที่คนกลุ่มอื่น ๆ กระทำไม่ได้

(5.2.4) คุกสมัยใหม่มาพร้อมกับระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า พูโกต์มีวิธีการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ต่าง ๆ โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับอำนาจอย่างมีเครือข่ายโยงใยกัน และประสานทั้งเรื่องกรอบความรู้ ปฏิบัติการเชิงวาทกรรมและปฏิบัติการอื่น ๆ เข้าด้วยกัน ในกรณีของเรื่องการลงโทษและการสร้างระเบียบวินัยนี้ก็เช่นเดียวกัน

การเปลี่ยนแปลงรูปแบบของคุณนั้น เกิดขึ้นควบคู่ไปกับการปรับเปลี่ยนกรอบความรู้เกี่ยวกับ 'อาชญากรรม' ลักษณะของอาชญากรรมในอดีตนั้น จะให้ความสนใจกับ 'การคุกคามชีวิตคน' แต่ทว่าในศตวรรษที่ 18 ลักษณะอาชญากรรมจะเน้นไปที่ 'การคุกคามทรัพย์สิน' มากกว่า พัฒนาการของระบบทุนนิยมในยุคนี้ยังนำไปสู่การสร้างทัศนคติแบบใหม่ในหมู่ชนชั้นกลาง เช่น ความผิดทั้งหลายที่เคยยอมรับได้ในยุคสมัยที่ผ่านมา เช่น การหลีกเลี่ยงการเสียภาษี การไม่จ่ายค่าเช่าที่ การลักลอบเก็บเกี่ยวผลประโยชน์หรือบุกรุกที่ดินของผู้อื่น ได้กลายเป็นอาชญากรรมที่คุกคามระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ และการประทุษร้ายต่อทรัพย์สินนั้นมียุติการกระทำผิดซ้ำได้สูงกว่าการประทุษร้ายต่อบุคคลอย่างมาก ดังนั้น จึงมีการเรียกร้องให้มีระบบลงโทษเพื่อป้องกันการกระทำผิดในการการประทุษร้ายต่อทรัพย์สินให้มีประสิทธิภาพอย่างจริงจัง

(5.2.5) จาก 'คุก' สู่ 'สถาบันอื่น ๆ' จากรูปแบบต้นฉบับการสร้างระเบียบวินัยของคุกสมัยใหม่ พูโกต์ได้แสดงให้เห็นว่า เทคโนโลยีการใช้อำนาจดังกล่าวมิได้จำกัดตัวเองแต่เฉพาะภายในคุกเท่านั้น หากทว่าได้ขยายตัวออกไปสู่สถาบันอื่น ๆ ในสังคม (ดูรายละเอียดเรื่องนี้ในร่างภายใต้บทการ: *ปฐมบทแห่งอำนาจในวิถีสมัยใหม่*) เช่น โรงเรียน วัด สถาบันทหาร โรงงาน โรงพยาบาล ที่ทำงาน ฯลฯ)

เทคนิคต่าง ๆ ที่ใช้ก็มีลักษณะเป็นไปในทำนองเดียวกัน ซึ่งมีหลักการพื้นฐานว่าการสร้างระเบียบวินัยจะไม่กระทำโดยการ 'นั่งพูดอบรมสั่งสอน' เท่านั้น หากแต่จะต้องให้ 'ผู้ถูกฝึกอบรม' ลงมือกระทำอย่างจริงจังและต่อเนื่องยาวนาน การฝึกปฏิบัติทั้งหมดจะเกี่ยวข้องกับ 'การฝึกร่างกายให้เชื่อ' จนกระทั่งสามารถใช้ร่างกายแบบนั้นได้ราวกับเป็นธรรมชาติ เช่นที่ฟูโกต์พรรณนาให้เห็นการฝึกชายหนุ่มที่เป็นลูกชวานาให้กลายเป็นทหารด้วยการกำหนดท่วงท่า 'ลักษณะทหาร' (ตั้งศีรษะตรงและเชิดสูง ยึดอกหลังแอ่น กินฉาก ห้ามจับดาที่พื้น แต่ต้องจ้องมองหน้าผู้ที่เดินผ่านอย่างองอาจ ยืนนิ่งไม่ไหวติงในยามรอคำสั่ง ไม่ขยับศีรษะแขนและเท้า) สวมใส่เข้าไปให้แทน 'ลักษณะลูกชวานา'

การออกแบบของโรงเรียนก็เป็นไปตามระเบียบวิธีการฝึกวินัยแบบเดียวกันกับในคุก เช่น การบริหารจัดการตารางของการใช้เวลาและพื้นที่ โดยการแบ่งระยะเวลาออกเป็นช่วง ๆ ทั้งในลักษณะที่ต่อเนื่องเป็นลำดับ (ได้แก่ การกำหนดตารางสอน) การจัดระบบให้แก่ช่วงเวลา สาขาย่อยต่าง ๆ ตามแบบแผนหลักวิชา เช่น เรียงลำดับจากง่ายไปหายาก วิชาที่เรียนช่วงบ่ายน่าจะเป็นวิชาที่ได้ออกกำลังกาย มีการกำหนดเป้าหมายสุดท้ายไว้สำหรับทุกช่วงเวลา (เพื่อนำไปสู่ภาพรวมของเป้าหมายสุดท้าย) และมีการจัดวางชุด/อนุกรมของการฝึกฝนเอาไว้ตามลำดับขั้นของแต่ละบุคคล (แบ่งเป็นชั้นเรียนระดับต่าง ๆ) กลวิธีแบบนี้เป็นไปในทุกสถาบันที่กล่าวมา

สำหรับในกรณีของโรงเรียนนั้น เทคโนโลยีแห่งอำนาจที่ถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือหลักคือ 'การสอบ' (examination) ซึ่งเป็นผลพวงของการรวม 'ลำดับชั้นในการสังเกต' (observing hierarchy) กับการตัดสินว่า 'ใครปกติ' (normalising judgement) เข้าด้วยกัน (โปรดสังเกตว่า ในภาษาอังกฤษคำว่า 'examination' นั้น ก็มาจากคำกริยา 'examine' ที่แปลว่า 'การสำรวจตรวจตรา') (ดูรายละเอียดใน ธเนศ วงศ์ยานนาวา 2532) กิจกรรมหลักประการหนึ่งของโรงเรียนก็คือ การตรวจสอบความพร้อมเพรียงของนักเรียนในด้านต่าง ๆ อย่างสม่ำเสมอควบคู่ไปกับการเรียนการสอนด้วยการจัดสอบย่อย ๆ เช่น สอบกลางภาค สอบประจำภาค การทดสอบประจำสัปดาห์ เป็นต้น การสอบนี้ไม่เพียงแต่จะทำให้ครูสามารถรับรู้ถึงความสามารถหรือความรู้ที่นักเรียนได้รับ (ว่าเบี่ยงเบนไปจากมาตรฐานปกติแค่ไหน หรืออยู่ในลำดับขั้นไหน) แต่ยังทำให้ครูสามารถสร้างองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับการเรียนการสอนที่เกิดจากลูกศิษย์ได้อีกด้วย โรงเรียนจึงกลายเป็นส่วนสำคัญของการเสริมสร้างความรู้วิชาครู (pedagogy) กล่าวคือนอกจากจะ 'มีความรู้ที่จะสอนแล้ว' ยังจะรู้ 'วิธีการที่จะสอน' อีกด้วย ความรู้แบบหลังนี้ช่วยให้การใช้เทคนิคทางอำนาจของครูมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

(5.2.6) บทบาทของอำนาจ ดังได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ในขณะที่หนังสือ *Discipline and Punish* นี้มีจุดร่วมกับการเขียนเล่มก่อนหน้านั้น แต่ทว่า ในหนังสือเล่มนี้ก็มีจุดต่างจากเล่มก่อน ๆ คือ คำอธิบายเรื่องบทบาทของอำนาจ อำนาจในที่นี้ไม่ได้มาจากกลไกหรือชนชั้นผู้ปกครอง (แบบที่นักลัทธิมาร์กซ์ทั่วไปเข้าใจ) แต่ 'อำนาจ' นี้จะอยู่คู่กับการอ้างว่าเป็นแบบแผนอันถูกต้อง เป็นธรรมชาติ หรือเป็นไปตามกฎเกณฑ์ทางชีวภาพ (เช่น การจัดทำของทหารนั้นก็เพื่อให้เกิดการเตรียมพร้อมสำหรับการต่อสู้ปะทะโจมตีที่อาจเกิดขึ้นโดยไม่รู้ตัว) อำนาจเช่นนี้จึงสามารถทำให้เกิดการลงโทษ ฝึกฝน ดัดแปลงนิสัยของผู้ที่ถูกกล่าวหาว่า 'เบี่ยงเบน' ซึ่งครอบคลุมตั้งแต่อาชญากร ไปจนถึงนักเรียนชายที่ไม่ได้ตัดผมมาให้เรียบร้อย

และที่สำคัญก็คือ 'ตัวบุคคลในองค์กรหรือกลไกรัฐ' นั้น ก็มีใช้ 'แหล่งที่มา' ของอำนาจนี้ พวกเขาเป็นเพียงผู้กระทำการโดยอ้างอิงอำนาจนี้ เป็นเพียง 'ผู้ใช้' (exercise) อำนาจของความเป็นสัจจะเท่านั้น เราจะเห็นข้อสรุปดังกล่าวได้จากงานศึกษาเรื่อง *คุณกับคน:*

อำนาจและการต่อต้านชัดเจน โดย สายพิน ศุภทรมงคล (2543) ที่ผู้เขียนตั้งข้อสังเกตว่า ภาพของผู้คุมที่คนภายนอกมองไม่เห็นและอาจจะจินตนาการไปเองว่า คือ ผู้ที่โหดเหี้ยมและชอบใช้อำนาจ ใช้พระเดชมากกว่าพระคุณ แต่ทว่า จากประสบการณ์ตรงที่เข้าไปศึกษาคุกของผู้เขียน ผู้เขียนสรุปว่า ผู้คุมก็คือมนุษย์ ร้องไห้เป็น หัวเราะเป็น เจ็บปวดเป็น มีเมตตาและกตัญญูเป็น ดุจเดียวกับมนุษย์ทั้งหลาย งานที่พวกเขาต้องทำนั้นหนักหนาเกินกว่าที่ผู้อ่านจะจินตนาการไปถึงได้ เพราะ ‘คนติดคุกยังมีวันได้ออก ให้โทษสูงยิ่งก็ได้ออก แต่ผู้คุมนี้ติดตลอดชีวิตจนกว่าจะเกษียณ ผู้คุมต้องทำงานวันละ 24 ชั่วโมง สัปดาห์ละกว่า 5 วันตามอัตราการทำงานราชการปกติ... แน่นอนว่า ผู้คุมเหล่านี้มีใจ “แหล่งที่มาของอำนาจ” อย่างแน่นอน’

ธงชัย วินิจจะกุล (2534) ตั้งข้อสังเกตว่า ในสังคมสมัยใหม่ คงไม่มีอำนาจใดที่จะเด่นชัดรุนแรงไปกว่าอำนาจที่มากับวาทกรรมที่เกี่ยวกับเพศ พฤติกรรมทางเพศ ศีลธรรมทางเพศ อำนาจเหล่านี้ไม่ได้ขึ้นอยู่กับ ‘ผู้กระทำการ’ หากทว่าแอบอิงอยู่กับการอ้างถึงความถูกต้อง สัจจะ และธรรมชาติ (ลองดูตัวอย่างคำตอบปัญหาทางเพศในหน้าสื่อมวลชน) อำนาจเหล่านี้จะจัดการกับพวกนอกรีต ส่ำสอน เบี่ยงเบนหรือเสื่อมถอยทางเพศอยู่ตลอดเวลาผ่านระบอบแห่งการปฏิบัติการที่ดำเนินอยู่ในชีวิตประจำวันทุกวัน

(5.2.7) ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากการสร้างระเบียบวินัย เมื่อสถาบันต่าง ๆ ในสังคมพร้อมรวมตัวช่วยกันสร้างระเบียบวินัยให้แก่ผู้คนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมแล้ว พูโกต์ก็สนใจว่า ได้เกิดผลลัพธ์อะไรมาบ้าง และพบว่า ผลลัพธ์สูงสุดก็คือ การที่ทุกคน (หรือเกือบจะทุกคน) ยอมรับว่า ‘ระเบียบวินัยนั้นเป็นของดี’ ไม่ว่าจะทำตนเอง ต่อชุมชน ต่อกลุ่ม ต่อสถาบัน ต่อชาติ (เป็นหนึ่งในค่านิยมที่พึงประสงค์ของไทย)

การยอมรับว่า ‘ระเบียบวินัย’ เป็นของดีนั้น ส่งผลที่ตามมาต่อเนื่องมากอีกหลายประการ เช่น

- การทำให้ ‘ระเบียบวินัย’ กลายเป็นคุณค่า กลายเป็นมาตรฐานที่ทุกคน ทุกสถาบัน ทุกสถานที่พร้อมจะนำเอาไปปฏิบัติขยายตัวต่อ เช่น การแต่งกายให้สุภาพเมื่อไปสถานที่ราชการ การเข้าแถวอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย การขับรถตามกฎหมายจราจร ฯลฯ

- และเมื่อระเบียบวินัยกลายเป็น ‘มาตรฐาน’ ก็ทำให้เราต้องทำการ ‘วัด’ (measurement) การกระทำของเราโดยเทียบกับ ‘มาตรฐาน’ (คนอื่น) และเกิดความต้องการที่จะปรับปรุงตนเอง ตัวอย่างเช่น การเข้าคิว เมื่อคนอื่นเข้าแถวคิวกันหมด และเราไม่ทำตาม เราก็จะรู้สึกที่เราทำผิดไปจากมาตรฐาน และจะปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของตนเอง

- การมีระเบียบวินัยทำให้เราถูกจับตามองดู ถูกสังเกต (หรือคิดเอาล่วงหน้าไปก่อน) เช่น เวลาที่เราต้องเข้าไปในสถานที่ใหม่ ๆ ที่เรายังไม่รู้จักระเบียบวินัย เราก็จะพยายาม ‘มองดูคนอื่นเป็นตัวอย่าง’ เพราะเราไม่อยากจะให้ตกเป็น ‘เป้าสายตาของคนอื่น’

ดังนั้น สังคมของเราทั้งที่สังคมก็เปรียบเสมือน ‘คุกน้อย ๆ’ ที่ไม่จำเป็นต้องมี

‘ผู้ควบคุม’ เลย เพราะระบบ panopticon ทำงานอย่างได้ผล ดังนั้น พวกเราส่วนใหญ่จึง
ขบถโดยปฏิบัติตามกฎจารจร โดยไม่ต้องมีตำรวจ ไม่ลักขโมยของในห้างสรรพสินค้า
ทั้ง ๆ ที่มีโอกาส ฯลฯ เปรียบเสมือนว่า ผู้คนในสังคมได้ลงมือสร้างซึ่งกันมาด้วยมือตนเอง
แล้วก็กักขังตัวเองเอาไว้ตามหลัก self-subjectivity

ฉะนั้น สังคมสมัยใหม่จึงเป็นสังคมที่มีระเบียบวินัยอย่างยิ่ง (disciplinary society)
และระเบียบวินัยได้กลายเป็นรูปแบบใหม่เอี่ยมของการใช้อำนาจนั่นเอง (new form of power)

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นความเป็นจริงของสังคมสมัยใหม่ว่าเป็นสังคมที่มีวินัยอย่างยิ่ง
ก็เช่น งานศึกษาของ สุนทรี เลาะวิถิ (2546) ที่สาธิตให้เห็นการใช้อำนาจวาทกรรม
เพื่อฝึกวินัยผ่านสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ ในการควบคุมเรื่องความอ้วนความผอมในรายการ
โทรทัศน์สำหรับสตรี ผู้วิจัยได้พบว่า มีการทำงานประสานกันระหว่างวาทกรรม 3 ชุด คือ
วาทกรรมด้านการแพทย์ (เช่น ความอ้วนเป็นบ่อเกิดของโรคร้ายต่าง ๆ) วาทกรรมด้าน
แฟชั่น (เช่น คนที่อ้วนคือคนที่รูปร่างไม่ได้มาตรฐาน - normalising practice) และวาทกรรม
ด้านความสวยงาม ซึ่งประกอบสร้างจากการอ้างอิงภาพจากดารา/นางแบบ ผลจากวาทกรรม
ดังกล่าวทำให้ ‘ความอ้วน/ความผอม’ กลายมาเป็น ‘เกณฑ์’ ในการแบ่งแยกผู้คนออกจากกัน
ทั้งผู้หญิงและผู้ชายจะถูกสร้าง ‘อัตลักษณ์/ความเป็นอัตบุคคล’ ด้วย ‘ความอ้วน/ความผอม’
อยู่ตลอดเวลา และวาทกรรมความอ้วน/ผอมนี้ยังประสานเข้ากับ ‘การสร้างระเบียบวินัย’
ที่เกิดในชีวิตประจำวันด้วยการควบคุมตัวเอง เริ่มตั้งแต่การควบคุมน้ำหนัก (ปฏิบัติการ
ชั่งน้ำหนักทุกวัน) การควบคุมอาหาร การออกกำลังกาย ฯลฯ

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากฟูโกต์มีแนวคิดพื้นฐานว่า อำนาจนั้นเป็นเรื่องของ ‘ความ
สัมพันธ์ทางสังคม’ ที่มีลักษณะ ‘ซึ่งกันและกัน’ ดังนั้น ในเรื่องอำนาจจึงมีข้อเท็จจริงว่า
‘ที่ใดมีการใช้อำนาจ ที่นั่นก็ย่อมมีการต่อต้านขัดขืนต่อการใช้อำนาจนั้น’ หลักการข้อนี้พิสูจน์
ได้จากงานวิจัยของ ชาญชัย นิมสมบุญ (2550) ที่ศึกษาเรื่องการเขียนจดหมายของนักโทษ
จากในคุกส่งออกมาถึงคนข้างนอก ในขณะที่ด้านหนึ่ง ผู้วิจัยได้พบว่า ปฏิบัติการเขียน
จดหมายของนักโทษนั้น ถูกกระทำให้กลายเป็นส่วนหนึ่งของ ‘เครือข่ายการปฏิบัติการแห่ง
การใช้อำนาจ’ ที่โยงใยซับซ้อน เพราะจะมีการจำกัดอิสรภาพในการสื่อสารทั้งจากคนในคุก
กันเอง และระหว่างนักโทษกับบุคคลภายนอก แต่ก็น่าสังเกตว่า การใช้อำนาจแบบนี้จะไม่
ลือกกลยุทธ์การห้าม/การปิดกั้น แต่จะให้สื่อสารได้ภายใต้กฎเกณฑ์ที่อ้างความชอบธรรม
(ใช้ความรู้) ต่าง ๆ เช่น การอ้างข้ออ้างทางกฎหมาย ข้ออ้างเรื่องความปลอดภัย ข้ออ้างเรื่อง
ความขาดแคลนงบประมาณและเจ้าหน้าที่ ฯลฯ แต่ในทางกลับกัน นักวิจัยก็ได้พบข้อเท็จจริงว่า
ทางฝ่ายนักโทษก็ได้พัฒนาปฏิบัติการต่อต้านอำนาจผ่านการสื่อสารด้วยการเขียนจดหมาย
โดยใช้กลวิธีแบบต่าง ๆ เช่น การใช้ภาพ/สัญลักษณ์สร้างจินตนาการอารมณ์และความรู้สึก
การใช้ภาษาแสดงอารมณ์ความรู้สึก การอ้างอิงเหตุผล การอ้างอิงวัฒนธรรมการกินอาหาร
การอ้างอิงศาสนา ฯลฯ

(5.3) การวิเคราะห์ ‘เพศวิถี’ (Sexuality)

(5.3.1) สัมเสียดที่แปลกไปจากยุคสมัย ก่อนหน้าที่ฟูโกต์จะเขียนงานเรื่อง *History of Sexuality* ในช่วงทศวรรษที่ 1960-1970 นั้น จากกระแสสังคมในโลกตะวันตกที่มีการเคลื่อนไหวเรื่องเสรีภาพในการแสดงออกทางเพศโดยเฉพาะในพื้นที่สาธารณะ เช่น ฉากการแสดงความรักอย่างดุเดือดและโจ่งแจ้งในภาพยนตร์ การสร้างภาพมาริลีน มอนโร ให้เป็น sex symbol ฯลฯ ทำให้ดูเหมือนว่าในสังคมตะวันตกนั้น เรื่องเพศเป็นเรื่องที่ถูกปิดกั้น หักห้ามมิให้นำมาเปิดเผยในพื้นที่สาธารณะ (อันเป็นมายาคติที่เกี่ยวข้องเนื่องมาจากค่านิยมแบบวิกตอเรียน) จึงก่อให้เกิดกระแสการต่อต้านให้เกิดขบวนการ ‘เรื่องเพศต้องพูด’ (sex must say) หรือ ‘ร่วมรักดีกว่าร่วมรบ’ (make love, not make war) นี่เป็น ‘กรอบความรู้’ (episteme) ที่คนในสังคมตะวันตกมีการรับรู้และความเข้าใจต่อเรื่อง ‘เพศ’

แต่ผลงานเขียนของฟูโกต์ได้ให้ข้อพิสูจน์ไปในอีกด้านหนึ่งที่คัดค้านกับกรอบความรู้ดังกล่าว ฟูโกต์ตั้งคำถามว่า สังคมตะวันตกทำได้อย่างไรที่ทำให้เราพูดเรื่องเพศกันอยู่ได้อย่างมากมาย ไม่รู้จบ ทำไมสังคมตะวันตกจึงให้ความสำคัญกับเรื่องเพศราวกับเป็นเรื่องคอขาดบาดตาย ทำไมเรื่องเพศจึงมาปรากฏในสื่อมวลชนอย่างมากมาย ทำไมมีการเขียนเรื่องราวเกี่ยวกับการเบี่ยงเบน การวิปริตทางเพศ มีการรักษาเยียวยาโรคเสพติดเพศของดารา/นักร้อง ทำไมเรื่องเพศซึ่งเป็นเรื่องส่วนตัวจึงเผยแสดงออกมาในพื้นที่สาธารณะอย่างมากมายเช่นนี้ ‘และไหนใครว่า เรื่องเพศเป็นเรื่องห้ามพูดโง่ล่ะ’

สำหรับงานเขียนเรื่องเพศวิถีของฟูโกต์นั้น Lechte (1994) ตั้งข้อสังเกตว่า หนังสือเรื่อง *History of Sexuality* ซึ่งเป็นหนังสือเล่มท้าย ๆ ในช่วงชีวิตของฟูโกต์นั้น มีความเปลี่ยนแปลงบางประการเกิดขึ้น เช่น ฟูโกต์เริ่มใช้แนวคิด ‘วาทกรรม’ (discourse) น้อยลง และหันมาใช้คำว่า ‘เทคโนโลยีแห่งอำนาจ’ (technology of power) ที่เกี่ยวกับ ‘อำนาจ’ และ ‘กิจกรรม/การกระทำต่าง ๆ’ มากขึ้น และสำหรับในหนังสือเล่มแรก ๆ เช่น *Archeology of Knowledge* นั้น ฟูโกต์สนใจอำนาจที่มีอยู่ใน ‘ความรู้’ แต่ในหนังสือเล่มท้าย ๆ เช่น *Discipline and Punish* และ *History of Sexuality* นี้ ฟูโกต์เริ่มให้ความสนใจกับการใช้อำนาจที่กระทำกันบน ‘ร่างกาย’ โดยตรง เช่น การบังคับให้ผู้หญิงมีร่างกายที่อ้วน/ผอม (ดู สุนทิเลาะวิถี 2546) หรือการบังคับให้ผู้หญิงมีผิวสีขาวแบบต่าง ๆ (ดู วิจารณ์ กอจรัญจิตต์ 2545) เป็นต้น อำนาจแบบนี้เป็นอำนาจที่ ‘ฟอกขาวจนเนียนแล้ว’ จนแทบไม่รู้สึกรู้ว่า ‘เป็นการใช้อำนาจ’ มองไม่เห็น ‘ตัวผู้ใช้อำนาจ’ หากทว่ารังสีแห่งอำนาจนั้นแผ่ขยายครอบคลุมไปทั่ว

(5.3.2) วาทกรรมเรื่อง ‘เพศ’ แปรเปลี่ยนไปตาม ‘ยุคสมัย’ ความเข้าใจแรกที่ผู้สนใจเรื่อง ‘เพศวิถี’ ต้องขยับเขยื้อนเสียก่อนก็คือ กรอบความรู้ที่กำหนดการรับรู้/ความเข้าใจ/ท่าทีและการปฏิบัติของเราต่อเรื่องเพศนั้น มิได้เป็นไปตามธรรมชาติ แต่เกิดมา

จากการถูกกำหนดของ 'อำนาจ' และ 'ความรู้' ตามที่ได้กล่าวมาข้างต้น ประจักษ์พยานของคำกล่าวนี้นี้ก็คือ เมื่อฟูโกต์ชุดค้นเข้าไปในข้อมูลทางประวัติศาสตร์ว่าด้วยเรื่องเพศของสังคมต่าง ๆ ในยุคสมัยต่าง ๆ เขาก็ได้พบ 'กรอบความรู้' ที่แตกต่างกันออกไป

ฟูโกต์พบว่า 'เพศ' เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการใช้และการได้มาซึ่ง 'ความรื่นรมย์' (pleasure) ซึ่งในแต่ละสังคมแต่ละยุคสมัยจะมีลักษณะที่แตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น ในสังคมกรีกโบราณ ความรื่นรมย์ทางเพศจะได้มาตามตำแหน่งต่าง ๆ ทางสังคม เช่น หากเป็นนายหรือเป็นทาสจะมีการใช้และการได้มาซึ่งความรื่นรมย์ทางเพศที่ต่างกัน ในสังคมกรีก ความพึงพอใจทางเพศมิได้เกิดมาจาก 'การได้ละเมิดกฎเกณฑ์ของสังคม' ซึ่งเป็นลักษณะของสังคมคริสเตียนในยุคต่อมา แต่ทว่าความพึงพอใจทางเพศจะเกิดจากการรู้จักควบคุมตนเอง การควบคุมนี้เป็นไปใน 'เชิงปริมาณ' คืออย่าให้มากเกินไป และเป็นเพศที่หาความพอใจได้ในชีวิตสมรส มิใช่การเบี่ยงเบนทางเพศ เป็นต้น

(5.3.3) แนวคิดสำคัญใน History of Sexuality ในหนังสือ 3 เล่มขนาดใหญ่เรื่อง *History of Sexuality* นั้น Barth (1998) ได้ระบุว่ามีความประเด็นสำคัญ ๆ อยู่ 3 เรื่องคือ

(i) ฟูโกต์ระบุถึงความสัมพันธ์ของ 'อำนาจ' ที่สามารถจะบุกรุกทะลุทะลวงเข้าไปได้ถึงแม้แต่ 'ประสบการณ์ที่อยู่กันบึงและลึกดำที่สุดของมนุษย์' และ 'ความปรารถนาอันซ่อนเร้นของผู้คน' ฟูโกต์ล้มล้างความเชื่อเกี่ยวกับ 'การหักห้าม/กตัญญูทางเพศ' ที่เราเคยเชื่อ ๆ กันมา และให้ข้อเสนอใหม่ว่า สิ่งที่สังคมกระทำต่อเรื่องเพศคือ การกระตุ้น การขับเคลื่อน และการจัดระบบประสบการณ์ทางเพศให้เป็นไปตามทิศทางที่อำนาจของสังคมต้องการมากกว่า เขายืนยันว่า แม้ว่าในศตวรรษที่ 17 จะดูเหมือนจะมีการปิดกั้นเรื่องเพศ เช่น มีการห้ามใช้คำที่เกี่ยวข้องทางเพศที่พิมพ์ลงในหนังสือพิมพ์หรือหนังสือนวนิยาย แต่ในอีกด้านหนึ่งก็กลับมีวาทกรรมสาธารณะเกี่ยวกับเรื่องเพศแพร่หลายอย่างมากมาย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความวิปริต/เบี่ยงเบนทางเพศ การเอาผิดกับพ่อแม่ ในสถาบันการศึกษา ในแวดวงการแพทย์ ฯลฯ ที่สะท้อนให้เห็นถึงการมีเพศสัมพันธ์อย่างหลบซ่อนของเด็ก ๆ นักเรียน และคนไข้

(ii) ได้เกิดการปรับเปลี่ยน 'กรอบความรู้' ซึ่งโยงใยมาถึงวิธีการจัดการกับเรื่องเพศในศตวรรษที่ 19 ก่อนหน้าศตวรรษที่ 19 ความรู้เรื่องเพศนั้นจะพูดกันในเรื่อง 'พื้นที่ส่วนตัว' (ดังที่เราอาจจะได้ยินนางศรีประจันต์สอนนางพิมพิลาไลยอยู่ในบริบทของครอบครัว) แต่ทว่าในศตวรรษที่ 19 ความรู้เรื่องเพศได้แสดงออกมาใน 'พื้นที่สาธารณะ' ซึ่งฟูโกต์วิเคราะห์ว่าอำนาจใหม่ในสังคมต้องการให้เรื่องเพศเปิดเผยตัวเอง และต้องการรู้ทุกอย่างเกี่ยวกับเรื่อง 'เพศ' เพื่อที่จะได้ 'จัดการ' ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ตัวอย่างกลไกที่ปลดปล่อยเรื่องเพศออกมาจากปริณิณทลส่วนตัวสู่ปริณิณทลสาธารณะเกิดขึ้นในแวดวงศาสนา ผ่านปฏิบัติการเชิงวาทกรรมคือ 'การสารภาพบาป' ระเบียบมาจนถึงปัจจุบันนี้ เช่น การแจ้งความเรื่องการถูกข่มขืนที่จะต้องเล่ารายละเอียดทั้งหมด

ฟูโกต์วิเคราะห์เทคนิคของการสารภาพบาปซึ่งเป็นการปะทะประสานระหว่าง 'สัจจะ' (truth) กับเรื่อง 'เพศ' เพราะผู้สารภาพบาปจะต้องพูดข้อเท็จจริงที่เกี่ยวกับเรื่องเพศ ผู้มาสารภาพบาปมีภาระที่จะต้องพูดความจริงเกี่ยวกับตัวเองออกมา ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่อง 'อัตบุคคล' ที่ได้กล่าวมาแล้ว คือ ผู้สารภาพจะต้องเป็น 'อัตบุคคลที่พูด' (speaking subject) และก็ยังเป็น 'subject ของประโยคที่พูดออกไปด้วย' ดังนั้น 'ความจริง/การพูดความจริง' จึงเป็นมาตรฐานอันหนึ่งที่จะทำให้มนุษย์สามารถพัฒนาตัวเองให้เป็น 'อัตบุคคล' ได้โดยไม่จำเป็นต้องใช้การลงโทษด้วยกำลังอีกต่อไป (น่าสังเกตด้วยว่า การสารภาพบาปนั้น จะไม่มีการลงโทษจากบุคคลภายนอกเลย)

แต่ถึงแม้จะเป็นความเต็มใจที่เกิดขึ้นจากตัวปัจเจกชนนั้นก็ตาม แต่ทว่า 'ความจริง' นั้น ก็ยังต้องอาศัยการให้คำอธิบาย และคำแนะนำจากบุคคลภายนอกในรูปแบบของการให้คำแนะนำในฐานะผู้รู้/ผู้เชี่ยวชาญ เช่น พระสงฆ์และศาสนจักร ณ จุดนี้ที่แหล่งอำนาจก็ได้ก้าวเข้ามามีบทบาท

สำหรับผู้ที่มิมีปัญหาในเรื่องชีวิตทางเพศหรือผู้ที่ยังขาดประสบการณ์ทางเพศ เช่น คู่สมรสใหม่จะมีความคาดหวังที่จะได้คำตอบในการปฏิบัติทางเพศจากพระสงฆ์ในช่วงของการสารภาพบาป พระสงฆ์จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพัฒนาความรู้ในเรื่องเพศเพื่อตอบสนองความต้องการของประชาชนที่มาหวังพึ่ง (ทั้ง ๆ ที่พระสงฆ์ถูกคาดหวังว่าจะต้องรักษาพรหมจรรย์) นอกเหนือจากความรู้ในด้านพิธีกรรมและกัมมัญญาอื่น ๆ

สถานการณ์ปัจจุบันนี้ ก็ได้แตกต่างไปจากยุคสมัยในอดีตที่กล่าวมาเท่าใดนัก ประชาชนก็ยังคงมีรูปแบบการแสวงหาคำแนะนำจากผู้ทรงคุณวุฒิ ซึ่งอาจจะเปลี่ยนมือจาก 'พระสงฆ์' มาเป็นการหาคำตอบจากแพทย์หรือนักวิชาการสาขาเพศศึกษา/เพศวิทยา ดังจะเห็นได้จากหนังสือตอบปัญหาทางเพศที่มีขายอย่างมากมายในท้องตลาด คอลัมน์ตอบปัญหาทางเพศในนิตยสาร รวมทั้งสื่อสมัยใหม่เช่นอินเทอร์เน็ต (ดู จินณณ์ภัส แสงมา 2545)

(iii) ฟูโกต์ยังคงแสดงให้เห็นว่า ประเด็นเรื่อง 'เพศวิถี' ก็เหมือนกับประเด็นอื่น ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว คือเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายแห่งการปฏิบัติการ (network of practice) ที่ครอบคลุมสถาบันและปริณิณทลต่าง ๆ ของทั่วทั้งสังคม ไม่ว่าจะเป็นด้านการเมือง เศรษฐกิจ การแพทย์ จิตวิทยา สังคม วัฒนธรรม ฯลฯ ในที่นี้เราจะลองดูแหล่งพลังอำนาจสัก 2-3 ตัวอย่าง

● แหล่งอำนาจทางการเมืองในยุคสมัยวิคตอเรียนเรื่องเพศวิถีสามารถแสดงออกใน 'การเมืองเรื่องร่างกาย' (politics of body) ได้อย่างชัดเจนที่สุด วาทกรรมวิคตอเรียนได้ให้อุดมคติสูงสุดของ 'ร่างกายที่น่าพึงปรารถนา' คือ 'ร่างกายของผู้ชายชนชั้นกลางผิวขาว' ที่มีลักษณะสูงสง่า ชายาว ผิวขาว เคราเขียว คางที่แข็งแรง มีโหนกแก้ม ไหล่กว้างผิวง่าย ฯลฯ เหตุผลที่อยู่เบื้องหลัง 'รูปร่างอันเป็นอุดมคติ' เหล่านี้ก็คือ เป็นรูปร่างที่แสดงให้เห็นถึง ความมีสุขภาพดี มีอายุยืนยาว มีความอดทน และมีผลิตภาพสูง เราจะพบเห็นการพรรณนา/

บรรยายภาพของ 'พระเอกชนผืน' เหล่านี้ในนวนิยายของอังกฤษ/ฝรั่งเศส และยังคงตกค้างมาถึงบรรดาวิบุรุษพระเอกภาพยนตร์ประเภทเจมส์ บอนด์ในยุคปัจจุบัน

ในแง่มุมมองทางการเมืองเรื่องลำดับชั้นของคุณค่า ร่างกายของผู้ชายชนชั้นกลางผิวขาวเหล่านั้น จะมี 'คุณค่าที่เหนือกว่า' เรือนร่างของสตรี รูปร่างของชนชั้นล่าง รูปร่างของคนที่ไม่ใช่ชาวตะวันตก และรูปร่างของผู้สูงอายุ

● **แหล่งอำนาจของนักวิชาการ** ฟูโกต์ได้ขยายประเด็นของ 'ร่างกาย' ออกเป็น 2 ระดับ คือ 'ร่างกายของปัจเจก' (individual body) และ 'ร่างกายของสังคม' (social body) ซึ่งแนวคิดเรื่องร่างกายทางสังคมนี้ได้ก่อตัวมาตั้งแต่ศตวรรษที่ 19

ในศตวรรษที่ 19 มีกลุ่มนักวิชาการกลุ่มหนึ่งที่ได้เริ่มวางลำดับชั้นของร่างกายที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเพศ (sexualized Body) ในระดับเชิงสังคม โดยได้เริ่มใช้กระบวนการ scientific classified practice แบ่งแยก 'กลุ่มประชากร' (social body) ออกเป็นคนกลุ่มต่าง ๆ เช่น คนปกติ-คนผิดปกติ-คนเปี่ยงเบน และเกณฑ์หนึ่งที่ถูกนำมาใช้ในการแบ่งแยกกลุ่มคนก็คือ 'ความสามารถในการเจริญพันธุ์' ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเพศโดยตรง ซึ่งปัจจุบันนี้ในแวดวงวิชาประชากรศึกษาต่างก็คุ้นชินกับแนวคิดการแบ่งแยกผู้คนออกตามภาวะเจริญพันธุ์นี้เอง

จากหลักวิชาการเรื่อง 'ภาวะเจริญพันธุ์' นี้ ได้ถูกนำมาใช้ในการเมือง ดังที่เราคุ้นเคยกันอยู่ดีว่า รัฐได้เข้ามายุ่งเกี่ยวกับเรื่อง 'ประชากร' (ซึ่งเป็นร่างกายเชิงสังคม) ด้วยการกำหนด/ควบคุมจำนวนประชากร (เช่น การรณรงค์นโยบาย 'ลูกมากจะยากจน' / 'การคุมกำเนิด') ซึ่งก็หมายความว่ามีการเข้ามาบงการ/ควบคุมวิถีชีวิตทางเพศของประชาชนนั้นเองโดยมีข้อมูล/ข่าวสาร/ความรู้ต่าง ๆ เป็นฐานรองรับนโยบายทางการเมืองของรัฐ การดำเนินการตามนโยบายดังกล่าวนั้นก็ถือว่าอำนาจของรัฐนั้นได้บุกเข้าไปสู่ทุกประตูบ้านของประชาชน และเข้าไปบงการแม้แต่ภายในมุ้งที่เป็นพื้นที่ส่วนตัวที่สุดของผู้คน

● **การเมืองเรื่องร่างกาย (politics of body)** ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า เรื่องเพศวิถีนั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง 'ร่างกาย' อย่างโดยตรงและมากที่สุด เพราะบนร่างกายนี้เองเป็นต้นกำเนิดของความปรารถนาทางเพศ เป็นพื้นที่การแสดงออกซึ่งความปรารถนานั้น และท้ายที่สุดก็เป็นปริณิชนวลที่ความปรารถนานั้นจะได้รับการตอบสนอง การวิเคราะห์เรื่องเพศวิถีจึงเป็นการวิเคราะห์เรื่องร่างกายโดยตรง การวิเคราะห์อำนาจ/ความรู้/และเรื่องอื่น ๆ ของฟูโกต์จึงกระทำบนเรื่องของ 'ร่างกาย'

ฟูโกต์ได้แสดงให้เห็นถึงกรอบความรู้และวิธีการจัดการกับเรื่องเพศที่แตกต่างกันในแต่ละยุคสมัย เช่น การจัดการกับเรื่อง 'การสำเร็จความใคร่ด้วยตนเอง' สังคมในยุโรปก่อนศตวรรษที่ 18 นั้นค่อนข้างจะผ่อนปรนอย่างมากเกี่ยวกับกิจกรรมนี้ ถึงแม้ว่าคริสตศาสนาจะเห็นว่าการกระทำดังกล่าวเป็นสิ่งที่ขัดกับธรรมชาติ แต่นับตั้งแต่ศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา ความสนใจของพระสงฆ์ต่อเรื่องนี้ก็ลดไปอย่างมาก ส่วนฆราวาสนั้นก็ได้ยินดียินร้ายต่อเรื่องนี้ (ดูรายละเอียดใน ธเนศ วงศ์ยานนาวา 2532)

การเปลี่ยนแปลงกรอบความรู้ดังกล่าวเกิดขึ้นอย่างมากในช่วงศตวรรษที่ 18 ในปี ค.ศ.1760 Samuel-August Tissot นายแพทย์ชาวสวิสได้พัฒนาความคิดในเรื่องการสำเร็จความใคร่ให้เป็นระบบและเป็นวิทยาศาสตร์ โดยสรุปว่า การสำเร็จความใคร่ด้วยตนเองจะทำให้เกิดโรคความจำเสื่อม โรคซึมเศร้า โรคเรื้อน ริดสีดวงทวาร โกโนเรีย หายใจไม่ออกและนำไปสู่ความตายได้ ปัญหาการสำเร็จความใคร่จึงเป็นเรื่องที่จะต้องมีการเยียวยาแก้ไขด้วยการเข้มงวดทางศีลธรรม ตลอดจนการป้องกันทางจิตวิทยา และอาจต้องหามาตรการอื่น ๆ เช่น การผ่าตัด การอดอาหาร การออกกำลังกายมาช่วย ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นอำนาจและความรู้ที่เข้ามาประสานกันในการจัดการกับชีวิตทางเพศของบุคคลได้อย่างชัดเจน

บรรณานุกรม

- กรองแก้ว วัฒนะมงคลรักษ์ (2545), *การสื่อสารกับอัตลักษณ์ถนนข้าวสาร*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- กาญจนา แก้วเทพ (2544), *ศาสตร์แห่งสื่อและวัฒนธรรมศึกษา*, กรุงเทพฯ: เอดิสันเพรสโปรดักส์.
- จิณณ์นภัส แสงมา (2545), *การวิเคราะห์วาทกรรมเสรีภาพทางเพศในการตอบปัญหาทางเพศของสื่อมวลชนไทย*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชาญชัย นิ่มสมบุญ (2550), *การสื่อสารผ่านจดหมายนักโทษ: บทวิเคราะห์อำนาจและการจัดระเบียบวินัยแห่งคุก*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ญาณิศภาค กาญจนวิศิษฐ์ (2547), *กระบวนการสร้างความหมายและบทบาทวาทกรรม 'รายการนายกษัตริย์คุยกับประชาชน'*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธงชัย วินิจจะกุล (2534), *วิธีการศึกษาประวัติศาสตร์แบบวงศ์วิทยา (genealogy)*, รายงานโครงการวิจัยเสริมหลักสูตร คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (เอกสารอัดสำเนา).
- ธเนศ วงศ์ยานนาวา (2528), 'อ่านงานฟูโกต์', *วารสารธรรมศาสตร์*, ปีที่ 14 ฉบับที่ 3 (กันยายน).
- _____. (2532), 'การวิเคราะห์ขั้วเจต (subject) ทฤษฎีว่าด้วยอำนาจของ มิเชล ฟูโกต์', คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (เอกสารอัดสำเนา).
- ประพิม คล้ายสุบรรณ์ (2540), *ระบบอุปถัมภ์กับวิชาชีพนิยมของผู้ผลิตรายการสารคดีสิ่งแวดล้อมทางโทรทัศน์*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พลินี ศิริรังษี (2542), *การใช้สื่อของกลุ่มต่าง ๆ ในสถานการณ์ความขัดแย้งกรณีก่อสร้างโครงการก่อสร้างท่าอากาศยานนานาชาติแห่งชาตติห้วยเขย่ง*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มิเชล ฟูโกต์ (2543), *ร่างกายใต้บังคับการ: ประมวลบทแห่งอำนาจในวิถีสัมัยใหม่*, แปลโดย ทองกร โภคธรรม, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คบไฟ.

วิทยากร เชียงกุล (2538), *ปัญญาชน: ชนชั้นนำในโลกยุคข้อมูลข่าวสาร*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มิ่งมิตร.

สมสุข หินวิมาน (2548), 'ทฤษฎีสำนักรั้ววัฒนธรรมศึกษา', ใน *ประมวลสาระชุตวิชาปรัชญานิตศศาสตรและทฤษฎีการสื่อสาร หน่วยที่ 8-15*, สาขาวิชานิตศศาสตรมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

สายพิน ศุภทรมงคล (2543), *ลูกกับคน: อำนาจและการต่อต้านขัดขึ้น*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร.

สุนัถิ เลาะวธิ (2546), *วาทกรรมเรื่องความอ้วนผอมในรายการโทรทัศน์สำหรับสตรี*, วิทยานิตพนธ์ปริญญาณิตศศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ฮันส์ ฌอร์ฌส์ เดอครีอ (2545), 'มิแชล ฟูโกต์', แปลโดย ฮันส์ ฌอร์ฌส์ เดอครีอ และ เหริญ หล่อวิลม, ใน *สรรณิตพนธ์มนุษยศึกษาและสังคมศาสตรในประเทศฝรั่งเศส ศตวรรษที่ 20*, เชียงใหม่: โรงพิมพ์มิ่งเมือง.

Barth, L. (1998), 'Michel Foucault', in Rob Stones (eds.), *Key Sociological Thinkers*, Massachusetts: Macmillan Press.

Foucault, M. (1961/1965), *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age Of Reason*, New York: Pantheon Books.

_____. (1963/1973), *The Birth of the Clinic: An Archeology of Medical Perception*, New York: Pantheon Books.

_____. (1966/1971), *The Order of Things: An Archeology of the Human Science*, New York: Pantheon Books.

_____. (1969/1972), *The Archeology of Knowledge*, New York: Pantheon Books.

_____. (1975/1977), *Discipline and Punish: The Birth of Prison*, New York: Pantheon Books.

_____. (1976/1978), *The History of Sexuality, Vol. I: An Introduction*, New York: Pantheon Books.

_____. (1984/1985), *The Use of Pleasure: The History of Sexuality, Vol. II*, New York: Pantheon Books.

_____. (1984/1986), *The Care of the Self: The History of Sexuality, Vol. III*, New York: Pantheon Books.

Gutting G. (1994), *The Cambridge Companion to Foucault*, Cambridge: Cambridge University Press

Katz, S. (2001), 'Michel Foucault', in Anthony Elliot and Bryan S. Turner, *Profiles in Contemporary Social Theory*, London: Sage.

Lechte, J. (1994), *Fifty Key Contemporary Thinkers*, London: Routledge.

Sheridan, A. (1980), *Michel Foucault: The Will to Truth*, London: Tavistock.

<http://lbsjs.free.fr/images/asi/bourdieu2.jpg>

บทที่ 14

นักทฤษฎีวัฒนธรรมวิพากษ์:

ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu)

1. ภูมิหลังและประวัติชีวิต
2. บริบททางวิชาการ
3. แหล่งอิทธิพลทางความคิด
4. การวิเคราะห์สังคมแบบเศรษฐศาสตร์การเมือง
5. โครงสร้างสังคม vs. ผู้กระทำและการปฏิบัติ
6. แนวคิดหลักเรื่อง field
7. แนวคิดเรื่อง 'habitus'
8. แนวคิดเรื่อง 'รสนิยม' (taste)
9. การศึกษาเรื่องของ 'ร่างกาย' ในมุมมองของการสื่อสาร

บทที่ 14

นักทฤษฎีวัฒนธรรมวิพากษ์: ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu)

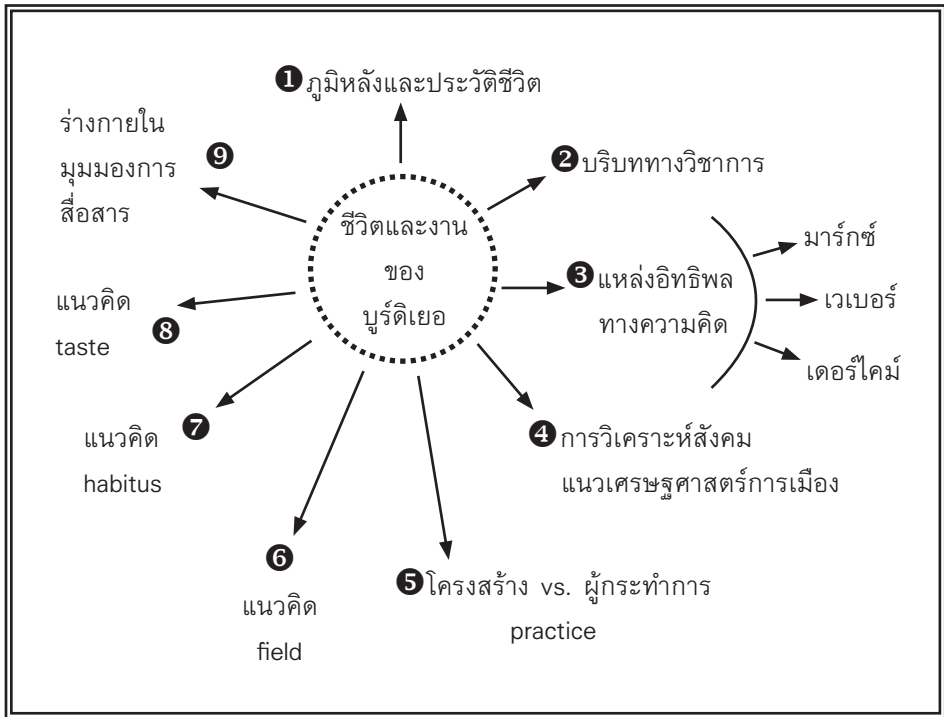
เกริ่นนำ

ดังที่ได้กล่าวไปบ้างแล้วถึงนักคิดที่อาจถือได้ว่าเป็นบรรพบุรุษทางความคิดคนหนึ่งของ ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu 1930-2002) คือ นอร์เบิร์ต เอเลียส ว่า หากเราสนใจที่จะนำเอาแนวคิดของบูร์ดิเยอซึ่งถูกจัดว่าเป็น 'นักศึกษาสังคมวิทยาแห่งวัฒนธรรม' (sociology of culture) มาใช้ในงานสื่อสารศึกษาเราก็คงต้องขยับขยายแนวคิดเรื่อง 'การสื่อสาร' ออกไปให้กว้างขวาง เช่น วิธีการมองร่างกายให้เป็นการสื่อสาร

อย่างไรก็ตาม ในกรณีของบูร์ดิเยอนั้นอาจจะไม่มีความยากลำบากที่จะเชื่อมโยงแนวคิดของบูร์ดิเยอมาใช้ในการสื่อสารศึกษา ทั้งนี้เนื่องจากท่ามกลางงานเขียนจำนวนมากที่เป็นหนังสือเล่มประมาณ 30 เล่ม และบทความอีก 400 กว่าชิ้น ซึ่งครอบคลุมประเด็นต่าง ๆ อย่างมากมาย (ซึ่ง Elliot & Turner [2001] ตั้งข้อสังเกตว่า เป็นประเด็นที่อยู่นอกสายตาของนักสังคมวิทยา เช่น รสนิยม ภาพถ่าย แฟชั่น เสื้อผ้าชั้นสูงของฝรั่งเศส ชีวิตนักวิชาการ ฯลฯ) ในท่ามกลางหัวข้อเหล่านั้น บูร์ดิเยอได้ทำการศึกษากการสื่อสารโดยเฉพาะสื่อมวลชนสมัยใหม่ เช่น หนังสือพิมพ์ โทรทัศน์เอาไว้ด้วย นักนิเทศศาสตร์จึงสามารถก้าวเดินตามตัวอย่างงานศึกษาของบูร์ดิเยอได้อย่างมีแนวทางชี้นำ

และเนื่องจากบูร์ดิเยอเป็นนักวิชาการฝรั่งเศสที่เริ่มชีวิตวิชาการในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 ดังนั้น วิชาการของบูร์ดิเยอจึงมีลักษณะร่วมกับนักวิชาการรุ่นใหม่ ๆ โดยทั่วไปคือ เป็นลูกผสมระหว่างนักคิดหลาย ๆ สำนัก ในกรณีของบูร์ดิเยอนั้น เราจะได้เห็นร่องรอยความคิดจากนักเศรษฐศาสตร์การเมือง เช่น คาร์ล มาร์กซ นักสังคมวิทยากลุ่มเหตุผล เช่น แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) หรือสำนักหน้าที่นิยมเช่น เอมีล เดอร์ไคม์ (Emile Durkheim) มาร์แชล มอสส์ (Marcel Mauss) รวมทั้งสำนักปรากฏการณ์นิยม และยังมีอิทธิพลของบรรดานักภาษาศาสตร์รุ่นใหม่ ๆ อีกด้วย

จากนี้เราจะศึกษาประวัติชีวิต และวิชาการพื้นฐานของบูร์ดิเยอพอสังเขป ดังนี้

ภาพที่ 1: ชีวิตและงานของบูร์ดิเยอ

1. ภูมิหลังและประวัติชีวิต

บูร์ดิเยอเป็นชาวฝรั่งเศสเกิดเมื่อปี ค.ศ.1930 ที่เมือง Deguin ซึ่งอยู่ทางใต้ของฝรั่งเศส บริเวณนี้มีลักษณะเป็นเขตชนบทแบบสังคมชาวนา แต่ครอบครัวของเขาเป็นชนชั้นกรรมพีระดับล่าง ๆ เนื่องจากบิดามีอาชีพเป็นบุรุษไปรษณีย์

อาศัยที่ได้เข้าโรงเรียนมัธยมที่ดีและเป็นที่นักเรียนที่เฉลียวฉลาด เขาจึงได้ไต่เต้าขึ้นไปเรียนจนจบปริญญาเอกด้านปรัชญาจากสถาบันการศึกษาฝึกหัดครูที่มีชื่อเสียงซึ่งผลิตชนชั้นนำของฝรั่งเศส คือ Ecole Normale Supérieure โดยไม่ยอมเขียนวิทยานิพนธ์เพื่อต่อต้านกฎระเบียบอันเข้มงวดของสถาบัน และประสบการณ์นี้ทำให้บูร์ดิเยอสนใจศึกษาการทำงานของสถาบันการศึกษาอย่างมาก และได้เข้าเรียนหลายวิชาในคณะอักษรศาสตร์ในหลายมหาวิทยาลัยที่กรุงปารีส

หลังจากจบแล้ว เขาได้มีประสบการณ์สั้น ๆ ในการเป็นครูสอนในโรงเรียนมัธยม ในปี ค.ศ.1956 เกิดสงครามฝรั่งเศสกับอัลจีเรีย บูร์ดิเยอจึงถูกเกณฑ์ไปเป็นทหารรบในอัลจีเรีย Jenkins (1992) สรุปว่า ประสบการณ์ตรงในประเทศอัลจีเรียซึ่งมีลักษณะ

เป็นสังคมชนบทที่แตกต่างไปจากกรุงปารีส (แต่คล้ายคลึงกับบ้านเกิดของบูร์ดิเยอ) มีผลสำคัญทำให้บูร์ดิเยอเบนเข็มจากสาขาวิชาปรัชญาที่มีลักษณะนามธรรม (เช่น การถกเถียงเรื่องความงาม ความเป็นจริง) มาสู่สาขาวิชาที่มีลักษณะเป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น คือ มานุษยวิทยาและชาติพันธุ์วรรณา (ethnography) และนี่จะเป็นแนวทางการทำงานของบูร์ดิเยอตลอดมา เขาได้ทำวิจัยและเขียนงานเกี่ยวกับสังคมและประชาชนชาวอัลจีเรียไว้หลายเรื่อง ทั้งในเรื่องพิธีกรรม ระบบเครือญาติ การจัดองค์กรสังคม ฯลฯ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ในสังคมอัลจีเรียนั้น 'ความรู้สึกรักเกียรติยศและศักดิ์ศรี' (sense of honour) เป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่าเงินทองวัตถุ และอาจถือได้ว่า 'เป็นทุนทางวัฒนธรรม' (cultural capital) อย่างหนึ่ง

หลังจากกลับจากสงคราม เขาก็ได้ทำงานเป็นอาจารย์ที่มหาวิทยาลัยซอร์บอนน์ (1961-62) และมหาวิทยาลัยแห่งเมืองลิลล์ (Lille) (1964) และในปี ค.ศ.1964 เขาก็ได้เข้ามาเป็นหนึ่งในผู้อำนวยการของสถาบันการศึกษาชั้นสูงด้านสังคมศาสตร์ที่มีชื่อเสียงมากที่สุดของฝรั่งเศสคือ Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS)

ในหนังสือ *Homo Academicus* (1988) (มนุษย์วิชาการ) บูร์ดิเยอสรุปว่า สถาบัน EHESS เป็นหนึ่งในสถาบันการศึกษาที่เหลออ้อยู่ไม่มากนักในฝรั่งเศสที่ยังคงสนใจกับการรักษาชื่อเสียงเกียรติภูมิและให้ที่ว่างกับแนวคิดและงานวิจัยแปลก ๆ ใหม่ ๆ ที่ทวนกระแส อย่างไรก็ตาม เขาก็สรุปว่า นี่ก็ได้หมายความว่า ในสถาบันนี้จะมีแนวคิดและงานวิจัยใหม่ ๆ เกิดขึ้นจริงๆ แต่นั่นก็มีใช้สิ่งที่สำคัญเพราะคนที่มาเข้าเรียนต่างมิได้คาดหวังว่าจะได้สิ่งเหล่านั้น หากทว่านักศึกษาที่แข่งขันกันเข้ามาเรียนใน EHESS นั้น ต่างก็มุ่งหวังที่จะสั่งสม 'ทุนทางวัฒนธรรม' (cultural capital) เช่น เพื่อจะได้บอกว่า ตนเองได้เข้าเรียนในสถาบันการศึกษาที่มีชื่อเสียงที่สุดของฝรั่งเศสแล้ว หรือเข้ามาเพื่อสร้างเส้นสายเครือข่ายกับบรรดาผู้นำสังคมฝรั่งเศสในอนาคต หรือเพื่อเข้ามาอยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ของคณาจารย์ที่มีชื่อเสียง เป็นต้น

แนวคิดที่บูร์ดิเยอนำเสนอในหนังสือเล่มนี้ก็คือ การให้ยาถอนพิษต่อมายาคติ (myth) ที่เรามิต่อสถาบันการศึกษาที่ผู้คนโดยทั่วไปคิดว่า 'เป็นกลาง' 'มีความยุติธรรม' 'มีการแข่งขันที่ใช้ความสามารถ' 'เป็นสถาบันที่แสวงหาความรู้' ฯลฯ แต่บูร์ดิเยอวิเคราะห์ว่า แท้จริงแล้วสถาบันการศึกษานั้นก็เป็นเพียง 'กลไกผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดอภิสิทธิ์ทางสังคม' ของคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง (social reproduction of privilege) ซึ่งเป็นข้อสรุปเดียวกับ หลุยส์ อัลธุสแซร์ นักวิชาการชาติเดียวกันนั่นเอง

ในช่วงเวลาที่อยู่ที่ EHESS บูร์ดิเยอได้ทำงานวิจัยร่วมกับเพื่อนร่วมงานมากมาย เขาสำรวจปฏิบัติการของผู้บริโภคชาวฝรั่งเศส (consumer practices) รสนิยมทางวัฒนธรรม (cultural tastes) และลีลาชีวิต (lifestyles) ที่ออกมาเป็นหนังสือเล่มสำคัญ ๆ 2 เล่ม คือ *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (เขียน 1979) และ *The Logic of Practice* (เขียน 1980) ซึ่งผลงานจากหนังสือ 2 เล่มนี้ทำให้บูร์ดิเยอได้รับตำแหน่งวิชาการด้านสังคมวิทยา (Chair of Sociology) จากวิทยาลัยแห่งฝรั่งเศส (College de France) ซึ่งถือ

เป็นสถาบันทางวิชาการระดับสูงสุดของฝรั่งเศสในปี ค.ศ.1981 และหนังสือเรื่อง *Distinction* ประสบความสำเร็จอย่างมากในทางการตลาด ซึ่งทำให้เขากลายเป็นจุดสนใจของสื่อมวลชนฝรั่งเศส และมีผลให้บูร์ดิเยอเปลี่ยนทิศทางการทำงานที่ต่อสู้เคลื่อนไหวอยู่ในแวดวงวิชาการออกไปสู่แวดวงสาธารณชนระดับกว้าง

ในช่วงเวลาที่อยู่สถาบัน EHESS เนื่องจากความล้มเหลวที่จะใช้ช่องทางเผยแพร่ความคิดผ่านวารสารสังคมวิทยาระดับชาติอย่าง *Revue Francaise de Sociologie* ที่มีอยู่ในขณะนั้น บูร์ดิเยอจึงร่วมมือกับเพื่อนนักวิชาการออกวารสารของตนเองชื่อ *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* ซึ่งนับว่าบูร์ดิเยอเป็นนักสังคมวิทยาร่วมสมัยคนเดียวที่มีวารสารเป็นของตนเอง และในมุมมองด้านการสื่อสารก็นับว่าบูร์ดิเยอเข้าใจความสำคัญของ 'ช่องทางการเผยแพร่ความคิด' ซึ่งนักวิชาการส่วนใหญ่มักจะมองข้ามไป และหยุดสะกดตรึงระดับ 'การผลิตความคิด' เท่านั้น

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อบูร์ดิเยอได้รับตำแหน่งทางวิชาการเป็นศาสตราจารย์ประจำวิทยาลัยแห่งฝรั่งเศส (College de France) ซึ่งถือเป็นจุดสุดยอดทางวิชาการ และได้รับรางวัลเหรียญทองของสภาวิจัยแห่งชาติฝรั่งเศส (CNRS) บูร์ดิเยอก็ได้ถือเอาตำแหน่งเหล่านี้เป็น 'ทุนทางวัฒนธรรม' เพื่อนำมาใช้ในการต่อสู้เคลื่อนไหวทางวิชาการ ในช่วงปี ค.ศ. 1980-1990 งานเขียนของบูร์ดิเยอจึงได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไป เขาเริ่มให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ นิตยสาร วิทยุ โทรทัศน์ ฯลฯ เริ่มเดินสายออกบรรยาย เริ่มไปงานสัมมนาวิชาการต่าง ๆ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นแวดวงสาธารณชนวงกว้างทั้งสิ้น โดยเฉพาะเขาได้เลือกรูปแบบ 'การให้สัมภาษณ์' แทนการเขียนงานในรูปของบทความ ดังที่ปรากฏหนังสือรวบรวมบทความการให้สัมภาษณ์ของเขาเรื่อง *Sociology in Question* (1993)

ในช่วงหลังของชีวิต บูร์ดิเยอจึงได้ขยายความสนใจของเขาจากที่เคยวิเคราะห์การทำงานของสถาบันการศึกษาในยุคแรก ๆ โดยก้าวเข้ามาสู่ความสนใจเรื่องรูปแบบการบริโภคของผู้คนในยุคปัจจุบัน ในขั้นสุดท้ายนั้น บูร์ดิเยอได้ขยายความสนใจไปสู่ประเด็นใหม่ ๆ แบบท่วงทำนองของนักวิชาการยุคหลังสมัยใหม่ (postmodernism) ที่อาจจะถือได้ว่าเขาเป็นผู้บุกเบิกแนวทางการศึกษา 'สังคมวิทยาแห่งสินค้าเชิงสัญลักษณ์' (sociology of symbolic goods) ที่ปรากฏในทุกปริมณฑลไม่ว่าจะเป็นด้านศาสนา วิทยาศาสตร์ วรรณกรรม ภาพถ่าย ภาพยนตร์ ฯลฯ ประเด็นที่ศึกษานั้นแปลกใหม่และครอบคลุมอย่างกว้างขวาง เช่น เรื่อง ความทุกข์ยากทางสังคม การครอบงำของลัทธิชายเป็นใหญ่ การวิเคราะห์รัฐ การวิเคราะห์งานทางวารสารศาสตร์และโทรทัศน์ ฯลฯ นอกเหนือจาก 'การต่อสู้ในปริมณฑลทางวิชาการ' แล้ว บูร์ดิเยอยังเข้าร่วมกับประเด็นทางการเมืองอยู่ตลอดเวลา โดยเขาพยายามที่จะมองหารูปแบบใหม่ ๆ ที่ปัญญาชนสามารถจะเข้าไปมีส่วนร่วมกับการเคลื่อนไหวทางสังคมเพื่อสร้างคามยุติธรรมและจริยธรรมของพลเมือง (civic ethics) อันเป็นไปตามเส้นทางที่นักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นบรรพบุรุษได้กระทำมา

2. บริบททางวิชาการ

หากใช้ทัศนะแบบนักคิดเชิงวิพากษ์ การทำความเข้าใจกับ ‘ชีวิตของคน ๆ หนึ่ง’ (micro) จะไม่มีทางเป็นไปได้หากปราศจากการวิเคราะห์ ‘สภาพแวดล้อมที่เป็นจริง’ ของบุคคลนั้น (macro) ดังนั้น ในการศึกษาแนวคิดของบูร์ดิเยอ เราจึงต้องทำการสำรวจบริบททางวิชาการของฝรั่งเศสในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 ซึ่งเป็นช่วงที่บูร์ดิเยอกำลังก่อร่างสร้างแนวคิดทางวิชาการอยู่

บริบททางวิชาการที่สำคัญในช่วงที่บูร์ดิเยอทำงานซึ่งเป็นช่วงทศวรรษที่ 1970-1980 นั้นมี 2 ประเด็นใหญ่ ๆ คือ

(2.1) กระแสความย่ำแย่ของสาขาวิชามานุษยวิทยา

(2.2) การปะทะกันระหว่างสำนักคิดโครงสร้างนิยมฝรั่งเศส vs. ลัทธิมนุษยนิยม existentialism ในฝรั่งเศส

(2.1) ความตกต่ำย่ำแย่ของสาขาวิชามานุษยวิทยา ในช่วงทศวรรษที่ 1970 วิชา มานุษยวิทยา กำลังอยู่ในสภาพตกต่ำในเชิงเกียรติภูมิทางวิชาการโดยถูกกระหน่ำวิพากษ์วิจารณ์ ทั้งจากแง่มุมทางการเมือง (จากกระแสการเมืองฝ่ายซ้าย) และจากแง่มุมทางวิชาการจากกลุ่ม นักคิดยุคหลังสมัยใหม่ ข้อวิจารณ์ที่วิชามานุษยวิทยาถูกกล่าวหาว่ามีหลายแง่มุม เช่น

- วิชามานุษยวิทยาที่มีแนวทางการศึกษาด้วยการลงไปศึกษาภาคสนามในสังคมโลก ที่สาม หรือในกลุ่มชนเผ่าที่ยังห่างไกลความเจริญ เนื่องจากในช่วงเวลาที่วิชามานุษยวิทยา ก่อร่างสร้างตัวขึ้นมานั้น ชาติด่าง ๆ ในโลกตะวันตกกลับแล้วแต่กำลังอยู่ในยุคล่าอาณานิคม หรือทำสงครามทั้งสิ้น ดังนั้น ข้อมูลจากงานมานุษยวิทยาจึงมักถูกนำมาใช้เพื่อวัตถุประสงค์ ทางการเมือง เช่น การวางแผนเพื่อเข้าครอบครองดินแดน หรือเพื่อเข้าครอบงำความคิด จิตใจของชนพื้นเมือง ดังนั้น จึงเริ่มเกิดกระแสวิพากษ์วิชามานุษยวิทยาว่า ภายใต้น้าฉาบ และเสื้อคลุมทางวิชาการ แท้จริงแล้ว เบื้องหลังของวิชามานุษยวิทยาก็คือการเป็นเครื่องมือ ของลัทธิล่าอาณานิคมและจักรวรรดินิยมนั่นเอง เริ่มมีการตั้งคำถามว่า ‘เก็บข้อมูลมานุษย วิทยาหรือทำจารกรรมกันแน่’

- การมองคนพื้นเมืองจากทัศนะนักวิชาการตะวันตก แนวคิดหลักของกลุ่มหลัง สมัยใหม่ก็คือ การต่อต้านวิธีคิดที่ถือเอามาตรฐานของโลกตะวันตก/ของยุโรปเป็นศูนย์กลาง (anti-Eurocentrism) โดยวิจารณ์ว่า นักวิชาการชาวตะวันตกด้านมานุษยวิทยาที่ลงไปศึกษา สังคมโลกที่สามหรือชนพื้นเมืองนั้น ต่างก็พกพาเอาองค์ความรู้แบบตะวันตกที่ตนเองยึดถือ เป็นสิ่งสูงสุดราวกับเป็นความจริงเพียงหนึ่งเดียว และใช้เป็นมาตรฐานไปวัดสังคมอื่น ๆ รวมทั้ง ปฏิเสธหรือใช้อำนาจบงกชองค์ความรู้ของชาวตะวันออกหรือชนพื้นเมือง แต่เหตุการณ์ทาง ประวัติศาสตร์ก็ได้พิสูจน์แล้วว่า อารยธรรมตะวันตกและองค์ความรู้แบบตะวันตกนั้นมิได้มี

ความจริงยั่งยืน มิได้มีความสมบูรณ์ หากแต่มีขอบเขตอันจำกัด ตัวอย่างทางการสื่อสารก็น่าจะเป็นตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นวิธีคิดดังกล่าว ในขณะที่สื่อสารมวลชนนั้น คือตัวแทนขององค์ความรู้แบบตะวันตก และสื่อพื้นบ้านนั้นเป็นตัวแทนองค์ความรู้ด้านการสื่อสารแบบพื้นเมือง เราจะเห็นว่า สื่อสารมวลชนได้วาง 'มาตรฐานของการสื่อสาร' เอาไว้ เช่น การแยกระหว่าง 'เรื่องจริง' กับ 'เรื่องแต่ง' 'สาระ' กับ 'บันเทิง' ในขณะที่สื่อพื้นบ้านนั้นจะมีมาตรฐานอีกแบบหนึ่ง

การใช้อำนาจขององค์ความรู้แบบยุโรปตะวันตกไปข่มทับองค์ความรู้ของชนพื้นเมืองนั้นแสดงออกถึงความสัมพันธ์ที่ไม่เสมอภาคระหว่างนักมานุษยวิทยาชาวยุโรปกับชาวบ้านผู้ถูกศึกษา นักมานุษยวิทยาจะมีอำนาจเหนือกว่าที่จะทำการสังเกต สัมภาษณ์ซักถาม จัดบันทึก รวมถึงการตีความแต่เพียงฝ่ายเดียว ดังนั้น นักมานุษยวิทยาผู้นับถือศาสนาแบบมีพระเจ้าองค์เดียว จึงตีความการนับถือพระเจ้าหลายองค์ของชาวบ้านว่าเป็น 'ลัทธิถือผี' (animism) ซึ่งมองย่ำแย่หลังกว่าศาสนาที่ตนนับถือ เป็นต้น

● **โลกวิชาการให้ความสนใจต่อโครงสร้าง/สถาบันทางสังคมแต่กลับลืมนึกถึง 'ผู้คน'**
เนื่องจากกระแสความนิยมในสำนักคิดโครงสร้างนิยม/หน้าที่นิยมที่ครอบงำแวดวงวิชาการมาตั้งแต่ทศวรรษ 1950 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศฝรั่งเศส แนวทางของสำนักโครงสร้างนิยมที่สนใจแต่การศึกษาโครงสร้างเท่านั้น เพราะเห็นว่า 'มนุษย์เป็นเพียงผู้แบกรับโครงสร้างในแต่ละช่วงเวลา' เท่านั้น ส่วนสำนักหน้าที่นิยมก็ให้ความสนใจแต่การทำหน้าที่ของสถาบันสังคม เช่น ศาสนา ครอบครัว รัฐ ฯลฯ ดังนั้น 'ตัวมนุษย์' จึงเลือนหายไปในการแสวงวิชาการดังกล่าว อย่างไรก็ตาม ทฤษฎีของบูร์ดิเยอได้ปรากฏตัวขึ้นท่ามกลางการรื้อฟื้น 'ที่ทางของมนุษย์' ขึ้นมาในแวดวงวิชาการ ในด้านสังคมวิทยา สำนักปรากฏการณ์วิทยา (phenomenology) มีจุดยืนอย่างแน่วแน่ที่จะคืนที่ทางของมนุษย์สู่วงวิชาการ ส่วนสายมานุษยวิทยาตั้งแต่คริสต์ทศวรรษ 1960 เริ่มมีกระแสหวนกลับไปศึกษาวัฒนธรรมจาก 'มุมมองของผู้กระทำ' (standpoint of the actor) นำโดย คลิฟฟอร์ด เกียร์ทซ์ (Clifford Geertz) แต่ถึงแม้งานของเกียร์ทซ์จะมีพื้นฐานอยู่ที่การมีมนุษย์ผู้กระทำเป็นศูนย์กลาง แต่เขาก็ยังไม่ได้พัฒนาขึ้นมาเป็นทฤษฎีแห่งการปฏิบัติ (theory of practice) หรือทฤษฎีแห่งการกระทำแต่อย่างใด และเป็นบูร์ดิเยอนี่เองที่ได้นำเสนอทฤษฎีดังกล่าวในขั้นต่อมา

● **กระแส 'การกลับบ้านเกิด' ของนักมานุษยวิทยาชาวตะวันตก** เมื่อแรกเริ่มเปิดตัวของสาขาวิชามานุษยวิทยานั้น นักมานุษยวิทยาล้วนแล้วแต่ออกจากบ้านตัวเอง/สังคมตัวเองออกไปศึกษา 'สังคมอื่น' ทั้งสิ้น หากทว่าตั้งแต่ทศวรรษที่ 1980 ก็ได้เกิดกระแสเรียกร้องว่า เพราะเหตุใด นักวิชาการจึงออกไปศึกษาแต่ผู้อื่น แต่ทว่ากลับไม่รู้จักตนเอง ดังนั้น จึงมีนักมานุษยวิทยากลุ่มหนึ่งเริ่ม 'กลับบ้านเกิด' โดยหันมาเริ่มศึกษาสังคมของตัวเอง

บูร์ดิเยอได้เข้าร่วมกับกระแส 'การกลับบ้านเกิด' ดังกล่าว ถึงแม้ว่าในระยะเริ่มแรกด้วยจังหวะของชีวิตที่ทำให้เขาเริ่มเปิดฉากชีวิตวิชาการด้วยการศึกษา 'สังคมอื่น' เช่น สังคม

อัลจีเรีย (ซึ่งเป็นสังคมเกษตรที่บูร์ดิเยอกล่าวว่า มีความคล้ายคลึงกับบรรยากาศในบ้านเกิดของเขา) แต่ทว่าในขั้นต่อมา บูร์ดิเยอก็ได้เริ่มศึกษา ‘สังคมฝรั่งเศส’ เองดังเช่นงานเรื่อง *Distinction* (1984) ก็เป็นงานศึกษาแบบแผนการบริโภคของสังคมฝรั่งเศส รวมทั้งเขายังได้กลับมาศึกษาถิ่นบ้านเกิดของตัวเองด้วย

● **กระแสการเกิดนักมานุษยวิทยาท้องถิ่น** ควบคู่ไปกับกระแสการกลับบ้านเกิดของนักมานุษยวิทยาตะวันตก เมื่อระบบการศึกษาในโลกที่สามเริ่มก้าวตามโลกวิชาการตะวันตก หลังทศวรรษที่ 1950 โลกที่สามเองก็เริ่มสามารถสร้างนักวิชาการ/นักมานุษยวิทยาท้องถิ่นขึ้นมาเอง (ถึงแม้ว่านักวิชาการเหล่านี้จะบ่มเพาะมาจากเป้าหมายลอมของโลกตะวันตกก็ตาม) เมื่อนักมานุษยวิทยาท้องถิ่นทำการศึกษาสังคมของตนเอง พวกเขาก็มีข้อค้นพบและข้อเสนอที่แตกต่างไปจากมุมมองของนักวิชาการตะวันตก

ดังนั้น จึงเกิดกระแสการแลกเปลี่ยนทัศนระหว่างนักวิชาการตะวันตกและนักวิชาการท้องถิ่น และเกิดเป็นกระแส ‘การทบทวนตัวนักวิชาการ’ เอง ที่รู้จักกันในนามของ ‘สังคมวิทยาแห่งการทบทวนไตร่ตรอง’ (reflexive sociology) ซึ่งบูร์ดิเยอก็เป็นหนึ่งในกระแสของสังคมวิทยาแนวคิดดังกล่าว โดยเขียนหนังสือร่วมกับ Loic J.D. Wacquant ว่าด้วยเรื่องดังกล่าวออกมาเป็นการเฉพาะคือ *An Invitation to Reflexive Sociology* (1992)

(2.2) **การปะทะกันระหว่างโครงสร้างนิยม vs. อัตถิภาวนิยม** ความขัดแย้งกันระหว่างวัตถุนิยม (objectivism) และอัตวิสัย (subjectivism) นั้น เป็นคู่ทวิภาคที่มีอยู่ในปรัชญาตะวันตกตลอดมา เราได้กล่าวมาบ้างแล้วถึงทัศนะของแนวคิดโครงสร้างนิยมซึ่งอาจถือได้ว่ามีลักษณะวัตถุนิยมแบบสุดขั้ว แต่ในบรรยากาศของฝรั่งเศสช่วงทศวรรษที่ 1970 นั้น ก็มีกระแสหลักอีกกระแสหนึ่งซึ่งอยู่อีกขั้วหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อกลุ่มปัญญาชนฝรั่งเศส คือ ลัทธิอัตถิภาวนิยม (existentialism) ของ ฌอง-ปอล ซาร์ตร์ (Jean-Paul Sartre)

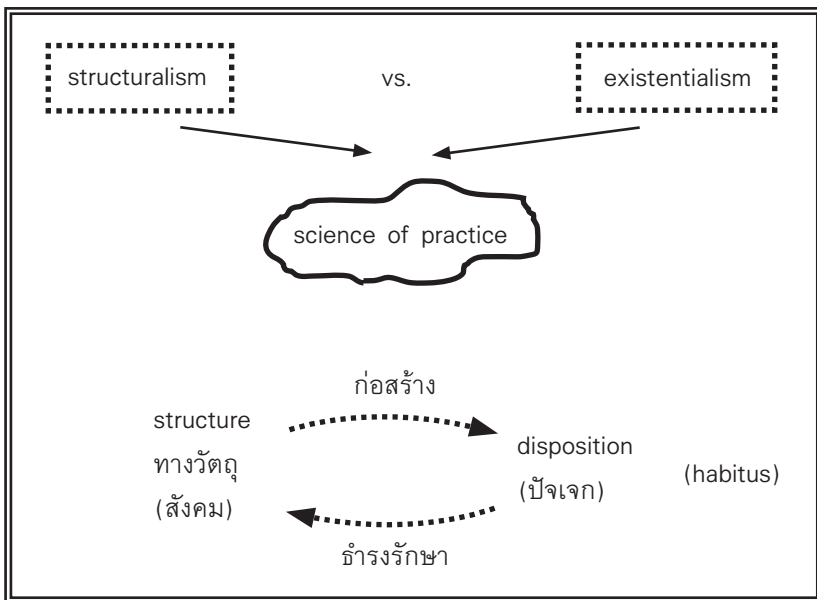
แนวคิดหลักของอัตถิภาวนิยมนั้นเน้นลักษณะอัตวิสัยของปัจเจกอย่างสุดขั้วเช่นเดียวกัน โดยเชื่อว่า ไม่ว่าโครงสร้างจะครอบงำมนุษย์สักเพียงใด แต่มนุษย์ก็จะมีอิสระในการเลือกอยู่เสมอ และเมื่อเลือกแล้ว มนุษย์ก็ต้องรับผิดชอบต่อการตัดสินใจเลือกนั้น

ภายใต้การเผชิญหน้ากับกระแสแนวคิดทั้งสอง บูร์ดิเยอเสนอจุดยืนของตนเองว่าเขาจะใช้จุดยืนแบบทวิลักษณ์ (duality) โดยหล่อหลอมเอาแนวคิดทั้ง 2 กระแสเข้าด้วยกัน โดยก่อนอื่น เขาได้กำหนดนิยามคำว่า ‘อัตวิสัย’ ไว้ว่า เป็นความรู้ทุกรูปแบบที่ให้ความสำคัญกับความรู้สำนึกในระดับปัจเจกบุคคลและปฏิสัมพันธ์กันระหว่างปัจเจกบุคคล ส่วน ‘วัตถุนิยม’ หมายถึงความรู้ทุกรูปแบบที่ให้ความสำคัญกับกฎเกณฑ์หรือโครงสร้างที่กำหนดการกระทำของคน

ในขั้นต่อมา สิ่งที่บูร์ดิเยอพยายามทำ (ซึ่งคล้ายคลึงกับแนวทางของเอเลียสและกิดเด็นส์ได้ทำ) คือการหลอมเอาข้อถกเถียงระหว่างวัตถุนิยมของ โคลด์ เลวี-สเตรัสส์ (Claude Lévi-Strauss) แห่งสำนักโครงสร้างนิยมฝรั่งเศส อัตวิสัยที่เน้นปัจเจกบุคคลของซาร์ตร์

(Sartre) และ แมร์โล-ปองตี (Merleau-Ponty) แห่งสำนักอัตถิภาวนิยมเข้าด้วยกัน และยังคงผสมด้วยสำนักปรากฏการณ์วิทยาแบบฝรั่งเศส และที่เป็นรากฐานคือ ลัทธิมาร์กซ์ของ หลุยส์ อัลธุสแซร์

เหตุผลภายใต้การหล่อหลอมแนวคิดทั้งหมดนี้เข้าด้วยกัน บูร์ดิเยอได้แสดงเอาไว้ในหนังสือ *Outline of a Theory of Practice* (1977) โดยเขากล่าวว่า ความรู้ด้านมานุษยวิทยาที่มีอยู่นั้นจะแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม กลุ่มแรกคือสำนักปรากฏการณ์วิทยา ซึ่งสนใจอัตวิสัยของบุคคล ส่วนกลุ่มที่สองคือสำนักโครงสร้างนิยมที่สนใจระดับโครงสร้างสังคมหรือโครงสร้างของวิถีคิด และกลุ่มที่สามคือ ศาสตร์แห่งการปฏิบัติ (science of human practice) ซึ่งเป็นจุดยืนทางทฤษฎีของเขา บูร์ดิเยอกล่าวว่า ทฤษฎีแห่งการปฏิบัติมีลักษณะสำคัญคือการอธิบายความสัมพันธ์เชิงวิภาษวิธีระหว่างโครงสร้าง 2 ส่วน

ภาพที่ 2: เนื้อหาของศาสตร์แห่งการปฏิบัติ

ส่วนแรกคือ ‘โครงสร้างวัตถุ’ อันเป็นวิธีการของนักโครงสร้างนิยม ส่วนที่สองเป็น ‘ความโน้มเอียงทางอุปนิสัย’ (disposition) ซึ่งเป็นโครงสร้างระดับปัจเจกที่เกิดมาจากโครงสร้างอันแรก โดยทั่วไปโครงสร้างระดับปัจเจกก็มีแนวโน้มจะผลิตซ้ำเพื่ออํารงรักษาโครงสร้างอันแรกนั้น บูร์ดิเยอเรียกโครงสร้างหลังว่า ‘habitus’ (ซึ่งเป็นแนวคิดที่ นอร์เบิร์ต เอเลียส และมาร์แชล มอสส์เคยใช้มา)

จากบริบททางวิชาการที่กล่าวมาข้างต้น Wacquant (1998) ได้ให้ข้อสรุปสั้น ๆ ว่า ภายใต้กรอบบริบทดังกล่าวทำให้บูร์ดิเยอมีจุดยืนทางทฤษฎีดังนี้

(1) มีความพยายามเช่นเดียวกับกริมซีคือการก้าวไปให้พ้นจากลักษณะแบ่งแยกออกเป็นสองขั้ว (dualistic) แบบวิธีการของเดส์การตส์ (Cartesian method) เช่น ระหว่างอัตวิสัย/วัตถุวิสัย วัตถุ/สัญลักษณ์/การตีความ-ประจักษ์นิยม/จุลภาค-มหภาค วิธีการที่เขาใช้คือการสร้างความสัมพันธ์เชิงวิภาษวิธีซึ่งเป็นเครื่องมือพื้นฐานของเศรษฐศาสตร์การเมือง

(2) บูร์ดิเยอมีท่วงทำนองในการทำงานเหมือนเอเลียส กล่าวคือ พยายามที่จะสังเคราะห์แนวคิดจากนักคิดที่หลากหลาย เริ่มตั้งแต่มาร์กซ์ มาร์แชล มอสส์ เดอร์ไคม์ เวเบอร์ นักปรากฏการณ์วิทยา นักภาษาศาสตร์รุ่นใหม่ นักคิดยุคหลังสมัยใหม่ ฯลฯ โดยถือเอาวัตถุที่ศึกษา (object of study) เป็นหลัก ที่เรียกว่า dialectical eclecticism (การเลือกผสมผสานอย่างเป็นวิภาษวิธี)

(3) บูร์ดิเยอยังคงรักษาคำจุดยืนของนักเศรษฐศาสตร์การเมืองเอาไว้อย่างเหนียวแน่น เขายังคงมีความเชื่อพื้นฐานว่า ในโครงสร้างสังคมนั้นมีการใช้อำนาจความรุนแรงที่ชนชั้นหนึ่งกระทำต่ออีกชนชั้นหนึ่ง แต่ในเวลาเดียวกัน เขาก็ได้พัฒนาลัทธิมาร์กซ์ให้ก้าวตามความเป็นจริงของสังคมในศตวรรษที่ 20 กล่าวคือ ในขณะที่เครื่องมือใช้ความรุนแรงในศตวรรษที่ 19 นั้น อาจจะเป็นคำจ้างแรงงาน ตำรวจ คุก ฯลฯ แต่ในศตวรรษที่ 20 นี้ การใช้ความรุนแรงนั้นดำรงอยู่ในการใช้ความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ (symbolic violence) เป็นส่วนใหญ่ ซึ่งต้องอาศัยองค์ความรู้จากวิชาสัญลักษณ์วิทยามาใช้ทำความเข้าใจว่าชนชั้นหนึ่งได้ใช้อำนาจกำหนดความหมายให้กับสัญลักษณ์ต่างๆ เพื่อให้ความชอบธรรมกับระบบที่เป็นอยู่ได้อย่างไร ฉะนั้น บูร์ดิเยอจึงเห็นว่า สังคมนั้นมิใช่เป็นเพียงพื้นที่แห่งการผลิตซ้ำ (reproduction) เท่านั้น หากแต่ยังเป็นพื้นที่แห่งการต่อสู้ (struggle) อยู่ตลอดเวลาในทุกปฏิบัติการ

3. แหล่งอิทธิพลทางความคิด

แนวคิดของบูร์ดิเยอมีลักษณะเหมือนงานของนักคิดรุ่นใหม่ในศตวรรษที่ 20 คือ มิใช่ นักคิดสายเดียวที่รับอิทธิพลจากนักคิดคนใดคนหนึ่ง หรือสำนักใดสำนักหนึ่ง หากทว่ามีการผสมผสานจากหลายนักคิดและจากหลากหลายค่าย และในหลายครั้งเป็นแนวคิดจากค่ายที่ตรงกันข้ามกัน

ถึงแม้บูร์ดิเยอจะได้รับอิทธิพลจากนักคิดหลายท่าน แต่ทว่านักคิดที่เป็นเสาหลักของวิชาสังคมวิทยา คือ มาร์กซ์ เวเบอร์ เดอร์ไคม์ ก็คือบุคคลที่มีอิทธิพลต่อวิธีคิดของบูร์ดิเยออย่างมาก (Swartz, 1997) และแม้ว่าโดยทั่วไป เรามักจะมองเห็น 'ความแตกต่าง' ระหว่างนักคิดทั้ง 3 ท่าน แต่ทว่า

บูร์ดิเยอก็ระบุว่า นักคิดผู้ยิ่งใหญ่ทั้ง 3 ท่านนั้นมี 'จุดร่วมกัน' คือ ความเข้าใจใน

‘หลักการทางญาณวิทยาและตรรกะของความรู้ทางสังคม’ (epistemological and logical principles of social knowledge) ตัวอย่างเช่น ความเข้าใจที่ว่า ความรู้ทางสังคมนั้นมีใช้เป็นเรื่องธรรมชาติ แต่เป็นเรื่องที่ผลิตขึ้นมาจากสังคมในแต่ละแห่งแต่ละยุคสมัย เป็นต้น

จากนี้ จะขอสำรวจแหล่งอิทธิพลทางความคิดของบูร์ดิเยอจาก 3 เสาหลักคือ มาร์กซ์ เวเบอร์ เดอร์ไคม์ พอสังเขป ดังนี้

(3.1) อิทธิพลจากมาร์กซ์ บูร์ดิเยอเป็นตัวอย่างของมาร์กซิสต์ที่มีทั้ง ‘มาจากมาร์กซ์’ และ ‘ไปจากมาร์กซ์’ กล่าวคือ มีการเลือกใช้และเลือกพัฒนาปรับปรุงแนวคิดของมาร์กซ์ในเวลาเดียวกัน

เริ่มแรก บูร์ดิเยอยึดเกาะกับแนวคิดเรื่อง ‘การผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดทางสังคม’ (Social reproduction) ของมาร์กซ์เป็นหลัก รวมทั้งได้นำเอาวิธีการแบบวัตถุนิยมประวัติศาสตร์มาใช้ในงานศึกษาวิจัยทุกชิ้น (บวกผสมด้วยวิธีการเก็บข้อมูลเชิงประจักษ์นิยม ซึ่งเป็นสิ่งที่มาร์กซ์ประสงค์จะกระทำ แต่ขาดโอกาสที่จะลงมือ) อย่างไรก็ตาม บูร์ดิเยอได้ปรับขยายแนวคิดเรื่อง ‘ชนชั้น’ ออกไปจากมิติทางเศรษฐกิจ (คือการครอบครองทรัพย์สิน) สู่มิติทางวัฒนธรรม/สังคมอื่น ๆ เช่น เพศ การศึกษา อายุ สถานภาพ เป็นต้น

ในท่ามกลางกระบวนการผลิตซ้ำทางสังคมนี้ บูร์ดิเยอเห็นด้วยกับมาร์กซ์ในเรื่องของ ‘จิตสำนึกที่ผิดพลาด/อุดมการณ์’ (false consciousness / ideology) ที่เขาใช้ศัพท์เรียกว่า ‘misrecognition’ รวมทั้งเสนอว่า ระบบสัญลักษณ์ (symbolic system) นั้นเป็นกลไกสำคัญที่ทำหน้าที่ในการสร้างจิตสำนึกที่ผิดพลาดดังกล่าว (ฉะนั้น ระบบสื่อสารมวลชนจึงมีส่วนเกี่ยวข้องด้วยอย่างมาก เพราะระบบสื่อสารมวลชนก็คือระบบสัญลักษณ์ทั้งระบบ) แต่ทว่าบูร์ดิเยอก็ไม่เห็นด้วยกับการแยกวิเคราะห์ระหว่าง ระบบวัตถุของจริง กับ ระบบสัญลักษณ์อย่างแยกขาดจากกัน เขาเห็นว่า ใน ‘ชีวิตที่เป็นจริง’ ทั้ง 2 ระบบ ต่างดำรงอยู่ควบคู่กันอยู่เสมอ เช่น ต้องมี ‘ตัวพระเครื่อง’ จึงจะมี ‘ระบบความเชื่อความศรัทธาในพระเครื่อง’ ดำรงอยู่ เป็นต้น

สำหรับแนวทางวิเคราะห์สังคมโดยพื้นฐานของนักลัทธิมาร์กซ์ที่แบ่งสังคมออกเป็นโครงสร้างส่วนล่างและโครงสร้างส่วนบน และมักเห็นว่าโครงสร้างส่วนล่าง (คือฐานเศรษฐกิจ) เป็นตัวกำหนดโครงสร้างส่วนบนอื่น ๆ บูร์ดิเยอไม่เห็นด้วยกับแนวทางเช่นนี้ และเห็นพ้องกับอัลธูซเซอร์ที่ว่า ‘ในบางเงื่อนไข โครงสร้างส่วนบนสามารถที่จะเป็นอิสระในระดับหนึ่งจากโครงสร้างส่วนล่าง’

ในท้ายที่สุดแล้ว บูร์ดิเยอก็เห็นว่า วิธีการแบ่งสังคมออกเป็นโครงสร้างส่วนล่าง/ส่วนบนของมาร์กซ์นั้นก่อให้เกิดปัญหาตามมาอย่างไม่สิ้นสุด และในชีวิตที่เป็นจริงก็มีทั้งโครงสร้างส่วนล่างและส่วนบนประสานกันอยู่ตลอดเวลา เขาจึงยกเลิกวิธีวิเคราะห์ดังกล่าว และนำเสนอแนวคิดใหม่คือ field (ในภาษาไทยมีคำแปลว่า ‘บริเวณทางสังคม’) เพื่อจะใช้เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ (ดูรายละเอียดเรื่อง field ในตอนต่อไป) ในแต่ละ field (เช่น

วิทยาศาสตร์ ศิลปะ วรรณกรรม หนังสือพิมพ์ กีฬา ธุรกิจ ฯลฯ) บูร์ดิเยอให้ความสนใจที่จะวิเคราะห์รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่าง 'วัตถุของจริง' กับ 'สัญลักษณ์' ในชีวิตทางสังคมที่เป็นจริงที่เคลื่อนไหวอยู่ใน field นั้น ๆ

(3.2) อิทธิพลจากเวเบอร์ บูร์ดิเยอได้อิทธิพลทางความคิดมาจากแมกซ์ เวเบอร์ อยู่ไม่น้อย อย่างไรก็ตาม บูร์ดิเยอก็มีท่าทีต่อเวเบอร์เฉกเช่นเดียวกับท่าทีที่มีต่อมาร์กซ์ คือทั้งนำแนวคิดของเวเบอร์มาใช้และทั้งมีการพัฒนาปรับเปลี่ยน

เริ่มแรก บูร์ดิเยอมองเวเบอร์โดยเน้น 'จุดร่วม' ระหว่างเวเบอร์กับมาร์กซ์ (แทนที่จะมองหาจุดต่างเช่นนักวิชาการคนอื่น ๆ) บูร์ดิเยอเห็นว่า เวเบอร์ได้นำเอาวิธีการวัตถุนิยมประวัติศาสตร์มาศึกษาศาสนาอย่างแท้จริง ที่อาจจะเรียกได้ว่าเป็น 'เศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยศาสนา' (political economy of religion) เพียงแต่ว่า เวเบอร์ให้ความสนใจแก่ 'มิติทางเศรษฐกิจ' ของศาสนาเท่านั้น (เวเบอร์วิเคราะห์ว่า การเกิดขึ้นของลัทธิโปรเตสแตนต์นั้นก็เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับระบบทุนนิยม) ในขณะที่บูร์ดิเยอจะให้ความสนใจกับมิติอื่น ๆ เช่น มิติวัฒนธรรม มิติสัญลักษณ์ของศาสนาด้วย

แนวคิดสำคัญที่เวเบอร์ได้วางเอาไว้ให้บูร์ดิเยอเจริญรอยตามก็คือ แนวคิดเรื่อง 'ผลประโยชน์ทางโลกที่มีอยู่ในศาสนา' (worldly-interest in religion) เนื่องจากเวเบอร์ให้ข้อสรุปว่า จุดหมายปลายทางของกิจกรรมทางไสยศาสตร์/เวทมนตร์/รวมทั้งศาสนาใหญ่ ๆ ทั้งหมด ก็คือผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจนั่นเอง (นับตั้งแต่การบวงสรวงเทพยดาเพื่อให้ข้าวในนาอุดมสมบูรณ์ ไปจนถึงปรากฏการณ์สร้างจุฑามารมเทพในปี พ.ศ.2550 ของไทย) ซึ่งเวเบอร์ได้พิสูจน์จากการวิเคราะห์ปฏิบัติการทางวาทกรรมของกลุ่มผู้ผลิต ผู้แพร่กระจาย และผู้บริโภคศาสนาเหล่านี้ (ในยุคปัจจุบัน เราสามารถจะวิเคราะห์ปฏิบัติการวาทกรรมที่ปรากฏในสื่อมวลชนทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ทางโลกที่มีในศาสนาทุกประเภทนับตั้งแต่ การทำนายพยากรณ์ดวงชะตา การดูโหงวเฮ้ง/นรลักษณ์ ฯลฯ)

อย่างไรก็ตาม ในขณะที่เวเบอร์ค่อนข้างจะมองข้ามความสำคัญของ 'ผลประโยชน์เชิงศาสนา' (religious interest) โดยมุ่งให้ความสนใจแก่ 'ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในมิติศาสนา' แต่ทว่าบูร์ดิเยอกลับมีความสนใจในผลประโยชน์เชิงศาสนาและผลประโยชน์เชิงสัญลักษณ์อย่างมาก บูร์ดิเยอเห็นว่า ผลประโยชน์สองประเภทหลังมีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าผลประโยชน์เชิงเศรษฐกิจ และสมควรจะศึกษารูปแบบ/เงื่อนไขในการแสดงออก/การให้บริการของศาสนา รวมทั้งกิจกรรมของบรรดาผู้เกี่ยวข้อง-ผู้เชี่ยวชาญด้านศาสนาทั้งหลาย บูร์ดิเยอสรุปความคิดของเขาว่า 'ทุกปฏิบัติการล้วนมุ่งไปสู่เป้าหมายของการสร้างผลประโยชน์สูงสุดทั้งด้านวัตถุและผลประโยชน์ด้านสัญลักษณ์ทั้งสิ้น' (maximisation of material and symbolic profit)

เวเบอร์ได้แบ่งประเภทกิจกรรมออกเป็น 4 ประเภท คือประเภทใช้เหตุผลเชิงเครื่องมือ (instrumental rationality) ประเภทใช้เหตุผลเชิงคุณค่า (value-rational)

ประเภทใช้อารมณ์ความรู้สึก (affectional) และประเภทตามประเพณี (traditional) และเวเบอร์สรุปว่า ในกิจกรรมทั้ง 4 ประเภทนี้ มิใช่ทุกประเภทกิจกรรมที่จะมี 'ผลประโยชน์เชิงเศรษฐกิจ' แต่บูร์ดิเยอได้เสริมว่า แม้ว่าจะ 'ไม่มีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ' ก็ไม่ได้หมายความว่า 'จะไม่มีผลประโยชน์แบบอื่น ๆ' แฝงฝังอยู่ จากแนวคิดดังกล่าวนี้ บูร์ดิเยอจึงได้ขยายแนวคิดเกี่ยวกับ 'ทุน' (capital) ซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของการแสวงหาผลประโยชน์ให้กว้างขวางออกไป

บูร์ดิเยอได้ขยายประเภทของ 'ทุน' จาก 'ทุนเศรษฐกิจ' ออกไปเป็น 'ทุนทางศาสนา/ทุนทางวัฒนธรรม' โดยเขาได้นิยาม 'ทุน' เสียใหม่ว่า สิ่งใดจะมีสถานะกลายเป็นทุนนั้น ก็เมื่อสิ่งนั้นได้ทำหน้าที่ในฐานะ 'ความสัมพันธ์เชิงอำนาจทางสังคม' (function as a social relation of power) และนี่เป็นที่มาของแนวคิดเรื่อง 'ทุนทางวัฒนธรรม' ของบูร์ดิเยอ ซึ่งครอบคลุมหลายสิ่งหลายอย่างนับตั้งแต่ความสามารถในการใช้ภาษา ความสำนึกเรื่องวัฒนธรรม ความชื่นชอบเชิงสุนทรีย์ ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ พื้นฐานทางการศึกษา ฯลฯ นอกจากนั้น บูร์ดิเยอยังเสนอว่า ทั้งทุนทางเศรษฐกิจ และทุนอื่น ๆ เช่น ทุนวัฒนธรรม/ทุนศาสนา/ทุนสัญลักษณ์นั้นสามารถถ่ายโอนไปมาซึ่งกันและกันได้

บูร์ดิเยอเห็นว่า อันที่จริงเวเบอร์ก็ได้ตระหนักถึงอำนาจของทุนเชิงสัญลักษณ์อยู่แล้ว ดังที่ปรากฏอยู่ในแนวคิดเรื่อง **อำนาจบารมี (charisma)** และ **อำนาจแห่งความชอบธรรม (legitimacy)** ซึ่งทั้งสองอย่างนี้ก็ถือเป็นทุนเชิงสัญลักษณ์อยู่แล้ว และบูร์ดิเยอเห็นว่า น่าจะเป็นการเข้าใจผิดที่ว่า อำนาจบารมีและอำนาจแห่งความชอบธรรมนั้นจะไม่นำไปสู่ผลประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง แม้แต่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ตัวอย่างเช่น การใช้อำนาจหน้าที่อย่างชอบธรรมของเจ้าหน้าที่รัฐ/นักการเมืองไปแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นตัวอย่างรูปธรรมที่ชัดเจนที่สุด

สำหรับสื่อสารมวลชนแล้ว การนำเอาแนวคิดเรื่อง 'อำนาจเชิงสัญลักษณ์' มาใช้วิเคราะห์อำนาจบารมีและอำนาจความชอบธรรมนั้นคงจะเหมาะสมที่สุดเพราะสื่อสารมวลชนเป็นสถาบันที่สั่งสมอำนาจเชิงสัญลักษณ์เอาไว้อย่างมากที่สุด และตามทัศนะของ McQuail (1994) ในโลกยุคสมัยใหม่ สถาบันสื่อสารมวลชนเป็นสถาบันที่มีกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและผลิตซ้ำ การแพร่กระจาย และบริโภคสินค้าเชิงสัญลักษณ์มากกว่าสถาบันอื่น ๆ

อำนาจบารมีและอำนาจความชอบธรรมจึงถือได้ว่าเป็น 'ทุนสัญลักษณ์' (symbolic capital) ประเภทหนึ่งที่มีอำนาจที่จะสร้างการยอมรับ (recognition) การให้ความเคารพนับถือ (deference) การเคารพนบยอมเชื่อฟัง (obedience) และการให้บริการต่าง ๆ

เมื่อสถาบันศาสนาวัฒนธรรมที่ถือเป็นทุนประเภทหนึ่ง บูร์ดิเยอจึงเสนอว่า ทุนดังกล่าวจำเป็นต้องมีการนำมาปฏิบัติ (practice) และเมื่อวิเคราะห์การปฏิบัติ เรา ก็จะมองเห็น 'ผู้กระทำการ' (social actor) ในกรณีของศาสนาก็ได้แก่ 'ผู้เชี่ยวชาญด้านศาสนา' นับตั้งแต่พระภิกษุสงฆ์ คณาจารย์ ผู้จัดการเรื่องทรัพย์สินของวัด ผู้บริหารจัดการกิจกรรมศาสนาต่าง ๆ

ซึ่งบูร์ดิเยอถือว่า ผู้กระทำการเหล่านี้คือ ‘แรงงานเชิงสัญลักษณ์’ (symbolic labour) อันเป็นแนวคิดที่เพิ่มเติมมาจาก ‘แรงงานกาย/แรงงานสมอง’ ของมาร์กซ์ บุคลากรเหล่านี้มีบทบาทสำคัญในการผลิต/การแพร่กระจายและบริโภคสินค้าเชิงสัญลักษณ์ในระดับชั้นต่าง ๆ ของสังคม และในการผลิตสัญลักษณ์ใดก็ตาม จำเป็นต้องมีการลงทุน/การแลกเปลี่ยน/การสะสมทุนทางเศรษฐกิจควบคู่ไปด้วยเสมอ (ลองนึกถึงกรณีสร้างจตุคามรามเทพรุ่นต่าง ๆ ที่ต้องมีการลงทุนอย่างมหาศาล ทั้งทุนทางเศรษฐกิจและทุนทางสัญลักษณ์)

ในการวิเคราะห์ ‘ผู้กระทำการ’ นี้ บูร์ดิเยอเสนอให้มีการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างผู้กระทำการนั้นด้วย เจกเชนเดียวกับที่เวเบอร์ได้สถิติการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์ในคริสต์ศาสนา ศาสดาพยากรณ์และหมอผีใน field ของศาสนา

แนวคิดสุดท้ายที่บูร์ดิเยอได้รับอิทธิพลมาจากเวเบอร์คือแนวคิดเรื่อง ‘ชนชั้น’ (class) และ ‘สถานภาพ’ (status) ซึ่งเวเบอร์ได้ขยายแนวคิดของมาร์กซ์ว่า ชนชั้นนั้นไม่ได้วัดได้จากมิติเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว และเกณฑ์ที่แบ่งแยกลำดับชั้นของผู้คนในสังคมก็ได้มีเพียง ‘ชนชั้น’ เท่านั้น หากแต่ยังมี ‘สถานภาพ’ อันหมายถึงเกียรติยศชื่อเสียงอีกด้วย แม้ว่าบูร์ดิเยอจะเห็นด้วยกับข้อเสนอของเวเบอร์ แต่บูร์ดิเยอก็เห็นว่า แท้จริงแล้ว ‘สถานภาพ’ ก็คือการแปลงร่างของชนชั้นนั่นเอง

แต่ทว่า แนวคิดที่บูร์ดิเยอเห็นด้วยกับเวเบอร์อย่างมากก็คือ ‘การแบ่งแยกชนชั้นของผู้คนบนกระดาษ’ (class-in-paper) โดยใช้เกณฑ์ต่าง ๆ นั้น แตกต่างไปจาก ‘ความเป็นชนชั้นที่เกิดขึ้นในความเป็นจริง’ (class-in-reality) โดยที่ชนชั้นในกระดาษนั้นจะแปรรูปไปเป็นชนชั้นในความเป็นจริงก็ต่อเมื่อได้ผ่านการมีปฏิบัติการทางการเมืองและทางสัญลักษณ์เท่านั้น กล่าวคือ บูร์ดิเยอให้ความสนใจในการศึกษา ‘มิติเชิงสัญลักษณ์ของชนชั้น’ ที่ปรากฏอยู่ในโลกที่เป็นจริงนั่นเอง

(3.3) อิทธิพลจากเดอร์ไคม์ ในช่วงปี ค.ศ.1960 ซึ่งเป็นช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ผลจากสงครามทำให้บรรยากาศวิชาการในยุโรปเช่นฝรั่งเศสซบเซาลงไป มีการ ‘นำเข้า’ วิชาการสาขาต่างๆ จากสหรัฐอเมริกาที่มีความเฟื่องฟูทางวิชาการเนื่องจากไม่ได้รับผลกระทบจากสงคราม เพื่อตอบโต้กับปรากฏการณ์ดังกล่าว บรรดาปัญญาชนชั้นนำของฝรั่งเศสจึงได้สร้างกระแส ‘หวนกลับมาหานักคิดรุ่นคลาสสิกของยุโรป’ เช่น มาร์กซ์ เวเบอร์ เดอร์ไคม์ ฯลฯ และบูร์ดิเยอก็ได้เข้าร่วมกระแสดังกล่าว และนี่เป็นช่องทางให้เขาได้รับอิทธิพลทางความคิดจากเดอร์ไคม์ซึ่งบูร์ดิเยอก็ยังคงมีท่าทีทั้งใช้และทั้งปรับเปลี่ยนความคิดจากบรรพบุรุษทางความคิดเช่นเคย

บูร์ดิเยอได้รับแรงบันดาลใจของเดอร์ไคม์ที่ปรารถนาจะยกระดับวิชาสังคมศาสตร์ให้เป็น ‘วิทยาศาสตร์’ (science) ที่ศึกษาได้อย่างจริงจังจากโลกแห่งความเป็นจริงมากกว่าที่จะเป็นเพียง ‘ปรัชญาสังคม’ (social philosophy) ที่เป็นเพียงการคิดและโต้เถียงของนักวิชาการ เพื่อการนี้ เดอร์ไคม์ได้เสนอ ‘วิธีการศึกษาสังคม’ ว่าจะต้องยกระดับให้เหนือกว่าการมองเห็น

ประสบการณ์ที่เป็นอยู่ในชีวิตประจำวันเท่านั้น บูร์ดิเยอเห็นด้วยและได้ใช้วิธีการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมของเดอร์ไคม์เป็นแนวทาง แต่ทว่าสิ่งที่บูร์ดิเยอได้เพิ่มเติมในส่วนที่ขาดหายไปของเดอร์ไคม์ก็คือ บทบาทของ 'ผู้กระทำการ' (social actor)

บูร์ดิเยอเห็นด้วยกับข้อสรุปทางสังคมวิทยาของเดอร์ไคม์ที่ว่า 'การกระทำของปัจเจกบุคคลนั้นถูกกำหนดมาจากพลังทางสังคม' ซึ่งโดยปกติ เราอาจจะไม่รู้สึกรู้สว่ามียูอยู่ แต่หากเมื่อใดที่เราพยายามฝ่าฝืนออกนอกกระเบียบสังคม เมื่อนั้น เราจะเผชิญกับพลังทางสังคมนี้ทันที ฉะนั้น เดอร์ไคม์จึงอธิบายว่า แม้แต่พฤติกรรมที่ดูเป็นส่วนตัวอย่างยิ่ง เช่น 'การฆ่าตัวตาย' นั้นก็เกิดมาจาก 'ปัจจัยภายนอกคือสังคม' (เช่นแรงเกาะเกี่ยวของกลุ่ม) มิใช่เกิดมาจากปัจจัยภายใน (เช่น สาเหตุด้านจิตใจ/จิตวิทยา) แบบคำอธิบายของวิชาจิตวิทยา

เมื่อบูร์ดิเยอลงมือวิเคราะห์ภาพถ่ายหรือรสนิยม (taste) บูร์ดิเยอก็ใช้แนวคิดเดียวกับเดอร์ไคม์ กล่าวคือ เห็นว่าการกระทำของปัจเจกเหล่านี้มิใช่เป็นเรื่อง '**ส่วนตัวของบุคคล**' หากแต่ '**มีแต่ต้นกำเนิดมาจากสังคม**' (social origins) กล่าวสรุปก็คือ บูร์ดิเยอเห็นด้วยกับสมมติฐานของเดอร์ไคม์ที่ว่า บรรดาความคิด การรับรู้ การชื่นชมเห็นคุณค่า และการกระทำต่าง ๆ ของคนในแต่ละชนชั้นนั้นล้วนแล้วแต่มีต้นกำเนิดมาจากสังคมทั้งสิ้น

ในการศึกษาสังคม เดอร์ไคม์ได้ใช้เกณฑ์เรื่อง 'การแบ่งงานกันทำ' (division of labour) มาแบ่งสังคมออกได้เป็น 2 ประเภท คือสังคมที่มีความซับซ้อนน้อย มีการแบ่งงานกันทำน้อย กับสังคมที่มีความซับซ้อนมากมีการแบ่งงานกันทำสูง บูร์ดิเยอได้นำแนวคิดดังกล่าวมาใช้โดยระบุว่า สังคมสมัยใหม่เป็นสังคมที่มีการแบ่งงานกันทำกันอย่างมาก ดังนั้น fieldด้านวัฒนธรรมจึงแยกตัวออกไปเป็นอิสระนอกจากนั้นบูร์ดิเยอได้เสนอคำนิยามของคำว่า 'สังคม' ว่าเป็นตาข่ายแห่ง field ของการต่อสู้ที่มีปฏิสัมพันธ์กันเพื่อเข้าควบคุมทรัพยากรที่มีค่าต่าง ๆ ไว้ในกลุ่มของตน (web of interweaving fields of struggle)

สำหรับแนวคิดเรื่อง '**ความศักดิ์สิทธิ์**' (sacred) และ '**โลกสามัญ**' (profane) ที่เดอร์ไคม์ได้นำมาใช้ บูร์ดิเยอก็ได้นำมาเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์สถาบันโรงเรียน บูร์ดิเยอเห็นว่า กระบวนการทำงานของโรงเรียนก็เปรียบเสมือนสถาบันศาสนาที่มีการแบ่งแยกเรื่อง '**ความศักดิ์สิทธิ์**' (เช่นคำสั่งของครู พิธีกรรมของการสอน การแต่งกายให้ดูกระเบียบ ฯลฯ) และ '**โลกสามัญ**' ออกจากกัน เช่นเดียวกับสถาบันศาสนา และในเรื่อง '**ความศักดิ์สิทธิ์**' นี้ บูร์ดิเยอได้เชื่อมโยงมาถึงเรื่อง '**อำนาจเชิงสัญลักษณ์**' ทั้งนี้เพราะเขาคิดว่า อำนาจเชิงสัญลักษณ์ก็คืออำนาจที่ก่อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์นั่นเอง (เช่น การทำพิธีเคารพธงชาติ ก็คือ การทำให้เห็นว่าธงชาติเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ห้ามลบหลู่เหยียบย่ำ เป็นต้น) บูร์ดิเยอถึงกับสรุปว่า สังคมวิทยาว่าด้วยวัฒนธรรมนั้นก็คือศาสตร์แห่งการศึกษาความศักดิ์สิทธิ์นั่นเอง

ในท้ายที่สุด บูร์ดิเยอได้นำเอาทัศนะของเดอร์ไคม์ที่กล่าวถึงการแบ่งลำดับชั้นของสังคมที่สอดคล้องไปกับการแบ่งลำดับชั้นทางสัญลักษณ์ เช่น ในสมัยโบราณ ชนชั้นไหนจะ

มีสิทธิ์แต่งกายด้วยเสื้อผ้าสีอะไรบ้าง เช่นเดียวกับยุคปัจจุบันที่คนชนชั้นไหนจะใช้รถยนต์อะไร อ่านนิตยสารอะไร สินค้าประเภทใดจะลงโฆษณาในนิตยสารระดับไหน เป็นต้น ในงานเขียนเรื่อง *Distinction* (1984) บูร์ดิเยอได้นำเอาทัศนศึกษาดังกล่าวมาใช้อย่างเต็มที่ในการวิเคราะห์วิถี/ลีลาชีวิต (lifestyle) แบบแผนการบริโภคทางวัฒนธรรมที่สอดคล้องกับฐานะทางชนชั้นของแต่ละกลุ่ม

บูร์ดิเยอเห็นด้วยกับเดอริคส์ที่กล่าวว่า ระบบสัญลักษณ์นั้นมีหน้าที่สร้างบูรณาการทั้งทางสังคมและทางตรรกะ (logical and social integration) เช่น สัญลักษณ์แห่งความเป็นชนชาติไทยนั้น ก็จะทำให้เกิดความรู้สึกบูรณาการเป็นหนึ่งเดียวกัน แต่ทว่าจุดที่แตกต่างไปจากเดอริคส์ก็คือ ในขณะที่เดอริคส์มองเห็นว่า ระบบสัญลักษณ์นั้นก่อให้เกิดเอกภาพเพื่อความสงบและเป็นระเบียบของสังคมเพียงด้านเดียว บูร์ดิเยอกลับมองเห็นว่า การสร้างเอกภาพนั้นเป็นรูปแบบหนึ่งของการครอบงำ (domination) เพราะในขณะที่เดอริคส์สนใจแต่จะตอบคำถามว่าจะเสริมความแข็งแกร่งให้แก่สมานฉันท์ทางสังคมได้อย่างไร บูร์ดิเยอกลับเห็นว่า สมานฉันท์ที่ถูกประกอบสร้างขึ้นมานั้นได้ก่อร่างระเบียบสังคมขึ้นมาท่ามกลางความเป็นจริงของสังคมที่มีลำดับชั้น มีความขัดแย้ง และมีการต่อสู้อยู่ทั่วไป

4. การวิเคราะห์สังคมแบบเศรษฐศาสตร์การเมือง

บูร์ดิเยอมีวิธีการทำงานเช่นเดียวกับนักเศรษฐศาสตร์การเมืองทั่วไป คือ จะต้องทำการวิเคราะห์สภาพสังคมที่กำลังเป็นอยู่ รวมทั้งมีการนำ 'เกณฑ์' (categories) ต่าง ๆ ที่นักเศรษฐศาสตร์การเมืองใช้กัน เช่น ชนชั้น การครอบงำ ฯลฯ มาใช้เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ อย่างไรก็ตาม บูร์ดิเยอก็ได้พัฒนาปรับปรุงเครื่องมือการวิเคราะห์ของเศรษฐศาสตร์การเมืองให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงของสังคมปัจจุบัน ประเด็นที่บูร์ดิเยอสนใจวิเคราะห์มีดังนี้

(4.1) mode of class dominant บูร์ดิเยอยังคงเจริญรอยตามแนวทางของมาร์กซ์ กรัมสกี อัลธุสเซอร์ ฯลฯ ที่มีความสนใจว่า แบบวิถีในการครอบงำของชนชั้นปกครองนั้นคืออะไร อยู่ที่ไหน และทำงานอย่างไร และข้อเสนอของบูร์ดิเยอก็คือ ในขณะที่มาร์กซ์เสนอว่าการครอบงำชีวิตของผู้คนนั้นจะอยู่ในปริมาณเวลาที่**เป็นโรงงานที่ทำงาน** ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่แรงงานต้องทำงานเพื่อทำมาหากิน และใช้ชีวิตรวมหมู่อยู่กับคนอื่น ๆ (work life/public life) แต่บูร์ดิเยอเสนอว่า สำหรับระบบทุนนิยมในศตวรรษที่ 20 นี้ การครอบงำชีวิตผู้คนได้ล้นเอ่อออกจากปริมาณเวลาที่ทำงานไปสู่ปริมาณเวลาที่**เป็นช่วงเวลาว่าง/พักผ่อน (leisure life)** และเป็น**ช่วงเวลาส่วนตัว (private life)** หรือกล่าวให้ถูกต้องกว่านั้นก็คือ ไม่มี 'พื้นที่ว่างใดของชีวิตผู้คนแล้วที่จะปลอดจากการครอบงำของระบบทุนนิยม' (เป็นทัศนคติคล้ายกับฮาเบอร์มาส) และในช่วงของเวลาว่างที่เป็นชีวิตส่วนตัวนั้น โดยส่วนใหญ่แล้ว ผู้คนจะใช้ชีวิตอยู่กับโรงเรียน

(เมื่อยังเป็นเด็ก) อยู่กับสื่อสารมวลชน/ศิลปะเป็นส่วนใหญ่ (คนสมัยใหม่ใช้เวลาว่างกับการดูหนังฟังเพลง ดูโทรทัศน์ อ่านนิยาย ฯลฯ)

(4.2) ลักษณะการครอบงำของชนชั้นปกครอง บูร์ดิเยอวิเคราะห์ต่อมาว่า ในสังคมปัจจุบัน การครอบงำแบบทั่วทุกปริมณฑลดังกล่าวไม่ได้มีลักษณะเปิดเผย (เช่นเดียวกับที่มาร์กซ์วิเคราะห์เรื่องค่าจ้างแรงงานที่เป็นการเอาเปรียบที่แฝงเร้น) และไม่ได้มีลักษณะบังคับใช้กำลัง (เช่นเดียวกับแนวคิดของกริมซี) รวมทั้งไม่ได้มีลักษณะสมคบกันหลอกลวงประชาชน (conspiracy theory) หากทว่า การครอบงำและการเอาเปรียบดังกล่าวนี้ได้แฝงตัวอยู่ใน ‘ทุน’ ที่มีรูปแบบหลากหลาย จากเดิมที่มาร์กซ์เคยวิเคราะห์ว่า การเอาเปรียบนั้น ได้แฝงตัวอยู่ใน ‘ทุนเศรษฐกิจ’ (economic capital) บูร์ดิเยอได้ขยายต่อว่า ปัจจุบัน การครอบงำได้ขยายออกไปถึง ‘ทุนวัฒนธรรม/ทุนสัญลักษณ์’ (cultural capital / symbolic capital)

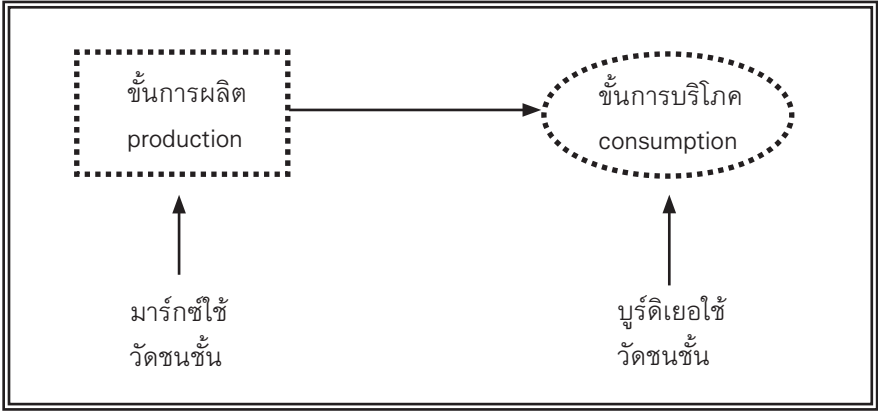
ทุนเหล่านี้ปฏิบัติการอยู่ในชีวิตประจำวันทุกวันผ่านการทำงานของสถาบัน/กลไกต่าง ๆ ของสังคม เช่น โรงเรียน ศาสนา ครอบครัว สื่อสารมวลชน ฯลฯ สถาบันเหล่านี้ทำงานครอบงำอยู่ตลอดเวลา แต่ทว่าส่วนใหญ่ผู้คนจะไม่มีความรู้สึกว่าเป็นการใช้ความรุนแรงในการครอบงำที่บูร์ดิเยอเรียกว่าเป็น ‘ความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์’

ในขณะที่มาร์กซ์สนใจเรื่อง ‘การผลิตและการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดของทุนเศรษฐกิจ’ (economic reproduction) เนื่องจากมาร์กซ์ตระหนักถึงธรรมชาติของทุนเศรษฐกิจว่าหากหยุดกระบวนการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดเมื่อใด ทุนเศรษฐกิจก็จะหมดชีวิตเมื่อนั้น (เช่นเมื่อไม่เอาทุนมาลงทุน) บูร์ดิเยอให้ข้อสรุปในทำนองเดียวกันว่า ทุนวัฒนธรรมและทุนสัญลักษณ์นั้นก็ต้องมีกระบวนการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดด้วยเช่นกัน ดังนั้น ในงานเขียนร่วมกับฌอง-โคลด์ ปาสเซอรอง (Jean-Claude Passeron) เรื่อง *Reproduction in Education, Society and Culture* (1977) ซึ่งเป็นงานศึกษากระบวนการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดทุนวัฒนธรรมและทุนสัญลักษณ์ผ่านสถาบันการศึกษาและโรงเรียนที่เป็นเครื่องมือขึ้นสำคัญของสังคมสมัยใหม่ (เช่นเดียวกับแนวคิดของอัลธุสซาร์) บูร์ดิเยอและปาสเซอรองจึงได้วิเคราะห์ทั้งกระบวนการเรียนการสอน หลักสูตร ครุภัณฑ์ศึกษา ฯลฯ บูร์ดิเยอระบุว่า กลไกเหล่านี้มิใช่เป็นเพียง ‘เครื่องมือครอบงำทางอุดมการณ์’ แบบที่กริมซีและอัลธุสซาร์นำเสนอเท่านั้น หากทว่ากลไกของโรงเรียนนั้นเป็นเครื่องมือในการสะสมทุนวัฒนธรรมและทุนสัญลักษณ์ด้วย (accumulation of cultural / symbolic capital) ดังนั้น จึงมิใช่เพียงแต่ว่า ‘ได้เรียนหนังสือจบ’ มาเท่านั้น หากแต่ยังสำคัญว่า ‘จบมาจากโรงเรียนไหน’ จบมาด้วยเกรดเท่าไร ‘เป็นลูกศิษย์ใคร’ อีกด้วย คำตอบเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงปริมาณและคุณภาพของทุนวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน

(4.3) แนวคิดเรื่อง ‘ชนชั้น’ (class) ชนชั้นเป็นแนวคิดที่เป็นหัวใจของลัทธิมาร์กซ์ เนื่องจากการเอาเปรียบนั้น เป็นการกระทำที่ ‘ชนชั้นหนึ่ง’ กระทำการต่อ ‘อีกชนชั้นหนึ่ง’ บูร์ดิเยอเองก็ได้ใช้เครื่องมือชุด ‘ชนชั้น/ความแตกต่างทางชนชั้น/การต่อสู้ทางชนชั้น’ มาใช้วิเคราะห์สังคมเช่นกัน

แต่ทว่าจุดที่เปลี่ยนแปลงไปจากมาร์กซ์ก็คือ ในการนิยาม ‘ชนชั้น’ นั้น มาร์กซ์จะให้ความสำคัญกับขั้นตอนของ ‘การผลิต’ (production) (เนื่องจากศตวรรษที่ 19 ระบบทุนนิยมยังไม่สามารถผลิตสินค้าได้อย่างเพียงพอกับความต้องการของผู้คน) ดังนั้น กฎเกณฑ์ที่มาร์กซ์ใช้วัดชนชั้นจึงอยู่ที่ว่า ‘ใครเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต’ (คือทุนทางเศรษฐกิจ)

หากแต่ในกรณีของบูร์ดิเยอ เขาคิดว่า ปัญหาหลักของระบบทุนนิยมในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 20 นั้น ไม่ได้อยู่ที่ขั้นตอนของการผลิตเช่นทุนนิยมในศตวรรษที่ 19 หากทว่าอยู่ที่ขั้นตอนของ ‘การบริโภค’ (เนื่องจากศตวรรษที่ 20 ระบบทุนนิยมผลิตสินค้าที่ได้มากเกินไปแล้ว แต่จะบริโภคอย่างไรให้มาก ๆ เพื่อให้หมด/หรืออย่างรวดเร็ว) ดังนั้น เกณฑ์วัด ‘ชนชั้น’ ของบูร์ดิเยอจึงเคลื่อนย้ายมาอยู่ที่ ‘รูปแบบการบริโภค’ ซึ่งบูร์ดิเยอคิดว่า การรักษาความแตกต่างในเรื่องรูปแบบการบริโภคนั้นแหละเป็นเครื่องมือสำคัญในการรักษาความแตกต่างทางชนชั้นเอาไว้

ภาพที่ 3: การวัดชนชั้นแบบมาร์กซ์/บูร์ดิเยอ

ฉะนั้น ในการวัดชนชั้นตามทัศนะของบูร์ดิเยอจึงต้องใช้เกณฑ์ 2 เกณฑ์คือ ‘การเป็นเจ้าของทุนเศรษฐกิจ’ และ ‘การเป็นเจ้าของทุนวัฒนธรรม/สัญลักษณ์’ ซึ่งบูร์ดิเยอเห็นว่าหากใช้ 2 เกณฑ์อาจจะแบ่งชนชั้นได้หลายแนว คือ

(i) แบ่งตามแนวตั้ง จะแบ่งได้เป็นชนชั้นกลุ่มคนร่ำรวยและคนยากจนซึ่งกลุ่มหลังนี้ไม่มีทั้งทุนเศรษฐกิจและทุนทางวัฒนธรรม

(ii) แบ่งตามแนวนอน ในกลุ่มคนมั่งมีด้วยกัน อาจจะแยกออกได้เป็นอีก 2 กลุ่มคือ คนรวยบางกลุ่มมีทั้งทุนเศรษฐกิจและทุนวัฒนธรรม/สัญลักษณ์ แต่ก็อาจจะมีคนรวย/ชนชั้นพอมีฐานะบางกลุ่มที่มีเพียงทุนอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น กลุ่มพวกผู้จัดการเจ้าของธุรกิจพวกร่ำรวยใหม่ (the new rich) อาจจะมีทุนเศรษฐกิจ แต่ไม่มีทุนวัฒนธรรม/เศรษฐกิจ ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งอาจจะมีตรงกันข้าม เช่น พวกผู้ดีเก่า (มีชาติตระกูล/การศึกษา) กลุ่มศิลปิน เป็นต้น

ใน 2 กลุ่มตามแนวนอนนี้จะต้องพยายาม ‘สะสม/ขยายทุน’ ด้านที่ดินขาดแคลนออกไป เช่น พวกรวยใหม่ก็ต้องพยายามปรับปรุงรสนิยมการใช้ชีวิตให้ยกระดับมากขึ้น ส่วนพวกผู้ดีเก่า/ศิลปิน ก็อาจจะพยายามแต่งงาน/ทำธุรกิจกับพวกรวยใหม่ โดยต่างฝ่ายต่างก็พกพาทุนที่ตัวเองมีไปแลกเปลี่ยน/สะสม/ขยายให้เป็นทุนอีกแบบหนึ่ง ในการนี้ สื่อสารมวลชนมีบทบาทอย่างสำคัญในกระบวนการแลกเปลี่ยน สะสม ขยายทุนดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นการจัดคอนเสิร์ตต่างประเทศราคาแพง การจัดทำวารสารสำหรับกลุ่มไฮโซไฮตี การลงข่าวคราวในหน้าสื่อมวลชน เป็นต้น

(4.4) การขยายขยายแนวคิดเรื่อง ‘ทุน’ อันที่จริงได้กล่าวมาหลายครั้งแล้วถึงทุนประเภทต่าง ๆ ในที่นี้ จะขอทำความเข้าใจกับ ‘ทุน’ แบบต่าง ๆ ที่บูร์ดิเยอได้ขยายประเภทให้กว้างขึ้นออกไปดังนี้

(ก) ทุนเศรษฐกิจ (economic capital) ทุนประเภทนี้ได้แก่ รายได้ ทรัพย์สิน/ความมั่งคั่งที่สะสมเอาไว้ เงินทอง สิ่งของที่มีราคาเช่นที่ดิน อาคารบ้านเรือน เครื่องเพชรนิลจินดา รถยนต์/หุ่น/ ฯลฯ รูปแบบของทุนประเภทนี้จะดำเนินงานอยู่ใน field เศรษฐกิจ แต่แน่นอนว่าอาจจะมีการโยกย้ายไหลซึมผ่านไปยัง field อื่น ๆ ได้

ทุนประเภทนี้เป็นรูปแบบทุนที่มีเหตุผล ซึ่งหมายความว่า ประการแรก สามารถคิดคำนวณเป็นปริมาณที่แน่นอนได้ ประการที่สอง สามารถระบุรูปแบบได้อย่างแน่ชัด เช่น เงินสดในธนาคาร ราคาเครื่องจักร/ที่ดิน/ ฯลฯ ดังนั้นจึงเป็นการง่ายที่จะศึกษาทุนประเภทนี้ไม่ว่าจะเป็นการวิเคราะห์การสะสมทุน การครอบครองทรัพย์สิน การแลกเปลี่ยน/ถ่ายโอน ฯลฯ เช่นที่ศึกษาโดยวิชาเศรษฐศาสตร์

(ข) ทุนวัฒนธรรม บูร์ดิเยอแบ่งรูปแบบย่อยของทุนวัฒนธรรมออกเป็น 3 รูปแบบคือ

- objectified form ได้แก่ ทุนวัฒนธรรมที่อยู่ในรูปแบบของวัตถุ เช่น หนังสือรูปภาพ ซีดี ฯลฯ ที่ปัจเจกบุคคลครอบครองเป็นเจ้าของ

- institutionalised form ได้แก่ ทุนวัฒนธรรมที่อยู่ในรูปแบบของสถาบัน เช่น คุณภาพ/ชื่อเสียงของสถาบันการศึกษา เป็นต้น

- embodied form ได้แก่ สมรรถนะด้านวัฒนธรรมของปัจเจกบุคคล เช่น ความสามารถ/ความรู้ที่จะพูดเรื่องศิลปะ การมีบุคลิกที่สง่างาม สามารถวางท่าทางได้อย่างงดงาม ความหมายของ embodied form ที่อยู่ในปัจเจกบุคคลนี้อาจจะมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า ‘habitus’ แต่บูร์ดิเยอก็ได้ยกตัวอย่างแสดงให้เห็นความแตกต่างกัน

ตัวอย่างเช่น หากบุคคลคนหนึ่งมีความรักในความรู้ของวิชาปรัชญา ทำให้เขาสนใจที่จะเสาะแสวงหาหนังสือปรัชญามาอ่าน สมรรถนะทางวัฒนธรรมเช่นนี้เรียกว่า ‘habitus’ แต่หากว่าความรู้ปรัชญาดังกล่าวทำให้เขามีชื่อเสียง สามารถไปออกรายการโทรทัศน์ประเภท ‘แฟนพันธุ์แท้’ หรือไปเป็นนักเขียนคอลัมน์ในนิตยสารทำให้มีรายได้ ในช่วงเวลานี้ สมรรถนะดังกล่าวได้คลี่คลายกลายเป็นทุนวัฒนธรรมแบบ embodied form แล้ว หากจะเทียบเคียง

กับแนวคิดเรื่อง 'มูลค่า' ของมาร์กซ์ ก็อาจจะสรุปได้ว่า habitus นั้นเปรียบเสมือนมูลค่าใช้สอย (use value) ของบุคคล แต่ 'ทุนวัฒนธรรมแบบ embodied form' เปรียบเสมือนมูลค่าแลกเปลี่ยน (exchange value) นั้นเอง

มูลค่าของทุนวัฒนธรรมนี้จะดำเนินงานอยู่ใน field วัฒนธรรม ซึ่งบูร์ดิเยอเห็นว่าในโลกสมัยใหม่ ระบบการศึกษาเป็น field วัฒนธรรมที่สำคัญที่สุด เขาได้ยกตัวอย่างของระบบการศึกษาในฝรั่งเศสว่า สาขาวิชาที่สอนนั้นมีคุณลักษณะและมูลค่าไม่เท่ากัน (ในสังคมไทยก็เช่นเดียวกัน) เช่นในฝรั่งเศส คนที่สามารถเรียนวาดรูปและแกะสลักจะถูกมองว่า 'มีระดับ' มากกว่าเรียนถ่ายรูปหรือเรียนดนตรีแจ๊ส และแน่นอนว่า ถ้าเป็นเพลงแนวป๊อปก็วยังอยู่ในระดับล่าง ๆ ดังนั้น บูร์ดิเยอจึงสรุปว่า ระบบการศึกษาเป็นตัวผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดโครงสร้างชนชั้นในสังคม เพราะระบบการศึกษานี้มีความเกี่ยวข้องกับทุนทางวัฒนธรรมนั่นเอง

ในโลกแห่งความเป็นจริง เด็กจากชนชั้นกลาง/ชนชั้นสูงจึงสามารถ 'เข้าถึง' ทุนทางวัฒนธรรมตั้งแต่แรกเกิด เช่น สามารถเรียนเปียโน (มีเปียโนอยู่ในบ้าน) เรียนเต้นบัลเล่ต์ ยิมนาสติก ฯลฯ และมีเวลาที่จะซักซ้อมฝึกฝน เมื่อโตขึ้นก็ทำให้มีโอกาสที่จะได้เข้าทำงานดี ๆ ด้วยความสามารถพิเศษที่มี รวมทั้งเป็นคนที่มีบุคลิกดี มีท่วงท่าที่สง่างาม มั่นใจในตนเอง ฯลฯ แต่ทว่า บูร์ดิเยอเสริมว่า สังคมกลับสร้างมายาคติว่า เด็กเหล่านี้มีแววดี มีความเฉลียวฉลาดมาตามธรรมชาติ ซึ่งเท่ากับปกปิดข้อเท็จจริงเรื่องความสามารถในการสั่งสมทุนทางวัฒนธรรมของคนแต่ละชนชั้นที่ไม่เท่ากัน

(ค) **ทุนสัญลักษณ์ (symbolic capital)** ทุนประเภทนี้ บูร์ดิเยอหมายถึง 'สถานภาพ/ชื่อเสียง/การได้รับการยอมรับจากบุคคลอื่น ๆ ที่ทำให้เจ้าของทุนเกิดความได้เปรียบ/เกิดประโยชน์ต่าง ๆ' ทุนประเภทนี้ดูได้ยากกว่าทุน 2 ประเภทที่กล่าวมา และก็ยากที่จะระบุให้ชัดเจนไปว่า ได้ดำเนินงานอยู่ใน field แบบใด

สำหรับในสังคมที่มีการแบ่งงานกันทำอย่างสูงมาก ความมีชื่อเสียงจะแยกอยู่ตามสาขา/แวดวง/วงการต่าง ๆ เช่น ผู้ที่มีชื่อเสียงด้านกล้วยไม้/อาหาร/ดาราศาสตร์/โรคมะเร็ง ฯลฯ และอาจจะรู้จักกันดีเฉพาะภายในแวดวงเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม การมีนิตยสารประเภท Who's Who การให้รางวัลโนเบล รางวัลซีไรต์ ความเป็นคนดัง/ดาราที่ไปปรากฏตัวตามหน้าสื่อมวลชน ก็ทำให้มองเห็นกระบวนการสะสมแลกเปลี่ยนทุนสัญลักษณ์ได้พอสมควร

(ง) **ทุนสังคม (Social Capital)** คำว่า 'ทุนทางสังคม' นี้เป็นคำที่เราอาจจะพบเห็นได้บ่อยกว่า 'ทุนวัฒนธรรม/ทุนสัญลักษณ์' แต่ส่วนใหญ่แล้ว เรามักจะพบเห็นจากแนวคิดของโรเบิร์ต พัทนัม (Robert Putnam) นักวิชาการอเมริกันมากกว่า

ความหมายของทุนสังคมนั้นมี 2 ความหมาย แต่ทั้งสองต่างก็หมายถึง 'เครือข่ายทางสังคม' (network) ทั้งสิ้น เพียงแต่ว่าในความหมายแรก เป็นการมองมาจากตัวโครงสร้างที่มอง 'ตัวเครือข่ายจริง ๆ' เช่น โครงสร้างของกลุ่มเพื่อนร่วมโรงเรียน เพื่อนร่วมอาชีพ ฯลฯ

ส่วนในความหมายที่สองนั้น เป็นมุมมองมาจาก 'ปัจเจกบุคคล' ที่มีเครือข่าย และมองว่า เครือข่ายนั้นเป็นทรัพยากรอย่างหนึ่งของตน เช่น เป็นคนมีเส้นสาย/กว้างขวาง จะทำอะไร กังายและสะดวก ในความหมายที่สองนี้เองที่เป็นความหมาย 'ทุนสังคม' ของบูร์ดิเยอ

บูร์ดิเยอเห็นว่า ทุนสังคมนั้นถือเป็นเสมือนทรัพยากรอย่างหนึ่งที่สามารถเอื้ออำนวย ประโยชน์ให้ได้ ดังเช่นที่มักมีคำกล่าวที่ว่า 'ไม่สำคัญว่ามีผลงานอะไร สำคัญที่ว่าเป็นคน ของใคร' มากกว่า และสำหรับทุนสังคมนี้อาจกระจายอยู่ตาม field ต่าง ๆ เช่น เพื่อนร่วมรุ่น เพื่อนโรงเรียนเดียวกัน คนหมู่บ้านเดียวกัน คนแซ่เดียวกัน เป็นต้น

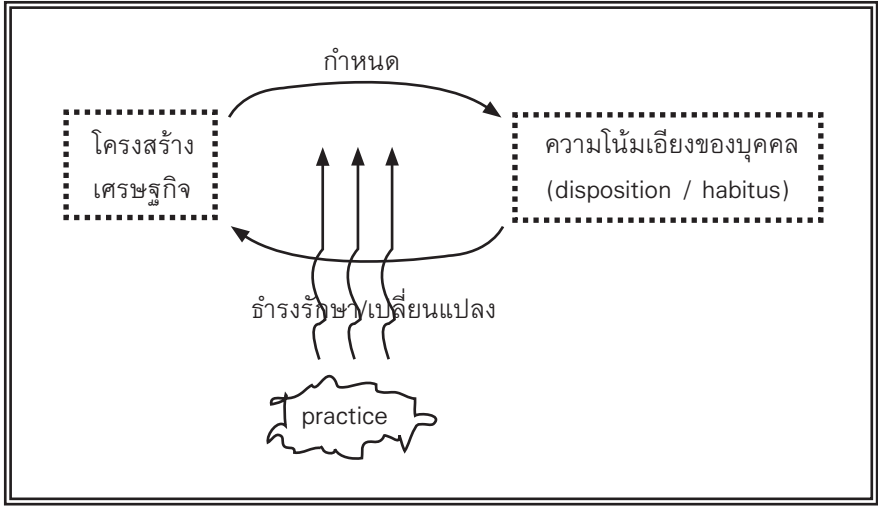
ในการจำแนกแยกแยะทุนประเภทต่าง ๆ ที่แตกตัวออกมาจาก 'ทุนเศรษฐกิจ' ที่ มาร์กซ์ได้เริ่มต้นเอาไว้ บูร์ดิเยอก็ได้เคลื่อนย้ายความสนใจจากที่นักเศรษฐศาสตร์รุ่นก่อนเคย วิเคราะห์ทุนเศรษฐกิจและทุนการเมือง มาสู่ทุนด้านวัฒนธรรม ทุนสัญลักษณ์ และทุนสังคม มากยิ่งขึ้น ซึ่งทุน 3 ประเภทหลังนี้ สื่อสารมวลชนจะเป็นสถาบันที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการ สะสมและการแลกเปลี่ยนเพิ่มพูนทุนทั้ง 3 ประเภทโดยตรง

(4.5) ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากทุนวัฒนธรรม นั่นก็คือ 'รสนิยม' (taste) (ที่เราจะดู รายละเอียดต่อไป) ซึ่งบูร์ดิเยอได้ให้ความสนใจเรื่อง 'รสนิยม' อย่างมาก ดังที่เขาได้ศึกษา เรื่องนี้อยู่ในหนังสือเรื่อง *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (1984) เนื่องจากบูร์ดิเยอมีข้อเสนอว่า รสนิยมนี้เองเป็นกลไกสำคัญในการแสดงความแตกต่างทางชนชั้น และเป็นเครื่องธำรงรักษาโครงสร้างชนชั้นให้อยู่ต่อไป

5. โครงสร้างสังคม vs. ผู้กระทำและการปฏิบัติ (Structure vs. Agency/Practice)

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วตั้งแต่ต้นว่า นักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นก่อน ๆ มักจะมีข้อ ถกเถียงกันอยู่เสมอในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างสังคมกับมนุษย์ผู้กระทำ (agency) ว่าจะไรเป็นตัวแปรต้นที่ไปกำหนดตัวแปรตาม

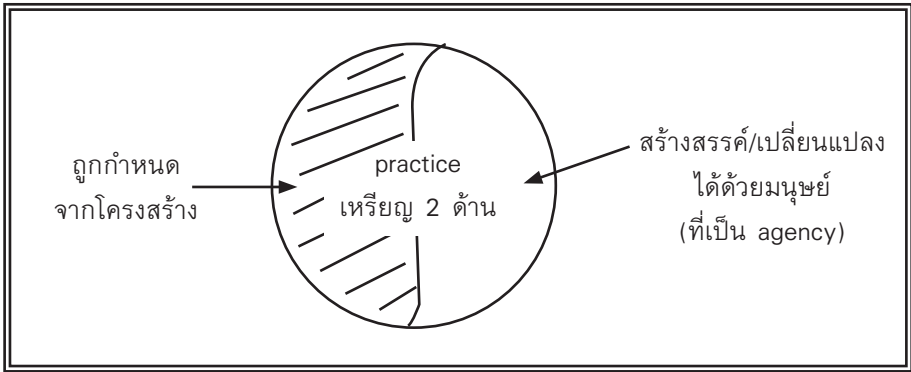
(5.1) สำหรับคำตอบของบูร์ดิเยอนั้นได้เจริญรอยตามแนวทางของกรัมซ์ด้วยการข้าม ไปให้พ้นจากคำตอบแบบ 'อย่างใดอย่างหนึ่ง/ใช่-ไม่ใช่' (binary opposition) แต่ได้นำเอา หลักวิชาวิธีคือ สรรพสิ่งต่าง ๆ ล้วนกำหนดซึ่งกันและกันมาใช้ คำตอบของบูร์ดิเยอจึงเป็นไป ดังในภาพ

ภาพที่ 4: ความสัมพันธ์แบบวิภาษวิธีระหว่างโครงสร้าง/ปัจเจกบุคคล

ในระยะเริ่มแรก โครงสร้างเศรษฐกิจจะเป็นตัวกำหนด/หล่อหลอมลักษณะของบุคคลที่บูร์ดิเยอเรียกว่า ‘ความโน้มเอียงของอุปนิสัย’ (disposition) หรือ habitus เช่น คนที่อยู่ภายใต้ระบบทุนนิยมมีความโน้มเอียงที่จะคิดเรื่อง ‘ความเป็นเจ้าเข้าเจ้าของ’ (ownership) เนื่องจากแก่นหัวใจของระบบทุนนิยมเป็นเรื่อง ‘ความเป็นเจ้าของ’ และความโน้มเอียงดังกล่าวก็จะย้อนกลับไปธำรงรักษาโครงสร้างดังกล่าวเอาไว้ หรือในทางกลับกัน อาจจะเป็น ‘ตัวไปเปลี่ยนแปลง’ โครงสร้างก็เป็นไปได้ กระบวนการทั้ง ‘การกำหนด’ และ ‘การธำรงรักษา/เปลี่ยนแปลง’ ดังกล่าวนั้น บูร์ดิเยอเรียกว่า ‘การปฏิบัติการ’ (practice)

(5.2) คุณลักษณะของ ‘practice’ (การปฏิบัติการ) จากภาพที่แสดงมาให้เห็นข้างต้น แนวคิดเรื่อง ‘practice’ จึงเป็นเครื่องมือทางความคิดหลัก (thinking tool) อันหนึ่งของบูร์ดิเยอ และอาจจะสำคัญมากจนกระทั่งมีผู้เรียกทฤษฎีของบูร์ดิเยอว่า ‘ศาสตร์แห่งการปฏิบัติ’ (science of practice) ดังปรากฏในเนื้อหาหนังสือเล่มแรก ๆ ของเขาคือ *Outline of a Theory of Practice* (1977) คำอธิบายเรื่อง ‘practice’ ของบูร์ดิเยอเป็นการแก้ปัญหาเรื่องความขัดแย้งระหว่างโครงสร้างกับปัจเจกบุคคลได้ในระดับหนึ่ง

ภาพที่ 5: ลักษณะ 2 ด้านของ practice

คุณลักษณะที่สำคัญของ practice ในทัศนะของบูร์ดิเยอ มีดังนี้

(i) เริ่มแรก บูร์ดิเยอคิดถึง 'practice' โดยเทียบเคียงกับแนวคิดเรื่อง 'ภาษา' ซึ่งมีลักษณะเหมือนเหรียญ 2 ด้าน กล่าวคือ ด้านหนึ่ง practice จะมีลักษณะที่ถูกกำหนดจาก 'กฎเกณฑ์ของโครงสร้างสังคม' (ที่บูร์ดิเยอเรียกว่า **rule**) แต่ในอีกด้านหนึ่ง practice ก็จะมีลักษณะที่สามารถสร้างสรรค์/เปลี่ยนแปลงได้ด้วยมนุษย์บางคน (ที่เป็น agency-ผู้กระทำการ) (practice แบบนี้ บูร์ดิเยอเรียกว่า '**strategy**' - ยุทธวิธี)

ลักษณะ 2 ด้านดังกล่าวนี้คล้ายคลึงกับแนวคิดเรื่องการปฏิบัติการทางสังคมนั้นก็เปรียบเทียบการเล่นละคร (theatre) ของ Erving Goffman ที่ระบุว่า มนุษย์เราดำเนินชีวิตทางสังคมไปตามบทบาทที่ถูกกำหนดมาให้เล่น (ด้านที่เป็น rule) แต่ในเวลาเดียวกันมนุษย์ก็สามารถจะ 'ตีความบท' ได้หลาย ๆ แบบ จนกระทั่งอาจจะถึงขั้น 'เล่นนอกบท' (improvisation) ออกไปได้

(ii) practice นั้นจะต้องเกิดขึ้นในกาละ (time) และเทศะ (space) หนึ่ง ๆ เสมอ

(iii) practice นั้นอาจจะดำเนินไปอย่างไม่รู้สำนึกตัวเต็มที่เสมอไป ดังที่บูร์ดิเยอยกตัวอย่างนักกีฬาที่สามารถเล่นกีฬาได้ราวกับ 'มันเป็นไปเอง' (feel for the game) แบบไม่ต้องเสียเวลาคิด

(iv) practice ที่เป็นการดำเนินชีวิตทางสังคมของมนุษย์จึงมีลักษณะยืดหยุ่น ไม่ตายตัว แม้จะต้องอยู่ภายใต้กฎระเบียบ แต่ก็จะมีการแหวกแนวออกไปอยู่ตลอดเวลา เปรียบเหมือนการเล่นฟุตบอลหรือการเล่นเกมที่อยู่ภายใต้กฎ แต่ทว่าทุกครั้งที่การเล่นเกม/ฟุตบอลก็เปิดโอกาสให้ มีสิ่งใหม่ ๆ เกิดขึ้นอยู่เสมอ

ดังนั้น ปฏิบัติการทางสังคมจึงมิใช่การกระทำที่ต้องอยู่ภายใต้โครงสร้างสังคมที่ตายตัว และบูร์ดิเยอได้ค่อย ๆ เคลื่อนย้ายความสนใจจากเรื่องปฏิบัติการทางสังคมที่อยู่ภายใต้กฎ (ตามแนวทางของกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมืองแบบเดิม) มาสู่เรื่องการแหวกแนว/ที่เรียกว่า 'ยุทธวิธี' ดังที่เขาเขียนงานชื่อ 'From Rules to Strategies' (1986)

(v) บูร์ดิเยอตอบย้ำว่า practice นั้นไม่ใช่เป็นเพียงแค่เรื่องของ 'วัตรปฏิบัติ' ที่คนเรากระทำอยู่เป็นประจำเท่านั้น หากแต่ practice เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพลังอำนาจทางวัฒนธรรม/เศรษฐกิจ/การเมืองดังที่แสดงในภาพข้างต้น ไม่ว่าจะเกี่ยวข้องในแง่ของการค่อมหัวทำตามอำนาจหรือเกี่ยวข้องในแง่ของการท้าทายอำนาจก็ตาม

(vi) practice นั้น เป็นผลผลิตที่เกิดมาจากระบวนการทางสังคมที่เกิดจากการเรียนรู้ของมนุษย์เราที่อยู่ในแต่ละโครงสร้างสังคม และในเวลาเดียวกัน practice นี้ก็จะกลายมาเป็น 'ธรรมชาติที่สอง' (second nature) ของมนุษย์ที่มีส่วนประกอบทั้งด้านที่เป็น 'ข้อจำกัด' (constraint) และ 'เสรีภาพ' (freedom) ในเวลาเดียวกัน

(5.3) แนวคิดเรื่อง 'agency' บูร์ดิเยอมีทัศนะต่อมนุษย์ที่คล้ายกับการอุปมาอุปไมยว่า มนุษย์เรามีใช้สวะที่จะต้องลอยตามน้ำเสมอไป หากทว่ามนุษย์บางคนสามารถที่จะเป็นปลาที่ว่ายทวนน้ำได้ มนุษย์แบบนั้นเรียกว่า agency (ผู้กระทำการ)

อย่างไรก็ตาม มิใช่ปลาทุกตัวที่สามารถจะว่ายทวนน้ำได้ฉันทิ (โดยเฉพาะปลาตายซึ่งมีสภาพไม่ต่างจากสวะ) ก็มีใช้มนุษย์ทุกคนที่จะเป็น agency บูร์ดิเยอเสนอว่า มนุษย์ที่จะเป็น agency นั้นจะต้องมีคุณสมบัติ 3 อย่างคือ ต้องมีสิทธิหรือสามารถที่จะเลือก (being with option) ต้องสามารถทำในสิ่งที่เลือก และท้ายสุดต้องมีการลงมือปฏิบัติการทำในสิ่งที่ได้เลือกแล้วจริง (กล่าวคือมี practice)

ความสามารถ 3 ประการที่กล่าวมาข้างบนนี้เป็นคุณสมบัติของมนุษย์/เป็นศักยภาพของมนุษย์ที่อาจจะนำมาใช้ (หรือไม่นำมาใช้ก็ได้) ความสามารถเช่นนี้ บูร์ดิเยอเรียกว่า 'ยุทธวิธี' (strategy) หรือที่เราอาจจะรู้จักกันในชื่อสามัญว่า 'การต่อรอง' (negotiation) และหากมนุษย์คนใดใช้ความสามารถดังกล่าวใน practice ของเขา เขาก็จะกลายเป็น agency

ตัวอย่างวิถีคิดของ agency ที่จะนำไปสู่ practice แบบ strategy ก็เช่น 'ชีวิตที่ได้เลือก' (แทนที่วิถีคิดว่า 'ชีวิตนี้ไม่มีทางเลือก') 'life finds the way' 'พลิกวิกฤติให้เป็นโอกาส' 'ชีวิตมนุษย์ไม่เคย fullstop' 'ชีวิตมนุษย์ไม่เคยปิดตัน' เป็นต้น แนวคิดเหล่านี้แสดงออกในภาพยนตร์ นวนิยาย ละครเวที ละครโทรทัศน์ บทกวี ภาษิตคำคมต่าง ๆ เป็นต้น

(5.4) ความรู้เรื่องการปฏิบัติการ (knowledge of practice) บูร์ดิเยอได้ขยายแนวคิดเรื่อง practice โดยแบ่งความรู้เรื่อง practice ออกเป็น 3 ระดับ คือ

(i) **ระดับแรก** เป็นความรู้ระดับที่เราเห็นและคุ้นเคยกันอยู่ในชีวิตประจำวัน เป็นความรู้ระดับ 'ปรากฏการณ์' (phenomenological level) ตัวอย่างที่บูร์ดิเยอยกมาจากการศึกษาของเขาก็คือ การที่มองเห็นการแลกเปลี่ยนของขวัญของชนเผ่าพื้นเมืองที่เขาศึกษาในอัลจีเรีย หรือในสังคมปัจจุบันที่เราเห็นการให้ของขวัญในวาระโอกาสต่าง ๆ (วันเกิด/วันแต่งงาน/วันปีใหม่ ฯลฯ) รวมทั้งการแจกของรางวัลในรายการโทรทัศน์ เป็นต้น

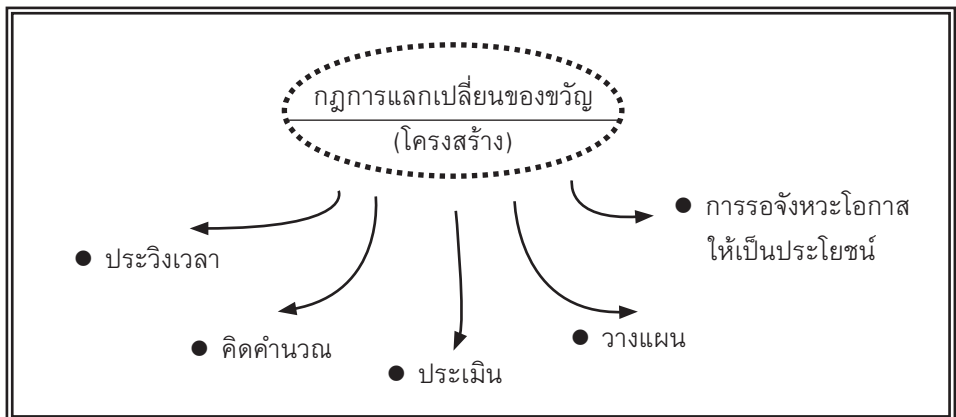
(ii) **ระดับที่สอง** เป็นความรู้ระดับที่นักวิชาการไปจัดระบบมาจากความรู้แห่งการปฏิบัติในระดับแรก จากตัวอย่างเดิมที่นักวิชาการได้เห็นการแลกเปลี่ยนของขวัญกันในวัน

โอกาสต่าง ๆ นักวิชาการก็จะนำมาจัดระบบเป็นแบบแผนว่า การแลกเปลี่ยนของขวัญนั้น มิได้เป็นไปตามยถากรรม หากว่ามีระเบียบกฎเกณฑ์บางอย่างกำกับอยู่ เช่น ต้องให้ของขวัญแบบไหนกับใคร รวมทั้งมี 'บทบาทหน้าที่' เช่น บทบาทหน้าที่ของการให้ของขวัญ ก็คือ การธำรงรักษาความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลเอาไว้ เป็นต้น ความรู้ในระดับนี้เรียกว่า objective knowledge หรือ model ซึ่งเป็นความรู้ที่เกิดจากการที่นักวิจัยแยกเอาความรู้จากประสบการณ์มายกระดับและประกอบสร้างขึ้นมาใหม่

(iii) **ระดับที่สาม** ในขณะที่ความรู้ระดับที่สองนั้น เป็นความรู้ที่คนใช้ practice ตามกฎระเบียบของโครงสร้างสังคม แต่ความรู้ในระดับที่สามนี้ กลับมีลักษณะตรงกันข้าม คือ เป็นความรู้ที่คนเราใช้ในการต่อต้านแบบจำลอง/กฎระเบียบของสังคม ซึ่งก็คือความรู้แห่งการปฏิบัติการที่บูร์ดิเยอเรียกว่า 'ยุทธวิธี' นั่นเอง บูร์ดิเยอกล่าวว่า ความรู้แบบยุทธวิธีนี้เป็นความรู้ที่นักวิชาการสายโครงสร้างนิยมจะมองไม่เห็น เพราะหลุดไปจากกรอบวิธีคิดแบบโครงสร้างนิยม

บูร์ดิเยอยืนยันว่า มนุษย์เราอยู่กับโครงสร้าง/กฎเกณฑ์อย่างมีความคิด (และไม่ใช้คิดแต่ทำตามกฎเท่านั้น หากแต่คิดจะฝ่าฝืน/แหกกฎออกไปอย่างไรด้วย) มียุทธวิธีซึ่งทำให้มนุษย์เรามีสถานะเป็น 'actor / agency'

จากตัวอย่างเดิมเรื่องการแลกเปลี่ยนของขวัญ (gift exchange) ซึ่งเป็นแนวคิดหลักของนักมานุษยวิทยา เช่น มาร์แชล มอสส์ (Marcel Mauss) แม้ว่าจะเป็นกฎเกณฑ์ที่จะต้องมีการแลกเปลี่ยนของขวัญกัน แต่ทว่าการแลกเปลี่ยนของขวัญนั้นก็เป็นอย่างมียุทธวิธีดังเช่นในภาพ

ภาพที่ 6: Rule และ Strategies ของการแลกเปลี่ยนของขวัญ

ผลจากงานศึกษาชนพื้นเมืองของบูร์ดิเยอได้ค้นพบว่า ภายใต้กฎ/กรอบของการแลกเปลี่ยนของขบวนการนั้น มนุษย์ที่ตกอยู่ภายใต้กรอบนี้ได้พยายาม 'ต่อรอง' โดยใช้ 'ยุทธวิธี' ต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่ การประวิงเวลาที่จะมอบของขวัญ(หรือความแค้น)ให้ยาวนานออกไป การคิดคำนวณอย่างรอบคอบถึงผลได้/ผลเสีย การประเมินมูลค่า/คุณค่าของของขวัญ การวางแผนว่าจะแลกเปลี่ยนอย่างไรดี หรือการรอจังหวะโอกาสให้เป็นประโยชน์สูงสุดต่อฝ่ายตนเอง

สำหรับแนวคิดเรื่องการต่อรอง (negotiation) หรือการมียุทธวิธีนี้ก็ได้รับการนำมาใช้ในงานศึกษาด้านสื่อมวลชนบ้าง ทั้งการต่อรองด้านวัตถุ/รูปธรรม เช่น การต่อรองระหว่างฝ่ายนายทุน/ฝ่ายผู้กำกับ-ผู้สร้างภาพยนตร์ในกรณีของการสร้างภาพยนตร์เรื่อง 'นางนาก' (ดู พรณราย โอสถาภิรัตน์ 2543) หรือการต่อรองระหว่างฝ่ายเจ้าของเงินทุนกับบริษัทที่รับจ้างผลิตสารคดี (ดู ธนาบุษ สงวนศักดิ์ 2547) รวมทั้งการต่อรองในแง่ความหมายของเนื้อหาจากการใส่รหัสของผู้ส่งสารกับการถอดรหัสของฝ่ายผู้รับสาร (ดู พรณราย โอสถาภิรัตน์ 2543) เป็นต้น

6. แนวคิดหลักเรื่อง field

(6.1) ที่มาและความหมายของแนวคิดเรื่อง 'field' บูร์ดิเยอได้ปฏิเสธวิธีการแบ่งสังคมออกเป็นโครงสร้างส่วนบนและโครงสร้างส่วนล่างแบบที่มาร์กซ์ได้นำเสนอเอาไว้ รวมทั้งได้นำเสนอแนวคิดใหม่คือ field เป็นหน่วยในการวิเคราะห์ practice ที่ได้กล่าวมาข้างต้น

บูร์ดิเยอได้ใช้คำว่า field ในงานเขียนหลายชิ้น ซึ่งอาจจะสรุปนิยามโดยรวมได้ว่า field เป็น 'ปริภูมิหรืออาณาบริเวณทางสังคม' (social arena) ที่มีการต่อสู้กันเกิดขึ้นเพื่อแย่งชิง/หรือช่วงชิงการเข้าถึงทรัพยากร (ทุนประเภทต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว) เช่น สิ้นค้าทางวัฒนธรรม (วิถี/ลีลาชีวิต) บ้าน ความแตกต่างด้านความรู้ การจ้างงาน ที่ดิน ชนชั้นทางสังคม อภิสัทธา ฯลฯ หรืออะไรก็ตามที่จะทำให้ตัวเราแตกต่างไปจากผู้อื่น โดยทรัพยากรที่จะแย่งชิงนั้นจะมีลักษณะเป็นรูปธรรมจับต้องมองเห็นได้

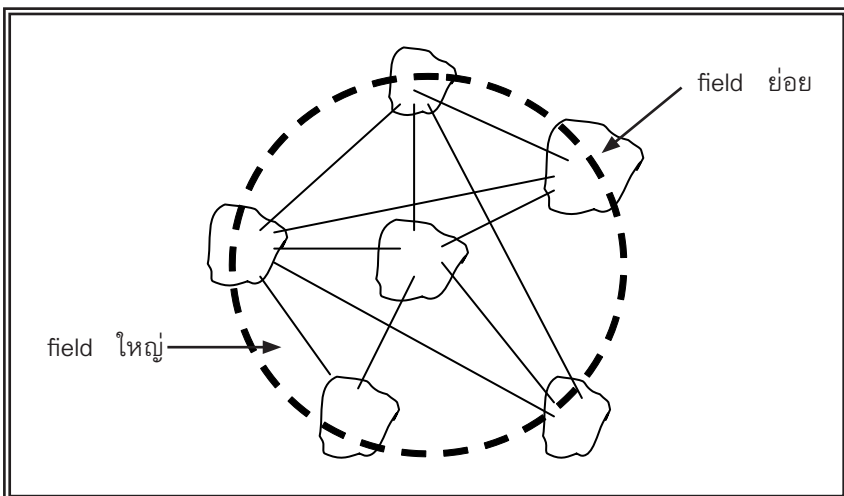
บูร์ดิเยอเองได้เคยกล่าวถึง field เอาไว้ว่า field เป็นเครือข่ายของความสัมพันธ์ที่มีลักษณะเป็นรูปธรรมระหว่างตำแหน่งต่าง ๆ ทางสังคม ตำแหน่งดังกล่าวนี้จะเป็นตัวกำหนด habitus ของสถาบัน/ผู้ที่อยู่ในตำแหน่งนั้นใน field นั้น ๆ โดยที่ field นี้จะมีโครงสร้างอำนาจกระจายตัวกันอยู่ (คือการกระจายตัวของทุนประเภทต่าง ๆ นั้นเอง)

ในแต่ละ field จะมีเนื้อหา หลักตรรกะ โครงสร้างของตัวเอง เช่น ใน field ของศิลปะ field ของแวดวงวิชาการ field ของการกีฬา และเมื่อ field เป็นระบบโครงสร้างของตำแหน่งต่าง ๆ ทางสังคมที่บุคคล/สถาบันครอบครองอยู่ การยืนอยู่ตรงตำแหน่งต่าง ๆ ก็กำหนดสภาพการณ์ของผู้ครอบครองตำแหน่งนั้น ซึ่งเราอาจจะเห็นได้อย่างชัดเจนเมื่อคิดถึงตำแหน่งต่าง ๆ ของผู้เล่นในเกมกีฬาฟุตบอล

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่าง field กับ habitus (ความโน้มเอียงทางอุปนิสัย) ก็คือ field จะเป็นทั้งสถานที่ที่ผลิต habitus แบบต่าง ๆ เช่น ตำแหน่งผู้เล่นฟุตบอลเป็นกองหน้า เป็นกองหลัง เป็นผู้รักษาประตู ผู้มีบทบาทเป็นโค้ช ฯลฯ ใน field ของฟุตบอล ผู้เล่นในแต่ละตำแหน่งก็จะมี habitus ที่มีลักษณะเฉพาะตัว เช่น คนเล่นเป็นกองหน้าต้องมีลักษณะรุกไปข้างหน้า คนเล่นเป็นกองหลังต้องมีลักษณะระแวดระวังและพร้อมตั้งรับ เป็นต้น และในเวลาเดียวกัน field เองก็เป็นผลผลิตของ habitus เช่นเดียวกัน เช่นเมื่อความสามารถของนักกีฬาฟุตบอลแต่ละทีมเริ่มใกล้เคียงกัน ก็ต้องมีการออกกฎระเบียบใหม่เพื่อให้ผลการแข่งขันให้ได้

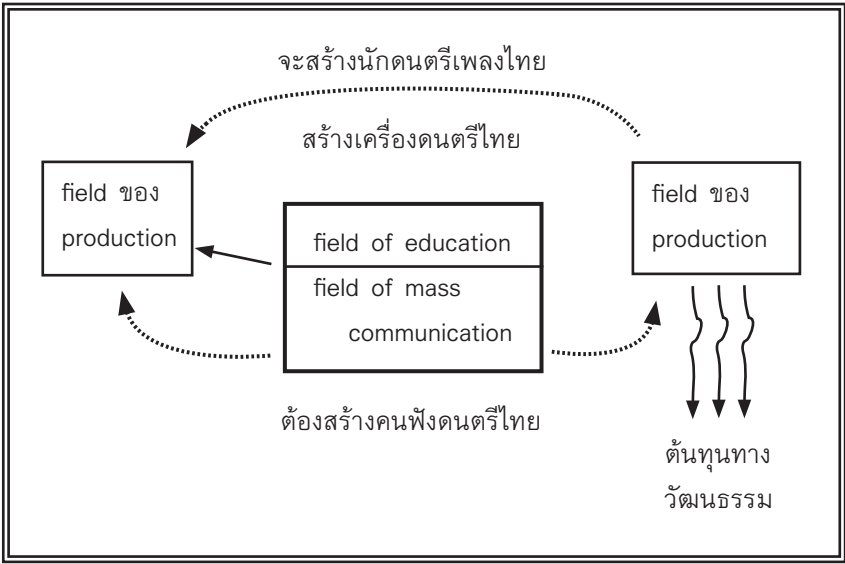
(6.2) ประเภทและระดับของ field บูร์ดิเยอได้ยกตัวอย่างประเภทของ field ทางสังคม ก็เช่น field ทางศิลปะ field ทางการเมือง field ทางวิทยาศาสตร์ field ทางกฎหมาย field ด้านความบันเทิง field ด้านการสื่อสาร ฯลฯ ซึ่งในแต่ละ field นี้ ต่างก็มีความเป็นอิสระ (กล่าวคือ มีเนื้อหา มีตรรกะ มีกฎเกณฑ์ มีโครงสร้าง ฯลฯ ที่เป็นตัวของตัวเอง) แต่ก็มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันด้วย (ทั้งความสัมพันธ์แบบขัดแย้งและร่วมมือ)

บูร์ดิเยอได้อาศัยแนวคิดของ Erving Goffman ในเรื่อง *Game of Status and Honour* มาแบ่งแยกระดับของ field ออกได้เป็น 2 ระดับ คือ field ใหญ่ และ field ย่อย ซึ่งอาจจะมีการต่อสู้กันในแต่ละ field ย่อย และมีการต่อสู้ระหว่าง field ย่อยกับ field ใหญ่ เช่น ในแต่ละค่ายเพลง (field ย่อย) อาจจะมีการต่อสู้ช่วงชิงทรัพยากร/อำนาจกัน และอาจจะมีการต่อสู้ระหว่างแนวเพลงอินดี้ (field ย่อย) กับแนวเพลงตลาดทั่วไป (field ใหญ่) ดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 7: การต่อสู้ระหว่าง field ย่อย และ field ใหญ่

ตัวอย่างการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่าง field ต่าง ๆ ในด้านสื่อมวลชนก็เช่น การสร้างสรรค์วัฒนธรรมดนตรีไทยที่จะต้องประกอบด้วยความสัมพันธ์ของ field ย่อย ๆ ดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 8: field ใหญ่และ ย่อยของการสร้างวัฒนธรรมดนตรีไทย

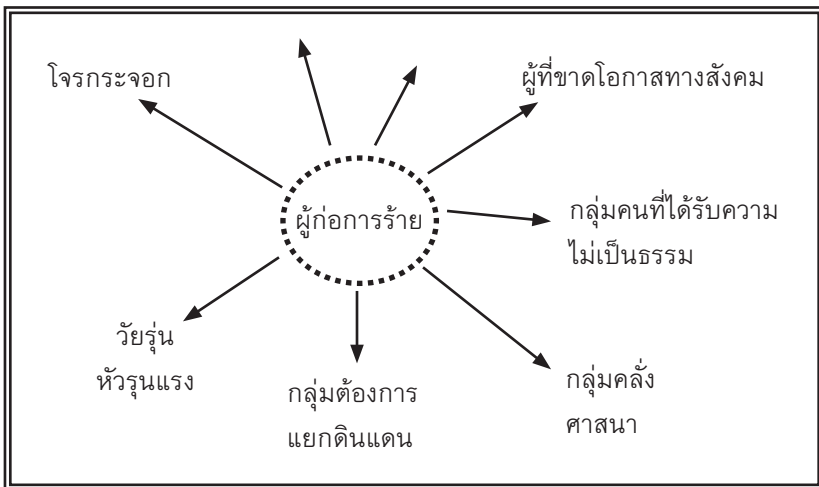
ภาพข้างบนแสดงให้เห็นว่า หากเราต้องการที่จะสร้างสรรค์วัฒนธรรมของดนตรีไทยขึ้นมาในสังคมไทย (เป็นระดับ field ใหญ่) เราก็ต้องวิเคราะห์ว่าใน field ดนตรีไทยนั้น ประกอบด้วย field ย่อย ๆ อีกหลาย field เช่น ใน field ของ production (การผลิต) อย่างน้อยก็ต้องมี 2 field ย่อย คือ field การสร้างนักดนตรีไทย (เช่น การเปิดโรงเรียนสอน) แต่ในเวลาเดียวกัน ก็ต้องมี field ย่อยของการสร้างเครื่องดนตรีไทยด้วย เพราะการเป็นนักดนตรีจำเป็นต้องมีเครื่องดนตรีให้เล่น

และเนื่องจากหลักตรรกะและโครงสร้างของการสื่อสารนั้น จะประกอบด้วย S-M-C-R ที่ครบวงจร ดังนั้น ถึงแม้จะมีการสร้างนักดนตรีและเครื่องดนตรี (ซึ่งเป็น S-M-C) แต่หากขาดการสร้างผู้รับสาร/ผู้ฟัง-ผู้ชมดนตรีไทย field ดนตรีไทยทั้งหมดก็จะดำรงอยู่ต่อไปไม่ได้ ดังนั้น นอกจาก field ของการผลิต (production) แล้ว ก็ยังต้องมี field ของการบริโภค (consumption) ที่จำเป็นต้องมีสถาบันต่างๆ เข้ามาร่วมมือทำการสร้างสรรค์ ‘คนฟังดนตรีไทย’ ไม่ว่าจะเป็นผ่าน field ของการศึกษา หรือ field ของสื่อมวลชนที่ช่วยเผยแพร่ส่งเสริมสนิยมของผู้ฟังดนตรีไทย ในที่นี้ ผู้ฟังดนตรีไทยจึงถือเป็นทรัพยากรที่จะต้องช่วงชิงจาก field อื่น ๆ เช่น field เพลงสากล field ความบันเทิงอื่น ๆ

จากภาพที่แสดงมาข้างบนนี้สาริตให้เห็นคำนิยามเรื่อง field ของบูร์ดิเยอว่า field เป็นเครือข่ายทางสังคมที่ประกอบด้วยตำแหน่งย่อย ๆ หรือ field ย่อย ๆ ที่มี practice อันมีลักษณะทั้งร่วมมือกันหรือแข่งขันกันดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น

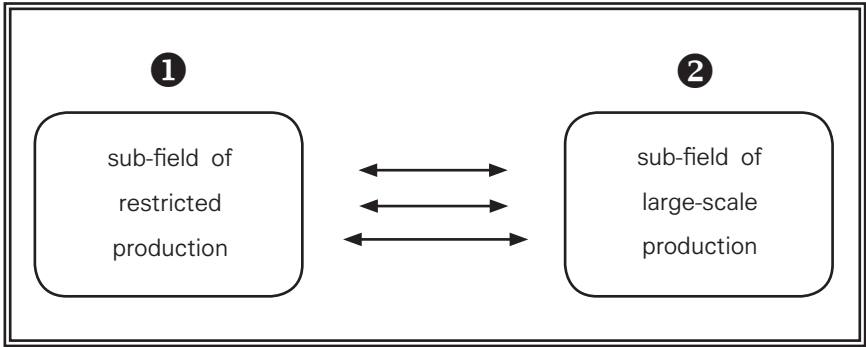
(6.3) ตัวอย่างงานวิเคราะห์ field ด้านการสื่อสาร (journalistic field) บูร์ดิเยอได้ให้ความสนใจกับ field ของการสื่อสารซึ่งเป็น field ที่มีอิทธิพลอย่างสูงในปัจจุบัน โดยได้เขียนหนังสือเกี่ยวกับการวิเคราะห์สื่อสมัยใหม่เอาไว้หลายเล่ม เช่น *On Television* (1998) *The Weight of the World* (1999) และ *Acts of Resistance* (1998)

● ที่มาของความสนใจเรื่องการสื่อสาร บูร์ดิเยอได้รับอิทธิพลในเรื่องการสื่อสารมาจาก เฟรเดอริก นิทซ์เซ่ (Frederic Nietzsche) ผู้ซึ่งกล่าวว่า ‘ความหมาย (meaning) เป็นสิ่งสำคัญที่สุดสำหรับการต่อสู้ทางการเมือง’ ดังนั้น รัฐทุกรัฐจึงต้องทำการควบคุมรหัส/สัญญาณ และทุกสิ่งทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับเรื่องความหมายโดยผ่านสถาบันต่าง ๆ ของสังคม ไม่ว่าจะเป็นสถาบันกฎหมาย ระบบราชการ สถาบันการศึกษา พิธีกรรมทางสังคม ฯลฯ ตัวอย่างเช่น เมื่อพูดถึงคำว่า ‘ผู้ก่อการร้าย’ ซึ่งกลายเป็น ‘สัญญาณ’ ชนิดหนึ่ง เราจะเห็นได้ว่าในสังคมไทยได้มีการตีความหมายของคำว่า ‘ผู้ก่อการร้าย’ ออกไปในหลายความหมายดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 9: นานาความหมายของสัญญาณทางการเมือง

● 2 fields ใหญ่ของการสื่อสารในโลกปัจจุบัน บูร์ดิเยอวิเคราะห์ว่า ปัจจุบันนี้มี field ด้านการสื่อสารอยู่ 2 field ใหญ่ ๆ ดังในภาพ

ภาพที่ 10: 2 fields ใหญ่ของการสื่อสารในโลกปัจจุบัน

สำหรับ sub-field แรกเป็น field ที่เกิดมาก่อนยุคสมัยปัจจุบัน เป็น field ที่ผลิตงานสื่อสารแบบดั้งเดิม เช่น สื่อพื้นบ้าน วรรณกรรม นวนิยาย เรื่องเล่าตำนาน ฯลฯ ในยุคปัจจุบัน sub-field นี้มีการผลิตผลผลิตทางวัฒนธรรมไม่มากนักและมีจำนวนจำกัด

ส่วนอีก sub-field หนึ่งเป็น field ที่มีการผลิตขนาดใหญ่ ซึ่งหมายถึง field การผลิตสื่อสารมวลชนตั้งแต่หนังสือพิมพ์ นิตยสาร ภาพยนตร์ เพลง โทรทัศน์ วิทยุ ฯลฯ นั่นเอง

ความสัมพันธ์ระหว่าง field ทั้งสองนี้อาจจะมีทั้งการต่อสู้ช่วงชิงทรัพยากรกัน และในเวลาเดียวกันก็มีการร่วมมือกันด้วย ตัวอย่างเช่น การนำเอาตำนานพื้นบ้านไปแต่งเป็นบทเพลง/ละครโทรทัศน์ หรือเมื่อสื่อสมัยใหม่ไปทำการเผยแพร่ข่าวสารเกี่ยวกับสื่อดั้งเดิม เป็นต้น ส่วนความขัดแย้งระหว่าง 2 sub-field ก็เช่นการแย่งตลาดผู้เสพผลงานของแต่ละ sub-field เป็นต้น

●หนังสือพิมพ์มีฐานะเป็นsub-fieldอย่างหนึ่ง บูร์ดิเยอวิเคราะห์ว่าหนังสือพิมพ์นั้นถือเป็น sub-field ของสื่อสารมวลชนอย่างหนึ่ง บูร์ดิเยอใช้วิธีการวิเคราะห์แบบวัตถุนิยมประวัติศาสตร์ และพบว่า หนังสือพิมพ์ที่เกิดขึ้นตั้งแต่ศตวรรษที่ 19 นั้นได้สร้างผลผลิตขึ้นมา 2 ประเภท (ผลผลิตทางวัฒนธรรมในแต่ละ sub-field)

- ประเภทแรก เป็นหนังสือพิมพ์ที่เน้นการเร้าอารมณ์ (sensational) เช่น การใช้ถ้อยคำพาดหัวที่หวือหวา มีรูปดาราโป๊มาดึงดูดความสนใจ

- ประเภทที่สอง เป็นหนังสือพิมพ์ที่เน้นการแสดงความคิดเห็นวิพากษ์วิจารณ์เรื่องราวของสังคม (commentary) โดยเฉพาะเรื่องการเมือง-เศรษฐกิจ

บูร์ดิเยอวิเคราะห์ว่า ในหนังสือพิมพ์แต่ละประเภทจะมีโครงสร้าง มีเนื้อหา มีหลักตรรกะที่แตกต่างกัน และมี ‘อำนาจแห่งความชอบธรรม’ (power of legitimation) ต่างกัน เช่น มาตรฐานวัดความสำเร็จของหนังสือพิมพ์ที่เร้าอารมณ์คือ จำนวนผู้อ่าน กำไรของกิจการ ฯลฯ ส่วนมาตรฐานวัดความสำเร็จของหนังสือพิมพ์แนววิพากษ์วิจารณ์คือ ความเป็นกลางของสื่อมวลชน คุณค่าของจรรยาบรรณวิชาชีพ เป็นต้น

● **principle ของหนังสือพิมพ์** ในฐานะที่หนังสือพิมพ์เป็น sub-field ชนิดหนึ่ง ดังนั้น practice ของหนังสือพิมพ์ก็ต้องมี 'rule' หรือที่อาจจะเรียกให้เบาขึ้นก็คือ ต้องมี 'principle' (หลักการ) บางอย่างในการปฏิบัติงาน ไม่ว่าจะเป็นหนังสือพิมพ์ประเภทไหน แม้ว่าในทางปฏิบัติที่เป็นจริงอาจจะเบี่ยงเบนไปจาก 'หลักการ' ไปบ้าง แต่ก็ต้องอยู่ในกรอบที่ยอมรับกันได้เหมือนนักฟุตบอลที่แม้จะเกเรสักเพียงใด ก็ต้องอยู่ในกรอบของกฎกติกา มารยาท

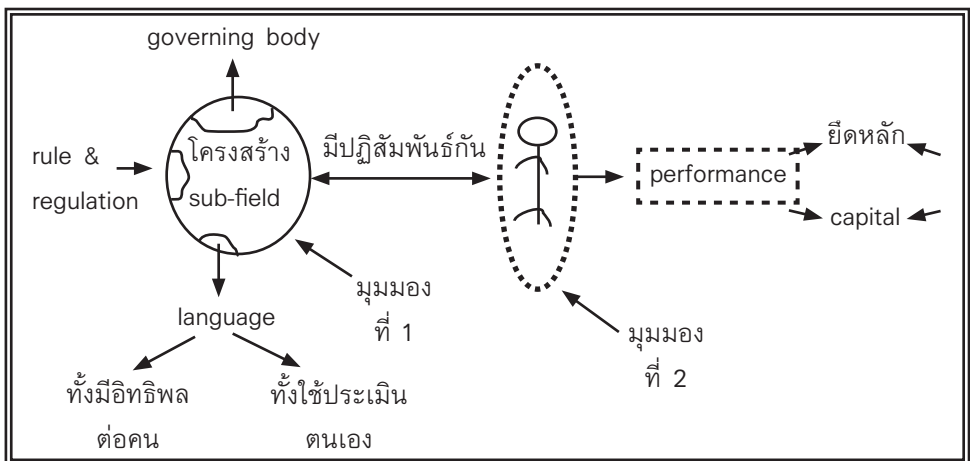
หลักการสำคัญ ๆ ของ sub-field หนังสือพิมพ์ ก็เช่น

- ต้องมีความเป็นกลาง
- ต้องมีความเป็นอิสระ
- ต้องรายงานข่าวแบบปราศจากอคติส่วนตัว
- ต้องยึดเสรีภาพในการพูดแสดงความคิดเห็น
- ต้องเกาะติดอยู่กับสัจจะ/ข้อเท็จจริง
- ต้องเน้นความถูกต้อง
- เน้นสิทธิที่จะรู้
- เน้นจรรยาบรรณทางวิชาชีพ

เป็นต้น

หลักการเหล่านี้จะเน้นตัวควบคุม practice ทั้งหมดในปัจจุบันบุคคลที่มีตำแหน่งต่าง ๆ อยู่ใน sub-field ของหนังสือพิมพ์

● **2 มุมมองของ practice** ในทางปฏิบัติ วิธีการวิเคราะห์ practice นั้น บูร์ดิเยอเสนอว่า จะต้องมองจาก 2 มุมมอง มุมมองแรกจะเป็นมุมมองจากทางโครงสร้าง และมุมมองที่สอง จะเป็นมุมมองจากตัวผู้กระทำการ (agency)

ภาพที่ 11: 2 มุมมองของ practice

จากมุมมองแรก ทุก ๆ sub-field จะมีกลไก 3 อย่างในการควบคุมสมาชิก กลไกแรกก็คือ กฎข้อบังคับและระเบียบต่าง ๆ (rule / regulation) กลไกที่สองคือ กลุ่ม/องค์กร ที่ทำหน้าที่ควบคุมให้เป็นไปตามกฎระเบียบ (governing body) และกลไกที่สามซึ่งบูร์ดิเยอ เรียกว่า 'ภาษา' (language) ที่ใช้กันในแวดวง/field นั้น ๆ ภาษาดังกล่าวจะมีอิทธิพลต่อสมาชิก (เช่น การถูกตำหนิจากเพื่อนพ้อง หรือต้องพูดภาษาเดียวกัน) รวมทั้งเป็นกลไกในการประเมิน กิจกรรมของ field นั้น ๆ (เช่น การที่ทีมฟุตบอลถูกตั้งฉายาแบบต่าง ๆ)

ส่วนมุมมองที่สองเป็นมุมมองที่มองมาจากจุดยืนของสมาชิกใน field และ practice ที่สมาชิกใน field จะกระทำ ซึ่งเรียกว่า 'performance' นั้น บูร์ดิเยอกล่าวว่า สมาชิก จะมีสิทธิที่จะแสดง performance ได้จากหลายทางเลือก ซึ่งทางเลือกเหล่านี้ก็ขึ้นอยู่กับ 'หลักการที่ต้องยึด' และ 'ต้นทุนที่สมาชิกมีอยู่' (capital)

ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดจะปรากฏอยู่ในรูปแบบการยิงลูกโทษหรือยิงลูกคอร์เนอร์ของทีมฟุตบอล ในด้านหนึ่ง การยิงลูกโทษหรือลูกคอร์เนอร์ จะมี 'กฎระเบียบที่ต้องปฏิบัติตาม' เช่น ระยะห่าง การวางลูก การตั้งกำแพงของฝ่ายตรงข้าม ฯลฯ แต่ในอีกด้านหนึ่ง นักฟุตบอล ที่จะยิงก็มี 'ทางเลือกหลายทาง' ที่จะยิงได้ (เช่น ยิงตรงเข้าประตูเลย ยิงส่งให้เพื่อนร่วมทีม แล้วค่อยโหม่งเข้า จะส่งให้เพื่อนคนไหน ฯลฯ) ซึ่งเป็นมุมมองแบบ 'performance' ของผู้ กระทำการ กล่าวคือ จะเลือก practice จากมุมใดก็ได้ (strategy) แต่ก็ต้องอยู่ภายใต้กรอบ ของกฎเกณฑ์

บูร์ดิเยอได้ทำการเปรียบเทียบสถานะของ field ของหนังสือพิมพ์กับ field ของศิลปะ และวิทยาศาสตร์เพื่อค้นหาลักษณะเฉพาะของแต่ละ field และพบว่า โดยเปรียบเทียบแล้ว field ของหนังสือพิมพ์จะต้องขึ้นต่อ 'แรงผลักดันจากภายนอก' (external force) ที่อาจจะ เป็น การควบคุมของรัฐ กลไกหรือสภาวะทางการตลาด ฯลฯ มากกว่า field ของวิทยาศาสตร์ และศิลปะ ทั้งนี้ น่าจะเนื่องจากสัดส่วนของ field หนังสือพิมพ์มี 'ความเป็นธุรกิจ' สูง ซึ่งต้องขึ้นต่อหลักการของ 'ทุนเศรษฐกิจ' มากกว่าอีก 2 field

● เมื่อ field หนังสือพิมพ์ก้าวสู่ระบบตลาด เมื่อล่วงเข้าสู่ศตวรรษที่ 20 ได้เกิดการ ปรับเปลี่ยนใน field ของหนังสือพิมพ์ เนื่องจากหนังสือพิมพ์ได้ก้าวเข้าสู่ระบบตลาดอย่าง มากขึ้น และอย่างเต็มตัว การเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้เกิดผลสืบเนื่องมา 4 ประการคือ

(i) สมาชิกของ field หนังสือพิมพ์จะเริ่มไม่ถูกควบคุมจาก 'กลไกเพื่อนร่วมวิชาชีพ' มากเท่ากับ field วิทยาศาสตร์ในกรณีที่มีการละเมิดกฎเกณฑ์ต่าง ๆ (ซึ่งหมายความว่าอำนาจ การควบคุมของสมาคมวิชาชีพจะมีน้อยลงไป) การละเมิดข้อพึงปฏิบัติต่าง ๆ นั้นเกิดเนื่อง มาจากปัญหาใหญ่ของหนังสือพิมพ์นั้นไม่ใช่ปัญหาเรื่อง 'ตนเองได้ปฏิบัติตามจรรยาบรรณ วิชาชีพหรือไม่' หากแต่เป็นปัญหาว่า 'ข่าวนี้จะทำให้หนังสือพิมพ์ขายได้หรือไม่'

(ii) การขาดความน่าเชื่อถือ/ความรับผิดชอบต่อสังคมจะมีเพิ่มมากขึ้น (lack of accountability) นี้ หมายความว่า ทั้งข่าวหนังสือพิมพ์และโทรทัศน์จะนำเสนอเนื้อหาที่เป็น

การพยากรณ์เหตุการณ์ต่าง ๆ เช่น ผลการเลือกตั้ง นโยบายรัฐบาล การประท้วงนัดหยุดงาน กระแสเศรษฐกิจ-การเมือง ฯลฯ แต่ทว่าการพยากรณ์ดังกล่าวมิได้มีการติดตามผลอย่างจริงจัง ไม่มีบทลงโทษหากทำนายทายทักผิดไปมวลชนจะลืมสิ่งที่ข่าวโทรทัศน์และหนังสือพิมพ์ทำนายเอาไว้เนื่องจากมีข่าวอื่น ๆ สอดแทรกเข้ามาแทนที่ Practice ในลักษณะดังกล่าว ทำให้หนังสือพิมพ์และโทรทัศน์ลอยตัวจากความรับผิดชอบต่อสังคมมากขึ้นทุกวัน

(iii) เกิดรูปแบบเซ็นเซอร์ข่าวแบบใหม่เป็น 3 รูปแบบจากรูปแบบเดิมคือ **การเซ็นเซอร์ทางการเมือง (political censorship)** รูปแบบที่สองซึ่งทวีความสำคัญมากยิ่งขึ้นคือ **การเซ็นเซอร์ทางเศรษฐกิจ (economic censorship)** เช่น องค์กรธุรกิจใหญ่ ๆ อาจจะถอนสポンเซอร์โฆษณาจากหนังสือพิมพ์/โทรทัศน์/วิทยุลงข่าวขัดกับผลประโยชน์ขององค์กร และรูปแบบที่สามคือ **การเซ็นเซอร์ตัวเอง (self-censorship)** ที่เกิดเนื่องมาจากการแข่งขันกันในแวดวงวิชาชีพ ทำให้นักข่าวที่ไม่อยาก 'ทำให้ตัวเองเดือดร้อน' ก็จะทำการเซ็นเซอร์ตัวเองเอาไว้ก่อนเพื่อความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตการทำงาน

(iv) ผลลัพธ์ประการสุดท้ายที่เกิดขึ้นในแวดวงสื่อสารมวลชน (ทั้งจากหนังสือพิมพ์และสื่อประเภทอื่น ๆ) ก็คือสิ่งที่บูร์ดิเยอเรียกว่า 'การมีลักษณะแบบเดียวกันของ field' (homogenising of the field) ทั้ง ๆ ที่การแข่งขันกันระหว่างสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ นั้นตามหลักการแล้วน่าจะทำให้เกิด 'ความหลากหลาย' เพราะคู่แข่งกันน่าจะเลือกเอา 'จุดเด่น/ลักษณะที่โดดเด่นเฉพาะตัว' มาแข่งขัน แต่บูร์ดิเยอก็ยืนยันว่า 'การแข่งขันใน field ของสื่อสารมวลชนนั้นกลับก่อให้เกิดลักษณะที่เหมือน ๆ กัน' (uniformity) และคำกล่าวนี้อาจพิสูจน์ได้จากเนื้อหาของข่าวโทรทัศน์จากทุกช่องพาดหัวข่าวของหน้า 1 ในหนังสือพิมพ์หรือเนื้อหาในนิตยสารแบบต่าง ๆ

บูร์ดิเยออธิบายว่าลักษณะที่เหมือน ๆ กันของหนังสือพิมพ์นั้นเกิดขึ้นเนื่องจากเกิดอาการ 'เป็นฮีสทีเรียของการทำข่าว' (hysterical aspect) ที่นักหนังสือพิมพ์/นักข่าวโทรทัศน์/วิทยุจะเกรงกลัว 'การตกข่าว' เป็นอย่างยิ่ง ดังนั้น เมื่อมีหนังสือพิมพ์/วิทยุ/โทรทัศน์ช่องใดจุดประเด็นข่าวขึ้นมา (ซึ่งนักข่าวคนอื่น ๆ คิดว่า 'ต้องมีคุณค่าข่าว' อย่างแน่นอน) ทุกคนก็จะพยายาม 'ไม่ให้ตกข่าว' ซึ่งลงท้ายด้วยการมีข่าวที่เหมือนกัน

● **โทรทัศน์/เวลา/การสร้างความรู้สึกเร้าใจ (sensationalism)** สำหรับในกรณีของโทรทัศน์ บูร์ดิเยอได้วิเคราะห์ลักษณะสำคัญ ๆ ของ sub-field นี้ว่า โทรทัศน์ที่เป็นธุรกิจการค้าจะถูกควบคุมด้วย 'หลักการ' 2 ประการคือ 'เวลา' (time) และ 'ผลกระทบ' (effect)

สำหรับหลักการแรกคือ 'เวลา' นั้น เนื่องจากทรัพยากรเวลาในโทรทัศน์นั้นมีอย่างจำกัดและมีมูลค่าสูงมาก ดังนั้น เวลาจึงมาเป็นตัวกำหนดวิธีการนำเสนอเรื่องราวในโทรทัศน์ (ผลผลิตทางวัฒนธรรมใน field นี้) คือ ต้องนำเสนอแบบแบ่งขาว/ดำไปให้ชัดเจน (simple binaries) (ถูก-ผิด/ธุรกิจ-การกุศล/ชาย-หญิง/พวกเรา-พวกเขา) ที่เรียกว่าต้องทำให้ง่ายที่สุดและเข้าใจได้อย่างรวดเร็ว (simplistic) และต้องตัดบริบทปลีกย่อยออกไป (decontextualised)

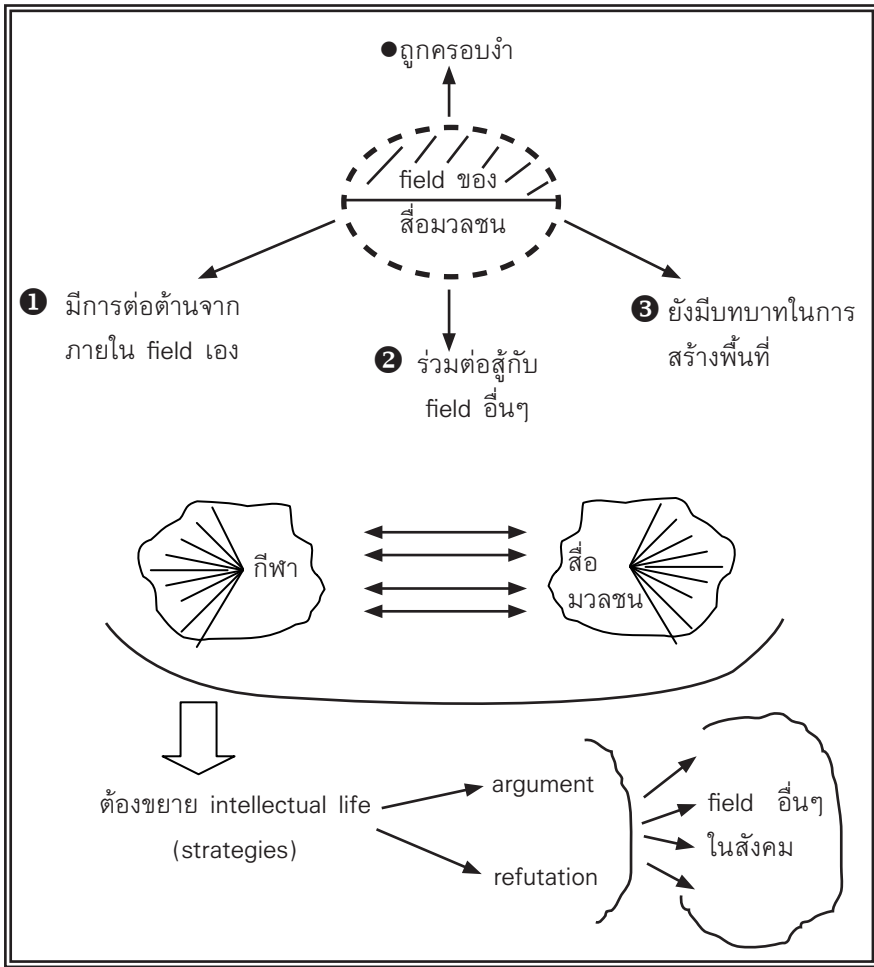
ส่วนการหวัง ‘ผลกระทบ’ ให้เกิดขึ้นภายในชั่วระยะเวลาสั้น ๆ นั้น เนื่องจากโทรทัศน์เป็น ‘สื่อภาพ’ ดังนั้น กลยุทธ์การนำเสนอที่ถูกนำมาใช้จึงเป็นการนำเสนอ ‘ภาพที่สามารถปลุกเร้าอารมณ์ความรู้สึกได้อย่างสูง’ (sensationalised and dramatised) ตัวอย่างเช่น การนำเสนอข่าวความมอดอยาก สงคราม ภัยพิบัติ อุบัติภัย ฯลฯ ภาพที่นำเสนอจะต้องปลุกเร้าอารมณ์ความรู้สึกได้อย่างรุนแรงและรวดเร็ว ไม่ว่าจะเป็นอารมณ์เจ็บปวด โกรธแค้น หวาดกลัว ตื่นตระหนก หรือปลาลบปลื้มก็ตาม

ดังนั้น ผลที่เกิดขึ้นต่อวัฒนธรรมของสังคมปัจจุบันที่มีวัฒนธรรมอันมีโทรทัศน์เป็นศูนย์กลาง เมื่อลักษณะของโทรทัศน์ได้สร้างผลผลิตทางวัฒนธรรมที่มีคุณลักษณะสำคัญคือ ทำให้เข้าใจได้ง่าย(จนเกินไป) (simplistic) และปลุกเร้าอารมณ์ความรู้สึกอย่างรุนแรง(เกินสมควร) (sensationalised) บูร์ดิเยอจึงได้ตั้งข้อสังเกตว่า ผลกระทบดังกล่าวนี้มีได้จำกัดตัวเองอยู่แต่เฉพาะใน field ของโทรทัศน์เท่านั้น หากทว่าได้ไหลบ่าออกไปถึง field อื่น ๆ ในสังคมด้วย เช่น สถาบันการศึกษา การเมือง ศาสนา ธุรกิจ ศิลปะ วิทยาศาสตร์ การกีฬา ดนตรี ภาพยนตร์ หนังสือ ฯลฯ ทำให้ทุกสถาบันทุก field มีลักษณะ/หลักการผลิตวัฒนธรรมในแบบเดียวกันหมด คือง่าย ๆ และเร้าใจ

● **act of resistance (ปฏิบัติการต่อต้าน/อารยะขัดขืน)** ผลจากการวิเคราะห์สื่อมวลชนที่กล่าวมาข้างต้นนั้น อาจจะทำให้ดูเหมือนว่า บูร์ดิเยอมองปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับสื่อมวลชนในแง่ลบอันเป็นทัศนะเดียวกับสำนักแฟรงค์เฟิร์ต แต่ทว่า ในอีกด้านหนึ่ง บูร์ดิเยอก็เห็นว่า ได้มีปฏิริยาตอบโต้หรือต่อต้านปรากฏการณ์ที่กล่าวมาข้างต้น ตัวอย่างเช่น การให้รางวัล ‘ข่าวที่มีคุณภาพ’ (quality news) ในกรณีของไทย มีการจัดพิมพ์หนังสือ ‘ข่าวที่ไม่เป็นข่าว’ มีรายการวิทยุที่วิพากษ์วิจารณ์สื่อมวลชน เช่น รายการ ‘จับจ้องมองสื่อ’ หรือมีหนังสือลี้ลับที่วิพากษ์วิจารณ์บทบาทของสื่อมวลชนที่เกิดขึ้นอยู่เนื่อง ๆ

ในกรณีที่กล่าวมานี้ บูร์ดิเยอถือว่า ในแต่ละ field นั้น นอกจากจะมีปรากฏการณ์ที่เป็นกระบวนการผลิตวัฒนธรรม/ปฏิบัติการที่เป็นกระแสหลักแล้ว ก็ยังอาจจะมี ‘กระแสรอง’ ที่เป็นการต่อต้าน/คัดค้านเกิดขึ้นควบคู่กันไปด้วย ปฏิบัติการดังกล่าวนี้ บูร์ดิเยอเรียกว่า ‘act of resistance’ ซึ่งมีอยู่หลายรูปแบบ

ดังนั้น ภาพที่เป็นจริงที่เกิดขึ้นในแต่ละ field จึงน่าจะเป็นดังที่แสดงในภาพต่อไปนี้

ภาพที่ 12: ปฏิบัติการที่เป็นจริงใน field ของสื่อมวลชน

สำหรับรูปแบบของ 'ปฏิบัติการต่อต้าน' ใน field ของสื่อมวลชนนั้น บูร์ดิเยอเห็นว่า มีอยู่ 3 รูปแบบคือ

(i) การต่อต้านจากภายใน field กันเอง อันได้แก่ตัวอย่างที่ได้กล่าวมาข้างต้น

(ii) การร่วมต่อสู้กับ field อื่น ๆ บูร์ดิเยอยกตัวอย่างการร่วมมือกันต่อสู้ระหว่าง field ของกีฬากับ field ของโทรทัศน์ ถึงแม้ว่าทั้งสอง field จะถูก 'การล่าอาณานิคม' (colonising) จากตรรกะของ field ทางธุรกิจ คือการเข้ามาดำเนินการ practice ในเรื่องกีฬาและโทรทัศน์ ให้เป็นไปตามหลักธุรกิจ คือมุ่งเป้าหมายที่การทำกำไร โดยกีฬาแต่ละชนิดก็จะถูกหลักอาณานิคมทางเศรษฐกิจควบคุมมากน้อยต่างกัน เช่น ฟุตบอล กอล์ฟ บาสเกตบอล เทนนิส อาจจะถูกรหัสควบคุมมาก แต่กีฬาวิ่ง ว่ายน้ำ อาจจะถูกรหัสควบคุมน้อยกว่าเช่นเดียวกับโทรทัศน์ช่องต่าง ๆ

บูร์ดิเยอได้วิเคราะห์กรณีการต่อต้านที่เกิดขึ้นใน field ของกีฬา เช่น เมื่อบรรดา เศรษฐีจากต่างประเทศ อาทิ Rupert Murdoch (เจ้าพ่อวงการสื่อมวลชน) จะเข้าไปซื้อ กิจการของทีมฟุตบอลที่มีชื่อเสียงของอังกฤษ ก็จะถูกแฟนฟุตบอลของทีมนั้นต่อต้านประท้วง บูร์ดิเยอกล่าวว่า เนื่องจากใน field ของกีฬาเช่นฟุตบอลนั้นมีทุนวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นมาก่อน เช่น จิตสำนึกของความเป็นพรรคพวก (tribal aspect) ของพวกแฟนฟุตบอลที่ต่อต้าน/ ประท้วงพวกนายทุนที่จะเอาเงินมาซื้อทีมฟุตบอลที่บรรดาแฟนฟุตบอลรู้สึกว่า ‘เป็นทีมของ พวกเรา’ เป็นต้น และสื่อมวลชนบางส่วนก็ได้ช่วยลงข่าวในเรื่องดังกล่าว และปฏิบัติการเช่นนั้น ยังได้ส่งผลไปถึง field การเมือง เช่น มี ส.ส. ของอังกฤษเริ่มตั้งคำถามกับการที่นายทุนต่างชาติ ครอบงำทีมฟุตบอลอังกฤษ ซึ่งเป็นเสมือน ‘สมบัติทางวัฒนธรรมของอังกฤษ’ เป็นต้น

(iii) การที่สื่อมวลชนยังพยายามที่จะมีบทบาทในการสร้างพื้นที่สาธารณะ (public sphere) อันเป็นแนวคิดของฮาเบอร์มาส เช่น การที่สื่อมวลชนเข้าร่วมกับประเด็นต่อต้าน เผด็จการทหาร การส่งเสริมการเลือกตั้งแบบประชาธิปไตย การคัดค้านการบุกรุกของทุน ต่างชาติ การส่งเสริมเอกลักษณ์วัฒนธรรมของชาติ ฯลฯ เพื่อรักษา ‘เกียรติภูมิ’ (prestige) ใน field ของตนเองเอาไว้

บูร์ดิเยอดังข้อสังเกตว่า ในขณะที่หลักการ/ตรรกะแห่งการครอบงำต่าง ๆ ของแต่ละ field สามารถที่จะเลื่อนไหลไปยัง field อื่น ๆ ได้เช่นกรณีที่ตรรกะของ field ธุรกิจได้ไหลเข้ามาสู่ field การเมือง การศึกษา ศาสนา สื่อมวลชน ฯลฯ ดังนั้น จึงอาจมีความเป็นไปได้ เช่นเดียวกันที่หลักการ/ตรรกะแห่งการต่อต้านจะไหลจาก field ปัญญาชน (ซึ่งมีตำแหน่ง ทางสังคมที่จะคัดค้าน/ท้าทายระบบอยู่แล้ว) ออกไปสู่ field อื่น ๆ ให้มากขึ้น ไม่ว่าจะเป็น การท้าทายวิธีแห่งการโต้แย้งถกเถียง (argument) หรือถึงขั้นปฏิเสธหลักการครอบงำเลย ก็ตาม (refutation) ดังที่ชีวิตของบูร์ดิเยอเองก็ได้กระทำตามแนวคิดทฤษฎีที่ได้นำเสนอเอาไว้ กล่าวคือ บูร์ดิเยอได้ออกไปเคลื่อนไหวนำเสนอวิธีคิดของตนเองตามเวทีสาธารณะต่าง ๆ เช่น โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ นิตยสาร ฯลฯ อยู่อย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ

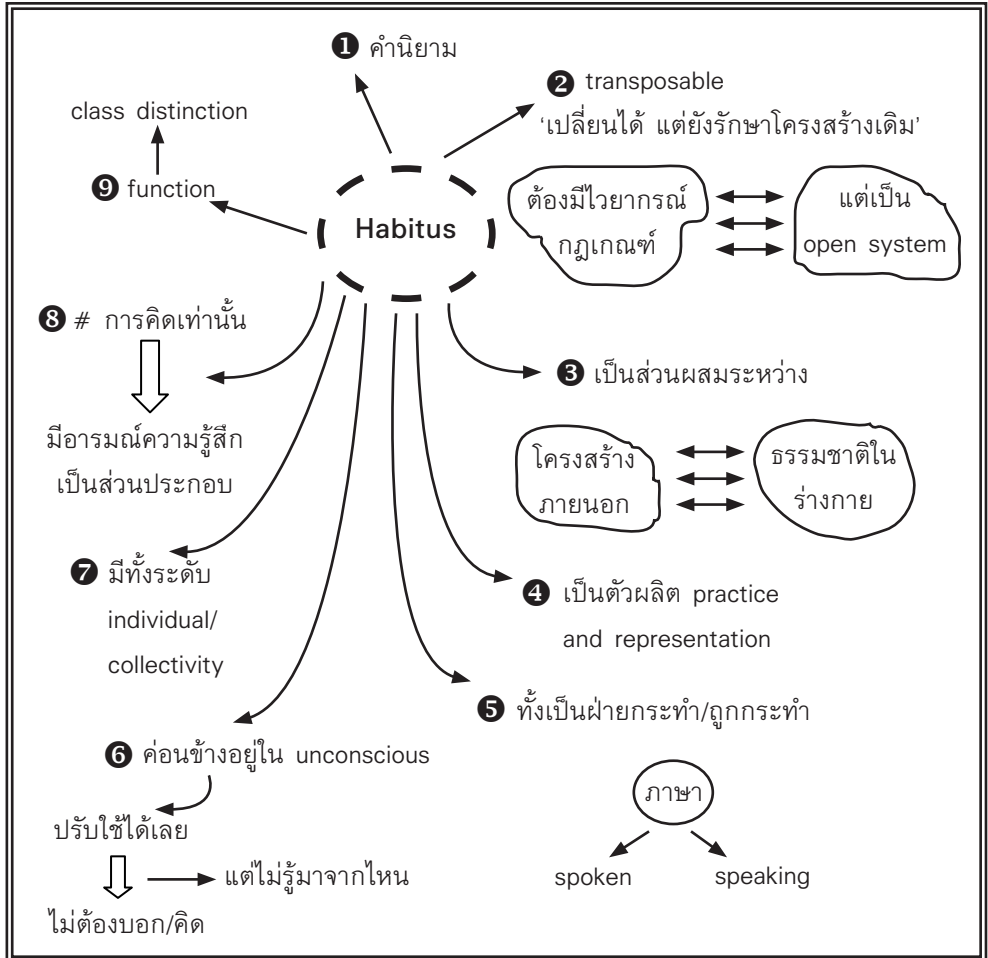
7. แนวคิดเรื่อง ‘habitus’

อันที่จริง แนวคิดเรื่อง ‘habitus’ นั้นมิใช่แนวคิดที่แปลกใหม่ที่ถูกนำเสนอโดยบูร์ดิเยอ (รวมทั้งเอเลียส) แต่ทว่า แนวคิดเรื่อง ‘habitus’ นั้นได้ถูกนำมาใช้ในวงวิชาการเป็นเวลานานแล้ว เริ่มตั้งแต่สมัยกรีกคืออริสโตเติล และสืบทอดต่อเนื่องกันมาโดยตลอดในวิธีคิด ของตะวันตก โดยเป็นแนวคิดที่แพร่หลายมากในสำนักปรากฏการณ์วิทยา เช่น เอ็ดมันด์ ฮัสเซิร์ล (Edmund Husserl) อัลเฟรด ชูทซ์ (Alfred Schutz) แมร์โล-ปองตี (Merleau-Ponty) และในงานของ เวเบอร์และมาร์แชล มอสส์

สำหรับในกรณีของบูร์ดิเยอนั้น การนำแนวคิดเรื่อง habitus มาใช้นั้น บูร์ดิเยอ

มีเป้าหมายที่จะปิดช่องว่างระหว่าง 'โครงสร้าง' และ 'ผู้กระทำการ' ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ในการปิดช่องว่างนี้ บูร์ดิเยอได้นำแนวคิดหลัก 3 แนวคิดมาใช้คือทุน (capital) และ field ที่เราได้กล่าวถึงไปแล้ว และแนวคิดที่ 3 คือ habitus นี้เอง

เพื่อให้่ายต่อการทำความเข้าใจ ในที่นี้จะนำเสนอแนวคิด habitus ด้วยการประมวลคุณลักษณะที่สำคัญ ๆ ของ habitus พร้อมทั้งนำเสนอตัวอย่างการวิเคราะห์ของบูร์ดิเยอ ดังนี้

ภาพที่ 13: คุณลักษณะของ habitus

(7.1) คุณลักษณะสำคัญของ habitus ได้แก่

(1) ค่านิยม habitus เป็น 'ความโน้มเอียงของอุปนิสัย' (disposition) ที่รวมทั้งวิธีการใช้ร่างกาย วิธีคิด รสนิยม การกระทำ อารมณ์ความรู้สึก ฯลฯ ของปัจเจกบุคคล/กลุ่มที่อยู่ใน social field แต่ละประเภท

(2) **มีลักษณะ transposable** ลักษณะ transposable ของ habitus ก็คือ คุณลักษณะที่ได้กล่าวมาข้างแล้ว คือ ในด้านหนึ่งจะต้องมีไวยากรณ์/กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่เป็นตัวกำกับควบคุมความโน้มเอียงดังกล่าว แต่ในอีกด้านหนึ่ง habitus ก็มีลักษณะเป็น ‘ระบบเปิด’ (open system) กล่าวคือ มีลักษณะที่สร้างสรรค์ความแปลกใหม่ได้ (generate) มีลักษณะที่แตกแฉอย่างฉับพลัน (spontaneity) มีลักษณะวาดลวดลาย (improvisation) แต่การปรับเปลี่ยนทั้งหมดนี้ก็ยังคงอยู่ภายในกรอบเกณฑ์

ตัวอย่างที่เทียบเคียงให้เห็นลักษณะ transposable ได้ชัดเจนที่สุดคือการบรรเลงเพลงแจ๊ส เพลงแจ๊สจะเป็นเพลงที่มีทำนองที่แน่นอนอยู่แล้ว (ไวยากรณ์/กฎเกณฑ์) แต่ในระหว่างที่บรรเลงนั้น ผู้เล่นเครื่องดนตรีชิ้นใดชิ้นหนึ่งอาจจะ ‘ดัน’ ออกไปนอกเพลง แต่ในท้ายที่สุดก็จะหวนกลับมาเข้าทำนองเพลงเดิม

(3) **เป็นส่วนผสมระหว่างโครงสร้างภายนอกกับธรรมชาติภายในร่างกาย** ที่บูร์ดิเยอใช้คำว่า ‘ซึมซับ/แฝงฝังอยู่ในร่างกาย’ (embodiment) ตัวอย่างเช่น เมื่อต้อง ศิษย์น้อย เติบโตขึ้นมาท่ามกลางบรรยากาศของโตะสนุกเกอร์ เนื่องจากบิดาของเขาเป็นนักเล่นสนุกเกอร์ ต้องจึงได้เดินตามหลังบิดามาตั้งแต่เล็ก ๆ โดยวนเวียนอยู่กับ ‘โครงสร้างภายนอก’ คือห้องเล่นสนุกเกอร์ โตะสนุกเกอร์ ไม้สนุกเกอร์ ฯลฯ เขาจึงได้ค่อย ๆ พัฒนา ‘สายตาที่เห็นเหลี่ยมของลูกสนุกเกอร์’ ขึ้นมา (ซึมซับเข้าไปอยู่ในร่างกายเลย) เช่นเดียวกับโมซาร์ท (Mozart) ที่เดินตามหลังบิดาไปเล่นไวโอลินในที่ต่าง ๆ ตั้งแต่เด็ก มือและข้อมือที่จับไวโอลินของโมซาร์ทนั้นจึงกลายเป็น habitus ของเขาไปเลย

(4) **habitus เป็นตัวผลิต practice และ representation** ดังที่ได้กล่าวมาแล้วเช่น เมื่อต้องหรือโมซาร์ทจับไม้สนุกเกอร์หรือจับไวโอลินเพื่อปฏิบัติการณ์นั้น วิธีการแทงลูกสนุกเกอร์หรือสีไวโอลินก็จะกลายเป็น ‘แบบเฉพาะตัว’ ของเขา และเขาเองก็จะจับไม้สนุกเกอร์และไวโอลินเช่นนั้นทุกครั้ง

(5) **habitus มีลักษณะที่เหมือนภาษา** คือ มีทั้งด้านที่ถูกกระทำ (ต้องกระทำตามโครงสร้าง/กฎเกณฑ์เหมือนกับ spoken language) กับมีทั้งด้านที่เป็นผู้กระทำ เหมือนกับ speaking language (ซึ่งอาจจะหมายถึงการมีลีลาเฉพาะตัว/การวาดลวดลาย หรือหมายถึงการปรับเปลี่ยนได้)

ตัวอย่างเช่น นางเอกในภาพยนตร์เรื่อง *My Fair Lady* ซึ่งแต่เดิมเป็นเด็กสาวที่มาจากชนชั้นล่าง เธอจึงมีอากัปกริยาแบบชนชั้นล่าง (habitus) เช่น ตื่นตระหนกง่าย หลบตาผู้คน ไม่กล้าเดินชิดหน้าหากแต่ก้มหน้า ที่สำคัญคือมีวิธีการพูดภาษาอังกฤษแบบชนชั้นล่าง นี่คือด้านที่ habitus ต้องถูกกระทำให้เป็นไปตามโครงสร้าง/กฎเกณฑ์

แต่ในลำดับต่อมา เธอก็ได้ถูกนำมาฝึกบุคลิกภาพใหม่ให้มี habitus แบบชนชั้นสูง เริ่มตั้งแต่วิธีการเดิน การวางท่า การนั่ง การใช้สายตา การแสดงสีหน้า รวมทั้งวิธีการออกเสียงพูดภาษาอังกฤษ ฯลฯ ในส่วนนี้หมายถึง habitus ในส่วนที่เป็นผู้กระทำ

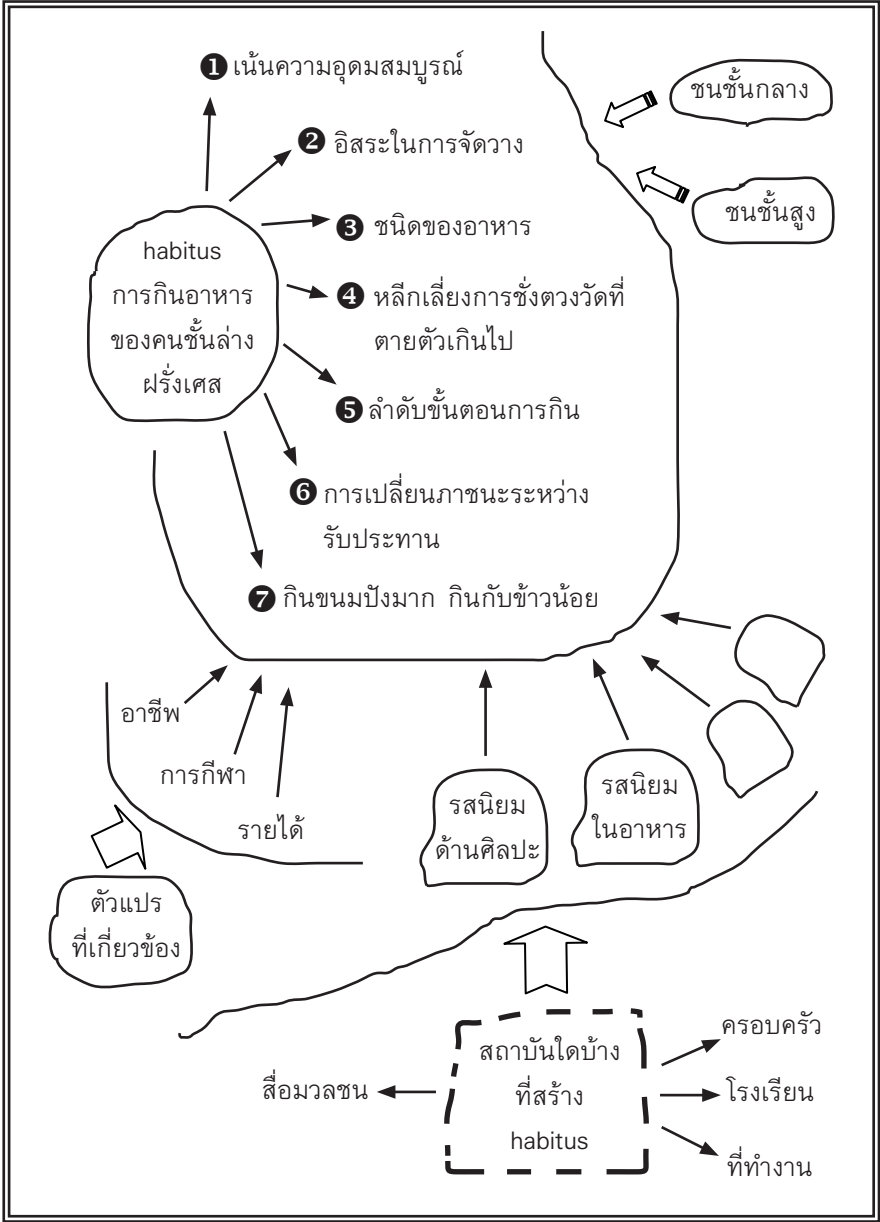
(6) **habitus** นั้นค่อนข้างจะทำงานอยู่ในระดับจิตไร้สำนึก กล่าวคือ สามารถปฏิบัติการ/ทำได้โดยไม่ต้องคิด/ไม่ต้องบอกเลย เช่น ท่านั่งถ่ายรูปของชนชั้นต่าง ๆ หรือที่ภาษานักกีฬาเรียกว่า ‘feel for the game’ กล่าวคือ เวลาเล่นกีฬานั้น แทบจะไม่ต้องหยุดคิดเลยว่าจะต้องทำอะไร จะสามารถทำ (แสดงร่างกายตอบโต้) ได้ราวกับอัตโนมัติ โดยที่เจ้าตัวเองก็อาจจะบอกไม่ได้ว่า ได้ความสามารถดังกล่าวมาจากที่ไหน ต้อง ศิษย์น้อยอาจจะไม่ทราบว่าเขาได้สายตาที่เห็นเหลี่ยมมุมของลูกสนุกเกอร์มาจากที่ไหน

(7) **habitus** นั้น เป็นคุณลักษณะที่มีได้ทั้งในระดับปัจเจกบุคคลแต่ละคน และในเวลาเดียวกันก็เป็นคุณลักษณะร่วมของคนแต่ละกลุ่ม แต่ละชนชั้น ตัวอย่างเช่น ชนชั้นล่างของไทยจะมีความสามารถในการร้องเพลงแบบใช้ลูกคอ แต่ชนชั้นกลางจะไม่มี **habitus** เช่นนั้น เป็นต้น

(8) **habitus** นั้นไม่ได้เป็นความโน้มเอียงในแง่ ‘วิธีคิด/การคิด’ เท่านั้น หากแต่เป็นความโน้มเอียงทาง ‘ด้านอารมณ์/ความรู้สึก’ ซึ่งบูร์ดิเยอเห็นว่า เป็นส่วนประกอบที่สำคัญอย่างยิ่ง ดังนั้น คำนิยามที่ครอบคลุมของ **habitus** จึงเป็น ‘system of schema’ ที่เป็น ‘ตัวผลิต practice ชนิดเฉพาะ ๆ ขึ้นมา ไม่ว่าจะเป็นศิลปะแห่งการคิด (art of thinking) ศิลปะแห่งการใช้ชีวิต (art of living) รวมทั้งลีลาชีวิต (lifestyle) แบบต่าง ๆ’ (ในภาษาไทยคำว่า **habitus** อาจจะมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า ‘จริต’)

(9) **หน้าที่ของ habitus** ในขณะที่บูร์ดิเยอมีจุดร่วมกับนักคิดคนอื่น ๆ ในการอธิบายว่า **habitus** คืออะไร ก่อตัวมาได้อย่างไร แต่ทว่าจุดที่แตกต่างไปจากนักคิดคนอื่น ๆ ก็คือในเรื่อง ‘หน้าที่ของ habitus’ ที่บูร์ดิเยอนำมาใช้ภายในกรอบของเศรษฐศาสตร์การเมือง แต่ก็แตกต่างไปจากนักเศรษฐศาสตร์การเมืองรุ่นคลาสสิกด้วย เนื่องจากบูร์ดิเยอเสนอว่า ความแตกต่างทางชนชั้น (class distinction) นั้น ในสังคมปัจจุบันไม่ได้วัดจากตำแหน่งการผลิต (production) เสียแล้ว หากแต่วัดจากตำแหน่งของการบริโภค (consumption) มากกว่า และในขั้นตอนของการบริโภคนี้เองที่เราจะสามารถมองเห็น **habitus** ของคนในแต่ละชนชั้นได้อย่างชัดเจน เพราะคนแต่ละชนชั้นจะมีวิธีการกินอาหาร การใช้เวลาว่าง การแสดงออกกับกิริยาแบบแผนการใช้สอยมวลชน ฯลฯ ที่แตกต่างกัน บูร์ดิเยอจึงกล่าวว่า **habitus** เป็นไวยากรณ์แห่งการกระทำที่ใช้ในการจำแนกแยกแยะผู้คนจากชนชั้นต่าง ๆ ที่ปรากฏตัวใน social field

(7.2) ตัวอย่างการวิเคราะห์ **habitus** เพื่อแสดงให้เห็นคุณลักษณะต่าง ๆ ที่กล่าวมาของ **habitus** ได้ชัดเจนขึ้น บูร์ดิเยอได้ยกตัวอย่างคุณลักษณะของ **habitus** ในการกินอาหารของคนชั้นล่างในฝรั่งเศสดังแสดงในภาพ

ภาพที่ 14: habitus การกินอาหารของคนชั้นล่างฝรั่งเศส

บูร์ดิเยอได้วิเคราะห์องค์ประกอบของ habitus ของการกินอาหารของคนชั้นล่างฝรั่งเศสที่มีลักษณะ ‘แตกต่าง’ ไปจากชนชั้นกลางและชนชั้นสูงในแง่มุมต่าง ๆ ดังนี้

(1) **เน้นความอุดมสมบูรณ์ของอาหาร** อาหารที่มีทั้งหมดจะถูกนำมาวางบนโต๊ะให้เห็นความมากมายหลากหลาย อาหารที่มีขนาดใหญ่ เช่น แกะทั้งตัว ผลไม้ทั้งผล ฯลฯ จะถูกมองว่ามีคุณค่า มีความอุดมสมบูรณ์ โดยไม่เน้นการประดับประดาการประดับประดาตกแต่งฉากเช่น ชนชั้นกลาง/ชั้นสูง

(2) **มีอิสระในการจัดวาง** ชนชั้นล่างจะไม่พิถีพิถันในการวางจาน ช้อน มีดส้อม แก้วน้ำ ฯลฯ เอาไว้อย่างเป็นระเบียบ เป็นที่เป็นทาง เขาอาจจะเริ่มต้นรับประทานตั้งแต่อุปกรณ์ยังไม่พร้อม แล้วค่อย ๆ เรียกว่าอุปกรณ์การกินมาเสริมเพิ่มเติม เขาอาจจะนึกกล่องขนมเค้กแล้วใช้เป็นจานรองรับประทานโดยใช้มือ เนื่องจากชนชั้นล่างมีความรู้สึกลัวการกินอาหารเป็นความจำเป็นขั้นพื้นฐานของชีวิตที่ทำงานในครอบครัว และชีวิตครอบครัวเป็นปริณิณทลแห่งความเป็นอิสระ รูปแบบการกินอาหารของพวกเขาจึงมีความเรียบง่าย และมีบรรยากาศที่สนุกสนาน สบายผ่อนคลาย อีกทั้งกรีกโครม ไม่มีพิธีรีตรองที่เข้มงวด

(3) **ชนิดของอาหาร** ชนชั้นล่างมีทัศนคติต่อประเภทและชนิดของอาหารที่กินโดยขึ้นอยู่กับทัศนคติที่มีต่อร่างกายและผลกระทบที่มีต่อร่างกาย รวมทั้งร่างกายที่แตกต่างกันระหว่างเพศชายกับเพศหญิง เนื่องจากชนชั้นล่างผู้ชายต้องทำงานโดยใช้แรงงานกาย ดังนั้นผู้ชายจึงกินอาหารที่หนักและให้กำลังงาน เช่น เนื้อสัตว์ แต่จะไม่กินปลาเพราะเป็นอาหารเบา กินไม่อิ่ม หรือผู้ชายจะไม่กินอาหารประเภทชิ้นเล็กชิ้นน้อย เช่น บิสกิต ฟินท์ ที่จัดเอาไว้เป็นอาหารสำหรับเด็กและผู้หญิง

(4) **หลีกเลี่ยงการชั่งตวงวัดที่ตายตัวเกินไป** ในขณะที่วิธีการทำอาหารแบบชนชั้นกลาง/ชนชั้นสูงของฝรั่งเศสนั้น จะเน้นการชั่งตวงวัดอาหารด้วยปริมาณที่ค่อนข้างแน่นอน (ดังที่เรามองเห็นในตำราอาหารฝรั่ง) แต่ทว่าผู้หญิงชนชั้นล่างฝรั่งเศสจะประกอบอาหารที่ใช้ประมาณการเอา ไม่ค่อยใช้การชั่งตวงวัดที่ตายตัว (คล้าย ๆ กับแม่ครัวไทย)

(5) **ลำดับขั้นตอนการกินอาหาร** โดยทั่วไป เมื่อรับประทานอาหารฝรั่ง เรามักจะเห็นการยกอาหารมาเสิร์ฟทีละจาน เช่น เริ่มจากซุป แล้วก็อาหารจานหลัก... จากอาหารคาวแล้วจึงกินอาหารหวาน ผลไม้-กาแฟ แต่ทว่าชนชั้นล่างในฝรั่งเศสจะไม่ถือเอาเรื่องการกินอาหารอย่างต่อเนื่องเป็นลำดับอย่างตายตัวเคร่งครัด เช่น ไม่จำเป็นต้องเสิร์ฟอาหารคาวก่อนอาหารหวาน แต่ทว่า อาหารทุกอย่างจะถูกนำไปวางบนโต๊ะจำนวนมาก ๆ เพื่อประหยัดเวลาเดินไปเดินมาของพวกผู้หญิง เป็นต้น

(6) **การเปลี่ยนภาชนะระหว่างรับประทาน** เป็นความแตกต่างที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งระหว่างชนชั้นสูง/กลางและชั้นล่าง เนื่องจากชนชั้นสูง/กลางจะต้องเปลี่ยนจานเสมอเมื่อเปลี่ยนอาหารใหม่ แต่ทว่าชนชั้นล่างจะใช้จาน ๆ เดียวทั้งกินซุป อาหารจานหลัก และสลัด โดยอาจจะเอาขนมปังเช็ดจานซุปแล้วเอามาใส่อาหารอย่างอื่น ๆ ต่อไป ช้อนที่ใช้คนกาแฟก็อาจจะใช้คนเดียวกันกับหลาย ๆ คน เพื่อจะได้ไม่ต้องล้างช้อนหลายคัน

(7) **การรับประทานขนมปังมาก** (ซึ่งเทียบได้กับข้าวของไทย) และรับประทาน

ส่วนที่เป็นกับข้าว เช่น เนื้อสัตว์ เนื้อปลา (ซึ่งเทียบได้ว่าเป็น ‘กับข้าว’) เพียงเล็กน้อย อันเป็นรหัสการรับประทานของคนยากจนทั่วไปซึ่งเป็นไปตามหลักความประหยัด

บูร์ดิเยอระบุว่าตัวแปรที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับ habitus ในการกินอาหารของชนชั้นล่างก็คือบรรดาตัวแปรด้านประชากรเช่นอาชีพรายได้การศึกษา ฯลฯ และเราก็สามารถจะวิเคราะห์ habitus ที่มีความแตกต่างทางชนชั้นได้ในทุก ๆ เรื่อง ไม่ว่าจะเป็นรสนิยมด้านศิลปะ รสนิยมในอาหาร รสนิยมด้านการพักผ่อน ฯลฯ

และเมื่อสาวโยงมาถึงสถาบันที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการปลูกสร้าง habitus ของคนแต่ละกลุ่มแต่ละชนชั้น เริ่มตั้งแต่สถาบันที่ใกล้ชิดตัวบุคคลมากที่สุดคือ ครอบครัว โรงเรียน ที่ทำงาน และที่มีบทบาทสำคัญอย่างมากในยุคสมัยปัจจุบันก็คือ สื่อสารมวลชนประเภทต่าง ๆ ที่ทำการบ่มเพาะ habitus ของคนแต่ละชนชั้น

ตัวอย่างงานของไทยก็เช่น งานวิจัยของ วรินทรา ไกยรวงศ์ (2541) ในเรื่องบทบาทของนิตยสารที่ทำหน้าที่ ‘ตัดเย็บ’ habitus ที่เป็นแบบแผนการบริโภคของคนแต่ละชนชั้น ผู้วิจัยพบว่า คนแต่ละชนชั้นต่างก็มี ‘นิตยสารประจำแต่ละชนชั้น’ และแม้จะมีเนื้อหา/ประเด็นเดียวกัน หากทำนิตยสารแต่ละชนชั้นต่างก็บ่มเพาะ habitus ผู้อ่านจากแต่ละชนชั้นอย่างแตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น ประเด็นเรื่องการไปเที่ยวต่างประเทศ สำหรับชนชั้นสูงจะเป็นการไปเที่ยวสถานที่/ซื้อสินค้า/กินอาหารแบบพิเศษเฉพาะที่หรูหรา หากเป็นชนชั้นกลางก็จะเป็นการไปเที่ยวสถานที่/ซื้อสินค้า/กินอาหาร/ทำกิจกรรมที่เป็นแบบระดับกลางทั่วไป ส่วนถ้าเป็นชนชั้นล่างก็จะเป็นข้อแนะนำให้ระวังการถูกหลอกลวง การบอกแหล่งซื้อสินค้าราคาถูก หรือกินอาหารแบบประหยัด เป็นต้น

8. แนวคิดเรื่อง ‘รสนิยม’ (taste)

แนวคิดเรื่อง ‘รสนิยม’ ของบูร์ดิเยอนั้นมีหลายส่วนที่มีความคล้ายคลึงกับแนวคิดของนักวิชาการคนอื่น ๆ แต่ในเวลาเดียวกันก็มีลักษณะเฉพาะตัว โดยบูร์ดิเยอได้สานต่อแนวคิดเรื่อง ‘habitus’ ของเขาว่า รสนิยมเป็นผลลัพธ์ของ habitus และบูร์ดิเยอได้นำเอาแนวคิดเรื่อง ‘รสนิยม’ มาใช้ภายใต้กรอบการวิเคราะห์ของเศรษฐศาสตร์การเมือง เขาจึงเชื่อมโยงเรื่อง ‘รสนิยม’ เข้ากับเรื่อง ‘ชนชั้น/ความแตกต่างทางชนชั้น และการอ้างรักษาความแตกต่างทางชนชั้น’

(8.1) นิยามโดยทั่วไปของ ‘รสนิยม’ เริ่มแรก บูร์ดิเยอได้ใช้ความหมายร่วมของคำว่า ‘รสนิยม’ เฉกเช่นเดียวกับนักวิชาการทั่วไปว่า รสนิยมเป็นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับวัตถุที่เกี่ยวข้องกับการสร้าง/การผลิต/การครอบครอง/การใช้วัตถุนั้น ๆ เพื่อบ่งบอกสถานะของตัวบุคคลใน social field ความสัมพันธ์นี้เมื่อแยกแยะดูตามมิติต่าง ๆ ก็จะเกี่ยวข้องกับ

- อำนาจที่จะได้วัตถุ/สิ่งของนั้นมา

- การกระจายวัตถุ/สิ่งของ
- สภาวะที่จะควบคุมจำนวนสิ่งของ/วัตถุ
- รสนิยมจะมีหน้าที่ทั้งต่อ 'ปัจเจกบุคคล' ในด้านที่จะก้าวเข้าสู่สถานะที่สูงขึ้น (ก็ต้องยกระดับรสนิยมให้สูงขึ้น) และหน้าที่ต่อ 'สังคม' ที่จะถูกใช้เป็นเครื่องมือในการกำจัด/ควบคุมการแข่งขันเรื่องการครอบครองและการใช้วัตถุ (เช่น ใครบ้างที่จะมีสิทธิ์ถือครองที่ดิน มีสิทธิ์ได้ใช้คลื่นวิทยุ ฯลฯ)

ส่วนในสังคมยุคปัจจุบันที่มีลักษณะเป็นสังคมแห่งการบริโภค (consumer society) รสนิยมมักจะถูกนิยามให้หมายถึง 'แนวทางการเลือกใช้สิ่งของวัตถุในการอุปโภคบริโภค' ซึ่งจากนิยามเหล่านี้ บูร์ดิเยอได้ก้าวต่อไป

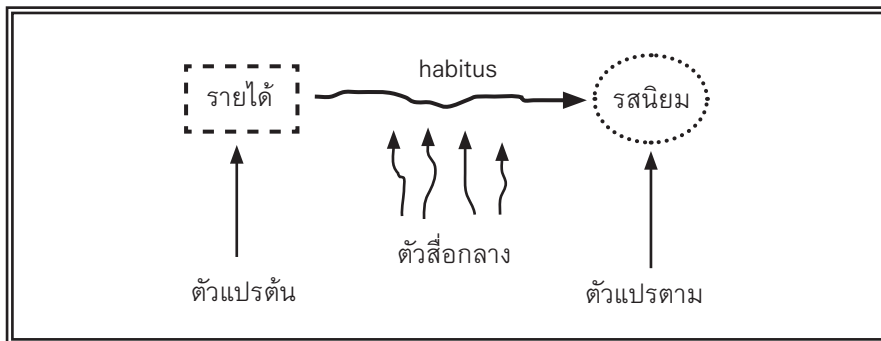
(8.2) รสนิยมไม่ใช่เรื่อง 'ตามธรรมชาติ' (by nature) และไม่ใช่เรื่องส่วนตัวของ 'ปัจเจกบุคคล' บูร์ดิเยอปฏิเสธทัศนะแบบสามัญสำนึกที่มักรับรู้กันว่า รสนิยมสุนทรีย์ะต่าง ๆ เป็นเรื่องที่เกิดมาติดตัวปัจเจกบุคคล เขาสรุปว่า รสนิยมเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสังคมที่บุคคลใช้ชีวิตอยู่ (social faculty) เป็นเรื่องที่เกิดมาจากการขัดเกลาทางสังคม (ในระดับจิตสำนึก) บวกผสมกับเงื่อนไขแห่งการดำรงชีวิตอยู่ (ในระดับจิตไร้สำนึก) ดังนั้น การชอบนุ่งกางเกงยีนส์หรือชอบใส่ผ้าไทย การชอบไปเที่ยวพิพิธภัณฑ์ ชอบฟังเพลงคลาสสิกหรือเพลงแจ๊ส การชอบดูละครโทรทัศน์หรือดูหนังนอกกระแส ฯลฯ รสนิยมและสุนทรีย์ะเหล่านี้ล้วนมีที่มาที่ไปทั้งสิ้น

(8.3) แนวคิดเรื่องรสนิยมของบูร์ดิเยอนั้นเป็นแนวคิดที่ต่อเนื่องมาจากแนวคิดเรื่อง habitus เพราะรสนิยมคือผลผลิตที่จับต้องได้ของ habitus ที่จะแฝงฝังอยู่ใน 2 มิติ คือ **เงื่อนไขของการมีวัตถุ** (มีสิ่งของเครื่องใช้อะไรบางอย่างที่อยู่ในครอบครอง) และการมีความแตกต่างเชิงสัญลักษณ์ (symbolic differentiation) เช่น ของที่ครอบครองอยู่นั้นเป็น 'ของสูง/ของต่ำ ดูยาก/ดูมีราคามั่งคั่ง' เป็นต้น ซึ่งทำให้เกิดความหมายทางสังคมแก่ผู้ที่ครอบครอง/ใช้วัตถุ/สิ่งของนั้น

มิติที่บูร์ดิเยอได้ขีดเส้นใต้ให้มีความสำคัญก็คือ 'เงื่อนไขของการมีวัตถุ' บูร์ดิเยอกล่าวว่า เมื่อเราพูดว่า รสนิยมเป็นแนวทางการเลือกใช้สิ่งของเพื่อการอุปโภคบริโภคนั้น เราก็ต้องไม่ลืมว่า การเลือกนั้นมิได้เป็นไปอย่างเสรีเต็มที่ ตัวอย่างเช่น รสนิยมในการเลือกเล่นเกมกีฬา ใช่ว่าคนทุกคนจะสามารถเลือกมีรสนิยมที่จะเล่นกอล์ฟได้ เพราะการที่จะเล่นกอล์ฟได้นั้นจำเป็นต้อง 'ครอบครองวัตถุต่าง ๆ อย่างมากมาย' ตั้งแต่ไม้กอล์ฟ ลูกกอล์ฟ เสื้อผ้า รองเท้า และที่สำคัญคือ สนามเล่นกอล์ฟ ดังนั้น การเล่นกอล์ฟจึงมิใช่ 'เกมกีฬาแบบธรรมดา' หากแต่มีความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่ให้อ่านยากแก่ผู้ที่มีรสนิยม กล่าวคือ 'คนเล่นกอล์ฟต้องเป็นคนที่มีฐานะในสังคม' ในการทำงานเผยแพรความหมายเชิงสัญลักษณ์นี้ สื่อมวลชนจะมีบทบาทอย่างเต็มที่ จากจุดนี้ บูร์ดิเยอได้พัฒนาเรื่องรสนิยมให้เชื่อมโยงกับเรื่องชนชั้นต่อไป

(8.4) บูร์ดิเยอเสนอว่า ปัจเจกบุคคลจะก้าวเข้าสู่ social field ของรสนิยมแบบต่าง ๆ (เช่น เริ่มหัดเล่นเปียโน เริ่มไปฟังเพลงคอนเสิร์ต ฯลฯ) โดยมีความโน้มเอียงแห่งอุปนิสัย (habitus) ที่จะเป็นตัวเลือกวิถีชีวิต (lifestyle) แบบต่าง ๆ เขาเห็นว่า 'วิถีชีวิต' เป็นการแสดงออกอย่างเป็นรูปธรรมที่สุดของมิติสัญลักษณ์ของความสัมพันธ์ทางชนชั้น ตัวอย่างเช่น หากเราเป็นคนที่วิถีชีวิตแบบดูแลห่วงใยสุขภาพ กินอาหาร พักผ่อน ออกกำลังกาย ถูกหลักของการสร้างเสริมสุขภาพ วิถีชีวิตเช่นนี้ก็จะบ่งบอกถึงลักษณะทางชนชั้นของเรา ได้ดีว่า อย่างน้อยก็ต้องเป็นชนชั้นกลางที่มีความรู้เรื่องการสร้างเสริมสุขภาพ เป็นต้น และก็ไม่ว่าสำคัญว่าคนรวยจะเล่นกอล์ฟ เทนนิส คริกเก็ต โปโล แข่งรถ (ซึ่งเป็นกีฬาที่สังกัดอยู่ในสายรสนิยมของชนชั้นสูงทั้งสิ้น) แต่ทว่าคนรวยจะไม่เล่นตะกร้อ ชกมวย กระบี่กระบอง ฯลฯ อย่างแน่นอน เนื่องจากกีฬาแต่ละประเภทที่กล่าวมานั้นมี 'สัญลักษณ์แห่งชนชั้น' ติดตรึงอยู่

(8.5) บูร์ดิเยอปฏิเสธแนวคิดของเศรษฐศาสตร์การเมืองแบบ 'ลัทธิเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด' (economic determinism) ที่สรุปว่า 'รสนิยมนั้นเกิดมาจากรายได้' เขากล่าวว่า สมมติว่า คนยากจนคนหนึ่งเกิดร่ำรวยขึ้นมาด้วยการถูกล็อตเตอรี่มีเงินเป็นล้าน แต่เขาก็จะไม่สามารถเปลี่ยนรสนิยมได้ทันที ตัวแปรเรื่อง 'รายได้' จึงมิได้เป็น 'สาเหตุโดยตรง' ต่อ 'รสนิยม' หากทว่าจะต้องทำงานผ่าน 'ตัวสื่อกลาง' (mediator) คือ habitus ซึ่งหมายความว่า เมื่อมี 'เงิน' แล้ว ก็ต้องผ่านการ 'ซึมซับทุนทางวัฒนธรรม' ด้วยจึงจะมี 'รสนิยม' ที่สูงได้ ดังภาพ

ภาพที่ 15: ความสัมพันธ์ระหว่างรายได้กับรสนิยม

ดังนั้น บทบาทหน้าที่ของรสนิยมจึงเป็นเหตุผลที่ทำให้ผู้คน 'เลือกผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ' มาใช้และครอบครอง มากกว่าที่ผู้คนจะใช้หลักคำนวณแบบต้นทุน-กำไร/ผลได้-ผลเสีย (cost-benefit) แบบที่เศรษฐศาสตร์ระบุไว้

(8.6) ประเภทของรสนิยม บูร์ดิเยอได้แยกประเภทของรสนิยมออกเป็น 2 ประเภท โดยการแยกประเภทนี้ได้ใช้เกณฑ์เรื่อง 'การปลดจากความจำเป็นในชีวิต' (ที่กลายมาเป็น habitus ของชนชั้นต่าง ๆ) มาเป็นตัวแบ่ง เช่น ในกรณีของคนรวย ลีลาการใช้ชีวิตของคนรวย 'ไม่ต้องถูกตีกรอบด้วยรายได้ที่จำกัด' ดังนั้น คนรวยจึงมี 'รสนิยมแห่งความหรูหรา' (taste of luxury) หรือใช้ 'รสนิยมแบบอิสระ' (taste of freedom) ในขณะที่คนจนที่มีรายได้จำกัด คนจนจึงมี 'รสนิยมแห่งความจำเป็น' (taste of necessity)

ตัวอย่างของ taste of freedom หรือ taste of luxury ที่จะมาเป็นตัวกำหนดสุนทรีย์ของผู้ที่มีฐานะมั่งคั่ง และทำให้พวกเขา 'แตกต่าง' ไปจากคนชนชั้นอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการดูแลผิวพรรณ การรักษารูปร่างให้ดูงดงาม มีสังาราศี มีสุขภาพที่แข็งแรง... ทั้งนี้เนื่องจากคนรวยมีเวลามากพอ มีฐานะทางการเงินมากพอ และมีความรู้มากพอที่จะดำรงรักษา 'รสนิยม' ดังกล่าวเอาไว้ได้

ส่วนกรณีของคนจนนั้น เนื่องจากพวกเขามีข้อจำกัดเรื่องรายได้ ทางเลือกในการดำเนินลีลาชีวิตของเขาจึงเป็นไปตามหลักแห่งความจำเป็น ซึ่งก็ได้กลายเป็นรสนิยมแบบ taste of necessity บูร์ดิเยอยกตัวอย่างว่า คนจนที่มีรสนิยมในการกินอาหารราคาถูก/ปริมาณมาก จะให้คำอธิบายว่า อาหารเหล่านั้นทำให้อิ่มและอยู่ยาวนานไม่ต้องกินบ่อย ๆ ซึ่งสิ้นเปลือง

(8.7) ความสัมพันธ์ระหว่าง 'รสนิยม' กับ 'ชนชั้น' หัวใจสำคัญในคำอธิบายเรื่องรสนิยมของบูร์ดิเยอก็คือ รสนิยมทั้ง 2 แบบที่กล่าวมานั้น จะถูกนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการดำรงรักษาวัฒนธรรมความแตกต่างระหว่างชนชั้นเอาไว้ กล่าวคือ คนรวยจะดูถูกคนจนว่า 'ใช้ชีวิตอย่าง 'ไร้รสนิยม หรือมีรสนิยมต่ำ' โดยมักจะมองข้ามไปว่า รสนิยมดังกล่าวนั้น 'เกิดมาจากข้อจำกัดทางวัตถุ' ของชีวิตคนจน

ในทางตรงกันข้าม คนจนมักจะรับรู้ว่า ลีลาชีวิตของชนชั้นสูงนั้นมีลักษณะน่าชื่นชม น่ายกย่อง เหมาะสมที่จะใช้เป็นมาตรฐาน (ที่พวกเขาไม่มีวันจะก้าวถึง)

การรับรู้ทั้งจากฝ่ายคนรวยและคนจนนี้เกิดจากการทำงานของกลไกต่างๆ ของสังคม ที่สร้าง 'อำนาจเชิงสัญลักษณ์' ขึ้นมา ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากอำนาจแห่งสัญลักษณ์นี้ก็คือ รสนิยมของชนชั้นสูงจะถูกพรางตาให้เกิดการรับรู้ว่า มาจากวาสนาบารมี ความรู้ ความถนัดตามธรรมชาติของคนรวย มากกว่าจะถูกรับรู้ว่า 'คนรายนั้นปลดจากความจำเป็นทางเศรษฐกิจ' เช่น รูปร่างที่ดูมีสังาราศีมีน้ำมีนวลนั้นเกิดมาจากการมีเวลามากพอไปเข้าสปาและมีเงินจ่ายค่าสปา เป็นต้น บูร์ดิเยอระบุว่า สถาบันทางสังคม เช่น โรงเรียนเป็นกลไกสำคัญที่เล่นบทบาททำให้รสนิยมของคนรวยวางตัวอยู่เหนือคนจน และสถาบันที่น่าจะมีบทบาทรับลูกต่อจากโรงเรียนก็น่าจะเป็นสถาบันสื่อมวลชนนี้เอง

จากแนวคิดหลักหลาย ๆ แนวคิด เช่น field ทฤษฎีวัฒนธรรม habitus รวมทั้งรสนิยม จึงทำให้เข้าใจได้ว่า หากมีคน ๆ หนึ่งที่มีฐานะเป็น 'ศาสตราจารย์ในมหาวิทยาลัย' ด้วยตำแหน่งทางสังคมเช่นนั้น คน ๆ นั้นจะต้องมีองค์ประกอบอื่น ๆ ตามมาอีกหลายอย่างที่อยู่เหนือ

จาก field of education ของเขา เช่น

ภาพที่ 16: ตำแหน่งทางสังคมกับองค์ประกอบอื่น ๆ

9. การศึกษาเรื่องของ ‘ร่างกาย’ ในมุมมองของการสื่อสาร

บูร์ดิเยอมีแนวทางการศึกษา ‘ร่างกาย’ ซึ่งเป็นประเด็นใหม่ของโลกวิชาการในช่วงปลาย ๆ ของศตวรรษที่ 20 เช่นเดียวกับนอร์เบิร์ต เอเลียส กล่าวคือ หากขยายมุมมองของร่างกายตาม แบบจำลองของการสื่อสารคือ S-M-C-R แล้ว นอกจากร่างกายจะสามารถเป็นได้ทั้ง ‘ผู้ส่งสาร-ผู้รับสาร’ (sender-receiver) แล้ว ร่างกายก็ยังสามารถจะเป็น ‘เนื้อหาสาร/ช่องทางสื่อ’ (message-channel) ได้อีกด้วย

ถึงแม้บูร์ดิเยอจะไม่ได้เขียนงานเกี่ยวกับเรื่อง ‘ร่างกาย’ โดยตรง แต่ทว่าบูร์ดิเยอก็ได้ให้ความสนใจในการศึกษา ‘ร่างกาย’ ตามแบบอย่างของนักเศรษฐศาสตร์การเมืองพร้อมกับที่ได้ขยายแนวคิดบางอย่างออกไป เริ่มตั้งแต่มาร์กซ์ที่มีความสนใจ ‘ร่างกาย’ ในฐานะที่เป็นอยู่ของ ‘แรงงาน’ (labour) ซึ่งมาร์กซ์ได้จำแนกประเภทออกเป็น ‘แรงงานกาย’ และ ‘แรงงานสมอง’ รวมทั้งได้วิเคราะห์ว่าอำนาจของโครงสร้างสังคมทุนนิยมได้กำหนดมูลค่าของแรงงานสมองให้มันเหนือกว่าแรงงานกายอย่างมากมาย

สำหรับบูร์ดิเยอ เขาสนใจ‘ร่างกาย’ ใน 4 ประเด็นคือ

(9.1) ความสนใจ‘ร่างกาย’ในมิติของสังคม กล่าวคือสังคมในแต่ละยุคสมัยในแต่ละแห่งจะมีการให้‘ความหมายทางสังคม’ (social meaning) แก่ร่างกายไม่เหมือนกัน ตัวอย่างเช่น จากทัศนะของศาสนาไม่ว่าจะเป็นศาสนาใดก็ตาม มักจะมีทัศนะด้านลบต่อร่างกาย เช่น เห็นเป็นส่วนที่เป็นเนื้อหนังมังสาอันมีความไม่เที่ยงแท้แน่นอน เป็นที่อยู่ของกิเลสต่าง ๆ และมีคุณค่าต่ำกว่า ‘จิตวิญญาณ’

แต่สำหรับในยุคปัจจุบัน จะมีทัศนะต่อร่างกายที่เปลี่ยนแปลงไป ในด้านหนึ่งสังคมปัจจุบันให้ความสำคัญต่อรูปร่างหน้าตา/บุคลิกภาพเป็นอย่างมาก ดังนั้น จึงเกิดแนวคิดที่ว่า ‘ร่างกาย’ นั้นถือเป็นทุนชนิดหนึ่ง (capital) (ซึ่งอันที่จริง แนวคิดดังกล่าวก็มีอยู่บ้างแล้วในอดีต เช่น คนไทยมีคติว่า ‘นารีมีรูปเป็นทรัพย์’) ส่วนอีกทัศนะหนึ่งก็คือ ‘ร่างกายเป็นโครงการที่ยังไม่แล้วเสร็จ’ (unfinished project) กล่าวคือ รูปร่างเรื้อนร่างที่ได้มาแต่กำเนิดนั้นมนุษย์เราสามารถที่จะออกแบบดัดแปลงสร้างสรรค์ให้เป็นไปอย่างที่เราต้องการได้ด้วยกลวิธีต่าง ๆ ที่เรียกว่า ‘body project’ ทัศนะดังกล่าวนี้พบเห็นอยู่ได้โดยทั่วไปตามหน้าของสื่อมวลชนประเภทต่าง ๆ ที่มีทั้งรายการโทรทัศน์ (การบริหารเรือนร่างให้สมส่วน) การโฆษณาทำศัลยกรรมแบบต่าง ๆ (สวยด้วยมือหมอ) เป็นต้น

บูร์ดิเยอเชื่อมโยงแนวคิดเรื่อง ‘ร่างกาย’ เข้ากับแนวคิดหลักของเขาคือ habitus และ taste เพราะ habitus นั้นส่วนใหญ่ได้มาจากการเรียนรู้ของร่างกายแทบทั้งสิ้น เช่นเดียวกับ taste ที่ต้องใช้การแสดงออกของร่างกายเป็นเครื่องบ่งชี้ เช่นวิธีการกินอาหารแบบผู้ดี การเดินแบบผู้หญิง การนั่งแบบผู้ชาย ท่าเดินแบบทหาร การวางท่าแบบนางแบบ/ดารา ฯลฯ

ความสนใจของบูร์ดิเยอในเรื่อง ‘ร่างกาย’ นั้น แบ่งออกได้เป็น 2 แง่มุมใหญ่ แง่มุมแรก บูร์ดิเยอสนใจเรื่องความรู้ในการใช้ร่างกายของบุคคล ซึ่งแน่นอนว่า วิธีการใช้ร่างกายดังกล่าวนี้มีได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หากแต่เกิดมาจากการหล่อหลอมจนกลายเป็น habitus ของบุคคล

นอกจากนั้น วิธีการหล่อหลอมการใช้ร่างกายนั้นก็มิได้กระทำเพียงแค่ ‘ระดับคิดเอา’ (ที่เรียกว่า opus operandi) หากแต่ต้องกระทำ ‘ด้วยการลงมือปฏิบัติ’ เท่านั้น (ที่เรียกว่า modus operandi) ดังเช่นการฝึกอบรมการใช้ร่างกายของทหารนั้นต้องทำอย่างเป็นกิจวัตรประจำวันเลยจนกลายมาเป็นธรรมชาติที่สองของมนุษย์

ส่วนแง่มุมที่สอง บูร์ดิเยอสนใจวิธีการใช้ร่างกายที่ถูกหลอมรวมเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของร่างกายเลย ตัวอย่างเช่น ความถนัดในการพับผ้าโพกศีรษะ ความชำนาญในการเดินบนไม้กระดานพาดท้องร่องของชาวสวน หรือความสามารถนั่งพับเพียบได้อย่างยาวนานของคนไทยในชนบท เป็นต้น

(9.2) ในขณะที่มาร์กซ์มอง ‘ร่างกาย’ ในแง่ ‘แรงงาน’ แต่บูร์ดิเยอจะมองร่างกายในแง่ของ ‘ทุนประเภทต่าง ๆ’ ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น เริ่มตั้งแต่การเป็น ‘ทุนกายภาพ’

ที่สามารถจะแปลงออกไปเป็นทุนประเภทอื่น ๆ เช่น ทุนสัญลักษณ์ ตัวอย่างเช่น รูปร่างของผู้หญิงที่สูงโปร่ง มีอกมีเอว ช่วงขาเรียวยาว ฯลฯ รูปร่างเช่นนี้จะเป็น 'สัญลักษณ์' แห่งความมีเรือนร่างที่สวยงาม และสามารถที่จะแปลงเรือนร่างแบบนี้ให้กลายเป็น 'สินค้า' (commoditisation) ด้วยกระบวนการทางสังคมนานาชนิด เช่น เวทีประกวดนางงาม เวทีแข่งขันร้องเพลง วงการแวมมอเพื่อสรรหาดาราด ฯลฯ

บูร์ดิเยอให้ความสำคัญกับการเป็น 'ทุนสัญลักษณ์' ของร่างกายอย่างมาก เนื่องจากคุณค่าของสัญลักษณ์ของร่างกายแต่ละแบบจะแตกต่างกัน อันที่จริง คนทุกชนชั้นต่างก็มีการสร้าง 'ร่างกายที่เป็นคุณค่าเชิงสัญลักษณ์' ประจำชนชั้นตนเองขึ้นมา เช่น ชนชั้นผู้ใช้แรงงานก็จะให้คุณค่ากับร่างกายที่มีกล้ามเนื้อมัด ๆ ดูบึกบึนทรหด ดังที่จะเห็นตัวอย่างได้ว่า นักร้องเพลงลูกทุ่งชาวนั้นมักจะมีร่างกายที่เป็นตัวแทนแสดงสัญลักษณ์ดังกล่าวอยู่ ในขณะที่ชนชั้นกลางและชนชั้นสูงก็จะมีการสร้าง 'ร่างกายที่เป็นคุณค่าเชิงสัญลักษณ์' ประจำชนชั้นเลย แต่เนื่องจากอำนาจของชนชั้นกลางและชนชั้นสูงมีมากกว่า คุณค่าเชิงสัญลักษณ์ของร่างกายของชนชั้นสูงและกลางจึงมีอยู่เหนือกลุ่มชนชั้นล่าง

นอกจากร่างกายจะเป็นทุนประเภทต่าง ๆ ได้แล้ว บูร์ดิเยอยังเสนอว่า โอกาสที่จะทำการสะสมทุน (ร่างกาย) และแปลงทุนกายภาพของร่างกายให้กลายเป็นทุนประเภทอื่น ๆ เช่น ทุนเศรษฐกิจ ทุนสัญลักษณ์ ทุนวัฒนธรรม และทุนสังคมนั้น ก็ยังแตกต่างกันไปตามอำนาจของแต่ละชนชั้นอีกด้วย ตัวอย่างเช่น ชนชั้นที่กุมอำนาจในสังคมมักจะมีโอกาสดี ๆ ที่จะแปลงทุนทางกายภาพของพวกเขาให้ไปเป็นทุนอย่างอื่น ๆ เช่น แปลงไปเป็นทุนทางวัฒนธรรม ในการสมัครเข้าทำงานหรือเข้าเรียนในสถาบันการศึกษาชั้นสูง ซึ่งนอกจากจะใช้ผลการเรียนแล้ว การสอบสัมภาษณ์ก็มักจะวัดจากรูปร่างหน้าตาบุคลิกลักษณะ และเมื่อวิเคราะห์กีฬาและกิจกรรมเพื่อการพักผ่อนหย่อนใจของคนชั้นสูง ก็จะพบว่า เต็มไปด้วยกฎเกณฑ์เกี่ยวกับมารยาท (ซึ่งเกี่ยวข้องกับการใช้ร่างกายโดยตรง) และเป็นโอกาสให้มีการโอ้อวดความสามารถของร่างกายในสถานการณ์ที่มีคนดูอย่างเป็นงานเป็นการ กีฬาการเล่นกอล์ฟเป็นตัวอย่างที่ดีที่สุดและแสดงให้เห็นการจัดวางร่างกายให้เหมาะสม (มีวงสวิงที่ยอดเยี่ยม) ซึ่งต้องผ่านการสะสมทุนกายภาพทางร่างกายอย่างยาวนานพอสมควร

(9.3) ร่างกายกับชนชั้นและการธำรงรักษาความแตกต่างทางชนชั้น จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่า ร่างกายนั้นมีลักษณะทางชนชั้นเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิด ทั้งนี้เพราะร่างกายมีความผูกพันอยู่กับแนวคิดต่าง ๆ ที่บูร์ดิเยอได้นำเสนอมาทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็น **ตำแหน่งทางสังคม (social location)** ซึ่งหมายถึงสิ่งแวดล้อมทางวัตถุต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน **habitus** ซึ่งหมายถึงศักยภาพ/ความสามารถร่างกายที่หล่อหลอมให้คนตอบโต้สถานการณ์ที่แวดล้อมเขา และ **รสนิยม (taste)** ซึ่งหมายถึงการเข้าไปเป็นเจ้าของวิถี/ลีลาชีวิตบางแบบเป็นการเฉพาะตามเงื่อนไขทางวัตถุ

ด้วยลักษณะทั้ง 3 ประการนี้ จะทำให้คนในแต่ละชนชั้นมีการพัฒนาร่างกาย

(สะสมทุน) ไปในทางที่ให้คุณค่าไม่เท่ากัน แต่กระบวนการนี้ก็จะเป็นไปตามหลักการพรางตาที่บูร์ดิเยอได้กล่าวไว้ คือ การให้คุณค่าดังกล่าวนั้นกลับถูกทำให้ดูเหมือนว่า ‘เป็นเรื่องธรรมชาติ’ โดยเฉพาะเมื่อเป็นเรื่องของ ‘ร่างกาย’ ที่ดูเป็นเรื่องที่เปลี่ยนแปลงไม่ได้ เช่น สำเนียงการพูด วิธีการทรงตัว วิธีการเคลื่อนไหวร่างกาย ฯลฯ ซึ่งยากที่จะดูให้ออกกว่าการใช้ร่างกายทั้งหมดนี้มีที่มา/ที่ไปจากการหล่อหลอมทางชนชั้นทั้งสิ้น

ตัวอย่างของการให้คุณค่าต่อร่างกายที่สัมพันธ์กับชนชั้น เริ่มตั้งแต่ข้อสังเกตได้ง่าย ๆ ว่า คนจากแต่ละชนชั้นให้ความสำคัญ/คุณค่าต่อร่างกายไม่เท่ากัน ชนชั้นล่างจะเน้นความสำคัญของร่างกายก็ต่อเมื่อเจ็บป่วยและต้องรักษาพยาบาลเท่านั้น การชั่งน้ำหนักตัวทุกวันเพื่อดูการเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นลีลาชีวิตและรสนิยมของชนชั้นกลาง/ชั้นสูงอย่างแน่นอน เป็นต้น

และในเวลาเดียวกัน ‘ทรัพยากร’ ที่จะนำมาพัฒนา ‘ทุนกายภาพ’ ของร่างกายของคนในแต่ละชนชั้นก็แตกต่างกันไปด้วย สำหรับคนยากจน ร่างกายของพวกเขาเป็นโครงการ (project) ที่ต้องมีการพัฒนาในแง่ที่ออกจะจำกัดมาก กล่าวคือ จำเป็นเพียงต้องมีการบำรุงรักษาโดยแพทย์ก็ต่อเมื่อเจ็บป่วยเท่านั้น แม้แต่การรับรู้ว่า ‘ไม่สบายแล้ว’ ของคนยากจนก็ยิ่งแตกต่างจากชนชั้นกลาง/ชั้นสูง เช่น การเป็นสิ่วหรือโรคผิวหนังกลากเกลื้อนนั่น จะไม่ถูกคนจนรับรู้เลยว่า ‘เป็นโรคที่ต้องไปหาหมอ’

ในทางตรงกันข้าม คนชั้นสูงมีอำนาจ ทรัพยากร (ทั้งเงินทอง/เวลา...) ที่จะทำให้ร่างกายเป็น ‘โครงการ’ ที่พัฒนาไปได้หลายทางกว่า เช่น การชะลอความแก่ การลดความอ้วน/ลดพุง การทำศัลยกรรม การตัดฟัน ฯลฯ โดยอาจจะเน้นที่การทำงานภายในร่างกายในฐานะที่เป็นอินทรีย์ที่มีชีวิตชีวา (organism) (เช่น การออกกำลังกายเพื่อให้หุ่นดูเฟิร์ม) หรือเน้นที่การปรับปรุงลักษณะภายนอกของร่างกายที่จะปรากฏต่อสายตาคนอื่น (เช่น การย้อมผมให้ดำหรือปลุกผม การปรับปรุงบุคลิกภาพ ฯลฯ) ส่วนชนชั้นกลางนั้นก็มักใช้ทรัพยากรความรู้ (เช่น จะกินอาหารวันละกี่แคลอรี จะออกกำลังกายแบบใด) เพื่อมาควบคุมสุขภาพร่างกายของตนเองได้

จากที่กล่าวมานี้ จึงจะเห็นได้ว่า ‘ร่างกาย’ เป็น ‘เครื่องบ่งชี้’ ลักษณะทางชนชั้นของเจ้าของร่างกายได้อย่างดี และยังเป็น ‘เครื่องแสดง’ ความแตกต่างระหว่างชนชั้นต่าง ๆ ในสังคมอีกด้วย และโดยไม่ต้องสงสัยเลยว่า ในการนี้สื่อมวลชนจะมีบทบาททั้งเป็น ‘เวทีสาธารณะ’ ที่แสดงให้เห็นร่างกายของชนชั้นต่าง ๆ รวมทั้งเป็น ‘กลไกหนุนช่วย’ รักษาความแตกต่างทางชนชั้นเอาไว้ นอกจากนั้นเนื่องจากอำนาจของชนชั้นต่าง ๆ ในสังคมนั้นไม่เท่ากัน และอำนาจดังกล่าวจะมาแสดงออกในเรื่องของอำนาจที่จะนิยามว่า ‘ร่างกายแบบไหนเป็นร่างกายแบบอุดมคติ’ ซึ่งหมายความว่า มีคุณค่าเชิงสัญลักษณ์เหนือกว่า ดังนั้น ‘การมีจมูกที่โด่งเป็นสัน การมีหน้าเหลี่ยมแบบคนอีสาน การมีผิวที่คล้ำดำ...’ ซึ่งเป็นลักษณะตามธรรมชาตินั้น แต่เมื่อมาถูกประกอบเข้ากับอำนาจเชิงสัญลักษณ์ ก็ส่งผลให้คุณลักษณะต่าง ๆ

ของร่างกายเหล่านี้เกิดมีคุณค่าไม่เท่ากัน และแน่นอนว่า ‘ร่างกายแบบชนชั้นสูง’ ย่อมมีคุณค่าเชิงสัญลักษณ์เหนือกว่า ‘ร่างกายของชนชั้นล่าง’

บูร์ดิเยอได้สรุปว่า ร่างกายเป็นกลไกสำคัญในการรักษาความแตกต่างทางชนชั้นเอาไว้ (class distinction) โดยเฉพาะในยุควัฒนธรรมประชานิยมเช่นยุคปัจจุบัน ในหมู่ชนชั้นกลางมีความสนใจในเรื่องสัดส่วนและภาพลักษณ์ของร่างกายอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นในแง่มุมมองของสุขภาพ การทำศัลยกรรม การเพาะกาย ฯลฯ และที่ได้อีกตามที่มี ‘เครื่องหมายแสดงความแตกต่างทางชนชั้น’ ที่นั่นก็จะมี ‘กระบวนการเลียนแบบ’ (imitation) เกิดขึ้นควบคู่กันไป ทุนกายภาพจึงถูกใช้เป็นกลไกในการไต่เต้าทางชนชั้นด้วย ฉะนั้น หากคนชั้นล่างต้องการที่จะทำให้อารมณ์ของของตนดูดีมีมูลค่ามากขึ้น ก็ต้อง ‘เลียนแบบ’ ‘รับเอา’ รูปร่างแบบชนชั้นกลาง (เช่น ผอมบาง สูง ขาวาว ฯลฯ) เข้ามาเป็นรูปร่างของตน (ดังตัวอย่างที่เราจะเห็นการเปลี่ยนแปลงของรูปร่างของนางเครื่องเพลงลูกทุ่งจากอดีตถึงปัจจุบัน)

(9.4) การธำรงรักษามูลค่าเชิงสัญลักษณ์ของร่างกาย อันที่จริงบูร์ดิเยอเห็นว่า การธำรงรักษามูลค่าเชิงสัญลักษณ์ของร่างกายนั้นเป็นเรื่องยาก รวมทั้งการสร้าง/สะสมและการแปลงทุนกายภาพให้ไปเป็นทุนชนิดอื่น ๆ นั้นก็เป็นเรื่องที่เต็มไปด้วยปัญหาและข้อจำกัด (เช่น ถ้าเราเป็นคนตัวเตี้ย การจะทำตัวให้สูงระดับเข้าประกวดนางงามได้ก็ไม่ใช่เรื่องง่าย ๆ) และเนื่องจากทุนกายภาพนั้นไม่สามารถจะสืบทอดหรือส่งต่อเป็นมรดกได้โดยง่าย ลักษณะเฉพาะของทุนร่างกายจึงมีดังนี้คือ

- การสะสมและการพัฒนาทุนทางกายภาพเป็นกระบวนการที่ซับซ้อนยาวนาน ใช้เวลายาวนานหลายปีและไม่มีเส้นทางลัด ดังตัวอย่างที่ได้ยกมาแล้วเช่น การมีสายตาที่มองเห็นเหลี่ยมมุมของลูกสุนัขเกอร์แบบต้อง ศิษย์น้อย เป็นต้น

- ทุนทางกายภาพอาจร่อยหรอและหมดไปพร้อม ๆ กับร่างกายของผู้เป็นเจ้าของ เนื่องจากมนุษย์เราไม่อาจจะหลีกเลี่ยงหลักของวิฏสงสารคือเกิด แก่ เจ็บ ตาย ได้

- การรับรู้มูลค่าของทุนทางกายภาพ อาจจะไม่ใช่ว่าสิ่งที่รับประกันได้เสมอไป ทั้งนี้เพราะการปรับเปลี่ยนความหมายและคุณค่าเชิงสัญลักษณ์นั้นมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ในช่วงเวลาหนึ่ง รูปร่างที่อวบอ้วนแบบ มาริซีน มอนโร เคยมีมูลค่าสูง แต่ปัจจุบัน มูลค่าดังกล่าวก็ได้เปลี่ยนไปแล้ว

แต่แม้ว่าทุนทางกายภาพจะมีลักษณะเสี่ยงและยากลำบากต่อการสะสมและการแปลงทุนมากเพียงใดก็ตาม บูร์ดิเยอก็สรุปว่า แต่ชนชั้นสูง/ชนชั้นกลางก็ยังทุ่มเทในการรักษาผลประโยชน์ทางชนชั้นผ่านทาง ‘ทุนกายภาพ’ อยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการแต่งตัว การวางอาภรณ์พิธีการ การกินอาหาร ฯลฯ ในการนี้ สถาบันเช่นสื่อมวลชนได้เข้าไปมีบทบาทอย่างแข็งขันเต็มที่

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ (2544), *ศาสตร์แห่งสื่อและวัฒนธรรมศึกษา*, กรุงเทพฯ: เอ็ดดิสันเพรส โพรดักส์.
- ธนาบุษ สวงวงศ์ศักดิ์ (2547), 'การต่อรองเรื่องการควบคุมเนื้อหาระหว่างผู้ว่าจ้างกับผู้รับจ้าง การผลิตสารคดีวิชาการเรื่อง "สารคดีคนจน"', *วารสารนิเทศศาสตร์*, ปีที่ 22 ฉบับที่ 4. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พรรณราย โอสถาภิรัตน์ (2543), *นางนาก: การต่อรองทางความหมายในภาพยนตร์ยอด นิยม*, วิทยานิพนธ์ปริญญาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล (มานุษยวิทยา) คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วรินทร์า ไกยรวงศ์ (2541), 'มิติแห่งการบริโภคที่ปรากฏในนิตยสารผู้หญิง', ใน กาญจนา แก้วเทพ (บก.), *การศึกษาสื่อมวลชนด้วยทฤษฎีวิพากษ์*, กรุงเทพฯ: คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมรภัษ ชัยสิงห์กานานนท์ (2544), *รสนิยม: ภาษาในสังคมไทยยุคบริโภคนิยม*, กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สายพิน ศุพุทธมงคล และคณะ (2541), 'สำรวจทฤษฎีร่างกาย', *ปริตตา เกลิมเผ่า กอนันตกุล (บก.), เผยร่าง-พร่างกาย*, กรุงเทพฯ: โครงการคปไฟ.
- สุนีย์ ประสงค์บัณฑิต (2548), *แนวความคิดฮาปิตัสของ ปีแอร์ บูร์ดิเยอ กับทฤษฎีทาง มานุษยวิทยา*, วิทยานิพนธ์ปริญญาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล (มานุษยวิทยา) คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุภาภรณ์ จันทวานิช และ รุ่งนภา ยรรยงเกษมสุข (2549), 'แนวคิดทางสังคมวิทยาของปีแอร์ บูร์ดิเยอ', ใน สุภาภรณ์ จันทวานิช (บก.), *รวมบทความทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ปี 2549*, กรุงเทพฯ: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย.
- Benson, R. and Neveu, E. (2005), *Bourdieu and the Journalistic Field*, Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P. (1977), *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Massachusetts: Harvard University Press.

- _____. (1986), 'From Rules to Strategies', *Cultural Anthropology*, February.
- _____. (1988), *Homo Academicus*, Cambridge: Polity.
- _____. (1990), *The Logic of Practice*, Stanford: Stanford University Press.
- _____. (1993), *Sociology in Question*, London: Sage.
- _____. (1998a), *Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time*, Cambridge: Polity.
- _____. (1998b), *On Television*, New York: New Press.
- Bourdieu, P. and Passeron, J. (1977), *Reproduction in Education, Society and Culture*, London: Sage.
- Bourdieu, P. and Wacquant, L. (1992), *An Invitation to reflexive Sociology*, Chicago: Chicago University Press.
- Bourdieu, P. et al (1999), *The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*, Cambridge: Polity.
- Crossley, N. (2005), *Key Concepts in Critical Social Theory*, London: Sage.
- Elliott, A and Turner, B. (2001), *Profiles in Contemporary Social Theory*, London: Sage.
- Giulianotti, R. (2005), *Sport: A Critical Sociology*, Cambridge: Polity.
- Jenkins, R. (1992), *Pierre Bourdieu*, London: Routledge.
- Kauppi, N. (2000), *The Politics of Embodiment*, Frankfurt au Main: Peter Lang.
- Lechte, J. (1994), *Fifty Key Contemporary Thinkers*, London: Routledge.
- McQuail, D. (1994), *Mass Communication Theory (3ed)*, London: Sage.
- Swartz, D. (1997), *Culture and Power, The Sociology of Pierre Bourdieu*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Wacquant, L. (1998), 'Pierre Bourdieu', Rob Stones (eds.), *Key Sociological Thinkers*, Massachusetts: Macmillan Press.
- Webb, J. et al (2002), *Understanding Bourdieu*, London: Sage.

<http://i7.photobucket.com/albums/y299/Fialho/Simone.jpg>

บทที่ 15

ทฤษฎีสตรีนิยมแนววิพากษ์

(Theory of Critical Feminism)

1. จุดร่วมและจุดต่างของทฤษฎีวิพากษ์กับทฤษฎีสตรีนิยม
 - (1.1) จุดร่วมและจุดต่างระหว่างสองทฤษฎี
 - (1.2) ศัพทเฉพาะของทฤษฎีสตรีนิยม
2. พัฒนาการการต่อสู้ของผู้หญิงในโลกความจริง
 - (2.1) พัฒนาการการต่อสู้ของผู้หญิงในโลกตะวันตก
 - (2.2) พัฒนาการการต่อสู้ของผู้หญิงในสังคมไทย
3. พัฒนาการแนวคิดสตรีนิยม
 - (3.1) ยุควางรากฐาน
 - (3.2) ยุคทฤษฎีสตรีนิยม
 - (3.3) ยุคสื่อศึกษาแนวสตรีนิยม
4. การนำแนวคิดสตรีนิยมเชิงวิพากษ์มาใช้ในการสื่อสาร
 - (4.1) แนวคิดเรื่อง อำนาจ
 - (4.2) แนวคิดเรื่อง การสร้างความเป็นจริงทางสังคม

บทที่ 15

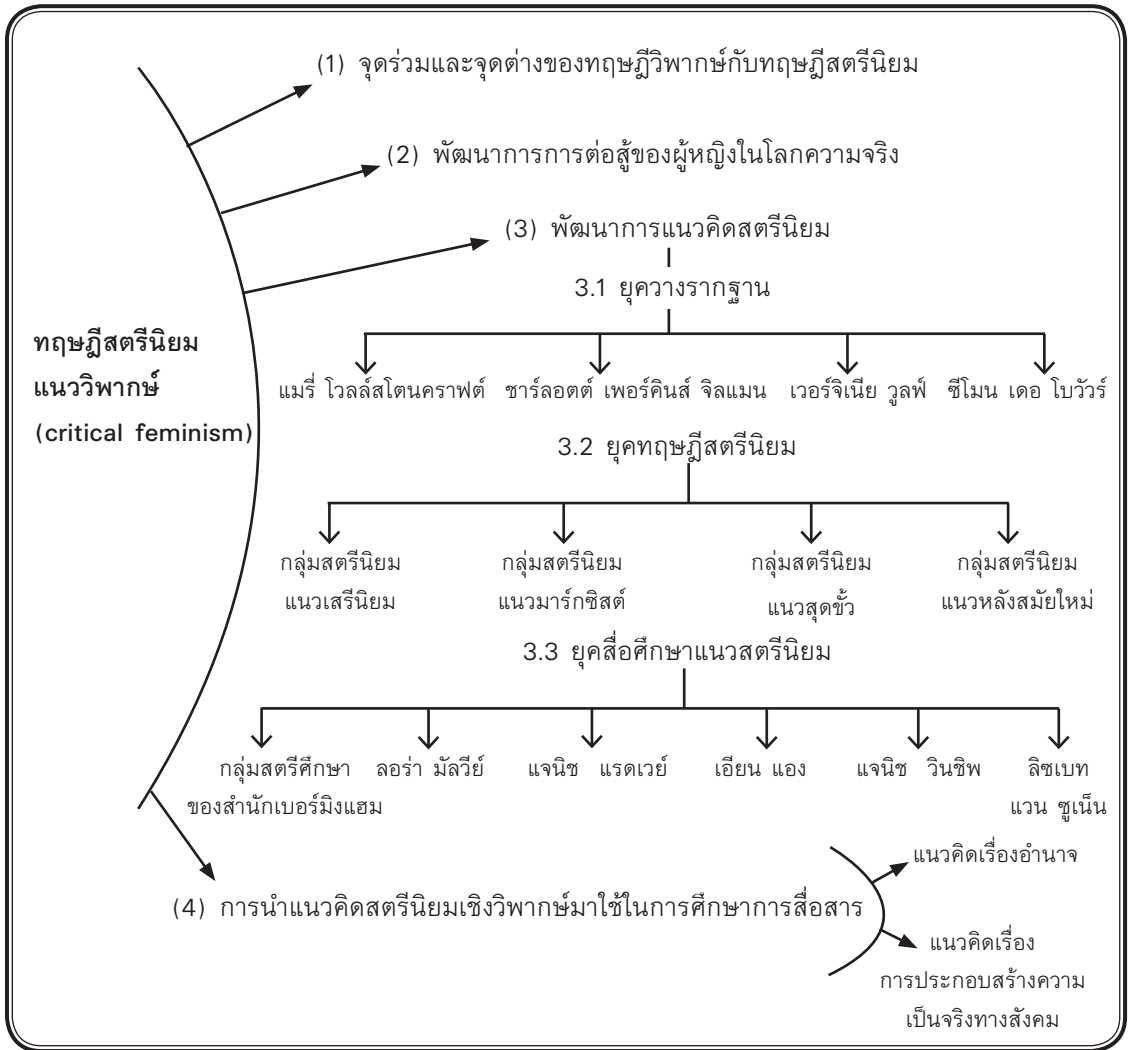
ทฤษฎีสตรีนิยมแนววิพากษ์
(Theory of Critical Feminism)

มีคำถามชวนสงสัยประการหนึ่งว่า ระหว่างรถยนต์กับเครื่องซักผ้า อะไรเกิดขึ้นก่อนกัน ถ้าเราตอบโดยสามัญสำนึกแล้ว เนื่องจากเครื่องซักผ้าเป็นเทคโนโลยีที่ไม่ได้สลับซับซ้อนมากมายเท่ากับรถยนต์ คำตอบก็น่าจะเป็นเครื่องซักผ้าที่ถูกประดิษฐ์คิดค้นขึ้นมาก่อนแต่อย่างไรก็ดี ในโลกความจริงนั้น เหตุการณ์กลับเป็นไปอีกทางหนึ่ง เพราะแม้จะเป็นเทคโนโลยีที่ยุ่ยากซับซ้อนมากกว่า แต่รถยนต์กลับเป็นประดิษฐกรรมที่ถูกสร้างขึ้นมาก่อนเครื่องซักผ้าเสียด้วยซ้ำ แล้วเพราะเหตุใดเหตุการณ์จริงจึงเป็นเช่นนั้น

กับคำถามข้อดังกล่าวข้างต้นนี้ นักทฤษฎีสตรีนิยมแนววิพากษ์ (critical feminism) ได้อธิบายว่า ในโลกของเทคโนโลยี ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ผู้ชายถือครองอำนาจอยู่นั้น เทคโนโลยีเช่นรถยนต์จะทำหน้าที่ปลดปล่อยเสรีภาพให้กับผู้ชายก่อน เพื่อที่เขาจะได้ออกไปโลดแล่นในพื้นที่สาธารณะได้ตามต้องการ ส่วนเทคโนโลยีในครัวเรือนหรือในพื้นที่ส่วนตัวอย่างเครื่องซักผ้า อันเป็นความต้องการของผู้หญิงนั้น จะเกิดขึ้นมาทีหลัง และที่สำคัญเหตุผลของการคิดค้นเครื่องซักผ้าขึ้นมาจริง ๆ นั้น ก็เป็นเพราะผู้ชายได้ผันตัวเองเข้ามาอยู่บ้านและทำงานบ้านมากขึ้น เทคโนโลยีจึงตามมาปรับใช้บุรุษเพศมากขึ้นตาม ดังนั้น ความสำคัญของเทคโนโลยีจึงมิใช่อยู่ที่ความซับซ้อน แต่ขึ้นอยู่กับว่า มนุษย์เพศใดจะเข้าถึงและยึดอำนาจเหนือพื้นที่นั้นได้ก่อน

ทฤษฎีสตรีนิยม เป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญกับการศึกษาด้วยเกณฑ์เรื่อง เพศ โดยจำแนกระหว่าง เพศตามธรรมชาติ (sex) หรือเพศที่ติดตัวมาแต่กำเนิด กับ เพศสภาวะ (gender) หรือเพศที่สังคมประกอบสร้างขึ้น ซึ่งเพศประการหลังนี้ได้กลายมาเป็นตัวแปรสำคัญของความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่อยู่ในการกระทำของสถาบันสังคมและวัฒนธรรมนั่นเอง และสำหรับในโลกวิชาการระยะหลัง ๆ มานี้ เมื่อเปรียบเทียบกับตัวแปรเชิงวัฒนธรรมอื่น ๆ อาทิ อายุ ชาติพันธุ์ ศาสนา ฯลฯ เพศสภาวะได้กลายมาเป็นอีกหัวข้อหนึ่งที่ได้รับการสนใจศึกษาวิจัยกันเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เนื่องจากในช่วงครึ่งหลังศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมานั้น มีการรวมกลุ่มกันของ ขบวนการสิทธิสตรี (women movement) ที่ลงภาคปฏิบัติกรอย่างเข้มข้น รวมทั้งได้กำหนดทิศทางในการศึกษาความเป็นจริงของสังคมหลายด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความสัมพันธ์ระหว่างเพศสภาวะและการสื่อสาร ซึ่งได้กลายมาเป็นหัวข้อที่ได้รับความสนใจเป็นพิเศษด้วยเช่นกัน

ด้วยเหตุดังกล่าว ในบทนี้ผู้เขียนจะขอสำรวจและอธิบายแนวคิดหลัก ๆ ของทฤษฎีสตรีนิยมในการใช้ศึกษาประเด็นการสื่อสาร โดยมีรายละเอียดของเนื้อหา ดังแผนภาพที่ 1 ต่อไปนี้

ภาพที่ 1: แสดงผังการนำเสนอแนวคิดของทฤษฎีสตรีนิยม (feminist theory)

1. จุดร่วมและจุดต่างของทฤษฎีวิพากษ์กับทฤษฎีสตรีนิยม

1.1 จุดร่วมและจุดต่างระหว่างสองทฤษฎี

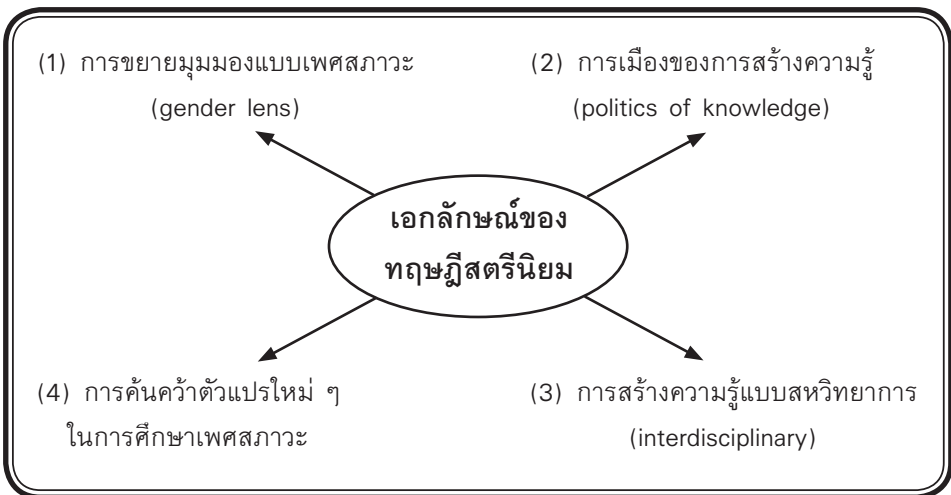
จากเนื้อหาที่ได้นำเสนอมาแล้วในบทที่ 1 ว่า ปรัชญาพื้นฐานของทฤษฎีวิพากษ์นั้นมีจุดยืนสำคัญหลายประการ เช่น ทศนะแบบวัตถุนิยม (materialism) ที่เชื่อเรื่องการดำรงอยู่แห่งจิตสำนึกของมนุษย์ ทศนะแบบนิเสธนิยม (negativism) ที่เห็นว่าความเป็นจริงไม่ได้ถูกกำเนิดมาแล้วตามธรรมชาติ แต่ถูกสร้างขึ้นในภายหลังทศนะแบบองค์รวม (holism) ที่เชื่อ

เรื่องความสัมพันธ์แบบไม่แยกส่วนหรือขาดจากกัน หรือทัศนะที่เน้นการวิเคราะห์ความขัดแย้ง (conflict) มากกว่าลักษณะเสถียรภาพ (stability) ของสังคม

เอกลักษณ์ของทฤษฎีวิพากษ์ดังกล่าวนี้ ก็เป็นจุดยืนเดียวกับที่นักทฤษฎีสตรีนิยมต่างเห็นพ้อง แต่ทว่า จุดต่างประการสำคัญอันเป็นเอกลักษณ์เด่นของทฤษฎีสตรีนิยมก็คือ ในขณะที่นักทฤษฎีวิพากษ์กลุ่มอื่น ๆ มีแนวโน้มจะมองข้ามเกณฑ์หรือตัวแปรเรื่องเพศ เพราะคิดว่าไม่มีนัยสำคัญ แต่ทว่า นักทฤษฎีสายสตรีนิยมกลับเชื่อมั่นว่า ตัวแปรเรื่องเพศเป็นหัวใจหลักของการศึกษาทุกประเด็นทางสังคม

สาเหตุที่นักทฤษฎีอื่น ๆ มองข้ามมิติเรื่องเพศนั้น อาจกล่าวได้ว่า นักวิชาการเหล่านี้เกือบทั้งหมดเป็นผู้ชาย (นับตั้งแต่มาร์กซ์ผู้เป็นรุ่นบุกเบิกเป็นต้นมา) ซึ่งจะตรงข้ามกับนักทฤษฎีสายสตรีนิยม ที่เกือบทั้งหมดก็เป็นผู้หญิง ที่ชื่ออาจจะไม่คุ้นเคยเท่ากับนักวิชาการเพศชาย (ดังรายละเอียดของแนวคิดนักวิชาการหลาย ๆ คนของสำนักนี้ที่ได้กล่าวถึงต่อไป) และด้วยเหตุที่นักทฤษฎีวิพากษ์ส่วนใหญ่มักเป็นเพศชายนั้น ทำให้เรื่องเพศ/เพศสภาวะกลายเป็นตัวแปรที่อยู่นอกสายตาไปเลย ดังตัวอย่างงานวิจัยที่เด่นชัดหนึ่งของสำนักวัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ (British cultural studies) ของ David Morley (1986) ที่ศึกษาเรื่องการดูโทรทัศน์ของผู้ชมชาวอังกฤษ ซึ่งในตอนแรกนั้น Morley เองก็ไม่ได้วางประเด็นเรื่องเพศไว้เป็นตัวแปรสำคัญ แต่ทว่า ผลการวิจัยในท้ายที่สุดกลับปรากฏว่า มิติเรื่องเพศนั้นเป็นตัวแปรที่มีผลต่อการดูโทรทัศน์เป็นอย่างมาก

ผลจากการมองข้ามตัวแปรเรื่องเพศสภาวะดังกล่าว นักวิชาการสายสตรีนิยมจึงได้เสนอให้ดึงตัวแปรเรื่องเพศกลับสู่โลกวิชาการ และพัฒนาเอกลักษณ์เด่นของทฤษฎีสตรีนิยมซึ่งสรุปได้ดังแผนภาพนี้

ภาพที่ 2: แสดงเอกลักษณ์เด่นของทฤษฎีสตรีนิยม

จากแผนภาพที่ 2 เราสามารถสรุปเอกลักษณ์เด่นของทฤษฎีสตรีนิยมที่ต่างจากทฤษฎีวิพากษ์กลุ่มอื่น ๆ ได้ดังนี้

(1) นักทฤษฎีสตรีนิยมเสนอให้มีการใช้ **มุมมองแบบเพศสภาวะ (gender lens)** ในการทำความเข้าใจโลกและสังคมให้มากขึ้น กล่าวคือ ในขณะที่นักวิชาการสายอื่น ๆ ก็จะมีกรอบวิธีการมองโลก (framework) ที่แตกต่างกันไปตามศาสตร์ของแต่ละสาขาวิชา หรือตามแต่ละทฤษฎีสายที่ตนสังกัด แต่กลุ่มสตรีนิยมจะใช้ประเด็นเรื่องเพศสภาวะเข้าไปอ่านปรากฏการณ์ต่าง ๆ ทางสังคม ตัวอย่างเช่น ในกรณีของการวิเคราะห์เรื่อง 'การใช้เวลาว่าง' (leisure) นั้น ถ้าเป็น นักทฤษฎีสายมาร์กซิสม์ก็อาจจะให้คำอธิบายว่า เวลาว่างเป็นผลผลิตของระบบทุนนิยมที่สร้างขึ้นเพื่อครอบงำชุดรีดชนชั้นแรงงาน แม้แต่ในพื้นที่นอกโรงงานหรือในช่วงนอกเวลางานก็ตาม แต่อย่างไรก็ดี นักทฤษฎีสตรีนิยมกลับขยายมุมมองแบบเพศสภาวะไปอีกว่า ในขณะที่นายทุนกดขี่แรงงานผ่านช่วงยามว่างนั้น ผู้ชายก็กดขี่ผู้หญิงในช่วงเวลาว่างได้ในการทำงานเดียวกัน (อาทิ เวลาว่างของผู้ชายอาจหมายถึงเวลาพักผ่อนจากงานจริง ๆ แต่ในเวลาเดียวกันนี้เอง ผู้หญิงกลับถูกชุดรีดผ่านการทำงานบ้านอีกกองพะเนิน) (สนใจรายละเอียดเรื่องผู้หญิงกับการใช้เวลาว่างโปรดดูบทความของสมสุขหินวิมาน 2544)

(2) นักทฤษฎีสตรีนิยมจะสนใจวิเคราะห์ **การเมืองของการสร้างความรู้ (politics of knowledge)** ซึ่งคล้าย ๆ กับแนวคิดของ มิเชล ฟูโกต์ ที่ว่า ความรู้ไม่ใช่ข้อเท็จจริงหรือสัจธรรมที่เป็นประโยชน์สำหรับมนุษย์ แต่ความรู้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากกลวิธีที่อำนาจในสังคมทำให้เรื่องราวใด ๆ ก็ตามกลายเป็นหัวข้อที่ทุกคนต้องรู้ (subject of knowledge) และสำหรับนักสตรีนิยมแล้ว คำถามสำคัญก็คือ สิ่งที่กำลังกลายเป็นความรู้ต่าง ๆ นั้น ได้รับการสถาปนาขึ้นโดยใคร หรือเป็นอำนาจของเพศหญิงหรือเพศชายที่สร้างขึ้น ตัวอย่างเช่น ความรู้ด้านการผลิตสื่อมวลชนต่าง ๆ ล้วนแล้วแต่เป็นความรู้จากมุมมองของเพศชายแทบทั้งสิ้น ฯลฯ ในขณะเดียวกัน เมื่อนักทฤษฎีสายสตรีนิยมเองเชื่อว่า ความรู้เป็นผลผลิตเชิงอำนาจทางเพศชนิดหนึ่ง ก็ต้องมีการนำเอาความรู้ไปสู่การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงสังคม (เช่น นำความรู้ไปเปลี่ยนแปลงความไม่เสมอภาคระหว่างเพศ) โดยการประสานระหว่างโลกวิชาการกับการลงมือทำงานในภาคปฏิบัติการทางสังคม ไม่ใช่การสร้างความรู้เป็นผลงานวิจัยแต่เพียงอย่างเดียว (ในทำนองเดียวกันกับการทำงานวิชาการของสำนักเบอร์มิงแฮมที่ได้กล่าวถึงต่อไปในบทที่ 16)

(3) นักทฤษฎีสตรีนิยมจะสนใจการสร้างความรู้แบบ **สหวิทยาการ (interdisciplinary)** ทั้งนี้ เหตุผลก็เนื่องมาแต่ว่า ความรู้ต่าง ๆ ที่อยู่ในโลกนี้นั้น ล้วนแล้วสถาปนาขึ้นจากอำนาจของเพศชายเป็นส่วนใหญ่ที่มองโลกอย่างแยกส่วนออกเป็นสาขาวิชาต่าง ๆ เพราะฉะนั้น หากเราจะเข้าใจความเป็นจริงที่อยู่รอบตัวได้ถ่องแท้แล้ว จะใช้

ศาสตร์แขนงเดียวไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ งานศึกษาของสายสตรีนิยมจึงมักผนวกเข้ากับ สาขาวิชาต่าง ๆ มากมาย เช่น ประเด็นเรื่องผู้หญิงกับวิทยาศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ สิ่งแวดล้อม การเมือง ศาสนา วรรณกรรม การสื่อสาร เป็นต้น (สนใจโปรดดูเพิ่มเติมในหนังสือ *สตรีศึกษา 1* และ *สตรีศึกษา 2* ของ คณะกรรมการส่งเสริมและ ประสานงานสตรีแห่งชาติ) ทั้งนี้ การผนวกมิติเพศภาวะเข้าไปในสาขาวิชาต่าง ๆ นั้น ก็แสดงให้เห็นความพยายามในการต่อสู้ของผู้หญิงในโลกวิชาการนั่นเอง

(4) นักทฤษฎีสตรีนิยมสนใจค้นคว้า**ตัวแปรใหม่ ๆ** ในการศึกษาปรากฏการณ์ทาง สังคม ทั้งนี้ เนื่องจากแต่เดิมนั้น ศาสตร์แบบเพศชายมีแนวโน้มจะสนใจวิเคราะห์ โลกที่เป็นสาธารณะ/ศีลธรรม/คุณธรรม/สาระความรู้ ฯลฯ เพราะฉะนั้น หากนัก ทฤษฎีจะศึกษาหรือสร้างความรู้เพื่อเผยให้เห็นการต่อสู้ของผู้หญิง ก็จำเป็นต้องเริ่ม ค้นหามุมมองใหม่และตัวแปรใหม่ ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเพศภาวะมากขึ้น ด้วยเหตุ ดังกล่าว เราจึงพบว่า งานวิจัยในสายสตรีนิยมจะมีตัวแปรที่ไม่ค่อยเป็นที่คุ้นชินนัก ไม่ว่าจะเป็นตัวแปรที่เกี่ยวข้องกับ เพศวิถี (sexuality) ความรื่นรมย์ (pleasure) เวลาว่าง (leisure) ร่างกาย (body) ส่วนตัว/สาธารณะ (private/public) พื้นที่ในบ้าน (domestic) ความบันเทิง (entertainment) เป็นต้น

1.2 ศัพท์เฉพาะของทฤษฎีสตรีนิยม

เนื่องจากทฤษฎีสตรีนิยมบุกเบิกวิธีวิเคราะห์สังคมและการสื่อสาร โดยใช้เกณฑ์เรื่อง เพศ/เพศภาวะเป็นพื้นฐาน ดังนั้น นักวิชาการสายนี้จึงพัฒนาศัพท์เฉพาะ (technical terms) ขึ้นมาหลายคำ และในที่นี้จะขอเลือกคำศัพท์หลัก ๆ บางคำมาอธิบาย ดังนี้

(1) *สตรีนิยม (feminism)* คำว่า ‘สตรีนิยม’ ไม่ได้หมายถึงแค่เพียงกลุ่มแนวคิดที่ ศึกษาเรื่องผู้หญิงกับผู้ชาย แต่มีความหมายกว้างและกินความไปถึงแนวคิดที่ศึกษาว่า **ความเป็นเพศหญิงและความเป็นเพศชายถูกสร้างและธำรงรักษาไว้ได้อย่างไร** ทั้งนี้ โดย พื้นฐานแล้ว นักสตรีนิยมจะเชื่อว่า **ความเป็นเพศดังกล่าวจะถูกสร้างขึ้นโดยสังคม** มากกว่า จะถูกกำหนดความเป็นไปโดยปัจเจกบุคคล

ตัวอย่างเช่น กรณีของรายการสาธิตการทำอาหารทางโทรทัศน์นั้น แม้โดยทั่วไป จะมีการทักท้วงกันว่า กลุ่มผู้ชมเป้าหมายหลักจะเป็นแม่บ้านเพศหญิง แต่ทว่า เชฟในรายการ กลับมีแนวโน้มจะเป็นผู้ชายมากกว่า ทั้ง ๆ ที่ในความเป็นจริงแล้ว ผู้หญิงก็มีความสามารถ ทำอาหารได้ไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันเลย หรือแม้แต่เป็นผู้ที่ทำครัวอยู่เป็นประจำในชีวิตประจำวัน กับปรากฏการณ์เช่นนี้ นักสตรีนิยมจะอธิบายว่า แม้ว่าผู้หญิงกับผู้ชายจะทำครัวเหมือนกัน แต่เพราะ**ความเป็นเพศที่ต่างกัน** ทำให้ความหมายของการทำครัวแบบผู้หญิงกับผู้ชาย ไม่เหมือนกัน กล่าวคือ ถ้าเป็นการทำครัวในพื้นที่ส่วนตัวของครัวเรือนและไม่มีรายได้ทาง เศรษฐกิจ สังคมจะกำหนดให้งานครัวเช่นนั้นเป็นของสตรีเพศ แต่หากเป็นการทำครัวในพื้นที่

สาธารณะ (อาทิ ตามโรงแรม หรือในรายการโทรทัศน์) และมีรายรับทางเศรษฐกิจแล้ว สังคมจะสร้างความหมายให้งานครัวแบบหลังเป็นปริณิชนของบุรุษเพศมากกว่า

(2) **สตรีศึกษาและเพศสภาพศึกษา (women studies and gender studies)** ในช่วงแรก นักสตรีนิยมเริ่มต้นการศึกษาโดยยังหยิบยืมวิธีวิทยา (methodology) ที่เป็นแบบเพศชายมาใช้ (อาทิ การใช้วิธีศึกษาแบบสภาวิสัยที่ผู้วิจัยจะไม่เข้าไปข้องเกี่ยวกับสิ่งที่ศึกษา) และเรียกกระบวนการศึกษาของตนว่า **สตรีศึกษา (women studies)** ตามนัยยะนี้ นักทฤษฎีสายผู้หญิงจะเชื่อว่า เนื่องจากผู้หญิงมีจุดยืนในการมองโลกแตกต่างจากผู้ชาย ดังนั้น หน้าที่ของนักวิจัยจะต้องพยายามค้นหาเอกลักษณ์ของผู้หญิงในการมองโลกว่าเป็นเช่นไร ดังตัวอย่างงานวิจัยของ Sue Wise (1990) ที่ศึกษาเรื่องผู้หญิงกับการรับรู้ภาพลักษณ์ของนักร้องชื่อดังในอดีตอย่าง เอลวิส เพรสลีย์ ในงานชิ้นนี้ Wise พบว่า ในขณะที่ผู้ชายส่วนใหญ่รับรู้ว่าเอลวิสเป็นดัง 'พระเจ้าที่พวกเขาเทิดทูน' (butch god) เพราะเป็น 'ต้นแบบของเสน่ห์ทางเพศที่เราใจสตรีเป็นอย่างยิ่ง' แต่สำหรับแฟนเพลงผู้หญิงแล้ว พวกเขา กลับมองต่างออกไปและเห็นว่า เอลวิสเป็นเหมือน 'ตุ๊กตาหมีตัวหนึ่ง' (a teddy bear) ที่น่าทะนุถนอม มีลักษณะเป็นมิตร อ่อนนุ่ม และน่าคบหา มากกว่าจะมีเสน่ห์ดึงดูดทางเพศ (ซึ่งคงคล้าย ๆ กับมุมมองของแม่ยกไทยที่มีต่อนักร้องอย่าง เบิร์ด ธงไชย ชัยยา มิตรชัย หรือ ก๊อต จักรพรรณ์)

อย่างไรก็ดี ภายหลังจากขบวนการสตรีนิยมเคลื่อนไหวมาถึงปัจจุบัน การเรียกร้องให้โลกวิชาการแสวงหาประเด็นศึกษา และสร้างวิธีวิทยาที่เป็นแบบ**เพศหญิง**ให้มากขึ้น และเรียกแนวทางการศึกษาแบบนี้ว่า **เพศสภาพศึกษา (gender studies)** โดยมีจุดยืนสำคัญว่า ปัญหาเรื่องเพศสภาพไม่ใช่เกิดเนื่องจากผู้หญิงเพียงอย่างเดียว เพราะฉะนั้น จำเป็นต้องศึกษาโดยมองความสัมพันธ์อย่างน้อยสามด้าน คือ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้หญิงกับตนเอง ผู้หญิงกับผู้ชาย และผู้หญิงกับสังคม ตัวอย่างเช่น หากเป็นกรณีการศึกษาผู้หญิงในเพลงไทยสมัยนิยม เราก็มักจะพบว่า ภาพของผู้หญิงมีแนวโน้มถูกสร้างให้เกี่ยวพันอยู่แต่กับเฉพาะปัญหาของตัวเองหรือปัญหากับผู้ชาย (เช่น เนื้อเพลงมักจะเล่าถึงปมปัญหาในใจของผู้หญิงเอง หรือปัญหาความรักระหว่างเธอกับผู้ชาย) มากกว่าจะเป็นผู้หญิงกับปัญหาในระดับสังคม (ยกเว้นในกรณีของเพลงเพื่อชีวิต) (โปรดดูเพิ่มเติมในงานวิจัยของ มิตรภรณ์ อยู่สถาพร 2539)

(3) **เพศตามธรรมชาติและเพศภาวะ (sex and gender)** ทฤษฎีสตรีนิยมได้จำแนกมิติเรื่อง เพศ ออกเป็นสองด้านด้วยกัน คือ ด้านแรกได้แก่ **เพศตามธรรมชาติ (sex)** อันหมายถึง สภาพความเป็นเพศที่ติดตัวมาแต่กำเนิด และแสดงออกเป็นลักษณะ **เพศทางกายภาพ/ชีวภาพ (physical / biological sex)** เช่น เวลากรอกใบสมัครงานหรือกรอกข้อมูลเพื่อทำบัตรประชาชน ช่องที่เติมเรื่องเพศนั้น จะให้ความสำคัญกับเพศตามธรรมชาติ (หรือคุณลักษณะของโครโมโซม) ที่ติดตัวมาแต่กำเนิดโดยไม่เปลี่ยนแปลง

ส่วนด้านที่สองได้แก่ เพศสภาวะ (gender) ซึ่งหมายถึง สภาพความเป็น เพศทางสังคม/วัฒนธรรม (social / cultural sex) ซึ่งไม่ใช่เพศที่ติดตัวมาแต่กำเนิด แต่ได้รับการประกอบสร้างขึ้นโดยสังคม (socially constructed) เช่น มนุษย์เราไม่ได้มีชื่อติดตัวมาตั้งแต่เกิด แต่การเรียกชื่อนั้น จะมีนัยยะทางเพศสภาวะที่สังคมกำหนดมาให้ อาทิ หากเป็นผู้หญิง ชื่อที่สังคมกำหนดไว้ว่าเหมาะสมก็อาจจะได้แก่ มาลี บุปผา ราตรี หรือ กุหลาบ ฯลฯ แต่ถ้าเป็นชื่อของผู้ชาย ก็อาจจะได้แก่ สมชาย สมบัติ สมศักดิ์ สรพงษ์ ฯลฯ

นอกจากนี้ คำถามสำคัญเกี่ยวกับเรื่องเพศก็คือ ระหว่างเพศตามธรรมชาติกับเพศสภาวะนั้น อะไรมีอำนาจกำหนดความเป็นไปของสังคมและวัฒนธรรมมากกว่ากัน ตัวอย่างเช่น ในกรณีของตากล่องที่ถ่ายภาพยนตร์แบบเปลือยนั้น แม้ว่าเพศตามธรรมชาติจะมีตากล่องทั้งที่เป็นผู้หญิงและผู้ชาย แต่ทว่า ในจังหวะกำลังกดชัตเตอร์จับภาพยนตร์แบบอยู่นั้น ตากล่องคิดถึงภาพที่จะออกมาด้วยจุดยืนแบบเพศหญิงหรือเพศชาย (สนใจการวิเคราะห์กรณีของมุมมองแบบเพศสภาวะในกรณีภาพเปลือยนี้ โปรดดูบทความของ สมสุข หินวิมาน และวีรวัฒน์ อัมพันธุ์ 2540)

(4) ความเป็นเพศหญิงและความเป็นเพศชาย (femininity and masculinity) เนื่องจากลักษณะทางเพศสภาวะ (gender) เป็นสิ่งที่ถูกประกอบสร้างขึ้น (constructed) ดังนั้น ทั้ง ความเป็นเพศหญิง (femininity) และ ความเป็นเพศชาย (masculinity) ต่างก็เป็นสิ่งที่สังคมได้ประกอบสร้างขึ้นด้วยเช่นกัน และไม่เพียงเท่านั้น สังคมยังมีกระบวนการทำให้ความเป็นเพศหญิง/ชายถูกทำให้ดูราวกับเป็นธรรมชาติ (naturalised / taken-for-granted) โดยผ่านพื้นที่ของสื่อประเภทต่าง ๆ เช่น ภาพของผู้หญิงที่อยู่ในเพลง มักจะได้รับการสร้างให้เป็น 'ผู้ถูกกระทำทางความรัก' (ดังปรากฏในเนื้อเพลงที่ว่า 'ยอมฉันทยอมเจ็บปวด' 'กักขังฉันเกิดกักขังไป' 'ถึงร้ายก็รักแม้รักจะร้าย' หรือ 'ได้แต่ยินยอมรับความเจ็บปวด') หรือภาพของผู้หญิงที่เป็นนางเอกภาพยนตร์ฮอลลีวูดสมัยก่อน มักต้องสวย หวาน และมีเสน่ห์เย้ายวนใจ (ดังกรณีของนางเอกแบบ อลิซาเบธ เทย์เลอร์ เกรซ เคลลี หรืออิงกริด เบอร์กแมน)

แต่ถึงกระนั้น ด้วยอิทธิพลของทฤษฎีแนวหลังสมัยใหม่ (postmodernism) หากความเป็นหญิง/ชายเป็นสิ่งที่ถูกประกอบสร้างขึ้นมาแล้วนั้น ในเวลาเดียวกัน ความเป็นเพศดังกล่าว ก็สามารถถูกรื้อถอนและสร้างขึ้นใหม่ (deconstructed and reconstructed) ได้ด้วยเช่นกัน ดังเช่น ภาพของผู้หญิงในเพลงร่วมสมัย ที่อาจจะไม่ได้ถูกกระทำจากความรักเสมอไป แต่เป็นผู้หญิงที่ 'sexy, naughty, bitchy' แบบนักร้องอย่าง ทาตา ยัง หรือภาพนางเอกฮอลลีวูดยุคใหม่ที่เริ่มมีลักษณะแข็งแกร่งแบบผู้ชายมากขึ้นอย่าง ชิเกอร์นีเย่ วิเวอร์ ในภาพยนตร์เรื่อง *Aliens* หรือแอนเจลิน่า โจลี่ ในภาพยนตร์เรื่อง *Tomb Raiders* หรือเป็นตัวละครผู้หญิงแนว road movies อย่าง จิน่า เดวิส และซูซาน ซาแรนดอน ในเรื่อง *Thelma & Louise* เป็นต้น

2. พัฒนาการการต่อสู้ของผู้หญิงในโลกความจริง

แม้ว่าการต่อสู้ของผู้หญิงจะเกิดขึ้นและดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องในช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ แต่ในที่นี้ จะขอนำเสนอพัฒนาการการต่อสู้ดังกล่าว โดยแบ่งเป็นช่วง ๆ ตามจุดเปลี่ยนสำคัญ ๆ โดยจะพิจารณาทั้งกรณีของตะวันตกและไทย ดังนี้

2.1 พัฒนาการการต่อสู้ของผู้หญิงในโลกตะวันตก

ในขณะทีผลการศึกษาในเชิงประวัติศาสตร์ (historical approach) ของนักสตรีนิยมได้เผยให้เห็นว่า ในแทบจะทุกช่วงประวัติศาสตร์ของโลกตะวันตกนั้น มีการจัดโครงสร้างสังคมที่ไม่เสมอภาคระหว่างหญิงกับชาย และมีความพยายามปิดกั้นการพัฒนาศักยภาพด้านต่าง ๆ ของสตรีอย่างต่อเนื่อง แต่ทว่า ในอีกด้านหนึ่ง ก็มีกระแสการต่อสู้ (และการต่อต้านการต่อสู้) ของผู้หญิง ปรากฏอยู่เป็นคู่ขนานกันตลอดมา ดังนี้

- **ยุคศตวรรษที่ 12-16** หรือในโลกตะวันตกเรียกว่า **ยุคมืด (Dark Age)** เป็นยุคที่มีการก่อตัวของชนชั้นกรรมพีและการสถาปนาอำนาจของคริสตศาสนา ด้วยเหตุนี้ วิถีคิดและโลกทัศน์แบบเพศชายจึงเข้าครอบงำสังคมโดยส่วนใหญ่ ดังนั้น ขบวนการของผู้หญิงในยุคนี้จึงเป็นการต่อสู้กับอำนาจของคริสตจักร โดยผ่านลัทธิ ‘แม่มด’ (witch) หรือเป็นกลุ่มผู้หญิงนอกกรีตและเบี่ยงเบนออกไปจากระบบองค์ความรู้และลัทธิศาสนาของผู้ชาย (ดังจำลองภาพอยู่ในภาพยนตร์เรื่อง *The Crucible*) ด้วยเหตุดังกล่าว บรรดากลุ่มนักบวชจึงสร้างปฏิบัติการ ‘ล่าแม่มด’ (witch hunt) ขึ้นมา เพื่อกวาดล้างบรรดาผู้หญิงนอกกรีตเหล่านี้ เช่น จับพวกเธอไปเผาหรือทรมาน ฯลฯ ทั้งนี้ เป้าหมายคือการป้องปรามผู้หญิงคนอื่น ๆ ไม่ให้เข้าสู่ลัทธิดังกล่าว และทำลายฐานความรู้ของผู้หญิง เพื่อให้องค์ความรู้ศาสนาและวิทยาศาสตร์ของผู้ชายได้เข้ามาแทนที่

- **ยุคศตวรรษที่ 18** เป็นช่วงที่ระบบทุนนิยมอุตสาหกรรมเริ่มขยายตัวเต็มรูปแบบและตรรกะสำคัญของระบบการผลิตทางเศรษฐกิจแบบนี้ก็คือ **การแบ่งงานกันทำ (division of labour)** ซึ่งเหตุผลที่อ้างอิงไว้ข้อหนึ่งก็เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุด (efficiency) ในกระบวนการผลิต แต่ในเวลาเดียวกัน อีกด้านหนึ่ง ระบบดังกล่าวยังก่อให้เกิดการกดขี่ผู้หญิงตามมาด้วยโดยผ่านกระบวนการแบ่งงานกันทำโดยใช้เพศเป็นเกณฑ์กำหนด (sexual division of labour) เช่น หากเป็นงานระดับบริหาร/ควบคุมนโยบายโดยส่วนใหญ่แล้ว ผู้ชายจะค่อนข้างมีอำนาจเข้ามากำหนด ส่วนงานที่ถูกตีความว่าเหมาะสมสำหรับสตรีเพศนั้นก็คือบรรดางานบริการต่าง ๆ

นอกจากนี้ ในศตวรรษที่ 18 ระบบทุนนิยมยังได้สร้างให้เกิด **ลัทธิแม่บ้าน (housewifisation)** ขึ้นมาด้วย โดยนัยยะของลัทธินี้ ได้มีการกำหนดเส้นแบ่งที่ชัดเจนระหว่างพื้นที่ **สาธารณะ (public)** กับพื้นที่ **ส่วนตัว (private)** อันเป็นรูปแบบการจัดที่ทางอย่างชัดเจน

ให้กับผู้หญิง ด้วยการอธิบายว่า ผู้หญิงเหมาะที่จะอยู่กับพื้นที่แบบใดและทำกิจกรรมอย่างไร โดยเฉพาะการกำหนดว่า ผู้ชายมีหน้าที่เป็น 'ผู้หาเลี้ยงครอบครัว' (breadwinner) และต้องออกไปทำงานนอกบ้าน (เช่น ทำงานในโรงงาน) ดังนั้น ผู้หญิงจึงถูกตีเส้นให้อยู่แต่เฉพาะในบ้าน และพึงเป็น 'แม่บ้าน' (housewife) เพียงอย่างเดียว จนกลายเป็นอุดมการณ์แบบ 'อยู่กับเหย้าเฝ้ากับเรือน' (domestication) และที่สำคัญ เมื่อผู้หญิงต้องกลายมาเป็น 'แม่บ้าน' เธอก็ต้องประกอบกิจกรรมจับจ่ายซื้อของเข้าบ้าน ดังนั้น ผู้หญิงจึงต้องตกอยู่ใต้อาณัติของ 'ลัทธิบริโภคนิยม' (culture of consumerism) ไปโดยปริยาย

● **ยุคกลางศตวรรษที่ 20 ถึงปัจจุบัน** ตั้งแต่การล่มสลายของสหภาพโซเวียตในปี ค.ศ.1956 เป็นต้นมา ทำให้ในช่วงทศวรรษที่ 1960 ประวัติศาสตร์การต่อสู้ยุคใหม่ของผู้หญิงในโลกตะวันตก ได้เริ่มปรากฏโฉมหน้าขึ้นมา โดยมีลักษณะสำคัญดังนี้

(1) เกิดกระบวนการทำให้ผู้หญิงกลายเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (social movements) ชนิดหนึ่ง เช่น เริ่มมีการเรียกร้องโอกาสที่เท่าเทียมกันระหว่างหญิงชาย หรือมีการเคลื่อนไหวของแนวคิดสิทธิสตรี (women's right) ขึ้นมา

(2) สถานภาพของผู้หญิงไม่ได้ถูกมองแค่เป็น **วัตถุที่ถูกรู้ (object of knowledge)** เท่านั้น แต่ยังเป็น **ผู้ที่มีอำนาจผลิต/สร้างความรู้ (subject of knowledge)** ด้วยเช่นกัน

(3) เกิดการขยาย **ญาณวิทยา (epistemology)** แบบผู้หญิงออกไป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การได้รับอิทธิพลจากงานเขียนของ **ซีโมน เดอ โบวัวร์ (Simone de Beauvoir)** ที่ผลักดันให้มีวิธีการแสวงหาความรู้แบบผู้หญิง (มิใช่แค่มีแต่กระบวนการสร้างความรู้แบบผู้ชาย)

(4) มีการเกิดขึ้นของแนวคิด **สตรีนิยม (feminism)** ซึ่งศึกษาทั้งเรื่องของผู้หญิงและเพศภาวะ ที่ดำรงอยู่ในทุก ๆ มิติของสังคม ที่ต่อมาได้กลายเป็นการเมืองรูปแบบใหม่ที่ด้วยเพศเป็นสำคัญ เช่น การศึกษาประเด็นเรื่องครอบครัว ร่างกาย พื้นที่ของครัวเรือน ฯลฯ ทั้งนี้ พื้นฐานวิธีคิดที่สำคัญก็คือ **แม้แต่เรื่องส่วนตัวก็เป็นการเมืองชนิดหนึ่งด้วยเช่นกัน (the personal is the political)**

จนกระทั่งทศวรรษที่ 1970 กระแสสตรีนิยมเริ่มไหลเข้าสู่โลกของสื่อมวลชนและการศึกษาด้านการสื่อสารอย่างเป็นทางการเป็นจริงเป็นจัง โดยเฉพาะในปี ค.ศ.1978 ได้เกิดการรวมกลุ่มกันของนักวิชาการสายผู้หญิงหลายคนที่สนใจด้านสื่อในชื่อของ 'The Women's Study Group' ซึ่งอยู่ที่ศูนย์แห่งการศึกษาวรรณกรรมร่วมสมัย (Centre for Contemporary Cultural Studies / CCCS) ที่มหาวิทยาลัยเบอร์มิงแฮม ประเทศอังกฤษ โดยมีนักวิชาการสายผู้หญิงกับสื่อที่เด่น ๆ ได้แก่ ชาร์ลอตต์ บรันสดอน (Charlotte Brunsdon) โดโรธี ฮอบสัน (Dorothy Hobson) แองเจล่า แม็คโรบบี (Angela McRobbie) แจนนิช วินชิพ (Janice Winship) ฯลฯ

และผลงานเขียนที่บุกเบิกโดยนักวิชาการกลุ่มนี้ได้แก่ หนังสือชื่อ *Women Take Issue* (1978)

ครั้นพอมมาถึงทศวรรษที่ 1980 การศึกษาแนวสตรีนิยมได้ขยายไปสู่การวิเคราะห์ประเด็นใหม่ ๆ ในมิติที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขยายวิธีวิทยาแบบสังคมวิทยา (sociological) ไปสู่จิตวิเคราะห์ (psychoanalytical) มากขึ้น ซึ่งเป็นการเปิดคำถามในการศึกษาเรื่องผู้หญิงหลายด้าน เช่น การศึกษาอัตลักษณ์ทางเพศสภาวะ (gender identity) หรือการศึกษาเรื่องความรื่นรมย์แบบสตรีเพศ (women's pleasure) เป็นต้น

วบจนถึงปลายทศวรรษที่ 20 มาถึงปัจจุบัน ทฤษฎีสตรีนิยมก็มีภาพรวมประสานกับศาสตร์แขนงใหม่ ๆ (หรือมีลักษณะเป็นสหวิทยาการมากขึ้น) และเกิดเป็นแขนงย่อย ๆ ของทฤษฎีกลุ่มนี้อีกมากมาย เช่น กลุ่มสตรีนิยมแนวหลังสมัยใหม่ (postmodern feminism) กลุ่มนิเวศ-สตรีนิยม (eco-feminism) ฯลฯ ในขณะเดียวกัน ก็เริ่มมีการปรับเส้นทางการศึกษาจากจุดยืนแบบ **สตรีศึกษา (women studies)** มาสู่ **เพศสภาพศึกษา (gender studies)** อาทิ การขยายประเด็นการศึกษามาที่เรื่องของ ความเป็นเพศชาย (masculinity) ความเป็นรักร่วมเพศ (homosexuality) ทฤษฎีว่าด้วยรักร่วมเพศ (queer theory) แนวคิดเกี่ยวกับเลสเบียน (lesbianism) เป็นต้น

2.2 พัฒนาการการต่อสู้ของผู้หญิงในสังคมไทย

ประวัติศาสตร์การต่อสู้ของผู้หญิงในสังคมไทย มีมาอย่างต่อเนื่องและยาวนานแล้ว เฉพาะในโลกของสื่อมวลชนสมัยใหม่นั้น พัฒนาการการต่อสู้ของผู้หญิงได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนผ่านจากสังคมประเพณีดั้งเดิมมาสู่สังคมสมัยใหม่ในยุคของสื่อมวลชน ตัวอย่างเช่น ในงานวิจัยของ พิมพ์ฤทัย ชูแสงศรี (2534) ได้เผยให้เห็นว่า ในกรณีของสื่อนิตยสารสตรีที่ถือกำเนิดมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2431 มาถึงช่วงเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2475 นั้น นิตยสารได้มีบทบาทหลักในการให้ความรู้ ข่าวสาร ความบันเทิง และส่งเสริมสิทธิสตรีมาโดยต่อเนื่องรวมทั้งยังเป็นช่องทางนำความคิดแปลกๆใหม่ๆที่ก้าวหน้ามาสู่ผู้อ่านหญิงและเป็นปากเสียงเรียกร้องสิทธิต่าง ๆ ให้สตรีบางกลุ่มได้แสดงความคิดเห็นของตนต่อสาธารณชน

อย่างไรก็ดี จุดเปลี่ยนที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ของผู้หญิงเกิดขึ้นในยุคของเหตุการณ์ทางการเมือง 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 ในช่วงดังกล่าวนี้ นักกิจกรรมเคลื่อนไหวเรื่องผู้หญิง (women activists) จำนวนมากได้เข้าร่วมกิจกรรมทางการเมืองอย่างเคียงบ่าเคียงไหล่กับผู้ชาย และในช่วงปี พ.ศ.2516-2517 มีการจัดตั้งองค์กรสตรีที่ชื่อ **สมาคมส่งเสริมสภาพสตรี** เพื่อดำเนินการแก้ไขกฎหมายโดยผ่านสื่อมวลชน อย่างไรก็ตาม ในช่วงเดียวกันนี้ ประเด็นสตรียังมักถูกพ่วงไปกับประเด็นทางการเมืองของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมอื่น ๆ และหากพิจารณาเฉพาะในส่วนของสื่อมวลชนกับสตรีแล้ว เริ่มมีการกล่าวถึงบ้างอย่างประปรายในเรื่องของการนำเสนอภาพสะท้อนสตรีที่ไม่เหมาะสมในสื่อมวลชน เช่น

การถ่ายภาพเปลือยของดาราสาวลงหน้าหนึ่งของหนังสือพิมพ์ เป็นต้น และช่วงยุคสมัยนี้ได้ปิดฉากลงเมื่อมีเหตุการณ์ปราบปรามนักศึกษาในวันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ.2519

การเคลื่อนไหวของสตรีไทยเริ่มกลับมาเฟื่องฟูอีกครั้งในช่วงปี พ.ศ.2522 ซึ่งอาจจะเป็นผลพวงมาจากการประกาศปีสตรีสากล พ.ศ.2518 และทศวรรษสตรีในช่วงปี พ.ศ.2519-2528 และครั้งนี้ กลุ่มและองค์กรสตรีได้เริ่มแยกตัวออกจากขบวนการสังคมนิยมอื่น ๆ เพื่อมาจับเฉพาะประเด็นของสตรีเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นปัญหาที่เห็นได้อย่างชัดเจนและปัญหาที่ซ่อนเร้นเห็นได้ยาก เช่น ปัญหาโสเภณี การข่มขืน ความรุนแรงและการล่วงละเมิดทางเพศ กฎหมายการทำแท้ง ฯลฯ ในช่วงเวลาดังกล่าว สื่อมวลชนแขนงต่าง ๆ ซึ่งเติบโตขึ้นอย่างมากในช่วงทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมา ได้เริ่มปรับตัวเพื่อตอบสนองต่อความต้องการและข้อเรียกร้องของสตรีเช่นในหน้าสตรีของหนังสือพิมพ์และในรายงานข่าววิทยุและโทรทัศน์ก็ได้เริ่มมีการรายงานกิจกรรมเกี่ยวกับแผนพัฒนาสตรีระยะยาวทั้งสองแผน (พ.ศ.2522-2544 และ พ.ศ.2535-2554) ซึ่งเรียกร้องการมอบหมายภารกิจและกำหนดมาตรการในการใช้สื่อเพื่อพัฒนาสตรีโดยทั่วไป โดยเฉพาะการใช้สื่อมวลชนเป็นกลไกส่งเสริมการเรียนรู้ของตัวสตรีเอง และการใช้สื่อมวลชนเป็นกลไกในการรณรงค์เพื่อเปลี่ยนแปลงเจตคติและจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรี

นอกจากนี้ ช่วงเวลาดังกล่าวยังได้เกิดกลุ่มกิจกรรมรณรงค์ประเด็นเรื่องสตรีในส่วนของภาครัฐและเอกชน ที่ยังมีบทบาทมาจนถึงปัจจุบัน อาทิ คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ (กสส.) มูลนิธิเพื่อนหญิง สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชาย มูลนิธิผู้หญิง รวมไปถึงเกิดการผลักดันการศึกษาด้านสตรีศึกษาในสถาบันการศึกษาหลายแห่ง เช่น โครงการสตรีและเยาวชนศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และศูนย์สตรีศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (โปรดดูเพิ่มเติมใน กาญจนา แก้วเทพ 2545)

3. พัฒนาการแนวคิดสตรีนิยม

ในส่วนนี้ผู้เขียนจะได้นำเสนอพัฒนาการของแนวคิดสตรีนิยม โดยใช้กรณีของโลกวิชาการตะวันตกเป็นพื้นฐาน อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่า ก่อนหน้าทศวรรษที่ 1960 ขึ้นไปนั้น พัฒนาการแนวคิดของนักวิชาการในสายผู้หญิงค่อนข้างมีช่วงระยะห่างจากนักวิชาการคนหนึ่งไปยังอีกคนหนึ่ง (ซึ่งในบางช่วงยุคอาจเกินกว่า 50 ปี) ทั้งนี้ อาจเนื่องด้วยโอกาสของการเข้าถึงกระบวนการผลิตความรู้ของผู้หญิง ซึ่งถูกปิดกั้นเอาไว้ในอดีต จนกระทั่งถึงกลางศตวรรษที่ 20 ที่แนวคิดสตรีนิยมจึงค่อย ๆ ขยายตัวและพัฒนาออกไปอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้ ผู้เขียนจะขอแบ่งยุคของพัฒนาการโดยภาพกว้างเป็นสามยุค คือ ยุควางรากฐาน (หรือช่วงก่อนทศวรรษที่ 1960) ยุคทฤษฎีสตรีนิยม (หรือตั้งแต่ทศวรรษที่ 1960 ที่แนวคิดสตรีนิยมเริ่มขยายตัวเป็นอย่างมาก) และยุคสื่อศึกษาแนวสตรีนิยม

(หรือจากทศวรรษที่ 1970 เป็นต้นมา ที่ทฤษฎีสตรีนิยมเข้ามาผนวกรวมกับสาขาวิชาการสื่อสารอย่างเป็นรูปธรรมชัดเจน)

3.1 ยุควางรากฐาน

แม้ว่าในโลกความจริง การต่อสู้ของผู้หญิงจะมีต่อเนื่องยาวนานหลายศตวรรษ แต่ถ้าหากพิจารณาในเชิงแนวคิด หรือโอกาสในการผลิตความรู้ของผู้หญิงในโลกวิชาการแล้ว ศตวรรษที่ 18 ถือเป็นช่วงความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในการวางรากฐานของผู้หญิงในวงวิชาการ ซึ่งในที่นี้ ผู้เขียนจะขอแนะนำให้รู้จักกับนักวิชาการรุ่นบุกเบิกที่ศึกษาเรื่องผู้หญิง 4 คน คือ แมรี โวลล์สโตนคราฟต์ (Mary Wollstonecraft 1759-1797) ชาร์ลอตต์ เพอร์คินส์ จิลแมน (Charlotte Perkins Gilman 1860-1935) เวอร์จิเนีย วูล์ฟ (Virginia Woolf 1882-1941) และ ซีมอน เดอ โบวัวร์ (Simone de Beauvoir 1908-1986) ดังนี้

(1) แมรี โวลล์สโตนคราฟต์ (Mary Wollstonecraft) โวลล์สโตนคราฟต์เป็นนักเขียนและนักปรัชญาชาวอังกฤษ และถูกจัดว่าเป็นนักทฤษฎีสตรีนิยมรุ่นแรก ๆ ที่มีอิทธิพลทางความคิดต่อนักวิชาการสายสตรีรุ่นหลังเป็นจำนวนมาก

โดยประวัติแล้ว ภูมิหลังชีวิตของโวลล์สโตนคราฟต์มีส่วนอย่างมากในการหล่อหลอมให้เธอสนใจเรื่องสิทธิความแตกต่างระหว่างเพศ โวลล์สโตนคราฟต์เกิดในครอบครัวที่แรกเริ่มมีฐานะค่อนข้างดีของกรุงลอนดอน แต่ทว่า เพราะการลงทุนที่ผิดพลาดของบิดา ทำให้ต่อมาชีวิตครอบครัวของเธอค่อนข้างอัตคัดขัดสนทางเศรษฐกิจ และบิดาได้ติดสุราย่างหนัก จนกลายมาเป็นคนที่รุนแรงและชอบทุบตีภรรยา จนกระทั่งครั้งหนึ่งในช่วงชีวิตของเธอ โวลล์สโตนคราฟต์ถึงกับเคยนอนก้นประตูห้องนอนของมารดา เพื่อปกป้องมิให้พ่อเข้ามาทำร้ายแม่ถึงในห้อง และอีกครั้งหนึ่ง เมื่อน้องสาวของเธอไม่ประสบความสำเร็จในชีวิตสมรส โวลล์สโตนคราฟต์ยังคงเป็นผู้สนับสนุนให้น้องสาวหย่าร้างกับสามี และละทิ้งลูกที่ยังเป็นทารกไป แม้ว่านั่นจะเป็นการทำลายค่านิยมสังคมในยุคนั้น และจะส่งผลให้น้องสาวของเธอต้องถูกประณามอย่างรุนแรงก็ตาม

ตลอดช่วงชีวิตของโวลล์สโตนคราฟต์ เธอมีประสบการณ์เรื่องความไม่เท่าเทียมทางเพศอย่างต่อเนื่อง ทั้งในแง่ชีวิตครอบครัวและการทำงานอาชีพ โดยเฉพาะประเด็นที่เธอถูกกล่าวขานถึงมากที่สุดคือ ชีวิตส่วนตัวอันซับซ้อนและแหกออกไปจากขนบของสังคม เช่น การมีชายคนรักพร้อมกันที่เดียวหลายคน หรือการที่เธอเคยพยายามฆ่าตัวตายมาก่อน เป็นต้น โวลล์สโตนคราฟต์ได้แต่งงานกับวิลเลียม ก๊อดวิน (William Godwin) และมีบุตรสาวหนึ่งคนคือ แมรี เชลลีย์ (Mary Shelly) ซึ่งต่อมาคือเจ้าของบทประพันธ์ที่มีชื่อเสียงเรื่อง *Frankenstein* โวลล์สโตนคราฟต์เสียชีวิตด้วยอายุเพียง 38 ปี เนื่องจากปัญหาจากการตั้งครรภ์และคลอดผิดปกติ เธอทิ้งผลงานเขียนที่โดดเด่นเกี่ยวกับสิทธิทางเพศมากมาย โดยเฉพาะเล่มที่มีชื่อเสียงมากคือ *A Vindication of the Rights of Woman* (1792)

หากจะย้อนกลับไปดูบริบททางสังคมการเมืองในช่วงศตวรรษที่ 18 อันเป็นห้วงที่ โวลล์สโตนคราฟต์พัฒนาทฤษฎีสตรีนิยมขึ้นมานั้น ได้เกิดกระแสแนวคิดที่สำคัญขึ้นมาใน ยุโรปตะวันตกก็คือ แนวคิดเสรีนิยม (liberalism) (อาทิ การเกิดการปฏิวัติฝรั่งเศสขึ้น ในปี ค.ศ.1789) แนวคิดนี้พยายามปฏิเสธทัศนะของระบบศักดินา (feudalism) โดยเน้น ส่งเสริมวิถีคิด 4 ด้านของมนุษย์ อันได้แก่

- วิถีคิดเรื่อง ความก้าวหน้า (progress) ซึ่งเห็นว่าเสรีภาพจะนำมาซึ่งความก้าวหน้าของมนุษยชาติ
- วิถีคิดเรื่อง พันธะสัญญา (contract) ที่จะเข้ามาเป็นตัวกลางความสัมพันธ์ใหม่ระหว่างมนุษย์ เช่น การใช้กฎหมาย
- วิถีคิดเรื่อง ความเป็นธรรมชาติ (nature) อาทิ คำอธิบายว่า สิทธิ/เสรีภาพเป็นความต้องการพื้นฐานตามธรรมชาติของมนุษย์
- วิถีคิดเรื่อง เหตุผล (reason) ที่ยึดถือเรื่องเสรีภาพในการสื่อสาร/ถกเถียงบนหลักการของเหตุผล

ทั้งนี้ นักปรัชญาเสรีนิยมที่มีชื่อเสียงแห่งยุคศตวรรษที่ 18 ก็คือ ฌอง-ฌาคส์ รูสโซ (Jean-Jacques Rousseau) ผู้ที่ให้คำอธิบายว่า มนุษย์ทุกคน (ที่เป็นเพศชาย) ล้วนเกิดมาอย่างรู้จักใช้เหตุผล และด้วยคำอธิบายเช่นนี้ โวลล์สโตนคราฟต์ได้ปฏิเสธข้อเสนอของรูสโซที่ว่า ผู้หญิงเป็นเพศที่ไม่ค่อยมีเหตุผล โดยเธอแย้งว่า แม้ผู้หญิงบางคนอาจจะด้อยทางเหตุผลก็จริง แต่นั่นไม่ใช่เพราะธรรมชาติของผู้หญิงที่เกิดมาเป็นเช่นนั้น แต่ทว่า เป็นเพราะผู้หญิงคือเพศที่ขาดโอกาสที่จะแสดงผลมากกว่า อาทิ การขาดโอกาสทางการศึกษาของสตรี ฯลฯ

จากทัศนะที่กล่าวมา เราอาจจัดได้ว่า โวลล์สโตนคราฟต์เป็นผู้ปูพื้นฐานของทฤษฎีสตรีนิยมแนวเสรีนิยม (liberal feminism) ที่สนใจวิเคราะห์เรื่องความเท่าเทียมในสิทธิทางเพศ กล่าวคือ โวลล์สโตนคราฟต์ได้ตั้งคำถามเรื่องโอกาสและการเข้าถึงสิทธิด้านต่าง ๆ ของผู้หญิงว่าเป็นเฉกเช่นเดียวกับผู้ชายหรือไม่เพียงไร ทั้งนี้ สังคมตะวันตกในช่วงศตวรรษที่ 18 นั้น มักให้นิยามว่า ผู้ชายเป็นเพศที่มีอารยะ (civilised) ในขณะที่ผู้หญิงเป็นเพศที่มีลักษณะของอารยชนเพียงบางส่วน (partial civilisation) เท่านั้น โดยโวลล์สโตนคราฟต์ได้ย้ำว่า ไม่เพียงแต่ผู้หญิงจะเป็นเพศที่ขาดสิทธิและโอกาส หากแต่ระบบการศึกษายังเป็นสถาบันที่ปิดกั้นไม่ให้ผู้หญิงได้แสดงผลและสร้างความรู้ได้เต็มที่ หรือเป็นระบบสถาบันที่จอมปลอมที่สุด (false system of education) สำหรับสตรี

นอกจากนี้ โวลล์สโตนคราฟต์ยังได้เผยให้เห็นสามมิติของการกดขี่สตรีเพศ (women's oppression) อันได้แก่ การกดขี่ผู้หญิงทางวัฒนธรรม (เช่น การกดขี่ในชีวิตประจำวัน อาทิ การห่อเท้าแบบผู้หญิงจีน หรือการสวมเสื้อคอร์เซ็ทรัดเอวของสตรีชั้นสูงในยุโรป) การกดขี่ผู้หญิงทางสังคม (เช่น การกดขี่ผ่านทางสถาบันต่าง ๆ ดังกรณีของการศึกษาที่ได้กล่าวมา)

และการกดขี่ผู้หญิงทางการเมือง (อาทิ การกดขี่ผ่านกฎหมาย) และด้วยประสบการณ์ชีวิตของโวลล์สโตนคราฟต์เอง เธอจึงให้ข้อสรุปว่า วิธีเดียวที่จะปลดปล่อยผู้หญิงได้ ก็ต้องอาศัยการต่อต้านการกดขี่ด้านต่าง ๆ ต่อสตรีเพศที่กระทำทั้งโดยผู้ชายและสังคมนั่นเอง

(2) *ชาร์ลอตต์ เพอร์คินส์ จิลแมน (Charlotte Perkins Gilman)* หลังจากออกสัญกรรมของโวลล์สโตนคราฟต์เกินกว่าครึ่งศตวรรษ แนวคิดสตรีนิยมจึงมีการผลักดันต่อโดยนักทฤษฎีสายผู้หญิงที่ชื่อ ชาร์ลอตต์ เพอร์คินส์ จิลแมน ผู้เป็นทั้งนักประพันธ์ นักเขียนเรื่องสั้นและนวนิยาย และนักเคลื่อนไหวทางสังคมชาวอเมริกัน ผลงานวรรณกรรมที่มีชื่อเสียงของจิลแมนคือ เรื่องสั้น 'The Yellow Wallpaper' (1892) ซึ่งได้แรงบันดาลใจการเขียนมาจากอาการโรคซึมเศร้า (depression) และสุขภาพอันอ่อนแอของเธอเอง

จิลแมนเกิดที่มลรัฐคอนเนคติกัต สหรัฐอเมริกา บิดาเป็นบรรณารักษ์และเป็นบรรณาธิการนิตยสารฉบับหนึ่ง อย่างไรก็ดี จิลแมนกลับไม่ค่อยได้สนิทกับบิดามากนัก แต่เธอได้รับการเลี้ยงดูโดยบรรดาป้า ๆ ที่เป็นนักต่อสู้แนวสตรีนิยมซึ่งพยายามเคลื่อนไหวปลดปล่อยผู้หญิงจากโลกของงานบ้าน และเรียกร้องสิทธิในการออกเสียงเลือกตั้งของผู้หญิง ในช่วงปี ค.ศ.1884 จิลแมนได้สมรสกับศิลปินชื่อ ชาร์ลส์ วอลเตอร์ สเตตสัน (Charles Walter Stetson) แม้ทั้งคู่จะมีบุตรสาวด้วยกันหนึ่งคน แต่ในอีก 4 ปีถัดมา เธอก็ตัดสินใจแยกทางกับสามี ก่อนจะมาแต่งงานอีกครั้งกับลูกพี่ลูกน้องของเธอเอง ซึ่งนับเป็นปรากฏการณ์ที่ไม่ค่อยเกิดขึ้นมากนักในช่วงปลายศตวรรษที่ 19

ในปี 1932 จิลแมนได้ป่วยเป็นโรคมะเร็งทรวงอก และอีก 3 ปีถัดมา เธอก็ตัดสินใจกระทำอัตวินิบาตกรรมด้วยการสูดสารคลอโรฟอรั่ม ทั้งนี้ กล่าวกันว่า จิลแมนได้รวบรวมสารดังกล่าวมานานนับหลายปี อันแสดงเจตนาที่จะฆ่าตัวตายมานานแล้ว เพียงแต่เธอรอให้ถึงเวลาที่เหมาะสมเท่านั้น

ในแง่ผลงานนั้น จิลแมนมีชื่อเสียงในฐานะของทั้งนักเขียนและนักวิชาการที่เดินสายบรรยายทั้งสหรัฐอเมริกาและหลาย ๆ ประเทศในยุโรป โดยเฉพาะการนำเสนอเนื้อหาความคิดเกี่ยวกับการต่อสู้เพื่อสิทธิสตรี จริยธรรมทางเพศ และการปฏิรูปสังคม ส่วนในแง่ของงานเขียนนั้น นอกจากงานประพันธ์ประเภทเรื่องสั้นและนวนิยายแล้ว งานวิชาการที่เด่นของเธอก็คือ *Women and Economics* (1898) ซึ่งวิเคราะห์ให้เห็นการกดขี่สตรีเพศผ่านมิติทางเศรษฐกิจเป็นหลัก

ในยุคที่จิลแมนพัฒนาแนวคิดขึ้นมานั้น สถานการณ์ของสังคมตะวันตกอยู่ในช่วงที่ระบบทุนนิยมอุตสาหกรรมกำลังขยายตัว ซึ่งจิลแมนเห็นว่า เงื่อนไขเช่นนี้ยิ่งทำให้ผู้หญิงมีแนวโน้มจะได้รับการกดขี่มากขึ้น (ซึ่งคล้าย ๆ กับทัศนะของกลุ่มสตรีนิยมแนวมาร์กซิสต์ หรือ Marxist feminism ที่จะได้กล่าวถึงต่อไป) ในเวลาเดียวกัน สำหรับในโลกวิชาการด้วยแล้ว จิลแมนมองว่าศาสตร์วิชาแบบสังคมศาสตร์ดูจะยิ่งมีแนวโน้มกีดกันผู้หญิงเป็นอย่างมาก ดังนั้น เธอจึงเรียกร้องให้มีการศึกษาสถานะของผู้หญิงให้มากขึ้น โดยเฉพาะในมิติทางเศรษฐศาสตร์

ของสตรี และที่สำคัญ จิลแมนยังเป็นนักคิดสายผู้หญิงรุ่นแรก ๆ ที่บุกเบิกความคิดว่า **ความเป็นเพศหญิง (femininity)** เป็นสิ่งที่ถูกประกอบสร้างขึ้นมายุติเงื่อนไขของการกดขี่ทางเพศ ซึ่งเป็นแนวคิดที่ต่อมาก็ก่อกบ 50 ปี ซีโมน เดอ โบวัวร์ จึงได้ขยายขยายให้เป็นรูปธรรมชัดเจนขึ้น (ดังจะได้อธิบายต่อไปในภายหลัง)

ในการวิเคราะห์มิติเศรษฐศาสตร์ของสตรี จิลแมนได้บัญญัติศัพท์คำหนึ่งขึ้นมาว่า **'sexuo-economic'** หมายความว่า มนุษย์เป็นสัตว์โลกชนิดเดียวที่สามารถสร้างให้ **ความสัมพันธ์ระหว่างเพศ (sex-relation)** กลายเป็น **ความสัมพันธ์ในทางเศรษฐกิจ (economic relation)** ได้ กล่าวคือ ในสังคมแบบทุนนิยมนั้น มนุษย์เพศหนึ่ง (ซึ่งก็คือผู้หญิง) จะถูกทำให้เป็นเพศที่ต้องพึ่งพิงทางเศรษฐกิจกับมนุษย์อีกเพศหนึ่ง (หรือผู้ชาย) ด้วยเหตุนี้ ในทางเศรษฐศาสตร์ ผู้หญิงจึงมักถูกจัดให้เป็น **ทาสที่ช่วยใครไม่ได้แม้แต่ตนเอง (helpless slavery)** ตัวอย่างเช่น ระบบทุนนิยมจะพัฒนากลยุทธ์การแบ่งงานกันทำ (division of labour) ขึ้นมา โดยกำหนดให้ผู้หญิงต้องทำงานในบ้าน ในขณะที่ผู้ชายคือผู้ที่ออกทำงานหาเงินนอกบ้าน เพราะฉะนั้น ผู้หญิงจึงต้องพึ่งพิงรายได้ทางเศรษฐกิจ พร้อม ๆ กับที่งานบ้านที่เธอทำอยู่เป็นนิจสินนั้น ก็ถูกตีความว่าเป็น **งานที่มองไม่เห็น (invisible work)**

จุดยืนของจิลแมนเชื่อว่า ผู้หญิงจำเป็นต้องมีอิสระทางเศรษฐกิจเสียก่อน เธอจึงจะได้รับการปลดปล่อยเสรีภาพออกไปได้ และสำหรับจิลแมนแล้ว พื้นที่ที่กักขังผู้หญิงเอาไว้มากที่สุดก็คือ พื้นที่เศรษฐกิจของครัวเรือน ทั้งนี้ จิลแมนอธิบายว่า แม้สถาบัน **ครอบครัว** จะถูกมองว่าเป็นหน่วยการผลิตทางเศรษฐกิจ (economic unit) ชนิดหนึ่ง แต่ทว่า การที่ผู้หญิงเข้าไปดูแลครอบครัวนั้น กลับถูกตีความว่า พวกเขาไม่ได้ผลิตอะไรที่มีคุณค่าออกมาเลยในเวลาเดียวกัน สถานภาพของผู้ชายในบ้านจะมีฐานะเป็นผู้ผลิต **อุปสงค์ (demand)** ส่วนผู้หญิงจะเป็นเพียงผู้ **ให้อุปทาน (supply)** เพื่อสนองความต้องการของบุรุษเพศนั่นเอง ด้วยเหตุนี้ ผู้หญิงจะมีสถานะเป็นเพียงผู้ที่ต้องผลิต ตราบเท่าที่ผู้ชายแสดงความต้องการ/อุปสงค์ของเขามากกว่าเท่านั้น ตัวอย่างเช่น กรณีของการทำงานบ้านนานาชนิดของผู้หญิง ก็เป็นไปเพื่อตอบสนองต่ออุปสงค์ด้านต่าง ๆ ของพ่อบ้านหรือสามี และในแง่นี้เอง ผู้หญิงจึงกลายเป็นแรงงานในการผลิตของผู้ชายไปโดยปริยาย

นอกจากนี้ ในการวิเคราะห์มิติทางเศรษฐกิจของครอบครัวดังกล่าว จิลแมนยังอธิบายด้วยว่า สังคมทุนนิยมได้ทำให้ผู้หญิงจำนวนมากกลายเป็นเพียง **ผู้บริโภค (consumer)** โดยมีครัวเรือนเป็นพื้นที่สำคัญของการบริโภค ดังตัวอย่างในงานโฆษณาสินค้าอุปโภคบริโภคต่าง ๆ ในช่วงเวลาไพรม์ไทม์ (อย่างละครโทรทัศน์) นั้น มักจะแสดงให้เห็นภาพความสนุกสนานจากการจับจ่ายบริโภคของบรรดาแม่บ้าน แม้ว่าสินค้าที่ขายจำนวนมาก อาจจะเป็นของพ่อบ้านหรือเพื่อความต้องการของคนอื่น ๆ ในครอบครัวด้วย (เช่น การซื้อผลิตภัณฑ์อย่างสบู่ ผงซักฟอก) ดังนั้น ในสายตาของผู้ชายแล้ว ผู้หญิงจึงมักถูกประณามว่า เป็นเพศที่มีแต่การจับจ่ายใช้สอย โดยไม่เคยรู้จักหาเงินมาเลี้ยงดูครอบครัว และยังคงพึ่งพิงรายได้ทาง

เศรษฐกิจที่ผู้ชายเป็นผู้หามาอีก

ด้วยเหตุดังกล่าว จิลแมนจึงได้ให้ข้อสรุปเอาไว้ว่า ปัญหาของผู้หญิงไม่ใช่อยู่ที่ตัวของผู้หญิงเอง หากแต่เป็นเพราะตำแหน่งแห่งที่ทางเศรษฐกิจ (economic position) ต่างหาก ที่ทำหน้าที่กดขี่สตรีเพศเอาไว้นั่นเอง

(3) เวอร์จิเนีย วูล์ฟ (Virginia Woolf) ในขณะที่คนทั่วไปอาจจะรู้จักเวอร์จิเนีย วูล์ฟ ในฐานะตัวละครเอกที่นิโคล คิดแมน แสดงไว้อย่างดีเยี่ยม จนได้รับรางวัลออสการ์จากภาพยนตร์เรื่อง *The Hours* (2002) แต่สำหรับนักทฤษฎีวิพากษ์แล้ว วูล์ฟเป็นชื่อของนักคิดหญิงคนสำคัญในสายสตรีนิยม ที่มีชีวิตอยู่ในช่วงต้นศตวรรษที่ 20

วูล์ฟ เป็นนักเขียนนวนิยายชาวอังกฤษ เธอเกิดที่กรุงลอนดอนในครอบครัวของบิดาที่เป็นนักเขียนและนักวิจารณ์ในปลายศตวรรษที่ 19 ดังนั้น วูล์ฟจึงถูกเลี้ยงดูมาในบรรยากาศของสังคมการเขียนแบบวิคตอเรียน และชีวิตวัยเด็กของเธอก็แวดล้อมไปด้วยนักเขียนชื่อดังที่เข้า ๆ ออก ๆ เป็นแขกรับเชิญของครอบครัวอยู่เสมอ ในแง่ชีวิตสมรสนั้น วูล์ฟได้แต่งงานกับนักเขียนที่ชื่อ เลียนาร์ด วูล์ฟ (Leonard Woolf) แต่ทว่า ชีวิตคู่ของเธอก็มิได้ราบรื่นตามขนบธรรมเนียมของสังคมอังกฤษยุคนั้นเท่าใดนัก เนื่องจากชีวิตส่วนตัวของเธอเองกลับมีความรักให้คนเพศเดียวกัน หรือมีความสัมพันธ์แบบเลสเบี้ยนกับผู้หญิงหลายคนที่ผ่านมาเข้ามาในชีวิต

วูล์ฟเริ่มอาชีพงานเขียนในช่วงปี ค.ศ.1905 ลงในวารสารชื่อ *Times Literary Supplement* ส่วนนวนิยายเรื่องแรกของเธอก็คือ *The Voyage Out* ซึ่งตีพิมพ์ในปี ค.ศ.1915 สำหรับผลงานนวนิยายที่มีชื่อเสียงของเธอได้แก่ *Mrs. Dalloway* (1925) *To the Lighthouse* (1927) และ *Orlando* (1928) และมีงานเขียนขนาดยาวอีกหนึ่งชิ้นคือ *A Room of One's Own* (1929) ซึ่งเปิดประเด็นที่ว่าด้วยสิทธิการเขียนของสตรี พร้อมกับวลีที่โดดเด่นว่า ‘ผู้หญิงจะมีทั้งเงินและพื้นที่ของเธอเองได้ ถ้าหากเธอกลายเป็นนักเขียนเรื่องเล่าต่าง ๆ’

ในบั้นปลายชีวิตของวูล์ฟในวัย 50 กว่าปี เธอเริ่มป่วยเป็นโรคซึมเศร้า (depression) อันเป็นอาการที่ครั้งหนึ่งเคยเกิดมาแล้วกับเธอเมื่อตอนช่วงต้นชีวิต และยังเมื่อภาวะของโรคกำเริบมากขึ้น วูล์ฟก็ไม่สามารถจะเขียนงานต่าง ๆ ออกมาได้อีก ดังนั้น ในวันที่ 28 มีนาคม 1941 วูล์ฟจึงตัดสินใจยุติความทรมานด้วยการกระทำอัตวินิบาตกรรม โดยการเอาก้อนหินถ่วงไว้ในกระเป๋าสีเสื้อของเธอและเดินจมน้ำไปกับแม่น้ำเฮาส์ (Ouse) ที่อยู่ใกล้บ้านของเธอเอง และอีกหลายสัปดาห์ให้หลัง ผู้คนจึงได้พบร่างที่ไร้ชีวิตของเธอ จากนั้นสามีของวูล์ฟก็ได้ฝังร่างของเธอเอาไว้ใต้ต้นไม้กลางสวนของบ้านที่เมืองร็อดเมลล์ (Rodmell) ในแคว้นซัสเซ็กซ์ (Sussex)

งานเขียนของวูล์ฟค่อนข้างมีอิทธิพลกับนักทฤษฎีสตรีนิยม โดยเฉพาะในกลุ่มสตรีนิยมแนวสุดขั้ว (radical feminism) ทั้งนี้ โดยจุดยืนพื้นฐานแล้ว วูล์ฟปฏิเสธทัศนะแบบปิตาธิปไตย (patriarchy) เป็นอย่างมาก เนื่องจากเธอเห็นว่า ในสังคมแบบชายเป็นใหญ่ ผู้หญิงมักจะ

มีสภาพที่ตกเป็น 'เหยื่อ' เสมอ และที่สำคัญ ลักษณะสังคมเช่นนี้ไม่ได้แค่เพียงกดขี่ทางเพศกับสตรีเท่านั้น แต่ยังมีการบวนการสร้างความต้องการ/ความเกลียด/ความกลัวบางอย่างให้กับผู้หญิงอีกด้วย เช่น ผู้หญิงจะถูกทำให้เกิดความต้องการที่จะมีใครสักคน (อาทิสามีหรือชายคนรัก) มีความเกลียดการถูกแก่งแย่ง และมีความกลัวที่จะต้องสูญเสีย ซึ่งคล้าย ๆ กับการสร้างภาพตัวละครนางเอกและนางร้ายที่อยู่ในละครโทรทัศน์นั่นเอง

ในขณะเดียวกันแนวคิดของวูล์ฟยังเกี่ยวเนื่องกับโลกของการสื่อสารโดยตรงกล่าวคือ ในขณะที่นักเคลื่อนไหวเรื่องผู้หญิงรุ่นก่อนอย่างโวลล์สโตนคราฟต์ สนใจศึกษาโอกาส/สิทธิการเข้าถึงการศึกษา แต่สำหรับวูล์ฟนั้น เธอได้เปิดประเด็นเรื่องผู้หญิงกับโอกาสการเข้าถึงวัฒนธรรมและการสื่อสาร โดยใช้กรณีศึกษาของการเขียนงานวรรณกรรม ทั้งนี้ วูล์ฟได้จำแนกสถานะของผู้หญิงในกระบวนการสื่อสารเป็นสองแบบคือ ผู้หญิงในฐานะของผู้ผลิตสารกับผู้หญิงในฐานะของผู้รับสาร โดยเธอเชื่อว่า ตราบใดที่ผู้หญิงยังเป็นเพียงแค่ผู้รับสาร ตราบนั้นอำนาจของเธอยังมีน้อยอยู่ จนกว่าผู้หญิงสักคนจะได้ลุกขึ้นมาเป็นผู้ผลิตสาร (เช่นเขียนงานวรรณกรรม) เธอก็จะเข้าสู่กระบวนการต่อสู้กับโลกและสังคมที่เข้ามากำกับชีวิตของพวกเขาจริง ๆ

สำหรับเฉพาะในแง่ผู้หญิงกับการเขียนนั้น วูล์ฟได้จำแนกไว้เป็นสองด้านด้วยกันคือการเขียนของผู้หญิงในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิง (about a woman) กับการเขียนของผู้หญิงในฐานะที่เป็นผู้หญิง (as a woman) ซึ่งในประภพหลังนี้เองที่วูล์ฟสนใจเป็นอย่างมาก เพราะเธอเห็นว่า เฉพาะนักเขียนสตรี (woman writer) เท่านั้นที่จะสามารถสื่อสาร 'ให้เป็นตัวเธอ' (to be herself) ได้จริง ตัวอย่างเช่น การเขียนเรื่องสั้นของนักเขียนอย่างอัญชันหรือศรีดาวเรือง หรือการดูภาพยนตร์ที่กำกับโดยผู้หญิง ก็คือการแสดงความเป็นตัวตนของผู้เขียนและผู้กำกับสตรีได้อย่างแท้จริง

ในประการสุดท้าย ด้วยจุดยืนที่ปฏิเสธลัทธิปิตาธิปไตย วูล์ฟได้วิเคราะห์กลยุทธการสร้างพื้นที่ของเพศชาย หรือถ้าอธิบายตามนัยยะของ อันโตนิโอ กรัมชิ (โปรดดูบทที่ 5) อาจเรียกได้ว่า กลยุทธ์การครองความเป็นเจ้าแบบเพศชาย (masculine hegemony) ทั้งนี้ วูล์ฟอธิบายว่า ในพื้นที่ของงานเขียนหรือการสื่อสารที่เป็นของผู้ชายนั้น จะมีกลยุทธ์ที่สำคัญสองประการ ดังนี้

- การแยกจิตสำนึกและตัวตนของผู้หญิงออกจากกัน อันหมายความว่าในโลกของสื่อที่ความเป็นเพศชายเข้ามากำหนดความเป็นเพศหญิง จิตสำนึก (consciousness) กับตัวตน (subjectivity) ของผู้หญิง จะถูกทำให้แยกขาดจากกัน แม้ในแง่จิตใจผู้หญิงอาจจะมีความปรารถนาบางประการแต่สังคมก็จะบอกว่าด้วยความเป็นผู้หญิงเธอจะไม่สามารถบรรลุตามความต้องการในจิตสำนึกของเธอได้ ดังตัวอย่างกรณีภาพของผู้หญิงที่อยู่ในเพลงไทยสมัยนิยม ที่โดยลึก ๆ ผู้หญิงก็อยากทำทนายชนบธรรมเนียมเรื่องชีวิตคู่ แต่เนื้อเพลงก็จะชี้นำให้เธอเป็นได้แค่คิดหรืออยู่กับความ

ตรอมตรมเท่านั้น ดังเช่น เพลงของ ทาทา ยัง ที่ร้องว่า ‘...ขาดเธอก็คงจะเหงา ขาดเขาก็คงเสียใจ ไม่อยากจะเลือกใคร อยากเก็บเธอเอาไว้ทั้งสองคน’

● **การทำให้ผู้หญิงกลายเป็นอื่น** ในงานเขียนของวูล์ฟนั้น เริ่มมีร่องรอยอิทธิพลของ ทฤษฎีการประกอบสร้างความหมายปรากฏให้เห็นอยู่บ้าง โดยเฉพาะการที่วูล์ฟเผยให้เห็นว่า เนื้อหาที่บรรจุอยู่ในตัวบท (text) ของการสื่อสารต่าง ๆ นั้น หากเป็นเรื่องเกี่ยวกับผู้ชายแล้ว จะเป็นภาพตัวแทนตัวตนจริง ๆ ของเขา (self-representation) แต่ถ้าเป็นการนำเสนอเรื่องราวของผู้หญิงแล้ว เธอมักจะถูกทำให้กลายเป็นอื่น หรือ ผลักเธอให้ไปอยู่ชายขอบ (otherness / marginalisation) ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากว่า ภาพของผู้หญิงส่วนใหญ่ไม่ได้ถูกฉายออกมาโดยตัวของผู้หญิงเอง แต่กลับถูกนำเสนอผ่านสายตาของผู้ชาย ตัวอย่างเช่น ในงานเขียนของพัชนี เชยจรรยา และมาณิศา พิศาลบุตร (2535) ที่วิเคราะห์ภาพของผู้หญิงในการตุนชายหัวเราะ และพบว่า เนื่องจากผู้วาดเป็นผู้ชายและใช้จุดยืนแบบเพศชาย ภาพของผู้หญิงจึงมักบิดเพี้ยนจากความเป็นจริงและถูกทำให้กลายเป็นอื่น อาทิ ภาพของผู้หญิงที่สมรสแล้ว อย่างเมียหลวง ก็จะกลายเป็นผู้หญิงอ้วน หน้าตาอัปลักษณ์ นิสัยดุร้ายขี้นะแ้ว และมักถือสาทุกกะเบือเป็นอาวุธในมือ ในขณะที่ภาพของผู้หญิงโสดอย่างเมียน้อย/สาวใช้/ เลขานุกาโรณี ก็มักจะถูกสร้างให้เป็นผู้หญิงเช็กชี หน้าตาดี มีลักษณะเสน่ห์ ยั่ววนใจ และต้องพึ่งพิงผู้ชาย ฯลฯ

(4) **ซีโมน เดอ โบวัวร์ (Simone de Beauvoir)** นับตั้งแต่กลางศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา ทฤษฎีวิพากษ์สายสตรีนิยมได้มาถึงจุดเปลี่ยนที่สำคัญอีกครั้ง โดยเฉพาะในแวดวงวิชาการ โดยผู้ที่มีบทบาทสำคัญในความเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ก็คือ ซีโมน เดอ โบวัวร์ สตรีชาวฝรั่งเศส ผู้ที่เป็นทั้งนักเขียน นักปรัชญา และนักเคลื่อนไหวทางสังคม

เดอ โบวัวร์ เกิดที่กรุงปารีส ในช่วงต้นปี ค.ศ.1908 โดยพื้นฐานการศึกษานั้น ชีวิตวัยเรียนของเธอเริ่มต้นกับสาขาวิชาคณิตศาสตร์ และย้ายมาเรียนทางด้านวรรณกรรม ก่อนที่จะเปลี่ยนมาเข้าเรียนที่มหาวิทยาลัยซอร์บอนน์ (Sorbonne) ในสาขาวิชาปรัชญา และเป็นที่ซอร์บอนน์นี่เองที่เดอ โบวัวร์ ได้รู้จักกับนักปรัชญาสายอัตถิภาวนิยม (existentialism) ที่ชื่อ ฌอง-ปอล ซาร์ตร์ (Jean-Paul Sartre) ซึ่งภายหลังไม่เพียงแต่ความสัมพันธ์ระหว่างเธอกับเขาจะมีความซับซ้อนมากขึ้น แต่เดอ โบวัวร์เองก็ยังได้รับอิทธิพลจากปรัชญาสายดังกล่าว เข้ามามีผลต่อแนวคิดสตรีนิยมของเธอ

เดอ โบวัวร์มีความถนัดในเรื่องการเขียนมาก งานเขียนของเธอปรากฏออกมาหลากหลายแนว ตั้งแต่นวนิยาย เรื่องสั้น ความเรียง อัตชีวประวัติ บันทึกการเดินทาง ฯลฯ แต่สำหรับในแง่ของทฤษฎีสตรีนิยมแนววิพากษ์นั้น ผลงานที่เด่นที่สุดก็คือ *The Second Sex* (1949) ที่วิเคราะห์ให้เห็นถึงกระบวนการกดขี่ผู้หญิงและการสร้างความเป็นอื่นให้กับสตรี หนังสือเล่มนี้พิมพ์ครั้งแรกเป็นฉบับภาษาฝรั่งเศสในลักษณะสองเล่มจบ แต่ต่อมาเมื่อมีการแปล

เป็นภาษาอังกฤษ ก็มีการพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียว

ในช่วงทศวรรษที่ 1970 เดอ โบวัวร์ได้เข้าสู่ขบวนการต่อสู้เรื่องสิทธิ/เสรีภาพของผู้หญิงอย่างเป็นทางการเป็นจริงเป็นจัง (อาทิ การต่อสู้เรื่องกฎหมายทำแท้งของสตรี) จนมาถึงบั้นปลายชีวิตของเธอ เดอ โบวัวร์ ได้ป่วยและเสียชีวิตด้วยโรคนิ่วมอเนีย ร่างของเธอถูกฝังไว้เคียงข้างกับชาร์ลส์ ณ หลุมฝังศพ Montparnasse ในกรุงปารีส (สนใจประวัติชีวิตของเดอ โบวัวร์เพิ่มเติม โปรดอ่านใน อลิซ ชวาร์สเซอร์ 2534)

เฉพาะในงานวิชาการของเดอ โบวัวร์นั้น เธอได้เลือกใช้ตัวเองเป็นกรณีศึกษาเรื่องราวของผู้หญิง สิ่งที่เดอ โบวัวร์ค้นพบก็คือ ความขัดแย้งกันโลกวิชาการระหว่าง**ทฤษฎี/ความเป็นกลาง (theory / neutrality)** กับ **ประสบการณ์จริงเชิงประจักษ์ (evident situatedness)** กล่าวคือ ในขณะที่โลกวิชาการมักจะเรียกร้องความเป็นกลางสำหรับทุกฝ่ายในการเปิดพื้นที่ทางความคิดเห็น แต่จากประสบการณ์ของเดอ โบวัวร์ กลับพบว่า แทบจะไม่เคยมีความเป็นกลางในวงวิชาการสำหรับผู้หญิงเลย เช่น โอกาสที่ผู้หญิงจะกลายมาเป็นนักคิดหรือนักปรัชญาสังคมนั้นน้อยมาก เมื่อเทียบกับผู้ชาย หรือแม้แต่การได้รับยกย่องในเรื่องความคิดทางวิชาการนั้น ผู้หญิงยังค่อนข้างเป็นรองกว่าผู้ชายมาก

ในขณะเดียวกัน เดอ โบวัวร์ ยังได้ย้ายจุดยืนการวิเคราะห์เรื่องผู้หญิง จากแต่เดิมที่สนใจเพียงมิติทางเศรษฐกิจหรือการเมือง มาที่เรื่องของ**วัฒนธรรมและอุดมการณ์**ให้มากขึ้น ซึ่งเดอ โบวัวร์ เชื่อว่า เราจะรับรู้ผู้หญิง/ผู้ชายเป็นอย่างไรนั้น ก็ขึ้นอยู่กับชุดความหมายหลักหรือ **มายาคติ (myth)** ที่สังคมติดตั้งให้กับเรานั้นเอง

ทั้งนี้ ในหนังสือเรื่อง *The Second Sex* นั้น เดอ โบวัวร์ได้เสนอวลีสำคัญเอาไว้ว่า 'คนเราไม่ได้เกิดมาเป็นผู้หญิงหรือหากแต่กลายมาเป็นในภายหลัง' (one is not born a woman, but becomes one) ซึ่งหมายความว่า ความเป็นเพศหญิงหรือชายนั้น ไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ (given / natural) แต่เป็นเรื่องที่ถูกประกอบสร้างขึ้นบนเงื่อนไขทางวัฒนธรรม (constructed / cultural) ตัวอย่างเช่น เสียงประกาศของพนักงานหญิงในห้างสรรพสินค้านั้น ไม่ใช่เสียงที่เกิดเองตามธรรมชาติ แต่ถูกรหัสวัฒนธรรมกำหนดว่าเธอต้องพูดเช่นนั้นเพื่อให้ลูกค้าที่ไถ่ยิน สามารถสัมผัสความเป็นหญิงในฐานะของเพศผู้ให้บริการ เป็นต้น และด้วยเหตุนี้เอง เดอ โบวัวร์ จึงเชื่อว่า จะมีเฉพาะผู้หญิงที่มีสำนึกว่าพวกเธอ 'กลายมาเป็นผู้หญิง' เท่านั้น จึงจะสามารถต่อสู้เพื่อเปลี่ยนแปลงสถานภาพของผู้หญิงได้ (หรือถ้าเทียบเคียงกับคำกล่าวของมาร์กซ์ ก็อาจพูดได้ว่า ต้องเป็น 'woman for itself' ไม่ใช่ 'woman in itself')

ในทำนองเดียวกันกับทัศนคติของเวอร์จิเนีย วูล์ฟ ที่ได้อธิบายมาแล้ว เดอ โบวัวร์เห็นว่า กลยุทธ์ประการหนึ่งที่สังคมประกอบสร้างผู้หญิงขึ้นมาก็คือ การที่ผู้ชายทำให้ผู้หญิง 'กลายเป็นอื่น' (otherness) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมตะวันตก ผู้ชายมักสร้างภาพ**สรุปเหมารวม (stereotyping)** ที่ทำให้ผู้หญิงกลายเป็นเพศของ 'ความลึกลับ' (mystery)

สำหรับพวกเขา ทั้งนี้เพราะว่าผู้ชายจะได้ใช้ 'ความลึกลับ' นี้เป็นข้ออ้างที่จะไม่เข้าใจผู้หญิง ไม่ใส่ใจกับปัญหาของพวกเธอ ไม่ช่วยเหลือปลดปล่อยพวกเธอ และสามารถกดขี่พวกเธอ เอาไว้ได้ในที่สุด อันจะเป็นการธำรงรักษาให้ระบบปิตาธิปไตยสืบต่อไปได้ในสังคม

นอกจากนี้ ในแง่ของการสื่อสารแล้ว แนวคิดของเดอ โบวัวร์ ยังช่วยให้เราเริ่มเห็นความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจกับภาพตัวแทนของผู้หญิง/ผู้ชายผ่านสื่อ หรืออีกนัยหนึ่ง ผู้หญิง/ผู้ชายจริง ๆ จะเป็นเช่นไร อาจไม่สำคัญเท่ากับการที่คนเรารับรู้ความหมายของผู้หญิง/ผู้ชาย ผ่านภาพตัวแทนที่ได้รับการผลิตขึ้น เพราะฉะนั้น คำถามที่สำคัญสำหรับการวิเคราะห์ก็คือ ใครที่มีอำนาจในการกำหนดภาพตัวแทน และทำให้ภาพตัวแทนของผู้หญิง/ผู้ชายนั้นถูกทำให้ **ดูราวกับเป็นธรรมชาติ (naturalised)** เช่น เมื่อพูดถึงผู้หญิง ความหมายหลัก ๆ ที่มีถูกประกอบสร้างขึ้นผ่านสื่อก็มักจะเป็นว่า ผู้หญิงเป็นเพศที่อ่อนแอ ต้องพึ่งพิงผู้ชาย เจ้าอารมณ์ เจ้าน้ำตา ซื่อฉฉา ฯลฯ แม้ภาพตัวแทนความหมายเหล่านี้อาจจะเกี่ยวหรือไม่เกี่ยวกับของจริงเลยก็ตาม แต่มีกระบวนการทางอำนาจที่อาจทำให้ผู้คนยอมรับ/เชื่อถือไปตามความหมายที่ถูกผลิตเอาไว้มาก่อน

3.2 ยุคทฤษฎีสตรีนิยม

นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 1960 เป็นต้นมา จากการวางรากฐานของทฤษฎีสตรีนิยมโดยนักคิดรุ่นแรก ๆ ที่ได้กล่าวมานั้น ทฤษฎีสำนึกนี้ก็ได้มาถึงจุดขยายตัวเป็นอย่างมากในทางวิชาการ และแตกตัวออกเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ ด้วยกัน 4 กลุ่ม คือ **กลุ่มสตรีนิยมแนวเสรีนิยม (liberal feminism)** **กลุ่มสตรีนิยมแนวมาร์กซิสต์ (Marxist feminism)** **กลุ่มสตรีนิยมแนวสุดขั้ว (radical feminism)** และ **กลุ่มสตรีนิยมแนวหลังสมัยใหม่ (postmodern feminism)** ดังนี้

(1) **กลุ่มสตรีนิยมแนวเสรีนิยม (liberal feminism)** แนวคิดของกลุ่มนี้ได้รับอิทธิพลมาจากการงานของ แมรี โวลล์สโตนคราฟต์ ที่ก่อรูปมาตั้งแต่ศตวรรษที่ 18 รวมไปถึงอิทธิพลของนักปรัชญาเศรษฐกิจการเมืองชาวอังกฤษอีกคนหนึ่ง ที่สนใจเรื่องเสรีภาพและความเท่าเทียมของสตรี คือ **จอห์น สจวร์ต มิลล์ (John Stuart Mill 1806-1873)** ทั้งนี้ จุดยืนสำคัญของทฤษฎีสตรีนิยมกลุ่มนี้เชื่อว่า สังคมปัจจุบันมีพัฒนาการที่ก้าวหน้ามากขึ้น มีเสรีภาพและมีการใช้เหตุผลมากขึ้น แต่ทว่า บทบาทของผู้หญิงไม่เคยเปลี่ยนแปลงเลย ทั้งในทางเศรษฐกิจและการเมือง เพราะฉะนั้น จึงต้องมีการเปลี่ยนแปลงเรื่อง **บทบาท/สิทธิ/โอกาส** ของผู้หญิงให้เพิ่มขึ้นด้วย เช่น การขยายโอกาสทางการศึกษา การลดทอนอคติทางเพศ (gender prejudice) การส่งเสริมสิทธิทางกฎหมายและการเมือง การเปิดโอกาสให้ผู้หญิงเข้ามีส่วนร่วมในการเลือกตั้ง ฯลฯ นอกจากนี้ กลุ่มสตรีนิยมแนวเสรีนิยมยังได้มุ่งเน้นว่า สังคมที่ดีนั้นต้องประกอบขึ้นด้วย **ความเสมอภาค (equality)** **เสรีภาพ (freedom)** และ **ภราดรภาพ (fraternity)** ซึ่งหากผู้ชายมีเงื่อนไขทั้งสามนี้ได้ฉันทิ ผู้หญิงก็พึงมีได้เช่นกันฉันทิ

ตัวอย่างของนักวิชาการหญิงที่สังกัดกลุ่มสตรีนิยมแนวเสรีนิยมนี้ ได้แก่ เบ็ตตี ฟรายแดน (Betty Friedan 1921-2006) (ซึ่งแต่เดิมนามสกุลของเธอสะกดตามสามีว่า 'Friedman' แต่ภายหลังจากการสมรสแล้ว เธอก็ตัดตัว 'm' ออก และเปลี่ยนเป็น 'Friedan') ฟรายแดนเป็นเจ้าของงานเขียนที่ชื่อ *The Feminine Mystique* (1963) และยังเป็นผู้ร่วมเคลื่อนไหวเพื่อก่อตั้งองค์กรที่ชื่อ **The US National Organization for Women (NOW)** รวมทั้งเป็นที่รู้จักในฐานะของผู้ที่สังกัดกลุ่ม 'คลื่นลูกที่สอง' ของสตรีนิยม ('Second Wave' of feminism)

ฟรายแดนสนใจวิเคราะห์บทบาทของผู้หญิงในสังคมอุตสาหกรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การต่อสู้ของผู้หญิงบนหลักการทางเศรษฐกิจการเมืองเรื่อง 'equal work, equal pay' และ 'equal right, equal vote' ทั้งนี้เนื่องจากในสังคมอเมริกันช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองนั้น ผู้หญิงจำนวนมากได้ทำงานเป็นแม่บ้านทำให้พวกเธอขาดโอกาสที่จะพัฒนาชีวิตเป็นอย่างมาก กอปรกับสังคมยังมีอคติทางเพศอยู่มากมาย ฟรายแดนจึงเรียกร้องให้มีการขยายบทบาทของผู้หญิงจากเดิมที่เป็นเพียง 'แม่และเมีย' ออกไป เช่น เรียกร้องการทำงานของผู้หญิงนอกบ้าน และรณรงค์การต่อสู้เรื่องอคติต่าง ๆ ทางเพศ อาทิ ผู้หญิงกับศักยภาพการเป็นผู้นำ ผู้หญิงกับการรู้จักใช้เหตุผล เป็นต้น

นอกจากฟรายแดนแล้ว นักสตรีนิยมสายเสรีนิยมอีกคนหนึ่งที่มีชื่อเสียงก็คือ แอนน์ โอคิลีย์ (Ann Oakley 1944-) ศาสตราจารย์ชาวอังกฤษผู้ก่อตั้งหน่วยวิจัยสังคมของสถาบันครุศาสตร์แห่งมหาวิทยาลัยลอนดอน โอคิลีย์เป็นทั้งนักเขียนนวนิยาย นักเขียนบทโทรทัศน์ (โดยเฉพาะรายการเด็ก) และนักสังคมวิทยาผู้หญิง ประเด็นที่เธอสนใจเป็นพิเศษได้แก่ เรื่อง ทศนคติของผู้หญิงต่องานบ้าน และการเลือกปฏิบัติกับโอกาสอันไม่เท่าเทียมกันในประสบการณ์ของสตรี โดยข้อสังเกตที่น่าสนใจประการหนึ่งของโอคิลีย์ก็คือ ภาพที่เราเห็นผู้หญิงปรากฏอยู่ทั้งตามสื่อต่าง ๆ และในโลกความเป็นจริงนั้น ผู้หญิงมักจะเป็นเพศที่ต้อง 'รอคอยใครบางคนหรือคอยบางสิ่งบางอย่าง' เช่น ผู้หญิงยื่นคอยคว่ำเงินตามห้างสรรพสินค้า นั่งคอยสามีและคนรักกลับบ้าน ยืนคอยรอรับลูกที่ประตูโรงเรียนหรือเป็นเหมือนพมามานส์วังก์ ที่รอคอยคำว่ารักจากชายกลางแห่งบ้านทรายทอง ซึ่งในทางกลับกัน เราแทบจะไม่ค่อยเห็นภาพแบบเดียวกันนี้ในกรณีของผู้ชายเลย (Oakley 1981)

จากแนวคิดของกลุ่มสตรีนิยมสายเสรีนิยมที่กล่าวมานั้น หากวิเคราะห์เฉพาะกรณีของการสื่อสารแล้ว เราอาจจะนำมาตั้งคำถามในการศึกษาได้หลายแง่มุม เช่น

- **ความเสมอภาคของผู้หญิงในการสื่อสาร** หากใช้องค์ประกอบ S-M-C-R เป็นพื้นฐาน คำถามของกลุ่มสตรีนิยมแนวเสรีนิยมที่สำคัญก็คือ ผู้หญิงมีโอกาส/สิทธิการสื่อสารที่เท่าเทียมเพียงใด ทั้งในมิติของการเป็นผู้ส่งสาร (เช่น โอกาสของผู้หญิงที่เป็นนักจัดรายการ/ผู้ประกาศทางสถานีวิทยุอาจจะเป็นไปได้ แต่โอกาสในการเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายเทคนิค จะเป็นไปได้มากน้อยเพียงไร) มิติของตัวสาร (เช่น โอกาสของ

ผู้หญิงที่จะเป็นแหล่งข่าว/ผู้พบตัววิจารณ์การเมือง) มิติของ**ช่องทางการสื่อสาร** (เช่น โอกาสของผู้หญิงในการบุกเบิกนวัตกรรม/เทคโนโลยีการสื่อสารใหม่ ๆ ให้กับสังคม) และมิติของ**ผู้รับสาร** (เช่น โอกาสของผู้หญิงในการเสกสือในเวลาและพื้นที่ที่แตกต่างไปจากชีวิตประจำวันทั่วไป อาทิ ผู้หญิงกับการฟังเพลงในผับตอนกลางคืน ฯลฯ)

● **การขัดเกลาทบทางสังคมของสตรี** หากพิจารณาตามทฤษฎีหน้าที่นิยม (functionalism) แล้ว การสื่อสารมีหน้าที่สำคัญประการหนึ่งคือ **การขัดเกลาทบทางสังคม (socialisation)** ซึ่งนักทฤษฎีสตรีนิยมเองก็สนใจตั้งคำถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว การสื่อสารจะเข้าไปขัดเกลาทบทางสังคมให้กับผู้หญิงอย่างไร ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของ จรินทร์ เลิศจิระประเสริฐ (2535) ที่ศึกษาบทบาททางอาชีพของผู้หญิงในละครโทรทัศน์ อันเป็นมิติด้านเศรษฐกิจของสตรี จรินทร์พบว่า อาชีพของสตรีในละครโทรทัศน์มีอยู่อย่างจำกัดเพียง 3-4 ประเภทเท่านั้น คือ แม่บ้าน เลขาณุกาณี สาวใช้ และประชาสัมพันธ์โรงแรม ซึ่งไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงเลย และบรรดาอาชีพที่ผู้หญิงทำนั้น ล้วนแต่เป็นอาชีพรองบ่อนหรืออาชีพที่ต้องขึ้นต่อผู้ชายทั้งสิ้น เช่น ผู้ชายจะเป็นเจ้านาย ส่วนผู้หญิงจะเป็นเลขาณุกา ฯลฯ เพราะฉะนั้น ข้อสรุปของงานวิจัยชิ้นนี้ก็คือ ละครโทรทัศน์เป็นพื้นที่ของการขัดเกลาและให้คำอธิบายว่า แม้ผู้หญิงจะมีอาชีพทางเศรษฐกิจได้เช่นเดียวกับผู้ชาย แต่ก็ต้องอยู่ใต้หลักการที่ว่า ‘ผู้ชายบริหาร และผู้หญิงบริการ’ เท่านั้น

● **ภาพสะท้อนบทบาททางเพศของสตรี** การศึกษาเรื่อง **ภาพสะท้อน (reflection)** เป็นอีกแนวทางหนึ่งที่นักทฤษฎีสตรีนิยมแนวเสรีนิยมสนใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการตั้งปัญหาว่า สื่อทำหน้าที่สะท้อนบทบาททางเพศของผู้หญิงในแต่ละกลุ่มอย่างไร ตัวอย่างเช่น เมื่อเราดูละครโทรทัศน์หรือภาพยนตร์ไทย นักทฤษฎีกลุ่มนี้ก็จะตั้งคำถามว่า ทำไมภาพของแม่ชีที่ปรากฏในสื่อเหล่านี้ มักไม่ค่อยเน้นด้านการเป็น ผู้จรรโลงพระพุทธศาสนา หากแต่เป็นภาพของผู้หญิงที่ ‘บวชชีเพราะหนีรัก’ หรือเป็น ‘แม่ชีที่สู้รบปรบมือกับผี’ เสียมากกว่า และที่สำคัญ ภาพของแม่ชีในสื่อบันเทิงเหล่านี้สะท้อนตัวตนของแม่ชีที่อยู่ในโลกความเป็นจริงมากน้อยเพียงไร

(2) **กลุ่มทฤษฎีสตรีนิยมแนวมาร์กซิสต์ (Marxist feminism)** เมื่อเปรียบเทียบกับกลุ่มสตรีนิยมแนวเสรีนิยมแล้ว ทฤษฎีสตรีนิยมแนวมาร์กซิสต์จะมีลักษณะที่วิพากษ์ (critical) มากขึ้น เนื่องจากเป็นกลุ่มทฤษฎีที่พยายามประสานแนวคิดหลักของลัทธิมาร์กซ์ที่สนใจวิเคราะห์เรื่อง ‘ชนชั้น’ (class) เข้ากับแนวคิดหลักของสตรีนิยมที่สนใจศึกษาเรื่อง ‘เพศภาวะ’ (gender) โดยจุดยืนหลักของทฤษฎีสตรีนิยมกลุ่มนี้เชื่อว่า ปัญหาของผู้หญิงนั้นสืบเนื่องมาแต่ระบบทุนนิยมที่ไม่เพียงแต่กดขี่แรงงาน หากแต่ยังขูดรีดผู้หญิงในสังคมด้วย เพราะฉะนั้น ถ้าล้มล้างระบบทุนนิยมลงไปได้ ปัญหาของผู้หญิงก็จะได้รับการแก้ไขไปในที่สุด และเนื่องจากแนวคิดทฤษฎีสตรีนิยมกลุ่มนี้เกิดอยู่ภายใต้ลัทธิมาร์กซ์ ดังนั้น ถ้ามีความเปลี่ยนแปลงของ

ทฤษฎีมาร์กซิสต์ แนวคิดของกลุ่มนี้ก็จะมีการปรับตัวตามทฤษฎีดังกล่าว ทั้งนี้ เราอาจจำแนกพัฒนาการของกลุ่มสตรีนิยมสายนี้ได้เป็น 3 ยุคใหญ่ ๆ ด้วยกัน คือ

● **ยุคแรก** เป็นจุดที่ทฤษฎีสตรีนิยมได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีมาร์กซิสต์สายคลาสสิก (classical Marxism) ที่สนใจการต่อสู้เพื่อโค่นล้มระบบทุนนิยมก่อน แล้วจึงค่อยต่อสู้เพื่อเปลี่ยนแปลงมิติเรื่องเพศภาวะในลำดับถัดไป ทั้งนี้ นักวิชาการที่โดดเด่นของกลุ่มได้แก่ สหายคนสนิททางความคิดของคาร์ล มาร์กซ์ ซึ่งก็คือ **ฟรีดริช เองเงิลส์ (Friedrich Engels 1820-1895)** ที่อธิบายว่ากรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล (private property) เป็นสาเหตุของการเกิดชนชั้น (class) และการเอารัดเอาเปรียบทางชนชั้น ซึ่งเองเงิลส์เห็นว่า ทรัพย์สินประเภทแรกที่กลุ่มผู้ปกครอง/นายทุนยึดมาเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลก็คือ **ผู้หญิงและเด็ก** ดังนั้น การเอาเปรียบและกดขี่สตรีจึงเป็นกระบวนการขูดรีดรูปแบบแรกและพื้นฐานที่สุดที่มนุษย์ในระบบทุนนิยมกระทำระหว่างกัน ตัวอย่างเช่น การเอาเปรียบผู้หญิงในฐานะแรงงานของโรงงานอุตสาหกรรมด้วยการกดค่าจ้างให้ต่ำกว่าที่ควรจะเป็น

นอกจากนี้ ประเด็นที่ทฤษฎีมาร์กซิสต์สายคลาสสิกสนใจ ยังรวมไปถึงการวิเคราะห์การกดขี่ผู้หญิงผ่านงานบ้าน (housework) ทั้งนี้ภายใต้ระบบทุนนิยมผู้หญิงจะอยู่ในครอบครัวในฐานะของ 'แม่และเมีย' โดยมีงานหลักซึ่งก็คือ 'งานบ้าน' อันเป็นงานที่ได้รับการตีความว่า 'ไม่ก่อให้เกิดมูลค่าส่วนเกิน' และเป็นเพียง 'แรงงานเสริม' (reserve army of labour) ให้กับสามีที่เป็นผู้ทำงานหาเลี้ยงครอบครัวเป็นหลัก (breadwinner) เท่านั้น

● **ยุคสอง** วิถีคิดของยุคที่สองนี้เริ่มให้น้ำหนักระหว่างการเอาเปรียบทางชนชั้น (ของระบบทุนนิยม) กับการเอาเปรียบผู้หญิง (ของระบบปิตาธิปไตย) เอาไว้เสมอกัน และเน้นที่การอธิบายว่า ระบบทั้งสองทำงานประสานกันได้อย่างไร ตัวอย่างนักวิชาการที่โดดเด่นก็คือ **จูเลียต มิตเชลล์ (Juliet Mitchell 1940-)** นักสตรีนิยมชาวอังกฤษ ซึ่งปัจจุบันเป็นอาจารย์พิเศษอยู่ที่มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ งานเขียนของมิตเชลล์ยุคแรก ๆ จะเน้นการประยุกต์ประสานทฤษฎีมาร์กซิสต์กับทฤษฎีสตรีนิยมเข้าด้วยกัน อาทิ *Women's Estate* (1971) แต่ต่อมาในภายหลัง เธอก็ได้ขยายขยาดนวกเอาแนวทางของทฤษฎีจิตวิเคราะห์ (psychoanalysis) เข้ามาในแนวคิดเพิ่มเติม ดังปรากฏในงานชิ้นเด่นของเธอที่ชื่อ *Psychoanalysis and Feminism: Freud, Reich, Laing and Women* (1974)

ตามจุดยืนแบบมาร์กซิสต์นั้น มิตเชลล์ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ในขณะที่ระบบทุนนิยมได้สร้างหลักการแบ่งงานกันทำ (division of labour) ขึ้นมา เพื่อควบคุมกระบวนการผลิตให้มีประสิทธิภาพสูงสุดนั้น ระบบปิตาธิปไตยก็ได้สร้างกระบวนการแบ่งงานกันทำทางเพศ (sexual division of labour) ขึ้นมาเพื่อควบคุมแรงงานเพศหญิงของระบบทุนนิยม เช่น การกำหนดอาชีพของผู้ชายให้เป็นผู้บริหารหรือผู้มีอำนาจตัดสินใจ (อาทิ วิศวกร กับต้นเครื่องบิน) ในขณะที่ผู้หญิงมีสถานะทางอาชีพแบบรองบ่อนเท่านั้น (อาทิ เลขานุการ ณีพนักงานต้อนรับบนสายการบิน) ฯลฯ

นอกจากนี้ นักทฤษฎีสตรีนิยมแนวมาร์กซิสต์ยังได้นำแนวคิดของมาร์กซ์เรื่อง **ความแปลกแยก (alienation)** มาวิเคราะห์ประเด็นเพศภาวะเพิ่มเติม โดยนักทฤษฎีกลุ่มนี้เห็นว่า ในขณะที่ระบบทุนนิยมทำให้คนงานแปลกแยกกับตัวเองและคนรอบข้าง ระบบทุนนิยมก็ได้ทำให้ผู้หญิงอยู่ในสภาวะแปลกแยกกับร่างกายและตัวเองด้วยเช่นกัน อาทิ การทำคลอดของแพทย์สมัยใหม่ ที่ผู้หญิงจะต้องคลอดตามกำหนดที่หมอสั่ง มากกว่าจะเป็นไปตามความพร้อมตามธรรมชาติของร่างกายผู้หญิงเอง

● **ยุคสาม** เป็นยุคที่ทฤษฎีมาร์กซิสต์เริ่มพัฒนาจากสายคลาสสิกไปสู่สายมาร์กซิสต์ใหม่ (neo-Marxism) ด้วยอิทธิพลของนักวิชาการอย่างกรีมซีและอัลธูซเซอร์ (โปรดดูรายละเอียดอีกครั้งในบทที่ 5 และ 6 ข้างต้น) นักมาร์กซิสต์ใหม่เหล่านี้จะสนใจปัญหาเชิงอุดมการณ์และจิตสำนึกมากกว่าโครงสร้างส่วนล่างทางเศรษฐกิจ เพราะฉะนั้น ทฤษฎีสตรีนิยมที่ได้รับอิทธิพลมา ก็จะตั้งคำถามต่อไปว่า แล้วจิตสำนึก/อุดมการณ์ทางเพศนั้นถูกสร้างผ่านภาษาและสื่อต่าง ๆ อย่างไร ตัวอย่างเช่น อุดมการณ์ทางเพศที่อยู่ในโฆษณาโทรทัศน์ จะเป็นกรอบที่อธิบายว่า ผู้หญิงแบบใดบ้างที่จะประสบความสำเร็จในระบบทุนนิยม (อาทิ ต้องสวย หน้าขาว ไม่มีสิ่วฝ้า ผอม แต่งตัวทันสมัย ฯลฯ)

ตัวอย่างนักวิชาการในสังกัดสตรีนิยมแนวมาร์กซิสต์รุ่นหลังนี้ได้แก่ **มิเชล บาร์เรตต์ (Michele Barrette 1949-)** เจ้าของงานเขียนเรื่อง *Women's Oppression Today: Problems in Marxist Feminist Analysis* (1988) บาร์เรตต์ได้ใช้แนวคิดของกรีมซีมาวิเคราะห์เรื่องบทบาทของอุดมการณ์ที่ไหลเข้ามาในชีวิตครอบครัว โดยเฉพาะการเผยให้เห็นอุดมการณ์แบบแม่และเมีย (ideologies of motherhood and wifeliness) และอุดมการณ์แบบครัวเรือน (domestic ideology) โดยบาร์เรตต์เห็นว่า โลกของครอบครัวคือพื้นที่ของการผลิตซ้ำอุดมการณ์ที่จะอธิบายว่า สำหรับความสำเร็จของผู้หญิงแล้ว ต้องเกิดขึ้นทั้งพื้นที่ในบ้านและนอกบ้านควบคู่กัน หรือเป็นจิตสำนึกแบบ ‘งานหลวงไม่ให้ขาด งานราษฎร์ไม่ให้พร่อง’ ดังตัวอย่างของตัวละครแมในภาพยนตร์เรื่อง น้ำพุ ที่แสดงให้เห็นความขัดแย้งระหว่าง ‘งานหลวง’ และ ‘งานราษฎร์’ ว่า แม้เธอจะประสบความสำเร็จในหน้าที่การงานนอกบ้าน แต่หากชีวิตครอบครัวยังบกพร่องอยู่แล้ว ก็อาจนำไปสู่โศกนาฏกรรมในชีวิตของผู้หญิงได้ในตอนจบ

(3) **กลุ่มสตรีนิยมแนวสุดขั้ว (radical feminism)** เป็นกลุ่มทฤษฎีสตรีนิยมที่ด้านหนึ่งได้อิทธิพลอย่างมากจากงานเขียนของ เวอร์จิเนีย วูล์ฟ ที่ได้อธิบายมาแล้วข้างต้น จุดยืนหลักของทฤษฎีกลุ่มนี้เชื่อว่า ไม่ใช่ว่าระบบทุนนิยมที่กดขี่ผู้หญิงเอาไว้ เพราะไม่ว่าจะเป็นยุคก่อนทุนนิยม ยุคทุนนิยม หรือยุคหลังทุนนิยม ผู้หญิงก็ล้วนถูกกดขี่ผ่านระบบสังคมแบบปิตาธิปไตย หรือชายเป็นใหญ่ (patriarchy) ด้วยกันทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ต้องล้มล้างลัทธิชายเป็นใหญ่ลงเสียก่อน จึงจะปลดปล่อยผู้หญิงจากพันธนาการต่าง ๆ ไปได้

นักสตรีนิยมแนวสุดขั้ว ได้อธิบายเอกลักษณ์ของระบบปิตาธิปไตยไว้ดังนี้

● ในทางประวัติศาสตร์ ผู้หญิงจะเป็นกลุ่มแรกที่ถูกเอารัดเอาเปรียบเสมอ

- การกดขี่ผู้หญิงจะมีอยู่ในสังคมทุกยุคสมัย ตั้งแต่สังคมบุพกาล สังคมชวานา สังคมศักดินา สังคมประชาธิปไตย สังคมทุนนิยม หรือสังคมนิยม
- การกดขี่ผู้หญิงจะฝังรากลึกถึงในระดับจิต (psyche) ของสตรี เพราะฉะนั้นวิธีเปลี่ยนแปลงผู้หญิงจึงต้องล้มล้างระบบปิตาธิปไตยแบบถอนรากถอนโคน (radical) (คล้าย ๆ กับกรณีของตัวละครหญิงทั้งสองในภาพยนตร์เรื่อง *Thelma & Louise*)
- ระบบปิตาธิปไตยได้สร้างความทุกข์ยากเป็นอย่างยิ่งให้กับผู้หญิง ซึ่งมีใช้เฉพาะแค่นี้ยุคนี้เท่านั้น หากแต่ในทุกยุคทุกสมัยทางประวัติศาสตร์
- ถ้าเราเข้าใจถึงการกดขี่ขูดรีดผู้หญิง เราก็สามารถขยายความเข้าใจไปสู่กระบวนการกดขี่แบบอื่น ๆ ได้เช่นกัน อาทิ การเอารัดเอาเปรียบระหว่างชนชั้น กลุ่มชาติพันธุ์ สีผิว อายุ ฯลฯ

ในขณะเดียวกัน นักสตรีนิยมแนวสุดขั้วยังได้อธิบายถึงวิถีการกดขี่ขูดรีดผู้หญิงว่ามีอยู่ในลักษณะสามประการด้วยกัน ดังนี้

ในประการแรก การกดขี่ผู้หญิงจะกระทำผ่านความเป็นแม่ทางชีวภาพ (biological motherhood) ซึ่งเริ่มต้นมาจากการนิยามผู้หญิงว่า เป็น 'เพศที่คลอดลูกได้' เพราะฉะนั้นผลที่ตามมาก็คือ การฝังสำนึกความเป็นแม่ให้กับสตรี ดังกรณีของตัวละครแม่ที่อยู่ในภาพยนตร์ไทยหลายเรื่อง ก็สะท้อนให้เห็นการอ้างรักษาคิดสำนึกความเป็นแม่เอาไว้ แม้ผู้หญิงจะได้เสียชีวิตไปเป็นผีแล้วก็ตาม

ในประการที่สองผู้หญิงจะถูกกดขี่ผ่านครอบครัวที่มีการสมรสเป็นพื้นฐาน (marriage-based families) อันหมายความว่า การแต่งงานถือเป็นจุดเริ่มต้นของการกดขี่ขูดรีดผู้หญิงและสังคมเองได้ใช้เงื่อนไขการสมรสเป็นกลไกทำให้ 'เรื่องส่วนตัวกลายเป็นเรื่องการเมือง' (the personal is the political) ไปในที่สุด เช่น การที่สถาบันกฎหมายเข้ามาควบคุมความเป็นไปของผู้หญิงและสถาบันครอบครัวอาทิการจดทะเบียนสมรสการออกกฎหมายเรื่องการหย่าร้าง เป็นต้น

และในประการสุดท้าย การกดขี่ขูดรีดผู้หญิงจะอยู่บนพื้นฐานความสัมพันธ์แบบรักต่างเพศ (heterosexuality) เท่านั้น กล่าวคือภายใต้ความสัมพันธ์เช่นนี้ผู้หญิงจะถูกกระทำจากผู้ชาย เพราะไม่ว่าผู้ชายจะดีหรือเลวเพียงใด ก็ต้องให้ผู้หญิงเลือกไว้เป็นคู่ครองหนึ่งคน และในเวลาเดียวกัน สังคมจะทำให้ความสัมพันธ์แบบรักร่วมเพศ (homosexuality) กลายเป็นความเบี่ยงเบน (deviance) และ ความรู้สึกผิด (guilt) ในสังคม เช่น ชายที่เป็นเกย์หรือหญิงที่เป็นเลสเบียนจะรู้สึกกว่าตนเองมีความผิดที่ไม่กระทำตามบรรทัดฐานทางเพศของสังคม และไม่สามารถแสดงความรักของตนในที่สาธารณะได้

สำหรับในกรณีของการสื่อสารนั้น จุดยืนที่สำคัญของสตรีนิยมแนวสุดขั้วอีกด้านหนึ่งก็คือ การปฏิเสธระเบียบสัญลักษณ์แบบเพศชาย (male symbolic order) โดยเฉพาะการนำมาตรฐานแบบผู้ชายมาเป็นมาตรฐานตัดสินคุณค่าของผู้หญิง (เช่น การที่ผู้ประกาศข่าวหญิง

ต้องสวมสูทและทำน้ำเสียงให้เคร่งขรึมตามแบบแผนการประกาศข่าวของผู้ชาย) นอกจากนี้ นักสตรีนิยมแนวยังแนะนำให้ปฏิเสธการกระทำอันรุนแรงต่อสตรี (violence against women) ทั้งกาย วาจา ใจ และสัญญา (หรือโลกของสื่อต่าง ๆ) ดังตัวอย่างงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการข่มขืนในสื่อมวลชน ดังนี้

ในงานวิจัยของสุวรรณกัลยาณสันต์ (2536) ได้ศึกษารูปแบบและเนื้อหาที่สื่อมวลชนใช้เพื่อรายงานข่าวข่มขืนกระทำชำเรา และศึกษาการประกอบสร้างความหมายและความเป็นจริงทางสังคมที่สื่อมวลชนมีต่อผู้ชาย (ผู้ข่มขืน) ผู้หญิง (ผู้ถูกข่มขืน) และเหตุการณ์ข่มขืน ซึ่งเป็นลักษณะของการตอกย้ำและถ่ายทอดอคติทางเพศในสังคมชายเป็นใหญ่ สุวรรณกัลยาณสันต์พบว่า ในกรณีของข่าวข่มขืนนี้ จะมีการเล่าเรื่องแบบนาฏกรรมตื่นเต้นหรือเป็นเหมือนละคร (dramatised) ผ่านโครงเรื่อง การกำหนดฉาก ตัวละคร วิธีการเขียน และน้ำเสียง จนทำให้เหตุการณ์นั้นเป็นเรื่องสะเทือนขวัญ/สะเทือนอารมณ์ระหว่างปัจเจกบุคคลหญิงชาย มากกว่าจะเป็นปัญหาในระดับสังคม

นอกจากนี้ สุวรรณกัลยาณสันต์ยังค้นพบอีกว่า สื่อมวลชนได้สร้างความหมายให้ผู้ข่มขืนเป็นผู้ชายที่เหี้ยมโหดและทารุณ เป็นคนเลว และมีความผิดปกติทางเพศ ส่วนผู้ถูกข่มขืนคือหญิงพรหมจรรย์ และเป็นเพียงผู้เคราะห์ร้ายจากเหตุการณ์ข่มขืนกระทำชำเราที่เกิดขึ้น และที่สำคัญ สื่อมวลชนได้กำหนดสาเหตุของการข่มขืนเอาไว้ว่า เป็นเรื่องของเพศ ไม่ว่าจะเป็นความวิปริตทางเพศของผู้ข่มขืน หรือเป็นเพราะผู้หญิงที่เป็นฝ่าย ‘หาเรื่อง’ ไปแต่งตัวยั่ววนให้ผู้ข่มขืนเกิดอารมณ์ทางเพศ หรือแม้แต่อธิบายว่า เหตุการณ์ข่มขืนมักเกิดขึ้นในที่มืดเปลี่ยว ยามวิกาล อันส่งผลให้ผู้หญิงถูกจำกัดขอบเขตให้อยู่แต่เฉพาะภายในบ้านในฐานะของแม่และเมียเท่านั้น

ถัดจากงานของสุวรรณกัลยาณสันต์ ปัทสรา ศิวะพิรุฬห์เทพ (2548) ได้ศึกษาต่อยอดมาที่กรณีของผู้รับสารที่มีประสบการณ์ตรงกับผู้รับสารที่มีเฉพาะประสบการณ์ผ่านสื่อกลาง ในประเด็นเรื่องการข่มขืนในสื่อมวลชน โดยเลือกใช้วิธีสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างทั้งหญิงและชายที่มีประสบการณ์ต่อการข่มขืนต่างกัน ปัทสราพบว่า ในขณะที่ผู้รับสารหญิงที่ไม่เคยมีประสบการณ์ตรงนั้น มีแนวโน้มจะสร้างความหมายของการข่มขืนไปตามที่สื่อมวลชนเขารหัสมา แต่ผู้รับสารหญิงที่มีประสบการณ์ตรงกลับถอดรหัสไปในทิศทางตรงข้ามกับสื่อมวลชน เช่น อธิบายว่าการข่มขืนไม่ใช่กิจกรรมทางเพศสัมพันธ์ แต่เป็นอำนาจที่ผู้ชายกระทำต่อผู้หญิง หรือเหตุผลของการข่มขืนไม่ใช่ผู้หญิงเป็นฝ่ายเริ่มต้นและผู้ชายก็อาจจะไม่ใช่ผู้ผิดปกติทางเพศเสมอไป แต่เป็นการแสดงอำนาจของผู้ชายที่ต้องการจะครอบครองผู้หญิง รวมทั้งฉากเหตุการณ์ของการข่มขืนก็ไม่จำเป็นต้องเป็นที่เปลี่ยวยามค่ำคืน แต่เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นได้ทุกที่ทุกเวลา

อย่างไรก็ดี แม้จะมีความแตกต่างกันในการถอดรหัสดังกล่าว แต่ผู้รับสารเพศหญิงทั้งสองกลุ่มกลับเห็นคล้อยกับความหมายในสื่อมวลชนว่า การข่มขืนเป็นเรื่องที่น่าหวาดกลัว

และทำให้ผู้หญิงหมดคุณค่าลง หรือเป็น ‘ตราขาย’ ที่กำหนดความรู้สึกผิด (guilt feeling) ให้กับผู้หญิง ซึ่งทำให้ผู้หญิงที่มีประสบการณ์ตรงดังกล่าวต้องทุกข์ตรมตลอดไป และในแง่ของปฏิกิริยาที่มีต่อสื่อมวลชนนั้น ผู้หญิงกลุ่มนี้จะแสดงออกสองทางในลักษณะของกลไกการป้องกันทางจิต (defensive mechanism) คือ ถ้าไม่**หลีกเลี่ยง/ปฏิเสธการเปิดรับ (denial / withdrawal)** เพื่อลดทอนความรู้สึกกระทบกระเทือนจิตใจ ผู้รับสารหญิงดังกล่าวก็จะใช้**สื่อเพื่ออ้างอิง (identification)** ถึงตัวละครในข่าวว่า ยังมีคนอื่นที่เจ็บปวดยิ่งกว่าตนเอง

สำหรับในกรณีของผู้รับสารเพศชายนั้น ปกัสรพบว่า ทั้งผู้รับสารชายที่มีประสบการณ์ตรงและมีเฉพาะประสบการณ์ผ่านสื่อ นั้น มีแนวโน้มจะสร้างความหมายเกี่ยวกับการข่มขืนที่สอดคล้องกับสื่อมวลชน โดยทั้งสองกลุ่มมีความรู้สึกเช่นเดียวกันว่า ผู้ข่มขืนหรือผู้ชายมีความชอบธรรมหรือมีอำนาจที่จะข่มขืน หากผู้ชายข่มขืนหรือผู้หญิงเป็นฝ่ายเริ่มต้นก่อน อาทิ ประพฤติตนเบี่ยงเบนไปจากบรรทัดฐานของสังคม อยู่นอกบ้านในเวลากลางคืน แต่งตัวโป๊ ล่อแหลม ยั่วเย้าและยั่ววน เป็นต้น

นอกจากการปฏิเสธระบบสัญลักษณ์แบบเพศชาย และการต่อต้านการกระทำอันรุนแรงทางเพศผ่านสื่อแล้ว ทศนะอีกประการหนึ่งของกลุ่มสตรีนิยมแบบสุดขั้วก็คือ **การต่อต้านการสร้างผู้หญิงให้เป็นวัตถุทางเพศ (women as sex objects)** ซึ่งตัวอย่างของนักวิชาการที่มีจุดยืนเช่นนี้ได้แก่ แอนเดรีย ดวอร์คิน (Andrea Dworkin 1946-2005) นักสตรีนิยมแนวสุดขั้วชาวอเมริกัน ที่จากประสบการณ์ส่วนตัวของเธอที่เคยถูกกระทำทางเพศและใช้ความรุนแรงจากอดีตสามี และได้กลายมาเป็นนักวิชาการผู้วิพากษ์วิจารณ์เรื่องภาพเปลือย (pornography) และต่อต้านการกระทำอันรุนแรงต่อสตรีเพศอย่างแข็งขัน

ดวอร์คินเป็นนักเคลื่อนไหวต่อต้านสงครามและเป็นโฆษกให้กับกลุ่มเคลื่อนไหวต่อต้านการผลิตและบริโภคภาพเปลือยเป็นอย่างมาก ในหนังสือชื่อ *Pornography: Men Possessing Women* (1981) ดวอร์คินย้ำว่า ภาพเปลือยเป็นรูปแบบหนึ่งของการเมืองทางเพศ (sexual politics) ที่วาดภาพความหมายให้ผู้หญิงมีสถานะเป็นเหยื่อผู้ถูกกระทำ มีคุณค่าความเป็นมนุษย์ต่ำลง กลายเป็นคนที่น่าละอาย และเป็นความรุนแรงชนิดหนึ่งของสังคม การเติบโตของอุตสาหกรรมภาพเปลือยไม่ต่างจากการเติบโตของการบ่มเพาะความเกลียดชังให้กับสตรี เพราะในขณะที่ผู้ชายใช้ผู้หญิงเป็นวัตถุสนองต่อความต้องการทางเพศ ผู้ชายก็ครอบงำและล่วงละเมิดสิทธิความเป็นมนุษย์ของเธอไปในเวลาเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ ดวอร์คินจึงสรุปว่า ‘ภาพเปลือยเกิดขึ้นเนื่องจากผู้ชายรังเกียจผู้หญิง และในทางกลับกัน สาเหตุที่ผู้ชายรังเกียจผู้หญิงก็เป็นเพราะการดำรงอยู่ของบรรดาภาพเปลือยนั่นเอง’ เพราะฉะนั้น หากสังคมร่วมกันต่อต้านการผลิตและเผยแพร่ภาพเปลือยให้หมดไปได้ สถานะทางอำนาจที่ผู้ชายครอบงำสตรีเพศก็จะลดลงตาม

(4) **กลุ่มสตรีนิยมแนวหลังสมัยใหม่ (postmodern feminism / pomo feminism)**
นักทฤษฎีสตรีนิยมกลุ่มนี้ พัฒนาความคิดโดยได้รับอิทธิพลมาจากทฤษฎีสังคมศาสตร์สาย

ปรากฏการณ์วิทยา (phenomenology) ที่เชื่อว่า ความเป็นจริงรอบตัวเรานั้นไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ (not given / not natural) แต่ล้วนเป็นสิ่งที่ได้รับการประกอบสร้างขึ้นทางสังคม (socially constructed) ดังนั้น นักสตรีนิยมจึงตั้งคำถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว ความเป็นจริงเกี่ยวกับผู้หญิง/ผู้ชายได้รับการประกอบสร้างทางสังคมขึ้นมาอย่างไร และใครมีอำนาจในการกำหนดความหมาย/ความเป็นจริงให้กับผู้หญิง ผู้ชาย เพศวิถี และเพศสภาวะ ตัวอย่างเช่น การตั้งคำถามว่า ทำไมในสังคมเกษตรหรือสังคมดั้งเดิมที่ผู้คนยังไม่ค่อยมีอันจะกินนั้น ภาพของผู้หญิงในอุดมคติจึงค่อนข้างอ้วนท้วนหรือเจ้าเนื้อ (เช่น รูปปั้นของเทพีต่าง ๆ ในยุคกรีก) ในขณะที่ในสังคมอุตสาหกรรม/สังคมบริโภคที่การผลิตจำนวนมากทำให้ผู้คนมีอันจะกินมากขึ้น แต่ภาพอุดมคติของผู้หญิงกลับเน้นคุณค่าที่ต้องให้ผอมแทน หรือการตั้งคำถามที่ว่า ผู้คนรับรู้ความหมายของเรื่องเพศอย่างไรบ้าง ซึ่งคำตอบก็ต้องแล้วแต่ความเปลี่ยนแปลงในสังคมแต่ละยุคสมัย อาทิ บางยุค/บางสังคม เรื่องเพศถือเป็นเรื่องธรรมชาติ บางยุคอาจมองว่าเป็นเรื่องสกปรก เป็นเรื่องบาป เป็นเรื่องที่ต้องเรียนรู้ เป็นเรื่องที่สร้างควมรื่นรมย์ ฯลฯ

ทัศนะแบบสตรีนิยมแนวหลังสมัยใหม่นี้ ส่วนหนึ่งได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดของ ซิโมน เดอ โบวัวร์ ที่เห็นว่า เพศสภาวะไม่เพียงแต่เป็นการประกอบสร้างขึ้นทางสังคมวัฒนธรรมเท่านั้น หากแต่เป็นกระบวนการจำแนก ‘ความเป็นเรา’ (us) กับ ‘ความเป็นอื่น’ (them / otherness) ทั้งนี้ ในขณะที่ผู้ชายมักถูกสร้างความหมายว่าตนคือ ‘ความเป็นเรา’ ผู้หญิงก็มักจะถูกนิยามว่าเป็น ‘ความเป็นอื่น’ หรือเป็น ‘เพศที่ไม่ใช่ผู้ชาย’ และเป็น ‘เพศที่ไม่อดทน/บอบบาง/ไร้สาระ/ไร้เหตุผล/อ่อนแอ/ขาดความเป็นผู้นำ...’ ฯลฯ ผลจากการกำหนดนิยามดังกล่าว ทำให้ผู้ชายมีสถานะเป็นองค์ประธาน (subject) ที่สามารถกำหนดความเป็นไปต่าง ๆ ในสังคมได้ ในขณะที่ผู้หญิงกลับไม่สามารถยืนหยัดได้ด้วยตนเอง ดังตัวอย่างเนื้อเพลงที่ผู้หญิงร้องว่า ‘เพราะเธอเหมือนหลักไม้ตั้งตรงนั้น ไม่เลี้ยวอย่างฉัน ใช้พันอาศัย ขาดเธอเหมือนขาดหลักชีวิตไป...’

จากอิทธิพลทางความคิดของเดอ โบวัวร์ ดังกล่าว มีนักวิชาการแนวสตรีนิยมอย่างน้อยสองสาย ที่ได้ขยายขยายมุมมองนี้ออกไป และมีอิทธิพลอย่างมากต่อการศึกษาเรื่องเพศสภาวะในปัจจุบัน ได้แก่ สายสตรีนิยมแนวผิวดำ (black feminism) และ สายสตรีนิยมแนวหลังโครงสร้างนิยม (post-structural feminism) ดังนี้

● **ทัศนะของสตรีนิยมแนวผิวดำ (black feminism)** โดยจุดยืนหลักนั้นนักสตรีนิยมกลุ่มนี้ตั้งคำถามกับการต่อสู้ของขบวนการผู้หญิงว่า มักจะจำกัดวงอยู่แต่เฉพาะในกลุ่มของผู้หญิงผิวขาว/ชนชั้นกลาง/ชาวตะวันตกเท่านั้น ทั้ง ๆ ที่ในโลกความเป็นจริงแล้ว ขบวนการเคลื่อนไหวของผู้หญิงผิวสี/ชนชั้นอื่น/อยู่ในประเทศโลกที่สามก็ดำรงอยู่เช่นกัน และมีลักษณะที่แตกต่างจากกลุ่มผู้หญิงผิวขาวชาติตะวันตก

ตัวอย่างของนักวิชาการหญิงที่โดดเด่นในสายนี้ได้แก่ **เบลล์ ฮุกส์ (bell hooks 1952-)** นักสตรีนิยมชาวอาฟริกัน-อเมริกัน ที่สนใจการผสานะหว่างการต่อสู้เรื่องสีผิว

ชนชั้น และเพศสภาวะเข้าไว้ด้วยกัน ดังปรากฏในงานเขียนชิ้นเด่นของเธอเรื่อง *Ain't I a Woman?: Black Women and Feminism* (1981) ที่ตั้งข้อสังเกตว่า ในขณะที่ลัทธิชายเป็นใหญ่กดขี่บรรดาผู้หญิงผิวขาวชาวตะวันตกเอาไว้แล้ว ผู้หญิงผิวดำเองกลับถูกเอารัดเอาเปรียบอย่างซับซ้อนกว่า ผ่านระบบ 'ทุนนิยมปิตาธิปไตยสูงสุดแบบผิวขาว' (the 'white supremacist patriarchal capitalist' system) โดยผ่านกลไกของสถาบันต่าง ๆ ในสังคม เช่น การศึกษา งานศิลปะ และสื่อมวลชน เป็นต้น คุณูปการของกลุ่มสตรีนิยมแนวผิวดำนี้ไม่เพียงแต่จะผนวกเรื่องผู้หญิงกับการต่อสู้เรื่องสีผิวเอาไว้เท่านั้น หากแต่ทัศนะของกลุ่มนี้ยังช่วยให้เห็นว่า ในการทำความเข้าใจเรื่องเพศสภาวะ จำเป็นต้องพิจารณาควบคู่ไปกับตัวแปรทางสังคมวัฒนธรรมอื่น ๆ ด้วย เช่น อายุ ศาสนา ชนชั้นชาติพันธุ์ ฯลฯ

● ทัศนะของสตรีนิยมแนวหลังโครงสร้างนิยม (post-structuralist feminism)

แนวคิดหลังโครงสร้างนิยมนี้สามารถอธิบายแบบง่าย ๆ ได้ว่า เป็นแนวคิดที่ให้ความสำคัญต่อบทบาทของภาษาในชีวิตทางสังคมของเรา โดยเชื่อว่า เมื่อความหมายถูกประกอบสร้างผ่านภาษา ภาษานั้นก็จะทำหน้าที่กำหนดวิธีการมองโลกและการกระทำต่าง ๆ ของเรา เพราะฉะนั้น หากความหมายของผู้หญิงหรือผู้ชายถูกสร้างผ่านภาษาแล้ว ความเป็นเพศหญิง/ชายนั้น ก็จะกำหนดการรับรู้โลกและการกระทำทางสังคม (social action) ที่มีต่อผู้หญิงและผู้ชายเช่นกัน ตัวอย่างนักสตรีนิยมในสายนี้ที่สำคัญได้แก่ จูดิธ บัทเลอร์ (Judith Butler 1956-) นักวิชาการหญิงชาวอเมริกันผู้ประพันธ์งานแบบหลังโครงสร้างนิยมเข้ากับแนวคิดสตรีนิยมและทฤษฎีแนวรักร่วมเพศ (queer theory)

ในงานเขียนที่เด่นชิ้นหนึ่งของบัทเลอร์ชื่อ *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity* (1990) บัทเลอร์ได้ชี้ให้เห็นข้อเท็จจริงประการหนึ่งว่า ปัญหาของผู้หญิงในแต่ละกลุ่มสังคม ไม่จำเป็นต้องเป็นปัญหา/ประสบการณ์ร่วมที่เหมือนกันในทุกกรณีไป แม้ว่าในระดับหนึ่ง ผู้หญิงจำนวนมากอาจจะเคยเผชิญกับปัญหาหลัก (core problems) ร่วมกันบางอย่าง แต่ในรายละเอียดก็ลงไปแล้ว การต่อสู้ของผู้หญิงแต่ละกลุ่มก็จะมีวิธีการยอมรับและต่อต้านแตกต่างกันไป เช่น ปัญหาในแง่อาชีพทางเศรษฐกิจของผู้หญิงที่อยู่ในกลุ่มผู้บริหาร ผู้หญิงที่มีอาชีพบริการ และผู้หญิงที่ประกอบอาชีพระดับล่าง ก็ไม่จำเป็นต้องเหมือนกันเสมอไป ฯลฯ

นอกจากนี้ ด้วยอิทธิพลทางความคิดที่ได้มาจากมิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) บัทเลอร์ยังได้ย้ำอีกด้วยว่า เมื่อสังคมใช้ภาษากำหนดความหมาย/ความจริงเกี่ยวกับผู้หญิง ความหมาย/ความจริงนั้นก็จะมีอำนาจที่ก่อให้เกิดผลบางอย่างตามมาเสมอ เช่น หากสังคมกำหนดความหมายว่า ผู้หญิงที่ดีต้องเป็นแม่ที่ดีด้วย (แม้ในโลกความเป็นจริง ผู้หญิงบางคนก็อาจจะไม่เคยมีประสบการณ์ของความเป็นแม่ด้วยตัวเองเลยก็ตาม) แต่ผลที่ตามมาจากความหมายชุดนี้ก็คือ (1) ผู้หญิง 'ที่ดี' ก็ต้องฝันและพยายามตามล่าฝันว่า สักวันหนึ่งเธอจะต้องมีครอบครัวที่ครบพ่อแม่ลูก (2) ผู้หญิง 'ที่ดี' ก็จำเป็นต้องยึดลูกเป็นสรณะ แม้ว่าเธอจะต้อง

ละเลิกเสียซึ่งความก้าวหน้าอื่น ๆ ในชีวิตของตนไป และ (3) หากผู้หญิงจะเป็น ‘แม่ที่ไม่ดี’ ก็จะต้องมีการลงโทษเธอผ่านระบบสัญญาะหรือการกระทำทางสังคมบางอย่าง (อาทิ การประณามผ่านพาดหัวหนังสือพิมพ์ว่า ‘แม่ใจยักษ์ ทารุณกรรมลูก’) เป็นต้น

3.3 ยุคสื่อศึกษาแนวสตรีนิยม (feminist media studies)

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 1970 เป็นต้นมา การผสมผสานศาสตร์แนวสตรีนิยมกับสื่อศึกษา เริ่มปรากฏเป็นรูปธรรมชัดเจน และพัฒนาออกไปอย่างต่อเนื่องมากขึ้น ดังนั้น ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างนักวิชาการหรือกลุ่มนักวิชาการที่สำคัญ และมีส่วนในการผลักดันความเป็นไปของการศึกษาแนวสตรีนิยมกับการสื่อสาร ดังนี้

(1) *กลุ่มสตรีศึกษาของสำนักเบอร์มิงแฮม* ในช่วงปี ค.ศ.1964 ที่ประเทศอังกฤษ เกิดการรวมตัวของนักวิชาการกลุ่มหนึ่งในมหาวิทยาลัยเบอร์มิงแฮม เพื่อก่อตั้งสำนักวิชาการที่ชื่อว่า ศูนย์แห่งการศึกษาวัฒนธรรมร่วมสมัย (Centre for Contemporary Cultural Studies หรือ CCCS) หรือบางครั้งรู้จักกันในชื่อของ สำนักเบอร์มิงแฮม (the Birmingham School) (โปรดดูรายละเอียดของสำนักเบอร์มิงแฮมเพิ่มเติมได้ในบทที่ 16) ในขณะที่การผลิตงานเขียนด้านสื่อศึกษาของสำนักวิชานี้มีออกมามากมายตั้งแต่ทศวรรษที่ 1960 แต่พอมาในช่วงต้นทศวรรษที่ 1970 ได้เกิดการรวมตัวกันขึ้นอีกครั้งของกลุ่มนักวิชาการสตรีจำนวนหนึ่งในสำนักเบอร์มิงแฮม อาทิ ชาร์ลอตต์ บรันสดอน (Charlotte Brunsdon) ลูซี่ แบลนด์ (Lucy Bland) โดโรธี ฮอบสัน (Dorothy Hobson) แองเจล่า แม็คโรบบี (Angela McRobbie) เจนิซ วินชิพ (Janice Winship) ฯลฯ นักวิชาการหญิงเหล่านี้ได้ก่อตั้งกลุ่มวิชาการขึ้นมาในชื่อของ *กลุ่มสตรีศึกษา (Women's Study Group)* บนความพยายามที่จะผนวกทฤษฎีสตรีนิยม (ซึ่งครั้งหนึ่งเคยถูกมองข้ามจากสำนักเบอร์มิงแฮม) เข้ากับทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษา (cultural studies) ที่กำลังเติบโตและมีอิทธิพลในวงวิชาการตะวันตก กลุ่มสตรีศึกษาได้ออกผลงานเขียนชิ้นสำคัญคือ *Women Take Issue: Aspects of Women's Subordination* (1978) ซึ่งรวบรวมบทความหลาย ๆ ชิ้นของนักวิชาการในกลุ่ม ทั้งนี้แนวคิดหลักของนักสตรีนิยมกลุ่มดังกล่าวสามารถสรุปได้ดังนี้

- กลุ่มสตรีศึกษา เรียกร้องให้นักวิชาการสำนักเบอร์มิงแฮม (ตลอดจนนักวิชาการสาขาอื่น) และทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษา ขยายมุมมองแนวสตรีนิยมออกไป และในเวลาเดียวกันต้องนำความรู้ที่ผลิตขึ้น ไหลไปสู่ขบวนการปลดปล่อยผู้หญิง (women liberation movement) ในโลกความเป็นจริงด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการพยายามสร้างจิตสำนึกแบบสตรีนิยม (making of a feminist consciousness) ให้เกิดขึ้นในสังคม

- เนื่องจากสำนักเบอร์มิงแฮมมีทัศนะว่า *วัฒนธรรมประชานิยม (popular culture)* เป็นพื้นที่ของการต่อสู้ทางสังคม (a site of struggle) ดังนั้น กลุ่มสตรีศึกษาจึงเน้นการศึกษาสื่อมวลชนและวัฒนธรรมประชานิยม แต่สวมมุมมองแบบสตรีนิยมในการวิเคราะห์ ทั้งนี้

ด้วยอิทธิพลของทฤษฎีการประกอบสร้างความหมายทางสังคม (social constructionism) โจทย์หลักของกลุ่มสตรีศึกษาจะใช้การวิเคราะห์แบบสตรีนิยมต่อ ‘สิ่งต่างๆที่เป็นอยู่รอบตัว’ (a feminist analysis of ‘how things are’) ตัวอย่างเช่น ในบทความของ แม็คโรบบี และวินชิพ (McRobbie and Winship) ที่ศึกษาการอ่านนิตยสารวัยรุ่นชื่อ *Jackie* และพบว่า วัยรุ่นเพศหญิงไม่ได้อ่านนิตยสารเพื่อรับรู้เรื่องความรักเท่านั้น หากแต่การอ่านนิตยสารยังเป็น ส่วนหนึ่งของการต่อสู้ทางสังคม เพื่อต่อต้านกับระเบียบกฎเกณฑ์บางอย่าง เช่น การทำทนายธรรมนิยมปฏิบัติเรื่องเพศ

- แนวคิดสำคัญอีกประการหนึ่งของกลุ่มสตรีศึกษาก็คือ แนวคิดเรื่อง อุดมการณ์ (ideology) ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากการงานของกรัมซีและอัลธูแซร์ และกลุ่มสตรีศึกษาได้นำมา ขยายขยายเป็นเรื่องการศึกษาคูณการณแบบชายเป็นใหญ่ (patriarchal ideology) และ การ ครอบความเป็นเจ้าทางอุดมการณ์แบบเพศชาย (masculine hegemony) ที่ดำรงอยู่ในสื่อ/ วัฒนธรรมประชานิยม ตัวอย่างเช่น เวลาเราวิเคราะห์ภาพถ่ายคู่ดาราทรงหญิงกับชาย จะพบว่า กรอบอุดมการณ์แบบชายเป็นใหญ่จะเป็นตัวกำหนดว่า ผู้หญิง/ผู้ชายในภาพจะปรากฏออกมา เป็นเช่นไร อาทิ ต้องเป็นภาพผู้หญิงที่ยืนเกาะไหล่และผู้ชายยืนโอบเอวฝ่ายตรงข้าม หรือต้อง เป็นผู้หญิงที่ยืนเยื้องไปด้านหน้า และผู้ชายยืนกำกับอยู่ข้างหลัง ฯลฯ

- กลุ่มสตรีศึกษายังได้รับอิทธิพลอีกส่วนหนึ่งมาจากทฤษฎีจิตวิเคราะห์ (psycho-analysis) ทำให้นักวิชาการในสังกัดจำนวนหนึ่งสนใจการวิเคราะห์ประเด็นเรื่องเพศวิถี (sexuality) และการกดขี่ทางเพศ (sexual oppression) ตัวอย่างเช่น ในนิตยสารแฟชั่นต่าง ๆ เนื่องจากมุมมองของตาถ่วงใช้วิถีการจ้องแบบเพศชาย (male gaze) ทำให้การโพสท่าทาง ของนางแบบถูกกำหนดให้มีลักษณะที่ยืนและแอ่นตัวผิดธรรมชาติ รวมไปถึงแสดงลักษณะ ยั่ววนต่อผู้อ่านเป็นหลัก

- ในมิติเรื่องอัตลักษณ์ (identity) กลุ่มสตรีศึกษาสนใจวิเคราะห์กระบวนการสร้าง ตัวตนแบบผู้หญิง (feminine subjects) โดยเฉพาะในงานของแม็คโรบบี (McRobbie) ที่อธิบายว่า ผู้หญิงที่อยู่ในสื่อไม่ใช่แค่ ‘ผู้หญิงธรรมดา ๆ คนหนึ่ง’ (a woman) หากแต่เธอ มักถูกทำให้เป็น ‘ผู้หญิงในอุดมคติ’ (an ideal woman) หรือเป็นผู้หญิงที่มีลักษณะใกล้เคียงไป กว่าคนธรรมดาสามัญ เช่น ผู้หญิงในสื่อโฆษณาที่จะต้องสวยแบบอุดมคติ ขาวเกินธรรมชาติ มีเสน่ห์เกินห้ามใจ ฯลฯ ซึ่งแม็คโรบบีเห็นว่า ภายใต้ตัวตนแบบเพศหญิงเช่นนี้ ผู้หญิงจึงไม่ใช่ ‘มนุษย์บุคลคนหนึ่ง’ (a ‘person’) แต่กลายมาเป็น ‘วัตถุชนิดหนึ่ง’ (a ‘thing’) (หรือ เป็น ‘สินค้า’ ชนิดหนึ่ง) สุดแท้แต่การเสกสรรปั้นแต่งของสื่อขึ้นมา

- ประการสุดท้าย เนื่องจากโดยพื้นฐานของทฤษฎีวิวัฒนาการศึกษาศาสตร์สนใจปฏิสัมพันธ์ ระหว่างตัวแปรต่าง ๆ ในโลกของการสร้างความหมาย มากกว่าจะลดทอนให้เหลือตัวแปรใด แบบเดียว ๆ (reductionism) เพราะฉะนั้น แม้ในการศึกษาเรื่องเพศสภาวะ กลุ่มสตรีศึกษา ก็ยังได้ขยายการวิเคราะห์ตัวแปรเพศสภาวะ ควบคู่ไปกับตัวแปรอื่น ๆ ด้วย เช่น ถ้าเราจะ

ศึกษาการสร้างความหมายของตัวละครสาวใช้ในละครโทรทัศน์หรือในโฆษณา ก็จำเป็นต้องดูทั้งตัวแปรเรื่องเพศภาวะ ควบคู่ไปกับตัวแปรชนชั้นทางเศรษฐกิจ (เนื่องจากสาวใช้เป็นชนชั้นแรงงานประเภทหนึ่ง) ซาติฟันท์ (อาทิ ตั้งคำถามว่าภูมิหลังของสาวใช้ว่ามาจากท้องถิ่นใด) อายุ (อาทิ ศึกษาพฤติกรรมของสาวใช้สูงวัยกับสาวใช้วัยรุ่นว่าเหมือนหรือต่างกันอย่างไร)

(2) **ลอรา มัลวีย์ กับผู้หญิงในภาพยนตร์** ในกลุ่มนักสื่อศึกษาสายสตรีนิยมที่สนใจวิเคราะห์กรณีของสื่อภาพยนตร์ชื่อของ **ลอรา มัลวีย์ (Laura Mulvey 1941-)** จะโดดเด่นที่สุดทั้งในฐานะของนักวิเคราะห์ภาพยนตร์แนวสตรีนิยมชาวอังกฤษ และในฐานะของนักสร้างภาพยนตร์แนวก้าวหน้า (avant-garde filmmaker) แห่งทศวรรษที่ 1970-1980 มัลวีย์เคยทำงานที่สถาบันภาพยนตร์แห่งอังกฤษ (the British Film Institute) และปัจจุบันเป็นศาสตราจารย์ด้านภาพยนตร์และสื่อศึกษาที่ Birkbeck มหาวิทยาลัยลอนดอน

ในแง่ของผลงาน ชื่อของมัลวีย์เป็นที่รู้จักจากบทความเรื่อง 'Visual Pleasure and Narrative Cinema' ที่เขียนในปี ค.ศ.1973 และตีพิมพ์ลงในวารสารด้านทฤษฎีภาพยนตร์ของอังกฤษชื่อ *Screen* ในปี ค.ศ.1975 นอกจากนี้ ในภายหลังบทความนี้ก็ได้ออกตีพิมพ์อีกครั้งในหนังสือของมัลวีย์เองชื่อ *Visual and Other Pleasures* (1989) อันเป็นหนังสือที่พิมพ์ซ้ำมาแล้วอย่างน้อยอีก 7 ครั้ง ในบทความดังกล่าว มัลวีย์ได้พัฒนาแนวคิดที่เธอเรียกว่า **'จิตวิเคราะห์ทางการเมือง' (political psychoanalysis)** ขึ้นมา เพื่ออธิบายว่า จิตไร้สำนึกเป็นพื้นที่ที่การเมืองทางเพศของระบบปิตาธิปไตยได้ฝังรากลึกลงเอาไว้ ดังในกรณีการทำงานของจิตไร้สำนึกผ่านโลกของภาพยนตร์

มัลวีย์ตั้งคำถามว่า สื่อภาพยนตร์ได้สร้างและผลิตซ้ำ **การจ้องมองแบบเพศชาย (male gaze)** ได้อย่างไร ซึ่งคำตอบของเธอก็คือ ในโลกของภาพยนตร์นั้น ผู้ชายจะเป็นผู้มอง และผู้หญิงจะมีสถานะเป็น **'วัตถุแห่งการถูกมอง' (to-be-looked-at-ness)** โดยผู้ชายด้วยเหตุนี้ สัญญาของผู้หญิงในภาพยนตร์จึงเป็นเพียงวัตถุแห่งความปรารถนาของเพศชาย (**object of male desire**) และเป็นรูปสัญญะของการสร้างความกลัวเรื่องการถูกถอนอวัยวะเพศ (**a signifier of the threat of castration**) ดังเช่นกรณีภาพยนตร์ของ อัลเฟรด ฮิตช์ค็อก ที่มักจับภาพนางเอกด้วยการใช้ชอว์ต์เลนส์ เพื่อแสดงความนุ่มนวลน่าทะนุถนอมตามแรงปรารถนาของบุรุษเพศ หรือการสร้างภาพตัวละครแนวหญิงร้าย (femme fatale) ที่ผู้ชายดูแล้วจะรู้สึกว่ามันน่ากลัวและเป็นภัยคุกคามต่ออำนาจของตน

สำหรับในสังคมชายเป็นใหญ่นั้น กลยุทธ์แห่งจิตไร้สำนึกในการสร้างความหมายให้กับภาพยนตร์ มีสองแนวทางด้วยกันคือ

● กลยุทธ์การสร้างความสุขจากการมอง (scopophilia / pleasure of looking)

อันหมายความว่า ในโลกของภาพยนตร์ เมื่อผู้ชายเป็นผู้มอง เขาก็จะทำให้ผู้หญิงกลายเป็น 'คนอื่น' หรือเป็น 'วัตถุแห่งการถูกมอง' ของผู้ชาย ทั้งนี้ ผู้หญิงจะถูกจ้องมองอยู่สามระดับผ่านสื่อภาพยนตร์ ได้แก่ การจ้องมองโดยผู้กำกับ/ผู้ผลิตชาย (เช่น การมองของผู้กำกับ

ผ่านกล้อง และทำให้ผู้หญิงแสดงหรือเป็นไปตามที่ตนกำหนด) การจ้องมองโดยตัวละครผู้ชาย (ซึ่งปรากฏอยู่ในท้องเรื่องของภาพยนตร์เอง) และการจ้องมองโดยผู้ชม (ซึ่งส่วนใหญ่จะใช้วิธีการดูแบบเพศชาย และเป็นการอ้างรักษากำหนดการจ้องมองแบบผู้ชายเอาไว้)

● **กลยุทธการหลงภาพตนเอง (narcissism)** ซึ่งมัลวิทย์ได้อธิบายพลทางความคิดนี้มาจากนักจิตวิเคราะห์เชิงโครงสร้างชาวฝรั่งเศสชื่อ **ฌาคส์ ลาก็อง (Jacques Lacan 1901-1981)** กล่าวคือ ลาก็องพยายามทำความเข้าใจขั้นตอนการพัฒนาบุคลิกภาพและตัวตนของมนุษย์ผ่านการเรียนรู้และมองภาพใน 'กระจก' หรือที่เขาเรียกว่า 'the Mirror Phase'

แม้ว่าสิ่งเดียวที่มนุษย์ไม่สามารถเห็นได้ก็คือใบหน้าของตนเอง แต่ลาก็องเชื่อว่า **ความเป็นตัวตน (ego / self)** ของมนุษย์สามารถพัฒนาขึ้นมาได้จากการจำแนกแยกแยะความเหมือน (likeness) และความแตกต่าง (difference) ระหว่างตัวเรากับคนอื่น ตัวตนนี้จะเปลี่ยนแปลงออกมาจากการที่ทารกได้เริ่มตระหนักถึงลักษณะร่างกายของตนเอง ในช่วงอายุหกถึงแปดเดือนนั้น ทารกจะยังไม่รับรู้ว่ามีรูปร่างหน้าตาอย่างไร ไม่รับรู้แม้แต่ว่ากำปั้นของตนเองเชื่อมต่อกับแขนและร่างกายส่วนอื่น ๆ แต่เมื่อทารกได้เห็นรูปร่างหน้าตาของตน (เช่น ผ่านกระจก หรือเห็นใบหน้าของแม่และผู้อื่น ๆ แต่เข้าใจผิดว่านั่นเป็นหน้าของตนเอง) ทารกก็จะเริ่มทักท้วงใบหน้าแบบมายานี้ว่าเป็น 'ตัวตน' ซึ่งมีความสมบูรณ์เพียงพอร่มกว่าร่างกายที่แท้จริงของตน และทารกก็จะเริ่มอ้างอิง (identify) ภาพนั้นมาเป็นตัวตนของเขาเอง รวมทั้งหลงใหลตัวตนที่นำพิสมัยนั้นว่าเป็น 'ตัวตนแบบอุดมคติ' (ideal ego) ในแง่นี้ 'the Mirror Phase' จึงผสมเอาไว้ทั้งการตระหนักถึงแบบปกติธรรมดา (recognition) และการเข้าใจแบบผิด ๆ (misrecognition) และในที่สุดก็จะนำมาซึ่งสิ่งที่เรียกว่า 'ความเป็นฉัน' หรือ 'I'

เมื่อมัลวิทย์ได้นำทัศนะเรื่อง 'the Mirror Phase' มาพัฒนาต่อ เธอกล่าวว่า 'ความเป็นฉัน' หรือ 'I' นี้ สามารถเกิดขึ้นได้ในกระบวนการมองผ่านสื่อ (อาทิ ภาพยนตร์) เช่นกัน โดยแง่หนึ่ง ภาพยนตร์กับ 'กระจก' มีลักษณะที่ไม่แตกต่างกัน จอภาพยนตร์มีลักษณะที่คล้ายคลึงกับกรอบโฟกัสในการมองของคน และภาพที่เห็นบนจอก็คือภาพที่เลียนแบบมาจากภาพที่เคลื่อนไหวบนโลกความเป็นจริง ด้วยลักษณะดังกล่าว ภาพยนตร์จึงมีอำนาจบางอย่างที่เราให้ผู้มองสูญเสีย 'ตัวตน' (ego) ไปชั่วคราว และก็ตอกย้ำให้ผู้ชมหลงลืมว่าตนเป็นใคร เรามาจากไหน และการหลงลืมดังกล่าวก็จะค่อย ๆ ถูกแทนที่ด้วยภาพความเหมือนหรือความแตกต่างบางอย่างที่เราเห็นจากจอ ตัวอย่างเช่น เมื่อผู้ชายนั่งดูภาพยนตร์อย่าง James Bond พวกเขาก็มีแนวโน้มที่จะชื่นชอบและอยากจะอ้างอิงกับเจมส์ บอนด์ มาเป็นตัวแทนของตน ในฐานะสายลับที่ผจญคุณธรรมและมีหญิงสาวห้อมล้อมหน้าหลังมากมาย และเมื่อผู้ชายตระหนักว่าผู้หญิงเป็นเพียงวัตถุทางเพศของเจมส์ บอนด์ ตัวตนของผู้ชายก็จะกลายเป็นผู้มีอำนาจครอบครองพวกเธอในที่สุด กระบวนการเชื่อมตนเองเข้ากับสิ่งที่เห็นบนจอและตระหนักว่า เรา (หรือผู้ชาย/ผู้หญิง) จะเป็นเช่นนั้นหรือไม่เป็นเช่นนั้น

ก็คือสิ่งที่เรียกว่า การอ้างอิงเพื่อสร้างตัวตน (identification) นั่นเอง

จากการวิเคราะห์กลยุทธ์การสร้างความสุขจากการมองและการหลงภาพตนเอง ดังกล่าว มัลลีย์จึงเสนอว่า วิธีการเดียวที่จะปลดปล่อยผู้หญิงให้พ้นจากการกดขี่ชุดนี้ได้ก็คือ ต้องยกเลิกวิธีการจ้องมองแบบเพศชาย (male gaze) ลงเสียเท่านั้น อย่างไรก็ตาม แม้มัลลีย์จะเชื่อว่า การจ้องมองเป็นการกระทำจากจุดยืนของเพศชาย แต่วิธีคิดเช่นนี้ก็ถูกวิจารณ์ว่า อาจไม่ใช่ทุกครั้งที่การจ้องมองจะเท่ากับความเปราะบางของเพศชายเสมอไป ตัวอย่างเช่น ไม่ใช่ทุกครั้งที่ตากล้องกดขี่ตัวเธอแล้ว จะต้องคิดแบบผู้ชายเสมอไป หรืออาจมีความแตกต่างกันระหว่างการกดขี่ตัวเธอของตากล้องผู้หญิงกับผู้ชาย เป็นต้น

(3) แจนนิส แรดเวย์ กับโรมานซ์แบบพาฝัน ในขณะที่กลุ่มสตรีนิยมสนใจเรื่อง ขบวนการเคลื่อนไหวของผู้หญิง และในขณะที่ในโลกความเป็นจริง ผู้หญิงจำนวนมากสนใจ เสพสื่อบันเทิง/สื่อเชิงโรแมนติก (เช่น นวนิยายโรมานซ์พาฝัน) แต่ทว่า นักสตรีนิยมเองกลับมีแนวโน้มจะรังเกียจเด็ดจันท์ผู้หญิงที่เสพสื่อบันเทิงเหล่านี้ อย่างไรก็ตาม มีนักวิชาการชาวอเมริกันคนหนึ่งที่น่าสนใจศึกษาเรื่องสื่อโรมานซ์ โดยหยิบยกมิติเรื่องเพศภาวะขึ้นมาเป็น แก่นหลัก เธอผู้นี้ก็คือ แจนนิส แรดเวย์ (Janice Radway) อาจารย์สาขาอารยธรรมอเมริกัน (American civilization) แห่งมหาวิทยาลัยเพนซิลวาเนีย

ในงานเขียนชิ้นเด่นของแรดเวย์เรื่อง *Reading the Romance: Women, Patriarchy, and Popular Literature* (1987) เธอได้เปิดประเด็นคำถามว่า อัตลักษณ์ของผู้หญิงถูกสร้างผ่านโลกพาฝันด้วยการเสพนวนิยายโรมานซ์ได้อย่างไร ด้วยเหตุดังกล่าว แรดเวย์จึงได้ออกแบบการวิจัยด้วยการศึกษาผู้หญิงจำนวน 42 คน ซึ่งอยู่ในเมือง Smithton และอ่านนวนิยายโรมานซ์เป็นประจำ โดยเลือกกลุ่มตัวอย่างเหล่านี้มาจากร้านหนังสือของ Dorothy Evans และใช้หลายวิธีการในการเก็บข้อมูล ตั้งแต่การสัมภาษณ์ ออกแบบสอบถาม สทนากลุ่ม และสังเกตการณ์ ข้อสรุปของแรดเวย์มีดังนี้

● **ลักษณะการอ่านแบบผู้หญิง** แรดเวย์ได้ค้นพบลักษณะวิธีการอ่านแบบผู้หญิงหลายประการด้วยกัน กล่าวคือ ในประการแรก ผู้หญิงมีลักษณะการอ่านแบบเป็นพิธีกรรม เพื่อให้บรรลุความรู้สึบบางอย่าง (ritual wish) คล้าย ๆ กับการอ่านคัมภีร์ไบเบิลหรือบทสวดมนต์ ในประการถัดมา ผู้หญิงจำนวนมากเลือกที่จะอ่านตั้งแต่ต้นจนจบในครั้งเดียว (from start to finish in one sitting) แต่ทว่าพวกเธอก็มักจะถูกขัดจังหวะด้วยภาระงานบ้านที่ทำให้ความต้องการดังกล่าวเป็นไปไม่ได้ ในอีกประการหนึ่ง ผู้หญิงมักจะคาดหวังตอนจบของนวนิยายแบบ **สุขนาฏกรรม** (happy ending) ดังนั้น หลายคนจะเลือกอ่านตอนจบก่อนเพื่อไม่ให้เกิดการพลิกความคาดหมาย และประการสุดท้าย การอ่านนวนิยายของผู้หญิงเป็นพื้นที่การต่อสู้ชนิดหนึ่ง และเป็นอีกหนึ่งรูปแบบของ **‘การประกาศอิสรภาพของสตรี’** (a declaration of women's independence) ตั้งแต่การปลดปล่อยตัวเองจากการคุกคามของผู้ชาย (เช่น ใช้การอ่านนวนิยายเพื่อปิดสวิทช์ตัวเองออกจากร้านและภาระอื่นที่ต้อง

กระทำให้กับสามี) ไปจนถึงการได้ค้นพบพระเอกในนวนิยายผู้เป็นดังชายในฝันคนใหม่ ที่ดูแลและทะนุถนอมเธอมากกว่าสามีในโลกความเป็นจริง

● **ความคาดหวังในอุดมคติของผู้หญิง** กลุ่มตัวอย่างของแรตเวย์ได้เผยให้เห็นว่า นวนิยายโรมานซ์ในอุดมคติ (ideal romance) ของผู้หญิง จะต้องนำมาซึ่งความคาดหวังสามด้านด้วยกัน คือ (1) ความคาดหวังเรื่องความอบอุ่นแบบพ่อ (fatherly protection) เช่น การได้รับความคุ้มครองจากพระเอกในฝัน (2) ความคาดหวังถึงความเอื้ออาทรแบบแม่ (motherly care) หรือการที่ผู้หญิงแสวงหารูปแบบความรักจากคนเพศเดียวกัน คล้าย ๆ กับวิถีทางเพศแบบเลสเบี้ยน และ (3) ความคาดหวังต่อความรักแบบเต็มด้าเสน่ห์ (passionate adult love) ซึ่งมักปรากฏอยู่แล้วในท้องเรื่องแบบรัก ๆ ใคร่ ๆ สายใยสวาท (คล้าย ๆ กับปรากฏการณ์การดูหนัง/ละครซีรีส์ของเกาหลี ที่มักเน้นการแสดงออกของอารมณ์รักโรแมนติกเป็นอย่างมาก)

● **การต่อสู้ของผู้หญิงผ่านการอ่านนวนิยายโรมานซ์** แรตเวย์ได้พบว่า ผู้หญิงไม่ได้แค่บันเทิงเริงรมย์จากการเสพสื่อโรมานซ์แบบง่าย ๆ เท่านั้น ในเวลาเดียวกัน พวกเธอยังใช้การอ่านนวนิยายเป็นเวทีการต่อสู้ในจินตนาการอย่างน้อยสามด้านด้วยกันคือ (1) นวนิยายโรมานซ์ทำให้ผู้หญิงมีโอกาสที่จะกล่าวคำว่า 'ไม่' (say 'no') หรือทดลองปฏิเสธอำนาจของผู้ชายและสังคมในจินตนาการก่อนที่จะนำไปกระทำในความเป็นจริง (ดังตัวอย่างกรณีของนางเอกบางคนที่ไม่ยอมให้มีการจับคลุมถุงชน) (2) สื่อโรมานซ์ทำให้ผู้หญิงได้ค้นพบวิธีสร้างโลกที่ดีกว่า (a utopian world) หรือเป็นอีกรูปแบบหนึ่งของ การหลบหนี (escapism) ของผู้หญิงไปอยู่ในโลกจินตนาการ เช่น การอ่านเพื่อหาวิธีที่ผู้หญิงจะฝ่าอุปสรรคให้ได้อยู่ในอ้อมแขนของชายที่อบอุ่นกว่า และ (3) การอ่านนวนิยายโรมานซ์เพื่อเป็นพื้นที่ของการต่อต้าน (resistance) ทั้งนี้ แม้ว่าในสื่อดังกล่าวจะมีอุดมการณ์หลักของสังคมครอบงำอยู่ แต่ก็ยังเปิดโอกาสให้มีการต่อต้านเป็นระยะ ๆ (เช่น ในกรณีของพจมานแห่งบ้านทรายทอง แม้ว่าเธอจะอยู่ในอุดมการณ์การรอคอยคำรักจากชายกลางมาตลอดทั้งเรื่อง แต่เธอก็มีโอกาสดำทลายอำนาจของเพศชายและอุดมการณ์แบบศักดินาได้เป็นบางจังหวะ)

อย่างไรก็ตาม แม้งานของแรตเวย์จะมีเอกลักษณ์เด่นที่ผนวกการศึกษาตัวเนื้อหาสารกับวิธีการบริโภคสื่อของผู้หญิง และกลับวิธีการมองความสัมพันธ์ระหว่างสื่อบันเทิงกับผู้หญิงมาให้เห็นด้านของการต่อสู้มากขึ้น แต่แรตเวย์เองก็ถูกตั้งคำถามไว้เช่นกันว่า เนื่องจากเธอเป็นนักสตรีนิยม แต่ไม่ใช่แฟนผู้อ่านนวนิยายโรมานซ์ตัวจริง (romance fan) แรตเวย์จึงค่อนข้างมองข้ามการอ่านเพื่อความรื่นรมย์ (pleasure) แบบผู้หญิงจริง ๆ รวมทั้งการอ่านของผู้หญิงทุกครั้งก็ไม่ได้แปลว่า การต่อต้านหรือการหลบหนีอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่อาจจะเป็นทั้งสองด้านในเวลาเดียวกันก็ได้ ทั้งนี้ นักวิชาการหญิงผู้ตั้งคำถามกับแรตเวย์นี้ได้แก่ เอียน แอง (Ien Ang) ที่จะได้นำเสนอในลำดับถัดไป

(4) **เอียน แอง** กับการศึกษาเรื่อง *Dallas* **เอียน แอง (Ien Ang)** เป็นอดีตอาจารย์ด้านรัฐศาสตร์แห่งมหาวิทยาลัยอัมสเตอร์ดัม ประเทศเนเธอร์แลนด์ ปัจจุบันเป็นอาจารย์ด้านวัฒนธรรมศึกษา ณ ศูนย์แห่งการวิจัยวัฒนธรรม (Centre for Cultural Research) มหาวิทยาลัย Western Sydney ประเทศออสเตรเลีย แองเป็นเจ้าของเหรียญรางวัลในวาระครบรอบร้อยปี (Centenary Medal) ในฐานะผู้ที่ส่งเสริมการวิจัยวัฒนธรรมของประเทศออสเตรเลีย ผลงานเขียนของแองครอบคลุมด้านการบริโภคสื่อและวัฒนธรรม การเมืองเรื่องอัตลักษณ์ ลัทธิชาตินิยม โลกาภิวัตน์ และชาติพันธุ์ศึกษา ส่วนในมิติเรื่องสตรีนิยมนั้น งานที่เด่นของเธอก็คือ *Watching Dallas: Soap Opera and the Melodramatic Imagination* (1985) ซึ่งเขียนต้นฉบับครั้งแรกเป็นภาษาดัตช์เมื่อปี ค.ศ.1982 และแปลเป็นภาษาอังกฤษในปี ค.ศ.1985

ในหนังสือ *Watching Dallas* นั้น แองสนใจศึกษากระบวนการดูละครโทรทัศน์ของสตรีชาวเนเธอร์แลนด์ โดยเลือกกรณีของละครไพรม์ไทม์ของอเมริกาเรื่อง *Dallas* ซึ่งออกฉายในต้นทศวรรษที่ 1980 และเป็นเรื่องราวของครอบครัวเศรษฐีน้ำมันชาวเท็กซัส ที่สร้างปรากฏการณ์ความนิยมเป็นอย่างมากในเนเธอร์แลนด์และอีกหลาย ๆ ประเทศทั่วโลก ทั้งนี้ วิธีการเก็บข้อมูลของแองได้ใช้การประกาศลงนิตยสารผู้หญิงชื่อ *Viva* ให้ผู้อ่านหญิงช่วยกันเขียนตอบคำถามถึงกองบรรณาธิการว่า ทำไมพวกเธอจึงชอบ (หรือไม่ชอบ) ละครชุดเรื่อง *Dallas*

ในการศึกษาของแองนั้น ไม่ได้วิเคราะห์ไปที่ผลกระทบของละครโทรทัศน์ (ตามแนวทางของทฤษฎีกระแสหลักเรื่องผลกระทบของสื่อ) หากแต่เน้นศึกษากระบวนการสร้างความรื่นรมย์ (pleasure) ของผู้หญิงในการชมละครชุด *Dallas* ซึ่งข้อค้นพบก็คือ ผู้หญิงใช้ *Dallas* เป็นส่วนในการสร้าง **โครงสร้างความรู้สึกแบบโศกนาฏกรรม (tragic structure of feeling)** หรือเชื่อมอารมณ์ความรู้สึกสุขทุกข์จากละครมาผสมผสานกับโลกความเป็นจริงของพวกเธอ เช่น ผู้หญิงดูละครแล้วรื่นรมย์กับความเจ็บปวดที่ตัวละครหญิงได้รับ เพราะเป็นเหมือนกับชีวิตจริงของเธอเอง ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ ข้อสรุปของแองจึงเห็นต่างจากแรดเวย์ว่า การดูละครโทรทัศน์มิใช่เป็นไปเพื่อชดเชย (compensation) หรือหลบหนี (escapism) แต่เป็นความรื่นรมย์อันเนื่องมาจากอารมณ์ความรู้สึกในละครเป็นส่วนหนึ่งในชีวิตจริงของพวกเธอมากกว่า

นอกจากนี้ แองยังได้รับอิทธิพลทางความคิดมาจากการงานของ **ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu)** เรื่อง **รสนิยม (taste)** (โปรดย้อนดูรายละเอียดในบทที่ 14 ว่าด้วยบูร์ดิเยอ) โดยเธอพบว่า ความสำเร็จของละครชุด *Dallas* ในระดับกว้างนั้น เป็นเพราะละครเรื่องนี้ใช้วิธีสร้างผ่าน **สุนทรีย์แบบประชานิยม (popular aesthetics)** ที่ไม่ว่าจะเป็นผู้ชมเพศหญิงในประเทศใด ก็สามารถสัมผัส/เข้าถึงรสนิยมของชนชั้นกลางอเมริกันได้ไม่แตกต่างกัน

จากที่กล่าวมา แองจึงสรุปว่า หน้าที่ของโลกพาฝัน (fantasy) ของละครโทรทัศน์จะมีสองด้านด้วยกันคือ ทำให้ชีวิตของผู้หญิงรื่นรมย์ขึ้น (เช่น ได้เห็นชีวิตผู้หญิงคนอื่นที่ไม่

แตกต่างจากตนเอง) แต่ในขณะเดียวกัน ก็อ้างรักษาคิดสำนักทางการเมืองให้กับผู้หญิงด้วยเช่นกัน (เช่น การเปิดโอกาสให้เธอได้พบกับตัวอย่างรูปแบบอื่นในการต่อสู้ทางสังคมของตัวละครหญิง)

(5) **เจนิซ วินชิพ** กับการวิเคราะห้นิตยสารสตรี **เจนิซ วินชิพ (Janice Winship)** เป็นอดีตนักวิชาการชาวอังกฤษ ซึ่งเคยร่วมงานอยู่กับศูนย์แห่งการศึกษาวัฒนธรรมร่วมสมัยของมหาวิทยาลัยเบอร์มิงแฮม และเคยเป็นอาจารย์ด้านศิลปะและการออกแบบประจำอยู่ที่ Wolverhampton ก่อนที่จะย้ายมาเป็นอาจารย์ด้านสื่อและวัฒนธรรมศึกษาที่มหาวิทยาลัย Sussex จนถึงปัจจุบัน โดยพื้นฐานแล้ว วินชิพสนใจศึกษาวัฒนธรรมประชานิยม โดยเฉพาะในประเด็นเรื่องสตรีนิยม เพศวิถี และวัฒนธรรมการบริโภค ผลงานที่สำคัญของเธอในประเด็นผู้หญิงกับสื่อก็คือ *Inside Women's Magazines* (1985)

ในหนังสือเล่มดังกล่าว วินชิพได้เลือกศึกษากรณีของนิตยสารสตรี ที่เก็บข้อมูลมาตั้งแต่ปี ค.ศ.1969 โดยวิธีวิเคราะห์ใช้การผสมผสานระหว่างแนวคิดสตรีนิยมกับสื่อศึกษา (media studies) ทั้งนี้ เธอเห็นว่า ถ้าจะศึกษาเรื่อง **ความเป็นเพศหญิง (femininity)** ให้เข้าใจถ่องแท้แล้ว จะมองข้ามกรณีของนิตยสารสตรีไม่ได้ เพราะถือเป็นสื่อที่ผลิตขึ้นสำหรับผู้หญิงอย่างแท้จริง (ดังเช่นชื่อของนิตยสารจำนวนมากที่ตั้งขึ้นโดยใช้สัญลักษณ์ความเป็นเพศหญิง อาทิ แพรว ขวัญเรือน กุลสตรี Lisa Elle Marie Claire ฯลฯ) และที่สำคัญ ไม่ใช่เฉพาะนักสตรีนิยมเท่านั้นที่เป็นผู้เคลื่อนไหวต่อสู้เรื่องผู้หญิง แม้แต่ในชีวิตประจำวันของบรรดาผู้หญิงที่ไม่ใช่นักสตรีนิยม (non-feminist) เอง ก็มีขบวนการต่อสู้เคลื่อนไหวดังกล่าวด้วยเช่นกัน (อาทิ ผ่านสื่อนิตยสาร)

วินชิพได้วิเคราะห์ธรรมชาติ/คุณลักษณะของผู้อ่านนิตยสารสตรี และจำแนกกลุ่มผู้รับสารออกเป็นสองกลุ่มคือ (1) ผู้อ่านนิตยสารเพศหญิงจริง ๆ กับ (2) บรรดาเจ้าของสินค้าที่ต้องการตีพิมพ์หน้าโฆษณาหรือทำโปรโมชั่นผลิตภัณฑ์สินค้าของตนลงไปในนิตยสาร เพราะฉะนั้น เนื้อหาของนิตยสารหญิงจึงปรากฏทั้ง **ความบันเทิง** (เช่น มีคอลัมน์นวนิยายหลายตอนจบ) และมีการให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ด้านต่าง ๆ (useful advice) ให้กับผู้หญิง เพื่อที่ว่าพวกเธอจะได้ไปเลือกบริโภคสินค้าตามคำแนะนำนั้น (เช่น คอลัมน์การจัดบ้าน การทำอาหาร วิธีการดูแลครอบครัว วิธีการเสริมความงาม แฟชั่นเครื่องแต่งกายหน้าโฆษณา) ซึ่งล้วนแล้วแต่มีผลิตภัณฑ์ของวัฒนธรรมการบริโภครองรับอยู่เบื้องหลังทั้งสิ้น

ในขณะเดียวกัน วินชิพยังได้ค้นพบหน้าที่ของนิตยสารสตรีอยู่หลายประการด้วยกัน ซึ่งสรุปได้ดังนี้

- นิตยสารสตรีช่วยให้ผู้หญิง**ดำรงชีวิตอยู่ได้**ในสังคมแบบปิตาธิปไตย เช่น การเกิดขึ้นของคอลัมน์บางประเภท ที่ช่วยไขข้อข้องใจในชีวิตของผู้หญิงที่ถูกเอารัดเอาเปรียบ อาทิ คอลัมน์ตอบปัญหาชีวิต คอลัมน์ดูดวง ฯลฯ
- นิตยสารสตรีช่วยเปิดพื้นที่ให้ผู้หญิงมีความฝัน และปรารถนาจะ**นำความฝันนั้น**

ไปสู่การเติมเต็ม (desire for fulfillment) อาทิ คอลัมน์ท่องเที่ยวต่างแดน ที่เปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้เห็นโลกที่แตกต่างและกว้างไกล ซึ่งอาจนำไปสู่การได้ไปเยือนในความเป็นจริง

- นิตยสารสตรีสร้างความรู้สึกถึงความเป็นกลุ่มในจินตนาการ (fictional collectivities) เช่น ในจดหมายถึงบรรณาธิการ มักมีการเขียนข้อความแทนตัวผู้หญิงเองว่า 'we women' ทำให้ผู้หญิงรู้สึกว่า แม้ตัวเองจะโดดเดี่ยวแต่ก็ไม่เคยเดียวดาย
- นิตยสารสตรีสร้างความรู้สึกถึง 'ชัยชนะเหนือโศกนาฏกรรมทั้งปวง' (triumph over tragedy) เช่น การอ่านคอลัมน์สัมภาษณ์ตัวแทนผู้หญิงที่ประสบความสำเร็จในชีวิตด้านต่าง ๆ
- นิตยสารสตรีเป็นสื่อที่เป็น 'เพื่อน' สำหรับผู้หญิงอย่างแท้จริง เช่น การอ่านคอลัมน์ตอบปัญหาทางเพศหรือตอบปัญหาหัวใจ

(6) ลิซเบ็ท แวน ซูเนิน กับสื่อศึกษาแนวสตรีนิยม ในขณะที่นักวิชาการสายผู้หญิงที่กล่าวมา มักสนใจหยิบกรณีศึกษาผู้หญิงกับสื่อประเภทต่าง ๆ (เช่น ภาพยนตร์ละครโทรทัศน์ นวนิยาย นิตยสาร) แต่คนที่เชื่อมโยงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างเพศภาวะสื่อ และวัฒนธรรม เอาไว้ชัดเจนโดยภาพรวมก็คือ อาจารย์ด้านการสื่อสารแห่งมหาวิทยาลัยอัมสเตอร์ดัมชื่อ ลิซเบ็ท แวน ซูเนิน (Liesbet van Zoonen 1959-) กับงานเขียนเรื่อง *Feminist Media Studies* (1994)

แวน ซูเนิน เริ่มต้นตั้งคำถามกับแวดวงวิชาการด้วยมุมมองแบบสตรีนิยมว่า โลกวิชาการมีแนวโน้มจะถูกครอบงำโดยเพศชาย (male-faculty dominating) ด้วยการตัดผู้หญิงออกไปจากกระบวนการแสวงหาความรู้เลย (ดังกรณีรูปธรรมก็คือ แม้แต่นักทฤษฎีวิพากษ์สำนักต่าง ๆ ที่ได้เคยอธิบายมาในบทก่อนหน้านี้ ก็แทบจะไม่ได้เจาะลึกไปยังประเด็นเรื่องผู้หญิงเลย) ซึ่งผลที่ตามมาก็คือ

- เกิดลักษณะอคติทางเพศ (sexism) ในโลกวิชาการ ซึ่ง แวน ซูเนิน ได้ยกตัวอย่างกรณีทฤษฎีการไหลของการสื่อสารสองจังหวะ (theory of the two-step flow of communication) ของ เอลิฮู แคทซ์ และพอล ลาซาร์สเฟลด์ (Elihu Katz and Paul Lazarsfeld) ว่า แม้ข้อค้นพบเรื่อง ผู้นำทางความคิดเห็น (opinion leader) จะบุกเบิกมุมมองใหม่ ๆ ด้านการสื่อสาร แต่ทั้งคู่ก็มีอคติจนมองไม่เห็นตัวแปรเรื่องผู้หญิงในกลุ่มผู้นำทางความคิดเห็นเลย
- ทฤษฎีและวิธีวิพากษ์มีลักษณะอคติเข้าข้างเพศชาย (male-biased) ตัวอย่างเช่น การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์นั้น ก็มีแนวโน้มจะวิเคราะห์แต่กรณีประวัติศาสตร์ของผู้ชายเท่านั้น ดังปรากฏในคำว่า 'history' ซึ่งมีนัยยะอีกด้านหนึ่งว่าเป็น 'his story' ไม่ใช่ 'her story'
- ความเป็นศาสตร์มักใช้จุดยืนแบบเพศชาย เช่น วิธีการแสวงหาความรู้มักเน้นที่

เรื่องของเหตุผล (reason / rationalism) มากกว่าจะวิเคราะห์มิติทางอารมณ์ อันเป็นมิติที่แสดงถึงความเป็นเพศหญิง

- **การมองข้ามประสบการณ์ของผู้หญิงในการแสวงหาความรู้** ดังตัวอย่างกรณีที่ แจนนิซ วินชิฟ ได้วิจารณ์เรื่องการไม่สนใจศึกษาสื่อนิตยสาร เพราะเป็นสื่อที่เน้นหนักที่ประสบการณ์แบบสตรีเพศ

- **ทฤษฎีสื่อศึกษามักมองข้ามประเด็นสตรีนิยม** ซึ่งในกรณีนี้ แวน ซูเนิน ได้วิจารณ์หนังสือทฤษฎีสื่อสารมวลชนของเพื่อนนักวิชาการร่วมสถาบันคือ **เดนนิส แมคควอล (Denis McQuail)** ซึ่งเป็นหนังสือที่ขายดีและเป็นที่รู้จักมากที่สุดด้านนิเทศศาสตร์ (และในปัจจุบันตีพิมพ์มาแล้ว 5 ครั้ง) ว่า ในการพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ.1983 แมคควอลไม่ได้กล่าวถึงเรื่องผู้หญิงเอาไว้เลย และในการพิมพ์ครั้งที่ 2 เมื่อปี ค.ศ.1987 ก็มีประเด็นเรื่องผู้หญิงเพียงหนึ่งย่อหน้าเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ข้อเรียกร้องของ แวน ซูเนิน จึงต้องการให้ศาสตร์ด้านการสื่อสารพัฒนาเป็นทฤษฎีที่เรียกว่า **สื่อศึกษา แนวสตรีนิยม (feminist media studies)** ให้เป็นรูปธรรมยิ่งขึ้น

เช่นเดียวกับนักวิชาการสายผู้หญิงหลายคนที่ได้กล่าวมา แวน ซูเนิน เห็นว่า นอกจากการศึกษาสื่อจะค้นหาตัวแปรเรื่องเพศภาวะ (gender) แล้ว ยังต้องขยายและผนวกตัวแปรอื่น ๆ ควบคู่กันไปด้วย และที่สำคัญ แวน ซูเนิน ย้ำว่า มิติที่ทฤษฎีสื่อศึกษาแนวสตรีนิยมไม่ควรมองข้ามไปได้ก็คือ เรื่องของ อำนาจ (power) ที่ทำงานอยู่ในการสื่อสารของมนุษย์ โดยเธอได้ยกตัวอย่างการวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างเพศในสื่อมาสามกรณีได้แก่

- **การศึกษาภาพสรุปเหมารวมและการขัดเกลาทงสังคม (stereotypes and socialisation)** ซึ่ง แวน ซูเนิน อธิบายว่า การสรุปเหมารวมนี้ เป็นอำนาจของผู้ชายในการหยิบยกบางส่วนของความเป็นเพศหญิงออกมา แล้วยกระดับขึ้นกลายเป็น **กฎทั่วไป (generalisation)** ที่ใช้อ้างอิงสำหรับผู้หญิงทุก ๆ คน ตัวอย่างเช่น แม้ในโลกความเป็นจริง สาวพรตดีอาจมีลักษณะที่แตกต่างหลากหลาย (เช่น เป็นผู้มีความรู้เรื่องรถยนต์เป็นอย่างดี) แต่ภาพสรุปเหมารวมที่สื่อมวลชนสร้างและขัดเกลามาให้ทุก ๆ คนรับรู้ก็คือ สาวพรตดีเป็นผู้หญิงที่ ‘สวยแต่ไร้สมอง’ ‘ชอบแต่งตัวยั่ววน’ ‘เป็นไม่ประดับ/ตุกตาประดับรถยนต์’ ซึ่งล้วนแต่เกี่ยวข้องกับเรื่องเพศเพียงอย่างเดียว (ไม่มีเรื่องของความรู้ความสามารถของผู้หญิงกลุ่มนี้เลย)

- **การวิเคราะห์เรื่องภาพเปลือย (pornography)** ซึ่ง แวน ซูเนิน ได้วิเคราะห์ในทำนองเดียวกันกับกลุ่มสตรีนิยมแนวสุดขั้ว (radical feminism) ว่า ภาพเปลือยเป็นอำนาจของผู้ชายที่สร้างภาพตัวแทนความเกลียดชังผู้หญิงออกมา และเป็นอีกรูปแบบหนึ่งของความรุนแรงทางเพศต่อสตรี

- **มิติเรื่องอุดมการณ์ (ideology)** ในสื่อ แวน ซูเนิน อธิบายว่า แนวคิดเรื่อง

อุดมการณ์ เริ่มต้นมาจากนักมาร์กซิสต์รุ่นใหม่ (เช่น อัลธุสแซร์) โดยในจุดเริ่มต้นนั้นสนใจวิเคราะห์เรื่องของคนชั้นทางเศรษฐกิจ แต่มองข้ามเรื่องอุดมการณ์ทางเพศ เพราะฉะนั้น หากจะนำอุดมการณ์มาศึกษากรณีของสื่อ ก็อาจจะตั้งคำถามได้ว่า กรอบอุดมการณ์สังคมได้สร้างสามัญสำนึกให้เรารับรู้เกี่ยวกับ 'ความเป็นหญิง/ชาย' ผ่านสื่อได้อย่างไร เช่น ทำไมตัวแปรแรกของการเป็นนางเอกละครโทรทัศน์จึงต้อง 'สวย' และเช่นเดียวกัน ทำไมนางแบบที่เดินอยู่บนแคตวอล์ก จึงต้อง 'ผอม' เท่านั้น

ในประการสุดท้าย จุดเด่นในงานของ แวน ชูเนิน ได้แก่ การขยายเกณฑ์การวิเคราะห์การสื่อสารของ **สจวร์ต ฮอลล์ (Stuart Hall)** เรื่อง 'การเข้ารหัส/ถอดรหัส' (encoding / decoding) มาศึกษาเรื่องเพศสภาวะ เนื่องจากที่ผ่านมา ผู้ศึกษามักจะเลือกเฉพาะบางมิติของการสื่อสารมาวิเคราะห์ประเด็นเรื่องผู้หญิง ดังนั้น แวน ชูเนิน จึงเสนอว่า ถ้าจะเข้าใจเรื่องความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างเพศจริง ๆ ต้องดูทั้งสามช่วงจังหวะของการสื่อสารคือ ตั้งแต่ในระดับการ**เข้ารหัส** (เช่น เพศสภาวะกำหนดกระบวนการผลิตสื่ออย่างไร) ระดับ**ตัวบท** (เช่น สัญลักษณ์/ภาพตัวแทน/เนื้อหาเกี่ยวกับผู้หญิงและผู้ชายในสื่อเป็นอย่างไร) และระดับการ**ถอดรหัส** (อาทิ การเปิดรับ/ตีความสื่อแบบผู้หญิงกับผู้ชายนั้นเหมือนหรือต่างกันอย่างไร)

4. การนำแนวคิดสตรีนิยมเชิงวิพากษ์มาใช้ในการสื่อสาร

เนื่องจากแนวคิดสตรีนิยมมีอยู่หลายกลุ่ม และแต่ละกลุ่มก็มีเอกลักษณ์ต่างกันไป ในการประยุกต์มาเพื่อตั้งคำถามเรื่องการสื่อสาร ดังนั้น ในที่นี้จะขอสารัตถ์ให้เข้าใจแต่เฉพาะการนำบางแนวคิดของ**ทฤษฎีสตรีนิยมเชิงวิพากษ์ (critical feminism)** ที่เกี่ยวกับสื่อเท่านั้น คือ แนวคิดเรื่อง **อำนาจ (power)** และแนวคิดเรื่อง **การประกอบสร้างความเป็นจริงทางสังคม (social constructionism)** ดังนี้

4.1 แนวคิดเรื่อง อำนาจ (power)

การวิเคราะห์เรื่อง **อำนาจ** ของทฤษฎีสตรีนิยมแนววิพากษ์ ได้รับอิทธิพลมาจากทัศนะของ มิเชล ฟูโกต์ โดยนักสตรีนิยมเชื่อว่า เบื้องลึกที่สุดของปัญหาระหว่างผู้หญิงกับผู้ชายก็คือ **ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ (power relations)** อันมีรายละเอียดสรุปได้ดังนี้

- **อำนาจกับการสร้างความรู้/ความจริง** จากทัศนะของฟูโกต์ที่ให้ธรรมชาติบิยาว่า ความรู้ไม่ใช่สิ่งที่มีประโยชน์หรือสิ่งที่ทุกคนควรรู้ แต่ความรู้คือสิ่งที่ผู้มี**อำนาจ** กำหนดว่านั่นเป็น 'ความรู้' (knowledge) หรือ 'ความจริง' (truth) และจากทัศนะดังกล่าวนี้ นักสตรีนิยมได้ขยายความว่า ภายใต้สังคมแบบปิตาธิปไตย จะมีเฉพาะ

ความรู้แบบเพศชายเท่านั้น ที่มีอำนาจและได้รับการสถาปนาให้เป็น 'ความรู้' หรือ 'ความจริง' ตัวอย่างเช่น ในคอลัมน์ตอบปัญหาเรื่องเพศในหนังสือพิมพ์ จะมีเฉพาะหมอผู้ชายเท่านั้นที่เป็นผู้เขียนตอบคำถาม อันแสดงให้เห็นอำนาจของบุรุษเพศที่กำหนดว่า 'เรื่องเพศ' เป็นองค์ความรู้เฉพาะของพวกเขาเท่านั้นที่สามารถพูด/สื่อสารออกไปได้

● **อำนาจในการนิยาม/สร้างความหมาย (power to define / signify)** นอกจากอำนาจในการสถาปนาความรู้/ความจริงแล้ว นักสตรีนิยมแนววิพากษ์ยังตั้งคำถามเรื่องอำนาจในการนิยาม/สร้างความหมายให้กับ 'ความเป็นเพศหญิง/ชาย' ผ่านโลกของสัญลักษณ์ เช่น ความหมายของผู้หญิงอ้วนที่ผ่านสื่อ มักถูกกำหนดให้เป็น 'ตัวตลก' (หากมองจากสายตาคนผอมทั่วไปหรือผ่านสื่อที่เป็นเวทีตลกคาเฟ่) เป็น 'คนที่มีสุขภาพไม่ดี' (หากอยู่ในรายการสุขภาพทางโทรทัศน์) เป็น 'คนบุคลิกภาพไม่ดี' (หากอยู่ในโฆษณาสถานบริการลดน้ำหนัก) แต่ความหมายเหล่านี้กลับไม่ใช่อำนาจของผู้หญิงอ้วนที่กำหนดนิยามได้เอง เป็นต้น แต่อย่างไรก็ดี เมื่อความหมายถูกประกอบสร้างขึ้นได้ ก็สามารถถูกรื้อถอน/สร้างใหม่/กำหนดนิยามใหม่ (deconstructed / reconstructed / redefined) ได้เช่นกัน ดังกรณีของการสร้างภาพนางเอกเจ้าเนื้อในละครโทรทัศน์เรื่อง รักต้องอ้วน หรือการต่อสู้ทางความหมายของผู้หญิงอ้วนผ่านเวทีการประกวดธิดาช้าง

● **การเมืองเรื่องร่างกาย (body politics)** อำนาจอีกชนิดหนึ่งที่สังคมปิตาธิปไตยกดขี่เอารัดเอาเปรียบผู้หญิงไว้ก็คือ การจัดการกับร่างกายของผู้หญิง อำนาจต่อร่างกายนี้มีสองระดับ ตั้งแต่ระดับรูปธรรมที่เห็นชัดเจน (อาทิ การรัดท้าวผู้หญิงในสังคมจีนสมัยก่อน หรือการบังคับให้ผู้หญิงวิศวะต้องสวมคอร์เซ็ตรัดรอบเอวไว้) มาจนถึงระดับนามธรรมหรืออำนาจที่ฝังลึกลงในโครงสร้างสังคม (อาทิ การติดตั้งจิตสำนึกให้ผู้หญิงยุคนี้เชื่อเรื่องคุณค่าความผอม หรือการใช้สายตาแบบเพศชายจ้องมองเรือนร่างของผู้หญิงในภาพเปลือยหรือในสื่อคาราโอเกะ)

ตัวอย่างการวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างเพศในสื่อ ได้แก่ งานวิจัยของ นิรินทร เกตราไชยอนันต์ (2550) ที่ศึกษาภาพตัวแทนของผีผู้หญิงในละครโทรทัศน์ นิรินทรได้ตั้งคำถามเอาไว้ว่า ในขณะที่ตัวละครหญิงที่มีชีวิตส่วนใหญ่ในละครโทรทัศน์ มีแนวโน้มจะถูกเอารัดเอาเปรียบผ่านสังคมแบบปิตาธิปไตย ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจว่า แล้วเมื่อตัวละครหญิงกลายเป็นผีหรือได้รับการปลดปล่อยไปสู่สัมปรายภพแล้ว เธอยังคงถูกจองจำด้วยอำนาจของระบบปิตาธิปไตยอยู่ด้วยหรือไม่ ทั้งนี้ ผู้วิจัยได้คัดเลือกละครโทรทัศน์ที่มีการสร้างภาพตัวละครผีผู้หญิงเอาไว้จำนวน 20 เรื่อง ในช่วงปี พ.ศ.2540-2548 และทำการวิเคราะห์ตัวบท (textual analysis) โดยอาศัยแนวคิดสตรีนิยม ภาพตัวแทนของสื่อ และทฤษฎีจิตวิเคราะห์

จากงานวิจัยชิ้นนี้ นิรินทรได้จำแนกผีผู้หญิงออกเป็นสามกลุ่มใหญ่ ๆ คือ ผีอรัก (หรือผีผู้หญิงที่ถูกทำให้ต้องรอคอยชายคนรักให้กลับมาช่วยปลดปล่อยเธอ เช่น แม่นาค พระโขนง พรายพรารณา) ผีจำยอม (หรือผีผู้หญิงที่ถูกจองจำด้วยอำนาจบางอย่าง เช่น อังกร ทายาทอสูร) และผีแม่ (หรือผีที่ยังคงไม่ไปผุดไปเกิดเพราะเป็นห่วงลูกหลาน เช่น สะใภ้ซาส์แม่ย่าเฮียน ห่องหุ่น) ข้อค้นพบสำคัญจากการวิเคราะห์ผีผู้หญิงทั้งสามประเภท ก็คือ แม้จะเสียชีวิตไปแล้ว ผู้หญิงยังถูกกักขังเอาไว้ด้วยความรัก กฎแห่งกรรม พรหมจรรย์ ความงาม ความเป็นแม่ และความเป็นเมือง ซึ่งในทั้งหมดนี้ อุดมการณ์ที่มีอำนาจกำหนด อยู่สูงสุด (over-determination) ก็คือ อุดมการณ์ทางเพศแบบปิตาธิปไตยที่กำกับ 'ความเป็นเพศหญิง' ของผีว่าพึงเป็นเช่นไร

นอกจากนี้ ภายใต้อุดมการณ์แบบชายเป็นใหญ่ดังกล่าว ร่างกายของผีผู้หญิงยังได้รับการประกอบสร้างให้ปรากฏออกมาในบางลักษณะ เช่น ต้องมีร่างกายไม่งดงาม ต้องมีปมในใจ ถูกจำกัดพื้นที่และเวลา หวาดกลัวต่อบางสิ่งบางอย่าง และที่สำคัญ ผีผู้หญิงจะ**ไม่สามารถปลดปล่อยตนเองได้** ตราบเท่าที่ผู้ชายยังกักขังพวกเธอเอาไว้ (เช่น พี่มากกักขังแม่นาคไว้ด้วยความรัก) ภาพตัวแทนของผีผู้หญิงจึงแสดงให้เห็นว่า พวกเธอยังคงถูกกำหนดความหมายจาก**บรรทัดฐานแบบเพศชาย (male norms)** และร่างกายของเธอก็อยู่ในกระบวนการทำให้ ผีผู้หญิงอ่อนแอลง หรือกลายเป็น ร่างกายที่เชื่องแล้ว (docile body)

4.2 แนวคิดเรื่อง การสร้างความเป็นจริงทางสังคม (social constructionism)

ด้วยอิทธิพลของทฤษฎีสัญวิทยาและทฤษฎีสังคมศาสตร์สายปรากฏการณ์วิทยา (phenomenology) ที่เห็นว่า ภาษาไม่ใช่การสะท้อนภาพของจริง/ความหมาย แต่ภาษาทำหน้าที่**ประกอบสร้างความเป็นจริง**กับความหมายขึ้นมา นักสตรีนิยมแนววิพากษ์ก็เชื่อด้วยว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ความเป็นเพศหญิง/ชายก็เป็นความหมาย/ความเป็นจริงที่ภาษาประกอบสร้าง ขึ้นมาด้วยเช่นกัน

ในขณะเดียวกัน นักทฤษฎีสายสตรีนิยมยังได้ตั้งคำถามเรื่อง **อัตลักษณ์ทางเพศสภาวะ (gender identity)** ด้วยว่า เมื่อภาษาสร้างความเป็นเพศนั้น ความเป็นจริงดังกล่าว ก็จะเป็นส่วนหนึ่งในการผลิตอัตลักษณ์ของเพศหญิงและเพศชายด้วยเช่นกัน โดยภาษาจะ ทำหน้าที่กำหนดให้ผู้หญิง/ผู้ชายรับรู้ว่าตนเองเป็นใคร เหมือนหรือต่างจากคนอื่นอย่างไร บทบาททางเพศระหว่างผู้หญิงกับผู้ชายพึงเป็นเช่นไร และพัฒนาประกอบสร้างขึ้นเป็นตัวตนทางสังคม (subjectivity) ได้อย่างไร

ตัวอย่างงานวิจัยที่ศึกษาการสร้างความเป็นจริงเกี่ยวกับเพศหญิง/ชายนี้ ได้แก่ งานของ อภิรัตน์ รัตนานนท์ (2547) ที่ศึกษากระบวนการสร้างความเป็นจริงของ 'นางร้าย' ในละครโทรทัศน์ไทย อภิรัตน์เริ่มต้นจากการตั้งข้อสังเกตเชิงปริมาณว่า โดยเปรียบเทียบระหว่างนางเอกกับนางร้ายนั้น จำนวนของนางร้ายมักถูกผลิตออกมามากกว่านางเอกถึง

สองเท่า ดังนั้น ในขณะที่นางเอกเป็นภาพตัวแทนของบรรทัดฐานทางศีลธรรม ผู้วิจัยจึงสนใจว่า แล้วนางร้ายได้ถูกประกอบสร้างความเป็นจริงขึ้นมาอย่างไร และความเป็นจริงดังกล่าวได้เข้าไปกำหนดการรับรู้ของผู้หญิงในโลกความจริงอย่างไร

จากการวิเคราะห์ตัวบทของละครโทรทัศน์กว่า 20 เรื่อง (หรือปริมาณของนางร้ายกว่า 50 คน) อภิรัตน์พบว่า ตัวละครนางร้ายจะถูกสร้างให้มี 'ความร้าย' ทั้งกายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม กล่าวคือ โดยลักษณะทางกายภาพ นางร้ายจะต้องแต่งหน้าทาปากสีฉูดฉาด และแต่งตัวแบบยั่ววนพระเอกของเรื่องเสมอ ส่วนในทางบุคลิกภาพและวาจานั้น เธอจะมีเสียงสูงแหลม พูดเสียงดัง และไม่สำรวมกิริยาวาจาเลย (ยกเว้นนางร้ายสูงวัยที่จะสุ่มลุ่มลึกและแยบยลมากขึ้น) และในลักษณะทางจิตใจ เธอจะเกิดมาเพื่อ 'แย่ง' ความรักของพระเอกมาจากนางเอก และเป็นศูนย์รวมของความชั่วร้ายในทุกสถาน

อย่างไรก็ดี ผู้วิจัยได้พบด้วยว่า ในส่วนของวิธีเล่าเรื่องและสร้างพัฒนาการของตัวนางร้ายนั้น ตัวละครผู้หญิงกลุ่มนี้มักมีลักษณะแบน (flat character) แต่มีเป้าหมายของการสร้างเพื่อแสดงให้เห็นความร้ายกาจของผู้หญิง ซึ่งทำให้คุณธรรมความดีของนางเอกมีความชอบธรรมต่อการรับรู้ของผู้ชมมากขึ้น และเมื่อถึงฉากจบของเรื่อง หากนางร้ายกลับใจได้ เธอก็จะได้รับการให้อภัยจากสังคม (แต่เธอก็ต้องกลับตัวทั้งกาย วาจา และใจ เช่น พูดให้สุภาพขึ้น แต่งหน้าทาปากด้วยสีที่อ่อนลงกว่าเดิม ฯลฯ) แต่หากนางร้ายกลับใจไม่ได้ เธอก็มักจะถูกลงโทษเชิงสัญลักษณ์ (symbolic punishment) ด้วยวิธีการบางอย่าง เช่น ถูกฆ่าตาย เป็นบ้า หรือติดคุก ซึ่งแสดงให้เห็นว่า จุดยืนในการประกอบสร้างตัวละครนางร้ายนั้นมองออกมาจาก **ศีลธรรม (morality)** และ **บรรทัดฐานทางสังคม (social norms)** เป็นหลัก

สำหรับในระดับของการรับสารและตีความตัวละครนางร้ายนั้น กลุ่มตัวอย่างผู้ชมหญิงจำนวนมากมีแนวโน้มจะใช้รหัสทางศีลธรรมในการสร้างความหมายให้นางร้าย (เช่น เห็นด้วยว่า นางร้ายต้องถูกลงโทษจากสังคม หรือไม่ควรถูกลอยให้นางร้ายลอยนวล) แต่อย่างไรก็ตาม มีกลุ่มตัวอย่างจำนวนเล็ก ๆ กลุ่มหนึ่งที่กล่าวว่า ในบางจังหวะ พวกเธอก็อยากเป็นเหมือนกับนางร้าย เพราะได้แสดงอำนาจเหนือผู้ชาย (เช่น ได้หลอกมอมเหล้าพระเอก ได้หลอกตัวละครอื่น ๆ ว่าตั้งท้องกับพระเอก) อันแสดงลักษณะอุดมการณ์ต่อต้านลัทธิปิตาธิปไตย แต่กระนั้น ในความจริงแล้ว พวกเธอก็ไม่สามารถกระทำตัวแบบนางร้ายดังที่ปรารถนา เพราะฉะนั้น ข้อสรุปของงานวิจัยชิ้นนี้จึงพบว่า แม้นางร้ายจะช่วยปลดปล่อยผู้หญิงและเปิดโอกาสให้เธอต่อต้านกับอุดมการณ์แบบชายเป็นใหญ่ได้ในบางครั้ง แต่นั่นก็เป็นการปลดปล่อยแค่เพียงในจินตนาการหรือโลกสัญลักษณ์เท่านั้น ไม่ใช่ในโลกความจริงทางกายภาพของสตรี

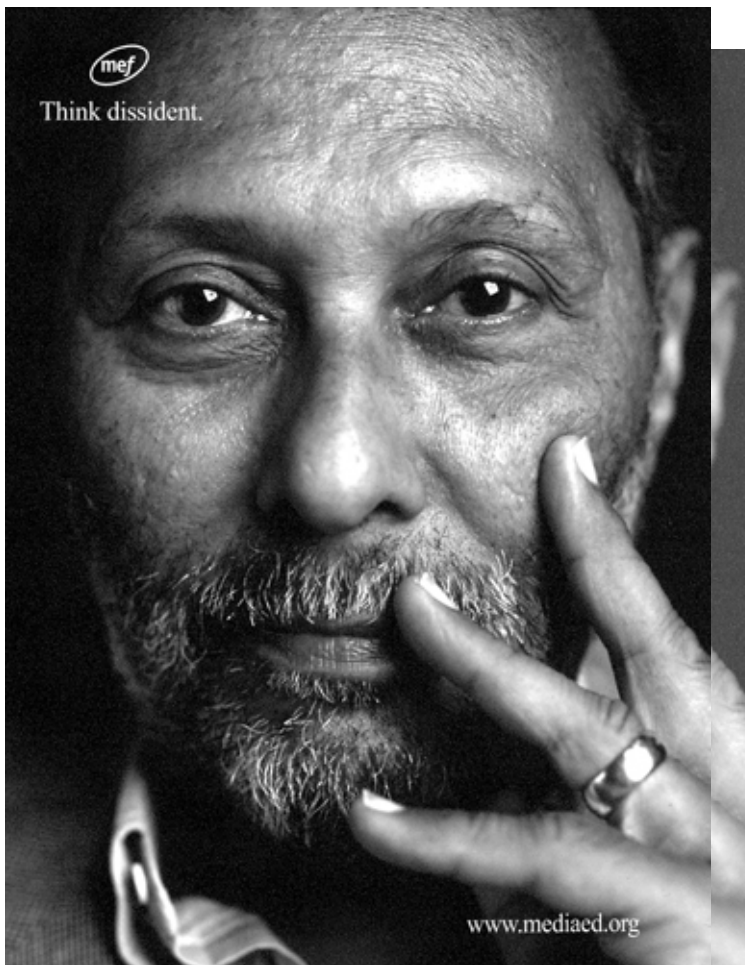
บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ (2535), *ภาพลักษณ์ของผู้หญิงในสื่อมวลชน*, กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2544), *ศาสตร์แห่งสื่อและวัฒนธรรมศึกษา*, กรุงเทพฯ: เอดิชั่นเพรสโปรดักส์.
- _____. (2545), 'มิติชายหญิงด้านสื่อ', ใน คณะกรรมการผลิตและบริหารชุดวิชาการศึกษามหาวิทยาลัยหญิง (บก.), *ประมวลสาระชุดวิชา การศึกษามหาวิทยาลัยหญิง หน่วยที่ 6-10*, นนทบุรี: สาขาวิชาคหกรรมศาสตร์ บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี (2541), *สตรีศึกษา 1: ผู้หญิงกับประเด็นต่าง ๆ*, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- _____. (2544), *สตรีศึกษา 2: ผู้หญิงกับประเด็นต่าง ๆ*, กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์.
- จรินทร์ เลิศจิระประเสริฐ (2535), *อาชีพของสตรีในละครโทรทัศน์*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นรินทร์ เกตราไชยอนันต์ (2550), *ภาพตัวแทนผู้หญิงในละครโทรทัศน์*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ปัทมรา ศิวะพิรุฬห์เทพ (2548), *การถอดรหัสมายาคติของ 'การข่มขืน': ศึกษาเปรียบเทียบผู้รับสารที่มีประสบการณ์ตรงกับผู้รับสารที่มีประสบการณ์ผ่านสื่อ*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พัชนี เขยจรรยา และมาณิศา พิศาลบุตร (2535), 'แบบฉบับของภาพสตรีที่ปรากฏในนิตยสารการ์ตูนประเภทขบขัน', ใน กาญจนา แก้วเทพ (บก.), *ภาพลักษณ์ของผู้หญิงในสื่อมวลชน*, กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พิมพ์ฤทัย ชูแสงศรี (2534), *ความคิดของผู้หญิงในนิตยสารผู้หญิง 2500-2516*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มิตรารภรณ์ อยู่สถาพร (2539), *การสร้างภาพความเป็นผู้หญิงสมัยใหม่ผ่านบทเพลงไทยสมัยนิยม ระหว่างปี พ.ศ.2527-2539*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมสุข หินวิมาน (2544), 'ผู้หญิงกับการใช้เวลาว่าง', ใน คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี (บก.), *สตรีศึกษา 2: ผู้หญิงกับประเด็นต่าง ๆ*, กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์.

- สมสุข หินวิมาน และวีรวัดน์ อำพันสุข (2540), 'ธุรกิจคู่กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจทางเพศในสังคมไทย', ใน Virada Somswasdi and Sally Theobald (eds.), *Women, Gender Relations and Development in Thai Society, Volume Two*, Chiangmai: Women's Studies Center, Faculty of Social Sciences, Chiangmai University.
- สุวรรณณี กัลยาณสันต์ (2536), *การวิเคราะห์เนื้อหาข่าวข่มขืนกระทำชำเรา*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อภิรัตน์ รัตนานนท์ (2547), *กระบวนการสร้างความเป็นจริงทางสังคมของตัวละครนางร้ายในละครโทรทัศน์*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อลิซ ชวาร์สเซอร์ (2534), *ซีโมน เดอ โบวัวร์ ผู้หญิงที่ขบถ*, แปลโดย อมรสิริ-กนิษฐ์, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เจนเดอร์เพรส.
- Ang, I. (1985), *Watching Dallas: Soap Opera and the Melodramatic Imagination*, London: Methuen.
- de Beauvoir, S. (1988), *The Second Sex*, London: Pan Books.
- Dworkin, A. (1981), *Pornography: Men Possessing Women*, New York: Perigee.
- Jones, P. (2003), *Introducing Social Theory*, Cambridge: Polity.
- Morley, D. (1986), *Family Television: Cultural Power and Domestic Leisure*, London: Routledge.
- Mulvey, L. (1989), *Visual and Other Pleasures*, Bloomington: Indiana University Press.
- Oakley, A. (1981), *From Here to Motherhood: Becoming a Mother*, Harmondsworth: Penguin.
- Radway, J. (1987), *Reading the Romance: Women, Patriarchy, and Popular Literature*, London: Verso.
- Storey, J. (1993), *An Introductory Guide to Cultural Theory and Popular Culture*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Thornham, S. (2000), *Feminist Theory and Cultural Studies: Stories of Unsettled Relations*, London: Arnold.
- van Zoonen, L. (1994), *Feminist Media Studies*, London: Sage.
- Winship, J. (1987), *Inside Women's Magazines*, London: Pandora.
- Wise, S. (1990), 'Sexing Elvis', in Simon Frith and Andrew Goodwin (eds.), *On Record: Rock, Pop, and the Written Word*, London: Routledge.
- Women's Study Group, Centre for Contemporary Cultural Studies (1978), *Women Take Issue: Aspects of Women's Subordination*, London: Hutchinson.

Think dissident.

www.mediaed.org

<http://www.mattsoar.org/albums/album01/Hall.jpg>

บทที่ 16

จุดเปลี่ยนแห่งสื่อสารศึกษา : ทฤษฎีสำนักรัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ (British Cultural Studies)

1. ที่มาและความสำคัญของวัฒนธรรมศึกษา
2. เอกลักษณ์ของทฤษฎีสำนักรัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ
3. แนะนำนักวิชาการในสำนักวัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ
4. ทัศนะพื้นฐานของสำนักเบอร์มิงแฮม
5. ตัวอย่างประเด็นการวิเคราะห์สื่อและวัฒนธรรมของสำนักเบอร์มิงแฮม

บทที่ 16

จุดเปลี่ยนแห่งสื่อการศึกษา : ทฤษฎีสำนักรัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ (British Cultural Studies)

นับตั้งแต่ช่วงทศวรรษที่ 1960 เป็นต้นมา **วัฒนธรรมศึกษา (cultural studies)** ได้ถือกำเนิดขึ้นในประเทศอังกฤษ และกลายเป็นแนวทางใหม่ที่ใช้ในการศึกษาสื่อและวัฒนธรรมที่อยู่รอบตัวของมนุษย์ ทฤษฎีสำนักรัฒนธรรมศึกษาเป็นทฤษฎีที่เล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาวัฒนธรรม และได้รับอิทธิพลมาจากศาสตร์สาขาวิชาต่าง ๆ ที่มีมาก่อนหน้านั้น ไม่ว่าจะเป็นมานุษยวิทยา สังคมวิทยา ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์มนุษย์ และวรรณกรรมศึกษา และถึงแม้ว่าทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษาจะเป็นแนวคิดที่ค่อนข้างใหม่ แต่ดูเหมือนว่า จนถึงปัจจุบันนี้ ตำราและบทความด้านสื่อศึกษาร่วมสมัยจำนวนมากที่ผลิตขึ้นโดยนักวิชาการตะวันตก ต่างก็ให้ความสนใจและตื่นตัวที่จะพัฒนากระบวนการเข้าสู่ปัญหาในการศึกษาสื่อและการสื่อสารด้วยทฤษฎีและวิธีวิทยาแนววัฒนธรรมศึกษากันอย่างเป็นล่ำเป็นสัน

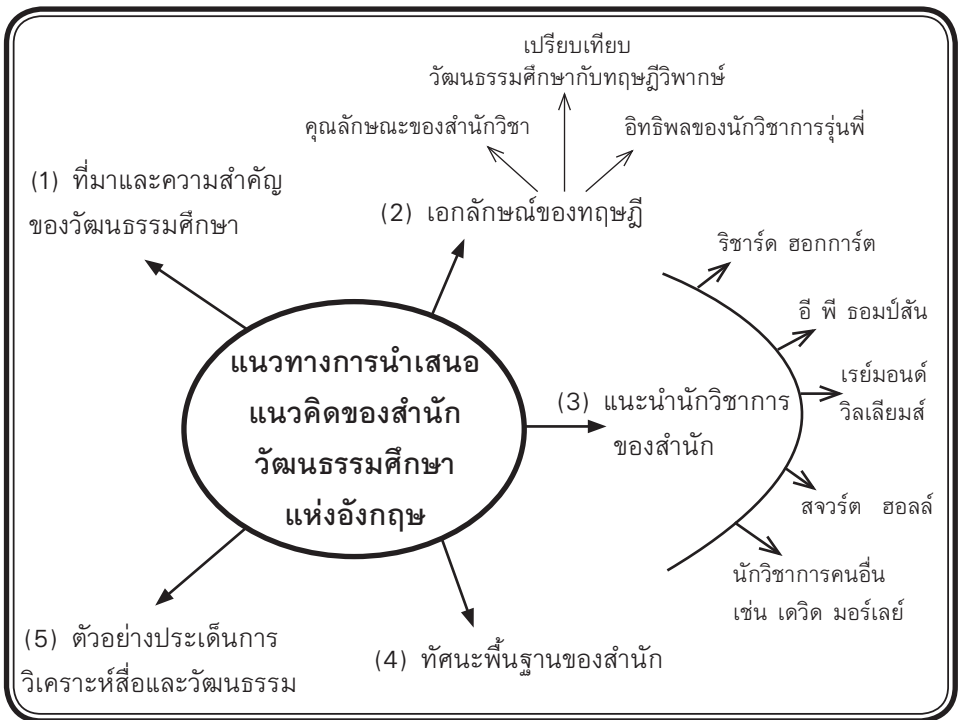
แม้แต่ในกรณีของไทย แม้ว่างานวิจัยในปัจจุบันยังคงมีอิทธิพลจากทฤษฎีการสื่อสารแบบกระแสหลักซึ่งตั้งอยู่บนจุดยืนของ **แบบจำลองการถ่ายทอดข่าวสาร (transmission model)** แต่ก็เริ่มมีงานวิจัยอีกจำนวนหนึ่ง ที่มีวิสัยทัศน์ของสำนักรัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษเป็นพื้นฐาน ทั้งนี้ จากบทความของ กัจจกร หลุยยะพงศ์ (2547) ที่ได้ทบทวนวิทยานิพนธ์และงานวิจัยด้านการสื่อสาร ที่อาศัยทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษามาเป็นแนวทางการวิเคราะห์ ก็ได้ชี้ให้เห็นว่า วัฒนธรรมศึกษาเริ่มได้รับความนิยม และน่าจะมือนาคัดในวงวิชาการด้านนิเทศศาสตร์และวารสารศาสตร์ของไทยได้อีกอย่างกว้างไกล

อนึ่ง เมื่อเรากล่าวถึงคำว่า **การศึกษาวัฒนธรรม (the studies of culture)** นั้น อาจมีเส้นทางการศึกษาได้หลายแนวทางด้วยกัน ตั้งแต่แนวทางของกลุ่มมานุษยวิทยาและคติชนวิทยา กลุ่มสื่อศึกษาแบบอเมริกัน (อาทิ ทฤษฎีการสื่อสารระหว่างวัฒนธรรม) หรือกลุ่มนักวิชาการบางสายของอังกฤษ (เช่น แมทธิว อาร์โนลด์)

แต่เท่าที่ เมื่อเราพูดถึงทฤษฎีสำนักรัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษแล้ว ถือเป็นสำนักวิชาการที่มีเอกลักษณ์เฉพาะของตน เพราะในขณะที่นักมานุษยวิทยาดั้งเดิมหรือนักทฤษฎีการสื่อสารของอเมริกา มีแนวโน้มจะศึกษาวัฒนธรรมแบบ**พรรณนา**แบบแผนชีวิตประจำวันของผู้คน (descriptive approach) มากกว่าจะเน้น**การวิเคราะห์**กระบวนการทางวัฒนธรรม (analytical approach) แต่สำหรับสำนักรัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษนั้น เป็นกลุ่มสำนักวิชาการที่เกิดจากการรวมตัวกันของนักทฤษฎีชาวอังกฤษแห่งมหาวิทยาลัยเบอร์มิงแฮม เพื่อร่วมกันจัดตั้ง **ศูนย์แห่งการศึกษาวัฒนธรรมร่วมสมัย (Centre for Contemporary Cultural Studies / CCCS)** ขึ้นมา และพัฒนาแนวคิดสายมาร์กซิสต์มาใช้ในการศึกษาวัฒนธรรมเชิง**วิพากษ์ (critical)** ให้มากขึ้น ด้วยเหตุดังกล่าว ทฤษฎีสำนักรัฒนธรรมศึกษา

จึงเป็นที่รู้จักกันหลายชื่อ ตั้งแต่ทฤษฎีสำนักรั้ววัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ (British cultural studies) หรือ สำนักรั้ววัฒนธรรมศึกษาเชิงวิพากษ์ (critical cultural studies) หรือบางครั้งก็เรียกสั้น ๆ ว่า สำนักรั้ววัฒนธรรมศึกษา (cultural studies) และในบางครั้งก็อาจเรียกกันตามชื่อของสถาบันวิชาการที่ก่อตั้งทฤษฎีว่า ทฤษฎีสำนักรั้วเบอร์มิงแฮม (the Birmingham School) ที่เน้นศึกษากรณีของวัฒนธรรมร่วมสมัย (contemporary culture) เป็นหลัก

เนื่องจากทฤษฎีสำนักรั้ววัฒนธรรมศึกษาเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในการศึกษาด้านการสื่อสารและวัฒนธรรม เพราะฉะนั้น ในที่นี้จะขอนำเสนอเส้นทางการทำความเข้าใจภูมิหลังและแนวคิดของสำนักวิชาการแห่งนี้ ดังแสดงไว้ในแผนภาพที่ 1

ภาพที่ 1: แสดงแนวทางการนำเสนอแนวคิดของสำนักวัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ

1. ที่มาและความสำคัญของวัฒนธรรมศึกษา

1.1 ทำไมต้องเป็นการศึกษา 'วัฒนธรรม' ?

เนื่องจากคำว่า 'วัฒนธรรมศึกษา' มีคำว่า 'วัฒนธรรม' เป็นองค์ประกอบหลัก ดังนั้น ในช่วงแรกนี้ ผู้เขียนจะขอเริ่มต้นการอธิบายว่า ทำไมการศึกษา 'วัฒนธรรม' จึงกลายเป็น

ความสำคัญสำหรับโลกของสื่อศึกษา ทั้งนี้ เราอาจสรุปเหตุผลได้เป็นสองประเด็นใหญ่ด้วยกัน คือ

(1) *เหตุผลในโลกความจริง* นับตั้งแต่ทศวรรษที่ 1980 เป็นต้นมา (อันเป็นช่วงที่รุ่งเรืองของทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษา ซึ่งปรากฏโฉมมาตั้งแต่ทศวรรษที่ 1960) มีปรากฏการณ์สองด้านของวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นควบคู่กัน ดังนี้

ในด้านแรก เป็นปรากฏการณ์ของการ**ล่มสลาย (decline)** ของวัฒนธรรมเล็ก ๆ หรือวัฒนธรรมท้องถิ่นในหลาย ๆ ประเทศทั่วโลก ดังตัวอย่างที่เคยมีการสำรวจและคาดคะเนกันว่า ทุก ๆ วันบนโลกใบนี้ ภาษาถิ่นต่าง ๆ กำลังมีแนวโน้มจะล้มหายตายจากไปอย่างน้อยวันละหนึ่งภาษา หรือในกรณีของประเทศไทยก็คือ การค่อย ๆ สูญสลายไปของสื่อประเพณี และวัฒนธรรมพื้นบ้านน้อยใหญ่หลายชนิด เป็นต้น ปรากฏการณ์ของการเสื่อมถอยในวัฒนธรรมท้องถิ่นเช่นนี้ ถูกพิจารณาว่า มีลักษณะร่วมกันในระดับสากลโลก ด้วยเหตุนี้ ในทศวรรษที่ 1990 องค์การศึกษาวិทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือยูเนสโก (UNESCO) จึงได้ประกาศให้ช่วงเวลาดังกล่าว เป็นทศวรรษแห่งการพัฒนาวัฒนธรรมโลกขึ้นมา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมและฟื้นฟูวัฒนธรรมท้องถิ่นดั้งเดิมที่มีแนวโน้มจะสูญหายไป และเช่นเดียวกับสังคมไทย ในช่วงปี พ.ศ.2537 (หรือในปี ค.ศ.1994) รัฐบาลก็ขานรับข้อเสนอขององค์การยูเนสโก ด้วยการประกาศโครงการรณรงค์วัฒนธรรมไทยขึ้น ด้วยเกรงว่าวัฒนธรรมแห่งชาติและวัฒนธรรมท้องถิ่นของไทยจะถูกดูดกลืนเข้าสู่กระแสโลกาภิวัตน์จนหมดสิ้น

ภายใต้กระแสการรื้อฟื้นและความระแวงว่าวัฒนธรรมท้องถิ่นจะเสื่อมสลายไป ทำให้กระบวนการเรียกร้องการศึกษาวัฒนธรรมได้ถูกผลักดันขึ้นมาอย่างเป็นจริงเป็นจัง เช่น ในกรณีของการประชุมครุในประเทศอังกฤษเพื่อให้มีการทบทวนศึกษาวัฒนธรรมแห่งชาติกันอย่างเข้มข้น หรือแม้แต่ในแวดวงวิชาการสื่อการศึกษาของไทย ก็มีงานวิจัยหลายชิ้นที่สอดคล้องกับกระแสการเรียกร้องดังกล่าวด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะในประเด็นของความสัมพันธ์ระหว่างสื่อกับวัฒนธรรมไทยในบริบทแบบโลกาภิวัตน์ เช่น งานของ สุทธิณี ละไมเสถียร (2538) หรือ เมธยาพิมพ์ สมประสงค์ (2538) ที่ศึกษาการต่อสู้ดิ้นรนของวัฒนธรรมไทยท่ามกลางกระแสการไหลบ่าของอารยธรรมตะวันตก โดยผ่านงานโฆษณาสิ่งพิมพ์และโฆษณาโทรทัศน์ ทั้งในระดับที่เป็นเนื้อหาหรือตัวบท (text) และในระดับของผู้รับสาร (audience) ฯลฯ ปรากฏการณ์ของโลกวิชาการที่ขานรับความล่มสลายทางวัฒนธรรมท้องถิ่นนี้ เป็นแรงผลักดันสำคัญที่ทำให้ 'วัฒนธรรมศึกษา' กลายเป็นสำนักวิชาการที่เริ่มมีพลังในการอธิบายมากขึ้น ทั้งในระดับสากลและในสังคมไทย

ในเวลาเดียวกัน อีกด้านหนึ่ง ก็มีปรากฏการณ์ของวัฒนธรรมบางอย่างที่ถูกผลิตอย่าง**เฟื่องฟู** ทั้งนี้ นักทฤษฎีวิพากษ์สำนักแฟรงค์เฟิร์ต (the Frankfurt School) อย่าง แมกซ์ ฮอร์ไคเมอร์ และธีโอดอร์ อะดอร์โน (Max Horkheimer and Theodor Adorno)

ก็เคยตั้งข้อสังเกตเอาไว้ว่า แม้ว่ากระบวนการสร้างสรรค์หรือผลิตวัฒนธรรมในสังคมมนุษย์จะมีมานานแล้วก็ตาม แต่พอมาถึงยุคปัจจุบันนี้ กระบวนการผลิตวัฒนธรรมดังกล่าวกลับถูกทำกันอย่างเป็นล่ำเป็นสันมากขึ้นหรือที่เรียกว่าเป็นการผลิตแบบ **อุตสาหกรรมทางวัฒนธรรม (culture industry)** อันหมายความว่า เมื่อเปรียบเทียบกับทุกยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา ไม่เคยมีครั้งใดที่กระบวนการผลิตงานวัฒนธรรม จะถูกกระทำขึ้นอย่างเป็นจริงเป็นจังเท่ากับสมัยนี้ อุตสาหกรรมวัฒนธรรมได้ก่อให้เกิดผลงานทางวัฒนธรรมในปริมาณมหาศาล ที่เข้าถึงกลุ่มผู้บริโภควัฒนธรรมในระดับที่กว้างไกลและเป็นจำนวนมาก ตัวอย่างเช่น มีการคาดคะเนว่า ในกรณีของเพลงไทยสมัยนิยมที่ผลิตขึ้นเฉพาะในยุคปัจจุบันนี้มีปริมาณที่นับได้ไม่ถ้วน แต่ที่แน่ ๆ ก็คือ มากกว่าจำนวนเพลงไทยที่เคยแต่งขึ้นในสมัยกรุงสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยาารวมกันเสียอีก

นอกจากนี้ การเป่งบานของอุตสาหกรรมวัฒนธรรมบางชนิด ยังทำให้เกิดภาพลวงตาด้วยว่า วัฒนธรรมท้องถิ่นจำนวนมากยังคงอยู่รอดได้ในสังคม ทั้ง ๆ ที่ในความจริงแล้ว วัฒนธรรมเหล่านี้จะถูกคัดเลือกมาสืบทอด/ผลิตซ้ำเพียงบางสายพันธุ์เท่านั้น ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นสายพันธุ์ที่ขายได้ มากกว่าจะเป็นแบบฉบับทางวัฒนธรรมที่เน้นคุณค่าอัตลักษณ์แบบท้องถิ่นจริง ๆ อาทิ การขยายตัวของหมอลำซิ่ง หนังสือลูกทอล์คโชว์ หรือโนราทางเครื่อง

และด้วยเหตุที่กระบวนการผลิตงานวัฒนธรรมเกิดขึ้นและขยายตัวออกไปอย่างเป็นล่ำเป็นสันเช่นนี้ ทำให้โลกวิชาการได้หันมาสนใจและพัฒนาเครื่องมือและวิธีวิทยาในอันที่จะความเข้าใจปรากฏการณ์ดังกล่าวอย่างเป็นจริงเป็นจัง และหนึ่งในศาสตร์หรือทฤษฎีที่สอดคล้องกับโลกความเป็นจริงดังกล่าวก็คือ ทฤษฎีของสำนักวัฒนธรรมศึกษา นั่นเอง

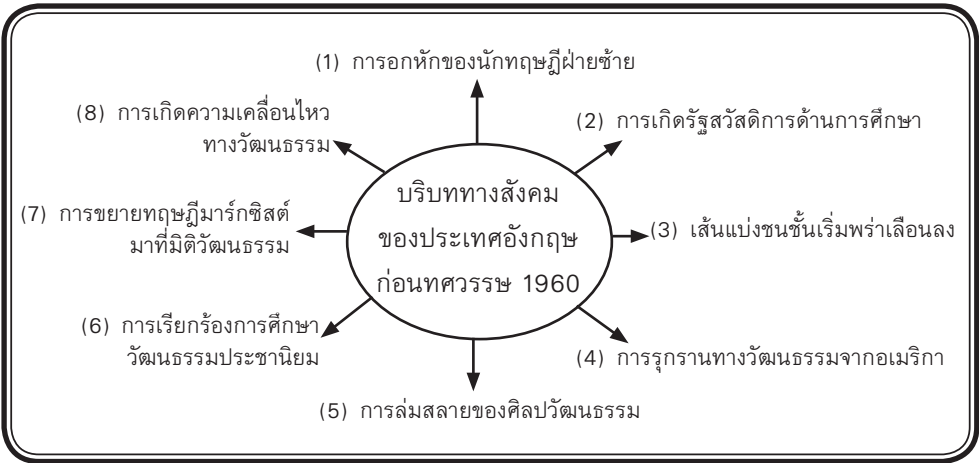
(2) **เหตุผลในโลกวิชาการ** โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแวดวงนิเทศศาสตร์และวารสารศาสตร์ระดับสากล ที่นักวิชาการตะวันตกเริ่มขยายและหยิบยืมมุมมองของทฤษฎีทางวัฒนธรรมมาใช้ในการวิเคราะห์กิจกรรมการสื่อสารของมนุษย์ ทั้งนี้ สืบเนื่องจากยุคหลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา นักทฤษฎีสื่อสารศึกษาทั้งหลายเริ่มสนใจและเล็งเห็นอำนาจของการสื่อสาร โดยเฉพาะอำนาจของการสื่อสารมวลชนที่มีต่อผู้รับสารและพลังในการผลิตวัฒนธรรมร่วมสมัย ดังปรากฏให้เห็นแนวคิดการสื่อสารแบบใหม่ ๆ ที่ปรากฏออกมาตั้งแต่กลางศตวรรษที่ 20 อาทิ การขยายมุมมองการสื่อสารเชิงวัฒนธรรมตามทฤษฎีจักรวรรดินิยมทางวัฒนธรรม (cultural imperialism) ทฤษฎีการสื่อสารระหว่างวัฒนธรรม (intercultural communication) ทฤษฎีการอบรมบ่มเพาะของสื่อ (cultivation theory) และที่โดดเด่นมากในระยะหลังนี้ก็คือ ทฤษฎีสำนักรั้ววัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ (British cultural studies)

ในขณะเดียวกัน เฉพาะกรณีแนวทางการเข้าสู่ปัญหาของสำนักวัฒนธรรมศึกษา จะเน้นเอกลักษณ์พิเศษในแบบที่เป็น **สหวิทยาการ (interdisciplinary)** หรือเป็นทฤษฎีลูกผสมที่เกิดจากการผสมผสานศาสตร์หลายแขนงด้วยกัน ได้แก่ ภาษาศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ จิตวิเคราะห์ ฯลฯ อันเป็นเส้นทางการพัฒนาแนวคิดที่ด้านหนึ่ง

น่าจะได้อิทธิพลมาจากกลุ่มนักวิชาการรุ่นพี่ของสำนักแฟรงค์เฟิร์ต ที่เคยพัฒนาทฤษฎีที่ ประสานศาสตร์จากหลายสาขาวิชามาก่อนหน้านี้ (โปรดย้อนดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทที่ 7 ว่าด้วยสำนักแฟรงค์เฟิร์ต)

1.2 บริบททางสังคมที่มีผลต่อการพัฒนาการสำนักวัฒนธรรมศึกษา

หากจะมองย้อนกลับไปในอดีต แม้ว่าการศึกษาวัฒนธรรมจะมีประวัติความเป็นมา อันยาวนาน และปรากฏให้เห็นอยู่ในศาสตร์วิชาแขนงต่าง ๆ มากมาย (เช่น มานุษยวิทยา คติชนวิทยา ฯลฯ) แต่หากจะค้นหาร่องรอยของศาสตร์ที่ชื่อ ‘วัฒนธรรมศึกษา’ กันแล้ว คงต้อง ย้อนภาพกลับไปในช่วงราวทศวรรษที่ 1960 เมื่อนักวิชาการชาวอังกฤษกลุ่มหนึ่ง อันได้แก่ ริชาร์ด ฮอกการ์ต (Richard Hoggart) เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ (Raymond Williams) และสจวร์ต ฮอลล์ (Stuart Hall) ได้ร่วมกันก่อตั้ง ศูนย์แห่งการศึกษาวัฒนธรรมร่วมสมัย (Centre for Contemporary Cultural Studies / CCCS) ที่มหาวิทยาลัยเบอร์มิงแฮม หรือภายหลัง รู้จักกันในชื่อของ สำนักเบอร์มิงแฮม (the Birmingham School) ดังนั้น หากเราต้องการ จะเข้าใจว่า อะไรคือที่มาหรือเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้สำนักเบอร์มิงแฮมก่อรูปร่างขึ้นมา ก็อาจ ต้องมองย้อนกลับไปดูบริบทและความเปลี่ยนแปลงทางสังคม/วัฒนธรรมของประเทศไทย ตั้งแต่ระหว่างช่วงทศวรรษที่ 1940 ถึง 1960 ซึ่งพอที่จะสรุปเงื่อนไขสำคัญ ๆ ได้ 8 ประการ ดังนี้

ภาพที่ 2: แสดงบริบททางสังคมของประเทศไทยในช่วงทศวรรษที่ 1940-1960 ก่อนหน้าการก่อตั้งสำนักเบอร์มิงแฮม

(1) การรื้อทักของนักทฤษฎีฝ่ายซ้ายในอังกฤษนักคิดรุ่นแรกของสำนักเบอร์มิงแฮม เป็นกลุ่มที่ได้รับอิทธิพลทางความคิดจากลัทธิมาร์กซ์ และล้วนแล้วแต่เป็นนักทฤษฎีในกลุ่มฝ่ายซ้าย (leftist) ของประเทศอังกฤษ ซึ่งแต่เดิมนั้น กระแสทฤษฎีมาร์กซิสต์ในอังกฤษค่อนข้างได้รับอิทธิพลจากลัทธิมาร์กซ์ในรัสเซีย ที่สนใจแนวทางแบบ **เศรษฐกิจเป็นตัวกำหนด (economic determinism)** แต่อย่างไรก็ดี ในปี ค.ศ.1956 เกิดเหตุการณ์อันเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญในนักคิดฝ่ายซ้าย เมื่อรัสเซียส่งกองทัพบุกฮังการี และเนื่องจากรัสเซียซึ่งเป็นรัฐสังคมนิยมแห่งแรก เคยกล่าวประณามว่า จะมีก็แต่ประเทศทุนนิยมเสรีของตะวันตกเท่านั้นที่จะเข้าไปยึดอาณานิคมประเทศโลกที่สาม หรือซูตรีดเอารัดเอาเปรียบเหนือดินแดนเหล่านั้น แต่ทว่ารัสเซียกลับทรยศเจตนารมณ์ที่ได้เคยประกาศไว้เสียเอง อันนำมาซึ่งความแตกตื่นของกลุ่มนักมาร์กซิสต์ จนมีบางคนแยกตัวออกมาเข้าสังกัดเป็นพวกฝ่ายซ้ายใหม่ (new left) เพื่อทบทวนแนวคิดของลัทธิมาร์กซ์กันขนานใหญ่

(2) การเกิดรัฐสวัสดิการด้านการศึกษาช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา แม้ว่าอังกฤษจะอยู่ในกลุ่มประเทศผู้ชนะสงคราม แต่ทว่าในเชิงเศรษฐกิจ ระบบทุนนิยมของอังกฤษได้เข้าสู่ภาวะชะงักงันอันเป็นผลพวงจากสงคราม ด้วยเหตุนี้ รูปแบบใหม่ของระบบทุนนิยมอังกฤษจึงถูกเสนอออกมาในลักษณะของ **โครงการรัฐสวัสดิการ (welfare state)** โดยเฉพาะการส่งเสริมการศึกษาแก่ชนชั้นแรงงานและผู้ยากไร้ ด้วยเงื่อนไขดังกล่าว บรรดาลูกหลานกรรมกรชนชั้นล่างก็เริ่มมีโอกาสเข้าสู่สถาบันการศึกษาในอังกฤษโดยในจำนวนนี้ก็รวมถึง ริชาร์ด ฮอกกอร์ต ผู้เติบโตมาจากครอบครัวชนชั้นแรงงานในเมืองลีดส์ (Leeds) และเรย์มอนด์ วิลเลียมส์ บุตรชายของพนักงานให้สัญญาณรถไฟจากแคว้นเวลส์ (Wales) ซึ่งต่อมาคนทั้งสองก็คือบุคลากรสำคัญผู้บุกเบิกก่อตั้งสำนักร่วมวัฒนธรรมศึกษาแห่งมหาวิทยาลัยเบอร์มิงแฮม

(3) เส้นแบ่งชนชั้นเริ่มพร่าเลือนลง ก่อนหน้าทศวรรษที่ 1960 บรรยายภาพของ ประเทศอังกฤษมีลักษณะของการแบ่งชนชั้นทางสังคม (social classes) ค่อนข้างชัดเจน กล่าวคือ ผู้คนในสังคมอังกฤษจะประกอบด้วยกลุ่มชนชั้นสูง ชนชั้นกลาง และชนชั้นล่าง อันสะท้อนถึงความแตกต่างตามฐานะทางเศรษฐกิจ สังคม การศึกษา และวัฒนธรรม (สภาพคล้ายคลึงกับบรรยายภาพที่เราเห็นได้จากภาพยนตร์ฮอลลีวูดเรื่อง *Titanic* หรือภาพยนตร์แนวพีเรียดของอังกฤษเรื่อง *A Room with a View*) แต่เนื่องจากการปรับโครงสร้างของระบบทุนนิยมที่สั่งสมความมั่งคั่งมาได้แล้วในระดับหนึ่ง ทำให้รูปแบบการใช้ชีวิต (lifestyle) ของชนชั้นล่างกับชนชั้นกลางเริ่มมีความคล้ายคลึงกันมากขึ้น จนทำให้คนอังกฤษจำนวนมากตระหนักว่า อังกฤษกลายเป็น **สังคมที่ไร้ชนชั้น (classless society)** ไปแล้ว เช่น ชนชั้นคนงานเริ่มมีวัตถุแห่งการอยู่กินหรือจิตสำนึกค่อนข้างเป็นปัจเจกบุคคลแบบชนชั้นกลางมากขึ้น ฯลฯ แต่อย่างไรก็ดี ภายใต้รูปแบบดังกล่าว ภายหลังได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่า การเมืองระหว่างชนชั้น (class politics) ไม่ได้สูญสลายหายไป หากแต่แปลงรูปซ่อนเร้นมากขึ้นอยู่ในวิถีการบริโภคของผู้คน (โปรดดู Bourdieu 1984)

(4) การเกิดการรุกรานทางวัฒนธรรมจากอเมริกา (US cultural invasion) ในสมัยก่อน คนอังกฤษเป็นชนชาติที่มีความภาคภูมิใจในการผลิตและเผยแพร่วัฒนธรรมของตนสู่ชาวโลก (เช่น มีคำกล่าวเรียกคนอังกฤษว่าเป็น **ผู้ดี** และวัฒนธรรมของคนชาตินี้ก็ถูกมองว่าเป็น **วัฒนธรรมของผู้ดี**) อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่สอง บรรดาภาษาของสังคมยุโรปเริ่มมีความขบเซ้าในแง่การสร้างวัฒนธรรม และตรงกันข้าม สิ่งที่ชาวอังกฤษทั้งหลายเริ่มเผชิญหน้ามากขึ้นก็คือ การไหลบ่าเข้ามาของวัฒนธรรมประชานิยม (popular culture) จากอเมริกา เช่น วัฒนธรรมวัยรุ่นร่วมสมัย ภาพยนตร์ฮอลลีวูด เพลงของเอลวิส เพรสลีย์ หรือแม้แต่วัฒนธรรมการพูดภาษาอังกฤษด้วยสำเนียงอเมริกันชน เป็นต้น การเสื่อมถอยของวัฒนธรรมอังกฤษและการเผชิญหน้ากับการเข้ามาของวัฒนธรรมอเมริกัน นอกจากจะสร้างความรู้สึกรำคาญขึ้นราวรานใจให้แก่คนอังกฤษแล้ว ยังทำให้สังคมอังกฤษ (และสังคมยุโรปโดยรวม) เริ่มเปลี่ยนสถานภาพจากสังคมแห่ง**ผู้สร้างวัฒนธรรม (cultural producer)** มาเป็นสังคมของ**ผู้เสพวัฒนธรรมที่ผู้อื่นสร้างขึ้น (cultural consumer)** ความรู้สึกเชิงลบต่อสถานภาพที่เปลี่ยนไปเช่นนี้ ส่งผลให้บรรดาการศึกษามิติของการผลิต การเผยแพร่ และการบริโภควัฒนธรรม ขยายตัวอย่างเป็นล่ำเป็นสันและกว้างขวางในหมู่นักวิชาการชาวยุโรป

(5) การล่มสลายของ '**ศิลปะวัฒนธรรม**' แต่เดิม เมื่อนักวิชาการตะวันตกนิยมคำว่า '**วัฒนธรรม**' พวกเขาก็มักจะมุ่งความสนใจไปยังสิ่งที่ตนเรียกว่า '**ศิลปะวัฒนธรรม**' อันได้แก่ งานจิตรกรรม ดนตรีคลาสสิก วรรณกรรมชั้นสูงต่าง ๆ เป็นต้น ทั้งนี้ ด้วยอิทธิพลของทฤษฎีทางวัฒนธรรมที่เสนอขึ้นในศตวรรษที่ 19 โดยนักทฤษฎีชาวอังกฤษชื่อ แมททีว อาร์โนลด์ (Matthew Arnold) ซึ่งทำให้นักวิชาการในยุคก่อนเชื่อว่า สิ่งใดก็ตามที่จะเป็น '**วัฒนธรรม**' ได้ ต้องเป็นสิ่งที่ไกลจากความ '**ธรรมดา**' และต้องเป็น**สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์เคยคิดหรือกระทำมา (the best that has been thought or done)** ดังนั้น ความสนใจศึกษาวัฒนธรรมของพวกเขาจึงจำกัดวงเฉพาะ**วัฒนธรรม/ศิลปะของชนชั้นสูง (high culture / high arts)** เท่านั้น อันแสดงถึงความไม่เท่าเทียมในการเข้าถึงวัฒนธรรมของคนแต่ละกลุ่ม อย่างไรก็ตาม เมื่อสำนักรัศมีศึกษาก่อตั้งขึ้นมา โดยนักวิชาการที่เป็นกลุ่มลูกหลานและมีพื้นเพมาจากคนชั้นล่างในสังคมอังกฤษ สำนักรัศมีได้หยิบยืมอิทธิพลความคิดของนักวิชาการสายมานุษยวิทยาอย่าง กุสตาฟ เคลมม (Gustav Klemm) ที่เคยให้คำจำกัดความของวัฒนธรรมไว้เมื่อกลางศตวรรษที่ 19 ว่า '**วัฒนธรรมหมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่มนุษย์สร้างขึ้นเกินไปกว่าธรรมชาติ**' ดังนั้น นักวัฒนธรรมศึกษาจึงนิยามคำว่าวัฒนธรรมเสียใหม่ว่า ไม่ใช่เฉพาะงาน '**ศิลปะวัฒนธรรม**' แบบชนชั้นสูงเท่านั้นที่จะถูกจัดเป็นวัฒนธรรม แม้แต่ '**ชีวิตวัฒนธรรม**' (lived culture) หรือที่เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ เรียกว่า '**วัฒนธรรมที่เป็นปกติธรรมดา**' (culture of the ordinary) ก็ถือเป็นวัฒนธรรมที่มีค่าควรแก่การศึกษาด้วยเช่นกัน ดังที่ Graeme Turner อธิบายว่า วัฒนธรรมไม่จำเป็นต้องสูงส่งเสมอไป แม้แต่สิ่งที่ดูเป็นปกติธรรมดา (ordinary) และดำรงอยู่ใน**ชีวิตประจำวัน** ก็เป็นวัฒนธรรมได้เช่นกัน อาทิ การดูหนังฟังเพลง

ตุลครโทรทัศน์ ซอปปิง กินอาหารฟาสต์ฟู้ด ชูบชิบนิทาน เล่นไฟ เล่นหอย ดูดวงชะตา เขียวกีฬา ดมวอยล์ ทำผมที่ร้านเสริมสวย หรือวาดภาพตามกำแพง (graffiti) เป็นต้น (โปรดดู Turner 1990)

(6) การเรียกร้องการศึกษาวัฒนธรรมประชานิยมอย่างจริงจัง จากที่ได้อธิบายไว้ในข้อ (5) เนื่องจากบรรยากาศวัฒนธรรมชั้นสูงของอังกฤษเริ่มคลอนแคลน กอปรกับการรุกรานทางวัฒนธรรมจากประเทศจักรวรรดิใหม่อย่างอเมริกา ทำให้นักวิชาการอังกฤษจำนวนหนึ่ง (อาทิ สจวร์ต ฮอลล์) เล็งเห็นว่า วัฒนธรรมชั้นสูงอาจไม่มีพลังมากพอที่จะปะทะต่อกรกับอำนาจการรุกรานทางวัฒนธรรมจากภายนอก จำเป็นต้องอาศัย **วัฒนธรรมประชานิยม (popular culture)** มาแทนที่มากกว่า ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมประชานิยมเท่านั้น ที่เป็นวัฒนธรรมในชีวิตประจำวัน และเป็นวัฒนธรรมที่ร่วมสมัย (contemporary) อย่างแท้จริง

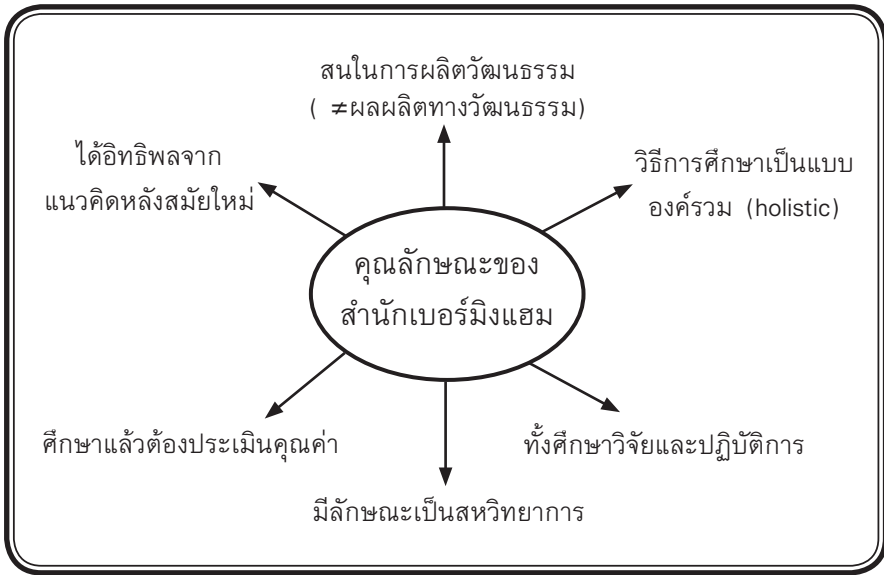
(7) การขยายทฤษฎีมาร์กซิสต์มาที่มีทิศทางวัฒนธรรม ในขณะที่สำนักเบอร์มิงแฮมได้รับอิทธิพลความคิดมาจากนักวิชาการสายมาร์กซิสต์ โดยเฉพาะในเรื่องความขัดแย้งและอำนาจในวิถีการผลิตของมนุษย์ แต่แทนที่จะเน้นไปยังมิติทางเศรษฐกิจแบบกลุ่มมาร์กซิสต์เดิม นักวัฒนธรรมศึกษากลับย้ายความสนใจไปที่มิติทางวัฒนธรรมมากขึ้น นอกจากนี้ สำนักเบอร์มิงแฮมยังได้ขยายจากประเด็นเรื่องชนชั้นทางเศรษฐกิจ (economic class) ในฐานะตัวแปรที่กำหนดความแตกต่างทางสังคม ไปสู่ความขัดแย้งและไม่เท่าเทียมกันในรูปแบบอื่น ๆ เช่น เพศสภาวะ รุ่น/อายุ ชชาติพันธุ์ เชื้อชาติ ศาสนา ฯลฯ

(8) การเกิดความเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมในท่ามกลางการเสื่อมสลายของวัฒนธรรมดั้งเดิมของอังกฤษ ได้เกิดการรวมตัวกันของกลุ่มผู้ขับเคลื่อนกลไกทางสังคม เช่น กลุ่มครูที่ชื่อ 'สหภาพครูแห่งชาติ' (The National Union of Teacher) ซึ่งร่วมกันจัดงานสัมมนาครั้งใหญ่ขึ้นในหัวข้อเรื่อง 'Popular Culture and Personal Responsibility' (1960) เพื่อทำความเข้าใจต่อวัฒนธรรมประชานิยมสมัยใหม่ และในครั้งนั้น นักวิชาการผู้ร่วมก่อตั้งสำนักเบอร์มิงแฮมก็ได้เข้าร่วมงานสัมมนาด้วย เพื่อยืนยันให้เห็นความจำเป็นในการค้นคว้าแสวงหาศักยภาพของบรรดา **วัฒนธรรมของประชาชนจริง ๆ** นับตั้งแต่คราวนั้น การพยายามตอบโจทยที่ศึกษาวัฒนธรรมร่วมสมัยจึงเป็นที่สนใจมากในหมู่นักวิชาการสำนักเบอร์มิงแฮม

2. เอกลักษณะของทฤษฎีสำนักรั้ววัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ

2.1 คุณลักษณะของสำนักเบอร์มิงแฮม

เนื่องจากสำนักเบอร์มิงแฮมเป็นสำนักวิชาการที่ค่อนข้างใหม่ และก่อตั้งมาในช่วงครึ่งหลังศตวรรษที่ 20 นี้เอง ทำให้ด้านหนึ่งสำนักนี้ก็ได้รับอิทธิพลจากนักทฤษฎีรุ่นก่อนหลายคน แต่ก็พัฒนาคุณลักษณะเฉพาะของสำนักออกมา ซึ่งพอที่จะสรุปเอกลักษณ์เด่นของสำนักวิชาการแห่งนี้ได้ดังแผนภาพที่ 3

ภาพที่ 3: แสดงคุณลักษณะของสำนักเบอร์มิงแฮม

(1) เอกลักษณะประการแรกของสำนักเบอร์มิงแฮม จะสนใจวิเคราะห์ การผลิต/ผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (cultural production / reproduction) มากกว่าจะดูที่ตัว ผลผลิตทางวัฒนธรรม (cultural product) เพียงอย่างเดียว กล่าวคือ ถ้าจะศึกษากรณีวัฒนธรรมใด ๆ แล้ว นักวิชาการสำนักนี้ก็จะเห็นทั้งด้านที่หยุดนิ่งและด้านที่เคลื่อนไหวของวัฒนธรรมในเวลาเดียวกัน

ตัวอย่างเช่น ในกรณีของการศึกษาวัฒนธรรมแฟนคลับ สำนักเบอร์มิงแฮมจะไม่มอง ‘แฟนคลับ’ ว่าเป็นเพียงแค่ ‘แฟนคลับ’ หรือ ‘รูปแบบการรวมกลุ่มของผู้คนที่ศรัทธาในนักร้องคนใดคนหนึ่ง’ เท่านั้น แต่ทว่า พวกเขาจะวิเคราะห์ทั้งกระบวนการผลิตและผลิตซ้ำวัฒนธรรมแฟนคลับว่าเป็นอย่างไร ตั้งแต่การก่อรูปของแฟนคลับ (ซึ่งต่อยอดรอรอยมาจากวัฒนธรรมแม่ยกของสื่อพื้นบ้านดั้งเดิม) การธำรงรักษาแฟนคลับ (เช่น การสืบต่อจากรุ่นสู่รุ่น การมีกฎระเบียบของกลุ่ม การสานเครือข่ายกันข้ามกลุ่ม) การเปลี่ยนบทบาทหน้าที่ของแฟนคลับ (เช่น แฟนคลับนักร้องจำนวนมากอาจรวมตัวกันเพื่อสนองความต้องการหาพื้นที่ที่แตกต่างไปจากชีวิตประจำวันที่ซ้ำซากของปัจเจกบุคคล แต่เมื่อสังคมสมัยใหม่เริ่มเผชิญปัญหาความสัมพันธ์อันเปราะบางของสถาบันครอบครัว แฟนคลับก็ได้ขยายบทบาทหน้าที่ใหม่มาค้ำจุนสถาบันดังกล่าวเพิ่มขึ้น ดังกรณีของพ่อแม่ลูกรวมตัวกันเป็นสมาชิกแฟนคลับและไปดูคอนเสิร์ตเบิร์ด ธงไชย ร่วมกัน) เป็นต้น (สนใจกรณีวัฒนธรรมแฟนคลับนี้ โปรดดูสุปรีดา ช่อลำไย 2549)

(2) เนื่องจากการเห็นขีดจำกัดของทฤษฎีมาร์กซิสม์ดั้งเดิมที่สนใจแต่มิติเศรษฐกิจเป็นหลัก สำนักเบอร์มิงแฮมจึงได้เสนอว่า ในการศึกษาปรากฏการณ์สังคมต่าง ๆ จำเป็นต้องมองแบบเป็น **องค์รวม (holistic)** ให้มากขึ้น เช่น ต้องดูทั้งมิติของเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม การสื่อสาร อำนาจ ความเชื่อ ฯลฯ ดังตัวอย่างกรณีของการวิเคราะห์ปัญหาโรคเอดส์นั้น ในขณะที่คนส่วนใหญ่จะมองแบบแยกส่วนว่า เอดส์เป็นปัญหาเรื่องสุขภาพร่างกายที่ติดเชื้อ HIV (หรือเป็นปัญหาระดับ 'โรค' ชนิดหนึ่ง) แต่หากเราใช้ทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษาวิเคราะห์ปรากฏการณ์โรคเอดส์ ก็จะพบว่า เอดส์ไม่ใช่แค่ 'โรค' ทางร่างกายเท่านั้น แต่ยังเป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับมิติต่าง ๆ มากมาย ตั้งแต่ปัญหาระดับ**สังคม/วัฒนธรรม** (ที่มนุษย์สามารถดัดสายสัมพันธ์ระหว่างกันได้เพียงเพราะญาติ/คนรู้จักติดเชื้อเอดส์) ปัญหา**ระดับการเมือง**ของระบบสุขภาพที่ล้มเหลว ปัญหาเชิง**เศรษฐกิจ** (เช่น ค่ายารักษาโรคที่แพงมากจนคนชั้นล่างไม่อาจเข้าถึง) และเป็นปัญหาความสัมพันธ์เชิง**อำนาจ** ที่มีเฉพาะคนบางกลุ่มเท่านั้นที่สามารถกำหนดนิยามความหมายของเอดส์ได้ (อาทิ อำนาจในการสร้างความหมายว่า 'เอดส์เป็นโรคที่น่ารังเกียจ' หรือ 'เอดส์เป็นแล้วตายลูกเดียว') เป็นต้น

(3) จุดเด่นของนักทฤษฎีวิพากษ์สำนักเบอร์มิงแฮมก็คือ การไม่เห็นด้วยกับนักวิชาการที่เน้นแต่ถกเถียงเชิงปรัชญาล้วน ๆ (คล้าย ๆ กับกรณีของนักสตรีนิยมแนววิพากษ์ที่อธิบายไว้ในบทที่ 15) ทั้งนี้ เนื่องจากพื้นเพของนักวิชาการของสำนักหลายคน เป็นคนที่เติบโตมาจากกลุ่มชนชั้นล่างของอังกฤษ และเคยเผชิญกับปัญหาเชิงอำนาจทางสังคมมาก่อน (อาทิ การเหยียดสีผิว) ดังนั้น จุดยืนของสำนักเบอร์มิงแฮมจึงเห็นว่า นักวิชาการต้องทั้ง**ศึกษาวิจัย**และลงมือนำความรู้ไปสู่การ**ปฏิบัติ**ในเวลาเดียวกัน ดังเช่นกรณีที่นักวิชาการของสำนักนี้เคยเข้าร่วมฝึกอบรมกับสหภาพครูแห่งชาติของประเทศอังกฤษมาก่อน

(4) จากเงื่อนไขที่สำนักเบอร์มิงแฮมเป็นกลุ่มนักวิชาการรุ่นหลังจากนักทฤษฎีวิพากษ์กลุ่มอื่น ๆ ได้พัฒนาความคิดขึ้นมา ประกอบกับพื้นเพความสนใจของนักวิชาการก็มาจากหลากหลายสาขาวิชา ดังนั้น พวกเขาจึงมีแนวโน้มจะพัฒนาศาสตร์ของทฤษฎีให้มีลักษณะเป็น **สหวิทยาการ (interdisciplinary)** เช่น ผสมผสานทั้งภาษาศาสตร์ ประวัติศาสตร์ วรรณกรรม สังคมวิทยา มานุษยวิทยา และอื่น ๆ รวมถึงศาสตร์ด้านการสื่อสาร โดยใช้วิธีการเข้าสู่ปัญหาเชิงวัฒนธรรมแนววิพากษ์

(5) ในขณะที่นักทฤษฎีวิพากษ์รุ่นพี่แห่งสำนักแฟรงค์เฟิร์ตค่อนข้างยืนยันว่า วัฒนธรรมในยุคการผลิตแบบทุนนิยมจะถูกทำให้อ่อนแอและขาดพลัง (passive / powerless) จนไม่สามารถชี้นำการเปลี่ยนแปลงต่อสังคมได้ แต่สำนักเบอร์มิงแฮมกลับเห็นว่า ข้อสรุปดังกล่าวนี้ง่ายเกินไป ดังนั้น พวกเขาจึงเสนอว่า นอกจากเราจะวิเคราะห์วัฒนธรรมเพื่อให้เกิดความ**เข้าใจ (understanding)** แล้ว เมื่อศึกษาเสร็จ ก็จะต้องมีการ**ประเมิน/ตัดสินคุณค่า (value judgement)** ด้วยว่า วัฒนธรรมดังกล่าวมีพลังมากน้อยเพียงไร

ตัวอย่างเช่น ในงานวิจัยของ ทิมมพร เอี่ยมโร (2546) ที่ศึกษาเปรียบเทียบ

แบบแผนการชมฟุตบอลต่างประเทศ ทั้งในสนามกีฬาจริงและที่ถ่ายทอดผ่านสื่อโทรทัศน์ และทำให้เข้าใจว่า แบบแผนการดูกีฬาในสนามจริงนั้นมีความแตกต่างจากการดูโทรทัศน์หลายประการ (อาทิ บรรยากาศที่สมจริงต่างกัน หรือมุมมองที่ได้ดูจากสนามจะเป็นของผู้ชมเอง แต่ถ้าผ่านสื่อโทรทัศน์แล้ว จะเป็นมุมมองที่คัดสรรมาแล้วโดยคนทำสื่อ) นอกจากนี้ ทิซมัมพรยังพบว่า สำหรับคนในสังคมเมืองปัจจุบัน ได้มีการสร้างแบบแผนการชมฟุตบอลแบบใหม่ขึ้นมาเป็น 'พื้นที่ที่สาม' (third space) คือ การชมฟุตบอลในห้างในวาระโอกาสพิเศษ (อาทิ ช่วงการแข่งขันฟุตบอลโลก) ซึ่งด้านหนึ่ง แม้จะเป็นการชมผ่านสื่อโทรทัศน์ แต่ก็ได้รับบรรยากาศการดูพร้อมกับคนอื่นราวกับได้ไปดูที่สนามกีฬาต่างประเทศจริง ๆ รวมทั้งผู้ชมยังใช้เวทีการสื่อสารใหม่นี้เพื่อรวมตัวกันต่อต้านกฎระเบียบของสังคม (resistance to social power) และทำในสิ่งที่ทำไม่ได้ในชีวิตประจำวัน เช่น ส่งเสียงเชียร์ให้ฮา สบถคำหยาบคายขณะดูฟุตบอล เพนต์หน้าตาเป็นธงสโมสร เป็นต้น

อย่างไรก็ดี เนื่องจากผู้วิจัยใช้แนวทางการศึกษาของสำนักเบอร์มิงแฮมเป็นพื้นฐาน ดังนั้น นอกจากจะทำความเข้าใจแบบแผนการชมฟุตบอลในสนามจริงที่แตกต่างกันดังกล่าวแล้ว ในท้ายที่สุด ผู้วิจัยก็ได้ตัดสินใจ**ตัดสิน/ประเมินคุณค่า**ให้เห็นด้วยว่า พลังทางวัฒนธรรมของการชมฟุตบอลนั้น อาจเปิดโอกาสให้ผู้คนมารวมกลุ่ม/รวมตัวกัน หรือเปิดพื้นที่ใหม่ในการต่อต้านระเบียบของสังคม แต่ทว่า พลังดังกล่าวนี้กลับเป็นแค่เงื่อนไขชั่วคราว เมื่อการแข่งขันฟุตบอลสิ้นสุดลง ชีวิตประจำวันของกลุ่มตัวอย่างก็จะวนกลับไปเป็นเช่นเดิม หากไม่มีซึ่งแรงเกาะเกี่ยวจากสายสัมพันธ์เส้นอื่นมาเชื่อมเอาไว้

(6) เนื่องจากช่วงที่แนวคิดของสำนักเบอร์มิงแฮมเริ่มเป็นที่แพร่หลายในยุโรปนั้น อยู่ในช่วงที่กระแสความคิดแบบ**หลังสมัยใหม่ (postmodernism)** กำลังมีอิทธิพลอยู่ด้วยเช่นกัน ดังนั้น นักวิชาการของสำนักนี้ จึงผนวกเอาทฤษฎีหลังสมัยใหม่เข้ามาในศาสตร์ของวัฒนธรรมศึกษา ด้วยข้อเสนอของ 'การรวมสิ่งที่เคยแยกขาดจากกันเข้าไว้ด้วยกัน' เช่น

- การรวมกันระหว่าง**วิธีมองความเป็นท้องถิ่น**กับความเป็นสมัยใหม่เช่นการศึกษา กระบวนการรับประสานระหว่างวัฒนธรรมวิทยาศาสตร์กับภูมิปัญญาชาวบ้าน ดังกรณีชนเผ่าผู้ไทของภาษาอีสาน ที่ชาวบ้านผสมผสานพิธีกรรมความเชื่อเรื่องผีรักษาโรคแบบท้องถิ่นที่เรียกว่า 'เหยา' เข้ากับวิธีการรักษาโรคสมัยใหม่ในโรงพยาบาล
- การรวมกันระหว่าง**วัฒนธรรมชั้นสูงกับวัฒนธรรมชั้นล่าง** อันเป็นข้อเสนอของ เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ ที่ให้ลบเส้นแบ่งเกณฑ์ตัดสินคุณค่าทางวัฒนธรรมที่ใช้เรื่องชนชั้นเป็นตัวจำแนก
- การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง**นักวิจัยกับกลุ่มตัวอย่าง** ซึ่งแต่เดิมนักมานุษยวิทยาสถาปัตยกรรมเคยมีทัศนะว่า ผู้วิจัยคือผู้ที่ลงสนามเพื่อไปศึกษาชีวิตของกลุ่มตัวอย่าง แต่จะไม่เข้าไปแทรกแซงความเป็นไปของคนเหล่านั้น แต่นักวัฒนธรรมศึกษากลับเลือกใช้วิธีวิทยาแบบ**ชาติพันธุ์วรรณา (ethnography)** ซึ่งสนใจทั้งมุมมองของคน

วงนอกและคนวงในวัฒนธรรม รวมทั้งปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างนักวิจัยกับกลุ่มตัวอย่างในแต่ละกรณี

2.2 เปรียบเทียบทฤษฎีวิวัฒธรรมศึกษากับทฤษฎีวิพากษ์กลุ่มอื่น

แม้สำนักเบอร์มิงแฮมจะเป็นกลุ่มนักวิชาการในสายทฤษฎีวิพากษ์ แต่ทว่า พวกเขาก็มีจุดร่วมและจุดต่างบางประการ เมื่อเปรียบเทียบกับนักทฤษฎีวิพากษ์กลุ่มอื่น ๆ ดังนี้

(1) สำนักเบอร์มิงแฮมสนใจ กระบวนการผลิต/ผลิตซ้ำ (production / reproduction) เช่นเดียวกับนักทฤษฎีวิพากษ์ที่ได้รับอิทธิพลจากมาร์กซ์ แต่จุดเน้นของสำนักเบอร์มิงแฮมกลับไม่ใช่กระบวนการผลิตทางเศรษฐกิจ หากแต่เป็นการผลิต/ผลิตซ้ำวัฒนธรรมและอุดมการณ์ อันเป็นแนวคิดที่ได้รับอิทธิพลมาจากอัลธัซเซอร์ ตัวอย่างเช่น หากเป็นการศึกษาละครโทรทัศน์ นักวัฒนธรรมศึกษาจะถามในทำนองว่า ละครโทรทัศน์ผลิต/ผลิตซ้ำอุดมการณ์ต่าง ๆ ในสังคมอย่างไรบ้าง (อาทิ อารมณ์รักชาติสำนึกความเป็นแม่/เมีย/นางเอกให้กับผู้ชมสตรี)

(2) แม้จะมีจุดยืนเหมือนทฤษฎีมาร์กซิสม์ที่สนใจการวิเคราะห์มิติความขัดแย้งในสังคม แต่สำนักเบอร์มิงแฮมก็ขยายความคิดออกไปด้วยว่า วัฒนธรรมมิใช่พื้นที่ชุกซ่อนความขัดแย้งทางชนชั้นเท่านั้น แต่ยังมีตัวแปรอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน อาทิ เพศ วัย สีผิว ชชาติพันธุ์ ศาสนา วัฒนธรรมย่อย ฯลฯ

(3) โดยปกติแล้ว หลักคิดทางเศรษฐศาสตร์ที่มีต่อวิถีการผลิต จะวิเคราะห์ทั้งมิติการผลิต (production) การแพร่กระจาย (distribution) และการบริโภค (consumption) แต่อย่างไรก็ดี สำหรับนักมาร์กซิสต์สายคลาสสิกนั้น จุดสนใจสำคัญจะอยู่ที่มิติการผลิต เนื่องจากในช่วงศตวรรษที่ 19 นั้น ปัญหาของระบบทุนนิยมอยู่ที่การค้นหาวិธีการผลิตอย่างไรให้สนองอุปสงค์ (demand) ของผู้คนได้อย่างเพียงพอ เพราะฉะนั้น ชนชั้นและกระบวนการขุดรื้อจึงซ่อนเร้นอยู่ในกระบวนการผลิตเป็นหลัก แต่พอเข้าสู่ศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา ระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรมได้สร้างอุปทาน (supply) ในปริมาณมหาศาล จนล้นเกินความต้องการจริงของผู้คน ดังนั้น นักทฤษฎีวิพากษ์ของสำนักเบอร์มิงแฮม จึงเริ่มย้ายจุดสนใจมาที่มิติของการบริโภคมากขึ้น นอกจากนี้ ด้วยอิทธิพลของนักวิชาการรุ่นก่อนอย่างโบดริยาร์ด ทำให้นักวัฒนธรรมศึกษาไม่เพียงแต่สนใจวิเคราะห์การบริโภควัตถุเชิงประโยชน์ใช้สอยเท่านั้น แต่ยังมุ่งศึกษาการบริโภคสัญลักษณ์/ความหมายผ่านพื้นที่ทางวัฒนธรรมด้วย

อย่างไรก็ตาม แม้วิธีวิทยาของสำนักเบอร์มิงแฮมจะมุ่งวิเคราะห์มิติการบริโภควัฒนธรรมเป็นหลัก แต่ก็ใช่ว่านักวิชาการของสำนักจะละทิ้งการทำความเข้าใจเรื่องการผลิตไปเลย ดังตัวอย่างเช่น งานของ สจวร์ต ฮอลล์ ที่เสนอแบบจำลองเรื่อง ‘การเข้ารหัส/ถอดรหัส’ (encoding / decoding) ซึ่งแสดงให้เห็นความสำคัญของการศึกษาทั้งการผลิตและการบริโภคความหมายผ่านเวทีของการสื่อสาร

(4) ในขณะที่ทฤษฎีวิพากษ์ทั่วไปสนใจเวทีการต่อสู้ (space of struggle) ของ

ผู้คน แต่สำหรับนักมาร์กซิสต์ดั้งเดิม พื้นที่ดังกล่าวจะอยู่ใน**โรงงานอุตสาหกรรม** ซึ่ง
สาขาศึกษาของมาร์กซ์เชื่อว่า เป็นสนามต่อสู้ระหว่างนายทุนกับชนชั้นกรรมาชีพ หรือมิเช่นนั้น
ก็จะเป็นพื้นที่ของ**สถาบันการเมือง** เช่น การต่อสู้ในรัฐสภาหรือผ่านระบบกฎหมาย อย่างไรก็ตาม
สำหรับสำนักเบอร์มิงแฮมนั้น แม้พวกเขาจะไม่ได้ปฏิเสธการดำรงอยู่ของเวทีการต่อสู้ทาง
เศรษฐกิจการเมืองข้างต้น แต่พวกเขาก็ได้ขยายให้เห็นว่า ปริมาณของการต่อสู้ยังมีอยู่
แม้แต่ในสนามรบของ**ชีวิตประจำวัน** ดังตัวอย่างการต่อสู้ทางความคิด/ตัวตนในชีวิตประจำวัน
ของวัยรุ่นในช่วง 365 วันของการเตรียมตัวสอบเข้ามหาวิทยาลัยที่ปรากฏอยู่ในภาพยนตร์เรื่อง
Final Score 365 วัน-ตามติดชีวิตเด็กเอ็นท์

2.3 อิทธิพลของนักวิชาการรุ่นพี่

ก่อนหน้าทีนักทฤษฎีสำนึกเบอร์มิงแฮมจะพัฒนาและเผยแพร่แนวคิดออกไปใน
วงกว้างนับแต่ทศวรรษที่ 1960 เป็นต้นมานั้น มีกลุ่มนักวิชาการอีกหลายคนที่ได้บุกเบิกการ
ศึกษาวัฒนธรรมไว้ กับทั้งยังมีนักวิชาการอีกจำนวนหนึ่งที่ได้วางรากฐานแนวทางการศึกษา
เชิงวิพากษ์เอาไว้ด้วย และแนวคิดของกลุ่มนักวิชาการเหล่านี้ถือว่ามีอิทธิพลต่อทฤษฎี
วัฒนธรรมศึกษา ดังนั้น ในที่นี้จะขอนำเสนอภูมิหลังและแนวคิดของนักวิชาการรุ่นพี่ดังกล่าว
เฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับสำนักเบอร์มิงแฮม ทั้งนี้ สำหรับกลุ่มนักวิชาการที่เคยได้เขียน
อธิบายเอาไว้แล้วในเนื้อหาบทก่อนหน้านี้ ผู้เขียนจะขอสรุปให้เห็นเพียงสาระสังเขปพอเข้าใจ
ส่วนกลุ่มนักวิชาการที่เพิ่งแนะนำให้รู้จักครั้งแรกในบทนี้ จะขอให้รายละเอียดที่ลึกซึ้งมากขึ้น ดังนี้

(1) **อิทธิพลจาก แมทธิว อาร์โนลด์** ในตำราวิชาการด้านวัฒนธรรมศึกษาหลายเล่ม
เช่น งานของ Turner (1990) Brooker (1998) และ Barker (2000) เมื่อกล่าวถึงพัฒนา
การยุคเริ่มแรกของนักคิดด้านวัฒนธรรม มักเลี่ยงไม่พ้นที่จะกล่าวถึงชื่อย้อนกลับไปที่นัก
วิชาการชาวอังกฤษที่ชื่อ **แมทธิว อาร์โนลด์ (Matthew Arnold 1822-1888)** เหตุผลที่
อาร์โนลด์ได้รับความสนใจในแง่ผู้บุกเบิกการศึกษาวัฒนธรรม ก็เนื่องมาจากข้อเสนอของเขา
เรื่อง **วัฒนธรรมในฐานะประเพณีหลวง (culture as great tradition)** ซึ่งถือว่ามามีอิทธิพลมาก
ต่อการศึกษาด้านผลงานทางวัฒนธรรมจนแม้แต่ในปัจจุบัน และที่สำคัญ อาร์โนลด์ยังเป็น
บุคคลแรก ๆ ที่พยายามเชื่อมโยงการศึกษาวัฒนธรรมให้ผสานกับสาขาวิชาอื่น ซึ่งในกรณีนี้
ก็คือ วรรณกรรมวิจารณ์ (literary criticism)

สำหรับภูมิหลังของอาร์โนลด์นั้น เขาเกิดในครอบครัวของบุคลากรสำคัญด้านการ
ศึกษาของประเทศอังกฤษ เมื่ออายุได้ 25 ปี อาร์โนลด์ได้รับรางวัลด้านกวีนิพนธ์จากมหา
วิทยาลัยรักบี้และมหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ด ถัดจากนั้น เขาก็ได้ทำงานเป็นเลขานุการของ
ลอร์ดแลนสดาวน์ (Lord Lansdowne) ซึ่งมีฐานะเทียบเท่ากับรัฐมนตรีว่าการกระทรวง
ศึกษาธิการของอังกฤษในปัจจุบัน และเมื่ออายุได้ 35 ปี อาร์โนลด์ได้ดำรงตำแหน่งเป็น
ศาสตราจารย์ด้านกวีนิพนธ์ของมหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ด ซึ่งนอกจากจะทำงานสอนแล้ว

เขายังทำงานวิจารณ์วรรณกรรมอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งเกษียณอายุราชการในปี ค.ศ.1886 ก่อนที่เขาจะเสียชีวิตในอีกสองปีถัดมา

งานเขียนสำคัญของอาร์โนลด์คือหนังสือชื่อ *Culture and Anarchy* ซึ่งเขียนขึ้นครั้งแรกในปี ค.ศ.1867 และรวบรวมตีพิมพ์เป็นเล่มในปี ค.ศ.1869 งานเขียนชิ้นนี้ถือเป็นต้นกำเนิดแนวทางการศึกษาวฒนธรรมภายใต้ชื่อสำนักคิดว่า **สำนักวัฒนธรรมและอารยธรรม (culture and civilisation tradition)** จุดยืนของอาร์โนลด์เชื่อว่า วัฒนธรรมเป็นรูปแบบหนึ่งของอารยธรรมแห่งมนุษย์ และเป็น **สิ่งดีงามที่สุดที่มนุษย์เคยสร้างขึ้น**มา อาร์โนลด์อธิบายว่า สังคมต่าง ๆ (รวมทั้งสังคมของคนอังกฤษ) มีแนวโน้มที่จะก้าวถอยสู่ความเป็นอนาธิปไตย (anarchy) จะมีก็แต่เพียงวัฒนธรรมและอารยธรรมเท่านั้นที่จะปลดปล่อยมนุษยชาติ และช่วยผดุงคุณค่าของสังคมให้กลับคืนมาได้ ยิ่งไปกว่านี้ ในทัศนะของอาร์โนลด์นั้น วัฒนธรรมที่ดีงามของมนุษย์จะมีความหมายถึง 'วัฒนธรรมชั้นสูง' (high culture) แต่เพียงอย่างเดียว ซึ่งอาจพบได้ในบรรดางานจิตรกรรม ประติมากรรม วรรณกรรม นาฏศิลป์ หรือดนตรีคลาสสิก ในขณะที่ผลงานที่ผลิตโดยมวลชน (masses) หรือผู้คนจำนวนมากทั่วไป จะถูกมองว่าไม่เจริญหูเจริญตา ซึ่งอาร์โนลด์สร้างคำเรียกขึ้นมาหลาย ๆ คำ เช่น เป็นสิ่งที่ป่าเถื่อน (barbarians) เป็นเรื่องล้าหลัง (philistines) เป็นของตาด ๆ สาธารณะ (populace) และเป็นผลงานที่แตกต่างหรือเหมือนมาจากดินแดนอื่น (aliens)

โดยนัยแห่งสำนักวัฒนธรรมและอารยธรรมดังกล่าว บรรทัดฐานของ 'การมีวัฒนธรรม' มีความหมายเท่ากับรูปแบบการใช้ชีวิตของชนชั้นเจ้านายหรือเป็น 'วัฒนธรรมแบบเบี่ยงเบน' (elitist) เท่านั้น ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้เห็นได้ชัดเจนมากในยุคอาณานิคม เมื่อชาวอังกฤษและชนชาติอื่นในสังคมยุโรปใช้ 'ไม่บรรทัดแบบยุโรป' เป็นมาตรฐาน เช่น การสวมเสื้อผ้าเครื่องแต่งกาย การใช้ช้อนส้อมรับประทานอาหาร ฯลฯ ทำให้สรรพสิ่งที่เจ้าอาณานิคมตะวันตกเหล่านี้มองไปยังประเทศที่ตนปกครองว่าล้าแล้วแต่ไร้อารยธรรมและขาดความศิวิไลซ์ เพียงเพราะคนกลุ่มหลังนี้ไม่ได้สวมเสื้อผ้าแบบคนยุโรป ไม่ได้ใช้ช้อนส้อมแบบคนตะวันตก และไม่ได้ผลิต/เสพวัฒนธรรมในแบบอารยชน ทัศนะดังกล่าวจึงเป็นกระบวนการแปลงให้ 'ทุกสิ่งทุกอย่างกลายเป็นแบบที่ยุโรปเป็น' (Eurocentrism)

อย่างไรก็ดี แม้งานของอาร์โนลด์จะมีคุณูปการในการบุกเบิกการศึกษาวฒนธรรมและพยายามจำแนกวัฒนธรรมออกเป็น วัฒนธรรมชั้นสูง และ วัฒนธรรมมวลชน แต่ทว่าขีดจำกัดในงานของอาร์โนลด์ก็คือ ความคิดของเขาค่อนข้างจะคลุมเครือและเป็นนามธรรม และประการสำคัญที่นักวิชาการสายวัฒนธรรมศึกษายุคหลังพยายามชี้ให้เห็นก็คือ ทฤษฎีของอาร์โนลด์ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการใช้เกณฑ์เรื่องชนชั้น (class divisions) เป็นตัวกำหนด ซึ่งเป็นผลมาจากภูมิหลังประวัติชีวิตของเขาที่สนใจงานวรรณกรรมและกวีนิพนธ์ชั้นสูง ดังนั้น ผลงานวัฒนธรรมมวลชนอื่น ๆ จึงไม่เพียงถูกมองข้ามในการศึกษา แต่ยังถูกตีตราว่าด้อยคุณค่าและไร้อารยะโดยสิ้นเชิง

(2) อิทธิพลจาก เอฟ อาร์ ลีอาวิส ตามทัศนะของนักทฤษฎีสำนักรั้ววัฒนธรรมศึกษา ยุคหลังเห็นว่า นักวิชาการที่มีอิทธิพลและสืบทอดความคิดต่อจาก แมทธิว อาร์โนลด์ ก็คือ เอฟ อาร์ ลีอาวิส (F.R. Leavis 1895-1978) ทั้งนี้ ในขณะที่งานของอาร์โนลด์ได้รับคำวิจารณ์ว่าค่อนข้างเป็นนามธรรมและคลุมเครือ แต่กับลีอาวิสแล้ว งานของเขาเข้าใจง่ายและชัดเจนมากกว่า

โดยภูมิหลังแล้ว เอฟ อาร์ ลีอาวิส หรือชื่อเต็มคือ Frank Raymond Leavis เกิดที่เมืองเคมบริดจ์ ประเทศอังกฤษ หลังจากที่ได้เข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง ลีอาวิสก็ได้เดินทางกลับบ้านเกิดเพื่อศึกษาปริญญาเอกด้านภาษาอังกฤษ และสำเร็จการศึกษาในปี ค.ศ.1924 ด้วยวิทยานิพนธ์ที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างวารสารศาสตร์กับวรรณกรรม ซึ่งเขาศึกษาจากกรณีของสื่อสิ่งพิมพ์ในประเทศอังกฤษ หลังจากนั้นอีกสามปี ลีอาวิสก็เริ่มอาชีพสอนหนังสือที่มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ และได้ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการสาขาภาษาอังกฤษศึกษาที่ดาวนิงคอลเลจในมหาวิทยาลัยดังกล่าว ลีอาวิสประกอบอาชีพการสอนในสถาบันแห่งนี้ตลอดมาจนเสียชีวิตในปี ค.ศ.1978 สำหรับผลงานที่สำคัญของเขาก็คือหนังสือชื่อ *Culture and Environment* ซึ่งได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ.1933

จุดร่วมที่สำคัญระหว่างแนวคิดของอาร์โนลด์กับลีอาวิสก็คือ การที่ทั้งสองคนต่างเห็นพ้องว่า วรรณกรรมเป็น 'สมบัติแห่งสุนทรียะ' ที่จะช่วยยกระดับและจรรโลงผู้คนในสังคมร่วมสมัย และในขณะเดียวกัน ทั้งคู่ก็นิยามความหมายของ 'วัฒนธรรม' ว่าเป็นจุดสูงสุดทางด้านอารยธรรมของมนุษยชาติ ซึ่งหากกล่าวเฉพาะในกรณีของลีอาวิสแล้ว เขานิยามว่า ก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรมนั้นสังคมอังกฤษเคยเป็นแหล่งผลิตวัฒนธรรมที่แท้จริง (organic culture) ของผู้คนทั่วไปและของกลุ่มชนชั้นสูงผู้มีการศึกษา ลีอาวิสได้จำแนกวัฒนธรรมที่แท้จริงดังกล่าวนี้ออกเป็นสองประเภทคือ วัฒนธรรมของชนชั้นสูง หรือที่เขาเรียกว่า ประเพณีหลวง (great tradition) อันได้แก่ ประเพณีที่เน้นความประณีตงดงาม เช่น ดนตรีคลาสสิก วรรณคดีชั้นสูง เป็นต้น และอีกประเภทหนึ่งคือ วัฒนธรรมท้องถิ่นดั้งเดิมที่สะท้อนวิถีชีวิตอันดั้งเดิมของผู้คน และเกิดขึ้นมาเพื่อประโยชน์ใช้สอยและรับใช้ชีวิตของผู้คน หรือที่เรียกว่า วัฒนธรรมพื้นบ้าน (folk culture) เช่น เพลงพื้นบ้าน การแสดงเต้นรำพื้นเมือง เป็นต้น

ตรงกันข้ามกับประเพณีหลวงและวัฒนธรรมพื้นบ้าน ลีอาวิสกลับมอง วัฒนธรรมมวลชน (mass culture) ที่เกิดขึ้นเนื่องจากระบบการผลิตแบบอุตสาหกรรม (industrialisation) ว่าเป็นของฉาบฉวย ตื้นเขิน และราคาถูก ทั้งนี้ ด้วยกระบวนการผลิตที่ออกมาเป็นจำนวนมหาศาล ทำให้ผลงานทางวัฒนธรรมเริ่มถดถอยคุณค่าลง ด้วยเหตุนี้ ข้อเรียกร้องของลีอาวิสต่อนักวิชาการด้านวัฒนธรรมทั้งหลาย จึงเป็นการพยายามปกป้องคุณค่าและความหมายของวัฒนธรรมชั้นสูงและวัฒนธรรมพื้นบ้านให้คงความเป็นวัฒนธรรมที่แท้จริงเอาไว้ ในขณะที่เดียวกับที่ลีอาวิสก็วิพากษ์วิจารณ์สื่อและวัฒนธรรมมวลชนทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็น

เป็นการโฆษณา ภาพยนตร์ และนวนิยายสมัยนิยมต่าง ๆ ว่าเป็นเรื่องที่มอมเมา (addictions) และไร้คุณค่า (distractions)

แม้จุดเด่นของลิวอิสคือการเป็นผู้บุกเบิกการตั้งคำถามต่อวัฒนธรรมมวลชนและการสื่อสารสมัยใหม่ ซึ่งเป็นรากฐานของสำนักเบอร์มิงแฮมในกาลต่อมา แต่ทว่า ปัญหาในงานเขียนของลิวอิสก็คือ เขาค่อนข้างมองความหมายของคำว่า **วัฒนธรรมที่แท้จริง** ในลักษณะที่สวयงามเกินไป (romanticised) และในขณะเดียวกัน การที่ลิวอิสพยายามเรียกร้องให้สังคมอังกฤษกลับคืนสู่ยุคที่วัฒนธรรมของอดีตเคยรุ่งเรือง และปฏิเสธการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมมวลชนทั้งหลายนั้น นอกจากจะทำให้ให้นักวิชาการรุ่นหลังเห็นว่าเป็นข้อเสนอที่เกินจริงและยากจะเป็นไปได้แล้ว พวกเขายังโจมตีลิวอิสด้วยว่า เป็นนักทฤษฎีที่ถวิลหาวันวาน (nostalgic) และให้นิยามวัฒนธรรมแต่เพียงว่าเป็นผลผลิตเชิงสุนทรียะ (aesthetics) และยกระดับคุณค่าแห่งจิตใจ (moral judgement) ซึ่งเป็นนัยของวัฒนธรรมในความหมายที่คับแคบเกินไป

(3) อิทธิพลจากสำนักแฟรงค์เฟิร์ต (the Frankfurt School) นอกจากอาร์โนลด์ และลิวอิสแล้ว นักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งที่แม้จะไม่ได้อยู่ที่ประเทศอังกฤษ แต่ก็สนใจศึกษาวัฒนธรรมร่วมสมัยในสังคม และแนวคิดของพวกเขาก็มีอิทธิพลต่อสำนักวัฒนธรรมศึกษานักวิชาการกลุ่มนี้ก็คือ นักคิดในสังกัด **สำนักแฟรงค์เฟิร์ต (the Frankfurt School)** เจ้าของแนวคิดที่ชื่อ **ทฤษฎีวิพากษ์ (Critical Theory)** อันได้แก่ ธีโอดอร์ อะดอร์โน (Theodor Adorno) แมกซ์ ฮอร์ไคเมอร์ (Max Horkheimer) เฮร์เบิร์ต มาร์คุเซอ (Herbert Marcuse) เบอร์โทลท์ เบรชท์ (Bertolt Brecht) ฯลฯ

แม้ว่าแนวคิดของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตจะมีจุดร่วมกันบางประการกับอาร์โนลด์และลิวอิส กล่าวคือ พวกเขารู้สึกสิ้นหวังและยอมรับไม่ได้กับการตกต่ำในความเป็นมนุษย์อันเนื่องมาจากการผลิตและเสพ**วัฒนธรรมมวลชน** แต่จุดต่างที่สำคัญก็คือในขณะที่อาร์โนลด์และลิวอิสมีความสนใจที่วนเวียนอยู่กับการวิเคราะห์วรรณกรรมเป็นส่วนใหญ่ และสนใจศึกษาแต่ชิ้นงานวัฒนธรรมโดยขาดการมองมิติทางเศรษฐกิจและการเมือง แต่ทว่า สำนักแฟรงค์เฟิร์ตกลับพัฒนาแนวทางการวิเคราะห์วัฒนธรรมที่เชื่อมโยงกับโครงสร้างสังคม และใช้ฐานคิดของทฤษฎีมาร์กซิสต์ มาเป็นวิธีการศึกษากระบวนการทางวัฒนธรรมร่วมสมัย

โดยพื้นเพของนักวิชาการสำนักแฟรงค์เฟิร์ตแล้วเป็นลูกหลานชาวยิวที่อยู่ในบรรยากาศการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ยิวในเยอรมนี จนต้องหนีตายไปจากฮิตเลอร์ไปอยู่ที่อเมริกา และด้วยทัศนคติเชิงลบที่มีต่อวัฒนธรรมมวลชน (โดยเฉพาะสื่อสมัยใหม่อย่างวิทยุและภาพยนตร์ที่ฮิตเลอร์และระบบทุนนิยมใช้เพื่อกำกับครอบงำจิตใจของผู้คน) นักวิชาการสำนักนี้จึงได้สร้างแนวคิดเรื่อง **อุตสาหกรรมทางวัฒนธรรม (culture industry)** ขึ้นมา เพื่อเชื่อมโยงคำว่า 'วัฒนธรรม' (culture) ให้เข้ากับระบบการผลิตทางเศรษฐกิจแบบใหม่ที่เป็น 'อุตสาหกรรม' (industry) โดยเชื่อว่า ผลงานของสื่อมวลชนสมัยใหม่ ไม่ว่าจะเป็นเพลง วิทยุ หนังสือพิมพ์

หรือภาพยนตร์ ต่างล้วนแล้วแต่เป็นเครื่องมือสำคัญที่กลุ่มผู้ปกครองใช้ควบคุมจิตสำนึกของประชาชน ทั้งนี้ ในขณะที่นักคิดสำนักวัฒนธรรมและอารยธรรมอย่างอาร์โนลด์และลีอาวิส เชื่อว่า วัฒนธรรมมวลชนจะทำลายอำนาจความชอบธรรมของผู้ปกครอง แต่สำนักแฟรงค์เฟิร์ต กลับเห็นแย้งว่า นอกจากวัฒนธรรมมวลชนจะไม่ทำลายหรือทำลายอำนาจของผู้ปกครอง ได้แล้ว ยังกลับช่วยเป็นกลไกเสริมสร้างและค้ำจุนรักษาอำนาจดังกล่าวเอาไว้อีกต่างหาก (สมสุข หินวิมาน 2540)

นอกจากนี้ สำนักแฟรงค์เฟิร์ตยังมีทัศนะต่ออุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมด้วยว่า นอกจากระบบทุนนิยมจะผลิตวัฒนธรรมออกมาเป็นจำนวนมาก ผลงานทางวัฒนธรรมที่ได้รับการเผยแพร่ออกไปนั้นก็ยังถูกทำให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน (standardisation) อีกด้วย เช่น ไม่ว่าจะอยู่มุมไหนของโลก ทุกคนก็สามารถกินอาหารฟาสต์ฟู้ดและดื่มน้ำอัดลมได้ด้วยรสชาติเดียวกัน นั่งกางเกงยีนส์ได้ยี่ห้อเดียวกันและรุ่นเดียวกัน หรือฟังเพลงและดูภาพยนตร์ จากค่ายผู้ผลิตยักษ์ใหญ่เหมือนกัน ส่วนในแง่ของการบริโภคนั้น อุตสาหกรรมทางวัฒนธรรม จะทำให้ผู้บริโภคมีลักษณะเป็นผู้ถูกกระทำ (passive consumer) และขาดจิตสำนึกวิพากษ์ จนในที่สุดก็จะตกเป็นเหยื่อของระบบ (victimised) ได้โดยง่าย (สนใจโปรดดูแนวคิดสำนักแฟรงค์เฟิร์ตได้ในบทที่ 7)

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากทัศนะของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตนั้นได้อิทธิพลมาจากประสบการณ์ชีวิตส่วนตัวที่เผชิญความทุกข์ยากในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง ซึ่งฮิตเลอร์ใช้สื่อมวลชน ล้างสมองคนเยอรมันให้เกลียดชังชาวยิว ดังนั้น ภาพรวมของนักวิชาการกลุ่มนี้จึงปฏิเสธและมีมุมมองเชิงลบต่อสื่อมวลชนและวัฒนธรรมสมัยใหม่ค่อนข้างมาก ในขณะเดียวกัน จุดอ่อนของสำนักแฟรงค์เฟิร์ตก็คือยังไม่ได้ศึกษาลงลึกไปในตัวของผู้รับสารโดยตรง หากแต่เป็นการวิพากษ์กระบวนการผลิตวัฒนธรรม ซึ่งทำให้ค่อนข้างมองผู้บริโภควัฒนธรรมมวลชนว่าเป็นผู้ถูกกระทำหรือเป็นพวกหัวอ่อนเชื่อง่าย (cultural dupes) ซึ่งภายหลังนักวิชาการสำนักเบอร์มิงแฮมก็ได้ตั้งคำถามกับประเด็นนี้ค่อนข้างมาก และลงมือศึกษาวิเคราะห์การบริโภควัฒนธรรมอย่างเป็นจริงเป็นจังมากขึ้น

(4) อิทธิพลจาก อันโตนิโอ กรัมสกี นอกจากนักวิชาการสำนักแฟรงค์เฟิร์ตแล้ว นักทฤษฎีสายมาร์กซิสต์อีกคนหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อพัฒนาการของทฤษฎีสำนักรั้ววัฒนธรรมศึกษารุ่นหลัง ได้แก่ นักมาร์กซิสต์แนววัฒนธรรมนิยมชาวอิตาลีคนที่ชื่อ **อันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci)**

เอกลักษณ์ในงานวิชาการของกรัมสกีนั้น แตกต่างจากนักเศรษฐศาสตร์การเมืองสายคลาสสิก กล่าวคือ ในขณะที่นักวิชาการสายมาร์กซิสต์ดั้งเดิมสนใจเงื่อนไขทางเศรษฐกิจในฐานะเป็นตัวกำหนดโครงสร้างสังคม แต่กรัมสกีกลับสนใจศึกษาแนวคิดที่เกี่ยวกับจิตสำนึก และผลประโยชน์ทางชนชั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นที่นักวัฒนธรรมศึกษารุ่นหลังเรียกว่า **การเมืองทางวัฒนธรรม (cultural politics)** อันหมายถึง การตั้งคำถามต่อความสัมพันธ์

เชิงอำนาจว่า **สามัญสำนึก (common sense)** ของคนเราถูกสร้างขึ้นมาได้อย่างไร โดยใคร บนเงื่อนไขใด และแม้ว่าคนเราจะถูกกดขี่เอารัดเอาเปรียบเพียงไร แต่ทำไม**สามัญสำนึก**จึงช่วยธำรงรักษาโครงสร้างทางชนชั้นดังกล่าวเอาไว้ได้

แนวคิดที่สำคัญที่กรัมซีเสนอไว้เป็นคำตอบก็คือเรื่อง **การครองความเป็นเจ้าทางอุดมการณ์ (hegemony)** ซึ่งอธิบายว่า ในสังคมที่มีการจำแนกเป็นชนชั้นนั้น ผู้คนที่อยู่ในแต่ละกลุ่มสังคมต่างก็ผลิตวัฒนธรรม/อุดมการณ์ของชนชั้นตนเองออกมา และเพราะอุดมการณ์ที่แตกต่างกันของกลุ่มสังคมที่หลากหลายเหล่านี้ มักมีผลประโยชน์ที่ขัดแย้งกันอยู่เป็นฉากหลัง ทำให้ทุกคนทุกชนชั้นต้องเข้าไปมีส่วนร่วมใน**สงครามแย่งชิงพื้นที่ทางอุดมการณ์ (war of position)** โดยผ่านเวทีการสื่อสารรูปแบบต่าง ๆ เพื่อสถาปนาให้อุดมการณ์และวัฒนธรรมกลายเป็น **อุดมการณ์หลัก (dominant ideology)** ที่ดำรงอยู่ใน**สามัญสำนึก**ของผู้คน เช่น อุดมการณ์หลักเรื่องความเป็นเมือง มักจะตีกรอบการรับรู้ของผู้คนในสังคมว่าเมืองคือความทันสมัย ความก้าวหน้า ความเจริญ และเป็นดินแดนที่พัฒนาแล้ว เป็นต้น แต่ในขณะเดียวกัน อีกด้านหนึ่ง สังคมก็จะมีบรรดา**อุดมการณ์ต่อต้าน (counter ideology)** มากมาย ที่พยายามจะทำชิง/ต่อรอง/ต่อสู้กับอุดมการณ์หลักเหล่านี้เสมอ เช่น อุดมการณ์ที่ให้คำอธิบายว่า เมืองก็อาจมี 'ด้านมืด' หรือเป็นดินแดนแห่งความโหดร้าย ความแปลกแยก และทำลายคุณค่าความเป็นมนุษย์ลง ดังปรากฏในภาพยนตร์ไทยอย่าง *เงิมนิราศ* หรือ *เดอะเลตเตอร์เจ็ดหมายรัก* (สนใจรายละเอียดเพิ่มเติม โปรดดูบทที่ 5)

ข้อเสนอของกรัมซีที่กล่าวมานี้ เป็นแนวคิดสำคัญที่นักวิชาการสำนักเบอร์มิงแฮมให้ความสนใจเป็นพิเศษ และนำมาใช้วิเคราะห์**วัฒนธรรมประชานิยม (popular culture)** ในฐานะเวทีที่อุดมการณ์หลักกับอุดมการณ์ต่อต้านพยายามต่อสู้แย่งชิงพื้นที่ทางความคิดของคนในสังคม เช่น ในขณะที่อุดมการณ์หลักพยายามตีกรอบการพูดเรื่องเพศในพื้นที่สาธารณะของผู้คน แต่การสนทนาผ่านเว็บบอร์ด หรือการขีดเขียนข้อความเรื่องเพศไว้ตามห้องน้ำและผนังกำแพง ก็คืออีกพื้นที่การสื่อสารที่อุดมการณ์ต่อต้านสามารถเข้ามาต่อรองกับอุดมการณ์หลักดังกล่าวได้

(5) **อิทธิพลจาก หลุยส์ อัลธุสแซร์** ในทำนองเดียวกับกรัมซี สำนักเบอร์มิงแฮมยังได้อิทธิพลทางความคิดในการวิเคราะห์อุดมการณ์มาจากนักทฤษฎีมาร์กซิสต์แนวโครงสร้าง (structural Marxism) ชาวฝรั่งเศสที่ชื่อ **หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser)**

อัลธุสแซร์เป็นนักวิเคราะห์อุดมการณ์ที่ผสมผสานวิธีการแบบโครงสร้างนิยม (structuralism) กับจิตวิเคราะห์ (psychoanalysis) เข้าไว้ด้วยกัน โดยอัลธุสแซร์ได้โต้แย้งทัศนะแบบมาร์กซิสต์ดั้งเดิมที่เห็นว่า โครงสร้างส่วนล่างทางเศรษฐกิจจะเป็นตัวกำหนดความเป็นไปของจิตสำนึก/อุดมการณ์ เขากล่าวว่า อันที่จริงแล้ว โครงสร้างส่วนบนไม่ใช่แค่เพียงภาพสะท้อนของโครงสร้างส่วนล่างเท่านั้น หากแต่เป็นส่วน**เลี้ยงชีพที่จำเป็น**ต่อการดำรงอยู่ของโครงสร้างส่วนล่างเลยทีเดียว

อัลธุสเซอร์ได้ปฏิเสธนิยามของ ‘อุดมการณ์’ แบบกลุ่มมาร์กซิสม์ดั้งเดิมที่เห็นว่า อุดมการณ์คือจิตสำนึกที่ผิดพลาด (false consciousness) หรือเป็นความคิดที่ผิด ๆ ซึ่งชนชั้นปกครองครอบงำให้กับประชาชน แต่ในทางกลับกัน อุดมการณ์ไม่ใช่ตัว ‘ความคิด’ (idea / concept) แต่เป็น ‘กรอบความคิด’ (conceptual framework) ที่ผ่านการผลิตซ้ำอย่างมีพลวัตตลอดเวลา เช่น อุดมการณ์การแข่งขันแบบระบบทุนนิยมที่ได้รับการผลิต/ผลิตซ้ำผ่านสถาบันสังคมต่าง ๆ ตั้งแต่ในสถาบันโรงเรียน (อาทิ ต้องแข่งขันกันเรียนเพื่อให้ได้เกรดดี) ไปจนถึงสถาบันสื่อมวลชน (สนใจโปรตุเกสที่ 6 ว่าด้วยแนวคิดของอัลธุสเซอร์)

แนวคิดเรื่องอุดมการณ์และการผลิตซ้ำทางอุดมการณ์เช่นนี้ภายหลังสำนักเบอร์มิงแฮมได้ทบทวนและนำมาปรับประยุกต์ใช้ โดยเฉพาะการสร้างทฤษฎีที่อธิบายเรื่องการติดตั้ง/ส่งผ่านกรอบในการมองโลกให้กับผู้คนผ่านกระบวนการเข้ารหัสและถอดรหัสในการสื่อสาร

(6) อิทธิพลจากทฤษฎีสัญวิทยา ทฤษฎีสัญวิทยามีพัฒนาการต่อยอดมาจากวิธีการศึกษาของสายภาษาศาสตร์ ซึ่งแต่เดิมนักภาษาศาสตร์แนวคลาสสิก (classical linguistics) ต่างเชื่อว่า ภาษาจะทำหน้าที่สะท้อนความหมาย/ความจริง อันแปลว่า จะต้องมียุติธรรมเกิดขึ้นก่อน แล้วภาษาจึงจะทำหน้าที่จำลองเอาวัตถุนั้นเก็บเอาไว้ ดังเช่น การบันทึกความทรงจำไว้ในภาพถ่าย

แต่พอมาถึงรุ่นของนักสัญวิทยา ได้มีการปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ใหม่ จากชุดภาพสะท้อน (reflection) มาสู่กระบวนการทัศน์เรื่องการประกอบสร้าง (construction) แทน กล่าวคือ นักสัญวิทยาไม่เชื่อว่าภาษาสะท้อน/เลียนแบบของจริง หากแต่ภาษาจะทำหน้าที่กำหนด/ประกอบสร้างความหมายขึ้นมาในรูปของระบบสัญลักษณ์ ดังตัวอย่างกรณีของนักวิชาการที่โดดเด่นในสายนี้คือ โรลันด์ บาร์ธส์ (Roland Barthes) ที่พัฒนาระบบการตีความเชิงสัญลักษณ์ด้วยจุดยืนการเมืองเชิงวิพากษ์มากขึ้น โดยเฉพาะการวิเคราะห์ความหมายเชิงวัฒนธรรม (cultural meaning) ที่ซับซ้อนไปกว่าความหมายลำดับแรกแบบตรงตัว (โปรตุเกสที่ 11 ว่าด้วยทฤษฎีสัญวิทยาแนววิพากษ์)

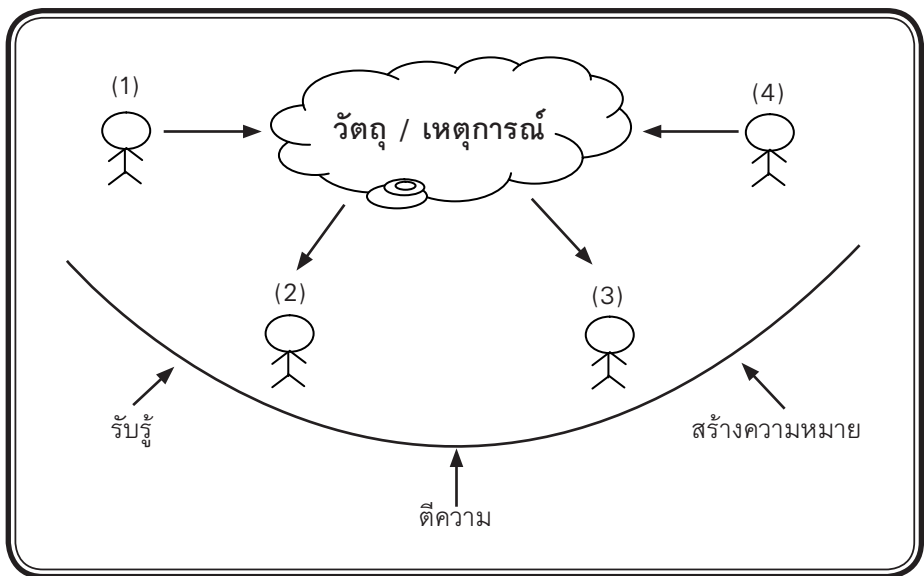
ทฤษฎีสัญวิทยา (โดยเฉพาะในส่วนของบาร์ธส์) มีอิทธิพลต่อสำนักเบอร์มิงแฮมเป็นอย่างมาก เนื่องจากนักวิชาการของสำนักนี้เห็นด้วยกับทฤษฎีสัญวิทยาที่ว่า พลังของสัญลักษณ์มีผลอย่างยิ่งต่อการดำรงอยู่ของสังคม ทั้งนี้เพราะว่า สังคมไม่ได้ดำรงอยู่ด้วยการบีบบังคับจากพลังภายนอกเพียงอย่างเดียว แต่อันที่จริงแล้ว สังคมดำรงอยู่ได้ส่วนใหญ่ก็เนื่องมาจากการที่ปัจเจกบุคคลยอมทำตามโครงสร้างเพราะพวกเขาใช้รหัสและสัญลักษณ์ชุดเดียวกัน ดังนั้น คำถามข้อหนึ่งของสำนักเบอร์มิงแฮมจึงอยู่ที่ว่า ใครมีอำนาจในการสร้าง/กำหนดสัญลักษณ์และความหมายให้กับเรา

(7) อิทธิพลจากทฤษฎีสำนักรากฐานการณวิทยา สำนักรากฐานการณวิทยา (phenomenology) เป็นสำนักทฤษฎีใหญ่ทางสังคมศาสตร์สำนักหนึ่ง ที่มีอิทธิพลมากต่อการศึกษาสังคม โดยเฉพาะกระบวนการศึกษาวิเคราะห์ด้วยวิธีการเชิงคุณภาพ (qualitative approach)

อันเป็นแนวทางที่สำนันักพัฒนธรรมศึกษเองก็สนใจ ตัวอย่างนักวิชาการที่เด่น ๆ ในสำนันักนี้ได้แก่ เอ็ดมันด์ ฮัสเซิร์ล (Edmund Husserl) อัลเฟรด ชูทซ์ (Alfred Schutz) ฮาโรลด์ การ์ฟิงเคิล (Harold Garfinkel) ปีเตอร์ เบอร์กอร์ (Peter Berger) และมาร์ติน ไฮเดกเกอร์ (Martin Heidegger)

เอกลักษณ์ของทฤษฎีปรากฏการณ์วิทยา นอกจากจะปฏิเสธวิม้งสังคและวัฒนธรรมแบบเป็นลำดับขั้นตามสูตรสำนันักวิวัฒนาการนิยม (evolutionism) แล้ว กระบวนการตั้งคำถามของสำนันักปรากฏการณ์วิทยายังแตกต่างจากสำนันักหน้าที่นิยม (functionalism) และโครงสร้างนิยม (structuralism) ที่ย้ายความสนใจศึกษาสังคจากวัตถุที่อยู่นอกตัวมนุษย์ (เช่น สถาบันสังค กฎระเบียบสังค) ย้อนกลับมาที่ตัวของปัจเจกบุคคลเอง เพราะฉะนั้น ในขณะที่ทฤษฎีหน้าที่นิยมและโครงสร้างนิยมจะสนใจว่า สถาบันและกฎระเบียบของสังคมีส่วนหล่อหลอมผู้คนได้อย่างไร ทฤษฎีปรากฏการณ์วิทยากลับตั้งคำถามเสียใหม่ว่า คนเรารับรู้สถาบันสังคและกฎระเบียบของสังคนั้นอย่างไร หรือเป็นการศึกษา ‘วิธีการรับรู้โลก’ (perception) ของคนเรานั้นเอง

ทฤษฎีสำนันักปรากฏการณ์วิทยามีจุดยืนที่ได้แย้งแนวคิดประจักษ์นิยม (empiricism) และเสนอว่า ในการศึกษา/ทำความเข้าใจสังค ไม่ควรแยกคนออกไปจากสิ่งที่ศึกษา เพราะคำว่า ปรากฏการณ์ (phenomenon) นั้น จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อคนเราไปมีปฏิสัมพันธ์กับวัตถุ/เหตุการณ์ต่าง ๆ ดังแผนภาพที่ 4

ภาพที่ 4: แสดงแบบจำลองแนวคิดของสำนันักปรากฏการณ์วิทยา (phenomenology)

จากแผนภาพที่ 4 สำนักปรากฏการณ์วิทยาเห็นว่า **ความเป็นจริง (reality)** ไม่ใช่สิ่งที่มียอยู่แล้ว แต่จะเกิดขึ้นเมื่อปัจเจกบุคคลมีปฏิสัมพันธ์กับเหตุการณ์/วัตถุต่าง ๆ และสร้างให้เกิดความเป็นจริงขึ้นมา โดยผ่านการรับรู้ (perception) การตีความ (interpretation) หรือการสร้างความหมาย (making sense) ทั้งนี้ ความเป็นจริงจะแปรเปลี่ยนไป เมื่อเปลี่ยนตัวปัจเจกบุคคลที่เข้าไปสัมผัสเหตุการณ์/วัตถุ (เช่น ต้นไม้ต้นเดียวกันที่อยู่ในป่า ถ้าเป็นชาวบ้านป่าเดินมาเห็น ก็จะรับรู้/กำหนดความหมายว่าเป็นที่ที่เทพารักษ์สิงสถิตย์อยู่ แต่ถ้าเป็นพ่อค้าไม้มาพบเห็น ก็จะตีความไปอีกทางหนึ่งว่า เป็นที่มาของมูลค่าทางเศรษฐกิจ) หรือมิเช่นนั้น ความเป็นจริงก็อาจจะแปรเปลี่ยนได้ เมื่อปัจเจกบุคคลคนเดิมนั้นเกิดเปลี่ยนใจ (ดังตัวอย่างของนางเอกละครโทรทัศน์ ที่ช่วงต้นเรื่องอาจจะเกลียดชังหรือเป็นพ่อแก่แม่เฒ่ากับพระเอก แต่ภายหลังจากที่เธอถูกพระเอกปล้ำแล้ว เธอก็มักจะรับรู้ในห้วงจิตใจลึก ๆ นั้น พระเอกของเรื่องก็คือคนที่เธอรอคอยและรักความดีห้ามของเขามานานแล้ว)

นอกจากนี้ แนวคิดอีกประการหนึ่งของสำนักปรากฏการณ์วิทยา ที่มีอิทธิพลต่อทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษาก็คือ แนวคิดเกี่ยวกับ**ภาษา** ซึ่งสำนักวิชาการนี้เห็นว่า ภาษาเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้เกิดความหมายเพราะภาษาเป็นพื้นที่ในการเก็บและสื่อสารประสบการณ์ต่าง ๆ ที่คนมีต่อคน วัตถุ และโลกรอบตัว ตัวอย่างเช่น สำนักปรากฏการณ์วิทยาจะไม่ถามว่า ‘มีจริงหรือไม่’ หากแต่จะสนใจว่า คนแต่ละคน/กลุ่มใช้ภาษาสร้าง ‘มี’ ออกมาอย่างไร อาทิ ถ้าเป็นคนล้านนา (ที่มีความเชื่อเรื่องผีปู้ย่า) พิธีกรรมการเล่นผีปู้ยาก็คือภาษาที่พวกเขาใช้สร้างความหมายว่า ผีปู้ย่าเป็นบรรพบุรุษที่คอยคุ้มครองลูกหลาน แต่ถ้าเป็นในสังคมเมือง ภาษาของภาพยนตร์ก็จะเป็นพื้นที่การสร้างความหมายของผีที่หลากหลายแตกต่างกันไป เช่น เป็นผีที่อยู่ตามช่องแอร์ (ในเรื่อง *ผีช่องแอร์*) เป็นผีที่อาศัยในหอพัก (ในเรื่อง *บุปผาราตรี*) หรือเป็นผีที่อยู่ตามไม้จิ้มฟัน (ในเรื่อง *ผีไม้จิ้มฟัน*) เป็นต้น

(8) อิทธิพลจาก มิเชล ฟูโกต์ นักคิดอีกคนหนึ่งที่มีอิทธิพลทางความคิดอย่างมากต่อแวดวงวิชาการสังคมศาสตร์ในช่วงครึ่งหลังศตวรรษที่ 20 และมีอิทธิพลเช่นกันต่อนักเบอร์มิงแฮมก็คือ มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) ผู้ที่พัฒนาแนวคิดเรื่อง อำนาจ ความรู้ และการก่อรูปของวาทกรรม (discursive formation)

โดยพื้นฐานทัศนะของฟูโกต์นั้น อำนาจไม่ใช่แค่การใช้แรงกำลังบังคับเท่านั้น แต่เป็นกลวิธีที่เกี่ยวข้องกับการทำหน้าที่แบบต่าง ๆ โดยเฉพาะหน้าที่ในการสร้างความรู้/ความจริงขึ้นมา โดยผ่านระบบกฎเกณฑ์ทางภาษาที่เรียกว่า **วาทกรรม (discourse)** เช่น คนเราสามารถจะพูด/คิด/ทำสิ่งใด ๆ ได้ ก็เท่าที่กฎเกณฑ์อนุญาตให้เท่านั้น ดังกรณีที่ฟูโกต์วิเคราะห์เรื่องเพศว่า ไม่ใช่เรื่องที่ต้องห้าม แต่เป็นเรื่องที่สังคมใช้อำนาจกำหนดว่า เราจะพูด/คิด/กระทำการใด ๆ เกี่ยวกับเรื่องเพศได้ เท่าที่เราได้รับอนุญาตเท่านั้น (อาทิ เราพูดเรื่องเพศทางสื่อมวลชนวิทยุและโทรทัศน์ได้ แต่ต้องพูดด้วยภาษาวิชาการหรือพูดโดยหมอเท่านั้น และต้องห้ามพูดอย่างหยาบโลนลามกอนาจาร) ด้วยเหตุนี้ ความรู้/ความจริงเกี่ยวกับเรื่องเพศจึง

เป็นอำนาจที่โลกวิชาการและแพทย์เป็นผู้สถาปนาเอาไว้ เพราะฉะนั้น พูโกต์จึงสรุปว่า ความรู้/ความจริงไม่ได้ขึ้นอยู่กับความถูกต้อง แต่ความสำคัญอยู่ที่ว่า ‘ใครพูด พูดที่ไหน พูดเมื่อไร และพูดอย่างไร’ มากกว่า และการวิเคราะห์กลยุทธ์ของอำนาจผ่านโลกของภาษาและการสื่อสารเช่นนี้ ถือเป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่สำนักเบอร์มิงแฮมได้พัฒนาต่อออกมาเป็นส่วนหนึ่งในการศึกษาการสื่อสารและวัฒนธรรมร่วมสมัย (สนใจเพิ่มเติมโปรดดูบทที่ 13 เรื่อง มิเชล พูโกต์)

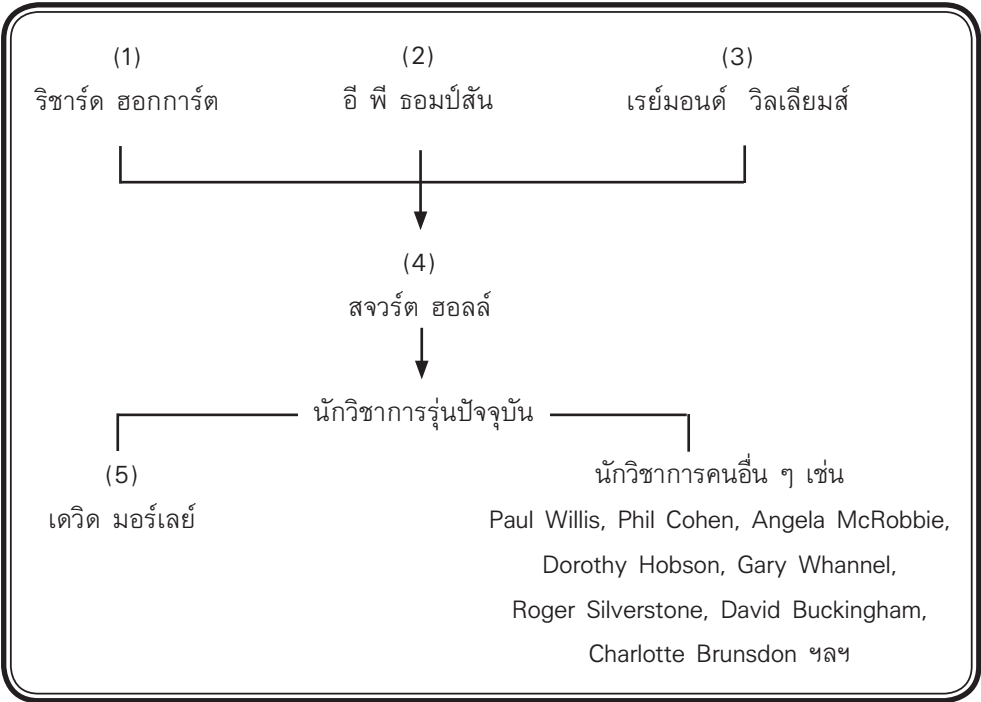
(9) อิทธิพลจาก ปีแอร์ บูร์ดิเยอ นักสังคมวิทยาแนววัฒนธรรมอีกคนหนึ่งที่มีอิทธิพลทางความคิดต่อสำนักรั้ววัฒนธรรมศึกษาก็คือ ปีแอร์ บูร์ดิเยอ (Pierre Bourdieu) ผู้สนใจศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการต่อสู้เพื่อช่วงชิงอำนาจของสังคมกับการใช้ผลผลิตทางวัฒนธรรมของคนแต่ละกลุ่มในสังคม โดยเฉพาะการตั้งคำถามว่า คนกลุ่มใดจะบริโภควัฒนธรรมแบบใด และผลจากการบริโภควัฒนธรรมนั้นเป็นอย่างไร เช่น กรณีของการบริโภคสื่อวิทยุสาระนั้น ถ้าเป็นกลุ่มชนชั้นกลางระดับบน ก็อาจจะสนใจอ่านนิตยสารหัวนอกอย่าง *Elle*, *Cosmopolitan* หรือ *Marie Claire* แต่ถ้าเป็นคนชั้นกลางระดับล่างลงไป ก็อาจจะเลือกอ่านนิตยสารประเภท บางกอก หรือ คู่สร้างคู่สม แทน

ทัศนะต่อการบริโภควัฒนธรรมดังกล่าว เป็นส่วนหนึ่งของการใช้วัฒนธรรมเป็นทุน หรือที่บูร์ดิเยอเรียกว่า ทุนทางวัฒนธรรม (cultural capital) ซึ่งจะทำหน้าที่จำแนกความแตกต่าง (distinction) ทางชนชั้น เพื่อสร้างความชอบธรรมและรักษาอำนาจให้กับกลุ่มสังคมที่ตนสังกัด ทั้งนี้ เนื่องจากจะมีเฉพาะชนชั้นที่เป็นเจ้าของทุนวัฒนธรรมเท่านั้น ที่จะอ่านและเข้าใจรหัสทางวัฒนธรรมของพวกเขาได้ เช่น เวลาไปรับประทานอาหารโรงแรมนั้น จะต้องเฉพาะชนชั้นที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีเท่านั้น จึงจะรู้รหัสวัฒนธรรมในการใช้ช้อนส้อมและผ้าเช็ดมือได้อย่างถูกต้อง (โปรดดูเพิ่มเติมใน Bourdieu 1984 และบทที่ 14 ว่าด้วยปีแอร์ บูร์ดิเยอ)

จากแนวคิดของบูร์ดิเยอดังกล่าว สำนักเบอร์มิงแฮมได้ปรับประยุกต์มาใช้เพื่ออธิบายกระบวนการสร้างความชอบธรรมทางวัฒนธรรม (cultural legitimacy) โดยผ่านการใช้รหัสการสื่อสารของคนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม ดังรายละเอียดที่จะได้นำเสนอในภายหลัง

3. แนะนำนักวิชาการในสำนักรั้ววัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ

สำนักรั้ววัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ ได้ก่อกำเนิดขึ้นมาตั้งแต่ปี ค.ศ.1964 และได้ผลิตนักวิชาการออกมาเป็นจำนวนมากโดยได้รับอิทธิพลจากนักวิชาการรุ่นพี่หลายคนที่ได้นำเสนอไปแล้วข้างต้น อย่างไรก็ตาม Will Brooker (1998) ได้กล่าวว่า วัฒนธรรมศึกษาไม่ได้เกิดขึ้นและดำรงอยู่โดยไร้ความเปลี่ยนแปลง หากแต่มีพัฒนาการและความต่อเนื่องเป็นลำดับมาโดยตลอด และในขณะเดียวกัน วัฒนธรรมศึกษาเองก็ไม่ใช่ศาสตร์ที่แข็งตัว (fossilised) แต่ยังคงอยู่ในกระบวนการถกเถียงทางวิชาการจวบจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้ เราสามารถสรุปพัฒนาการของความคิดและนักวิชาการในสำนักเบอร์มิงแฮมได้ดังแผนภาพที่ 5 ต่อไปนี้

ภาพที่ 5: แสดงผังพัฒนาการของนักวิชาการในสำนักวัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษ

3.1 ริชาร์ด ฮอกการ์ต: ผู้อำนวยการคนแรกของสำนักวัฒนธรรมศึกษา

หากจะกล่าวถึงผู้ที่วางรากฐานให้กับสำนักวัฒนธรรมศึกษาแห่งอังกฤษแล้ว นักวิชาการผู้ที่มีบทบาทอย่างแท้จริงคงหนีไม่พ้นริชาร์ด ฮอกการ์ต (Richard Hoggart 1918-) ผู้อำนวยการคนแรกของสำนักเบอร์มิงแฮม

ริชาร์ด ฮอกการ์ต เป็นบุตรชายของกรรมกรเมืองลีดส์ ประเทศอังกฤษ บิดาและมารดาเสียชีวิตตั้งแต่เขาอายุยังน้อยอยู่ เขาจึงได้มาอยู่กับย่าเมื่ออายุได้เจ็ดขวบ และด้วยเหตุที่ฮอกการ์ตเป็นเด็กเรียนดี เขาจึงได้รับทุนเข้าศึกษาวิชาวรรณคดีอังกฤษในมหาวิทยาลัยลีดส์ (University of Leeds) จนถึงปี ค.ศ.1946 ฮอกการ์ตได้เข้าเป็นทหารในกองทัพบกอังกฤษ และในปี ค.ศ.1959 เขาก็ได้กลับเข้ามาสอนหนังสือวิชาวรรณคดีอังกฤษในโปรแกรมการศึกษาสำหรับผู้ใหญ่ประจำมหาวิทยาลัยฮัลล์ (University of Hull) ซึ่งเป็นช่วงจังหวะสำคัญที่เปิดโอกาสให้ฮอกการ์ตได้ทำงานร่วมกับกลุ่มคนหลากหลายและมีพื้นเพมาจากชนชั้นล่างเหมือนกับเขา ในราวทศวรรษที่ 1960 ฮอกการ์ตได้เป็นศาสตราจารย์ด้านวรรณคดีอังกฤษที่มหาวิทยาลัยเบอร์มิงแฮม (University of Birmingham) และที่นี่เอง เขาได้ร่วมกับ สจวร์ต ฮอลล์ (Stuart Hall) ก่อตั้ง ศูนย์แห่งการศึกษาวัฒนธรรมร่วมสมัย (Centre for Contemporary Cultural Studies) ขึ้นในปี ค.ศ.1964 ก่อนที่จะย้ายไปเป็นผู้ช่วยผู้อำนวยการทั่วไปของ

องค์การยูเนสโกในระหว่างปี ค.ศ.1971-1975 และเป็นผู้อำนวยการของ Goldsmiths College ที่มหาวิทยาลัยลอนดอนในระหว่างปี ค.ศ.1976-1984

ผลงานชิ้นสำคัญของฮอกการ์ดได้แก่ หนังสือชื่อ *The Uses of Literacy* (1957) ซึ่งรวบรวมผลงานเขียนของเขาในช่วงทศวรรษที่ 1950 ทั้งนี้ ในตอนต้นของหนังสือเล่มดังกล่าว ฮอกการ์ดได้ประกาศตนเองเลยว่า ‘ผมมาจากชนชั้นล่างของสังคม...’ และในขณะเดียวกัน เขาก็อธิบายว่า หนังสือเล่มนี้อาจมีลักษณะของการถวิลหาวันวาน (nostalgic) อยู่บ้าง แต่ก็ เป็นความพยายามของเขาที่จะเสนอข้อเท็จจริงที่เป็นรูปธรรมและน่าเชื่อถือมากที่สุด จุดเด่น ในงานของฮอกการ์ดพอจะสรุปได้ดังต่อไปนี้

(1) ในขณะที่นักวิชาการสำนักวัฒนธรรมและอารยธรรม (culture and civilisation tradition) อย่าง แมทธิว อาร์โนลด์ และ เอฟ อาร์ ลีอาวิส ได้ให้ความหมายของ ‘วัฒนธรรม’ ไว้ว่า เป็น ‘สิ่งดีงามที่สุดที่มนุษย์เคยคิดหรือกระทำมา’ แต่ฮอกการ์ดได้ขยายนิยามของวัฒนธรรมออกไปให้ครอบคลุมถึง **วิถีชีวิตที่ประชาชนกำลังปฏิบัติอยู่ในชีวิตประจำวัน** หรือเป็น **ชีวิตวัฒนธรรม (lived culture)** ทั้งนี้ ด้วยพื้นเพของการเป็นชนชั้นล่างแต่กำเนิด ฮอกการ์ดจึงให้ความสนใจต่อกระบวนการทางวัฒนธรรมของชนชั้นแรงงาน ทั้งในระดับของ **วัฒนธรรมสาธารณะ (public culture)** เช่น การเข้าผับดื่มเบียร์ของแรงงานชาย การอ่าน นิตยสารของแรงงานหญิง เป็นต้น และในระดับของ **วัฒนธรรมส่วนตัว (private culture)** เช่น รูปแบบวัฒนธรรมครัวเรือน เป็นต้น

(2) ในการศึกษาวัฒนธรรมของชนชั้นล่าง ฮอกการ์ดได้แบ่งเนื้อหาการวิเคราะห์ วัฒนธรรมออกเป็นสองช่วงด้วยกัน ดังนี้

- **ช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง** หรือในช่วงตั้งแต่ทศวรรษที่ 1930 ซึ่งฮอกการ์ดเขียนเนื้อหาจากประสบการณ์ส่วนตัวของเขาเอง ฮอกการ์ดเรียกวัฒนธรรมที่ผลิตในช่วงเวลานี้ว่า เป็น **‘วัฒนธรรมที่เก่ากว่า’ (the older)** หรือวัฒนธรรมที่สอดคล้องกับ**ชีวิตชุมชนชนชั้นล่าง (communal)** และเป็นวัฒนธรรมที่ชนชั้นแรงงานผลิตและ**เสพด้วยตนเอง (self-made)** เช่น การรวมกลุ่มเล่นดนตรีของแรงงาน การเข้าผับ การเล่นเกมกีฬาฟุตบอล ฯลฯ ฮอกการ์ดถือว่าชีวิตวัฒนธรรมในช่วงนี้เป็น **ช่วงชีวิตที่เปี่ยมด้วยคุณค่า (full rich life)**

- **ช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง** หรือนับตั้งแต่ช่วงทศวรรษที่ 1950 เป็นต้นมา ซึ่งฮอกการ์ดใช้ข้อมูลจากงานวิจัยมาสนับสนุนการอธิบายของเขา และเขาเรียกวัฒนธรรมในช่วงเวลานี้ว่า **‘วัฒนธรรมใหม่’ (the new)** ฮอกการ์ดตีความว่า ชีวิตวัฒนธรรมที่เคยเปี่ยมคุณค่าในอดีตเริ่มตกต่ำลง เพราะเกิดการเบ่งบานของวัฒนธรรมแนวพาณิชย์ (commercial culture) และเกิดการไหลบ่าเข้ามาของวัฒนธรรมมวลชนจากอเมริกา เช่น วัฒนธรรมการดูหนัง ฟังเพลง ฟังละครวิทยุ ฯลฯ ซึ่งฮอกการ์ดเห็นว่าวัฒนธรรมยุคนี้ห่างไกลจากชีวิตผู้คน เนื่องจากตัดขาดคนงานออกจากความมีชีวิต

ชีวิตของตนเองอย่างแท้จริง แต่มุ่งเน้นการเสพวัฒนธรรมจากที่อื่นแทน

(3) ผลสืบเนื่องจากการวิเคราะห์วัฒนธรรมสองช่วงดังกล่าว ทำให้ฮอกการ์ตสนใจเจาะลึกเรื่องของการล่มสลายทางวัฒนธรรม (cultural decline) ในยุคของการเกิดและเบ่งบานของอุตสาหกรรมบันเทิงแบบมวลชน (mass entertainment) โดยเฉพาะในช่วงหลังสงคราม แต่อย่างไรก็ดี ในขณะที่นักวิชาการสำนักแฟรงค์เฟิร์ต (เช่น อะดอร์โน ฮอว์คไมเมอร์ ฯลฯ) เคยวิจารณ์ว่า วัฒนธรรมเสื่อมถอยลงก็เป็นเพราะว่าตัวผู้เสพวัฒนธรรมเองเป็นผู้ถูกกระทำ (passive) และหัวอ่อนโน้มน้าวง่าย (conformist) แต่กระนั้น ฮอกการ์ตกลับเห็นแย้งว่า ปัญหาความเสื่อมสลายของวัฒนธรรมไม่ได้อยู่ที่ตัวผู้บริโภควัฒนธรรม (cultural consumers) เนื่องจากผู้เสพวัฒนธรรมสามารถมีศักยภาพได้ในตัวของพวกเขาเอง ดังประโยคที่ฮอกการ์ตกล่าวไว้ว่า 'ประชาชนมักจะอ่านวัฒนธรรมต่าง ๆ ตามแต่ประสบการณ์ของตน' (people often read cultures in their own way) หากแต่ปัญหาอยู่ที่ผู้ผลิตวัฒนธรรม (cultural producers) ต่างหาก ที่ผลิตวัฒนธรรมซึ่งห่างไกลไปจากชีวิตประจำวันของผู้คนจริง ๆ

(4) ประการสุดท้าย ฮอกการ์ตได้ขยายความคิดเรื่อง การสร้างภาวะหลบหนีทางจิตใจ (escapism) ของผู้เสพสื่อและวัฒนธรรมออกไป ทั้งนี้ ในขณะที่นักมาร์กซิสต์ทั่วไปมักกล่าวว่า ศิลปะที่ดีต้องรับใช้ชีวิตของประชาชน แต่ฮอกการ์ตกลับเสนอว่า ในมุมมองของประชาชนนั้น ศิลปะกับชีวิตประจำวันถือเป็นคนละเรื่องกัน เพราะศิลปะทำหน้าที่สร้างความรื่นรมย์ สนุกสนาน และเป็นเวทีของการหลบหนีในจินตนาการที่ไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันเท่าใดนัก นอกจากนี้ ฮอกการ์ตยังย้ำอีกว่า ศิลปะของชนชั้นแรงงานเท่านั้นที่ถือเป็นวัฒนธรรมที่แท้จริงของประชาชน และการเข้ามาของวัฒนธรรมสมัยใหม่ถือเป็นการคุกคามต่อคุณค่าของวัฒนธรรมและศิลปะเหล่านั้นได้เช่นกัน

แม้ว่าจุดเด่นของฮอกการ์ตจะเป็นการขยายนิยามของ 'วัฒนธรรม' ออกไปให้กว้างกว่าที่สำนักวัฒนธรรมและอารยธรรมเคยเสนอไว้ และจุดที่น่าสนใจในงานเขียนของฮอกการ์ตก็คือ การวิเคราะห์จากความทรงจำวัยเยาว์เป็นหลัก แต่ความน่าสนใจดังกล่าวก็ถือเป็นจุดอ่อนในงานของฮอกการ์ตด้วยเช่นกัน เพราะเป็นจุดที่นักวิชาการรุ่นหลังมักวิจารณ์ว่า ฮอกการ์ตสร้างทฤษฎีของเขาจากความคิดเห็นเป็นหลัก และด้วยเหตุที่เขาชื่นชอบความเพ้อฝันแบบเด็ก ๆ เขาจึงนำความเพ้อฝันดังกล่าวมาตัดสินวัฒนธรรมมวลชนในปัจจุบัน

3.2 อี พี ธอมป์สัน: การสร้างประวัติศาสตร์แบบชนชั้นล่าง

นอกจากริชาร์ด ฮอกการ์ตแล้ว บุคคลที่มีคุณูปการในการวางรากฐานให้กับสำนักเบอร์มิงแฮมอีกคนหนึ่งก็คือ อี พี ธอมป์สัน (E.P. Thompson 1924-1993) หรือชื่อเดิมคือ Edward P. Thompson นักวิชาการชาวอังกฤษ ผู้เป็นทั้งนักประวัติศาสตร์สังคมและนักเคลื่อนไหววรรณคดีสันติภาพ

โดยพื้นเพของธอมป์สันที่เป็นนักวิชาการฝ่ายซ้าย ทำให้ช่วงทศวรรษที่ 1950 เขาได้ประกาศตัวว่าเป็นทั้งมาร์กซิสต์และคอมมิวนิสต์ และด้วยความผิดหวังที่ประเทศสังคมนิยมอย่างโซเวียตส่งทหารบุกยึดฮังการีในปี ค.ศ.1956 ธอมป์สันจึงได้ลาออกจากพรรคคอมมิวนิสต์และประสบการณ์ดังกล่าวก็ซ้ำรอยอีกครั้ง เมื่อธอมป์สันเข้าทำงานสังกัดกองบรรณาธิการวารสาร *New Left Review* แต่ก็ตัดสินใจลาออกในปี ค.ศ.1964 ด้วยเหตุผลว่า เขาได้รับการปฏิบัติอย่างไม่ยุติธรรมจากขบวนการเคลื่อนไหวของฝ่ายซ้ายใหม่ และในช่วงเวลาที่ไล่เลี่ยกัน ธอมป์สันก็ได้ตีพิมพ์ผลงานหนังสือที่วิเคราะห์ประวัติศาสตร์สังคมในชื่อ *The Making of the English Working Class* (1963) ซึ่งเนื้อหากล่าวถึงการก่อตัวของชนชั้นคนงานอังกฤษในช่วงประวัติศาสตร์หนึ่ง ๆ นอกจากนี้ ในประสบการณ์ชีวิตของธอมป์สัน เขายังเคยเข้าร่วมโครงการต่อต้านอาวุธนิวเคลียร์และการต่อต้านการเอารัดเอาเปรียบกันในสังคมยุโรป

จุดยืนทางทฤษฎีของธอมป์สันนั้น เขาปฏิเสธความคิดแบบโครงสร้างนิยม (structuralism) ที่สุดขั้ว เนื่องจากเขาไม่เชื่อว่าผู้คนจะตกอยู่ใต้อาณัติของโครงสร้างเสมอไป และที่สำคัญ วิธีการศึกษาเชิงโครงสร้างที่ถูกต้อง จำเป็นต้องมองอย่างสัมพันธ์กับมิติทางประวัติศาสตร์ ทั้งนี้เพราะว่ามนุษย์เช่นคนงานนั้นถือได้ว่าเป็นผู้กระทำทางประวัติศาสตร์ (human agency) และสามารถสร้างประวัติศาสตร์ได้ด้วยตัวเอง ดังนั้น การเป็น 'ชนชั้นคนงาน' (หรือรวมไปถึงกลุ่มคนชายขอบอื่น ๆ ในสังคม เช่น คนเกย์ ชะนี คนอ้วน วัยรุ่น เกย์ เลสเบี้ยน ฯลฯ) จึงไม่ได้ถูกกำหนดขึ้นมาง่าย ๆ ด้วยโครงสร้างสังคม ซึ่งหากเราจะสังเขปแนวคิดของธอมป์สันต่อการศึกษาวัฒนธรรมแล้ว สามารถสรุปได้ดังนี้

(1) จากจุดยืนพื้นฐานที่เป็นนักมาร์กซิสต์ ธอมป์สันจึงให้ความสนใจเป็นพิเศษต่อรูปแบบชีวิตประสบการณ์ ความเชื่อทัศนคติและปฏิบัติการต่างๆที่ชนชั้นแรงงานได้กระทำขึ้นในแง่ดังกล่าว

ธอมป์สันเห็นคล้ายคลึงกับฮอกการ์ดที่ว่า นิยามของ 'วัฒนธรรม' ไม่น่าจะจำกัดวงแต่เฉพาะแบบแผนชีวิตของชนชั้นสูงซึ่งบางครั้งสูญหายไปแล้วเท่านั้น หากแต่ต้องรวมความถึงแบบแผนการดำเนินชีวิตที่ยังดำรงอยู่ (lived) และต้องรวมถึงการกระทำต่าง ๆ ที่แม้ว่าจะดูเป็นปกติธรรมดา (ordinary) ในชีวิตประจำวัน ทั้งนี้ ข้อเด่นในงานเขียนของธอมป์สันก็คือ การพยายามเข้าถึงสื่อและวัฒนธรรมประชานิยม ซึ่งเขาเรียกว่าเป็น การเขียนประวัติศาสตร์จากเบื้องล่าง (history from below) อันเป็นการขยายวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ดั้งเดิมแบบคนชั้นสูง (elitist) ซึ่งธอมป์สันเห็นว่าเป็นประวัติศาสตร์ที่คับแคบและมองด้านเดียว

(2) ในงานเขียนเรื่อง *The Making of the English Working Class* ซึ่งมีความยาวกว่า 900 หน้าพิมพ์นั้น ธอมป์สันอธิบายว่า ความเป็นชนชั้นแรงงานนั้นไม่ได้สำคัญที่ตัวของ 'ชนชั้น' (class) แต่อยู่ที่คำว่า 'การสร้าง' (making) คนชั้นแรงงานขึ้นมา ซึ่งธอมป์สันเห็นว่าการสร้างชนชั้นนี้เป็นกระบวนการที่เคลื่อนไหวไม่หยุดนิ่ง (active process) ด้วยเหตุนี้ในการศึกษาชนชั้นนั้น เขาจึงย้ำว่า 'ชนชั้น' ไม่ใช่ 'วัตถุ' (a 'thing') แต่เป็นความสัมพันธ์

และประสบการณ์ทางสังคมที่หล่อหลอมมาจากประวัติศาสตร์ ในกรณีดังกล่าว รัมป์สันได้เลือกช่วงเวลาศึกษาระหว่างปี ค.ศ.1790-1830 อันเป็นช่วงที่ชนชั้นคนงานอังกฤษเริ่มก่อตัวขึ้นมา รัมป์สันพบว่า ในช่วงแรก กลุ่มคนเหล่านี้ยังมิได้มีสำนึกว่าตนเป็น 'ชนชั้นแรงงาน' จนกระทั่งพวกเขาเริ่มตระหนักว่า ตนเป็นผู้สร้างมูลค่าต่าง ๆ ให้แก่สินค้าที่ผลิต ดังนั้น ในขณะที่นักมาร์กซิสต์รุ่นก่อนเห็นว่า คนที่เกิดมาในตระกูลคนงานก็จะเป็นชนชั้นแรงงานไปด้วย แต่รัมป์สันกลับโต้แย้งว่า คนที่เกิดมาเป็นชนชั้นล่างจะยังไม่เป็นชนชั้นล่าง จนกว่าเขาหรือเธอจะได้มีปฏิสัมพันธ์หรือสื่อสารกับคนอื่น ผู้คนเหล่านี้ก็จะค่อย ๆ ซึมซาบรับรู้ว่าเป็นกลุ่มคนชั้นล่างในภายหลัง ด้วยเหตุนี้ รัมป์สันจึงสรุปว่า 'ชนชั้น' เกิดขึ้นเมื่อผู้คนที่มีประสบการณ์ร่วมกัน ได้สานความรู้สึกละแวกและแสดงออกร่วมกัน และจำแนกแยกแยะตัวตนของเขา หรือแม้แต่ต่อต้านตัวตนในแบบที่คนอื่น ๆ ในสังคมมาสร้างให้ ทศนะดังกล่าวของรัมป์สันนี้ เป็นพื้นฐานสำคัญให้นักวัฒนธรรมศึกษารุ่นหลังได้พัฒนาขึ้นเป็นแนวคิดเรื่องอัตลักษณ์ (identity) และ การแบ่งเราแบ่งเขา ('Us' vs. 'Them') ซึ่งจะได้ลงรายละเอียดอีกครั้งในภายหลัง

3.3 เรย์มอนด์ วิลเลียมส์: ทศนะแนววัฒนธรรมนิยม

สจวร์ต ฮอลล์ ผู้อำนวยการคนที่สองของสำนักเบอร์มิงแฮม ได้กล่าวถึงเสาหลักของผู้ก่อตั้งสำนักวิชาการดังกล่าวไว้ว่า นอกจาก ริชาร์ด ฮอกการ์ต และ อี พี รัมป์สัน แล้ว บุคลากรด้านวิชาการชาวอังกฤษอีกคนหนึ่งที่มีความสำคัญ และเป็นผู้บุกเบิกวางรากฐานการศึกษาสื่อและวัฒนธรรมร่วมสมัยก็คือ เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ (Raymond Williams 1921-1988) ทั้งนี้ เมื่อเปรียบเทียบกับฮอกการ์ตและรัมป์สันแล้ว วิลเลียมส์เป็นผู้สร้างฐานทฤษฎีให้กับสำนักเบอร์มิงแฮมเอาไว้อย่างเข้มข้น เนื่องจากเขาผลิตงานเขียนสำคัญเอาไว้มากมาย เช่น *Culture and Society* (1958), *The Long Revolution* (1961), *Keywords* (1976), *Marxism and Literature* (1977) เป็นต้น และในขณะเดียวกัน วิลเลียมส์ยังเป็นนักเขียนนวนิยาย เรื่องสั้น และบทละคร รวมทั้งเป็นนักวิชาการที่สนใจสื่อสมัยใหม่อีกหลาย ๆ แขนง ไม่ว่าจะเป็นการวิจารณ์โทรทัศน์ ละคร และโฆษณา โดยอาศัยแนวคิดการวิเคราะห์เชิงวัฒนธรรม ดังปรากฏตัวอย่างในงานเขียนเรื่อง *Communications* (1968) และ *Television: Technology and Cultural Forms* (1974) (สนใจรายละเอียดเพิ่มเติม โปรดดู ชัยสรฯ ฆะวรรณ 2537 และ O'Connor 2006)

โดยประวัติแล้ว วิลเลียมส์มีพื้นเพชีวิตในอดีตคล้ายกับฮอกการ์ต กล่าวคือ เขาเกิดในสังคมชนบทที่แคว้นเวลส์ ของสหราชอาณาจักร ครอบครัวของเขามีบิดาทำงานเป็นคนงานสถานีรถไฟ ด้วยความเป็นคนเรียนดี วิลเลียมส์จึงได้ทุนการศึกษาเข้าเรียนในทรินิตี้คอลเลจ (Trinity College) มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ซึ่งในช่วงเวลานี้เขาก็ได้เข้าสังกัดพรรคคอมมิวนิสต์อังกฤษ แม้ว่าชีวิตการศึกษาของวิลเลียมส์จะสะดุดลงและเขาก็ได้เข้าร่วมกับกองทัพอังกฤษ

ในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง แต่ในปี ค.ศ.1946 เขาก็กลับเข้าเรียนจนสำเร็จการศึกษาปริญญาโทจากทรินิตี้ และหลังจากนั้น ก็ได้เข้าเป็นอาจารย์ในโครงการการศึกษาผู้ใหญ่ของมหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ดตั้งแต่ปี ค.ศ.1946-1960 ในขณะเดียวกันที่เขาได้เข้าประจำอยู่กับกองบรรณาธิการวารสาร *Politics and Letters* ซึ่งเปิดโอกาสให้เขาได้สัมผัสงานเขียนที่เกี่ยวข้องกับทั้งทัศนะจากฝ่ายขวาและทัศนะที่เกี่ยวกับการเมืองของชนชั้นแรงงาน

ในปี ค.ศ. 1974 วิลเลียมส์ได้เข้าเป็นศาสตราจารย์ด้านการละครที่มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ซึ่งไม่เพียงแต่ทำให้เขาได้พัฒนาความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการวิจารณ์วรรณกรรม หากแต่ยังเป็นพื้นฐานในการพัฒนาแนวคิดด้านวัฒนธรรมศึกษาสำหรับสาขาศึกษาในรุ่นถัดมา วิลเลียมส์ได้เกษียณจากเคมบริดจ์ในปี ค.ศ.1983 และใช้ชีวิตบั้นปลายที่ Saffron Walden ก่อนที่จะเสียชีวิตลงในอีก 5 ปีถัดมา

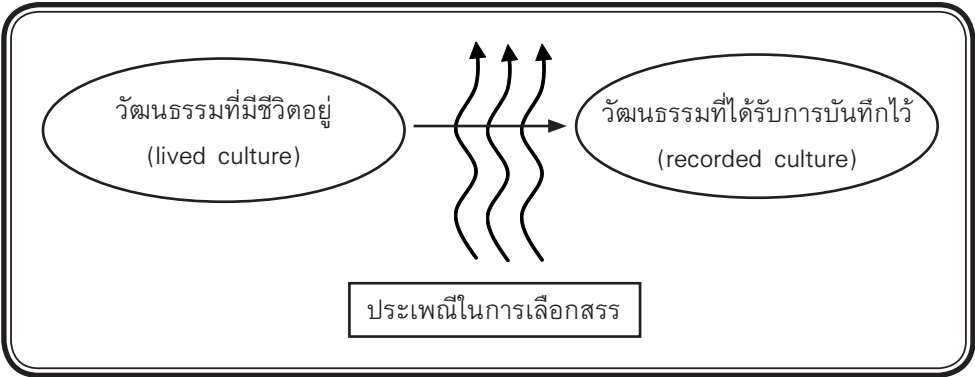
เนื่องจากวิลเลียมส์ผลิตงานเขียนออกมาเป็นจำนวนมาก และแนวคิดของเขามีพัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละยุค กล่าวคือ ในยุคแรก งานเขียนของเขาได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดของ เอฟ อาร์ ลีอาวิส ที่สนใจวิเคราะห์วัฒนธรรมด้วยเกณฑ์สุนทรียะ แต่มาในยุคหลังจากที่เขาได้เขียนหนังสือชื่อ *The Long Revolution* (1961) วิลเลียมส์ก็เริ่มวิเคราะห์วัฒนธรรมด้วยแนวทางที่แตกต่างไปจากกระแสความคิดแบบลีอาวิส อย่างไรก็ตาม หากเราจะสกัดสาระสำคัญในการศึกษาวัฒนธรรมตามแนวคิดของวิลเลียมส์ เราก็พอจะสรุปเอกลักษณ์เด่นได้ดังนี้

(1) ในช่วงที่วิลเลียมส์ผลิตผลงานเขียนต่าง ๆ นั้น แนวคิดเรื่องการจำแนกวัฒนธรรมออกเป็นลำดับชั้นตามทฤษฎีของลีอาวิส (กล่าวคือ การแบ่งระดับเป็นวัฒนธรรมชั้นสูง วัฒนธรรมชั้นกลาง และวัฒนธรรมมวลชน) ได้กลายเป็นกระแสหลักในโลกวิชาการตะวันตก แต่สำหรับวิลเลียมส์แล้ว เขาปฏิเสธวิธีการจัดแบ่งดังกล่าว โดยกล่าวว่า ในยุคปัจจุบันไม่มีพื้นที่เฉพาะสำหรับ 'วัฒนธรรม' หรือ 'ศิลปะ' ของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งอีกต่อไปแล้ว ไม่ว่าจะเป็นดนตรีคลาสสิกของบีโธเฟนหรือโมซาร์ท หรือจะเป็นดนตรีแนวแร็ป เรพ และฮิพฮอป ต่างก็ล้วนเป็น 'ศิลปะ' ที่ถูกผลิต/ลงทุนเผยแพร่/ขาย/ซื้อ/บริโภคและแสวงกำไรได้เหมือนกันแทบทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น แทนที่จะจัดลำดับวัฒนธรรมในแบบที่ลีอาวิสเสนอไว้ วิลเลียมส์กลับใช้เกณฑ์การแบ่งวัฒนธรรมเสียใหม่ เป็น 2 ประเภทคือ

- **วัฒนธรรมที่มีชีวิตอยู่ (lived culture)** อันหมายถึง วัฒนธรรมทุกอย่างที่มีอยู่ในช่วงเวลาหนึ่งและในสถานที่หนึ่ง และเฉพาะคนที่ใช้ชีวิตอยู่ในช่วงเวลาและสถานที่นั้นเท่านั้น ที่จะเข้าถึงหรือสัมผัสกับวัฒนธรรมดังกล่าวได้ เช่น ขนมไทยสมัยอยุธยา หรือรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีหลากหลายชนิด และจะมีก็เพียงชาวสยามที่มีชีวิตอยู่ในยุคนั้นที่จะรับรู้หรือเคยลิ้มชิมรสชาติขนมเหล่านี้เท่านั้น
- **วัฒนธรรมที่ได้รับการบันทึกไว้ (recorded culture)** อันได้แก่ บางส่วนเสี้ยวของวัฒนธรรมที่มีชีวิตอยู่ในกลุ่มแรก และได้รับการบันทึกหรือผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด

ต่อมา ซึ่งวิลเลียมส์เรียกอีกคำหนึ่งว่า **วัฒนธรรมแห่งยุคสมัย (culture of the period)** เช่น ขนมไทยในอดีตอาจจะมีหลายชนิดก็จริง แต่ที่ได้รับการสืบทอดเอาไว้จนถึงปัจจุบันมีอยู่เพียงไม่กี่ชนิดเท่านั้น (เช่น ฝอยทอง ทองหยิบ ทองหยอด เม็ดขนุน ซ่าหริ่ม ทองม้วน เป็นต้น) แต่ยังมีขนมอีกหลาย ๆ ชนิดที่เริ่มเลือนหายไปแล้วในยุคสมัยปัจจุบัน (เช่น เสน่ห์จันทร์ โสมนัส จ๋ามงกุฏ บุษบันต้นเมฆ เป็นต้น)

(2) ในทัศนะของวิลเลียมส์นั้น **วัฒนธรรมที่ได้รับการบันทึกไว้** ถือเป็นส่วนหนึ่งของ **ประเพณีในการเลือกสรร (selective tradition)** ดังแสดงไว้ในแผนภาพที่ 6 ต่อไปนี้

ภาพที่ 6: แสดงแนวคิดเรื่อง ‘ประเพณีในการเลือกสรร’ (selective tradition) ของ เรย์มอนด์ วิลเลียมส์

จากแผนภาพที่ 6 อธิบายได้ว่า ผู้คนในทุกสังคมจะมีกระบวนการจัดระบบและจัดลำดับความสำคัญของวัฒนธรรมทั้งหลายไว้ และเนื่องจากในทุกวันและในชีวิตประจำวันของเรา มีวัฒนธรรมที่ถูกสร้างขึ้นใหม่อยู่ตลอดเวลา (หรือเป็น **วัฒนธรรมที่มีชีวิตอยู่**) แต่ **ประเพณีในการเลือกสรร**จะทำหน้าที่คัดเลือกให้เฉพาะวัฒนธรรมบางอย่างเท่านั้น ที่ถูกผลิตซ้ำให้มีชีวิตยืนยาวต่อไป (หรือกลายเป็น **วัฒนธรรมที่ได้รับการบันทึกไว้**) และที่สำคัญ ประเพณีในการเลือกสรรนี้มักมีผลประโยชน์บางอย่างแอบแฝงอยู่เบื้องหลังเสมอ เช่น ผลประโยชน์ทางชนชั้น ผลประโยชน์ทางสุนทรีย์ะ ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจการเมือง

ตัวอย่างเช่น ในขณะที่นิทานพื้นบ้านของไทยมีอยู่มากมายหลายเรื่อง แต่ด้วย ประเพณีในการเลือกสรร ทำให้เหลือเพียงนิทานพื้นบ้านบางเรื่องเท่านั้นที่ได้รับการผลิตเป็นการตุนโทรทัศน์ (เช่น สุดสาคร ไกรทอง สังข์ทอง แก้วหน้าม้า) เนื่องจากเป็นเรื่องที่ผู้รับสารรู้จัก และผู้ผลิตการตูนก็มั่นใจได้ว่าน่าจะมีผู้อุปถัมภ์รายการสนับสนุน หรือในท่ามกลางผืนนาชนิดที่คนสมัยต้นรัตนโกสินทร์รู้จักกันดีนั้น ดูเหมือนว่าจะมีก็แต่เพียง

‘แม่นาคพระโขนง’ เท่านั้นที่สื่อโทรทัศน์และภาพยนตร์ได้เลือกสรรและบันทึกสืบทอดเอาไว้ ต่อเนื่องที่สุด อาจเนื่องมาจากเหตุผลหลายประการ ตั้งแต่ผลประโยชน์เชิงการตลาดที่ว่า ผลิตและฉายก็ครั้ง ผู้คนก็ยังคอยติดตามชมตลอดเวลา ผลประโยชน์เชิงเพศสภาวะ ที่ตำนาน แม่นาคช่วยตอกย้ำความคิดที่ว่า ผู้หญิงคือตัวแทนของอารมณ์ (แบบแม่นาคที่ออกอาละวาดฆ่าผู้คน) ในขณะที่ผู้ชายคือเพศของเหตุผล (แบบวิถีคิดของพี่มากและพระที่ออกมาปราบผี) ผลประโยชน์เชิงอำนาจของสถาบันศาสนา (ที่จัดวางตำแหน่งแห่งที่เอาไว้สูงกว่าความเชื่อเรื่องผีแบบดั้งเดิม) ไปจนถึงผลประโยชน์ขององค์ความรู้แบบสาธารณสุขแผนใหม่ ที่ยืนยันว่าการแพทย์พื้นบ้าน (แบบทำคลอดหมอดำแย) ไม่ปลอดภัยและมีประสิทธิภาพเท่ากับองค์ความรู้สูตินารีเวชสมัยใหม่

ด้วยเหตุนี้ วิลเลียมส์จึงย้ำว่า ทุกครั้งที่เราวิเคราะห์เรื่อง **กระบวนการผลิต/ผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (cultural production/reproduction)** โดยผ่านประเพณีในการเลือกสรรแล้ว ต้องถามเสมอว่า มีวัฒนธรรมอะไรบ้างที่ถูกคัดเลือกเพื่อสืบทอดไว้ กระบวนการคัดเลือกล้วนทำอย่างไร และทำให้วัฒนธรรมดังกล่าวจึงได้ผ่านการผลิตซ้ำเอาไว้

(3) อีกแนวคิดหนึ่งที่วิลเลียมส์ได้เสนอไว้ในหนังสือ *The Long Revolution* ก็คือ **โครงสร้างแห่งความรู้สึก (structure of feeling)** ซึ่งถูกพิจารณาว่า เป็นหนึ่งในหัวใจหลักในงานความคิดของวิลเลียมส์ ที่พยายามทำความเข้าใจวัฒนธรรมในฐานะ **ประสบการณ์ร่วม (shared experience)** ของผู้คน (O'Connor 2006)

เนื่องจากวัฒนธรรมเกี่ยวโยงกับคนและชีวิตของผู้คนที่สอดแทรกอยู่ในนั้น เพราะฉะนั้น ในแต่ละกลุ่มสังคม ผู้คนต่างก็จะถักทออารมณ์/ความคิด/วิถีชีวิต/แบบแผนค่านิยม/ความรู้สึกร่วมกันบางอย่าง ที่มีลักษณะเฉพาะกลุ่มเฉพาะตัว และกลายเป็น **วัฒนธรรมแห่งยุคสมัย (culture of the period)** ของพวกเขาตนเอง อาทิ คนอีสานได้กลืนปลาร้า ก็ไม่ต่างจากคนยุโรปได้กลืนเนยแข็ง ที่สื่อสารความรู้สึกในระดับจิตสำนึกและอารมณ์ อันสะท้อนให้เห็นแบบแผนทางวัฒนธรรมของคนกลุ่มนั้น เปรียบได้กับตัวอย่างของการที่คนเมืองเหนือได้ฟังเพลงซอและคนปากซอได้ดูหนังตะลุง ต่างก็สามารถสื่อสารสัมผัสแบบแผนทางวัฒนธรรมในฐานะ **โครงสร้างแห่งความรู้สึก** ถึงความเป็นกลุ่มสังคมเดียวกัน ทั้งนี้ วิลเลียมส์เชื่อว่า ทุกครั้งที่เราวิเคราะห์ตัวบท (text) ในการสื่อสาร ไม่ว่าจะเป็นบทกวี นวนิยาย ละคร เพลง ศิลปะพื้นบ้าน หรือภาพยนตร์ สิ่งที่ถูกซ่อนอยู่ในระดับลึกใต้ตัวบทเหล่านั้นก็คือ **โครงสร้างแห่งความรู้สึก** ของทั้งผู้ผลิตและผู้เสพผลงานทางวัฒนธรรมดังกล่าวด้วย

ตัวอย่างงานวิจัยของไทยที่วิเคราะห์ลักษณะโครงสร้างแห่งความรู้สึกนี้ได้แก่ งานของ มลณี นิลมาลี (2540) ที่ศึกษาการดัดแปลงหรือแปลความหมายใหม่ทางวัฒนธรรมของสื่อ นวนิยายและภาพยนตร์เรื่อง *Village of the Damn* (หรือชื่อเดิมของนวนิยายที่เขียนในปี 1957 โดย จอห์น วินด์แฮม คือ *The Midwich Cuckoos*) และเรื่อง กาเหว่าที่บางเพลง มลณีตั้งข้อสังเกตว่า ในขณะที่นวนิยายและภาพยนตร์ทั้งสองเรื่องมีส่วนของเนื้อหาและ

โครงเรื่องที่เหมือนกันมาก อันได้แก่แก่นของเรื่อง ที่กล่าวถึงความรักของแม่ที่มีต่อลูก (ไม่ว่าลูกที่เกิดมาจะเป็นลูกที่แท้จริงหรือไม่ก็ตามแม่ก็ยังรักเสมอ) และความเชื่อเรื่องผลของการกระทำ (ตามแนวคิดของไทยเรื่องกรรม หรือของตะวันตกเรื่องการลงโทษจากพระเจ้า)

อย่างไรก็ตาม การที่วรรณกรรมและภาพยนตร์ทั้งสองเรื่องนี้ได้รับการสร้างขึ้นหรือดัดแปลงถ่ายทอดในบริบททางสังคม/วัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ทำให้วิธีการมองปัญหาและแก้ปัญหาของตัวละครทั้งสอง ถูกนำเสนอไว้แตกต่างกันด้วย เช่น ขณะที่ตัวละครไทยใช้หลักเมตตาต่อมนุษย์ต่างดาวที่มาเยือนโลก ตัวละครตะวันตกกลับมีแต่ความไม่ไว้วางใจ และพยายามหาหลักเหตุผลมาอธิบายการปรากฏตัวของมนุษย์ต่างดาว หรือในขณะที่ตัวละครไทยใช้หลักการที่พยายามอยู่ร่วมกับสิ่งอื่นอย่างสันติวิธีไม่ว่าจะดีหรือร้ายอย่างไรก็ตาม แต่ตะวันตกจะใช้วิธีเข้าไปควบคุมจัดการสิ่งอื่นให้ออกไปจากสังคม หรือในขณะที่คนไทยผูกเรื่องของความขัดแย้งระหว่างศาสนาพุทธกับวิทยาศาสตร์ และยกให้พุทธศาสนาอยู่เหนือกว่าวิทยาศาสตร์ (อาทิ การใช้หลักความไม่เที่ยงแท้ของสังขารเป็นกลไกคลี่คลายปัญหาเรื่องมนุษย์ต่างดาว) แต่ตะวันตกจะเชื่อในความสามารถของมนุษย์มีไขปัญญาหารู้ที่เหนือธรรมชาติ และอธิบายว่า ไม่มีอำนาจใดที่เกินไปกว่าอำนาจของมนุษย์จะเข้าไปจัดการได้ เป็นต้น ความแตกต่างของชุดการสร้างความหมายระหว่างวัฒนธรรมไทยกับตะวันตกเช่นนี้ ก็เนื่องมาแต่โครงสร้างแห่งความรู้สึกที่ตกตะกอนเป็นประสบการณ์ร่วมกันของคนในสังคมที่ต่างกันสองกลุ่มนั่นเอง

3.4 สจวร์ต ฮอลล์: แบบจำลองการเข้ารหัส/การถอดรหัส

ในขณะที่ ฮอกการ์ต ธอมป์สัน และวิลเลียมส์ ได้รับการพิจารณาว่าเป็นบุคลากรผู้วางรากฐานให้กับสำนักเบอร์มิงแฮม แต่หากจะกล่าวถึงผู้ที่มียุทธศาสตร์ในการขับเคลื่อนและเผยแพร่แนวคิดวัฒนธรรมศึกษาออกไปอย่างกว้างขวาง บุคคลนั้นคงหนีไม่พ้นนักวิชาการที่ชื่อ **สจวร์ต ฮอลล์ (Stuart Hall 1932-)**

สจวร์ต ฮอลล์เติบโตมาในช่วงทศวรรษที่ 1930 และเป็นสมาชิกผิวดำของครอบครัวชนชั้นกลางในประเทศจาไมกา สำหรับชีวิตวัยเด็กนั้น เนื่องจากเป็นคนผิวดำ ฮอลล์จึงมีประสบการณ์ชีวิตในด้านลบและถูกดูแคลนจากเพื่อนพ้องที่เป็นกลุ่มคนผิวขาว เมื่อเขาโตขึ้น ฮอลล์ก็เริ่มสนใจงานวิชาการ โดยเฉพาะงานที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมคนงานและวัฒนธรรมของคนผิวดำ หลังจากที่เขาได้อ่านงานเขียนของ จอยซ์ เลนิน มาร์กซ์ และฟรอยด์ เขาก็ได้ตัดสินใจเดินทางมาประเทศอังกฤษ และรับทุนการศึกษาต่อด้านวรรณคดีอังกฤษที่มหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ดในปี ค.ศ.1951 ซึ่งนอกจากเขาจะพัฒนาความสนใจเรื่องการเมืองในระบบอาณานิคมของหมู่ประเทศอินเดียตะวันตก (Western Indies) แล้ว ฮอลล์ยังขยายความสนใจไปเข้าร่วมกับกลุ่ม 'ซ้ายใหม่' ของอังกฤษด้วย แต่เพราะความผิดหวังในกรณีนี้ที่ประเทศสังคมนิยมอย่างรัสเซียส่งรุดถึงบุกฮังการี ทำให้ฮอลล์ตัดสินใจยุติการเขียนวิทยานิพนธ์

ปริญญาเอก และย้ายมาอยู่ที่ลอนดอนเพื่อสอนหนังสือในโรงเรียนมัธยม พร้อมกับทำงานในกองบรรณาธิการวารสาร *Universities and Left Review* ที่ซึ่งทำให้ฮอลล์ได้รับอิทธิพลความคิดจากงานของ เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ และต่อมาในปี ค.ศ.1961 ฮอลล์ก็ได้ลาออกจากวารสารดังกล่าว และมาทำงานสอนหนังสือด้านภาพยนตร์และสื่อมวลชนที่วิทยาลัยเชลซี ซึ่งเป็นครั้งแรกที่เขาได้รู้จักกับ ริชาร์ด ฮอกการ์ด และ เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ ขณะเดียวกันที่เขาได้ผลิตผลงานสำคัญชิ้นแรกร่วมกัน **แพดดี้ วันเนล (Paddy Whannel)** เรื่อง *The Popular Arts*

ในปี ค.ศ.1964 ฮอกการ์ดได้เชิญฮอลล์เข้าร่วมก่อตั้ง **ศูนย์แห่งการศึกษาวัฒนธรรมร่วมสมัย** ที่มหาวิทยาลัยเบอร์มิงแฮม และที่นี่เองที่ฮอลล์ได้ผลิตผลงานด้านวัฒนธรรมศึกษาออกมามากมาย ทั้งในแง่ที่เป็นทฤษฎีทางวัฒนธรรม แนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมประชานิยม แนวคิดเรื่องชนชั้น อำนาจและการต่อต้านอำนาจ และขยายความสนใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมของคนชายขอบออกไปอย่างกว้างขวาง (เช่น วัฒนธรรมของคนผิวสี วัฒนธรรมของผู้หญิง เป็นต้น) เมื่อฮอลล์ย้ายมาอยู่ที่มหาวิทยาลัยเปิดของประเทศอังกฤษ (the Open University of the UK) ในปี ค.ศ.1979 เขาก็เริ่มกิจกรรมการให้ความรู้ทางสื่อโทรทัศน์ ซึ่งมีผลต่อการเขียนงานของเขาในระยะหลัง (เช่น การที่เขาเริ่มเรียกผู้อ่านงานวิชาการของเขาว่า ‘คุณ’ (you) อันเป็นวิธีการที่หยิบยืมมาจากโทรทัศน์ และที่มหาวิทยาลัยแห่งนี้เอง ฮอลล์ก็ได้พัฒนาแนวคิดเรื่อง ภาพตัวแทน (representation) กระบวนการสร้างความหมาย (signification) อัตลักษณ์ (identity) และความแตกต่างทางวัฒนธรรม (cultural difference) ซึ่งมีอิทธิพลต่อนักวัฒนธรรมศึกษารุ่นหลังๆ เป็นอย่างมาก ปัจจุบันฮอลล์ได้เกษียณจากงานที่มหาวิทยาลัยไปแล้วตั้งแต่ปี ค.ศ.1997 และเข้าเป็นที่ปรึกษาด้านการเมืองให้กับเครือข่ายข่าวสารธุรกิจและผู้บริโภคของ CNBC

ผลงานเด่น ๆ ของฮอลล์มีอย่างมากมาย แต่ที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารและวัฒนธรรมศึกษา ได้แก่ *Encoding and Decoding in the Television Discourse* (1973), *The Hard Road to Renewal* (1988), *Resistance Through Rituals* (1989), *The Formation of Modernity* (1992), *Questions of Cultural Identity* (1996), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* (1997) และงานเขียนร่วมกับนักวิชาการคนอื่นอีกหลายเล่ม (สนใจภูมิหลังและแนวคิดของฮอลล์เพิ่มเติม โปรดดู Morley and Chen 1996 และ Rojek 2003)

Will Brooker (1998) เคยตั้งข้อสังเกตว่า งานเขียนด้านวัฒนธรรมของฮอลล์ นอกจากจะได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของฮอกการ์ดและวิลเลียมส์แล้ว ทักษะของเขายังเป็น การพัฒนาแนวคิดจากทฤษฎีเรื่อง การครองความเป็นเจ้าทางอุดมการณ์ของกรัมซี และแนวคิดของกลุ่มนักสัตววิทยาแนววิพากษ์ ทั้งนี้ หากจะสรุปความคิดด้านการสื่อสารและวัฒนธรรมศึกษาของฮอลล์ว่ามีสาระสำคัญอย่างไรบ้างนั้น อาจนำเสนอได้ดังนี้

(1) ฮอลล์มีทัศนะที่ปฏิเสธกลุ่มทฤษฎีการสื่อสารของอเมริกันในชื่อ **แบบจำลองการถ่ายทอดข่าวสาร (transmission model)** หรือที่รู้จักกันในอีกชื่อหนึ่งว่า **แบบจำลอง S-M-C-R** อันเป็นแบบจำลองที่เชื่อในการสื่อสารทางเดียวจากผู้ส่งสารผ่านช่องทางหนึ่ง ๆ ไปยังผู้รับสาร ทั้งนี้ ฮอลล์อธิบายว่า แบบจำลองนี้มีจุดยืนเรื่องการครอบงำความคิดของผู้ส่งสาร (sender) มีอำนาจและกระทำเหนือผู้รับสาร (receiver)

ตรงกันข้าม เขากลับคิดว่า นิยามของการสื่อสารหมายถึง **กระบวนการผลิต/แพร่กระจาย/บริโภค/ผลิตซ้ำวัฒนธรรมและความหมายต่าง ๆ (the production / circulation / consumption / reproduction of culture and meaning)** ตัวอย่างเช่น หากใช้แนวคิดของฮอลล์ ชาวชมจีนที่ตีพิมพ์ลงในหน้าหนังสือพิมพ์ จะไม่ใช่แค่การที่ผู้สื่อข่าวรายงาน/ถ่ายทอดเนื้อหาของข่าวที่ชมจีนไปยังผู้รับสารแบบง่าย ๆ เท่านั้น หากแต่เป็นกระบวนการผลิต/เผยแพร่เนื้อหาของความหมายตามวัฒนธรรมกระแสหลักที่ว่า 'เป็นเพราะผู้หญิงแต่งตัวยั่ววนประพฤตินไม่เหมาะสม และมีเหตุต้องไปปรากฏตนในที่เปลี่ยว ๆ ยามค่ำคืน ทำให้เธอถูกฆาตรกรบ้ากามชมจีนในที่สุด' ซึ่งเมื่อถึงระดับของการบริโภคความหมายดังกล่าว อาจมีทั้งการยืนยันหรือปฏิเสธความหมายนี้ แล้วแต่ประสบการณ์ดั้งเดิมของผู้อ่านชาวหนังสือพิมพ์ และในท้ายที่สุด ก็อาจจะนำไปสู่การผลิตซ้ำความหมายหลักเอาไว้ว่า 'เพราะผู้หญิงประพฤตินไม่ดีจึงถูกชมจีน' หรืออาจเกิดการสร้างความหมายใหม่ขึ้นมาว่า 'ไม่ใช่เรื่องการแต่งกายหล่อแหลมหรือการปรากฏตัวในพื้นที่และเวลาที่ไม่สมควร แต่เป็นเพราะการที่สังคมเชื่อว่าผู้ชายมีอำนาจที่จะชมจีนผู้หญิงมากกว่า'

(2) ฮอลล์ได้โต้แย้งแนวคิดของทฤษฎีผลกระทบของสื่อต่อผู้รับสาร (media impact theory) ซึ่งเชื่อว่า ผู้รับสารมีลักษณะตั้งรับ (passive) ต่ออิทธิพลของสื่อ หากแต่เขาได้เสนอแนวคิดเรื่อง **การเข้ารหัส/การถอดรหัส (encoding / decoding)** ขึ้นมาอธิบายว่า ระบบรหัส (coding system) ของผู้ส่งสารและผู้รับสาร ไม่จำเป็นต้องเป็นรหัสการสื่อสารชุดเดียวกันเสมอไป การถอดรหัสมีได้ตั้งแต่

- การถอดรหัสด้วยจุดยืนแบบเดียวกับที่ผู้ส่งสารเข้ารหัสมา หรือที่เรียกว่า

preferred reading

- การถอดรหัสด้วยจุดยืนที่ต้องต่อรองความหมายเสียใหม่ ที่แตกต่างไปจากความตั้งใจของผู้ส่งสาร แต่ไม่ได้คัดค้านโดยตรง หรือที่เรียกว่า **negotiated reading**

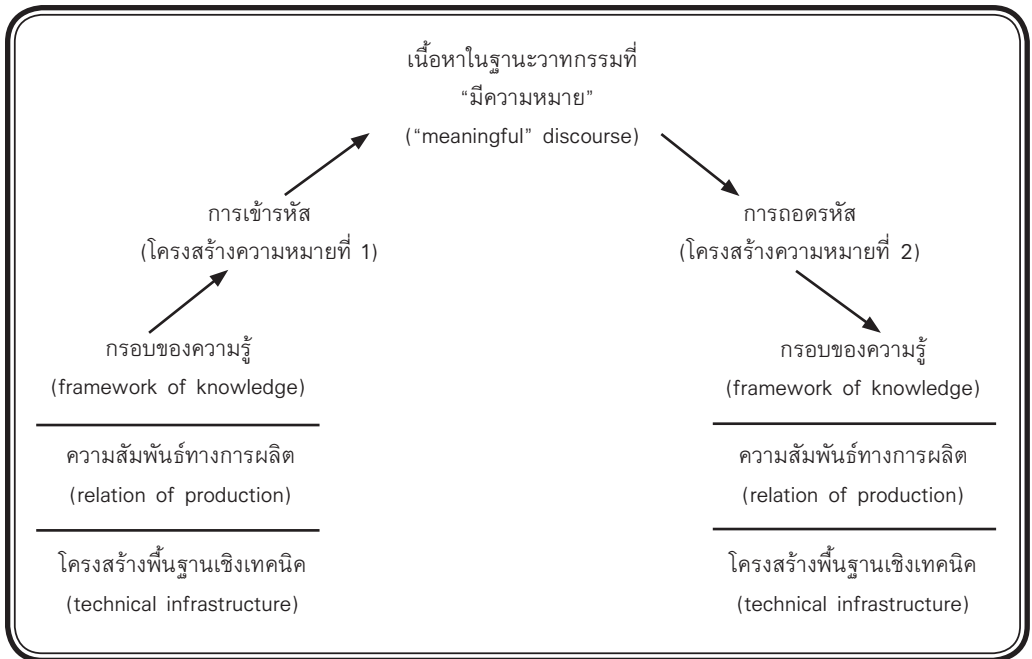
- การถอดรหัสด้วยจุดยืนที่ต่อต้านหรือขัดแย้งกับความหมายที่ผู้ส่งสารใส่รหัสมา หรือที่เรียกว่า **oppositional reading**

จุดยืนในการตีความทั้งสามแบบนี้ เกิดขึ้นตลอดเวลาในทุกเวทีของการสื่อสาร เพียงแต่ว่าสัดส่วนของแต่ละจุดยืนจะมากน้อยต่างกันเพียงไรเท่านั้น ดังตัวอย่างงานวิจัยของ อารยา ถาวรวันชัย (2540) ที่ใช้แนวคิดเรื่อง 'การเข้ารหัส/ถอดรหัส' ของฮอลล์ มาวิเคราะห์การนำเสนอภาพในสื่อมวลชนว่าด้วยกลุ่มผู้ผิดกรรมเบี่ยงเบนในลักษณะของ 'วีรบุรุษแบบ

ผู้ร้ายกลับใจ' เช่น ดาราดลที่เคียดดิดยาเสพติดอย่างกรณีของ หนู เชิญยิ้ม หรือนักเขียนที่เคียดดิดคุกในคดีฆ่าคนตายอย่างกรณีของ สุริยัน ศักดิ์โธสง

อารยาพบว่า การถอดรหัสของผู้รับสารที่ต่างกลุ่มสังคมจะตีความหมายของภาพดังกล่าวแตกต่างกัน ในขณะที่กลุ่มพระสงฆ์ที่มีฐานความเชื่อเรื่องการให้อภัยผู้ที่สำนึกผิด (คล้าย ๆ กับกรณีขององคลีมาล) จะมีปฏิกิริยาตอบรับในทางบวกต่อภาพ 'วีรบุรุษแบบผู้ร้ายกลับใจ' หรือเป็นจุดยืนแบบ preferred reading แต่กับกลุ่มผู้รับสารที่เป็นพศติ/ผู้คุมนักโทษ กลับมีความคลางแคลงใจในเรื่องการกลับใจของผู้ร้ายเป็นอย่างมาก หรือใช้จุดยืนแบบ negotiated / oppositional reading ทั้งนี้เพราะประสบการณ์ตรงของผู้รับสารกลุ่มนี้ที่มีต่อผู้มีคุณสมบัติเบี่ยงเบนนั่นเอง

จากข้อเสนอของฮอลล์เช่นนี้ แม้จะแสดงให้เห็นว่า ฮอลล์ได้อธิพินผลมาจากทฤษฎีสัญญวิทยาก็ตาม แต่แนวคิดของเขาได้ก้าวออกไปจากนักสัญวิทยาอีกชั้นหนึ่ง จากการวิเคราะห์แค่กระบวนการสร้างความหมาย (meaning) ผ่านตัวบทในการสื่อสาร ไปสู่กระบวนการส่ง/รับรหัส (code) ผ่านจังหวะการเข้ารหัสและถอดรหัสของการสื่อสาร ดังแสดงไว้ในแผนภาพที่ 7

ภาพที่ 7: แบบจำลองการเข้ารหัส/ถอดรหัสของ สจวร์ต ฮอลล์ (โปรดดู Hall 1980)

(3) ฮอลล์ได้ปฏิเสธวิธีคิดของนักภาษาศาสตร์รุ่นก่อนที่เชื่อว่า **ความหมาย (meaning)** หรือ **ความเป็นจริง (reality)** มีอยู่แล้ว หรือเป็นทัศนะในแบบ **สารัตถนิยม (essentialism)** โดยเขากล่าวว่า แท้จริงแล้วไม่เคยมีสิ่งที่เรียกว่า **ความเป็นจริง** เกิดขึ้น จนกว่าจะมีผู้ที่ประกอบสร้างความเป็นจริงนั้นขึ้นมา และการสื่อสารก็คือ กระบวนการที่มนุษย์แต่ละคนใช้ประกอบสร้างความเป็นจริงดังกล่าวนั่นเอง ตัวอย่างเช่น ในโลกทางกาย (physical world) แล้ว สถาปัตยกรรมเด่น ๆ ในกรุงเทพมหานคร (เช่น วัดพระแก้ว วัดอรุณราชวราราม หรือ วัดเบญจมบพิตร) อาจจะมีลักษณะอย่างหนึ่ง (เป็นต้นว่า มีนักท่องเที่ยวเข้าชมวันละจำนวนมาก ๆ) แต่เมื่อมีการประกอบสร้างภาพของสถาปัตยกรรมเหล่านั้นผ่านสื่อ (อาทิ ภาพโปสเตอร์ ภาพในแสดมภ์ ภาพในเหรียญกษาปณ์) ภาพของวัดวาอารามดังกล่าวก็จะถูกวาดให้ดูเป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ (เช่น ถ่ายด้วยมุมกล้องบางแบบ) สง่างาม (เนื่องจากเป็นวัดหลวง) เป็นเขตพุทธาวาส (เช่น เราแทบจะไม่เห็นผู้คนมากมายปรากฏอยู่ในภาพ) และดูเหมือนกับจะเป็นงานสถาปัตยกรรมที่ถูกเก็บรักษาไว้โดยไม่มีความเปลี่ยนแปลง แม้จะผ่านกาลเวลามานานแล้วก็ตาม (โปรดดู วีรวัฒน์ อัมพันธ์ 2538)

3.5 เดวิด มอร์เลย์: สังคมวิทยาแห่งการดูโทรทัศน์

จากกลุ่มของนักทฤษฎีวิพากษ์สำนักเบอร์มิงแฮมรุ่นบุกเบิกที่ได้อธิบายไปแล้วนั้น สำนักวัฒนธรรมศึกษาได้ผลิตนักวิชาการด้านสื่อและวัฒนธรรมออกมาอีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งในที่นี้จะขอแนะนำตัวอย่างบุคคลที่สำคัญที่มีผลงานโดดเด่นและร่วมสมัยในปัจจุบัน อันได้แก่ เดวิด มอร์เลย์ (David Morley) ซึ่งปัจจุบันเป็นศาสตราจารย์ด้านการสื่อสารอยู่ที่ Goldsmiths College ของมหาวิทยาลัยลอนดอน และงานเขียนที่ถือเป็นการเปิดมิติวิธีการศึกษาผู้รับสารแนวใหม่นั้น ได้แก่ Family Television (1986) แนวคิดของมอร์เลย์พอสรุปสาระสังเขปได้ดังนี้

(1) ก่อนหน้ายุคของมอร์เลย์นั้น ทฤษฎีที่ใช้ศึกษาผู้รับสารนั้นจะมีอยู่สองเส้นทางหลัก ๆ ด้วยกัน ด้านหนึ่งก็คือ ทฤษฎีสายผลกระทบของสื่อ (media impact) (เช่น ทฤษฎีเข็มฉีดยา) ที่เชื่อว่า ผู้รับสารมีลักษณะเป็นผู้ถูกกระทำ (passive) ผ่านการสื่อสาร กับอีกด้านหนึ่งได้แก่ ทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อ (uses and gratifications) ที่เห็นไปอีกทางว่า ผู้รับสารมีลักษณะเป็นผู้กระทำ (active) ซึ่งมีความต้องการบางอย่างก่อน แล้วจึงเลือกที่จะเข้าไปใช้สื่อ อย่างไรก็ตาม มอร์เลย์กลับปฏิเสธวิธีคิดทั้งสองแบบนี้ว่า ผู้รับสารไม่เคยมีลักษณะเป็นผู้กระทำหรือผู้ถูกกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ทั้งสองอย่างอาจเกิดขึ้นได้ในผู้รับสารคนเดียวกัน ดังนั้น คำถามจึงน่าจะอยู่ที่ว่า เงื่อนไขแบบใดที่ผู้รับสารจะถูกกระทำ และเงื่อนไขแบบใดที่ผู้รับสารจะกลายเป็นผู้กระทำมากกว่า

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ มอร์เลย์จึงสนใจเชื่อมโยงการศึกษาตัวบท (text) กับผู้รับสารเข้าหากัน โดยในด้านหนึ่ง เขามีความเชื่อว่า ภายในตัวบทเอง จะผ่านการเข้ารหัสและ

วงกรอบความหมายที่หลากหลายเอาไว้แล้วชุดหนึ่ง (structured polysemy) ซึ่งไม่จำเป็นจะต้องมีความหมายหลักเพียงชุดเดียว เพราะฉะนั้น เมื่อมาถึงระดับของผู้รับสาร ซึ่งมอร์เลย์มองว่าเป็น **ปัจเจกผู้กระทำการทางสังคม (social agent)** คนกลุ่มนี้ก็มีอิสระที่จะเลือกตีความหมายได้ แต่กระนั้นก็ตาม อิสระของการตีความหมายของผู้รับสาร ก็ไม่ใช่สิ่งที่ไร้ขอบเขตหรือไร้พรมแดน หากแต่ต้องอยู่ภายใต้กรอบที่รหัสความหมายอันหลากหลายได้รับการบรรจุไว้แล้วในตัวบทนั้น

ตัวอย่างเช่น ในกรณีการนำเสนอภาพของการข่มขืนในละครโทรทัศน์นั้น ตัวบทมักจะละรหัสมาว่า ถ้าเป็นนางเอก ก็จะต้องเป็นพระเอกเท่านั้นที่มีความชอบธรรมในการใช้อำนาจปลุกปล้ำข่มขืน เพื่อให้เรื่องจบลงได้ด้วยดีและเกิดความเข้าใจกันของตัวละคร แต่ถ้าเป็นนางร้าย เธอจะถูกใครก็ได้ข่มขืน (ซึ่งมักไม่ใช่พระเอก) อันเป็นการลงโทษเชิงสัญลักษณ์ต่อผู้หญิงที่มีพฤติกรรมเสียเปรียบไปจากบรรทัดฐานของสังคม เมื่อตัวบทดังกล่าวเข้าสู่การตีความของผู้รับสาร ผู้ชมบางคนก็อาจจะสร้างความหมายที่หลากหลายได้ เช่น อาจมีทั้งเห็นด้วยการข่มขืนนางร้าย ไม่เห็นด้วยกับการข่มขืนนางเอก ไม่เห็นด้วยกับการข่มขืนใช้อำนาจเหนือตัวละครหญิงใด ๆ ฯลฯ แต่อย่างไรก็ตาม ถึงที่สุดแล้ว การตีความหมายนี้ก็ต้องอยู่ในกรอบที่ละครโทรทัศน์กำหนดมาแล้ว และจะไม่มี ความหมายชุดอื่นที่เกินไปกว่านั้น เช่น จะไม่มีความคิดที่ให้พระเอกข่มขืนพระรอง หรือไม่ให้นางเอกยกพวกกรูมโทรมพระเอกแทน เพราะนั่นเกินเลยไปกว่าที่ละครกำหนดกรอบเอาไว้แล้ว

(2) ในแง่การวิเคราะห์ผลกระทบของสื่อ (media effects) นั้น มอร์เลย์ไม่ได้ปฏิเสธว่า สื่อมวลชนไร้ซึ่งผลกระทบต่อผู้รับสาร (ตามแบบทฤษฎีการใช้ประโยชน์และความพึงพอใจจากสื่อ) และผลกระทบที่มันก็ไม่ใช่แบบฉับพลันทันที (ตามแบบทฤษฎีเข็มฉีดยา) ทว่า ความสนใจของมอร์เลย์อยู่ที่ผลกระทบระยะยาว (long-term effect) โดยเฉพาะผลในการก่อรูปของตัวตนและอัตลักษณ์ (subjectivity / identity) ด้านต่าง ๆ ของผู้รับสาร ในแง่นี้ มอร์เลย์ได้ประยุกต์แนวคิดเรื่อง การเรียกเร้าตัวตน (interpellation) ของอัลธุสแซร์ มาอธิบายว่า คนเราจะถูกสร้าง 'ตัวตน' (subject) ขึ้นมาได้ ก็ต่อเมื่อถูก 'เรียกเร้า' (interpellated) ผ่านสถาบันต่าง ๆ ในสังคม และกลไกการเรียกเร้าตัวตนที่มีประสิทธิภาพมากที่สุดก็คือ สื่อมวลชนต่าง ๆ เช่น วัยรุ่นจะรับรู้และสร้างตัวตนของพวกเขาให้เป็นเช่นไรก็ขึ้นอยู่กับว่าสื่อต่าง ๆ ได้กำหนดกรอบในการอธิบายให้พวกเขาว่า วัยรุ่นมีความหมายอย่างไร และแตกต่างจากวัยอื่นๆเช่นไร (อาทิวัยรุ่นเป็น 'วัยคึกคะนอง' เป็นวัยที่ 'ไม่ควรรักในวัยเรียน' หรือเป็นวัยที่ 'จะเป็นผู้ใหญ่ในอนาคต' ฯลฯ)

(3) สำหรับจุดเด่นในงานของมอร์เลย์ ซึ่งนักวิชาการบางคน (เช่น Moores 1993) ถือว่าเป็น 'จุดเปลี่ยน' (turning point) ที่สำคัญของวิวิธวิทยาแบบวัฒนธรรมศึกษา ที่ย้ายจากการวิเคราะห์ตัวบท มาอยู่ที่การศึกษาการบริโภคสื่อในชีวิตประจำวัน ได้แก่ การเสนอรูปแบบ 'การวิจัยผู้รับสารแนวใหม่' (the 'new audience research') ขึ้นมา กล่าวคือ ในช่วง

ต้นทศวรรษที่ 1980 มอร์เลย์ได้ริเริ่มการศึกษาผู้ชมโทรทัศน์แนวใหม่ขึ้นภายใต้โครงการ *The 'Nationwide' Audience* ที่สำรวจการตีความหมายของเนื้อหารายการภาคเย็นของ BBC ที่ชื่อ *Nationwide* ในครั้งนั้นมอร์เลย์ได้เริ่มเห็นถึงความสัมพันธ์อันซับซ้อนระหว่างผู้อ่านกับตัวบทรายการโทรทัศน์ (text-reader relations) และพบขีดจำกัดของวิธีการเชิงสำรวจที่กำกับกลุ่มตัวอย่างผู้รับสารปัจเจกบุคคลเป็นราย ๆ เขาจึงได้สานต่องานวิจัย โดยเจาะลึกถึงกระบวนการบริโภคโทรทัศน์ภายในบริบทของครัวเรือน ภายใต้ชื่อโครงการต่อเนื่องว่า *Family Television* ซึ่งค้นพบข้อเสนอมใหม่ดังนี้

- มอร์เลย์ได้เปลี่ยน **เกณฑ์การวิเคราะห์ (unit of analysis)** จากเดิมที่เคยเป็น การศึกษาผู้รับสารที่เป็น **ปัจเจกบุคคล (individual)** กับการตีความหมายของตัวบท มาใช้เกณฑ์เรื่อง **ความสัมพันธ์ทางสังคม (social relations)** ในระหว่างผู้รับสารต่าง ๆ โดยเฉพาะในพื้นที่การชมโทรทัศน์ในครัวเรือน
- มอร์เลย์ได้เปลี่ยนวิธีวิทยา ที่จากเดิมมักใช้การวิจัยเชิงสำรวจ (survey research) อันเป็นการวางตัวผู้วิจัยเป็น **คนวงนอก (outsider)** ค่อนข้างมาก มาใช้วิธีการแบบ **ชาติพันธุ์วรรณา (ethnography)** โดยการเข้าไปสัมภาษณ์เจาะลึก และสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมในบริบทที่เป็นจริงของการดูโทรทัศน์ (a natural context of television viewing) ด้วยเงื่อนไขวิธีวิทยาแบบนี้เท่านั้น ที่จะทำให้ผู้วิจัยเข้าใจถึงความจริงในปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้รับสารกับโทรทัศน์ได้มากที่สุด
- นอกเหนือไปจากการศึกษาพฤติกรรมการดูโทรทัศน์แล้ว มอร์เลย์ยังได้ขยายการวิเคราะห์ไปยังกระบวนการ**ตีความสื่อโทรทัศน์** และความสัมพันธ์ระหว่างผู้ชมกับ**บริบทการรับชมโทรทัศน์**ด้วย ซึ่งมอร์เลย์ได้เสนอเกณฑ์ในการวิเคราะห์ผู้รับสารเอาไว้หลายอย่างด้วยกัน ตั้งแต่โครงสร้างทางสังคมของผู้รับสาร จุดยืนทางการเมือง/วัฒนธรรมของผู้รับสาร การเข้าถึงตัวบท กระบวนการรับรู้ของผู้รับสาร พฤติกรรมการรับชม (อาทิ ความสนใจเปิดรับ ช่วงเวลาที่ดู กิจกรรมระหว่างดู) ไปจนถึงผลกระทบของสื่อที่มีต่อผู้รับสาร
- จากการวิจัยเจาะลึกกลุ่มตัวอย่างครอบครัวชนชั้นล่างและชนชั้นล่างระดับกลางที่อาศัยอยู่ตอนใต้ของกรุงลอนดอน มอร์เลย์พบว่า พื้นที่ของการดูโทรทัศน์ของกลุ่มตัวอย่างเหล่านี้เป็นรูปแบบหนึ่งของ **'การเมืองแห่งห้องนั่งเล่น'** (the politics of the living room) ทั้งนี้ ในพื้นที่การเมื่องดังกล่าว ตัวแปรเรื่อง เพศสภาวะ อายุ และชนชั้น จะเข้ามามีส่วนกำหนดความสัมพันธ์เชิงอำนาจในบรรยากาศการชมโทรทัศน์ของครัวเรือน โดยผ่านมิติของการเป็นเจ้าของ/ควบคุม (เช่น การถือครองรีโมตคอนโทรล) แบบแผนการดู (เช่น ผู้ชายสามารถดูโทรทัศน์ได้อย่างต่อเนื่อง ในขณะที่ผู้หญิงจะดูไปทำกิจกรรมงานบ้านไป) การวางแผนการดู (ซึ่งผู้ชายมักวางแผนตารางการชมเอาไว้ก่อน) การใช้อุปกรณ์อย่างอื่นประกอบ (เช่น อุปกรณ์

เทคโนโลยีใหม่ ๆ ที่ผู้หญิงมักเข้าไม่ค่อยถึง) แบบแผนการรับชม (เช่น การดูคนเดียว หรือการดูโทรทัศน์และเกิดความรู้สึกผิดที่ผู้หญิงต้องละทิ้งตนเองจากภาระงานอื่น) และลักษณะรายการที่ชื่นชอบ (เช่น วิทยุสนทนาใจมิวสิกวิดีโอ ในขณะที่คนสูงอายุน่าสนใจรายการสุขภาพ) (สนธิญาณ ละเอียดการศึกษาผู้ชมโทรทัศน์ในครัวเรือน โปรดดู สมสุข หินวิมาน 2541)

4. ทศนะพื้นฐานของสำนักเบอร์มิงแฮม

เนื่องจากสำนักวัฒนธรรมศึกษาเกิดขึ้นโดยการประยุกต์หลักทฤษฎีของศาสตร์และสาขาวิชาหลาย ๆ สายที่ถือกำเนิดมาก่อนหน้าทศวรรษที่ 1960 ดังนั้น เพื่อให้เห็นความแตกต่างระหว่างทศนะของนักวิชาการสำนักนี้กับสำนักวิชาการรุ่นก่อนหน้า ในที่นี้จะขอเสนอ ทศนะพื้นฐานต่อการพิจารณา 'วัฒนธรรม' และ 'การสื่อสาร' จากจุดยืนของสำนักวัฒนธรรมศึกษา โดยมีประเด็นที่จะนำเสนอหลัก ๆ ดังนี้

- 4.1 ทศนะต่อแนวคิดเรื่อง 'วัฒนธรรม'
- 4.2 ทศนะต่อแนวคิดเรื่อง 'สื่อ' และ 'การสื่อสาร'
- 4.3 ทศนะต่อแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง 'การสื่อสาร' กับ 'วัฒนธรรม'
- 4.4 ทศนะต่อวิธีวิทยาในการศึกษา 'การสื่อสาร' กับ 'วัฒนธรรม'

4.1 ทศนะต่อแนวคิดเรื่อง 'วัฒนธรรม'

หากเราจะอธิบายว่า ทศนะของสำนักเบอร์มิงแฮมที่มีต่อคำว่า 'วัฒนธรรม' เป็นเช่นไร เราอาจต้องเริ่มพิจารณาถึงความเปลี่ยนแปลงจากทศนะของนักวิชาการเดิมมาสู่ทศนะของนักวิชาการของสำนักนี้ ที่มีต่อคำว่า 'วัฒนธรรม' ดังนี้

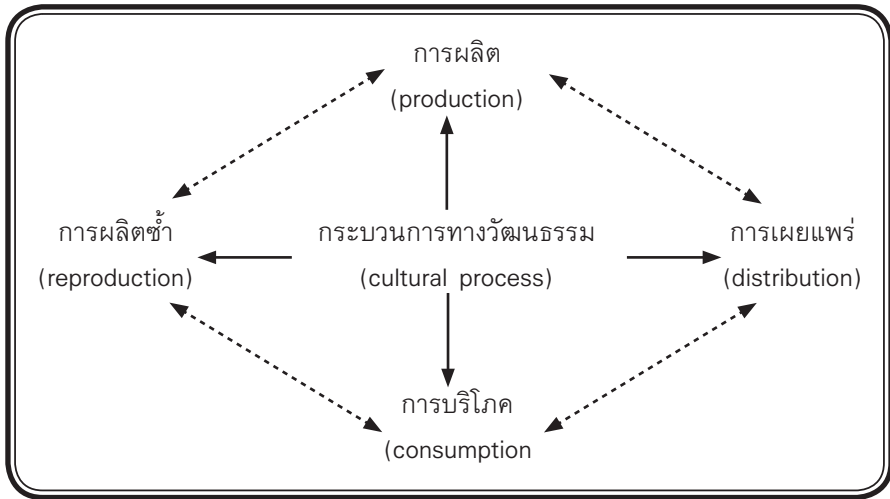
ทศนะเดิม	สำนักเบอร์มิงแฮม
• วัฒนธรรมเท่ากับศิลปวัฒนธรรม	----► • วัฒนธรรมรวมถึงชีวิตวัฒนธรรม
• สนใจวัฒนธรรมในอดีต	----► • สนใจวัฒนธรรมในร่วมสมัย
• สนใจผลผลิตทางวัฒนธรรม	----► • สนใจกระบวนการทางวัฒนธรรม
• เน้นความเป็นหนึ่งเดียวของวัฒนธรรม	----► • เน้นความหลากหลายทางวัฒนธรรม
• สนใจการแลกเปลี่ยนระหว่างวัฒนธรรม	----► • สนใจการต่อสู้ระหว่างวัฒนธรรม
• สร้างเกณฑ์วัฒนธรรมชั้นสูง/ชั้นต่ำ	----► • สร้างเกณฑ์อำนาจทางวัฒนธรรมของใคร
• สนใจการสร้างวัฒนธรรมในสถาบันหลัก	----► • สนใจการสร้างวัฒนธรรมในพื้นที่สื่อมวลชน
• สนใจการเก็บรักษาวัฒนธรรมชั้นสูง	----► • สนใจศึกษาวัฒนธรรมประชานิยม
• สร้างเกณฑ์ตัดสินวัฒนธรรมที่สุนทรีย์และจริยธรรม	----► • สร้างเกณฑ์ตัดสินวัฒนธรรมที่เศรษฐกิจ/การเมือง

ภาพที่ 8: การเปลี่ยนทศนะต่อ 'วัฒนธรรม' จากเดิม สู่สำนักเบอร์มิงแฮม

(1) จากวัฒนธรรมในฐานะ ‘ศิลปวัฒนธรรม’ สู่ ‘ชีวิตวัฒนธรรม’ ในขณะที่นักวิชาการยุโรปสาย ‘วัฒนธรรมและอารยธรรม’ (culture and civilisation tradition) อย่างอาร์โนลด์และลิวอิส ได้ให้นิยาม ‘วัฒนธรรม’ แบบจำกัดวงเฉพาะแค่ ‘ศิลปวัฒนธรรม’ ที่ต้องมีสุนทรีย์ะ เน้นความประณีตงดงาม และยกระดับจิตใจของผู้คน แต่เนื่องจากนักวิชาการผู้วางรากฐานให้กับสำนักเบอร์มิงแฮมหลายคนมีพื้นเพเป็นลูกหลานของชนชั้นล่างในอังกฤษ นักทฤษฎีกลุ่มหลังนี้จึงสนใจศึกษาทุกอย่างที่เป็น **ประสบการณ์อันดำรงอยู่ในชีวิตประจำวัน (everyday life experiences)** ทั้งนี้ แม้ว่าจุดยืนของนักวัฒนธรรมศึกษาจะเชื่อว่า กระบวนการต่อสู้ทางการเมืองระดับมหภาค (เช่น กรณีสมัชชาคนจน และขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมืองต่าง ๆ) ยังคงดำเนินไปโดยกลุ่มคนบางคน ก็ไม่ได้แปลว่า จะไม่มีกระบวนการต่อสู้หรือการเมืองอันใดเกิดขึ้นเลยในหมู่ประชาชนทั่วไป ตรงกันข้าม ในทุก ๆ วัน กระบวนการดังกล่าวสามารถเกิดขึ้นได้อย่างต่อเนื่อง ในรูปแบบที่สำนักเบอร์มิงแฮมเรียกว่า**การเมืองแห่งชีวิตประจำวัน (the politics of everyday life)** เช่น การสักและเจาะร่างกายที่ต่อต้านหรือต่อสู้ความหมายกับโครงสร้างสังคม ที่พยายามจำกัดกรอบการสร้างร่างกายของคนเรา เป็นต้น

(2) จากความสนใจวัฒนธรรมใน ‘อดีต’ สู่วัฒนธรรม ‘ร่วมสมัย’ ในขณะเดียวกัน นักวิชาการสายวัฒนธรรมและอารยธรรมมุ่งศึกษาวัฒนธรรมในอดีต หรือที่เรียกว่า **มรดกทางวัฒนธรรม (cultural heritage)** ในฐานะแหล่งที่มาของความภาคภูมิใจ เช่น การศึกษาเรื่องงานศิลปกรรม จิตรกรรม นาฏศิลป์ เป็นต้น แต่สำนักเบอร์มิงแฮมจะมุ่งสนใจวิเคราะห์ถึง **วัฒนธรรมร่วมสมัย (contemporary culture)** ทั้งนี้ เพราะนักวัฒนธรรมศึกษา (เช่น เรย์มอนด์ วิลเลียมส์) เห็นว่า ‘วัฒนธรรม’ ไม่ใช่ **สิ่งที่ตายไปแล้ว (dead experience)** หากแต่ต้องเป็น **สิ่งที่ยังคงเวียนว่ายหรือดำรงชีวิตอยู่ในปัจจุบัน (lived experience)** และด้วยเหตุนี้สิ่งที่นักวิชาการกลุ่มนี้สนใจเป็นพิเศษก็คือบรรดา **วัฒนธรรมประชานิยม (popular culture)** ต่าง ๆ นั่นเอง เช่น การขีดเขียนกราฟฟิตีตามกำแพง การถ่ายรูปรสติกเกอร์ การร้องเพลงคาราโอเกะ การท่องเที่ยวสะพายเป้หรือแบ็คแพ็คเกอร์ เป็นต้น

(3) จากความสนใจ ‘ผลผลิตทางวัฒนธรรม’ สู่ ‘กระบวนการทางวัฒนธรรม’ แม้ว่านักวิชาการรุ่นก่อนจะศึกษาวัฒนธรรมในระดับของ **ผลผลิตทางวัฒนธรรม (cultural products)** หรือทำความเข้าใจเฉพาะวัฒนธรรมเป็นชิ้น ๆ และแยกส่วนออกจากบริบทที่วิเคราะห์ แต่นักวัฒนธรรมศึกษาได้ชี้ให้เห็นถึงขีดจำกัดของการศึกษาดังกล่าวว่า สามารถตอบใจหายได้เพียงว่ามีวัฒนธรรมอะไรเกิดขึ้นในสังคมบ้าง (หรือตอบคำถามได้เพียง ‘what’) แต่แนวทางนี้ไม่สามารถอธิบายได้ว่า วัฒนธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้น ดำรงอยู่ หรือสูญสลายไปได้อย่างไรและทำไม (หรือตอบคำถามเรื่อง ‘how’ และ ‘why’) ดังนั้น เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ แห่งสำนักเบอร์มิงแฮมจึงย้ำความจำเป็นของการศึกษา **กระบวนการทางวัฒนธรรม (cultural production)** หรือ **กระบวนการผลิตและผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (cultural production and reproduction)** มากกว่าดังแผนภาพที่ 9 ต่อไปนี้

ภาพที่ 9: แสดงกระบวนการผลิตและผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม
(cultural production and reproduction)

ตัวอย่างกรณีของกระบวนการผลิต/ผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม ได้แก่ การสืบทอดวัฒนธรรมความเชื่อเรื่องผีฟ้าของคนอีสาน ในอดีต ผีฟ้าได้รับการผลิตขึ้นในฐานะองค์ความรู้ของหมอพื้นบ้านผู้หญิงในการรักษาโรค และได้รับการเผยแพร่และการบริโภครในระดับชุมชนท้องถิ่นแต่ละแห่งของอีสาน จนเมื่อสถานีโทรทัศน์แห่งหนึ่งได้นำความเชื่อผีฟ้ามาผูกเรื่องเป็นละครโทรทัศน์เรื่อง *ปอบผีฟ้า* ความหมายของผีฟ้าก็เริ่มเปลี่ยนไปเป็น 'ผีปอบสาวที่ชอบกินตับไตไส้พุงของมนุษย์' ไม่ใช่หมอพื้นบ้านที่สืบทอดองค์ความรู้สุขภาพของสตรีและความหมายใหม่นี้ถูกเผยแพร่ผ่านสื่อสาธารณะและบริโภครโดยมวลชนจำนวนมาก และถัดจากนั้น ผีฟ้าก็ถูกตีความหมายใหม่อีกครั้งหนึ่ง เมื่อนักร้องวงบาชูแห่งค่ายเพลงใหญ่ได้โปรโมทเพลง *ผีฟ้าปาร์ตี้* ออกสู่สาธารณะ ความหมายของผีฟ้าก็ถูกแปลความใหม่ว่าเป็น 'ผีปอบแดนซ์ที่มีแต่ความรื่นเริง' ซึ่งได้รับการเผยแพร่ผ่านมิวสิกวิดีโอและบริโภครโดยกลุ่มวัยรุ่นที่ชอบเพลงสมัยนิยม กระบวนการทางวัฒนธรรมเช่นนี้เป็นสิ่งที่นักวัฒนธรรมศึกษาให้ความสนใจ และเป็นที่ยึดกันในเรื่องของ กระบวนการรื้อถอนและสร้างความหมายขึ้นใหม่ (deconstruction and reconstruction of meaning)

(4) จากการเน้น 'ความเป็นหนึ่งเดียวของวัฒนธรรม' สู่ 'ความหลากหลายทางวัฒนธรรม' ในสังคมตะวันตก เคยมีการถกเถียงกันเป็นอย่างมากว่า คำว่า 'วัฒนธรรม' ควรจะสะกดด้วยตัวอักษร 'C' ตัวใหญ่ เป็นเอกพจน์หรือ 'Culture' หรือควรจะเขียนด้วยตัวอักษร 'c' ตัวเล็ก และอยู่ในรูปพหูพจน์ว่า 'cultures' ทั้งนี้ สำหรับสำนักเบอร์มิงแฮมแล้ว จะปฏิเสธความคิดเรื่อง ความเป็นหนึ่งเดียวทางวัฒนธรรม (cultural homogeneity) หรือมีลักษณะ

เป็นแบบแผนเดียวกันหมด (แบบสำเนียงภาษาไทยกรุงเทพฯที่ใช้ผ่านข่าววิทยุกรมประชาสัมพันธ์ หรือเป็นสำเนียงภาษาอังกฤษแบบ 'Oxbridge' ที่ใช้อ่านข่าวของสถานีบีบีซีของอังกฤษ) แต่สำนักเบอร์มิงแฮมจะยืนยันเรื่อง **ความหลากหลายทางวัฒนธรรม (cultural heterogeneity)** (เช่น ทศนะที่เชื่อว่า ภาษาไม่ได้มีสำเนียงเดียว หากแต่มีลักษณะหลากหลายย่อย ๆ ลงไป ตั้งแต่การพูดแบบราชสำนัก การพูดภาษากลาง กทม. การอู๋คำเมือง การแลงใต้ การเว้า ภาษาอีสาน การพูดเหนือสำเนียงสุพรรณ ฯลฯ)

(5) จากความสนใจเรื่อง 'การแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม' สู่ 'การต่อสู้ทางวัฒนธรรม' ต่อเนื่องจากทศนะที่ว่า วัฒนธรรมมีความหลากหลายดังข้อ (4) นั้น ในขณะที่นักมานุษยวิทยา กลุ่มดั้งเดิมอย่าง โรเบิร์ต เรดฟิลด์ (Robert Redfield) มีความเห็นว่า ในท่ามกลางความหลากหลายดังกล่าว **วัฒนธรรมหลัก (dominant culture)** หรือบางครั้งเรียกว่า **ประเพณีหลวง (great tradition)** กับ **วัฒนธรรมย่อย (subculture)** ซึ่งนักมานุษยวิทยาเรียกว่า **ประเพณีราษฎร์ (little tradition)** มักจะมีลักษณะเกือบลากเลื้อยระหว่างกัน ซึ่งในแง่ของการสื่อสารจะรู้จักกันในชื่อของ **ทฤษฎีการสื่อสารระหว่างวัฒนธรรม (intercultural communication)** เช่น การแลกเปลี่ยนกันระหว่างสื่อละครนอกกับสื่อละครในตั้งแต่สมัยก่อน เพื่อสร้างให้เกิดความมั่งคั่งทางวัฒนธรรมขึ้นมา

แต่สำหรับสำนักเบอร์มิงแฮมที่ได้รับอิทธิพลมาจากทฤษฎีมาร์กซิสต์ โดยเฉพาะแนวคิดของกรัมสกี จะเชื่อเพิ่มเติมด้วยว่า แม้จะมีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกันอยู่ แต่ในขณะเดียวกัน ปฏิสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมก็มักจะมี ความขัดแย้งกันในเชิงผลประโยชน์ ความคิด ประวัติศาสตร์ อุดมการณ์ ฯลฯ ซึ่งทำให้ปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวกลายเป็นพื้นที่ของ **การต่อสู้ช่วงชิงทางวัฒนธรรม (cultural struggle)** ที่วัฒนธรรมของคนแต่ละกลุ่มพยายามจะสถาปนาตนให้เป็น **วัฒนธรรมหลัก (dominant culture)** ให้ได้ดังกรณีของภาษาไทยฉบับ กทม. ที่กลายเป็นภาษาราชการแบบทางการ ในขณะที่ภาษาย่อยตระกูลอื่นถูกลดคุณค่าและอำนาจลงไป

(6) จากการจำแนก 'วัฒนธรรมชั้นสูง/ชั้นต่ำ' สู่ 'อำนาจการสร้างวัฒนธรรมที่เป็นของใคร' ดังที่กล่าวไว้ในตอนต้นแล้วว่า สำนักเบอร์มิงแฮมได้รับอิทธิพลทางความคิดส่วนหนึ่งมาจากกระแสทฤษฎีหลังสมัยใหม่ (postmodernism) ที่เชื่อว่า ไม่มีความเป็นจริงที่เป็นของจริง แต่จะมีเพียงความเป็นจริงที่ผ่านการ **ประกอบสร้าง (construction)** ขึ้นมาเท่านั้น และหากประกอบสร้างได้ ก็สามารถจะรื้อถอนและสร้างขึ้นมาใหม่ได้เช่นกัน ดังนั้น เมื่อความคิดนี้ไหลมาสู่การศึกษาวัฒนธรรม สำนักเบอร์มิงแฮมจึงไม่เห็นด้วยกับเกณฑ์จำแนกวัฒนธรรมออกเป็น **วัฒนธรรมชั้นสูง (high culture)** กับ **วัฒนธรรมชั้นต่ำ (low culture)** แต่ให้เปลี่ยนการตั้งคำถามมาที่ว่า เป็นอำนาจของใครที่สามารถประกอบสร้างวัฒนธรรมต่าง ๆ ขึ้นมาได้ เช่น ในยุคนี้ ไม่ว่าจะป็นวรรณคดีชั้นสูงอย่างรามเกียรติ์ หรือวรรณคดีพื้นบ้านอย่างสังข์ทอง และแก้วหน้าม้า ก็สามารถนำมาตีความหมายใหม่ ให้กลายเป็นหนังสือการ์ตูนเล่มเพื่อวางจำหน่ายให้กับเยาวชนได้ทั้งสิ้น

(7) จากพื้นที่การสร้างวัฒนธรรมแบบเดิมสู่พื้นที่ใหม่ของ 'สื่อมวลชน' ในอดีตสถาบันหลักที่มีศักยภาพสูงในการสร้างวัฒนธรรม ได้แก่ ราชสำนักและศาสนจักร ทั้งนี้เพราะสถาบันทั้งสองนี้เท่านั้นที่จะสามารถเก็บรวบรวมสั่งสมมูลค่าส่วนเกินของทุกส่วนเสี้ยวของสังคมได้ (เช่น การเก็บส่วย ภาษีอากร หรือเงินทำบุญบริจาค) แต่พอมาถึงในสังคมทุนนิยมที่ชนชั้นกลางเริ่มกลายเป็นชนชั้นอำนาจใหม่ ซึ่งเข้ามาแทนที่ชนชั้นศักดินาเดิม สถาบันใหม่ของชนชั้นกลางที่ได้ก่อรูปขึ้นและทำหน้าที่ผลิตวัฒนธรรมป้อนสังคมก็คือ **สื่อมวลชน** หน้าที่หลักของสถาบันสื่อมวลชนนี้ไม่เพียงแต่เป็นช่องทางถ่ายทอดวัฒนธรรม (cultural transmission) ป้อนสู่สังคมเท่านั้น หากแต่ยังเป็นตัวกลั่น/สร้างวัฒนธรรม (cultural generator) ในชีวิตประจำวันของผู้คนด้วย เช่น ในปัจจุบัน ดีวีดีเริ่มเข้ามาทำหน้าที่เทศน์บอรมสั่งสอนมวลชนแทนสถาบันศาสนาเดิม หรือรายการแพชั่น 24 ชั่วโมงทางโทรทัศน์ เริ่มกลายมาเป็นผู้นำนวัตกรรมแพชั่นใหม่ ๆ แทนราชสำนักของยุโรปแบบดั้งเดิม

(8) จากความสนใจเก็บรักษา 'วัฒนธรรมชั้นสูง' สู่การศึกษา 'วัฒนธรรมประชานิยม' นักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งที่สนใจศึกษาวัฒนธรรมในสมัยก่อนก็คือ **สายคติชนวิทยา (folklore)** นักวิชาการกลุ่มนี้มักมีเป้าหมายในการศึกษาเพื่อเก็บรักษาต้นฉบับของวัฒนธรรมชั้นสูงที่ถือกันว่าประณีต สง่างาม และเป็นต้นแบบวัฒนธรรมอันดีงามของผู้คน แต่สำหรับสำนักเบอร์มิงแฮมแล้ว ได้ปฏิเสธวิธีการศึกษาเช่นนี้ด้วยเหตุผลสำคัญสองประการ ได้แก่ ด้านหนึ่งด้วยจุดยืนแบบเศรษฐศาสตร์การเมือง นักวัฒนธรรมศึกษาเห็นว่า ความพยายามอนุรักษ์วัฒนธรรมชั้นสูงก็คือ กระบวนการรักษาอำนาจทางวัฒนธรรม (cultural authority) ของชนชั้นปกครองเอาไว้ กับในเวลาเดียวกัน สำนักเบอร์มิงแฮมยังวิพากษ์ด้วยว่า วัฒนธรรมที่ถูกสร้างให้เป็นเพียง 'มรดก' นั้น ไม่มีพลังมากพอที่จะเคลื่อนไหวสังคม เนื่องจากห่างไกลไปจากชีวิตจริงของผู้คน ดังนั้นต้องเป็น **วัฒนธรรมประชานิยม (popular culture)** หรือ **วัฒนธรรมแห่งยุคนี้ (culture of the day)** เท่านั้น ที่จะป็นหน่ออ่อนของการต่อสู้ของมวลชนได้จริง ๆ เช่น รายการเกมโชว์ประเภท Small Talk หรือ *ถ้าคุณแน่อย่าแพ้* p.4 ก็เป็นอีกรูปแบบหนึ่งของวาทกรรมต่อต้านความเป็นผู้ใหญ่ผ่านจุดยืนของเด็ก (ซึ่งมักเชื่อกันว่าด้อยอำนาจในสังคม)

(9) จากการใช้เกณฑ์ตัดสินทาง 'สุนทรียะ/จริยธรรม' สู่เกณฑ์ตัดสินในเชิง 'เศรษฐกิจ/การเมือง' แต่เดิมนักวิชาการแห่งสำนักวัฒนธรรมและอารยธรรมเคยเสนอเกณฑ์วินิจฉัยคุณค่าของวัฒนธรรมด้วยมิติ **สุนทรียะ (aesthetics)** และ **จริยธรรม (morality)** แต่ด้วยอิทธิพลของนักทฤษฎีสำนักรั้วแฟรงค์เฟิร์ตอย่าง วอลเตอร์ เบเนจามิน และรุ่นหลังอย่างเจอร์เก็น ฮาเบอร์มาส นั้น สำนักเบอร์มิงแฮมได้ย้ายเกณฑ์การตัดสินคุณค่าของวัฒนธรรมเสียใหม่มาที่มิติของ **เศรษฐกิจ** กับ **การเมือง** ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นการเมืองระดับมหภาค (อาทิ การต่อสู้ในรัฐสภา หรือการเดินขบวนประท้วง) เท่านั้น แต่เป็นการค้นหาศักยภาพของวัฒนธรรมในการเป็นพื้นที่การต่อสู้ทางเศรษฐกิจ/การเมืองร่วมสมัย เช่น การตั้งคำถามว่า รายการ

ประเภทสนทนาทางโทรทัศน์จะทำหน้าที่เป็นพื้นที่สาธารณะ (public sphere) ทางเศรษฐกิจ/การเมืองได้จริง หรือจะเป็นเพียงพื้นที่สาธารณะแบบลวงตาเท่านั้น

4.2 ทัศนะต่อแนวคิดเรื่อง ‘สื่อ’ และ ‘การสื่อสาร’

สำนักวัฒนธรรมศึกษามีทัศนะต่อ ‘สื่อ’ และ ‘การสื่อสาร’ ที่แตกต่างจากชุดทฤษฎีการสื่อสารที่เคยมีมาก่อนหน้าทศวรรษที่ 1960 ดังนี้

ภาพที่ 10: แสดงการเปลี่ยนทัศนะเรื่อง ‘สื่อ’ และ ‘การสื่อสาร’ จากเดิม สู่สำนักเบอร์มิงแฮม

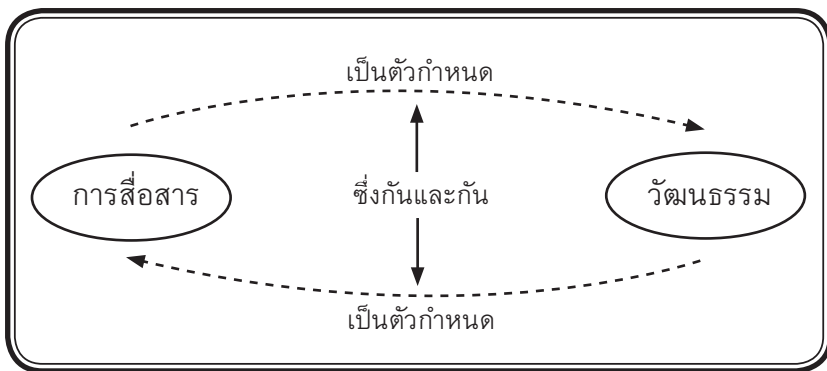
(1) ในขณะที่การศึกษาด้านสื่อและการสื่อสารถูกจำกัดวงอยู่แค่เรื่องของ สื่อมวลชน มาโดยตลอดตั้งแต่ก่อนทศวรรษที่ 1960 ทั้งนี้เนื่องจากทฤษฎีด้านนิเทศศาสตร์ได้ถือกำเนิดมาในช่วงที่สื่อมวลชนหลาย ๆ ประเภทกำลังมีบทบาทและอิทธิพลอย่างสูงในสังคมตะวันตก แต่นักวัฒนธรรมศึกษากลับอธิบายว่า เมื่อเปรียบเทียบกับสื่อประเภทอื่น ๆ (เช่น สื่อพื้นบ้าน สื่อกลุ่ม สื่อกิจกรรม ฯลฯ) สื่อมวลชนเป็นสื่อที่มีอายุไม่มากนักหรือถือกำเนิดมาเพียงราว 200 ปีเท่านั้น ดังนั้น นอกจากจะวิเคราะห์สื่อมวลชนแล้ว นักทฤษฎีสำนักรัศมียังขยายความสนใจไปยังการศึกษาสื่อประเภทอื่นทุกชนิดด้วย ไม่ว่าจะเป็น การรวมกลุ่มทางสังคม ร้านกาแฟ ไกชน วัวชน เพลงพื้นบ้าน ของที่ระลึก การเดินทางท่องเที่ยว แฟชั่น ภาพถ่าย โปสเตอร์ดารา เป็นต้น

(2) ขณะที่นักนิเทศศาสตร์รุ่นก่อนมักเชื่อในทฤษฎีผลกระทบของสื่อ และให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์ตัวสื่อหรือสารอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อทำความเข้าใจผลของสื่อ/สารที่ผู้ส่งสารกระทำต่อผู้รับสาร แต่ด้วยอิทธิพลของทฤษฎีสัญวิทยาและทฤษฎีสำนักรากฐานการนิเวศวิทยา ทำให้นักวัฒนธรรมศึกษาขยายความสนใจออกไป ด้วยการผนวกเรื่องคุณค่าและความหมายที่ถูกประกอบสร้างขึ้น ผ่านกระบวนการสื่อสารในแต่ละวาระด้วย เช่น เมื่อนักวัฒนธรรมศึกษาเห็นปรากฏการณ์ที่ว่า เมืองสมัยใหม่ที่ก่อตัวขึ้นภายหลังศตวรรษที่ 17 มักมีการสร้างหอนาฬิกาไว้อยู่กลางใจเมืองหรืออยู่ที่หน้าสถานีคมนาคมขนส่งทั้งหลาย (เช่น หน้าสถานีรถไฟ) นักวิชาการกลุ่มนี้จะไม่อธิบายแค่ว่า หอนาฬิกาเป็นสื่อเพื่อถ่ายทอดสารหรือบอกเวลาให้แก่ผู้คนที่ผ่านไปมาเท่านั้น หากแต่พวกเขายังสนใจสารแฝงหรือคุณค่า/ความหมายที่ซุกซ่อนอยู่ในหอนาฬิกาว่า เป็นสื่อที่ประกาศ

ชัยชนะของระบบทุนนิยมหลังการปฏิวัติอุตสาหกรรมในศตวรรษที่ 17 ด้วยการกำหนดมาตรฐานเวลาเดียวกันให้กับผู้คนที่อยู่ในสังคมสมัยใหม่

4.3 ทศนะต่อแนวคิดเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่าง ‘การสื่อสาร’ กับ ‘วัฒนธรรม’

หากพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสารกับวัฒนธรรมแล้ว ในขณะที่นักทฤษฎีสายหน้าที่นิยม (functionalism) เชื่อว่า การสื่อสารมีบทบาทหน้าที่ในการกำหนดความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมตามความต้องการของสังคม และในขณะที่นักทฤษฎีสำนักรัสนิยม (political economy) เห็นว่า โครงสร้างสังคมหรือวัฒนธรรมมีอำนาจกำหนดโครงสร้างความสัมพันธ์ในกระบวนการสื่อสาร นักวัฒนธรรมศึกษากลับเห็นว่า ทศนะจากทั้งสองปิกนี้ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง ทั้งนี้เพราะความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสารกับวัฒนธรรมไม่ใช่ความสัมพันธ์แบบทางเดียว ที่ฝ่ายหนึ่งกำหนดอีกฝ่ายหนึ่ง แต่เป็นความสัมพันธ์แบบที่ทั้งสองฝ่ายต่างกำหนดซึ่งกันและกัน หรือที่เรียกกันว่า **วิภาษวิธี (dialectic)** ดังแผนภาพที่ 11

ภาพที่ 11: แสดงทศนะแบบกำหนดซึ่งกันและกันระหว่าง ‘การสื่อสาร’ กับ ‘วัฒนธรรม’

ตัวอย่างงานวิจัยที่ศึกษาความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างการสื่อสารกับวัฒนธรรมนี้ได้แก่ งานของ ศรัณย์ รักสัตย์มัน (2547) ที่ศึกษาเรื่องวัยรุ่นกับการรับรู้ความเป็นจริงเรื่องความรักผ่านเพลงไทยสมัยนิยม ศรัณย์ได้เริ่มต้นจากการตั้งข้อสังเกตว่า ทุกวันนี้เพลงไทยสมัยนิยมมักมีการสร้างความหมายให้วัยรุ่นเป็นภาพตัวแทนของการต่อต้านวัฒนธรรมผู้ใหญ่หรือวัฒนธรรมหลักของสังคม เช่น ในมิวสิกวิดีโอ มักเห็นภาพของชายหนุ่มหญิงสาวที่ ‘รักรักในวัยเรียน’ หรือ ‘อยู่กินกันก่อนแต่ง’ และไม่ค่อยปรากฏตัวละครพ่อแม่หรือครูที่อยู่ในห้องเรียน ฯลฯ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยสงสัยว่า เมื่อภาพวัฒนธรรมต่อต้านดังกล่าวเข้าสู่การรับรู้ของกลุ่มวัยรุ่นแล้ว พวกเขาจะถอดรหัสความหมายไปอย่างไร ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเลือกใช้การสนทนากลุ่มและการสัมภาษณ์เจาะลึกกลุ่มตัวอย่างวัยรุ่นจำนวนหนึ่งมาเป็นวิธีวิทยาในการศึกษา

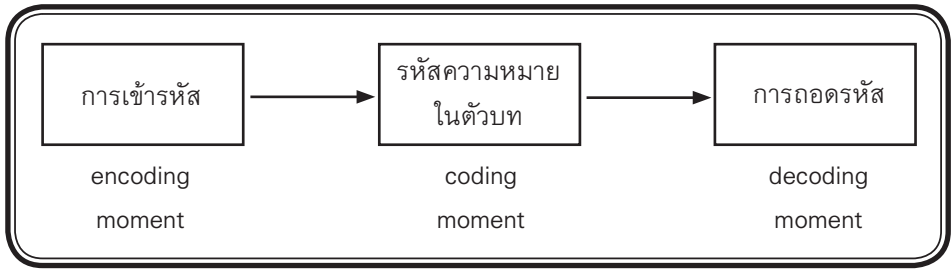
ผลการวิจัยได้แสดงให้เห็นว่า แม้รหัสที่เพลงสร้างความหมายให้วัยรุ่นจะต่อต้านอุดมการณ์หลักของสังคม แต่ในระดับของโลกแห่งการรับรู้ (the perception world) กลุ่มตัวอย่างจำนวนมากกลับไม่เห็นด้วยกับการสร้างความหมายในลักษณะดังกล่าว (เช่น บางคนกล่าวในทำนองว่า 'ไม่ถูกต้องหากจะรักในวัยเรียน' 'มีปัญหาก็คควรปรึกษาพ่อแม่หรือครู' หรือ 'ควรรอให้บรรลุนิติภาวะเสียก่อน' เป็นต้น) แต่ในทางกลับกัน เมื่อตรวจสอบในระดับของโลกความเป็นจริงทางกายภาพ (the physical world) ของวัยรุ่นแล้ว ภาพที่อยู่ในเพลงและมิวสิกวิดีโอ ก็ล้วนแล้วแต่สะท้อนออกมาจากชีวิตจริงที่เป็นของจริงของวัยรุ่น (เช่น กลุ่มตัวอย่างเล่าว่าเพื่อนของพวกเขาหลายคนอยู่กินกันกับคนรัก แม้จะเป็นช่วงในวัยเรียน)

ด้วยเหตุดังกล่าว งานวิจัยจึงเผยให้เห็นความสัมพันธ์อันซับซ้อนระหว่างการสื่อสารกับวัฒนธรรมในกรณีนี้ว่า แม้นักทฤษฎีสายผลกระทบของสื่อจะเชื่อว่า เพลงและมิวสิกวิดีโอก็มักเป็นตัวชี้ว่าการประพฤติตนของวัยรุ่นในโลกจริง แต่งานวิจัยกลับให้ข้อค้นพบที่แย้งว่า เพลงอาจจะเป็นแค่เพียงช่องทางสื่อสารหนึ่ง ในท่ามกลางช่องทางอื่น ๆ อีกมากมาย (เช่น สถาบันครอบครัวอย่าง 'พ่อแม่' สถาบันการศึกษาอย่าง 'ครู' หรือสถาบันรัฐและกฎหมายอย่างทศนะเรื่อง 'การบรรลุนิติภาวะ') ช่องทางอื่น ๆ เหล่านี้ต่างหากที่มีอำนาจติดตั้งบรรทัดฐานทางจริยธรรมให้กับวัยรุ่นมากกว่า เพราะฉะนั้น แม้เมื่อวัยรุ่นจะประพฤติผิดแยกจากค่านิยมหลัก (หรือทำแบบเดียวกับมิวสิกวิดีโอ) พวกเขาก็จะรู้สึกเสมอว่า สิ่งที่ทำนั้นไม่ถูกต้องในสายผู้ใหญ่และคนอื่น

แต่ในเวลาเดียวกัน ในกรณีของสื่อประเภทเพลงและมิวสิกวิดีอนั้น เนื่องจากผู้ผลิตเก็บเกี่ยววัตถุดิบที่มาสสร้างเป็นเนื้อหาจากโลกความเป็นจริงทางกายภาพของวัยรุ่น (เช่น ค่ายเพลงจะมีการสำรวจทัศนคติและไลฟ์สไตล์ของวัยรุ่นจริง ๆ) ไม่ใช่การสร้างเนื้อหาจากโลกของบรรทัดฐานทางศีลธรรม ดังนั้น มิวสิกวิดีโอจึงเป็นการสะท้อนภาพความเป็นจริงของวัยรุ่น และอาจเป็นช่องทางสื่อสารไม่กี่ประเภทที่ 'ยืนเคียงข้าง' และให้ 'คำอธิบาย' กับสิ่งที่วัยรุ่นได้ประพฤติปฏิบัติไปแล้วจริง ๆ (ไม่ใช่อธิบายจากกรอบค่านิยมหลักที่ผู้อื่นหยบยื่นให้วัยรุ่น)

4.4 ทศนะต่อวิวิธยาด้านการสื่อสารกับวัฒนธรรม

แม้สำนักเบอร์มิงแฮมจะพัฒนาวิวิธยาส่วนหนึ่งมาจากทฤษฎีสัญญาทศาแนววิพากษ์ ที่สนใจวิเคราะห์เรื่องความหมาย แต่ข้อวิจารณ์ของสำนักเบอร์มิงแฮมที่มีต่อสัญวิทยา ก็คือ เพียงแค่การวิเคราะห์ตัวบท (textual analysis) เพื่อสกัดความหมายและรหัสต่าง ๆ อาจไม่เพียงพอ เพราะความหมายมิได้ดำรงอยู่แต่ในตัวบทเท่านั้น หากแต่ยังต้องผ่านการตีความ/ถอดรหัสโดยผู้รับสารเสียก่อน ด้วยเหตุนี้ สจวร์ต ฮอลล์ จึงได้เสนอแบบจำลองการสื่อสารที่ชื่อ การเข้ารหัส/ถอดรหัส (encoding / decoding) ขึ้นมา เพื่ออธิบายช่วงจังหวะสามช่วงของการสื่อสาร ดังแผนภาพที่ 12

ภาพที่ 12: แบบจำลอง ‘การเข้ารหัส/ถอดรหัส’ ของสำนักวัฒนธรรมศึกษา

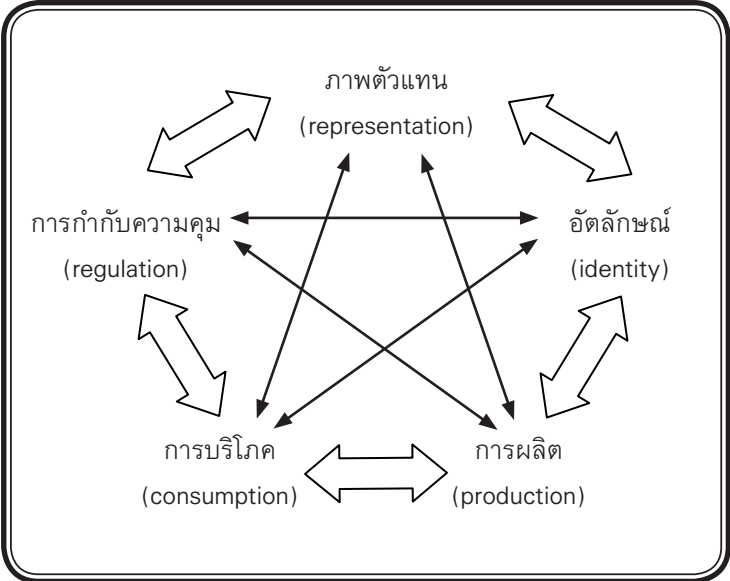
จากแผนภาพที่ 12 ช่วงจังหวะของการสร้างความหมายมีสามขั้นตอนในการสื่อสาร คือ เริ่มจากขั้นตอนการผลิต (production) อันเป็นช่วงของการเข้ารหัส (encoding) จากนั้นก็จะมาถึงขั้นที่สองคือ ระดับของตัวบท (text) อันเป็นพื้นที่ที่รหัสความหมายถูกบรรจุไว้ (coding) และมาถึงขั้นสุดท้ายคือ ช่วงจังหวะของการบริโภค (consumption) หรือการถอดรหัส (decoding) ซึ่งฮอลล์เห็นว่า ความหมายไม่ได้ดำรงอยู่ในตัวบท แต่ต้องมาจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้เข้ารหัสกับผู้ถอดรหัสในการสร้างชุดของความหมายร่วมกัน (shared meaning) ขึ้นมาต่างหาก และที่สำคัญ ในกระบวนการสื่อสารแต่ละวาระ ไม่จำเป็นต้องมีความหมายเพียงหนึ่งเดียว หากแต่ด้วยการถอดรหัสจากจุดยืนและประสบการณ์ของผู้คนที่แตกต่างกัน (หรือที่บุรดิเยอเรียกว่า มีทุนทางวัฒนธรรมต่างกัน) ทำให้ความหมายที่ถูกประกอบสร้างขึ้นมีความหลากหลาย (polysemy) ไปด้วย (สนใจรายละเอียดวิธีวิทยาของสำนักวัฒนธรรมศึกษา โปรดดู Gray 2003)

ด้วยเหตุนี้ เมืองงานวิจัยไทยเริ่มประยุกต์ใช้ทฤษฎีของฮอลล์มาวิเคราะห์การสื่อสาร จึงเริ่มมีการขยายองค์ประกอบการศึกษาที่มีติของผู้รับสาร ตัวอย่างเช่น งานวิจัยของ วสันต์ ปัญญาแก้ว (2543) ที่ใช้รูปแบบวิธีการวิจัยแบบชาติพันธุ์วรรณา (ethnography) มาศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างผู้ชมที่เป็นพ่อค้า/แม่ค้ากับการเปิดรับสื่อโทรทัศน์ท่ามกลางกิจกรรมอื่น ๆ ยามค้าคินบนถนนสายหนึ่งในเมืองเชียงใหม่ จุดที่น่าสนใจของงานวิจัยชิ้นนี้ก็คือ ในขณะที่งานวิจัยการดูโทรทัศน์ที่เคยผ่านมา มักเลือกบริบทภายในบ้าน (domestic context) มาเป็นพื้นที่ในการศึกษา แต่วสันต์กลับเลือกพื้นที่อื่น หรือเป็นพื้นที่ที่ ‘ดูโทรทัศน์ไปขายของท่ามาหากินไป’

ข้อค้นพบสำคัญในงานวิจัยชิ้นนี้พบว่า กลุ่มตัวอย่างพ่อค้า/แม่ค้าเป็นผู้รับสารที่มีลักษณะเป็นผู้กระทำต่อสื่อ (active audience) และประกอบสร้างความหมายจากโทรทัศน์ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตประจำวันของตน เช่น การนำเนื้อหาของฟุตบอลมาทำนายผลการแข่งขันและแทงพนันระหว่างกัน หรือการนำเรื่องราวของละครโทรทัศน์มาเปรียบเทียบกับชีวิตจริงของตน เป็นต้น

อย่างไรก็ดี แม้อุดยีนของสำนักวัฒนธรรมศึกษาจะเชื่อในอำนาจของผู้รับสารที่ต่อรองกับสื่อได้ แต่นักวิชาการรุ่นหลังบางคน (เช่น Modleski 1986 และ Golding and Murdock 1991) กลับย้าว่าวิธีการวิเคราะห์หีบหภาพผู้รับสารที่เป็น ‘ผู้กระทำ’ (active audience) ไม่ควรขยายความจนเกินจริง ทั้งนี้ แม้ว่าผู้รับสารจะมีอำนาจต่อรองกับสื่อได้ แต่อีกด้านหนึ่งคำอธิบายของนักวิชาการสำนักแฟรงค์เฟิร์ตก็ยังไม่สนใจว่า สื่อเองก็ยังมีพลังอำนาจในการเข้ามาควบคุมวิธีคิดและจิตสำนึกของผู้คนได้เช่นกัน ดังเช่นงานของวสันต์เองก็พบว่า แม้ผู้ชมที่เป็นพ่อค้า/แม่ค้าจะมีลักษณะเป็น ‘ผู้กระทำ’ ต่อสื่อได้ แต่โทรทัศน์เองก็มีอำนาจทำให้พวกเขาและเธอต้องติดตามดูรายการ หรือรู้สึกเสียดายที่ต้องพลาดรายการข่าวหรือละครโทรทัศน์ฉากสำคัญได้เช่นกัน ดังนั้น ในการวิเคราะห์ของสำนักวัฒนธรรมศึกษา จึงเสนอการตั้งคำถามว่า ระหว่างผู้เข้ารหัส/ตัวบท/ผู้ถอดรหัสนั้น ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างองค์ประกอบทั้งสามส่วนนี้จะมีลักษณะเช่นไร

และเนื่องจากความซับซ้อนในการทำความเข้าใจโลกแห่งความหมาย (the world of meaning) ในการสื่อสารเช่นนี้ ในช่วงปลายทศวรรษที่ 1990 ฮอลล์และนักวัฒนธรรมศึกษารุ่นหลังหลายคน จึงได้พัฒนาแบบจำลองที่ชื่อว่า ‘วงจรแห่งวัฒนธรรม’ (the circuit of culture) ขึ้นมา เพื่ออธิบายถึงกระบวนการทางวัฒนธรรมที่น่าจะเป็นแนวทางในการเข้าสู่ปัญหา (approach) ของทฤษฎีวัฒนธรรมศึกษาในปัจจุบัน (du Gay et al 1997) ดังแผนภาพที่ 13

ภาพที่ 13: แบบจำลอง ‘วงจรแห่งวัฒนธรรม’ ของทฤษฎีสำนั กัณฑ์วัฒนธรรมศึกษา

จากแบบจำลอง 'วงจรแห่งวัฒนธรรม' ที่แสดงไว้นี้ ฮอลล์และนักวัฒนธรรมศึกษาอีกหลายคน ได้พูดถึงความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบของวัฒนธรรมและการปะทะประสานกันในแต่ละช่วงจังหวะของ การผลิต (production) การบริโภค (consumption) การกำกับควบคุม (regulation) ภาพตัวแทน (representation) และ อัตลักษณ์ (identity) ในแบบจำลองนี้อธิบายได้ว่า ความหมายจะได้รับการสร้างและชุกช่อนอยู่ในแต่ละช่วงจังหวะในวงจรดังกล่าว และความหมายในแต่ละจังหวะนั้นจะมีความเชื่อมโยงกัน (แต่ไม่จำเป็นต้องเข้าไปกำหนด) ชุดความหมายที่จะเกิดขึ้นในลำดับจังหวะถัดไป ตัวอย่างเช่นที่ Paul du Gay *et al* (1997) ได้วิเคราะห์กรณีของเครื่องเล่น Sony Walkman และพบว่า ความหมายของเครื่องเล่นวอล์คแมนนี้ ได้รับการผลิตขึ้นและนำเสนอผ่านภาพตัวแทนในสื่อโฆษณา แต่แม้ความหมายดังกล่าวในภาพตัวแทนจะช่วยสถาปนาหรือก่อรูปอัตลักษณ์ของผู้ใช้เครื่องเล่นวอล์คแมน ก็ไม่จำเป็นว่า ชุดความหมายที่อยู่ในขั้นตอนการผลิตและขั้นตอนของการสร้างภาพตัวแทน จะเป็นชุดความหมายเดียวกันกับที่ผู้บริโภคได้สร้างขึ้นมา ในกรณีนี้ แม้การผลิตกับการบริโภคจะเชื่อมโยงกัน ก็ไม่ได้แปลว่า แต่ละชั้นจะมีอำนาจกำหนดกันได้แบบเบ็ดเสร็จสมบูรณ์

5. ตัวอย่างประเด็นการวิเคราะห์สื่อและวัฒนธรรมของสำนักเบอร์มิงแฮม

จากพัฒนาการของนักวิชาการและแนวคิดของสำนักวัฒนธรรมศึกษาที่ได้นำเสนอไปแล้วนั้น ผู้เขียนจะขอยกตัวอย่างประเด็นในการศึกษาสื่อและวัฒนธรรมตามแนวสำนักเบอร์มิงแฮม โดยในที่นี้ จะขอแนะนำให้รู้จัก 8 ประเด็นด้วยกัน พร้อมทั้งจะยกตัวอย่างงานวิจัยของไทยที่ได้ประยุกต์ทฤษฎีของสำนักนี้มาเป็นแนวทางการวิเคราะห์ เพื่อชี้ให้เห็นความเป็นไปได้ของการนำทฤษฎีดังกล่าวมาใช้ในการศึกษาของไทยต่อไป ดังนี้

- 5.1 วัฒนธรรมและระบบสัญลักษณ์ (culture and sign system)
- 5.2 อำนาจ (power)
- 5.3 อุดมการณ์ (ideology)
- 5.4 ภาพตัวแทน (representation)
- 5.5 อัตลักษณ์ (identity)
- 5.6 การผสมผสานทางวัฒนธรรม (articulation)
- 5.7 ชีวิตประจำวัน (everyday life)
- 5.8 วัฒนธรรมย่อย (subculture)

5.1 วัฒนธรรมและระบบสัญลักษณ์

เนื่องจากสำนักวัฒนธรรมศึกษาได้รับอิทธิพลทางความคิดส่วนหนึ่งมาจากนักทฤษฎีสัญวิทยาที่เชื่อว่า ภาษาประกอบสร้างความหมายให้กับสิ่งต่าง ๆ รอบตัวโดยผ่านสิ่งที่เรียกว่า **สัญลักษณ์ (sign)** (เช่น แหวนเป็นสัญลักษณ์แทนความรักที่ชายหนุ่มมอบให้หญิงสาว) และคำถามสำคัญที่นักวัฒนธรรมศึกษาสนใจก็คือ หากสัญลักษณ์เกิดขึ้นจากการประกอบสร้างขึ้นมา เป็นกระบวนการทางสังคมหรือใครที่มีอำนาจเข้าไปกำกับ/ผลิต/แพร่กระจายความหมายดังกล่าว นั้นออกไป เช่น ถ้ามีคนพูดเปรียบเปรยว่า 'โง่เหมือนควาย' หรือ 'ทำงานหนักอย่างกับควาย' นักวัฒนธรรมศึกษาจะวิเคราะห์ต่อไปว่า ใครคือคนที่มีอำนาจในการนิยามความหมายของ 'ควาย' ในลักษณะดังกล่าว และทำไมเขาจึงประกอบสร้างความหมายเอาไว้เช่นนั้น

นอกจากนี้ หากความหมายหนึ่ง ๆ ถูก**ประกอบสร้าง (construct)** ขึ้นมาได้ ความหมายนั้นก็สามารถถูก**รื้อถอน (deconstruct)** และ **ประกอบสร้างขึ้นใหม่ (reconstruct)** ได้เช่นกัน เช่น หากสัญลักษณ์แหวนที่สวมอยู่ที่นิ้วนางซ้ายของผู้หญิง ถูกประกอบสร้างเป็นตัวแทนความรักความผูกพันได้แล้ว ความหมายดังกล่าวก็สามารถถูกรื้อถอนและสร้างใหม่ได้ ดังเช่น ตัวละครคุณหญิงผอบแก้วในละครโทรทัศน์เรื่อง *เรือนนพเก้า* ที่แปลความหมายใหม่ให้กับแหวนว่า ไม่ใช่ตัวแทนความรัก หากแต่เป็นพันธนาการความรักที่กักขังเธอเอาไว้เป็นผีในเรือนนพเก้า (สนใจรายละเอียดเพิ่มเติมโปรดดูบทที่ 11 เรื่องทฤษฎีสัญวิทยา)

ตัวอย่างงานวิจัยที่ศึกษาเรื่องระบบสัญลักษณ์และการสร้างความหมายเชิงวัฒนธรรมนี้ได้แก่ งานของ วิกาภรณ์ กอจรัญจิตต์ (2545) ที่ศึกษาการประกอบสร้าง/รื้อถอน/สร้างความหมายใหม่ให้กับ 'ความขาว' ในโฆษณาโทรทัศน์ จากการใช้วิธีการวัดคุณนิยมทางประวัติศาสตร์ทบทวนความหมายของ 'สีขาว' ก่อนเปิดรับวัฒนธรรมตะวันตกสมัยต้นรัตนโกสินทร์ วิกาภรณ์พบว่า เดิม 'สีขาว' ถูกกำหนดความสำคัญไว้เท่า ๆ กับสีอื่น ๆ ขึ้นอยู่กับวาระโอกาสหรือบริบทที่สีต่าง ๆ ไปปรากฏอยู่ (เช่น ใน สวัสดิรักษา ของสุนทรภู่ ที่กล่าวถึงการแต่งกายด้วยสีประจำวัน)

แต่พอมาถึงปัจจุบัน โฆษณาโทรทัศน์ (อาทิ โฆษณาผลิตภัณฑ์ไวท์เทนนิ่ง) ได้เข้าไปรื้อถอนความหมายเดิมนั้น และประกอบสร้างความหมายใหม่ให้กับ 'ความขาว' ว่า ต้องสีขาวเท่านั้น จึงจะมีคุณค่าสูงกว่าสีอื่น เช่น เป็นทั้งสัญลักษณ์แทนความงาม ความมีสุขภาพดี ความสะอาด ความบริสุทธิ์ และความเป็นธรรมชาติ (เช่น ผู้หญิงจะประสบความสำเร็จในชีวิตงานและความรักได้ เพียงเพราะเธอมีใบหน้าที่ขาวขึ้น) นอกจากนี้ โลกสัญลักษณ์ของโฆษณายังยืนยันด้วยว่า แม้ 'ความขาว' จะถูกกำหนดคุณค่าไว้สูงสุด แต่คุณค่าของ 'ความขาว' นั้น ต้องเกิดจากการใช้องค์ความรู้ทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ อันสะท้อนอำนาจของมนุษย์ (anthro-centrism) ที่จะเข้าไปกำกับ/เปลี่ยนแปลงธรรมชาติ ดังตัวอย่างโฆษณายาสีฟันไวท์เทนนิ่งที่แสดงให้เห็นว่า แม้แต่ฟันที่ขาวอยู่แล้ว แต่ก็ยังไม่เป็นที่พอใจ ต้องขาวด้วยสารเคมีทางวิทยาศาสตร์เท่านั้น

5.2 อำนาจ

จากอิทธิพลของนักวิชาการชาวฝรั่งเศสอย่าง มิเชล ฟูกูต์ ที่วิเคราะห์ อำนาจ ในฐานะของกลยุทธ์การควบคุมรูปแบบความคิดและพฤติกรรมของมนุษย์ (เช่น อำนาจของแพทย์ในการนิยามว่า ใครจะเป็นคนไข้หรือคนบ้า และสังคมจะมีกระบวนการจะจัดการคนไข้/คนบ้านั้นอย่างไร) สำนักวัฒนธรรมศึกษาได้นำทัศนะเรื่องอำนาจนี้มาใช้ในการศึกษาเรื่องการสื่อสารและวัฒนธรรมอย่างเป็นจริงเป็นจังยิ่งขึ้น

ทัศนะของฟูกูต์ต่อเรื่องอำนาจนั้น แตกต่างจากความเข้าใจของคนทั่วไป เนื่องจากอำนาจไม่ได้มีลักษณะของการเก็บกด (repression) เท่านั้น (เช่น การห้าม การปิดกั้น) แต่ยังมีอีกด้านของการสร้าง (creation) ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งอำนาจในการสร้างสิ่งที่เรียกว่า **ความรู้ (knowledge)** และ **ความจริง (truth)** ซึ่งหมายความว่า ใครก็ตามที่มีอำนาจมักจะเป็นผู้ที่สร้างความรู้/ความจริง และสามารถเผยแพร่ความรู้/ความจริงนั้นผ่านการรับรู้ของผู้คน เช่น ในกรณีของการสร้างความรู้เรื่องเพศของมนุษย์ (sexuality) นั้น ฟูกูต์ยืนยันว่า เรื่องเพศไม่ใช่เรื่องต้องห้ามแบบที่สังคมทั่วไปเข้าใจ แต่ในทางกลับกันเรื่องเพศเป็นเรื่องที่สังคมพูดกันอย่างกว้างขวางทั่วไป แต่ทว่าต้องอยู่ภายใต้การทำงานของอำนาจบางอย่างที่กำกับอยู่เบื้องหลัง เช่น ในรายการสนทนาโทรทัศน์อย่าง ซูรักซุส หรือ คลินิกรัก เป็นตัวอย่างของเวทีการสื่อสารที่เปิดโอกาสให้ผู้คนได้มาพูดคุยซักถามปัญหาเรื่องเพศในพื้นที่สาธารณะ แต่ต้องอยู่บนเงื่อนไขที่ว่า ผู้ตอบปัญหาเรื่องเพศต้องเป็นอำนาจของหมอซึ่งเป็นเพศชายเท่านั้น เพราะฉะนั้น แม้แต่ปัญหาเรื่องการปวดประจำเดือนของผู้หญิงหรือปัญหาสุขภาพทางเพศของสตรี ก็จะเป็นหมอผู้ชายเท่านั้นที่มีความชอบธรรมและเป็นผู้เข้าถึงและสร้างความรู้/ความจริง

นอกจากกรณีของเรื่องเพศแล้ว เมื่อสำนักวัฒนธรรมศึกษาได้ขยายขยายแนวคิดของฟูกูต์ออกไป พวกเขาก็ตรวจสอบเรื่องอำนาจโดยผูกโยงกับกรณีอื่น ๆ เช่น อำนาจในการสร้างประวัติศาสตร์ ร่างกาย ภาษา การสื่อสาร และทุก ๆ กิจกรรมของมนุษย์ที่กระทำกันอยู่ในชีวิตประจำวัน ตัวอย่างเช่น ในงานของ สมสุข หินวิมาน (2543) ได้แสดงให้เห็นว่า แม้แต่การจ้อง (gaze) หรือการมอง (look) ก็เป็นส่วนหนึ่งของ **กระบวนการบริหารอำนาจ (the exercise of power)** ของมนุษย์ ดังตัวอย่างกรณีที่ดักล้องหรือช่างภาพใช้อำนาจจากการจ้องผ่านเลนส์กล้องถ่ายรูปเพื่อจับภาพนางแบบนู้ด หรือการที่ผู้ชมใช้อำนาจจ้อง/มองตัวละครที่แสดงอยู่บนจอภาพยนตร์ เป็นต้น แต่อย่างไรก็ดี อำนาจในสังคมมิได้มีลักษณะเป็นการกระทำทางเดียว แต่เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นแบบสองทางกลับไปกลับมา (dialectic) ดังนั้น เมื่อดักล้องสามารถใช้อำนาจจ้องมองนางแบบได้ ในทางกลับกัน นางแบบก็สามารถที่จะใช้อำนาจยั่ว (power of seduction) กับการทำงานของช่างภาพและการมองของผู้อ่าน/ผู้ชมได้เช่นกัน (สนใจเพิ่มเติมโปรดดูบทที่ 13 ว่าด้วย มิเชล ฟูกูต์)

5.3 อุดมการณ์

อุดมการณ์ (ideology) เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่สำนักวัฒนธรรมศึกษาให้ความสนใจเป็นอย่างยิ่ง และได้รับอิทธิพลมาจากนักมาร์กซิสต์แนวโครงสร้างที่ชื่อ หลุยส์ อัลธุสแซร์ ในทัศนะของอัลธุสแซร์ อุดมการณ์ไม่ใช่จิตสำนึกที่ผิดพลาด (false consciousness) หรือความคิดผิด ๆ ที่ชนชั้นปกครองยัดเยียดให้กับประชาชน แต่อุดมการณ์เป็น กรอบความคิด (conceptual framework) ในการทำความเข้าใจตัวเรา เข้าใจโลก และเข้าใจสังคม เพราะฉะนั้น ถ้าคนเราอยู่ในอุดมการณ์ชุดใด เราก็มียุทธวิธีจะคิด/เข้าใจ/สื่อสารออกไปจากกรอบความคิดดังกล่าวนั้น (สนใจรายละเอียดโปรดดูบทที่ 6 ว่าด้วยอัลธุสแซร์และแนวทางการวิเคราะห์อุดมการณ์)

เมื่อนักวัฒนธรรมศึกษานำแนวคิดเรื่องอุดมการณ์มาใช้อธิบาย พวกเขาก็ได้หยิบยืมหลักการของทฤษฎีโครงสร้างนิยมเรื่อง การสร้างความสัมพันธ์แบบขั้วตรงข้าม (binary oppositions) ซึ่งหมายความว่า ความหมายของสิ่งหนึ่งจะเกิดขึ้นได้จากการแยกขั้วความสัมพันธ์เชิงตรงกันข้ามกับสิ่งอื่น เช่น เรา/เขา ชาว/ดำ รวย/จน ดี/เลว ฝรั่งเศส/ไทย เป็นต้น และเมื่อจำแนกความสัมพันธ์แล้ว ก็จะเริ่มมีการจัดวางลำดับคุณค่าเอาไว้ว่า อะไรดีกว่าอะไร เช่น เราดีกว่าเขา ชาวดีกว่าดำ รวยดีกว่าจน ฝรั่งเศสดีกว่าไทย เป็นต้น และจากนั้นอุดมการณ์ความสัมพันธ์แบบคู่ตรงข้ามที่ถูกสร้างขึ้น ก็จะได้รับการเผยแพร่ผ่านการสื่อสารออกไปอย่างกว้างขวาง จนบางครั้งอาจเกิดการยอมรับโดยคนส่วนใหญ่ หรือกลายเป็นสามัญสำนึกของผู้คนจำนวนมากในสังคม เช่น อุดมการณ์ที่เชื่อว่า คนฝรั่งผิวขาวย่อมดีกว่า/ฉลาดกว่า/ก้าวหน้ากว่าคนผิวดำ เป็นต้น ทั้งนี้เพราะสื่อมวลชนต่างๆ ช่วยกันตอกย้ำหรือผลิตซ้ำทางอุดมการณ์ (ideological reproduction) ดังกล่าวเอาไว้อย่างต่อเนื่อง เช่น ในภาพยนตร์ฮอลลีวูดหลายเรื่อง ที่มีการสร้างภาพตัวละครประธานาธิบดีสหรัฐฯ ให้เป็นคนผิวขาวเท่านั้น ในขณะที่ภาพของคนผิวดำ มักถูกประกอบสร้างให้เป็นชนชั้นแรงงานของอเมริกา เป็นต้น

5.4 ภาพตัวแทน

ความสนใจพิเศษอีกประการหนึ่งของสำนักวัฒนธรรมศึกษาก็คือ การตั้งคำถามเรื่อง ภาพตัวแทน (representation) หรือการวิเคราะห์ว่า โลกรอบตัวเราถูกประกอบสร้างขึ้นโดยสังคม (socially constructed) และสืบทอดเผยแพร่โดยตัวเราหรือมาถึงตัวเราได้ อย่างไร (สนใจรายละเอียดโปรดดู ธเนศ วงศ์ยานนาวา 2538 และ Hall 1997)

ในขณะที่การศึกษาเรื่อง ภาพ ตามหลักภาษาศาสตร์เดมิ้นั้น เชื่อในทฤษฎีแบบ ภาพสะท้อน (reflectionism) ที่ว่า ความจริงเคยมีอยู่/มีอยู่แล้ว และภาพ/การสื่อสารก็คือกระจกส่องให้เราเห็นความจริงนั้น (เช่น ประโยคที่กล่าวว่า 'วรรณกรรมเป็นกระจกสะท้อนสังคม' หรือเมื่อมีเหตุการณ์ใด ๆ เกิดขึ้น นักข่าวก็นำกล้องโทรทัศน์ไปเก็บภาพข่าวเหตุการณ์

มานำเสนอ) แต่ทฤษฎีเรื่อง **ภาพตัวแทน** กลับเชื่อว่า ความจริงไม่ได้ดำรงอยู่ แต่ขึ้นอยู่กับ การประกอบสร้างขึ้นมาโดยคนและสังคม เช่น ในกรณีของภาพตัวแทนโสเภณีในละคร โทรทัศน์นั้น มักจะถูกประกอบสร้างให้เป็นภาพแบบฉบับ (typical) ของผู้หญิงที่แต่งตัวจัดจ้าน แต่งหน้าฉูดฉาด พูดจาไม่ไพเราะหู และเป็นผู้หญิงที่ไม่ดีของสังคม

นอกจากในแง่ของการประกอบสร้างภาพตัวแทนแล้ว Chris Barker (2000) ได้ตั้ง ข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า ด้วยจุดยืนของวัฒนธรรมศึกษาที่ได้อิทธิพลมาจากแบบจำลองการเข้า รหัส/ถอดรหัสของ สจวร์ต ฮอลล์ สำนักนี้จึงถามด้วยว่า เมื่อถึงระดับของการตีความหรือรับรู้ ภาพตัวแทนแล้ว ผู้คนที่อยู่ในบริบททางสังคมซึ่งแตกต่างกัน จะทำความเข้าใจความหมาย ของภาพตัวแทนเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากภาพตัวแทนนั้นมี ส่วนสัมพันธ์กับประสบการณ์ตรงของผู้รับสาร

ตัวอย่างของการศึกษาในลักษณะนี้ได้แก่ งานวิจัยของ สุภา จิตติวิสุรัตน์ (2545) ที่วิเคราะห์ทั้งกระบวนการเข้ารหัสและการรับรู้ความหมายของ 'ความเป็นจริง' ที่สร้างผ่าน ภาพยนตร์ที่อิงเรื่องจริงสามเรื่อง อันได้แก่ *บางระจัน 2499* *อันธพาลครองเมือง* และ *นางนาก* สุภาพพบว่า ในฝ่ายของผู้ผลิตนั้น มีกระบวนการที่ทำให้ภาพตัวแทนต่าง ๆ เหมือน เป็นเรื่องจริง โดยผ่านองค์ประกอบสำคัญคือ ตัวละคร โครงเรื่อง การสร้างความเกี่ยวพันกับ ผู้ชมโดยตรง ฉาก และกลวิธีการนำเสนอ เช่น การวางโครงเรื่องโดยยึดตามลำดับเหตุการณ์ ที่เกิดขึ้นจริง การใช้สีทึม ๆ หรือสีซีเปียเพื่อสร้างความหมายของอดีต การใช้น้ำเสียงผู้ บรรยายแบบรายการสารคดี หรือการนำบุคลิกของ 'หลวงพ่อกุณ' ซึ่งมีตัวตนจริงมาเป็น ต้นแบบของ 'พระอาจารย์ธรรมโชติ' ในเรื่อง *บางระจัน* เป็นต้น แต่ขณะเดียวกัน ผู้สร้าง ก็ได้ร้อยความหมายเดิมและสร้างความหมายใหม่ให้แก่ 'ความเป็นจริง' ในภาพยนตร์ ผ่านองค์ประกอบอีกหลายอย่าง เช่น การนำเสนอความจริงชุดใหม่เกี่ยวกับชีวิตอันธพาลแบบ แดง ไบรลีย์ ที่ไม่ได้เลวมาแต่กำเนิด ในเรื่อง *2499* *อันธพาลครองเมือง* หรือการเปลี่ยน สัญลักษณ์ของแม่นาคที่เคยเป็นผู้หญิงผมยวหม่นสไปมาเป็น 'นางนาก' ที่ไว้ผมสั้นและคาดผ้าแถบ ในเรื่อง *นางนาก* หรือการเสนอแก่นเรื่องใหม่จากเดิมที่เน้นการเชิดชูความกล้าหาญและ เสียสละของชาวบ้านบางระจัน มาเป็นความคิดใหม่ที่ว่า 'สงครามมีแต่สร้างความสูญเสียและ พลดพรากให้แก่มนุษย์' ในเรื่อง *บางระจัน*

ส่วนในแง่ของการรับรู้ความหมายของผู้รับสารนั้น กลุ่มผู้ที่มีประสบการณ์ตรง (direct experience) กับเรื่องจริงเหล่านั้น จะถอดรหัสด้วยการปฏิเสธความหมายของ ผู้สร้างภาพยนตร์ เช่น คนที่เติบโตมาในยุคเดียวกับ แดง ไบรลีย์ จะปฏิเสธความหมาย ของอันธพาลแบบใหม่ และย้ำว่า แดง ไบรลีย์เป็นอันธพาลที่ไม่เคารพพุทธศาสนา เพราะ ยิ่งกันตายในพิธีบวชพระ เป็นต้น ในขณะที่กลุ่มที่มีแต่ประสบการณ์กับความเป็นจริงผ่านสื่อ (mediated experience) ก็จะถอดรหัสด้วยมุมมองที่หลากหลายขึ้น ทั้งที่เห็นด้วย ต่อรอง และปฏิเสธความหมายของผู้สร้างภาพยนตร์

5.5 อัตลักษณ์

Chris Barker (2000) ตั้งข้อสังเกตว่า แม้สำนักรัตนธรรมศึกษาจะก่อรูปมาตั้งแต่ทศวรรษที่ 1960 แต่ดูเหมือนว่าจะเป็นช่วงทศวรรษที่ 1990 ที่นักวิชาการสำนักนี้เพิ่งจะเริ่มวิเคราะห์เรื่อง **อัตลักษณ์ (identity)** กันอย่างเป็นจริงเป็นจัง โดยการตั้งปัญหาว่า เรากลายมาเป็นตัวเราในทุกวันนี้ได้อย่างไร ตัวตนของเราถูกผลิตขึ้นมาได้อย่างไรและเราสามารถระบุชี้ (identify) ความเป็นเรา (เช่น เป็นผู้ชาย/ผู้หญิง คนขาว/คนดำ คนหนุ่ม/คนแก่) ได้อย่างไร

อัตลักษณ์ของคนเรา ไม่ได้เป็นสิ่งที่ติดตัวเรามาแต่กำเนิด หากแต่เป็นสิ่งที่ถูกประกอบสร้างขึ้นมาจากสังคมในภายหลัง และการจะนิยามตัวตนว่าเราเป็นใครได้นั้น จะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อเราเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์หรือสื่อสารกับบุคคลอื่น ๆ ด้วยเหตุนี้ ด้านหนึ่งของอัตลักษณ์จึงเป็นปฏิสัมพันธ์ที่เราารู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกับคนอื่น (self-ascription) และอีกด้านหนึ่ง คนอื่นก็ต้องรู้สึกเช่นเดียวกับเราด้วย (ascription by others) ดังนั้น อัตลักษณ์จึงเป็นตัวกำหนดขอบเขตว่า เราเป็นใคร เราเหมือน/ต่างจากคนอื่นอย่างไร มีใครเป็นสมาชิกกลุ่มเดียวกันกับเราบ้าง เราควรมีปฏิสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ อย่างไร และคนอื่น ๆ ควรจะสายสัมพันธ์กับเราอย่างไร เช่น สาวใช้ในละครโทรทัศน์จะเรียนรู้ตัวตนของความเป็นสาวใช้ได้ ก็ต่อเมื่อเธอต้องนั่งพับเพียบที่พื้น ขณะที่มามีปฏิสัมพันธ์กับคุณผู้หญิงที่นั่งบนโซฟาในห้องนั่งเล่น เป็นต้น (โปรดดูเพิ่มเติมใน Woodward 1997 & 2002)

กระบวนการหนึ่งที่คนเราก่อรูป 'ตัวตน' หรือประกอบสร้างอัตลักษณ์ขึ้นมา นั้นอาจได้มาจากกิจกรรมการบริโภค (consumption) ในชีวิตประจำวันของผู้คน เช่น การแต่งกาย การกินอยู่ การดื่ม การพูดภาษา การสร้างบุคลิกภาพ การใช้เวลาว่าง การเรียนหนังสือ การเล่นเกม การดูหนังฟังเพลง ไปจนถึงรสนิยมและรูปแบบการใช้ชีวิตที่แตกต่างหลากหลาย เช่น การเดินทางท่องเที่ยวของกลุ่มแบ็คแพ็คเกอร์/สะพายเป้ การจับกลุ่มของวัยรุ่นที่ถนนอาร์ซีเอ หรือการสร้างภาษาเฉพาะกลุ่มของพวกกะเทย (ดังตัวอย่างในภาพยนตร์เรื่อง *สตรีเหล็ก* *พรางชมพู* *คู่แสด* หรือ *หอแต้วแตก*) เป็นต้น รสนิยมและรูปแบบการใช้ชีวิต รวมถึงการบริโภคสิ่งต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน สามารถบ่งบอกตัวตนและสร้างอัตลักษณ์ว่า 'เราเป็นใคร' และ 'เราแตกต่างจากคนอื่นอย่างไร'

นอกจากนี้ ในบทความเรื่อง 'บางครั้งเป็นคนไทย บางครั้งไม่ใช่ อัตลักษณ์แห่งตัวตนที่ผันแปรได้' ของ นิติ ภาครพันธุ์ (2541) ได้ขยายความว่า อัตลักษณ์มีคุณลักษณะสำคัญสองประการคือ อัตลักษณ์มีหลากหลายมิติ และมีพลวัตหรือความลื่นไหลเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ ทั้งนี้ นิติได้ศึกษากรณีของครอบครัวคนไทยเชื้อสายจีนในแถบยานนาวา ที่เรียนหนังสือชั้นประถมศึกษาในโรงเรียนคริสต์ และแต่งงานอยู่กินกับผู้หญิงมุสลิม โดยตั้งปัญหาว่า คนกลุ่มนี้จะประกอบสร้างอัตลักษณ์อย่างไรข้อค้นพบของนิติชี้ให้เห็นว่า การแสดงออกของอัตลักษณ์หนึ่ง ๆ จะเกี่ยวเนื่องกับสภาพการณ์ที่ต้องแข่งขันเพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากร เช่น ลูกครึ่งไทย-จีน จะแสดงอัตลักษณ์ 'คนจีน'

เมื่อออกไปหางานทำตามห้างร้าน ทว่าเมื่อต้องไปสอบชิงทุนเรียนต่อต่างประเทศและต้องแข่งขันกับชาติอื่น ๆ ในเอเชีย เขาก็จะแสดงอัตลักษณ์เป็น 'คนไทย' ออกมา เพราะฉะนั้น แม้ว่าคน ๆ หนึ่งจะมีอัตลักษณ์หลากหลายมิติ แต่การที่เขา/เธอจะพลิกโฉมหน้าได้ออกมาสื่อสารกับคนอื่นนั้น ขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ทางการเมือง/เศรษฐกิจ/สังคม/วัฒนธรรมที่คนเหล่านั้นต้องต่อรองช่วงชิงมา

ตัวอย่างงานวิจัยที่ศึกษาเรื่องอัตลักษณ์นี้ ได้แก่ งานของ พรพรรณ สมบูรณ์บัติ (2549) ที่ศึกษากระบวนการสร้างอัตลักษณ์ของหญิงชรา ผ่านภาพตัวแทนในสารคดีโทรทัศน์ชุด คนค้นคน พรพรรณเริ่มต้นตั้งข้อสังเกตว่า ปกติสื่อโทรทัศน์เป็นสื่อที่มีเพศภาวะและอายุเป็นตัวกำหนด (gendered and age-based) เพราะฉะนั้น การที่หญิงชราซึ่งค่อนข้างมีลักษณะเป็นกลุ่มคนชายขอบมาปรากฏตัวอยู่ในรายการสารคดีนั้น ผู้วิจัยจึงสงสัยว่า อัตลักษณ์ของหญิงชราจะได้รับการประกอบสร้างขึ้นมาอย่างไร

จากการวิเคราะห์ดัตวบท (text) ของรายการ ผู้วิจัยพบว่า แม้หญิงชราในรายการจะเป็นกลุ่มชายขอบ แต่ก็มีอัตลักษณ์ร่วมกับความหมายของหญิงชราในกระแสหลักสองประการคือ เป็นหญิงผู้มืบทบหาความเป็นแม่/ทำเพื่อลูกหลาน และเป็นหญิงผู้ทำหน้าที่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา แต่อย่างไรก็ดี ในอีกด้านหนึ่ง หญิงชราชายขอบก็มีลักษณะต่างจากหญิงชรากระแสหลักทั่วไปอยู่หลายประการ เช่น เป็นผู้มีความยากจนในชนบท เป็นผู้ด้อยโอกาสทางการศึกษา เป็นหญิงอ่อนแอด้านร่างกายแต่แข็งแกร่งทางจิตใจ เป็นผู้ที่ไม่มีคุณค่าสำหรับลูก ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ แม้ว่าหญิงชราทั่วไปจะมีสถานะเป็นคนชายขอบอยู่แล้ว แต่อัตลักษณ์ของหญิงชราที่สารคดีสร้างขึ้น ก็ดูจะยังมีสถานะภาพเป็น 'หญิงชายขอบซ้อนทับชายขอบ' ที่ต่างจากหญิงชราทั่วไปอีก ซึ่งผู้วิจัยได้อธิบายเหตุผลของการสร้างภาพเช่นนี้ว่า เป็นเพราะผู้ผลิตรายการสร้างหญิงชราจากจุดยืนของคนหนุ่มสาววัยทำงานที่มีการศึกษาและอยู่ในเขตเมืองหลวง ดังนั้น ภาพตัวแทนของหญิงชราจึงเป็นการตั้งคำถามกับความล้มเหลวของวิถีการพัฒนาเศรษฐกิจ/สังคมแบบทันสมัย ที่มีหญิงชราจำนวนหนึ่งกลายเป็นผู้รับผลพวงนั้นโดยตรงเป็นกลุ่มแรก ๆ

ส่วนในระดับของการบริโภคความหมายนั้น หากเป็นกรณีของอัตลักษณ์ร่วมแล้ว กลุ่มตัวอย่างทั้งหมดมีแนวโน้มจะเห็นด้วยกับชุดรหัสที่โทรทัศน์ติดตั้งมา เช่น บทบาทความเป็นแม่ และบทบาทผู้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา แต่หากเป็นอัตลักษณ์แบบหญิงชราชายขอบนั้น จุดยืนในการตีความสารจะเริ่มมีลักษณะแตกต่างหลากหลาย ขึ้นอยู่กับเกณฑ์เรื่องการศึกษา ภูมิลำเนา ภูมิหลังทางเศรษฐกิจสังคม ฯลฯ อันแสดงให้เห็นลักษณะที่สลับไหลของอัตลักษณ์หญิงชราที่ต่างกลุ่มกันไป

5.6 การผสมผสานทางวัฒนธรรม

ด้วยการอาศัยจุดยืนทฤษฎีสำนักรัศมีหลังสมัยใหม่ (postmodernism) นักวัฒนธรรมศึกษา

ได้เสนอแนวคิดเรื่อง การผสมผสานทางวัฒนธรรม (articulation) ขึ้นมา โดยตั้งคำถามว่า ทำไมบางครั้งองค์ประกอบทางวัฒนธรรมที่ไม่น่าจะประสานเข้ากัน กลับสามารถผสมผสานจนเป็นเนื้อเดียวกันได้ (putting-together) และลักษณะของการผสมผสานนั้น ก็สามารถแสดงออกเป็นภาพตัวแทนผ่านสื่อต่าง ๆ ได้

นักวิชาการคนหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อแนวคิดเรื่อง การผสมผสานทางวัฒนธรรม ก็คือนักทฤษฎีสกุลหลังอาณานิคม (post-colonialism) ลูกครึ่งอินเดียน-อเมริกันที่ชื่อ โฮมี บาบา (Homi Bhabha 1949-) บาบาเป็นผู้ปฏิเสธรณานิคมเรื่อง ความสัมพันธ์แบบขั้วตรงข้าม (binary oppositions) ที่แยกความแตกต่างระหว่างศูนย์กลางกับชายขอบ ตะวันตกกับตะวันออก อารยะกับอนารยะ และอื่น ๆ โดยเขาเห็นว่า ไม่เคยมีวัฒนธรรมใดที่เป็นหนึ่งเดียวและเป็นขั้วตรงข้ามกับวัฒนธรรมอื่นแบบเบ็ดเสร็จ แต่ทุกวัฒนธรรมจะมีลักษณะเป็นแบบ 'พันธุ์ทาง/ลูกผสม' (hybrid) หรืออีกนัยหนึ่ง 'ไม่มีวัฒนธรรมใด ๆ ที่สมบูรณ์ในตัวเอง' แต่ทุกวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงอย่างสัมพันธ์กับวัฒนธรรมอื่นตลอดเวลา (Bhabha 1990) กระบวนการผสมผสานข้ามสายพันธุ์ทางวัฒนธรรม (cultural hybridisation) จึงเป็นพื้นที่ใหม่ของการต่อรองและสร้างสรรค์ความหมายใหม่ ๆ ให้เกิดขึ้นตลอดเวลา เช่น เมนูอาหารประเภทสเต็กลาว อุดง์ต้มยำ พืชชาหน้าปลาแดก กุลโกะรสลาบ มาม่ารสน้ำตก ข้าวเหนียวมูนชาเขียว ฯลฯ

ตัวอย่างงานวิจัยไทยที่ศึกษาเรื่องการผสมผสานทางวัฒนธรรมนี้ ได้แก่ งานของ วรัชญ์ วานิชวัฒนกุล (2548) ที่ศึกษากรณีของการนำเนื้อหาวรรณคดีไทย (หรือความเป็นท้องถิ่น) มาผลิตเป็นการ์ตูนเล่มที่ใช้ลายเส้นแบบญี่ปุ่น (หรือความเป็นโลก) อันเป็นลักษณะของการผสมผสานทางวัฒนธรรมในการสร้างความหมายชุดใหม่ ที่ผู้วิจัยเรียกว่า 'การ์ตูนไทยพันธุ์ใหม่' ขึ้นมา เช่น จากเรื่องหนุมาน กลายเป็นการ์ตูน 'หนูแมน' เป็นต้น

จากการใช้แนวคิดเรื่องการผสมผสานข้ามสายพันธุ์ทางวัฒนธรรม และแนวคิดเรื่อง ประเพณีในการเลือกสรร (selective tradition) ของ เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ วรัชญ์ได้พบว่า ในระดับการวิเคราะห์ตัวบท (textual analysis) ของการ์ตูนนั้น แม้จะมีการปรับประยุกต์มาเป็น 'การ์ตูนไทยพันธุ์ใหม่' แล้ว แต่ความหมายบางส่วนของวรรณคดีดั้งเดิมก็ยังคงอยู่ (เช่น คติสอนใจเรื่องธรรมะชนะอธรรม) แต่ขณะเดียวกัน ก็มีความหมายบางอย่างที่ถูกเปลี่ยนแปลงไป เช่น โครงเรื่องจะถูกแปลงให้มีลักษณะแอ็คชั่นแบบการ์ตูนญี่ปุ่นมากขึ้น เวลา/ฉากเรื่องราวที่เริ่มมีเหตุการณ์ในชีวิตปัจจุบันสมัยใหม่ถูกใส่เข้ามา เน้นลักษณะความเป็นฮีโร่ของตัวละครมากขึ้น หรือแปลงความเชื่อศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติให้เป็นวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ (อาทิ จากหนุมานที่ใช้ตรีเพชรเป็นอาวุธ ก็เปลี่ยนมาเป็นตรีเพชรแสงเลเซอร์) เป็นต้น ทั้งนี้ วรัชญ์ได้สรุปว่า ปัจจัยต่อการรื้อสร้างความหมายดังกล่าวมาจาก (1) การเปลี่ยนประเภทของสื่อ จากวรรณคดีมาสู่การ์ตูนที่ต้องเน้นสีสันมากขึ้น (2) เหตุผลเชิงธุรกิจที่การ์ตูนแอ็คชั่นจะขายดีกว่าการ์ตูนเนื้อหาอื่น (3) การได้รับอิทธิพลจากกระแส

โลกาภิวัตน์ของผู้ผลิต (อาทิ ซาละวันก็ถูกวาดออกมาในชุดเกราะแบบนักรบโรมัน) และ (4) บริบททางวัฒนธรรมที่เปลี่ยนไป

ส่วนในระดับของการวิเคราะห์ผู้รับสารนั้น ผู้วิจัยเลือกกลุ่มตัวอย่างมาสองกลุ่มด้วยกัน คือ ครูภาษาไทย (ผู้มีทุนวัฒนธรรมเกี่ยวกับวรรณคดี) และเด็กนักเรียนมัธยม (ที่มีทุนวัฒนธรรมเกี่ยวกับการดูญี่ปุ่น) ซึ่งผู้วิจัยพบว่า กลุ่มตัวอย่างทั้งหมดเป็นผู้อ่านเชิงรุก (active audience) เพราะในขณะที่ครูมีแนวโน้มจะปฏิเสธชุดรหัสส่วนใหญ่ของการดูไทยพันธุ์ใหม่นั้น (เช่น รับไม่ได้กับความเป็นวิทยาศาสตร์หรือแอ็คชั่นสมัยใหม่) แม้แต่กับกลุ่มของเด็กนักเรียนเอง ก็ไม่ได้ถูกรอบำงวดด้วยความหมายชุดใหม่จากการดูแบบง่าย ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ถ้าเป็นนักเรียนสายศิลปะ (ซึ่งเคยเรียนนิเวศวรรณคดีไทยมามากกว่านักเรียนสายวิทยาศาสตร์) ด้วยแล้ว จะยิ่งถอดรหัสแบบต่อต้านชุดความหมายของการดูค่อนข้างมาก

5.7 ชีวิตประจำวัน

เนื่องจากจุดยืนของสำนักวัฒนธรรมศึกษา เลือกใช้นิยามของวัฒนธรรมตามแบบของ เรย์มอนด์ วิลเลียมส์ว่า วัฒนธรรมหมายถึงแม้แต่สิ่งที่เป็นปกติธรรมดา (culture is the ordinary) เพราะฉะนั้น ความสนใจของนักวิชาการสายนี้จึงเวียนว่ายอยู่กับสิ่งที่เรียกว่า **ชีวิตประจำวัน (everyday life)** ของผู้คน

โดยปกติแล้ว ชีวิตประจำวันจะถูกมองว่าเป็นด้านที่ซ้ำ ๆ ซาก ๆ (repetitive) ในชีวิตของมนุษย์ และด้วยความที่เป็นกิจกรรมซ้ำซาก ทำให้ชีวิตประจำวันกลายเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น แต่ทว่าดำรงอยู่ตลอดเวลาและอยู่ในทุกหนทุกแห่ง (invisible but ever-present and everywhere) แต่อย่างไรก็ดี นักวัฒนธรรมศึกษากลับอธิบายว่า ชีวิตประจำวันมิได้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ หากแต่เป็นผลผลิตที่ถูกประกอบสร้างขึ้นโดยสังคม เช่น คนปัจจุบันตื่นเช้ามาต้องล้างหน้าแปรงฟัน ก็เป็นเพราะอุดมการณ์แบบสุขภาพอนามัยสมัยใหม่เป็นตัวกำหนดให้ต้องทำเช่นนั้น ฯลฯ และที่สำคัญ ด้วยการเป็นผลผลิตแห่งการประกอบสร้างขึ้นมา ชีวิตประจำวันจึงเป็นเวทีที่วัฒนธรรมและอุดมการณ์หลากหลายมาปฏิสัมพันธ์และต่อสู้/ต่อรองกัน คำถามจึงอยู่ที่ว่า ส่วนเสี้ยวใดในชีวิตประจำวันที่สังคมหรือโครงสร้าง (structure) เข้ามากำหนด และเสี้ยวส่วนไหนที่เป็นอำนาจของปัจเจกผู้กระทำการ (agency) ในการพยายามดิ้นรนต่อสู้กับโครงสร้าง ตัวอย่างที่ชัดเจนในกรณีนี้ได้แก่ การร้องเพลงคาราโอเกะ ที่ด้านหนึ่งดนตรีหรือท่วงทำนอง/เนื้อร้องถือเป็นส่วนที่โครงสร้างหรือธุรกิจค่ายเทปมีอำนาจกำหนดไว้ให้กับผู้ร้อง แต่อีกด้านหนึ่ง น้ำเสียงและลีลาอารมณ์ที่ผู้คนร้องคาราโอเกะนั้น ก็คือส่วนที่เป็นตัวตนของเรา และปัจเจกมีอำนาจเข้าไปต่อรองกับโครงสร้างดังกล่าว (สนใจเรื่องชีวิตประจำวันเพิ่มเติม โปรดดู สุธาริน คุณผล 2550)

อิทธิพลทางความคิดต่อประเด็นเรื่องชีวิตประจำวันของสำนักวัฒนธรรมศึกษา มาจากนักวิชาการฝรั่งเศสที่ชื่อ **มิเชล เดอ เซร์โต (Michel de Certeau 1925-1986)**

กับงานเขียนเรื่อง *The Practice of Everyday Life* (1984) เดอ แซร์โต ปฏิเสธทัศน
ะของอะดอร์โนและกลุ่มสำนักแฟรงค์เฟิร์ตที่ว่า วัฒนธรรมมวลชนจะเข้ามากำกับจิตสำนึก
และความคิดของผู้คนให้ตกเป็นเหยื่อของระบบ โดยเขากล่าวว่า ในมิติของการผลิต เรา
อาจจะถูกกำหนดโดยโครงสร้างค่อนข้างมาก แต่ในมิติของการบริโภคในชีวิตประจำวันแล้ว
ผู้คนสามารถเข้าไปต่อรอง/ต่อสู้/ปฏิเสธอำนาจแห่งโครงสร้างได้ในระดับหนึ่ง ทั้งนี้ สำหรับ
ผู้คนทั่วไปแล้ว การบริโภคถือเป็นการผลิตในขั้นที่สอง อันหมายความว่า การบริโภคจะเปิด
โอกาสให้ผู้คนได้ผลิต/ประกอบสร้างความหมายใหม่ ๆ ขึ้นมา และความหมายดังกล่าวก็
สามารถกระจายอยู่ทุกหนทุกแห่ง แม้ว่าเราจะมองไม่เห็นกระบวนการดังกล่าวก็ตาม
ตัวอย่างที่ เดอ แซร์โต หยิบยกขึ้นมาวิเคราะห์ได้อย่างน่าสนใจก็คือ การเช่าห้องและตกแต่ง
ห้องในอพาร์ทเมนต์ เขาตั้งข้อสังเกตว่า ในมิติของการเช่าห้อง อำนาจของผู้เช่าค่อนข้างมีน้อย
และไม่สามารถต่อรองกับเจ้าของอพาร์ทเมนต์ได้มากนัก แต่ในระดับของการบริโภคหรือ
ตกแต่งห้องพักหลังจากจ่ายค่าเช่าห้องไปแล้ว เป็นอำนาจของปัจเจกที่จะเข้าไปต่อรองกับ
โครงสร้างได้บ้าง จะตกแต่งห้องอย่างไร ย้ายข้าวของในห้องพักไปไว้ในตำแหน่งใด จัดแต่งหรือ
หาภาพแบบไหนมาติดผาผนังประดับห้อง เป็นต้น ดังนั้น การบริโภคในชีวิตประจำวันของเรา
จึงเป็นรูปแบบหนึ่งของการเมืองระดับจุลภาค (micro-politics) ที่ทำให้ชีวิตของเรามีความ
หมายสมบูรณ์ขึ้น และเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ที่ย่อนแอสามารถมีชัยชนะเหนือผู้ที่มีอำนาจ
มากกว่า (victory of the weak over the strong)

เมื่อนักวัฒนธรรมศึกษาขยายทัศนะของ เดอ แซร์โต ออกไป พวกเขาก็เห็นว่า
ในขณะที่มีมติการผลิตนั้น โครงสร้าง/สังคมอาจมี กลยุทธ์ (strategies) มากมายที่
เข้ามากำหนดตัวเรา แต่ในมิติของการบริโภควัฒนธรรม เป็นเสมือนการเปิดพื้นที่ให้เรา
มี กลวิธี (tactics) ทำลายกลยุทธ์ต่าง ๆ ของโครงสร้างเหล่านั้น เช่น ในห้องเรียน
ครูอาจจะใช้กลยุทธ์ต่าง ๆ กำหนดให้นักเรียนต้องตั้งใจเรียน (อาทิ ใช้อำนาจของคะแนน
การเช็คชื่อเข้าชั้นเรียน หรือการลงโทษว่ากล่าวตักเตือน) แต่นักเรียนก็สามารถผลิตกลวิธี
(ซึ่งรวมถึงกระบวนการสื่อสาร) เพื่อทำลาย/ปฏิเสธอำนาจของครูได้ (อาทิ แอบนั่งหลับ
กินขนม ฟังชาวอะแบร์ท ซุบซิบนิทาน เขียนวิจารณ์ครูบนโต๊ะ หรือคุยกับเพื่อนในห้องเรียน)

ตัวอย่างงานวิจัยไทยที่ศึกษาการบริโภคในชีวิตประจำวันนี้ ได้แก่ สุระ ศรีศติ
(2550) ที่เลือกกรณีการบริโภคสื่อต้องห้ามทางเพศ (เช่น หนังสือโป๊ วีซีดีโป๊) ของกลุ่ม
ผู้รับสารทั้งเพศชายและหญิง เนื่องจากในชีวิตประจำวันของเรา อำนาจของสังคมได้สร้าง
กลยุทธ์ต่าง ๆ เข้ามาควบคุมชีวิตทางเพศของผู้คน แต่ทว่า มนุษย์ในฐานะปัจเจกผู้กระทำการ
(human agency) ก็พยายามพัฒนากลวิธีบางอย่างเข้ามาจัดการชีวิตทางเพศของตน เช่น
การใช้สื่อโป๊เปลือยต่าง ๆ

โดยอาศัยแนวทางการวิเคราะห์ผู้รับสารของ เดวิด มอร์เลย์ ที่ศึกษากรณีสื่อโทรทัศน์
(ซึ่งเป็นสื่อสาธารณะ) สุระได้ตั้งคำถามว่า ผู้ชายกับผู้หญิงจะมีแบบแผนการบริโภคสื่อ

ทางเพศเหมือนหรือต่างกันอย่างไร ทั้งนี้ ผลการวิจัยพบว่า เพศสภาพเป็นตัวแปรสำคัญตัวหนึ่งที่เข้ามากำหนดวิถีการบริโภคสื่อทางเพศ โดยในกรณีของผู้ชายนั้น การบริโภคสื่อจะเน้นไปเพื่อสนองความพึงพอใจทางเพศ เพื่อหลบหนีไปจากชีวิตประจำวันที่กดดัน และเพื่อยืนยันอัตลักษณ์ความเป็นเพศชาย (ที่มีอำนาจเหนือกว่าผู้หญิง แม้แต่ในเรื่องชีวิตทางเพศ) ส่วนในกรณีของผู้หญิงนั้น แม้เป้าหมายของการสื่อก็อาจเพื่อสนองความพึงพอใจทางเพศเช่นกัน แต่อีกด้านหนึ่ง การบริโภคสื่อทางเพศก็เพื่อสร้างความรู้สึกที่ว่า 'ตนมีเสรีภาพมากขึ้น และได้ทำในแบบที่ผู้ชายสามารถทำได้'

นอกจากนี้ สรุวยังพบด้วยว่า ในกรณีงานวิจัยของมอร์เลย์นั้น เนื่องจากสื่อที่เลือกมาเป็นโทรทัศน์ ซึ่งมีลักษณะเป็นสื่อสาธารณะที่เปิดเผยให้ 'เด็กดูได้ผู้ใหญ่ดูดี' แต่กับกรณีของสื่อทางเพศแล้ว ด้วยสถานภาพที่เป็นสื่อต้องห้าม แม้ว่าปัจเจกผู้รับสารจะใช้สื่อเหล่านี้เพื่อต่อสู้/ต่อรองกับการตีกรอบเรื่องเพศของสังคม แต่ทว่า ตัวแปรที่ทำให้การบริโภคสื่อดังกล่าวต่างออกไปจากโทรทัศน์ ได้แก่ ศีลธรรม ระบบวัฒนธรรมแบบคิวิไลซ์ ความรู้สึกผิดและความเป็นส่วนตัว เพราะฉะนั้น แม้จะเป็นสื่อที่ผู้รับสารใช้ในพื้นที่ส่วนตัวที่สุดแล้วก็ตาม แต่ความรู้สึกผิด/กลัวการถูกละเมิดจากโครงสร้าง/สังคม ก็ยังตามมาหลอกหลอนปัจเจกบุคคลอยู่ตลอดเวลา เช่น ถ้าผู้ปกครองเดินเข้ามาขณะที่กำลังนั่งดูเว็บไซต์โป๊หรือวีซีดีโป๊ กลุ่มตัวอย่างก็จะรีบปิดอินเทอร์เน็ตหรือหรีเสียงลงทันที

5.8 วัฒนธรรมย่อย

ด้วยอิทธิพลของทฤษฎีการครองความเป็นเจ้าทางอุดมการณ์ของกรัมซีและแนวคิดเรื่องอำนาจของฟูโกต์ จุดสนใจประการหนึ่งของสำนักเบอร์มิงแฮมจึงอยู่ที่การวิเคราะห์เรื่องวัฒนธรรมย่อย (subculture) ทั้งนี้ เนื่องจากวัฒนธรรมในสังคมหนึ่ง ๆ มักประกอบด้วยวัฒนธรรมย่อย ๆ แบบ c ตัวเล็กหลายตัว หรือเป็น 'cultures' ในรูปพหูพจน์ (เช่น ชาติพันธุ์ สีผิว เพศสภาพ อายุ ชนชั้น ฯลฯ) และในขณะเดียวกัน วัฒนธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ต่างมีอำนาจไม่เท่ากัน ดังนั้น จะมีวัฒนธรรมตัวใหญ่บางตัวที่พยายามจะครอบงำวัฒนธรรมย่อยต่าง ๆ และวัฒนธรรมย่อยเหล่านั้นก็จะมีกระบวนการดิ้นรนต่อสู้ชิงอำนาจกับวัฒนธรรมหลักดังกล่าวตลอดเวลา

นอกจากนี้ เนื่องจากวัฒนธรรมเป็นระบบสัญลักษณ์ (sign system) และวัฒนธรรมย่อยก็ต้องอยู่ในสนามรบ (militancy) กับวัฒนธรรมหลักอยู่เป็นระยะ ๆ ดังนั้น บนเวทีการสู้รบดังกล่าว จึงเป็นการห้าหน้าหรือปฏิสัมพันธ์ต่อกันในเชิงสัญลักษณ์ระหว่างทั้งสองวัฒนธรรมนั้น ตัวอย่างนักวิชาการกลุ่มนี้ที่ให้ความสนใจศึกษาวัฒนธรรมย่อยเป็นอย่างมากก็คือ ดิก เฮบดิจ (Dick Hebdige 1951-) เจ้าของงานเขียนเรื่อง *Subculture: The Meaning of Style* (1987) เฮบดิจมุ่งความสนใจไปที่การต่อสู้เชิงสัญลักษณ์ระหว่างวัยรุ่นกับวัยผู้ใหญ่ โดยเขาอธิบายว่า ภายใต้ระบบสัญลักษณ์ วัฒนธรรมของผู้ใหญ่ที่เป็นวัฒนธรรมหลัก

จะมีอำนาจในการสร้าง **ภาพแบบฉบับ (stereotype)** ว่าวัยรุ่นเป็น/ควรเป็นเช่นไร (เช่น การสร้างภาพวัยรุ่นอันธพาลไม่มีเหตุผลของเจมส์ ดิน ในภาพยนตร์เรื่อง *Rebel without a Cause*) แต่ในทางกลับกัน หากเป็นพื้นที่การสื่อสารที่วัยรุ่นใช้ ก็จะเป็นการต่อสู้เชิงสัญลักษณ์/ความหมาย เพื่อสร้างตัวตนและอัตลักษณ์ที่แตกต่างไปจากวัฒนธรรมกระแสหลักของผู้ใหญ่ โดยกลวิธีการสื่อสารที่สำคัญของวัยรุ่นนี้ ได้แก่ **กระบวนการตัดปะ (cut-and-mix process)** ซึ่งหมายความว่า ในการประกอบสร้างความหมายใหม่ขึ้นมา นั้น วัยรุ่นมักจะใช้วิธีผสมผสานองค์ประกอบของวัฒนธรรมเดิม ๆ แต่นำมาสร้างความสัมพันธ์แบบใหม่ขึ้นมา อันจะนำไปสู่การสร้างความหมายเฉพาะของกลุ่มตนเอง เช่น การนำวัฒนธรรมการสักหรือเจาะร่างกายแบบดั้งเดิม (ซึ่งเคยมีความหมายเรื่องความเชื่อหรือคงกระพันชาตรี) แต่มาประกอบสร้างความสัมพันธ์ใหม่ (อาทิ การเจาะลิ้น การใส่ห่วงที่สะดือหรือหัวนม หรือการสักเป็นลวดลายที่ตนคิดค้นขึ้นใหม่เอง) เพื่อให้เกิดความหมายเฉพาะกลุ่มของวัยรุ่น และเป็นรูปแบบของการปฏิเสธโครงสร้างอำนาจของผู้ใหญ่นั้นเอง

ตัวอย่างงานวิจัยที่ศึกษาตามแนวทางวัฒนธรรมย่อยและวัฒนธรรมวัยรุ่นนี้ ได้แก่ งานของ กุลภา วจนสาระ (2546) ที่ศึกษาวัฒนธรรมของกลุ่ม 'พรีทีน' (preteen) ที่เซ็นเตอร์พ้อยท์ สยามสแควร์ ซึ่งเริ่มก่อตัวขึ้นมาราวทศวรรษที่ 2530 กุลภาใช้แนวคิดเรื่องวัฒนธรรมย่อยมาตรวจสอบและพบว่า การรวมตัวกันของวัยรุ่นกลุ่มนี้ที่มักถูกมองจากสายตาคนภายนอกว่าเป็น 'แหล่งมั่วสุมใจกลางกรุงเทพ' นั้น จริง ๆ แล้ว เป็นการเปิดโอกาสการแสดงออกถึงตัวตนและอัตลักษณ์ของ 'วัยรุ่นตัวจริงเสียงจริง' ทั้งนี้ ผู้วิจัยอธิบายว่า ในชีวิตประจำวันวัยรุ่นต้องการพื้นที่ที่จะได้แยกตนออกจากบทบาทและความคาดหวังที่ถูกกำหนดโดยครอบครัว โรงเรียน และวัฒนธรรมของผู้ใหญ่ เพราะฉะนั้น เซ็นเตอร์พ้อยท์จึงเกิดขึ้นเพื่อเป็นพื้นที่พิธีกรรม (ritual space) ที่วัยรุ่นจะได้ใช้สื่อสารเพื่อต่อต้านโครงสร้างก่อนที่จะกลับคืนสู่ภาวะที่มีโครงสร้างเช่นเดิมหลังพิธีกรรมสิ้นสุดในแต่ละวัน นอกจากนี้ ในการเข้ากลุ่มที่เซ็นเตอร์พ้อยท์นั้น 'พรีทีน' ทั้งหลายสามารถถอดลักษณะที่บ่งบอกความเป็นเด็กของตนออก และสื่อสารในลักษณะที่เตรียมตัวสู่การเป็นวัยรุ่นได้เต็มตัว เช่น การทดลองทำในสิ่งต้องห้ามบางอย่าง (อาทิ สูบบุหรี่) หรือค้นหาวิธีการประกอบสร้างอัตลักษณ์เฉพาะตน (อาทิ การสร้างแฟชั่นย้อมสีผม)

สำหรับการต่อสู้เชิงสัญลักษณ์นั้น กุลภาตั้งข้อสังเกตว่า รูปแบบการใช้พื้นที่ของ เซ็นเตอร์พ้อยท์ เป็นโอกาสที่วัยรุ่น 'พรีทีน' จะได้สื่อสารในลักษณะภาวะครึ่ง ๆ กลาง ๆ (betwixt and between) หรืออยู่ในภาวะกำกวม กำกวม และกลับหัวกลับหาง เพื่อต่อต้านอำนาจของโครงสร้าง อันได้แก่ การกลับหัวของสิ่งตรงข้าม (อาทิ การตกแต่งร้านด้วยสิ่งของที่อยู่ผิดที่ผิดทางหรือผิดหน้าที่) หรือการทำเรื่องต้องห้ามให้กลายเป็นเรื่องสนุก (เช่น ร้านค้าบางร้านประดับร้านด้วยตุ๊กตารูปตัวสเปิร์มสีแดง) หรือการไม่อยู่ในแบบแผนและธรรมเนียมปฏิบัติ (เช่น การแต่งกายด้วยสีฉูดฉาดหรือสวมเสื้อสายเดี่ยวเฉพาะตน) และที่สำคัญ

ในขณะที่เซ็นเตอร์พ้อยท์เป็นพื้นที่ของการต่อต้านอำนาจ แต่พื้นที่เดียวกันนี้ก็ยังถูกใช้เป็นเวทีขัดเกลาให้เกิดการยอมรับกฎระเบียบบางอย่างของโครงสร้าง/สังคมด้วย เช่น การตั้งกฎระเบียบปฏิบัติเฉพาะกลุ่ม หรือการควบคุมเรื่องการเมืองเพศสัมพันธ์และการแต่งตัวที่มากเกินไปของวัย 'พรีทีน' บางคน

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ (2541), *การศึกษาสื่อมวลชนด้วยทฤษฎีวิพากษ์: แนวคิดและตัวอย่าง*, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์.
- _____. (2544), *ศาสตร์แห่งสื่อและวัฒนธรรมศึกษา*, กรุงเทพฯ: เอดิชั่นเพรสโปรดักส์.
- _____. (2547), 'วัฒนธรรมศึกษาเพื่อการวิเคราะห์สื่อมวลชนในยุคสังคมสารสนเทศ', *รัฐศาสตร์สาร*, ปีที่ 25 ฉบับที่ 1. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- กัจจกร หลุยยะพงศ์ (2547), '1-2-3 หลักกิโลการศึกษา "สื่อและวัฒนธรรมศึกษา" ของไทย', ใน *หนังสือคุณนัย: การศึกษาภาพยนตร์แนววัฒนธรรมศึกษา*, กรุงเทพฯ: โครงการเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- กุลภา วจนสาระ (2546), 'เซ็นเตอร์พ้อยท์กับ "preteen": การก่อตัวของวัฒนธรรมวัยแรกรุ่น', ใน *พัฒนา กิตติอาษา (บก.), มานุษยวิทยากับการศึกษาปรากฏการณ์โหยหาอดีตในสังคมไทยร่วมสมัย*, กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- ฉัสนรา ชมะวรรณ (2537), *แนวคิดของเรย์มอนด์ วิลเลียมส์ ในวัฒนธรรมศึกษาและการวิเคราะห์วัฒนธรรมบริโภค*, วิทยานิพนธ์ปริญญาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยามหาบัณฑิต (สังคมวิทยา) คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ฐิราวุฒิ เสนาคำ (2549), *เหลียวหน้าแลหลังวัฒนธรรมป๊อป*, กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- ทิมมพร เอี่ยมเรไร (2546), *การชมพูตบอกล: ศึกษาเปรียบเทียบระหว่างประสบการณ์ตรงและประสบการณ์ผ่านสื่อโทรทัศน์*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธเนศ วงศ์ยานนาวา (2538), 'ภาพตัวแทน: แทนสิ่งที่แทนไม่ได้', *จุลสารไทยคดีศึกษา*, ปีที่ 12 ฉบับที่ 1.มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- นิติ ภาวครพันธุ์ (2541), 'บางครั้งเป็นคนไทย บางครั้งก็ไม่ใช่ อัตลักษณ์แห่งตัวตนที่ผันแปรได้', *รัฐศาสตร์สาร*, ปีที่ 20 ฉบับที่ 3. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พรพรรณ สมบูรณ์บัติ (2549), *หญิงชรา: ภาพตัวแทนในรายการสารคดีโทรทัศน์ 'คนค้นคน'*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พัฒนา กิตติอาษา (2546), *คนพันธุ์ป๊อป: ตัวตนคนไทยในวัฒนธรรมสมัยนิยม*, กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- ภัทร ด้านอุตรา (2541), 'หากไม่ดูเป็นการรบกวน ก็จะชวนมาศึกษา popular culture กัน', *รัฐศาสตร์สาร*, ปีที่ 20 ฉบับที่ 3.มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- มลินี นิลมาลี (2540), *การเปรียบเทียบลักษณะไทยและลักษณะตะวันตกจากสื่อนวนิยายและสื่อภาพยนตร์เรื่อง กาเหว่าที่บางเพลง และ Village of the Damn*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เมญาพิมพ์ สมประสงค์ (2538), *ความคิดเห็นของผู้รับสารที่มีต่อแนวคิดเรื่อง 'ความเป็นไทย' ในโฆษณาที่เน้นความเป็นไทยในสื่อโทรทัศน์*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วรชัย วานิชวัฒนากุล (2548), *การสื่อสารความหมายใน 'การ์ตูนไทยพันธุ์ใหม่'*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วรลี จิรัชยศรี (2541), *แนวทางการส่งเสริมและปรับปรุงประสานสื่อภาพยนตร์ผ่านสื่อโทรทัศน์*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิภาภรณ์ กอจรัญจิตต์ (2545), *การวิเคราะห์ภาพเสนอ 'ความขาว' ในโฆษณาโทรทัศน์*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วีรวัฒน์ อำพันธุ์สุข (2538), *จินตภาพทางศิลปวัฒนธรรมของกรุงเทพมหานครที่นำเสนอผ่านสื่อ*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วสันต์ ปัญญาแก้ว (2543), *ชีวิตข้างถนน: การศึกษาเชิงชาติพันธุ์วรรณาว่าด้วยผู้ชมโทรทัศน์ยามค่ำคืน บนถนนสายหนึ่ง ในเมืองเชียงใหม่*, เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ศรัณย์ รักสัตย์มัน (2547), *วัยรุ่นกับกระบวนการสร้างความเป็นจริงเรื่องความรักผ่านเพลงไทยสมัยนิยม*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สมสุข หินวิมาน (2540), 'ทฤษฎีวิพากษ์แนวมาร์กซิสม์สำนักแฟรงค์เฟิร์ตกับการวิเคราะห์อุตสาหกรรมสื่อมวลชนไทย', *วารสารนิเทศศาสตร์*, ปีที่ 15, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2541), 'บันทึกจากห้องนั่งเล่น: ข้อสังเกตเชิงวัฒนธรรมในการดูละครโทรทัศน์ไทย', ในกาญจนา แก้วเทพ (บก.), *โลกของสื่อ ลำดับที่ 2 วัฒนธรรมการสื่อสารเพื่อสานสร้าง*, กรุงเทพฯ: คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- _____. (2543), 'การเห็น การมอง การจ้อง การชำเลียง และการสื่อสารแห่งมนุษย์', *วารสารนิเทศศาสตร์ปริทัศน์*, ปีที่ 5 ฉบับที่ 1, มหาวิทยาลัยรังสิต.
- _____. (2545), 'ครัว: พื้นที่การผลิตวัฒนธรรมแห่งชีวิตประจำวัน', *รัฐศาสตร์สาร*, ปีที่ 23 ฉบับที่ 2.

สุทธิณี ละไมเสถียร (2538), *กลยุทธ์การสื่อความหมาย 'ความเป็นไทย' ในชิ้นงานโฆษณาทางสื่อสิ่งพิมพ์ของบริษัทการบินไทย ปี พ.ศ.2530-2535*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุธารินทร์ คุณผล (2550), 'เรื่องของ "ชีวิตประจำวัน"', *รัฐศาสตร์สาร*, ปีที่ 28 ฉบับที่ 2. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สุปรีดา ซ่อลำไย (2549), *เครือข่ายการสื่อสารและการดำรงอยู่ของแฟนคลับธงไชยแมคอินไตย์*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สุระ ศรีศติ (2550), *แบบแผนการบริโภคสื่อทางเพศของผู้ชายและผู้หญิง*, วิทยานิพนธ์ปริญญาวารสารศาสตรมหาบัณฑิต (สื่อสารมวลชน) คณะวารสารศาสตร์และสื่อสารมวลชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อารยา ถาวรวันชัย (2539), *ภาพลักษณ์ของวีรบุรุษแบบผู้ร้ายกลับใจที่ปรากฏในสื่อมวลชน*, วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการสื่อสารมวลชน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

Agger, B. (1992), *Cultural Studies as Critical Theory*, London: The Falmer Press.

Baldwin, E. et al (1999), *Introducing Cultural Studies*, London: Prentice Hall Europe.

Barker, C. (2000), *Cultural Studies: Theory and Practice*, London: Sage.

Bhabha, H. (1990), 'The Thirdspace: Interview with Homi Bhabha', in Jonathan Rutherford (ed.), *Community, Culture, Difference*, London: Lawrence & Wishart.

Bourdieu, P. (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge.

Brooker, W. (1998), *Cultural Studies*, London: Hodder Headline.

de Certeau, M. (1984), *The Practice of Everyday Life*, Berkeley: University of California Press.

du Gay, P. et al (1997), *Doing Cultural Studies: The Story of the Sony Walkman*, London: Sage.

During, S. (2005), *Cultural Studies: A Critical Introduction*, London: Routledge.

Fiske, J. (1989), *Understanding Popular Culture*, London: Routledge.

Golding, P. and Murdock, G. (1991), 'Culture, Communications, and Political Economy', in James Curran and Michael Gurevitch (eds.), *Mass Media and Society*, London: Edward Arnold.

Gray, A. (2003), *Research Practice for Cultural Studies*, London: Sage.

- Hall, S. (1980), 'Encoding/decoding', in Stuart Hall et al (eds.), *Culture, Media, Language*, London: Unwin Hyman.
- _____. (1997), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, London: Sage.
- Hebdige, D. (1987), *Subculture: The Meaning of Style*, London: Routledge.
- Hoggart, R. (1990), *The Uses of Literacy: Aspects of Working-class Life with Special Reference to Publications and Entertainment*, London: Penguin Books.
- Horkheimer, M. and Adorno, T. (1973), 'The Culture Industry: Enlightenment as Mass Deception', *Dialectic of Enlightenment*, London: Verso.
- Lee, R. (2003), *Life and Times of Cultural Studies: The Politics and Transformation of the Structures of Knowledge*, Durham: Duke University Press.
- Lewis, J. (2002), *Cultural Studies: The Basics*, London: Sage.
- Modleski, T. (1986), 'Introduction', in Tania Modleski (ed.), *Studies in Entertainment: Critical Approaches to Mass Culture*, Bloomington: Indiana University Press.
- Moore, S. (1993), *Interpreting Audiences: The Ethnography of Media Consumption*, London: Sage.
- Morley, D. (1986), *Family Television: Cultural Power and Domestic Leisure*, London: Routledge.
- _____. (1992), *Television, Audiences & Cultural Studies*, London: Routledge.
- Morley, D. and Chen, K. (1996), *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, London: Routledge.
- O'Connor, A. (2006), *Raymond Williams*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- Rojek, C. (2003), *Stuart Hall*, Cambridge: Polity.
- Silverstone, R. (1994), *Television and Everyday Life*, London: Routledge.
- Storey, J. (1993), *An Introduction Guide to Cultural Theory and Popular Culture*, New York: Wheatsheaf.
- Strinati, D. (1995), *Introduction to Theories of Popular Culture*, London: Routledge.
- Turner, G. (1990), *British Cultural Studies: An Introduction*, New York: Routledge.
- Williams, R. (1961), *The Long Revolution*, London: Chatto and Windus.
- _____. (1974), *Television: Technology and Cultural Form*, London: Fontana.
- _____. (1976), *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*, London: Fontana.
- _____. (1981), *Culture*, London: Fontana.
- Woodward, K. (1997), *Identity and Difference*, London: Sage.
- _____. (2002), *Understanding Identity*, London: Arnold.